University of Virginia Library
HX;365.5;.S63 G.24 BR.9-12 1981
ALD
Socijalizam.
MX 000 447 291

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
65
5
63

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY

DEC 30 1981

UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

9
1981

Digitized by Google

HX
365
.5
.S63
g.24
1981
br. 9-12

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 9

Studije i članci

Ivo Perišin
O našem »skrivenom« eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja 1329

Adolf Dragičević
Stanje i zadaci naše političke ekonomije 1356

Milenko Marković
Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja 1395

Ranko Petković
Blokovi i međunarodna bezbednost 1414

Milija Komatina
Demokratija između vlasti i slobode 1429

Prilozi

Vojislav Stanovčić
Radničko samoupravljanje i participacija u svetu 1451

Džemal Sokolović
Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada 1474

Radovan Kovačević
Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije 1497

Osvrti

Pero Rakočević
Nesvrstanost u osamdesetim godinama 1521

Prikazi 1532

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иво Перишин

О нашем „скрытом" извержении вулкана инфляционного финансирования 1329

Адольф Драгичевич

Положение и задачи нашей политической экономии 1356

Миленко Маркович

Нация и межнациональные взаимоотношения государств и самоуправление 1395

Ранко Петкович

Блоки и международная безопастность 1414

Милия Коматина

Демократия между властью и свободой 1429

Очерки

Воислав Становчич

Рабочее самоуправление и соучастие в мире 1451

Джемаль Соколович

Историческо-онтологические предпосылки объединенного труда 1474

Радован Ковачевич

Проблемы внешнеторгового обмена Югославии 1497

Обзоры

Перо Ракочевич

Неприсоединение в 80-х годах 1521

Рецензии 1532

Contents

Studies and Articles

Ivo Perišin

Concerning Our »Hidden« Eruptive Volcano of Inflationary Finances 1329

Adolf Dragičević

The State of Affairs and Tasks of Our Political Economy 1356

Milenko Marković

Nation and Inter-nationality Relations between the State and Self-Management 1395

Ranko Petković

The Blocs and International Security 1414

Milija Komatina

Democracy between Power and Freedom 1429

Contributions

Vojislav Stanovčić

Worker Self-Management and Participation in the World 1451

Džemal Sokolović

The Historico-Ontological Pre-Conditions of Associated Labour 1474

Radovan Kovačević

The Problems of Yugoslavia's Foreign Trade 1497

Surveys

Pero Rakočević

Nonalignment in the Eighties 1521

Reviews 1532

Digitized by Google

Ivo Perišin

O našem „skrivenom" eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja

(Pokušaj objašnjenja izvorišta naše nestabilnosti, a uz to još jednom o potrebi reforme našeg monetarnog sistema)

Veliki deficit platne bilance Jugoslavije pojavljuje se peti put uzastopce. To je težak ograničavajući faktor našeg razvoja. Ujedno to na najbolji mogući način raskriva da nešto nije u redu u funkcioniranju naše privrede. Ali i pored toga — sve do ove godine — konstantno su visoke stope rasta društvenog proizvoda, industrijske proizvodnje, a posebno investicija. U 1980. godini pojavile su se velike nove teškoće u funkcioniranju reprodukcije, a cijene su intenzivirale svoj rast. Svi odnosi stoga su postali predmet ispitivanja i valorizacije.

Međutim, našu složenu sadašnjost nemoguće je objasniti bez veze s prošlošću. Uostalom, problemi nisu pali s neba. O njima se godinama govori, pa su poduzimane i nekakve mjere. Stabilizaciona politika bila je sve češće spominjana tema i ona je, sve češće, bar po proklamacijama, bila nekakva ekonomsko-politička praksa. Pa ipak, problemi su se kumulirali. Stalno je dolazilo do nekakvih skretanja, pa i lomova u tokovima reprodukcije. A to bi moralo da znači da nešto nije bilo uočeno, ili, ukoliko je uočeno, nije s dovoljno pažnje uvaženo i da je izostala akcija pra-

Digitized by Google

vog smjera ili dovoljne snage. Potrebna je, znači, vrlo pedantna analiza, i to svih postojećih odnosa, njihove geneze i poduzimanih mjera. Bez toga moguća su pojednostavljenja i opasne iluzije o dometu pojedinih poteza i mjera. Bez toga sve je na vašaru ideja koje se međusobno zapliću i jedna drugu sapliće. *Traži se, dakle, odgovor na pitanje što to nije bilo u redu u kompoziciji naših društvenih odnosa reprodukcije i u mehanizmima kreiranja odluka* i na onom mikro nivou koji je predmet poslovne politike organizacija udruženog rada i na makro nivou koji je predmet donošenja odluka o društvenim planovima i o ekonomskoj politici.

Slika naših privrednih kretanja i pitanja bez odgovora

Slika koju dobivamo analizom višegodišnjih kretanja proizvodnje, investicija i platne bilance omogućuje izvlačenje niza zaključaka od prvorazrednog značenja za raskrivanje uzroka nestabilnosti, a i o onom što bi trebalo poduzimati.

— Prvo, ona pokazuje da je naša privredna performanca — gotovo *à la longue*, u toku dvadeset godina — izrazito nestabilna. Ona nam isto tako vrlo ilustrativno pokazuje da se ne može govoriti o tome da su 1979. godina ili, pak, 1980. godina u tome specifične. Uzlazni val i njegov lom nije nikakva specifičnost tih godina. To je 4. uzlazni val i 4. silazni lom u periodu od (ako dodamo 1981. godinu koja je u toku) dvadeset godina. Specifičnost je samo u kumulaciji posljedica deficita i dugova, a time i u smanjenju manevarskog prostora za novi uzlaz koji bi, da nema toga efekta kumulacije duga i deficita, a po dokazanoj logici sistema, morao da otpočne već 1982. godine.

Navedeni zaključak nameće temeljno pitanje: *koja je to sila koja taj val tako silovito i prekomjerno generira da mora da se ponovno lomi, i to nakon relativno kratkog perioda?*

— Nadalje, ta slika pokazuje nedvojbenu i snažnu međupovezanost stope rasta investicija i industrijske proizvodnje i njihovu vezu sa kretanjem deficita platne bilance. Deficit platne bilance — iskazan u sumjerljivom ili nominalnom izrazu — čvrsto je povezan s ekspanzijom naših investicija i industrijske proizvodnje. Ta činjenica omogućuje da pitanje generatora neodmjerenog uzlaznog vala svedemo na pitanje: *koja je to sila koja kod nas generira snažan uzlazni val investicija?*

— Na osnovu te slike nameće se još jedan nedvojben zaključak, a taj je da se uvijek do sada — osim 1965. godine, a donekle i 1967. godine — novi uzlazni preokret događao prije točke koja bi se mogla označiti kao stagnacija investicija. S navedenim u vezi postavlja se pitanje *kako je bila moguća tako brza regeneracija ekspanzije investicija i čime se ona hranila* kad je očito da je već ona prethodna ostavila za sobom deficit koji nije neutraliziran, a nacionalna akumulacija, kroz to kratko vrijeme, nije mogla da to kompenzira svojim rastom.

Digitized by Google

Nakon svega toga, samo po sebi, nameće se pitanje odnosa koji su to omogućili. A to pitanje mora biti formulirano na jedan dramatičniji i još izazovniji način: *kakve li su to sile i odnosi omogućavali takvo iskakanje investicija, i to u periodu kad je postalo sasvim evidentno da kumulacija deficita i dugova nije više dugo održiva i da je već nastupilo novo silovito zaoštrenje na području cijena koje je postalo sasvim nemoguće više podvrgavati onim ograničenjima kojima se društvo do sada mnogo bavilo i zanosilo?*

Precizan odgovor na navedena pitanja nije dat — ili bar ne na dovoljno jasan način. Svi mehanizmi i odnosi kreacije investicija su u toj praznini nastavili da silovito djeluju, i to u periodu kad su nam i svjetska privredna kretanja nametala niz obzira i ograničenja.

Poremećaji na svjetskoj privrednoj sceni i naše reakcije

Dok se kod nas odvijao jedan proces snažnog, iako problematičnog rasta, svjetska privredna scena je i te kako bila nemirna. Sve se više uzburkavala i na neki način destabilizirala. Svi odnosi su se zategli. Neki su počeli da pucaju, a neki su i pukli. Sve one duboke, a dugo prisutne protivurječnosti tog svijeta došle su svom snagom do izražaja. Ispoljile su se i u nestabilnim privrednim kretanjima najrazvijenijih zemalja. Govori se čak i o zaglavljenju u recesiji i zastoju.

Inflacija se, i pored svega, ne smiruje. Nezaposlenost je sve veća, a stopa rasta svjetske trgovine sve slabija. Prostor ekspanzije se sužava. U stiješnjenom prostoru zaoštrava se sukob privrednih kolosa koji svi redom koriste svoju financijsku i tehnološku supremaciju da bi sve terete što brže prenijeli na one treće. Iz privremenog deficita sve najrazvijenije zemlje nastoje čim prije da izađu upravo agresivnom trgovinskom politikom. I ubrzano se pogoršava »*terms of trade*« manje snažnih zemalja.

Sve to moralo je i nas pritiskati, a mi na sve to gotovo da nismo reagirali. Ili bar se to ne vidi po rezultatima. Zašto? Nije moguće da nismo procijenili opasnost koju nam donose takva kretanja u svjetskim privrednim odnosima. Možda smo bili nemoćni, pa je pitanje što nas je to sputalo.

Naša kretanja sve do ovog najnovijeg razdoblja išla su svojim tokom — kao da su potpuno odvojena od svjetskih. Naša razvojna i ekonomska politika kao da nisu uvažavale sve ono što se zbiva u svjetskim ekonomskim odnosima i svjetskom privrednom razvoju. Kao da su prenebregle svjetska recesiona kretanja, valutnu nestabilnost, krizu svjetskog monetarnog sistema, intenziviranje svjetske inflacije i značajne promjene u odnosima svjetskih cijena, pa i taj izraziti skok cijena gotovo svih sirovina, sa udesetorostručenim cijenama nafte, pa i izrazitu intervencionističku praksu razvijenih. Kao da i golemo pogoršanje našeg

Digitized by Google

»*terms of trade*« nije izazvalo reakciju. I u tim promijenjenim uslovima mi smo zadržali vrlo visoke stope rasta proizvodnje, potrošnje i investicija. Kako je to bilo moguće? Zar su nas na to natjerale naše dohodovne i akumulativne sposobnosti?

Bezmjernost našeg »nebeskog« svoda

Pod svodom tog našeg rasta nabijao se čitav naš život u razvitku, i to gotovo u neizmjenljivim odnosima. Jednom tentativnom analizom ovdje će se te odnose pokušati proanalizirati, svjesni činjenice da je preciznost nemoguća zbog isprepletenosti brojnih odnosa.

Pod tim svodom rasle su osobna, opća i zajednička potrošnja. Isto tako i investiciona, koju se na grafikonu 1 ne vidi jer se formira iz svih tih (grafički prikazanih) odnosa i brojnih izvora. U prvom redu iz onog taloga na dnu naše grafičke slike (označeno sa 1, 2 i 3), a koji čini — *računski promatrano* — otprilike četvrtinu društvenog proizvoda, odnosno — bar tako se to pretpostavlja, jer takve podatke daje naša statistika — *cca* polovinu ukupnih izvora sredstava za bruto investicije u osnovna i obrtna sredstva. Pored toga, ona se formira iz svega onog što se kao akumulacija (odnosno štednja) iscijedi iz svega što je nad tim donjim slojem. Kad bi bile točne te naše pretpostavke o sredstvima bruto akumulacije koja se formiraju u onom donjem sloju, bilo bi nemoguće, u načelu govoreći, da ukupna potrošnja bude veća od mogućnosti jer bi se sredstva za tu ukupnu potrošnju formirala iz raspodjele ostvarenog društvenog proizvoda. Odnosi ravnoteže mogli bi biti poremećeni samo zbog defekata raspodjele, odnosno zbog formiranja sredstava nezavisno od ostvarenog dohotka. Međutim, takav slučaj (koji se kod nas pojavljuje, recimo, isplatom neumanjenih osobnih dohodaka u poduzećima s gubitkom ili doprinosima iznad ostvarenog dohotka) mogao bi se tretirati beznačajnim bez obzira na sve činjenice koje govore da ga treba imati na umu i onemogućavati. *I pored sveg uvažavanja značenja takvih defekata raspodjele, njima ne bismo mogli objasniti uzroke i srazmjere naše neravnoteže.* A oni se moraju objasniti. Moramo to objasniti i radnicima kojima na vrlo nemušt način to objašnjavamo floskulom »trošimo više nego što zarađujemo«. To objasniti, međutim, nije moguće a da se temeljitije ne razmotri formiranje sredstava za investicije. To je razlog zašto je potrebno ući u analizu izvorâ sredstava za investicije. U tom sklopu, kao prvo, potrebno je razmotriti koliko su opravdane i točne naše pretpostavke o sredstvima sopstvene bruto akumulacije naših OUR-a, jer se upravo za ta sopstvena sredstva naših OUR-a, koja se računski formiraju u onom donjem sloju, može postaviti pitanje da li realno postoje kao izvori sredstava za investicije. Naime, zna se da su ta sredstva angažirana za tekuću reprodukciju, a to se zanemaruje. Ta se sredstva — kao računski derivat sukcesivnog inflatornog napuhivanja dohot-

Digitized by Google

Grafikon 1

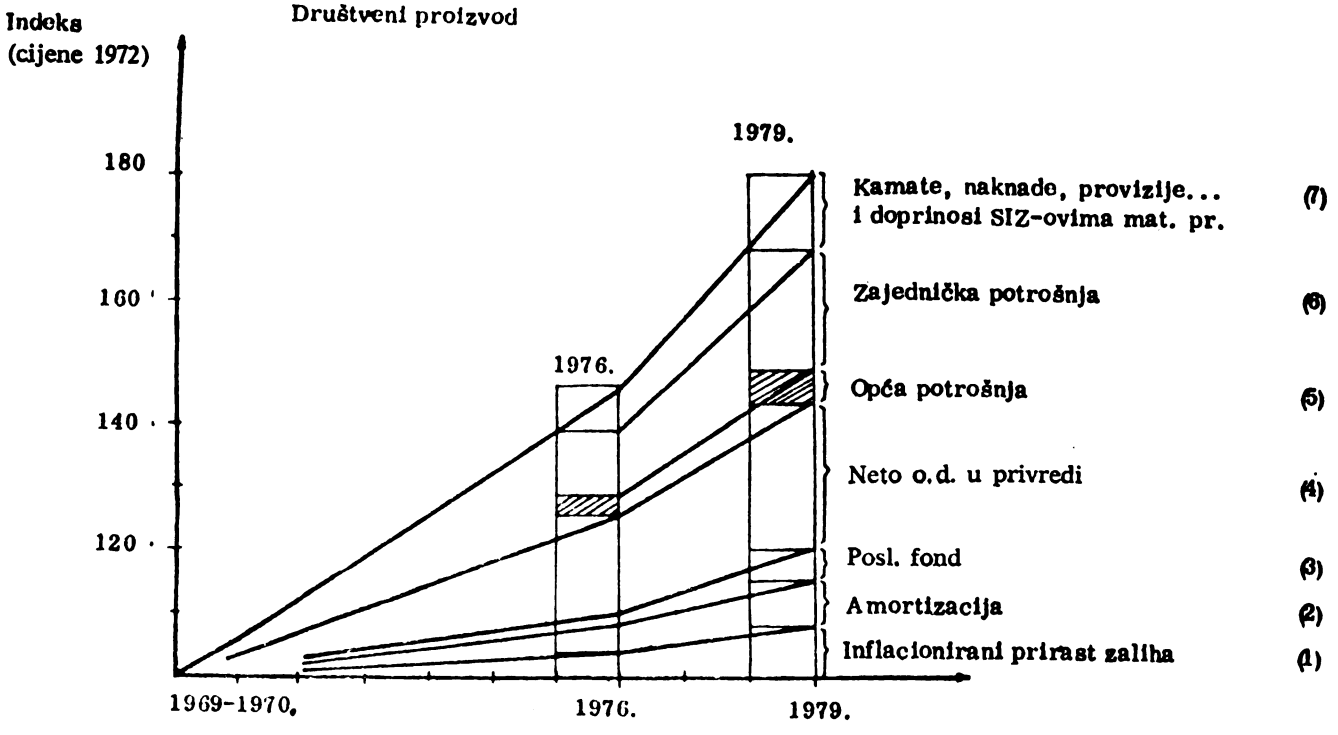

Digitized by Google

ka i sedimentacije tog inflatornog efekta u računskom izrazu — nalaze rastočena i razbacana na mnoštvu računa sredstava u određenim funkcijama. Ona se kao takva ne mogu olako odatle izvući i upotrebiti za investicije. Štaviše, kad ih se preciznije promatra u tim funkcijama, dolazi se do zaključka da su ona praktički već investirana, i to u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Iz tih plasmana, odnosno funkcija, ona ne mogu biti iščupana, i to kako zbog uvećavanja mase robno-novčanih transakcija, tako i zbog postojećeg režima sredstava i načina osiguranja plaćanja, jer i taj režim utiče na potrebnu količinu novca u prometu. A što to znači? *To bi moralo značiti da su ta sredstva već investirana u obrtnoj sferi i da su ona — jednim, i to ne malim dijelom — neispravno tretirana kao izvori sredstava za investicije i u osnovne fondove.* To se odnosi poglavito na novčani dio tih sredstava, a to su ona pod br. 2 i 3 na našem grafikonu. Iako su, dakle, ta sredstva već u funkciji, a to znači angažirana, ipak ona u svim bilancama sredstava za investicije figuriraju kao izvor sredstava raspoloživ za investicije i u osnovne fondove. Tu je, po mojoj ocjeni, sadržan osnovni razlog zašto se investiciona potrošnja formira znatno iznad mogućnosti iako su bilance investicija uvijek računski »besprijekorno« uštimane. Tu »besprijekornu« uštimanost može se vidjeti u našem »Bilansu investicija«, koji potpuno zanemaruje financijska ulaganja koja su vrlo velika. Ako je vjerovati našoj financijskoj statistici (a njoj bismo najviše trebali vjerovati), ta financijska ulaganja naših OUR-a bila su 1978. i 1979. godine veća od njihove novčane akumulacije.[1] Pitanje se postavlja: *kako je onda bilo moguće ta sredstva novčane akumulacije, koja ne pokrivaju ni financijska ulaganja, tretirati kao izvor sredstava za realna ulaganja u osnovne fondove?* A tu se ne radi o maloj grešci. Tako je, na primjer, 1978. godine u izvore sredstava za investicije bilo uključeno 196 milijardi, a 1979. godine 259 milijardi dinara novčane akumulacije naših OUR-a, a to u odnosu na investicije u osnovne fondove društvenog sektora tih godina čini *cca* 70%, a prema ukupnim investicijama 50%. Navedene relacije su izvedene na osnovu podataka naše financijske statistike i one stoje ukoliko je vjerovati izvoru. Ali, ovdje nije u prvom planu preciznost brojki, već ocjena približnih odnosa i njihovog značenja. U tom smislu ovdje se i uzimaju te relacije, a one nam nedvojbeno govore o investicijama koje su znatno iznad realnih mogućnosti. To je ta potrošnja bez pokrića. Samo tako može se objasniti da smo trošili više nego što smo zarađivali i, što je posebno važno, *samo tako se može saznati koji odnosi u našem sistemu su to producirali.* Tu je riječ o enormnom investiranju bez realnih izvora. I tu je riječ o grešci naših bilanci i naše statistike.

[1] Novčana akumulacija OUR-a iznosila je 1978. godine 196 milijardi, a njihova financijska ulaganja 249 milijardi. Godine 1979, respektivno, 259 naprama 301 milijardu.

Digitized by Google

Međutim, ta greška naše statistike nije mogla isfabricirati novčana sredstva za investicije. Da bi se investiciona potrošnja formirala na tom višem nivou, potrebno je da se manjak izvora novčanih sredstava o kojem je ovdje riječ nečim supstituira. *Morao je da postoji i mehanizam koji to omogućuje.*

Kod nas se taj realan manjak računski raspoloživih novčanih sredstava za investicije supstituirao bankarskim kreditima. A to se provodilo na dva načina. Jedan je bio da se pomoću bankarskih kratkoročnih kredita koji se stalno revolviraju izvrši supstitucija angažiranih sredstava OUR-a i tako omogući njihovo oslobađanje za investicije. Drugi je bio da se odobri dugoročan kredit za investicije. Prvo i drugo svodi se na isto. U prvom slučaju kratkoročni krediti se pretvaraju u investicione. U drugom se dugoročni krediti odobravaju iz kratkoročnih izvora. Prvi i drugi krediti su, dakle, investicioni krediti iz kratkoročnih izvora. Razlika je samo u tome što se ono prvo statistički prati i priznaje kao ročna transformacija izvora, a ono drugo sasvim gubi iz vida iako je i tu prisutna ročna transformacija. *Upravo ti bankarski investicioni krediti iz kratkoročnih izvora omogućili su da se investiciona potrošnja nadme i uveliča znatno iznad veličine stvarne akumulacije.* Stoga se može reći da su oni onaj ubistveni otrov koji je dovodio do neravnoteže. Bez tog otrova, kao nekakvog *»backpulvera«*, ne bi bilo moguće da se kod nas ostvari učešće investicija od *cca* 40% u nacionalnom dohotku. Upravo taj dodatak, na izgled misterioznog porijekla, a produciran ročnom transformacijom izvorâ sredstava u bankama, dizao je taj naš svod investicija i potrošnje uopće — i to sve više i više. Dizao ga je u srazmjeri sa povećanjem naših investicionih apetita, ali i u srazmjeri sa relativnim smanjivanjem realne veličine bruto akumulacije naših privrednih OUR-a, odnosno u srazmjeri sa veličinom razlike između nominalne investicione potrošnje i *ex ante* ponude ostvarene novčane akumulacije. Taj nesrazmjer popunjavan je bankarskim kreditima bez pokrića u akumulaciji. *Time je u naš privredni život ugrađen osnovni faktor inflacioniranja.* (Razlika između nominalne investicione potrošnje i stvarne akumulacije, koja je podmirivana na takav način, morala je biti neutralizirana, što je ostvareno u stihijnom procesu inflacije — nekakvim množenjem stvarne akumulacije u njenom materijalnom izrazu — inflatorom. Na takav način ugrađeni inflator je inficirao sve odnose, pa se taj inflatorni impuls širio i jačao).

To izvorište poremećaja, kao i mehanizam koji je omogućavao da se on izrazi u inflatornoj investicionoj potrošnji, ostavljeni su nesagledani, iako je bilo evidentno da je akumulacija naših OUR-a postajala sve više puka računska pjena, a ekspanzija bankarskih investicionih kredita sve snažnija.[2] Nikako se nije htje-

[2] Ovdje upotrebljen izraz »računska pjena« treba shvatiti uslovno. On je netočan ako se pođe od toga da je u toj »pjeni« zaista sadržana njihova novčana akumulacija koja je sukcesivno već ušla u funkciju financiranja proširene reprodukcije. Ali, kako je ona u toj funkciji angažirana (za kreditiranje kupaca i za osiguranje likvidnosti), ona

Digitized by Google

lo priznati da naši OUR-i, koji, u pravilu govoreći, ostvaruju vrlo malenu sopstvenu akumulaciju, ostaju vrlo brzo i bez te akumulacije jer ona ostaje zarobljena u sistemu koji je onemogućio njeno oslobađanje. O tom zarobljavanju ne bi trebalo da ponovno i ovdje raspredam, jer to je problem sistema, a o tome sam u ranijim radovima mnogo pisao, kritizirajući naš monetarni sistem, režim sredstava i način plaćanja — posebno pri tome ističući sistemsku nemogućnost monetizacije potraživanja, a zatim i način kreditiranja i osiguranja plaćanja koji uveličavaju imobilizaciju značajnog dijela akumulacije naših OUR-a. Međutim, to nije toliko problem kvantiteta koliko kvaliteta, jer akumulacija nikakvim promjenama sistema ne bi mogla postati veća. Međutim, time bi se znatno izmijenili odnosi njenog formiranja — alokacije i vlasništva, a to bi moralo da se izrazi u smanjenju zavisnosti privrede i u kvaliteti sistema i privređivanja. Ti kvaliteti morali bi rezultirati povećanjem akumulacione sposobnosti naše privrede. Ali, ostavljajući, ovom prilikom, po strani to pitanje i svodeći ga na pitanje kvantiteta raspoložive akumulacije, ostaje činjenica da je zbog zanemarivanja tih odnosa u vezi sa funkcijama i angažmanom akumulacije naših OUR-a dolazilo do velike greške u procjeni izvorâ sredstava za investicije. Uvjeren sam da se tu grešku nije ni htjelo vidjeti. Isto tako, nije se htjelo vidjeti ni to da upravo ta zarobljena akumulacija služi kao osnova za silovitu, multipliciranu u odnosu na tu osnovu, ekspanziju bankarskih investicijskih kredita i da ti krediti postaju sve eruptivniji vulkan inflatornog financiranja. Taj eruptivni vulkan akumulacije bez pokrića bio je sve obilatije iskorištavan, a može se reći i skrivan, a on je producirao sve snažniju inflaciju i inflatornu lančanu reakciju koja se odrazila na sve odnose. Slika naših kretanja stoga se i pretvorila u kretanje nebu u oblake ako je promatramo onako kako je i treba promatrati — u tekućim cijenama. Dok je to kretanje u stalnim cijenama predstavljalo povećanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka za 1,8 — ono se u tekućim cijenama približilo udesetorostručenju. A da se ne zavaravamo, prvo je puka statistika. Ono drugo kretanje je stvarnost koja se, eto, ne može ni prikazati na grafikonu jer stvarno kreće nebu u oblake. Takvo kretanje bilo je puko inflatorno nadimanje sa dalekosežnim posljedicama, a prouzrokovano

---

nije raspoloživa za investicije u osnovne fondove. U tom smislu to je pjena koja ne može da se upotrijebi za investicije u osnovne fondove. Detaljnijim razmatranjem strukture financijskih plasmana došlo bi se do zaključka da je takva mogućnost, u razmjerima cjeline privrede, bila vrlo malena, pa bi za toliko moglo da se umanji navedene relacije investicija bez pokrića. Međutim, sve te odnose akumulacije u funkciji, do sada, razmatralo se samo površno, pa su mimoiđene činjenice koje su ukazivale na zarobljenost te akumulacije u prometnoj i financijskoj sferi — ulaganjima u banke i u međusobna potraživanja. Kako se pri tome nije vodilo računa o sistemu, to je, s tim povezano, mimoiđena i činjenica da je takva sistemska nemogućnost oslobađanja te akumulacije protivurječna samoupravnom sistemu i da je ona u funkciji centralizacije akumulacije i jačanja kreditnog sektora.

Digitized by Google

je inflatornim formiranjem sredstava za investicije. Kvantitativni nesrazmjer, već sam po sebi, morao je izazvati neravnotežu. To je bilo kao da smo u naše živo tkivo pokušavali zabiti veći klin nego što ga ono može da primi. Moralo je doći do pucanja — rascjepa ili nadimanja.

Sve cijene pod tim utjecajem morale su rasti jer za te investicije nije bilo realnog prostora — stoga i troškovi investicija. Prazan prostor morao je da se puni bilo skraćivanjem ostalih oblika potrošnje bilo prinudnom preraspodjelom posredstvom rasta svih cijena. Međutim, onom smanjivanju potrošnje svi su se suprotstavljali, nastojeći sačuvati svoje mjesto pod suncem. *Inflacija se stoga sve brže kotrljala i ubrzavala*, dokazujući nam iz dana u dan da nama ne manjka novac, već stvarna akumulacija. Manjak te stvarne akumulacije koju nismo mogli stvoriti nadoknađivalo se onom lažnom, koja je dovela do poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog.

Opravdanje za takav pristup našlo se u potrebi za velikim investicijama. Razmjere i opasnosti od toga inflatornog stvaranja akumulacije nije se ni htjelo sagledati. Isto tako, nije se htjelo sagledati ni mehanizam koji to omogućuje. Polemika se tu zaglavila. Gotovo da je bilo jalovo svako dokazivanje da je naša previsoka stopa investicija kategorija izvedena iz inflatornog procesa formiranja akumulacije i da je ona nemoguća bez inflatornog financiranja. S tim povezano treba istaknuti da je krivo bio interpretiran i kauzalni proces. Nije uvažavano da je u načinu formiranja novčane akumulacije, neovisno od stvarne, osnovni problem i generator procesa poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog. Do kvantitativnog poremećaja dolazilo je jer je inflatorno financiranje pokrenulo mehanizam prisilne preraspodjele, ali kod nas i snage neutralizacije globalnih efekata preraspodjele, pa se lančani efekt inflatornog financiranja mogao sve bolje kotrljati. Do kvalitativnog poremećaja došlo je jer je inflatorno financiranje ipak dovodilo do prisilne preraspodjele dohotka i akumulacije među agensima reprodukcije, pa, dakle, izmijenilo temeljne odnose vlasništva, što se stalno izražavalo u formiranju dohotka otuđenog od proizvođača — raspoloživog za distribuciju. Na takav način *djelovanjem kvantitativnih i kvalitativnih faktora i odnosâ bio je potpuno otkočen proces poremećaja i destabilizacije.* Neki su smatrali da ga se može zakočiti blokadom onih spomenutih snaga neutralizacije efekata preraspodjele. Njihov napad stoga bio je usmjeren na osobnu, zajedničku i opću potrošnju. U tom krugu moglo bi se sresti mnogo kritičara naše rasipnosti, ali i pobornikâ vrlo konzervativnih, čak i fašistoidnih ideja. A među onima koji su zamijetili da se investicioni kapacitet forsira inflatorno i on zatim olako distribuira, malo tko je, osim najeminentnijih ličnosti SKJ, ukazivao na otuđenost procesa formiranja akumulacije kao problem. Uglavnom se jurišalo na ci-

Digitized by Google

jenu kapitala.[8] Međutim, sasvim je nerealno očekivati da bi veća cijena kapitala zakočila onaj mehanizam inflatornog financiranja investicija koji je kao *perpetuum mobile* pokretao proces inflatorne erozije i inflatorne prisilne preraspodjele na štetu potrošnje, a u korist investicija. Ona bi još više poremetila odnose vlasništva, a time stvorila još konzistentniju osnovu za inflatorno financiranje i distribuciju. Zahvaljujući i takvim pogledima vrlo autoritativnih teoretičara, koje je ovako i onako podržavao širok krug funkcionera, pa i političara, ostalo se bez rješenja. Mehanizmi kreacije novčane akumulacije bez pokrića nastavili su da djeluju. S njima i distribucija. *To je bio dalekosežan poremećaj procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe.* Negativan *input* previsokih investicija, koje je teško isfinancirati, pa se k tome još i sporo aktiviraju i defektno oblikuju jer za to nema realne podloge, a ni kriterija, stoga se morao prenositi na čitav život. A to je bila prepreka u koju je udarala i ona nužna akcija smanjivanja potrošnje jer je i ona stalno zakidana inflatornom preraspodjelom. Stalno inflatorno zakidanje te potrošnje djelovalo je na jačanje nastojanja da se to zakidanje kompenzira sukcesivnom revalorizacijom učešća te ostale potrošnje u raspodjeli — i to gotovo po principu indeksacije troškova i prava. *Nesistematska društvena akcija,* sa nizom poteza organiziranja i reorganiziranja, kompliciranog administriranja i olakog širenja različitih prava, *samo se nadovezala na ono što je osnovno* — a to je inflatorni mehanizam formiranja akumulacije — *a da se bar tu u ostaloj potrošnji ne stvori kakvo-takvo olakšanje.* Međutim, o ovoj ostaloj potrošnji se, ako ništa drugo, mnogo pričalo. Ono osnovno je ostalo sasvim zamagljeno i potisnuto. Uporno je i potcjenjivano. U polemikama čak se mogao steći dojam da je nazadno svako ukazivanje na taj problem jer potcjenjuje potrebu visoke stope investicija, a i potrebu i mogućnost da se i na takav način poveća naša niska akumulativna sposobnost. Neuspješna društvena akcija slijedila je upravo tu liniju. *Odnose formiranja akumulacije društvo je samo načelno isticalo,* i to poglavito u najnačelnijim svojim dokumentima i principima. U praksi, pak, te odnose pratilo je na *jedan najformalniji način* koji je u osnovi bio i sasvim netočan. Ali i taj način promatranja bio je u funkciji one prve linije — impostiranja veće stope akumulacije OUR-a. *Inflatorno formiranje akumulacije,* kao temeljno i sa kvantitativnog i sa kvalitativnog stajališta za sve odnose reprodukcije, *gotovo da nije spominjano na pravi način, već samo kao jedan nemušti refren o pokrićima.* A time ništa nije postignuto osim što su još više

[8] Ništa slabiji, a mnogo dugotrajniji od ovoga, bio je napad na »neracionalno samofinanciranje«. S tim pogledima mnogo sam polemizirao, pa sad to ne bih ovdje ni spominjao da se ta kritika nije izrodila u teoriju antisamoupravljanja koja danas udara sa svih strana na samofinanciranje i samoupravno sporazumijevanje bez ikakve sposobnosti da se sagleda da ni samofinanciranje ni samoupravno sporazumijevanje nisu do danas mogli ni da se izraze. Stare sistemske naslage i stari mehanizmi su ih gotovo potpuno onemogućili.

Digitized by Google

podstaknuta pokrića upravo na osnovu inflatornog formiranja akumulacije.

Tu, u ocjeni mehanizma formiranja akumulacije, bio je osnovni splet zabluda.[4] Stoga i naša nemoć da se odupremo mehanizmu inflatornog formiranja novčane akumulacije koji je djelovao kao stihija. Iz tog mehanizma razvijali su se odnosi koji su se nabili neravnotežom. Nakon nekog perioda oni su se toliko nabili odnosima neravnoteže da se odatle morala prolomiti nestabilnost o kojoj danas raspravljamo. Ali na to inflatorno formiranje akumulacije u funkciji financiranja previsokih investicija trebat će se još vratiti i da ga se šire objasni i da se potpunije sagledaju njegove posljedice.

Druge zablude ne znači da nisu postojale. Neke od njih spadaju, možda, u kategoriju nepažnje. Ili je, možda, i tu u pitanju bila nemoć povezana sa onom prvom — našom nemoći da se odupremo stihijnom radu mehanizma inflatornog financiranja investicija.

Deficit platne bilance stoga se, sam po sebi, nametnuo kao rješenje. Nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija se iz godine u godinu pokušavalo popuniti prilivom akumulacije iz inozemstva, a to bi, gotovo automatski, stvaralo novu bazu da se posegne još više za novim inflatornim financiranjem. Začarani krug domaće inflacije i zaduženja time je bio do kraja eksploatiran. A sve to se događalo u periodu kad je onaj stari državni mehanizam inflatornog intervencionizma bio podveden pod veliki nadzor.

Teškoće da se popuni nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija i problem naše eksterne zaduženosti bili bi, međutim, još i veći da nije taj razvoj koincidirao sa velikim prilivom deviznih doznaka naših radnika zaposlenih u inozemstvu. A moguće je da je i to, kao i mogućnost da se dobiju inozemni krediti, doprinijelo našem uspavljivanju. Međutim, takva teza, pa ma koliko se nametala, ne negira činjenicu koja govori o tome da je u naš privredni sistem ugrađena nekakva zakonomjernost koja osigurava da se investicije formiraju na znatno višem stupnju nego što je veličina stvarne akumulacije, i to ne samo domaće akumulacije, već uvećane za maksimalan priliv one iz inozemstva.

Od 1965. godine nadalje zaduživanje u inozemstvu se stalno ubrzavalo iz godine u godinu — iz plana u plan. Uvećavalo se, međutim, i inflatorno financiranje investicija, i to specifičnim metodima inflatornog formiranja akumulacije, a to je moralo otvoriti problem deficita i zaduženosti kao nemimoilaznog sredstva popunjavanja realne praznine. A ta praksa koja se pojavila i povećavala, kao posljedica one elementarne zakonomjernosti, gotovo da je onemogućila značajniji preokret u koncepciji privrednog razvitka i u ekonomskim odnosima s inozemstvom. Ona je uslovljavala to stalno punjenje praznina visokim uvozom op-

[4] Taj splet zabluda duboko je povezan sa našim nehtijenjem (ili nerazumijevanjem) da rasvijetlimo odnose monetarnog sistema.

Digitized by Google

reme i tehnologije iz inozemstva, a zatim i dalju tehnološku i reproduktivnu inferiornost i zavisnost, a u mnogome i potrebe za novim velikim investicijama.[5] Uostalom, takav zaključak potvrdile su sve analize naše uvozne zavisnosti.

Razvojnu politiku, u uvjetima takvih odnosa formiranja akumulacije, postajalo je sve teže usaglašavati. Usaglašavanje se postizalo, u pravilu govoreći, ekstenziviranjem programa i diobom nepostojećeg, a to znači zatvaranjem očiju pred činjenicom da mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija omogućuje kuljanje nepostojeće akumulacije i nužno vodi sve težoj inflaciji i sve većoj ekonomskoj zavisnosti od inozemstva. Razvojna, a zatim i ekonomska politika time su bile paralizirane da reagiraju na svjetska privredna zbivanja. Ono što je ostalo kao moguće, to je politika uglavnom i poduzela. A to je nešto malo više uvoznih nameta, nešto više izvoznih stimulacija i nešto uvoznih ograničenja. A to, samo po sebi, i kad je poduzeto pravovremeno, nije moglo dati efekte ili je moralo dati i neke loše nuzefekte. Na automobilsku industriju ili industriju teških vozila i traktora, elektroniku i industriju takozvane bijele tehnike, kao i na naftnu privredu, farmaceutiku... razvojna i ekonomska politika nisu mogle uticati. Te grane su se, kao i sav onaj razvoj u baznim industrijama, uklapale u onaj temeljni mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija i spajale s inozemstvom pronalazeći tu mogućnost financiranja, pa makar dušu i tijelo prodali đavolu: »*Après moi le déluge.*« U takvom stanju odnosa sve je trebalo nadoknaditi rebalansom unutrašnje potrošnje, koja je sve više pribivana na sud sramote. Hajka je počela s osobnom, zatim se prenijela na opću i zajedničku. Tek na kraju prenesena je i na jeftin novac, kapital i neadekvatnu valorizaciju tog faktora proizvodnje. A na vrlo visoku stopu investicija malo je tko obraćao pažnju. To se zamagljivalo, a stalno ponavljalo »malena je akumulacija«, a to kao da je bio poziv na cijeđenje akumulacije.

Gomile potrošnje

Ogromne su te gomile potrošnje. Prebrzo su one rasle i očito je da su pregoleme da se smjeste pod naš proizvodni svod. Trebalo bi ih smanjivati i stezati. Ali, čim taj proces samo malo krene, nešto počne da boli i ustanovi se da te gomile nisu puka prevelika kvanta i brojke, već da su u njima živi ljudi, pa se stoga te gomile ne mogu baš tako jednostavno smanjivati i od njih olako oduzimati pa nekakvim kolcima prenašati na točke

[5] Navedene činjenice upućuju nas na to da se ni ravnoteža naših ekonomskih odnosa s inozemstvom ne može ostvariti bez rješenja inflatornog financiranja investicija, a ovo bez reforme monetarnog sistema. Bez toga je i konvertibilnost dinara puka tlapnja. Isto tako, gotovo da je nemoguće samoupravno uređivanje deviznih odnosa bez tih razjašnjavanja. I ti odnosi padaju u rašlje istih odnosa i protivurječnosti bez obzira na htijenja.

Digitized by Google

manjkova ili urgentnih potreba. Posebno se to odnosi na osobne dohotke razasute posvuda i kad — u tim odnosima — pitanje valorizacije rada i uspoređivanja dolazi svom snagom do izražaja i snažno se odražava na rad. Slabosti tu prisutne su pogubne, posebno kad se slabosti i teškoće valorizacije rezultata pojedinačnog rada povežu s nemoći proizvođača da adekvatno formiraju svoj novčani dohodak. Utjecaj vrlo raznovrsnih i od njih neovisnih odnosa može izazvati osjećaj takve nemoći. Samo primjera radi ovdje bi se moglo nabrojiti promašene investicije na koje oni nisu uticali, deformirane odnose cijena, prevelike obaveze, pa među inim i one koje nazivamo ugovornim, a rezultanta su propisa, režima, pa i tehnike, na primjer plaćanja i kreditiranja koji su podvedeni pod konsideracije koje nedovoljno uvažavaju poziciju proizvođača i valorizaciju rada i rezultata rada. Osnovna pokretačka snaga društvene reprodukcije, bar po našem tumačenju odnosa reprodukcije, time se umrtvljuje. Njen interes za proizvodnjom i rezultatima te proizvodnje ubrzano slabi i premješta se na druge odnose, kao, na primjer, ostvarivanje prihoda bez rada ili na ostvarivanje prihoda po osnovu rada van temeljnog mjesta rada.

Očevidnost nestimulativnosti postojećeg sistema i odnosa valorizacije rada i rezultata rada, a i urgentnost potrebe stimulativnijeg nagrađivanja proizvodnog rada — izgleda (?) urazumila je do jučer vrlo opsjednute interpretatore inflatorne uloge osobnih dohodaka kao osnovnog faktora naše troškovne inflacije i nestabilnosti uopće. Težište ukazivanja prenijeli su na opću i zajedničku potrošnju.

Ta potrošnja evidentno je pregolem namet. Taj troškovni pritisak, prema kojem se društvo više nego neodgovorno odnosilo, stalno je jedno od izvorišta disparitetnosti naših nacionalnih troškova proizvodnje u odnosu na svjetske. Međutim, svi ti odnosi veličina, srazmjernih i nesrazmjernih, racionalnih i neracionalnih, izrasli su tokom vremena i gotovo se okamenili kao splet prava, prihoda i rashoda, a time i nacionalnih troškova proizvodnje. Lako je reći da su oni nesrazmjerno veliki. Teško je to izmijeniti a da se dublje ne zađe u mehanizam formiranja tih raznovrsnih oblika potrošnje i ne pronađe modalitet odnosa koji će ih obuzdavati i tokom vremena optimalizirati. Bez toga te kategorije potrošnje strše, i to samo jednostrano kao potrebe. A potrebe su uvijek veće od mogućnosti. Tako je i s onima u školstvu i u zdravstvu koje nikako da zadovoljimo. Tako je i s onim potrebama da se grade putevi, ulice, vodovodi i kanalizacije i očuva priroda ili izgrade novi proizvodni kapaciteti koji bi morali stvoriti novu proizvodnju roba, novi dohodak i nove prostore za zadovoljavanje potreba i zapošljavanje onog stalno pristižućeg kontingenta novog radno sposobnog stanovništva. Stoga se automatski stvaraju otpori svakom stezanju ovih rashoda iako je ono opće prihvaćeno kao nužno. Zbog otpora i problema koji se tu automatski javljaju proces stezanja teško napreduje. Brzo se on zaustavlja, sve se prolon-

Digitized by Google

gira, a problemi sve više bujaju. Novim naletom, koji slijedi nakon nekog vremena, ponovno se pokušava nešto postići. A i tada se traže sva moguća rješenja da se proces učini što bezbolnijim. Stoga ponovno akcija ne daje rezultat i sve se nastavlja dok se ne udari u zid.

Ideje o tome kako ovdje nešto postići formirale su se kod nas već davno kao ideje o razmjeni rada. Međutim, rezultat je izostao, a pojavile se i devijacije. Birokratizam i administriranje nadvladalo je odnos koji je tu tek trebao da se razvije. Izrasla je golema masa posrednika. Pojavili su se zbog toga i novi troškovi. Pravi naši *faux frais*. Birokratizam rađa sam sebe. I sada, sve to treba razmatrati. Moguće je tu nešto učiniti i uz pomoć revolta proizvođača, ali je pitanje neće li posljedice toga osjetiti i neke vitalne točke sistema društvene reprodukcije koje bi trebalo zaštititi. Stoga je i ovdje potreban osmišljeni pristup. Tada aktiviran pritisak dao bi veće efekte, a da ne uništava.

Prema tome, u vezi sa svim tim pitanjima nije spor u tome da li je potrošnja prevelika ili ne i treba li je smanjivati. Sporno je kako to postići i odakle krenuti. Upravo činjenica da smo bili svjesni potrebe mijenjanja i relativnog smanjivanja tih raznovrsnih oblika potrošnje, a da rezultati nisu postignuti, kao i činjenica da još uvijek postoje nezadovoljene neke akutne potrebe, nameće potrebu da se ovaj splet odnosa potrošnje preciznije razmotri. U prvom redu ne bi trebalo smetnuti s uma činjenicu da se razmah svih ovih oblika potrošnje odvijao kao dio procesa dubokog socijalističkog preobražaja našeg društva i snažne afirmacije socijalnih prava građana. To je napuhalo ovu potrošnju, vjerovatno, i prekomjerno. Međutim, kad su jednom uspostavljena sva ta prava i ti odnosi, oni su se dalje razvijali gotovo mehanički. Postali su okamenjena proporcija raspodjele. Nadalje, svi ovi oblici potrošnje formirali su se u uvjetima inflatorne klime. U toj klimi i stvarnosti treba ih promatrati. Ograničavanjem njihovog rasta u uvjetima porasta njihovih troškova dolazi do udara na osobni standard svih u njima zaposlenih — od učitelja, bolničarki do evidentičara i analitičara u nekom zavodu. Zbog toga, pri datim odnosima, morale su nominalno rasti i sve te potrošnje. Neke i realno. U sve to ubacivale su se olako i nove. One se ubacuju i danas, i to sve snažnije što je veći rascjep između realnih i nominalnih kretanja i što je veći učinak inflatorne prisilne preraspodjele u korist investicija, a na štetu osobnog ili društvenog standarda. Upadaju u to razne sanacije, socijalne intervencije i kompenzacije. I tako, ostaje se bez šanse da ovi oblici potrošnje budu ti koji će kompenzirati onaj prvi prodor. Iluzije iščezavaju. Pooštrena paljba širi se po administraciji i velikoj državnoj režiji. Ali do rezultata i tu je golem put.

Na ovakav razvoj razgoropađene potrošnje i nemoć društva da se nešto postigne dodatno i snažno djelovao je i način financiranja tih funkcija. Automatizam formiranja sredstava za tu potrošnju stvarao im je stalan prostor da se šire. Društvo se

Digitized by Google

i tu našlo uspavano. Nije iskoristilo ni onaj prostor koji se tu mogao stvoriti.

Mnogo toga ovdje bi se moglo navesti, pa i način formiranja njihovih prava, kao i način plaćanja »obaveza« prema tim sferama potrošnje. Sasvim je evidentno da su tu potrebne velike promjene kako ograničavanja rasta te potrošnje tako i u načinu njihovog financiranja, kako bi se smanjio odliv najkvalitetnijih likvidnih sredstava iz privrede koja taj odliv — dijelom sasvim nepotreban — mora nadoknađivati kreditima od banaka i povećavati zaduženost. A tu se radi o značajnim sredstvima. Međutim, ta pitanja su dugo bila potcjenjivana, a u jednoj inflatorskoj klimi i zamagljena. Danas su ti odnosi postali evidentni kao neodrživi. Međutim, ostaje pitanje kako djelovati na te rashode i ta prava i odnose. Za uspješniju akciju bit će potreban dugoročan program konverzije neproizvodnih rashoda ovih sfera. Bez takvog programa ostat će se na galami uz opasnost da se iz nužde ne poduzmu restrikcije koje mogu ugroziti i vitalne funkcije. Stoga može se reći da je tek pred nama organizirani naporan proces racionalizacije odnosa povezanih s ovim oblicima potrošnje. Taj tek na dužu stazu može dati određene rezultate.

Inflatorno formiranje investicionog klina

Kao što je već rečeno, u našim odnosima raspodjele postoji računski prostor za sve oblike potrošnje. Raspodjelom dohotka formiraju se — u pravilu govoreći — sredstva za osobnu, zajedničku i opću potrošnju. Isto tako, raspodjelom se formira i dio sredstava za investicije. Preostali dio sredstava za investicije formira se u toku procesa. Računski sve izgleda u redu. Međutim, u tom računu skrivena je greška na koju je u prethodnom poglavlju skrenuta pažnja. Upravo onaj dio sredstava koji bi trebao izražavati akumulaciju OUR-a, globalno promatrano, nije raspoloživ za investicije. On je, kao što smo istakli, već investiran u prometno-financijskoj sferi — u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Zbog zanemarivanja tih financijskih plasmana dolazi do toga da se i sredstva koja su u njima angažirana tretiraju kao slobodan izvor sredstava za investicije, pa stoga dolazi i do manjka novčanih izvora sredstava za investicije u odnosu na bilansno iskazane izvore. Po stvarno raspoloživim izvorima investicije bi trebale biti gotovo za polovinu manje i tada bismo zaista trošili onoliko koliko imamo.

Pedantni analitičari i dobri poznavaoci ove materije vjerujem da će moći dokazati nepreciznost, pa i neke greške u ovoj mojoj analizi. Međutim, ovdje se — a to moram ponoviti — ne traži precizan odgovor o veličini tog manjka. Svrha ovih tentativnih razmatranja je da ukaže na činjenicu da je taj manjak postojao i da je on golem po razmjerima. Nevažno je da li je to 50 ili 30% u odnosu na bruto investicije u osnovna sredstva društvenog sektora. Uostalom, to se i ne može točno utvrditi.

Digitized by Google

Važna je činjenica da je postojao golem nesrazmjer. S tim u vezi za nas je isto toliko važno znati i to čime se i kako se punio taj nesrazmjer i koji je mehanizam tu djelovao. Naš je zaključak, a njega smo već naznačili, da se nerealnost dijela računskih izvora sredstava za investicije nadoknađivala mehanizmom kreditno depozitnog poslovanja — multiplikacijom depozita i njihovom ročnom transformacijom. Uvid u to može se steći analizom bilanci svih banaka.

Po podacima izrađenim u NBJ (15. IX 1980. godine: »Pregled o plasmanima i izvorima sredstava banaka...«), a te sam podatke koristio i u nekim mojim ranijim radovima u kojima sam skretao pažnju na »mehanizam vrcanja lažne akumulacije«, bilans dugoročnih izvora sredstava i dugoročnih plasmana svih banaka (narodnih, osnovnih i udruženih) izgledao je:

	Dugoročni plasmani	Porast	Dugoročni izvori	Porast	Razlika	Porast
	1	2	3	4	5	6
1966.	81,3		56,3		25	
1967.	90,5		66,8		24,3	
1968.	102,1		75,3		26,8	
1969.	99,9		71,1		27,9	
1970.	136,0	37,0	88,4	17,3	47,6	19,7
1971.	156,4	20,4	102,6	14,2	53,8	6,2
1972.	186,4	30,0	118,9	16,3	67,5	13,7
1973.	223,3	36,9	132,6	13,7	90,7	23,2
1974.	264,6	41,3	153,8	21,2	110,8	20,1
1975.	316,6	52,0	160,5	6,7	156,1	45,3
1976.	405,4	88,8	200,5	40,0	204,9	48,8
1977.	549,2	144,8	210,6	10,1	338,6	134,7
1978.	696,6	164,4	267,4	56,8	428,2	89,8
1979.	876,6	181,0	344,6	77,2	532,0	103,8

Što nam pokazuju navedeni podaci? Oni nam pokazuju da su tokom vremena kratkoročni izvori sve intenzivnije korišćeni za financiranje investicija i da je to uzelo razmjere koji su gotovo stalno uvećavani. Prirast dugoročnih izvora sredstava bio je vrlo spor, a porast dugoročnih plasmana vrlo brz. Sve veći dio prirasta dugoročnih plasmana financirao se iz kratkoročnih izvora. Zona emisije investicionih kredita bez adekvatnih izvora bila je sve veća. Osobito je to došlo do izražaja na prelasku u petogodišnji plan 1976—1980. godine.

Dakle, neadekvatno pokrivena razlika između dugoročnih plasmana i dugoročnih izvora postajala je sve veća. U poveća-

Digitized by Google

vanju te razlike izgleda da smo se zaista obezobrazili. U pomjeranju granice realnosti počeli smo jurišati u nebo. To je taj osnovni inflatorni izazov. Realnost je kao sila teže morala da nas vrati na zemlju.

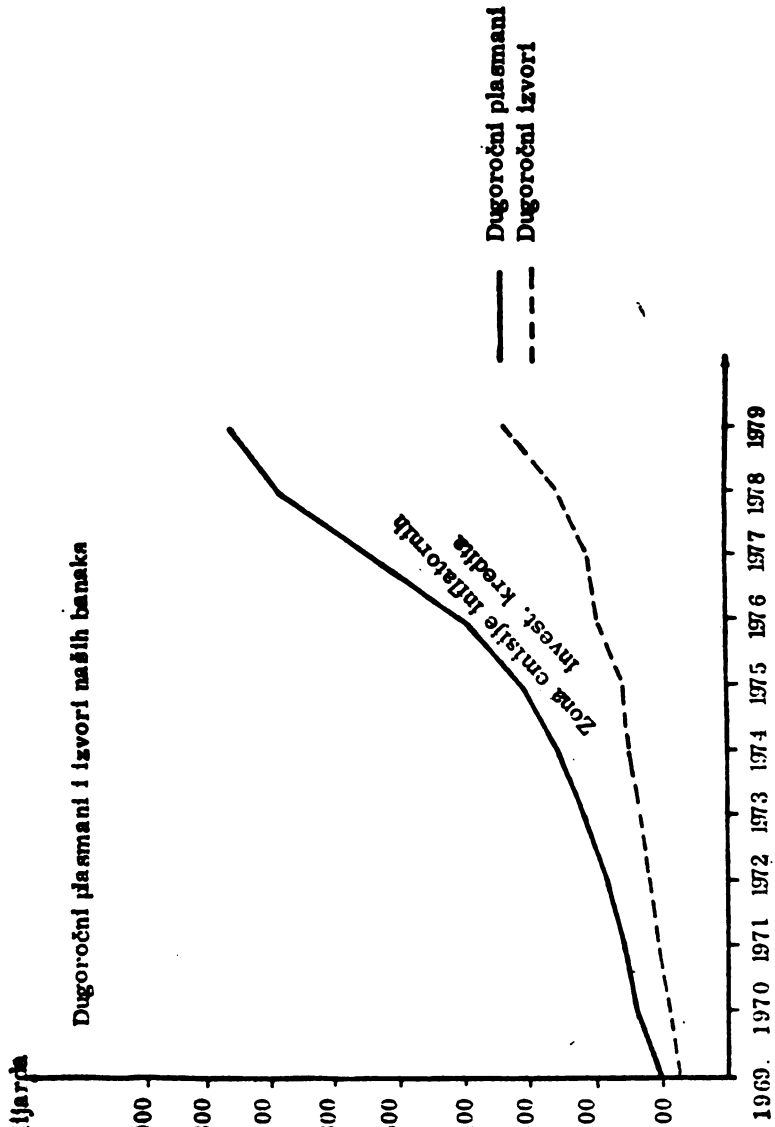

Grafikon 2

Digitized by Google

Investicioni krediti bez pokrića uzimali su sve većeg maha. Oni su tako povećavali onaj naš investicioni klin za koji prostora nije bilo. Moj, istina neprecizan, račun pokazuje da je u periodu 1976—1979. naš investicioni klin dvostruko veći nego što je to omogućavala stvarna akumulacija.

Grafikon 3

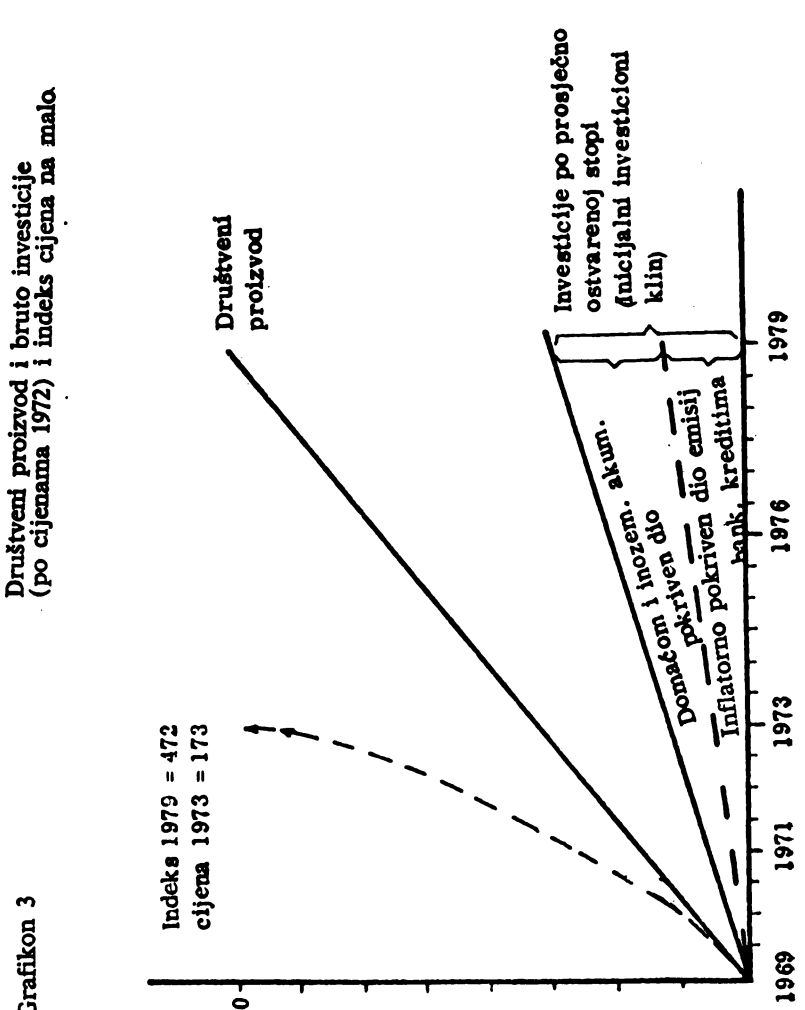

Digitized by Google

Naglašavam — račun je neprecizan. Ali, da li je i moguća preciznost kad se mnogo toga i ne zna. Tako, na primjer, vrlo malo znamo o pravoj funkciji dijela kratkoročnih plasmana, ali o tome posebno. Međutim, postavlja se načelno pitanje: da li uopće znamo kolike su investicije ako u njih uključujemo iznose koji bi morali izazvati podozrenje? Takav je, na primjer, slučaj sa investicijama u obrtne fondove koje 1974. godine, po oficijelnoj statistici, iznose 57,8 milijardi, a 1978. godine svega 28,7 milijardi, što bi moralo značiti, svedeno na cijene 1974. godine, svega 14 milijardi — dakle, četvrtinu od onih 1974. godine. A to nije za vjerovati. Međutim, ne ostaje drugo nego od tih podataka polaziti, pa onda to orijentaciono provjeravati, ali i tada uz mnogo zanemarivanja i pretpostavki. Takvu mogućnost provjere pruža nam analiza izvora sredstava i plasmana naših banaka.

Ta analiza nam pokazuje da je neadekvatno financirana razlika učestvovala u financiranju bruto investicija u osnovne fondove 1976. godine sa 36% (bruto investicije u osnovne fondove 137, a neadekvatno financirana razlika 48,8 milijardi). Godine 1977. to neadekvatno financiranje bruto investicija u osnovne fondove iznosilo je 75% (179 : 134,7), 1978. godine sa 37% (245 : : 90), a 1979. godine sa 35% (298 : 104). *Za sve te četiri godine zajedno to neadekvatno financiranje učestvovalo je sa 43,8%.* A time smo se znatno približili onom ranijem zaključku. Treba li dokazivati da je to morao biti taj osnovni snažan udar inflatornog karaktera koji je morao poremetiti sve odnose?

O navedenim proporcijama, koje je nemoguće precizno izračunati zbog mnoštva razloga, može se raspravljati. One se ovdje iznose orijentaciono da bi se pokazalo da je osnovana tvrdnja da su realne upravo takve proporcije inflatornog financiranja investicija. Ali, i kad se dopusti mogućnost greške u dešifriranju nekih složenih odnosa, ipak *ostaje činjenica da je mehanizam inflatornog financiranja investicija posredstvom emisije investicionih kredita bez pokrića uzeo toliko maha da je to moralo dovesti do problema.* Te investicije bez pokrića odnosile su robe sa tržišta i formirale novu snažnu kupovnu moć, stvorile deficite i oni su se punili zaduženjem i uvozom, ali i poskupljenjima — sve većim i sve težim. Investicije su bile sve skuplje. Sve su veća bila i prekoračenja. Sve je teže bilo naći i ono formalno pokriće, a da ne kažemo ono realno — robno. Rokovi izgradnje stoga su postajali sve duži, iako kod nas nisu nikada bili kratki. Neaktiviranih investicija imamo i previše, a onih neoptimalnih, nezaokruženih — da se i ne govori. Efekt svega toga bilo je nemoguće apsorbirati bez poremećaja. Ne potcjenjuje se time ostalo i ne zanemaruje sve one ostale rupe kojima je pristizala nestabilnost. Naročito ne one kvalitativne faktore poremećaja koji su se odrazili u upotrebi akumulacije.

Takvi razmjeri inflatornog financiranja investicija, bez obzira da li se radi o nekoliko procenata više ili manje, bili su otrov koji je naš privredni organizam primao, a nije mogao apsorbi-

Digitized by Google

rati bez poremećaja. On je bio, rekli smo, inicijalan, na njega se sve ostalo samo nadovezalo. I ono u ostaloj potrošnji, pa i ono što je još značajnije, a to je gubljenje kriterija. Sve je postalo neosjetljivo na trošak i oni su se kotrljali i prevaljivali. Kriteriji rada i investiranja time su bili rasklimani. *Odatle je morala sukljati sve jača inflacija, a s njome novi poremećaji u kriterijima, efikasnosti i racionalnosti, pa i sve veća inflacija.* Tako se ona ubrzavala.

Ovdje bismo sada mogli otvoriti prostor za veliku raspravu o prirodi ročne transformacije bankarskih izvora, pa i uvažiti da je u određenom stepenu ona i nužna. Ali je uvijek u pitanju njen stepen, a on bi se morao izvoditi iz preciznijih razgraničenja koja bi obuhvatila bar tri stvari. *Prvo,* koliko je u kratkoročnim plasmanima skriveno dugoročnih plasmana. Naime, sasvim je poznato da takvih formalno kratkoročnih plasmana koji su u funkciji investicionih plasmana imamo mnogo. *Drugo,* koliko su dugoročni izvori zaista dugoročni, a koliko su oni rezultat »fabrikacije«. I ovoga imamo podosta u našoj praksi. Za veličinu prvog i drugog trebalo bi povećati ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja investicija. *Treće,* trebali bi znati i to koliko je u kratkoročnim izvorima skriveno stabilnih, faktički dugoročnih sredstava. Znamo da i toga ima u kategoriji takozvanog *quasi* novca. Za toliko bi trebalo smanjiti ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja. Međutim, ne vjerujem da bi ovo premašilo one veličine koje bi trebalo dodati inflatornom financiranju investicija. Sve to je nemoguće precizno izračunati. Spominjem to zbog onih koji osporavaju moje teze o inflatornom financiranju investicija posredstvom investicijskih bankarskih kredita bez adekvatnog pokrića, koje smo ja i moji suradnici nazvali investicionim emisijskim kreditima.[6]

Pitanje se postavlja: nije li to moralo biti najsnažnijim generatorom neravnoteže i onog njenog izraza koji se naziva inflacija, ali i onog koji se naziva deficitom platne bilance?

Geneza raskoraka investicija i realne akumulacije i monetarni sistem

Sa stanovišta sistema promatrano, a i sa stanovišta buduće politike, sasvim je nedovoljno reći da je tu u igri mehanizam silovite ročne transformacije izvora sredstava. To bi moglo ostaviti dojam da je problem moguće riješiti smanjivanjem stope ročne transformacije kratkoročnih izvora u dugoročne plasmane, a time

[6] Kako je zbog navedenih razloga gotovo nemoguće izračunati pravu veličinu ročne transformacije izvora sredstava, jedino što ostaje to je iskustvo. Ako bismo kazali da je ono što se zbivalo nakon reforme 1965. godine moglo biti nekakva orijentacija, tada bismo mogli doći do zaključka da je sve ono što je prešlo te razmjere bilo puko dolijevanje ulja na vatru. Ali daleko sam od svake pomisli da se problem inflatornog financiranja može riješiti kvantitativističkim shemama.

Digitized by Google

ne vjerujem da bismo mogli djelovati na ponašanja, kvalitativne faktore privređivanja i pomamnu tražnju za investicionim kreditima banaka. Odnosi otuđenosti procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe bi i dalje ostali. *Stoga problem inflatornog financiranja treba smjestiti u kontekst sistema samoupravnih odnosa reprodukcije i samoupravnog sistema financiranja.*

Multiplikacija depozita, kao i ročna transformacija izvora sredstava u bankama, kao izraziti instrumenti otuđenja procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe, nezamislivi su bez totalizacije kreditno depozitnih poslova. Totalizacija kreditno depozitnih poslova je ta koja omogućuje multiplikaciju depozita, a zatim i sve ono manipuliranje cjelinom sredstava reprodukcije. Da bi taj snažni proces multiplikacije i ročne transformacije, a time i vladavine nad proširenom reprodukcijom, mogao da se odvija, potrebno je da mehanizam kreditno depozitnih poslova banaka obuhvati cjelinu sredstava reprodukcije. Tek na toj osnovi moguće je izbrisati granicu emisije potrebne količine novca i emisije novčanog kapitala bez pokrića.

U toj totalizaciji kreditno depozitnog poslovanja nikakav investicioni kredit ne umanjuje potencijal banke. Svaki kredit ostaje u sferi depozitnog poslovanja banke. Na takav način ni on ne suzuje mogućnost multiplikacije i mogućnost ročne transformacije. Ovdje ne dolazi do smanjenja potencijala kao što se to događa u sistemu odvojenog kratkoročnog i dugoročnog poslovanja ili u sistemu investicionih banaka koje za račun klijenata emitiraju akcije, a ne depozite. Obrnuto, ovdje se potencijal stalno povećava. Međutim, statistika novčanog opticaja doživljava sve te promjene samo kao prelijevanja koja mogu biti gotovo neutralna sa stanovišta novčanog opticaja kad ga se snima na kraju određenog perioda. Sve one konvulzije koje su u toku perioda nastupile, a koje se računski međusobno potiru, ostaju nezabilježene na snimci opticaja — kao da ih nije ni bilo. Tek u bilancama banaka ostavljaju trag u raskoraku strukture izvoza i plasmana. A to je taj olujni kumulus koji se razvija.

Do multiplikacije depozita i transformacije njihove ročne strukture dolazi pod pritiscima, jer svatko ima pravo da traži novac. Ništa tu nije objektivizirano. Svi su »ravnopravni« u tome da traže. Gotovo u jednakim uslovima su oni koji traže monetizaciju svojih potraživanja po osnovu već proizvedenih i društveno priznatih vrijednosti kao i oni koji traže monetizaciju svojih promašaja, gubitaka ili projekata. Pod utjecajem »potrebe« da se zadovolji i ova potonja tražnja za novčanim kapitalom moraju biti upotrebljena i sredstva onih prvih, pa se onda i oni moraju kreditno napajati. Tako se stvara sve veći nesrazmjer tražnje i ponude novčanih sredstava, a taj nesrazmjer zatim pritiska i banke da u sve veći ponor (nesrazmjer) ubace dodatna sredstva. Bankarsko kreditni mehanizam je tu samo društveni servis određenog poretka odnosa u društvenoj reprodukciji u kojoj je društveni kapital uglavnom anoniman. Moglo bi se reći da je ona tu slijepo oruđe nesamoupravne zakonitosti u odno-

Digitized by Google

sima reprodukcije. To naglašavam da se i ovaj put sve ovo ne shvati kao napad na banke, pa ću, po ne znam koji put, ponoviti da onu ubistvenu enormnu masu kapitala bez pokrića nisu izvrcali ni vladari ni bankarci. Ona je izvrcana mehanizmom koji se spleo sa svim i svačim, pa, među inim, i pritiscima. Također i dobrim namjerama i potrebama. I to mu je veliko opravdanje. Optužnica, pak, polazi odatle da se nije ni mogao splesti sa samoupravljanjem i s onom neumitnom realnošću koja čini da su akumulativne sposobnosti privrede u određenom periodu objektivno dane i da ih se ne može povećati štampanjem novca i kredita. A ovdje se radilo upravo o tome da se postigne nemoguće. Iza »nedužne« ročne transformacije krila se emisija kapitala bez pokrića — multiplikacija i ročna transformacija depozita. Stoga banke i nisu bile u stanju nego da izvrše preraspodjelu postojeće akumulacije i postojećeg dohotka. I svatko je bio potkradan da bi se isfinancirale te neproporcionalno velike investicije. Time se zamutilo i poremetilo sve odnose formiranja i upotrebe akumulacije i dohotka. Ne na korist, već na štetu stabilnosti i samoupravljanja. To je izraz nesamoupravne zakonitosti u formiranju akumulacije, a ona je povezana s načinom formiranja novčanog dohotka u našem sistemu koji nikako da se osamostali. I to je bitno. U tome ga sputava u prvom redu monetarni sistem koji karakterizira kreditni oblik emisije. Zatim i režim sredstava i sistem plaćanja. I, na kraju, kreditni sistem koji sve te i onako preuveličane potrebe još više uvećava i međusobno izjednačuje. *Svi ti odnosi monetarnog i kreditnog sistema, režima sredstava i načina plaćanja, za neke naše teoretičare su nepoznanice ili fakta marginalnog značenja, pa ih zanemaruju.* Stoga oni i kliže na zaključak o jalovom samofinanciranju i jeftinom novcu i dolaze do spasonosne ideje o realnoj cijeni kapitala, s tim da realnu cijenu ne izvode iz složenih odnosa u monetarno-kreditnom sistemu i režimu sredstava, već samo iz odnosa stope inflacije i kamate. Sistem oni ne vide. Međutim, upravo sistemski defekt stvarao je osnovicu za pojavu velikog kvantitativnog nesklada, a i onog kvalitativnog poremećaja u odnosima reprodukcije i njenim pokretačkim snagama. *Prvi poremećaj se može kvantificirati. Ali i to ne sasvim precizno. Onaj kvalitativni se ne može kvantificirati, ali je po posljedicama još porazniji.* Naime, sistemom je omogućeno da se, kao dominantan, formira enorman anonimni kapital (bez pokrića) raspoloživ za distribuciju. I on se distribuira za sve i sva, pa i za investicije. Oko njega su se svi jagmili. U toj jurnjavi gotovo da i nema bezgrešnih. Pomoću njega financirane su gotovo sve nove velike investicije. Investicije bez oca i majke. Danas te investicije kao mulad pripisujemo društveno-političkim faktorima. Iz te distribucije porađala se i investiciona suboptimalnost, neracionalnost i neodgovornost, a odatle i novi inflatorni impuls. Sve te suboptimalne investicije povećavale su energetsku snagu inflacije. I to je danas očito. Mnogi od tih objekata mogu živjeti samo u autarkičnom zabranu, i to tako da u troškove drugih ugrađuju svu svoju neracionalnost.

Digitized by Google

Međutim, taj dominantni anonimni kapital ne obuhvaća samo izvore sredstava za investicije koji su stvoreni inflatornom multiplikacijom i ročnom transformacijom. On — pored te goleme mase sredstava koja proizlaze iz emisije *ex nihilo* i transformacije ili prisilne preraspodjele i posteriorne inflacije na teret svih — obuhvaća i svu onu veliku, a teško opredjeljivu zonu sredstava mnoštva vlasnika bez utjecaja, pa gotovo i sve depozite privrede koja je zavisna od eksternih izvora financiranja, a to znači upravo ovih anonimnih izvora sredstava u bankama. Sva sredstva i gotovo sve odluke, osim iznimnih slučajeva, vezana su na onaj dominantni dio. To pravilo ne negira činjenica što se poneka organizacija udruženog rada nametnula, pa može da iz banke iscijedi sredstva gotovo za sve svoje projekte, počevši od onih za proizvodnju drvenih konjića ili fabriciranje Alajbegove slame.

Čitav sistem udruženog rada udara u ove odnose financiranja reprodukcije. Njegovo ostvarenje postaje nemoguće a da se ne odstrane navedeni defekti u sistemu formiranja akumulacije i financiranja reprodukcije i sve to ne transformira. Međutim, od te transformacije nema ništa bez transformacije monetarnog, kreditnog i bankarskog sistema i bez toga da se provedu s tim u vezi i promjene u sistemu plaćanja i režimu sredstava.

Prava erupcija kapitala bez pokrića do koje je kod nas došlo pokretala je glad za razvojem, ali ona je omogućena zahvaljujući mehanizmu kreditno depozitnog poslovanja banaka. A taj mehanizam smogao je snagu da je pokrene samo na osnovu prethodne totalne centralizacije cjelokupnog društvenog novčanog kapitala. Bez te centralizacije ni taj mehanizam ne bi mogao izbljuvati takvu lavinu investicijskih kredita bez pokrića. Pokriće je on nalazio u sredstvima svih koja je na takav način rastapao. Rastopljen je time bio i depozit malog štediše, novčani dohodak i štednja svakoga bez izuzetka. Od te »kazne božje«, ili cijene za taj nesrazmjer u emisiji investicionih kredita, pobjegao je samo onaj tko je svoj novčani dohodak ili štednju uspio utrapiti drugome transformirajući ih u perspektivniju imovinu ili devize.

Međutim, kakav smo do sada odgovor dali svima onima koji su oštećeni? Godinama im objašnjavamo da je to posljedica toga što trošimo više nego što zarađujemo, *a nikako da kažemo precizno o čemu se tu radilo.* Svi, i oni najnepotrebniji u društvu, pa i lopovi, živjeli su na osnovu raspodjele. Jedino se mehanizmom emisije kredita, i to u prvom redu bankarskih investicijskih kredita, mogla preskočiti ta barijera raspodjele postojećeg — a tu smo dobro preskočili. *I tu ne postoje ni velike ni male dvojbe.* Upravo na osnovu toga su i mogli tako silovito da se uvećavaju i ti bilančni potencijali naših banaka koji su se u roku od deset analiziranih godina uvećali za deset puta, da bi se pri tome iz njih sa 1.191 milijardom kratkoročnih izvora odobrilo 659 milijardi kratkoročno, a sa 344 milijarde dugoročnih izvora odobrilo 876 milijardi dugoročnih kredita. Jedino obja-

Digitized by Google

šnjenje svega toga je u neodmjereno silovitoj transformaciji kratkoročnih depozita u dugoročne investicijske kredite. *Time je probivena barijera raspodjele i samo tako se može objasniti da smo trošili više nego što smo imali.* Isticanjem navedenih činjenica ne negira se da smo i neracionalno trošili u druge svrhe, za takvo trošenje olako teretili troškove proizvodnje kako bi se formirala sredstva i za takve rashode, čime smo suzili akumulaciju. I ta činjenica stoji, ali ona ne opravdava postupak inflatorskog financiranja investicija. Jedino opravdanje moglo bi biti da je to slijepo samokažnjavanje društva — pokušaj slijepe neutralizacije i kažnjavanja svih onih koji su preveć zašli u odnose raspodjele. To se katkada tako i opravdava u početnim fazama inflacije. Međutim, ne vjerujem da je to moguće pravdati u našem slučaju. Stoga taj mehanizam treba zakočiti. Međutim, zbog onih kvalitativnih obzira koje proces formiranja akumulacije ima na način njene upotrebe, potrebno ga je i transformirati.

O moćnom mehanizmu otuđenja akumulacije pisali smo ne jednom. Dokazivali smo da je vrlo nizak stupanj samofinanciranja i da to ima dalekosežne implikacije na formiranje racionalne poslovne i razvojne politike naših OUR-a, a i na ekonomsku logiku financijskih i razvojnih institucija ovog društva. Visok stupanj financijske zavisnosti OUR-a od kredita banaka zamagljuje njihove rezultate poslovanja, a time aktivira negativne odnose financiranja po principima ne uvijek opravdane solidarnosti. *Promašaji i gubici, kao i loš rad, izjednačavaju se sa onim najpozitivnijim rezultatima. De facto se monetiziraju na isti način. Često oni loši dobivaju i prednost.* Sve se to financira na teret najpropulzivnijih. Kreditni odnos buja, a s njime neodgovornost i troškovi kamata. Već sama činjenica da je kamata na kredite koju je privreda platila iznosila 1979. godine 51.615 milijuna dinara — govori dovoljno. Samo ta masa sredstava gotovo da je jednaka izdvajanjima privrede u poslovni fond. Kad se tome dodaju umrtvljena sredstva privrede na raznim računima, pa zatim ona koja se talože na računima SIZ-ova neprivrednih djelatnosti i društveno-političkih zajednica, dobiva se financijska slika odnosa koji direktno protivurječe odnosima samoupravljanja i težnji da radnici u OUR-ima odlučuju o cjelini dohotka. *Upravo na toj bazi otuđenja vrca se onaj kapital bez pokrića koji se razlijeva mimo samoupravnih odnosa.*

Monetarna politika tu vrlo malo može da napravi. Tek kad bi postala vrlo restriktivna, mogla bi obuzdati taj proces kreacije kapitala bez pokrića. *Ali prije toga sputala bi proces tekuće reprodukcije od bankarskih kredita zavisnih OUR-a.* Stoga se ona pretvorila u nemoćnog pratioca jedne stihijske zakonitosti ekspanzije investicija. Ona sve to, u pravilu govoreći, posteriorno slijedi sankcionirajući ona inflatorna bujanja novčano-cjenovnog izraza sume transakcija, pa se i kaže da je u svemu tome neutralna i nevina. U međuperiodu proces ekspanzije investicija se ipak odvija, a to je omogućeno ubrzanjem opticaja date koli-

Digitized by Google

čine novca koje se ostvaruje aktiviranjem mnoštva novih još nedovoljno istraženih odnosa, načina plaćanja i poslovnih kombinacija po sistemu velikih zatvorenih krugova unutar kojih jedno plaćanje likvidira čitav lanac transakcija. Naši monetaristi ove pojave još nisu uključili u svoje analize. *Stoga se neki od njih i čude, a neki i ne vjeruju u mogućnost prekomjernih investicija uz »proporcionalnu« masu novca u opticaju.* Dokazuju stoga da je novčana masa samo slijedila porast sume robno-novčanih transakcija. Takav uzak monetaristički pristup onemogućuje im da sagledaju zbivanja u procesu formiranja akumulacije i njene upotrebe i sve one promjene odnosa do kojih zbog toga dolazi. Na signal da opada likvidnost banaka i privrede oni stoga gledaju jednostrano. To je za njih signal da je monetarna politika restriktivna, a ne vide da je to posljedica toga što je investiciona sfera bila ekspanzivna i da je jedino moguće rješenje u tome da se ona podvrgne kontroli. A ta kontrola je neostvariva bez transformacije mehanizma koji je omogućuje. Međutim, umjesto da se pažnja usmjeri u tom pravcu, ona se jednostrano usmjeruje na osnovne ćelije privrednog života — OUR-e u privredi. Javljaju se stoga ideje o potrebi disciplíniranja tih ćelija, ali ne u smislu poštovanja zakonitosti, već u smislu novog oduzimanja podloge za samostalnu njihovu aktivnost. A ta linija suprotna je samoupravljanju. Ona vodi centralizmu i predstavlja najveću opasnost za prodor odgovornosti i efikasnosti. A i jedno i drugo nam je i te kako potrebno.

S navedenim ponovno smo prišli monetarnom sistemu i potrebi njegovog mijenjanja. Nadošli smo na temu likvidacije kreditno depozitnog mehanizma kao emisionog sistema. A na toj temi sam do sada potrošio mnogo tinte i papira da ne bi trebalo to ponavljati i to tim više što je u Ekonomskom institutu u Zagrebu završen rad koji, uz ono opće, sadrži i prijedlog operacionalizacije.[7] Bez promjena za koje se tu pledira nezamisliv je perspektivan razvitak socijalističke robne proizvodnje na osnovama samoupravljanja. Novi emisioni mehanizam potreban nam je, kako je to rekao E. Kardelj još 1975. godine, zbog »društveno-svojinskog karaktera robe i vrijednosne razmjene na našem tržištu, gdje ne stoji tu jedan prema drugome kapital prema kapitalu, profit prema profitu, nego pojedinačni rad prema pojedinačnom radu, odnosno vrijednost koju je on stvorio u okviru jedinstenog udruženog rada i jedinstvenog dohotka udruženog rada... Novi monetarni sistem... je i početak... prevladavanja buržoaskog prava na našem robnom tržištu, u našoj robnoj proizvodnji. To bi bio početak kretanja u onom Marksovom pravcu...«[8] Počeli bismo se okretati oko sunca rada. A tada bi inflatorni pritisak morao brzo iščeznuti. *Sistem cijena lakše bi našao svoje pravo težište i snage koje bi ga držale svojim ve-*

[7] »Novi emisioni mehanizam na osnovi nekreditnih monetizacija«, ožujak 1981.

[8] E. Kardelj, Neautorizirani stenogram brionskih diskusija o monetarnom sistemu (18. VI 1975).

Digitized by Google

zama. Tada bi mogle da se privedu kraju i ove ubistvene polemike oko sistema deviznih odnosa. Neizmanipulirani novčani dohodak koji za svoju pretpostavku ima monetizaciju društveno priznatih vrijednosti — kao početak samoupravnog formiranja dohotka — i ugrađeni samoupravni sistem uređivanja cijena omogućavali bi da i devizni dohodak, isto kao i novac, izgubi svoje fetišizirano značenje. Devizni dohodak mogao bi da postane puka tranzitna kategorija novčanog dohotka koji se formira zavisno od rezultata rada. Prostora za samoupravno uređivanje svih odnosa tek u tom ambijentu moglo bi biti dovoljno. A tu perspektivnu praksu samoupravnih proizvođača ne bi bilo potrebno sada izmišljati. Možemo je samo naslućivati. Ono što je bitno, to je da bi novi odnosi u formiranju novčanog dohotka proizvođača — čvrsto povezani sa procesom stvaranja vrijednosti — onemogućavali onu famoznu potrošnju bez pokrića. Time, načelno govoreći, i sve te brojne deficite, pa, među njima, i onaj platne bilance. Bio bi to onaj pravi poželjni ambijent koji bi omogućio samoupravnu cirkulaciju novčanog dohotka, pa i deviza, konvertibilnost dinara i stabilnost.

I da se zaključi: Emisija bankarsko-investicijskih kredita bez pokrića produkt je sistema otuđenosti procesa formiranja dohotka i akumulacije. Ona je izraz voluntarizma koji deformira sve tokove, pa i novčane. Novčani tokovi, a u tome i tokovi formiranja akumulacije, umjesto da se formiraju u čvrstoj sprezi sa realnim odnosima, formiraju se pod tim voluntarističkim utjecajem. Proizvođači postaju stoga zavisni. Distribucija je osnova procesa. Zbog svega toga se i pledira za reformu monetarnog sistema kako bi se onemogućilo odvajanje novčanih tokova od procesa formiranja dohotka i stvarne akumulacije, a time i emisija novca i novčanih kredita bez pokrića. Funkcioniranje sistema na novoj osnovi koja onemogućuje emisiju novca bez pokrića — preraspodjelu i otuđenost — stvara mogućnosti da se i drugi odnosi prilagode odnosima samoupravljanja. Eliminirao se time anonimni kapital i sadašnji bankarski kreditni mehanizam kao dominantan faktor financiranja reprodukcije, a to znači i kapital-odnos. Sistem udruživanja rada i sredstava dobiva svoju materijalnu osnovu. Taj sistem omogućuje pojavu mnoštva novih odnosa među samostalnim i međuzavisnim proizvođačima. U tim uvjetima postaje moguća i politika takozvane realne kamatne stope kao dodatnog faktora stabilizacionih kretanja i njihove veće efikasnosti. Ali, isto tako, postaju mogući i društveni odnosi među proizvođačima. Svi ti odnosi diktirani su njihovim interesima i ocjenama.

I da nam ponovno ne primijete ono što i sami dobro znamo. Tim promjenama ne povećava se akumulacija jugoslavenske privrede. Ne, ona se ne povećava, ali se povećava akumulativna sposobnost, i to zbog promjene onih odnosa koji su bitni za veću odgovornost, racionalnost i efikasnost.

Digitized by Google

Ukazivanje na inflatorno financiranje investicija *ne znači pledoaje za neku prepolovljenu stopu investicija.* To ukazivanje ide prvenstveno za tim da se formiranje i upotreba akumulacije urede na drugi sistemski način. U tom pravcu bio je usmjeren i sav napor ovog društva da razvija odnose samoupravljanja. Bez tih promjena ekstenzivne investicije i visoka stopa investicija nameću se same po sebi i probijaju snagom koju je nemoguće spriječiti bez zastoja u privrednom razvitku. Promjenama u sistemu formiranja akumulacije stopa investicija sigurno bi bila manja, ali efikasnost investicija morala bi biti mnogo veća. Stoga bi ta promjena i to smanjenje stope investicija moglo da se izvede bez privrednog zastoja, koje se kao potencijalna mogućnost može naslutiti u privredi koja je navikla na ekstenzivno investiranje uz velike investicije. Tu potencijalnu opasnost može se neutralizirati mehanizmima samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja o razvoju. Tome može doprinijeti i ona nužna akcija nemilosrdnijeg oslobađanja od nabujale neracionalne neproizvodne potrošnje koja je razlivena u našem društvu odozgo do dolje. U tome valorizacija svačijeg rada, proizvodnog i neproizvodnog, ima poseban značaj. Jer sve što je pred nama mora biti kretanje k radu, a ne potrošnji na račun drugih ili nepostojećeg. Međutim, samo novi sistemski odnosi, koji su u ovom društvu jasno naznačeni, stvaraju osnovu za takvo kretanje. Te nove sistemske odnose treba stoga razvijati, a pretpostavku za takav razvitak čini reforma monetarnog sistema — reforma upravo onih sistemskih odnosa koji su do sada potcijenjeni i smatrani drugorazrednim.

Digitized by Google

Adolf Dragičević

Stanje i zadaci naše političke ekonomije

Ekonomska znanost je u krizi — uvjeravaju nas misaoni i djelatni ljudi, istraživači i praktičari, znanstvenici i političari. Poklič zvuči kao beznadni vapaj nemoćnih da nađu lijeka suvremenim nedaćama i izlaz iz zastarjelih oblika materijalnog života. Kao da se u njemu traži opravdanje za neukrotive događaje i oskudne ideje. Uz to nosi u sebi još dvije skrivene poruke: uvjerenje da se bez nauke ne može više odvijati normalni materijalni život zajednice i priznanje da ekonomska znanost uvelike zaostaje za događajima i potrebama suvremenog prijelaznog društva.

Konstatacija se ipak, koliko god bila točna, najmanje odnosi na političku ekonomiju. Malo je od njene slave ostalo da bi u krizu zapalo, a ono što se doista nova na tom polju rađa pod takav sud ne potpada. Na žalost, malo je takvih novina da bi mogle biti utjecajnije u teoriji i zbilji suvremene društvene kulture, pa i to zaostajanje uvjerljivo potvrđuje da se iz krize ne može izići bez političke ekonomije. Zato je njena kritika — kritika njenih učmalosti i stavova i kritika svijeta koji treba da proučava u potrazi za boljima odnosima proizvodnje života — neobično važna u ovo naše doba i zapravo je nezaobilazna osnova

Digitized by Google

njenog konstituiranja i razvijanja u skladu s društvenim postignućima.

Nekadašnja kraljica društvenih nauka, kako je Hegel govorio, »dika ljudskog roda«, decenijama tapka u mjestu — služeći vjerno tekućoj politici i mijenjajući olako ideje i stavove sa svakim njenim radikalnijim zaokretanjem. Zaostajanje u našoj sredini utoliko teže pada jer su stvoreni ipak povoljniji okviri — doduše, ne još kakvi bi trebali biti — za samostalniji i slobodniji znanstveni razvoj. Uz to s ubrzanim širenjem visokoškolskih ustanova umnožile su se katedre političke ekonomije na sveučilištima s impozantnim brojem suradnika i nastavnika kojima je to zanimanje jedini poziv. Rezultati su, unatoč tome, ispod svakog očekivanja.

Tjeskobu izaziva saznanje da katedre političke ekonomije postaju pribježišta velikog broja neradnika koji bez znanja i znanstvenog potvrđivanja lako zaposjedaju gotovo svako upražnjeno mjesto, zadržavaju ga i čak napreduju bez teškoća. I to je slika stanja. A kad se jednom učvrsti, i ova oblomovština — kao i svaka druga — zakonito teži proširenju, s izgledima da svoj porok naturi javnosti kao prvu vrlinu sveučilišnog zvanja. Pogoduje tome i stav politike kada tom dijelu znanstveno-nastavnog staleža pruža pasivnu, pa i aktivnu podršku, i pokazuje spremnost da toleriranjem ograničenosti i neaktivnosti nagradi slijepu poslušnost.

Dogodilo se tako da od nekih gotovo tisuću nastavnika i suradnika na katedrama političke ekonomije tek nekoliko desetaka znanstveno djeluje i susreće se u naučnoj publicistici. Paradoksalna je pojava — pa i ova naša kritika — da se na red poziva upravo tu aktivnu manjinu i — da se pod lupu stavlja njenu znanstveno-istraživačku rabotu. Tako »znanstvenici-neradnici« i na ovaj način postaju nagrađeni. Razumljivo je stoga da se u prigovorima onima koji rade, pa griješe, kritičar teško othrvava nelagodnom utisku da čini veliku nepravdu. Tim više jer skreće pažnju na ono što je po njegovu sudu loše, pa tako izgleda kao da zanemaruje i osporava njihovo korisno i plodonosno djelovanje. S tim ogradama i upozorenjima treba gledati i na ovaj osvrt na našu *»akademsku« političku ekonomiju.*

Nezadovoljstvo njenim postignućima i djelovanjima dolazi redovito do izražaja u svim prosudbama i ocjenama. Predbacuje joj se sterilnost, dogmatizam, vulgarnost i apologetika — zastarjelost materije koju izlaže, slijepo prepričavanje starog štiva, krivo posredništvo u interpretiranju klasičnih djela, bijeg od vrućih tema, zaboravljanje čitavih oblasti znanstvenog istraživanja, bavljenje prakticističkim pitanjima, nasjedanje stranim utjecajima, neuvažavanje modernih istraživačkih metoda, zalaženje u druga znanstvena područja, nekritičko odnošenje prema vlastitim postignućima i društvenim procesima itd.

Dvije ocjene naše akademske političke ekonomije zaslužuju naročitu pažnju.

Digitized by Google

»U okviru prvog talasa antidogmatske obnove marksističke političke ekonomije, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, izlaganje ove discipline, uz oslonac na izvorni Marksov metod, dobilo je oblik koji manje-više predstavlja i danas vladajući manir u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Ali napuštajući metod izlaganja 'po formacijama'... naša politička ekonomija je dospela u drugu krajnost... Odsustvo dijalektičkog razvijanja ekonomskih kategorija, koje istovremeno predstavljaju istorijsku konkretizaciju njihovog sadržaja, svelo je ovaj pokušaj reforme naše akademske političke ekonomije na spoljašnji, didaktički aspekt.

Takav razvoj naše marksističke političke ekonomije imao je za posledicu ograničeno kritičko dejstvo u odnosu na drugi pravac razvitka naše političke ekonomije, koji svoju inspiraciju nalazi u neoklasičnoj kritici građanske ekonomije. Oslanjajući se na složeniji merno-analitički instrumentarijum, tražeći način za uspostavljanje eklektičkog spoja liberalizma (sitnoburžoaskog socijalizma) sa odgovarajućom interpretacijom marksizma, ovaj pravac u našoj političkoj ekonomiji je, s dosta uspeha, naročito tokom šezdesetih godina, konkurisao 'oficijelnoj' akademskoj marksističkoj političkoj ekonomiji.

Na taj način, osnovno obeležje naše savremene akademske političke ekonomije jeste — neprevladani dogmatizam, odsustvo naučno-teorijske analize modernog društva kao jedinstvenog, dijalektičkog procesa razlaganja građanskog i uspostavljanja novog udruženog načina proizvodnje.

Ovaj dogmatizam provejava, pre svega, kroz 'podelu' političke ekonomije na onu koja se bavi 'kapitalizmom' i onu koja tretira 'socijalizam'. Ova podela isključuje iz predmeta istraživanja ove nauke upravo ona prelazna, živa područja, puna stvarnih društveno-ekonomskih protivrečnosti, u kojima se ispoljava duboka dijalektika današnjeg sveta... Ako ove praznine u našoj političkoj ekonomiji imamo u vidu, postaje jasno zašto neka principijelnija, apstraktnija pitanja političke ekonomije socijalističkog društva ostaju bez potpunije konkretizacije i interpretacije na osnovu savremenog istorijskog materijala...

Još je jedan nesumnjivi simptom 'dogmatskog oportunizma' u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Suštinski problemi udruženog, samoupravno-socijalističkog oblika društvenog rada, njegovi istorijski oblici i unutrašnje protivrečnosti koje u različitim njegovim oblicima traže razrešenje — manje-više ostaju 'ukras', izraz potrebe da se udovolji zahtevima političkog trenutka, a ne dobijaju mesto u razvijanju ekonomskih kategorija koje im u biti predmeta pripada. Naša akademska politička ekonomija je tako reći ostala gluva za problematiku 'otuđenog rada', koju su zahvatila polemička, kritička suočavanja naše političke prakse sa različitim ideološko-filozofskim strujanjima...

I nehotice, dajući velik prostor u svom izlaganju sferi razmene, tržištu, naša politička ekonomija ostaje u okvirima povr-

Digitized by Google

šnosti nekritičke, liberalističke ekonomske teorije, ostaje, dakle, vulgarizatorska, a ne kritička u Marksovom smislu.

Naposletku, vid dogmatskog oportunizma naše akademske političke ekonomije predstavlja i njena povodljivost i strahopoštovanje prema strujanjima u ekonomsko-socijalnoj misli velikih sila. Čitajući naše akademske priručnike političke ekonomije, dobijamo manje-više dobro obaveštenje o lepezi različitih gledišta ekonomista 'na Zapadu' i 'na Istoku', ali o buđenju nove, kritičke ekonomske misli u 'malim' zemljama gotovo da ni slova ne saznajemo.

Uvoz ekonomske teorije sa Zapada, naročito kada se izražava kroz jednostrano prenaglašavanje aparata ekonomske analize, koji je po sebi instrument, a ne bitna sadržina bavljenja ekonomijom savremenog društva.. ima poznati efekat 'deideologizacije' u našoj ekonomskoj misli. Uticaj ekonomske misli istočne provenijencije ne treba potcenjivati, iako njena istorijski ograničena ideološka osnova uglavnom sprečava da se rezultati te ekonomske misli — čak i oni koji su nesumnjiv naučni rezultat — neposredno ugrade u našu akademsku političku ekonomiju. Taj uticaj se ogleda kako u odsustvu uspostavljanja kritičke relacije naše političke ekonomije prema znatnim dogmatskim elementima u toj misli, tako i u zapostavljanju naših sopstvenih kritičkih istraživanja društveno-ekonomskog procesa razlaganja državno-centralističkog oblika socijalističkog društva... kao i... krize državnog oblika građanskog društva u svetskim razmerama.

Sve su to znaci jednog stanja zaokupljenog 'svojim' problemima, provincijalno zatvorenog i nespremnog (neorganizovanog) za prihvatanje svetsko-istorijskog izazova koji danas našoj političkoj ekonomiji baca pionirski položaj Jugoslavije kao socijalističke zemlje... i koji postavlja kao životno pitanje naše povezivanje sa oslobodilačkom, kritičkom 'stranom' dijalektičkog jedinstva savremenog sveta.«[1]

»Ova kratka analiza osnovnih sadržaja univerzitetskih udžbenika političke ekonomije ukazuje na nekoliko veoma važnih problema vezanih uz naše političko-ekonomsko obrazovanje.

1. Pre svega da je Marksov *Kapital* postao predmet interpretacije 'ekonomistički' obrazovanih kadrova koji ni kao studenti, ni kasnije kao profesori političke ekonomije, a ni kao pisci udžbenika političke ekonomije, nisu spoznali čak ni elementarne sadržaje Hegelove logike bez kojih se Marksova misao iz *Kapitala* ne može razumeti.

2. Kad se u takvoj situaciji pisci udžbenika stave između studenta, na jednom, i Marksa, na drugom polu našeg političko-ekonomskog obrazovanja, a nisu prethodno usvojili dijalektičke sadržaje ovog Marksovog naučnog dela — onda studenti ne dobijaju iz udžbenika izvornu misao Karla Marksa, već njegovu misao

[1] A. Raič, *Dogmatizam u akademskoj političkoj ekonomiji*, »Komunist«, 30. august 1976, str. 7.

Digitized by Google

'prerađenu' u glavi pisca udžbenika ili profesora političke ekonomije na niže logičke sadržaje pozajmljene iz načina mišljenja građanske političke ekonomije.

3. Marks je sve svoje naučne spise pisao i upućivao javnosti, dakle, svom čitaocu *neposredno.*

Posredovanje pisaca udžbenika — tim pre ako i sami nisu dijalektički obrazovani — ne samo što pažnju mlade svesti skreće i neprekidno drži na onom što joj i kako joj izlaže pisac udžbenika, već ima za posledicu nešto mnogo gore: ono istovremeno *odvraća* pažnju svesti s Marksove izvorne misli koja stalno ostaje izvan vidnog horizonta studenata, tako da oni i ne znaju za drugog Marksa osim 'Marksa u licu pisca udžbenika'. Da je to 'Marks' u ruhu građanskog pozitivističkog ekonomiste — to smo pokazali na dva analizirana primera.

4. Ponovićemo zato pitanje koje smo već postavili: da li su našem obrazovanju iz Marksove političko-ekonomske misli — *pored 'živog' Kapitala* — potrebni još i udžbenici političke ekonomije — tim pre ako su nastavni sadržaji udžbenika zasnovani na *Kapitalu* i znače samo skraćeno (pa samim tim i nenaučno) prepričavanje jednog visoko naučnog sadržaja iskazanog naučno-dijalektičkim načinom mišljenja?

Mlada svest ne može primati saznanja o Marksovoj misli 'po ovom', 'po onom' ili 'po trećem' piscu udžbenika političke ekonomije — već samo po Marksu neposredno *iz* njegovog dela.

Smatramo zato da ovakvo neobuzdano izdavanje i štampanje udžbenika političke ekonomije — a ovo se u poslednje vreme čini za svaki fakultet posebno — ne samo da znači materijalnu štetu zbog relativno malog tržišta, već predstavlja direktnu štetu, ako ne i jedan vrlo agresivan napad na *jedinstvenost* Marksove — a samim tim i više društvene svesti, jedinstvenost koja je već data u Marksovom *Kapitalu,* a koja se — razvodnjavanjem preko udžbenika — sve više parcijalizuje i postaje sve više ne-jedinstvena.

5. Ovladavanje dijalektičkim sadržajem *Kapitala* bio bi samo prvi korak u našem obrazovanju iz političke ekonomije — korak koji bi eliminisao proizvoljnost i površnost političke ekonomije. Mnogo je važniji onaj drugi korak koji bi sledio iza prvog.

Ne treba mnogo naučnog znanja da se utvrdi da savremena društvena kretanja u mnogim tačkama ne odgovaraju anticipacijama Marksovog *Kapitala.* Očigledno je da se Marksova istraživanja robne proizvodnje, pa samim tim i mnoge premise njegove teorije radne vrednosti moraju podvrći naučnoj analizi i saobraziti savremenim kretanjima koja vladaju u ovoj sferi.

Međutim, iskazi jedne nauke ne mogu biti prerađeni i kritički podignuti na viši nivo od zatečenog ako se nije ovladalo baš tom zatečenom građom, i to u njenom izvornom, dijalektič-

Digitized by Google

kom sadržaju. Analize postojećih političkih ekonomista pokazuju da baš taj zadatak nije izvršen i da on *tek predstoji*.«[2]

Koliko god bile mračne, ove ocjene stoje i odnose se na pretežan dio naše akademske političke ekonomije.[3] Šturo prepričavanje Marxova *Kapitala* i Lenjinova *Imperijalizma* približava je svojevrsnom »katekizmu« dogmi i vjerovanja lišenih svakog života i smislenog raspoznavanja u aktualnim društvenim previranjima. Pridržavajući se tog manira, i nastavna izlaganja ostavljaju utisak popovskih bajanja o svijetu koji ne postoji niti će ga više ikada biti. Golem se dio nastavnog osoblja faktički i ponaša poput bogoslova koji godinama i decenijama opterećuju druge postavkama, kategorijama i zakonima čiji im sadržaj i smisao ni približno nije poznat. Unatoč tome, preuzimaju nastavna izvođenja bez ikakva kompleksa, a sredina im to omogućava opsjednuta predrasudama da je u pitanju nekakva pravovjerna trofazna politička nauka izuzetno korisna za vladajući poredak. Zvanje nastavnika političke ekonomije obavija nezasluženo aureola neprikosnovenog »ideologa« kojemu se vjeruje bez provjere. A odnos prema političkoj ekonomiji kao nekakvoj amorfnoj »*općoj teoriji*«[4] — nauci nad naukama, ili, bolje je reći, nadrinauci — pruža opet, na drugoj strani, zgodan alibi za neznanje bilo kojeg dijela ekonomske nauke i pogotovu za nesudjelovanje u znanstveno-istraživačkom radu i drugom društvenom naučnom angažiranju. Malo koja druga struka ima tako privilegirano ofucan i beznadežan status i položaj.

---

[2] D. Đukić, *Nastavni sadržaji univerzitetskih udžbenika političke ekonomije u svetlu Marksovog dijalektičkog metoda (Prilog raspravi o stanju naše političko-ekonomske misli u univerzitetskom obrazovanju)*, »Kulturni radnik«, br. 6/1980, str. 272—274.

[3] Ivan Maksimović ocjenjuje da ono što smo postigli »više predstavlja kompilaciju i kombinaciju kod nas i u svetu *postojeće* ekonomske naučne misli nego napor da se definiše nešto *novo* na novim socijalno-materijalnim i naučnim premisama«. — *Opšti problemi konceptualizacije političke ekonomije socijalizma*, u zborniku CANU *Rikardo, Marks, Lenjin i savremena ekonomska misao*, sv. 1, Titograd, 1980, str. 105.

Protivi se, međutim, krajnje pesimističkim zaključivanjima kao što je sud Ž. Papića da je dominirajući elemenat svijesti u jugoslavenskoj ekonomskoj nauci »konzervativizam, konformizam i pragmatizam«. — *O perspektivama ekonomske nauke kod nas*, »Ekonomist«, br. 3/1975. Papić polemizira s tvrdnjama Z. Pjanića koji kao predsjednik društva jugoslavenskih ekonomista nastoji da ublaži zamjerke našoj političkoj ekonomiji upućene od političkih ljudi. — *Uloga ekonomske nauke u savremenoj socijalističkoj privredi*, »Ekonomist«, br. 2/1975.

[4] Vodeći su pobornici ovog stava: A. Bajt, *Politička ekonomija socijalizma kao nauka*, »Naše teme«, br. 4/1966; B. Šoškić, *O krizi savremene ekonomske misli*, »Ekonomska misao«, br. 2/1979; B. Horvat, *Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma*, »Socijalizam«, br. 9/1980.

Čarobna formula o političkoj ekonomiji kao nekakvoj »općoj« ekonomskoj nauci prva je velika ljubav poluobrazovanih pisaca rutinskih udžbenika političke ekonomije. Atraktivno je pribježište jer ni na što ne obavezuje. I ta je ljubav kao sjena koju se nikad ne može doseći ma koliko za njom trčali.

Digitized by Google

Nema nikakva smisla baviti se takvim poprilično rasprostranjenim pojavama na našim sveučilištima. Nadajmo se da je i to privremena cijena »prvobitne akumulacije« visokoškolskih ustanova i znanja — koja će naskoro biti prevladana. Ono na što treba više upozoriti, to su *propusti* u svim onim nužnim zahvatima i predradnjama koje nas trebaju izvući iz ove zaostalosti i približiti svjetskoj razini. Zato moramo s nekim dilemama i predrasudama odmah raskrstiti.

Ponajprije to je pitanje *matematičke* i *ekonometrijske* znanstvene analize.

Nema znanstvene *ekonomike* u modernim prilikama bez primjene razvijene matematičke i ekonometrijske analize. U tom su pogledu građanski ekonomisti golem napredak postigli i impresivno djeluju njihove analize složenih problema u svim oblastima privređivanja. Naprotiv, u *političkoj ekonomiji* suvremenog prijelaznog razdoblja ne susreće se matematička analiza — iz jednostavnog razloga jer nisu ni izdaleka obavljene nužne predradnje, to jest nisu logičnom analizom spoznati i funkcionalno povezani odnosi i zakoni reprodukcije materijalnog života nove zajednice. Tek nakon toga moguća je plodonosna veza između *matematičkih metoda* i *kritičke analize* društva.

Strah od zaostajanja, pomanjkanja logičkih rasuđivanja i nejasnoće u određivanju predmeta političke ekonomije socijalizma — učinili su svoje. Vjeruje se u mogućnost brzog koncipiranja i osuvremenjavanja političke ekonomije socijalizma primjenom formalnog matematičkog aparata što ga je razvila građanska teorija. To pothranjuje drugu neprihvatljivu krajnost koja ne sagledava znanstveni domet matematičke analize, stavljajući ekonomska naučna postignuća potpuno izvan kompetencije matematike.

U tom se rasponu kreću i naša rezoniranja o primjeni matematičkog jezika i metoda u političkoj ekonomiji socijalizma. Općenito se u marksističkoj dijalektičkoj metodi vidi »jedinstvo kvalitativne i kvantitativne analize ekonomskih kategorija«. Greške najčešće proizlaze iz poistovjećivanja političke ekonomije i ekonomike — i, stoga, uvjerenja da se u političku ekonomiju socijalizma može unijeti sva formalna matematička aparatura koju je razvila građanska ekonomika. Oprezniji zagovornici matematičkih istraživanja upozoravaju na granice njihova dometa i opasnosti »formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti«[5].

[5] V. Pilić, *Savremeni problemi političke ekonomije — metodološki aspekti*, Beograd, 1973, str. 75. — »Matematika u ekonomiji, odnosno njena primena u istraživanjima u političkoj ekonomiji socijalizma, ima granice. Upravo kvalitativna analiza koja će uvek prethoditi matematskom istraživanju ima za cilj da pokaže koje matematske veličine nemaju realnog ekonomskog sadržaja. Zaboravljanje osnovnih postulata marksističke političke ekonomije može da dovede do formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti, a što ujedno predstavlja i granicu mogućnosti stvaralačke primene matematskih metoda u ekonomiji.«

Digitized by Google

»Teorijska politička ekonomija nije pre svega ni isključivo nauka kvalitativnih odnosa, niti su sve njene kategorije i zakonitosti podložne kvantitativnom proveravanju. Kategorije kao što su 'produkcioni odnosi', 'način proizvodnje', ili zakonitosti, kao što je zakon vrednosti, zakon dijalektičke usaglašenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, zakon prosečnog profita, zakon raspodele prema radu i sl. ne mogu biti uopšte ili mogu biti samo vrlo aproksimativno podvrgnuti matematičkim i kvantitativnim istraživanjima. Otuda *stohastičko-statističke metode* imaju ograničen značaj za teorijsku ekonomiju i moraju biti dopunjene istorijskom, deskriptivnom i komparativnom metodom proveravanja egzaktnosti i povezivanja ekonomske teorije i empirije. Međutim, kako su druge ove metode *prevashodno kvalitativne prirode*, one pre mogu da objasne specifične momente, neponovljive odnose i situacije, istorijski ambijent, različitosti odstupanja, nego što mogu da posredstvom empirijskog materijala testiraju valjanost jedne ekonomske teorije, odnosno da verifikuju hipotetične zakonitosti i njihovu naučnu valjanost.«[6]

Preuranjeno je ipak sada ulaziti u potanje ocjene mogućnosti primjenjivanja i iskorištavanja matematičkih tehnika u političkoj ekonomiji socijalizma. Budućnost će pokazati dokle se u tom pogledu može ići. Sada se pred političkom ekonomijom nalaze drugi zadaci — identificiranja *ekonomskih kategorija* i *ekonomskih zakona* prijelaznog perioda i njihova objašnjenja primjenom jedinstvenog *logičnog i historijskog metoda*. U tom zahvatu treba maksimalno koristiti Marxov pristup i njegovu metodu, minuciozno razrađenu i primijenjenu u *Kapitalu* — a tu je politička ekonomija socijalizma posve zatajila.[7]

Slijedimo li Marxov uzor, lako zapažamo da se u toj prvoj fazi izlaganja tek uzgredno mogu primijeniti poneka matematička formaliziranja — pretežno ilustrativnog domašaja. Više dolaze do izražaja u kasnijim proučavanjima koja nas postepeno približavaju vidljivom realitetu, i tu što se dalje ide, to matematička analiza poprima sve istaknutije mjesto i ima sve veće značenje. Vidi se to donekle već u prvom i pogotovu u drugom i trećem svesku *Kapitala* — kod analize viška vrijednosti, reprodukcije i prometa kapitala, njegova kružnog kretanja i obrta, raspodjele profita itd.[8] Rezultati pokazuju da je Marx dobro poznavao matematičke metode i da je sagledavao mogućnosti njihove primje-

[6] I. Maksimović, *Neki problemi odnosa političke ekonomije i ekonomskih empirijskih istraživanja*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 1/1968, str. 76—77.

[7] »Pisci udžbenika političke ekonomije obično odaju 'dužno poštovanje' Marksovom metodu navodeći u uvodnom delu svojih literarnih tvorevina njegov dijalektički karakter, ali ne uspostavljaju u samom razvijanju sadržine ove nauke nikakav logički odnos prema tom metodu«. — A. Raič, *Marksov istorijsko-dijalektički metod razvijanja političke ekonomije*, »Privredna izgradnja«, br. 2/1978, str. 17.

[8] A. Kolman, *Karl Marks i matematika*, »Dijalektika«, br. 3/1968, str. 28.

Digitized by Google

ne — pokazujući osobit interes za probleme koji se »mogu kvantificirati«.[9] Njegovo primjenjivanje matematičke aparature nailazi na priznanje najistaknutijih predstavnika građanske ekonomske teorije.[10]

Ne smije se ipak pretjerivati u ocjeni Marxovih doprinosa matematičkoj analizi. Skromniji su od Engelsovih nagovještaja u predgovoru drugom izdanju *Anti-Dühringa* i nekih novijih veličanja. Može se sada bolje o njima suditi jer, pored matematičkih izlaganja u analizi ekonomske formacije buržoaskog društva, imamo sada tiskane i Marxove *Matematičke rukopise*[11] koji pokazuju njegov živ interes za ovo područje i njegove preokupacije. Znalo se i od ranije za to zanimanje i bavljenje pitanjima matematike i njene primjene u izučavanju društvene ekonomske strukture — jer je Marx često isticao da je *neka nauka* doista *istinski razvijena* tek kad dostigne nivo razvoja na kojem se može obilato *služiti matematikom.*

Jedno svjedočanstvo zaslužuje da bude spomenuto:

»Osim pjesnika i romanopisca, Marx je imao još jedno originalno sredstvo za duhovni odmor; to je bila matematika, koju je osobito volio. Algebra mu je davala čak moralnu utjehu; njoj bi pribjegavao u najbolnijim trenucima svog nespokojnog života. Za vrijeme posljednje bolesti njegove žene nije se mogao na uobičajeni način baviti svojim naučnim radovima; patnje životnog druga bile su stalan pritisak na njegove duševne snage, tog pritiska oslobađao se samo kad bi se udubio u matematiku. U to vrijeme teškog duševnog bola napisao je rad o računu s beskonačno malim veličinama; taj rad, kažu matematičari koji ga poznaju, vrlo je značajan i bit će objavljen u njegovim sabranim djelima. U višoj matematici nalazio je dijalektičko kretanje u najlogičnijem i u isti mah najjednostavnijem obliku; po njegovom mišljenju, neka nauka je istinski razvijena tek onda kad stigne dotle da se može služiti matematikom.«[12]

Matematika je nedvojbeno najsnažnije znanstveno oruđe do kojeg se čovjek vinuo. Ali njegova uspješna primjena zahtijeva kako vrsno baratanje ovim kompliciranim oruđem tako i pret-

---

[9] L. Smolenski, *Karl Marx and Mathematical Economics*, »Journal of Political Economy«, sept.-okt. 1973, str. 1204.

[10] P. Samuelson, *Marx as Mathematical Economics: Steady — State and Exponential Growth*, u knjizi *Stability and Macroeconomics*, London, 1974.

[11] Objelodanjeni su 1967. godine u Moskvi i zatim 1974. godine u njemačkom izdanju, a prema njemu je sačinjen i tiskan naš prijevod u Zagrebu 1978. Za njihovo bolje upoznavanje i sagledavanje uloge matematike u Marxovoj ekonomskoj analizi upućujemo na predgovor S. A. Janovske ruskom izdanju rukopisa, knjigu J. Zelenyja *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt, 1969, predgovor i uvod W. Endemanna njemačkom izdanju rukopisa, u kojima polemizira s gledištima Janovske i Zelenyja, te vrijedan informativni pogovor M. Uzelac našem prijevodu.

[12] P. Lafargue, *Sjećanja na Karla Marxa*, u zborniku *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, uredio Z. Tkalec, Zagreb, 1978, str. 89.

Digitized by Google

hodno potanko raščlanjivanje zbilje koju se istražuje — s jasno sagledanim odnosima i njihovim vezama i kretanjima. Sada se tek mogu tako dobiveni rezultati matematičkom tehnikom formalizirati i iskazati raznim simbolima, formulama, jednadžbama, modelima i grafičkim prikazima — te potkrijepiti statističkim podacima i drugim pokazateljima iz realnog života. Zatim dolazi upoznavanje unutrašnjih ovisnosti koje se matematičkim jezikom lakše i uspješnije može izvoditi i prikazivati. Najzad dolazi treća faza matematičke formalizacije u kojoj se njenim jezikom izažima nešto iz ekonomskog života. To je već stupanj naučne spoznaje na kojem se raspravlja o pojavama i procesima koji se mogu izraziti samo u matematičkim jednadžbama i ekonometrijskim modelima i tehnikama.

U ekonomskim se naukama kao i u drugim znanostima primjenjuje i iskorištava u novije doba sve više matematičkih formalizacija i ekonometrijskih istraživanja. U političkoj se ekonomiji matematički jezik najčešće koristi kao tehnika prikazivanja, odnosno zornog predočavanja kategorijalno već spoznatih i razvijenih sadržaja. Tome pribjegava i Marx u izražavanju pojedinih kvantitativnih odnosa i naročito u slučajevima kada su potrebna njihova uspoređivanja. Dalje od toga on tek ponegdje ide da bi prikazao unutrašnje ovisnosti i izrazio diferencirane strukture koje nastaju postvarenjem — što mu omogućava njihovu bolju interpretaciju i daljnju kategorijalnu analizu.[13]

Jedno pismo Engelsu iz 1858. godine pokazuje da mu taj napor usporava rad. Žali mu se — »Računske me pogreške tako prokleto ometaju pri razradi ekonomskih principles da sam se iz despair na brzinu iznova prihvatio algebre. Aritmetika mi je oduvijek bila strana. No putem algebre ubrzo ću ponovo ući u stvar.«

Prvi stupanj formalizacije ne zadaje takve teškoće naprosto zbog toga jer ne ide dalje od demonstracione tehnike prikazivanja spoznatih sadržaja. Drugi stupanj formalizacije zadaje i Marxu teškoće (»Neka đavo nosi ta prokleta pogrešna računanja«), ali mu omogućava da u analizi ide znatno dalje. Iz dijalektičkog prikazivanja proizlazi formalizam koji povratno djeluje na to prikazivanje kao uvjet za njegovo nastavljanje. Tako odnos između *dijalektičke analize* i *matematičke formalizacije* nije samo vanjski. Na određenom nivou znanstvene spoznaje jedno drugo uvjetuje i omogućava, te je ova povezanost dijalektike i formalizma — uloge dijalektike u formalizmu i uloge formalizma u dijalektičkom izvođenju — nezaobilazna pretpostavka zrelijeg stupnja razvoja političke ekonomije.

Dalje od toga Marx ne ide. Treći stupanj formalizacije nije našao primjenu u njegovom djelu, iako pouzdano znamo da je i to pokušavao. O jednom neuspjehu obavještava Engelsa u pismu od 31. svibnja 1873. godine.

[13] Tim se opširnije bavi W. Endemann u uvodu njemačkom izdanju *Matematičkih rukopisa* — naš prijevod str. 18. i dalje.

Digitized by Google

»Tebi su poznate tabele koje pomoću cikcak-linija prikazuju cijene, discourante itd. u njihovu kretanju u toku godine itd. U više sam navrata pokušavao — radi analize kriza — *izračunati ove ups and downs kao nepravilne krivulje, u nadi* (i još uvijek smatram da je to moguće s dovoljno provjerenim materijalom) da ću tako *matematički odrediti glavne zakone kriza.* Moore, kako rekoh, smatra da je to sada neizvedljivo. Tako sam odlučio da tu stvar for the time being napustim.«[14]

Prikaz Marxova puta u matematičkom izražavanju i proučavanju razmatranih problema ima i tu namjenu da pokaže kojim se putem mora ići ako se hoće i tom metodom u političkoj ekonomiji socijalizma nešto postići. Politička ekonomija prijelaznog perioda nije još stigla čak ni do prvog stupnja znanstvene formalizacije — naprosto zbog toga jer nije početnom dijalektičkom analizom razotkrila načine i odnose proizvodnje koji bi se u čistim oblicima i zakonitim kretanjima matematički i grafički mogli jednostavno prikazati.

Jednom riječi — matematika ne nalazi primjenu u političkoj ekonomiji socijalizma jer se nema na što primijeniti. Legije znanstvenih radnika koji se kriju iza tog poziva sa zvučnim titulama docenta i profesora nisu još uvijek obavile elementarne predradnje, to jest onaj dio posla koji je potreban da bi se ostvarila kritička i dijalektička analiza suvremene zbilje na način koji omogućava da se postignuti rezultati formaliziraju i da se potom tim jezikom i njegovom tehnikom skriveni odnosi dalje istražuju i prikazuju.

U takvoj situaciji svaki pokušaj da se *praznina* ispuni teorijom i tehnikom izlaganja građanske ekonomike, s kompliciranim matematičkim izvođenjima i atraktivnim grafičkim prikazima pojava, veličina, krivulja i trendova iz svakodnevnog života, puki je — pa ma koliko u svom kićenom raskošu izgledao veličanstven — *Let iznad kukavičjeg gnijezda.*

Ekonomika je u boljoj poziciji i može daleko prije i lakše matematičkoj formalizaciji prići. Ne smije je, dakako, fetišizirati jer i najbolja izvođenja dovode samo do približnih spoznaja i procjena. Prednost ovog jezika — matematičkih tehnika i matematičkih modela — sastoji se u tome što daje logičnu, zatvorenu i povezanu sliku zbilje i tako omogućava procjenu višestrukih, razgranatih i indirektnih veza i efekata u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To omogućava daleko pouzdanija kvantificiranja nego što je u stanju da ih pruži intuicija i najškolovanijeg stručnjaka koji se ne služi ovim jezikom. Dostupni su mu samo direktni pokazatelji i učinci ekonomskih odnosa i promjena.

Primjena matematičke i ekonometrijske analize u *ekonomici* daje velike rezultate, premda promašaji i neuspjesi upućuju na

[14] Sudac Samuel Moore, prevodilac prve knjige *Kapitala* na engleski, bio je jedini Marxov savjetnik u matematici i po nekim novijim istraživanjima pogrešno ga je uvjeravao da u navedenom slučaju nema rješenja zbog navodnog pomanjkanja činilaca koje tek treba pronaći.

Digitized by Google

dužan oprez i još uvijek ograničen domet ovog znanstvenog oruđa u uvjetima veoma fleksibilne i krajnje neizvjesne privredne situacije. Otkad su krenuli tim putem, dali su i teoretičari socijalističke ekonomike zapažene rezultate. U ekonomskoj politici se daleko manje učinilo. Jedva da se i nađe poneka studija s ovog područja, a ono što se u visokoškolskoj nastavi pruža rijetko kad prekoračuje okvire deskripcije mjera i instrumenata kojima se ostvaruje tekuća ekonomska politika i proste opise njenih praktičnih učinaka — s obaveznim hvalospjevima.

U teoriji ekonomike i ekonomske politike ne samo da moramo koristiti ono što su građanski ekonomisti dali, nego smo na tu duhovnu baštinu jedino upućeni. Na tim područjima Marx nije posebno radio, pa tako nije ni ostavio doprinose koji bi mogli poslužiti kao osnova za teoriju *socijalističke ekonomike* i teoriju *socijalističke ekonomske politike* u uvjetima kombinirane planske i tržišne privrede. Prate je brojni poremećaji u svjetskim i domaćim gospodarskim procesima, pa je zadatak ekonomike i ekonomske politike kako u tome da traže najbolja *sistemska* rješenja i opredjeljenja, tako i u tome da iznalaze uzroke *entropijskih* pojava i da predlažu mjere za njihovo otklanjanje ili barem ublažavanje. A to može biti povezano i sa zahtjevom da se na neki način i u određenoj mjeri mijenjaju i *odnosi* društvene proizvodnje.

Ovdje se u jednom posebnom svjetlu pokazuje mogućnost i neophodnost *suradnje* političke ekonomije, ekonomike i ekonomske politike — a pogotovu nauke koja proučava kako se proizvode odnosi proizvodnje (njihovo povijesno kretanje) i nauke koja proučava kako se u datim odnosima najuspješnije privređuje. Baveći se prvim područjem, politička ekonomija ujedno zagovara usklađivanje, pa i mijenjanje odnosa proizvodnje kako bi se stvarali povoljniji okviri za funkcioniranje dostignutih proizvodnih snaga i za njihov daljnji napredak. Ako se na tome ne radi i ako se ne pristupi pravovremenom prilagođavanju odnosa proizvodnje promijenjenim proizvodnim snagama, nastupa klasični raskorak između društvenih materijalnih postignuća i zastarjelih oblika ljudskog saobraćanja — raskorak koji i sâm postaje jedna od onih *lokomotiva* koje vode kompoziciju društvenih institucija i veza u revolucionarni ili barem nešto blaži prevratnički okršaj.

Lord Keynes je dobro to uočio i svojim projekcijama *državnog kapitalizma* vidno utjecao na prilagođavanje društvenih materijalnih odnosa proizvodnim snagama između dva svjetska rata. Silno je uznapredovala »metodološka revolucija« u analizi ekonomike mješovite privrede kombiniranog kapitalističkog poduzetništva i buržoaskog državnog intervencionizma. Unatoč tome, i te su se promjene brzo iscrpile, pa postaju sve manje djelotvorne i najrafiniranije ekonometrijske metode modeliranja i usmjeravanja nacionalne privrede.

Primjećuje se raskorak između razvoja usavršenih *tehnika istraživanja* i zaostajanja *društvenih odnosa* na koje se primjenjuju — pa čak i pomanjkanje suštinski *novih ideja* koje bi širile vidokrug i pronalazile izlaz iz nesnošljivih prilika. Simboli-

Digitized by Google

zira ih i permanentna *stagflacija* u koju je zapala već duže vrijeme kapitalistička privreda, a ne može da je savlada ni sva izvanredno razrađena tehnika ekonomske analize — očito zbog toga jer nove proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije sputavaju preživjeli odnosi kapitalističke proizvodnje. Kriza ekonomske nauke i neuspjesi njene praktične primjene proizlaze iz stanja koje jedan naš ekonomista ocjenjuje kao sukob između *istraživačkih metoda* i *objekta proučavanja* u kojem se »nešto« dogodilo.

»Predikativna upotrebljivost tzv. 'pozitivnog' metoda u novijim fazama razvoja kapitalizma postepeno se smanjuje, da bi danas dostigla onu tačku u kojoj neuspesi metoda nadmašuju njegove uspehe. Za ovaj trend opadajuće pouzdanosti u ekonomska predviđanja jedva bi se moglo optužiti odsustvo rafiniranosti u postojećim istraživačkim metodama, imajući u vidu, pre svega, napredak ekonomskih tehnika. Pre će biti reč o tome da se sa *objektom* istraživanja dogodilo nešto što ga je učinilo nepodesnim za tradicionalne metode ispitivanja.«[15]

Slučaj je htio da se trijumfalni pohod najmlađe i najezoteričnije ekonomske nauke[16] — unatoč primjeni tehnički savršeno dotjeranih matematičkih modela na bazi kompleksnih jednadžbi, složenih krivulja i preciznih izračunavanja elektroničkih strojeva — pomiješa s gorkim okusom katastrofalnih ekonometrijskih promašaja (upravo u oblasti gdje se od njih najviše očekivalo, u privrednom predviđanju) iste godine koje je Frischu i Tinbergenu dodijeljena prva *Nobelova nagrada* baš za doprinose u ovoj znanstvenoj oblasti. Dogodilo se to u SAD — zemlji u kojoj je primjena ekonometrijskih istraživanja dosegla najviši domet. Neuspjesi su i slavom ovjenčanog Paula Samuelsona naveli da u očajanju uputi kolegama poziv: *Ekonomisti svih zemalja — ujedinite se; nemate šta da izgubite — osim svog neznanja!*

Za ovu, kako je Joan Robinson krsti, »drugu« krizu ekonomske znanosti odgovornost leži ponajviše na strani *političke ekonomije*. Zatajila je u pronalaženju novih okvira materijalnog života i uzastopnih poboljšanja i prevrata u ekonomskoj strukturi razdoblja kojemu je znanstveno-tehničko revolucioniranje proizvodnih snaga glavni povijesni zadatak. Tako bi se osiguralo djelotvornije proučavanje ekonomike i plodonosnije primjenjivanje izgrađenih modela i razvijenih tehnika ove znanstvene discipline. To je izostalo.

Jaz između *zaostale* političke ekonomije i *razvijene* ekonomike naličje je duboke provalije koja dijeli pretpotopne odno-

---

[15] Č. Ocić, *Politička versus tradicionalna ekonomika*, »Gledišta«, br. 3/1977, str. 178.

[16] *Ekonometrija*, kojoj su ime dali potkraj 1930. godine istaknuti ekonomisti Schumpeter, Fisher, Menger, Schulz i Frisch na jednom skupu u Clevelandu, Ohio. Njenom su razvoju doprinijeli u novije vrijeme naročito Tintner, Tinbergen, Goldberger i posebice Klein. Njen je razvoj jamačno najviše pridonio ustanovljenju i dodjeli *Nobelove nagrade za ekonomske nauke* od 1969. godine.

Digitized by Google

se društvene proizvodnje i proizvodne snage komunističke ekonohe. Impozantna dostignuća teoretske ekonomike i izvanredna razvijenost makroekonomske i mikroekonomske analize — ostaju *bespomoćni* u savladavanju teškoća suvremene privrede. Politička se ekonomija bavi nepostojećim odnosima materijalnog života i politikom i praksom tekućeg privređivanja. Nije prisutna u oluji burnih svjetskih i nacionalnih zbivanja niti može poslužiti kao duhovno oruđe u borbi za naprednije oblikovan i strukturiran novi svijet. Ne čuje se njena poruka na turnirima teoretskih okršaja i na sceni idejnih i političkih previranja i odlučivanja o daljnjoj sudbini čovječanstva — premda bi morala biti istaknuta i čak dominantna prethodnica. Njena raspravljanja prikriva duboka pomrčina neutralnih opisivanja, glorificiranja i katalogiziranja dnevnih pojava i na tome izgrađenih stavova — za koje je, s gledišta marksističkog svjetonazora, daleko lakše utvrditi *što nisu* nego *što jesu.*

Isticanje *proizvodnih snaga* aktualnog znanstveno-tehničkog prevrata ne ide za tim da ih utrpa političkoj ekonomiji kao poputbinu u njenom aktualiziranju. Njihovo uvođenje, raspoređivanje, funkcioniranje, reproduciranje i unapređivanje — važan je predmet izučavanja ekonomike, pa i ekonomske politike. U teoriji političke ekonomije proizvodne snage zauzimaju mjesto slično onome što ga u njenim istraživanjima i izlaganjima ima *upotrebna vrijednost.* Možda će osvrt na potonje olakšati skidanje mističnog vela s pojma proizvodnih snaga i približeg određivanja njihova mjesta i njihove uloge u nauci političke ekonomije.

Roba ima dva svojstva: *upotrebnu vrijednost* i *prometnu vrijednost* — sposobnost da zadovolji neku ljudsku potrebu bilo koje vrste i moć da se razmijeni za neki drugi proizvod, odnosno proda za novac. Uvriježilo se pogrešno mišljenje, koje često susrećemo u udžbenicima, da politička ekonomija ne proučava upotrebnu vrijednost — unatoč tome što je Engels u toj obradi vidio jedan od oglednih primjera uspješne primjene »njemačke dijalektičke metode«.[17]

Počelo je s Hilferdingovim odgovorom Böhm-Bawerku u poznatoj *Böhm-Bawerks Marx Kritik,* tiskanoj prvotno u *Marx-Studien* 1904. godine. Na početku studije Hilferding isključuje upotrebnu vrijednost iz »kruga promatranja političke ekonomije« i na tome, unatoč prigovorima, uporno ostaje u odgovoru kritičarima tiskanom u četvrtom broju »Neue Zeit« 1904. godine. Ustrajnost je, vjerojatno, proizlazila i iz želje da se marksistička politička ekonomija posve razgraniči i suprotstavi građanskoj ekonomskoj teoriji — što, očigledno, motivira i suvremenog marksistu Sweezyja da s istom upornošću zagovara ovaj stav.[18]

---

[17] F. Engels, K. Marx, *»Prilog kritici političke ekonomije«, Glavni radovi Marxa i Engelsa* (nadalje GRME), Zagreb, 1979, str. 711.

[18] »Marx isključuje upotrebnu vrijednost (ili, kako ćemo je sada zvati, 'korisnost') iz područja istraživanja političke ekonomije, jer ona neposredno ne sadrži neki društveni odnos. On provodi strogi kriterij, da ekonomske kategorije moraju biti društvene kategorije,

Digitized by Google

Politička ekonomija proučava *društvene oblike* proizvodnje i prometa i u tome je i te kako zanimaju *sadržaji* koji se iza tih oblika nalaze — na njih utječu i njihovom utjecaju podliježu. Društveni oblik bogatstva što ga Marx proučava — kao vrijednost, odnosno prometnu vrijednost »ogromne zbirke roba« — ima za materijalni sadržaj upotrebnu vrijednost koja je u funkciji određenog društvenog oblika i na koju određeni društveni oblik povratno utječe. Zato on prigovara svojim prethodnicima »nedostatak teoretskog smisla za shvaćanje *razlika u obliku* ekonomskih odnosa« — združen s »brutalnom zainteresiranošću za materiju«. Zamjera osobito Ricardu što se na upotrebnu vrijednost »osvrće samo egzoterički«, što mu u izvođenjima ona »kao jednostavna pretpostavka ostaje mrtva«, pa je u svojoj ekonomskoj teoriji *apstrahira*.[19]

»Ma kakav bio društveni oblik bogatstva, upotrebne vrednosti sačinjavaju uvek njegovu sadržinu, u prvi mah indiferentnu prema tom obliku. Po ukusu pšenice ne može se utvrditi ko ju je sejao: ruski kmet, francuski sitni seljak ili engleski kapitalist. Iako je predmet društvenih potreba, i stoga uključena u društvenu vezu, upotrebna vrednost ipak ne izražava društveni produkcioni odnos. Ova roba je, kao upotrebna vrednost, npr. dijamant. Na dijamantu se ne može primetiti da je roba. Služi li kao upotrebna vrednost, estetski ili mehanički, na grudima lorete ili u ruci stakloresca, on je dijamant, a ne roba. Svojstvo upotrebne vrednosti je nužna pretpostavka za robu, dok je za upotrebnu vrednost svojstvo robe indiferentna odredba. Upotrebna vrednost u ovoj indiferentnosti prema ekonomskoj odredbi oblika tj. upotrebna vrednost kao upotrebna vrednost, leži van kruga razmatranja političke ekonomije. U njen krug upotrebna vrednost ulazi samo onde gde je ona odredba oblika.«[20]

U pitanju je odnos *sadržaja* i *oblika* društvenog materijalnog života, koji u Marxovoj ekonomskoj teoriji igra izuzetno važnu ulogu. Tu se on nadovezuje na Hegelova teorijska izvođenja, i tko to ne uvažava, pa mehanički razdvaja oblik od sadržaja — te na sadržaj gleda samo egzoterički, umrtvljuje ga i apstrahira — taj se udaljuje od Marxove metode i, htio to ili ne, znao to ili ne, stiže na Kantove pozicije nekakvog mehaničkog prisajedinjavanja oblika sadržajima.[21] Radi se, međutim, o njihovoj or-

---

tj. kategorije koje predstavljaju odnose između ljudi. Važno je naglasiti, da je takvo shvaćanje posve suprotno shvaćanju moderne ekonomske teorije«. — P. Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvoja*, Zagreb, 1959, str. 36.

[19] K. Marx, *Osnove kritike političke ekonomije*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, sv. 19, Beograd, 1979, str. 149.

[20] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, 1960, str. 7. Sličan stav nalazimo i u *Kapitalu*, sv. I, Zagreb, 1948, str. 2.

[21] »Također se ne smije zaboraviti da je u pitanju odnosa između sadržaja i oblika Marx zauzimao Hegelovo, a ne Kantovo gledište. Kant razmatra oblik kao nešto vanjsko u odnosu na sadržaj i što mu se izvana prisajedinjuje. S gledišta, pak, hegelovske filozofije sadržaj ne predstavlja nešto čemu je oblik izvana pridodan, već sam sadržaj — razvijajući se — rađa taj oblik koji je bio u tom istom

Digitized by Google

ganskoj povezanosti, međuzavisnosti i uzajamnoj uvjetovanosti. Međusobno se na neki način nadopunjavaju, kompletiraju i modificiraju.

Koliko god se Marx trudio da istakne ovo jedinstvo — odnosno, govoreći jezikom moderne kibernetike, *povratnu spregu* dvaju činilaca robe — vulgarni su mu ekonomisti uvijek predbacivali da razvija nekakvu ekonomsku teoriju u kojoj upotrebna vrijednost navodno »ne igra nikakvu ulogu«.

Ekonomika treba da proučava ponašanje pojedinaca, organizacija, kolektiva i zajednica u iskorištavanju ograničenih prirodnih resursa i proizvoda rada — da bi ga učinila razumnim i racionalnim u optimalnom gospodarenju u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. U toj njenoj izuzetno važnoj ulozi ne može je potisnuti i valjano nadomjestiti nikakva druga posebna ili opća ekonomska nauka — a pogotovu ne nekakva spekulativna svaštarska politička ekonomija. Teorija ekonomike jeste i treba da bude samostalna naučna disciplina.

Politička ekonomija proučava naročite društvene oblike u kojima ovo djelovanje dolazi do izražaja — odnose proizvodnje i saobraćanja u reprodukciji klasa, kasta, staleža i drugih socijalnih slojeva promatranog društva. Predmeti proizvodnje, raspodjele i razmjene ulaze u njeno razmatranje kao materijalni nosioci određenih odnosa društvene proizvodnje (proizvodnje *društva)* i kao utjecajni činioci njihova specifičnog oblikovanja — koje sa svoje strane modificirajući djeluje i na sam materijalni sadržaj društvene reprodukcije.

Marxova je politička ekonomija rezultat dosljedne primjene ovako shvaćenog njenog predmeta u analizi ekonomske formacije buržoaskog društva. U središtu njene pažnje nalaze se kapitalistički odnosi društvene proizvodnje. Istraživanje i izlaganje ovih odnosa započinje analizom prometne vrijednosti kao stanič nog oblika iz kojeg proizlaze odnosi rada i kapitala i odnosi između staleža na koje se cijepa klasa eksploatatora. Materijalna podloga svih tih odnosa — upotrebna vrijednost kao prirodni sadržaj bogatstva i nosilac njegova vrijednosnog izraza — ulazi u razmatranje ukoliko ih »modificira« i ukoliko je od njih »modificirana«[22]. Tako se ovaj pristup i metoda vidno odvajaju od

---

sadržaju u skrivenom obliku. Oblik nužno proizlazi iz samog sadržaja. To je temeljni stav hegelovske i Marxove metodologije — stav suprotan Kantovoj metodologiji«. — I. I. Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Zagreb, 1978, str. 120.

[22] Upotrebna vrijednost robe kao »upotrebna vrijednost za druge« — školski je primjer ovog modificiranja. Baveći se ovim pitanjem, R. Rosdolsky navodi mnoštvo primjera koji ilustriraju međuzavisnost i uzajamnu utjecajnost materijalnog i društvenog u kapitalističkoj ekonomskoj strukturi. — *Prilog povijesti nastajanja Marxova »Kapitala«*, sv. I, Beograd, 1975, str. 86—109.

Rosdolsky na početku ističe kako se problemom upotrebne vrijednosti u političkoj ekonomiji malo bave ekonomisti. U jedine iznimke ubraja posljednji rad ruskog ekonomiste I. I. Rubina *Marksovo učenje o proizvodnji i potrošnji* iz 1930. godine i isto tako posljednji rad poljsko-njemačkog ekonomiste H. Grossmanna *Marx, klasična politička ekonomija i problem dinamike.*

Digitized by Google

ranijih ekonomista — pa i njihovih najboljih predstavnika[23] — te je i ta novina i karakteristika jedna od posebnosti koje čine opravdanim da se govori o *marksističkoj političkoj ekonomiji.*

U tom svjetlu treba promatrati i *proizvodne snage* kao objekt proučavanja političke ekonomije. Svodi ih se pogrešno na objektivne i subjektivne *uvjete proizvodnje* — sredstva za proizvodnju (ili, još uže, sredstva za rad, pa čak i na sama oruđa kojima se proizvodi) i ljude koji ih proizvodno koriste[24] — i na samo *materijalno* postojanje i funkcioniranje (u naturalnom ili vrijednosnom izrazu) u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Povodeći se olako za tim, zastupnici političke ekonomije zapadaju u neku krajnost: bilo da im ne poklanjaju dužnu pažnju u proučavanju *društvenih oblika* materijalnog života ili, pak, da zanemaruju njihovo *društveno određenje* i pokazuju interes samo za njihovo organiziranje i funkcioniranje.[25]

Krajnosti su se zaoštrile još odavno — zapravo u polemici sovjetskih ekonomista koja je započela 1927. godine sporovima o *apstraktnom radu.* Iz toga se tijekom 1928. i 1929. godine razbuktalo prepiranje o dijalektici proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa s dva suparnička stanovništva koja su neopredijeljeni nazvali — *mehanističko* i *idealističko.*[26] Slična se opredjeljenja susreću i nadalje. Različita gledanja na predmet političke ekonomije pokazuju kako se u nekim slučajevima zapostavlja materijalnu stranu proizvodnih snaga, a u drugima usmjerava političku ekonomiju na njihovu prirodnu određenost.

Poseban vid ovih zastranjivanja nalazimo u onim raspravljanjima zapadnih ekonomista koja i političku ekonomiju socijalizma svode na nekakvu »čistu teoriju«. Promatraju se ekonomski odnosi — odnosi ljudi prema stvarima — nezavisno od

---

[23] Marx izuzima jedino Jonesa i Sismondija. — *Teorije o višku vrednosti,* u: K. Marx — F. Engels, *Dela,* sv. 26, Beograd, 1969—1972, str. 326.

[24] »*Oruđa za proizvodnju* pomoću kojih se proizvode materijalna dobra, *ljudi* koji stavljaju u pokret oruđa za proizvodnju i ostvaruju proizvodnju materijalnih dobara zahvaljujući izvjesnom *iskustvu u proizvodnji i radnim navikama* — svi ti elementi skupa sačinjavaju *proizvodne snage društva*«. — J. V. Staljin, *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu,* u njegovoj knjizi *Pitanja lenjinizma,* Zagreb, 1946, str. 520.

[25] Tipičan izraz toga zanemarivanja česta je navada nekih ekonomista i političara da u raspravljanjima o našem privrednom sistemu govore o sredstvima za proizvodnju kao »*kapitalu*« — iako taj izraz direktno protivrječi vladajućim odnosima proizvodnje. Vide u toj upotrebi samo njihovu materijalnu stranu.

[26] V. E. Manevič, *Ekonomičeskie diskusii,* u: *Ekonomičeskaja enciklopedija — Političeskaja ekonomija,* sv. 4, Moskva, 1980, str. 487. — »Pristalice idealističkog pravca (I. I. Rubin, A. I. Kušin i drugi) pogrešno su prikazivali svaku vezu između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, promatrajući proizvodne odnose pod uglom primata razmjene i prenoseći u tu sferu i kategoriju apstraktnog rada. Naprotiv, pristalice mehanističkog pravca (S. Bessonov, A. Kon i drugi) rastvarali su proizvodne odnose u proizvodnim snagama, dajući naturalističko tumačenje apstraktnog rada i drugih kategorija političke ekonomije«.

Digitized by Google

tehnoloških, institucionalnih i drugih činilaca razvoja. Pa kako se svugdje u svijetu susreću isti problemi privređivanja, podjednaki postupci ekonomskih subjekata i potrebe da se teškoće prevladaju i problemi riješe istim tehnikama analize, pa i sličnim zahvatima i mjerama — to se na sve privredne sisteme može navodno, *mutatis mutandis*, primijeniti iste ekonomske teorije i istraživačke metode.[27] Kad se raspravlja o materijalnoj osnovi društvenih oblika proizvodnje i saobraćanja, treba razlikovati *uvjete proizvodnje* od *proizvodnih snaga*. Uvjetima proizvodnje nazivamo predmetne i lične činioce proizvodnje, to jest sredstva za rad i predmete rada, odnosno sredstva za proizvodnju i ljude koji žive u zajednici. Proizvodne snage su sposobnosti i sile što ih posjeduju sami uvjeti proizvodnje i koje nastaju njihovim kombiniranjem u procesu materijalne proizvodnje. Gospodarenje uvjetima proizvodnje i optimalno iskorištavanje njihove proizvodne snage — »proizvodne snage rada« — predmet je izučavanja ekonomike i ekonomske politike. U političkoj ekonomiji nastupaju u sasvim *drugoj* ulozi.

Opća priroda uvjeta proizvodnje podjednaka je svim ekonomskim sistemima. Politička im ekonomija pridaje tek toliko pažnje koliko je potrebno da se sagledaju njihove glavne komponente i osobine kao podloga naročitog oblika i preobražaja društva. Njihov apstraktni prikaz ispunjava jedva desetak stranica prvog sveska *Kapitala* (glava peta, prvi dio) i služi kao uvod u teoriju viška vrijednosti — da bi pokazao kako se iskorištavanje njihovih proizvodnih snaga u kapitalističkim oblicima ostvaruje kao »jedinstvo procesa rada i procesa oplođivanja predujmljene vrijednosti«. Ovdje su proizvodne snage u funkciji *nastajanja* kapitalističkih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Kad se ti odnosi uspostave i učvrste, oni povratno djeluju na preoblikovanje samih uvjeta proizvodnje i stavljanje u pogon novih proizvodnih snaga pod čijim se naletom odvija preobražaj društva — sve do njegova revolucionarnog *dokidanja*.

Temelj toga zaokreta, napretka i prevrata čine uvjeti proizvodnje poznati pod imenom klasične *mehanizacije* — »mašinerije« koja se sastoji od pogonskog stroja, transmisionog mehanizma i stroja alatljike ili radnog stroja — čije proizvodne snage postaju stožer krupne industrije i ona motorna snaga kapitalističkog razvoja koja najzad dovodi do epohalne *eksproprijacije eksproprijatora*. I te tipično kapitalističke uvjete proizvodnje Marx sažeto prikazuje na nekoliko stranica prvog sveska *Kapitala* (glava trinaesta, prvi dio), da bi zatim pratio kako djelovanje njihovih proizvodnih snaga utječe na kapitalističke oblike života i kako ovi povratno utječu na njih.

Drugim riječima, proizvodne snage ulaze u izučavanje kapitalističkih oblika proizvodnje kao materijalna podloga njihova *nasilnog* povijesnog uspostavljanja. Analiza apsolutnog i relativ-

[27] Kritički prikaz daje I. Maksimović, *Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci*, Beograd, 1958. i *O savremenoj ekonomskoj teoriji*, Beograd, 1961.

Digitized by Google

nog viška vrijednosti sada pokazuje kako se pod utjecajem tih novih odnosa preobraćaju okupljeni i specijalizirani uvjeti ručne proizvodnje u sistem mašinerije i specijalizirani zanatlije u djelomične radnike koji mogu nastupati kao proizvođači samo u zajednici s drugima pod komandom kapitala. Razvoj proizvodnih snaga modificira *manufakturnu radionicu* u *industrijsku tvornicu.* Formalnu potčinjenost nadomješta *stvarna potčinjenost rada kapitalu.* Razvoj proizvodnih snaga na toj promijenjenoj osnovi dovodi sada u pitanje same društvene oblike koji su im razvoj omogućili. Granice kapitalizma proizlaze iz samog *kapitala,* njegova reproduciranja, koje nailazi na sve veće teškoće i tjera na *promjene društvenih oblika* radi očuvanja postignutih proizvodnih snaga i njihova daljnjeg razvijanja.

Marx pridaje osobitu važnost *sredstvima za rad* smatrajući ih najpouzdanijim pokazateljem društvenih postignuća i najznačajnijim kriterijem za tehnološko uspoređivanje raznih epoha proizvodnje. »Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome *što* se pravi, nego po tome *kako* se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.«[28] U tim odnosima dolazi do izražaja njihova *društvena određenost* koja nas jedino interesira u političkoj ekonomiji.

Dakle, i uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne snage ulaze u njeno područje kad se oni usljed određenih odnosa proizvodnje modificiraju ili kada sa svoje strane modificirajući djeluju na njih. Dovoljno će biti da ovo objasnimo još jednim primjerom.

Sveukupna društvena djelovanja Marx razdvaja na dva velika područja: »carstvo nužnosti« i »carstvo slobode«. Carstvo prirodne nužnosti je oblast *materijalne proizvodnje* koja zahvaća — ekstraktivnu industriju, poljoprivredu, prerađivačku industriju i transportnu industriju. Materijalna proizvodnja je prvo čovjekovo povijesno djelo i trajan osnov društvenog života ma u kakvim oblicima ovaj dolazio do izražaja. Zato je ta djelatnost, u toj svojoj općoj određenosti, u prvi mah indiferentna prema svakoj društvenoj promjeni i uobličenosti. Promatramo li to

[28] K. Marx, *Kapital,* sv. I, str. 136—137.

U pristupu *sredstvima za rad* kao pokazatelju društvenih odnosa treba nastupati s dužnom pažnjom. Marx ima u vidu sredstva za rad koja su tipična za neki stupanj povijesnog razvoja kada se nalazi u punoj zrelosti. Tada su tek mjerilo za nivo razvitka čovjekove radne snage i tada tek otkrivaju društvene odnose u kojima se radi. Za kapitalizam je to *mehanizacija.* Za socijalizam nije. A ipak socijalizam počinje mehanizacijom.

Radi se o samom startu kada novi poredak *nasiljem* počinje da se gradi korištenjem naslijeđenih uvjeta proizvodnje. U toj fazi dominantnu ulogu u revolucioniranju materijalnog života ima ljudska radna snaga. Kasnije vodstvo prelazi na sredstva za rad koja su plod toga materijalnog prevrata. Za kapitalizam je Marx to izrazio poznatom rečenicom: »Revolucioniranje načina proizvodnje polazi u manufakturi od *radne snage,* u krupnoj industriji od *sredstva za rad.*« — Isto, str. 315.

Digitized by Google

materijalno ljudsko djelovanje »sa stanovišta njegova rezultata, proizvoda«, onda se objektivni uvjeti proizvodnje, »sredstva za rad i predmeti rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sâm rad kao *proizvodan rad*«. Međutim, čitamo u daljnjem tekstu (navedenom u prvoj naznaci gornje bilješke), »ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje«. Buržoaski odnosi proizvodnje modificiraju proizvodni rad do te mjere da se sada kao proizvodan javlja samo onaj rad koji svom gazdi na bilo koji način pribavlja *višak vrijednosti* — dakle rad koji *oplođuje kapital.*

Sada znamo da je tom kapitalistički modificiranom proizvodnom radu posvećena čuvena »šesta« glava prvog sveska *Kapitala* koja nije ušla u tisak kod njegova prvog i drugog izdanja. U većoj mjeri je obrađen u prvoj svesci *Teorija o višku vrijednosti.*

Proizvodni rad se sada pojavljuje dvojako: kao »proizvodan rad uopće« i kao »proizvodan rad s gledišta kapitala«.[29] Sve se proizvodne snage društvenog rada — pa tako i ljudska radna snaga — javljaju kao proizvodne snage kapitala. Značenje i domašaj ovih promjena i odnosa može se shvatiti samo s gledišta *metode* marksističke političke ekonomije i njenog *dijalektičkog* promatranja povezanosti, uzajamne uvjetovanosti i međuzavisnosti proizvodnih snaga i društvenih oblika materijalnog života. U protivnom se olako zaključuje da s ukidanjem kapitala nestaje i sâm proizvodni rad[30] — što je isto toliko naivno i apsurdno kao kad bismo rekli da nestaju i materijalne proizvodne snage.

Nestaje kapitalističko društveno određenje proizvodnih snaga i proizvodnog rada. Stupa na pozornicu njihovo *novo* povijesno uvjetovano modificiranje s povratnim utjecajem na sve životne društvene oblike. I upravo ovaj epohalni zaokret i prevrat današnjice ulazi u predmet izučavanja *političke ekonomije socijalizma,* koja treba da ga promatra u svjetlu aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja proizvodnih snaga i njima odgovarajućih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Odvija se, kao i sve što mu je prethodilo, dvojako: kao proces proizvodnje materijalnih uvjeta čovjekovog života i istovremeno kao proces reprodukcije ekonomskih odnosa — odnosa koji proizlaze iz promijenjenih oblika vlasništva i posjedovanja sredstava za proizvod-

[29] »Jedino buržoaska ograničenost, koja kapitalističke oblike proizvodnje smatra za njene apsolutne oblike — otuda za večite prirodne oblike proizvodnje — može da pobrka pitanje šta je *proizvodan rad* s gledišta kapitala s pitanjem koji je rad uopšte proizvodan, ili šta je proizvodan rad uopšte, i otuda da smatra za vrlo mudar svoj odgovor da je svaki rad koji uopšte nešto proizvodi, koji daje bilo kakav rezultat, eo ipso proizvodan rad.« — K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, sv. 24, str. 300.

[30] Do tog rezultata dolaze: B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Zagreb, 1960, str. 153—165; Z. Baletić, *Ekonomski proces i ekonomska teorija*, Zagreb, 1972, str. 87—96; i D. Pejović, *Proizvodan i neproizvodan rad*, u zborniku *Znanost, tehnika i društvo*, red. Z. Posavec i D. Rodin, Zagreb, 1980, str. 63—79.

Digitized by Google

nju, a nalaze svoj izraz u odnosima ljudi prema tim sredstvima i proizvodima rada i u njihovim međusobnim odnosima.

Kako politička ekonomija na sasvim specifičan način uključuje u svoje proučavanje privredne tokove i tržišne mehanizme, pokazuje isto tako uloga *ponude* i *potražnje* u objašnjenju odnosa proizvodnje i saobraćanja u redovima kapitalističkih eksploatatora — između industrijalaca, trgovaca, bankara i zemljovlasnika. Zakoni ponude i potražnje nam pokazuju kako se njihovi međusobni odnosi u modificiranom obliku uspostavljaju i reproduciraju, i kako sada ti promijenjeni odnosi — formiranjem cijene proizvodnje i prosječnog profita, poduzetničke dobiti i kamate, diferencijalne i apsolutne rente — modificiraju i samu ponudu i potražnju. Koliko se to malo razumije, pokazuju masovna nastojanja da se u političku ekonomiju uključi problematiku ponude i potražnje kako se javlja s gledišta ekonomike — funkcioniranja privrednog sistema, privređivanja ekonomskih subjekata, formiranja tekućih cijena, lične, opće i zajedničke potrošnje žitelja itd.[31]

Pogrešno bi, prema tome, bilo reći da politička ekonomija proučava samo odnose između ljudi. Ona, isto tako, proučava i odnose ljudi prema sredstvima za proizvodnju i sredstvima za potrošnju. Dapače, od sagledavanja potonjeg zavisi uspjeh cijele analize, jer oblik i karakter toga povezivanja određuje oblik i karakter svih društvenih odnosa. Pojedine se velike epohe društvene strukture ponajviše međusobno i razlikuju »po posebnom putu i načinu« na koji se *povezuju* radnici i sredstva za proizvodnju. To povezivanje daje ljudskom djelovanju pečat slobodnog, ropskog, kmetskog, cehovskog, najamnog, zadružnog, podržavljenog, udruženog itd. rada — na kojem počivaju isto tako različiti posebni *načini proizvodnje* materijalnog života društvenih klasa, kasta, staleža i slojeva.

»Stječući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući svoj način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i svoje društvene odnose.«[32]

Proizvodne snage su temelj i određujući činilac svih oblika i manifestacija materijalnog života. Od njih zavisi način proizvodnje — shvaćen kao način na koji ljudi podmiruju svoje životne potrebe. Zato ga se ne smije promatrati samo sa stajališta da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Uz to on je i sasvim određen način njihova društvenog djelovanja, određen način njihova života. U tom djelatnom životu ljudi ne utječu sa-

---

[31] Na *pravoj potrošnji* kao materiji koja ulazi u predmet političke ekonomije, i to često u vidu posebnog poglavlja, inzistiraju pisci udžbenika: Deželjin, Jurin, Korać — Vlaškalić, Mazei, Nešić, Petrović, Pomak, Stojiljković, Tironi, Vrančić, Šuvakov, Maksimović, Davidović, Komnenić i drugi.

[32] K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 133. Pasus koji slijedi parafraza je njegovih stavova iznijetih u spisima *Njemačka ideologija*, str. 303. i *Najamni rad i kapital*, str. 406.

Digitized by Google

mo na prirodu, nego i jedan na drugoga. Pribavljaju životna sredstva radeći zajedno na određen način i razmjenjujući svoje radove među sobom. Stupaju kod toga u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama tih odnosa proizvodnje i saobraćanja prisvajaju prirodu i obnavljaju svoju zajednicu.

Stigli smo tako do *ekonomske strukture* društva kao cjeline odnosa u kojima se ljudi nalaze »prema prirodi« i »među sobom« — kada proizvode, raspodjeljuju i razmjenjuju svoje proizvode. Izlaganje je pokazalo u kom smislu i na koji način svi ti odnosi ulaze u *predmet* izučavanja *političke ekonomije* — zajedno sa proizvodnim snagama koje ih određuju i modificiraju, podliježući i same povratnom utjecaju.

Rezultat koji je konačno pred nama u skladu je s Marxovim iskazom u predgovoru prvom izdanju *Kapitala* da mu je zadatak istražiti određeni *»način proizvodnje i odnose proizvodnje i prometa* koji mu odgovaraju« — kako bi stigao do svog krajnjeg cilja *»da razotkrije zakon ekonomskog razvitka«* promatranog društva. U središtu pažnje je *društvo*[33] — promatrano u njegovom *razvitku*, što nije ni glavni ni sporedni zadatak i cilj ekonomike. Na taj *historijskomaterijalistički* i *povijesnodijalektički* pristup i sadržaj marksističke političke ekonomije snažno upućuju pohvalne riječi ruskog recenzenta Kaufmana, koje Marx s odobravanjem navodi u predgovoru drugom izdanju *Kapitala:*

»Naučna vrijednost takvog istraživanja leži u rasvjetljavanju naročitih zakona kojima se regulira postanak, življenje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamjena nekim drugim višim organizmom.«

Marksistička je politička ekonomija duboko ukorijenjena u tokove ljudskog razvoja. U svim svojim izvođenjima toliko je zaokupljena društvenim *povijesnim* kretanjima da joj i ta karakteristika daje pečat posebne ekonomske nauke i oštrim je granicama razdvaja od klasične i vulgarne buržoaske političke ekonomije. Ta se orijentacija susreće od samog početka i pogotovu u pripremama za sastavnu kritiku Proudhonovih ekonomskih promišljanja — iz koje će izići *Bijeda filozofije* kao prvi i za razumijevanje predmeta i metode marksističke političke ekonomije najvažniji Marxov objelodanjeni rad. Izražena je koncizno u glasovitom pismu Annenkovu[34] — koje počima izlaganjem da je *društvo*, ma kakav mu bio oblik, *proizvod* uzajamnog djelovanja ljudi koji nisu slobodni u izboru svojih *međusobnih odnosa*. Ulaze u njih zavisno od stupnja razvoja svojih *proizvodnih snaga* i mijenjaju ih i unapređuju uporedo s njihovim promje-

[33] »Politička ekonomija je teorijska analiza modernog buržoaskog društva.« — F. Engels, *K. Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«*, str. 705.

[34] Upućenom 28. prosinca 1846. U njemu sažeto izražen materijalistički pristup i dijalektička metoda promatranja načina i odnosa proizvodnje, ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona ponovit će se još dotjeranije u kratkom *Predgovoru za »Prilog kritici političke ekonomije«* iz 1859. godine.

Digitized by Google

nama. Zahvaljujući toj činjenici, stvara se veza u ljudskoj povijesti — stvara se *historija čovječanstva.* Materijalni odnosi su samo nužni oblici u kojima se ostvaruje ekonomska djelatnost pojedinaca, kolektiva i zajednica. Temelj su svih društvenih odnosa, društvenog uređenja i polarizacije društvenih pripadnika u porodice, klase, staleže, kaste i druge grupe. Sve se to mijenja u borbi za opstanak koji prisiljava ljude da napuste naslijeđene društvene oblike — kako ne bi izgubili postignute plodove civilizacije — onog časa kad način njihova *saobraćanja* više ne odgovara *stečenim* proizvodnim snagama.

U toj usmjerenosti politička ekonomija je izrazita *ideološka* i *klasna* znanstvena disciplina — *par excellence* teorija naizmjenične i beskrajne društvene *evolucije* i *revolucije.*[35] To je bila u prošlosti i to pogotovu mora biti u sadašnjosti koju karakterizira ubrzani i svestrani svjetskohistorijski prevrat i preobražaj. Zadatak joj je da pokaže kako jednom *nasilno* uspostavljeni i održavani odnosi između *temeljnih slojeva* prijelaznog razdoblja — manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — na koje se raspada *radnička klasa,* razvijaju naslijeđene proizvodne snage. Stvaraju tako materijalnu podlogu za svoje modificiranje, utemeljenje i uzdizanje do razine na kojoj će i ti odnosi postati *kočnica* društvenog napretka, pa će ih zbog sve veće nesnošljivosti jedna buduća generacija sporazumom ili nasiljem *ukloniti* i na toj ruševini izgraditi svijet univerzalne *komunističke* jednakosti, ravnopravnosti i samodjelatnosti.

Zato politička ekonomija ne može biti pasivan promatrač vladajuće zbilje poput *prava,* koje u svojoj pozitivističkoj statičnosti i ne može nikada doseći visove istinske znanosti. Izrazito je *dinamička* znanstvena disciplina u širokom spektru svojih interesa za porijeklo, prirodu i sudbinu proučavanih društvenih oblika. Zato je predviđanje *društvene perspektive* i otkrivanje *društvenih snaga* — u strukturi radničke klase modernog društva — koje imaju »historijski zadatak« da svojim položajem i nastojanjem preuzmu vodstvo u daljnjim društvenim kretanjima i prevratima, jedan od najvažnijih zadataka *političke ekonomije socijalizma.*

U svakoj drugoj usmjerenosti približava se *pragmatičkoj vulgarizaciji* i, ostane li na tome, iscrpljuje u *konzervativnom dogmatizmu* — zapravo *apologetici* koja je, kako zaključuje Oskar Lange, u izravnoj *birokratskoj* funkciji.

»Posebna metoda te apologetike zasniva se na naporu da se marksizam pretvori u ideološko-voluntarističku teoriju društve-

[35] O ideološkim i klasnim aspektima političke ekonomije rijetko se kad susrećemo u nas valjane rasprave. U takve spada prilog M. Škrbića *Klasni karakter političke ekonomije,* »Naše teme«, br. 5/1966. i I. Maksimovića *Nauka i ideologija u svetlosti problema političke ekonomije,* »Pregled«, br. 7—8/1964.

J. Laskin prikazuje ideologije političke ekonomije oslanjajući se na Marxov *Kapital. — Pour une theorie marxiste des ideologies,* »Cahiers de C.E.R.M.«, br. 69, lipanj 1970. Rasprava je izazvala širu diskusiju objavljenu u br. 80 iste publikacije.

Digitized by Google

nog razvoja, koja objašnjava razvoj socijalističkog društva kao proces lišen unutrašnje dijalektike nastajanja i savlađivanja protivurječnosti (u najboljem slučaju priznanje protivurječnosti koje su proizlazile iz nasljeđa starog uređenja kao i iz neprijateljskog okruženja) u kome je djelovanje masovnih društvenih snaga zamijenjeno mudrim rukovodstvom velikih pojedinaca i konstruktivnom djelatnošću društvenog aparata njima podređenog. Umjesto kritičke marksističke analize novih protivurječnosti i sredstava za njihovo savlađivanje, ostalo je samo stalno opravdavanje ispravnosti odluka tog aparata.«[36]

Najveće je lukavstvo moderne *birokracije*, političke i državne, bez obzira na socijalne sisteme, da sije vjerovanje u svoje nepostojanje i da se bezlično drvljem i kamenjem obara na vlastite grijehe — kao da se to nje ne tiče. U tome uvelike i uspijeva, pa i nema znanstvenih istraživanja o njenom položaju i djelovanju, njenim kvalitetama i odgovornostima, privilegijama i otuđenostima, nastranostima i izopačenostima. Politička se ekonomija, poput drugih fundamentalnih društvenih nauka, smješta »s onu stranu barikade« i neopredijeljeno šeta po bespuću privida iluzornog zajedništva — posve udaljena od socijalne strukture društva i gotovo patološki zaokupljena prakticističkim pitanjima robne proizvodnje, tržišnih mehanizama, funkcioniranja privrednog sistema, neostvarenih i neostvarivih pobožnih želja.

Da bi se ispravno usmjerila i valjane rezultate postigla, politička se ekonomija mora *povratiti* pravom predmetu svojih istraživanja. Marksisti u tome ne bi smjeli dvoumiti. Lako će to postići slijede li učiteljevo upozorenje da ekonomske nauke imaju *dvojak zadatak:* na jednoj strani da izučavaju kako se u okviru određenih odnosa proizvodnje najuspješnije proizvodi, raspodjeljuje, razmjenjuje i troši proizvode; a na drugoj strani da izučavaju kako se tim djelovanjima proizvode sami odnosi proizvodnje — to jest kako teče povijesno kretanje koje ih rađa, razvija i konačno onemogućava.[37] To je primarni kriterij u klasifikaciji ekonomskih nauka i polazna točka u određivanju predmeta političke ekonomije i svake druge ekonomske nauke.

U znanstvenoj praksi, razumije se, ne nalazimo tako oštra razgraničenja među njima. U pitanju je njihova temeljna orijentacija i preokupacija koja ispituje i druge strane materijalnog života — pogotovu kada su sastavni dio znanstvenog interesa, pretpostavka potrebnih istraživanja i potkrepa izvođenjima i dokazivanjima. Sve to ipak može biti zanemareno kada se pristupa sa-

[36] *Marksizam i buržoaska ekonomija*, u zborniku *Poljski ekonomisti o problemima socijalističke privrede*, Beograd, 1960, str. 19.

[37] »Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podjelu rada, kredit, novac itd. kao stalne, nepromjenljive, vječite kategorije... Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami odnosi, tj. historijsko kretanje koje ih rađa.« — K. Marx, *Bijeda filozofije*, u: K. Marx — F. Engels — V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, sv. I, Zagreb, 1963, str. 129.

Digitized by Google

gledavanju *predmeta* političke ekonomije. Treba ga tražiti na onoj »drugoj strani« — u *proizvodnji odnosa proizvodnje*.

Ta *proizvodnja* je bila temeljna Marxova preokupacija do kraja života. Posvetio joj je u cijelosti slavni *Manifest komunističke partije* — pogotovu njegove prve dvije glave koje imaju naslove »buržuji i proleteri« i »proleteri i komunisti« — koji J. K. Galbraith uvrštava u deset najboljih djela sveukupne ekonomske književnosti. Kapitalistički proces proizvodnje ga interesira s obzirom na njegov *glavni proizvod* — »proizvođenje kapitalista i najamnih radnika«.[38] Zato u njegovoj političkoj ekonomiji treba tražiti *anatomiju* buržoaskog društva.

Očigledno je da od tako usmjerene političke ekonomije ne treba očekivati da pruža rješenja za optimalna društvena privređivanja, za maksimiranje ekonomskih učinaka, za uspješno vođenje ekonomske politike i za druge racionalne gospodarske zahvate i rezultate. Zadatak joj je da izučava *društvene oblike* u kojima se sve to ostvaruje — uvjete i oblike društvene proizvodnje materijalnog života ljudi razvrstanih po toj osnovi na klase, kaste, staleže i slojeve.

Prema tome, ona treba da istražuje kako se proizvodi samo *društvo* u svojoj ekonomskoj strukturi, odnosno u datoj klasnoj podvojenosti ili nekoj drugoj socijalnoj stratifikaciji, to jest kako se proizvode njegove klase, staleži, kaste, slojevi, razne druge socijalne grupe itd. — putem određenoga načina pribavljanja sredstava za zadovoljavanje njihovih materijalnih potreba i odnosa proizvodnje i saobraćanja koji odgovaraju dostignutim proizvodnim snagama.

Stoga ni politička ekonomija *socijalističkog samoupravljanja* ne može biti reducirana na bezbrojno proučavanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, faktora proizvodnje i produktivnosti rada, robne proizvodnje, ponude i potražnje, na formiranje cijena pod njihovim utjecajima, alokacije resursa itd. Istina, politička ekonomija također izučava ove pojave i njihove pokazatelje i procese, ali iz jednog drugog ugla — posve različitog od pristupa ekonomike i ekonomske politike. Analizira ih kao teorijske izraze odnosa društvene proizvodnje, kao *ekonomske kategorije*, da bi tako sagledala porijeklo, prirodu i perspektivu ovih odnosa i razotkrila *ekonomske zakone* njihova kretanja i razvoja.

U osnovi tih preokupacija nalazi se problematika *otuđenja* i *oslobođenja rada*.[39] Ali ne uzeta spekulativno, to jest izolirano

[38] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, sv. 19, str. 343. — *»Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplođivanja kapitala.* Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja«.

[39] Zaostalost i neaktualnost političke ekonomije socijalizma posvjedočuje i ignorantski stav prema ovim kardinalnim problemima. Politička ekonomija je jedina fundamentalna društvena nauka u nas koja ne uzima u obzir rane Marxove spise u kojima su temeljna pitanja *otuđenja, slobode* i *humanizma* najviše zastupljena i razrađena.

Digitized by Google

— izvan prakse — već u svoj svojoj općenitosti i konkretnosti, u apstraktnim izvođenjima i realnim oblicima svoga ispoljavanja. Relevantni su kod toga kako odnosi između vlasnika i nevlasnika (i uopće vlasnički odnosi), tako i odnosi koji proizlaze iz grupnog posjedovanja proizvodnih sredstava (posjednički odnosi) i grupnog upravljanja njima, iz materijalno i društveno određenog proizvodnog i neproizvodnog rada, iz različitog stava prema prirodno potrebnom djelovanju i otud proizišlog različitog mjesta u društvenom stvaralaštvu, iz podvojenog manuelnog i duhovnog angažiranja itd.

Kompleksna i svestrana eksproprijacija eksproprijatora u svim životnim oblastima, socijalno robovanje podjeli rada, razotuđenje čovjeka, udruživanje rada i sredstava, odnosi samoupravljanja, počeci ljudskog samodjelovanja — rađanje globalnog (svjetskog) podruštvljenog čovječanstva itd. — sve su to teme moderne političke ekonomije, pitanja na koja ne pruža odgovor niti jedna druga ekonomska nauka, niti joj je to zadatak.

Ne istražuje stoga i ne izlaže u potrebnoj mjeri suvremene procese čovjekova *razotuđenja — oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada.* Štaviše, prema potonjem izrazu ima dosta nepovjerenja i jedva da seže do njegova deklarativnog ustavnog određenja. Pisci udžbenika političke ekonomije masovno kruže oko te problematike kao mačak oko vruće kaše i tek poneki i pokatkad šturo spominje i sam pojam — *oslobađanje rada.*

Kad se prvi put ta važna društvena odrednica unosila u nacrt drugog Ustava, početkom šezdesetih godina, zametnula se među sociolozima i filozofima kavga protiv upotrebe tog termina — proizašla iz uvjerenja da je moguće samo oslobođenje radničke klase, a ne i oslobađanje rada. Da se ta magla još nije razbistrila, pokazuju i novija okomljavanja na izraz *oslobađanje rada* i ono što je vezano uz njega.

Protivi mu se Neca Jovanov uvjeravajući nas da se radi o »istorijskom procesu oslobođenja *radnika,* stvaranja 'carstva slobode' *čoveka,* a ne rada« (»Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 93). Neprihvatljivi su mu stoga i izrazi *udruženi rad* i *organizacija udruženog rada.* Prigovoriti mu je ukratko: u pojmu radnika i čovjeka rad nije sadržan; u pojmu rada radnik je i čovjek sadržan. I kao što je otuđenje radnika konzekvencija čovjekova otuđenja u samom radu, tako isto i oslobođenje radnika može biti samo konzekvencija čovjekova *oslobođenja u samom radu.*

Najdalje ide Žarko Puhovski. U odbacivanju kategorija našeg aktualnog društvenog prevrata, od socijalističkog samoupravljanja do oslobađanja rada, ide tako daleko da uvjerava jedan naučni skup kako o *sintagmi* oslobođenje rada »Marx uglavnom govori sa zgražanjem i sprdnjom«. — »Marks i savremenost«, sv. 8/1975, str. 138.

Ima u vidu čuveni pasus *Kritike Gotskog programa* u kojem Marx napada njegove sastavljače što u predstojećem okršaju stavljaju u izgled revolucionarnom proletarijatu »oslobođenje rada«, a ne »oslobođenje radničke klase« — kako to ističe Statut Internacionale.

Ova »*zamjena*« je bila toliko glupava besmislica da zaslužuje i više od zgražanja i sprdnje. Čovjeku manje zaljubljenom u svoje izjave ne bi bilo teško dokučiti smisao Marxova protivljenja. Ne zgraža se i ne ruga »sintagmi« oslobađanje rada — već nečem drugom. To je toliko providno da bismo, zaboravljajući trenutačno na pristojnost, zasluženo mogli okrstiti filozofovo promišljanje — blindiranim lupetanjem.

Digitized by Google

Golemu prepreku u tim nastojanjima čini uvriježena navada da se u analizi modernog socijalističkog društva operira *radničkom klasom* i njenim historijskim interesima. Prihvaćanjem Kardeljeva stava da »teoretski gledano svi ljudi koji žive od svoga rada na društvenim sredstvima za proizvodnju i na osnovi raspodjele prema radu u našem su sistemu radnička klasa«[40] — stižemo na prag neobično važne spoznaje da *temeljni odnosi* društvene proizvodnje ne leže na relaciji klasa — kontraklasa (ili neka druga društvena skupina), već se nalaze *u* samoj radničkoj klasi, u njenoj *unutrašnjoj strukturi.*

Naišlo je na Lenjinovo odobravanje Buharinovo upozorenje: »U prijelaznom periodu ne treba analizu ograničavati *pretpostavkom* potpune homogenosti klase. Pri izučavanju apstraktnih zakona kapitalističkog mehanizma nije bilo potrebno zadržavati se na molekularnim kretanjima u samim klasama i na izdiferenciranosti tih 'realnih cjelina'. Tamo su oni prihvaćeni kao više ili manje homogena veličina. Prenošenje toga shvaćanja, posve točnog u okvirima apstraktnoteoretske analize 'čistog kapitalizma' — na analizu prijelaznog perioda sa njegovim krajnje nestabilnim oblicima, s njegovom, tako reći, principijelnom dinamikom — bila bi *najgrublja* (metodološka) *greška.*«[41]

Drugim riječima, mala je korist od uopćenog promatranja radničke klase u ovo naše vrijeme. Ta apstrakcija je imala smisla u izučavanju tipično klasnog društva, kao što je bio kapitalizam, i utvrđivanju zakona i uvjeta njegova kretanja i razvoja. U doba prevladavanja klasnog društva, pogotovu u zajednici udruženog rada i samoupravljanja, svako zagovaranje apstraktnih interesa radničke klase može biti od koristi samo *birokraciji* i *tehnokraciji.* Dobro im dođe kao paravan za monopoliziranje općedruštvenih funkcija, privilegirani društveni položaj i za upravljanje ljudima i njihovim djelovanjima.

Prema tome, *nema* radničke klase u realnom životu naše samoupravne zajednice. Taj pojam je rezultat visokog stupnja uopćavanja — isto kao i izrazi udruženi rad ili dohodak — i ima opravdanja da ga se upotrebljava samo u temeljnim društvenim dokumentima, kao što je *Ustav.* Naučna analiza koja tim izrazom

---

[40] *Izlaganje političkom aktivu Ljubljane,* »Vjesnik«, 30. marta 1974, str. 11. — »Naša radnička klasa je klasa jučerašnjih najamnih radnika koja je revolucijom sebi stvorila mogućnost da sama postane gospodar uvjeta, sredstava i rezultata svoga rada i da ovlada ključnim pozicijama vlasti u državi. No, time ona postepeno uključuje u jednake proizvodne odnose i jednak društveno-ekonomski položaj i sve slojeve tehničke i druge inteligencije i svu upravljačku strukturu u cjelokupnom sistemu udruženog rada, koja je nekada bila instrument ili sastavni dio sistema klasne vlasti kapitalista nad radničkom klasom, te je zbog toga bila izraziti međusloj koji se barem jednom nogom, a dobar dio i s obje noge, nalazio u buržoaskoj klasi.«

[41] N. Buharin, *Ekonomika perehodnogo perioda,* Moskva, 1920, str. 141—142. U svojim *primjedbama* na ovu knjigu Lenjin uz ovaj stav ističe na početku: »nije stvar u 'pretpostavci' (to je idealno), nego u *materijalnom; nema* ove potpune homogenosti« — i na kraju dodaje: »Točno«.

Digitized by Google

operira i na njemu se zadržava mora biti jalova i beskorisna. Da bi nešto uspjela, treba se u većoj mjeri približiti stvarnosti i jasno sagledati temeljne slojeve samoupravne zajednice i njene radničke klase. Štaviše, mora se jasno opredijeliti za sloj čije interese zagovara i s čijih pozicija promatra suvremena društvena zbivanja i kretanja.

Dio smo *svijeta* — organski povezan s njegovim postignućima i tokovima razvoja. Ništa se u tom prijelaznom svijetu bitno ne mijenja što ne bi zahvaćalo i nas. Ništa u nas bitno nova nema a da ne bi bilo karakteristika i tog svijeta koji se kao cjelina nalazi u epohalnom povijesnom zaokretu. Na ruševinama umirućeg klasnog društva niče socijalizam kao *svjetski proces* koji će nas jednom privesti besklasnoj ljudskoj zajednici — koja je zamisliva i ostvariva samo kao jedinstveni i univerzalni svjetski poredak. Započinje svoj dugotrajni povijesni marš nasilnim uspostavljanjem *kolektivističkog društva* u nacionalnim i globalnim razmjerima, da bi *socijalističkim samoupravljanjem* jednom stigao do totalno *samodjelatne zajednice* — s univerzalnim proizvodnim snagama, univerzalnim osposobljavanjima i univerzalnim djelovanjima žitelja cijelog svijeta.

Na naslijeđenim proizvodnim snagama razvijene *mehanizacije* uspostavljaju se *kolektivistički odnosi* proizvodnje i saobraćanja — a gdje te materijalne pretpostavke nema, nju kolektivistički organizirano društvo mora brzom brzinom da stvara i to mu daje, kako bi Gorz rekao, pečat tegobnog socijalizma. U tom se okviru preuzeti uvjeti proizvodnje razvijaju i postepeno *znanstveno-tehničkom revolucijom* modificiraju — sve do masovne primjene one proizvodne snage kojom započinje »gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke«. Htjeli to ili ne, tako preoblikovane i razvijene proizvodne snage mogu biti prihvaćene, iskorištavane i unapređivane samo *socijalističkim samoupravljanjem.* U odnosima proizvodnje i saobraćanja samoupravno udruženog rada ostvaruje se proizvodnja i ekspanzija materijalnog života *automatizacijom, kompjuterizacijom, kibernetizacijom, bionizacijom* i konačno potpunom *scijentizacijom* svih ljudskih djelovanja. Sve što na tom putu započinje u naše vrijeme dovest će najzad do razvijene *znanstvene civilizacije* — u kojoj će se potpuno slobodnim i ravnopravnim djelovanjima postizavati »samoostvarenje individuuma«.[42]

Nosioci ovih magistralnih svjetsko-historijskih kretanja upravo su pojedini slojevi na koje se razlaže *radnička klasa* prijelazne socijalističke zajednice. Četiri se njena dijela izdvajaju i osamostaljuju kao tipični reprezentanti prijelaznog društva —

[42] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije,* sv. 19, str. 420. — »Rad u materijalnoj proizvodnji može dobiti takav karakter samo time: 1) da se postavi njegov društveni karakter, 2) da bude naučnog karaktera, u isti mah opći rad, ne napor čovjeka kao na određeni način dresirane prirodne sile, nego kao subjekta koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, samoniklom obliku, već kao djelatnost koja upravlja svim prirodnim snagama«.

Digitized by Google

prisutni u svim sredinama, s podjednakim odnosima, usponima i perspektivama. Nazvat ćemo ih uobičajenim nazivima — *manuelni radnici*, društvena administracija, privredna *tehnostruktura* i *znanstvenici*. Nalazimo ih prisutne u svim sredinama: na istoku i zapadu, među razvijenima i nerazvijenima, na sjeveru i jugu, u svrstanim i nesvrstanim redovima, među zemljama prvog, drugog i trećeg svijeta. Karakteristika su i sudbina svake prijelazne zajednice i čitavog svijeta u njegovom zaokretu od klasnog ka besklasnom društvu. A za one koji do toga još nisu stigli vrijedi stara izreka: *De te fabula naratur!*

Odnosi proizvodnje i saobraćanja između ovih slojeva čine *ekonomsku strukturu* socijalističkog društva — onu realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Stožer je oko kojeg se kreće prijelazni način proizvodnje materijalnog života i cjelokupan socijalistički društveni prevrat i preobražaj. U društvenoj se proizvodnji toga života redovito obnavljaju i u određenim oblicima reproduciraju ovi slojevi i njihovi međusobni odnosi. Oni zajednički u svojoj sveukupnosti čine temelj i kičmu svih društvenih razvrstavanja, angažiranja i povezivanja suvremenog svijeta.

Stigli smo tako do društvene ekonomske strukture koja je objekt izučavanja *političke ekonomije socijalizma* — sa svojim specifičnim načinom proizvodnje života i karakterističnim odnosima proizvodnje i saobraćanja među ljudima. S takvim će se njenim usmjerenjem razviti učenje koje će upućivati zainteresirane da u političkoj ekonomiji socijalizma traže *anatomiju* prijelaznog društva. Zadatak joj je, prema tome, da istraži povijesno kretanje koje prirodno rađa ove društvene slojeve i odnose njihove proizvodnje, da prati njihovo aktualno reproduciranje i razvijanje te da razotkriva *zakone* koji upravljaju njihovim obnavljanjem i kretanjem — sve do onog dalekog prevrata kojim će biti dokinuta i ova socijalna raščlamba i uspostavljena potpuno izgrađena i potpuno formirana komunistički strukturirana i organizirana ljudska zajednica.

Socijalni slojevi prijelaznog društva nisu proizvoljan, slučajan i nekakav sporadičan proizvod povijesti. Ne nastaju tek tako — usputno i bezrazložno. Zakonit su produkt društvene historije, izrastao na suvremenim proizvodnim snagama i duboko ukorijenjen u uvjetima i procesima materijalnog života prijelaznog razdoblja. I kao što je svaka klasa u društvenoj prošlosti imala pred sobom neku važnu funkciju koju je trebala obaviti i tako svoju misiju u čovjekovom usponu ispuniti — što joj daje progresivnost i što je opravdava u očima suvremenika — tako i svaki sloj radničke klase prijelaznog društva ima pred sobom neki *povijesni zadatak*. Funkcija mu izvire iz proizvodnih snaga modernog društva, njihova razvoja i novih čovjekovih potreba, pa tek kad je ispuni, može i mora sa svjetske scene sići.

Nemaju, dakako, svi slojevi moderne radničke klase podjednako mjesto i istu ulogu u *socijalističkom razvoju* — u njegovom začetku, kolektivističkom konstituiranju, samoupravnom procesu i samodjelatnom rezultatu. U svakoj od tih faza dominantna

Digitized by Google

je uloga određenog sloja — tako da se uporedo s ovim historijskim kretanjem smjenjuju njihove zadaće i vodeće pozicije u životu prijelazne zajednice.

Radničkom sloju pripada prva sudbonosna uloga u tom svjetsko-historijskom zaokretu. Ona je društvena snaga koja je položajem i htijenjem najviše upućena na promjene i od te njegove akcije započinje rađanje nove ljudske zajednice. Od mnogih okolnosti zavisi kako će taj prevrat teći i koliko će dugo porođajni bolovi trajati. Iz iskustva sada znamo da to u nekim slučajevima može biti praćeno neočekivano golemim žrtvama i da može da se odvija kroz nekoliko decenija. Ali, koliko god taj akt trajao, s njegovim okončanjem odlazi zauvijek sa pozornice vodeća uloga radničke većine. Prati je ista sudbina kao i mužjaka vrste *Apis mellifera* koji začeće novog života plaća svojim nestankom. Ugrožavaju je vlastita djeca — izmišljajući i primjenjujući tehnička sredstva i tehnološka rješenja koja manuelnog radnika lišavaju ne samo povijesnog, nego i proizvodnog zadatka. Zauvijek nestaje iz civilizirane sredine[43] — to mu upravo odgovara jer je bitna pretpostavka njegova očovječenja, uvijek njegova konačnog i potpunog oslobođenja, pa prema tome i temeljni smisao i krajnji cilj svih njegovih vojevanja.

Administraciji, političkoj i državnoj, pripada važna zadaća okupljanja i kolektivizacije prijelaznog društva. U toj vodećoj ulozi snaga joj leži u topuzu jer je nasilje glavno oruđe ove društvene transformacije. Osobitu mu moć daje objedinjavanje jedne jedine političke *partije,* dobro organizirane države, do zuba naoružane *armije* i svugdje prisutne *policije.*[44] Kakve strahote može da proizvede to sjedinjenje u zemljama s jednopartijskim političkim režimima, pokazuju fašističke hajke, staljinističke čistke i pošasti kulturne revolucije. Uz to administracija ima ulogu i zakonitosti beskrajnog razmnožavanja — s brojnim negativnim posljedicama u vlastitim redovima i vanjskim utjecajima[45] — pa se prije ili

[43] Što je mjerilo stupnja ekonomskog razvoja svakog društva koje je zahvatio znanstveno-tehnološki prevrat. Najnovije informacije o vrhunskim postignućima u tim epohalnim društvenim promjenama donosi knjiga Jean-Jacquesa Servan-Schreibera *Svjetski izazov,* Zagreb, 1981.

[44] U spomenutom *Pledoajeu za dijalog o državi u socijalizmu* Neca Jovanov vidi u toj čvrstoj objedinjenosti ishodište glavnih nedaća i velikih opasnosti za naš socijalni razvitak, pa zagovara razdvajanje revolucionarnog »pokreta« od državnog »poretka« — političke partije od društvene administracije. Taman bi nam još i to trebalo. Nisu nevolje u tome što je partija prisutna u svim segmentima poretka, nego što ne djeluje kvalificirano i odgovorno kako bog zapovijeda — u skladu s našim materijalnim postignućima i aktualnim društvenim potrebama.

[45] Dva maštovita Amerikanca — S. N. Parkinson i L. J. Peter — su ih koliko šaljivo toliko i inventivno prikazali u svojim djelima: *Parkinsonov zakon i druge studije o administraciji,* Beograd, 1974. i *Peterovo načelo ili Zašto nam sve ide naopako,* Zagreb, 1980.

Pozivajući se na njih, J. K. Galbraith u nedavnom intervjuu ističe kako je *birokratizacija* velikih privrednih organizacija dovela do njihove »opće krize« koja je zahvatila čitav svijet. Kriza naročito oštro

Digitized by Google

poslije svi susreću s problemima njenog obuzdavanja i svođenja u okvire mogućnosti i potreba društva. Da to lako ne ide, pokazuju *birokratske* deformacije i devijacije u životu svake prijelazne zajednice — bez iznimke.

Tehnostruktura preuzima i dalje razvija moderne uvjete proizvodnje. Jedina je za to sposobna, pogotvu kada se radi o proizvodnim snagama aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja materijalnog života — njihovom planskom i racionalnom iskorištavanju te neobično važnom strukturalnom i teritorijalnom razmahu i razvijanju. Ta sve šira skupina *specijaliziranih stručnjaka* posjeduje informacije i svojim organiziranim znanjem postaje *dominantan faktor proizvodnje.*[46]

Okupljena naročito uspješno u elitnim odredima džinovskih multinacionalnih poduzeća, nastupa kao *proizvođač svijeta* i igra tako pionirsku ulogu u epohalnom svjetsko-historijskom zaokretu: od širenja *međunarodne trgovine* — što je uz porast produktivnosti rada bila glavna zadaća kapitalizma — do ekspanzije *međunarodne proizvodnje* na kojoj jedino može da izraste jedinstven svjetski socijalistički proces kao temelj epohe slobodnog i samodjelatnog čovječanstva. Postiže to udruživanjem, planskim djelovanjem i grupnim upravljanjem, svojim *samoupravljanjem*, prenoseći težište ove važne funkcije na *pripremanje odluka.*

To je tek onaj revolucionarni proces koji donosi pravi zaokret, na kojem jedino može da procvjeta samoupravljanje, jer prirodnom nužnošću teče *odozdo prema gore* uz masovno učešće sve šireg kruga suradnika i povezivanjem proizvodne, financijske i prometne sfere u jedinstven privredni kompleks. Na toj osnovi prerasta *robna proizvodnja* u puki *robni promet* — što je zakonit put prevladavanja postvarenih društvenih odnosa i dokidanja sva-

---

pogađa vodeće industrijske zemlje Zapada i Istoka, namećući se, »na obje strane«, kao »problem neriješenosti dinamike velikih organizacija«.

»Ima još nešto. U velikim organizacijama postoji problem njihova starenja, do prave senilnosti. Moramo imati na umu činjenicu, sto puta potvrđenu, da su organizacije kao ljudska bića, da pokazuju isprva mladalačku žilavost i snalažljivost, ali nakon nekog vremena počinju starjeti. To dolazi do izražaja u prenatrpanosti birokratima, uglavnom zakrečenim, u prevelikoj slojevitosti, u aktivnom poticanju mediokriteta, po Peterovu principu i po Parkinsonovu principu i po raznim drugim principima. To je problem koji jednako postoji u kapitalizmu i socijalizmu.

Drugo ime za organizaciju je birokracija. Ja sam rekao 'organizacija' samo zato što je 'birokracija' uvredljiv termin — ali one su jedno isto... po ponašanju, postupcima i virulentnoj štetnosti.« — »Start«, 4. srpnja 1981, str. 19.

[46] »Taj novi faktor proizvodnje jest udruživanje ljudi koji posjeduju znanja s različitih tehničkih područja, koji posjeduju raznovrsna iskustva i različite talente, a to je udruživanje nešto što iziskuju moderna tehnologija i planiranje. To udruživanje zahvaća gotovo sav industrijski sistem: od uprava modernih industrijskih poduzeća pa gotovo sve do razine radne snage; ono ujedno obuhvaća velik broj ljudi i golemu lepezu znanja i talenata.« — J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1978, str. 87.

Digitized by Google

kog posredništva među ljudima. Dakako da i u tim društvenim kretanjima dolazi do mnogih odstupanja i neopravdanih monopola i privilegija, na što jasno upućuju pojave i tendencije *tehnokratizma.*

Znanstvenici zauzimaju posljednje mjesto u ovoj društvenoj raščlambi — ali zato obrazuju onaj sloj odumiruće radničke klase koji je najznačajniji i najprogresivniji rezultat mijenjanja njenog društvenog bića i sveukupnog povijesnog razvoja čovječanstva. Pronalaženje nauke najvrednije je čovjekovo otkriće. U svojoj materijalnoj primjeni djeluje tek jedno stoljeće — štaviše, sistematičnije, organiziranje i utjecajnije jedva polovicu toga razdoblja. Unatoč toj kratkoći, donijelo nam je već fantastične tehničke i tehnološke inovacije kojima započinje najrevolucionarnija revolucija svih vremena genijalno sagledana i formulirana već u samom njenom osvitu, kao — »pretvaranje procesa proizvodnje iz jednostavnog procesa rada u naučni proces, koji prirodne sile potčinjava svojoj službi i prisiljava ih da djeluju u službi čovjeka«[47]. U njenim pripremama sudjeluje svih osamdesetak milijardi žitelja koji krstare po ovoj planeti od pamtivijeka do naših dana.

Ljudi se na taj način napokon *oslobađaju* iskonskog proklestva kojim je Jehova ispratio Adama kada mu je, istjerivanjem iz raja, podario okrutno breme otuđenog djelovanja — »Radit ćeš u znoju lica svojega«! Zahvaljujući tome, čovjek sada *razvija svoje snage,* svodi to djelovanje u jedino stvaralačko zanimanje i kroči tako prema svijetu koji će te snage i njihovo razvijanje prihvatiti kao jedino istinsko *bogatstvo* zajednice — omogućujući svakom pojedincu da podjednako i ravnopravno sudjeluje u njegovom stvaranju i unapređivanju, da s univerzalnim materijalnim i vlastitim snagama univerzalno postupa i primjenjuje ih u podmirivanju svojih i zajedničkih potreba. U toj svestranoj *samodjelatnosti* on postaje *totalni čovjek znanstvene civilizacije* koja će biti temelj i prvo obilježje besklasne komunističke epohe. Zato je put koji vodi toj budućnosti onaj pravac razvoja koji nema alternative i moraju mu stoga biti podređene sve snage i akcije, sva materijalna i duhovna blaga — jednom riječi, svi uvjeti stvaralaštva i sva djelovanja suvremenog čovječanstva.

U središtu pažnje političke ekonomije socijalizma moraju biti *načini proizvodnje* i *odnosi proizvodnje i saobraćanja* manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — te za sada malobrojne, ali sve značajnije i u perspektivi jedine društvene skupine koja će konačno preostati nakon odumiranja radničke klase i svijeta otuđenog rada uopće.

Zadatak je političke ekonomije socijalizma: — da izučava historijsko kretanje koje u krilu klasnog društva rađa ove slojeve na koje se rastače eksploatirani proletarijat tijekom svoga oslobađanja — da pokaže kako su i ova raslojavanja zakonit proizvod određenog stupnja razvoja materijalnih proizvodnih snaga — da prati kako se pod utjecajem njihovih međusobnih odnosa i djelo-

[47] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije,* sv. 20, str. 69.

Digitized by Google

vanja mijenjaju uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne sile — da sagleda kako te promjene sada modificiraju i same odnose socijalističke reprodukcije i tako postepeno vode budućoj zajednici slobodnih i ravnopravno samodjelatnih ljudi.

Drugim riječima, zadatak je političke ekonomije socijalizma da izučava uvjete i oblike materijalnog života *manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture* i *znanstvenika* — tih vodećih društvenih grupa svakog socijalističkog društva i najistaknutijih podvajanja suvremenog svijeta — u njihovoj aktualnoj i povijesnoj zbilji. Treba da ispituje njihov stav prema sredstvima za proizvodnju i njihovo mjesto u organizaciji društvenog rada — sa svim utjecajima, zahvatima i posljedicama u njihovom povezivanju s uvjetima i proizvodima rada i u međusobnom odnošenju i saobraćanju kada obavljaju određene društvene poslove i ostvaruju svoje interese. Postižu to odgovarajućim učešćem u proizvodnji, raspodjeli i razmjeni sredstava za održavanje i obnavljanje svoje materijalne egzistencije. Krajnji je cilj političke ekonomije socijalizma da u tim proučavanjima razotkrije *zakon ekonomskog razvitka* socijalističkog društva i njegove utjecaje na sve životne oblike i tokove.

Nisu međusobni odnosi u novoj ekonomskoj strukturi ni najmanje jednostavni i harmonični. Skriveni su u svojoj pravoj prirodi iza šarolikog svijeta prividne skladnosti, suradnje i povezanosti. Velike grupe djeluju kao takmaci i suparnici vođeni kombiniranim zajedničkim i posebničkim interesima; stupaju u saveze i djeluju kao produžene ruke, ali i u međusobne okršaje u kojima eksplozivno dolaze do izražaja preostale društvene suprotnosti i njihove težnje da učvrste i prošire svoje interese i privilegije. Po prirodi stvari lako je moguće da u tome idu i dalje od povijesne nužnosti, pa se to ponekad u modernom društvu i ostvaruje — na što nas upozoravaju pojave i tendencije takozvanog *tehno-birokratizma.*

To nas upućuje na važan zaključak da glavne opasnosti za socijalistički društveni preobražaj ne dolaze iz redova radnika i znanstvenika, već iz redova administracije i tehnostrukture — njihova posebnog položaja u društvu, njihove uloge u materijalnom životu, različitosti njihovih interesa i težnji, stalnog suparništva i borbe za prevlast i dominaciju u sveukupnom društvenom životu.

Sile osovine *administracija — tehnostruktura* imaju kao i sve osvajačke armije svoje maršale i generale, oficire i vojnike, uvijek spremne da brane interese svoje kaste i da posežu za neosvojenim. Znaju dobro da jedni bez drugih ne mogu opstati i zato moraju zajednički živjeti i djelovati. Borba među njima vodi se za prevlast — podjednako u nacionalnim i svjetskim razmjerima[48] — u različitim oblicima, s različitim intenzitetom i sa promjenljivim taktikama i strategijama prema prilikama i procjenama.

[48] Postoji golema literatura koja to vojevanje registrira i različito interpretira. Za primjer borbe u nacionalnim granicama navodimo djelo D. Buvača *Sovjetska alternativa*, Zagreb, 1977, a u svjetskim razmjerima knjigu Barneta i Müllera *Globalni zahvat*, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

Šezdesete su godine zapamtile veliki sudar administracije i tehnostrukture koji je uzdrmao svijet i nagovijestio početak kraja *administrativne supremacije* — unatoč okolnosti da je iz te vojne izišla kao pobjednik. Događaji potvrđuju da je to bila Pirova pobjeda privilegiranih visokorazvijenih zemalja i njihovih multinacionalnih kompanija u borbi manje razvijenih sredina i njihovih privreda za novi međunarodni ekonomski poredak i svoj brži i ravnopravniji razvitak. Stagflacija sa svim pratećim posljedicama razdire svijet razvijenih isto kao što stagnacija i zaostajanje prate socijalističke zemlje u kojima su od reda propali pokušaji privrednih reformi i promjena mjesta i uloge tehnostrukture u nacionalnoj privredi. Naša je tehnostruktura dijelila tu sudbinu i našla se u proteklom deceniju u veoma skučenom prostoru i gotovo posve pasivnom položaju.

Nasilje nije moglo ostati bez negativnih posljedica koje se tako brzo množe da ugrožavaju i pobjednike. Da bi se sačuvale postignute proizvodne snage i pogotovu da bi se one skladno i brzo razvijale dalje, mora se mijenjati odnose administracije i tehnostrukture u korist potonje društvene skupine — a ta promjena će donijeti pobjedu racionalnog nad proizvoljnim, efikasnosti nad rasipništvom, proizvodnje nad potrošnjom. Pokazat će se i ovdje kako jedna izgubljena bitka ne znači i poraz. Svojim tromim, šlampavim i neodgovornim ponašanjem administracija ugrožava proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije i mora uzmaći pred naletom sposobnih da ih koriste i razvijaju dalje. Nema puta i sredstva kojim bi se mogla spriječiti skorašnja *prevlast tehnostrukture* u odnosima prijelazne materijalne društvene kulture.

Proučavanje suvremenog materijalnog života zahtijeva da se strogo vodi računa kako o nacionalnim specifičnostima tako i o okolnosti da svijet tek izlazi iz *klasne civilizacije,* pa je još uvijek prožet odnosima porobljavanja i svim mogućim oblicima otuđenog djelovanja i života — tipičnim za klasna društva. Stoga se susreću situacije u kojima se administracija i tehnostruktura nalaze još donekle u funkciji interesa eksploatatorskih klasa; isto kao što se u njihovim međusobnim okršajima radnici često nalaze u podređenoj poziciji i služe ponajviše kao *pasivni pijedestal* na kojem se borba divova odvija i iza kojeg se svaki od njih demagoški sakriva.

U još se goroj poziciji nalaze znanstvenici — ti »*Prometeji suvremenog svijeta*« koje je izbacila na površinu znanstveno-tehnološka revolucija. Njihov pozitivan i stvaralački pristup stvarnosti, prije svega zadacima koji su im neposredno dati, blijedi pred rušilačkim i reakcionarnim ciljevima kojima uvelike služe. Zapali su u nezavidan položaj kao ličnosti i kao istraživački timovi jer su više nego ikada zavisni od političara i politike. Položaj im je utoliko teži ukoliko se njihovi ciljevi manje poklapaju sa političkima i ukoliko više služe različito obojenim i sukobljenim idejama i političkim opredjeljenjima. Administracije i tehnostrukture nacionalnih boja strahuju od naučnih radnika, a znanstveni radnici su

nipuliranje prirodnim silama u okvirima lokalnih i stranačkih političkih rješenja«[49] — koja ne vode računa o drugima i počesto su protivna njihovim interesima.

Unatoč tome, pripada im odlučujuća uloga u mijenjanju i prevladavanju preostalih ljudskih otuđenja. Robert Heilbroner ih uspoređuje sa »skupljačima krpa« koji su potkraj feudalizma kao sitni biznismeni u sjeni plemićkih zidova stvarali i razvijali novčano tržište koje je u svoj svojoj bezazlenosti sistematski potkopavalo feudalni način proizvodnje i pridonijelo više od seljačkih buna njegovom dokusurivanju. Slična je tom ugrožavanju feudalizma i prijetnja znanstvenih radnika suvremenom klasnom i kastinskom društvu — ma koliko se inače činila nedužnom. Ekspanzija znanosti i tehnologije neopipljiva je i subverzivna prijetnja monopolističkoj poziciji i egoističnosti kapitalista, menedžera, birokrata, tehnokrata i svih drugih zastupnika otuđenog prisvajanja i obavljanja korisnih društvenih funkcija. Naučni radnici su ona *društvena snaga* pred kojom se nalazi »povijesni zadatak« da razori do temelja i ove posljednje bedeme čovjekove ograničenosti i otuđenosti. U svijetu koji tim započinje aktualna postaje deviza:

Znanstvenici svih zemalja, ujedinite se!

Naše smještanje u ovaj globalni historijski tok i okvir ne treba dokazivati. U punom je zamahu kao i kod drugih naroda. Štaviše, po svojim ostvarenjima i još više htijenjima čak smo i ispred drugih. Izlaganjem smo htjeli upravo na to upozoriti da bismo pokazali kako smo dio suvremenog svijeta i kako je naša društvena reprodukcija samo poseban oblik i specifičan put prijelaza od društva otuđenog rada do zajednice samodjelatnih individuuma. Nema političke ekonomije socijalizma bez te opće analize globalnih prijelaznih procesa — ekonomske strukture koja se vrti oko *osovine* administracija — tehnostruktura i ekonomskih zakona *njenog* kretanja i razvoja. Apsurdna je, *in nuce*, i sama pomisao da se razvije sistem ove znanstvene discipline iz jednog ustavnog i jednog zakonskog teksta, uz ponešto u to uokvirenog štiva zvanične liturgije — tim više jer odudaraju od vladajuće prakse, a pitanje je da li mogu i da li će ikada naći u njoj punu primjenu.[50]

---

[49] Šef Odjeljenja za znanstvenu politiku OECD, francuski filozof J. J. Solomon, tim rezultatom zaključuje svoju knjigu *Science et politique*, Paris, 1970.

Ilya Prigogine i Isabelle Stangers smatraju da ipak nastupaju nova vremena. U svojoj knjizi *La Nouvelle Alliance — Métamorphose de la science* (Paris, 1979) dolaze do zaključka da se moderna znanost kreće u pravcu jednog »novog saveza« u kojem se bitnom smatra pripadnost čovjeka svijetu koji ga okružuje.

To je savez između čovjeka i znanstvenih istraživanja, kojim se prevladava tradicionalni jaz između znanstvene i humanističke kulture, uspostavlja komunikaciju među njima, povezuje znanost i budućnost čovjeka i dovodi u misaono jedinstvo naučne težnje i humanističke ideale.

[50] Čuli smo u novije vrijeme od vodećih partijskih ljudi da se ustavni i zurski projekt udruženog rada nije ostvario jer konce u ru-

Digitized by Google

Budući povijesničari našeg poslijeratnog razvoja s lakoćom će zapaziti neku čudnovatu pravilnost da od uvođenja samoupravljanja približno svakih desetak godina dolaze iz političkog vrha ista kuđenja takozvanih »*centara otuđene moći*« koji vladaju društvenom reprodukcijom, a, što je najgore, ilegalno — bez formalnih zasada, javne odgovornosti i konzekvencija čak i u slučajevima kada drastične posljedice potvrđuju frapantne laičke promašaje. I ta kvadratura samoupravnog kruga pokazuje da dijelimo sudbinu svijeta u kojem moćnici izvan neposredne materijalne proizvodnje potežu konce društvene reprodukcije monopolizirajem globalnih odlučivanja — unutar kojih se proizvodnju i akumulaciju prepušta radnim organizacijama.[51]

Centri otuđene moći su postojali, postoje sada i postojat će zacijelo još zadugo — barem do kraja stoljeća. Uzbune da ih treba »identificirati« kako bismo ih »likvidirali« samo siju maglu i iluzije koje su tim opasnije jer odgađaju njihovo proučavanje. Tko ih želi identificirati najlakše i najvjerodostojnije će to postići u kakvoj zabitnoj općini; tu dolaze do izražaja u neposrednim i nepatvorenim oblicima, a svaka ih viša razina kamuflira i mistificira idejnim omotačem koji lako zavodi na pogrešan sud. Pobožna vjera u njihovo dokidanje dio je te ideologije s nešto većim nadama jedino još kod naivnih novinara i sindikalnih prosvjetitelja — u pomanjkanju osjećaja za realnost.

Uostalom, na njih ne treba uvijek gledati krivim očima. Samo njihovo egzistiranje nije dovoljan razlog da se olako na njih obaramo drvljem i kamenjem. Prate *odumiranje države* — one države koja je bila organ eksploatatorske klase s glavnom zadaćom da u pokornosti drži eksploatirane — koje je započelo s oktobarskom i nešto kasnije keynesijanskom revolucijom.[52] U našim prilikama slijede iz prevladavanja nepotrebne državnosti strogo centralističkog tipa i sprečavanja etatističkih opasnosti — uz neizbježna osciliranja kao i u drugim sredinama. Treba ih proučavati ponajviše u političkoj ekonomiji — jer su u pitanju mahom centri otuđene

---

kama i nadalje drže politički faktori. Neposredni proizvođači nemaju veze s delegatskim vrhovima, raspolažu malim dijelom svog dohotka, ne udružuju se jer nemaju šta udruživati, ne raspolažu akumulacijom ili barem najvećim njenim dijelom, ne vladaju društvenom reprodukcijom itd.

Dobro informirani i kompetentni predsjednik Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, Ivo Perišin, daje nedavno kategoričku ocjenu da su »produkcioni odnosi, koje želimo da razvijamo, uhvaćeni u neku zamku« i zbog toga jer je »kompletno formiranje kapitala u našoj zemlji van samoupravnog sistema«. — NIN, 14. lipnja 1981, str. 10.

[51] U sedmom dijelu svoje knjige *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1972, Ernest Mandel pokazuje kako je i ova novina jedna od bitnih karakteristika današnjeg kapitalističkog svijeta (»kasnog kapitalizma«). Smatra da je u doba liberalnog kapitalizma težište društvene moći bilo u neposrednoj proizvodnji, u doba imperijalizma u sferi akumulacije i danas u oblasti proširene društvene reprodukcije.

[52] U knjizi *Postindustrijsko društvo*, Zagreb, 1980, Alain Touraine prati ove promjene i ističe kako je sada jedna od glavnih funkcija države »snabdijevanje stanovništva«.

Digitized by Google

administrativne materijalne moći, s partijskim blagoslovom i državnom zaštitom — kako bismo ih držali u nužnim okvirima i usmjeravali prema djelovanjima kojima se skraćuju i ublažuju porođajni bolovi kolektivističkog i samoupravnog razvoja.

Problemi ekonomskog i društvenog razvoja ni najmanje se ne rješavaju histeričnim metaforama i osudama »birokratizma« i »tehnokratizma« — pogotovu kada se pod te izraze svodi svako materijalno administriranje i svako djelovanje tehnostrukture. I jedno i drugo zakonito proizlazi iz postojećeg i opravdano donekle simbolizira i karakterizira ovo naše vrijeme. Uskraćujemo svim društvenim naukama i pogotovu političkoj ekonomiji socijalizma jednu valjanu i prijeko potrebnu analizu kada tako važnim fenomenima dajemo isključivo *pejorativnu* konotaciju.

U pitanju su društveni odnosi koji u svjetskom razvoju ne mogu biti zaobiđeni i preskočeni. Proizlaze iz razgrađivanja odnosa privatnog vlasništva i rezultat su višeg stupnja podruštvljavanja. Promatrani u odnosu na ono što im je prethodilo, znače golem korak dalje u napretku čovječanstva. Doprinose nastajanju i razvoju *svjetske ekonomske zajednice* — što je prvenstveni zadatak i najvažniji rezultat suvremene prijelazne etape.[53] A da ih se ne može, i pored najpedantnije sročenih dokumenata i sinhroniziranog djelovanja subjektivnih snaga, jednostavno zbrisati, najbolje se to upravo našim razvojem i neispunjenjem želja može dokazati.

Politička se ekonomija — isto kao i filozofija, sociologija i politologija prijelaznog društva — mora jasno opredijeliti za onaj *sloj radničke klase* u čijem se društvenom položaju i djelovanju sakupljaju najvrednije tekovine revolucionarne preobrazbe i najprogresivnije težnje moderne ljudske zajednice. S njegovih pozicija mora promatrati sve druge slojeve suvremenog društva — sve slojeve moderne radničke klase koju je u svjetskim razmjerima zahvatio proces njenog odumiranja. U tome se ogleda *idejno* opredjeljenje političke ekonomije i njeno *revolucionarno* angažiranje u razvoju današnje ljudske zajednice. U svakoj drugoj orijentaciji srlja *vulgarizaciji* i *apologetici* — što je duboko prožima i onda kada praćenjem privređivanja pokušava biti »neutralna«.

---

[53] Glavne su poluge toga epohalnog zaokreta — od svjetske trgovine do svjetske proizvodnje — *nacionalne države* i *multinacionalne tvrtke.* U spomenutom intervjuu Galbraith ističe kako je taj zaokret zakonit rezultat razvoja modernih proizvodnih snaga, na njima zasnovane međunarodne trgovine i sve rafiniranije međunarodne podjele rada.

»U prošlosti, u svjetskoj trgovini nije bilo potrebno da proizvođač vidi i sretne potrošača. Proizvođač po pravilu čak nije znao kamo odlazi njegov proizvod. Ali danas se proizvode i prodaju rafiniraniji proizvodi nego nekad, za rafiniranija tržišta. Proizvođač mora imati svoje ljude tamo gdje prodaje, svoju službu pronalaženja mušterija, mora imati aranžmane s vladama u čijim zemljama prodaje i koje su, te vlade, često njegove mušterije, a svakako reguliraju prodaju njegovih proizvoda. Prije ili poslije mora doći do toga da se proizvod proizvodi ondje gdje se prodaje. I, niste se pravo snašli, a multinacionala je tu.« — Isto, str. 20.

Digitized by Google

Zadatak joj je da analizom vladajućih ekonomskih kategorija i zakona njihova kretanja i razvoja sagleda i objasni *anatomiju* suvremenog prijelaznog društva. Pozvana je da traži i iznalazi uzročne veze između prakse — koja se zakonito nameće, svjesno kreira ili tek planira — i materijalnih proizvodnih snaga koje su joj pretpostavka i osnova. Treba da se suprotstavlja sklonosti da se prijelazne pojave i procese sabija u stare kalupe i trpa u idealizirane sheme i projekcije. Dužnost joj je da se zalaže za kritičko i stvaralačko izučavanje društvenih tokova kojima se postepeno odvija zakonita smjena velikih epoha u ovo naše doba.

U svemu tome naročito joj je važna zadaća da izučava *suprotnosti* položaja i interesa velikih slojeva socijalističkog društva, a u našim prilikama još uz to i *temeljne suprotnosti* socijalističkog samoupravljanja. Ponajprije to je suprotnost između *udruživanja rada* i *pribavljanja dohotka* kao vanjskog motiva, interesa i cilja kojem teži udruženi proizvođač. Zatim suprotnost između *neposrednog rada* i *funkcije upravljanja* kao razdvojenih poslova. Pa suprotnost između *hijerarhijske organizacije rada* i *samoupravne ravnopravnosti proizvođača.* I, najzad, suprotnost u samoj funkciji upravljanja — između *pripremanja odluka* i *donošenja odluka.*[54]

Svim tim zahtjevima politička ekonomija može udovoljiti i svoju zadaću dosljedno ispuniti samo ako bude daleko *kritičkija* prema sebi — svojim opredjeljenjima i svojim stavovima i postignućima — kako bi smjelije pristupala predmetu svojih izučavanja, manje pribjegavala drugim znanstvenim područjima, hvatala se u koštac s nastranostima i deformacijama i dosljednije primjenjivala marksističke metode istraživanja i izlaganja. Na drugoj strani mora biti isto toliko kritička prema svijetu koji promatra — bilo da on nestaje, da se tek rađa ili dokumentima i planovima predviđa. Kritičko ispitivanje stvarnosti prva je odlika svake, pa i socijalističke pozitivno usmjerene znanosti. A naučna se politička ekonomija ponajviše i potvrđuje u toj preokupiranosti i angažiranosti.

U tim nastojanjima služi joj kao ideja vodilja prije svega spoznaja da je svestrano i potpuno *razotuđenje* čovjeka — *oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada* — temeljni zadatak i najznačajniji smisao i sadržaj sveukupnog suvremenog prijelaznog razdoblja. Sve što se na tom putu uz to poduzima ima rezona i opravdanja samo ukoliko mu je nužna pretpostavka i ukoliko služi tim zadacima i najvažnijim ciljevima radničkog i socijalističkog pokreta. S tih pozicija moraju biti promatrani i ocjenjivani socijalni slojevi prijelaznog društva, a prema tome i angažman svih i osobito fundamentalnih društvenih nauka.

Zato se opravdano uvijek ističe da je problem čovjekove slobode primarno i trajno prisutno nadahnuće svake istinske moderne socijalističke zajednice. U funkciji toga epohalnog povi-

[54] Razmatramo ih šire u knjizi *Aktualna politička ekonomija*, Zagreb, 1979, str. 381. i dalje.

Digitized by Google

jesnog interesa socijalističkog društva dobro je došla svaka *radikalna kritika svega postojećeg*. Hajka protiv nje može biti od koristi samo zastarjelim odnosima društvenog života, konzervativnim političkim snagama i neopravdanim otuđenjima, prisilama, monopolima, funkcijama i privilegijama. Dakako, riječ je — što bi Edvard Kardelj rekao — o onoj svjesnoj socijalističkoj i humanističkoj akciji koju možemo shvatiti kao stalnu *kritičku analizu* postignutu s namjerom da se postave *novi ciljevi*, kao težnju za stalnim otvaranjem *novih perspektiva* i kao stalan kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu.

Trajno nezadovoljstvo postojećim i težnja za nečim novim i naprednijim — u prirodi je svake istinske društvene znanosti. Kad na taj put krene, politička ekonomija socijalizma mora biti strpljiva i spremna da prođe neizbježnu fazu svoga »*merkantilističkog*« *stasanja* — prikupljanja, registriranja, sređivanja, klasificiranja i sistematiziranja građe od koje tek može poći svestranije i dublje znanstveno istraživanje prijelazne društvene ekonomske strukture. A oni koji se neobuzdanoj *kritici svega postojećeg* prepuste, morat će, uz ostalo, amortizirati nasrtaje izopačenih furija ličnih i kastinskih interesa i dovoljno biti sposobni i vješti da se održe provlačenjem kroz ušice opomene koju je prota Matija uputio Simi Milutinoviću Sarajliji:

»*Ako uspišeš istinu, izgubićeš glavu, jer će te poseći gospodar Miloš. Ako uspišeš laž, glava će ti ostati ali ćeš izgubiti čast.*«

Digitized by Google

Milenko Marković

Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja

Relacija država — nacija i samoupravljanje — nacija, svakako, nije nov problem ni teorije niti društvene prakse. Ali, s obzirom na društveni trenutak, čini nam se da je ponovo aktuelizovan. Pri tome ne mislimo da je problem u tome kome će se carstvu nacija prikloniti — državi ili samoupravljanju. Jer, ako se tako još i može postaviti problem sa stanovišta strateškog opredeljenja i dominantne tendencije razvoja, on se tako ne bi mogao postavljati i sa stanovišta konkretno-istorijskog trenutka. Jer mi ćemo još za dugi period morati da računamo i sa državnim i sa samoupravnim bićem nacije. Ta unutrašnja dijalektika bića nacije u organskoj je vezi sa dijalektikom državno-političke i samoupravne strukture produkcionog odnosa.

I

I u teoriji i u politici često se upotrebljava ovaj par iskaza: integralno samoupravljanje — istorijski nužna mera države. Time se, dakako, želi izraziti dijalektičko jedinstvo dveju suprotnosti: istorijski dominantne tendencije društvenog razvoja prema integralnom samoupravljanju i konkretno-istorijskog vida njene realizacije. Prenaglašavanje integralnog samoupravljanja preko njegovih

Digitized by Google

države dovodi u pitanje i sâm taj strateški koncept. Jer stara institucija nije ukinuta ukoliko novo nije stasalo kao realna istorijska zamena. Anarhističko rušenje starog ili normativističko konstruisanje novog ne mogu biti zamena za revolucionarni čin. S druge strane, i preterano pravdanje uloge države preko istorijski nužne mere dovodi u pitanje strateški koncept odumiranja države na čijoj je podlozi tek moguće integralno samoupravljanje.

Ali, bez obzira na to koliko smo saglasni u najopštijim postulatima teorije, problem nastaje tek sa pitanjem šta je istorijski nužna mera države u određenoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pitanje se, dakle, mora postaviti ne apstraktno, već uvek konkretno-istorijski. No, to je, u isto vreme, i najteže i najsloženije pitanje i teorije i društvene prakse.

Imajući u vidu svu složenost konkretno-istorijske analize ovog problema, moramo se ipak zapitati za prirodu izvesnih pojava u razvoju socijalističkog samoupravljanja u novije vreme. Imamo u vidu takve pojave kao što su: stagnacija udruženog rada u raspolaganju viškom rada (proširenom reprodukcijom), preterani rast investicione potrošnje, zatvaranje tržišta, sporost u udruživanju rada i sredstava preko opštinskih, pokrajinskih i republičkih granica, sporost u praksi dogovaranja i pojave nepridržavanja dogovora, voluntaristički odnos prema ekonomskim zakonitostima robno-novčane proizvodnje itd. Legitimno je pitanje: koliko su te pojave, u sklopu ostalih uzroka, izraz istorijski nužne mere ili istorijski prekomerne uloge države? Nije li tu uveliko prekoračena granica između države u funkciji socijalističkog samoupravljanja i etatizma? Šta se onda zbiva sa samoupravnim nadilaženjem državnog činioca u samom biću nacije i u sferi međunacionalnih odnosa? Koliko se samoupravljanje, nacija i nacionalni odnosi nalaze pred novom istorijskom kušnjom etatizma — ranije saveznog, sada republičkog i pokrajinskog? To su neka pitanja koja, smatramo, vredi promišljati, makar i u naznakama.

Dijalektika državnog i samoupravnog u naciji pretpostavlja potrebu razlikovanja državnog od etatističkog. Ne mogu se, naime, nacionalna država, republička državnost kao politički izraz nacije i njenog suvereniteta *a priori* izjednačavati sa etatizmom.[1] Jer, ako bi tako bilo, onda bi se moglo da kaže da je naš Ustav odredbom o republičkoj državnosti sankcionisao republički etatizam! A, u stvari, republike su dobile natrag ono što im je svojevremeno prisvojila savezna država: izvornu državnost i suverenitet. Jer, dok se ranije državnost republika izvodila iz savezne države, sada je (to jest nakon reforme federacije i usvajanja današnjeg Ustava) taj odnos obrnut: savezna država izvodi svoj legitimitet iz izvorne republičke državnosti kao izvorne, originerne državnosti. Time je reafirmisano jedno, u suštini marksističko, saznanje — dugo vremena potisnuto staljinizmom — da je nacionalna država istorijski

[1] Mada je etatizacija nacionalne državnosti pod određenim okolnostima svakako moguća, o čemu ćemo kasnije da govorimo.

Digitized by Google

uslovljen politički izraz nacije i njenog suvereniteta, njenog neotuđivog prava da raspolaže sama sobom. To proizlazi iz Lenjinovog principa samoopredeljenja nacija bez obzira na to da li se radi o izdvojenoj državi ili o nacionalnoj državi koja dobrovoljno ulazi u sastav neke složene države. Ulaskom u neku složenu državu, ukoliko to čini na principu dobrovoljnosti, nacija ne gubi svoju državnost i suverenitet, već samo na drugojačiji način i u drugojačijem obliku ostvaruje ciljeve svoje emancipacije. Takav vid složene države naziva se u literaturi, u svetu i u nas, ugovornom, kooperativnom itd. federacijom, a, s obzirom na socijalističko-samoupravnu dimenziju političkog sistema, i samoupravnom federacijom.

Rušenjem centralističke strukture jugoslovenske federacije srušio se mit koji je pretio da se nametne kao stvarnost, mit o unitarističkom konceptu višenacionalnog zajedništva. Centralistički sistem odnosâ u federaciji stalno je tendirao uspostavi osamostaljene i hijerarhijski nadređene moći saveznog centra, koja je, dakako, mogla da opstoji na redukovanoj moći i formaliziranoj samostalnosti republika i pokrajina. Etatizam savezne države tendirao je tome da naciju liši i političkog i ekonomskog subjektiviteta u ime »višeg«, to jest klasnog, internacionalnog stanovišta.[2]

U decentralizovanom sistemu jugoslovenske federacije subjekt federacije nije više federalni centar, nego su to federalne jedinice koje su Ustavom definisane i kao državne i kao samoupravne društveno-političke zajednice (republike), odnosno kao samoupravne društveno-političke zajednice (pokrajine). U njima je locirana sva odgovornost za sopstveni razvoj i ravnopravna odgovornost za ukupan razvoj jugoslovenskog zajedništva. Ovde se polazilo od poznatog Engelsovog stava da je sloboda nacija isto toliko važna kao sloboda pojedinca. Parafrazirajući jednu Marksovu misao, mogli bismo reći da, kao što je sloboda pojedinca uslov slobode za sve, tako je sloboda nacije uslov slobode šireg, jugoslovenskog zajedništva. Tim stavovima i praksom naš revolucionarni pokret, nema sumnje, učinio je pravi obrat u odnosu na dosadašnju unitarno-etatističku praksu rešavanja nacionalnog pitanja.

Međutim, radikalnost pomenutog obrata ne izražava se samo u političkom prestrukturiranju federacije, u decentralizaciji, to jest u prenošenju vlasti i odgovornosti sa federalnog centra na republike i pokrajine. Istina, i sâm čin decentralizacije mogao bi da ima kvalifikativ radikalnosti u odnosu na postojeće sisteme

[2] Staljin je oblikovao tip federacije u kome je jedino „vodeća nacija" mogla imati privilegiju subjektiviteta, dok su sve ostale ostajale na nivou kulturne autonomije. Takav model federacije izvirao je iz njegovog shvatanja po kojem su nacije »buržoaske tvorevine«, a njihova svojstva nacionalne državnosti i suvereniteta — recidivi buržoaske demokratije.

Stoga je Staljin, praveći razliku između »socijalističke« i »kapitalističke« nacije nastojao da pokaže kako je *differentia specifica* »socijalističke nacije« u tome što ona demokratske principe međunacionalnih odnosa koji izviru iz nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta supstituira principima proleterskog internacionalizma (kao »višim principima«), odnosno što opšti interes zajedništva stavlja iznad posebnog, nacionalnog interesa.

Digitized by Google

federacije u savremenom svetu, ali se samo njime ne bi bitno prekoračivale ni etatističke ni građanske granice u rešavanju nacionalnog pitanja. Stvarnu istorijsku veličinu toga obrata čini ne samo decentralizacija federacije, nego i klasno-samoupravna transformacija odnosâ u društvu.

To su, moglo bi se reći, opštepoznati stavovi, te ih je, možda, suvišno ponavljati. Pa ipak, čini nam se da ih treba i ponoviti. Jer složena problematika odnosa klasnog i nacionalnog daleko od toga da je apsolvirana kako teorijom tako i praksom. Uostalom, tu nisu moguća ni apriorna ni konačna rešenja. Iako smo se kao pokret radikalno obračunali sa dogmatizmom i šematizmom u sferi klasno — nacionalno, to ne znači da su otklonjene i mogućnosti obnavljanja apsolutizacije klasnog ili, pak, mogućnosti da nam se nameće apsolutizacija uloge nacionalnog u teoriji i društvenoj praksi. Opet, s druge strane, borba protiv apsolutizacije klasnog ne implicira i negaciju klasne suštine nacionalnog pitanja i klasnog pristupa nacionalnom pitanju niti se, pak, borbom protiv apsolutizacije nacionalnog implicira minimiziranje uloge nacionalnog u revolucionarnom razvitku društva.[3]

Sa tog aspekta posmatrana, dijalektika odnosa državnog i samoupravnog u biću nacije je, bez sumnje, složena i protivurečna.[4] Ta protivurečnost proizlazi iz okolnosti da je država još neophodna kao činilac odbrane političkog integriteta nacije, njene samostalnosti i ravnopravnosti. U isto vreme ona se javlja i u ulozi zaštitnika samoupravljanja. Da ne govorimo i o nekim njenim regulativnim funkcijama u različitim (privrednim i drugim) sferama društvenog života. S druge strane, s obzirom na fundamentalno opredeljenje našeg revolucionarnog pokreta, takva uloga države opravdava svoj istorijski smisao postojanja samo ukoliko je u fun-

[3] Kategorije klasnog i nacionalnog nisu niti mogu biti prosti identiteti u teorijskom smislu, kao što se ponekad sugeriše u pojedinim teorijskim i publicističkim napisima. Kao što, uostalom, oslobađanje rada i oslobođenje naroda, iako organski jedinstvene, nisu i identične kategorije. No, ako to nisu u teorijskom, kategorijalnom smislu, ne znači da se u realnom, konkretno-istorijskom procesu odvija — kako bi to rekao Lenjin — linearni sled događanja u smislu da »klasno pitanje« uvek prethodi »nacionalnom pitanju«, to jest da je prvo uvek »starije« od drugog. U stvari, konkretno-istorijski uzev, ponekad nacionalno može biti »starije« u smislu da predstavlja ključ za rešavanje socijalno-klasnih problema revolucije; ponekad je, pak, klasno »starije« u smislu stvaranja prostora za nove prodore u rešavanju nacionalnog pitanja. Naša revolucija pruža za to dovoljno primera: otvaranjem perspektive nacionalnih sloboda i ravnopravnosti 1941. godine stvoreni su uslovi i prostor za socijalističku revoluciju; uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950. godine stvorene su pretpostavke za postepeno menjanje odnosâ u federaciji; najzad, radikalnom reformom federacije početkom sedamdesetih godina otvaraju se novi prostori za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Klasno i nacionalno, prema tome, nisu dva izdvojena procesa, već, naprotiv, uvek idu zajedno, mada u različitim istorijskim situacijama jedan ili drugi momenat može da izbija u prvi plan.

[4] Ta složenost je utoliko delikatnija što se kritika etatizma republičke države može shvatiti kao atak na nacionalnu državnost.

Digitized by Google

kciji samoupravljanja, njegovog izrastanja u integralni društveni i politički sistem, odnosno ukoliko i sama pokazuje tendenciju odumiranja. Ukoliko je samoupravna tendencija dominantna karakteristika produkcionog odnosa, logično je onda očekivati da je samoupravni činilac dominantna karakteristika nacionalnog bića, njegova jača strana. Ako, međutim, imamo situaciju da je samoupravljanje u defanzivi, a posredujuća uloga države u ofanzivi, onda, uprkos drugojačijim normativima, država od zaštitnika političkog suvereniteta nacije i zaštitnika samoupravljanja postaje tutorom i nacije i samoupravljanja, faktorom nacionalnog zatvaranja u relacijama jugoslovenskog zajedništva.

Nacija, koja je istorijski nastala kao činilac političke, ekonomske i kulturne integracije društva, u isto vreme je istorijski uslov i pretpostavka širih, transnacionalnih integracionih procesa, uslov i pretpostavka izrastanja ljudske zajednice, odnosno »podruštvljenog čovečanstva« (Marks). Ako ne bi tako bilo, onda nacija ne bi zasluživala kvalifikativ faktora društvenog progresa. Jer ona se ne potvrđuje kao faktor društvenog progresa svojom samodovoljnošću, zatvaranjem u sebe, autarkizmom, već svojom otvorenošću za šire integracione procese, svojom sposobnošću, kako bi Marks rekao, za univerzalnu svetsku egzistenciju. Marks je stoga pridavao krupan (epohalan) značaj činjenici da je kapitalizam učinio istorijski anahronim stanje »stare lokalne samodovoljnosti« nacija, dovodeći ih u odnos »svestrane uzajamne zavisnosti«. Razume se, unutrašnji podsticaji za univerzalno saobraćanje i zbližavanje nacija utoliko su veći ukoliko je nacija samostalnija i nezavisnija, to jest ukoliko odsustvuje bilo koji oblik spoljne prinude.[5] Dakako, kapitalizam nije mogao da reši odnos između samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija. Raskinuvši sa konceptom apsolutnog suvereniteta, on dijalektiku samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija rešava ograničavanjem i suspenzijom samostalnosti nacija. Slično tome postupa i etatizam na tlu socijalizma: on apsolutizacijom klasnog pribegava teoriji »ograničenog suvereniteta« ili, pak, apsolutizacijom nacionalnog stavlja nacionalno iznad klasnog. Etatizam ne može da izađe iz začaranog kruga velikodržavnog, unitarističkog zajedništva, s jedne, i nacionalnog autarkizma i separatizma, s druge strane. U etatizmu, prema tome, svaki zahtev za jačanjem višenacionalnog zajedništva povlači za sobom suspenziju nacionalne samostalnosti i, obrnuto, svaki zahtev za jačanjem nacionalne samostalnosti povlači za sobom slabljenje višenacionalnog zajedništva. U socijalističkom samoupravnom društvu, u kome odumiranje države treba da bude realan proces, a ne

[5] No, sposobnost nacije za univerzalnu svetsku egzistenciju zavisi ne samo od spoljnih okolnosti, nego i od prirode i karaktera društvenog odnosa, od odnosa klasnih snaga u njoj. Istoriji nisu nepoznati primeri da su konzervativni režimi — bilo na tlu kapitalizma bilo na tlu socijalizma — branili svoj smisao postojanja nacionalnim zatvaranjima i ograđivanjima od ostalog sveta, to jest nacionalizmom. Tada se ne postavlja pitanje šta je sa nacijom, već ko posreduje njen interes, odnosno koja socijalno-klasna snaga vlada nacijom.

Digitized by Google

samo daleka istorijska perspektiva, jačanje samostalnosti nacija pretpostavka je snaženja višenacionalnog zajedništva. U tom smislu ne mogu biti u suprotnosti nacionalna samostalnost na samoupravnoj osnovi i jugoslovensko zajedništvo, ali, bez sumnje, mogu biti u suprotnosti etatistički koncept i praksa nacionalne samostalnosti i jugoslovensko zajedništvo.

U društvu socijalističkog samoupravljanja, prema tome, mora biti na delu ne samo proces dokidanja birokratskog centralizma savezne države, sa svim konsekvencama hijerarhijskog i nadnacionalnog u njoj, nego i proces dokidanja svakog centralizma, pa i republičko-državnog i pokrajinskog.[6] Jer iluzija je misliti da centralizam republike ili pokrajine može biti lek, uspešno sredstvo protiv tendencija restauracije centralizma savezne države. U ovom slučaju ne važi ona narodna: klin se klinom izbija. Uostalom, činjenica da federacija pribegava, makar i povremeno, administrativnim merama pokazuje da ona nije lišena svih prerogativa, te da potencijalno predstavlja mogućnost uzajamnog pothranjivanja centralizma. Otuda je shvatanje da se jačanjem republičke države konačno sa istorijske scene može potisnuti centralizam savezne države izraz neistorijskog mišljenja. Jer to može da učini jedino udruženi rad konstituisan kao integralno samoupravljanje.

Još je Marks na iskustvima Pariske komune došao do zaključka da je država izgubila istorijski legitimitet unutrašnjeg organizovanja nacije, njenog unutrašnjeg jedinstva, te da je ta legitimnost prešla na samoupravu radnika. Iz toga sledi da odumiranjem države ne odumire i nacija[7], već se samo postavlja pitanje ko je faktor njenog unutrašnjeg organizovanja, njen unutrašnji konstituens — država ili samoupravljanje. Koliko smo ovoj Marksovoj maksimi bliži misaono, a koliko stepenom ostvarenog u društvenoj zbilji? U odgovoru na ovo pitanje moglo bi da se kaže da u našim uslovima država, istina, gubi pomenuti legitimitet, ali da ga nije i definitivno izgubila u svim bitnim sferama društvenog

[6] U tom pogledu ne bi moglo i ne bi smelo da bude debalansa. Izvesna kumulacija državnih ingerencija republika i pokrajina nakon »razvlašćivanja« federacije bila je, verovatno, neizbežna, iako kontradiktorna samoupravnoj osnovi samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Dakle, ta kumulacija mogla je imati svoje objašnjenje samo kao privremeno stanje koje je trebalo što pre i što brže prevazilaziti. Međutim, to stanje počelo je ispoljavati znake stabilizacije u pravcu etatizma, čime su strateški koncept samoupravljanja, pa time i koncept samoupravne integracije jugoslovenskog zajedništva dovedeni u pitanje.

Jedino na podlozi takvog trenda u opštejugoslovenskim relacijama — uz, razume se, uzimanje u obzir i drugih mogućih uzroka — mogao je da nastane fenomen albanskog iredentizma i nacionalizma na Kosovu.

[7] Ako je teza da odumiranjem države ne odumire i nacija tačna, onda bi bilo smisleno i konsekventno da se pravi i razlika između državnog i nacionalnog suvereniteta.

O tome nešto više u našem članku *Klasno i nacionalno u samoupravnom socijalizmu*, »Socijalizam«, br. 2/1971; takođe u članku Jovana Raičevića *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981.

Digitized by Google

života, odnosno da samoupravljanje dobija taj legitimitet, ali da ga nije u svim bitnim sferama društvenog života (proširenoj reprodukciji) i izborilo. Drugo je pitanje što je u istorijskom smislu taj legitimitet unutrašnjeg činioca organizovanja nacije potpuno na strani samoupravljanja. U aktuelnom smislu, to jest konkretno-istorijski uzev, samoupravljanje još uvek deli taj legitimitet sa državom. To dvojstvo predstavlja i jednu od osnovnih protivurečnosti razvoja socijalističkih društvenih odnosa, pa time i nacije. U razrešavanju te protivurečnosti na pravcu samoupravnog transformisanja nacije ima ne samo uspona, nego i zastoja, kriznih situacija, pa čak i retrogradnih tendencija. Da li ti pomaci prema samoupravnom idu brže ili sporije, zavisi ne samo od realnih istorijskih mogućnosti, nego i od stalno promenljivog odnosa snaga u društvu, odnosno snaga promene i snaga koje se opiru tim promenama. Otuda i višeznačnost problema koji iskrsavaju u procesu razrešavanja pomenute protivurečnosti.

II

U kontekstu osnovne protivurečnosti između državno-svojinskog i samoupravno-svojinskog u odnosima proizvodnje deluje čitav niz drugih protivurečnosti koje, uzete zajedno, čine polugu ukupnog razvoja kako u sferi unutrašnje transformacije nacije tako i u sferi međunacionalnih odnosa. Tu imamo u vidu protivurečnosti kao što su: odnos klasičnog državno-političkog i samoupravno-političkog (u smislu transpolitičkog) u unutrašnjem preobražaju nacije i međunacionalnih odnosa, između teritorijalnog i transteritorijalnog principa društvene reprodukcije, nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, svesno-planskog usmeravanja i delovanja ekonomskih zakonitosti, samostalnosti nacija i njihove uzajamne zavisnosti itd. Sve su to konkretni izrazi protivurečivog, ali jedinstvenog sadržaja klasne i nacionalne emancipacije u razvoju naše revolucije.

Tih protivurečnosti, svakako, ima daleko više i nije problem u tome što ih ima. Jer mi smo se odavno oslobodili birokratsko-dogmatskog mita o beskonfliktnom razvoju socijalizma. Međutim, uvek stoji problem — koje su realne pretpostavke, koje socijalne snage bitno utiču i u kom smeru se razrešavaju te protivurečnosti? Jedan je smer razvoja ako se društveno-istorijska bit nacije poistovećuje sa njenom klasičnom državnom egzistencijom, a drugi je smer razvoja ako se nacija razvija kao »specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi« (Kardelj). Ako je za građansko društvo karakteristično da »spolja mora isticati nacionalnost, a iznutra se mora organizirati kao država« (Marks), onda bi *differentia specifica* socijalističkog društva morala biti u tome da ono, zadržavajući svoju nacionalnost spolja, unutrašnju organizaciju ne traži u državi, već u samoupravnoj organizaciji slobodno udruženog rada.

Jedno je od naših, nesumnjivo temeljnih, polazišta nacionalne emancipacije u stavu da je samostalnost i ravnopravnost nacija

Digitized by Google

na delu ako je nacija stavljena u položaj da može samostalno da odlučuje o svom višku rada. Temeljno polazište klasne emancipacije izražava se u stavu da je oslobođenje radničke klase na delu ukoliko ona ovladava uslovima i rezultatima svoga rada unutar nacije. Tim stavovima izražava se dijalektičko, organsko jedinstvo klasne i nacionalne emancipacije kao bitne odrednice naše revolucije.

Prvim elementom ovog jedinstvenog stava kao pokret jasno smo se opredelili za stanovište da se u višenacionalnoj zajednici kao što je naša istinska borba za oslobađanje rada može voditi samo u uslovima pune nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Jer ne može se oslobađati rad i obezbeđivati radnički klasni interes u uslovima u kojima se u ime nekog »višeg« cilja zadržavaju odnosi nacionalne neravnopravnosti, potčinjavanja i hegemonije. Takva praksa, ma gde se ispoljavala, izraz je birokratskog pojednostavljivanja, zloupotrebe i izvitoperavanja poznatog marksističkog stanovišta da je klasna emancipacija istinska podloga nacionalne emancipacije. Iz toga izvučena teza o primarnosti klasnog, odnosno o neophodnosti potčinjavanja nacionalnog klasnom, lako može, kao što dosadašnja iskustva pokazuju, da rezultira u praksi unitarizma i hegemonije. Tada se pokazuje da teorija i praksa potčinjavanja nacionalnih interesa interesima klasne emancipacije dovode u pitanje i sâm proces oslobađanja rada. U neslobodnoj naciji ne može biti slobodna ni radnička klasa te nacije. A veliko je pitanje koliko može biti slobodna i radnička klasa one nacije u višenacionalnoj zajednici koja preuzima na sebe ulogu pijemonta, predvodnika, koja »usrećuje« druge nacije. Ona u svom otuđenju može imati samo nešto više iluzija o svojoj slobodi, a nikako i više stvarne slobode u odnosu na radničku klasu »predvođenih« nacija.

Apsolutizacijom klasnog marginalizuje se značenje i uloga nacionalnog. Nacionalno iščezava u klasnom. Karakteristike te apsolutizacije izražavaju se, dakle, u nepriznavanju kategorije nacionalnog interesa, ili, ako se i priznaje u nekom marginalnom vidu, on se striktno hijerarhijski podređuje kategoriji klasnog interesa. Tada se i odnosi u višenacionalnoj zajednici, kao i odnosi između socijalističkih država, tretiraju predominantno kroz prizmu klasnog, jest kao »viši« tip internacionalističkih odnosa. U stvari, u kontekstu ove, birokratsko-etatističke teorije i prakse međunacionalnih odnosa klasno se prepoznaje kao identifikacija sa velikodržavnim sistemom višenacionalnog zajedništva.

Međutim, borba protiv apsolutizacije klasnog istovremeno obavezuje na borbu protiv apsolutizacije nacionalnog. U kontekstu ovog drugog klasno iščezava u nacionalnom, pa imamo naciju i nacionalne odnose u kojima je minimizirana klasna komponenta. Ako iz apsolutizacije klasnog proizlazi gledanje na naciju kao na anahronizam građanskog društva koji stalno emituje nacionalizam, iz apsolutizacije nacionalnog proizlazi stanovište koje klasni pristup nacionalnom pitanju označava anahronizmom velikodržavnog centralizma i prema kojem klasni princip stalno produkuje unitarizam

Digitized by Google

i hegemonizam. Jedna je krajnost kada se na potiskivanju nacionalnog vidi šansa za afirmaciju klasnog. Druga je, pak, krajnost kada se na potiskivanju klasnog vidi šansa za afirmaciju nacionalnog. I jedna i druga krajnost izraz su mehaničkog podvajanja klasnog i nacionalnog u razvoju revolucije. Pri tome je karakteristično da se i jedna i druga krajnost nastoje realizovati u pojačanoj ulozi države, u etatizmu — u jednom slučaju savezne, u drugom slučaju nacionalne države.

Stoga smo kao pokret drugim elementom pomenutog jedinstvenog stava nedvosmisleno zauzeli stanovište da su razvoj nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti i izgradnja jugoslovenskog zajedništva nerazdvojno vezani za socijalističko samoupravljanje, za jedinstven produkcioni odnos i politički sistem. Iz takvog strateškog opredeljenja jasno proizlazi da je samostalnost republika i pokrajina (ekonomska, političko-državna, kulturna) označena ne sa stanovišta nekog apstraktno shvaćenog nacionalnog principa, već sa stanovišta samostalnosti samoupravno udruženog rada u raspolaganju viškom rada svoje nacije. Time se nadilazi državotvorni pristup koji garanciju samostalnosti nacije sagledava isključivo kroz prizmu jačanja republičke, odnosno slabljenja savezne države. Kardeljeva misao da se kompleks međunacionalnih odnosa ne može svoditi na problem decentralizacije »od Beograda prema republičkim centrima« upravo je usmerena protiv pomenutog državotvornog, u stvari etatističkog, pristupa. Takav pristup ostvarivanju samostalnosti naroda, govorio je Kardelj, vukao bi nas nazad, imao bi za posledicu umnožavanje etatističko-tehnokratskih sopstvenika društvenog kapitala.[8] Decentralizacijom koja ne bi bila u funkciji razvoja samoupravljanja imali bismo, istina, samostalnost republika i pokrajina spram federalnog centra, ali se time ništa ne bi bitno menjalo u samom produkcionom odnosu. Imali bismo za rezultat, kako kaže Kardelj, raspad državno-svojinskog sistema proširene reprodukcije na nekoliko takvih istih autarkičnih sistema.[9] Na toj osnovi, nastavlja Kardelj, stvorili bi se novi problemi u ekonomskim odnosima među narodima i, što je najvažnije, bilo bi dovedeno u pitanje »jedinstvo ekonomskog područja i tržišta«[10]. Stoga, po Kardeljevim rečima, samostalnost naroda ne sme da se razvija u smislu »etatističko-administrativne kategorije, već kao specifičan vid samoupravljanja ljudi«[11]. Drugim rečima, bit samostalnosti nacija proizlazi iz epohalnog procesa nacionalne emancipacije na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države. Samoupravna supstanca nacije u isto vreme je i nova istorijska osnova ekonomske i svake druge integracije jugoslovenskog zajedništva.

Otuda je sa stanovišta organskog jedinstva klasnog i nacionalnog podjednako značajno da se ne dovodi u pitanje samostalnost naroda u ime nekog apstraktnog klasnog principa niti da se

[8] E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, Beograd, 1975, str. 91.
[9] Isto, str. 90.
[10] Isto, str. 91.
[11] Isto, str. 89. i 100.

Digitized by Google

u ime apstraktnog nacionalnog principa dovodi u pitanje klasno-samoupravna suština samostalnosti naroda. To znači da sa podjednakim intenzitetom kojim se odvijao proces transformacije centralističko-unitarističke strukture federacije mora da se odvija i proces samoupravnog preobražaja odnosâ u naciji. Drugim rečima, podjednako je značajno prevladavanje etatističkih tendencija ne samo savezne, nego i republičke države, pokrajine, pa i opštine. Jer daleko od toga da je dokidanje etatizma završeno samim činom »razvlašćivanja« savezne države, federalnog centra. Etatizam nije samo sfera nadgradnje, superstrukture višenacionalnog zajedništva, nešto što se javlja isključivo u sferi međunacionalnih odnosa, na nivou federacije. Etatizam je prevashodno sfera društvenog odnosa, što znači da njegovo prevladavanje mora da teče i u odnosima između ljudi i u odnosima između nacija. U vezi sa tim Marksova misao da se sa ukidanjem suprotnosti unutar nacije ukidaju odnosi neprijateljstva i dominacije između nacija i te kako je validna danas i za naše prilike.

Ako je etatizam univerzalna pojava, a on to, bez sumnje, jeste, on se može jedino univerzalno i prevladavati. To znači da revolucionarni proces prevladavanja etatističke strukture federacije može biti potpun i celovit ako se u korenu napadaju i etatističke tendencije u republici, pokrajini i opštini. U tom pogledu ne mogu da postoje dva aršina: kritičnost prema saveznoj državi — tolerantnost i blagonaklonost prema etatizmu svoje nacionalne države. Isto tako, ne bi mogle da postoje neujednačenosti u dokidanju etatizma ni između republika i pokrajina. U tom smislu se negde prevaga državne regulative nad mehanizmom samoupravnog odlučivanja pravda postojanjem specifičnih uslova. Tad se može otvoriti i pitanje: koje specifičnosti ostaju unutar jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema i obogaćuju njegov razvoj, a koje specifičnosti iskaču iz sistema i prete da ugroze njegovo jedinstvo? Koliko je tačno da se etatizam može samo univerzalno prevladati, isto je toliko tačno da se socijalističko samoupravljanje može takođe samo univerzalno ostvarivati.

Razume se, konkretno-istorijski pristup obavezuje da se stalno pravi razlika između istorijski nužne mere države i nacionalne državnosti, s jedne, i etatizma, s druge strane, o čemu smo napred govorili. Jer sama povika i revolucionarna frazeologija protiv svake, pa i protiv istorijski opravdane uloge države (opravdane u konkretno-istorijskom smislu) samo vodi povratku države na istorijsku scenu u njenom starom sjaju. No, u isto vreme potrebno je imati u vidu i pojave novijeg perioda da političko-tehnokratska birokratija sa premeštanjem centra moći iz federacije u republike i pokrajine ispoljava preveliki realizam u pogledu nacionalne državnosti. Ona je, naime, sklona da nacionalnu državnost tretira kao još uvek otvoren, a ne kao dovršen proces političkog konstituisanja nacije. U tom smislu njen »realizam« stalno tendira fetišizaciji nacionalne države. Stoga i afirmaciju nacionalne samostalnosti izjednačava sa afirmacijom nacionalne države. Iako je nacionalni interes sa-

Digitized by Google

stavni deo pluralizma samoupravnih interesa, ona ga izdvaja i zadržava u kompetenciji nacionalne države, pa, konsekventno tome, i pitanje jugoslovenskog zajedništva tretira kao pitanje međudržavnih odnosa. Otuda i njena nastojanja da sve probleme i konfliktne situacije u razvoju međunacionalnih odnosa rešava pre na državnoj nego na samoupravnoj osnovi.[12] Gradeći svoju poziciju na posredovanju nacionalnog interesa, političko-tehnokratska birokratija gubi osećaj za razlikovanje nacionalne državnosti i etatizma. Verujući, valjda, da je radničkoj klasi ugodnije otuđenje u etatizmu nacionalne nego u etatizmu savezne države, ona svaku, pa i opravdanu, kritiku republičkog i pokrajinskog etatizma sumnjiči kao pledoaje za ograničavanje samostalnosti republika i pokrajina. Identifikujući svoj partikularni interes sa interesima nacije, ona je sklona da slabljenje svoje posredujuće uloge tumači i kao slabljenje nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti. Stoga se opravdano može postaviti i pitanje koliko je posredi odbrana samostalnosti nacije, a koliko odbrana osamostaljene pozicije u naciji i u ime nacije.

Unutrašnja bit te pojavnosti nalazi se u suprotnosti između samoupravno-svojinskog i državno-svojinskog u odnosima proizvodnje, koja dokidanjem centralističke federacije postaje osnovna suprotnost unutrašnjeg preobražaja nacije. Ključno pitanje je, prema tome, ko ima veću specifičnu težinu u tom preobražaju — država ili udruženi rad. Razvoj u kojem se nacija, nacionalni subjektivitet potvrđuje više kroz državu nego kroz udruženi rad dovodi do kidanja organske veze između ekonomske samostalnosti nacije i ekonomske samostalnosti radnih ljudi u udruženom radu. »Ekonomska samostalnost naroda« — kako je govorio Kardelj — »samo je logički produžetak one ekonomske samostalnosti radnog čoveka koja mu obezbeđuje samoupravljanje u radu i raspodeli prema radu.«[13]

U višenacionalnoj zajednici kao što je naša, koliko je tačno da nije moguća samostalnost udruženog rada bez samostalnosti nacije, isto toliko je tačno da nije moguća samostalnost nacije bez samostalnosti udruženog rada. Samostalnost nacije na bazi etatizma nacionalne države može, istina, voditi njenom osamostaljivanju u odnosu na federalni centar, ali i osamostaljivanju državno-političkih i tehnokratskih struktura u odnosu na udruženi rad svoje nacije. U tom slučaju i fundamentalna premisa nacionalne samostalnosti — da svaka nacija raspolaže svojim viškom rada, pretvara se u svoju suprotnost, to jest u vladavinu centara otuđene moći nacijom i njenim viškom rada. To, sa svoje strane, rađa sasvim određene reperkusije i na planu zajedništva. Jer, ukoliko etatizam savezne države gradi nadnacionalno zajedništvo ne-

[12] Uobičajena je praksa da se odnosi među republikama i pokrajinama odvijaju logikom uzajamnih državnih poseta izvršnih veća koja se bilateralno dogovaraju u ime udruženog rada. Slično tome, i u organima federacije, međurepublički komitet ima veću težinu u društvenim dogovaranjima nego delegatska skupština.

[13] E. Kardelj, op. cit., str. 91—92.

Digitized by Google

giranjem nacionalne samostalnosti, etatizam nacionalne države svojim usko shvaćenim nacionalnim principom dovodi do dezintegracije zajedništva.

Naša istorijska dilema, prema tome, ne može biti izbor između jednog ili više etatizama. Etatizam republika i pokrajina ne može biti istorijska zamena za centralističku federaciju. Jer, kao što smo se odrekli etatiziranog klasnog interesa, tako ne prihvatamo ni etatizaciju nacionalnog interesa. Strateški koncept odumiranja države nije nešto što se odnosi samo na saveznu državu. Tu ne bi mogao da važi onaj fizikalni zakon o očuvanju energije: izgubljena u jednom obliku država se obnavlja u nekom drugom obliku. U tom pogledu samoupravna komuna mogla bi, možda, ukoliko bi joj se dala nova istorijska šansa, da pruži neka rešenja za ovu zagonetku naše, pa i svetske istorije.

Pravac razvoja koji je primeren našoj revoluciji može biti samo onaj koji je na trasi oslobađanja čoveka, klase, nacije, to jest na trasi i antikapitalske i antietatističke revolucije. U tom pogledu presudan značaj ima tempo kojim će se odvijati proces pretvaranja proširene reprodukcije u integralni deo samoupravljanja radnih ljudi, a time i nacija.[14] Jer, sve dok bude stajala u predvorju proširene reprodukcije, radnička klasa nije vladajuća klasa nacije, već klasa kojom se vlada u njeno ime. Neko je lepo i tačno rekao: ko vlada viškom rada, vlada i nacijom. U tom pogledu radnička klasa ne može stajati ispod dometa koji je ostvarila buržoazija kao hegemon svoje nacije. Inače bi bila u položaju da odumire kao klasa a da nikad ne postane vladajućom klasom. Tek ozbiljenjem vladajuće uloge radničke klase stiču se pretpostavke njenog odumiranja kao zasebne klase društva (Marks).

III

Istorijsko pravo radničke klase da samoupravnim udruživanjem u društvenoj reprodukciji ovlada celinom društvenog dohotka pretpostavlja i rehabilitaciju ekonomskih zakonitosti i regulatorsku ulogu tržišta. Dosadašnja praksa pokazuje da samoupravno udruženi rad ne može da se odriče usluga države tamo gde je ona istorijski još neophodna, ali da on ne može ni da izraste u integralni samoupravni sistem pod starateljstvom države, odnosno bez oslonca na zakonitosti robne proizvodnje i tržišta. Iskustvo, i ovo najnovije, svedoči o još jednoj činjenici: kad god se država ponaša etatistički, dolazi do suspenzije ekonomskih zakonitosti i delovanja tržišta, jača politički voluntarizam u ekonomiji, a sve to zajedno uzrokuje stagnaciju i slabljenje socijalističkog samoupravljanja. Ovde se ne radi ni o kakvom nihilističkom odnosu prema državi niti o fetišizaciji tržišta, o tome da je država apriorno negativan činilac, a da je tržište spasonosna formula socijalizma. Jednostavno, radi se o tome da su, po Kardeljevim rečima, robna proizvodnja i slobodno samoupravno tržište (ne u anarhičnom smi-

[14] Isto, str. 90.

Digitized by Google

slu) na ovom stepenu društvenog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu.[15]

Strahovanja da tržišna ekonomija neminovno vodi u kapital-odnos izraz su zabluda, predrasuda, a ponekad i apstraktno-humanističke ili, pak, potisnute etatističke svesti. Već smo rekli da se država ne može apriorno izjednačavati sa etatizmom, a sada kažemo da se ni tržište ne može apriorno izjednačavati sa kapital-odnosom. U tom smislu vredno je podsetiti na još jednu Kardeljevu misao prema kojoj ne određuje tržište karakter proizvodnih odnosa, nego, obrnuto, proizvodni odnosi određuju karakter tržišta.[16]

Tu elementarnu činjenicu imao je svojevremeno u vidu i Lenjin kada je u cilju podsticanja privrednog razvoja zemlje u vreme NEP-a, bez ikakvog eufemizma, tražio slobodu kapitalizma u sferi prometa. Bez obzira na to koliko je Lenjin bio u pravu što je slobodu trgovine izjednačavao sa slobodom kapitalizma, dodajući pri tom da se radi o novom obliku kapitalizma, bitno je u svemu tome da on nije strahovao od restauracije kapitalizma pošto proletarijat »čvrsto drži u svojim rukama vlast, saobraćaj i industriju«[17]. Štaviše, smatrao je da kapitalizam u sferi trgovine može koristiti u onoj meri u kojoj će »pomoći u borbi protiv rascepkanosti privrede i u određenoj meri u borbi protiv birokratizma«[18].

I pored svih nesavršenosti i negativnih tendencija koje tržište sobom nosi, a njih ima utoliko više ukoliko odsustvuje komponenta svesno-planskog usmeravanja, ne mogu se osporiti ni integrativna funkcija niti antibirokratska komponenta tržišne ekonomije. A upravo to su ona svojstva tržišta koja ga u našem društvu, s obzirom na njegov višenacionalni sastav i samoupravnu usmerenost, čine istorijski nezaobilaznim. Ono predstavlja prepreku ne samo sistemu velikodržavne integracije, već i dezintegracionim tendencijama koje izviru iz etatizma republika i pokrajina. Bez pozitivnih efekata koje sobom nosi svesno usmeravano tržište nisu mogući procesi samoupravne integracije nacionalnih ekonomija niti ostvarenje vladajuće pozicije radničke klase u sopstvenoj naciji. Nacionalnoj birokratiji, dakako, odgovara bezubo, dirigovano tržište. Jer tada su i mogućnosti centralističke integracije nacionalnih ekonomija unutar republika i pokrajina daleko veće.[19]

---

[15] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, 1977, str. 69.

[16] Isto, str. 68.

[17] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 34, Beograd, 1976, str. 103. i 233.

[18] Isto.

[19] Takvom trendu pogoduje shvatanje koje samoupravni proizvodni odnos uzima ne u procesu, već kao manje-više ostvaren istorijski nov oblik proizvodnje, pa se o tržištu govori kao o istorijski prevaziđenom obliku podruštvljavanja proizvodnje. Time se sugeriše misao da se dohodovno povezivanje u društvenoj reprodukciji ostvaruje u nekakvom »čistom« obliku koji više ne zavisi od »prljavo-judejske prakse tržišta«. Kako je to moguće a da se ipak novi oblik proizvodnje zasniva i na ekonomskim zakonitostima, ostaje tek da se objasni. Srodno tome je i shvatanje koje apsolutizovani suverenitet na-

Digitized by Google

Konsekvence etatističkog trenda su napetosti koje se stvaraju u nekoliko ključnih sfera društvenog života: u društvenom dogovaranju, na relaciji plan — tržište, nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište, u sferi društvene svojine, na planu delovanja SKJ itd. Osvrnućemo se na ova pitanja samo u najopštijim naznakama, ostavljajući da u nekoj drugoj prilici o njima podrobnije govorimo. Pođimo redom.

1) Već duže vremena suočavamo se sa pojavom da društveno dogovaranje među republikama i pokrajinama ili predugo traje ili da se sudeonici dogovaranja ne pridržavaju dogovorene politike. To onda dovodi i do blokade privrednog sistema koja sprečava društvenu reprodukciju na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, što onda nanosi ne male štete ekonomskom i ukupnom razvoju zemlje. Međutim, uzroci neefikasnosti ne leže u samom principu dogovaranja — kako bi to želele da prikažu snage nostalgično vezane za centralistički sistem federacije — već, prvo, u činjenici da je on još uvek više državni nego samoupravno-delegatski princip i, drugo, da se on još uvek nedovoljno oslanja na tržišne kriterijume efikasnosti privređivanja. Stoga ima mesta za radikalna poboljšavanja prakse društvenog dogovaranja, bar u dva osnovna pravca: (a) u pravcu smanjivanja prostora državnom posredovanju, odnosno povećavanja prostora u kojem će se udruženi rad republika i pokrajina neposrednije međusobno sučeljavati i samostalnije ugrađivati i svoj klasni i svoj nacionalni interes u različitim vidovima društvenog dogovaranja i (b) u pravcu većeg respektovanja ekonomskih zakonitosti i uloge tržišta. To znači da naše društveno dogovaranje možemo i moramo oslobađati i elemenata državnog posredovanja i elemenata voluntarizma.

2) Staro pitanje: plan ili tržište još uvek se održava kao dilema ne samo naše teorije, nego i prakse. Međutim, morali bismo se brže oslobađati te i njoj sličnih dilema iz ranih faza postadministrativnog socijalizma, odnosno početnih faza razvoja samoupravljanja. Jer danas malo ko može osporavati da tržištu nije suprotnost svesno-plansko usmeravanje privrede na samoupravnoj osnovi, nego administrativno-centralistički sistem odlučivanja. Kao što, s druge strane, samoupravnom planiranju nije suprotnost tržište koje omogućava verifikaciju ekonomske racionalnosti privređivanja, nego samo ono tržište koje stihijno reprodukuje kapital-odnos.

Naša strateška orijentacija na integralno samoupravljanje ne može se ostvarivati posredovanjem državnog centralizma, već posredovanjem mehanizma tržišne ekonomije. To dvoje ne samo da nije inkompatibilno, nego se u ovoj istorijskoj fazi razvoja samoupravljanja uzajamno pretpostavlja i uslovljava.

3) Na relaciji nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište otvaraju se neka veoma složena pitanja koja ne trpe pojednostavljene odgovore. Jedno je od takvih pitanja: šta

---

cionalne ekonomije stavlja iznad ekonomskih zakonitosti. Najčešće ta shvatanja, bez obzira na njihov verbalni antietatizam, navraćaju vodu na mlin države.

Digitized by Google

se podrazumeva pod nacionalnim ekonomijama u uslovima samoupravne višenacionalne socijalističke zajednice? Pojam nacionalne ekonomije implicira ekonomsku samostalnost nacije, njeno neotuđivo pravo da raspolaže sopstvenim viškom rada i da, živeći u zajedništvu sa drugim nacijama, ravnopravno odlučuje o razvoju tog zajedništva. To je, kao što je poznato, bitna pretpostavka ekonomske ravnopravnosti bez koje nema niti može biti ni stvarne političke ravnopravnosti nacija. No, budući da se radi o samoupravnom socijalističkom zajedništvu, pojam nacionalne ekonomije uključuje jedinstvene osnove društvenog i političkog sistema kao što su samoupravni produkcioni odnos[20], društveni karakter svojine (kao druga strana, kao izraz samoupravnog produkcionog odnosa)[21], jedinstvena država kao subjekt međunarodnog prava[22], jedinstveno tržište itd.[23] Oba ta momenta — jedinstvene klasno-samoupravne osnove društvenog i političkog sistema i suverenitet nacionalne ekonomije — čine jedinstveni sadržaj pojma nacionalne ekonomije u našim uslovima. Prvi činilac ne negira drugi niti drugi negira prvi, već se međusobno pretpostavljaju i uzajamno uslovljavaju. Osobenost tih činilaca i njihov međusobni odnos daju jugoslovenskom zajedništvu takve odrednice kojima se nadilaze postojeći klasični oblici državnih sistema federacije i konfederacije ili, pak, sistemi ekonomskih integracija kao što su ZET, SEV i njima slični oblici integracija u savremenom svetu. Jer u uslovima jugoslovenskog zajedništva date su pretpostavke za ostvarivanje samoupravne samostalnosti nacionalnih ekonomija, ali i pretpostavke za njihovu dublju i svestraniju međusobnu integrisanost.

U tom kontekstu posmatrana, posebno je značajna dimenzija društvene svojine u pojmu nacionalne ekonomije. Jer, kao što je poznato, društvena svojina znači negaciju bilo čijeg svojinskog monopola. Društvena svojina, kako ju je definisao Edvard Kardelj, nije »monopolsko pravo... ni države, ni radnog kolektiva ni pojedinačnih radnika. Ona postaje zajednička svojina svih ljudi koji rade, to jest klasna svojina, u krajnjoj liniji znači da postaje svojina i svih članova društva«[24]. Prema tome, sa stanovišta razvoja društvene svojine u nas, neodrživ je ne samo svojinski monopol savezne države, nego i svojinski monopol nacionalne države, pokrajine ili opštine. To, dakako, ne znači da je društvena svojina (u smislu zajedničke svojine ili nesvojine) u koliziji sa pravom nacije da raspolaže sopstvenim viškom rada. Ali je sigurno da društvena svojina dolazi u koliziju sa retrogradnim tendencijama državno-svojinskog monopola nacionalne države. Društvena svojina nije u koliziji ni sa teritorijalnim principom društvene reprodukcije, koji

[20] U smislu procesa.
[21] Takođe u smislu procesa.
[22] Jedinstvena država u smislu funkcije nacionalne državnosti.
[23] Mogli bi se tome dodati još neki zajednički činioci društvenog i političkog sistema, kao, na primer, jedinstveni SKJ (dakako, ne u birokratsko-centralističkom, nadnacionalnom smislu), jedinstvena radnička klasa (dakako, ne u smislu anacionalnog entiteta) itd.
[24] E. Kardelj, *Pravci razvoja...*, cit. izd., str. 19.

Digitized by Google

je, kao što je poznato, bitan preduslov nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta. Međutim, ukoliko se teritorijalni princip apsolutizuje, ukoliko se on pretvara u svojinski monopol u ime nacije, onda on, nesumnjivo, ne može biti kompatibilan sa pravcima razvoja društvene svojine. Teritorijalizacija rada i sredstava (društvenog kapitala), ukoliko je praćena procesom deetatizacije i jačanja samoupravljanja, ne samo da nije u suprotnosti, već je bitna pretpostavka društvene reprodukcije i procesa integracije na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području. Deetatizacijom teritorijalnog principa društvene reprodukcije udruženi rad dobija šansu da bude nosilac ekonomske samostalnosti naroda, a time i integracionih procesa kako unutar republika i pokrajina tako i preko nacionalnih i državnih granica. Time se stiču neophodni uslovi koji omogućavaju da, kako kaže Kardelj, isti oni principi koji važe za socijalističke ekonomske odnose među ljudima u udruženom radu vladaju, uz izvesne modifikacije, i u ekonomskim odnosima među narodima.

Iz toga proizlazi da stvarna dilema nije između nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Dovođenje u pitanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta u ime suvereniteta nacionalne ekonomije, ili, pak, dovođenje u pitanje nacionalne ekonomije u ime jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, može da nikne samo na podlozi reetatizacije društvene svojine. Prema tome, stvarna dilema može da bude samo između samoupravno zasnovane i etatistički zasnovane nacionalne ekonomije. Nacionalne ekonomije shvaćene u samoupravnom smislu nisu niti mogu biti u suprotnosti sa jedinstvenim jugoslovenskim tržištem. Međutim, na podlozi rehabilitacije državno-svojinskog monopola one uzrokuju autarkičnost, nacionalno zatvaranje i razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, dakle, sve one negativne pojave sa kojima se susrećemo u praksi u novije vreme. Tako shvaćene nacionalne ekonomije u suprotnosti su ne samo sa jedinstvenim jugoslovenskim, nego i sa autentičnim nacionalnim interesom. Stoga, kad god imamo pojave autarkičnosti i zatvaranja, možemo se s pravom zapitati nisu li posredi zastoj u razvoju samoupravljanja i premoć državno-političkog racija nad racijom ekonomskih zakonitosti. Jer samo ta dva činioca uzeta zajedno — jačanje moći udruženog rada u sferi proširene reprodukcije i slobodno samoupravno tržište mogu predstavljati efikasnu branu svim vidovima zatvaranja u republičke, pokrajinske i opštinske atare. Na toj osnovi moguća je samoupravna integracija jugoslovenskog zajedništva, sa svim značenjima istorijske alternative etatizmu, kako onom separatističkom tako i onom unitarističkom.

4) Savez komunista već duže vremena stoji pred jednim relativno jasno eksponiranim problemom: kako očuvati klasno jedinstveni karakter organizacije i pri tome odlučno se suprotstavljati tendencijama birokratskog centralizma nadnacionalnog, unitarnog tipa, odnosno kako očuvati nacionalnu samostalnost njegovih delova i pri tome se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije? To je, u stvari, problem očuvanja

Digitized by Google

dijalektičkog jedinstva klasnog i nacionalnog u ulozi, delovanju i organizacionoj strukturi Saveza komunista. Svetska socijalistička i naša ranija iskustva su pokazala da etatistička organizacija društva unitarnog tipa pretvara jedinstveni (klasni) princip radničke avangarde u birokratsko-centralističku organizaciju nadnacionalnog karaktera. Oslanjajući se na model državne organizacije, kao pandan centralističkoj strukturi federalnog državnog centra, nekada je delovao snažan (u centralističkom smislu) federalni partijski centar. S druge strane, i u uslovima decentralizovane federacije, ukoliko nije usledio i dovoljno radikalan proces deetatizacije republika i pokrajina, kao pandan ojačanim (u etatističkom smislu) državnim centrima federalnih jedinica, stvaraju se njima odgovarajući nacionalni partijski centri. Ako je u prvom slučaju federalni partijski centar, u ime principa klasne jedinstvenosti avangarde, po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašivao partijske centre republika i pokrajina, u drugom slučaju događa se obrnuto: partijski centri republika i pokrajina po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašuju federalni partijski centar.

Ali nije problem u inverziji moći odlučivanja. Takva inverzija, štaviše, odgovara istorijskim potrebama samoupravnog društva i, razume se, izmenjenim odnosima u federaciji u kojima je težište odlučivanja preneto na republike i pokrajine. Jer izvan svake je sumnje da Savez komunista ne bi mogao da ostvaruje ulogu avangardnog borca za oslobađanje rada i intenziviranje klasno-političke aktivnosti radničke klase ukoliko se ne bi utemeljivao u nacionalnim sredinama, ukoliko ne bi bio priznata politička snaga nacije, promotor njenog interesa. Zastupajući stvarne, autentične interese naroda i narodnosti, republika i pokrajina, on nikada ne može doći u koliziju sa stvarnim, autentičnim interesima radničke klase kao celine.

Međutim, druga je stvar ako Savez komunista, odnosno njegova republička i pokrajinska rukovodstva, utemeljivanje u republici i pokrajini ostvaruje na način kojim, istina, jača svoju povezanost sa tehnobirokratskim strukturama, ali zato slabi svoju povezanost sa samoupravnim i delegatskim strukturama u bazi društva. Tada slabi i moć Saveza komunista da dvoji istinski interes nacije od interesâ birokratskih i tehnokratskih struktura koji se obično pokrivaju plaštom i samoupravnih i nacionalnih interesa. U tom slučaju povećava se i mogućnost da se i sâm Savez komunista nađe u položaju promotora usko shvaćenih, odnosno etatistički obojenih nacionalnih interesa svoje republike ili pokrajine. Problem, dakle, nastaje kada i ukoliko usko nacionalni princip počinje potiskivati klasni princip jedinstvenosti Saveza komunista, odnosno ukoliko postaje podlogom federalizacije Saveza komunista kao radničke avangarde.

Dva su moguća pravca izlaza iz začaranog kruga federalistički centralizam — unitaristički centralizam. I oba su data u našim programskim i političkim opredeljenjima.

Digitized by Google

Jedan je pravac u konsekventnom ostvarivanju uloge Saveza komunista kao unutrašnje snage samoupravnog pokreta radničke klase. To podrazumeva njegovu sposobnost, ali i rizik da katkad krene i protiv struje u naciji i nacionalnoj državi u kojoj deluje. Jer ono što je oficijelno legitimno, a birokratija ume dovoljno spretno da pribavlja oficijelni legitimitet, nije uvek i društveno i istorijski legitimno.

Drugi je pravac razvoja u produbljivanju demokratizma u samom Savezu komunista. Savez komunista može sa uspehom da se bori za ostvarivanje neposredne socijalističke demokratije samo ako po demokratizmu odnosâ i mehanizmu političkog odlučivanja u sopstvenim redovima bude išao ispred demokratizacije odnosâ u društvu. Sa tog stanovišta posmatrano, čini nam se da smo više postigli u demokratizaciji odnosâ na relaciji federalni partijski centar — republički i pokrajinski partijski centri nego na relaciji članstvo — partijska rukovodstva. To je, dakako, značajna, ali ipak samo jedna strana demokratizacije. Njen potpuniji smisao dolazi do izražaja tek u onoj meri u kojoj je partijsko članstvo u položaju stvarnog subjekta partijske politike, to jest u meri u kojoj je demokratski centralizam posredovan više subjektivitetom partijskog članstva nego hijerarhijskom pozicijom partijskih rukovodstava.[25]

*

Da rezimiramo: ne isključuju se nacionalna državnost i proces samoupravne transformacije nacionalnog bića, iako sa aspekta integralnog samoupravljanja nacionalna država ne može biti poslednja reč u rešavanju nacionalnog pitanja. Međusobno se, međutim, isključuju državni centralizam — bilo savezni bilo republički — i samoupravna osnova razvoja nacije i međunacionalnih odnosa. I jedan i drugi centralizam predstavljaju istorijski anahron teren za rešavanje nacionalnog pitanja. U centralističkoj federaciji nacionalno pitanje završava u unitarizmu; u decentralizovanoj federaciji koja bi se zasnivala na centralizmima federalnih jedinica imali bismo nacionalno pitanje na nekoj kombinovanoj etatističko-građanskoj osnovi, koje ne bi bilo lišeno ni konsekvenci unitarizma i hegemonizma, samo sa nešto drugačijim predznakom.

Istorijsko raskršće pred kojim se nalazi samoupravljanje, s obzirom na državu, relevantno je i za dalje procese nacionalne emancipacije. Jer, uz sva priznavanja realiteta državnog u biću nacije na sadašnjoj etapi njenog razvoja, istorijsku prevagu ima pitanje nacionalne emancipacije iz aspekta daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, a ne iz aspekta daljeg razvoja dr-

[25] O dilemama koje se javljaju u vezi sa principom demokratskog centralizma ostavljamo sebi mogućnost da opširnije raspravljamo u nekoj drugoj prilici i na više prostora.

Digitized by Google

žave. Prevaga državnog nad samoupravnim prilazom pitanjima nacionalne emancipacije potiskivala bi ne samo razvoj socijalizma, nego bi, s obzirom na složeni nacionalni sastav skoro svih naših republika, vodila zaoštravanju međunacionalnih odnosa unutar njih, pa, razume se, i na jugoslovenskom prostoru. Razvitak socijalističkog samoupravljanja, odnosno ovladavanje udruženog rada sferom proširene reprodukcije, predstavlja ono odlučujuće prekoračenje državno-političkog nivoa nacionalne emancipacije pred kojim, inače, zastaju i kapitalizam i državni socijalizam.

Digitized by Google

Ranko Petković

Blokovi i međunarodna bezbednost

(Ravnoteža snaga, sfere interesa, vojno-politički savezi)

Ravnoteža snaga

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je pravo na rat bilo vrhunski izraz suverenosti država, vladajuću vojno-strategijsku doktrinu je predstavljalo mišljenje da se mir može očuvati jedino uspostavljanjem ravnoteže snaga. Budući da u sistemu ravnoteže snaga učestvuje veći broj jačih i slabijih partnera, dolazilo je do stvaranja koalicija koje su, često nejednake po broju učesnika, bile približno ravne po svojoj materijalnoj snazi. Najizrazitiji primeri stvaranja koalicija velikih sila i njihovog čestog pregrupisavanja zabeleženi su u XIX veku, koji je smatran zlatnim dobom ravnoteže snaga. Dva svetska rata, koja su usledila, za jedne su bili dokaz iluzornosti sistema ravnoteže snaga, dok su za druge predstavljali dokaz da su takvi veliki sudari u međunarodnim odnosima mogući isključivo u vreme kada sistem ravnoteže snaga biva narušen usled nejednake materijalne snage koalicija velikih sila na kojima počiva.

Po mnogo čemu, koalicije velikih sila koje su nastale posle drugog svetskog rata i koje su postale protagonisti blokovske podele i hladnog rata vuku korene iz epoha u kojima su velike sile stvarale koaliciju da bi se oduprle tuđoj dominaciji ili uspostavile

Digitized by Google

svoju hegemoniju. Međutim, postoje okolnosti koje prekidaju kontinuitet sa prethodnim istorijskim razdobljima.

Prvo, politika ravnoteže snaga bila je vrhunski cilj kome su težile velike sile, pa i druge zemlje, u prošlosti da bi sprečile silu ili grupu sila sklonih ekspanzionizmu da ostvaruju svoju dominaciju i hegemoniju. Uprkos tome što se u suštini radilo o deljenju sveta, u skladu sa stepenom moći svake od velikih sila, ipak je ravnoteža snaga mogla biti smatrana regulatorom međunarodnih odnosa iz prostog razloga što drugog regulatora u to vreme nije bilo niti ga je moglo biti. U tom smislu se može istraživati u kojoj meri je ravnoteža snaga, kao istorijski uslovljena kategorija, ispoljavala svoja negativna i pozitivna dejstva. Međutim, vremena kada se putem ravnoteže snaga, koja počiva na koalicijama velikih sila, težilo regulisanju međunarodnih odnosa su neponovljivo prevaziđena. Ne samo zbog toga što je „pronađen" bolji koncept regulisanja stanja i odnosâ u međunarodnoj zajednici, već zato što ravnoteža snaga nije sprečila dva svetska rata niti može da opstane kao princip u vreme suverene jednakosti država. Umesto principa ravnoteže snaga, uspostavlja se sistem kolektivne bezbednosti koji počiva na ravnopravnosti i jednakom učešću svih država u odbrani od agresije. Zbog promene tih istorijskih okolnosti formiranje vojnih koalicija predstavlja kršenje suverene jednakosti država i obnavljanje sistema ravnoteže snaga koji je prevaziđen sistemom kolektivne bezbednosti.

Drugo, udruživanje velikih sila i grupa država u koalicije i nastojanje da se ostvari sistem ravnoteže snaga moglo je u prošlosti, uz primenu sile, da posluži prolaznom i parcijalnom obezbeđivanju mira. U naše vreme, u sklopu naučno-tehnološke revolucije, došlo je do otkrića nuklearnog oružja koje, u slučaju da bude upotrebljeno, može da dovede do sveopšteg uništenja. Usled toga grupisanje velikih sila i država u antagonističke vojne koalicije može da dovede do sukoba koji bi bili povod za upotrebu nuklearnih oružja i time do uništenja života na Zemlji. Budući da je efektivna primena sile u stvaranju svih koalicija u prošlosti i u regulisanju sistema ravnoteže snaga predstavljala glavni faktor, nastupilo je vreme u kome taj faktor može da dovede do sveopšteg uništenja. To znači da ni vojne koalicije velikih sila ni sistem ravnoteže snaga — budući da su neodvojivi od primene sile — ne mogu da budu regulator odnosâ u međunarodnoj zajednici.

Ipak, tvrdnja da i savremeni međunarodni odnosi počivaju na ravnoteži snaga može da se dokazuje i da se osporava posredstvom više argumenata. U svakom slučaju, koliko je netačno tvrditi da je ravnoteža snaga i danas osnovni regulator života međunarodne zajednice, tako je isto neuputno smatrati da ravnoteža snaga nije u savremenim uslovima jedan od važnih činilaca stanja u međunarodnim odnosima. U toj složenoj dijalektičkoj sintagmi svakako je najvažnije sledeće: (a) da se ravnoteža snaga, kao jedan od principa regulisanja međunarodnih odnosa, pojavljuje u uslovima postojanja i delovanja centara političke, eko-

Digitized by Google

nomske i vojne moći koji nastupaju sa pozicija sile i (b) da je ravnoteža snaga, kao princip regulisanja međunarodnih odnosa, nespojiva sa korenitom demokratizacijom međunarodnih odnosa.

Faktori blokovske ravnoteže snaga

Budući da su nosioci ravnoteže snaga, po pravilu, sile koje se po mnogo čemu razlikuju, postoji više koloseka na kojima se vrši uravnotežavanje njihove moći: ideološki, politički, ekonomski, vojni. To uravnotežavanje je u biti principa ravnoteže snaga, budući da on, kao statička kategorija, nikada i ne može biti apsolutno sproveden u međunarodnim odnosima, kojima je svojstven dijalektički dinamizam.

U posleratnom svetu kao najvažniji činioci ravnoteže snaga pojavljuju se vojna moć, ekonomska snaga, političko delovanje i ideološki uticaj. Budući da se pojavljuju u različitim proporcijama na strani jedne i druge blokovske grupacije, tek u svom ukupnom dejstvu utiču na uspostavljanje ravnoteže snaga u njihovim međusobnim, pa i širim međunarodnim odnosima.

a) Kada je reč o vojnoj moći kao faktoru ravnoteže blokovskih sila, u čitavom posleratnom periodu poenta je bila i ostala na njihovoj težnji za postizanjem prednosti u kvantitativnom i kvalitativnom nuklearnom i konvencionalnom naoružanju. U tom kontekstu blokovske sile pridaju veliki značaj vojnim bazama i uporištima različite vrste na teritorijama drugih država, kao i drugim komponentama vojne moći.

b) Kada je reč o ekonomskoj moći, ona u sistemu ravnoteže snaga ima trostruki značaj: prvo, pojavljuje se kao izvanredno značajna komponenta vojne moći; drugo, kao efikasno sredstvo političkog delovanja; treće, kao pokazatelj ideoloških prednosti određenog društveno-ekonomskog modela.

c) Kada je reč o političkom delovanju, ono ima nemerljiv značaj s obzirom na težnju blokova da podele svet na svoje sfere uticaja. Širenjem svog političkog uticaja blokovske sile nastoje da ojačaju svoje pozicije i da steknu odgovarajuće prednosti u sistemu ravnoteže snaga.

d) Kada je reč o ideološkom uticaju, koji u osnovi izražava pragmatične političke interese blokovskih sila, njegova upotrebna vrednost postaje sve šira u savremenim međunarodnim odnosima.

Ovi činioci ravnoteže snaga projicirani su u globalnoj strategiji blokovskih grupacija i predstavljaju ugaone stubove njihove moći i uloge u međunarodnim odnosima.

Odnosi blokova u sistemu ravnoteže snaga

Iako ravnoteža snaga nikada ne može da bude apsolutna, ipak postoji stanje ravnoteže u kome ni jedna ni druga blokovska grupacija ne poseduju takve prednosti da bi mogle ostvariti svoju

Digitized by Google

dominaciju. Pri tome treba imati u vidu dve stvari koje se, u sadašnjim međunarodnim odnosima, podrazumevaju pod stanjem ravnoteže snaga: ravnoteža snaga koja proističe iz obostranog posedovanja nuklearnog oružja i nemogućnosti da bude upotrebljeno bez opasnosti od obostranog uništenja (takozvana ravnoteža straha) i ravnoteža snaga koja proističe iz balansa klasičnih instrumenata moći i uticaja blokovskih sila. Iako se smatra da je ravnoteža atomskog straha od presudnog značaja za stanje ravnoteže snaga, ipak blokovske sile nastoje da ne dođe do neravnoteže ni u kome domenu koji ima značaja za njihove međusobne odnose.

Odnosi blokova u stanju poremećene ravnoteže snaga

Poremećaji predstavljaju zakonitost u primeni principa ravnoteže snaga. Dok slabiji partner teži uspostavljanju ravnoteže, jači partner nastoji da iskoristi prednosti do kojih je došao. U prethodnim istorijskim razdobljima takvi poremećaji ravnoteže snaga najčešće su vodili u rat. U današnje doba stečena prednost nije *carte blanche* za ulazak u globalni rat, ali biva iskorišćena za dalje jačanje stečenih pozicija. Međutim, poremećena ravnoteža snaga ne predstavlja samo podsticaj za partnera koji je stekao prednosti da ih iskoristi za jačanje svojih pozicija, već može da bude razlog za partnera koji je došao u podređeni položaj da preduzme ofanzivne korake u nekom domenu koji ulazi u sklop ravnoteže snaga da bi pojačao svoje pozicije. U današnje vreme, zbog svojevrsnog dvojstva ravnoteže snaga — relativno statična ravnoteža snaga u sferi mogućnosti obostranog nuklearnog samouništenja, uporedo s dinamičnim promenama u širem sklopu ravnoteže snaga — partner koji je došao u nepovoljniji položaj ne rizikuje po automatizmu da će jači partner iskoristiti njegove ofanzivne postupke, u ovom ili onom domenu relevantnom za ravnotežu snaga, kao *casus belli*. Otuda poremećena ravnoteža snaga obiluje opasnostima koje mogu proizaći iz riskantnih postupaka i blokovske sile koja je došla u relativno nadmoćniji i one koja je dospela u relativno podređeniji položaj. U tom smislu se i može tumačiti stav onih teoretičara koji, iako ne prihvataju tezu da je princip ravnoteže snaga regulator međunarodnih odnosa, u primenjenoj spoljnoj politici istupaju protiv svega što bi dovelo do poremećaja ravnoteže snaga dveju blokovskih grupacija.

Načini ostvarivanja prednosti u sistemu ravnoteže snaga

Kao i u svim dosadašnjim sistemima ravnoteže snaga, prednosti se ostvaruju u različitim sferama, ali najčešće: uvođenjem novih oružja, teritorijalnom ekspanzijom, uspostavljanjem savezništva, jačanjem ukupne ekonomske moći. Međutim, za razliku od vre-

Digitized by Google

mena kada se u sistemu ravnoteže snaga javljao veći broj autonomnih centara moći, u posleratnom periodu je, u većoj ili manjoj meri, izvršena bipolarizacija ravnoteže snaga na globalnom nivou: na jednoj strani — jedna supersila sa svojim blokom, na drugoj strani — druga supersila sa svojim blokom. Ipak, do totalne bipolarizacije sveta nije došlo. U takvoj situaciji prednost može da se ostvaruje, pored navedenoga, i jačanjem monolitnosti u svojoj i podsticanjem heterogenosti interesâ u suparničkoj vojno-političkoj grupaciji; privlačenjem zemalja koje se nalaze izvan vojno-političkih grupacija u svoju sferu interesa; ideološkom indoktrinacijom; sredstvima psihološkog rata; preimućstvima vlastitog društveno-ekonomskog modela razvoja; ekonomskim iznurivanjem partnera u trci u naoružavanju itd.

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je u ravnoteži snaga učestvovao (a) veći broj partnera, kada se ona ostvarivala (b) u užim geografskim područjima i kada nije postojala (c) ravnoteža atomskog straha, neposredne opasnosti od poremećaja ravnoteže snaga bile su relativno veće. U današnje vreme, kada se ravnoteža snaga ostvaruje (a) na globalnom nivou, kada je u najvećoj meri svedena (b) na odnose supersila i kada je (c) nuklearnim paritetom obezbeđena od radikalnijih oscilacija, poremećaji ravnoteže snaga se nalaze pod relativno većim stepenom kontrole.

Sfere interesa

Kao izraz politike sa pozicija sile, sfere interesa su sastavni deo svih u istoriji poznatih sistema dominacije i hegemonije. U naše vreme svojevrstan monopol na sfere interesa ostvarile su dve supersile, uprkos sličnim pretenzijama i nekih drugih sila. Sfere interesa supersila se šire u nekoliko koncentričnih krugova: u prvi krug ulaze članice njihovih vojno-političkih grupacija; u drugi krug zemlje koje su iz istorijskih, geografskih, civilizacijskih, ideoloških i drugih razloga bliže jednoj ili drugoj supersili; u treći krug zemlje koje se nalaze u zoni takozvanih nerazgraničenih interesa. Uslovno rečeno, sa stanovišta političkih pretenzija blokovskih sila, čitav svet je podeljen na njihove sfere interesa. Iako je prvi posleratni hladnoratovski pokušaj totalne bipolarizacije međunarodnih odnosa doživeo neuspeh, supersile se nisu odrekle težnje da uspostave svoju dominaciju i hegemoniju u globalnim razmerama. Sfere interesa su postale i instrument i cilj globalne strategije blokovskih grupacija.

Iako blokovske sile nastoje da u svoju sferu interesa uključe što širi krug zemalja u skladu sa realnim mogućnostima da to u praksi i ostvare, ipak postoje izvesna pravila ponašanja u razgraničavanju koje zemlje spadaju u sferu interesa jedne ili druge blokovske grupacije.

Digitized by Google

Geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U ranijim istorijskim razdobljima, kada su komunikacijske veze bile znatno nerazvijenije, a mobilnost armije i domet oružja mnogo manji, geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa igrao je prvorazrednu ulogu. Sve velike sile su nastojale da u svojoj neposrednoj geografskoj blizini uspostave svoju sferu interesa. Prvo radikalnije odstupanje od tog principa u novije doba bilo je u eri podele kolonija, kada se uspostavljaju i razgraničavaju sfere interesa u prostorima geografski udaljenim od metropola. U globalnoj strategiji supersila, u vreme sve uže komunikacijske povezanosti sveta, velike mobilnosti armije i totalnog dometa modernog oružja, geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa i jeste i nije izgubio svoj značaj.

Nije ga izgubio kada se ima u vidu da blokovske sile s najvećom odlučnošću nastoje da spreče protezanje sfere interesa suparničke sile do svojih granica, odnosno kada nastoje da se okruže vlastitom sferom interesa. U tom pogledu ništa se nije izmenilo u odnosu na ranija vremena: susedne zemlje, po pravilu, ulaze u sferu interesa sile koja se pojavljuje kao nosilac dominacije i hegemonije. Međutim, sfere interesa se protežu i daleko od vlastitih granica i ne retko dotiču i granice suparničke blokovske sile. U tom smislu geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa izgubio je primat koji je nekada imao. O toj dijalektičkoj protivrečnosti svedoči i asimetrični položaj blokovskih sila u odnosu na dejstvo geopolitičkog faktora u sticanju i podeli njihovih sfera interesa: u sferi interesa jedne supersile, u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Varšavskog ugovora, geopolitički faktor je igrao prvorazrednu ulogu; u sferi interesa druge supersile u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Atlantskog pakta, geopolitički faktor u užem smislu tog pojma je bez vidnijeg značaja.

Istorijski faktor u sticanju i podeli sfera uticaja

Budući da je geopolitički faktor imao prvorazredan značaj u sticanju i podeli sfera interesa u prošlosti, na njega se logikom takozvanih stečenih prava nadovezuje istorijski faktor u razgraničavanju sfera interesa.

Istorijski argumenti kojima operišu blokovske sile u razgraničavanju svojih sfera uticaja datiraju kako iz ranijih epoha tako i iz novijeg vremena. Iako se teško odriču stečenih prava, promene u odnosu snaga dovode do delimičnog ili potpunog negiranja istorijskih zona uticaja. U posleratnom periodu SAD su zasnovale svoju široku sferu interesa u evropskom prostoru, dok je druga supersila prodrla i na latinskoameričko i afričko područje.

Digitized by Google

Unutrašnji sistemi kao faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U vreme svog punog uspona papska država je imala tapiju na sve države kojima su na čelu stajali katolički vladari. Žandarmska uloga Svete alijanse počivala je na odbrani postojećih društvenih sistema od revolucionarnih potresa. Carska Rusija je imala posebne ingerencije u odnosu na takozvane zemlje pravoslavlja. To su neki najeklatantniji istorijski primeri sticanja i podele sfera interesa na osnovu ideoloških kriterija.

U nastojanju da podele svet na svoje zone uticaja, blokovske sile su kao vrhovni kriterij istakle pripadnost istoj „ideološkoj porodici". SAD su stale na čelo zapadnih, kapitalističkih zemalja, a SSSR na čelo istočnih, socijalističkih zemalja. Vojno-političke grupacije supersila predstavljene su kao produžetak i sublimacija društveno-ekonomskih sistema: Varšavski ugovor kao vojno-odbrambeni organizam socijalističkih, a Atlantski pakt kao vojno-odbrambeni mehanizam kapitalističkih zemalja. Iako se vojno-političke grupacije supersila, pa ni same supersile, ne mogu identifikovati sa društveno-ekonomskim sistemima, budući da su i socijalizam i kapitalizam svetski procesi, ipak je u blokovskoj podeli i politici supersila ideološkoj dimenziji pridata prvorazredna uloga.

U odnosu na geopolitički faktor u sticanju i podeli interesa supersila, ideološki faktor se u čitavom posleratnom periodu pokazao kao neuporedivo dinamičniji. Može se čak reći da je ideološki faktor u velikoj meri uticao i na razgrađivanje zona interesa zasnovanih na geopolitičkim i istorijskim razlozima.

U sklopu svoje globalne strategije SAD su se na različite načine angažovale u nametanju prozapadnih režima i gušenju progresivnih pokreta, štiteći i šireći svoju sferu interesa. Primerâ takve američke akcije ima na svim kontinentima. U nekim slučajevima došla je do izražaja podela uloga u okviru zapadne alijanse, naročito kada je reč o Africi.

Iz pisanja sovjetskih politikologa proističe da njihova zemlja pripisuje sebi vodeću ulogu u sprezi triju glavnih revolucionarnih faktora našeg vremena: zemalja takozvane socijalističke zajednice, komunističkih i radničkih partija u kapitalističkim zemljama i nacionalnooslobodilačkog pokreta. Time je, u suštini, definisana i široka sfera interesa ove supersile. Ta sfera interesa je specifična u odnosu na klasične sfere interesa: ne obuhvata samo države, već i društvene snage i oslobodilačke pokrete. Pobedom tih društvenih snaga i oslobodilačkih pokreta automatski bi se proširile efektivne granice zone uticaja ove supersile, pod uslovom, razume se, da društvene snage i oslobodilački pokreti o kojima je reč prihvataju njenu rukovodeću ulogu.

Značajna su neka nova teorijsko-politička objašnjenja ponašanja supersila u različitim koncentričnim krugovima njihovih zona interesa. Teorija ograničenog suvereniteta znači da vodeća sila ima pravo da interveniše u krugu zemalja Varšavskog ugovora, odnosno takozvane socijalističke zajednice, ukoliko smatra da je

Digitized by Google

u njima doveden u pitanje postojeći društveno-ekonomski sistem ili njihov međunarodni položaj. Na osnovu teorije ograničenog suvereniteta vodeća sila prisvaja sebi pravo da interveniše svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju u očuvanju svoje sfere interesa. Ista je sadržina shvatanja i primene principa takozvanog proleterskog internacionalizma, samo je znatno šira, budući da vodeća sila na osnovu principa proleterskog internacionalizma gradi odnose ne samo sa zemljama takozvane socijalističke zajednice, već i sa zemljama koje se nalaze »na putu socijalističke orijentacije«. Ona time daje sebi odrešene ruke za upotrebu svih sredstava koja joj stoje na raspolaganju da bi obezbedila svoju sferu interesa (Avganistan).

Sve ove okolnosti svedoče o izvanrednom značaju ideološkog kriterija u sticanju i podeli sfera interesa supersila i njihovih vojno-političkih grupacija u periodu posle drugog svetskog rata.

Obezbeđivanje postojećih i sticanje novih sfera interesa

Svaka sila ispoljava dvojaku težnju u odnosu na svoju sferu interesa: da bude što čvršća iznutra i da bude prihvaćena spolja. Zavisi od njene snage da li će uspeti i u jednom i u drugom. U okviru svoje sfere interesa vodeća sila uređuje unutrašnje odnose na način za koji smatra da će biti najcelishodniji za očuvanje suprematije. U nekim slučajevima presudna je vojna, u nekim ekonomska moć. Priznanje sfera interesa od strane drugih međunarodnih partnera vrši se u sklopu ravnoteže snaga. Ukoliko su partneri podjednake snage, tada akceptiraju uzajamne interese. Ako su nejednake snage, slabiji partner mora da bude spreman na ustupke. Ova dva modela su prisutna u svim ugovornim podelama sfera interesa u novijoj istoriji.

Priznanje sfere interesa jednog ili više partnera može biti u vidu formalnog ugovora, džentlmenskog sporazuma ili faktičkog političkog akceptiranja. U političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija ne postoji mogućnost sklapanja sporazumâ te vrste, jer su protivni principu suverene jednakosti država. Sporazum u Jalti je nagovestio eru džentlmenskih sporazuma, odnosno političkih dogovora o sferama interesa.

Sudbina svih sporazuma o sferama interesa, i pisanih i nepisanih, jeste podjednaka: oni zavise od odnosa snaga. Sila koja je u ekspanziji i koja ne zazire od represalija ne mari za svečane dogovore i preuzete obaveze. Sila koja je u inferiornijem položaju nema sredstava da spreči preraspodelu sfera interesa. Nove sfere interesa se kroje diktatom ili nagodbama.

Sve je to primenljivo i na sfere interesa u periodu posle drugog svetskog rata, ali s nekim novim dimenzijama. U osnovi, postoji razlikovanje između tri područja sfera interesa. U prvo područje ulaze zemlje koje se nalaze u vojno-političkim savezima supersila. Za njih se smatra da se nalaze pod atomskim kišobra-

Digitized by Google

nom jedne ili druge supersile. Svaka supersila prihvata i priznaje vodeću ulogu druge u njenoj vojno-političkoj grupaciji. U tom prvom području zone interesa su politički akceptirane kao neprikosnovene, kao blokovski *status quo*, u kome mogu, eventualno, da nastupaju promene iz unutrašnjih, ali ne iz spoljnih razloga. U drugo područje ulaze zemlje koje faktički nisu članice vojno-političkih saveza, ali iz istorijskih, geopolitičkih i ideoloških razloga spadaju u zonu interesa jedne ili druge supersile. Te zemlje se ne nalaze, po automatizmu, pod atomskim kišobranom. Zavisi od odnosa snaga — odnosa snaga izvan nuklearnog pariteta — da li će supersile uzajamno respektovati svoje pozicije u tim zemljama. Na tom području postoji jedna konstanta stabilnosti, ali je pomeranje granica sfera uticaja moguće. Na trećem području, gde ne postoje razgraničene sfere interesa supersila, na kome je moguće širenje svog i suzbijanje suparničkog uticaja, konfrontacija supersila je latentnog karaktera. Zavisi od globalnog odnosa snaga, međunarodne konstelacije, strategije nastupanja supersila, otpornosti zemalja o kojima je reč da li će koja od supersila prići širenju svoje sfere uticaja na tom području.

Kada je primena sile bila međunarodno-pravno legalna, sfere interesa su bile u središtu javne i tajne diplomatije velikih sila. Iako je u pravnom i političkom poretku Ujedinjenih nacija primena sile zabranjena, a suverena jednakost država zajemčena, ipak politika sfera interesa igra izuzetno značajnu ulogu u političkoj i vojnoj strategiji blokovskih sila, do te mere da po teritorijalnom opsegu koji zahvata, po svojim globalnim dimenzijama, premašuje sve primere iz prošlosti.

Vojno-politički savezi

Teza da su vojni savezi velikih sila faktor bezbednosti u svetu počiva na tvrdnji da su zemlje koje se nalaze pod atomskim kišobranom jednog bloka zaštićene od agresije drugog bloka. Smatra se da su i jedan i drugi blok do te mere izjednačili svoje snage da se moraju uzajamno respektovati, da moraju akceptirati postojeće blokovske sfere interesa i da bez opasnosti od uzvratnog udarca ne mogu izvršiti agresiju ni na jednu zemlju koja pripada suprotnom bloku. Pri tome se posebno ima u vidu da postoji ravnoteža straha, to jest da i jedna i druga blokovska grupacija raspolažu nuklearnim oružjem i da ni jedna ne bi smela da ga upotrebi bez opasnosti od obostranog uništenja.

Teza da vojno-politički savezi velikih sila nisu faktor bezbednosti ni za zemlje koje se nalaze pod njihovim kišobranom ni u okviru međunarodne zajednice u celini počiva na saznanju da se bezbednost ne može postići silom oružja. Iako se smatra da ni jedna blokovska grupacija ne sme napasti drugu zbog razorne upotrebe nuklearnog oružja, ipak politička i vojna strategija svake blokovske grupacije počiva na tvrdnji da je njena bezbednost ugrožena zbog agresivnih namera suparničke strane. Pri tome se na-

Digitized by Google

vodi da su mogući različiti oblici ratovanja bez upotrebe strategijskog nuklearnog oružja, kao što se u nekim procenama ide i dotle da bi jedna od dveju strana bila u preimućstvu zahvaljujući sposobnosti svog »prvog udara«. U političkoj atmosferi koja vlada u zemljama unutar blokovskih grupacija nije prisutno osećanje bezbednosti, već ugroženosti od napada spolja. Ovim faktima ne treba ništa dodavati: vojno-politički savezi ne samo da nisu siguran nosilac bezbednosti u međunarodnim relacijama, već su faktor konfrontacije i opasnosti od svetskog nuklearnog sukoba.

Kada je reč o pojedinačnoj bezbednosti država koje se nalaze u vojno-političkim savezima velikih sila, njihova bezbednost nije ugrožena samo latentnom opasnošću od agresivnog napada suparničke blokovske grupacije, već i od vodeće sile i grupe sila koje imaju dominantnu ulogu u dotičnoj blokovskoj grupaciji. U okviru ovog rada nema ni prostora ni potrebe za detaljnijim analiziranjem teze o sužavanju stepena ugovornog kapaciteta država koje stupaju u članstvo vojno-političkih saveza velikih sila. U svakom slučaju, reč je o tome da se države odriču izvesnih prerogativa u zamenu za određene garantije bezbednosti. U svakom vojno-političkom savezu uspostavlja se određena varijanta hijerarhije u kojoj dominantan položaj zauzima vodeća sila ili grupa sila koje obrazuju odgovarajući rukovodeći centar, formalne ili neformalne prirode. Subordinacija bi trebalo da bude u službi bezbednosti, ali ona to nije. Ova teorijska aksioma, koja je sastavni deo shvatanja suverenosti država, može da bude potkrepljena konkretnim primerima iz prakse i jedne i druge blokovske grupacije. Istina, mogla bi se praviti poređenja o »sistemu odnosa« koji vladaju u Atlantskom paktu i Varšavskom ugovoru. Teritorijalna povezanost, niži nivo ekonomskog razvoja, striktnija privrženost jednom ideološkom modelu, debalans u vojnoj i ekonomskoj moći vodeće sile i drugih zemalja članica, veći stepen međusobne integrisanosti, veća uloga oružanog faktora u specifičnim istorijskim i geopolitičkim uslovima su karakteristika stanja u okviru istočnog bloka. U okviru zapadnog bloka od presudnog značaja je ekonomska i vojna nadmoćnost vodeće sile, veći stepen pluralizma ekonomskih i političkih interesa usled teritorijalne odvojenosti vodeće sile i drugih zemalja članica, širi manevarski prostor za političko delovanje, tendencija ka uravnotežavanju ekonomske snage vodeće sile i grupacije evropskih država itd. Međutim, uprkos tim razlikama koje proističu iz niza objektivnih okolnosti, ali i koje se zloupotrebljavaju u propagandne svrhe da bi se dokazalo da je đavo na drugoj strani, sila i moć ostaju faktori od presudnog značaja za regulisanje stanja i odnosâ unutar i jednog i drugog bloka, nauštrb i nacionalnog suvereniteta i bezbednosti zemalja članica. Kao primer bi se moglo navesti da su politički krugovi u SAD čak i u trenucima dalekih nagoveštaja da bi predstavnici Komunističke partije Italije mogli ući u vladu stavili do znanja da je to u suprotnosti sa članstvom ove zemlje u Atlantskom paktu. To se u vidu političkog demarša izrazilo i prilikom ulaska četvorice komunista u francusku vladu. Prošireno je shvatanje

Digitized by Google

da bi se vodeća sila ili grupa sila zapadnog bloka angažovala ne samo političkim, već i drugim sredstvima u slučaju kada bi jedna članica bloka odlučila da ga napusti. Da se u ovom slučaju ne radi o pukim pretpostavkama, dovoljno je navesti da su sve partije evrokomunizma, pa i neke druge, koje su u suštini protiv blokovske politike, bile prinuđene da u svojim programskim dokumentima izričito navedu da u slučaju dolaska na vlast ne bi menjale međunarodni položaj svojih zemalja, odnosno da bi poštovale preuzete obaveze u okviru zapadne alijanse.

Navedene okolnosti jasno pokazuju da se zemlje učlanjene u vojno-političke saveze velikih sila javljaju kao glavni nosioci opasnosti od rata u odnosu na opštu međunarodnu bezbednost, a da je u isto vreme i njihova vlastita bezbednost dvostruko ugrožena: i od strane suprotnog bloka i od strane vodeće sile i grupe sila u vlastitom bloku. Time se potvrđuje da su vojno-politički savezi velikih sila faktor koji ugrožava i međunarodnu bezbednost i nacionalnu bezbednost država u suparničkom i vlastitom bloku.

Vojno-politički savezi velikih sila, povrh svega, ugrožavaju bezbednost zemalja koje se nalaze izvan jednog i drugog bloka. Prema blokovskim doktrinama, zemlje izvan blokova nalaze se u takozvanim sivim zonama, zonama neraščišćenih interesa, zonama podobnim za ekspanziju, konfrontaciju i pripajanje jednom ili drugom bloku u vidu novoosvojenih sfera interesa. U doba hladnog rata blokovi su nastojali da zemlje izvan blokova uvuku u orbitu svojih interesa i angažuju u međublokovskom konfliktu. U tom razdoblju međunarodnih odnosa blokovske sile su posredstvom oružanih intervencija i drugih vidova mešanja u unutrašnje poslove suverenih zemalja nastojale da podele svet na sfere uticaja u cilju uspostavljanja svoje dominacije i hegemonije. Politika sa pozicija sile bila je glavno sredstvo jačanja blokovskih potencijala u sukobljavanju sa suparničkom stranom. U »medenom mesecu« detanta velike sile i njihove blokovske grupacije su prišle sporazumnom regulisanju međusobnih interesa. To je bio vidan zaokret u odnosu na njihovo međusobno »opštenje« u toku hladnog rata. Međutim, kada su u pitanju treće zemlje, zemlje izvan blokovskih grupacija, reklo bi se da je u još većoj meri došla do izražaja ekspanzionistička politika blokova. Primirje u međusobnim odnosima, u onom prostoru u kome se nalazi težište njihovih vojno-političkih grupacija, pratila je politika osvajanja novih pozicija u zemljama koje nisu pripadale ni jednom ni drugom bloku. Na taj način ograničeni blokovski detant, koji je ispoljio niz pozitivnih efekata u regulisanju spornih pitanja u međublokovskim odnosima, nije doneo i veći stepen bezbednosti zemljama izvan blokova. Moglo bi se čak reći da je njihova bezbednost postala još ugroženija.

Ne prenebregavajući ni agresivnu i hegemonističku politiku pojedinih zemalja izvan dveju velikih vojno-političkih grupacija, slobodno se može reći da osnovnu pretnju bezbednosti neutralnih i nesvrstanih zemalja predstavlja upravo politika blokova. Suža-

Digitized by Google

vajući argumentaciju samo na evropske okvire, sasvim je izvesno da ni jedna evropska neutralna zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge neutralne zemlje, kao što ni jedna evropska nesvrstana zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge nesvrstane zemlje. To isto može da se kaže i za međusobne odnose evropskih neutralnih i nesvrstanih zemalja. One ostvaruju visok stepen saradnje u okviru Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao i u pokretu nesvrstanosti, u kome se evropske neutralne zemlje pojavljuju sa statusom pozvanog gosta. Prema tome, ukoliko postoji osećanje nesigurnosti i bojazan za vlastitu bezbednost u neutralnim i nesvrstanim zemljama Evrope, onda je reč o opasnostima koje proističu iz blokovske podele i politike blokova u Evropi. Upravo na ovom primeru se jasno pokazuje da vojno-politički savezi nisu faktor bezbednosti, već nosilac opasnosti od agresije.

Vojni savezi i sistem kolektivne bezbednosti

Ugovori o osnivanju vojno-političkih saveza velikih sila, u svom tekstu, vezuju se za sistem kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, posebno za član 51. Povelje o pravu na individualnu i kolektivnu samoodbranu i glavu VIII Povelje o regionalnim sporazumima. Kompletna frazeologija i Severoatlantskog pakta i Ugovora o prijateljstvu i saradnji između (NR Albanije), NR Bugarske, NR Mađarske, Nemačke DR, NR Poljske, NR Rumunije, SSSR i Čehoslovačke Republike, takozvanog Varšavskog ugovora, usredsređena je na to da ih prikaže kao sisteme bezbednosti uklopljene u politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija. Kao svoj vrhovni interes ugovorne strane, i u jednom i u drugom slučaju, ističu želju da žive u miru i da unapređuju međunarodnu saradnju. U članu 5. Ugovora organizacije Severoatlantskog pakta se kaže: »Ugovorne strane saglasile su se da će oružani napad protiv jedne ili više njih u Evropi ili Severnoj Americi biti smatran za napad protiv svih njih i sledstveno tome se saglašavaju da će svaka od njih, ako se takav oružani napad dogodi, iskorišćavajući pravo na individualnu ili kolektivnu odbranu, priznato članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, pomoći stranu ili strane ugovornice tako napadnute, preduzimajući odmah individualno i u zajednici sa drugim stranama akciju koju budu smatrale za potrebno, uključujući upotrebu oružane sile, u cilju uspostavljanja i održavanja bezbednosti severoatlantske oblasti. Savet bezbednosti biće odmah obavešten o svakom takvom oružanom napadu i svima merama preduzetim usled toga. Te mere će biti okončane kada Savet bezbednosti bude preduzeo mere potrebne za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.« Sve to, *mutatis mutandis*, kaže se i u članu 4. Varšavskog ugovora: »U slučaju oružanog napada u Evropi bilo koje države ili više država na jednu ili na više država ugovornica, svaka će ugovornica,

Digitized by Google

ostvarujući pravo individualne ili kolektivne samoodbrane, u skladu sa članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, hitno pružiti pomoć državi ili državama žrtvama napada, samostalno ili u sporazumu s drugim državama ugovornicama, svim sredstvima koja smatra potrebnim, uključujući i upotrebu oružane sile. Države ugovornice odmah će se savetovati o zajedničkim merama koje treba preduzeti u cilju uspostavljanja i održavanja međunarodnog mira i bezbednosti. O merama preduzetim na osnovu ovog člana biće obavešten Savet bezbednosti, u skladu s odredbama Povelje Ujedinjenih nacija. One će biti obustavljene čim Savet bezbednosti preduzme potrebne mere za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.«

Pozivanje na član 51. Povelje UN, koji, kao jedini iznimak u odnosu na princip zabrane upotrebe sile i pretnje silom, dozvoljava upotrebu sile u cilju nužne samoodbrane, iskorišćeno je, u krajnjoj liniji, u političko-propagandne svrhe, kao sastavni deo političke mimikrije koja treba da pokaže miroljubivi i defanzivni karakter svake vojno-političke grupacije — u odnosu prema drugoj! S obzirom na to da se vodeće sile blokova, kao i neke druge blokovske države, nalaze među stalnim članicama Saveta bezbednosti i da su upotrebom i zloupotrebom veta i svojom celokupnom politikom u posleratnom razdoblju bile te koje su doprinele paralisanju sistema kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, sasvim je izvesno da pozivanje na član 51. Povelje ne može da izdrži iole kritičkiju analizu. Kao što se zna, član 51. Povelje UN podrazumeva odupiranje agresoru do trenutka dok ne stupi u dejstvo sistem kolektivne bezbednosti UN. Obećanje blokovskih grupacija da bi svoju vojnu akciju podredile ingerencijama Saveta bezbednosti, u tom kontekstu, predstavlja politički sarkazam. Niti bi moćne blokovske sile pristale da svoju akciju podrede Savetu bezbednosti UN niti bi Savet bezbednosti UN imao realne mogućnosti da »apsorbuje« vojnu akciju blokovskih grupacija. Član 51. Povelje UN, u stvari, ima u vidu pravo žrtve agresije da se svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, uključujući i oružanu silu, brani od agresora do trenutka dok joj ne priskoči u pomoć svetska organizacija. To je, razume se, jedno rastegljivo vremensko razdoblje. U slučaju blokovskih grupacija, naoružanih nuklearnim oružjem, to rastegljivo razdoblje, od napada do stupanja u dejstvo Saveta bezbednosti, faktički apsolutno ne postoji. U prvoj sekundi nuklearnog rata, kako je izjavio doskorašnji predsednik SAD Džimi Karter, bilo bi utrošeno eksploziva kao u toku čitavog drugog svetskog rata. Bilo bi potrebno samo jedno popodne da budu bačene na neprijatelja sve postojeće rakete i bombe koje su do sada proizvedene. U takvoj situaciji pozivanje na bilo kakvu ulogu Saveta bezbednosti UN predstavlja najobičniju farsu.

Pozivanje na glavu VIII Povelje UN o regionalnim sporazumima takođe je dubiozno, budući da se u kontekst Povelje, na ta vrata, ne mogu da uvuku vojne koalicije velikih sila. Vojne koa-

Digitized by Google

licije velikih sila su u oštroj suprotnosti sa slovom i duhom Povelje. One ne samo da nisu osnažile politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija, već su glavni uzročnik neefikasnosti Ujedinjenih nacija i, još šire, svih najkrupnijih poremećaja u međunarodnim odnosima koji ugrožavaju mir i bezbednost.

Vojni savezi i sistem bezbednosti KEBS-a

Sličan red misli može da dođe do izražaja i u analizi odnosa vojno-političkih saveza i Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. U blokovskim zemljama uživa pravo građanstva teza da su blokovske grupacije dovele do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji i da bez njihove političke spremnosti ne bi mogao da bude potpisan ni Završni akt iz Helsinkija, niti ostvaren bilo koji drugi njen politički efekat. U krajnjoj liniji, postojanje i delovanje vojno-političkih saveza velikih sila poistovećuje se sa održavanjem, tokom i rezultatima Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. Ako bi se prihvatilo to gledište, onda bi blokovske grupacije bile stubovi-nosači ovog specifičnog regionalnog sistema bezbednosti na evropskom kontinentu.

Nije sporno da bez saglasnosti blokovskih grupacija ne bi došlo do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao što je i sasvim izvesno da blokovske države, koje predstavljaju gro učesnica, bitno utiču na tok i rezultate njenog rada. Međutim, Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji ne predstavlja međublokovski skup. Njeno održavanje predstavlja, u neku ruku, krupan korak u procesu prevazilaženja blokovske politike u Evropi. Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji je, samim činom svog održavanja, posvedočila destruktivnost i jalovost konfrontiranja blokovskih grupacija u periodu hladnog rata i kao izraz, sastavni deo i nosilac detanta ukazala da se bezbednost i saradnja u Evropi mogu postepeno ostvarivati ne u okvirima jednog ili drugog bloka niti u okvirima separatnih međublokovskih odnosa, već mimo i izvan blokovskih okvira, na platformi sveevropske saradnje. Možda bi bilo suviše simplificirano, ali ipak tačno reći da je sve što je do sada postignuto u domenu evropske bezbednosti i saradnje faktički ostvareno na liniji prevazilaženja blokovskih i jačanja sveevropskih interesa. Isto tako, sastanci u Beogradu i Madridu, kao i celokupno evropsko političko iskustvo nakon usvajanja Završnog akta iz Helsinkija su pokazali da sprovođenje principâ i ciljeva KEBS-a ugrožavaju isključivo blokovske sile i grupacije. Prema tome, apsurdno bi bilo tvrditi da su vojno-političke grupacije *spiritus movens* evropske bezbednosti i saradnje, kada je više nego očigledno da upravo one dovode u pitanje i tekovine, i kontinuitet i perspektive KEBS-a.

Digitized by Google

Na osnovu navedenih razmatranja može se nedvosmisleno zaključiti da vojno-politički savezi velikih sila ne samo da nisu racionalan sistem bezbednosti užeg ili šireg kruga država, već su osnovni faktor ugrožavanja međunarodne i nacionalne bezbednosti.

*

Labilnost blokovske ravnoteže snaga, destruktivnost politike sfera uticaja, opasnost postojanja i delovanja vojno-političkih saveza velikih sila su jedan od čvornih motiva akcije nesvrstanih zemalja za prelazak sa starog sistema dominacije na novi poredak koji će se temeljiti na miru, slobodi, ravnopravnosti i društvenoj pravdi.

Digitized by Google

Milija Komatina

Demokratija između vlasti i slobode

Da bi slobodne lišili slobode i potčinjene držali u potčinjenosti, vladajuće klase i moćnici su izgrađivali različite oblike vlasti. Ali i ljudski rod, a prije svega progresivne društvene klase, u cilju regulisanja društvenog života, prevladavanja ili bar ograničavanja otuđene moći grupa i pojedinaca, također su izgrađivali različite oblike vlasti.

Već prema tome čija je i čemu je trebalo da služi, vlasti je davan ovakav ili onakav oblik i sadržaj. Ali, mada se nikada i nigdje do sada nije uzdigla do slobode, da bude prema njoj samo u instrumentalnom odnosu, kao njen okvir i garant, može se reći da je gotovo svaka organizovana i legitimna vlast garantovala više sigurnosti od stanja bezvlašća. Samo će, valjda, u komunizmu, kada društvena moć ne bude imala od koga da se otuđi, jer je u tim besklasnim uslovima svi posjeduju, »bezvlašće« biti samo drugo ime za carstvo slobode.

Do tada, očito, ostaje nam ne da, kao bakunjinisti, razočarani jednom, ustajemo protiv svake vlasti, već, naprotiv, da izgrađujemo i ostvarujemo onu i onakvu vlast koja će sve manje biti prinuda, a sve više i sve dosljednije u funkciji slobode.

U našoj socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, kakvu već imamo bar u normativno-institucionalnom vidu, vlast i sloboda

Digitized by Google

još nijesu u punom smislu usklađeni, ali nijesu ni u antagonističkom odnosu, jer je riječ o vlasti one klase koja, oslobađajući sebe, oslobađa i sve druge slojeve društva. U ovoj demokratiji, dakle, da bi postojala sloboda, da bi bila njen okvir i garant, njeno sredstvo, vlast treba da se ostvaruje, razumije se, uz punu kontrolu organizovanih snaga i institucija te iste demokratije.[1] A šta se događa?

Između »čvrste« i »meke« ruke

Suvišno je predstavljati tekovine našeg revolucionarnog razvoja, koje su svakome poznate i koje su revolucionarne upravo zato što su i demokratske, što govore o snazi organizovane radničke klase i radnog naroda koja je rušila sve despotizme i monopole i otvarala prostor za slobodno djelovanje svakoga ko je težio mijenjanju društvenih odnosa na progresivnoj socijalističkoj i demokratskoj samoupravnoj liniji.

Ovdje će biti riječi o nekim tendencijama koje su ovaj progresivni tok razvoja u svakom slučaju usporavale, a dobrim dijelom ograničavale i, što je još gore, iskrivljavale. Riječ je o odnosu prema demokratiji, o tome kako je shvatamo i koliko je uvažavamo, to jest o vidovima i uzrocima svojevrsnog suspendovanja demokratije, bilo da se ona sužava u manji okvir nego što ga njeno ime označava bilo da se nekontrolisano proširuje i izvan okvira koji su označeni onim normama i onom politikom koji se utvrđuju unutar njenih institucija.

Naš poslijeratni razvoj možemo da pratimo i kao razvoj dviju tendencija: birokratskog etatizma, s jedne, i liberalizma, s druge strane. Suština tih tendencija je dovoljno poznata. O tome su napisani tomovi knjiga, studija, članaka. Manje je, međutim, poznato — i na to želimo da skrenemo pažnju — kako se te tendencije međusobno uslovljavaju i povezuju.

Ideološka »operacija« pomoću koje se to čini sastoji se u cijepanju demokratije na njene sastavne, a, u stvari, nedjeljive elemente — na vlast i slobodu.[2] Pošto se ta dva elementa uzmu

---

[1] U ovom razmatranju pojmovi »vlasti« i »sloboda« neće se uvijek uzimati u svim i punim njihovim značenjima.

Kada će se govoriti o »vlasti«, misliće se pretežno na »pravila igre« koja je društvo izgradilo i utvrdilo, a koja su oličena u Ustavu, zakonima, raznim propisima i normama uopšte (državnim, samoupravnim, kao i normama — statutima — »zaključcima« društveno-političkih organizacija), kao i na sve mehanizme, snage i metode djelovanja koji treba da obezbijede da se ta »pravila«, to jest te norme, ta demokratija, legalna i legitimna, legalno i legitimno ostvaruje.

Kada će se govoriti o »slobodi«,misliće se pretežno na slobodu kao »slobodu« i od tih »pravila«, na prava bez odgovornosti.

Ovako shvaćene, ove pojmove ćemo dovoditi u vezu sa gledišta demokratije — mogućnosti ili nemogućnosti da se ona ostvaruje.

[2] Kada se u jednoj demokratiji operiše samo ili pretežno vlašću, onda je u tom slučaju diktatura proletarijata zamijenjena »državnom demokratijom«, pa je tada demokratija iščupana od svoga osnovnog

Digitized by Google

u svom osamostaljenom značenju, onda se, kako već treba onome ko tu podjelu vrši, manipuliše čas jednim, čas drugim elementom. Previđa se pri tome, svjesno ili nesvjesno, da svako narušavanje dijalektičkog jedinstva demokratske vlasti i slobode u izražavanju interesâ i potreba grupa i pojedinaca u društvenom ponašanju vodi narušavanju same te demokratije. Do toga dolazi bilo da vlast raste na račun slobode ili sloboda raste na račun vlasti.

Neusklađenost tih dvaju elemenata demokratije, što pokazuju mnoge činjenice koje pruža svakodnevna praksa, stvara iluzorni utisak da demokratija i nije drugačije moguća do kao vlast s mnogo manje slobode ili kao sloboda s mnogo manje vlasti.

Izlazi da je važno samo to da se izabere ono što je realnije i bolje — više i čvršće vlasti ili više i šire slobode, to jest više prava bez odgovornosti.

Tu su i zamke za ideološko-politička podmetanja i etiketiranja: ko je za više i realnije vlasti, taj naginje ka dogmatizmu, staljinizmu i slično; ko je za više slobode, taj naginje ka buržoaskom liberalizmu i anarhizmu i slično!

Svakako, polariteti — birokratski etatizam, dogmatizam, s jedne, i liberalizam, stihija, s druge strane, predstavljaju realne tendencije koje prate naš razvoj, pa ako hoćemo da im se suprotstavljamo, moramo i prepoznavati njihove nosioce i zastupnike u realnim odnosima. Činjenica je i to da se te tendencije, kao, uostalom, ni bilo koje, ne javljaju u svom čistom vidu, što znači da i to prepoznavanje i identifikovanje iziskuje istančani kritički pristup, naravno, iz ugla marksističke opservacije i na osnovu dobrog poznavanja stvarnih društvenih tokova u uslovima koji su uvijek složeni, a često i višesmjerni i višeznačni. No, kada govorimo o zamkama, nije o tome riječ.

Zbog tih podmetanja stvarala se atmosfera u kojoj nije bilo jednostavno boriti se upravo protiv one tendencije koja je u datom trenutku izrazitije prisutna. Kao zamka stajala je u rezervi ona druga tendencija koja se gotovo automatski pripisivala u naklonost kritičaru.

Prema periodizacijama koje se i u naučnom i u političkom životu daju, prvi period našeg poslijeratnog razvoja karakterisala je demokratija s više vlasti, a manje slobode. To je nesporno ako se ima na umu suština samog sistema: počelo se sa takozvanim revolucionarnim etatizmom, koji je bio više ili manje revolucionaran zavisno od toga da li je bio više ili manje etatistički, jer se etatizam nužno morao reprodukovati i kao birokratizam, odnosno kao otuđena moć grupa i pojedinaca. Ali, ako demokratiju želimo da pratimo sa gledišta koliko se ostvaruje u onim svojim oblicima i sadržajima koji su normirani (a uglavnom to će biti

nosioca — radničke klase, što znači da više i nije u pravom smislu demokratija. Ako se, pak, u jednoj demokratiji i u njeno ime »sloboda« shvati kao sloboda i od vlasti te demokratije, onda je to neka vandemokratska sloboda, koja se također ne temelji na demokratiji.

Digitized by Google

predmet ovog razmatranja), onda je pitanje da li je taj prvi period bio tako radikalno drugačiji, radikalno nedemokratskiji od kasnijih perioda. U svakom slučaju, to iziskuje konkretniju i naučno objektivniju analizu. Jer, ako je, na primjer, postojala simbioza državne i partijske vlasti i ako je velika moć bila koncentrisana u Političkom birou Partije, onda to nije izlazilo iz okvira tadašnje demokratije u tom smislu što je tako i bilo normirano. Drugim riječima, odluke donošene u užim i najužim forumima i organima nijesu bile nelegitimne, a to znači ni nedemokratske sa gledišta toga nivoa i toga karaktera demokratije.[3]

Kasnije je razvoj doveo do drugačijeg stanja, i to u dvojakom smislu.

Prvo, radikalno su proširene okviri demokratije. U proces odlučivanja, naročito izgradnjom delegatskog sistema, ušao je veoma širok krug radnih ljudi, tako da je uveliko otvoren i proces podruštvljavanja politike.

Drugo, ovako proširena, vlast je dobila preduslove da se tako i u tom smislu realizuje oslanjajući se na jedan normativizam kakvom po obimu i po osnovnim idejnim intencijama nema premca u svijetu. Pošto je gotovo sve normirano, društvena moć, ako se uopšte poštuju norme, i ne može drugačije da se pokazuje na površini društvenog i političkog života do kao moć same demokratije. Ponašati se u skladu sa tim normama znači ponašati se u skladu sa tom demokratijom.

Ali, s druge strane, proširenje mogućnosti za ostvarivanje demokratskih sloboda i prava, kao i proširenje normativno institucionalnih okvira za obezbeđenje te demokratije, nije u odgovarajućoj mjeri pratila i društvena praksa. Naime, demokratija, oličena u normama, bilo da je riječ o državnoj ili samoupravnoj regulativi, nije se ostvarivala ni efikasno ni dosljedno.

Opadanje demokratije u tom smislu, kako je više puta zapažano, uzima i opasne razmjere. Početkom 70-tih godina bilo se počelo govoriti čak i o tome da se »vlast kotrlja ulicama«.

Tri poznata pisma predsjednika Tita odnosila su se, najvećim dijelom, upravo na to da organizovane snage društva, a prije svega rukovodstva, ne poštuju svoje sopstvene dogovore i odluke, da se izigravaju društvene norme i zakoni, da se zloupotrebljavaju društveni položaji i društvena moć i slično. Već i sama činjenica da se predsjednik Tito obraćao najširem članstvu Saveza komunista i radnim ljudima u jednom takvom vidu ukazivala je

[3] Svaka generacija nastoji da prevaziđe prethodnu. Ali progres u istoriji ne zavisi samo od tih nastojanja, već od spleta objektivnih zakonitosti. Još manje se progres može mjeriti prema subjektivnoj ocjeni koju svako rukovodstvo daje o svom radu. Kada bismo sudili prema iskazima pojedinih rukovodstava, u kojima se dnevno proglašava za epohalno i istorijsko, danas bismo bili blizu komunističkoj asocijaciji slobodnih proizvođača. U tom smislu i demokratski »skok« do koga je nesumnjivo došlo, na osnovu čega se i mogu praviti razlike između etapa našeg razvoja, veći je svakako u zamislima i propagandnim iskazima no u stvarnosti.

Digitized by Google

i na to da se bilo počelo gubiti povjerenje u »nadležne« da mogu i da hoće da se ponašaju u skladu sa svojim nadležnostima, to jest da mogu da usmjeravaju društvene tokove pravcem izgrađenih i normiranih stavova i utvrđene politike.

I Titova inicijativa koja se odnosi na kolektivni rad i jednogodišnji mandat motivisana je, pored ostalog, potrebom onemogućavanja ili bar ograničavanja liderstva, što znači nekontrolisane vlasti i moći pojedinaca, njihovog ponašanja mimo i nezavisno od postojećih normi, od ovlašćenja u okvirima demokratskih institucija.

Klackajući se između vlasti s manje slobode i slobode s manje vlasti, u našu demokratiju se, po svoj prilici, već odavno ugnijezdila ta druga, liberalizmu bliža tendencija. U ime tobožnjeg sužavanja prostora i mogućnosti za razmah demokratije »čvrste ruke«, gotovo da je stekla pravo građanstva jedna vrsta demokratije koju bismo uslovno nazvali — demokratijom »meke ruke«. U stvari, rascijepljena između vlasti i slobode, naša demokratija se danas u znatnoj mjeri pokazuje i kao sloboda bez vlasti ili, drugačije rečeno, kao demokratija u kojoj su njene sopstvene norme u nekoj vrsti »uslovnog«, fakultativnog statusa.

U svim sredinama, svim republikama i pokrajinama, kako se svakodnevno možemo osvjedočiti, i prema onome o čemu se govori u delegatskim skupštinama i o čemu se piše, što zapažamo oko sebe, naša demokratija, ako je gledamo kroz njene norme, pokazuje se veoma često maltene nemoćnom. Ono što je ova demokratija utvrdila za svoju normu, a što je oličeno u pravnoj i samoupravnoj regulativi, u politici i dogovorima, u praksi se često suspenduje: u realnom životu pojavljuje se neki, od društvene regulative osamostaljen, stihijni tok.

Iako je demokratija, oličena u novim društvenim normama, u novim institucijama, izrastala i na bazi novih, takođe demokratskih odnosa, a sve to skupa i na bazi novog socijalističkog humanizma i morala, nove društvenosti, u protivrječnim kretanjima u društvu su se nastanjivale i pseudoljudske potrebe i težnje. Došlo je, pored ostalog, do hipertrofije značaja materijalnih dobara, a iz toga i do prenaglašenih težnji da se po svaku cijenu, ne birajući sredstva, stekne što veći imetak. Sa tom tendencijom nužno je rasla i tendencija devijantnog društvenog ponašanja, to jest ponašanja mimo i nezavisno od postojećih društvenih normi. Naime, ako narasle egoističke aspiracije mogu da se realizuju i u okvirima demokratije, onda se i ostaje u tim okvirima. Ako, pak, to nije bilo moguće, onda se traže svi mogući i nemogući putevi da se demokratija izigra.

Što je sve to tako, stvar je za šira i dublja sociološka i psihološka razmatranja. Nas u ovom kontekstu ne interesuje toliko to da ima veliki broj ljudi koji žele da se obogate ili da bilo šta drugo steknu na račun društva, ne poštujući njegove norme, koliko nemoć naše demokratije da svemu tome parira svojim sredstvima.

Digitized by Google

Ispoljila se, čak, jedna simptomatična zakonitost: porast plime devijantnih ponašanja prati porast liberalističkog ili oportunističkog odnosa prema takvim ponašanjima.

Dospjeli smo dotle da ni pravosnažne sudske odluke nijesu uvijek ni pravosnažne ni ostvarljive. Kako je konstatovano na jednom sastanku, kada je vršena analiza idejnih problema, u Ulcinju ima preko 200 pravosnažnih sudskih odluka koje se ne izvršavaju! Koliko drastičan, primer je gotovo isto toliko i uobičajen. Ima slučajeva oglušivanja i o elementarne norme, kojih se drže sva demokratska društva. Na primjer, da se ne poziva na odgovornost neko ko zgazi čovjeka u saobraćaju!

Najviše se atakuje na društvenu imovinu, jer ispada da je u vezi sa tim i najlakše izigrati zakon i, na račun društva, nešto prisvojiti. Pomenuti primjer iz Ulcinja najvjerovatnije da govori upravo o tome. Uostalom, gdje se sve ne uzurpira zemljište koje pripada društvu, gdje se ne grade »divlje« kule i divlja naselja?!

Neustavno i nezakonito ponašaju se i radne organizacije. Zna se, recimo, kada, pod kojim okolnostima, cijene mogu i treba da rastu, pod kojim okolnostima se može ostvariti dohodak i imovina, ali i to da se veoma često cijene povećavaju mimo svih dogovora, pa opet nikome ništa. Demokratija opet ostaje nemoćna.

Ima velikih radnih organizacija koje su to više po gubicima nego po ostvarenim rezultatima. Za drugu je priču kako se stvaraju takve organizacije, čijim neznanjem i čijom samovoljom. Pomenimo samo to da se gubici takvih radnih organizacija ne rijetko pokrivaju isplaćivanjem velikih svota novca iz banaka i bez odgovarajuće demokratske procedure u okviru delegatskog sistema.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori, kao novi vid samoupravnih normi i samoupravnog mehanizma, već na samom početku pokazuju se takođe kao neostvarljivi. Poznato je da su pojedine fabrike morale da obustavljaju rad jer se poslovni partneri nijesu držali dogovora.

Dovoljno je pisano da se ne ostvaruje ni pravo na istinu. Koliko će društvena, samoupravna javnost saznavati o stvarnim problemima, o devijantnom ponašanju pojedinih faktora, što se, svakako, tiče te javnosti, jer neposredno pogađa njene interese, ni to veoma često ne zavisi od opšteprihvaćenih društvenih normi, već od mnogo čega drugog što je izvan ili iznad tih normi i one javnosti koja je sve to normirala.[4]

Kao što imamo inflaciju novca, imamo i inflaciju »zaključaka« političkih foruma. A vrijednost tih papira je gotovo u srazmjeri novca koji se devalvira. Razlika je čak u korist novca, jer

[4] Najdrastičnije se prikrivanje istine ispoljilo u vezi sa djelovanjem kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu. Ne samo da je to skrivano od šire javnosti, da se o tome nije smjelo pisati, već su i legitimni državni i društveno-politički organi i forumi, čak i članovi CK SKJ (kako je izneseno na sjednici kada je o tome bila riječ) bili van domašaja pune istine o svemu tome.

Digitized by Google

i taj devalvirani novac ipak je u opticaju i služi kao sredstvo plaćanja, a papirnati zaključci ostaju samo kao istorijska dokumentacija i svjedočanstvo više ili manje konzistentno izraženih dobrih pobuda i namjera.

Analizirajući pojave ovakve i slične vrste, naša politička sociologija je konstatovala da kod nas u dužem razdoblju postoji veoma opasan raskorak između normativnog i stvarnog. Tito je o tome govorio kao o raskoraku između riječi i djela, uvijek kritički apostrofirajući demagoški i kalkulantski verbalizam ljudi iz rukovodstava.

Očevidno, moramo se najozbiljnije zapitati šta to sve skupa znači sa gledišta daljeg razvoja naše demokratije, to jest sistema socijalističkog samoupravljanja ili i — govoreći samom suštinom te demokratije — sa gledišta položaja radničke klase i radnih ljudi.

Demokratija može da teče i mimo svojih normi, a da opet bude na dobro. Propise, političke stavove, dogovore, ako je sve to na brzinu i nedovoljno demokratski utvrđivano, pod uticajem nepovoljnog odnosa snaga i slično, i ne treba striktno poštovati. Ako se neposrednom praksom organizovanih snaga dođe do boljih saznanja i opredjeljenja, koja negiraju postojeće norme, to ne ide na štetu, već, naprotiv, u prilog demokratiji. Mnogo širi od bilo kojeg i bilo kakvog normativizma, život pokazuje zaista i takve tokove koji nadilaze i samim tim koriguju postojeću regulativu. Ali ovdje nije o tome riječ, već o samovoljnom kršenju normi od strane pojedinaca i grupa, a za račun nekih svojih privatističkih interesa i o aktivnom i pasivnom tolerisanju takvog ponašanja od strane »nadležnih«.

Zato nema nikakve sumnje da je raskorak između normativnog i stvarnog, do kojeg dolazi relativiziranjem i suspendovanjem normi, katkada i onih elementarnih, o kojima se strogo vodi računa i u demokratijama koje nazivamo »formalnim«, jedan od najkrupnijih problema naše demokratije, a time i našeg revolucionarnog razvoja. To je, razumije se, problem i svake druge demokratije. Kao što je poznato, za više od sto godina gotovo svi pokreti, sve partije i svi režimi deklarisali su se za demokratiju. Nedostatak tih drugih demokratija je bio, međutim, u tome što su to najčešće bile samo propagandističke deklaracije.

Prema tome, nije toliko važno imati demokratski normativno-institucionalni okvir, još manje samo se deklarisati za demokratiju. Ono što logika istorijskog razvoja iziskuje — što je potreba razvoja proizvodnih snaga i odnosâ u društvu za kojima ljudi u svim zemljama teže — to je demokratija koja se ostvaruje, koja nije samo norma, već i društvena realnost.

Ako su norme naše demokratije građene na temeljima naše revolucije, pod uticajem i u znaku njenog razvoja, njihovo negiranje ili odustajanje od njih — a upravo o tome govori i »odustajanje« od vlasti koja je u funkciji njihove zaštite — praktički se manifestuje kao kolebanje u razvoju revolucije i socijalizma. Ne

Digitized by Google

samo pravni, već i ekonomski i politički sistem imaju svoju normativnu regulativu i mehanizme, a to znači i vlast, koji treba da obezbjeđuju da ta regulativa prožima društveni život. Ukoliko sve to dosljedno ne funkcioniše, onda to govori da se društvo i njegove organizovane snage nalaze u nekoj vrsti »blokade« iz koje se — da bi se rješavali stvarni društveni problemi i napredovalo — svakako mora izaći.

Stihija — oslonac monopola

Demokratija »meke ruke«, nasuprot »čvrstoj ruci«, izbacuje parolu nekontrolisane slobode — »neka svako radi šta hoće«. Ali to je samo privid stvari. Stihija do koje dolazi uvažavanjem te parole niti se uspostavlja sama po sebi niti je sama sebi svrha. U realnom životu ona se, po pravilu, uvijek izokreće u svoju suprotnost: u stvaranje terena za što čvršće pozicije raznih monopola i za nesmetano djelovanje, ali samo sa pozicija monopola. Parola »neka svako radi šta hoće« preobraća se u stanje u kome može da »radi šta hoće« samo onaj ko za to ima neke stečene pozicije, a one su uvijek monopolske provenijencije.

Tako se dolazi do inverzije: idući od etatističkog birokratizma ka liberalistički shvaćenim slobodama, dospijeva se opet do stanja koje karakterišu neki odnosi koje smo označavali »čvrstom rukom«.

Tražeći izvore ovakvih tendencija, morali bismo se pitati prije svega o stanju u produkcionim odnosima. Naša demokratija je koncipirana kao cjelovit i jedinstven sistem i ekonomskih i političkih odnosa. I to je čini progresivnijom od drugih demokratija koje su ostajale izvan domena produkcionih odnosa, obezbjeđujući određena prava građanima u političkoj sferi, a ostavljajući na snazi njihov najamni položaj u koji ih stavlja otuđenost od sredstava za proizvodnju na bazi privatne ili državne svojine. Suštinska karakteristika naše demokratije je u tome što se radni ljudi javljaju u dvostrukoj funkciji: u funkciji proizvođača i u funkciji upravljača. Ali, to je samo koncepcijski tako. Samoupravni produkcioni odnosi još nijesu tako i u tom smislu razvijeni da bi se sfera rada i sfera upravljanja javljale u jedinstvu. Istorijski uslovljena podjela rada po kojoj su na jednoj strani oni koji proizvode materijalna dobra, a na drugoj strani oni koji imaju monopol na raspodjeli tih dobara, koji se nalaze u upravljačko-rukovodećim strukturama, još se održava i reprodukuje u svojim tradicionalnim vidovima. I to što se na bazi razdvojenosti sfere rada i sfere upravljanja reprodukuje osamostaljeni i u sebe zatvoreni upravljački sloj, najveći je raskorak između normativnog i stvarnog. Taj sloj na razne načine drži monopol nad viškom rada; raznim državnim mjerama, poreskom politikom i slično obezbjeđuje sredstva za svoje održavanje i svoju reprodukciju. Ta sredstva koja služe za održavanje i reprodukciju upravljačko-rukovodećih struktura (nazovimo ih

Digitized by Google

sada birokratskim strukturama, jer one su to uvijek onda ako su od rada i proizvođača osamostaljene i ako imaju monopol bilo u kom vidu) mogu da rastu ili da se održavaju na istom nivou čak i onda kada opšte stanje privrede nije dobro i kada je u opadanju životni standard proizvođača materijalnih dobara. Naša praksa i taj raskorak pokazuje.

U našem društvu upravljačko-rukovodeće strukture, s obzirom na karakter društvenog sistema, ne bi trebalo da se javljaju u istovjetnom personalnom sastavu. Ali posredstvom kadrovske politike, koja je uglavnom u domenu upravo tih struktura, na rukovodećim mjestima predugo se zadržavaju jedni te isti ljudi. I promjene do kojih dolazi u personalnom sastavu upravljačko-rukovodećih struktura, a koje su i prirodne i neminovne, opet se vrše po principu — slični sličnima.

Na toj razdvojenosti rada i upravljanja, odnosno rukovođenja, i na svemu onome što omogućava da se upravljačko-rukovodeće strukture javljaju manje-više u jednom zatvorenom personalnom krugu, održavaju se i reprodukuju i određene karakteristike koje te strukture čine različitim od ljudi koji stvaraju materijalna dobra. Osobenosti upravljačko-rukovodeće strukture utoliko su izrazitije ukoliko je sfera upravljanja udaljenija od sfere proizvodnje materijalnih dobara.

Ovim smo naznačili samo neke uzroke i okolnosti koje i u našem društvu, suprotno karakteru sistema, održavaju, pa i reprodukuju birokratiju. Ako, pak, polazimo od te činjenice, nije teško shvatiti i objasniti sve one pojave koje govore o raskoraku između normativnog i stvarnog. Suština birokratije i njen način djelovanja dovoljno su objašnjavani i objašnjeni. Smisao birokratskog djelovanja i sastoji se u tome da društveni sistem i društvene odnose izokrene prema svojim spirituelnim potrebama, da ih učini svojom »svojinom«, pa, kada to postigne, da ih usmjerava prema svojoj mjeri.[5]

Što se demokratije tiče, birokratija je nikako ne odbacuje, ali se i ne odriče »prava« da joj određuje smisao i mjeru: da bude s više ili s manje vlasti, s više ili s manje slobode.

Kako u jednoj stvarnoj demokratiji, kao što je naša, vlast pripada radničkoj klasi i radnom narodu, birokratija i nema odgovarajuće mogućnosti da radikalno utiče na karakter normi, odluka, društvenih dogovora i politike uopšte. Zato ona nastoji da taj »gubitak« nadoknadi u narednoj fazi — fazi realizacije

[5] »Birokratija je imaginarna država pored realne države, ona je spiritualizam države. Svaka stvar stoga ima dvojno značenje: jedno realno i jedno birokratsko, kao što je i znanje (isto tako i volja) dvostruko: realno i birokratsko. Ali realna suština se posmatra prema njenoj birokratskoj suštini, prema njenoj onostranoj, spiritualnoj suštini. Birokratija poseduje suštinu države, spiritualnu suštinu države. Ovo je njena privatna svojina. Opšti duh birokratije je tajna, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a isto tako i javno mišljenje izgleda stoga birokratiji kao *izdaja* njene misterije... Za birokratiju je svijet samo prosti objekt njene djelatnosti (K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava).*

Digitized by Google

utvrđene politike. Ona to i može jer upravo u svom domenu ima državne i druge političke funkcije. Pošto se utvrdi određena politika, ona se odlučnije javlja sa svojim rezonima: da sve »provjeri« sa gledišta svojih interesa i da sve izokrene u onom pravcu i na onaj način kako to odgovara njenim birokratskim potrebama.

A pošto naša demokratija nije takva da u bilo kojem smislu favorizuje birokratiju i birokratizam i pošto se jasno odredila prema birokratskim i svim drugim uzurpacijama samoupravnih prava radnih ljudi, prema samovolji, privilegijama, subjektivizmu svake vrste, a da i ne govorimo o tendencijama koje su uperene protiv našega socijalizma, birokratiji i ne ostaje ništa drugo (ako, pak, hoće da održi svoj monopol) nego da tu istu demokratiju učini što je moguće više labavijom, rastegljivijom, praveći praznine između normi i društvene prakse kao prostor za svoje osamostaljeno i nekontrolisano djelovanje. Tu je, dakle, objašnjenje što se birokratija mora fakultativno odnositi čak i prema onim normama za koje se, voljno ili nevoljno, i sama izjasnila, »opredijelila«.

Ali nije dovoljno samo norme učiniti fakultativnim, uslovnim. Ostaje i sistem demokratije, kod nas dovoljno razvijen i klasno omeđen, koji se javlja kao smetnja da bi se, na mjesto društvenog ponašanja u skladu sa prihvaćenim normama, moglo inaugurisati neko drugo i drugačije ponašanje. Birokratija je našla načina da savlađuje i tu prepreku.

Najuočljiviji oblik kojim se izigrava mehanizam samoupravne demokratije jeste odlučivanje pomoću takozvanih neformalnih grupa. U pripremama za Jedanaesti kongres SKJ Edvard Kardelj je zapazio da je činjenica »da se ne tako retko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama samo formalno prihvataju«[6].

Neformalne grupe, koje nelegitimno vode politiku izvan legitimnih organa i institucija, najčešće se sastoje od takozvanih »čelnika« u pojedinim sredinama. U tome se ide čak toliko daleko da je takozvana »politička konsultacija« postala neka vrsta institucije, jača od drugih stvarnih, legitimnih institucija.[7] Dovođenjem tim putem demokratskih organa i institucija do toga da se samo formalno o nečemu izjašnjavaju demokratija se takođe formalizuje. Time se i odgovornost zamagljuje: oni koji su

[6] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1980, str. 189.

[7] Za sastanke »čelnih« rukovodilaca, koji su održavani ponedjeljnikom, a koji su opravdavani tobožnjom potrebom da se usaglasi »kalendar« poslova koje treba da obave rukovodstva u datoj sredini, a na kojima se, u stvari, pravio dogovor gotovo o svim takozvanim osjetljivim pitanjima, postojao je termin »demokratija ponedjeljnikom«. Ako bi se kasnije, tokom nedjelje, povela rasprava na legitimnim forumima o tim istim »osjetljivim« pitanjima, onda bi se, naročito u kritičnim trenucima, kada nije bilo sigurno šta će prevagnuti, kao najvažniji argumenat navodio stav sa »političke konsultacije«.

Digitized by Google

stvarno po sistemu odgovorni, ispada da nijesu odgovorni jer su se oslonili na autoritete, a ovi drugi, opet, nijesu odgovorni jer i nijesu formalno donijeli odluke.[8]

Ovakvim i sličnim putem iščupana iz demokratije, vlast se ne gubi, ona čak raste, ali, mijenjajući subjekte, mijenja svoju prirodu, birokratizuje se. Ona se veže za uže grupe političkih upravljača.

Kada tako izađe iz svojih demokratskih okvira, otvorena su vrata za svakakve pojave. Preseljena iz demokratije, društvena moć se onda može koristiti ovako ili onako — na dobro ili na štetu zajednice. A, zna se, u demokratskom društvu malo šta može biti dobro, makar se činilo i s najboljim namjerama, ako se čini nedemokratski.

Svaka moć koja se u jednom demokratskom društvu ostvaruje mimo i nezavisno od demokratije nužno se reperkutuje kao atak na suštinu te demokratije — na razvoj društvenih odnosa na bazi društvene svojine i na zaštitu te svojine. Da je to tako, pokazuje i ta činjenica da od demokratije kao slobode bez vlasti koristi imaju samo razni grupno-svojinski i drugi privatistički monopoli, razne grupe i pojedinci koji su orijentisani da žive na tuđ račun. Iako možemo da konstatujemo da se u dosta slučajeva zakoni ne primjenjuju, da se odstupa od njihovog slova, teško je naći slučajeva da su od toga trpjeli privatistički interesi. Društvena svojina, pak, uvijek je na udaru. A ako je to tako, jasno je na čija se leđa to sve svaljuje: na noseće subjekte naše demokratije — na radničku klasu, radni narod i radne ljude.[9]

Ne oslanjajući se, dakle, na demokratiju, a da bi se ipak opravdala za svoje ponašanje, birokratija uzima za štit neke principe koji pod određenim okolnostima i mogu imati svoju svrhu i opravdanje, ali koje ona do kraja politizira i subjektivistički koristi. Od takvih principa najčešće je u upotrebi princip takozvanog političkog oportuniteta. Tim principom gotovo sve može da se opravda. Nekada se preduzme neka mjera kakvu demokratija u svom suštinskom značenju ne predviđa, neka vrsta dogmatske »čvrstine«, a nekada se odustaje od bilo kakvih mjera iako to demokratija predviđa i iziskuje. Tu je objašnjenje što su mnoge afere u vezi sa ugrožavanjem društvene imovine, raznim uzurpacijama, samovoljom i slačno ostajale nerasvijetljene

[8] Veoma se često napada takozvani forumski rad. Izgleda da bi kritiku trebalo okrenuti u zahtjev da se afirmišu legitimni organi i forumi. Iako je nazivamo neposrednom, naša demokratija je još daleko od mogućnosti da se u praksi može ostvarivati bez foruma. Ako već postoje, forumi i treba da rade slobodno, demokratski i društveno odgovorno. Ako forumi ne rade, onda rade neformalne grupe. Drugo je pitanje veze foruma i njihove delegatske osnove. Ali, i to je normirano. Treba se toga držati.

[9] Za razliku od društvene svojine, privatnu svojinu u ovoj našoj demokratiji, iako se ona često pokazuje »rastegljivom«, ipak nije moguće uzurpirati. Po svoj prilici, i naš pravni sistem savršeniji je kada je u pitanju privatna svojina i zaštita ličnih sloboda, što znači da se u njemu zadržalo dosta tradicionalnog, građanskog.

Digitized by Google

do kraja. Jer po toj birokratskoj logici oportunije je, recimo, sačuvati »autoritet« neke ličnosti iz političkog establišmenta nego sačuvati autoritet demokratije.[10]

U svim ovim, od naše demokratije otuđenim oblicima ponašanja birokratija je, očito, uvijek prisutna. I ranije dok se i sistemom bar donekle mogla koristiti za djelovanje sa svoje osamostaljene pozicije i kasnije, to jest sada, kada mora izlaziti iz sistema i prenebregavanjem njegovih normi obezbjeđivati svoju poziciju i otvarati puteve za svoje osamostaljeno djelovanje.

Razlika je u odnosu na raniji i današnji period u tome što u novije vrijeme, kada se jače ugnijezdio liberalizam, nužno dolazi i do jačeg »savezništva« birokratije sa drugim monopolima, među kojima počinju da uzimaju većeg maha oni monopoli koji niču na razaranju društvene svojine, na obnovi kapital-odnosa i na razmahu najrazličitijih privatističkih interesa. Proces uspostavljanja toga savezništva, pri tendenciji legalizovane stihije, takođe je stihijan. I sama birokratija biva iznenađena, pa i uplašena, tim vezama u koje i nevoljno upada.

Danas i jeste takvo stanje koje birokratiju čini neuralgičnom. Ona je, s jedne strane, vezana za društveni sistem, za državu, za poredak. Iz te vezanosti i proizlazi njena društvena moć. Prema tome, ona nikako ne želi da se te veze odrekne niti da se stvori društvena atmosfera u kojoj bi bilo očito da se ona ne ponaša u skladu sa poretkom demokratije kakvu imamo, u skladu sa društvenim sistemom i odnosima kakve razvijamo. A, s druge strane, dolazi i do takvog stanja u kome kidanje te veze postaje očevidno. Ne samo da se birokratija oglušuje o te obaveze, pa ne preduzima ono što je u njenoj nadležnosti, ne aktivira mehanizme sistema u sprečavanju raznih devijantnih ponašanja, već i njeni dijelovi počinju da se i sami ponašaju devijantno, gotovo do bezobzirnih razmjera.

To se pokazuje naročito u jednoj relativno novoj činjenici. Nekada su postojali »klasični« džeparoši, posrnuli ljudi, iščašeni iz sistema, koji su bezobzirno zavlačili ruke u tuđe džepove i u srećnijim slučajevima obijali vrata kasa. Danas su to, i kod nas kao i svuda u svijetu, u odnosu na druge vrste krađa i pljačke, gotovo dječije igre. Glavni lopovluci izvode se ili uz saradnju ili i uz ćutnju ljudi koji pripadaju rukovodećim strukturama.[11]

Recimo sada, u »prilog« birokratiji, da ona svakako nastoji da prevlada tu protivrječnost, da se, ipak, prikaže u što boljem svijetlu. Ali, ona je u tome nemoćna. Jer, da bi bar ograničila, ako ne i isključila te druge monopole, sva ta od demokratije i

[10] Veoma mnogo je pisano o slučaju Udruženja publicista u Beogradu (da ne pominjemo druge slučajeve), ali se nije otklonio utisak da se tu nešto, zbog nečega i nekoga, ipak skriva.

[11] Ima jedna granica kada raskorak između normativnog i stvarnog prelazi u krizu u pogledu mogućnosti funkcionisanja sistema. Simptom te krize je i kriza morala. Pojave o kojima je riječ još uvijek su samo pojave, a ne i suština društvenih odnosa, ali njihov broj i učestalost upozoravaju da nemoralnost raste u zabrinjavajućim razmjerama.

Digitized by Google

društva osamostaljena, devijantna ponašanja, ona mora ustati protiv svih monopola, što znači i protiv svoga sopstvenog monopola. A za tako nešto, ona ne može biti — time bi samu sebe negirala. Njeni dometi mogu da dosežu, pa tako i biva, samo do povremenih popravki onoga što nije dobro u sistemu ili u realnim društvenim odnosima.

Prevladavanje raskoraka između normativnog i stvarnog na liniji razmaha realnih tokova demokratije mogućno je, prema tome, samo prevladavanjem monopola, a prije svega birokratskog monopola.

Može li se demokratija sama sobom braniti

Sve demokratije vreba jedno permanentno iskušenje: kako se braniti od spoljnih neprijatelja i od svojih sopstvenih slabosti, od svoje nemoći da ostvaruje svoje norme i sve drugo što programira i proklamuje? Treba li, suočena s opasnostima, da izađe iz sebe same, pa da prizove u pomoć neke sebi neimanentne sile i metode djelovanja ili, naprotiv, da i tada ostane pri svojim bitnim opredjeljenjima i da se brani snagama i sredstvima koje iz nje same proizlaze i koje su joj svojstvene?

Ova pitanja su utoliko aktuelnija ukoliko su snage reakcije i kontrarevolucije, kao i protivrječnosti i slabosti svake vrste. prisutnije. A svijet u cjelini danas je suočen sa veoma oštrim konfrontacijama i konvulzijama. Potreba razvoja proizvodnje svuda u svijetu, bez obzira na karakter društvenog sistema, sve više iziskuje spajanje rada i upravljanja, što znači veći stepen demokratizacije društvenih odnosa. A i stoga dolazi do kontrademokratske ofanzive.

Socijalizam kao svjetski proces teče ne samo u znaku borbe za novo, u znaku izgradnje i ostvarivanja pozitivnih programa, već i u znaku borbe protiv najrazličitijih oblika kontrarevolucije. Socijalistička društva, pa tako i naše, razvijaju se na tlu zatečenih i drugačijih društveno-ekonomskih i idejno-političkih formacija, što znači i u uslovima kada su još prisutni i djelujući elementi klasnih odnosa koji su i samom svojom prirodom prepreka uspostavljanju novih demokratskih društvenih odnosa. Koliko je tih elemenata, kako se pokazuju na površini društvenog života i sa kakvim djejstvima, različito je u svakoj zemlji, ali je očevidno — i kada nas ne bi na to upućivale anticipacije klasika marksizma — da će ta klasna slojevitost, bar u nekom stepenu, postojati kroz cio prelazni period, sve dok se ne izgradi nova formacija — komunizam.

Klasna diferenciranost uvećava se i »proizvodnjom« novih višesmjernih, katkad i međusobno antagonističkih tendencija, odnosa i ponašanja slojeva i grupa unutar socijalističkih društava. Drugim riječima, i na tlu samog socijalizma, kao njegov sopstveni proizvod, niču različiti interesi, od kojih svaki teži da se na-

Digitized by Google

motne društvu kao opšti i neprikosnoveni, što neminovno postaje izvor određenih sukoba.

Protivrječnosti te vrste ne moraju same po sebi biti prepreka napretku, ali to postaju onda kada se društvo pokaže nesposobnim da njima u okvirima demokratije i demokratski upravlja, otvarajući put sve novijim i progresivnijim tendencijama i odnosima.

Situacija je u svakoj zemlji utoliko složenija što se nigdje ne živi ispod staklenog zvona, već u svijetu koji je, s jedne strane, veoma šarolik, s razlikama iz kojih često proističu i ljuta neprijateljstva, a, s druge strane, veoma povezan, gotovo nedjeljiv po neophodnosti da se u svakom njegovom dijelu koriste tekovine ma koje zemlje koje su od značaja za razvoj proizvodnih snaga, civilizacije i kulture, pa time i po neophodnosti i mogućnosti da svako na svakoga emituje i svoj idejno-politički uticaj. Razumije se, manje razvijena društva u situaciji su da trpe veći uticaj, što ih stavlja u dileme koje ne rijetko dovode ili do zatvaranja ili do jačanja unutrašnjih sila presije na račun demokratije.

Na sve te okolnosti socijalističke demokratije različito reaguju. Nesporna je činjenica da veći stepen protivrječnosti i antagonizma uslovljava veći stepen prisustva faktora presije. Ali ničije iskustvo nije takvo da bi se pokazivalo opravdanim da se faktori presije osamostaljuju od demokratije i da osamostaljeno djeluju. Staljin je čak prenaglašavao »zaoštravanje« klasnih protivrječnosti i »klasne borbe« da bi time opravdao ne samo restrikciju, već i potpuno negiranje sovjetske vlasti i sovjetske demokratije, vladajući subjektivistički pomoću svog grandioznog birokratskog aparata. Kontrarevolucionarni smisao te teorije i te prakse dovoljno je poznat.

Naše je programsko stanovište — i na njemu moramo dosljedno istrajavati — da se samo demokratijom mogu obuzdavati, pa i iskorjenjivati, svi oblici nedemokratije. Uspostavljati neki oblik nedemokratije i nastupati sa nedemokratskih pozicija može da dadne rezultat u nekoj trenutnoj situaciji i u borbi protiv jednog oblika nedemokratije (jednog despotizma, monopolizma itd.). Ali poslije te borbe, na mjesto jedne nedemokratije, ostaje ovaj drugi, »odbrambeni« oblik nedemokratije, koji će, prije ili kasnije, takođe biti kočnica progresu i imati ili iste ili bar slične negativne posljedice za stvar socijalizma, za bratstvo — jedinstvo, za položaj radnog čovjeka, kao i za ono od čega se ustuknulo nazad i pošlo u borbu sa neke retroaktivne pozicije.

Na to nas upućuje i naše pozitivno iskustvo. Pokušaji restauracije staroga — staljinističko-dogmatska i malograđanska kontrarevolucija — bilo da su ti pokušaji dolazili različitim kanalima spolja ili iznutra — nijesu nas natjerali ni na zatvaranje ni na jačanje faktora presije na način koji bi ugrožavao osnovni pravac našeg demokratskog, socijalističkog, samoupravnog razvoja. Na vrijednosti koje su nam se naturale ili spolja ili iz naše »unutrašnje emigracije« odgovarali smo jačim isturanjem sopstvenih

Digitized by Google

novih vrijednosti koje stvaramo. Značajno je iskustvo da smo svaki vid nedemokratije koji nam se nudio kao model osporavali još većom, još razvijenijom demokratijom. Opredjeljenje za samoupravljanje nije proizašlo iz sukoba sa Staljinom i staljinizmom, već iz demokratskih fundamenata i karakteristika naše revolucije, ali smo na taj despotizam mogli uspješno odgovoriti upravo time što je već bio otvoren široki pokret za demokratiju koja će dobiti izraz u socijalističkom samoupravljanju. Politički hroničar i našeg kasnijeg razvoja ne bi mogao da previdi činjenicu da smo, bez obzira na sva kolebanja, iz svih konfliktnih situacija izlazili sa novim, još demokratskijim programima.

Ali, kada se zalažemo za demokratske sadržaje, oblike i metode i u funkciji klasne političke i ideološke borbe, onda su — imajući na umu različita shvatanja i različit odnos prema demokratiji — nužna preciziranja. Riječ je ne o demokratiji u anarholiberalističkom smislu, koja podrazumijeva, pored ostalog, mirnu i ravnopravnu koegzistenciju različitih, pa i antagonističkih klasnih političkih odnosa i ideologija. I ne o demokratiji koja isključuje vlast, a podrazumijeva samo prava bez odgovornosti, samo slobodu, koja bi u tom slučaju bila sloboda za svakog, pa i za djelovanje protiv socijalizma, odnosno protiv istorijskih i konkretnih interesa radničke klase, protiv socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, nacionalne ravnopravnosti i politike nesvrstavanja.

Često ili zaboravljamo, previđamo ili zanemarujemo notornu činjenicu da je demokratija oblik klasne vladavine, a u našim uslovima oblik vladavine radničke klase, koja se u ostvarivanju svojih revolucionarnih ciljeva može i mora koristiti svim sredstvima revolucije, što znači svim i ideološkim i političkim sredstvima. No, ta sredstva ne smiju izlaziti izvan okvira, uopšteno govoreći, društvenog dogovora, izvan legalnih i legitimnih normi, što opet znači — izvan demokratije.

Po riječima Edvarda Kardelja, »... socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna *vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima*, i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu«[12].

I dalje: »Stoga i naš sistem samoupravne demokratije u današnje vreme — pored osnovnih društvenih funkcija koje vrši — mora biti takođe instrument održavanja, odbrane i funkcionisanja sistema klasne vlasti, to jest samoupravne vladavine, odnosno vodeće društvene uloge radničke klase u demokratskoj

[12] E. Kardelj, op cit., str. 107.

Digitized by Google

povezanosti i uzajamnoj zavisnosti sa svim radnim i demokratski orijentisanim ljudima našeg društva.«[13]

Demokratija tako shvaćena ne isključuje ni takozvana administrativna rješenja. Demagogija je ili praznoslovlje kada se — povodom privrednih i drugih teškoća — daju svečane izjave da »izlaz nije u administrativnim rješenjima«, a pri tome se ne preduzima ništa što je neophodno da bi se izašlo iz teškoća o kojima je riječ. Zaista je neosporno da administrativna rješenja ne mogu predstavljati model i metod ostvarivanja ciljeva u društvu koje se razvija na osnovama socijalističke samoupravne demokratije.

Ali, ako je demokratija i vlast, — a to jeste — onda to, prirodno, podrazumijeva da se mogu, i moraju, preduzimati i određene administrativne mjere. Demagogija nam ne treba, jer je i ona izum nedemokratije i najčešće, ako ne i uvijek, koristi se u nedemokratske svrhe. A kada govorimo o administrativnim mjerama, onda uvijek moramo da imamo na umu da je riječ o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, što znači da se takva rješenja moraju javljati samo u funkciji samoupravljanja i pod neposrednom kontrolom demokratskih, samoupravno organizovanih snaga, kako ne bi imala osamostaljen oblik djelovanja, hrabreći povampirenje etatističko-birokratskih i drugih monopolskih tendencija. Suština nije u tome da li preduzimati administrativne mjere, već u tome kada i kako — držeći se Ustava, zakona, samoupravnih normi i društvenih dogovora ili, pak, subjektivistički, birokratski.

Mi jesmo za odumiranje države i u tom smislu moramo svačim i u svemu podsticati taj proces, ali isto tako je neosporno da još moramo imati u nekom vidu i državnu organizaciju kao jedan od instrumenata društva koje postaje samoupravno, a koje ipak još nije ni sasvim ni u svemu samoupravno.

Kada ističemo potrebu zaštite društvene imovine, tekovina revolucije, društvenih normi i dogovora, konačno — same socijalističke samoupravne demokratije, onda ne treba imati na umu samo potrebu postojanja sila presije, još manje da one budu oličene samo u državnim organima. Svi ti ciljevi mogu i treba da se ostvaruju integralnim razvojem i afirmisanjem svih elemenata demokratije, što znači ne samo njenih institucija i normi, već i njenih unutrašnjih snaga koje su sadržane u objektivnom interesu radnih ljudi da kroz proces oslobađanja rada i demokratsko regulisanje međusobnih odnosa neprekidno proširuju okvire svojih sloboda i poboljšavaju uslove svoga života. Suština demokratije nije u njenoj restriktivnoj, već u njenoj oslobađajućoj funkciji. A to znači da se demokratska vlast mora pojavljivati samo u instrumentalnom vidu i značenju, da onemogućava sve one faktore koji sprečavaju proširivanje demokratskih prava i afirmaciju stvaralačkih inicijativa sve većeg broja u demokratskoj praksi angažovanih radnih ljudi.

[13] Ibid., str. 108.

Digitized by Google

Dokle god postoje protivrječnosti u društvu, ma u kom vidu se one javljale, mora da postoji neki stepen i vid prinude. Međutim, prinuda ne bi trebalo, kao što velikim dijelom danas jeste, da bude koncentrisana samo u državnim organima. Većim oslanjanjem na ekonomske zakonitosti, a prije svega na zakon vrijednosti, prirodnije bi se regulisao društveno-ekonomski život. Neposredna i slobodna tržišna razmjena proizvoda proširuje dimenzije slobode radnika i radnih kolektiva, jer je ta razmjena jedno od objektivnih mjerila produktivnosti rada, kvaliteta proizvoda, usklađivanja proizvodnje i društvenih potreba, rentabilnosti investicija, ekonomičnosti rada i slično. Ali, koliko god da smo u poslijeratnom razvoju otvarali put djelovanju ekonomskih zakonitosti, u isto vrijeme smo ih povremeno nekim mjerama državne politike i vještački obuzdavali, pod izgovorom da time obuzdavamo stihiju. Danas imamo takvu situaciju da se cijene proizvoda inflatorno naduvavaju i da su u protivrječnosti sa zakonom vrijednosti, čime je, zapravo, i otvoren prostor za stihiju, ali ne stihiju tržišta, već stihiju državne i druge regulative, stihiju raznih tehnokratskih i grupno-svojinskih monopola. Kod nas se gotovo i ne može dogoditi da neka radna organizacija bude likvidirana, nezavisno od toga da li je na tržištu mogla da opravda postojanje. Time se najbolje pokazuje prisustvo države u ulozi regulatora društveno-ekonomskih odnosa, umjesto da to bude zakon vrijednosti. Ovo nikako ne znači da se isključuje svaka uloga države i svjesnog usmjeravanja privrednog života. Ta uloga, međutim, treba da se izražava upravo u tome da se otvori put slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti i da se u privredni život u većoj mjeri unose objektivni ekonomski kriterijumi. Bez ove relacije ekonomskih zakonitosti i državnog arbitriranja socijalističko samoupravljanje bilo bi neostvarljivo.

Istinska demokratija ne podrazumijeva samo ekonomski i politički sistem. Ona uključuje društvenu svijest u najširem smislu — ideologiju i moral. Kada bi se i ti faktori određenije i aktivnije pojavljivali na sceni društvenog života, sigurno je da bi naša demokratija postala neuporedivo moćnija. Bez svijesti o revolucionarnim ciljevima i idealima društvene norme se gube u plitkim i nesigurnim vodama pragmatizma. Bez moralnih normi ne mogu se afirmisati ni pravne norme.

I sama samoupravna organizacija podrazumijeva postojanje i prava i obaveza, a to znači i faktora koji to obezbjeđuju. Drugim riječima, i samoupravljanje ima određene faktore presije, koji su jednim dijelom institucionalizovani i oličeni u sistemu normi i organizacionih oblika poretka, a drugim dijelom se izražavaju spontano, posredstvom svijesti i neposrednim djelovanjem radnih ljudi kroz procese samoupravnog odlučivanja o uslovima svoga života i praksu ponašanja u skladu sa tim odlukama.

Već sada, u ovoj fazi razvoja, mogu i treba neuporedivo više da dolaze do izražaja svi ti imanentni faktori socijalističkog samoupravljanja. U te faktore, kao unutrašnja snaga samoupravlja-

Digitized by Google

nja, spadaju i sve naše društveno-političke organizacije sa Savezom komunista kao avangardom radničke klase i društva i faktorom odgovornim za pravac našeg društvenog razvoja, kako je i Ustavom verifikovano.

Ovako shvaćena, u svojoj cjelovitosti, sigurno je da demokratija ne mora izlaziti iz sebe i oslanjati se na neki oblik vladavine ili neke snage koji nijesu njoj imanentni — da bi se uspješno razvijala i branila.

Odreći se normi ili oportunizma

Da bismo našu demokratiju učinili efikasnijom i ostvarljivijom, treba se upitati ne samo o tome ko, zašto i na osnovu kojih moći krši, zanemaruje ili iskrivljuje društvene norme, ometajući ili onemogućavajući na taj način ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i funkcionisanje našeg demokratskog sistema, već i o karakteru i vrijednosti državne i samoupravne regulative, normiranja načina života i ponašanja u zajednici.

Pod pritiskom saznanja da postoji uočljiv i višestruko simptomatičan raskorak između normativnog i stvarnog, u novije vrijeme se pojavilo dosta razmišljanja sa različitim zaključcima, pa se i sugeriše utisak da je za takvo stanje kriva naša prevelika normativna aktivnost, to jest inflacija normi. Dovedena do krajnjih polariteta, razmišljanja o putevima i mogućnostima usklađivanja normativnog i stvarnog mogla bi se, zapravo, svesti na dilemu: da li da se smanji broj normi, a time i obim zahtjeva o onome čemu treba da težimo ili da se izvrši neko reorganizovanje i aktiviranje društvenih snaga, a prije svega da se osnaži i u društveni život određenije inauguriše kategorija odgovornosti.

Po svoj prilici, i u ovoj stvari, kao što to često biva, rješenje ne treba tražiti uzimanjem jedne od tih krajnosti, već ga treba tražiti i na jednoj i na drugoj strani.

Nesporno je da društvo ne može postojati bez normi, kao i to da i državne i samoupravne norme nužno podrazumijevaju i postojanje određenog oblika vlasti. Samo će, valjda, u komunizmu, kako ga marksizam anticipira, norma moći da egzistira bez vlasti u smislu prinude, jer će u tom slučaju prinudu i sankcije zamijeniti asocijacija u kojoj se svi odnosi regulišu na bazi pune dobrovoljnosti i svijesti o zajedničkim potrebama. To znači da se svaka pomisao o tome da li su nam potrebne norme sama po sebi isključuje. Isto tako, ako već postoje norme, onda je prirodno da one treba i da se ostvaruju. Neostvarivane norme, svejedno da li stoga što su neostvarljive ili iz nekih drugih razloga, i nijesu norme. Njih ne treba izjednačavati sa dogmama, ali treba sa principom obaveznosti.

Može, međutim, postojati razlika u odnošenju prema normama koje se tiču »dnevne politike«, s jedne, i koje se tiču strateških pravaca društvenog razvoja, s druge strane. Ali samo u tom smislu što se svakoj od njih različito pristupa i što nema istu te-

Digitized by Google

žinu odnos prema svakoj od njih. Norme »dnevne politike« može, a ponekad i treba, da gazi bujica nadošlih svjesnih akcija organizovanih društvenih snaga. Strategija se, pak, mora braniti svim sredstvima kojima demokratija raspolaže, jer od toga zavisi hoće li ili neće ta demokratija imati perspektivu, pa i to hoće li ili neće imati motivaciju za ostvarivanje ili, ako treba, negiranje »dnevne politike«, a, u krajnjim konsekvencama, hoće li ili neće biti stabilna.

U anarholiberalističkom konceptu demokratije izjednačava se vrijednost svih normi i sve su, ne samo filozofijski, već i praktički, »upitne«, to jest sve mogu, a i ne moraju, da se ostvaruju. Praktična konsekvenca takvog shvatanja demokratije je i ta da i naš socijalistički samoupravni pravac društvenog razvoja ne mora biti obavezan, već se i on može dovesti u pitanje na osnovu »pameti« koju neko nakupi u glavi iz kakvih knjiga ili trenutnih raspoloženja. Može se neko, recimo, »naljutiti« na neku ličnost iz poretka ili zbog neke odluke kojom je učinjena nepravda jednoj društvenoj sredini ili njemu lično, pa da zbog toga odbaci krvlju opredijeljeni pravac društvenog razvoja.

U etatističko-birokratskom konceptu demokratije strategiji se poklanja manja pažnja nego »dnevnoj« politici. Dnevnoj politici se daje apologetski značaj, bez obzira na to da li je u skladu sa strategijom. Imajući na umu prevashodno dnevnu politiku, ova demokratija prije ili kasnije gubi vezu sa strategijom, a time se i ona izrođava; apologija te politike preobraća se u apologiju birokratskog aparata, pa i u tom slučaju, kao i u anarholiberalizmu, razlaz između normativnog i stvarnog postaje neminovan.

Progresivno usmjerene demokratske snage moraju, međutim, imati pozitivan odnos prema utvrđenim normama. Neprihvatljivo je da se *a priori* sumnja u vrijednost i opravdanost postojećih normi, pa da se pod tim izgovorom one relativiziraju, da se radi mimo i nezavisno od njih.

Ali, ako se zalažemo za, čak striktno, poštovanje legalno i legitimno utvrđenih društvenih normi, to nikako ne znači da se zalažemo i za normativizam kakav imamo i za apologiju snage propisa. Dovoljno je jasno da norme same po sebi ne mogu mijenjati društvene odnose. A još je jasnije da takav efekat ne mogu imati one norme koje su subjektivistički izgrađivane bez vođenja računa o objektivnim zakonitostima i mogućnostima društvenih snaga kakve one u stvarnosti jesu.

Polazeći od tih saznanja, subjektivne organizovane snage našeg socijalizma trebalo bi, svakako, da određenije vode računa ima li, koliko i čega nerealnog u našim dogovorima o onome šta i kako hoćemo da činimo, kako da se ponašamo. Drugim riječima, da u smanjivanju raskoraka između normativnog i stvarnog idemo i od normi ka životu.[14]

[14] Kako navodi dr Petar Radulović, kod nas ima preko tri miliona propisa i samoupravnih opštih akata (»Politika«, 4. 9. 1981).

Digitized by Google

Puste proklamacije i kićenja perjem ptica što su na granama koje se ne mogu dohvatiti manje vrijede i od najskromnijih ostvarenja. A upravo mi imamo takvog kićenja. Da bi stvar bila još gora, mi smo i stvarnost i realne odnose ne rijetko zamjenjivali pustim željama, poniklim na smišljenom kalkulisanju za dopadanje, na svjesnoj negaciji ili na nepoznavanju objektivnih zakonitosti društvenog razvoja. U pogledu oslanjanja na norme bilo je kod nas neke vrste hegelijanstva.

»Norme i projekcije« — kako zapaža Najdan Pašić — »idu ispred stvarnosti, pokušavajući da utiču na stvarne odnose, da ih usmeravaju u jednom određenom pravcu. Međutim, upravo tu se javlja problem: postoji opasnost da taj raskorak između normativnog i stvarnog postane prevelik i da se tako stvori jedan sistem normativnih fikcija koje maskiraju realne odnose. I umesto da norme pomažu revolucionarnim snagama, da one uspešnije ostvare svoje ciljeve, takav sistem normativnih fikcija dovodi do dezorijentacije, do zbrke, do mešanja i zamenjivanja onoga što je proklamovano sa onim što stvarno jeste.«[15]

Na takvoj iluzornoj normativnosti, razumije se, neminovno se stvara i iluzorna realnost, to jest takva realnost u kojoj se zaista ne zna šta može, a šta ne može, a samim tim šta treba ili ne treba (šta nije obavezno) da se ostvari. Jedan od uzroka raskoraka između normativnog i stvarnog je upravo u tome što je projektovano i nerealno, a od društvenih snaga, samo zato što su i takve fikcije normirane, zahtijeva se i očekuje da i tu nerealnost realizuju. Naše pravne i druge norme, očito, moraju biti boljeg kvaliteta nego što jesu.

Drugi uzrok je u tome što se ostajalo pri uvjerenju da će norme same po sebi proizvoditi odgovarajuće efekte. Ta, kako kaže Najdan Pašić, »sujeverna vera u svemoć propisa, posebno državnih propisa, tipična je bolest birokratskog subjektivizma«. Birokratija se normativnom aktivnošću i »odužuje« socijalizmu. Propisi su doneseni, a poslije toga, kako praktički izlazi, neka čini šta ko hoće i može, pa i ona sama zadržava »pravo« da gleda svoja posla. A to gledanje »svoga posla« svodi se i na to da izigra u svoju korist što je mogućno više te iste društvene norme.

Što su norme ili nerealne ili neadekvatne našem putu u socijalizam i što se hipertrofira njihov osamostaljeni značaj, sve je to prouzrokovano i još nečim, vjerovatno najvažnijim: time što ni sam proces odlučivanja nije u dovoljnoj mjeri i na pravi način demokratizovan. Nemogućno je, inače, smatrati da će se ravnodušno odnositi prema sudbini određenih odluka onaj ko je neposredno i bez ikakve prisile učestvovao u donošenju tih odluka. Znači, kada se pitamo otkuda raskorak između normativnog i stvarnog, nije dovoljno ostajati samo na terenu »sprovođenja u život« dogovorenog, već se treba vratiti i na to ko je sve i kako učestvovao u procesu normiranja i u izgradnji politike.

[15] »Politika«, 1. 9. 1981.

Digitized by Google

Sada dolazimo do pitanja o pokretu. Stvarni pokret socijalističkog samoupravljanja, a to prije svega znači radnička klasa, treba potpunije da preuzme kako normiranje politike i društvenih odnosa tako i »brigu« o sudbini onoga što je normirano. Radnička klasa ne smije ostati samo puki »izvršilac«. Pored ostalog i stoga što je to umnogome, ona se često ravnodušno odnosi i prema tome kakvog će karaktera biti dogovorene norme i prema tome hoće li se, kako i u kojoj mjeri one realizovati.

Kada radnička klasa preuzme cijelu stvar u svoje ruke — da normira ono što je realno, ono što iziskuje razvoj socijalizma i revolucije, a što je u vezi sa njenim i istorijskim i neposrednim interesima (a to ona može na osnovu svoga objektivnog položaja i svojih istorijskih težnji), onda se više ne može postaviti pitanje treba li se, u kojoj mjeri i u ime čega odreći postojećih normi. Preuzevši tako i u tom smislu stvar u svoje ruke, radnička klasa će donijeti još jednu inovaciju, bez čega nema realnih preduslova da se ostvaruju norme vezane za revoluciju i socijalizam: donijeće u društveni život snagu spontane i organizovane revolucionarne motivisanosti i usmjerenosti.

Naše društvo je, inače, već zapalo u jednu protivrječnost koja je istorijska i, da kažemo, prirodno uslovljena, ali koja se ne smanjuje, već povećava, što nije ni istorijska zakonitost niti prirodno. Riječ je o tome da imamo, s jedne strane, društveni sistem zasnovan na društvenoj svojini, a vrlo razvijenu tendenciju privatizacije, koja se pokazuje u svim sferama života, u preokupacijama građana, s druge strane.

Što ne postupamo u skladu sa normama, sa usvojenom politikom, što gledamo kroz prste i na razne lopovluke, naročito ako su oni u vezi sa ljudima iz političkog establišmenta, uzrok je u oportunizmu. Ali i oportunizam je izvedena pojava. I ova pojava se temelji na privatističkom interesu. Jer za oportuniste je bolje odustati od neke akcije, od neke mjere, zanemariti svoju dužnost i obavezu, zaboraviti čak i na svoju čast nego, polazeći od svega toga, »zamjeriti se« nekome ko je »važan« i tako dovesti u pitanje svoje privatističke interese — svoje već stečene pozicije, svoj društveni položaj, uslove za sticanje i održavanje materijalnog imetka i slično. Eto, ta privatistička tendencija, prisutna u opasnim razmjerama, u direktnoj je suprotnosti sa smislom i karakterom revolucije i ona je, po sili svoje sopstvene logike, svuda gdje postoji, bitna prepreka akciji na usklađivanju progresivnih i realnih normi i društvenih tokova.

Iz svega ovoga je jasno da će pravi odnos prema socijalističkim normama proizlaziti iz srazmere stvarne pobjede socijalističkih samoupravnih odnosa nad svim drugim odnosima i tendencijama, a to znači nad tehnobirokratskim, grupno-svojinskim i drugim monopolima i nad stihijom, tom baruštinom u kojoj relativno mirno borave i djeluju svi ti monopoli.

Ali ovo nikako ne znači da treba čekati da ti i takvi odnosi sami po sebi, iz društvenog poretka i proklamovane politike, spontano nadođu. Objektivne zakonitosti društvenog razvoja vode ka

Digitized by Google

ciljevima i idealima socijalističke revolucije. U tom smislu treba poznavati te zakonitosti. A poznavanje tih zakonitosti nužno podrazumijeva i svjesno djelovanje kao elemenat tih objektivnih potencija koje vode ka progresu. Zato je nezaobilazna potreba i zadatak organizovanih socijalističkih snaga, a prije svega Saveza komunista, da povedu odlučnu borbu i protiv onih pojava koje su izvedene iz dubljih uzroka, sadržanih u produkcionim društvenim odnosima, kao što su apologetika trenutno uspostavljenog stanja, egoizam i oportunizam. Pri tome, svakako, nije dovoljno samo se deklarativno odricati tih pojava. Treba tako i u tom smislu revolucionisati odnose da oportunisti, ma koliko vješto kalkulisali u svojoj trgovini na račun društva i demokratije, ne mogu imati nikakve šanse na uspjeh.

A to, dalje, znači da treba odlučnije izlaziti iz lažnog jedinstva i na oportunizmu sagrađene ravnoteže društvenih snaga. Takvo jedinstvo treba razbijati. Idejna diferencijacija, sa svim konsekvencama koje iz nje proizlaze, nezaobilazan je preduslov uspostavljanja jedinstva na čvršćim socijalističkim samoupravnim kriterijumima i jasnijim pozicijama stvarne prevlasti radničke klase i njenih istorijskih interesa i težnji.

U tako revolucionisanim odnosima demokratija će izlaziti iz ukliještenosti između sektaški shvaćene vlasti i liberalistički shvaćene slobode. Ona će biti socijalistička samoupravna norma o pravcu našeg razvoja i načinu našeg društvenog života i stvarni pokret istinski slobodarskih i demokratskih snaga koje se svakodnevno potvrđuju u ostvarivanju normi i politike koje su mu imanentne, a to znači koje na revolucionaran način i u pravcu ciljeva revolucije mijenjaju postojeće društvene odnose.

Digitized by Google

Vojislav Stanovčić

Radničko samoupravljanje i participacija u svetu

(Istorijski koreni, savremeni trendovi i oblici)

I

O samoupravljanju i participaciji danas se može govoriti kao o svetskom procesu, kad se uzme u obzir popularnost i raširenost ideja i bogatstvo oblika kroz koje se ove ideje nastoje ostvariti, kao i snage koje, iako u različitoj meri i s različitim ciljevima, stoje iza tih ideja. Kad se uzme u obzir da je pre tri decenije samoupravljanje bilo najspecifičnije jugoslovenska tema i da je u početku uvođenja samoupravljanja Jugoslavija delovala kao usamljen i izuzetan primer društvenog i ekonomskog sistema čiju važnu karakteristiku čini radničko samoupravljanje, pa se to uporedi sa današnjom situacijom kad samoupravljanje i participacija predstavljaju opštu temu i kad se još baci pogled u istoriju pa se vidi koliko je ideja samoupravljanja deo iskonskih težnji radničke klase da se oslobodi najamnog položaja i postane subjekt odlučivanja u procesu stvaranja i raspodele društvenog bogatstva — onda se može u punom smislu reči kazati da ideja samoupravljanja i radničke participacije doživljava danas svoju renesansu i čini deo opštih napora radnih slojeva da sebi izbore bolje radne i životne uslove i uzmu svoju sudbinu u sopstvene ruke. Ideja samoupravljanja postaje za radničku klasu danas onakva pokretačka

Digitized by Google

i oslobodilačka deviza kakva je ideja demokratije bila za građanstvo u XVIII i XIX veku.

Ideje o radničkom samoupravljanju i različitim oblicima učešća radnikâ u upravljanju proizvodnjom, raspodelom, poslovima zajednica u kojima rade i žive — imaju duboke korene koji sežu do samih početaka radničkog pokreta. Prve ideje iznete su u okviru učenja socijalista utopista, a kasnije su podržane čitavim nizom zahteva i organizovanih akcija samih radnika. Takve ideje i zahtevi oslanjali su se na izvesne revolucionarno-demokratske zahteve i programe i predstavljali su njihovo produbljavanje i proširivanje kako bi se od političke demokratije došlo do ekonomske i socijalne demokratije.

Među socijalistima su još u XIX veku postojale velike razlike zavisno od toga da li su smatrali da će ciljeve socijalizma, socijalnu jednakost i društveno organizovanje proizvodnje u ime radničke klase ostvarivati država ili da će socijalističko društvo biti društvo asocijacijâ slobodno udruženih proizvođača koji će preko svojih asocijacija i u njima organizovati društvenu proizvodnju, upravljati tom proizvodnjom i raspodelom proizvedenih dobara. Koliko su ove prve koncepcije, koje možemo označiti kao etatističke, međusobno različite, može se pokazati ako se kaže da ih je zagovarao lasalizam, fabijanski socijalisti u Engleskoj, dominantna struja u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji do pred drugi svetski rat, i staljinizam. Nemački socijalista Ferdinand Lasal bio je pod velikim uticajem Hegelove političke i pravne filozofije u kojoj je centralno mesto zauzimala ideja, odnosno glorifikacija države. Nemačka socijaldemokratija, posle Marksa i Engelsa, na dolazak socijalizma gledala je kao na rezultat svoje izborne pobede posle koje bi državnu vlast iskoristila kao osnovu organizacije socijalističkog društva. Isto tako, britanski fabijanci su polagali veliku nadu u demokratsku državu kao sredstvo socijalističkog preobražaja. Paradoksalno je da je i druga velika struja u radničkom pokretu — komunistički pokret tokom 1920-tih i 1930-tih godina, pod uticajem J. V. Staljina, prihvatila krajnje etatističku koncepciju socijalizma.

Tako su u dva osnovna dela radničkog pokreta između dva svetska rata — u socijaldemokratskom i komunističkom — preovladale etatističke koncepcije o državnom upravljanju podržavljenom privredom i o ključnoj ulozi državnog aparata u organizovanju društvene proizvodnje i u odlučivanju o raspodeli društvenog proizvoda. Sve se to dogodilo uprkos tome što je socijalistički i radnički pokret imao dugu tradiciju borbe pod parolom „Fabrike radnicima" i što su istaknuti teoretičari socijalizma, pre svega Marks i Engels, zauzimali antietatistički stav.

Da bi se pokazalo koliko je Marksovo i Engelsovo učenje nespojivo sa koncepcijama autoritarnog etatizma i hipostaziranja političkog parlamentarizma u čijim se okvirima ne može rešiti pitanje ekonomskog i socijalnog oslobođenja proletarijata, dovoljno je podsetiti na neke njihove ključne stavove. Za Marksa je oslobođenje radničke klase osnovni društveni problem čije je rešenje

Digitized by Google

video u komunizmu, a samoaktivnost radničke klase video je kao imperativ tog oslobođenja. Ona je onaj istorijski subjekt koji izvodi revoluciju i koji ne može osloboditi sebe a da istovremeno ne oslobodi čitavo društvo od eksploatacije i dominacije. Marks je, dalje, izrazio stav da alijenacija (otuđenje) kao jedna opšta karakteristika radnika i čoveka uopšte u klasnom društvu ne može da se prevaziđe osim ako udruženi rad stavi pod svoju kontrolu sredstva za proizvodnju, uslove i rezultate svoga rada i da stvaranje uslovâ za vraćanje čoveku njegove generičke suštine i pun razvoj njegove stvaralačke ličnosti podrazumeva ukidanje najamnog odnosa prema drugom čoveku, odnosno prema državi.

Za Marksa je „celokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konsekvence toga odnosa". Bez oslobođenja u procesu proizvodnje, bez ukidanja najamnog položaja — nema, dakle, oslobođenja kakvo je Marks imao u vidu. Na Marksovom konceptu oslobođenja rada zasnovana su ona marksistička shvatanja u savremenom svetu koja kritikuju zadržavanje radnika u najamnom položaju prema državi i sveopšte državno upravljanje proizvodnjom i raspodelom. Prisvajanje društvenog proizvoda od strane države i plaćanje od strane države radniku nadnice za utrošenu radnu snagu, pa makar nadnica bila i povećana i svima jednaka, ne ukida stare odnose proizvodnje niti stari način prisvajanja. „Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja" (Marks — Engels, *Manifest komunističke partije*).

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase" — ove čuvene Marksove reči iz Opšteg statuta Međunarodnog radničkog udruženja (Prve internacionale) nedvosmisleno odgovaraju na pitanje ko treba da bude subjekt revolucionarnog oslobođenja radničke klase. U nastavku Marks kaže da je „ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude potčinjen kao sredstvo". Naglasak na samoaktivnosti, samooslobođenju radničke klase, na samostalnosti radničkog pokreta i na ulozi radničke klase ne odnosi se samo na pripremu i izvođenje revolucije, nego i na organizovanje novog društva.

Dva su osnovna sredstva, odnosno oblika koje Marks analizira, a putem kojih radnička klasa u procesu socijalističkog preobražaja društva organizuje svoju ekonomsku i političku aktivnost posle osvajanja vlasti i podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. To su asocijacije proizvođačâ i komune, kojima se prevazilazi klasična država.

Pariska komuna, prva proleterska revolucija u kojoj je radnička klasa ispoljila svoju sposobnost za samoaktivnost i samoupravnu organizaciju proizvodnje i komunalnu organizaciju zajednice, a čije je iskustvo Marks analizirao, visoko ocenio i uopštio kao pouku za buduće proleterske revolucije, veoma mnogo je uticala svojim idejama i rešenjima na kasniji radnički pokret. U Komuni je bila sjedinjena proizvodna i teritorijalna samouprava.

Digitized by Google

Ona je pokazala ono što je i ranije ispoljavano i što je kasnije bezbroj puta došlo do izražaja, a to je da radnička klasa u svojim revolucionarnim akcijama u kojima se masovno angažuje, po pravilu, u prvi plan ističe pitanje radničke samouprave. Evo Marksove ocene suštine Komune: „Komuna je bila sastavljena od gradskih odbornika, izabranih na osnovu opšteg prava glasa u raznim okruzima Pariza. Oni su bili odgovorni i mogli su u svako doba biti smenjeni. Većina njih, naravno, bili su radnici ili priznati predstavnici radničke klase. Komuna je imala da bude ne parlamentarno, nego radno telo, izvršno i zakonodavno u isto vreme... Pariska komuna je imala, razume se, da posluži kao uzor svim velikim industrijskim centrima Francuske. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizovana vlast bi u pokrajinama morala da ustupi mesto *samoupravi proizvođača* (*kurziv* naš)... Prava tajna Komune bila je ova: ona je po svojoj suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog poslednjeg uslova komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana. Političke vladavina proizvođača ne može postojati uporedo s ovekovečenjem njihovog socijalnog robovanja... Velika socijalna mera Komune... bila je predaja svih zatvorenih radionica i fabrika radničkim udruženjima, uz zadržavanje prava naknade, bez obzira da li je dotični kapitalista pobegao ili je smatrao za bolje da obustavi rad" (Marks, *Građanski rat u Francuskoj*).

Kritiku potencijalno mogućeg etatističkog društvenog odnosa vanredno plastično i vidovito je dao Engels u radu napisanom još za Marksova života („Utopijski socijalizam i naučni socijalizam", deo *Anti-Diringa*, 1878). Engels je pisao da „pretvaranje (privatnog) u državno vlasništvo ne ukida kapitalistički karakter produkcionih odnosa... Savremena država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država-kapitalista, idealni kolektivni kapitalist. Ukoliko više proizvodnih snaga ona preuzme u svoje vlasništvo, utoliko više državljana ona eksploatiše. Radnici ostaju najamni radnici, proleteri. Kapitalistički odnos se ne ukida; štaviše, on dolazi do krajnje tačke. Ali, na toj tački nastaje preokret. Državno vlasništvo na proizvodnim snagama ne rešava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rešenje. To rešenje može se sastojati samo u tome da se faktički prizna društvena priroda savremenih proizvodnih snaga, da se, dakle, način proizvodnje, prisvajanja i razmene dovedu u sklad sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može dogoditi samo na taj način da društvo, otvoreno i bez zaobilaženja, uzme u posed proizvodne snage, koje su prerasle svaki drugi način rukovođenja njima osim društvenog". Engels je bio veoma jasan u stavu da pod podruštvljavanjem ne podrazumeva podržavljenje i time su i Marks i Engels u svojim shvatanjima sušta suprotnost kasnijim etatističkim shvatanjima i interpretacijama.

Digitized by Google

„Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću" — piše Marks u *Kapitalu* (III). „Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom radne snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi."

Lenjin je u više navrata i u više radova analizirao pouke i iskustva Pariske komune, kao i Marksove i Engelsove stavove o njoj. Kad su u prvoj ruskoj revoluciji 1905. spontano nikli sovjeti, Lenjin je u njima video klicu istovrsnog sistema kakav je predstavljala Komuna. U svome verovatno najpopularnijem delu *Država i revolucija* (napisanom avgusta i septembra 1917. na osnovu ranije sačinjenih zabeleški) Lenjin akcenat stavlja na marksističku teoriju odumiranja države. On piše o „osvajanju vlasti od strane radničke klase" kao o „radničkom osvajanju demokratije", pozivajući se na *Manifest* i druge Marksove i Engelsove radove, i smatra da će u socijalističkom društvu proizvodnju organizovati sami radnici: „Organizovaćemo krupnu proizvodnju mi sami radnici, polazeći od onoga što je izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svešćemo državne činovnike na proste izvršioce naših naloga, odgovorne, smenjive, skromno plaćene „nadzornike i knjigovođe" (s tehničarima svih vrsta, tipova i stepena, razume se) — eto, to je naš proleterski zadatak, eto od čega se može i mora početi u proleterskoj revoluciji."

Ideju radničke kontrole Lenjin je kao programski zahtev istakao još u junu 1917. u članku *Preteća katastrofa i kako da se protiv nje borimo*. Kao izlaz iz privrednog haosa, radi izbegavanja gladi koja se nadnosila kao opasnost, Lenjin je predložio niz mera među kojima je na prvo mesto stavio radničku kontrolu. „Da bi se učinilo nešto ozbiljno" — pisao je Lenjin — „treba od birokratije preći, i to stvarno preći, revolucionarno preći, na demokratiju." Deviza radničke kontrole, posle Oktobra 1917, bila je sredstvo i put uspostavljanja nove vlasti. Zato je Lenjin bukvalno sutradan posle oktobarskog uzimanja vlasti napisao „Projekt Uredbe o radničkoj kontroli" u kojem se nalaže „radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina", a ovu kontrolu „vrše svi radnici i nameštenici preduzeća, ili neposredno, ako je preduzeće tako malo da je to moguće, ili preko svojih izabranih predstavnika". Sumirajući povodom prve godišnjice revolucije „šta smo značajno uradili u ovoj godini", Lenjin je referisao: „Moramo reći da je urađeno sledeće: od radničke kontrole, tih prvih koraka radničke klase... pristupili smo neposrednom ostvarenju radničkog upravljanja industrijom... Mi nismo odmah dekretovali socijalizam u celoj našoj industriji zato što on može nastati i učvrstiti se tek onda kad se radnička klasa nauči da upravlja, kad se učvrsti autoritet radničkih masa... Mi

Digitized by Google

smatramo da je najvažnije to što su se sami radnici prihvatili toga upravljanja, da smo od radničke kontrole... došli do radničkog upravljanja industrijom u opštenacionalnim razmerama."

Osim u oblasti teorije, ideja radničke samouprave došla je do izražaja i u spontanim i organizovanim akcijama radničke klase da revolucionarnim putem izvojuje promenu svoga položaja. Svi istorijski značajniji pothvati ove vrste vršeni su na liniji antietatističke i asocijativističke orijentacije, što potvrđuje i činjenica da je u svojim revolucionarnim akcijama radnička klasa rušila ne samo stare oblike političkog vladanja, nego i ekonomskog upravljanja i raspolaganja, nastojeći ih zameniti ne novim etatističkim oblicima, nego oblicima kroz koje bi radnička klasa vršila aktivnu ulogu bilo neposredno bilo preko delegata izabranih iz njenih redova i preko tela na koja bi mogla vršiti neposredan uticaj. Takvi poznatiji istorijski slučajevi su se redali od Pariske komune (1871); ruskih revolucija u kojima su nicali sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata — koji su postajali važan oblik masovnog demokratskog učestvovanja klase u vršenju vlasti; mađarske revolucije 1919, u kojoj je za pitanje koje razmatramo naročito važna uloga Radničkog saveta Budimpešte, koji je trebalo da bude centralni radnički savet za čitavu Mađarsku; do sovjetskih republika u Nemačkoj i pokreta fabričkih saveta u Italiji (1919).

Ideja sovjeta, republike sovjeta kao oblika nove, revolucionarne proleterske vlasti i ideja radničke kontrole i radničkog upravljanja išle su posle oktobarske revolucije i naročito posle završetka prvog svetskog rata uporedo, nadopunjavale su se, i radnička klasa ih je isticala zajedno gde god su došle do izražaja njene revolucionarne namere da menja društvene odnose.

Gramši je u fabričkim savetima u Italiji video organe radničke demokratije koji imaju ekonomske, političke, vaspitne funkcije u „razvijanju novog društvenog duha, koji je proletarijat uspeo da izrazi na osnovu živog i plodnog iskustva radne zajednice". „Radnička solidarnost" — pisao je Gramši — „koja se u sindikatu razvijala u borbi protiv kapitalizma, u patnjama i žrtvama, ta solidarnost je u savetu pozitivna, trajna, oličena i u najnevažnijem trenutku industrijske proizvodnje, sadržana u radničkoj svesti da je čovek organska celina, homogen i čvrst sistem koji, korisno radeći i nesebično proizvodeći društveno bogatstvo, potvrđuje svoju suverenost, potvrđuje svoju vlast i ostvaruje stvaralačku slobodu."

Pokrete sa sličnom orijentacijom i zahtevima, a sa još većom revolucionarnom spremnošću da se oni ostvare imali smo u Nemačkoj za vreme kratkotrajne Bavarske sovjetske republike i u revolucionarnim radničkim akcijama u Berlinu, a zatim i u Austriji i na drugim mestima (u Nemačkoj i u takozvanoj novembarskoj revoluciji koja je počela pobunom u Kilu). Pokret za radničku kontrolu i samoupravljanje organizovani kao pokret fabričkih poverenika i gildsocijalizam bili su u toku prvog svetskog rata vrlo razvijeni i aktivni u Velikoj Britaniji. Iako taj pokret u Britaniji nije bio inspirisan marksističkim idejama, nailazio je na

Digitized by Google

Lenjinovu podršku, a iz redova aktera tih pokreta kasnije je stvorena Komunistička partija Velike Britanije. Ideje pokreta fabričkih poverenika u Engleskoj, kao i ideje industrijskog unionizma Danijela de Leona, i francuskog sindikalizma, koji je takođe zastupao ideju radničkog samoupravljanja, izvršile su veliki uticaj na Gramšija. Ovaj opšti zahtev radničke klase toga vremena našao je odjeka i u odlukama II kongresa Komunističke internacionale (Moskva, 1920) o radničkoj kontroli kao neposrednom cilju borbe fabričkih i zavodskih komiteta. Ali, ova odluka bila je u zvaničnom komunističkom pokretu istovremeno i labudova pesma idejama radničke kontrole i samoupravljanja.

Zvanična vodstva socijaldemokratskih partija nisu nikada rado gledala što ove ideje nailaze na podršku radničkih masa. U procesu jačanja zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija, još krajem XIX veka, njihovim vođama je izgledalo da im izborna i parlamentarna politička borba pruža odlične šanse. Tako je niz vođa gledao na državu kao na predmet i cilj borbe koja se vodi za vlast i kao na sredstvo preobražaja društva kad se ta vlast jednom uzme. Takva etatistička shvatanja gotovo su izjednačavala državu sa socijalizmom. Doduše, bilo je u socijaldemokratiji pisaca koji su državu i socijalizam suprotstavljali (E. Vandervelde) i onih koji su bili, pa i kasnije, za vreme Kominterne, ostali dosledni kritici državnog socijalizma (kao A. Panekuk, osnivač Komunističke partije Holandije, koji je smatrao da se socijalizam mora zasnivati na organizaciji proizvodnje od strane radnika), kao i onih koji proces socijalizacije nisu mogli poistovetiti sa podržavljenjem, pa su svaki korak radničkog napredovanja ka uvođenju svog upravljanja industrijom smatrali kao korak oslobađanja „četvrtog staleža" (na primer, K. Korš). Ipak, preovlađujuća struja koja je davala ton politici socijaldemokratskih partija bila je u velikoj meri ona etatistička orijentacija, iako demokratski obojena, koju je predvodio K. Kaucki i čiji se koncept demokratije iscrpljivao u granicama klasične političke demokratije.

Posle novembarske revolucije u Nemačkoj došlo je do izrazite podele koja se prenela i na socijaldemokratiju. U okviru ove poslednje takođe su postojale duboke podele na pitanju da li uspostaviti vlast radničkih i vojničkih deputata, čemu su naginjali vođi organizacije „Spartak", ili novoproglašenoj republici temelje postavljati putem klasno heterogene, više građanski orijentisane ustavotvorne skupštine. Kad je vođa većine Nemačke socijaldemokratske partije Filip Šajdeman proglasio republiku, Karl Libkneht je proglasio socijalističku republiku, koja je trebalo da se oslanja na revolucionarna radnička veća koja su nicala po Nemačkoj. U Nemačkoj je, uprkos ustanku u Berlinu koji su vodili „spartakovci" i sovjetskim republikama u Bremenu i Bavarskoj, pobedila struja koja je zagovarala put mirnog parlamentarnog razvitka. Čak je i Centralno veće radničkih i vojničkih veća podržalo ideju ustavotvorne skupštine, koja je februara 1919. počela sa zasedanjima u Vajmaru, a 31. jula 1919. donela je poznati Vajmarski ustav. U njega je kao deo obećanja radničkim i vojničkim veći-

Digitized by Google

na uneto nekoliko odredbi o savetima radnika pogona (pogonski radnički saveti) i o privrednim savetima preko kojih bi radnici i nameštenici zajedno s poslodavcima učestvovali u regulisanju uslovâ rada i nagrađivanja, kao i razvoja proizvodnih snaga. Ovo radničko predstavništvo je bilo neke vrste kompromis između onoga što su radnici želeli i tražili i što su posedničke klase bile spremne da prihvate. Čim je ekonomska i društvena kriza prošla, učešće radnikâ predviđeno Vajmarskim ustavom i na njemu zasnovanim propisima ostalo je puko pravo bez praktičnog efekta.

U Velikoj Britaniji, gde su se u toku prvog svetskog rata bile toliko ukorenile ideje i pokret usmeren na ostvarenje radničkog samoupravljanja u industriji da je 1917. i nimalo revolucionarni Kongres tredjuniona odbacio fabijansku etatističku koncepciju, a usvojio koncepciju radničke kontrole, a 1918. je čak i Laburistička partija prihvatila gildsocijalističku koncepciju, došlo je, kao i u ostalim evropskim zemljama, posle 1920. do opadanja revolucionarnog pokreta. U novoj situaciji poslodavci više nisu hteli da prihvate čak ni ideju mešovitih odbora sa savetodavnim pravima, nego su na njih gledali kao na ograničavanje „suvereniteta privatne svojine". U daljim traženjima, tokom 1930-tih godina su u laburističkom pokretu vođene velike diskusije o oblicima upravljanja budućom nacionalizovanom industrijom. Pobedila je struja koja je predlagala javnu korporaciju — to jest džinovsko državno preduzeće koje obuhvata čitavu jednu granu i vezano je direktno za odgovarajuće ministarstvo, a zadržava određenu poslovnu samostalnost — kao oblik organizovanja nacionalizovane industrije.

Slična zbivanja i razvijanje sličnih ideja u drugim zemljama doveli su do toga da je u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji, osim kod pojedinih pisaca koji su zastupali drugačije ideje, preovladala etatistička koncepcija državnog upravljanja i uloge države u distribuciji nacionalnog dohotka. Takav trend dobio je kao jedan od svojih ideoloških izraza teoriju „države blagostanja", iako je ova teorija imala i druge motive i progresivnu ulogu u suprotstavljanju tada naraslim koncepcijama o totalitarnoj „državi moći".

Odnos prema ideji radničkog upravljanja u komunističkom delu radničkog pokreta proizišao je u najvećoj meri iz rezultata diskusija koje su se o ovom pitanju vodile u boljševičkom rukovodstvu. U Sovjetskoj Rusiji je od kraja 1919. do prve polovine 1921. izneto više mišljenja i vođene su diskusije o tome kako organizovati upravljanje socijalističkom privredom, kako prevazići period i sistem ratnog komunizma, na kakve uopšte temelje postaviti dalji ekonomski i društveni razvitak. Mnoga od ovih i još niz drugih pitanja postavljena su i raspravljana tokom takozvane diskusije o sindikatima. Treba imati na umu da su se ideje o tome kako bi socijalizam trebalo da izgleda i na kojim temeljima da se izgrađuje suočavale sa realnošću koja se karakterisala političkim i vojnim sukobima, neprijateljskim okruženjem, razorenom zemljom, vekovnom zaostalošću. U takvoj situaciji, suočeni

Digitized by Google

sa ranije nepoznatim problemima i dilemama, ni boljševici nisu bili jedinstveni u stavovima. Trebalo je utvrditi stavove o ulozi partije, sindikata, o karakteru diktature proletarijata, o oblicima i subjektima upravljanja podruštvljenom industrijom i drugim granama privrede. U kontekstu tih diskusija treba gledati i jedan stav iz odluke II kongresa Kominterne da „radnički industrijski saveti ne bi trebalo da zamene sindikate". Isto tako, još u to vreme se osetila tendencija u rukovodstvu Boljševičke partije i Kominterne da se ideja radničke kontrole iskoristi pre svega kao parola za revolucionarne akcije. U narednom periodu takva orijentacija je sve očiglednija, naročito u svetlosti odluka X kongresa RKP(b), marta 1921, koji je zalaganje „radničke opozicije" za upravljanje privredom od strane neposrednih proizvođača ocenio kao anarhosindikalističko skretanje.

Uoči X kongresa se raspravljalo i njemu je podneto nekoliko platformi. Jedna od njih je bila i platforma „radničke opozicije", u kojoj su najaktivniji bili funkcioner sindikata A. Šljapnikov i Aleksandra Kolontaj, koja je tada bila član CK RKP(b), a kasnije postala prva žena ambasador. „Radnička opozicija" je kao svoj osnovni cilj postavljala promenu celokupnog sistema upravljanja narodnom privredom. Smatrali su da je osnovno pitanje koje se postavlja pred partiju: na koji će se način u prelaznom periodu voditi privredna politika: „uz pomoć sindikalno organizovanih radničkih masa ili iznad njihovih glava, na birokratski način uz pomoć kanonizovanih činovnika... da li ćemo dopustiti radnicima da ostvaruju komunizam ili će to raditi činovnici iznad njihovih glava?"

„Radnička opozicija" je kao organe upravljanja privredom predviđala radnike organizovane u sindikatima. Predstavnici „radničke opozicije" su oštro upozoravali na tendencije rasta i učvršćivanja birokratije i u predlaganim merama videli su lek protiv toga. Oni su takođe upozoravali da se partija udaljava od klase i da se počinovničuje. Pisali su da oni „umesto birokratizma kao sistema traže sistem inicijative radnih masa". Izvesna jednostranost i sektaštvo stavova „radničke opozicije" videli su se u odnosu prema seljaštvu koje su smatrali kao „srednju klasu" i prema inteligenciji. Na X kongresu ideje „radničke opozicije" su kritikovane i ocenjene kao anarhosindikalističke. Odlukom CK RKP(b) od 12. januara 1922, koju je napisao Lenjin, podržana je orijentacija na „koncentrisanje pune vlasti u ruke fabričke uprave". Iako se Lenjin nije nikada odrekao radničke samouprave kao perspektive i cilja, a, isto tako, i uslova uspostavljanja istinskog socijalizma, početkom 1920-tih godina je tekuća politička orijentacija išla u drugom pravcu. To se dešavalo pod pritiskom političkih i ekonomskih teškoća i idejnih kolebanja u Boljševičkoj partiji, a na sve to je uticalo i opadanje revolucionarnog pokreta širom Evrope i slabljenje mogućnosti da se revolucionarni preokret prenese na evropski Zapad.

Tako je opadanje revolucionarnog poleta i stabilizovanje kapitalizma u zemljama zapadne Evrope uticalo da u obe glavne stru-

je radničkog pokreta preovladaju etatističke koncepcije o upravljanju privredom u socijalizmu. Dalji razvoj događaja u Sovjetskom Savezu posle Lenjinove smrti i jačanje etatističkog trenda našli su izraza i u usvajanju principa „jedinonačalija" kao organizacionog modela rukovođenja privredom kojim je isključena iz procesa odlučivanja u upravljanju privrednom organizacijom i sindikalna i partijska organizacija. Taj model je uticao i na komunističke partije učlanjene u Kominternu da bez kritičkog ispitivanja uzmu taj sistem upravljanja privredom kao odgovarajući. Jedino su pojedinci, koje smo već pominjali, ostajali pri svojim stavovima o potrebi neposrednog učešća proizvođačâ u upravljanju privredom, zbog čega su i kritikovani i isključivani iz komunističkih partija. Međutim, tamo gde je uticaj radničkih masa bio još jak i gde je dolazilo do revolucionarnog poleta, dolazilo je i do ideja i pokušaja ostvarivanja sistema radničkog upravljanja, kao što je to bio slučaj u Kataloniji za vreme građanskog rata u Španiji.

Iako je etatistički model upravljanja privredom preovladao uoči drugog svetskog rata, krajem toga perioda uočene su i krupne slabosti toga modela. S jedne strane birokratska dominacija, a s druge isključenje masa iz učešća u političkom životu doveli su do deformacija, koje su već uoči rata nametnule temu o demokratskom socijalizmu. Posle birokratizacije koja je pratila i mere laburističke nacionalizacije posle drugog svetskog rata, pokazalo se da ni u okvirima klasične političke parlamentarne demokratije ne može da se izbegne birokratizovanje sistema odnosâ u privredi ukoliko njom upravlja državni aparat. Zato je krajem 1940-tih godina došlo na više strana do kritika deformacija i neefikasnosti birokratskog sistema upravljanja. Sve je prisutnije bilo shvatanje o potrebi vraćanja na autentične humanističke izvore i stavove o socijalizmu i na izgrađivanje demokratskih alternativa koje bi čoveku i proizvođaču u socijalizmu dale pravo mesto. Aktuelizirane su ideje „industrijske demokratije" na Zapadu. U Jugoslaviji je došlo do aktueliziranja stare devize radničkog pokreta „Fabrike radnicima" i započeo je proces uvođenja i ostvarivanja ideje radničkog samoupravljanja. Nade u demokratske promene koje je radnička klasa u istočnoevropskim zemljama gajila da će proizići iz pobede nad fašizmom nisu bile zadovoljene. Krajem i neposredno posle drugog svetskog rata radnička klasa je neposredno bila angažovana i bili su uspostavljeni izvesni oblici njene kontrole u privredi kako bi se ova stavila u službu obnove i kako bi se izvršile određene društvene promene, a pre svega promena vlasništva osnovnih sredstava za proizvodnju. Ali, čim su te promene izvršene i nova, narodnodemokratska vlast se učvrstila, počeo se sistem makar i delimičnog učešća radnikâ potiskivati sistemom strogo centralizovanog državno-birokratskog upravljanja. Takav sistem upravljanja doveo je nekoliko godina kasnije do masovnih akcija radničke klase (Poljska i Mađarska 1956, Čehoslovačka 1960-tih godina) u kojima se ideja radničkog samoupravljanja ponovo spontano javlja kao masovni zahtev same klase.

Digitized by Google

II

Danas, kada su ideje o participaciji i samoupravljanju radnikâ, odnosno proizvođačâ postale veoma uticajne na svim kontinentima i kada ove ideje podržavaju, iako iz različitih motiva, veoma raznorodne društvene snage, veoma su brojni i oblici kroz koje se ove ideje oživotvoruju. Ovi oblici zavise od mnogo činilaca — od toga koje i kakve snage zagovaraju ove ideje, od društvenih ciljeva pred kojima se pojedine zemlje nalaze, od tradicije, od ideoloških opredeljenja, dostignutog stepena razvijenosti, razvijenosti radničkog pokreta i njegove vezanosti za izvesne starije ideološke koncepte ili za novija strujanja itd. Svaki ovaj činilac mogao bi se posebno ilustrovati na primeru više zemalja, ali nam to prostor ne dozvoljava, pa ćemo samo, ilustracije radi, izneti neke karakteristike širokog pokreta ka participaciji i samoupravljanju da bi se videlo kako nikakva apriorna ocena ne može izdržati sud prakse. Tako, na primer, iako sindikati kao najmasovnija radnička organizacija moraju najviše biti zainteresovani za globalna društvena rešenja od kojih zavisi položaj radničke klase, nisu svi sindikati pristalice samoupravljanja i participacije, a ima ne malo i onih koji se toj ideji i pokušajima njena ostvarenja suprotstavljaju. Negde se smatra da sindikati moraju ostati u ulozi opozicije u industriji nasuprot menadžerstvu koje se uzima kao industrijska vlada — primenjuje se, dakle, na odnose u proizvodnji mehanička analogija sa shvatanjem da je postojanje vlade i opozicije uslov demokratije. Ovakva shvatanja su bila vrlo raširena tokom 1950-tih i početkom 1960-tih godina u Velikoj Britaniji i u nekim drugim zapadnim zemljama, a ima ih i danas i van Evrope. Negde su vlade te koje podržavaju ideju i uvode određene oblike participacije, a negde samo snage koje su u opoziciji ističu to kao svoj programski zahtev. Nisu uvek snage koje se deklarišu kao avangarda radničke klase zagovornici samoupravljanja, i dok su u pojedinim zemljama komunisti za, u nekim drugim su do nedavno bili protiv, ali promena stava u prilog samoupravljanja nije dobila nikakvu razradu ili karakter programske platforme. U nekim sindikalnim organizacijama unutrašnji odnosi su toliko birokratizovani da strah rukovodstva da bi uvođenjem samoupravljanja opao značaj sindikata i njihovih rukovodstava navodi ove da oponiraju onima koji se zalažu za samoupravljanje. Koliko je jaka tradicija, može se ilustrovati na primeru zemalja i sa različitim stepenom razvijenosti i različitih kultura i geografske lokacije. Na primer, jedna paternalistička tradicija uticala je na De Gola da u kategorijama te tradicije razmatra potrebe radničke participacije. Gandijevski koncept starateljstva (*trustship*) po kojem oni koji imaju moraju voditi brigu o onima koji za njih rade, jer se prvi nalazi u funkciji punomoćnika i obojica moraju sarađivati, koncept koji je duboko utkan u moralnu i filozofsku tradiciju Indije, jedan je od važnih izvora inspiracije za niz indijskih vlada poslednje dve-tri decenije (i bez obzira na to da li na vlasti bila kongresna vlada ili njena opozicija, orijentacija vlade na radničku

Digitized by Google

participaciju ograničenih razmera ostaje kao trajna konstanta politike). Tradicionalni oblici plemenskog života u nekim zemljama Afrike povezani su u novije vreme s modernim idejama radničke participacije i daju jedan rezultat koji ima crte lokalne i proizvodne samouprave. U nizu zemalja u razvoju inspiracije dolaze s različitih strana. Od strane evropske socijaldemokratije, koja je poslednjih godina sve aktivnija, održavaju se bilateralni i multilateralni simpozijumi posvećeni radničkoj participaciji. Isto tako, prodire uticaj onih marksistički orijentisanih partija i intelektualaca koji zagovaraju radničko samoupravljanje i participaciju (kao što je Komunstička partija Indije (marksista), dok druge komunističke partije u istoj zemlji imaju rezervisan stav). Na manje radikalne grupe još uvek veliki uticaj vrše anarhistička i trockistička shvatanja (oba naročito u Južnoj Americi, a ova druga i u Šri Lanki). Katolička crkva je, na osnovu nekih stavova enciklikâ iz 1960-tih godina, u pojedinim zemljama Južne Amerike naklonjena participaciji. Rezultati industrijske sociologije i industrijske psihologije, kao i strah od nasilnih radikalnih promena, podstiču i pojedine poslodavce da u participaciji vide sredstvo novih odnosa u industriji. Rukovodstva većine komunističkih partija u zemljama gde su na vlasti promenila su za poslednjih četvrt veka odnos prema radničkom samoupravljanju od frontalne osude i optužbi za anarhosindikalizam i korporativizam u načelno prihvatanje ideje i njeno stavljanje u programske dokumente i ustavne tekstove, pri čemu se realizacija ideje sagledava tek u daljoj budućnosti. Ali, i takva promena je od ogromnog značaja. Jasno je već na prvi pogled da ovako različite snage, sa isto tako različitim i raznorodnim motivima, ne mogu imati ista shvatanja o samoupravljanju čak i kad koriste iste reči.

Motivi uvođenja radničke participacije su raznovrsni. Na opredeljenja u prilog samoupravljanja i participacije utiču politički, ekonomski, moralni, religijski i drugi razlozi. U razvijenim industrijskim zemljama zapadne Evrope sa tradicijom političke demokratije već je odavno uočeno da — kako to piše u jednom socijalističkom manifestu — nezadovoljstvo radnika njihovim položajem u društvu raste u onoj meri u kojoj im iskustvo pokazuje raskorak između njihovih prava kao građana i njihove uloge u radionici gde su tretirani maltene kao puka cifra u nekom ekonomskom računu (*Socijalizam dvadesetog veka*, London, 1956). Etatističke koncepcije socijalizma urodile su deformacijama i nedostacima i na Istoku i na Zapadu. Čak i kad su bile podstaknute demokratskim namerama, one su u procesu ostvarivanja dovele do koncentracije ekonomske i političke moći u iste centre i vodile su u pravcu birokratizma, totalitarnih tendencija i političkog autoritarizma, kao i male ekonomske efikasnosti. Svi ovi nedostaci postali su vremenom jak motiv za traženje demokratske alternative autoritarizmu i etatizmu u društvu i u proizvodnim odnosima.

Naglašavanje humanizma kao bitnog izvora i karakteristike marksističke socijalne filozofije našlo je u idejama o prevazilaženju alijenacije i u stvaranju uslovâ za život dostojnih čoveka jak

Digitized by Google

podsticaj da se na odnos ciljeva i sredstava u socijalizmu gleda drugačije nego kako je to nametala staljinistička predstava socijalizma. Građenje društva po meri radnog čoveka, društva u kojem individualna sreća ima svoje mesto i društveno razumevanje, a politički subjekti se okanjuju shvatanja da je usrećivanje drugih ljudi njihova politička funkcija — našlo je izraza i u oživljavanju i oživotvoravanju takvih deviza radničkog pokreta kao što su „Fabrike radnicima", „slobodni udruženi rad", solidarnost i uzajamnost i drugi principi čije dosledno ostvarivanje vodi sistemu u kojem se može ostvariti samoodređenje proizvođača, to jest samoupravljanje.

Mlade progresivne snage koje su na vlasti u više zemalja u razvoju i koje ekonomski preobražaj i industrijski razvoj svojih zemalja vide kao svoju primarnu funkciju, nalaze u idejama i oblicima radničke participacije veoma pogodno sredstvo političke mobilizacije radničke klase na ovim ekonomskim i socijalnim programima koje vlade tih zemalja nastoje ostvariti. U nekim zemljama, i to kako na strani vlada tako i na strani menadžera i vlasnika, u radničkoj participaciji se vidi sredstvo uspostavljanja takozvanog industrijskog mira, to jest sprečavanja ili smanjivanja konfliktnih situacija i štrajkova, a u nekim situacijama i sredstvo porasta produktivnosti rada, većih ušteda, većeg stepena socijalne kontrole itd. Frustriranost koja se ispoljava u industrijama u kojima rutinske operacije čine čoveka dodatkom mašine, takođe ima ne samo individualne ili socijalno-psihološke, nego i zdravstvene i ekonomske posledice.

U više zemalja želi se, uz pomoć oblika participacije i samoupravljanja i odnosa koji se stvaraju na takvoj osnovi, pojačati osećanje zajedništva i time odgovornosti i osećanje dužnosti. Postoji mnoštvo drugih motiva koje nalaze istraživači rasprostranjenosti oblika samoupravljanja i participacije u pojedinim regionima i zemljama, a koje iznose oni društveni subjekti koji se za uvođenje samoupravljanja i participacije zalažu. Industrijska sociologija, koja je razvila takozvani *human relations* pristup industrijskim odnosima i problemima koji se u njima javljaju, dosta je doprinela formiranju svesti da se takvim problemima mora pristupati polazeći od čoveka, a ne od sredstava ili od interesa vlasnika ili organizatora proizvodnje koji na sve probleme proizvodnje gledaju isključivo sa tehničko-ekonomskog stanovišta.

U jednom tekstu koji je napisao svega nekoliko dana pred svoju smrt kao „Predgovor" za knjigu *O samoupravljanju u Jugoslaviji i o učešću radnika u odlučivanju u Indiji*, a koja je plod jugoslovensko-indijske saradnje, Edvard Kardelj je rekao: „Savremena društva, kako ona najrazvijenija tako i zemlje u razvoju, bez obzira na njihove društvene sisteme i na nivo njihove materijalne i ukupne društvene razvijenosti, suočena su sa protivrečnostima i dilemama u svom unutrašnjem razvoju i to pre svega u pogledu traženja puteva i oblika za demokratski i progresivan razvoj uopšte i za razvoj takvog sistema društvenih odnosa u kojem će čovek i kao pojedinac u svom radu i stvaranju i u društvenom ži-

Digitized by Google

votu kao celini postepeno moći sve više da dođe do izražaja i da svesno živi kao slobodan i ravnopravan učesnik u zajedničkim naporima društva za njihovo razrešavanje. Razume se, niko ne može da bude toliko naivan da bi stvarao utopijsku iluziju da je to moguće učiniti preko noći ili voluntarističkom odlukom manjine progresivnih ljudi. To će biti dugotrajan istorijski proces. Taj proces, koji na jedan ili drugi način već započinje, ja bih nazvao osnovnim ili prvim koracima socijalizma. Jer je on dugoročna i u isto vreme osnovna pretpostavka industrijskog, poljoprivrednog, odnosno materijalnog razvoja i demokratskog napretka zemalja u razvoju."

Oblici samoupravljanja i participacije, institucionalizovani i neformalni, kroz koje radnička klasa, odnosno proizvođači vrše uticaj i učestvuju u odlučivanju o svom položaju u radnom procesu i u raspodeli društvenog proizvoda, zaista su raznovrsni. Najčešće su oblici određeni motivima, odnosno ciljevima koji se žele postići. Tako, na primer, ako je cilj da se osigura takozvani industrijski mir, bez suštinske promene u položaju radnikâ, onda će se kao telo pogodno za taj cilj naći neki odbor za zajedničke konsultacije ili oblik nekog neobaveznog proizvodnog savetovanja. Ovim poslednjim oblikom proizvodnog savetovanja želi se dati utisak kao da je ideja masovnog učešća radnikâ ostvarena, a radnici se ipak drže izvan stvarnog procesa odlučivanja. Jer najosetljivija i za radnike najčešće najvažnija pitanja obično će biti isključena iz kompetencije ovakvog skupa i takva pitanja će biti rezervisana kao „neprikosnovena prava" inokosnog rukovodioca. Ako, pak, neka partija ili sindikat zaista teže radikalnoj promeni odnosâ u proizvodnji, oni će onda zahtevati tela (sastavljena na predstavničkom ili delegatskom principu) koja bi bila neposredno birana od strane radnika i koja bi imala širok obim nadležnosti.

Međunarodna organizacija rada (MOR), sa sedištem u Ženevi, kao specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija u kojoj se okupljaju predstavnici vlada, radnika i poslodavaca, nekoliko godina posle drugog svetskog rata nije želela ni da razmatra predloge nekih predstavnika sindikata o radničkoj participaciji. Danas ta organizacija prati i izučava oblike participacije koji se uspostavljaju u raznim zemljama i uzima radničku participaciju kao važnu dimenziju takozvanh radnih odnosa. Danas i Međunarodna banka za obnovu i razvoj, takođe važna specijalizovana agencija UN, registruje postojeće oblike samoupravljanja i radničke participacije i prati ekonomske i finansijske efekte tih oblika. Sve ovo pokazuje promenu odnosa prema ideji i oblicima njenog ostvarivanja u poređenju sa vremenom od pre tri decenije.

U razvijenim zapadnoevropskim zemljama više oblika participacije je uvedeno iz različitih razloga posle drugog svetskog rata. Zapadna Evropa je rodno tle ne samo prvih ideja i prvih oblika radničkog samoupravljanja i participacije, nego i ideja socijalizma. To čini da ona u pogledu razvoja teorije, programskih vizija i teorijske analize mogućih oblika ima bogatu i dugu tradiciju. Partijsko-politički i sindikalni pluralizam i slobodno propagiranje

Digitized by Google

ideja doprineli su postojanju više koncepcija i ogromne literature koja se bavi ovim problemima. Treba uočiti veliku razliku između vizionarskih koncepcija izloženih u literaturi i uglavnom skromnih postignuća u praksi. U ovom pogledu možemo reći da u Zapadnoj Evropi dominiraju (u praksi) oblici ograničene participacije koji ne dovode u pitanje postojeći društveno-ekonomski i politički sistem.

Engleska se može uzeti kao kolevka ideja radničkog samoupravljanja niklih u radničkom pokretu, a u njoj je nikao i niz struja i predloga o realizaciji ove ideje. Videli smo da je uoči drugog svetskog rata ta ideja bila potisnuta, a laburističkim dolaskom na vlast posle rata prihvaćena je i potvrđena koncepcija o delimičnoj nacionalizaciji i ograničenom učešću radnikâ u upravljanju nacionalizovanim industrijama. Kako su praktični rezultati bili skromni, to je izazvalo nezadovoljstvo radom zajedničkih konsultativnih komiteta u kojima su bili predstavnici javnih korporacija i organizovanih radnika i konstatovano je da ovaj oblik može poslužiti kao kanal komuniciranja uprave i radnikâ, ali da ne doprinosi takozvanoj industrijskoj demokratiji i ne menja suštinski položaj radnikâ. Tokom 1960-tih godina došlo je, međutim, do oživljavanja ideja industrijske demokratije i radničke kontrole s radikalnijih pozicija. U Notingamu je organizovan Institut za radničku kontrolu, javile su se kritike koncepcija o „državi blagostanja". U to vreme je i Evropska ekonomska zajednica ocenila da je participacija radnikâ „demokratski imperativ" i da „oni kojih se tiču odluke socijalnih i političkih ustanova moraju biti uključeni u proces donošenja tih odluka". Laburistička vlada je pod pritiskom sopstvene levice formirala komisiju pod rukovodstvom poznatog istoričara Alana Baloka da pripremi izveštaj o industrijskoj demokratiji. Objavljeni izveštaj (januara 1977) predlaže da se u svim preduzećima sa preko 2.000 zaposlenih imenuju predstavnici zaposlenih u upravnom odboru.

Francuska takođe ima bogatu tradiciju u pogledu ideja radničkog samoupravljanja, a u periodu posle drugog svetskog rata bili su radi jačanja zajedništva i kopartnerstva uvedeni izvesni oblici ograničene participacije. Od političkih partija u Francuskoj za ideju radničkog samoupravljanja značajna je Socijalistička partija, koja je krajem 1960-tih godina napustila tradicionalnu socijaldemokratsku orijentaciju i okrenula se ka konceptu samoupravljanja. Demokratska konfederacija rada, sindikat sa oko 150 hiljada članova, blizak Socijalističkoj partiji, shvata samoupravljanje kao oblik demokratizacije i razotuđenja radničke klase. Generalni sekretar ovog sindikata Edmon Mer (čija je knjiga *Samoupravljanje — sutrašnjica* u nas prevedena) polazi od krize savremenog društva i od nemogućnosti kako kapitalizma tako i sovjetskog modela socijalizma da prevaziđe otuđenje radnika i njegovog proizvoda rada. On od samoupravljanja, osim podruštvljavanja privrede, očekuje i promenu odnosa vlasti i hijerarhije u preduzeću i u društvu. U okviru Socijalističke partije deluje radikalno levo krilo — CERES — koje zastupa ideju samoupravljanja i nastoji da u praktičnoj akciji nešto učini za ostvarenje te ideje. U

Digitized by Google

Francuskoj deluje i Pokret za socijalizam putem participacije, čiji je generalni sekretar Filip de Šartr u jednom izveštaju (1975) jugoslovensko iskustvo naveo kao dokaz da samoupravljanje nije utopija i da omogućuje rešenja čak i u jednoj zemlji koju su opterećivale nacionalne i verske podele, pritisak velikih sila itd. U okviru Socijalističke partije Žil Martine je isticao nedovoljnost tradicionalnih socijalističkih zahteva koji su se svodili na nacionalizaciju i smatrao je da samoupravljanje daje okvir za promenu života i rade radnikâ. Komunistička partija Francuske dugo se držala krutih staljinističkih šema i modela. Njeno ranije suprotstavljanje samoupravljanju, i posle XX kongresa KPSS, Žan Elenštajn je tumačio njenom nasleđenom doktrinarnom ograničenošću. Otapanje KPF počelo je orijentacijom na „socijalizam francuskih boja" i došlo je do verbalnih prihvatanja samoupravljanja, ali u njenim programskim koncepcijama ta ideja još nije našla mesto, iako se može pretpostaviti da će izborni poraz KPF prinuditi na duboku raspravu o njenoj doktrini i politici, gde će se, sigurno, određene snage zalagati za samoupravljanje kao programski koncept.

U Nemačkoj je posle drugog svetskog rata došlo do vraćanja, pod pritiskom pobednika, na neka rešenja iz perioda Vajmarske republike, pa i na neke ideje fabričke demokratije. Cilj uvođenja ovih oblika bio je i da se razbije tradicionalno autoritarna organizacija nemačke industrije. Tako je još od 1946. počeo da važi Zakon o savetima pogona, a kasnije je doneto više zakona kojima je izgrađivan poznati nemački sistem „Mitbestimmung-a", to jest saupravljanja. Smenjivanje entuzijazma i nezadovoljstva i ravnodušnosti sindikata izraz je dometa ovih mera koje su ispod očekivanja sindikata, a pokušaji nekih novih zahvata poslednjih godina nisu naišli na odobravanje liberalnog partnera koalicije, dok su neki istaknuti poslodavci (kao Krup) izrazili zadovoljstvo sistemom radničkog učešća u upravljanju.

Ideje o učešću radnikâ u upravljanju privredom u Sovjetskom Savezu i socijalističkim zemljama istočne Evrope imale su svoje uspone i padove. U Sovjetskom Savezu kritike izrečene početkom 1920-tih godina nisu dovođene u pitanje sve do posle XX kongresa. U nizu zemalja istočne Evrope (Mađarska, Čehoslovačka, Poljska) bile su početkom 1945. uvedeni fabrički odbori, saveti preduzeća, saveti pogona kao predstavništvo zaposlenih koji su istovremeno bili i osnovni izvršni organi jedinstvene sindikalne organizacije, ali ovi organi nisu smeli da se mešaju u upravljanje, već je trebalo da drže kontakt sa direkcijom radi poboljšavanja rada, ali su u procesu stroge centralizacije krajem 1940-tih i početkom 1950-tih godina i ove simbolične funkcije saveta zanemarene. Tek 1956. u Mađarskoj i Poljskoj javili su se odlučni zahtevi da se uspostave radnički saveti. Bile su donete političke odluke i pravni propisi o uvođenju radničkih saveta, ali, čim je situacija smirena, doneti su novi propisi kojima su funkcije radničkih saveta ograničene. Ocene kojima je bacana krivica na staro rukovodstvo 1956. i objašnjenja kojima je popraćeno vraćanje na staru

Digitized by Google

praksu veoma su se duboko dojmili poljskih radnika, koji su se osetili u to vreme izigrani od državne i partijske birokratije. „Deklaracija" Savetovanja dvanaest komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja proglasila je „opšte zakonitosti socijalističke revolucije i izgradnje" i opštevažeće modele, na osnovu kojih kao da je proizlazila obaveza mađarskih i poljskih komunista da, ako ne mogu ukinuti, bar svedu na formalnost radničke savete u svojim preduzećima. To je i učinjeno.

U Sovjetskom Savezu je 1960-tih i 1970-tih godina došlo do napuštanja stava frontalne osude radničkog samoupravljanja i njegovih oblika, pa je došlo do načelnog odobravanja radničkog učešća kao elementa socijalističke demokratije i do koncepta o budućem komunističkom samoupravljanju. Ovo je našlo izraza i u Programu KPSS i u Ustavu SSSR-a. Time je samoupravljanju priznata uloga u dalekoj budućnosti, a u sadašnjosti se ostalo pri oblicima proizvodnih savetovanja i na pravu radnika i službenika da učestvuju u upravljanju proizvodnjom preko sindikata, organa narodne kontrole, opštih skupština, proizvodnih savetovanja, konferencija i različitih oblika društvene inicijative radnika i službenika (član 97. Osnovnog zakonika o radu, 1970). Pomenuta promena u načelnom stavu o samoupravljanju kao principu budućeg komunističkog društva ima velikog značaja jer otvara mogućnost drugačijeg teorijsko-ideološkog tretiranja samoupravljanja, pa zavisno od prilika i orijentacije rukovodstva — i eventualno uvođenje sadržajnijih oblika participacije i samoupravljanja radnika. Važno je da učinjena promena čini zahtev za samoupravljanjem legitimnim, a, s obzirom na dosadašnju istoriju, može se uzeti da će se takvi zahtevi javljati u trenucima kad radnička klasa u svojim autentičnim zahtevima dođe jače do izražaja.

U Socijalističkoj Republici Rumuniji odlukom partijskih i vladinih tela od 3. aprila 1968. formirani su upravni odbori kao organi kolektivnog upravljanja državnim preduzećima, a 1971. i 1978. položaj i funkcije organa upravljanja regulisani su novim zakonima prema čijim odredbama se sredstva opštenarodne imovine poveravaju na korišćenje i upravljanje onima koji njima rade; svaki radnik je shvaćen kao participant, a najnoviji organizacioni oblik jeste „savet radnog naroda u preduzeću" i „savet radnog naroda centrale".

U evropskim socijalističkim zemljama preovladala je ideja i saznanje da je demokratizacija odnosâ u proizvodnji i učešće radnika u upravljanju važan elemenat socijalističke demokratije. Praktična rešenja zaostaju za ovim saznanjem.

U Kini su 1950. bili osnovani organi u kojima su radnici učestvovali u upravljanju, a njihov oblik je zavisio od sektora privrede s obzirom na vlasništvo. Svi ti organi imali su karakter kontrolno-nadzornih organa. Godine 1957. je celokupna privreda podržavljena, a sledeće godine je počela politika „velikog skoka unapred" i u sprovođenju te politike izgubili su značaj svi oblici participacije, pa je bilo zaustavljeno i formiranje eksperimentalnih saveta radnika i službenika. Početkom 1960-tih godina nagla-

Digitized by Google

šavala se ponovo uloga sindikata u upravljanju, ali je kulturnom revolucijom ponovo došlo do promena. Ponegde su formirani komiteti radnika koji su preuzimali kontrolu i upravljanje, ali su takvi komiteti kasnije rasformirani. U najnovije vreme je orijentacija na kombinovanje socijalističkog rukovođenja sa planiranjem koje uključuje neke tržišne mehanizme i davanje veće samostalnosti preduzećima. Orijentacija na jačanje položaja radnih kolektiva kao samoupravnih subjekata došla je do izražaja i u najnovijoj odluci partijskih i državnih organa o radničkim kongresima u preduzećima.

U Aziji ima dosta zemalja sa velikim problemima vezanim za ekonomsku nerazvijenost i demografsku eksploziju, pa se u takvim situacijama pribegava ideji i oblicima participacije radi intenziviranja procesa industrijalizacije, održanja jakom ideje zajedništva i u novim uslovima industrijskih radnih zajednica kad se kidaju mnogi stari oblici. Ideje paternalizma i solidarizma veoma su prisutne u ovom regionu, a očita je i namera vlade i političkih partija da se participacija iskoristi kao sredstvo političke mobilizacije. Svojina je u nizu ovih zemalja shvaćena kao socijalna funkcija. Gandi je učio da priroda sve daje, a ona nije ničije privatno vlasništvo, te sve što neko ima samo mu je povereno. Rad i kapital su partneri u zajedničkoj stvari. U islamskim zemljama slična shvatanja su zasnovana na učenju Kurana prema kojem su oni koji imaju obavezni da onima koji nemaju daju takozvani zekat. Tradicionalni pasivizam, rezignacija, fatalizam — ne pogoduju participaciji.

Koliko se u pojedinim azijskim zemljama računa na participaciju, može se videti na primeru Indije. Posle dužeg, ali neefikasnog postojanja fabričkih komiteta radi uspostavljanja harmoničnih industrijskih odnosa po ugledu na britansko iskustvo, kad se Indija orijentisala na socijalistički put razvoja, radničko učešće je uzeto kao elemenat tog razvoja. U jednoj vladinoj rezoluciji iz 1956. o industrijskoj politici se kaže: „U socijalističkoj demokratiji rad je partner u zajedničkom zadatku razvitka i trebalo bi da u njemu participira sa oduševljenjem... zauzet je stav koji sve više priznaje obaveze i menadžmenta i rada. Treba uspostaviti zajedničko konsultovanje, i radnici i stručnjaci trebalo bi da, ako je i gde je moguće, budu postepeno povezivani sa upravljanjem." U vladinom programu (vlada Indire Gandi iz 1975) od 20 tačaka govori se o proizvodnji i produktivnosti kao primarnim participativnim funkcijama radničkih saveta, čime je, po izvesnim indijskim ocenama, naglasak pomeren sa prava na odgovornost radnika. Amandmanom 42. na Ustav Indije „radnička participacija" je uključena kao jedan od „rukovodećih principa državne politike", a amandmanom 43a otvorene su mogućnosti da se pitanje participacije reguliše zakonom za razliku od dosadašnjeg ugovornog regulisanja na bazi zainteresovanosti i saglasnosti radnika i menadžera, odnosno vlasnika, što je participaciju u Indiji ograničavalo i po sadržaju i po obimu preduzeća koja obuhvata. Na razvitak industrijske demokratije pojedini indijski pisci gledaju kao na po-

Digitized by Google

željno podruštvljavanje radnog mesta. Primer Indije pokazuje kako smena vlada na vlasti ne smanjuje njihovu opredeljenost da participaciju koriste kao sredstvo svoje politike. U Indiji je vrlo raširena ideja o demokratizaciji svojine kao motiv za uvođenje participacije na široj osnovi.

I primeri suseda Indije, Bangladeša i Šri Lanke, takođe pokazuju kako smena vlada ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju, iako je ona ograničenih razmera. Slučaj Bangladeša je karakterističan i za suprotstavljanje sindikata ideji participacije. Naime, pošto je 1972. bilo nacionalizovano oko 85% industrije, vlada je bila napravila i program razvoja radničkog učešća u upravljanju, ali se taj projekat nije uspeo ostvariti jer su se suprotstavljali sindikalni vođi koji su favorizovali sistem kolektivnog pregovaranja. U privatnim preduzećima u Bangladešu postoji participacija ograničenih prava radnika, a u takozvanim radničkim kooperativama jedna vrsta samoupravljanja radnika. Šri Lanka bi se takođe mogla uzeti kao primer zemlje u kojoj smena vlada različite orijentacije ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju. Tu se takođe može primetiti da je oblik javne korporacije po ugledu na Britanju imao niz slabosti, ali je ozbiljnije razmatranje problema participacije počelo tek kad je Međunarodna organizacija rada prihvatila radničku participaciju kao legitiman oblik upravljanja preduzećima. Godine 1979. donet je Zakon o savetima zaposlenih, koji su konsultativna tela, a sindikati i levica kritikuju vladu zbog navodne demagogije i pokušaja zaobilaženja sindikata. Najviši predstavnici Šri Lanke su i zvanično izrazili želju da se pobliže upoznaju s jugoslovenskim iskustvima i primili su grupu jugoslovenskh naučnih i političkih radnika koji su ih s našim iskustvima upoznali.

U islamskim azijskim zemljama koncepcija participacije je prožeta i koncepcijom kopartnerstva. Osnovni zadatak konsultativnih tela uspostavljenih u više zemalja jeste razvijanje simpatije i razumevanja između radnika i poslodavaca. Jedna od ideja na kojoj se zasniva sistem koupravljanja u Siriji jeste ideja o kolektivnom prisvajanju. Irak je posle 1968. uveo sistem odlučivanja u kojem predstavnici radnika imaju značajnu ulogu. U takozvanim zajedničkim komitetima, čije su kompetencije u upravljanju široke, polovinu članova biraju radnici, a polovinu imenuje država.

U nizu zemalja Azije susrećemo se s naporom vlada da stvore što jači državni sektor privrede sa državnom ulogom ili monopolom u upravljanju, jer se na taj sektor gleda kao na sredstvo koje omogućuje veliku koncentraciju ograničenih sredstava. A s druge strane se u participaciji vidi sredstvo mobilizacije radne snage na izvršavanju istih zadataka ekonomskog razvoja. U više zemalja ovog područja velike su potrebe ruralnog razvoja, pa se i tu neki stari oblici lokalne samouprave povezuju s modernijim idejama participacije.

U Africi se mogu zapaziti neke specifičnosti karakteristične za arapski deo severne Afrike i neke druge koje nalazimo u zem-

Digitized by Google

ljama južno od pustinjskog dela. Na severu izvesni oblici participacije najstariji su u Egiptu, gde i najnoviji Ustav predviđa da predstavnici radnika i seljaka u svim političkim telima moraju činiti najmanje polovinu članova i gde je postojala jedna šema koupravljanja, ali gde je takođe državni sektor privrede bio opterećen ogromnom birokratijom koja je svaku participaciju činila samo formalnom. Kad su od sredine 1970-tih godina preduzeća počela dobijati veću autonomiju, istovremeno se počeo kočiti sistem participacije koja je sada u stagnaciji. Druga zemlja severne Afrike u kojoj je sistem radničkog samoupravljanja i participacije najrazvijeniji za ovo područje jeste Alžir. Tu su različiti oblici participacije primenjeni u poljoprivredi i industriji. U poljoprivredi su na velikim posedima, kojima su vladali Francuzi, osnovana kolektivna poljoprivredna dobra sa vrlo razvijenim samoupravljanjem zaposlenih preko radničkih skupština i radničkih saveta i sa direktorom kao predstavnikom države. U industriji, koja je 1971. podržavljena, važi Zakon o socijalističkom samoupravljanju u preduzećima. Preduzeća su vlasništvo države kao „predstavnika nacionalnog kolektiviteta". Na drugom mestu se kaže da „preduzeće pripada svim radnicima posredstvom države" i da su „interesi države i proizvođača neodvojivi". Radnička skupština, koja se retko sastaje, bira dva predstavnika radnika u upravni savet; ovaj radi pod rukovodstvom direktora koji se smatra za predstavnika države preko kojeg se „postiže jedinstvo državno-administrativnih i radničko-samoupravnih funkcija", odnosno koji ima važnu ulogu u uklapanju preduzeća u jedinstveni sistem centralizovanog upravljanja koji omeđuje i stavlja granice sadržaju nadležnosti samoupravnih tela.

U nizu drugih zemalja Afrike postoje oblici samoupravljanja i participacije (Mali, Kongo, Angola, Etiopija, Gvineja, Gana), ali su najinteresantniji primeri Tanzanije i Zambije. U Tanzaniji je posle 1967. zauzeta orijentacija ka egalitarističkom društvu zasnovanom na „afričkom socijalizmu", pa je u skladu s takvom orijentacijom izvršena nacionalizacija i stvoren javni sektor privrede. Uvedeni radnički saveti su uglavnom konsultativnog karaktera, a u operativnije izvršne komitete koji okupljaju sve važnije menadžere radnici biraju dva svoja predstavnika. U Zambiji, na osnovu Kaundine koncepcije podruštvljavanja vlasti, smatra se da treba omogućiti čoveku da odlučuje o pitanjima za koja je životno zainteresovan. Tu je uveden sistem u kojem kolegijum direktora ima najvišu vlast, a radnički savet ima jednu vrstu veta na odluke kolegijuma; o eventualnom sporu ta dva tela izjašnjavaju se radnici, a konačnu reč ima specijalni sud.

Društvena struktura većine afričkih zemalja je nerazvijena. U trenutku sticanja nezavisnosti mnoge od tih zemalja nisu imale ni radničke klase ni tehničke ili druge inteligencije. Te su se države, koje su tek nedavno stekle nezavisnost, morale naprezati da je očuvaju i učvrste. Ubrzano se formirala upravljačka elita koja je državnom aparatu i državnoj intervenciji poklonila veliku

Digitized by Google

pažnju. Tako je i participacija deo nastojanja za socijalni i ekonomski preobražaj čiji je nosilac država.

Područje Južne Amerike karakteriše se ogromnim razlikama u stepenu razvijenosti zemalja ovog kontinenta. Tu se ukrštaju nastojanja da se utiče na opredeljivanje ovih zemalja, pa se i u oblasti participacije zagovaraju vrlo različite ideje. Neke su inspirisane anarhizmom i trockizmom, koji ovde imaju korena, druge uticajem katoličke crkve, treće nastojanjima Socijalističke internacionale da ove zemlje pođu putem koji ona zagovara, četvrte se oslanjaju na kubansko iskustvo i ideologiju koja ga podržava. Ideje peronističkog pokreta o samoupravljanju su svojevrsne i još uvek uticajne. S pojedinih američkih univerziteta i drugih institucija poslednjih godina održavaju seminare na kojima preovlađuje zalaganje za participaciju zapadnoevropskog tipa. Južna Amerika u perspektivi pruža priliku za razne zadružne i samoupravne oblike u poljoprivredi, čija latifundijska struktura teško može da se održi i moraće biti zamenjena drugim tipom odnosâ, pa i upravljanja. Najinteresantniji pokušaji sa samoupravljanjem i participacijom su primer Čilea za vreme Aljendea i danas primer Perua, a i Gvajane.

Oblici kroz koje se samoupravljanje i participacija danas u svetu odvijaju mnogobrojni su i, osim u „čistim" oblicima, postoje i u kombinacijama. Oblikâ je sve više i više: radnički saveti, fabrički saveti, pogonski saveti, zajednički konsultativni odbori, skupštine zaposlenih, proizvodni odbori, kolektivno pregovaranje, paritetni odbori, tripartitni odbori, upravni odbori, nadzorna tela, radnički direktori, radnički poverenici, unutrašnje komisije, sindikati kao činioci takozvane negativne kontrole, učešće radnika u deobi dohotka posredstvom akcija itd. — sve su to samo neki od postojećih oblika. Postoje brojni sistemi učešća u dohotku ili dobiti, zatim oblici koji se ne ograničavaju na učešće u odlučivanju na nivou preduzeća, već posredstvom kojih se učestvuje u odlučivanju na višim nivoima (gde se sa predstavnicima poslodavaca ili države utvrđuje položaj čitavih profesija ili grana delatnosti i slično). Svi pomenuti i drugi oblici kao takvi nam uglavnom ništa ne kazuju sami za sebe. Njihovo mesto i uloga mogu se razumeti samo u kontekstu konkretnih uslova.

Ipak se ova panorama oblika može uzeti kao pokazatelj da su ideje samoupravljanja i participacije u svojoj evoluciji došle do stupnja na kojem je sve aktuelnije pitanje njihovog ostvarivanja. Očigledno je da među ovim oblicima preovlađuju oni koji bi se mogli nazvati oblicima ograničene participacije. To nam nameće i pitanje odnosa i stava prema tim oblicima, za koje smo videli da su rezultat toliko raznorodnih, protivrečnih, suprotnih motiva, ciljeva, interesa. Participacija kao reč znači „učešće" i nema sama po sebi nikakvih pejorativnih prizvuka. U političkom sistemu njome se označava učešće u političkom životu, gde, za razliku od izraza „mobilizacija", podrazumeva dobrovoljno učešće. Politička participacija je bio zahtev demokratske teorije i demokratskih pokreta u vreme kada građani nisu imali političkih prava.

Digitized by Google

Na društveno-ekonomskom i socijalnom planu govori se o participaciji u društvenom bogatstvu, u kulturnim vrednostima, u nacionalnom dohotku, a, isto tako, i o učešću radnika u upravljanju privrednim preduzećima i uopšte u situacijama gde jedan činilac, pa bio to pojedinac u različitim svojstvima ili grupa, organizacija, ustanova, učestvuje u donošenju neke odluke s drugim pojedincima, grupama, organizacijama itd.

S obzirom na to da danas u najvećem broju zemalja imamo samo „participaciju", to jest parcijalno, delimično učešće radnika, a ne njihovo samostalno i puno odlučivanje, to je u našoj publicistici više puta, kao i na pojedinim naučnim skupovima, pravljena oštra distinkcija između participacije na jednoj i samoupravljanja na drugoj strani. Između ovih pojava zaista postoji suštinska razlika, ali se u utvrđivanju odnosa između ovih pojava, pa i u stavu prema njima, ne sme ispuštati iz vida činjenica da se radi o procesima koji imaju svoju evoluciju i da treba pratiti tendencije kretanja, a ne samo trenutno stanje razlika ili „raskoraka". Razlike nisu samo kvantitativne, one se ne tiču samo obima ovlašćenja i broja pitanja o kojima radnici mogu odlučivati, nego su razlike i kvalitativne i tiču se položaja proizvođača u proizvodnom odnosu. Ali, insistirajući na razlikama, mi sami sebe izdvajamo iz jednog širokog pokreta čije su osnovne tendencije progresivne i koji objektivno predstavlja i podršku našim stremljenjima, kao i potvrdu njihove dalekovidosti i uticaja kao jedne humanističke alternative otuđenju, dominaciji i eksploataciji u savremenom svetu. Čak, ako se kritički osvrnemo na sopstveni pređeni put, zar ne bismo mogli reći da su radnici u prvim fazama razvitka samoupravljanja u nas samo „participirali" u donošenju odluka o jednom broju problema, dok je niz drugih važnih ostajao (pa i danas ostaje) izvan dometa njihovih odluka.

U već navedenom tekstu Edvarda Kardelja stoji da „oblici samoupravljanja radnika, njihov domet, karakter i konkretni društveno-istorijski značaj jesu i biće u budućnosti veoma različiti, kao što su različite i društvene prilike u pojedinim zemljama u svetu. Ali, to će upravo još više doprineti njegovom snaženju i jačanju, obogaćivanju njegovog sadržaja i suštine". A u nastavku piše da „mi u Jugoslaviji nikada nismo tvrdili niti tvrdimo da je naš sistem socijalističkog samoupravljanja savršen, a pogotovu ne jedini mogući oblik samoupravljanja. Zato smo uvek sa interesovanjem i pažnjom ne samo pratili rezultate i iskustva postignute praktičnim sprovođenjem različitih oblika učešća radnika i radnih ljudi u odlučivanju o društvenim pitanjima u drugim zemljama, nego smo takva iskustva i rezultate uvek smatrali doprinosom teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja koji obogaćuje borbu progresivnih demokratskih snaga, pre svega radničke klase, u nastojanjima da čovek-radnik postane gospodar svoje sudbine, to jest da zajedno i ravnopravno sa drugim ljudima odlučuje o sebi".

Mnogi teoretičari na participaciju gledaju kao na prvi korak, koji, doduše, ne donosi sobom odmah suštinske promene, ali ima

Digitized by Google

logiku koja neizbežno vodi ka takvim promenama. Učestvujući u izvesnim oblicima odlučivanja, radnici će sticati ne samo upravljačka iskustva, nego i potrebu za sve većim udelom u odlučivanju. Participaciju kao pojavu i trend karakterističan za savremeni svet treba uzimati kao proces i ne praviti zid između „viših" i „nižih" oblika participacije, nego te oblike posmatrati kao različite domete proizvođača u različitim zemljama u nastojanjima da zadovolje svoje socijalne potrebe i da ostvare svoje težnje da budu aktivan činilac u svojim radnim i društvenim zajednicama.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada

Rad kao takav, neovisno od njegovog društvenog oblika, jeste *društven.* Društvenost rada je, dakle, ono supstancijalno svakog konkretnog istorijskog oblika kroz koji se rad ispoljava kao društven. Udruženi rad je samo jedan od tih istorijskih oblika društvenosti rada. I on je, kao i svi drugi istorijski oblici, određen tom svojom osnovom — *društvenošću rada.*

Ali prije nego razmotrimo društvenost rada kao supstanciju svih istorijskih oblika te društvenosti, pa i udruženog rada kao jednog od njih, upitajmo se: šta je to što stoji u osnovi društvenosti rada, njegove društvene prirode? To jest, šta je to što je supstancija društvenosti rada?

Čovjekova društvenost i društvenost rada

U osnovi društvenosti rada stoji *društvenost čovjeka.* Čovjek je po svojoj prirodi društveno biće.[1] Čovjek se ne može ispoljavati, odnositi prema spoljašnosti a da se ne ispoljava društveno; čov-

[1] Za Aristotela je »čovek po prirodi društveno biće, a onaj ko zbog svoje prirode, a ne slučajem, stoji van društvene zajednice ili je rđav ili je bolji od ljudi« *(Politika,* BIGZ, Beograd, 1975, str. 5).

Digitized by Google

jekovo ispoljavanje je ispoljavanje njegove društvenosti.[2] Kao društveno biće čovjek je *supstancija* društvenosti rada; kao društveno biće čovjek je supstancija *rada*, budući je *društvenost* ono supstancijalno rada. Ukratko, čovjek je suština rada, a ne obrnuto.[3] Da bi se, prema tome, otkrila suština rada, to jest suština društvenosti rada, potrebno je otkriti suštinu čovjeka, to jest suštinu društvenosti čovjeka.

Čovjekova društvenost je *dvostrukog* karaktera. Čovjek se ispoljava, odnosi spram spoljašnosti na dvostruk način. On *opći, komunicira, saobraća*, ali i *razmjenjuje*. Kada opći, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi predmetno-praktički. Ili, obrnuto, kada se spram spoljašnosti odnosi predmetno-praktički, on opći. Predmetno-praktički se odnositi znači *uopćavati se, udruživati se* sa tom spoljašnošću. A do uopćenja, do udruženja sa spoljašnjim svijetom dolazi u onom trenutku kada ga čovjek *producira*. Stvarajući svoj svijet, čovjek neposredno ispoljava svoje društveno biće. Kada, pak, razmjenjuje, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi također *društveno*, ali *unutar otuđenja*. Čovjekova društvenost ispoljena kroz razmjenu jeste *društvenost posredovana otuđenjem*. To i jeste ono što čini karakternu razliku između ova dva oblika čovjekove društvenosti.

Razmjena, kao oblik društvenosti čovjeka, međutim, i pored svog otuđenog karaktera, igra povijesnu ulogu u ozbiljenju čovjeka kao takvog, dakle u ozbiljenju čovjeka kao društvenog bića.[4] Bez njenog povijesnog razvitka, kao ni bez njenog povijesnog ukidanja, nema ozbiljenja čovjekove društvenosti kao takve, dakle ni društvenosti kao općenja, kao komunističke društvenosti. Upravo stoga je potrebno pozabaviti se otkrićem karaktera one društvenosti koja se ispoljava kao razmjena, i to kako radi toga da bismo otkrili oblike društvenosti koji se kriju unutar nje same, tako i radi toga da bismo otkrili njenu povijesnu ulogu u razvitku autentične čovjekove društvenosti.

Za prvi oblik društvenosti čovjeka rekli smo da se ispoljava kao *produkcija*, kao čovjekova stvaralačka djelatnost. Drugi oblik društvenosti čovjeka, koji se ispoljava kao razmjena, vjerovatno je već bilo očigledno, jeste *rad*. Prema tome se, govoreći o dvostrukom karakteru društvenosti čovjeka, radi o društvenosti *izvan i unutar rada*. Govoriti o društvenosti unutar rada ima smisla samo ako je ona u vezi sa društvenošću izvan rada, to jest

[2] Pod društvenošću ovdje treba podrazumijevati ne samo odnos prema drugim ljudima, nego i univerzalnu društvenost, zajednicu s prirodom. Marx: »Dakle, *društvo* je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode« (K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 277).

[3] Vidjeti o tome opširnije u: Dž. Sokolović, *Rad i samootuđenje*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980, str. 11—39.

[4] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, str. 305.

Digitized by Google

utoliko ukoliko je ona posredovanje do te društvenosti. Od te pretpostavke i polazimo ukoliko uopće i govorimo o društvenosti čovjeka unutar rada, odnosno o društvenosti rada.

I *društvenost rada* je, također, *dvostrukog* karaktera. Ovaj je određen dvostrukim, dihotomnim karakterom rada. Po svojoj prirodi rad je predmetno-nepredmetan, konkretno-apstraktan, kvalitativno-kvantitativan.[5] Iz toga logično proizlazi i dvostruki, u osnovi protivurječan, karakter društvenosti rada.

Sasvim općenito govoreći, društvenost rada se sastoji u tome da čovjek uvijek *radi za druge*.[6] S jedne strane, to mu omogućuje rad stoga što je predmetan, konkretan, kvalitativan; s druge, čovjek radi za druge zahvaljujući i tome što je njegov rad apstraktan, kvantitativan. U prvom slučaju proizvod rada važi kao *upotrebna vrijednost*, te kao takav može poslužiti kao predmet potrebe svakog čovjeka; kao *konkretan* rad je društven stoga što služi zadovoljavanju ne samo potreba radnika, nego i potreba bilo kojeg drugog čovjeka. U drugom slučaju proizvod rada važi kao *vrijednost*, to jest kao određena količina u njemu opredmećenog rada. Zahvaljujući tome što čovjekov rad može proizvesti manju ili veću, a ne datu, količinu proizvoda, čovjek može proizvesti manje ili više iznad svojih potreba. Od toga kolika je *vrijednost* proizvoda čovjekova rada, da li manje ili više preko njegovih potreba, zavisi da li će proizvesti *upotrebnu vrijednost za sebe* ili i *za druge*. Stoga se može reći da ove dvije strane rada, koje određuju i različite oblike društvenosti rada, stoje u neposrednoj vezi. Bez obzira na njihovu različitost, čak suprotstavljenost, one se međusobno uslovljavaju i određuju.

Dvostruki karakter rada čini *rad kao takav društvenošću unutar otuđenja*.[7] Bilo da se radi o društvenom odnosu prema ljudima ili o društvenom odnosu prema prirodi, uvijek to ostaje društvenost unutar otuđenja ako počiva na radu. Rad se kao takav prvobitno javlja prije svega kao odnos zajednice prema prirodi. Pojava i postojanje rada prvobitno ne znači otuđenje unutar zajednice, otuđenje među ljudima, nego *otuđenje zajednice od prirode*. Rad postaje osnovom otuđenja unutar zajednice, otuđenja među ljudima tek kao *podijeljen* rad; društvena podjela rada je

---

[5] Marx rad određuje dihotomno od svojih najranijih spisa: u početku je to predmetno-nepredmetna djelatnost, a kasnije (u kritici političke ekonomije) konkretno-apstraktna djelatnost. O ovome opširnije u: *Rad i samootuđenje*, str. 16—20.

[6] »Naposletku, čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad *društven* oblik« (K. Marks, *Kapital*, I, »Kultura«, 1947, str. 36).

[7] Lukács, naprotiv, uopće ne dovodi rad u vezu s otuđenjem. On radu pridaje ontologijsku ulogu, iako i sam priznaje ontologijski karakter *ljudske samodjelatnosti* u odnosu na rad: »Bit ljudskog rada počiva, međutim, na tome da on, prvo, nastaje usred borbe za opstanak, i drugo, da su sve njegove etape proizvodi ljudske samodjelatnosti«. Već zbog ovoga bi Lukács mogao imati na umu da je rad otuđenje samodjelatnosti.

Digitized by Google

oblik društvenosti rada *unutar otuđenja među ljudima.*[8] Ali osnova i tog nivoa otuđenja data je u samom radu kao čovjekovom društvenom odnosu unutar otuđenja prema prirodi. Da je *rad kao takav* društven ali unutar otuđenja, potrebno je pokazati upravo na radu koji nije poznavao podjelu rada, dakle na *prvobitnom* obliku rada koji je prije svega čovjekov odnos prema prirodi. Potrebno je, dakle, pokazati dvije stvari: prvo, da je *rad*, bez obzira na njegov istorijski nivo i društveni oblik, *društven* i, drugo, da je ta društvenost *unutar otuđenja.*

Ponovo dokazati da je rad *kao takav* društven ne pokazuje se izlišnim ako se zna da se to odnosi i na Lukácsa. On u svom *Prilogu ontologiji društvenog bitka: rad* piše: »Bitni je sadržaj teleologijske postavke sada, međutim, — sasvim općenito i sasvim apstraktno govoreći — pokušaj da se drugog čovjeka (ili grupu ljudi) potakne na to da i sami vrše konkretne teleologijske postavke. Taj se problem javlja čim je rad već postao društven utoliko što počiva na kooperaciji više ljudi; ovaj put nezavisno od toga da li se javlja problem razmjenske vrijednosti ili je kooperacija usmjerena samo na upotrebne vrijednosti. Zbog toga se taj drugi oblik teleologijske postavke, kod kojeg je postavljeni cilj neposredno postavka cilja drugih ljudi, može pojaviti već na vrlo primitivnom stupnju.«[9] Govoriti se o radu kao modelu društvene prakse može samo ako ovaj počiva na kooperaciji više ljudi. Za Lukácsa, dakle, društvenost rada počiva na uključivanju više ljudi u sam *radni proces;* istina, zanemarljivo je da li je ta kooperacija usmjerena ka proizvodnji razmjenske vrijednosti ili nije. Ukratko, rad se potvrđuje kao *društven* samo ako u procesu rada više ljudi rade *zajedno.* Time je Lukács postigao ono što je unaprijed htio: pokazati da je *društvenost* svojstvena samo čovjeku. U osnovi te društvenosti stoji teleologijski karakter rada: društvenost je *telos* rada.

Rad, međutim, nije društven samo ukoliko kao proces uključuje više ljudi. Rad je *društven* i kao rad samo *jednog čovjeka.* Izuzev ako ovaj, naravno, nije Robinzon. Radni proces koji obavlja samo jedan čovjek također je društven jer je društvenost rada njegova priroda, njegov temelj, a ne cilj koji tek treba dosegći. Proizvod rada i samo jednog čovjeka važi kao *upotrebna vrijednost,* te kao takav može biti predmet zadovoljenja potrebe bilo kojeg drugog čovjeka. Proizvod rada i samo jednog čovjeka, također, može *kvantitativno* prevazilaziti njegove potrebe i tako opet biti predmetom zadovoljenja potreba drugog čovjeka. Oba ova uslova su data već u samom radu kao odnosu čovjeka prema prirodi; da bi rad postao društven, nije neophodno da ga ljudi obav-

[8] Za K. Axelosa sa podjelom rada eksploatacija prirode biva zamijenjena eksploatacijom među ljudima *(Marx penseur de la technique,* Les éditions de Minuit, Paris, 1969). Podjela rada zaista postaje pretpostavkom eksploatacije među ljudima, ali ona ne eliminira eksploataciju prirode.

[9] G. Lukács, *Prilog ontologiji društvenog bitka: rad,* »Kulturni radnik«, Zagreb, 1980, str. 66.

Digitized by Google

ljaju zajedno. Pri tome je, također, nevažno da li pojedinac obavlja svoj rad za razmjenu ili ne. Rad je kao takav, pa i pojedinačan rad, društven. Priroda društvenosti rada nije rezultat, nego polazna osnova rada: ona proizlazi iz *društvenosti prirode*. Kada arhajski čovjek radi, on proizvodi takvu upotrebnu vrijednost u tolikoj količini koja će moći poslužiti kao predmet potrebe ne samo drugog čovjeka koji obavlja neki drugi rad, nego i onome ko uopće nije sposoban da radi. On radi za svoju djecu. Time je rečeno da je čovjekova društvenost (u ovom slučaju njegov odnos prema djeci), kao prirodna društvenost (ako se baš hoće: biotička društvenost), osnova iz koje proizlazi i rad. Za razliku od Lukácsa koji kaže: »O društvenom bitku možemo umno govoriti samo ako pojmimo da njegova geneza, njegovo izdizanje iz baze, njegovo osamostaljivanje, počiva na radu, tj. na neprestanom ozbiljenju teleologijskih postavki.«[10]

Prema tome, rad je društven jer je čovjek društveno biće, a ne obrnuto, što znači da čovjekova društvenost počiva na ontologijski širem pojmu od rada.[11] To, istina, sasvim općenito, priznaje i sam Lukács, ali i neprestano zanemaruje.[12] Društvenost rada kao takvog, koja zaista ima svoj cilj u čovjekovoj vezi sa drugim čovjekom, pa makar ovaj bio i njegovo vlastito dijete, počiva na radu kao *društvenoj vezi sa prirodom*. Ali, dok je u prvobitnim oblicima društvenost rada kao čovjekova veza s drugima — još neotuđena, dotle je rad kao veza s prirodom — već *unutar otuđenja*. To treba, također, dokazati.

Rad je, dakle, oblik čovjekove društvenosti (prema prirodi) ali unutar otuđenja. Sa pojavom rada zajednica zaista stupa u jedan novi društveni odnos prema prirodi; priroda se putem rada uspostavlja u svom određenju *»za nas«*.[13] Čovjek kroz zajednicu pretvara prirodu radom u *upotrebnu vrijednost*, kako za sebe tako i za druge. To je dvostruko čovjekovo ispoljavanje kao *društvenog* bića: prema prirodi i prema drugim članovima zajednice. Ali, samim tim, proizvodeći *zajednički*, čovjek otkriva *proizvodnu snagu svoga rada*, to jest sposobnost da proizvede više nego što je potrebno njemu samom, ali i zajednici u cjelini. Rad ne samo da uspostavlja prirodu za nas, nego je uspostavlja u njenom određenju *»za sebe«*. Priroda se tako uspostavlja ne samo kao upotrebna vrijednost, kao bivstvovanje za nas, nego i kao *bivstvovanje za sebe*, kao *vrijednost*. Na mjesto društvenog odnosa prema prirodi, rad uspostavlja društvenost unutar otuđenja.

Društvenost rada se pokazuje dvostrukog karaktera, dakle protivurječnom, već u radu kao takvom. Nije bilo potrebno da se rad uspostavi kao protivurječno društven unutar same zajednice; štoviše, rad je osnov iz kojeg proizlazi svaka protivurječnost nje-

[10] Ibid., str. 29.
[11] H. Burger, *Lukácseva filozofija i »ontologija društvenog bitka«*, predgovor za Lukácsev *Prilog ontologiji...*, str. 15.
[12] G. Lukács, ibid., str. 20.
[13] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, str. 286.

Digitized by Google

govog društvenog odnosa prema drugim ljudima. Ili, konkretnije govoreći, dvostruki, protivurječni karakter čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi rezultira istim takvim odnosom i unutar zajednice. Radi se samo o tome da se protivurječnost društvenog odnosa prema prirodi mora dovoljno razviti da bi se uopće pojavila protivurječnost i u odnosima među ljudima.

Istorijski oblici društvenosti rada

Istorijski oblik društvenosti rada koji nije bio protivurječan unutar odnosâ među ljudima bio je *zajednički rad.* Zajedničkim ga nazivamo zato što, s jedne strane, počiva na radu zajednice, a s druge zato što sama zajednica počiva baš na takvom karakteru rada. Niti bi rada bilo bez zajednice niti bi, pak, zajednica mogla opstati bez zajednički obavljenog rada. Pri tome je oblik u kome se zajednički rad obavlja bez značaja za određenje njegova pojma. Zajednički rad se obavlja ili kao *jedan rad* u kome učestvuje *više ljudi ili čitava zajednica* ili kao *više radova* koje obavljaju različiti članovi zajednice *pojedinačno.* To da li u procesu rada učestvuju članovi zajednice pojedinačno ili zajednički, zanemarljivo je; bitno je da u upotrebi proizvoda rada učestvuju zajednički, a ne pojedinačno. Bitno je, dakle, za konstituiranje pojma zajedničkog rada to da je to onaj *rad koji konstituira zajednicu.* Prije nego pokažemo na čemu počiva društveni karakter zajedničkog rada podsjetimo što još o radu kao modelu društvene prakse kaže Lukács.

Zajednički rad je takav oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi koji konstituira i čovjekovu zajednicu. Bitno je pri tome da konstitucija zajednice počiva na radu kao proizvodnji upotrebne vrijednosti, a ne vrijednosti. To je ono što određuje i karakter te zajednice. Međutim, kakvu zbrku u određenju rada kao ontologije društvenog bitka pokazuje Lukácsevo brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Za njega je upotrebna vrijednost teleologijski niži oblik društvenosti rada. On piše: »Zato u tako općenitim razmatranjima možemo bez odstupanja od istine shvatiti upotrebne vrijednosti, dobra, kao konkretne proizvode rada. To ima za posljedicu da u upotrebnoj vrijednosti možemo uočiti objektivni društveni oblik predmetnosti. Njezina je društvenost utemeljena u radu...«[14] Društvenost upotrebne vrijednosti nije utemeljena u radu — naprotiv, ona je temelj društvenosti rada. Banalan dokaz za to je postojanje upotrebne vrijednosti i van rada, a pravi dokaz jeste upravo onaj oblik rada čija je polazna osnova upotrebna vrijednost — zajednički rad. Upotrebna vrijednost je ontološka osnova rada: osnova kako rada kao čovjekovog odnosa

[14] G. Lukács, ibid., str. 94. Koliku je zbrku napravio Lukács, pokazuje i njegovo izjednačavanje vrijednosti i upotrebne vrijednosti: »Dakako, sada se još bavimo jednim elementarnijim načinom pojavljivanja vrijednosti, s upotrebnom vrijednošću, kod koje je prisutna neukidljiva povezanost s prirodnim opstankom« (ibid., str. 93).

Digitized by Google

prema prirodi, tako i odnosa prema drugim ljudima. Upravo je zajednički rad onaj oblik društvenosti rada, dakle *rada za druge*, u kome čovjek stvara takav proizvod koji i za druge postoji kao upotrebna vrijednost. Koliko zbunjujuće djeluje Lukácsevo negiranje ontologijskog karaktera upotrebne vrijednosti, pokazuje upravo proglašavanje vrijednosti za ontologijsku osnovu društvenosti rada. On piše: »Moramo zato i kod vrijednosti istaći njezin društveno ontologijski »ako... onda« — karakter; nož je vrijedan ako može dobro rezati itd.«[15] Ako je i od Lukácsa, suviše je! Da se ovdje ne radi o pukoj zamjeni upotrebne vrijednosti vrijednošću, nego o bitnoj jednostranosti u shvatanju društvenosti koja počiva na radu, potvrđuje i Lukácsev nekritički odnos prema podjeli rada i razmjeni. Sa podjelom rada i razmjenom rad postaje društveniji, ali o onoj drugoj, negativnoj strani te društvenosti Lukács ne govori.

Vraćajući se našoj analizi zajedničkog rada, ističemo odmah da njegova društvenost, koja proizvodi *istinski* društveni odnos među ljudima, ne počiva na podjeli rada niti na proizvodnji vrijednosti. Baš stoga je zajednički rad i mogao uspostaviti istinsku zajednicu ljudi, makar i na elementarnom, nerazvijenom nivou.

Na čemu, dakle, počiva zajednički rad? Kao prvi istorijski oblik društvenosti rada zajednički rad počiva na *proizvodnji upotrebne vrijednosti* i *prirodnoj raspodjeli rada*. Kod zajedničkog rada je prisutno to da je identičan svom društvenom obliku. Tu je nemoguće razlikovati rad od njegovog društvenog oblika; identitet rada i društvenog oblika rada počiva na činjenici da je rad proizvoditelj upotrebne vrijednosti koja je, sa svoje strane, osnov društvenosti tog rada. Ali zajednički rad kao *rad* i kao *društveni oblik tog rada* postaju osnovom razvitka takvog *oblika rada* koji će postati pretpostavkom razvitka takvih *oblika društvenosti rada* koji će se *razlikovati od samoga rada*. Zajednički rad, naime, uspostavlja takav oblik rada čiji cilj više neće biti samo upotrebna vrijednost, kao oblik proizvoda rada za druge, nego vrijednost, kao jedan *bitno drugačiji oblik proizvoda rada za druge*. To već znači i uspostavljanje bitno drugačijeg oblika društvenosti rada. Time se rad i njegov društveni oblik razdvajaju, prestaju biti jedno te isto; rad i dalje ostaje *zajednički (kooperativan)*, ali njegov društveni oblik postaje bitno različit od njega. Taj *bitno novi rad*, koji uspostavlja i protivurječan odnos sa svojim društvenim oblikom, proizlazi iz *prirodne proizvodnosti rada* koju omogućava društveni karakter zajedničkog (kooperativnog) rada — prirodna raspodjela rada.

Čovjek sam ne bi mogao opstati ne samo biotički, nego ni kao radnik, jer jedan izolovan rad ne bi bio dovoljno proizvodan za zadovoljenje čovjekovih potreba. Obavljen zajednički (kooperativno), na jedan ili na drugi način, rad postaje proizvodan do te mjere da može zadovoljiti potrebe ne samo onih koji u njemu učestvuju, nego i članova zajednice koji nisu sposobni za rad —

[15] Ibid., str. 99.

Digitized by Google

djece, starih, bolesnih.[16] Već u tom prvom obliku društvenosti rada vidi se njena veza sa društvenom proizvodnom snagom rada. Iz *prirodne društvenosti rada*, koja počiva na prirodnoj raspodjeli rada, javlja se i proizvodna snaga rada koja prevazilazi svoj prirodni nivo i postaje osnovom novih viših oblika društvenosti rada, ali i novog karaktera te društvenosti.

Novi istorijski oblik društvenosti rada koji bitno mijenja i karakter te društvenosti jeste *društvena podjela rada*. Pod pretpostavkom društvene podjele rada silno se razvija društvenost rada, ali na osnovi onog oblika proizvoda rada za druge koji počiva na vrijednosti. Karakter društvenosti rada u obliku društvene podjele rada počiva prije svega na kvantitativnoj strani rada. Ono što radu daje karakter *rada za druge* jeste prije svega uvećana proizvodnost rada, to jest uvećana *količina* proizvoda rada. Prema tome, rad koji se obavlja u uslovima društvene podjele rada nije promijenio samo svoj *društveni oblik*, nego i *karakter društvenosti rada*. Dok je karakter društvenosti zajedničkog (kooperativnog) rada u uslovima prirodne raspodjele rada počivao prije svega na *kvalitativnoj* strani rada, na *upotrebnoj vrijednosti kao proizvodu rada za druge*, dotle karakter društveno podijeljenog rada počiva prije svega na *kvantitativnoj* strani rada, na *vrijednosti kao proizvodu rada za druge*. U prvom slučaju proizvod rada postoji za druge već samim tim što je upotrebna vrijednost; u drugom on je upotrebna vrijednost tek ukoliko je proizvod rada *određene vrijednosti*, vrijednosti preko prirodnih potreba proizvođača. U oba slučaja, sasvim je jasno, upotrebna vrijednost je *conditio sine qua non* društvenosti rada[17], ali je u drugom i vrijednost taj *neizostavni uslov*.

Društvena podjela rada kao istorijski viši oblik društvenosti rada ne anulira zajednički rad kao takav; ono što se anulira jeste društveni oblik (i karakter, svakako) zajedničkog rada — prirodna raspodjela rada. Bitna posljedica promjene društvenog oblika (i karaktera) rada jeste promjena oblika i karaktera ljudske zajednice. Dok zajednički (kooperativni) rad kao takav uspostavlja istinsku, komunističku zajednicu ljudi, dotle zajednički rad u uslovima društvene podjele rada uspostavlja zajednicu na višem nivou, ali bitno nedruštvenog karaktera. O tome nalazimo potvrdu i kod Marxa: »*Podjela rada i razmjena* dvije su *pojave* pri čijem se razmatranju nacionalni ekonomist hvali društvenošću svoje nauke i u jednom dahu nesvjesno izgovara protivurječnost svoje nauke, zasnivanje društva pomoću nedruštvenih posebnih interesa.«[18]

Istina, društvena podjela rada, kao novi oblik društvenosti rada, djeluje, sa svoje strane, kao nova proizvodna snaga. Ona

[16] Aristotel, ibid., str. 12—13.

[17] »Naposletku, nikakva stvar ne može da bude vrednost ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrednost« (K. Marks, *Kapital*, I, str. 9).

[18] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, str. 305.

Digitized by Google

razvija čitav niz konkretnih radova kao i potreba koje se tim radovima mogu zadovoljiti. Tako se društvenost rada pod pretpostavkom podjele rada i kvalitativno obogaćuje. To i jeste pozitivna strana društveno podijeljenog rada i njena istorijska uloga u ozbiljenju čovjeka.[19] Ali ona s razvitkom podjele rada sve više uzmiče i ustupa mjesto egoizmu, otuđenosti i nedruštvenosti.

Razlika između ova dva istorijska oblika društvenosti rada, zajedničkog (kooperativnog) rada koji je *prirodno raspodijeljen* i rada koji je *društveno* podijeljen, proizlazi iz, kako smo već rekli, dvostrukog karaktera društvenosti rada, to jest dvostrukog karaktera rada kao takvog. I kod jednog i kod drugog oblika društvenost proizlazi i iz kvantitativne i iz kvalitativne strane rada, to jest i iz svojstva proizvoda rada da je vrijednost kao i iz svojstva da je upotrebna vrijednost. Samo što kod zajedničkog rada koji počiva na prirodnoj raspodjeli proizvod postoji kao *društvena upotrebna vrijednost*, upotrebna vrijednost za druge, samim tim što je upotrebna vrijednost, a ne zato što je proizveden u određenoj količini. (Čak i kada je proizvod rada proizveden u količini koja je dovoljna samo za potrebe onoga koji ga je neposredno izradio ili čak bio nedovoljan i za njegove potrebe, proizvod rada će i tada egzistirati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za one koji nisu neposredno učestvovali u njegovoj proizvodnji; proizvod *istinski zajedničkog rada* se uvijek *raspodjeljuje prema potrebama* svih članova zajednice. To, dakle, znači da je njegovo svojstvo da je vrijednost, određena količina opredmećenog rada uopće, irrelevantna za njegovo *društveno postojanje.)* Kod društveno podijeljenog rada stvari stoje obrnuto.[20] Tu proizvod, svakako, ne može postojati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za druge, ako nije upotrebna vrijednost. To jeste neizostavan, ali ne i dovoljan uslov. Proizvod rada koji nastaje u uslovima društveno podijeljenog rada ne postaje društvena upotrebna vrijednost samim tim što je upotrebna vrijednost. Štoviše, da bi uopće bio upotrebna vrijednost, proizvod rada već unaprijed mora biti proizveden za druge, kao društvena upotrebna vrijednost. Da bi, dakle, proizvod rada bio društvena upotrebna vrijednost, on mora biti proizveden u sasvim izvjesnoj količini, količini koja prevazilazi potrebe proizvođača. Svojstvo proizvoda rada da je *vrijednost*, da je u njemu opredmećena izvjesna količina rada uopće, postaje njegovo osnovno svojstvo, dominantno svojstvo. Društvenost rada koji je društveno podijeljen

[19] Utoliko Lukács ima pravo kada kaže: »Jer mi smo već u poglavlju o Marxu kao i sadašnjim razmatranjima morali ustanoviti da ne mogu opstojati ekonomijski čini — od prvobitnog rada do čisto društvene proizvodnje, koji se ujedno u najširem smislu, dakle od geneze do razvijenosti, ne bi temeljili na njima ontologijski imanentnoj intenciji prema čovjekovu postajanju čovjekom« (ibid., str. 105).

[20] Uporediti: »Nadilaženje otuđenja može biti realizirano samo s onu stranu heteronomne sfere društveno podijeljenog rada« *(Zbogom Andre Gorza proletarijatu,* Intervju, »Le Mond Dimanche«, 12. oktobar 1980.

Digitized by Google

počiva, prema tome, na kvantitativnoj, apstraktnoj strani karaktera rada. Društvenost, pak, rada koji je prirodno raspodijeljen počiva na kvalitativnoj, konkretnoj strani karaktera rada.

Udruženi rad kao najviši istorijski oblik društvenosti rada

Udruženi rad je najviši istorijski oblik društvenosti rada i najviši oblik društvenosti čovjeka koji se može razviti unutar rada. Time je rečeno da je udruženi rad i mogućnost, ali i granica društvenosti čovjeka. To, također, znači da je udruženi rad *contradictio in adiecto*, ali *zbiljska* protivurječnost: to je sfera slobode unutar nužnosti: društvenost (udruženje) unutar otuđenja.[21]

Kao oblik društvenosti rada i udruženi rad je dvostrukog karaktera i određen je dvostrukim karakterom rada kao takvog. Bitna, određujuća strana udruženog rada je *kvalitativna, konkretna strana rada.* To i jeste ono što udruženi rad odvaja od društveno podijeljenog rada, ali to je ono što udruženi rad čini identičnim sa zajedničkim radom. Zajednički rad arhajskog čovjeka i udruženi rad modernog proizvođača polaze od bitno iste osnove. Udruženi rad, kao i prirodna raspodjela u uslovima zajedničkog rada, razvijaju društvenost rada, pa time i društvenost čovjeka, na temelju svojstva rada da proizvodi *upotrebnu vrijednost.* Društveni oblik rada čiji je osnovni cilj upotrebna vrijednost uspostavlja i sebi odgovarajući oblik društvenosti čovjeka, to jest oblik zajednice. Kao što je društvena podjela rada oblik društvenosti rada unutar otuđenja, koji razvija i čovjekovu društvenost unutar otuđenja, a zajednicu kao otuđenu zajednicu, tako i udruženi rad razvija društvenost rada iz koje proizlazi konkretno društven čovjek, a time i zajednica asocijativnog karaktera.

Dva momenta koji pojmovno određuju sintagmu društvenost rada jesu *rad* i *društvenost.* Bez njihove istorijske promjene nema ni promjene društvenosti rada u istorijski novi oblik — *udruženi rad.* Zato ćemo sada razmotriti one bitne promjene koje se zbivaju u radu i društvenosti kao pretpostavke udruženog rada. *Rad i njegov društveni oblik* (a time i zajednica kao njegov teleologijski cilj) su istorijsko-ontološke pretpostavke udruženog rada. Analizu njihove promjene morat ćemo početi na nivou kapitalističkog načina reprodukcije koji ih je i razvio. Upravo kapitalizam, razvijajući kako rad tako i društvenost rada, stvara revolucionarne

[21] Govoreći o carstvu slobode i carstvu nužnosti na glasovitom mjestu u III tomu *Kapitala*, Marx piše: »Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti.«

Digitized by Google

pretpostavke za promjenu i rada i društvenosti rada, a time pretpostavke udruženog rada.[22]

Promjena rada kao pretpostavka udruženog rada

Još jednom podsjetimo da pretpostavljamo razliku rada i njegovog društvenog oblika. Radikalna promjena društvenosti rada na kojoj počiva udruženi rad nezamisliva je bez isto tako radikalne promjene samoga rada. Kao što govorimo o istorijskim oblicima društvenosti rada (i njima odgovarajućim oblicima ljudske zajednice), tako isto možemo govoriti i o njima odgovarajućim istorijskim oblicima rada. Ali o *radikalno* novom obliku društvenosti rada kakav je udruženi rad ne može se govoriti bez promjene *karaktera* te društvenosti, a ove nema bez radikalne promjene samoga *rada*, što će reći bez promjene u *karakteru* rada.

Najopćenitije govoreći, promjena karaktera rada koja se sastoji u uspostavljanju konkretnog rada kao njegovog osnova znači uspostavljanje *rada kao sredstva.*

U uslovima društveno podijeljenog rada, dakle rada čija je društvenost počivala na njegovoj apstraktnoj strani, na proizvodu rada kao vrijednosti, rad kao takav je za čovjeka postavljen *kao cilj.* Smisao rada u društvenoj podjeli rada jeste rad sâm, rad uzet apstraktno, to jest što veća količina proizvoda rada.[23] Ako društvenost rada počiva na vrijednosti, svojstvu proizvoda rada da samo u određenoj količini može poslužiti kao upotrebna vrijednost za druge, onda upravo to svojstvo proizvoda rada, njegova kvantitativna strana, postaje ciljem rada. Postavljanje vrijednosti proizvoda rada za svrhu rada do te mjere apstrahira njegovu upotrebnu vrijednost da proizvođač i ne zna da li će njegov proizvod biti potvrđen u potrošnji kao takav. »Fabrikant može prvo da proizvede artikle, a onda da potraži potrošače za njih.«[24] Postavljanje proizvoda rada u njegovom apstraktnom obliku za cilj rada u stvari je postavljanje *rada kao cilja samoga sebe, kao samosvrhe.*

Prvo i bitno što se, dakle, pod pretpostavkom udruženog rada, i što je bitna pretpostavka udruženog rada, zbiva jeste upravo uspostavljanje rada kao sredstva. Da bi do toga došlo, potrebno je da dođe do radikalne promjene smisla čitave društvene reprodukcije. Za sada se nećemo baviti realnim mogućnostima takvog epohalnog prevrata, nego ćemo samo ukazati na ono što je u njemu bitno. Prema tome, pitanje je: u čemu se sastoji ta radikalna promjena rada, njegovog karaktera, pa otuda i karaktera društvenosti rada i čovjekove društvenosti? Tek odgovor na

[22] Svi istorijski oblici društvene podjele rada razvijaju unutar sebe i različite oblike kooperativnog, zajedničkog rada, kapitalizam posebno. Zajednički, kooperativni rad je osnova udruženog rada.

[23] Već se ovdje gubi Lukácsev teleologijski karakter rada i uspostavlja samosvrhovitost rada.

[24] A. Čuprov, *Železnodorožnoe hozjajstvo*, Moskva, 1875, str. 69. Citirano prema: K. Marx, *Kapital*, II, str. 26.

Digitized by Google

ovo pitanje bi mogao ukazati na ontologijsku stranu teleologijskog karaktera rada.

Radikalna promjena rada, uz sve nužne konzekvencije koje sa njom nastupaju, sastoji se u sve većoj *konkretizaciji* rada, to jest primjeravanju rada proizvodnji onih upotrebnih vrijednosti koje su u skladu sa *ljudskim potrebama.* Radikalno preobraćanje proizvoda rada iz vrijednosti u upotrebnu vrijednost nije samo moralno pitanje i pitanje dobre volje, nego prije svega pitanje ekonomije i njenog moralnog stanovišta. Uslov da proizvod rada prestane biti vrijednost jeste promjena kako društvenog oblika rada tako i samog rada. Da bi, dakle, proizvod rada prestao biti vrijednost, potrebno je (a) da proizvod rada *prestane biti roba* i (b) da se proizvod rada *obezvrijedi.*

O uslovima i mogućnostima da proizvod rada prestane biti roba govorit ćemo kasnije, kada budemo razmatrali promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada. Govoriti o mogućnostima i uslovima pod kojima se obezvređuje proizvod rad spada upravo ovdje kada raspravljamo o promjeni rada kao pretpostavci udruženog rada.

Podsjetimo na ono što Marx u *Kritici Gotskog programa* piše o mogućnosti da proizvod rada prestane biti vrijednost: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.«[25] Ovdje Marx govori i o uslovima pod kojima proizvod prestaje da se razmjenjuje, prestaje biti roba, zbog čega ćemo se na ovo vratiti kasnije. Osnovno u ovom Marxovom predviđanju jeste njegovo očekivanje da vrijednost proizvoda rada prestane biti njegovim osnovnim svojstvom. Prestajući biti mjerom vrijednosti proizvoda, rad prestaje biti smislom i ciljem proizvodnje. Upravo ta promjena samog teleologijskog karaktera rada, promjena rada od proizvođača *robâ* i proizvođača *vrijednosti* u proizvođača *upotrebnih vrijednosti,* pokazuje se kao osnovna pretpostavka uspostavljanja istorijski najvišeg oblika društvenosti rada — udruženog rada. Tek tada, kaže Marx, individualni radovi neposredno postoje kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada, to jest *neposredno* postoje kao društveni radovi. Prije toga, u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji počiva na proizvodnji vrijednosti, individualni radovi kao dijelovi cjelokupnog rada, to jest kao društveni radovi, postoje samo *posredno,* preko vrijednosti.

Međutim, da li je ovo Marxovo očekivanje, koje se odnosi na nižu fazu komunizma, sasvim realistično?

---

[25] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* u: *Izabrana dela,* II, »Kultura«, 1950, str. 13.

Digitized by Google

Prvo razmotrimo pretpostavke na kojima Marx gradi zaključak o eliminiranju rada kao vrijednosti proizvoda. Te pretpostavke su: društvo koje počiva na zadružnim načelima zasnovano na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju i isključenost razmjene iz odnosa među proizvođačima. Sve su ovo, svakako, nezaobilazne pretpostavke. Ali, na njihovom temelju, kao što dalje nastavlja i sam Marx, može izrasti samo *raspodjela prema radu.* A ova nije ništa drugo nego *razmjena* između individualnih proizvođača i predstavljene zajednice. Tamo gdje proizvođač »istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«, tu »očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti«.[26] Šta je drugo što određuje odnos kvantuma rada koji je proizvođač dao društvu i kvantuma sredstava potrošnje koja dobija iz društvenih zaliha nego opet rad uopće, apstraktan rad.[27] Proizvod njegova rada, dakle, i pored svega, još uvijek postoji prije svega kao *vrijednost.* Baš stoga rad sâm, jer je mjerilo proizvoda rada kao vrijednosti, još uvijek postoji za čovjeka *kao cilj.*

Nije, prema tome, dovoljno da se rad obavlja zadružno, kooperativno, zajednički, da sredstva za proizvodnju budu zajednička i da proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode, da bi rad utrošen u proizvodnji *prestao biti vrijednost* proizvoda. On to ostaje i dalje, a njegovi proizvodi i dalje egzistiraju prevashodno kao vrijednosti. Stoga rad i dalje postoji kao svoj vlastiti cilj, kao svrha samoga sebe. Da bi to prestao biti, nije dovoljna nikakva promjena društvenog oblika rada. Radikalna promjena društvenosti rada, u stvari, i ne može nastupiti sama po sebi. Govoriti o mogućnosti uspostavljanja radikalno novog oblika društvenosti rada nemoguće je neovisno od promjene samoga rada kao proizvođača vrijednosti. Kao što smo vidjeli, taj zahtjev je postavio i sam Marx, ali je, isuviše optimistički, očekivao da će do odstranjenja vrijednosti doći samom promjenom društvenog oblika rada: podruštvljenjem sredstava za proizvodnju i eliminiranjem razmjene među proizvođačima. Pokazali smo da je ta uzročno-posljedična veza obrnuta: eliminiranje vrijednosti je pretpostavka novog društvenog oblika rada.[28]

Rad će prestati biti cilj, njegovi proizvodi prestati biti prevashodno vrijednosti, a on mjera te vrijednosti tek kada dođe do

---

[26] Ibid., str. 14.

[27] »On dobija od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (posle odbitka njegova rada za zajedničke fondove), i na osnovu te potvrde dobija iz društvenih zaliha sredstava potrošnje onu količinu sredstava potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada... Ovde očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti« (ibid., str. 14).

[28] Analizirajući ovo isto mjesto iz *Kritike Gotskog programa,* i Žarko Puhovski ispušta momenat *vrijednosti,* jedinu riječ u tom fragmentu koju je Marx, kao i mi, naglasio pišući je *kurzivom.* Svaka diskusija koja zaobilazi pitanje vrijednosti ostaje bitno na pojavnoj strani stvari. Diskusija o robnoj proizvodnji, kojoj ćemo se vratiti kasnije, i jeste najčešće takva.

Digitized by Google

radikalne *istorijske promjene rada.* Ta promjena nije akt, nego *proces neprestanog smanjenja vrijednosti proizvoda rada.* Samo smanjenjem vrijednosti proizvoda rada, njegovim obezvređivanjem, izbit će u prvi plan njegova druga strana — upotrebna vrijednost. A proizvod rada postaje utoliko manje vrijedan koliko *raste proizvodna snaga rada.* Kako sa rastom proizvodnosti rada opada učešće ljudske radne snage, to se povećava učešće sredstva za rad. Proizvodnije sredstvo za rad, s jedne strane, smanjuje učešće radne snage u stvaranju vrijednosti, a s druge smanjuje i veličinu vrijednosti koju sredstvo za rad prenosi na proizvod.[29]

Prema tome, proizvod rada nikada neće prestati egzistirati dihotomno, pa, dakle, ni kao vrijednost, kao količina u njemu opredmećenog rada. Ali, ono što će se zbiti zahvaljujući procesu njegovog obezvređivanja jeste restauracija proizvoda rada kao upotrebne vrijednosti, njegove kvalitativne strane. Cilj rada će biti prevashodno kvalitativnog karaktera, što *bolja* upotrebna vrijednost, baš zahvaljujući tome što je već postignuto da se proizvede proizvod što manje vrijednosti ili, što je isto, da se proizvede sasvim dovoljna količina proizvoda uz vrlo malo utrošenog rada. Iz tako izmijenjenog dihotomnog karaktera rada, koji je mogao biti ostvaren samo pod pretpostavkom visoko podignute proizvodnosti rada, nastupit će i *istorijska izmjena u karakteru društvenosti rada.* Tek kao upotrebna vrijednost, koja kao takva postoji *neposredno,* proizvod rada će biti proizvod udruženog rada. Kao proizvod zanemarljivo male vrijednosti proizvod rada će biti proizvod neposrednog rada za druge. Individualni radovi neće tada biti društveni radovi, to jest dijelovi cjelokupnog rada, posredstvom vrijednosti, nego neposredno.

Društvenost takvog, visoko proizvodnog rada, čiji je cilj proizvodnja upotrebnih vrijednosti visokog kvaliteta, a ne količina proizvoda, pokazat će se neposredno kao autentična *čovjekova društvenost.*

Tek tako istorijski uspostavljen rad poslužit će kao *sredstvo* uspostavljanja i istorijski novog oblika društvenosti rada — *udruženog rada.* Time rad postaje sredstvom čovjekove društvenosti, njegovog društvenog povezivanja s drugim ljudima, sredstvo njihove *slobodne asocijacije.*

I najzad, tek kao takav, kao sredstvo svog vlastitog novog oblika društvenosti, dakle kao sredstvo novog oblika društvenosti čovjeka unutar rada, rad može postati čovjekovom »prvom životnom potrebom«[30]. Tek konkretizirani rad, koji je obezvrijedio svoje proizvode, pokazuje se kao konkretan cilj čovjeka.

---

[29] »Videli smo da proizvodnost mašinerije stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini onog dela vrednosti koji prenosi na proizvod« (K. Marks, *Kapital,* I, str. 325).

[30] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* str. 15.

Digitized by Google

Promjena društvenosti rada kao pretpostavka udruženog rada

Podnaslov zvuči pomalo kao pleonazam. Mi tražimo promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada koji je, opet, oblik društvenosti. Da se ne radi o pleonazmu, pokazat će analiza koja slijedi.

Već smo rekli da je pretpostavka udruženog rada dvostruka: promjena rada i njegovog društvenog oblika. Ali već u analizi promjene rada naveli smo također dvostruki uslov te promjene: kako ukidanje vrijednosti, koje nastupa sa promjenom istorijskog nivoa, to jest proizvodnosti rada, tako i ukidanje proizvoda rada kao robe. A ovo drugo već spada u analizu, kao što smo rekli, promjene društvenosti rada. Prema tome, promjena rada, radikalna istorijska promjena rada, ma koliko se pokazivala kao temeljni uslov promjene društvenosti rada, i sama se pokazuje uslovljenom istom takvom, radikalnom promjenom dihotomnog karaktera društvenosti rada.

Promjena rada, ontološki preokret rada iz proizvođača vrijednosti u proizvođača upotrebe vrijednosti, do kojeg može doći samo obezvređivanjem proizvoda rada, dakle podizanjem proizvodnosti rada, jeste uslov udruženog rada kao radikalno novog oblika društvenosti rada, ali je jasno da se i udruženi rad, sa svoje strane, pokazuje kao velika nova proizvodna snaga rada koja revolucionira rad i podiže ga na najviši istorijski nivo. Prema tome, ne pokazuje se promjena društvenosti rada samo kao pretpostavka udruženog rada, kao oblika društvenosti rada koji je radikalno novog karaktera, nego i kao pretpostavka promjene samoga rada, podizanja njegove proizvodnosti i karaktera. To govori o očiglednoj vezi između rada i njegovog društvenog oblika, ali, isto tako, i o stanovitoj uzajamnoj neovisnosti. Ne samo da promjena rada uspostavlja i sebi primjeren društveni oblik, nego i određeni društveni oblik djeluje povratno na rad uspostavljajući ga u sebi adekvatnom obliku. Zato se i događa, tokom njihovog istorijskog mijenjanja, da katkada jedan ide ispred drugog. Tako i udruženi rad može biti uspostavljen u sebi neodgovarajućim oblicima rada, baš kao što je, u svoje vrijeme, kapitalistički način društvenosti rada ukidao zanatski rad i stvarao sebi primjeren oblik rada — mašinski.

Pitanje o promjeni društvenosti rada nije samo pitanje o promjeni oblika, već prije svega pitanje o promjeni karaktera te društvenosti. Zato smo i naglasili da je promjena društvenosti rada u dvostrukom smislu pretpostavka udruženog rada: neposredno kao pretpostavka novog oblika društvenosti, ali i kao pretpostavka promjene rada čiji je cilj obezvređivanje proizvoda. Time promjena društvenosti rada postaje uslovom uspostavljanja radikalno novog karaktera društvenosti rada.

Kao što smo analizu promjene rada kao pretpostavke udruženog rada počeli navođenjem Marxovog predviđanja iz *Kritike Gotskog programa*, tako ćemo se i sada, kao što smo i najavili,

Digitized by Google

podsjetiti tog istog mjesta: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.« Ranije smo već iznijeli našu sumnju da će se odstraniti rad kao proizvođač vrijednosti sa promjenom društvenog oblika rada, sa uklanjanjem razmjene, ali smo i ukazali na ontološku utemeljenost Marxovog zahtjeva za uklanjanjem vrijednosti. *Razmjena* se ne može odstraniti a da se ne odstrani *rad kao proizvođač vrijednosti*, a ovo ne nastupa, kao što smo pokazali, sa pukim eliminiranjem razmjene.[31] Oblik društvenosti rada koji se ispoljava kroz razmjenu, a posredstvom vrijednosti, jeste društveno podijeljen rad. Njegovo odstranjenje, koje se manifestno pokazuje kao odstranjenje razmjene, pretpostavka je udruženog rada. Raspravljati o udruženom radu, dakle o promjeni društvenosti rada, znači raspravljati nezaobilazno o sudbini razmjene, to jest robne proizvodnje.

Najopćenitiji utisak koji se stiče o aktualnim diskusijama o robnoj proizvodnji, koje se svode uglavnom na diskusiju između ekonomije i drugih društvenih nauka i na diskusiju onih koji zagovaraju i onih koji su protivnici robne proizvodnje, jeste taj da se one svode na diskusiju o *kapitalističkoj* robnoj proizvodnji. Utisak se odnosi kako na jedne tako i na druge. Sasvim općenito govoreći, to je zato što se pojam kapitala, koji se uvijek shvaća kao *društveni* odnos[32], reducira na društveni odnos *među ljudima*, a ne shvaća kao *društveni odnos između čovjeka i prirode*. A ovo je samo konzekvencija još temeljnijeg brkanja koje ne razlikuje *rad*, uzet kao sasvim »razumna apstrakcija«, kao *odnos između čovjeka i prirode* od *društvenog oblika rada* koji je, u stvari, *oblik odnosa među ljudima*. Sve što hoće takvi diskutanti o robnoj proizvodnji jeste to da promijene društveni oblik rada, to jest kapital kao taj oblik. Ono što oni ne shvaćaju nije samo to da se u tome ne sastoji radikalna promjena, nego da te promjene u odnosima među ljudima nema bez radikalne promjene čovjekova odnosa prema prirodi. Diskusija o robnoj proizvodnji, kao društvenom obliku rada, uvijek zaboravlja na ono svoje supstancijalno — rad.

Robnu proizvodnju, prije svega, ne bi trebalo da identificiramo sa kapitalističkom proizvodnjom. Robna proizvodnja nije ono bitno kapitalizma: *roba nije bit kapitala*. Robnu proizvodnju je čak moguće eliminirati, barem teorijski, a da se ne dirne u suštinu kapitala; sâm kapital to neprestano čini. Suštinu kapitala Marx je izrazio u »općem obrascu kapitala« i ona nastupa pretvaranjem novca, kao najrazvijenijeg i najopćenitijeg oblika robe,

[31] Puko odstranjenje razmjene ne anulira djelovanje zakona vrijednosti.

[32] Uporediti: K. Marx, *Kapital*, III, str. 705—706.

Digitized by Google

u kapital: N — R — N'. Ono bitno kapitalističke proizvodnje je proizvodnja *kapitala*, proizvodnja *viška vrijednosti, oplodnja vrijednosti*. Novo društvo, socijalizam, prema tome, može ukinuti kapitalizam *dekretom* o zabrani oplodnje vrijednosti, kao što se to u primitivnim primjerima novog društva i događa.[33] Ali time se ni najmanje nije dirnulo u proizvodnju vrijednosti, jer su tu dekreti vrlo neefikasni i nemoćni. A proizvodnja vrijednosti je uvijek ono supstancijalno oplodnje vrijednosti, proizvodnje viška vrijednosti, kapitala, kapitalizma.

S druge strane, novo društvo može jednostavno eliminirati robnu proizvodnju, razmjenu, kao što to u svojim naivnim ali vulgarnim oblicima i čini[34], a da pri tome ostane nedirnuta suština kapitalističke proizvodnje. Kapital pri tome biva odstranjen kao društveni odnos među ljudima, ali ostaje naglašeno prisutan u svom uopćenom obliku odnosa zajednice prema prirodi.

I u jednom i u drugom slučaju kapitalizam kao društveni odnos među ljudima ostaje virtualno prisutan i do njegove restauracije neminovno dolazi kad-tad.

Novo društvo, socijalizam, ne sastoji se u promjeni društvenog oblika rada niti je ta promjena moguća sama po sebi. On je novi ne po tome što odstranjuje kapitalističku robnu proizvodnju, pa i robnu proizvodnju uopće. On to, u stvari, jest, ali jest samo ukoliko odstranjuje ono supstancijalno kako kapitalističke tako i svake druge robne proizvodnje. A to je proizvodnja *vrijednosti*. »Vrednost je rad.«[35] Zato do radikalne promjene proizvodnje vrijednosti ne može doći bez promjene rada. I to je ono što izmiče iz vidokruga mnogih današnjih diskutanata o robnoj proizvodnji. Za one koji ne uviđaju ni nužnost ni mogućnost odstranjenja robne proizvodnje[36] nas nije ni briga; stalo nam je do onih koji stoje na Marxovom stanovištu. Njihova kritika zato ne smije zaobići pitanje vrijednosti.[37]

Kao što smo rekli da je kapitalizam taj koji priprema promjenu rada kao povijesno-ontološku pretpostavku udruženog rada, tako se to isto može kazati i za promjenu društvenosti rada. Unu-

---

[33] Elemente ovoga možemo naći u kineskom socijalizmu iz doba kulturne revolucije, kampućijskom socijalizmu, a takve su i neke (teorijske) verzije islamskog socijalizma.

[34] Skorašnji primjer je Kampućija, a sličnu zabludu nije mogla zaobići ni sovjetska Rusija neposredno poslije revolucije.

[35] K. Marx, ibid., str. 706.

[36] A. Dragičević, *Marksistička politička ekonomija*, »Stvarnost«, Zagreb, 1976, i M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, »Komunist«, Beograd, 1977. Spisak njihovih istomišljenika je podugačak.

[37] Kritičari robne proizvodnje, gdje, svakako, spada i Žarko Puhovski, zbog čega ga i svrstavamo među one rjeđe koji stoje na autentično Marxovom stanovištu, svode svoju kritiku na kritiku kapitalističke robne proizvodnje ako zaobilaze *kritiku vrijednosti*. Kapitalistička robna proizvodnja je samo *poseban*, iako najrazvijeniji, oblik robne proizvodnje. Novo društvo odstranjuje robnu proizvodnju kao takvu, a odstranit će je tako radikalno samo ako odstrani vrijednost, što traži Marx.

Digitized by Google

tar samog kapitala zbivaju se takve promjene koje pripremaju kako obezvređivanje proizvoda rada tako i eliminiranje *robnog oblika proizvoda rada.* On je protivurječan u samome sebi: način proizvodnje koji je sve proizvode učinio robama, a prije svih radnu snagu[38], od samog svog početka, od svojih najnerazvijenijih oblika, otpočinje proces odstranjenja robne proizvodnje.[39] Odstranjenje robne proizvodnje ima svoj smisao samo ako je u funkciji odstranjenja proizvodnje vrijednosti, obezvređivanja proizvoda rada; kapitalu je svojstvena upravo takva uloga: da obezvređuje proizvod neposredno, povećavajući proizvodnu snagu rada, i da, odstranjujući razmjenu, ukida onaj društveni oblik proizvoda rada u kome ovaj uopće i postoji kao vrijednost — *robu.*

Protivurječni karakter odnosa kapitala prema samome sebi proizlazi iz istog takvog, protivurječnog odnosa kapitala prema vlastitoj pretpostavci iz koje proizlazi: *zajedničkom, kooperativnom radu.* Kooperativni, zajednički rad je polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje sa kojom je ovaj u potpunoj suprotnosti. Kapital, kao najnedruštveniji društveni odnos, podigao je kooperativni rad na najviši društveni nivo. O tome Marx piše: »Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru ili, ako se hoće, na istom polju rada radi proizvođenja iste vrste robe pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i pojmovno *polazna tačka kapitalističke proizvodnje.*«[40] Kapital, dakle, razvija društvenost rada, iako u jednom istorijskom obliku koji čini rad društveno još više podijeljenim.

Da kapital ne samo mijenja društveni oblik rada i uspostavlja sebe kao novi (kapitalistički) društveni oblik rada, nego da u istom trenutku stvara i pretpostavke svog ukidanja i uspostavljanja novog oblika društvenosti rada, vidi se već u prostoj kooperaciji. Prosta kooperacija, koja počinje na osnovi zanatskog rada, obliku rada koji nije adekvatan kapitalizmu, s jedne strane, centralizira sredstva za rad, a s druge odstranjuje razmjenu između tih radova. Ta promjena društvenog oblika zanatskog rada, koja se zbiva pod kapitalom, nosi u sebi klicu podruštvljenja sredstava za rad i uklanjanja razmjene iz odnosa među proizvođačima, što i jeste cilj novog društva. Kapitalizam tako, od samog početka, priprema uslove za rješenje protivurječnosti između rada

[38] Žarko Puhovski traga za određenjem pojmova robna proizvodnja i kapitalistička robna proizvodnja i zaključuje da je to u prvom slučaju ona proizvodnja u kojoj »svi ili većina proizvoda poprima formu robe«, a do ovoga dolazi tek kada i radna snaga poprimi robnu formu. Time je implicirano izjednačavanje robne i kapitalističke robne proizvodnje. Ovakav zaključak iznenađuje, jer upravo citirana mjesta iz *Kapitala,* na koja se Puhovski poziva, to ne potvrđuju. Robna proizvodnja je samo društveni oblik kapitalističke proizvodnje, oblik kojeg se kapitalizam može osloboditi i oslobađa ga se. Uporediti: Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija,* CKD SSO, Zagreb, 1980, str. 89—91.

[39] O ovoj protivurječnoj prirodi kapitala, u odnosu na razmjenu, pisao sam opširnije u: *Koncentracija kapitala i udruživanje rada,* »Politička misao«, br. 2—3/1976.

[40] K. Marx, ibid., str. 255.

Digitized by Google

i njegovog društvenog oblika time što je razvija. Kapital odstranjuje razmjenu kao odnos između pojedinačnih radova, da bi proizvod njihovog zajedničkog, kooperativnog rada učinio eminentno robom.

Protivurječni karakter kapitalističkog načina proizvodnje još više dolazi do izražaja u *manufakturi.* Dok prosta kooperacija proizlazi neposredno iz kapitalističkog načina proizvodnje, dotle *kooperativni* karakter manufakture proizlazi neposredno iz samog manufakturnog načina rada, kao njena »tehnička nužnost«. Manufakturni rad je prvi oblik rada adekvatan svom kapitalističkom društvenom obliku. On i nastaje iz zanatskog rada kao posljedica prethodno izvršene promjene njegovog društvenog oblika — kapitalističke kooperacije. Tu sâm oblik manufakturnog rada — djelomični rad, iziskuje da ljudi rade *udruženi.*[41] Manufaktura nije značila samo još viši stepen centralizacije sredstava za rad, nego i novi korak u procesu *odstranjenja razmjene.* Djelomični radovi manufakturnih radnika ne proizvode robe, nego djelomične proizvode, što i čini nužnim *udruženi* karakter njihovog rada. Zbog toga ovo rasparčavanje manufakturnog rada i nema karakter društvene podjele rada, već je to raspodjela djelomičnih radova među različitim djelomičnim radnim snagama. Ali kapital, kao i kod kooperacije, odstranjuje razmjenu iz manufakture samo radi toga da bi proizvod ukupnog manufakturnog rada učinio također eminentno robom. Zato ova raspodjela rada u manufakturi, koja se vrši pod kontrolom kapitala, ostaje samo virtualno udruženi rad.

Opšti kooperativni karakter manufakture nema karakter udruženog rada zato što izvan manufakture, između različitih kapitala, nema kooperativnog odnosa; manufakturni kapital, koji počiva na *kooperativnom radu* svojih radnika, odnosi se prema drugim kapitalima samo konkurencijom, putem razmjene, kao prema proizvođačima roba. Da bi ljudi bili međusobno udruženi i izvan manufakturne radionice, a njihovi radovi poprimili karakter neposredno društvenih radova, bilo bi potrebno uspostaviti *svjesnu društvenu kontrolu i opštu organizaciju društvenog procesa proizvodnje* kojom bi se istisnula konkurencija i egoističnost iz njihovih međusobnih odnosa.[42]

Tehničke uslove za takvu društvenu organizaciju društvenog rada stvara *mašinerija.* »Sklop društvenog procesa rada« — piše Marx — »u manufakturi je *sasvim subjektivan,* to je *kombinacija* djelomičnih radnika; mašinski sistem krupne industrije sasvim je *objektivan* organizam proizvodnje koji radnik *zatiče* kao gotov materijalni uslov za proizvodnju. U prostoj kooperaciji, pa čak i u kooperaciji koja počiva na podeli rada, još uvek zavisi više manje od slučaja hoće li *kolektivni* radnik istisnuti izolovanog radnika. Mašinerija, međutim, osim izuzetaka koje ćemo docnije navesti, funkcioniše samo vođena neposredno podruštvljenim *zajedničkim* radom. Sada dakle *kooperativni karakter* procesa

[41] Ibid., str. 268.

[42] Uporediti: ibid., str. 285—286.

Digitized by Google

rada postaje *tehničkom nužnošću* koju nameće *sama priroda sredstva za rad.*«[43] Sredstvo za rad u određenom *istorijskom* obliku nužno traži da bude *društveno upotrijebljeno.* To sredstvo za rad, koje kao objektivna nužnost traži društvenu upotrebu, a rad uspostavlja kao *neposredno podruštvljen zajednički rad,* bilo je *mašina.* Kao takav, mašinski rad čini rad velikog broja ljudi *neposredno* društvenim, *neposredno* povezanim u jedan cjelovit radni proces. *Neposredna društvenost* takvog zajedničkog (kooperativnog) rada mnogih znači da oni međusobno *nisu povezani razmjenom,* nego tehničkom prirodom samoga rada. Kao takav, mašinski rad *eliminira razmjenu,* a svoj proizvod ne uspostavlja kao *robu.* Tek u određenom *društvenom* (kapitalističkom) *obliku* proizvod mašine se pojavljuje kao roba; kapital i stavlja mašinu na mjesto manufakture da bi proizvod rada učinio robom u još većoj mjeri, eminentno robom. Uzeta sama po sebi, mašina je silno *sredstvo za udruživanje ljudi u procesu rada;* kapitalistički upotrijebljena, ona je sredstvo njihovog najdrastičnijeg *otuđivanja.*

Sredstvo za rad u obliku mašine može učiniti rad *neposredno društvenim* zajedničkim radom, to jest odstraniti razmjenu unutar takvog radnog procesa, baš zahvaljujući tome što čini ono tehnički nužnim *podruštvljenje* veće mase sredstava za rad. Proizvodnije funkcioniranje većeg broja mašina postiže se pod komandom jednog kapitala. Tako mašinerija i krupna industrija otvaraju proces do tada nezamislivog povezivanja društvenog rada. Centralizacija sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i odstranjenje razmjene, to jest društvene podjele rada kao društvenog oblika rada koji je i doveo do nastanka i razvitka kapitalizma, jesu pretpostavke anuliranja kapitalističkog načina proizvodnje, ali one same to nisu.

Stvarajući tehničku osnovu udruživanja ljudi u procesu jednog društvenog rada, kapital će, očekuje i Marx, ali samo »pod odgovarajućim odnosima«, stvoriti uslove svog vlastitog ukidanja: »Isto tako, jasno je i to da se sastavljanje kombinovanog radnog osoblja iz individua oba pola i najrazličitije dobi, makar da se ono u svom samoniklom, brutalnom kapitalističkom obliku, gde radnik postoji za proces proizvodnje a ne proces proizvodnje za radnika, nužno predstavlja vrelom pokvarenosti i ropstva, mora pod odgovarajućim odnosima naprotiv preokrenuti u izvor humanog razvitka.«[44]

Teleologijski karakter kapitala nije određen zajednicom ljudi, nego »prometnom vrijednošću i njenim uvećavanjem«. Nošen tom pobudom, kapitalista širi krug onih koje uključuje u društveni proces rada. »Kao fanatik oplođavanja vrednosti on bezobzirno *prisiljava* čovečanstvo na *proizvodnju radi proizvodnje,* a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih *materijalnih uslova proizvodnje* koji jedini mogu biti *stvarna osnovica* nekog višeg društvenog oblika, kome je temeljni princip puno

[43] Ibid., str. 310.
[44] Ibid., str. 400.

Digitized by Google

i slobodno razvijanje svake individue.«[45] Ova tendencija kapitalistički organizovanog društvenog rada je sama »istorijska tendencija kapitalističke akumulacije«[46]. Nakon što je eksproprirao sredstva za proizvodnju autarkičnih proizvođača i tako njihov rad učinio društvenim radom pod svojom vlastitom kontrolom, kapitalu ne preostaje ništa drugo nego da nastavi proces eksproprijacije, ali u jednom novom obliku.[47] »Ono što se sada ima da eksproprište nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike.«[48]

Udruživanjem radnika u jedan društveni proces zajedničkog rada, s jedne strane, i centralizacijom sredstava za proizvodnju, s druge, kapital stvara *dva bitna uslova* za promjenu društvenog (kapitalističkog) oblika rada, to jest sebe kao društvenog oblika rada. *Udruživanje radnika* i *udruživanje sredstava za proizvodnju*, to jest pretvaranje rada u *društveno organiziran rad*, a sredstava za proizvodnju u *društveno upotrebljiva sredstva za proizvodnju*, dvije su neizostavne pretpostavke ukidanja podjele rada i privatne upotrebe sredstava za proizvodnju, to jest ukidanja dosadašnjeg istorijskog oblika društvenosti rada. Obe ove pretpostavke, kao svog grobara, razvija sâm kapital. Po tome je on najrevolucionarniji i najprotivurječniji način proizvodnje do sada. Ali, ono što kapital ne može, a ne može jer ne može ukinuti sebe, jeste to da *ne može ukinuti rad*. Kapital može ukinuti sebe kao određeni društveni oblik rada, ali ne može ukinuti *rad kao suštinu samoga sebe*.

Nastavljajući govoriti o ovoj protivurječnoj, revolucionarnoj i konzervativnoj, istorijskoj tendenciji koju sobom nosi kapital, Marx piše: »Ova *eksproprijacija* vrši se igrom unutrašnjih zakona *same kapitalističke proizvodnje, centralizovanjem kapitala*. Jedan kapitalista ubija mnoge. Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili *eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih*, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog društvenog rada, obuhvatanje svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopolizuju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i *re-*

[45] Ibid., str. 489.

[46] Ibid., str. 644—646.

[47] »Čim je ovaj *preobražajni proces* dovoljno razorio staro društvo i u dubinu i u širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi *uslovi rada u kapital*, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podruštvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno eksploatisana, dakle *zajednička sredstva za proizvodnju*, a otud i dalja *eksproprijacija privatnih sopstvenika*, dobija jedan nov oblik« (ibid., str. 645).

[48] Ibid.

Digitized by Google

volt radničke klase koja stalno nabujava i koju sâm mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje (kurziv — Dž. S.). Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljavanje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. *Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju eksproprirani.*

Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle *kapitalistička privatna svojina* jeste *prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.* Ali nužnošću kakvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je *negacija negacije.* Ova ne uspostavlja iznova radnikovu privatnu svojinu, ali uspostavlja *individualnu svojinu* na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici *kooperacije* i *zajedničkog poseda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.*

Pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu individua, u *kapitalističku* svojinu jeste, naravno, nesravnjivo dugotrajniji, mučniji i teži proces negoli pretvaranje kapitalističke svojine, koja stvarno već počiva na društvenom načinu proizvodnje, u *društvenu.* Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovde se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narodne mase.«[49]

Kapital, dakle, stvara pretpostavke jednog *novog (nekapitalističkog) društvenog oblika rada — udruženog rada.* Kapital, prema tome, stvara uslove za ukidanje *kapitalističkog* društvenog oblika rada. Ali *kapitalistički društveni oblik rada* nikada nije ni bio ono supstancijalno *kapitalističkog oblika rada.*[50] Kada bi se proces uzajamne eksproprijacije kapitalâ dokrajčio u konačnom obliku *jednog centraliziranog kapitala,* način djelatnosti — *rad* ne bi izgubio ništa od svog kapitalističkog karaktera. Jedino što bi se time dobilo bilo bi to da bi se ukupan društveni rad pretvorio u *jednu kooperaciju,* u *zajednicu rada.*

Do sada smo u analizi naglašavali razliku između rada i njegovog društvenog oblika. Rad se, istina, ispoljava kroz svoje različite društvene oblike, ali bi trebalo imati na umu da je i *on sâm, rad kao takav, oblik društvenosti, oblik društvenosti čovjeka.* Neovisno od toga kakav je njegov društveni oblik, to jest kakav je oblik odnosa *među ljudima* u procesu rada, rad je uvijek *oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi.*

---

[49] Ibid., str. 645—646.

[50] To potvrđuje našu raniju tezu da klasno društvo nije nužno društveni oblik ispoljavanja kapitala *(Teze za jednu novu kritiku građanskog društva,* »Praxis«, br. 1—2/1974. Objavljeno i u knjizi *Rad i samootuđenje).*

Digitized by Google

Kapital, dakle, stvara uslove ukidanja sebi odgovarajućeg (kapitalističkog) društvenog oblika rada i uspostavljanja novog, ali nikada ne i odstranjenja rada kao oblika društvenosti. Ti se uslovi stiču tek unutar novog, istorijski najvišeg, društvenog oblika rada — unutar udruženog rada. Zato je udruženi rad ne samo novi oblik društvenosti rada, nego i pretpostavka novog oblika *čovjekove društvenosti.*

Digitized by Google

Radovan Kovačević

Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije

Najmarkantniju karakteristiku posleratnog platnog bilansa Jugoslavije i njegov osnovni problem predstavlja hroničan deficit koji se čitavo to vreme konstantno održava. Već niz godina opada učešće jugoslovenske privrede u međunarodnoj ekonomskoj razmeni, a posebno učešće našeg izvoza. Strukturna neusklađenost naše privrede i visoka uvozna orijentisanost predstavljaju determinirajuće faktore platnobilansnog i trgovinskog deficita. Ispoljene autarkične tendencije u okviru naše privrede sve više otežavaju transmitovanje pozitivnih uticaja svetskih privrednih kretanja.

Kao posledica aktuelne platnobilansne situacije i stepena spoljne zaduženosti uočava se i usporavajući ritam ukupne privredne aktivnosti.

Konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po svim bitnim obeležjima, pa se to pojavljuje kao ključni usporavajući faktor našeg izvoza.

Uz respektovanje navedenih, a inače dobro poznatih problema, potrebno je sagledati način i utvrditi mere kojima će se ostvariti pozitivno dejstvo na rast našeg izvoza.

Rastući negativan saldo u platnom bilansu znak je da se u Jugoslaviji već duže vreme troši više nego što se proizvodi. Ovaj nesklad je finansiran transferom inostrane akumulacije. Zaduže-

Digitized by Google

nost u inostranstvu u cilju finansiranja platnobilansnog deficita već je dostigla kritične granice. Oštrina ispoljenih problema nalaže što hitnije reduciranje platnobilansnog deficita u prihvatljive okvire. U tom cilju dinamiziranje izvoza i postizanje boljih izvoznih performansi zauzima posebno mesto. U tom kontekstu treba posmatrati i ulogu kreditiranja jugoslovenskog izvoza kao faktora koji doprinosi njegovoj ekspanziji.

Razlozi za primenu mera podsticanja izvoza

Zaostajanje jugoslovenskog izvoza u protekloj deceniji, sa naročito naglašenom tendencijom u poslednjih nekoliko godina, ima više pojavnih oblika. Karakteristično je zaostajanje domaćeg izvoza, u kvantitativnom pogledu, u odnosu na kretanja u svetu, što se naročito uočava posle naftne krize. Drugi oblik usporavanja jugoslovenskog izvoza je njegovo zaostajanje za uvozom. U okviru druge karakteristike nameće se pitanje: da li je povećanje uvozne zavisnosti istovremeno i faktor pogoršanja konkurentne sposobnosti jugoslovenske privrede? Izvršena su i radikalna pomeranja u strukturi jugoslovenskog izvoza: umesto agrarno-sirovinskog sektora i obojene metalurgije, kao tradicionalnih izvoznika, dominirajući akteri na izvoznoj sceni sve više postaju metaloprerađivački, elektrotehnički i hemijski kompleks.

Uzroci postojećeg stanja i kretanja u jugoslovenskoj privredi su unutrašnjeg i spoljnog karaktera. Značajan unutrašnji faktor usporavanja jugoslovenskog izvoza je nizak nivo produktivnosti. Dobro je poznato da je problem produktivnosti veoma složen i da je rezultanta brojnih faktora, od kojih su mnogi specifični za pojedine zemlje. Ipak, činjenica je da produktivnost svake privrede utiče na njen spoljnoekonomski položaj, odnosno na njen izvoz. Kao kompleksan fenomen, produktivnost ostvaruje najneposredniji uticaj na konkurentnost jugoslovenskog izvoza. Uticaj svih faktora koji opredeljuju produktivnost se u krajnjoj liniji sublimira u nivou izvoznih cena.

Imajući u vidu činjenicu da se kreditiranje izvoza pojavljuje kao značajan faktor naše izvozne konkurentnosti, nedovoljna mogućnost tog kreditiranja znatno se reflektuje na izvoznu konkurentnost.

Kada se uzme u obzir dejstvo svih navedenih faktora na konkurentnost jugoslovenskog izvoza, moguće je primetiti da su u toku 70-tih godina, koje je karakterisala visoka inflacija u većini zemalja i znatne razlike u stopama inflacije između pojedinih zemalja, dominantan uticaj na kretanje globalne konkurentnosti imala dva osnovna faktora: (a) kretanje opšteg nivoa relativnih cena prema glavnim trgovinskim partnerima i (b) istovremene promene kursa domaće valute u odnosu na valute tih zemalja.

Digitized by Google

Poznato je da promene relativnih cena upoređene sa promenama kursa domaće valute predstavljaju indikator globalne konkurentnosti naše privrede. Neka istraživanja pokazuju da je u Jugoslaviji od 1971. do danas prisutan trend daleko dinamičnijeg rasta cena na veliko u poređenju sa našim glavnim trgovinskim partnerima, što ima za posledicu bitno pogoršanje naše izvozne konkurentnosti.

Pored dominantnog uticaja *cenovnog faktora*, na konkurentnost jugoslovenske privrede značajno utiču i necenovni faktori. »Imajući u vidu da Jugoslavija ima najviše problema u izvozu na tržišta visoko razvijenih zemalja tržišne privrede, sigurno da je to posledica i nedovoljno dinamičnog povećanja kvaliteta naših proizvoda koje izvozimo na to područje.«[1]

Očigledno je da pogoršanje izvozne konkurentnosti ima negativne reperkusije na naš spoljnotrgovinski bilans u smislu otežanog izvoza, što se može videti iz tabele 1.

Posmatranjem spoljnotrgovinskih tokova nameće se zaključak o postojanju sve većeg raskoraka između dinamike uvoza i izvoza na konvertibilno područje. Pokrivenost uvoza izvozom sa ovog područja od 1976—1979. u neprekidnom je opadanju, da bi 1979. iznosila samo 42,0%.

Neravnoteža robne razmene Jugoslavije sa konvertibilnim područjem u 1979. godini je dostigla upozoravajući nivo, pa je to bio jedan od osnovnih razloga za izvršenu devalvaciju dinara. »U našim uslovima visoke uvozne zavisnosti, sklonosti ka pretjeranoj apsorpciji, slaboj pokretljivosti faktora proizvodnje, devalvacija više daje impuls destabilizaciji nego što djeluje stabilizujuće.«[2] Činjenica je da ukupnu spoljnotrgovinsku neravnotežu opredeljuje deficit u robnoj razmeni sa razvijenim zemljama. Iz tabele 1 je uočljiv izuzetno snažan rast spoljnotrgovinskog deficita u 1979. godini, a posebno deficita koji se odnosi na konvertibilno područje. Izuzetno nepovoljan trend spoljnotrgovinske razmene je delimično ublažen u 1980. zahvaljujući devalvaciji i oštrim restrikcijama na strani uvoza. To je imalo za posledicu da ukupna pokrivenost uvoza izvozom u 1980. dostigne 59,6%, a na konvertibilnom području 50%. Ne treba izgubiti iz vida da su se sva ova prestrojavanja u 1980. godini izvršila u uslovima jačanja recesionih tendencija u svetu, povećanja cena nafte, valutnih kolebanja u svetu, dok se na domaćoj sceni ubrzano razvijala inflacija sa značajnim posledicama na korekcije odnosa izvozno-uvoznih cena. Naime, »devalvacija samo u prvi mah ostavlja domaće cene netaknutim«,[3] što se potvrdilo i kod poslednje devalvacije,

---

[1] Dr Dragomir Vojnić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, red. dr Mlađen Kovačević, *Trgovinski deficit i konkurentnost jugoslavenskog izvoza*, Zagreb, 1978.

[2] Dr Dragoljub Stojanov, *Cijena izvozne strategije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 366.

[3] Dr Žarko Mrkušić, *Međunarodne finansije*, »Informator«, Zagreb, 1968, str. 118.

Digitized by Google

Tabela 1

— u mil. dolara —

	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Izvoz	2852,6	3805,1	4072,3	4878,1	5254,2	5671,0	6793,9	8977,5
Konvert. područje	1894,5	2381,5	2555,3	3191,1	3602,5	3767,7	4766,2	5655,6
Klirinško područje	958,1	1423,6	1517,0	1687,0	1651,7	1900,0	2027,7	3321,9
Uvoz	4511,1	7542,2	7696,7	7366,8	9633,9	9988,3	14019,1	15064,4
Konvert. područje	3350,0	5812,4	6144,8	5671,2	7444,8	7942,9	11336,3	11321,0
Klirinško područje	1161,1	1729,8	1551,9	1695,6	2189,4	2045,4	2682,8	3743,4
Deficit trgovinskog bilansa	—1658,1	—3737,1	—3624,4	—2488,7	—4379,7	—4317,3	—7225,2	—6086,9
Konvert. područje	—1455,5	—3430,9	—3589,5	—2480,1	—3842,3	—4175,2	—6570,1	—5665,4
Klirinško područje	—203,0	—306,2	—34,9	—8,6	—537,4	—142,1	—655,1	—421,5
Pokrivenost uvoza izvozom (u%)	63,2	50,6	52,9	66,2	54,5	56,8	48,5	59,6
Konvert. područje	56,6	41,0	41,6	56,3	48,4	47,4	42,0	50,0
Klirinško područje	82,5	82,3	97,8	99,5	75,4	92,9	75,6	88,7

Izvor: Godišnji izveštaji NBJ i Indeks SZS.

Digitized by Google

jer je visok inflacioni pritisak omogućio pokretanje cena na gore. Kao konačna posledica javilo se postepeno topljenje efekata devalvacije, da bi rast cena u krajnjoj liniji u potpunosti anulirao cenovnu atraktivnost naših izvoznih proizvoda.

S obzirom na prirodu fenomena inflacije, uloga monetarnih faktora u njenom nastajanju ne može se negirati. »Monetarni faktori u principu mogu doprineti pojavi deficita u bilansu plaćanja i zbog inflatornog finansiranja investicija, odnosno privrednog razvoja, kao i zbog kreiranja novčanih kupovnih fondova koji premašujući robne fondove konstantno pothranjuju inflaciju. Inflacija zatim otežava izvoz, a uvoz čini atraktivnim i na taj način pogoršava platni bilans.«[4]

Nesumnjivo da ova kretanja potvrđuje i uverenje da »pretežan deo jugoslovenskog trgovinskog deficita u posleratnom periodu potiče upravo iz porasta spoljnotrgovinskih cena.«[5] S obzirom na veličinu jugoslovenske privrede, nerealna su očekivanja da bi ona mogla osetnije da utiče na nivo i strukturu cena na svetskom tržištu. U periodu do 1972. godine promene vrednosti izvoza i uvoza formirale su se pretežno kao rezultanta promena realnog obima ovih kategorija, dok period posle 1972. godine beleži osetnije kolebanje vrednosti izvoza i uvoza više kao rezultat cenovnih promena. Ovakva dinamika kretanja spoljnotrgovinskih cena doprinosi sve većem širenju trgovinskog deficita, što se nepovoljno reflektuje na platni bilans.

Tabela 2

*Kretanje spoljnotrgovinskih cena u periodu 1973—1980. godine**

Godina	Lančani indeksi		Bazni indeksi 1972 = 100	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
1973.	119	120	119	120
1974.	132	146	157	175
1975.	109	105	171	184
1976.	104	103	178	189
1977.	113	114	201	216
1978.	109	105	219	227
1979.	115	119	252	270
1980.	119	120	300	324

* Godina 1972. može se uzeti kao poslednja »normalna« godina prethodnog perioda s obzirom na relativno mirno kretanje cena u toj godini, mada treba imati u vidu da ona nije »normalna« za jugoslovensku spoljnotrgovinsku razmenu jer je u njoj ostvaren suficit u tekućem platnom bilansu i pokrivenost uvoza izvozom od 69,2%.

[4] Dr Oskar Kovač, *Spoljnoekonomska ravnoteža i privredni rast*, PFV »Oeconomica«, Beograd, 1973, str. 182.

[5] Mr Ratko Borojević, *Uticaj rasta spoljnotrgovinskih cena na visinu trgovinskog deficita Jugoslavije*, »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 5/1981, str. 43.

Digitized by Google

Prosečne izvozne cene u periodu 1973—1980. godine porasle su, kako se vidi iz tabele 2, tri puta, dok su prosečne uvozne cene povećane 3,2 puta. Znatan raskorak izvoznih i uvoznih cena je ostvaren posebno u 1979. i 1980. godini. Već se iz relativnih podataka uočava dominantan uticaj porasta spoljnotrgovinskih cena, dok su efekti još izrazitiji ukoliko se posmatraju u apsolutnim veličinama.

Tabela 3

*Izvoz i uvoz u periodu 1973—1980. godine**

— Stalne cene 1972. godine —

— u mil. dolara —

Godina	Izvoz	Uvoz	Trgov. deficit	Pokrivenost uvoza izvozom
1973.	2397	3759	1362	63,8
1974.	2422	4292	1870	56,4
1975.	2378	4184	1806	56,8
1976.	2739	3888	1149	70,4
1977.	2612	4460	1848	58,6
1978.	2584	4401	1817	58,7
1979.	2694	5194	2500	51,9
1980.	2993	4651	1660	64,4
Ukupno	20817	34829	14012	59,8

* Fusnota ista kao i za prethodnu tabelu.

Pretpostavka da spoljnotrgovinske cene stagniraju nije realna, ali njihov dinamičan rast, kako se vidi iz tabele 2, doprineo je da jugoslovenski trgovinski deficit u periodu 1972—1980. bude 33,5 mlrd. dolara, dok bi iznosio samo 14 mlrd. dolara da nije bilo tog porasta. Očigledan je zaključak da je preko 75% porasta trgovinskog deficita u posmatranom periodu posledica kretanja spoljnotrgovinskih cena i da njihov porast predstavlja znatno opterećenje za jugoslovensku privredu.

Strukturno posmatrano, u okviru rasta spoljnotrgovinskog deficita posebnu komponentu čine deficiti nastali usled pogoršanja odnosa razmene. Jasno je da odnosi razmene reflektuju promenu položaja zemlje u međunarodnoj razmeni. »Njihovo poboljšanje za jednu zemlju znači povećanje kupovne snage ostvarene izvozom roba, veći kapacitet uvoza uz isti izvozni napor.«[6]

Dakle, deficit trgovinskog bilansa nastao na ovaj način realno predstavlja gubitak dela nacionalnog dohotka, a njegovo eliminisanje je moguće ili realnim povećanjem izvoza ili realnim smanjenjem uvoza.

Iz tabele 2 se vidi da su prosečne uvozne cene u periodu 1973—1980. godine povećane za 24 indeksna poena više od prosečnih izvoznih cena. Pošto je jugoslovenska privreda izložena po-

[6] Dr Sava Obradović, *Odnosi razmene i privredni razvoj*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1976, str. 8.

Digitized by Google

meranju odnosâ razmene, što u krajnjoj liniji predstavlja redistribuciju dohotka između zemalja, potrebno je u cilju poboljšanja jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene početi sa unutrašnjim prestrukturiranjem proizvodnje i njenim adekvatnijim uključivanjem u međunarodnu podelu rada.

»Regionalno posmatrano, problem deficita u platnom bilansu javlja se u tom smislu što je hronična pasiva karakteristična za naše ekonomske odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama, a povremena ravnoteža ili manji deficit prema socijalističkim zemljama.«[7]

U pogledu valutne strukture, nesklad između priliva i odliva konvertibilnih sredstava plaćanja postaje sve veći.

Tabela 4

Struktura kretanja izvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4
Socijalist. zemlje	42,4	40,9	43,1	40,4	46,3
ZUR	15,5	18,1	18,2	15,6	16,3

Regionalna struktura spoljnotrgovinske razmene već u dužem periodu naglašava značaj socijalističkih zemalja u našem izvozu. Tako u 1980. godini imamo učešće socijalističkih zemalja u našem izvozu sa 46,3%, dok je ovaj odnos u 1979. godini bio 40,4%. Paralelno posmatrano, naš izvoz u razvijene zemlje u 1980. godini je opao u odnosu na 1979. i iznosi 37,4%. Ova kretanja su u znatnoj meri nastala kao rezultat depresijacije dinara u 1980. godini i kasnijeg 10% umanjivanja stimulacija u vreme promene deviznog kursa. Naime, problem je utoliko jasniji ako imamo u vidu kretanje inflacije u Jugoslaviji i zemljama OECD. Uzimajući u obzir istaknute momente, nije nerealna ocena da su efekti devalvacije u 1980. iscrpeni već u februaru 1981. godine. Efekti takvih ekonomskih kretanja sugerišu ocenu o potrebi adekvatnijeg koncipiranja mera podsticanja izvoza kada je u pitanju područje razvijenih zemalja.

Tabela 5

Struktura kretanja uvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	45,1	57,1	56,6	60,8	52,8
Socijalist. zemlje	30,6	29,1	31,0	25,4	30,1
ZUR	14,3	13,8	13,4	13,8	17,1

[7] Dr Oskar Kovač, op. cit., str. 182.

Digitized by Google

Na strani uvoza primetno je dominantno učešće razvijenih zemalja u našem ukupnom uvozu. Doduše, u 1980. godini imali smo za 7,4% njihovo manje učešće u ukupnom uvozu u odnosu na prethodnu godinu, ali to nije nastalo kao rezultat normalnih tržišnih odnosa, već kao refleks naglašenih uvoznih restrikcija.

Imajući u vidu činjenicu da Jugoslavija učestvuje u svetskom društvenom proizvodu sa oko 0,6%, u svetskom izvozu sa oko 0,4% i u svetskom uvozu sa oko 0,8%, jasno je da se tendencija povećanja raskoraka između izvozne i uvozne stope odrazila na pogoršanje pokrivenosti uvoza izvozom. Razlozi opadanja našeg izvoza delimično su izraz i nastojanja ekonomske politike da održi visoke stope rasta u kontekstu svetske ekonomije koju su od 1973. godine zahvatila recesiona kretanja.

U literaturi se ne retko sreću i mišljenja da je osnovni problem spoljnotrgovinskog bilansa vezan za stvaranje proizvodne strukture koja je u znatnoj meri oslonjena na uvoz stranih reprodukcionih materijala, što implicira tezu da je stvaranje proizvodne strukture sa minimalnim uvoznim sadržajem jedini način za eliminisanje deficita platnog bilansa. Iako je svakako tačno da strukturna komponenta proizvodnje ima značajan uticaj na deficit platnog bilansa, ima mesta i mišljenju da i agregatni faktor neravnoteže ima značajnu ulogu u generiranju platnobilansnog deficita. U neposrednoj vezi sa uzrocima platnobilansnog deficita je koncipiranje adekvatne strategije za njegovo eliminisanje. »Procena da je platni deficit agregatnog karaktera vezana je i za ocenu da je monetaristička platnobilansna strategija adekvatniji pristup, što opet implicira da se platni bilans može stabilizovati u vremenskom horizontu od tri godine« ... »treba ukazati na činjenicu da zemlje koje imaju stabilizovan platni bilans uvek imaju agregatno uravnoteženu privredu i stabilan valutni kurs, dok istovremeno često imaju velike strukturne debalanse koje rešavaju kroz masivnu spoljnotrgovinsku razmenu (npr. Japan)«.[8] Citirano mišljenje nedvosmisleno sugeriše monetaristički pristup platnobilansnoj stabilizaciji. Ipak, treba imati u vidu da se stabilizacija platnog bilansa više ne može sprovoditi strategijom visokih stopa ekonomskog rasta, koje podrazumevaju neto transfer akumulacije iz inostranstva.

Danas smo suočeni i sa kriznim funkcionisanjem svetske privrede koje se ispoljava kao rezultat fundamentalnih neusklađenosti njenih globalnih tokova. Indikatori takvog stanja su višestruki. To su usporenije stope ekonomskog rasta, platnobilansne neravnoteže, visok nivo nezaposlenosti, akceleracija inflacije itd. »Usled toga preti opasnost kritičnog reduciranja stope rasta društvene proizvodnje, koje naročito u nerazvijenom delu sveta može dovesti do zabrinjavajućeg smanjenja dohotka per capita.«[9]

[8] Dr Milutin Ćirović, Referat na savetovanju »Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije 1980—1981«, Opatija, 24—25. decembar 1980, »Ekonomist«, br. 4/1980, str. 458.

[9] Dr Srboljub Jović, *Problem svetske inflacije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 339.

Digitized by Google

Budući da Jugoslavija ispoljava visoku uvoznu zavisnost i da je readaptacija proizvodne strukture visoka cena stabilizacije platnog bilansa, očigledno je da se rešenja moraju potražiti na izvoznoj strani. Da bi izvoz postao dinamizirajući činilac privrednog razvoja i faktor anuliranja deficita platnog bilansa, potrebno je prilikom definisanja ekonomske politike jasno razgraničiti koji instrumenti ekonomske politike treba da obezbede razvojnu i stabilizacionu dimenziju ekonomske politike. »Po mom mišljenju, razvojna dimenzija ekonomske politike svake zemlje trebalo bi u osnovi da bude obezbijeđena putem adekvatnih tokova fiksnih investicija i izvoza.«[10] Dakle, »zbog samih strukturnih karakteristika jugoslovenske privrede, kao i zbog ostvarivanja ciljeva opće efikasnosti privrednog razvoja, relativno visok nivo uvozne zavisnosti jugoslovenske privrede bit će njena trajnija karakteristika, a apsolutni rast uvoza nužno će teći s daljnjim općim privrednim rastom zemlje. Zato je osnovni zadatak razvojne politike *izgradnja i ekspanzija efikasnog izvoznog potencijala zemlje*«[11]. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti iz iznetih ocena da ne treba činiti napore za *postepenu* izmenu proizvodne strukture, koja svakako treba da predstavlja dugoročan proces. »Mada se dugoročni deficit platnog bilansa Jugoslavije može u osnovi pripisati visokoj stopi rasta investicija i društvenog proizvoda, on se delom duguje i neprikladnoj strukturi proizvodnje za razmenu sa inostranstvom.«[12]

Korisno je podsetiti i na neke primere strukturnog debalansa koji su aktuelni u jednom dužem periodu. Možda najizrazitiji primer strukturnog debalansa predstavlja poljoprivredno-prehrambeni deficit Jugoslavije u toku prve dve decenije posle rata, pa i dalje, a zatim disproporcije u razvoju između baznih i prerađivačkih grana industrije stvorile su takođe hroničan izvor strukturnih poremećaja platnog bilansa. Strukturne neusklađenosti koje su, pod uticajem investicione politike, nastale u razvoju jugoslovenske privrede doprinele su, svakako, produbljavanju platnobilansnog deficita.

Na osnovu prezentiranih analiza ostaje nam kao realno rešenje da se u sadašnjem trenutku koncipiraju mere ekonomske politike čiji bi efekti doprineli dinamiziranju izvoza, uz adekvatno lociranje stope ekonomskog rasta u okvire dopustivog ritma koji ne bi trebalo da bude u disharmoniji sa ritmovima velikog koncerta koji priređuje OECD. Strukturna politika privrednog razvoja mora biti konzistentna sa nižim stopama privrednog rasta, pri čemu se moraju respektovati investicioni prioriteti koji znače uvoznu supstituciju, kao i domaću proizvodnju sa niskim uvoznim sadržajem.

---

[10] Prof. dr Milutin Ćirović, *Monetarizam i stabilizacija*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 359.

[11] Dr Dragomir Vojnić, op. cit., red., dr Mijo Sekulić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, str. 657.

[12] Sava Obradović, *Problemi platnog bilansa Jugoslavije*, »Savremena administracija«, Beograd, 1972, str. 90.

Digitized by Google

Na institucionalnom planu se mora ugraditi mehanizam jačeg korišćenja valorizacionog instrumentarija kod valorizovanja utrošaka i rezultata. Istovremeno je potrebno omogućiti šire respektovanje kriterijuma svetske cene, kako bi pritisak međunarodne konkurencije uticao na troškovnu strukturu u domaćoj privredi. U krajnjoj liniji, svi zahtevi se svode na potrebu jačanja ekonomskih zakonitosti ukoliko se želi da naša proizvodnja bude konkurentnija na svetskim tržištima.[13]

Veći izvoz i njegova ekonomska koncipiranost u sklopu ukupnog privrednog razvoja treba da doprinese da se domaća privreda postavi kao ravnopravniji partner industrijski razvijenim zemljama i zemljama u razvoju nego što je to do sada slučaj.

Očigledan je zaključak da na temelju naše sadašnje efikasnosti, individualne i društvene produktivnosti rada, nismo u stanju da, na osnovu povećanog i poskupelog uvoza reprodukcionog materijala i opreme, ostvarujemo konkurentan izvoz. Sa tog stanovišta, povećana uvozna zavisnost očigledno pogoršava konkurentsku sposobnost jugoslovenskog izvoza.

Moglo bi se zaključiti da konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po tri bitna osnova:

1) cene pretežnog broja naših izvoznih proizvoda rastu sporije nego u zemljama koje su naši važniji spoljnotrgovinski partneri, dakle, pogoršava se »*terms of trade*«;

2) kvalitet naših izvoznih proizvoda (veći deo) znatno zaostaje za kvalitetom iste vrste proizvoda na svetskom tržištu;

3) u pogledu rokova isporuke i pridržavanja ostalih ugovornih obaveza, mnogi domaći proizvođači često nisu u mogućnosti da ih realizuju.

Analize pokazuju da je nedovoljna konkurentnost u izvozu sve značajniji faktor koji utiče na deficit platnog bilansa. Sa tog aspekta posmatrano, podsticanje našeg izvoza je nužno.

S druge strane posmatrano, okolnost da većina zemalja u svetu u svojoj spoljnoekonomskoj politici primenjuje mere nevidljive zaštite — primorava i nas da primenjujemo mere podsticanja izvoza.

Podsticanje izvoza

U cilju usmeravanja domaće proizvodnje na izvoz većina zemalja preduzima mere stimulacije zahvaljujući kojima izvoz postaje rentabilniji nego prodaja na domaćem tržištu, uz obezbeđenje konkurentnosti domaće robe na spoljnom tržištu. Ovo je od po-

[13] Mišljenja o ulozi i značaju izvoza za dalji privredni razvoj Jugoslavije su podeljena. Neki autori u izvozu vide determinirajući faktor privrednog razvoja. Drugi preporučuju izvoznu orijentaciju kao realnije rešenje. U vezi sa tim interesantne su diskusije na savetovanju »Mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije 1981—1985«, »Ekonomist«, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

sebnog značaja za zemlje u razvoju, čija je industrija tek na početku svog razoja i koja najvećim delom ne bi mogla da se pojavi na svetskom tržištu kad ne bi bila posebno stimulisana, jer je kvalitet njihovih proizvoda prilično nizak, a cene visoke — nekonkurentne. Pitanje potrebe da društvena zajednica interveniše i organizovano podstiče izvoznu aktivnost se i ne postavlja, već se samo valja opredeliti za što adekvatnije mere i pravilno postaviti kriterijume, to jest odlučiti šta stimulisati. Intenzitet kojim će se vršiti stimulisanje izvoza treba pravilno odmeriti, jer u suprotnom može da donese neželjene efekte i da time mnogo više košta zajednicu nego što iznose ostvarene koristi (ovo poređenje, naravno, treba vršiti na duži rok, dok se na kraći često mogu dopustiti veći troškovi podsticanja u ime budućih, multipliciranih efekata).

Ranije istaknutim problemima neujednačene regionalne distribucije jugoslovenskog izvoza, koji se moraju respektovati prilikom primene mera podsticanja izvoza, pridružuje se i pitanje izvozne strukture naših proizvoda.

Iz sledećih podataka se vidi da je do 1977. godine ostvarena mala izmena strukture jugoslovenskog izvoza u korist proizvoda visoke prerade.

Tabela 6

Struktura izvoza po stepenu prerade proizvoda

— u % —

Stepen prerade	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Neobrađeni proizvodi	12,0	8,4	9,5	8,6	9,5	9,0	7,9	8,2	6,8
Proizvodi obične prerade	33,9	36,8	29,9	28,5	18,9	27,5	26,1	27,1	23,6
Proizvodi visoke prerade	53,9	54,8	60,6	62,9	61,6	63,5	66,0	64,8	69,6

Značajan porast učešća proizvoda visoke prerade u ukupnoj izvoznoj strukturi ostvaren je u 1978, da bi u 1980. godini ovo učešće dostiglo skoro 70%.

Podaci su vrlo indikativni s obzirom na postojanje potrebe podsticanja izvoza, pa se prilikom doziranja izvoznih podsticanja moraju maksimalno uzimati u obzir. Naime, prilikom podsticanja izvoza mora biti prisutna i težnja da se u izvoznoj strukturi sa dominantnim učešćem pojave proizvodi visoke prerade. Ovaj zahtev implicira logična okolnost da je u proizvodima više faze prerade sadržano i više domaćeg rada, što ima povoljne efekte na ritam unutrašnje privredne aktivnosti. U tom smislu se postavlja i zahtev za adekvatnijim koncipiranjem mera podsticanja izvoza.

Digitized by Google

Tabela 7

Struktura izvoza po grupama zemalja

— u % —

Zemlje	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	I—IV 1981.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Razvijene zemlje Zapada	57,0	56,1	46,9	36,3	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4	31,6
Socijalističke zemlje	35,4	32,3	38,7	46,3	41,7	39,1	42,2	39,6	46,3	51,3
ZUR	7,6	11,6	14,4	17,4	16,1	20,6	19,1	16,4	16,3	17,1

Regionalno posmatrano, problem našeg deficita je posebno istaknut u spoljnotrgovinskim odnosima sa razvijenim zemljama Zapada. Iz prethodne tabele se jasno uočava usporavajući dah našeg izvoza, posmatrano strukturno, na tržišta razvijenih zemalja Zapada. Ovo stanje se javlja kao posledica oštre konkurencije na međunarodnom tržištu, gde dolaze do izražaja različiti nacionalni interesi, različita shvatanja, a jasno se manifestuju i iznijansirani nivoi nacionalnih produktivnosti i intenzivnosti rada. U 1980. godini smo bili suočeni sa situacijom da je samo 37,4% ukupnog izvoza bilo ostvareno na tržištima razvijenih zemalja Zapada. Trend sve osetnijeg opadanja našeg izvoza na ova tržišta nastavljen je i u prvoj polovini 1981. godine. Na drugoj strani imamo sve uočljiviji rast učešća našeg izvoza u region socijalističkih zemalja istočne Evrope. Učešće ovog regiona u ukupnom jugoslovenskom izvozu u 1980. godini bilo je 46,3%, a rastući trend je zabeležen i u prva četiri meseca 1981. godine. Konačno, struktura učešća zemalja u razvoju (ZUR) u našem izvozu beleži vrlo spor rast, pa je njihovo učešće u 1980. godini iznosilo 16,3%.

Sve ovo ukazuje na izuzetno delikatan problem regionalnog stimulisanja izvoza, pri čemu se u prvi plan ističe potreba većeg stimulisanja izvoza u ZUR. Istina, oštrina izvoznih problema na tržištima razvijenih zemalja Zapada sugeriše potrebu rafiniranog pristupa podsticanju izvoza i na ovo područje.

Dejstva mera stimulisanja izvoza

Sa aspekta razvoja odnosâ u domaćoj i inostranoj privredi podsticanje izvoza naših proizvoda je nužno, o čemu je bilo reči. Jasno je da ta podsticanja proizvode određena pozitivna i negativna dejstva, pa je potrebno i na njih skrenuti odgovarajuću pažnju. Ukoliko se podsticanjem izvoza obezbeđuje adekvatan priliv deviza kojima se plaća neophodan uvoz, ili ukoliko se ujedno proizvođač prisiljava da poboljša kvalitet svojih proizvoda, stimulacija može da bude racionalna za privredu u određenom periodu. Međutim, ako se merama podsticanja izvoza ne ostvaruje pove-

Digitized by Google

ćanje dohotka koji bi se ostvario angažovanjem tih sredstava na domaćem tržištu, onda to znači da se moraju uložiti dodatni izdaci da se savlada razlika koja postoji u višoj ceni između domaćeg i inostranog proizvoda. Sličan je problem ukoliko su razlike u produktivnosti i konkurentnosti takve da je nužan podsticaj izvoza ili su veštačke prepreke velike, te nastaje odlivanje dohotka privrede koji se ne može nadoknaditi.

Sa svim ovim problemima, kako su pokazale naše prethodne analize, suočena je jugoslovenska privreda u sadašnjem trenutku svog razvoja.

Međutim, politika podsticanja izvoza donosi sa sobom i brojne dileme. U dosadašnjoj praksi prilagođavanja platnog bilansa dinarske stimulacije izvoza su uticale na formiranje lepeze efektivnih deviznih kurseva preko kojih se postizala korekcija domaćih i inostranih cena. Međutim, istovremeno je izvršeno prelivanje sredstava iz grane u granu, pri čemu su proizvođači dovođeni u različite pozicije sticanja i raspodele dohotka. »Politika podsticanja izvoza putem izvozne stimulacije de facto označava da je kao racionalna i celishodna metoda prilagođavanja platnog bilansa često prihvaćena i politika precenjene valute. U odnosu na alternativu — realan devizni kurs — očekivani povoljni efekti, »kombinacije« su selektivnost u podsticanju izvoza i impuls razvoju koji dolazi od precenjene valute.«[14]

Ne sme se izgubiti iz vida da izvozne stimulacije koje počivaju na precenjenom kursu dinara dovode do toga da se rad i marginalnih proizvođača vrednuje kao društveno priznat rad, dok njihova produktivnost sve osetnije snižava nivo nacionalne produktivnosti.

U stručnoj literaturi je opšte prihvaćeno mišljenje da »efektivnost višestrukih kurseva daleko više zavisi od toga da li su oni sinhronizovani sa drugim merama ekonomske politike.«[15]

U našim uslovima često se događa da su izvozne stimulacije alimentirane iz primarne emisije, pa iz toga proističe i njihovo inflatorno dejstvo. Na ovaj problem vratićemo se nešto kasnije.

I pored brojnih diskutabilnih efekata na razvoj odnosâ u domaćoj privredi, primena izvoznih stimulacija je nužna na sadašnjem nivou našeg privrednog razvoja. Međutim, u stimulaciji izvoza neophodno je raščistiti pitanje da li da se uvede jedinstvena ili diferencirana stopa stimulacije. U tom pogledu postoje različita mišljenja. »Konačno, za ZUR nije preporučljivo *linearno stimulisanje izvoza i linearno penaliziranje uvoza* zbog neravnomerne dinamike privrednog rasta u svim granama proizvodnje.«[16]

---

[14] Dr Dragoljub Stojanov, op. cit., str. 369.

[15] Dr Miljko Trifunović, *Teorija i praksa sistema deviznih kurseva*, »Ekonomska politika«, Beograd, 1971, str. 91.

[16] Dr Žarko Mrkušić, op. cit., str. 119.

Digitized by Google

U principu, stimulacija bi trebalo da bude selektivna, a ovaj princip da bude i trajnija osnova zaštitne politike. Razlog diferenciranih stimulacija skriven je u nastojanju da se stimuliše ona proizvodnja koja ima povoljnije izglede za međunarodnu afirmaciju. Međutim, naša zemlja je danas, a biće i duže vremena, u situaciji da zbog potrebnog priliva inostranih konvertibilnih sredstava plaćanja nužno uvede opštu stimulaciju. Pođemo li od navedenog problema, skloni smo da poverujemo da je prilikom stimulisanja izvoza potrebno koristiti jednu graduelnu skalu na kojoj bi određen nivo predstavljao granicu stimulacija za sve izvozne proizvode. Drugi deo skale, od opšteg nivoa pa do njenog maksimuma, predstavljao bi zonu fleksibilnog kretanja stimulacija pojedinih proizvoda u skladu sa razvojnim ciljevima na duži rok. U tom ciju potrebno je prethodno utvrditi koji jugoslovenski proizvodi ostvaruju najpovoljniju konkurentnost (ne apsolutnu) na svetskom tržištu, pa na bazi takvih informacija adekvatno postaviti mere stimulacije njihovog izvoza. Ovakav pristup ne sme u sebi sadržavati mere kratkog daha, već se mora bazirati na utvrđenim dugoročnim procesima strukturnih promena. Naime, izvozne delatnosti koje danas imaju dominirajuću poziciju u izvozu pokazuju ujedno i visok stepen uvozne zavisnosti. To nam indicira potrebu visoke opreznosti prilikom podržavanja izvoza ovih delatnosti. Problem komplikuje i činjenica da finalni izvoznici najvećeg broja proizvoda nisu i neposredni uvoznici repromaterijala za tu proizvodnju, što neizbežno generira određene unutrašnje tenzije zbog različitog sistemskog tretmana finalnih izvoznika na jednoj i uvoznika repromaterijala na drugoj strani. Sve ovo ukazuje na izuzetnu delikatnost primene mera podsticanja izvoza i stvara određene teškoće prilikom njihove neposredne primene.

Bez obzira na to koliko uspešno vrše funkciju stimulisanja izvoza, izvozne premije deluju na nacionalnu privredu inflatorno, jer izvoznici dobijaju premiju kao dodatak na onaj iznos koji im plaćaju inostrani uvoznici (kupci). Treba istaći da izvozna premija kao vid stimulisanja izvoza veštački pomera unutrašnje vrednosti koje su determinisane dostignutim stepenom produktivnosti rada. Ako je izvozna premija uniformna, onda ona deluje na depresijaciju domaće valute, koja treba da dovede do poboljšanja platnobilansne situacije zemlje kroz povećanje izvoza i smanjenje uvoza (pod pretpostavkom da je suma cenovne elastičnosti tražnje za uvozom u našoj zemlji i zemlji partneru veća od jedinice). Izvozna premija deluje na porast cena na domaćem tržištu (zato što teži povećanju izvoza, a sa ovim raste tražnja domaće robe), a omogućuje jeftiniju prodaju u inostranstvu, pa time utiče na pogoršanje odnosa razmene. Da bi premiranje izvoza bilo efikasno, nužno je odmeriti pravilan iznos sredstava namenjenih ovoj aktivnosti. Od posebnog značaja su premije u vidu poreskih olakšica, koje se vrlo široko primenjuju i u zemljama u razvoju, ali i u visoko razvijenim zapadnim zemljama, dajući vidne rezultate.

Digitized by Google

U sferi ekonomskih odnosa sa inostranstvom devizni kurs i politika kursa nacionalne valute direktno utiču preko izvoznih i uvoznih cena na konkurentnost određene privrede na svetskom tržištu, determinišu ponašanje privrednih subjekata i utiču na zaštitnu politiku zemlje. Novi sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom, koji je stupio na snagu 1977, decidirano se opredelio za politiku realnog kursa dinara. Uprkos tom opredeljenju, u praksi nije došlo do njene realizacije. Postojanje kursnih ingredijenata, koji su se formirali preko mehanizma izvoznih stimulacija i uvoznih dažbina, koji su postojali do devalvacije od 6. juna 1980, dezavuisalo je politiku realnog kursa nacionalne valute. Politika kursa dinara u prethodnom periodu, koja je zbog postojanja kursnih ingredijenata bitno odstupala od realnog kursa, imala je za neposredne posledice: (1) konstantno obezvređenje nacionalnog novca, (2) poremećaje na domaćem tržištu i (3) uticaj na platnobilansni deficit.

Kurs i politika kursa dinara je imanentno fundamentalno sistematsko pitanje i kao takvo je vezano za ukupnu strategiju razvoja privrede zemlje i njenih spoljnoekonomskih odnosa. U složenim međunarodnim privrednim i monetarnim odnosima i u uslovima zaoštravanja konkurencije na svetskom tržištu, uz velike međuvalutne promene, politika kursa nacionalne valute postaje sve ofanzivnija, a dobro vođena i efikasna — sredstvo za uključivanje odnosne privrede u svetske tokove.

Kreditiranje izvoza kao faktor jačanja konkurentnosti

Institucija finansiranja i osiguranja izvoznih kredita je iznikla iz potrebe povećanja stepena konkurentske moći i poboljšanja performansi pojedinih zemalja na svetskom tržištu. Politika izvoznog kreditiranja je integralni deo šire politike organizovanja spoljnotrgovinskih tokova, koja je usmerena na postizanje određenih makroekonomskih i mikroekonomskih ciljeva. U okviru makroekonomskih ciljeva najvažnija su sledeća tri: povećanje izvoznih prihoda, rešavanje platnobilansnih problema i pospešivanje privrednog rasta.

Kratkoročno finansiranje izvoznih poslova u Jugoslaviji obavljaju poslovne banke, koje u krajnjoj liniji obezbeđuju sredstva za ove kredite korišćenjem reeskontnog mehanizma kod Narodne banke. Prema tome, sredstvima iz primarne emisije novca vrši se finansiranje najvećeg dela odobrenih kratkoročnih izvoznih kredita. Prema vrednosti i rokovima trajanja mnogo je značajnija oblast srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoznih aranžmana, o čemu će biti više reči u nastavku teksta.

Od 1967. godine uspostavljen je u jugoslovenskom sistemu kratkoročnog kreditnog regulisanja novi mehanizam alociranja kredita poslovnim bankama iz emisije od strane centralne ban-

Digitized by Google

ke. Prema ovom konceptu, ugrađen je mehanizam indirektnog regulisanja strukture kratkoročnih kreditnih plasmana poslovnih banaka. U momentu maksimalne eskalacije reeskontnih kanala (početkom 1971. godine) u prvu kategoriju najviše korišćenih kredita po ovom osnovu ulazili su krediti poslovnih banaka vezani za izvoz robe i usluga, počev od proizvodnje i pripreme robe za izvoz, preko kreditiranja izvršenog izvoza do momenta naplate, sve do kreditiranja i izvoza robe na komercijalni kredit. Stepen reeskontnog kreditiranja pojedinih izvoznih poslova stoji u funkciji atraktivnosti i makroekonomskog značaja datog izvoznog posla.

Razuđeni selektivni programi kreditne politike imaju za posledicu da primarna emisija često prevazilazi svoju monetarnu, u osnovi rezidualnu funkciju i »time se dovodi u pitanje i osnovna funkcija Narodne banke da regulira potrebnu količinu novca. Tada već i monetarna politika postaje neefikasna i inflatorna«[17].

Kao što je poznato, mehanizam selektivnih reeskontnih kredita centralne banke pretenduje da nalazi optimalni spoj kvantitativnog regulisanja i regulisanja strukture kreditnih plasmana banaka. Zato se često i događa da primarna emisija dolazi u »neravnotežno stanje«, zbog kreiranja veće sume novca od obima potrebnog porasta novčane mase, što u krajnjoj liniji izaziva šire poremećaje u privredi.

U literaturi je veoma sporno šta se i koliko sme finansirati iz primarne emisije. Profesor Ivan Ribnikar skreće pažnju na postojanje teorijske koncepcije koja tvrdi da se »ne samo emisionim, nego i širim bankovnim kreditima ne sme finansirati ni jedan oblik finalne potrošnje.«[18] Nesporno je da treba povećati količinu novca u opticaju, a isto tako je jasno da se dodatni potreban novac u opticaj ubacuje preko emisionih kredita. Paradoks između citirane teorijske koncepcije i stvarne potrebe primarne emisije profesor Ribnikar jednostavno razrešava: »Emisionim kreditima mora se finansirati povećanje količine novca kod transaktora — povećanje njihove blagajne... Ovi krediti se raspoređuju transaktorima po istom kriterijumu kao svi krediti banaka. Isto su tako ograničeni kao i neemisioni krediti, i to raspoloživom akumulacijom. Njihova jedina specifičnost jeste u tome da se akumulacija na osnovu koje se oni odobravaju privredi za finansiranje obrtnih sredstava nalazi u obliku dodatnog novca koji trebaju i zato zadržavaju transaktori van privrede.«[19]

Na osnovu nekoliko citiranih mišljenja već se stiče utisak o suptilnosti fenomena primarne emisije i složenosti problema njene distribucije. Naši dosadašnji problemi proisticali su uglavnom iz prekomerne primarne emisije, koja je bila dodatni či-

[17] Dr Milan Golijanin, *Alokacija primarne emisije*, »Poduzeće — banka«, br. 12/1980, str. 2.

[18] Prof. Ivan Ribnikar, *Kredit i novac*, »Ekonomist«, br. 1/1979, str. 64.

[19] Ibid., str. 65.

Digitized by Google

nilac bujanja inflacije. »U kritičkoj analizi selektivne reeskontne politike centralne banke treba na prvom mestu istaći da je teorijski nekonzistentno rešenje da se dva cilja ekonomske politike rešavaju putem jednog instrumenta ekonomske politike.«[29]

Sa gledišta stabilnog funkcionisanja ekonomskog mehanizma nužno je izvršiti razdvajanje instrumenata koji imaju za cilj kvantitativno regulisanje novčane mase i kreditnog potencijala banaka od instrumenata koji imaju za cilj selektivno delovanje na strukturu kreditnih plasmana poslovnih banaka. Razdvajanje kvantitativnih i kvalitativnih ciljeva na planu kreditnog regulisanja stvara i proširene mogućnosti za selektivno regulisanje strukture kreditnih plasmana. To će omogućiti i adekvatnije koncipiranje selektivne politike podsticanja izvoza.

Značaj mera selektivne kreditne politike na planu podsticanja izvoza može se i kvantitativno sagledati iz tabele 8.

Evidentno je da je procenat primarne emisije koji je odlazio na kratkoročne selektivne kredite bankama i Jugoslovenskoj banci iz godine u godinu rastao, posmatrano od 1976. godine. Taj procenat je u 1979. godini iznosio 28,6%, da bi u 1980. porastao na 36,8%. Očigledan je trend rastućeg učešća selektivnih kredita u ukupnoj sumi primarne emisije. Međutim, iz relativnog rasta ovog učešća ništa se ne može zaključiti o procentu primarne emisije koji je odlazio na kreditiranje izvoza, pa ćemo to analitički prezentirati u tabeli 9.

Podaci iz tabele 9 pokazuju da se od 1978. godine povećava učešće selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima. Ovaj trend može poslužiti kao opipljiv indikator rasta uloge primarne emisije i na području selektivnih namena. Naime, učešće primarne emisije u ukupnim selektivnim plasmanima doseže takve granice, pa je uočljiv postepen pad učešća ostalih izvora, prvenstveno sredstava osnovnih banaka. Ukoliko se ima u vidu generalno opredeljenje našeg privrednog sistema da se smanjuje uloga kreditnog odnosa, onda je iz podataka jasno da u stvarnosti još nismo krenuli u tom smeru. S druge strane, vredno je upozoriti na činjenicu da u poslednjim godinama ukupna primarna emisija kvantitativno znatno nadmašuje definisane okvire potrebne količine novca, što nije bez odgovarajućih efekata na generiranje inflatornih trendova. Navedeni momenti sugerišu ocenu o potrebi stalnog preispitivanja oportunosti korišćenja primarne emisije za selektivne namene.

U strukturi korišćenja selektivnih kredita iz primarne emisije, kako se vidi iz tabele 10, iz godine u godinu raste učešće kredita koji se odobravaju za izvoz i kredita za poljoprivredu. Tako se zapaža da je učešće kredita iz primarne emisije odobrenih za izvoz u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije poraslo sa 16,4 mlrd. dinara u 1976. godini na 49,9 mlrd. dinara u 1980. godini. I ovaj podatak može ići u prilog oceni da su ote-

[29] Dr Milutin Ćirović, *Monetarno-kreditni sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, str. 334.

Digitized by Google

Tabela 8

Stanje krajem godine — *Alokacija primarne emisije* — u mil. dinara —

	1976.		1977.		1978.		1979.		1980.	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1. Monetizacija	—	—	3.597	2,5	6.732	4,0	14.537	7,1	19.281	8,3
2. Kratkoročni selektivni krediti bankama i Jugoslovenskoj banci	32.523	26,2	35.890	24,5	43.832	26,1	61.704	28,6	92.560	36,8
3. Krediti za likvidnost bankama	4.203	3,4	5.284	3,6	4.696	2,8	8.815	4,3	3.737	1,6
4. Svega (1 do 3)	36.726	29,6	44.771	30,6	55.260	32,9	82.056	40,0	100.634	43,3
5. Dugoročni krediti i potraživanja	87.179	70,4	101.884	69,4	112.946	67,1	123.454	60,0	131.758	56,7
6. Ukupna primarna emisija (4 + 5)	123.905	100,0	146.655	100,0	168.206	100,0	205.510	100,0	232.392	100,0

Digitized by Google

Tabela 9

*Ukupni selektivni krediti**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Selektivni krediti		% učešća selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima
	Ukupno selektivni krediti	Sredstva iz primarne emisije	
1976.	76,0	33,1	43,6
1977.	90,7	35,8	39,5
1978.	135,6	43,8	32,3
1979.	181,4	61,0	33,6
1980.	245,1	94,6	38,6

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 10

*Ukupno dati krediti NB Jugoslavije**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Ukupno	Za izvoz	Za poljoprivredu	Za usmeravanje uvoza	Za prodaju opreme u zemlji
1976.	33,1	16,4	10,7	4,7	1,3
1977.	35,8	17,5	11,6	4,2	2,5
1978.	43,8	22,9	14,8	1,9	4,2
1979.	61,0	30,9	21,7	2,2	6,2
1980.	94,6	49,9	33,4	2,5	8,8

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 11

Struktura selektivnih kredita iz primarne emisije po namenama

— u % —

Namena	1976.	1978.	1980.
Ukupno selektivni krediti	100,0	100,0	100,0
Za izvoz	49,5	52,3	52,7
Za poljoprivredu	32,3	33,8	35,3
Za usmeravanje uvoza	14,2	4,3	2,6
Za plasman domaće opreme u zemlji	3,9	9,6	9,3

Digitized by Google

žani uslovi izvoza imali za posledicu sve veće korišćenje kredita iz primarne emisije u cilju podrške izvozu. Sličan zaključak se nameće i na bazi podataka procentualnog učešća pojedinih namena u ukupnim selektivnim kreditima iz primarne emisije (tabela 11). Naime, uočava se da u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije krediti za izvoz takođe pokazuju rastuće učešće. Njihovo učešće u 1976. godini u ukupnim selektivnim kreditima iznosilo je 49,5%, a u 1980. godini 52,7%.

Svi istraženi trendovi dozvoljavaju nam da zaključimo da sprovođenje selektivne politike kroz kreditiranje selektivnih namena zauzima značajno mesto u politici ukupnih plasmana banaka i predstavlja značajan deo poslovne i kreditne politike banaka.

Opredeljenje da se sužavaju selektivne namene i smanjuje intervenisanje primarnom emisijom se ne ostvaruje. Broj selektivnih namena je proširen sa tendencijom daljeg proširivanja, što se odražava na povećano intervenisanje Narodne banke Jugoslavije i držanje visokog nivoa obavezne rezerve.

Prisutni su brojni, veoma različiti i diferencirani uslovi, po selektivnim namenama, za korišćenje kredita iz primarne emisije.

Za veće i intenzivnije angažovanje banaka na stimulativnijem kreditiranju izvoza neophodno je poboljšati likvidnost banaka i reeskontni limit.

U kreditiranju izvoza opreme i brodova prisutan je i problem nedostajućih sredstava (za 1978. i 1979. godinu nedostajuća sredstva iznose po 1.850 mil. dinara, odnosno ukupno 3.700 mil. dinara), koja treba da obezbede sve osnovne banke putem samoupravnih sporazuma, udruživanjem sredstava kod Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Time se angažovanje potencijala banaka i njihovo učešće u ukupnim selektivnim kreditima još više povećava.

Sa namerom podizanja funkcije finansiranja izvoznih poslova na kvalitativno viši nivo, u 1979. godini je osnovana Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju. Osnovne aktivnosti Jugoslovenske banke jesu srednjoročno i dugoročno finansiranje izvoza i osiguranje od izvoznih rizika. Međutim, nesmetano obavljanje ovih poslova komplikuje nedovoljnost sredstava za ovu svrhu, koja bi se prilivala iz trajnih izvora. Uzroci ovih teškoća su višestruki. Problemi nastaju iz niske likvidnosti bankarskog sistema i nezainteresovanosti banaka za aktivnije učešće u finansiranju izvoza. Ne retko se nailazi i na primedbe o kriterijumima na osnovu kojih se određuju obaveze banaka u pogledu obezbeđenja sredstava.

Velika dezintegrisanost bankarskog sistema predstavlja jednu od najvećih teškoća u obezbeđivanju sredstava za finansiranje srednjoročnih i dugoročnih izvoznih poslova.

Za finansiranje prodaje na inostranom tržištu inostrani izvoznici koriste tuđa sredstva. Bitna je funkcija banaka da dopri-

Digitized by Google

nesu realizaciji spoljnotrgovinskih poslova i u vezi sa tim da preduzmu kreditne, finansijske i druge aspekte operacija sa inostranstvom.

U industrijski razvijenim zemljama izvoznici nisu dužni da samofinansiraju izvozne poslove, čak ni najveći izvoznici, već jednostavno da obezbede avansno plaćanje od uvoznika. Jedan od osnovnih zadataka u podsticanju izvoza je u tome da se izjednače domaći izvoznici sa inostranim. To je važno pravilo o kome je potrebno voditi računa i pri formiranju našeg sistema srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoza i pri formulisanju politike i kriterijuma finansiranja.

Zaključna razmatranja

Položaj naše privrede je nepovoljan jer moramo savlađivati sve vrste prepreka, pri nedovoljnoj konkurentnosti, sa težnjom da se smanjuje nezaposlenost rada i sredstava uz istovremeni uvoz resursa iz inostranstva koje ne posedujemo. Otuda smo primorani da merama zaštitne i podsticajne politike odstranjujemo te razlike između domaće i inostrane privrede. Međutim, rešenje tih problema je moguće samo u trajnim naporima za porast naše izvozne konkurentnosti. Prilikom izbora sektorâ za podsticanje izvoza treba obratiti pažnju na to da oni ne budu orijentisani isključivo ka inostranim privredama i tržištima, nego da u svojoj aktivnosti budu povezani sa drugim domaćim granama, kako bi na taj način cela privreda bila uključena u izvoznu ekspanziju. Tada bi se otklonio njihov privilegovan položaj.

Privredne mere bilo koje vrste ne mogu se u svom delovanju ograničiti na određeni sektor privredne aktivnosti, a pogotovo ne isključivo na spoljnotrgovinsku razmenu. Međutim, moguće je da jedna privredna mera, ili ceo sistem ekonomskih instrumenata, prvenstveno i neposredno deluje na određeni privredni sektor, premda će se reperkusije primarnih dejstava, kao sekundarni efekti, uvek lančano prostirati i prenositi na druge sektore, pa će, kroz promene koje izazivaju u tim sektorima, povratno delovati, sa više ili manje intenziteta, i na sektor na koji su bile prvobitno usmerene.

Ovo prvenstveno važi za mere podsticanja izvoza. Njihov neposredan cilj je povećanje ili održavanje izvoza na istom nivou i zato su značajan instrument za uravnoteženje platnog bilansa i uklanjanje strukturnih poremećaja. Ali, ekonomski efekti pomoći izvozu, neposredno upravljani na spoljni sektor, dovode do promena i u drugim sektorima koji su od značaja za formiranje spoljnotrgovinskih tokova. Tako mere podsticanja izvoza dejstvuju dvostruko na izvoz i spoljni sektor: kroz prvobitno povećanje izvoza; posredstvom promena koje su rezultat prvobitnog povećanja izvoza, kao i promena nastalih u platnom bilansu, dohotku i cenama.

Digitized by Google

Politika pomoći izvozu može da ima za posledicu povećanje inostrane tražnje, i to kako zbog smanjenja izvoznih cena koje izaziva, tako i usled uticaja, isključivo psihološkog karaktera, na sklonost inostranih kupaca da povećaju uvoz.

Primenom mera pomoći izvozu stvara se mogućnost diferenciranog dejstva na odnose među troškovima proizvodnje izvoznih proizvoda. Ovo usled toga što je lako vezati dejstvo mera pomoći izvozu, već prema njihovom karakteru, za formiranje materijalnih troškova, troškova za radnu snagu, energiju, reprodukcioni materijal, formiranje profita ili akumulacije, poreska opterećenja. Zato mera ili mere pomoći izvozu deluju nekad na cenu finalnog proizvoda isto tako intenzivno kao i na onaj trošak na koji se ovim merama ili merom želi uticati.

Neposredno i osnovno ekonomsko dejstvo mera pomoći izvozu, naročito onih koje deluju na formiranje izvoznih cena, sastoji se u veštačkom pomeranju odnosa unutrašnjih vrednosti prema spoljnim, i to u poređenju sa postojećim koji odgovaraju nivou postignutih odnosa produktivnosti. Samim tim, merama pomoći izvozu, u visini njihove protivvrednosti u domaćoj valuti, ili čak i više, u dohotku privrednih subjekata, stvara se ekvivalenat onoga što bi se inače u privredi dogodilo da je zaista došlo, pod ostalim jednakim proizvodnim uslovima, do porasta produktivnosti.

Obično grana u kojoj se dohoci smanjuju radi obezbeđenja pomoći izvozu drugim granama i sektorima nije grana u kojoj je produktivnost stvarno pala ispod nacionalnog proseka produktivnosti više nego obično. Naprotiv, za opterećenje porezom i na drugi način služi upravo grana sa višom produktivnošću, jer njeni dohoci lakše podnose teret ubiranja prihoda koji su potrebni grani ili granama koje uživaju pomoć izvozu.

Kada podršku izvozu koristi grana koja ima relativno nizak stepen produktivnosti, ekonomsko opravdanje traži se u tome što ovakva politika predstavlja način da se izvoz održava na nivou koji obezbeđuje platnobilansnu ravnotežu, ili je pružanje podsticaja odgovarajućoj grani niske produktivnosti uslov da se kroz njen dalji razvoj postignu strukturne promene.

U minulom periodu »plivanja« dinara nailazilo se na različita mišljenja o realnosti kursa dinara. Za jedne on nije bio realan ili se, pak, može oceniti kao približno realan. Pri tom je očigledno da se pojam »realnosti« često interpretira jednostrano: ili samo preko odnosa kupovne moći domaće i inostranih valuta ili samo kroz nepokrivenost tražnje deviza ponudom, po utvrđenom kursu. Zaboravlja se u prvom slučaju to da je za devizni kurs merodavan samo paritet kupovnih snaga dobara i usluga. A u drugom slučaju se zanemaruje činjenica da se devizni kurs nigde ne formira samo na bazi ponude i tražnje deviza, već uz intervencije monetarnih organa. S tim u vezi može se reći da se jugoslovenska privreda nalazi u situaciji kada deficit trgovinskog i platnog bilansa iznuđuje porast deviznog kursa inostranih va-

Digitized by Google

luta, iako taj porast, sa stanovišta odnosa kupovnih snaga domaće i nekih inostranih valuta, nije opravdan.

U odnosu na politiku realnog kursa dinara, ekonomska politika se nalazi u izboru između stope rasta koja se želi ostvariti i da se u isto vreme deficit platnog bilansa počne smanjivati. Jer dosledna politika realnog kursa domaće valute vodi ka smirivanju stope rasta na nivou koji omogućuje domaća akumulacija, kao i dopunska sredstva iz inostranstva, ali samo u obimu koji neće imati za posledicu da obaveze otplate duga vrše snažan pritisak na devizni kurs u pravcu iznuđivanja nepotrebnog potcenjivanja domaće valute u odnosu na inostrane, mereno paritetom relevantnih kupovnih snaga. To je pitanje maksimalnog i optimalnog privrednog rasta, a o tome još nema jasnih stavova. Zalažemo se za stabilizaciju, a podržavamo takve stope rasta koje u sebi nose nestabilnost.

Ključnu dilemu politike realnog kursa dinara predstavlja pitanje da li jednom utvrđen realni kurs održavati stabilnim zahvatima u domaćoj privredi ili, pak, što je posebno potencirano u sistemu fluktuirajućih kurseva, prikloniti se politici stalnog pomeranja kursa, odlažući tako zahvate na planu domaće politike, nezavisno od saznanja da to može trajati sve dotle dok problemi koji iz toga proizlaze ne iznude drugačije ponašanje. Depresijacijom intervalutarne vrednosti domaće valute samo potvrđujemo neuspeh stabilizacione politike i prepuštamo se nadi da ćemo na taj način poboljšati konkurentnost izvoza i stanje platnog bilansa, ne vodeći računa da potcenjivanjem domaće valute darujemo deo našeg dohotka inostranstvu.

Kada se prati samo kretanje cena na malo i dovodi u vezu s nominalnim kursevima valuta koje su od značaja za spoljnoekonomske odnose Jugoslavije, jasno je da raspon dispariteta nameće potrebu prilagođavanja kursa u pravcu devalvacije dinara. Međutim, smanjenje vrednosti nacionalne valute ima višestruke posledice na ukupna kretanja u privredi. Stoga apriorni zaključak da zbog dispariteta u cenama treba menjati kurs nacionalne valute, bez posebnog sagledavanja mogućih efekata na pojedine grane i delatnosti, kao i dugoročnih efekata na razvojne pravce i uslove privređivanja, a posebno bez sagledavanja mera koje treba paralelno i sinhronizovano preduzeti i konsekventno i konzistentno sprovoditi — ne bi trebalo prihvatiti. U uslovima postojanja visoke stope inflacije i u uslovima kada se to predviđa i za naredni period devalvacija dinara bi za veoma kratko vreme bila anulirana. Na to upozoravaju i iskustva ranijih devalvacionih zahvata. Uostalom, treba uzeti u obzir i činjenicu da pritisak u pravcu devalvacije nije jednako izražen u celoj privredi i u svim republikama i autonomnim pokrajinama. To ukazuje na složenost problema u ovoj oblasti. Neki proizvođači vide svoju ekonomsku računicu u ingredijentima koji treba da budu stimulativniji i selektivniji, dok je drugi vide u promeni kursa i u ingredijentima.

Digitized by Google

Kurs nacionalne valute nije samo monetarna kategorija. Njegova neadekvatnost predstavlja, uslovno rečeno, rezultantu ukupnih ekonomskih odnosa u zemlji. To znači da promena deviznog kursa, sama po sebi, ne bi bila u stanju da reši sve otvorene probleme. Ukoliko se o ovome ne bi vodilo računa, veoma brzo bi došlo do novih dispariteta u cenama, do povoljnijih uslova za plasman na domaćem tržištu, uz gubljenje interesa za izvoz. Ceo valorizacioni sistem bi se ponovo našao u *circulus vitiosusu* stalnog pritiska na obezvređenje nacionalne valute.

U krajnjoj liniji, politika realnog kursa dinara bi omogućila afirmaciju valorizacionog sistema, koji je ozbiljno doveden u pitanje domaćom praksom formiranja cena.

Na osnovu iznetog moguće je zaključiti da je politika realnog, jedinstvenog i relativno stabilnog deviznog kursa u kontekstu zajedničke ekonomske i devizne politike jedina alternativa stabilnog privrednog razvoja, pa se moraju preduzeti odgovarajući napori u cilju njenog sprovođenja.

Digitized by Google

Pero Rakočević

Nesvrstanost u osamdesetim godinama

Više od 80 naučnika, političara, diplomata, publicista i javnih radnika iz preko 30 zemalja raspravljalo je za okruglim stolom u Novom Sadu od 28. do 31. avgusta ove godine o perspektivama politike i pokreta nesvrstanosti u osamdesetim godinama. Organizatori su bili Institut za međunarodnu politiku i privredu i časopis „Međunarodna politika" iz Beograda. Zanimljivo je da je ova rasprava okupila, pored učesnika iz nesvrstanih zemalja, i veći broj naučnih i javnih radnika iz zemalja koje nisu članice pokreta nesvrstanosti (Francuska, Velika Britanija, Irska, Finska, SAD, Austrija, Kina i još neke).

U središtu novosadskih razgovora bila su pitanja kojima će se pokret baviti u nastupajućim godinama, kao i analiza iskustava stečenih u prethodne dve decenije, od istorijske Beogradske konferencije naovamo. Osnovni cilj rasprave bila je razmena mišljenja o situaciji u pokretu nesvrstanosti, osvetljavanje osnovnih problema i dilema sa kojima se suočavaju zemlje članice i ukazivanje na puteve i perspektive razvoja pokreta u deceniji koja je pred nama. Iako je u ovoj razmeni mišljenja bilo ponekad različitih tonova, akcenata, pa i mišljenja, mora se reći da se ni u jednom izlaganju nije pojavila sumnja u ulogu politike i pokreta nesvrstanosti u razvoju međunarodnih odnosa; naprotiv, očekuje se da

Digitized by Google

ta uloga u narednoj deceniji bude još veća, a nikako manja. Sasvim je izvesno — smatraju poznati svetski naučnici i javni radnici — da, i pored kriza koje ga povremeno potresaju, pokret ima »obezbeđenu« budućnost.

Iako je rasprava vođena o globalnoj temi, mogle su se uočiti tri grupe pitanja koja su posebno privlačila pažnju učesnika skupa. Reč je, pre svega, o analizi političkih kretanja u pokretu i svetu uopšte i o perspektivama u narednoj deceniji, zatim o problemima vezanim za pregovore o novom međunarodnom ekonomskom poretku i o nekim »organizacionim« pitanjima iz prakse delovanja pokreta nesvrstanosti.

1

O tome da je razrešavanje blokovskih suprotnosti i nastajanje sveta bez blokova moguće samo u jednom istorijskom procesu u kojem će se menjati svet kao celovit sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima, postignuta je široka saglasnost za okruglim stolom u Novom Sadu. Zato i nisu slučajno pominjane reči Edvarda Kardelja da se svet neće izmeniti raspuštanjem blokova, već će blokovi nestati menjanjem sveta.

Nije neophodno isticati — naglašeno je u Novom Sadu — da politika nesvrstavanja, koju danas službeno predstavljaju dve trećine čovečanstva, u punoj meri izražava istorijske težnje naroda ka oslobađanju, dostojanstvu, svetu sa više pravde i manje nasilja, punom poštovanju nezavisnosti i suvereniteta kao osnovnih i bitnih preduslova za progresivne društveno-ekonomske preobražaje.

Posebno izvorište krize posleratnog sveta jeste stalno produbljavanje jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. S obzirom na to da su razvijene zemlje mahom svrstane u blokove, a blokovi su i na ekonomskom planu stvorili zatvorene grupacije, to je pokret nesvrstanosti morao, kao jedan od svojih strateških ciljeva, postaviti i upornu borbu protiv ove negativne i opasne tendencije i stvoriti političku platformu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Istovremeno, mobilizacija nesvrstanih zemalja u borbi za njegovo ostvarenje pojavila se kao bitan elemenat jačanja kohezije u pokretu.

Još od samog svog početka nesvrstanost se iskazala kao politika koja nije samo kritika nečeg što postoji, već pozitivna alternativa onome što postoji. Ako konferencije na vrhu uzmemo kao kamene međaše političke istorije nesvrstanosti, onda ćemo jasno zapaziti kako su izvorni principi nesvrstanosti utvrđeni još u Beogradu bili potvrđivani u Kairu, Lusaki, Alžiru, Kolombu i Havani, ali i dalje obogaćivani pod uticajem bogatih iskustava svetskog razvoja i naraslih potreba samog pokreta.

Ono što ni jednog trenutka nije dolazilo u pitanje jeste činjenica da su izvornost i bitni principi nesvrstavanja bili posledica nužnosti svetskog razvoja i izraz najnaprednijih težnji i životnih

Digitized by Google

potreba čovečanstva. U tome je trajna vrednost nesvrstanosti i njeno istorijsko opravdanje.

Danas su odnosi među zemljama, među nacijama, među kulturama toliko razvijeni da prevazilaze sve striktne birokratske granice ili diplomatske šeme. Kad se pokret nesvrstanih rađao, međunarodna igra je imala jasnije konture. Postojali su blokovi, geografska ograničenja, osvajačke, odnosno hegemonističke ideologije. Nije sve to sada iščezlo, ali je mnogo više isprepleteno, kompleksno. I sami blokovi su u mnogo čemu evoluirali, ali su i dalje česte nove podele i infiltracije. Osim toga, ima i sukoba unutar samog pokreta nesvrstanih zemalja, što sve čini situaciju još složenijom.

Nesvrstanost nalazi svoja izvorišta u oslobodilačkim tokovima drugog svetskog rata iz kojih je započela i antiimperijalistička, odnosno antikolonijalna revolucija. Snažna struja nacionalnog oslobođenja i emancipacije naroda koja je zahvatila posleratni svet suočila se sa tendencijama vraćanja na stari model međunarodnih odnosa zasnovanih na privilegijama, na sferama interesa i na hegemoniji vodećih sila sveta.

Iz dubokih protivurečja i sudara nastalih u redovima pobednika nad fašističkim silama proizašao je hladni rat, formirani su blokovi i ojačala je opšta tendencija ka blokovskim podelama. Činilo se da dolazi do bipolarnosti sveta u kojem nema drugog izbora osim opredeljivanja za jedan ili drugi blok. U takvoj situaciji, u kojoj je blokovski mentalitet zavladao svetskom političkom scenom, pojavljuje se nesvrstanost koja nagoveštava mogućnost postojanja i delovanja zemalja izvan blokovskih rasporeda.

Ovim pitanjima istorijskih korena nesvrstavanja bavilo se više učesnika u debati za okruglim stolom u Novom Sadu. Naglašeno je da je na prelazu iz pete u šestu deceniju ovog veka trebalo, uz ostalo, pospešiti i konačno uklanjanje kolonijalizma i s njim povezanog rasizma sa svetske scene, ali i omogućiti ekonomski razvoj manje razvijenih zemalja. Kraće rečeno, bilo je potrebno sistematizovati i koordinirati sve one aktivnosti koje su se već odvijale i čiji su nosioci bile zemlje koje je trebalo u prvom redu okupiti na konferenciju. Naziv pod kojim se Beogradska konferencija pripremala i pod kojim se održala u septembru 1961. bila je nesvrstanost. Ovaj akcenat na nesvrstavanju stvorio je pogrešan utisak kod mnogih posmatrača koji su analizirali pokret kao da je odnos prema blokovima bio osnovni motiv i centralni zadatak koji je pred sebe postavila Beogradska konferencija, pa i sam pokret. Pažljivi analitičari tog perioda tvrde — a to se izrazilo i u Deklaraciji koju je usvojila I konferencija — da je platforma pokreta bila mnogo šira od zauzimanja stava prema blokovima. Moglo bi se, ukratko, reći da je nesvrstavanje bilo osnovna pretpostavka cele platforme koju je izradila konferencija u Beogradu. Ono je bilo ujedno i pretpostavka političke delatnosti i Tita i Jugoslavije kao nezavisne zemlje. Bez nesvrstavanja kao osnovne polazne tačke ne može se uopšte shvatiti cela akcija koja je dovela

Digitized by Google

do Beogradske konferencije. Štaviše, bez toga ona ne bi bila ni moguća ni potrebna. S tim u vezi je konstatovano da je osnovna slabost Konferencije u Bandungu bila u tome što se pri okupljanju učesnika nije o tome vodilo računa.

Pokret je, konstatovano je u Novom Sadu, sačuvao jedinstvo u pogledu svoje osnovne linije razvoja. Osnivača više nema, problemi se uvek i iznova postavljaju, ali polazne pozicije za njihovo rešavanje su tu i one mogu poslužiti kao temelj za raspravu i u budućnosti. To što je debata o osnovama pokreta vođena u rasponu od dvadeset godina i što je toliko trajala uloga makar i samo jednog od osnivača, pozitivan je znak, jer pokazuje da pokret živi i bori se ne samo s teškoćama, nego i s pitanjima kako ih savladati, a to je znak njegove vitalnosti.

2

Jedan od interesantnih delova rasprave za okruglim stolom u Novom Sadu bio je i onaj o izvornim principima pokreta. Po prirodi stvari, pod tim terminom bi trebalo da se podrazumevaju principi koji se nalaze u temeljima politike i pokreta nesvrstanosti, to jest principi koji određuju nezavisan, vanblokovski karakter i ulogu nesvrstanosti u međunarodnim odnosima. Međutim, nije teško doći do saznanja da u pojedinim nesvrstanim zemljama postoje razlike u pogledu toga šta se podrazumeva pod izvornim principima nesvrstanosti. Više učesnika u raspravi se bavilo i analizom odstupanjâ od autentičnog tumačenja principa nesvrstanosti, ističući da se ta odstupanja kreću, uglavnom, u dva pravca: prema protagonistima takozvane teorije prirodnog savezništva, fundamentalni princip nesvrstanosti je samo antiimperijalizam, sa svim poznatim konsekvencama koje iz toga proizlaze; prema protagonistima takozvane teorije ekvidistance, fundamentalni princip nesvrstanosti trebalo bi da bude jednaka distanca prema jednome i drugome bloku, uz maksimalistički cilj da nametanjem ekvidistance neutrališu aktivnosti nesvrstanih zemalja koje su u suprotnosti sa interesima zapadnog bloka.

Polaznu tačku za utvrđivanje izvornih principa nesvrstanosti, po mišljenju više učesnika u raspravi, predstavlja sagledavanje mesta i uloge nesvrstanosti u sklopu globalnih istorijskih i društvenih kretanja u drugoj polovini dvadesetog veka. U svojoj biti, nesvrstanost i jeste izraz i sastavni deo svetske antiimperijalističke revolucije, ali i više od toga. U našem vremenu svetska antiimperijalistička revolucija ima dve nerazlučivo povezane komponente: nacionalnooslobodilačku i socijalnooslobodilačku komponentu. Ova prva se ostvaruje prevashodno u sklopu antikolonijalne revolucije, a druga u okviru razvoja socijalizma kao svetskog procesa, sa neizbežnim tačkama dijalektičkog prožimanja. To su osnovni tokovi prevazilaženja društvenog i međunarodnog *statusa quo* i stvaranja novog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

Digitized by Google

Ove istorijske tendencije se ne mogu svesti na odnose i borbu između dva bloka, s tim da jedna personifikuje socijalizam, a druga kapitalizam. Ne zanemarujući krupne razlike koje u raznim domenima postoje između dva bloka, ni savremeni socijalizam ni savremeni kapitalizam se ne mogu ukleštiti u vojno-političke beočuge Varšavskog ugovora i Atlantskog pakta. Ove vojno-političke grupacije su, u istorijskim merilima, ipak prolazni vid ostvarivanja državnih interesa velikih sila.

U zaključku ovih istorijsko-teorijskih reminiscencija bi se bez dvoumljenja moglo reći da su izvorni principi nesvrstanosti najlapidarnije elaborirani u definiciji politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog, vanblokovskog i globalnog faktora u međunarodnim odnosima. Sprega ova tri elementa — vanblokovskog položaja, nezavisnog delovanja i uloge u međunarodnim odnosima čini suštinu izvornih principa nesvrstanosti.

3

U novosadskoj raspravi veoma su bila zanimljiva i zapažanja o korelaciji između nesvrstanosti i društvenog progresa u pojedinim zemljama. Jer, nesvrstana zemlja ima mogućnosti za takav razvoj i takve forme društvenih odnosa kakvi odgovaraju njenim stvarnim potrebama. Stoga je razumljivo da su nesvrstanost i društveni progres u korelaciji u mnogom pogledu. A pre svega u tome što nesvrstana pozicija zemlje obezbeđuje neke od bitnih objektivnih preduslova za društveni progres, a to su sloboda, nezavisnost, suverenost i ravnopravnost zemlje.

Poreg toga, nesvrstanost je izraz demokratskih i progresivnih težnji današnjeg sveta. Ona se bori za demokratizaciju međunarodnih odnosa na svim područjima. Nesvrstanost nije neutralnost, ne znači pasivan odnos prema svetskim problemima. Ona se ne miri sa sadašnjim svetskim *statusom quo*. Nesvrstanost je aktivan proces menjanja svetskih odnosa. Pokret nesvrstanosti se bori za transformaciju sveta na progresivnim osnovama. Nesvrstanost, koja znači demokratsko i progresivno opredeljenje na međunarodnom planu, ima, logično, svoj veliki uticaj i na unutrašnja zbivanja u zemlji. Spoljna i unutrašnja politika su u međusobnoj povezanosti. S jedne strane, spoljna politika je u osnovi izraz i produžetak unutrašnje politike, a, s druge strane, međunarodna opredeljenja neke države, njeno ponašanje u međunarodnom životu, aktivno utiču i na njenu unutrašnju sferu, na njen način rešavanja unutrašnjih problema, na celokupan njen društveno-ekonomski i politički razvoj.

Sve to, naravno, nipošto ne znači da se pomenuta korelacija ostvaruje automatski i u svim slučajevima. Međutim, u celini uzev, sigurno je tačno da politika nesvrstanosti, što znači napredna međunarodna politika, koja se zalaže za demokratizaciju međunarodnih odnosa, pozitivno utiče i na unutrašnje odnose u zemlji. Ona podstiče snage društvenog progresa. Nesvrstanost, dakle, stva-

Digitized by Google

ra neke od objektivnih preduslova za društveni progres u svakoj zemlji. Naravno, stepen pretvaranja objektivnih mogućnosti u stvarnost zavisi od unutrašnjih snaga u svakoj zemlji.

Pozitivan tok i očiglednu evoluciju u odnosu političkih partija i pokreta prema politici i pokretu nesvrstanosti više učesnika u raspravi videlo je kao širi i dugoročniji proces u međunarodnim odnosima. Nije reč samo o državnim strukturama, već o široj skali progresivnih i demokratskih partija i pokreta, o nizu nacionalnih i međunarodnih naučnih institucija, o istaknutim političkim, parlamentarnim, naučnim, univerzitetskim i kulturnim radnicima i ličnostima.

Njihov odnos prema politici nesvrstavanja proizlazi pre svega iz njihovog pogleda na savremeni svet koji potresaju duboke krize ekonomskih, političkih i moralnih odnosa i shvatanja interesa sopstvenih naroda. Taj odnos, ili, bolje reći, način na koji se on artikuliše, ponekad je pod dejstvom sasvim određenih okolnosti i neposrednih preokupacija i konjunkturnog oportuniteta. Zato se on kod pomenutih subjekata i ne izražava na isti način. U tom kontekstu konstatovan je rastući interes progresivnih, demokratskih snaga za jačanje opredeljenja za politiku nesvrstanosti. Ideje i ciljevi politike nesvrstanosti ugrađuju se u programske orijentacije mnogih političkih i društvenih snaga na svim kontinentima. Platforma politike nesvrstanosti postaje osnova za saradnju i povezivanje progresivnih, demokratskih snaga u traženju i zaštiti zajedničkih interesa.

S tim u vezi je obnovljena »stara« diskusija o pitanju učešća političkih partija na skupovima nesvrstanih. Bez obzira na svu delikatnost ove teme, rečeno je da je to pitanje i dalje veoma aktuelno i zaslužuje da se sa pažnjom temeljito razmotri. Jer nisu samo države subjekti međunarodnih odnosa. Očigledno je da se pokretanjem ovog pitanja imalo u vidu da će se u narednoj deceniji dalji prodor, širenje i afirmacija politike nesvrstanosti i njenog vrednosnog sistema u značajnoj meri ostvarivati u Evropi i na drugim kontinentima preko progresivnih i demokratskih partija i pokreta.

4

Novosadski skup se veoma mnogo bavio i pitanjem odnosâ među velikim silama i blokovskom podelom sveta, naravno, sve u kontekstu saznanja da blokovska podela ne može pružiti izlaz iz dubokih protivurečnosti savremenog sveta, da ona ne može biti osnova izgradnje novog sistema međunarodnih odnosa, niti može pružiti povoljne uslove za nastavljanje procesa oslobađanja i emancipacije naroda.

Razume se da svaki pokušaj angažovanja pokreta nesvrstanosti u nadmetanju supersila — umesto u borbi protiv sistema međunarodnih odnosa u kojem to nadmetanje ugrožava nezavisnost mnogih zemalja i mir u svetu — mora da slabi akcionu spo-

Digitized by Google

sobnost pokreta, njegovu mogućnost da, vodeći računa o prvenstvu mira, uspešno razgrađuje imperijalističku i hegemonističku piramidu današnjeg poretka. Slabi je čak i više od međusobnih sporova i sukoba nesvrstanih zemalja. Velika debata o značenju i ciljevima nesvrstanosti nije, dakle, samo teorijska rasprava, nego i posao od velikog praktično-političkog značaja, istovremeno izraz i uslov borbe za jedinstvo i akcionu sposobnost pokreta nesvrstanih zemalja.

Takođe je, s razlogom, naglašeno da u novim i već izmenjenim međunarodnim uslovima moć velikih sila nije neograničena. Moćni nisu svemoćni. Svet je po broju i raznolikosti aktivnih i uticajnih činilaca sve pluralističkiji. Svet se ne sastoji od velikih sila i blokova niti je odnos među tim silama i blokovima jedini i isključivi svetski odnos. Velike svetske sile nisu, same, sposobne da iznalaze prihvatljiva rešenja za otvorene svetske probleme niti su u poziciji da odlučuju o sudbini ostalog sveta. Sve dok postoji moć oružja, postojaće i interes za politiku sfera interesa. Nova Jalta, od koje svet toliko zazire, međutim, istorijski je neponovljiva, jer su međunarodni uslovi bitno izmenjeni i u njima takozvani »ostali« nisu više pasivni objekt. Nove svetske realnosti nalažu potrebu da velike svetske sile vrše preispitivanje svojih strateških koncepcija, kao i preispitivanje sopstvenih shvatanja o takozvanom vitalnom interesu.

S tim u vezi je naglašeno da nesvrstanost nije samo sinonim nezavisnosti ni efemerna distanca od blokova, već celovita doktrina koja teži ostvarivanju suštinskih promena u međunarodnim odnosima. Nesvrstani pokret predlaže svetu alternativu novog organizovanja međunarodnih odnosa koji se ne bi zasnivali samo na opštem, globalnom miru, već i miru na svim nacionalnim granicama, miru čiji bi sadržaj činili demokratski ravnopravni odnosi koji omogućuju punu emancipaciju čoveka i naroda.

Nesvrstanost uvažava ulogu i odgovornost velikih sila u pogledu mira i bezbednosti u svetu; ona nije proizvod afiniteta prema ovoj ili onoj sili; nije protiv, već se zalaže za saradnju sa velikim silama. Nesvrstanost ne pravi apriornu ekvidistancu u odnosu na velike sile, već svoj odnos utvrđuje prema konkretnoj politici, stavovima i pozicijama bilo kog međunarodnog subjekta, uključujući i velike sile.

5

Izuzetno sadržajan i zanimljiv bio je deo rasprave o sudbini detanta u osamdesetim godinama. Rečeno je da detant ne bi zapao u krizu niti bi se našao u zastoju da su se uvažile procene i upozorenja nesvrstanih zemalja. Međutim, prevagnula su blokovska obeležja detanta i on se više javljao kao promena u metodima konfrontacije nego kao napuštanje konfrontacije i nadmetanja.

Detant nije niti može biti isključivo proces čija je jedina sadržina i smisao regulisanje odnosâ između supersila i blokova.

Digitized by Google

Samo je korak od takvog sadržaja pa do daljeg deljenja sfera interesa i ostvarivanja prava moćnijeg i pretvaranja vojne i ekonomske sile u najviši kriterij pravde.

Kad je detant zakucao na vrata međunarodnog života, neki su smatrali da je nesvrstanost završila svoj život zato što su svetski silnici seli za pregovarački sto, pa im više nisu potrebne posredničke usluge ni moralni apeli nesvrstanih zemalja. Ta presuda nesvrstanosti zasnivala se na zabludi da svet može propasti samo u sudaru „supersila", a da će živeti ako se one nagode. A kad je detant počeo da se davi u krizama koje nisu nastale neposrednim sudarom supersila, nego iz posrednih konfrontacija u kojima su one angažovane, postalo je i ponovo postaje očigledno da su međunarodni odnosi ipak znatno složeniji (i postaju sve složeniji), da će politika i pokret nesvrstanosti i dalje morati da pokreće i podstiče nova »smirivanja«, nastojeći da ona budu bolja od prethodnih, da budu bar pomak ka stabilnom miru. Da nesvrstanost na tom polju nije izgubila svoju ulogu — pokazuje sadašnje stanje međunarodnih odnosa.

Oživljavanje detanta je konkretna akcija: to je čitav lanac akcija za rešavanje postojećih kriza, za mirno rešavanje sporova između zemalja, za likvidiranje vojnih intervencija i okupacija tuđih zemalja, za smanjivanje oružanih snaga i za razoružanje, za novi međunarodni ekonomski poredak i ciljeve »treće dekade strategije razvoja«, za rešavanje međunarodnih ekonomskih problema, za dovršenje procesa dekolonizacije. U tome je suština detanta, upravo to čini proces popuštanja međunarodne zategnutosti.

U Novom Sadu osvetljen je i aspekt odnosa pokreta nesvrstanosti i Organizacije ujedinjenih nacija. Naglašeno je da su nesvrstane zemlje postale osnovni podsticajni faktor demokratizacije Ujedinjenih nacija. Menjajući raspored snaga u svetskoj organizaciji, one su suzile prostor dominacije velikih sila i blokova, osporile njihove monopole i obezbedile bolju zastupljenost i učešće šireg broja zemalja u organima UN i njihovo odlučivanje o ključnim problemima. U Ujedinjenim nacijama je stvorena nova većina koja nije ni blokovska ni automatska, već izražava prioritetne probleme savremenog sveta. Glas i interes većine nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju postepeno su postajali deo međunarodnog konsensusa za rešavanje ključnih međunarodnih problema. Taj konsensus se, zapravo, postepeno stvarao oko platforme nesvrstanosti, jačajući time proces međuzavisnosti u svetu.

6

Možda najinteresantniji deo rasprave vođene u Novom Sadu jeste onaj o ekonomskim odnosima u savremenom svetu, odnosno o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak. Jer izazov koji očekuje svet u osamdesetim godinama biće pre svega ekonomske prirode. Istaknuto je da je nesvrstanost, u svojoj srži i od samog početka, podrazumevala jedan novi svetski poredak zasnovan na

Digitized by Google

suverenitetu zemalja i njihovoj ravnopravnosti u svakom pogledu. Pioniri nesvrstanosti to nisu shvatali samo kao odgovor na hladni rat. Oni su krenuli da grade nešto novo — poredak zasnovan na globalnoj saradnji a ne konfrontaciji, na miru i razumevanju a ne strahu i zebnji, na opštem prosperitetu i progresu a ne eksploataciji i dominaciji. Shodno tome, prema njihovoj viziji, ciljevi dekolonizacije, razoružanja i ravnopravnog ekonomskog poretka bili su sastavni deo nesvrstanosti.

Rastući jaz između razvijenih zemalja, na jednoj, i nerazvijenih (zemalja u razvoju), na drugoj strani, iako je u osnovi posledica delovanja ekonomskih, ali ne samo ekonomskih, faktora, stavio je svoj poseban pečat na međunarodne političke odnose i doprineo razvoju svojevrsne političke konfrontacije koja je u popularnom žargonu dobila naziv Sever (razvijene zemlje) i Jug (zemlje u razvoju). Tako živimo u svetu koji je ekonomski podeljen na Sever i Jug. Ili, kako se u raspravi neko slikovito izrazio, nesvrstani se nalaze prikovani u središtu krsta čiju vertikalu čine odnosi Sever—Jug, a horizontalu Istok—Zapad.

Posleratni ekonomski odnosi zemalja u razvoju — koje su, gotovo bez izuzetka, proizvođači sirovina — i razvijenih zemalja — koje su, gotovo sve, industrijalizovane — predstavljaju veliku prepreku političkoj stabilnosti sveta i uravnoteženom rastu svetske privrede. Razlike u standardu života, sposobnosti za proizvodnju i pregovaračka moć sprečavaju racionalno korišćenje bogatstava sveta u korist sadašnjih i budućih generacija. Ako konferencija u Kankunu (Meksiko) u oktobru 1981. godine ne uspe, konflikt Severa i Juga ući će u novu fazu čije su posledice nepredvidive, rečeno je u novosadskoj razmeni mišljenja.

Insistiranje na pregovorima ima i drugi teorijski i praktični smisao: današnji međunarodni poredak je silom nametnut većem delu sveta. Ideja novog poretka se zasniva na ravnopravnosti, saradnji i učešću svih zemalja u odlučivanju o svetskim poslovima. Ovakvi principi se nužno postižu pre svega miroljubivim sredstvima, snagom argumenata i uzajamnim interesima. Zbog toga bi pokušaj nametanja novog poretka konfrontacijom i ekonomskim ratom bio promašaj. Ono što bi se rodilo iz takvih postupaka, čak da su oni objektivno i mogući pri postojećem odnosu snaga, po svojoj suštini bi odudaralo od osnovnog cilja. Ne mogu se postići ciljevi jednog karaktera metodima drugih obeležja. Međutim, bilo bi jednostrano i nedovoljno efikasno ako bi se ostalo samo na tome.

U takvoj situaciji nesvrstane zemlje su inicirale globalne pregovore o međunarodnoj ekonomskoj saradnji za razvoj da bi putem sveobuhvatnog prilaza bio postignut dogovor o rešenjima za najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede. Osnovna strateška zamisao zemalja u razvoju je u tome da globalni pregovori treba da znače nešto novo u Ujedinjenim nacijama — po suštini, organizaciji i ishodu.

Po suštini, globalni pregovori treba da obuhvate najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede,

Digitized by Google

čija bi rešenja koristila ne samo nesvrstanim i ostalim zemljama u razvoju, već bi značila i doprinos bržem prevazilaženju kriznog stanja koje vlada u međunarodnim ekonomskim odnosima i svetskoj privredi.

U novosadskoj raspravi postignuta je široka saglasnost da organizacija globalnih pregovora treba da bude takva da se o svim problemima pregovara uporedo i istovremeno, čime se obezbeđuje njihova međuzavisnost. Radi toga treba, takođe, osigurati politički nivo pregovora, jer se samo na taj način mogu očekivati odgovarajuće odluke.

Ishod globalnih pregovora treba da bude ne više u formi rezolucija, odluka, deklaracija i programa akcija, već međunarodnih sporazuma za čija bi se izvršenja predvidele obaveze za sve zemlje koje ih prihvate. Jedno od osnovnih obeležja globalnih pregovora je uključivanje energije, kao jedne od pet oblasti (sirovine, energija, trgovina, razvoj, novac i finansije) u kojima treba identifikovati najvažnije probleme za pregovaranje i postići odgovarajuće sporazume.

7

U raspravi za okruglim stolom u Novom Sadu o pokretu i politici nesvrstanosti u osamdesetim godinama nisu zaobiđena ni neka bitna »organizaciona« pitanja položaja pokreta i odnosâ među nesvrstanim zemljama. Jer u svetu nesvrstanih sve je više prisutna i dilema vezana za pitanje — da li nesvrstanost, kao forma okupljanja velikog broja zemalja u savremenom svetu, ostaje i treba da ostane i dalje međunarodni politički pokret ili ona poseduje, odnosno stiče svojstvo svojevrsne međunarodne organizacije. U odgovoru na ovo pitanje pojedini učesnici su govorili o nesvrstanosti kao organizaciji, pri čemu se obično podrazumeva da proces institucionalizacije i praksa prijema u članstvo približavaju nesvrstanost pojmu međunarodne organizacije. Štaviše, u nekim sredinama nesvrstanog sveta i na zvaničnom nivou se katkad insistira na preduzimanju mera koje bi, u praksi, pokret nesvrstanih transformisale u svojevrsnu međunarodnu organizaciju. U dokumentima V i VI samita, međutim, u kojima je na do sada najpotpuniji način regulisana materija vezana za prijem u članstvo i način formiranja i kompetencije tela za koordinaciju u samom pokretu, kao i za način donošenja odluka, došla je do izražaja koncepcija većine zemalja članica prema kojoj nesvrstanost treba da sačuva obeležja međunarodnog političkog pokreta u okviru kojeg se odnosi zemalja članica nalaze u neprekidnom procesu demokratizacije. Pitanje o kojem je reč ostaje, međutim, i dalje otvoreno u jednom broju nesvrstanih zemalja.

Da li u orijentaciji pokreta nesvrstanih treba insistirati na daljem širenju ovog pokreta i prijemom što je moguće većeg broja novih zemalja u članstvo ili bi on trebalo da se svede u uže okvire, da bude reduciran na uži krug zemalja istomišljenika

Digitized by Google

— sledeće je pitanje koje se još uvek postavlja u nekim, doduše ograničenim, sredinama nesvrstanog sveta, a koje je došlo do izražaja i u debati u Novom Sadu. I na ovo pitanje daju se različiti odgovori, pri čemu se u manjem broju zemalja, isticanjem takozvanog kvaliteta na račun kvantiteta i davanjem prednosti efikasnosti pokreta nad njegovom širinom, zagovara njegovo sužavanje. Prema stavu ogromne većine, međutim, koji je došao do izražaja u dokumentima svih do sada održanih skupova nesvrstanih zemalja, a osobito VI samita u Havani, širina pokreta smatra se, s pravom, jednim od glavnih izvora snage nesvrstanosti, pa se, polazeći od takvog stanovišta, insistira na daljem povećanju broja zemalja članica, uz naglašavanje neophodnosti da pokret sačuva svoju samosvojnost.

*

Čini se da je osnovni cilj novosadskog skupa — okupljanje jednog broja kompetentnih ličnosti radi razmene mišljenja o pitanjima sa kojima će se politika i pokret nesvrstanosti susretati u osamdesetim godinama, uz nužna osvrtanja na prošlost — u potpunosti ostvaren. Štaviše, u četvorodnevnoj raspravi, u kojoj je vršena sveobuhvatna razmena mišljenja i analiza ukupnog stanja međunarodnih odnosa, a pokreta i politike nesvrstanosti posebno, mnoštvo ideja, zapažanja i predloga ukazuje na opravdanost organizovanja jednog ovakvog skupa i, još više, na eventualno ustaljivanje prakse sličnih sastanaka i ubuduće.

Digitized by Google

Pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

(Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1981, strana 116)

1. Ovu publikaciju je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti u zbirci *Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede* (Rasprave Odeljenja za istorijske i društvene nauke), a njeni autori su akademik dr Alojz Finžgar, akademik dr Jože Goričar, akademik dr Stojan Pretnar, akademik dr Lado Vavpetič, akademik dr Rudi Kyovsky, prof. dr Bojan Zabel, dr Janez Šmidovnik i prof. dr Bojan Špicar. Time se i slovenačka pravna nauka intenzivnije uključuje u širi jugoslovenski prostor, u kome je poslednjih godina bilo više pokušaja sistematizovanja jugoslovenskog prava, među kojima se svojom konstruktivnošću ističu onaj na savetovanju koje je organizovao beogradski Institut za uporedno pravo (vidi publikaciju *O sistemu prava*, Beograd, 1979) i, drugi, na naučnom savetovanju o jugoslovenskom pravnom sistemu i pravnoj nauci koje je organizovao Pravni fakultet u Novom Sadu (vidi »Zbornik« toga fakulteta za godinu 1980).

Autori su građu tako podelili da uvod čini prilog profesora Finžgara o razvoju, stanju i problemima sistematizacije jugoslovenskog prava. U prilogu su pregledno i dokumentovano izloženi posleratni pogledi na klasifikaciju jugoslovenskog prava — od poznatog referata *Prilog pitanju sistema socijalističkog prava FNRJ* koji je profesor Đorđević podneo Trećoj međufakultetskoj konferen-

Digitized by Google

ciji pravnih fakulteta 1950. godine u Beogradu, preko dilema oko civilnog kodeksa, do Zakona o udruženom radu, koji, zajedno s ustavima iz 1974. godine, pravo na rad društvenim sredstvima postavlja kao ishodišni institut jugoslovenskog prava.

Uvodnom prilogu slede rasprave od kojih svaka sa svog užeg stručnog područja obrađuje one probleme koji su aktuelni na sadašnjem stupnju razvoja pravnog sistema SFRJ. Tematski one su podeljene na dva dela: u jednom su rasprave koje se odnose na opštija i načelnija pitanja, a u drugom one koje se bave pojedinim pravnim granama i grupama prava. U prvu grupu možemo uvrstiti razmišljanja J. Goričara *(Prilog pitanju o strukturi pravnog sistema SFRJ)*, S. Pretnara *(Pravni sistem Jugoslavije)* i L. Vavpetiča *(Nekoliko poglavlja iz samoupravnog prava)*, a u drugu rasprave R. Kyovskog *(Radno pravo — pravna grana novog pravnog sistema)*, A. Finžgara *(Društveno-svojinski odnosi i pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije)*, B. Zabela *(Pravo udruženog rada u pravnom sistemu)*, J. Šmidovnika *(Delatnosti od posebnog društvenog interesa — kao područja pravnog studija)* i B. Špicara *(Socijalno pravo)*.

Ti prilozi sadrže građu kojom se utemeljuje, omogućava ili ocrtava *Skica pravnog sistema SFRJ* (u daljem tekstu: Skica), kako ju je u decembru 1979. prihvatila Grupa Odseka za društvene nauke u Odeljenju za istorijske i društvene nauke. Skica zastupa stav da se posebnosti jugoslovenskog pravnog sistema ispoljavaju u četiri osnovne grupe prava koje sačinjavaju pojedine pravne grane kao uže sistematizacione jedinice.

Prva grupa obuhvata propise koji obrađuju uređenje društvene zajednice i osnovna prava čoveka i građanina. Tu spada, naročito, ustavno pravo koje uređuje osnovne pravne institute celokupnog pravnog sistema. Ustavom se utvrđuju i osnovna načela pravnog sistema. U Skici se kaže da su za jugoslovenski sistem karakteristični načelo samoupravljanja, načelo nagrađivanja prema radu, odnosno ukidanja eksploatacije, načelo uzajamnosti i solidarnosti, načelo socijalističkog humanizma i načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti SFRJ.

U drugoj grupi su propisi kojima se regulišu društveno-ekonomski odnosi. U njoj posebnu podgrupu čine pravne grane koje se odnose na društvenu svojinu, na samoupravno udruživanje rada i sredstava (pravo udruženog rada) i na radne odnose. Te tri pravne grane povezuje u celinu ista metoda pravnog uređivanja: po toj metodi pravni odnosi su tako oblikovani da se ne radi ni o odnosima ravnopravnosti niti o odnosima nadređenosti i podređenosti, već o »mešovitim odnosima« koji su »sporazumskog« karaktera. Pri tom se postavlja pitanje da li i građansko pravo može biti posebna pravna grana. Skica taj pojam ne priznaje, a u tu grupu kao posebne pravne grane uvrštava obligacione odnose i svojinsko-pravne odnose. Veza između ovih i društveno-svojinskih odnosa nije potpuno prekinuta jer i »društvena svojina je svojina u ekonomskom smislu, društvena sredstva su takođe stvari, novčana sredstva, društvena sredstva su po pravilu 'društvena sredstva u određenom društvenom pravnom licu' i sredstva koja su u pravnom prometu«. A to znači da se svojinsko-pravni i društveno-pravni odnosi mogu u određenom smislu uzeti kao celina i da se kao takvi mogu i obrađivati.

Za treću grupu su karakteristični propisi koji pokrivaju pravne odnose s područja društvenog standarda. U toj grupi ima više pravnih grana. U posebnu pravnu granu su grupisani propisi koji se odnose na delatnosti od posebnog društvenog interesa s područja obrazovanja, kulture, zdravstva itd. U Skici se konstatuje da je to područje u domenu udruženog rada i da je i tu reč o novim samoupravnim ili sporazumskim odnosima. A osobena je ta grana po tome što građani u toj sferi zadovoljavaju potrebe na poseban način, kao

Digitized by Google

i po tome što istovremeno treba stvarati odnose u kojima se mogu ostvarivati osnovna ljudska prava. U toj grupi je i pravna grana »socijalne zaštite«. Ta grana obuhvata one pravne odnose pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge. Po tom kriterijumu, tu spadaju, naročito, penzijsko i invalidsko osiguranje i još neka druga područja. U treću grupu Skica uvrštava i porodično pravo, koje utvrđuje društvenu zaštitu porodice, i nasledno pravo, koje na osnovu Ustava garantuje pojedincu koristi koje mu donosi nasleđivanje.

U četvrtu grupu spadaju javno-pravne grane kao što su upravno pravo, krivično pravo, organizacija sudova i drugih pravosudnih organa, krivični postupak, opšti upravni postupak, parnični postupak, društvena samozaštita i narodna odbrana. Skica dopušta da se u tu grupu uvrsti i »društveno planiranje« kao posebna pravna grana.

2. Ishodište za oblikovanje te četiri grupe prava su naročito društveni odnosi koje regulišu opšta i apstraktna pravna pravila. Iz ovakve podele na grupe može se zaključiti da prva grupa obuhvata samo one pravne grane koje su od osnovnog i ishodišnog značaja za celokupan pravni sistem. Posebno je značajno što su u tu grupu uvršteni i propisi koji se odnose na osnovna prava i slobode čoveka i građanina. Slobode i prava treba uopšte da čine temelj ustavnog prava. Oslonac takvom stanovištu daje naročito nesvojinska priroda društvene svojine. U pravnom jeziku to znači da noseći pravni institut može da bude samo rad, odnosno pravo na rad društvenim sredstvima.

U drugu grupu su uvršteni svi oni propisi koji uređuju »ekonomsku bazu društva«. Ta grupa je pravno najspornija jer obuhvata dve različite vrste pravnih odnosa. Prvi su oni u kojima su subjekti priređeni, ravnopravni i autonomni (građansko-pravni odnosi), dok je za drugu grupu pravnih odnosa karakteristično da su nosioci ovlašćenja (prava) ujedno i nosioci dužnosti (dužnosna ovlašćenja): tu pravni subjekti deluju i u interesu drugoga (na primer, u opštem interesu) i zato sopstvene interese mogu ostvarivati samo utoliko ukoliko su u skladu s namenom i sa socijalnom (interesnom) vezanošću pojedinih ovlašćenja (sporazumski odnosi).

Skica uzima u obzir te razlike i zbog toga ne prihvata šire koncepcije prava udruženog rada. Po jednoj od tih koncepcija, u pravo udruženog rada spadaju i takve pravne jedinice (grane) koje nisu oblikovane istom metodom pravnog regulisanja. Tako je, na primer, profesor Geršković, uz pravo rada društvenim sredstvima, dohodovne odnose, samoupravno organizovanje udruženog rada, društveno planiranje, radne odnose i sporazumsko pravo, uvrstio u pravo udruženog rada i obligaciono pravo, koje je građansko-pravne prirode. Skica se od Geršковićevog predloga (od njegovih teza) ne razlikuje samo po tome što u pravo udruženog rada uključuje jedino samoupravne ili sporazumske odnose, već i po tome što tu pravnu granu shvata veoma usko. Ako u pravo udruženog rada spada jedino samoupravno udruživanje rada i sredstava, onda je očigledno da niz sporazumskih pravnih odnosa ostaje izvan njegovog domašaja. Skica je svesna te opasnosti i izbegava je tako što u posebnu podgrupu združuje sve one društveno-ekonomske pravne odnose koji su oblikovani sporazumskom metodom pravnog regulisanja.

Treća osnovna grupa je nekakva »socijalna i kulturna« nadgradnja drugoj. U tome je njena sociološka srž koju njen naziv (pravni odnosi s područja životnog *standarda* — M. P.) samo delimično adekvatno i jasno izražava. Što se tiče metode pravnog regulisanja, ta grupa je, svakako, najheterogenija jer se nadovezuje na najmanje tri vrste pravnih odnosa: na građansko-pravne, koji u priličnoj meri daju pečat naslednom pravu, na sporazumske, koji su karakteristični za delatnosti od posebnog društvenog interesa, i na

Digitized by Google

one pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge (socijalna zaštita). Tim oznakama pravnih grana moglo bi se zameriti da sadržinski nisu jednobojne. Tako, na primer, profesor Špicar upozorava na povezanost socijalnog prava s pravom udruženog rada, a dr Šmidovnik, u opreci sa Skicom, povezuje delatnosti od posebnog društvenog interesa s predmetima o javnoj upravi.

Prve tri grupe se odnose naročito na materijalne pravne odnose, a četvrta obuhvata one koji su povezani sa zaštitom pojedinca i društvene zajednice. Propisi o zaštiti posebno naglašavaju opšte društvene interese i po pravilu su prinudnog karaktera. S te strane je ova grupa prava jedinstvena, ali, pojmovno gledano, njoj, nesumnjivo, pristaje oznaka za koju po tradiciji kažemo da je javnopravne prirode.

3. U Skici su primenjena dva klasifikaciona postupka: s oslanjanjem na predmet i s oslanjanjem na način pravnog uređivanja. Predmet prava su društveni odnosi: oni nisu pravni sami po sebi, već sadrže samo više ili manje oblikovanu građu i elemente koji su takve prirode da zbog njih određeni društveni odnosi moraju biti pravno definisani. Ako je ta konstatacija tačna, onda »golom« društvenom odnosu pravni oblik daje tek pravna norma. Prema tome, u čemu su pravne karakteristike predmeta prava, ne vidi se iz društvenog odnosa kao takvog, već iz toga kako je dati društveni odnos pravno obuhvaćen.

Pri obrazovanju osnovnih grupa prava Skica daje načelnu prednost predmetu prava. Time se ona udaljava od klasične sistematizacije prava, koja već samom dihotomijom na javno i privatno pravo ukazuje na način pravnog uređivanja. Skica, dakle, ne prihvata ovaj ili njemu sličan postupak (uporedi podelu na društveno i građansko pravo kako je daje profesor Goričar) i zato se oslanja na sociološki kriterijum, koji u slučaju četvrte grupe dopunjava i pravnim vrednovanjem (uvođenje javno-pravne grupe prava). Pri ovakvom pristupu je razumljivo da prve tri grupe ne mogu biti pravno jedinstvene: to važi naročito za drugu i treću grupu propisa koji su oblikovani primenom više metoda pravnog regulisanja. Na drugoj strani, za Skicu je karakteristično da o tom aspektu vodi računa naročito pri razvrstavanju propisa u osnovne interne (nacionalne) pravne grane: u njih tako spadaju samo ona opšta i apstraktna pravna pravila koja na isti način obuhvataju određeno šire i u sebi zatvoreno područje društvenih odnosa.

Takav ili drugačiji postupak pri raspoređivanju je bar u izvesnoj meri stvar konvencije. Kada to znamo, moramo se čuvati svakog aprioristićkog stava pri oceni Skice i njene konačnosti. To bi bilo u suprotnosti i sa samom Skicom i sa svrhom na koju se ukazuje u pojedinim raspravama: u suprotnosti zato što prilozi ne zahvataju sva pravna područja, već se odazivaju samo na one probleme koji u ovom trenutku spadaju među najspornije. U suprotnosti bi bilo i zato što je Skica samo skelet odgovora na pitanja o kojima će tek biti reči.

Marijan Pavčnik

Dr Marjan Britovšek: Borba za Lenjinovo nasljeđe

(»Stvarnost«, Zagreb, 1981, knj. 1—2, strana 267 + 276)

Jugoslovenska marksistička misao, koja se razvijala u više pravaca i tokova, bavila se problemom staljinizma kao složenim fenomenom, koji zahteva interdisciplinarni pristup, pre svega sociološko-politikološki. Međutim, i pored interdisciplinarnosti kao opšteprihvaćenog pristupa i kriterijuma, nedovoljno su bila zastupljena siste-

Digitized by Google

matska istoriografska istraživanja građe i dokumenata; postojeća istraživanja bila su svedena na parcijalne rezultate istraživanja pojedinih pitanja u sklopu ovog problema. Delimično su tome doprineli objektivni uzroci — nepristupačnost izvorne građe i arhiva, koji su tek u najnovijem periodu postali u nešto većoj meri dostupni istraživačima. Profesor dr Marjan Britovšek je sistematski i dugo prikupljao građu i podvrgao je kritičkoj analizi. Svoju dvotomnu studiju autor je nazvao *Borba za Lenjinovo nasljeđe* i u njoj je prezentirao obimnu građu koja pokazuje razvoj istorijskih procesa od oktobarske revolucije do XIII kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza.

Za razliku od nekih savremenih pisaca koji su svoje teorijske radove o staljinizmu zasnivali na delimičnom istorijskom materijalu, polazeći od pretpostavke da je on dovoljan za dalja teorijska uopštavanja i izučavanje jednog izuzetno kompleksnog fenomena, profesor Britovšek je najpre sistematizovao izvornu građu. On je definisao određeni problem istraživanja: idejno-politički sukob u KPSS poslednjih godina Lenjinova života, i pokazao da u tom istorijskom procesu treba tražiti metodološko-teorijska polazišta za ocenu staljinizma kao istorijskog fenomena. Pisac je pitanja razmotrio u pet poglavlja (tri u prvoj i dva u drugoj knjizi). Pošao je od najužih mikrosinteza (biografije sovjetskih partijskih rukovodilaca) ka istraživanju opštijih pitanja, konstitutivnih za sovjetsko društvo, ali i za savremeni socijalizam: pravni i politički sistem (federalizam i nacionalno pitanje su predmet 2. poglavlja: »Stvaranje prvog sovjetskog Ustava i formiranje federacije«), proces boljševizacije RKP(b) (3. poglavlje: »Prvi kongres RKP(b) bez Lenjina — XII kongres stranke«), problem ideoloških sukoba o strateškim pitanjima razvoja socijalizma (4. poglavlje: »Ideološki poraz Trockoga — XIII partijska konferencija«) i idejno-politička i organizaciona konsolidacija staljinizma (5. poglavlje: »Učvršćenje i jačanje RKP(b) na novim osnovama«). Ključni problemi socijalizma, koji će se rešavati tokom svih sledećih decenija, postavili su se u Sovjetskom Savezu prvih godina posle revolucije: pitanje pravca razvoja privrednog sistema, agrarno i nacionalno pitanje, problem vlasti i moći. Specifičnost Sovjetskog Saveza kao višenacionalne zajednice i teško istorijsko nasleđe tražili su specifična demokratska rešenja. Pitanje odnosa centralizma i decentralizacije ostalo je jedno od ključnih pitanja socijalizma. Za razliku od društveno-ekonomskog sistema koji se može izgraditi relativno brzo, međunacionalni odnosi su rezultat i proizvod celokupnog razvoja društva, kao i prethodnog istorijskog nasleđa. Marksističke postavke o rešavanju nacionalnog pitanja koje je Lenjin razvijao u praksi Sovjetskog Saveza ostvarivale su se u veoma složenim uslovima koji su nastali kao proizvod ne samo recidiva prošlosti, već i protivurečnosti koje je nosio socijalizam. Nastojeći da ove probleme verifikuje i utvrdi njihovo delovanje u određenoj epohi, autor je prikupio i sistematizovao veoma obimnu građu, koja je do najnovijeg vremena bila nepotpuno poznata, teže dostupna istraživanju ili nesistematizovana.

Polazeći od postavke da istorijski proces može da se oceni na osnovu kritičkog marksističkog pristupa i ocene istorijskih činjenica, pisac je sebi postavio zadatak da utvrdi određene istorijske procese i delovanje jednog kruga ličnosti koje su najviše doprinele revoluciji i razvoju socijalističkog društva u njegovim prvim godinama. Ovakav autorov pristup predstavlja doprinos u svakoj naučnoj sredini, a s obzirom na predmet istraživanja veoma je značajan za našu sredinu: pristup profesora Britovšeka zadovoljava ne samo kriterijume analitičkog istraživanja, već pokazuje da neki aktuelni problemi radničkog i komunističkog pokreta još nose tragove delovanja i posledice staljinizma. Dijalektika razvoja socijalizma ni-

Digitized by Google

je završena, već je aktuelan i dinamičan proces, koji pisac posmatra sa aspekta njegovih istorijskih pretpostavki. Autor postavlja pitanje da li su, u skladu sa najnovijim metodološko-teorijskim saznanjima, istorijske činjenice o genezi staljinizma marksistički proveravane i ocenjene. Pisac određuje značaj problema koji istražuje: »Ovo djelo obrađuje jedno od najdramatičnijih razdoblja u povijesti sovjetske republike, vrijeme kad je Lenjin napuštao političku pozornicu, i kad su se njegovi najbliži suradnici zapleli u oštre frakcijske borbe, pa je svaki htio na svoj način tumačiti Lenjinovo učenje« (str. 7). Pisac je primenio metod istorijske analize i rekonstrukcije, uzimajući u obzir praznine u poznavanju istorijske geneze staljinizma: »Zbivanja obrađujem njihovim povijesnim redosljedom, registriram polazišta jezgra partije i opozicije, te detaljno raščlanjujem neslaganje između Lenjina i Staljina u doba kada je Lenjin napuštao političku pozornicu. Pokušao sam osvijetliti spor između jezgre i lijeve opozicije s Trockim na čelu. Na temelju pristupačna gradiva ocrtao sam bitna ishodišta spora, pratio dramatske diskusije po novinama, na partijskim konferencijama, plenumima i kongresima RKP(b). Uzimao sam u obzir i polazišta opozicije registrirajući njezinu aktivnost. S pomoću brojnih citata pokušao sam čitatelju predočiti sadržaje članaka koji su objašnjavali službena ili opoziciona gledišta. Klonio sam se sintetičkih zaključaka koji bi mogli zamagliti oštrinu spora. Radije sam navodio više nego manje prepuštajući čitatelju da sam stvori sud o razdoblju usko povezanom s genezom staljinizma« (str. 7—8).

Autor je prikupio izuzetno obimnu građu i sistematski je obradio. Period koji je relativno kratak, ali je od izuzetnog značaja za razvoj socijalizma i međunarodni radnički pokret, analitički je prikazan kroz pregled dokumenata, štampe i periodike, teorijskih i publicističkih radova. Ovakav pravac istraživanja omogućio je nastajanje jednog koherentnog i celovitog dela, u kome pisac dokazuje svoju ideju o kompleksnom karakteru istorijskih procesa i njihovom delovanju u društvu. Kao istoričar, autor studije *Borba za Lenjinovo nasljeđe* vidi svoj doprinos u sistematizaciji i proveri istorijske građe, kako bi ona mogla postati osnov i pretpostavka daljih istraživanja, posebno interdisciplinarnih. Autor je posebno razmatrao odnose u Komunističkoj partiji Sovjetskog Saveza. Problemi koji su postojali i o kojima se otvoreno raspravljalo za vreme Lenjinovog života, u prvom redu odnos centralizma i demokratije u komunističkoj partiji, pitanje revolucije i odnosi u međunarodnom radničkom pokretu, zaoštrili su se i doveli do krize u KPSS: »Za Lenjinova života Centralni komitet partije predstavljao je stvarni izraz zajedničkog vodstva partije i države. Lenjin nije nikada nametao svoje poglede suradnicima. Uvjeravao ih je i strpljivo razlagao svoje mišljenje. Uvijek je strogo pazio na to da se provode pravila partijskog života, da komunisti postupaju prema statutu partije, da u pravo doba sazivaju kongrese partije i plenume Centralnog komiteta« (knj. 2, str. 169).

Socijalizam je rešavao u praksi jedan od najsloženijih problema savremene epohe: nacionalno pitanje u uslovima etnički izuzetno heterogenog i zaostalog društva: »Sovjetska federacija stvarala se u vrlo teškim uvjetima, jer su za vrijeme građanskog rata strani osvajači i bjelogardijci zaposjedali područja jedna za drugim. Samom osnivanju žestoko su se protivili ruski velikodržavni šovinisti i buržoaski nacionalisti. U pograničnim predjelima nije bilo dovoljno iskusnih partijskih kadrova, što je također povećavalo teškoće. Samo strpljivim Lenjinovim nastojanjima mogle su se svladati protivnosti i stvoriti potrebna zbijenost radnika svih nacionalnosti u jedinstvenu armiju boraca za pobjedu proleterske stvari« (knj, 1, str. 183). Međunacionalni odnosi i internacionalizam su pitanja koja su se pojavila već u prvim godinama konstituisanja SSSR i ostala su

Digitized by Google

aktuelna i za socijalizam savremene epohe.

Kriza u partiji, sukob Staljina i Trockog, neuspeh revolucije u Nemačkoj 1923. godine pisac je razmatrao kao faze u razvoju jednog kompleksnog društvenog procesa. U završnom delu svoje studije autor je dao stručni aparat (napomene i imenski registar).

Studija profesora Marjana Britovšeka *Borba za Lenjinovo nasljeđe* predstavlja značajan doprinos jugoslovenskoj marksističkoj nauci, u kojoj je ovaj autor prisutan kao kompetentan poznavalac istorije radničkog i komunističkog pokreta. Svesno odabirajući jedan problem, pisac je pokazao da tek treba učiniti sistematske napore u pravcu istorijskih sinteza i usvajanja konačnih ocena o istorijskoj genezi i razvoju staljinizma. Ova studija je rezultat višegodišnjih istraživanja, a u metodološko-teorijskom smislu bila je osnov za autorovo delo *Carizam, revolucija, staljinizam*, u kome je dalje razvio svoju osnovnu zamisao. U studiji *Borba za Lenjinovo nasljeđe* pisac ne daje ocenu određenih procesa, iako je na osnovu prezentirane građe mogao da donese određene zaključke. Profesor Britovšek je svojom studijom omogućio da dalja istraživanja fenomena staljinizma budu zasnovana na saznanju celovito i kritički analizirane istorijske građe.

Dubravka Stajić

Grupa autora: Enver Hodžina Albanija

(Tanjug, Beograd, 1981)

Za suvremenu političku povijest Albanije koban je bio trenutak kada se na njenoj političkoj sceni pojavio Enver Hodža, čovjek kontradiktorne politike i ideologije, smjese buržoaskog nacionalizma i »istinskog marksizma i lenjinizma«, Staljinov sljedbenik, te protivnik svih »revizionizama«, a posebice »jugoslavenskog revizionizma«. Iz zakletve položene u Đirokastri 1936. godine raspoznatljiva je njegova ambicija vezana uz ideju »Velike Albanije«, koja će postati njegov program zaodjenut »istinskim marksizmom i lenjinizmom« kao kamuflažom te ideje. Njegova pojava znači korak nazad za narod Albanije, koji moramo distancirati od političke samovolje i apsolutizma njegovog »vođe«.

Prvi kontakti između KPJ i albanskih komunista počinju prije osnivanja Komunističke partije Albanije, a ona je osnovana 1941. ujedinjenjem komunističkih grupa različitih ideologijskih izvora i shvaćanja. Prvi, a zacijelo i najveći posao bio je njihovo ujedinjavanje i organiziranje u Komunističku partiju. CK KPJ je »doneo... sredinom 1939. godine, na inicijativu Kominterne, odluku da pomogne komunistima iz Albanije« (str. 26) pri njihovom organiziranju i ujedinjenju. U tom pogledu značajnu pomoć pružili su jugoslavenski komunisti Dušan Mugoša i Miladin Popović, koji su učestvovali na osnivačkoj konferenciji partije u Tirani. Na toj konferenciji imenovan je Centralni komitet Komunističke partije Albanije kao privremeno političko tijelo. U njegov sastav ušao je, pored ostalih, i Enver Hodža kao privremeni rukovodilac, koji će tu svoju prvu političku funkciju zauvijek ovjekovječiti.

Tokom rata jugoslavenski narodi s KPJ pružali su pomoć albanskom narodu i albanskim komunistima. Ta je pomoć i poslije rata nastavljena, kada je Albaniji pružena ekonomska pomoć u visini od dvije milijarde dinara za izgradnju privrede, zatim vojna, tehnička i stručna pomoć. Privredna obnova Albanije do Rezolucije Informbiroa temeljila se isključivo na pomoći naše zemlje. Revitalizirani privredni objekti, u prvom redu tvornice »su bile, u stvari, kompletno opremljene iz Jugoslavije« (str. 57). Jugoslavija je radila i na priznanju Albanije. Ukratko, bili su vrlo dobro razvijeni politički odnosi između Jugoslavije i

Digitized by Google

Albanije. Albansko rukovodstvo s Enverom Hodžom na čelu nije imalo riječi da izrazi zahvalnost na pruženoj pomoći. Dobri i prijateljski odnosi između dvije zemlje uvjetovali su da sa albanske strane potekne ideja o potencijalnoj federaciji, što je bilo neprihvatljivo zbog objektivnih okolnosti ekonomske i političke naravi u kojima je bila Jugoslavija.

Obrat i prekretnica u političkim odnosima između Jugoslavije i Albanije nastupa objelodanjivanjem Rezolucije Informbiroa, koju je Jugoslavija odlučno odbacila. Pristajanjem Envera Hodže, odnosno Albanije uz Rezoluciju, pogažena je njegova riječ o trajnom prijateljstvu Jugoslavije i Albanije, zaboravljeno je sve što je Jugoslavija pružila albanskom narodu. Sve će to biti izbrisano i negirano u čistki činjenica povijesti i zamijenjeno cijelim arsenalom lažnih optužbi protiv Jugoslavije. I ne samo čistki činjenica povijesti, već i čistki naših ljudi kojima će se u razdoblju ibeovštine suditi načinom suđenja Borisu Davidoviču ili entim nepoznatim i nestalim u mračnjaštvu moderne staljinističke inkvizicije. Optužbe protiv naših građana koji su se u to nezgodno vrijeme našli u Albaniji nisu se ni po čemu razlikovale od sličnih iskonstruiranih optužbi i procesa u zemljama u kojima se tada provodio staljinski teror. Sve to dovelo je do zaoštravanja, zahlađivanja jugoslovensko-albanskih odnosa. Albansko prihvaćanje Rezolucije značilo je okretanje prema SSSR-u i Staljinovoj politici. Pristajući uz Staljinovu politiku, Enver Hodža će zasnovati vlastito političko učenje koje se naslanja na Staljinovo. Svrha tog učenja jest obrana kako Staljinovih tako i vlastitih napada na Jugoslaviju, te opravdavanje čistki protiv onih koji su mu se suprotstavljali u zemlji. Vodeći motiv njegova učenja jest borba protiv »jugoslavenskog revizionizma«, čiji se kraj vidi jedino u njegovom konačnom slomu.

Na XI plenumu CK KPA i na I kongresu kada se partija na Staljinov prijedlog preimenuje u Albansku partiju rada, Hodža izvodi temeljite čistke unutar partije, čisteći najbliže suradnike iz vremena osnivanja Komunističke partije Albanije i one koji su pružali otpor njegovoj politici. Sječa protivnika i lov na vještice provjerene su metode poznate nam politike. Staljinska ideologizacija partije osnivala se na vrlo malom popisu literature: Staljinovi referati i pisani materijali, jasno uz to i *Kratak kurs istorije SKP(b)*, te Rezolucije IB uzimali su se kao temeljni politički kanoni i kao uputstvo za djelovanje.

Pristajanje uz Staljina E. Hodža je iskoristio dobivši od Sovjeta ekonomsku pomoć, koju je više trošio za izgradnju policijsko-propagandnog sistema upregnutog protiv »jugoslavenskog revizionizma«, a manje na privredni razvoj zemlje. Ekonomski i politički odnosi Albanije i SSSR-a razvijali su se sve do trenutka unutrašnjih političkih promjena u SSSR-u. One su započele Staljinovom smrću i XX kongresom KPSS, s kojim službeno otpočinje proces destaljinizacije, odnosno demokratizacije sovjetskog društva. Kakav je stav E. Hodža zauzeo o XX kongresu KPSS? Analogno svojoj politici, on je najprije podržao odluke i zaključke kongresa, da bi kasnije Hruščovljev referat označio kao »zvanični papir savremenog revizionizma« (str. 85). Ovdje se primjećuje početak konfrontiranja sa SSSR-om. Na stav E. Hodže prema SSSR-u znatno je utjecao i stav SSSR-a prema Jugoslaviji. SSSR je Beogradskom deklaracijom priznao princip nemiješanja u unutrašnje poslove Jugoslavije i princip različitosti putova u socijalizam. Deklaracijom je došlo do normalizacije jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Ova politika proglašena je »revizionističkom«, a naročito je oštro napadnut Hruščov.

Destaljinizacija u SSSR-u nikako nije išla na ruku E. Hodži jer se mogla odraziti i u Albaniji i eto nevolje. Istina, bilo je pokušaja od onih koji su smatrali da su potrebne promjene i demokratizacija zemlje, ali su ti pokušaji vrlo

Digitized by Google

brzo bili kažnjeni čistkama u partiji. Normalizacijom odnosa između SSSR-a i Jugoslavije E. Hodža je izgubio suradnika u borbi protiv »jugoslavenskog revizionizma«. To je bitno utjecalo, a i uvjetovalo zaoštravanje sovjetsko-albanskih odnosa, koje je bilo označeno kao ideološko razilaženje i ideološki sukob. On je tinjao sve do XXII kongresa KPSS, kada je definitivno došlo do potpunog raskida između Albanske partije rada i KPSS. Hruščov je tada oštro kritizirao Albansku partiju rada zbog nepromijenjenog staljinskog kursa, kao i zbog težnji da se on ponovno nametne sovjetskom društvu.

Tako je, poslije Jugoslavije, došlo do razlaza i sa SSSR-om. No, E. Hodža i njegova Albanija morali su pronaći novog saveznika i sumišljenika protiv Jugoslavije. U to vrijeme bila je to Kina. Zaokret prema Kini započinje kada je Albanija podržala Kinu u njenom sukobu sa Sovjetskim Savezom. Ona ju je podržala 1960. na Savjetovanju 81 radničke i komunističke partije. Za taj zaokret prema Kini relevantno je bilo uklapanje Kine u »revolucionarnu viziju E. Hodže« (str. 92). Iz tog prijateljstva, koje će potrajati oko sedamnaest godina, E. Hodža je uspio isposlovati i dobiti dosta veliku ekonomsku pomoć, pa se i tu potvrdio njegov sitni trgovački duh, jer je, mijenjajući prijatelje, uvijek kao izraz prijateljstva tražio pomoć. Prijateljstvo s Kinom bit će narušeno onog trenutka kad se Kina počinje otvarati prema svijetu, što, svakako, nije išlo u prilog E. Hodži jer bi se moglo desiti da Albanija krene za kineskim primjerom i eto opet nevolje za njegov režim. Neslaganja nisu bila samo političke prirode, već i ideološke, poglavito ove posljednje u vezi s Maovom teorijom o »tri svijeta« (str. 94), po kojoj je Albanija u trećem planu. Ova pozicija za Albaniju nije bila prihvatljiva jer se kosila s Hodžinom idejom o »Velikoj Albaniji«. Stvar se još više zaoštrila uspostavljanjem kinesko-američkih odnosa, a posebice kinesko-jugoslavenskih odnosa. Uspostavljanjem ovih posljednjih Hodža je još jednom izgubio »saveznika protiv Jugoslavije« (str. 96). Kao i obično kada se prilike kod njegovog saveznika mijenjaju, on to proglašava »revizionizmom«, svojom, izgleda, najomiljenijom političkom optužbom.

Izgubivši Kinu kao saveznika, E. Hodža je ostao sam u borbi protiv svih i protiv svega, ostavši i dalje vjeran jedino Staljinu. Da vidimo protiv koga i protiv čega je? On je protiv samoupravljanja, jer je ono drugačiji sistem organizacije društva koji se kosi s njegovim modelom, stoga što isključuje monopol vlasti partije ili države ili jedne ličnosti. Ono je, nadalje, takav sistem koji ne potiskuje humanizam, već ga, naprotiv, razvija, što se opet kosi s njegovom vladavinom »istinskog marksiste i lenjiniste«, koji je kao »istinski« zaboravio što je to humanizam, koji u njegovom vrijednosnom sustavu, izgleda, ne vrijedi ništa. Samim tim on je i protiv socijalističke demokracije. Njeno prihvatanje značilo bi kraj njegovoj vladavini. On je za birokratski, da ne kažemo autoritarni socijalizam koji isključuje socijalističku demokraciju. On je protiv nesvrstanosti koja je »reakcionarna« politika. Njemu ne odgovara evrokomunizam koji je »revizionističko-reformistička politika« komunističkih partija zemalja razvijenog kapitalizma.

Političkim redukcionizmom Hodža je protiv svih i izgleda kao da je okružen mnoštvom neprijatelja. Stvaranje umjetnih neprijatelja i zatvaranje zemlje čini dojam ugroženosti i opsadnog stanja, slikovito predočenog mnoštvom bunkera diljem Albanije. Ugroženost od koga? To je ugroženost od umjetno stvorenih, izmišljenih neprijatelja, što pospješuje psihičku napetost, okupljanje i zbijanje oko jedne ličnosti. Sredstvo okupljanja jeste vrlo moćna propaganda koja dezinformira i manipulira ljudima i oblikuje njihovo javno mišljenje. Svijet je, prema ovoj propagandi, »Titanic« na pragu potopa i kataklizme, a jedino je u Albaniji sve u redu. Da ne bi doživio kataklizmu, svijet se treba

Digitized by Google

ugledati na Albaniju. Propaganda tako želi odstraniti istinu o događajima u svijetu, a glorificirati i kozmetizirati stanje u Albaniji. Zaštita od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja obiluje dekretima, koji više zabranjuju nego dozvoljavaju. Tako, pravno nema boga, on je zabranjen, a propovjednici su poslani na »ideološko preodgajanje«. Ovaj voluntaristički čin doveden je do granica apsurda, da ne kažemo gluposti. Pošto potencijalnih neprijatelja ima svagdje, ograničeno je kretanje iz mjesta u mjesto, a da ne spominjemo mogućnost putovanja preko granice. Za sve one koji se ne pokoravaju redu i disciplini koji su propisani pozitivnim zakonima ili za koje se utvrdi da su neprijatelji, postoji vrlo širok dijapazon kazni: od radnih logora, doživotne robije do smaknuća. Sedamdesetih je godina u trogodišnjim čistkama uklonjeno trideset tisuća ljudi optuženih da su neprijatelji naroda, kojima sudi narodni sud, pošto je ukinuto ministarstvo pravosuđa. Neprijatelji, propaganda, strah, nasilje, napetost, nesigurnost temeljne su psihologijske kategorije na kojima se zasniva vlast jedne ličnosti, a ne naroda. Ovdje je narod objekt vlasti na koji se treba pomoću ovih kategorija djelovati kako bi se što uspješnije očuvala vlast pojedinca.

Ostavši sam, izoliravši se od vanjskog svijeta, zatvorivši se u okvire zemlje, Hodža nikako nije napustio ideju iz mladosti o »Velikoj Albaniji«. Ali, kako mu i ovdje trebaju suradnici i istomišljenici, on ih pronalazi preko svojih diplomatskih predstavnika u nacionalističkim i profašističkim proalbanskim grupama. Odjednom se »istinski marksista i lenjinista« svrstava s grupama koje nemaju veze niti s marksizmom niti s lenjinizmom. Ali to nije važno. Važno je da cilj opravdava sredstvo. Pristajanje uz spomenute grupe proizlazi iz njegove kontradiktorne politike i ideologije koja se provlači od njegovog stupanja u politiku pa sve do danas.

Kontradiktorna jer je zastupao ideju o »proleterskom internacionalizmu i svjetskoj revoluciji« (str. 123) i ideju o »Velikoj Albaniji«. Krajnji cilj te politike i ideologije jest »Velika Albanija«. Tek usputno, za ilustraciju ove politike, spominjemo da je nedavno bila sačinjena karta te »Velike Albanije« koja bi obuhvaćala današnji teritorij Albanije, dio Crne Gore, dio Makedonije, Kosovo, manji dio južne Srbije, zapadni dio Grčke prema Albaniji, koju je E. Hodžin režim rasturao po čitavom svijetu. Svoju naklonost prema profašističkim grupama koje također zastupaju ideju »Velike Albanije« pokazao je tokom drugog svjetskog rata. Zbog grešaka u rukovođenju partijom i revolucijom i upravo zbog oportunističkog držanja u pregovorima sa profašističkom formacijom »Bali Kombtar«, koja je zastupala ideju »Velike etnički čiste Albanije«, bio je kritiziran na Beratskom plenumu 1944. godine. Izoliravši se i ostavši sam protiv svih neprijatelja, uz nešto malo podrške iz vana od ultralijevih komunističkih frakcija a proalbanske orijentacije, profašističkih grupa koje zastupaju istu ideju kao i on pred kraj, valjda gubeći strpljenje, otvoreno je pokazao što smijera oko Jugoslavije. Politički patologizam i voluntarizam kao relevantne crte njegove ličnosti došli su do punog izražaja onda kada je proljetos pozvao na otvoreno prekrajanje granica. Navodimo jedno mjesto iz knjige koje o tome dosta govori: »Izbijaju na videlo, dakle, stare pretenzije Envera Hodže, jer se traži teritorijalno i administrativno ujedinjenje Albanaca u Jugoslaviji u jednu federalnu jedinicu, tj. republiku, što će, u aprilu 1981. godine, biti glavna parola neprijateljskih demonstracija na Kosovu. Istovremeno, tražeći prekrajanje granica republika unutar Jugoslavije, albansko rukovodstvo nastoji da izazove sukobe između naših federalnih jedinica« (str. 181).

Ovo je mjesto koje rasvjetljava posljednja zbivanja na Kosovu, čije ideologijsko porijeklo nije potrebno posebno isticati. E. Hodžin albanski nacionalizam javno je pokazao svoje lice i tako potvrdio

Digitized by Google

svoj kontinuitet od zakletve položene u Đirokastri 1936. do danas. Još se jednom pokazao nemoćan u svojim namjerama spram Jugoslavije. Čovjek koji sebe naziva »istinskim marksistom i lenjinistom« nema veze ni s Marksom ni s Lenjinom, u čijim učenjima ne možemo prepoznati nacionalizam, a još manje ugnjetavanje čovjeka, hapšenja, inscenirania sudskih procesa, zatvorska mučenja najrazličitijim metodama, radne logore, logore za takozvano preodgajanje. Ipak su ovo metode i praksa čovjeka koji je marksizmu nanio velike štete i od njega napravio karikaturu. No, on je umro, ali ne i staljinizam koji ima svog dosljednog, da ne kažemo ortodoksnog nastavljača u E. Hodži, koji, čini se, od Marxova i Lenjinova učenja ništa nije usvojio. I na kraju kako je uopće moguće pored svega ovoga izreći: »Dobrodošli u jedinu pravu demokratsku zemlju sveta« (str. 9). Za sada nećemo sigurno doći niti u jedinu niti u pravu demokratsku zemlju, što ne znači da Albanija to jednoga dana neće biti, kada i ako se oslobodi staljinskog despotizma. Ne smijemo zaboraviti postojanje racionalnog demokratskog jezgra koje, nadamo se, nije u cijelosti uništeno u bezumnoj i bezobzirnoj borbi za vlast ličnosti koja je do krajnosti iskazala politički instrumentalizam u očuvanju vlasti.

Anđelko Milardović

M. Popović — M. Ranković: Teorije i problemi društvenog razvoja

(BIGZ, Beograd, 1981)

U sociologiji se ne pojavljuju često radovi koji se bave opštim teorijskim pitanjima. To je posledica prevashodne orijentacije istraživača na područja posebnih sociologija ili na probleme užeg teorijskog značaja. Knjiga *Teorije i problemi društvenog razvoja* osetno popunjava ovu prazninu. Knjiga ima dva dela. Prvi, koji je napisao Miodrag Ranković, sadrži pregled teorijskih shvatanja o društvenim promenama i društvenom razvoju. U drugom delu, koji je napisao Mihailo Popović, izloženi su najopštiji teorijski i posebni sociološki problemi savremenog društva. »Autor se trudio da ih posmatra i analizira sa marksističkog teorijskog stanovišta, što, naravno, ne znači da je uvek u tome i uspeo« (str. 7). Ova autorova ograda u predgovoru, videće se kasnije, nije izraz skromnosti ili nepoverenja u sopstvene misaone mogućnosti, već više priznanje teorijske nedoslednosti koja postoji u ovom radu.

Prvi deo knjige, znatno obimniji, bavi se najznačajnijim sociološkim teorijama u kojima su razrađeni teorijski problemi promene i istorijskog razvitka. Od pozitivizma Ogista Konta, koji je u sociologiju uveo pojmove »socijalna statistika« i »socijalna dinamika«, do savremenih sociioloških strujanja misao o društvu prešla je dug razvojni put na kome su se umnožavala i ukrštala teorijska shvatanja, gradili i sukobljavali idejni okviri, nastajali i nestajali mnogi sociološki pojmovi i objašnjenja. Uzimajući u središte analize pojmove »društvene promene« i »istorijskog razvitka«, M. Ranković se opredelio za interpretaciju teorijskih stanovišta u kojima je problematika društvene promene i društvenog razvoja najrazvijenija. Ta stanovišta su veoma brojna, nejednaka po teorijskoj plodnosti, često protivrečna, ponekad i problematična, pa je veoma važan kriterijum koji služi za njihov izbor i interpretaciju.

Autor ne naglašava jasno kojim se kriterijumom rukovodi u svom izlaganju. Polazeći od analize klasičnog pozitivizma, preko funkcionalizma, do savremenih shvatanja društvene statike, dinamike, promene, razvoja i modernizacije, autor ovlaš naznačuje i marksističke pristupe ovoj problematici. Iako ukazuje na njihovo siromaštvo, on pokušava da pruži sopstveno određenje osnovnih problema koje analizira: »statičko i

Digitized by Google

dinamičko su momenti koji se međusobno prožimaju, odnosno da su to integralni delovi jedinstvenog teorijskog i metodološkog stanovišta koji u objašnjenju i proučavanju društvenih pojava i procesa samo menjaju mesta« (str. 23). Svodeći marksistički pristup na jedno od mogućih teorijskih stanovišta, uz to nedovoljno razvijeno, autor se izložio opasnosti da nekritički prikaže pojedina stanovišta ne ulazeći dublje u njihovu teorijsku vrednost i značaj.

To se najbolje vidi kod prikaza teorija o društvenom razvitku. Autor decidirano ističe da »postoje tri glavne idejne struje kao vidovi osporavanja pozitivizma i evolucionizma u sociologiji XIX veka: istoricizam, ciklizam i marksizam« (str. 48). Marksističkom shvatanju, koje se tretira kao »klasična i moderna teorija društvenog razvitka u sociologiji«, dato je nešto više prostora nego Maksu Veberu i Pitirimu Sorokinu, koji je, po jednom istraživaču, zastupao najtipičnije idealističko shvatanje društva i istorije, ali se u okviru ovog poglavlja razmatraju poglavito stavovi Plehanova, Lenjina, Roze Luksemburg, Đerđa Lukača i strukturaliste Altisera. Čak se na bazi kritike nekih teoretičara nagoveštava potreba preispitivanja nekih klasičnih teza u okviru marksizma. To se odnosi na značaj sistema društvene moći sa stanovišta teorije klasa i klasnih sukoba, na značaj grupnih sukoba u društvenim razmerama, na problem institucionalizacije rešavanja društvenih sukoba u savremenim sistemima, na osobenosti današnjih društvenih pokreta i na ulogu tehničko-tehnoloških otkrića u društvenim promenama.

Iako u ovom delu knjige autor ne daje celovitu i obuhvatnu definiciju osnovnih teorijskih pojmova i problema koje istražuje i ne pruža potpuniji i pregledniji presek marksističke teorije i marksističkog shvatanja o ovim pitanjima, on ističe da odgovori na prethodna pitanja »nameću temeljna proučavanja savremenog društva, to, pre svega, što podrazumeva preispitivanje, pa i eventualne korekcije nekih klasičnih rešenja u okviru marksizma« (str. 89).

Problematiku pojmovnih određenja društvene promene i razvoja i klasifikacije modernih teorija o njoj autor obrađuje u posebnim poglavljima. Složena problematika zaslužuje kompleksan analitički i komparativni pristup koji će čitaocima razgovetno predočavati savremena teorijska dostignuća u ovoj oblasti, sličnosti i razlike, prednosti i nedostatke pojedinih shvatanja, ali i to kako marksistički sociolozi »da dođu do stvarnosti savremenog društva, da zaista naučno rešavaju njegove probleme«, što je u predgovoru istaknuto. Međutim, kao što postoji veliki broj pojmovnih određenja, u savremenoj sociologiji postoje prilične neujednačenosti u postavljanju pojmovno-analitičkih okvira društvenih promena i društvenog razvoja. Autor interpretira pojedina gledišta, ali nedovoljno analizira njihova pozitivna i prihvatljiva svojstva i ne uopštava ili ne sintetiše određena teorijska objašnjenja. Ovakav pristup ne omogućava jasniju i dosledniju distancu u odnosu na teorijska dostignuća građanske sociologije i ne rezultira potpunijim prikazom i daljim teorijskim obogaćivanjem marksističkog stanovišta.

Ovako je analiza prevashodno interpretativnog karaktera, usko okrenuta problemima promene i razvoja, bliža teorijskoj apstrakciji nego sociološkom sagledavanju problema društvene stvarnosti. Time se ona približava tradicionalnim pogledima u ovoj oblasti. Za dublje teorijsko promišljanje i sociološku opservaciju promena i razvoja savremenog društva bilo bi potrebno više kreativnosti u pristupu, ako ne i u adekvatnijem prezentiranju teorijskih dostignuća marksizma. Na to ukazuje i podatak da se na više mesta navode radovi M. Popovića, koautora ove knjige, kao značajni za sociološka razmatranja pojedinih pitanja, što ga svrstava u marksističke teoretičare najčešće citirane u knjizi.

Na kraju svojih razmatranja autor pristupa rezimiranju i izdvajanju osnovnih odrednica za jed-

Digitized by Google

nu opštu sociološku definiciju društvenog razvitka. Ističući da »u savremenoj sociologiji gotovo da nema primera celovite i precizne definicije ovog pojma«, autor ukazuje na njegova izvesna određenja. »Društveni razvitak je, više ili manje, povezana i strukturirana celina više vrsta društvenih promena na jednom području ili u razmerama čitavog globalnog društva sa održavanjem istog smera tih promena« (str. 252). Korelacija više promena može se izraziti »obrascima razvitka«, a vrsta i osobenost razvitka određuje se zavisno od nivoa i dominantne linije promena. Objašnjenje karaktera društvenog razvoja zasniva se na proučavanju datih istorijskih uslova i vremenskih granica u kojima se odvija. Razvoj se ostvaruje pod uticajem određenih društvenih snaga, što usmerava sociološko proučavanje na to: »koji su svesni i kulturni faktori datog razvitka, koliki je njihov udeo (širina, brzina promene, sredstva koja se u tome koriste itd.) i koje su vrednosne relacije u tome angažovanju društvenih slojeva i grupa« (str. 259).

Pokazatelji društvenog razvoja mogu biti opšti i specifični. Prvi se odnose na stepen razvitka globalnog društva, a specifični pokazatelji se odnose na »pravce i oblike promena u društvenoj strukturi i društvenom sistemu«. Sve brojnija teorijska istraživanja ukazuju na potrebu da se konstituiše posebna sociologija društvenog razvitka sa problematikom koja »nije bila zastupljena u marksizmu«.

Otvoren poziv da »naša domaća sociologija prihvati ovu istraživačku orijentaciju« potvrđuje zalaganje da se preuzmu strukturne postavke sociologije građanske orijentacije. Prepreka za to nije samo veoma različita teorijska osnova marksističke i građanske sociologije, već pre svega saznajno-idejni horizont ili vizija koju imaju pred sobom. Druga temeljna slabost ovog pristupa sastoji se u tome što je autor, raspravljajući o eminentnim problemima opšte sociologije, skliznuo na stanovište o posebnoj sociološkoj disciplini koja bi se konstituisala oko njih. Ova problematika zahteva kompleksniji pristup, kao što ne dopušta da se zaobiđu nesumnjivi teorijski rezultati savremenog marksizma, posebno u našoj zemlji, kao i brojna istraživanja koja osvetljavaju društvene procese, tokove razvoja, pozitivne i negativne aspekte kretanja i njihove posledice.

U drugom delu knjige izlažu se sociološki problemi društvene stagnacije, promene i razvoja. Autor polazi od teze da su sociolozi marksisti »počeli ne samo ozbiljnije da se bave problemima održavanja i funkcionisanja novog društvenog sistema nego i da prihvataju i istražuju one kategorije i pojave koje su uglavnom ili u većoj meri analizirali sociolozi funkcionalisti (sistem, struktura, institucija, društvena uloga, položaj itd.)« (str. 297). Iako se marksizam i funkcionalizam tradicionalno nalaze u ideološkom i teorijskom sporu, ovaj primer nagoveštava područje moguće konvergencije. To je, u stvari, stari sociološki problem koji je postavljen na početku knjige — odnos između »socijalne statike« i »socijalne dinamike«. Na različit način on se postavlja i razrešava u građanskoj i marksističkoj sociologiji, što se ne može prevazići terminološkim približavanjem. Analize od Marksa naovamo pokazuju da se nedostatak koherentnog teorijskog okvira ne može nadomestiti preuzimanjem import stanovišta.

Društvena statika i dinamika mogu se posmatrati sa stanovišta društvenog kretanja i društvene promene. Razlika između njih je u tome što kod društvene promene postoje značajne strukturne izmene u nekoj od sfera društvenog života. Autor pokazuje da kod ovih procesa postoje dve tendencije: jedna teži da zadrži, a druga da izmeni određeno stanje. Od razmera njihovog delovanja zavisi razvrstavanje društava na stagnantna i dinamična. Posebnu pažnju zaslužuje pokušaj da se Jugoslavija sociološki predstavi kao dinamično društvo. Kao karakteristične osobine razvoja jugosloven-

Digitized by Google

skog društva autor navodi: visoku stopu ekonomskog rasta, visok stepen preobražaja društveno-ekonomskih odnosa, česte promene u sistemu pravno-političkih institucija i stvaranje psihologije i ideologije kulta promene. Svodeći složena obeležja razvoja našeg društva na četiri pojavna oblika, autor zapostavlja jedno od najvažnijih područja za razumevanje ovog razvoja koje obuhvata ciljeve i subjekte razvoja. Na taj način sociološki pristup je sveden na spoljašnje činioce, na nepotpune i ograničene indikatore. Ako se tome doda da se o promenama u pravno-političkoj nadgradnji raspravlja na 25 redova ili na dva pasusa knjige i da se zaključci o predstavama o samom društvu izvode na osnovu neobjavljenog istraživanja, onda se može razumeti zašto analitička razrada određenog teorijskog pristupa ne daje očekivane rezultate.

Možda su bolje izložene karakteristike stagnantnih društava, društava koja ne doživljavaju značajnije strukturne promene, zahvaljujući široj analizi njihovih obeležja i uslova u kojima deluju ili se ispoljavaju određeni procesi.

Iz svega autor zaključuje da je jedna od bitnih karakteristika društvenog razvoja njegova neujednačenost ili neravnomernost. To može biti u razvoju različitih globalnih društava, u razvoju različitih oblasti u okviru jednog društva, u ritmu promena između određenih društvenih podsistema i u neravnomernoj raspodeli društvenog tereta napretka jednog društva. Ovaj zaključak je u neskladu sa definicijom društvenog razvoja koja je data u prvom delu knjige, a po kojoj je razvitak strukturisana celina više vrsta promena istog smera. Ideja neravnomernog razvoja očito je preuzeta iz radova klasika marksizma o razvoju kapitalizma, ali u savremenim uslovima ona zahteva teorijsku razradu i obogaćivanje jer su istorijska obeležja pojedinih društvenih sistema i globalnih društava mnogo složenija i protivrečnija. Na stranu što je teško očekivati da se ista pojmovna mreža može uspešno primeniti u analizi različitih sistema.

Tražeći uzroke neravnomernom razvoju, autor na prvom mestu ističe ograničenu količinu ljudskih i materijalnih sredstava, što ima za posledicu koncentraciju sredstava i energije u jednoj oblasti i zanemarivanje drugih, a zatim i neravnomeran raspored tereta proizvodnje (što je napred već označeno kao oblik neravnomernosti). Iz svega se izvodi sociološka hipoteza »da je zaostajanje ili stagnacija u određenim područjima društvenog života često uslov ili cena napredovanja u drugim područjima« (str. 408). Ova hipoteza nije dalje razvijena, a nije dovoljno obrazložen ni stav da ograničeni resursi uslovljavaju neujednačeno i parcijalno društveno napredovanje (autor na više mesta ističe da je zaostajanje nekih oblasti »cena društvenog razvoja«, pojam koji u nedostatku sociološkog objašnjenja služi kao relativistička figura nejasne teorijske vrednosti).

Završavajući opsežnu raspravu, autor izdvaja nekoliko zaključaka, pretpostavki i pitanja. Njihov smisao sastoji se u sublimiranju i pregnantnom formulisanju osnovnih ideja i problema koje ukupna rasprava nudi. Jedna od osnovnih zakonitosti društvenih promena je njihova neravnomernost, one se nalaze u međusobnoj interakciji i pod uticajem unutrašnjih karakteristika i spoljašnjih činilaca. Kao faktori društvene stabilnosti ili dezintegracije su: odnos proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, uloga države i uloga ideologije. Nesklad ili visok stepen klasne zaoštrenosti između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa izazivaju korenite društvene promene; savremena država je regulator društvenih promena u okviru postojećih društvenih odnosa, a društvena uloga ideologije ne zavisi samo od sadržaja, nego i od društveno-istorijskih uslova u kojima deluje. Ovakvi zaključci nameću određene pretpostavke i pitanja sociološki relevantna za dalja istraživanja. Odgovore na njih, ali i na mnoga druga koja se javljaju u kontekstu ove rasprave,

Digitized by Google

treba očekivati od novih sociooloških studija.

Knjiga je korisna ne samo što osvetljava veoma značajnu problematiku društvenog razvoja, što predočava brojna shvatanja o njoj, već što ukazuje na potrebu da se iznalaze produbljeniji odgovori kojima će se dalje razvijati, ali i prevazilaziti postignuto u teorijskom razvoju sociologije.

Stanoje Ivanović

Hans Magnus Encensberger: Nemačka, Nemačka, između ostalog

(BIGZ, Beograd, 1980)

Kritičko i angažovano analizovanje opštih pretpostavki, pojavnih oblika i medija ideološkog i uopšte nesamostalnog mišljenja nije novo. U novijoj literaturi, naročito onoj koja je inspirisana Marksom i marksističkim određenjem ideologije, ima dosta autora koji su o ovome napisali značajna dela (Lukač, Manhajm, From, Markuze i drugi). U takve napore spada i knjiga nemačkog pesnika i esejiste Hansa Magnusa Encensbergera *Nemačka, Nemačka, između ostalog*. Ova knjiga ima takođe za osnovni predmet analizovanje oblika nesamostalnog mišljenja u našem vremenu. U tom smislu ona se može pokazati i kao neposredno, kritičko i odgovorno, a često i gnevno svedočenje o stanju duha u našem vremenu.

Knjiga *Nemačka, Nemačka, između ostalog* nije celovito delo, već zbirka eseja. Pitanja koja se pokreću u njoj brojna su, a naslovi nekih eseja često su dovoljan indikator za procenu misaonog i društvenog naboja koji ova knjiga nosi: *Industrija svesti, Svetski jezik moderne poezije, Aporije avangarde, Slučaj Pablo Neruda, Kockice za jednu teoriju medija, Novinarstvo kao ples između jaja, Jesam li Nemac?, Prilog kritici političke ekologije, Razmišljanje pred staklenom kabinom, Prilog teoriji izdaje, Revolucionarni turizam.*

Šta, u stvari, zaokuplja H. M. Encensbergera u ovim raznorodnim esejima? Najprostije rečeno, on hoće da testira jednu vekovnu evropsku preokupaciju — optimističku opsesiju samosvešću. »Svaka glava, pa i najnesamostalnija, zamišlja da poseduje samovlasnu svest. Otkako se o duši govori još jedino kad se priziva ispovednik ili psihoanalitičar, svest je poslednje pribežište pred propašću sveta, koje subjekt u sebi samom traži i misli da nalazi, kao da je to neka tvrđava kadra da odoli svakodnevnoj opsadi. Čak ni pod uslovima krajnje totalitarne vlasti, i upravo tada niko nije voljan da sebi prizna da je ona možda odavno pala«. Zato može da se tvrdi da je središna i povezujuća tema raznorodnih eseja sabranih u knjizi — rasprava o moći koja se na području svesti pokriva prividom jednakosti, slobode i samosvesti. Tom ideološkom prividu, koji traje kao stvarnost građanskog društva od njegovog nastanka do danas, on se odlučno suprotstavlja. Svest o samosvesti ili evropska preokupacija o samosvesti ili subjektnosti subjekta što ju je nametnula već teorija prirodnog prava, a potom prosvetiteljstvo, nemački idealizam i marksizam, samo je »prazno verovanje«, »oronula filozofija od Dekarta do Huserla«. Ta se ocena odnosi naročito na one oblike građanske privatističke filozofije koje Encensberger naziva i idealizmom u papučama zato što sva pitanja svodi na meru privatnoga.

Polazeći od ovakvih uverenja, autor koncentriše u jednu žižu sve opšte stavove i analize. To je kritika industrije svesti, onog stanja duha koje bi moglo da se odredi kao *proces ukidanja vlastitog uverenja ljudi.* Encensberger zapravo i hoće da pokaže neke oblike nesamostalnog razumevanja savremenog sveta i medije koji u tome posreduju (novinarstvo, ekološki pokret, avangarda kao najkurentnija roba u industriji i tržištu kulture, nametanje nacionalne i na-

Digitized by Google

cionalističke svesti, neki osobeni instrumenti legalističke svesti itd.). On analizira, najzad, i snage otpora industriji svesti. Tako se pokazuje da predmet Encensbergerovih analiza nisu samo načela industrije svesti, već najpre oblici njenog proizvođenja, dakle mediji i njihova upotreba.

Osnovna tema i osnovni esej iz knjige odnose se na potrebu da se industrija svesti shvati kao radikalno nova, rapidno rastuća sila, ali istovremeno i na potrebu da se pronađu druga merila koja će objašnjavati ovu industriju i tako utemeljiti novo, produktivno delovanje u njoj.

Po svojoj suštini industrija svesti ne proizvodi robe. Njeni proizvodi nisu ni knjige, slike, ploče — to su samo njeni materijalni izrazi. Ona proizvodi mišljenje, sudove, predrasude, pristanak, odobravanje, emocije. Dalje, rečeno jezikom političke ekonomije, u uslovima ove industrije ne iznajmljuje se samo radna snaga, već i sposobnost mišljenja i odlučivanja. »Obrazovanje svesti«, »unošenje svesti«, »svest masa« i slično i njihovo usmeravanje postaje bitno za sva moderna društva, to je čak njihov bitni unutrašnji moment. Usmeravanju svesti naročita pažnja posvećuje se u socijalističkim zemljama.

Šta je to zapravo novo u proizvođenju svesti danas? Upravo se to pitanje mora postaviti ako se prihvati Encensbergerov stav da je svako korišćenje medija manipulacija i nalaz da manjina misli, sudi i odlučuje za većinu otkako uopšte postoji ikakva podela rada. Zato i jeste pravi problem u tome da se pronađe ono što savremeno posredovanje svesti pretvara u industriju svesti.

Posredovanje svesti odigravalo se ranije na neposredan način, a, u stvari, uvek lično (učitelj je izlazio pred učenike, govornik pred slušaoce, majstor pred kalfe, sveštenik pred pastvu). Posredovanje svesti postaje problem onoga časa kad mora da dobije industrijske razmere, da se podvrgne tržištu. To se događa u poslednjih sto godina. Industrijsko posredovanje svesti od polovine devetnaestog veka postaje značajna, a u dvadesetom veku »ključna« industrija. »Gde god se danas okupira ili oslobađa neka visokorazvijena zemlja, gde god dođe do državnog udara, revolucije, prevrata, novi režim ne osvaja prvo puteve i sredstva teške industrije, nego radio-stanice, štamparije i telegrafske službe« (str. 10).

U čemu je osnov za kritičko i otvoreno delatno suprotstavljanje današnjoj upotrebi sredstava masovnog komuniciranja, upotrebi koja se definiše kao industrija svesti? Prvo od čega se u analizi mora poći, to je saznanje da za određenje industrije svesti nije presudan sistem u kome ona funkcioniše, već njen društveni zadatak. A taj zadatak se u oba danas vladajuća načina života može odrediti kao ovekovečenje postojećeg. To znači da je dominantna funkcija ove industrije ideološka. To pitanje koje se u krajnjem slučaju svodi na pitanje vladanja Encensberger postavlja u eksplicitnoj formi: »Ko je gospodar, a ko sluga ne rešava se samo na osnovu toga ko raspolaže kapitalom, fabrikama i oružjem, nego — što dalje to jasnije — ko raspolaže svešću drugih« (str. 13). I to je bitna uloga svake države kao »integralne hegemonije« (Gramši). Svaka vlast, odnosno njeno održanje zavisi i od toga koliku saglasnost dobija od onih kojima vlada. To naročito važi za moderne države jer oni kojima se danas vlada nisu robovi ni kmetovi. U takvu ulogu uklapa se industrija svesti, i to kao najbitniji moment održanja postojećeg. Ona razvija i učvršćuje svest o postojećem kao jedinom okviru delovanja ljudi. Utoliko se ona pokazuje kao ideološka, paseistička, dakle zarobljena u postojeće. Konkretno, industrija svesti ne radi na izmeni postojećeg, već na stvaranju privida izmene. Tako se ne ukida iskorišćavanje, već svest o iskorišćavanju; ne ukida se manipulacija, već svest o manipulaciji. Tako se, po Encensbergeru, samo krivotvori istorija i ljudske potrebe. Tako on dolazi do onoga što smatra najporaznijim rezulta-

Digitized by Google

tom industrije svesti — prihvatanje postojećeg. »Što je većina prihvatila i dobrovoljno podnosi ovo stanje, to je danas najvažnije postignuće industrije svesti.« Ovim kritičkim nalazom Encensberger se pridružuje onom naporu koji su u marksizmu snažno afirmisali klasici, a potom Lukač i Gramši, da se izvrši kritika legalističke svesti, vezivanje za državu i postojeće pozitivne forme života kao za jedini okvir delovanja.

U svojoj kritici industrije svesti Encensberger ide šire od kritike ideologije i političke propagande, odnosno novih medija koji su u njihovoj upotrebi. Njegove analize odnose se i na radio, TV, nauku, vaspitanje, novinarstvo, religiju, turizam, modu, reklamu. Njemu se čini da su dosadašnje rasprave o industriji svesti izazivale svojevrsnu uznemirenost i usmerenost, ali da nisu doprle do suštine ove industrije, naprosto zato što je nisu analizovale celovito. Kritika industrije svesti, naročito ona koja je izvedena u okviru marksizma, bila je reducirana na analizu komercijalnog karaktera i zbog toga nije pogađala stvar, jer, na kraju krajeva, možda nije ništa manje moralno umnožavati vesti nego automobilske točkove. Zato on uverava da se u kritici industrije svesti mora da pređe sa prebacivanja da se ona bavi »rasprodajom« kulturnih vrednosti (što je njena kapitalistička varijanta) i da se dođe do njene sveobuhvatnosti, čak do njene univerzalnosti.

U tome je, pak, nužno da se prouče protivrečne mogućnosti novih medija i njihova različita upotreba. Jer, kako on uverava, prvi put u istoriji mediji omogućavaju masovno učestvovanje u jednom društvenom i podruštvljenom procesu čija bi se sredstva nalazila u rukama samih masa. »Takvo korišćenje omogućilo bi da mediji komunikacije, koji su dosad neopravdano nosili to ime, ostvare svoju pravu prirodu«.

Encensberger nalazi da se mogu utvrditi dva mogućna, a nejednako praktikovana oblika korišćenja medija: *represivno* i *emancipatorsko*. Represivno korišćenje medija ima sledeće odlike — centralni program, jedan pošiljalac — mnogo primalaca, imobilizacija izoliranih pojedinaca, pasivni potrošački stav, intenzivna depolitizacija, proizvodnja koju obavljaju stručnjaci, kontrola koju sprovode vlasnici i birokratija. S gledišta stvaranja, ovo korišćenje medija zasniva se na proizvodnji, koja je visoko stručna, a zahteva formalno priznata znanja. Reč je pre svega o tradicionalnoj umetnosti pisanja. Ta formalizacija osnov je represivne upotrebe medija, a kao svoja bitna svojstva rađa elitizam, sektaštvo, ritual. U tom smislu novi mediji, ali i neki stari (narodna književnost) u načelu su antisektaški, »prljavi« (mikrofon i telefon, na primer, ne traže nikakva formalna znanja i pravila).

Emancipatorsko korišćenje medija ima kao bitne karakteristike sledeće: decentralizovan program, svaki primalac je potencijalni pošiljalac, pokretanje masa, mešanje učesnika, proces političkog obrazovanja, kolektivna proizvodnja, društvena kontrola posredstvom samoorganizovanja.

Šta će biti emancipatorsko korišćenje medija, nije određeno unutrašnjom prirodom i strukturom medija, već prvenstveno aktivnošću koja se oko toga može organizovati (na primer, opismenjavanje, rasprave i slično). Ali po unutrašnjoj prirodi novi mediji omogućavaju jednakost i svako ih može koristiti uključivanjem dugmeta, što znači da nisu ekskluzivni, i to je jedan od bitnih razloga zbog kojih ih tobožnja elita prezire. Oni su takođe i kolektivne strukture, što sprečava njihovu privatističku upotrebu: čovek koji ima magnetofon, šesnaestomilimetarsku kameru ili bezazleni radio-odašiljač neće postati proizvođač sve dok je izolovan — program koji proizvodi izolovani amater uvek je samo rđava kopija onoga što on i onako prima.

Sve u svemu, novi mediji nose u sebi prevratničke osobine i znatne demokratske mogućnosti, te ih mnogi danas doživljavaju kao prevratničku silu. To pokazuju i

Digitized by Google

ilegalni politički pokreti i njihove akcije koje istovremeno zahtevaju i maksimalnu tajnost i maksimalni publicitet istovremeno. Zbog tih osobina novih medija nije mogućan ni nacionalni izolacionizam, ali ni suverenitet. Encensberger navodi za to jedan žestok primer: za francuski masakr na Madagaskaru (oko 100.000 mrtvih) znali su samo čitaoci »Mond-a«. Sa tranzistorima znali bi to milioni ljudi. Nije bez osnova Franc Fanon uveravao da tranzistorski prijemnik predstavlja najvažnije oružje u oslobodilačkoj borbi »trećeg sveta«. Ali stvar postaje složenija kad se u raspravu uključi i odašiljač tranzistorskih poruka — on onda može da bude sredstvo proizvođenja nesamostalne svesti: Amerikanci čak besplatno dele tranzistore po Južnoj Americi.

Uz analizu same suštine industrije svesti (esej *Industrija svesti)* i protivrečnih mogućnosti novih medija (esej *Kockice za jednu teoriju medija),* pažnju privlače i Encensbergerove neposredne indikacije sa konkretnim povodom: o novinarstvu kao igri skrivalice sa istinom (esej *Novinarstvo kao ples između jaja),* o višeznačnosti i nesamostalnom dejstvu ekološkog pokreta (esej *Prilog kritici političke ekologije),* o umetničkoj avangardi kao adutu na tržištu kulture (esej *Aporije avangarde)* i, najzad, nadahnuta i samosvesna razmišljanja o nacionalnosti kao nametnutoj ulozi i očekivanju da nešto *a priori* prihvatimo ili odbijemo (esej *Jesam li Nemac?).* U ovim esejima zapravo se analiziraju značajni posrednici koji proizvode nesamostalno mišljenje.

No, vredelo bi posebno istaći i onaj deo Encensbergerovih razmatranja za koji se može reći da sadrži nešto što bi se moglo nazvati, sasvim uslovno rečeno, programom socijalističke kulturne akcije u najširem smislu. Reč je o propitivanju mogućnosti i snaga otpora industriji svesti. Pitanje je: da li se možemo oteti industriji svesti? Encensberger daje odgovor koji je jednoznačno realistički: *danas se teško izmiče programu industrije svesti i njenoj estetici.* Zato je najgore rešenje da se ona ignoriše tako što ćemo se zatvoriti u akademsku ekskluzivnost. U korišćenju industrije novih medija nužno je da se napravi razlika između »defetizma« i »nepodmitljivosti«. To se može učiniti samo tako što ćemo se upustiti u »opasnu igru« ove industrije. Zato se pravo pitanje mora postaviti na drugi način: *šta učiniti sa tim što nudi industrija svesti?* Ovo pitanje on postavlja nasuprot maniru levice koja je ovu industriju odbacivala (»U nekim studentskim pobunama kompjuter je bio poseban predmet agresije«). Uopšte, za stav levih pokreta u poslednje vreme on nalazi da ga karakteriše strah i fasciniranost novim medijima istovremeno. U tome je posebno mesto imala Markuzeova teza o represivnoj toleranciji koja je postala, najposle, oruđe rezignacije. Zato je nova levica šezdesetih godina razvoj novih medija svela na pojam manipulacije. Taj pojam je u početku bio podsticajan kao osnov za kritička istraživanja, ali je kasnije postao dogmatski aprioristički okvir ili, kako on to kaže, šlagvort koji sve drugo prikriva. Takvu recepciju industrije svesti on naziva defanzivnom i, više od toga, on veruje da ona preti begom u defetizam jer ne oslobađa snage koje bi se produktivno nadovezale na neke oslobodilačke mogućnosti industrije svesti.

Encensbergerov odnos prema industriji svesti je takođe radikalan, ali u drugom smeru: *nije stvar u tome da se odbace obećanja ove industrije, već u tome da se ona shvate doslovno i da se pokaže kako se ona mogu odbaciti tek putem revolucije u kulturi.* Tako se svojevrsnom levom sektaštvu prema novim medijima suprotstavlja zahtev za produktivnim korišćenjem novih medija. Razumljivo, ono novo i oslobađajuće ne može se izvući tek iz tehničkih mogućnosti medija, već obrnuto — tehničke mogućnosti medija trebalo bi da se podrede oslobađajućim vrednostima kao puka sredstva. U tome je bitno da se odnos mišljenja i društve-

Digitized by Google

ne moći postavi drugačije. Mišljenje mora da zauzima odgovoran, kritički i napet odnos prema otuđenim moćima. Zato poziv inteligencije i mišljenja koji bi hteli da budu produktivni mora da se pretvori u moment delanja masa, pa makar samo do mere koju je jednom on odredio kao poziv poezije na sledeći način: gnev u svetu povećati za jedan gram. Sledeći poznatu Gramšijevu parabolu »Pesimizam inteligencije, optimizam masa« — on uverava da inteligencija može da bude delatna samo kao »agens masa« kako bi one postale »produktivni agensi istorije«.

Najvažniji i odlučujući moment otpora industriji svesti je pokretanje masa između ostalog ili pre svega ostalog. Svaka socijalistička strategija mora nastojati da prevaziđe izolovanost pojedinačnih učesnika u društvenom procesu, odnosno da uspostavi uzajamno delovanje. U svakom slučaju, ljudi se moraju pokrenuti, učiniti pokretljivijima mnogo više nego što su danas. Tako on dolazi do onog po svemu ključnog momenta njegovog stanovišta: drugačija pozicija masa. I zato upozorava da onaj pokret ili partija koji mase posmatraju kao predmet politike ne mogu ih pokrenuti, oni ih posmatraju kao »paket koji se gura tamo-amo«. A to je danas vladajući odnos prema masama: marševi, kolone, parade ubijaju samostalnost i pokretljivost masa, a propaganda koja ne podstiče, nego slama samostalnost deo je iste političke i društvene sheme. To je shema depolitizacije (str. 99).

U savremenom svetu, uprkos razvoju tehnike i na izgled masovnoj politizaciji, Encensberger ne nalazi primere razvoja produktivnosti masa. U SSSR glavni mediji su i dalje štampa, knjiga i pozorište, a razvoj radija, filma, televizije politički je blokiran. Na Zapadu borba za slobodu mišljenja vodila se uglavnom u okviru građanske klase (ili već privilegovanih), a sloboda za mase bila je samo fikcija. Pravo rešenje da novi mediji budu istinski produktivni je »slobodno socijalističko društvo«. Toj ideji bi morala da se primeri i taktika revolucionarne borbe: socijalistička perspektiva koja ne ide dalje od napada na postojeće odnose svojine ograničena je — ona mora da predvidi i socijalističku transformaciju celine društvenih odnosa. »Vredelo bi oduzeti svojinu Špringeru, ali bi bilo dobro znati kome da se predaju mediji. Partiji... Verovatno da nije slučajno što je levica do sada propuštala da načini analizu odnosa manipulacije u socijalističkim zemljama« (str. 104).

Moglo bi se, najzad, reći da Encensbergerovi eseji ne izazivaju osećaj prijatnosti kad se čitaju: oni stalno navode na pomisao da se mnogo toga što on saopštava, možda, i nas tiče. U svakom slučaju, njegovi eseji, i onda kad se ne slažete s njim, deluju otrežnjavajuće, a iznad svega instruktivno za onaj proces koji bi bio antipod industriji svesti, dakle za osvajanje samostalnog mišljenja.

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Stacks
HX
365
.5
.S63

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
JAN 29 1982
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

10
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 10

Tema broja:

Socijalizam, nauka, tehnologija i strategije razvoja 1553

Rajko Tomović
Društveni aspekti savremene tehnologije 1555

David Plotke
Tehnologija i društveni razvoj u SAD danas: politička i teorijska pitanja 1562

Su Shaozhi
Socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija, demokratizacija, strategija razvoja 1576

Teodoro Petkoff
Nauka, tehnologija i ekonomske perspektive Latinske Amerike 1588

Marcello Cini
Društvena struktura i evolucija naučnih jezika 1601

Elmar Altvater
Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom »dugih ciklusa« ekonomskog rasta 1613

Wolfgang-Fritz Haug
Rad u uslovima automatizacije i kultura rada 1634

Emmanuel Arghiri
Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije 1643

Zoran Trputec
Strategija razvoja i uloga nauke i tehnologije u zemljama u razvoju 1651

Blaženka Despot
Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje 1671

Studije i članci

Ivan Lavrač
Prilog proučavanju kategorije minuli rad 1677

Stojan Andov
Ekonomska stabilizacija i društveni kapital 1695

Ivan Kristan
Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ 1712

Prikazi 1737

Digitized by Google

Содержание

Тема выпуска:

СОЦИАЛИЗМ, НАУКА, ТЕХНОЛОГИЯ И СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ 1553

Райко Томович

Общественные аспекты современной технологии 1555

Дэвид Плотке

Технология и общественное развитие в США сегодня: политические и теоретические вопросы 1562

Сю Чжао-чжи

Социализм, китайские условия, современная наука и технология, демократизация, стратегия развития 1576

Теодоро Петкоff

Наука, технология и экономические перспективы Латинской Америки 1588

Марчелло Чини

Общественная структура и эволюция научных языков 1601

Эльмар Альтватер

Социальные импликации внедрения новых технологий в течение „продолжительных циклов" экономического роста 1613

Вольфганг-Фрищ Гаут

Труд в условиях автоматизации и культура труда 1634

Эммануэль Аргири

Мультинациональные компании и трансферт технологии 1643

Зоран Трпутец

Стратегия развития и роль науки и технологии в развивающихся странах 1651

Блаженка Деспот

Технология как политический вопрос или политика как технологический вопрос 1671

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И СТАТЬИ

Иван Лаврач

К изучению категории прошлого труда 1677

Стоян Андов

Экономическая стабилизация и общественный капитал 1695

Иван Кристан

Конституционально-правовое положение автономных областей в СФРЮ 1712

РЕЦЕНЗИИ 1737

Contents

Topic of the Number:

SOCIALISM, SCIENCE, TECHNOLOGY AND STRATEGY OF DEVELOPMENT 1553

Rajko Tomović

The Social Aspects of Contemporary Technology 1555

David Plotke

Technology and Social Development in the United States Today: Political and Theoretical Questions 1562

Su Shaozhi

Socialism, Chinese Conditions, Modern Science and Technology, Democratization, Development Strategy 1576

Teodoro Petkoff

Science, Technology and the Economic Prospects of Latin America 1588

Marcello Cini

The Social Structure and the Evolution of Scientific Tongues 1601

Elmar Altvater

The Social Implications of the Introduction of New Technologies during the „Long Cycles" of Economic Growth 1613

Wolfgang-Fritz Haug

Labour under the Conditions of Automation and the Culture of Labour 1634

Emmanuel Arghiri

The Multi-national Companies and the Transfer of Technology 1643

Zoran Trputec

The Strategy of Development and the Role of Science and Technology in the Developing Countries 1651

Blaženka Despot

Technology as a Political Question or Politics as a Technological Question 1671

STUDIES AND ARTICLES

Ivan Lavrač

A Contribution to the Study of the Category of Past Labour 1677

Stojan Andov

Economic Stabilization and Social Capital 1695

Ivan Kristan

The Constitutional Position of the Autonomous Provinces in Yugoslavia 1712

REVIEWS 1737

Digitized by Google

Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja

Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, koja se održava svake godine u Cavtatu, ovogodišnji okrugli sto posvetila je temi »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja«. Tribina je radila punih šest dana, od 21. do 26. septembra. Suorganizatori ove tribine su jugoslovenski časopisi »Socijalizam«, »Marksizam u svetu« i »Aktuelna pitanja socijalizma«, a ona okuplja naučnike i teoretičare marksističke, socijalističke i progresivne orijentacije uopšte, sve borce za socijalizam u svetu.

Ovogodišnji, šesti po redu, okrugli sto možda je najbolje potvrdio sveukupno značenje ove međunarodne tribine, na kojoj se razmatraju aktuelni problemi društvene teorije i prakse u borbi za socijalizam kao svetski proces. Na ovoj jedinstvenoj tribini vlada duh slobodnog, demokratskog naučnog dijaloga, uz punu toleranciju i međusobno razumevanje, bez obzira na različita, često i potpuno suprotna mišljenja i uopšte idejne i teorijske razlike među njenim učesnicima. Cilj ove tribine nije ideološko nadmetanje, već zajedničko traganje i istraživanje složenih i protivrečnih revolucionarnih procesa i socijalističkih društvenih preobražaja u savremenom svetu.

Digitized by Google

Tribina, inače, radi u plenarnim i posebnim sednicama, odnosno manjim okruglim stolovima, na kojima se razmatraju pojedina uža i specifična pitanja glavne teme. U njenom radu je ove godine uzelo učešća oko 130 stranih i oko 70 domaćih učesnika. Prvu plenarnu sednicu, kojom je i otpočeo njen rad, otvorio je Milojko Drulović, predsednik Saveta tribine. On je ukazao na značaj teme koja je bila predmet ovogodišnjeg okruglog stola. Na plenarnim sednicama se vodila rasprava o referatima, a na tri »mini« okrugla stola o sledećim užim temama: (a) Tehnologija, nauka, društvo, (b) Tehnologija i strategije društvenog razvoja i (c) Samoupravljanje, tehnologija i organizacija rada. Rasprava je, inače, bila vrlo zanimljiva i podsticajna, kako u pogledu sagledavanja svih aspekata glavne teme tako i u pogledu razmene informacija o pojedinim rezultatima naučnih istraživanja u ovoj oblasti.

Časopis »Socijalizam« u ovom broju donosi samo nekoliko referata, koji, razume se, ne izražavaju sve bogatstvo ideja i misli prezentiranih na ovogodišnjoj tribini, ali pretpostavljamo da su zanimljivi i inspirativni za naše čitaoce, jer iz različitih uglova prilaze pojedinim pitanjima, a njihovi autori su sa raznih strana sveta. A sve referate i celu raspravu na plenarnim i posebnim sednicama objaviće časopis »Socijalizam u svetu«, koji je organ istoimene tribine. Ovaj časopis, čiji je osnovni zadatak da objavljuje sve materijale sa okruglih stolova ove međunarodne tribine i da je popularište u zemlji i svetu, štampa se na srpskohrvatskom i engleskom jeziku. Čitalac do ovog časopisa može doći preko Izdavačkog centra »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, koji je njegov izdavač i u čijem je okviru i redakcija časopisa.

Digitized by Google

Rajko Tomović

Društveni aspekti savremene tehnologije

Osnovni smisao svake tehnološke aktivnosti opisan je, u tadašnjim istorijskim uslovima, od strane Marksa. On je pod procesom rada podrazumevao svaki smišljeni postupak ili metod na osnovu koga se, pomoću sredstava rada, energije i materijala, dobijaju predmeti određene upotrebne vrednosti. U savremenim uslovima termin tehnologija obuhvata, svakako, sledeće aktivnosti:

a) usavršavanje tehnoloških procesa;
b) razvoj novih tehnologija;
c) organizaciju i upravljanje tehnologijom.

Prema tome, svrsishodnost, aplikativnost tehnologije ostaje i dalje njena bitna osobina, ali se naglasak ne stavlja samo na »tvrde« objekte, već na sve aktivnosti vezane za zadovoljavanje ljudskih i društvenih potreba. Umesto daljih objašnjenja termina tehnologija, obratićemo pažnju na opšte crte evolucije tehnologije u zadnjih sto godina.

Govoreći generalno, razvoj tehnologije u prethodnom razdoblju oslanjao se prvenstveno na akumulirano iskustvo i čisto eksperimentisanje. U međuvremenu stvari su se radikalno izmenile. Savremena tehnologija oslanja se na obimna i precizna merenja, na masovno prikupljanje i obradu podataka, tako da je moguće stalno reprodukovati neophodne interne i eksterne ambijentalne

Digitized by Google

uslove sa potrebnom tačnošću. Tipičan primer za to je tehnologija elektronike, hemijske i farmaceutske industrije.

Pored merenja i automatike, savremena tehnologija duguje svoju izuzetnu moć jednom novome faktoru kojeg ranije nije bilo. Naime, danas je dobro proučena tehnologija transformacije naučnih otkrića od fundamentalnih oblika do novih aplikacija. Ne radi se, dakle, o vezi nauka — tehnologija, već o jednome mnogo bitnijem fenomenu: rađanju tehnologije za kreiranje novih tehnologija ili, kratko rečeno, *tehnologije inovacija*. Po našem mišljenju, ovoj činjenici nije posvećena potrebna pažnja u društvenim i politikološkim istraživanjima. Često se u prvi plan ističu spektakularni aspekti naučnog i tehničkog razvoja, kao što su računari, roboti, istraživanje kosmosa, a ne obraća se pažnja na manje uočljive, ali zato izuzetno važne, elemente savremene tehnologije.

U ovome tekstu zadržaćemo se na društvenim i političkim posledicama pojave nove tehnologije organizovanog transfera naučnih rezultata na nivo aplikacija. Nas će posebno interesovati reperkusije ovoga fenomena na zemlje u razvoju. Nema nikakve sumnje da ona društva i socijalne grupe koje vladaju tehnologijom stvaranja novih strateških tehnologija, posebno za vojne svrhe, raspolažu izvanredno moćnim oružjem za ekonomsku, političku i vojnu penetraciju i dominaciju. Ove činjenice su, istina, svesne mnoge zemlje, velike i male, razvijene i nerazvijene. Međutim, izvanredno je teško formirati sve neophodne uslove za transformaciju naučnih znanja u tehnološke aktivnosti, pogotovo za nesvrstane države i zemlje u razvoju. Stoga ćemo se ovim aspektom kreiranja novih tehnologija detaljnije pozabaviti.

Tehnologija inovacija, kao i svaka druga tehnologija, usmerava ljudske, mašinske i finansijske resurse ka aplikativnom cilju. Međutim, kada se radi o transferu bazičnih naučnih rezultata na nivo tehnološke aktivnosti, neophodni su ogromni resursi — ljudski, mašinski, finansijski, tržišni. Nije ovde mesto da se navode gomile brojki i relevantnih argumenata, ali podsećamo na dobro poznate primere transfera rezultatâ atomske fizike na nivo novih oružja i energetskih aplikacija, korišćenja osobina poluprovodnika za razvoj računara i elektronike, razvoj kosmičke tehnologije, genetskog inženjerstva, antibiotika i drugo. Svu dramatičnost ovoga monopola, ne kad je reč o naučnim otkrićima, već o njihovom transferu na tehnološki nivo, ilustrovaćemo sledećim podacima. Grubo govoreći, računa se da tek razvijena zemlja sa dohotkom po stanovniku preko 3.000 dolara može obezbediti potrebne finansijske, materijalne, organizacione i ljudske resurse neophodne za samostalno kreiranje kompletne tehnologije tipa automobilske, procesne ili industrije lekova. Još preciznija slika o veličini kritične mase neophodne za realizaciju jedne jedine nove ključne tehnologije dobija se ako se koristi parametar bruto nacionalni dohodak. Iskustvo pokazuje da su za razvoj jedne srednje složene, dakle ne vrhunske tehnologije sposobne zemlje, odnosno regioni, čiji je godišnji nacionalni dohodak reda 52 milijarde dolara preračunato na vrednost 1978. godine. Ovde je reč o razvoju sopstve-

Digitized by Google

nih nacionalnih tehnologija pri današnjim svetskim standardima kvaliteta i produktivnosti. Termin »nacionalni« odnosi se na takav obim proizvodnje i izvoza koji predstavlja važnu stavku u opštoj politici zaposlenosti i deviznog prihoda. Naravno, moguće je u uslovima regionalne izolacije i politike autarkije realizovati nove tehnologije i mimo svetskih standarda, ali tada takva aktivnost postaje teret, a ne poluga napretka.

Do sada je bilo reči o razvoju novih tehnologija srednje složenosti. Međutim, monopoli postaju još izraženiji ukoliko se ide na vrhunski tehnološki nivo (novi energetski izvori, naoružanje, kosmičke aktivnosti) i tehnologije namenjene velikim sistemima nacionalnog i globalnog karaktera (transport, vazdušni saobraćaj, telekomunikacije, prenos energije). Kritična masa resursâ neophodna za razvoj ovakvih tehnologija ne može se više meriti nacionalnim ekonomijama uključujući čak najveće i najrazvijenije zemlje. Jedinicu kritične mase resursâ predstavljaju u ovome slučaju visoko razvijena međunarodna zajednička tržišta, multinacionalne kompanije, vojno-industrijski kompleksi. (U *Prilogu* je data tabela koja baca još jasnije svetlo na to koji obim resursâ je potreban za razvoj novih tehnologija.)

Iznoseći ovih nekoliko bazičnih podataka o izvanrednoj složenosti i ogromnom obimu resursâ koje zahteva tehnološki proces pretvaranja naučnih rezultata u aplikacije, želeli smo da istaknemo dalekosežne društvene i političke posledice ovoga jedinstvenoga fenomena savremenog sveta.

1. Pomenuti pravac razvoja nauke i tehnologije dodao je postojećim ekonomskim, finansijskim, vojnim i drugim monopolima velikih zemalja i međunarodnih blokova jednu potpuno novu dimenziju. Kao što smo videli, monopol na tehnologiju transfera naučnih znanja u aplikacije je inherentan onim društvenim zajednicama koje su prešle kritičnu masu ljudskih, materijalnih i organizacionih resursa ogromnog obima. Ovakav karakter tehnoloških monopola čini ga čak mnogo atraktivnijim za međunarodnu ekspanziju nego *dominacija vlasništvom* ili *vojnim osvajanjem.* Naravno, ukoliko se, sem vojne tehnologije, poseduje i tehnologija transfera, naučnih rezultata u nevojne aplikacije. Naime, može se pokazati da su tehnologije inovacija naoružanja i civilnih potreba dve odvojene stvari koje ne moraju ići paralelno. To je uslovljeno kompleksom stimulativnih mera društveno-ekonomskog karaktera. U svakome slučaju, za nesvrstane i nezavisne zemlje ovakva specifična tehnološka moć je stalni izvor pritiska kojemu se one do danas nisu mogle efikasno suprotstaviti. Poznato je da je teško prilagođavati jednom usvojene ideje i premise realnosti koja se brzo menja. Čini mi se da u tome pogledu i dalje ocenjujemo ponašanje centara industrijske moći i multinacionalne kompanije na način koji nije savremen. Onoga trenutka kada ovladaju tehnologijom inovacija, njima je daleko korisnije da idu na fleksibilnije uslove ekspanzije nego što je samo vlasništvo i direktne intervencije u upravljanju preduzećem. O ovoj karakteristici savremenog kapitalizma socijalističke snage razvijenih zemalja i ze-

Digitized by Google

malja u razvoju treba da vode posebno računa prilikom određivanja strategije svoje aktivnosti.

2. Ogroman obim resursâ neophodan za razvoj ključnih tehnologija doveo je do još jednoga svojevrsnoga fenomena u kapitalističkom svetu. Inherentna je osobina kapitalizma da unutar njega postoji niz subjekata privređivanja i socijalnih grupa sa različitim, antagonističkim, interesima. Daleko smo od toga da tvrdimo da je savremeni kapitalizam ukinuo antagonističke interese unutar svoga sistema. Međutim, došlo je do jednog novog, vrlo interesantnog fenomena u tome pogledu.

Činjenica da su za tehnologiju fundamentalnih inovacija neophodni ogromni resursi dala je podsticaj za integracione poduhvate nacionalnih, nadnacionalnih i globalnih razmera. Na taj način se iznad nižih nivoa piramide konfliktnih interesa tipičnih za kapitalizam, kao, uostalom, i za druge društvene formacije, podiže nova ravan globalnih zajedničkih ciljeva. Ona reflektuje opšti interes svih učesnika da produže svoju egzistenciju pomoću tehnologije inovacija. Interesantno je napomenuti da, kada nova tehnologija, vertikalnom i horizontalnom difuzijom, postane konvencionalna, počinje opet njena eksploatacija u konfliktnim uslovima. Naime, zajednički interes učesnikâ investicija u nove ključne tehnologije ne isključuje konflikte interesâ na nižim nivoima aktivnosti. Najsvežiji primer zajedničkog delovanja multinacionalnih kompanija pod pritiskom ogromnih troškova razvoja nove bazične tehnologije velikih infrastrukturnih sistema upravo se odigrava pred našim očima. Radi se o transformaciji celokupnog svetskog telekomunikacionog sistema iz analognog oblika u digitalni. Pokazalo se da je ovakva džinovska transformacija opreme i načina rada posmatranog velikog sistema, uključujući pri tome satelitske prenosne puteve, van moći bilo koje multinacionalne kompanije. Prvi put u istoriji razvoja tehnologije našle su se na jednome poslu sve multinacionalne kompanije Zapada koje, na ovome tehnološkom nivou, nalaze zajednički interes prema ostalim zemljama. Prema tome, integracija rada u današnjim okolnostima nije uslovljena samo nižim troškovima velikoserijske proizvodnje i ekspanzijom tržišta, već i *tehnologijom transfera naučnih rezultata na nivo aplikacija.* Nova pojava da tehnologija inovacija formira specifičnu vrstu zajedništva kapitalizma na tržišnom planu, pokazuje sa kako izuzetno vitalnim protivnikom mora da se bori radnički pokret.

3. Fenomeni koje smo opisali stavljaju u posebno tešku situaciju nerazvijene zemlje, zemlje u razvoju i nesvrstane zemlje. Jer ne treba zaboraviti da tehnološka ekspanzija zemalja kao što su Japan, Zapadna Nemačka, Francuska, Švedska i druge ne bi bila izvodljiva u takvom obimu i tempu da nisu bile pokrivene, direktno ili indirektno, vojnim tehnološkim kišobranom.

Pripadajući, kompletno ili parcijalno, zatvorenim međunarodnim ekonomsko-političkim grupacijama, ovakve zemlje time stiču i dragocenu prednost — da budu primarni učesnici ili privilego-

Digitized by Google

vani korisnici novih tehnoloških dostignuća. Položaj zemalja nezavisnih od blokova mnogo je teži u tome pogledu.

Posebno je kritična situacija nerazvijenog sveta u odnosu na tehnološke monopole. Na putu ka ravnopravnim ekonomskim odnosima isprečila se ispred ovih zemalja kompaktna barijera razvijenog sveta koji poseduje sve resurse neophodne za transfer naučnih saznanja u aplikacije. Kao što smo videli, zemlje u razvoju i nerazvijeni svet nisu u stanju, pri sadašnjem stanju međunarodnih odnosa, da razviju tehnologiju inovacija čak i kada bi intelektualno vladali njome Po našem mišljenju, upravo u ovoj činjenici treba tražiti uzroke neuspeha da se smanji jaz između razvijenih i nerazvijenih. Uostalom, dosadašnja praksa bilateralne i multilateralne saradnje, kao i svi ostali napori međunarodnih agencija, pokazala je da je nemoguće uništiti korene neravnopravnih odnosa tehničkom pomoću, transferom tehnologije, alternativnim tehnologijama, posebnim fondovima razvoja. U krajnjoj liniji, sve su to samo palijativne mere koje ublažavaju bolove, ali ih ne leče. Pravo rešenje je osposobiti zemlje u razvoju, angažovanjem sopstvenih i međunarodnih resursa, da kroz velike integracione celine postanu partneri u tehnologiji kreiranja novih tehnologija. Rešenja se mogu naći, pogotovo u situaciji kada se vitalni neobnovljivi prirodni resursi nalaze na teritoriji nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

U vezi sa prirodom moderne tehnologije treba istaći još jednu činjenicu. Poznato je da je cena opreme visoke tehnološke vrednosti nenormalno visoka. Na to utiče mnogo faktora, skup naučno-razvojni rad, angažovanje vrhunskih stručnjaka u svima fazama realizacije, brzo zastarevanje i drugo. Međutim, na visoku cenu nove tehnologije utiču i sasvim novi elementi. Razvijene zemlje prevaljuju, u krajnjoj liniji, na novu tehnologiju i sve svoje istorijske promašaje. Pod prinudom profitne motivacije kapitalizam je bezobzirno raubovao neobnovljive sirovinske resurse i razvijao »prljave« tehnologije koje su dovele u pitanje ekološki ambijent biološkog sveta. Ubuduće se o ovim činjenicama mora voditi računa u samoj fazi sačinjanja novih tehnologija. Međutim, postavlja se pitanje ko će platiti ogromne troškove prelaza na nove tehnologije i orijentaciju na obnovljive resurse. Tendencija da se svi ovi troškovi prebace na zemlje u razvoju znači, u stvari, pokušaj da se kroz tehnološke monopole oduzme ogromni deo akumulacije da bi se pokrili istorijski promašaji kapitalističkog društva. To, u krajnjoj liniji, dovodi do daljeg zaoštravanja odnosâ Sever—Jug.

Napomenimo takođe da razvijene zemlje vrše obimnu dislokaciju proizvodnje opreme, a za sebe zadržavaju elitnu intelektualnu aktivnost razvoja velikih sistema (računarske mreže, procesno upravljanje, elektroprivredni i energetski sistemi, nacionalni i međunarodni telekomunikacioni sistemi, upravljanje vazdušnim transportom, satelitski informacioni sistemi i drugo). Dakle, nije reč samo o ukidanju razlike između fizičkog i intelektualnog rada, već o jednoj mnogo dubljoj transformaciji. Glavne ekonomske

Digitized by Google

prednosti i monopoli ne ostvaruju se više preko proizvodnje roba, već preko *tržišta velikih sistema i intelektualnih aktivnosti.* U takvoj situaciji, kada se zemlje u razvoju nalaze pred neviđenom koncentracijom materijalnih i intelektualnih resursa pomoću kojih se žele kompenzirati nekadašnje privilegije kolonijalne moći, one moraju i same preduzeti hitne mere za maksimalnu integraciju svih svojih snaga i korišćenje komparativnih prednosti.

Evolucija tehnologije od njenih početaka do današnjih dana, kada je i sam proces transformacije bazičnih naučnih otkrića u aplikacije postao predmetom tehnološke moći, otvara na društvenom planu još jednu dalekosežnu mogućnost. U ovim novim okolnostima interakcija između tehnološkog i društvenog progresa dobija sasvim nove oblike. Ne radi se više ni o jednostranom uticaju proizvodnih snaga na nadgradnju niti o povratnoj vezi između materijalnih resursa i društvenih odnosa. Imajući na raspolaganju tehnologiju inovacija, današnji i budući svet u stanju je da *a priori,* a ne *a posteriori,* ugradi u tehnologiju društvene, progresivne ciljeve. Buduće tehnologije, ukoliko reakcionarni centri svetske moći ne izazovu nuklearno razaranje, neće više biti ni ekološki opasne niti će svoditi čovekovu sudbinu na siromaštvo rutinskog rada, usamljenost megalopolisa i kafkijanske vizije zamkova etatističke moći. Istorijska je obaveza socijalističkih i naprednih pokreta da iskoriste jedinstvenu šansu koju pruža nauka i tehnologija da ponude svetu novu strategiju tehnološkog i društvenog razvoja koja će konačno postaviti u centar zbivanja ljudsku sudbinu. Ima se utisak da je socijalizam, na žalost, još suviše pod uticajem klasičnih shvatanja tehnologije, tako da na ovome planu prepušta inicijativu ogromno naraslim snagama tehnokratije i etatizma. One ne samo da nameću svetu svoju strategiju tehnološkog i društvenog razvoja, nego se stalno nalaze u ofanzivi na tome planu. Karakteristično je da se već godinama, talas za talasom, svetu nude spasonosna rešenja u obliku kibernetike, automacije, robotike, teleinformatike i ko zna sve čega. Sasvim je sigurno da se mitovi i mistifikacija tehnološkog progresa ne lansiraju van konteksta određenih grupnih interesa. Treba jednom jasno reći da se socijalistička rešenja za krizu savremenog sveta mogu naći samo u okviru jedinstvene strategije tehnološkog i društvenog razvoja, novih ključnih tehnoloških poduhvata, ali i radikalnih promena raspodele bogatstva i političke moći u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Prilog

Interesantan uvid u vezu između mase nacionalnog dohotka i razvoja novih tehnologija srednje i vrhunske složenosti pruža tabela na sledećoj strani.

Pored globalnih podataka, izračunat je faktor tehnološke resursne moći f koji predstavlja količnik ukupnog nacional-

Digitized by Google

Država	Dohodak po stanovniku (u dolarima)	Broj stanovnika (u milionima)	Ukupan nacionalni dohodak (u milijardama dol.)	Faktor f	Sposobnost razvoja novih tehnologija
Jugoslavija	2380	22	52	1	pojedinačne srednje složene tehnologije
Austrija	7030	7,5	53	1	„
Švedska	10210	8,3	85	1,6	višestruke srednje složene tehnologije
Holandija	8410	13,9	117	2,2	„
Italija	3850	56,7	218	4	„
Z. Nemačka	9580	61,3	587	11,3	usavršavanje vrhunskih tehnologija
Japan	7280	115	837	16	„
SAD	9590	221,9	2128	41	razvoj vrhunskih tehnologija

nog dohotka jedne zemlje prema nacionalnom dohotku referentne zemlje za koju je f=1. U ovome slučaju za referencu je uzeta Jugoslavija kao srednje razvijena zemlja sa ukupnim nacionalnim dohotkom u 1978. godini f=52 milijarde dolara =1. Svi podaci su uzeti iz »World Bank Report«, 1980.

Navedena tabela nema nikakve pretenzije da služi kao kruta šema za rangiranje zemalja prema moći tehnološke inovacije. Ali je korelacija između mase nacionalnog dohotka i sposobnosti kreiranja kompletnih novih tehnologija svakako impresivna. Tabela takođe ukazuje na duboke uzroke teškog položaja zemalja u razvoju, pogotovo nerazvijenog sveta. Vladanje tehnologijom inovacija predstavlja relativno prikriven, ali izvanredno moćan monopol koji bitno uvećava moć adaptacije kapitalizma.

Digitized by Google

David Plotke

Tehnologija i društveni razvoj u SAD danas: politička i teorijska pitanja

I

Klasični marksizam je pružio koherentnu viziju tehnologije. Marks je odao priznanje kreativnosti i dinamizmu kapitalizma zbog njegove sposobnosti da direktno poveže naučno-tehnički progres sa organizacijom proizvodnje. Dinamizam ove veze odlikuje kapitalizam i čini ga različitim od ranijih sistema (od kojh su neki dali značajne naučno-tehničke rezultate). Klasični marksizam je usredsređen na konflikte u (kapitalističkim) odnosima proizvodnje i proizvodnih snaga. Implicitno su ove druge smatrane za »moderne«, pre nego izrazito kapitalističke; tvrdilo se da su ih suštinski atributi kapitalizma deformisali i blokirali im razvoj.

Ovaj stav je omogućio klasičnom marksizmu, kroz njegove lenjinističke i socijaldemokratske varijante s početka dvadesetog veka, da tvrdi da u sebi nosi prosvetiteljsku ideju progresa (oslobođenog njegovih kapitalističkih deformacija). Naučno-tehnički progres sam po sebi nije bio ni »kapitalistički« ni »socijalistički« (mada su ideologije u vreme njegovog nastajanja mogle imati klasna obeležja). Posle kapitalizma bi brzo unošenje naučnih i tehničkih dostignuća u proizvodnju omogućilo društveni razvoj koji bi u širim razmerama zadovoljio osnovne potrebe. Pohod

Digitized by Google

kroz ovaj novi, socijalističko-tejloristički režim bi ubrzao nastajanje društva kome bi naučno-tehnička dostignuća olakšala eliminaciju države sa područja upravljanja.

Pola veka kasnije nije teško identifikovati probleme ovakvog sistema. Dve kritike treba danas posebno istaći. Prva je da ovaj sistem ima tendenciju da postavi niz ograničenja kapitalističkom tehničkom razvitku; ona se svodi na teoriju o stagnaciji. Druga je da je politika u drugom planu i u odnosu na stagnaciju i u odnosu na tok naučno-tehničkog razvitka u postkapitalističkim društvima.

Dok je kritika upotrebe nauke i tehnike u savremenom kapitalizmu i dalje stvar hitna — ona je pitanje života i smrti — teze o stagnaciji izgledaju, u najmanju ruku, dubiozne. Bez obzira na to koliki su njegovi limiti i distorzije, ne može se negirati da su moderna kapitalistička društva ostvarila ogroman naučno-tehnički napredak. Ne može se negirati ni to da je šačica ovih društava — SAD, Zapadna Nemačka i Japan — i dalje dinamični centar tehničkih dostignuća.

II

U Sjedinjenim Državama i nizu drugih kapitalističkih zemalja dolazi do naučno-tehničkih promena dovoljno velikih da bi se mogle nazvati »trećom industrijskom revolucijom«. Te promene se sada nalaze u fazi uvođenja kompjuterizacije u razne oblasti društva: fabrike, administraciju, sisteme komuniciranja i trgovinu. U raznim institucijama dolazi do dramatične ekspanzije informacija koje se mogu obrađivati i zadržavati; uopšte uzev, dolazi do sistematične redukcije radnog vremena u neposrednoj materijalnoj proizvodnji i do rasta naučno-tehničkih i uslužnih sektora.

Obim i intenzitet promene je ogroman, bilo da se ima u vidu veličina i ritam tehničkih dostignuća u sferi mikro-elektronike ili posledice koje dovode do restrukturiranja radne snage. U takvoj situaciji je potrebno, između ostalog, preispitivati teorije.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama pojavilo se shvatanje koje je odbacivalo i klasični marksizam i buržoaske ideje o tehničkom procesu kao sredstvu (bilo u službi kapitalizma ili progresa). Po tom shvatanju, određene tehničke forme su zasićene društvenim odnosima u kojima su nastale ili, grublje rečeno, one su *stvorene kao* sredstvo klasične kontrole. Iako je ovo shvatanje koristan korektiv za marksistička i nemarksistička shvatanja koja preovlađuju, a koja ono kritikuje, ipak im ne može biti alternativa. Na kraju krajeva, ovo shvatanje, kao i ostala, vidi tehniku kao depolitizirani instrument u rukama društvenih snaga. Ono locira instrumentalnu kontrolu u srce same tehnike, a ne bavi se time gde se i kako ona primenjuje. Pa ipak, ono sadrži karakterističnu dinamiku tehničkog razvitka. Ostale tehničke forme koje nastaju u savremenom kapitalizmu, a koje uslovljavaju kapitalistički društveni odnosi — sa posledicama da će one biti

Digitized by Google

usvojene negde drugde — ukazuju na to da sam uticaj nije dovoljan.

Dinamika tehničkog razvoja se, u principu, ne može svesti na »potrebe« kapitalizma, »potrebe« koje se, u stvari, mogu zadovoljiti na niz načina — ili nikako. Tehnički razvitak se ne može videti kao onaj deo »osnove« koji je najudaljeniji od društvene determinisanosti. Niti može biti viđen kao »suprastrukturni« refleks kapitalističkog razvitka određenog na nekom drugom mestu.

Tehnički razvitak, kao sistematsko primenjivanje naučnog znanja na proizvodnju i druge oblasti društva, jeste centralna karakteristika jedinstvenog procesa društvenog razvitka. On je čvrsto povezan sa ostalim aspektima društvenog života. Tehnički razvitak sadrži ideološke, političke i ekonomske elemente oko kojih se na svakom mestu vodi složena bitka. Njega je nemoguće svesti samo na potrebe jedne klase u kapitalizmu i on nosi pečat klasnih konfiguracija, a opet se širi i izvan njih. Da bi se ove bitke mogle sagledati u svoj njihovoj složenosti, potrebno ih je pažljivo analizirati, i to u svakom trenutku. (Na taj način tehnika postaje jedan od problema koji ruši klasičnu formulaciju baza/ /nadgradnja, jer centralne karakteristike tehnike u svakom pogledu seku ovu podelu. Tehnika igra takvu ulogu posebno kad je u pitanju jezik modernih marksističkih studija.)

Danas u SAD i drugim kapitalističkim zemljama tehnički razvitak dobija oblike koji dovode u pitanje neke ključne koncepte klasične marksističke analize privrede i društva. S tim u vezi mogu se navesti tri tendencije, pored ostalih.

Prvo, došlo je do kvalitativne ekspanzije uloge nauke i tehnike u proizvodnom procesu, takve da uobičajena konceptualizacija teorije o vrednosti rada nailazi na ozbiljne teškoće. Ova teorija se može zadržati kao normativna konceptualizacija izvora ljudskog progresa u društvu. Ali novi oblici proizvodnje su došli do metodoloških granica kad se reducira »složena« (obrazovana, kvalifikovana itd.) radna snaga na »jednostavnu« radnu snagu, kad je (a) radna snaga generalno sve više i više »kvalifikovana« bez obzira na to da li njeno neposredno angažovanje zahteva potpuno izražavanje svih njenih potencijala i kad (b) procesi materijalne proizvodnje ne mogu biti shvaćeni tako kao da je šačica tehničkih stručnjaka, zajedno sa masom »manuelnih« radnika, radila na njihovom ostvarenju. (U nemarksističkom smislu ovom problemu se prilazi kroz teoriju »ljudskog kapitala«, čiji je cilj da na izvestan način generališe i anulira teoriju o vrednosti rada.)

Drugo, analiza klasnih odnosa u smislu stvaranja viška (vrednosti) se komplikuje nastajanjem i difuzijom naučno-tehničkih procesa. Ovi procesi stvaraju duge lance koji se protežu od zaposlenih u državnom sektoru sve do »neposrednih proizvođača«. To je trenutak kad se u društvu pojavljuje »kolektivni radnik« i ne dopušta vidljivu razliku između grupa koje jesu, odnosno nisu uključene u »direktnu« proizvodnju viška vrednosti.

Treća tendencija su marksističke teorije o krizama koje se oslanjaju na ideju rastuće organske kompozicije kapitala koju

Digitized by Google

nove naučno-tehničke forme čine problematičnom. U jednostavnim slučajevima brz tehnički napredak može sistematično da deluje suprotno tendencijama u pravcu rasta organske kompozicije kapitala, putem uvođenja novih, »jeftinijih« formi koje zamenjuju stare. U složenijim slučajevima, na granici pojave nove tehnologije, razlika između varijable i konstante samog kapitala se dovodi u pitanje koncentracijom resursa u »složeniju« radnu snagu, tako da određene organizacione forme dobijaju karakter »fiksiranog« kapitala. (U ekstremnim slučajevima čak i podela između proizvodnje »potrošnih« i »kapitalnih« dobara ima tendenciju da se razbije na nova područja.)

Kao i obično, može se tvrditi da je Marks predvideo ove tendencije. U tom slučaju ključ se nalazi u *Grundrisse*, gde se mogu naći zanimljivi i spekulativni komentari o mogućnostima za tehnički i društveni razvoj. Međutim, *Grundrisse* nije nikad izdat; iako on ukazuje na to da je ono što nastaje takvo da se može objasniti sredstvima u okviru marksističkog prilaza, on isto tako jasno pokazuje da su ta sredstva ograničena u smislu klasične teorije o vrednosti rada i tendencije pada interesne stope. Ove koncepcije, pored ranijih, ozbiljnih teškoća, sada imaju da se suoče sa novim koje se javljaju u obliku integracije naučno-tehničkih otkrića i postojećih privrednih struktura koje se stalno razvijaju. Do sada su najsistematičnija nova teorijska shvatanja nastala na granici ili izvan (ili čak u potpunoj opoziciji u odnosu na) marksizma, u licu teorija o »postindustrijskom« društvu. Takve teorije su često interpretirane kao tvrdnja o kraju kapitalizma ili kraju klasa, dok društvo mirno prelazi u novu, harmoničnu eru tehničkog progresa. Ovakvo shvatanje previše pojednostavljuje čak i najapologetskije gledanje na »postindustrijalizam« i, svakako, ignoriše složenije teorije. Ove teorije ističu ekspanziju naučno-tehničkog inputa u okviru proizvodnje i stvaranje novih sektora zapošljavanja je vezano za tu ekspanziju, rast novih uslužnih delatnosti, pad učešća direktnog radnog vremena u proizvodnji materijalnih roba i proliferacija novih informaciono-komunikacionih tehnologija. Takve teorije identifikuju empirijske tendencije koje traže da budu detaljno ispitane i ne mogu se anulirati beskrajnim ponavljanjem tvrdnje da kapitalizam još uvek postoji. Treba što hitnije ispitati kako su ove tendencije *započele* procese kvalitativne transformacije *u okviru kapitalizma*, tako da se ugroženi tradicionalni klasni i politički savezi, a novi počeli da se pojavljuju.

III

U prethodna dva odeljka sam rekao dve glavne stvari. Prva, da se tehnologija ne može posmatrati u smislu klasičnog modela baza/nadgradnja, već kao društveni proces invencije i primene koji seče granice klasnih i drugih konflikata svojim političkim, ekonomskim i ideološkim dimenzijama. Druga, da naučno-tehnič-

Digitized by Google

ka dostignuća sve više obećavaju prelazak na »postindustrijski« kapitalizam.

Šta ovi zaključci znače za situaciju u kojoj se nalaze socijalisti u SAD? Prvo, oni vitaliziraju stav koji u socijalizmu vidi naslednika tehničkih mogućnosti koje je otvorio ili negirao kapitalizam. Savremeni kapitalizam ističe kao jedno od svojih najvećih dostignuća kontinualnu mogućnost za dramatična tehnička dostignuća i napredak. Kritika se ne može uputiti samo na bazi tvrdnje da nije dovoljno postignuto, već zahteva da se analiziraju određene forme ekspanzije iz kojih neće proizlaziti samo »nasleđivanje« onog što je postignuto. Drugo, napuštanje instrumentalne koncepcije tehnologije znači napuštanje utvrđenog shvatanja o *subjektima* njenog razvoja. Drugim rečima, ne možemo raditi tako kao da je sve što imamo da učinimo to da jasno definisane grupe (radnika) postavimo u odgovarajuću perspektivu, tako da »radnička klasa« može da odredi sama sebe kao snagu opredeljenu za »najdemokratskiji« put tehničkog razvitka. Ovakva koncepcija ne bi mogla da dovede do priznavanja *društveno konstitutivnog* karaktera naučno-tehničkog razvitka: naučno-tehnički izbor utiče na formu, veličinu i unutrašnje odnose u samim klasama. Nije stvar u tome da klasna struktura razvijenog kapitalizma postoji s jedne strane, a da se onda klase, kao subjekti, nadmeću da iz niza tehničkih mogućnosti učine izbor koji će najviše odgovarati njihovim »interesima«. *Svaki izbor pokreće unutar vodećih klasa složene procese njihove rekompozicije.* Među mnogim o kojima se danas govori u SAD, mogu se navesti dva primera: naučno-tehnički izbor razvoja energije utiče na vrstu radne snage koja će se formirati u narednom periodu; izbor načina razvoja kancelarijskih mašina uticaće u velikoj meri na rekompoziciju ogromne mase službenika.

Čak i u okviru, često uske, političke debate u SAD ovi problemi se postavljaju pred javnost i traži se njeno političko opredeljenje. Oni se stalno pojavljuju i kao pitanja u okviru pregovora između radnika i menadžmenta. Vodi se politička diskusija, na primer, o nuklearnoj tehnologiji, kompjuterizaciji procesa proizvodnje u automobilskoj industriji i novim oblicima biološke intervencije sažete u terminu »genetski inženjering«.

Sve više i više naučno-tehnički izbor ulazi u sferu javne politike, gde nailazi na političke saveze. Tri oblika borbe će, verovatno, biti krucijalni u sledećim godinama: »prezervativni«, »protektivni« i »razvojni«. U narednim odeljcima će se govoriti o njima.

IV

Cilj »prezervativne« borbe je da zaustavi naučno-tehničke procese koji doslovno prete opstanku društva. Najopasniji od tih procesa je dalje usavršavanje nuklearnog oružja, pre svega kroz nadmetanje između SAD i SSSR, kao i proliferacija nuklearnog oružja u svetu.

Digitized by Google

Ima i drugih, sličnih procesa. Na primer, sve veće oslanjanje na nuklearnu energiju Ovaj oblik dobijanja energije nigde još nije pod potpunom društvenom i tehničkom kontrolom. Hemijska industrija može izazvati velike polucije, a odlaganje iskorišćenih materijala iz nuklearnih elektrana može ugroziti velika područja. Novi oblici biološke intervencije prete nepredvidljivim posledicama koje mogu biti katastrofalne za regione, pa i za čitave zemlje.

Ovde nije u pitanju samo određivanje tehničkih mogućnosti na demokratski način ili nekih ograničavanja. Postoji realna opasnost masovnog uništenja, tolika da preti opstanku društva. Kad bih stavio nuklearno oružje pored raznih tehničkih dostignuća u mirnodopske svrhe, ne bih to učinio u cilju relativiziranja apsolutnog užasa nuklearnog rata, već da ukažem na to da neprestano živimo sa sredstvima za uništavanje, među kojima nuklearna energija zauzima najviše mesto.

Rezultati koje je postigla levica u SAD (i u drugim zemljama) u ovoj »prezervativnoj« borbi nisu naročiti. Ako se borba uopšte vodi, onda su njeni protagonisti tipični predstavnici pokreta za očuvanje čovekove sredine (nekad udruženi sa sindikatima ako su u pitanju problemi zdravstva). Budućnost levice u ovim okvirima izgleda, otprilike, ovako: iako nova tehnička rešenja predstavljaju realnu opasnost, ona su, na kraju krajeva, nužan proizvod kapitalizma. Prema tome, iako kampanje na tom planu mogu imati izvesnu propagandnu vrednost, van toga teško da mogu postići neke rezultate. Jedini način da se ove opasnosti eliminišu jeste taj da se eliminiše kapitalizam; savlađivanje ovih ozbiljnih tehničkih opasnosti će biti na (dugom) spisku zadataka koji će se preduzimati »pod socijalizmom«. Možda bi se neke tehnologije mogle eliminisati; druge bi se mogle menjati. Danas, ako se ima u vidu težina kapitalističkih interesa, ne možemo reći ništa određeno. Realne opasnosti sa kojima živimo danas treba da utiču na to da uložimo veće napore kako bi došlo do opšteg preobražaja društva.

Takva budućnost je u najvećoj meri utopijska. Ona vidi poredak budućnosti lišen nesavršenosti, u kome je racionalno odlučivanje zagarantovano, a teške probleme je dovoljno pažljivo proučiti, a ne tražiti rešenja između skupih alternativa. Ne treba zaboraviti da i zemlje koje su eliminisale kapitalizam imaju ne mali broj tehničko-enviromentalnih problema, na svim nivoima.

Postoje dva dublja razloga zašto ovakva perspektiva ne daje ozbiljnija politička rešenja u današnjim okolnostima. Prvi je taj da situacija zahteva tako hitna rešenja da ona izgledaju skoro smešna. Čak i u najapokaliptičnijim tvrdnjama pokreta za očuvanje sredine ima bar zrno istine; pred nama su na horizontu mnogi užasi koji proizlaze iz ovog ili onog puta tehničkog otkrića. Najočigledniji je, naravno, nuklearni rat, koji danas može početi na više raznih strana sveta. Najnovije lokalne i regionalne katastrofe — velika atmosferska polucija, smrtonosni efekti hemijske polucije, nesrećni slučajevi vezani za proizvodnju nuklearne energije, genetske posledice koje izazivaju lekovi itd. — ukazuju na

Digitized by Google

opasnosti koje se ne mogu zanemariti. Ovi problemi zahtevaju intervenciju na nizu frontova i konkretna tehnička i politička rešenja čiji je cilj »samo« da se spreči najgore danas.

Drugo, takve intervencije nisu udaljavanje od jednog ili drugog zadatka društvenog preobražaja. Da bi do njega došlo, potrebna je *zrelost* socijalističkih snaga, njihova sposobnost da konkretno ukažu na oblike nove civilizacije.

Socijalisti lako mogu naći osnovu za kritikovanje pokreta za očuvanje sredine i ekologiju — njihovo, često pojednostavljeno suprotstavljanje tehničkom razvitku, nedostatak svesti o neposrednim interesima potlačenih socijalnih grupa koje zavise od dalje ekspanzije tehničkog razvitka, politička naivnost. Na kraju krajeva, takva kritika je neodgovorna kad god služi kao sredstvo da se zaobiđe ono što je ključno u ovim novim pokretima: ozbiljnost današnje situacije i potreba da se što pre pređe na njeno rešavanje, pre nego što dođemo u opšte stanje društvenog blagostanja u kome neće biti nikakvih problema.

Neposredni cilj je jasan — odmaći se od ivice mnogih provalija ka kojima danas juri naučno-tehnički razvitak.

V

Cilj »protektivne« borbe je da blokira onaj tehnički razvitak čiji je sadržaj (manje ili više namerno) likvidacija pozitivnog političkog i društvenog nasleđa radnih ljudi. U Sjedinjenim Državama i drugim društvima u kojima se, po šemi, može govoriti o prelazu sa »industrijskog« na »postindustrijski« kapitalizam postoje uslovi za prelaz na autoritarni režim. Što se tiče tehničkih formi, to bi značilo napore da se onemogući, pa čak i uništi društvena i politička moć potlačenih (društvenih) grupa, delom putem smanjivanja njihove kvantitativne težine (čak do stepena pretnje opstanku određenih društvenih slojeva).

Primer: u Sjedinjenim Državama automobilska industrija prolazi fazu dramatičnog restrukturiranja. Razloga za složenu i duboku krizu koja je dovela do promene tržišne strukture u SAD ima više — stepen konkurencije, neuspesi menadžmenta, cena repromaterijala i druge teškoće. Suština restrukturiranja znači drastično i permanentno smanjivanje broja radnika u tom sektoru. Razlog za to je u velikoj meri zamenjivanje radnika na liniji proizvodnje »robotima«, to jest mašinama koje obavljaju slične radnje, ali na kompjuterizovan način. Ovo smanjivanje broja radnika će biti praćeno i geografskom redistribucijom industrije koja će se seliti sa industrijskog severozapada ka jugu i zapadu. Jedna od posledica ovakvog naučno-tehničkog razvitka će biti drastično smanjivanje ekonomske i političke uloge Jedinstvene unije radnika automobilske industrije, koja je među najprogresivnijim u američkim sindikatima.

U ovakvoj situaciji, ako se uzme u obzir nekadašnja slabost progresivnih snaga i samih sindikata, mora se očekivati niz ne-

Digitized by Google

prijatnih, ali neizbežnih sukoba. Biće veoma teško sprečiti da se sindikatima (zbog svega ovoga) ne nanese šteta, kao i celom radničkom pokretu. (Nema uvek smisla »principijelno« braniti ista ona radna mesta za koja su nekoliko godina ranije i sindikati i radnici tvrdili da degradiraju i ubijaju.)

Pa ipak, potrebno je ući u ove bitke koje neposredno dobijaju oblik zahteva da se ograniči kretanje kapitala kroz države i regione, da se ograniči zatvaranje radnih mesta kroz tehničko restrukturiranje i da se osiguraju mehanizmi za prekvalifikaciju onih koji su ostali bez posla. U svakom slučaju, poduhvat može izgledati ekonomski »iracionalan« iz perspektive otvaranja određenog procesa transformacije u okviru opšteg restrukturiranja kapitalizma. Ograničavanja kretanja kapitala, na primer, mogu imati za posledicu pad stope povraćaja investicija, zahtevi da se ograniči ukidanje radnih mesta mogu dovesti do ograničavanja rasta produktivnosti. U situaciji u kojoj ustanovljavanje alternativne ekonomske »racionalnosti« nije neposredno moguće osnovni pravac osporavanja tehničkih mera koje podrivaju snagu radničke klase mora obuhvatiti i društvenu opravdanost i pravdu i vezati se sa dugoročnom perspektivom ekonomskog razvitka. Ponovo, nema mesta iluzijama da ovakva opozicija u ovom trenutku može dati velike rezultate. Pa ipak, ona može dovesti do značajnih kompromisa. Stvar se, neposredno, tiče toga da i u novu eru budu preneta organizaciona i politička dostignuća najpozitivnijih kretanja radničke klase i borbe radnih ljudi ostvarena tokom dugog perioda industrijskog kapitalizma. Likvidacija ovog nasleđa je upravo sastavni deo programa političkih snaga koje su sada na sceni. To nije program homogene kapitalističke klase na ekonomskom nivou niti jedinstvenog političkog bloka. Ipak, to je snažna tendencija u onoj meri u kojoj se može, na političkom nivou, identifikovati sa vizijom grube »progresivne« ekonomske i tehničke racionalnosti.

Borba za odbranu tehničkog razvitka, naročito u onim industrijskim oblastima u kojima je srce industrijskog sindikalnog pokreta, biće značajna u narednim godinama. Ova borba, realno gledano, može sprečiti najgore, iako je ona po prirodi takva da teško može imati potencijal dovoljan za neposredno ujedinjavanje progresivnih snaga i radnih ljudi. Tehnička promena obično napreduje iz sektora u sektor, tako da u određenom trenutku najveći deo radnika se ne oseća neposredno ugroženim. Glavni, neposredni efekat na radnike u drugim sektorima može biti (ili bar obećavati) viši životni standard, ukoliko smanjenje troškova (proizvodnje) u transformisanim sektorima rezultira u niže cene.

Ideološko-politički, grupe radnika neposredno izložene agresiji tehničkih promena su često prikazane kao »privilegovane« — ove »privilegije« će izabrati menadžeri i vlasnici. Ovaj »privilegovan« status stvara mogućnost da se borba date grupe radnika okarakteriše kao borba za vlastite, uske i sebične interese, od malog značaja za ostale.

Digitized by Google

Uprkos svim ovim teškoćama, takva je borba od ključnog značaja. Kompromisi koje ona nameće kapitalu su, u neposrednom ekonomsko-tehničkom smislu, od koristi uglavnom za radnike određenog sektora. Što je, možda, još važnije, posledice poraza u ovoj sferi — jednostavno pasivno mirenje sa tehničkom transformacijom — značile bi ne samo likvidaciju najpozitivnijih ideja određenih ideološko-političkih tradicija, već izgradnju tehničkog poretka koji neće primati nove ideje radnika.

Ulaženje u takvu borbu bez iluzija — njoj danas u SAD treba pomoći da se organizuje — može sprečiti najgore. Da bi se postiglo više, treba povezati ove »protektivne«, odbrambene napore sa širim programima razvoja.

VI

Tehnički razvitak se ne može locirati ni u »bazi« niti u »nadgradnji«. On se nalazi u centru integralnog društvenog procesa i, zahvaljujući tome, može da proizvodi i realizuje projekte. Sa stanovišta radnih ljudi ova borba je »razvojna«, onog trenutka kad oni pristaju da ulažu napore u pravcu restrukturiranja (tehnička strana »pasivne revolucije«).

Danas je u SAD iluzorno očekivati da radni ljudi na ovom terenu mogu sami izvojevati pobede. Ali neke su pobede moguće, kao što su moguća i istinska otkrića. Ovde ulazimo u sferu modernog pozicionog rata, produžene bitke za alternative, ekspanziju uticaja radnih ljudi. Jasno, ne postavlja se pitanje doslovnog stvaranja još uvek dalekih »alternativa«, kao kad bi bile dve vrste fabrika automobila u SAD, jedna pod jednostranom dominacijom kapitala, a druga organizovana po nekoj sasvim drugačijoj logici. Pozicioni rat na terenu tehničke promene može dobiti samo oblik *tumačenja* formi u određenim slučajevima, sa konfliktnim (čak i »iracionalnim«) pokazateljima promena u odnosima snaga.

Ovaj pozicioni rat zahteva intervencionističku političku strategiju koja će se izgrađivati kroz debate u okviru i izvan države. U ovakvim debatama — i sličnim, na nivou preduzeća, kao i u sferi samog naučno-tehničkog razvitka — mogu se primeniti neki kriterijumi kojima bi se merile određene tehničke inicijative:

— Da li je »efikasna« u uskom racionalno-ekonomskom smislu? Prepuštanje ovog pitanja menadžerima i kapitalistima znači ograničavanje borbenog polja i dopuštanje da protivnik odredi uslove pod kojima se vodi debata. Nema razloga da se očekuje, zdravo za gotovo, da su kalkulacije o efikasnosti sačinjene bez greške čak ni u najužem smislu.

— Da li je bezbedna i zdrava? Ovo pitanje postaje veoma teško čim se udaljimo od generalizacija (na primer, hoće li uvećati ili smanjiti broj nesrećnih slučajeva na poslu?) i dođemo do normativa o zdravlju.

— Da li je po formi demokratska ili bi mogla biti takva? Ima formi koje su manje ili više podložne direktnoj kontroli i

Digitized by Google

takvih koje angažuju. Ovo se pitanje iz perspektive potčinjenih grupa vezuje sa problemom moći. Tokom vremena može se razviti tendencija ka vezi između sposobnosti pojedine grupe da koristi moć i njene sposobnosti da nametne demokratske zahteve. Ipak, ima slučajeva kad društveno-tehničke forme dopuštaju ispoljavanje moći radničke klase, a ne podstiču razvijanje demokratije na radnom mestu (mada mogu podstaći *sindikate* u tom pravcu) — za šta je klasična linija montaže dobar primer.

— Da li utiče na razvoj? Neke tehničke forme olakšavaju razvoj znanja i sposobnosti; druge ih ograničavaju.

Ova pitanja uokviruju problem razvoja za one radne ljude koji stoje pred procesom tehničkih promena. Treba učiniti i dve napomene. Prvo, ove kriterijume nisu izmislili radni ljudi; oni postoje kao problemi za menadžere i kapitaliste i kao razlog za konflikte. Drugo, ovi kriterijumi nisu uvek konzistentni i često predstavljaju izbor koji treba učiniti i koji uvek ima cenu. Da nema takvih, neposrednih konflikata, stvari bi bile mnogo jednostavnije. Ali, naročito ako se ima u vidu heterogenost radne snage u određenoj sredini (mnogo manje nego u raznim sektorima), proces koordiniranja i odabiranja strategije u odnosu na ove kriterijume je složen i po karakteru potpuno politički.

Zato što je tehnička promena deo procesa društvene reprodukcije, borba za probleme razvoja je nužno borba kroz koju *izrastaju* ekonomske i političke snage. Ovo je jedan od najkomplikovanijih aspekata problema tehničke promene. Nema snage koju borba ne dodiruje, ni u jednoj oblasti. Ali, naročito u ovoj tehničkoj oblasti je jasna veza između »politike« i formiranja grupa. Na primer, borba za uvođenje novih tehnologija u automobilsku industriju je borba za to kakva će radnička klasa postojati u toj sredini. Slično tome, borba za nove oblike informativne tehnologije veoma mnogo znači za one ljude koji rade u administraciji. Zbog toga sindikati i razni savezi nalaze često da im je lakše da se opredele za odbrambenu, »protektivnu« borbu nego da se upuštaju u borbu za razvoj jer ona postavlja izazov ranije utvrđenim identitetima.

Danas u SAD konflikti zbog tehničkog razvoja utiču i na oblikovanje klasnih snaga u novom društvenom poretku. Ovaj novi poredak će, svakako, biti u okvirima istorijskih granica kapitalizma. Prema tome, budućnost neće doneti u potpunosti nove klase, već reformisanje glavnih, »tradicionalnih« kapitalističkih klasa, klase kapitalista, radnika, sitne buržoazije i raznih prelaznih društvenih slojeva. Zahvaljujući ovome, možemo govoriti o »novoj« radničkoj klasi, onoj čije konture tek treba da se odrede, a čije su veze sa današnjom radničkom klasom neizvesne. Isto tako, možemo govoriti i o »novoj« kapitalističkoj klasi, čije pravne forme (i ekstenzivna birokratizacija) ne dozvoljavaju da se ona svede na zbir pojedinačnih kapitalista.

Na ovaj način strateška »razvojna« pitanja reprodukuju, iz socijalističke perspektive, konkretne oblike novih klasa, kao i političke procese kroz koje ovi oblici nastaju. U SAD, na primer,

Digitized by Google

postoji sistem veza između poreske politike, energetske politike i radnog zakonodavstva. Ovaj sistem će igrati važnu ulogu u *konstituisanju* »nove« radničke klase u energetskom sektoru. Dok postojeće forme nude realne mogućnosti, nestabilnost današnjeg trenutka ukazuje na različite ishode.

U SAD se ključna pitanja tiču kontura (»novih«) osnovnih klasa u okviru kapitalizma i njihovih novih odnosa. Ni jedna od osnovnih klasa nije homogena niti je na putu da to postane. Čak i u ovim uslovima javlja se kroz borbu oko tehničkih pitanja problem nastajanja novih formi protoklasne stratifikacije. U društvima gde je kapitalizam eliminisan tehnički izbor je još jasnije i direktnije vezan za ukupnu šemu društvene stratifikacije. Razvoj tehničkih šema u takvim uslovima predstavlja problem stratifikacije i moći, uključujući i pojavu uočljivih »klasnih« oblika. Nema ni jednog apsolutno određenog pitanja koje se odnosi na ove probleme, a tiče se »interesa« jedne ili druge društvene grupe. Umesto toga, u toku je konfliktni i beskrajni proces restrukturiranja sa nizom manje-više demokratskih i egalitarnih ishoda.

VII

Može li se nešto reći o mogućnostima za razvoj koje leže u svim tehnologijama koje najavljuju »treću industrijsku revoluciju« ili prelaz na »postindustrijsko« društvo? Kao što treba da je jasno, nema načina da se ovim novim tehničkim formama pripiše jednostrana predodređenost. One ne »zahtevaju« posebne društvene aranžmane u relaciji funkcionalne potrebe.

Ipak, manje-više mogući, slični aranžmani se mogu predvideti. Ako je tehnologija društveni proces, onda, pored ukazivanja na to da neke osnovne društvene forme uslovljavaju njenu egzistenciju, treba da je moguće sagledati potencijalne pravce razvoja.

Najšire gledano, tehnologije koje nastaju izgledaju veoma kompatibilne društvenim organizacijama koje imaju sledeće karakteristike: fleksibilne su, decentralizovane, antiautoritarne, odlikuje ih pluralizam i otvorenost. Ove karakteristike su potpuno različite od mnogih oblika koji danas preovlađuju u industrijskim tehnologijama, i na Zapadu i na Istoku.

Fleksibilnost se očituje sposobnošću razvijenih (kompjuterizovanih) sistema da se ponovo povežu, ako se jednom prekinu, i restrukturiraju na razne načine, prema neposrednim potrebama, za razliku, na primer, od tradicionalne, tvrde forme linije montaže. Drugi primer: efikasnost moderne multifunkcionalne organizacije društvene službe zahteva organizaciju koja je mnogo manje kruta od statične birokratije.

Decentralizacija se odnosi ne samo na »kompjuterizovane« momente u raznim sistemima, već na razvijanje »proizvodnih« sistema (kao što su prerađivački pogoni koji rade bez prestanka) u kojima je kontrola radnog procesa široko disperzirana među radnike. Malo je mogućnosti da se izvede potpuna »mehanizacija«

Digitized by Google

takvih procesa zbog potrebe da se radna snaga tako organizuje da bude sposobna ne samo da ispravi greške u primarnoj fazi operacija, već i da kontroliše mehanizme koji ispravljaju te greške »prvog reda«.

Antiautoritarizam se vezuje za tendencije decentralizacije ovih tehnologija, što zahteva nove oblike participacije koji ne odgovaraju homogenoj menadžerskoj eliti. Ovaj »antiautoritarizam« nije apsolutna opozicija koordinaciji, već samo posledica decentralizovanih i participativnih oblika koji daju neposredno osećanje odgovornosti i uopšte spremnosti radnika.

Pod pluralizmom se misli na umnožavanje mesta na kojima se u složenom, decentralizovanom sistemu odlučuje, tako da mogućnosti centralnih organa da nameću odluke mora da opadaju čak i ako volja da se one održe postoji. Prirodno, ova mesta na kojima se donose odluke mogu postati i mesta konflikta ili formiranja interesa.

Konačno, otvorenost znači slobodan tok informacija, na dva načina. Barijere horizontalnoj komunikaciji — kroz preduzeće, na primer — otežavaju procenjivanje efikasnosti (u odnosu na alternativu) decentralizovanih jedinica. Drugo, barijere toka informacija od vrha ka dnu — vertikalno čuvanje tajne — dižu nove barijere procesu ocenjivanja alternativa i stvaraju beskrajne probleme u oblasti mikro-planiranja.

Nanovo, ove tehničke tendencije nisu apsolutno funkcionalne neophodnosti, već pre izvori pritiska. Ako pritisak ide jednim, glavnim pravcem, to ne znači da nema suprotnih tendencija u formama koje nastaju, ako se imaju u vidu društveno-političke sredine u kojima do njih dolazi. A to ne znači, takođe, ni to da nema mogućnosti da se nove tehnologije prilagode autoritarnim kapitalističkim ili etatističkim sredinama, iako su, u tom slučaju, troškovi veći.

Sledeći (možda ekstreman) primer ukazuje na probleme koji se pojavljuju: u SAD (i nekim drugim zemljama) tehničke mogućnosti da se uvede multifunkcionalni kućni komjputer. Pojedini domovi bi imali terminale koji bi komunicirali direktno sa drugim domaćinstvima. Na jedan način, to je neka vrsta analogije telefonskog sistema, ali tako proširenog da omogućuje bogatu dvosmernu komunikaciju (i čuvanje/vraćanje) informacija. Danas su takvi sistemi preskupi za najveći broj građana (a kritični trenutak kad će oni postati »potrebni« za pojedinačna domaćinstva još uvek je daleko). Nije nikakva utopija misliti o takvom sistemu ako se ima u vidu dramatičan razvoj tehnike i stalan pad cena u toj oblasti.

Očito, takav sistem komuniciranja bi pružio izvanredne mogućnosti za društveni razvoj — u obrazovanju, radu i distribuciji. U isto vreme on bi ugrozio mnoge oblike čuvanja državnih i privrednih tajni u okviru društvenog sistema i podrio predstave o posedovanju ideja (formula, procesa itd.). Do toga bi došlo iz dva razloga. Prvi, veliki broj informacija bi se mogao brzo širiti kroz takav sistem — kroz njega bi se mogle novine izdati, mogao

Digitized by Google

bi se objaviti »tajni« izveštaj preduzeća o investicionoj politici i planovima za relokaciju, mogao bi se preneti »zabranjeni« rad u vidu analize političkih ili kulturnih kretanja. Drugi, takav sistem se ne bi mogao kontrolisati bez ogromnog administrativno-policijskog aparata koji bi bio u stanju da registruje svaku razmenu informacija. Takav metasistem bi se mogao izgraditi, ali bi bio veoma skup ne samo zbog direktnih troškova, već i zbog toga što bi zahtevao kvalifikovanje ljudi, radnu snagu i osiguranje distributivnih funkcija prvobitnog sistema.

Danas nije nemoguće zamisliti da se putem takvog sistema može pokušati ograničavanje autoritarnosti upravljanja. Pa ipak bi to bio, verovatno, veoma nestabilan sistem, stalno izložen napetosti i neprijatnostima unutar sebe samog. A bio bi to, svakako, i »neefikasan« sistem. »Neefikasnost« bi bila posledica činjenice da takav sistem sam sebe ograničava, ne uspeva da sagleda nove mogućnosti za društveni razvoj i rast. On bi mogao biti »efikasan« iz perspektive dominirajućih ekonomskih i političkih interesa.

Ovaj primer ne ukazuje na neprevladivu suprotnost između snaga i odnosa proizvodnje. On pre ukazuje na konfliktno polje tehničkih i društvenih mogućnosti na kojima će izrasti nove snage i voditi se nove bitke. Tehnički razvitak je pitanje društvenog i političkog rasta, a ne stvar »kontrolisanja tehnologije«, kao da je ona prirodni fenomen.

Impulsi u pravcu otvorenosti, decentralizacije, pluralizma, fleksibilnosti i antiautoritarnosti se pojavljuju kroz tehničke tendencije u okvirima određenih institucionalnih sredina, bilo preduzeća ili obrazovnih institucija. Tehnički oblici koji nastaju sugeriraju dve teme za društvene organizacije koje angažuju različite institucije na najširem nivou. Ove teme se mogu rezimirati kao »planiranje« i zahtevi za pluralizmom.

Pojam planiranja je često ukazivao na racionaliziranu dominaciju društva nad prirodom. Ovo može lako postati pojam racionaliziranog planiranja mehanizama putem kojih se može dominirati nad prirodom. Takvo shvatanje je prisutno već vekovima. Ono je konkretizovano kroz moderne mehaničko-industrijske motive koji kao da obećavaju da se ishod, do u detalje, može predvideti. Što se tiče novih tehničkih sistema čija fleksibilnost i otvorenost prete da se preliju preko ranije određenih granica, mogućnosti da se izrade sveobuhvatni, detaljni planovi izgledaju van domašaja. Teško je čak i zamisliti detaljnu specifikaciju odnosa među jedinicama. Reakcija na ovu složenost je vraćanje mehanizmu tržišne privrede da bi se korigovale greške u planiranju. Ali takvi mehanizmi su, u najboljem slučaju, negativni korektivi. Stvarni problem nije u tome što se ne može dobiti celovita informacija, koja bi onda osigurala izradu sveobuhvatnih planova. Problem je u tome što je teško izraditi i reprodukovati sisteme čiji su elementi refleksivni, kreativni i mogu ponoviti složene procese unutrašnjeg i spoljašnjeg prilagođavanja. Ove odlike su i »karakteristike« i »rezultati« i zbog toga se, u principu,

Digitized by Google

ne mogu podvrgnuti potpunom planiranju niti direktivama odozgo. Ili se mogu naći u određenim društveno-tehničkim formama ili ne.

Te forme se, opet, ne mogu u potpunosti isplanirati, čak ni ako se uloži etatistički ili autoritarni, kapitalistički napor. Pošto ove forme imaju tendenciju da se diferenciraju i umnožavaju, one daju sve veći pluralizam formacija društvenih, ekonomskih i političkih interesa. Kako ova multiplikacija neprestano teži da prevaziđe svaki mehanizam za planiranje, rezultat je pluralizam društvenih interesa, a problem njihova koordinacija. Takva koordinacija, razume se, pretpostavlja momente centralizacije. Međutim, u meri u kojoj se centralizacija i ukrupnjavanje interesa nameću pre nego što su sami došli do izražaja, društvena cena — neefikasnost, loša komunikacija, smanjena produktivnost — sve više raste.

Na kraju, nema opravdane teorijske osnove koja bi pomogla da se u ovoj sferi učini razlika između društveno-ekonomskog pluralizma i političkog pluralizma. Takva distinkcija se odnosi na jedno ranije vreme, naročito na Zapadu, kad je, bar u principu, bilo moguće, i to mnogo jasnije nego danas, povući crtu između državnog i građanskog sistema. Međusobno prožimanje politike i države sa društvenim i privrednim životom danas — Zapad i Istok — znači da odluka koja za sobom povlači i najmanje ozbiljne posledice koncentriše ekonomske, političke i društvene/kulturne elemente. Pravo pitanje nije da li politički pluralizam »treba da postoji«, već kako se on izražava — otvoreno, institucionalno ili formalno na načine koje javnost kritikuje i o kojima razmišlja ili slepo i polusvesno, kroz igru poluartikulisanih interesa u okviru i protiv navodno homogenih političkih struktura. U drugom slučaju još jednom se cena pseudototalizacije političkih interesa javlja kroz društvenu i tehničku neefikasnost i deformacije.

Razvojni impuls tehnologija koje nastaju ohrabruje oblike društvene organizacije u pluralnim, autonomnim centrima političke i društvene moći. Ovo je daleko od maštanja o potpuno regulisanoj društvenoj sredini. Ali to nije ni utopija bez konflikta, san o potpunom pomirenju interesa. Čak i u sredini kao što je ona u SAD, gde će bitke za tehnologiju najčešće poprimati oblik blokiranja logike eksterminacije i najbrutalnijih oblika društveno-tehničkog restrukturiranja, nova tehnička rešenja stvaraju mogućnosti za otvoreno, pluralističko društvo. Tehnička dimenzija ove mogućnosti koja tek nastaje pokazuje ne u pravcu savršenog upravljanja stvarima, već otvorenog, u potpunosti političkog i refleksivnog procesa društveno-tehničkog razvoja.

Digitized by Google

Su Shaozhi

Socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija, demokratizacija, strategija razvoja

(Diskusija o kineskom putu ka modernizaciji)

Cilj za koji se bori kineska Komunistička partija je da u narednom istorijskom periodu postepeno preobrazi Kinu u snažnu socijalističku zemlju sa modernom poljoprivredom, industrijom, nacionalnom odbranom, naukom i tehnologijom i visokim nivoom demokratije i kulture. Cilj razvoja koji treba dostići do kraja ovog veka je da se »svakom omogući da živi srazmerno dobro«. Ali, kako konkretnije izraziti ovaj uopšteni cilj? Za koji put i za koje korake se treba odlučiti ka njegovom ostvarenju? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, moramo se osloboditi starih i novih predrasuda i ustanoviti tačno i precizno uslove koji danas postoje u Kini i odnose između raznih faktora u sferi privrednih aktivnosti, kao i sačiniti temeljnu studiju o kineskoj ekonomskoj i socijalnoj strategiji razvoja. Drugim rečima, treba proučiti pitanje kineskog puta ka modernizaciji.

Zemlje u razvoju su, u prošlosti, prilikom određivanja svojih razvojnih ciljeva, često uzimale industrijski razvijene zemlje kao svoj model razvoja, sa naglaskom na rast bruto nacionalnog proizvoda (BNP), putem koga je trebalo da dostignu blagostanje i prosperitet koji su bili generalna orijentacija njihovih strategija

Digitized by Google

razvoja. Ovakva strategija razvoja je poznata kao konvencionalna strategija razvoja (KSR).

Ekonomisti i sociolozi su postali svesni da BNP, kao mera ekonomskog razvoja i dostignuća jedne zemlje, ima ozbiljne nedostatke i ograničenja. Na primer, BNP ne izražava neke subjektivne i objektivne faktore koji su veoma značajni za socijalnu dobrobit, pa zbog toga ne može tačno da pokaže nivo potrošnje ili ekonomskog blagostanja. Konvencionalna strategija razvoja, koju su usvojile neke zemlje u razvoju i koja ih vodi slepo ka rastu BNP bez obzira na njihove nacionalne uslove, kako bi dostigli i prestigli neke druge zemlje, pokazuje u praksi ozbiljne nedostatke. Težnja da se ostvare nepraktični razvojni ciljevi dovodi do disproporcija u privredi, neracionalnosti ekonomske strukture i do socijalnih problema kao što je povećanje nezaposlenosti, nedostatak roba široke potrošnje i osetne razlike između bogatih i siromašnih.

Zahvaljujući nezadovoljavajućim rezultatima postignutim u primeni konvencionalne strategije razvoja, poslednjih godina se razvojna strategija usmerava ka cilju koji će obezbediti da se u uslovima povećanja proizvodnje mogu dati garancije o efikasnijem zadovoljavanju osnovnih ljudskih potreba. Da bi se on ostvario, istražuju se razne alternativne strategije razvoja (AST). Karakteristika ovog tipa razvojne strategije je u tome da strateški cilj nije više samo postizanje rasta BNP, već, u isto vreme, i posvećivanje pažnje drugim faktorima. Neki smatraju da treba posvetiti ozbiljnu pažnju tome da se garantuje efikasnije zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba ili minimalnih ljudskih potreba. Drugi stavljaju naglasak na fizički kvalitet života. Neki tvrde da je imperativ rast uz obezbeđenje jednakosti. Zbog toga, gledano kroz statistiku, nije više dovoljno prikazati samo vrednosti BNP. Od nedavno se traga za novim indeksima kako bi se našla adekvatnija merila ili se BNP prilagođava u skladu sa potrebama ovakve vrste ili se koriste novi indeksi zajedno sa BNP po stanovniku (ili NNP po stanovniku). Alternativne strategije razvoja traže nove sisteme mera.

Među onima koji se obično upotrebljavaju su i: mere ekonomskog blagostanja (the Sustainable Measure of Economic Welfare — MEW), čiji su autori ekonomisti SAD William D. Nordhaus i James Tobin; fizički kvalitet indeksa života (the Physical Quality of Life Index — PQLI), autora Morrisa D. Morrija, američkog ekonomiste, i indeks ASHA, koji je izradila Američka asocijacija socijalnog zdravlja (the American Social Health Association). Svi ovi sistemi mera predstavljaju veliki korak napred u odnosu na sistem nacionalnog knjigovodstva BNP i NNP.

Konvencionalna strategija razvoja se već pokazala neuspešnom u praksi. Kina je, svakako, neće primeniti. Da bi se mogla formulisati zdrava strategija privrednog i društvenog razvoja koja je u skladu sa uslovima koji postoje u Kini i koja je u praksi izvodljiva i masama korisna, moraju se proučiti četiri glavna pitanja: socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija i

Digitized by Google

demokratizacija. Na osnovu takve studije će biti određen dugoročni cilj razvoja do kraja ovog veka, koji će se, zatim, definisati u konkretne mere i elemente vezane za formulisanje mernog sistema socijalnog razvoja koji odgovara kineskim karakteristikama i međunarodno je komparabilan.

Socijalizam

Kina je socijalistička zemlja u razvoju. Prilikom formulisanja strategije njenog privrednog i društvenog razvoja najvažniji princip, od koga se ne može odstupati, jeste taj da se dosledno sledi put socijalističkog razvoja.

Materijalna i tehnološka baza socijalizma je podruštvljena masovna proizvodnja. Najvažnije karakteristike socijalističkih odnosa u proizvodnji su: javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ukidanje eksploatacije i raspodela prema radu. Cilj socijalističke proizvodnje je zadovoljavanje materijalnih i kulturnih potreba svakog pojedinca u najvećoj mogućnoj meri. Nadgradnja socijalizma je visok stepen demokratije i kulture. Opšti ciljevi socijalizma su: ogroman razvoj proizvodnih snaga, veliki napredak u politici i kulturi i, konačno, ostvarenje komunizma — asocijacije slobodnih ljudi među kojima su eliminisane sve klasne razlike i usvojen princip da svako daje u skladu sa svojim mogućnostima, a uzima prema svojim potrebama.

Kineska strategija ekonomskog i socijalnog razvoja ni u kom slučaju se ne svodi samo na ubrzavanje ili dostizanje i prestizanje drugih zemalja u njihovom ekonomskom razvoju, već nju čine negovanje njenog socijalističkog karaktera i briga da ne skrene sa generalne orijentacije ka socijalizmu.

Zato prilikom formulisanja kineske strategije razvoja sledeće tri stvari treba imati u vidu: ona mora voditi razvoju proizvodnih snaga, konsolidaciji socijalističkih odnosa u proizvodnji i ostvarenju socijalne jednakosti. Ni ekonomski ni socijalni princip ne treba odviše naglasiti na račun onog drugog.

Da bi se iskoristila inicijativa i kreativnost radnih ljudi i stalno rasla produktivnost rada, treba poštovati princip svakome prema radu, uz prihvatanje razlika u dohotku i mogućnosti da neki ljudi postanu imućni pre drugih. Ova vrsta razlika u dohotku nastaje kao posledica prosperiteta radnih ljudi, koje ne smeju postati odviše velike kako ne bi dovele do polarizacije i pojava eksploatacije. U isto vreme, na osnovu rasta proizvodnje, pored porasta ličnih dohodaka, porašće i kolektivno društveno blagostanje.

Oblici odnosa u proizvodnji i nagrade za rad mogu biti različiti da bi bili u skladu sa prirodom i nivoom razvitka proizvodnih snaga, ali na način koji neće dopustiti pojavu eksploatacije. Istovremeno postojanje javnog sektora, kolektivne privrede i privatnih preduzeća u određenim granicama obezbediće i rast proizvodnje i povećanje zaposlenosti. Njihov cilj treba da bude zado-

Digitized by Google

voljavanje materijalnih i kulturnih potreba svih članova društva. Ne treba zanemariti ni materijalnu ni intelektualnu stranu.

Ostvarivanje socijalizma kao konačnog ishoda razvoja znači emancipaciju i dobrobit ljudi i maksimalno zadovoljavanje njihovih materijalnih i kulturnih potreba. »Maksimalno« se odnosi na nivo koji dozvoljava rast proizvodnih snaga, što ne isključuje ograničenja. Materijalne i kulturne potrebe, prema Marksu, uključuju i potrebu da se preživi, da se živi i razvija. Potreba da se preživi je čovekova osnovna i minimalna potreba. Potreba da se živi i razvija, međutim, podrazumeva poboljšanje kvaliteta života. Sve ove potrebe imaju dve strane — materijalnu i intelektualnu.

Sa materijalne strane, čovekova primarna potreba se sastoji od osam glavnih kategorija: hrana, odeća, prebivalište, dnevne potrebe, sredstva za prevoz, obrazovanje, zdravstvena nega i rekreacija. Odnos između ovih kategorija čini strukturu potrošnje. Ova struktura potrošnje nije uvek ista. Sa rastom ekonomskog i kulturnog nivoa i povećanjem dohotka radnih ljudi obim i struktura potrošnje se menjaju. Na primer, kako proizvodnja raste, potrošnja hrane opada, a potrošnja trajnih dobara, obrazovanje i potrebe za rekreacijom se relativno uvećavaju.

Kad je u pitanju stalno zadovoljavanje sve većih materijalnih i kulturnih potreba ljudi, koje stalno rastu, kineska politika izgradnje treba da se okrene od nastojanja da se razvije teška industrija, »u kojoj je čelik ključna karika«, ka politici čiji su akcenti na rastu proizvodnje potrošnih dobara i u kojoj teška industrija služi uglavnom za to da zadovolji potrebe industrije potrošnih roba; proizvodnja sredstava za proizvodnju se usklađuje sa proizvodnjom potrošnih roba, a struktura proizvodnje se uklapa u potrošnju. Ovo je politika koja će omogućiti privredi da krene putem zdravog razvoja.

Kineska politika razvoja ne samo da treba da dâ visok prioritet proizvodnji potrošnih roba, već i da odredi nivo potrošnje koji treba dostići u svakoj fazi. Na primer, kad je u pitanju hrana, treba poimenično navesti godišnju potrošnju žitarica, mesa, mleka, jaja i prosečnu dnevnu vrednost hrane u kalorijama. Uz to, uslove stanovanja treba izraziti kvadratnim metrima po stanovniku; obrazovanje kroz stopu nepismenih, broj studenata na hiljadu stanovnika; zdravstvenu negu kroz stopu smrtnosti, broj obolelih i prosečan životni vek; broj lekara i bolničkih kreveta na hiljadu stanovnika; treba postaviti i druge, još određenije ciljeve. Konkretne zadatke treba postaviti i u oblasti razvoja teške industrije kako bi se ostvarili napred navedeni ciljevi. Zatim, da bi se moglo garantovati zadovoljavanje potreba života i razvoja, treba osigurati ne samo materijalna sredstva, već i slobodno vreme. Postepeno povećavajući dužinu slobodnog vremena, sve više treba razvijati aktivnosti koje su korisne za čovekovo mentalno i fizičko zdravlje i koje pomažu dizanju njegovog kulturnog nivoa.

U socijalističkom društvu, na osnovu poboljšanja postignutih u materijalnom životu, i intelektualni život će pretrpeti promene.

Digitized by Google

To važi za njegove razne vidove uključujući politički, naučni, umetnički, kulturni, kao i razne aspekte ljudskih odnosa. Ukratko, on je sastavni deo demokratizacije političkog i društvenog života, društvene stabilnosti, pravde i jednakosti i visoko razvijenog društvenog morala. Iako je materijalni standard života u razvijenim kapitalističkim zemljama relativno visok, ipak u njima dolazi do društvenih nereda i velikih intelektualnih lišavanja. Tamo nema »osećanja sigurnosti« u političkom i društvenom životu. Ljudi nisu oslobođeni straha, pa zbog toga ne žive istinski srećnim životom. U italijanskom društvu, na primer, ima četiri zla — kriminal, droge, terorizam i mafija, koji ugrožavaju normalan život ljudi i izazivaju društvene krize. U socijalističkom društvu društveni problemi kao što je uzimanje droga, prostitucija, terorizam i slično ne postoje. No, socijalističko društvo se ipak nije u potpunosti oslobodilo ostataka i uticaja starog društva koje je nasledilo. Zbog toga društveni problemi kao kriminal, saobraćajne nesreće i razvodi i »društveni indeksi« kao stope kriminala, saobraćajnih nesreća i razvedenih brakova još uvek zabrinjavaju. Ciljevi koje obuhvata razvoj treba da obuhvate i potrebu da se ove cifre smanje i da se postepeno uspostave etički odnosi zasnovani na komunističkom moralu i negovanju novih društvenih vrednosti.

Treba istaći nedostatke koje je doneo proces modernizacije u kapitalističkim zemljama.

Razni nedostaci nastali u procesu modernizacije kapitalističkih zemalja izazivaju sve veću zabrinutost. U drugoj polovini sedamdesetih godina počeo je pokret za »postindustrijsko društvo« na Zapadu. To je škola mišljenja koja se zalaže za udaljavanje od moderne zapadne industrijske ere (koju su preplavili otpaci, zagađenost i nemiri) i prelazak na idealno doba čije su odlike štedljivost, čistoća, stabilnost i jednakost.

Glavni nedostaci nastali u procesu industrijalizacije na Zapadu, na koje ukazuje ova škola mišljenja, zaslužuju našu pažnju i svakako ih treba izbeći.

Prvi nedostatak je problem velikih količina otpadaka. Kapitalizam se zbog svoje dekadentne prirode razvio u potrošačko društvo koje mora da se oslanja na otpatke i stimulans za prosperitet. Njegove karakteristike su »masovna proizvodnja, masovna zloupotreba i masovni otpadi«. Na primer, automobil, koji predstavlja rasipnički oblik života, u zapadnim zemljama je postao zlo. Putovanje prevoznim sredstvima prevelikom brzinom takođe nije u skladu sa ekonomskim principima. U zapadnom »civilizovanom životu« kupovanje novih automobila, satova, moderne odeće i drugih predmeta kojima se dokazuje društveni prestiž je, bez sumnje, potrebno da bi se obezbedio opstanak, a ne da bi se živelo ili razvijalo. Ovakvu vrstu potrošačkog društva treba, svakako, nastojati da izbegnemo.

Drugi nedostatak je zagađenost sredine i poremećenost ekološke ravnoteže. Sa brzom industrijalizacijom i urbanizacijom industrijski otpaci i prevelika upotreba hemijskih đubiva i pesti-

Digitized by Google

cida su doveli do ozbiljne zagađenosti sredine i ekološke neravnoteže. Otpadne i industrijske vode i otpaci materijala su zagadili izvore, reke, jezera, pa čak i mora, i ugrozili život riba i ptica i truju ljude i životinje. Štaviše, korišćenje supertankera za transport nafte i nesreće na moru prilikom vađenja nafte doveli su do zagađenja mora. Nuklearni otpaci nastali u procesu stvaranja nuklearne energije i nesrećni slučajevi na nuklearnim elektranama doveli su do radioaktivne polucije. Izduvni industrijski gasovi su povećali količinu ugljendioksida u atmosferi i utiču na klimu na celoj Zemlji. Sagorevanje goriva koja sadrže sumpor dovelo je do prisustva kiselina u vodenom talogu, što izaziva koroziju građevina i uništava šume, jezera i ribnjake. Zagađenost izazvana hemijskim đubrivima i pesticidima, kao što je DDT, takođe veoma opasno i značajno utiče na ekološki sistem. Na Zapadu odnos između povećanja stepena industrijskog i poljoprivrednog razvoja i pogoršavanja problema zagađenosti i ekološke ravnoteže je već izazvao zabrinutost ekonomista, ekologa i sociologa. Čak i u toku procesa preliminarne industrijalizacije u Kini ovakvi problemi postaju sve ozbiljniji. Prilikom formulisanja strategije razvoja Kine mora im se posvetiti mnogo pažnje.

Treći nedostatak je zloupotreba prirodnih resursa i njihovo postepeno iscrpljivanje. Da bi postigle maksimalne profite, kapitalističke zemlje su u eksploataciji i korišćenju resursa pribegle neselektivnim metodama koje karakteriše zloupotreba i rasipanje. Ni na koji način nije energetska i neenergetska kriza na Zapadu došla slučajno. Treba voditi računa da strategija razvoja Kine ne krene istim putem. Zapad počinje da obraća pažnju na primenu solarne energije ili na obnovljive energije i na organsku obradu zemlje — prelazak na organska đubriva, biološku kontrolu i konzerviranje tla. U Kini, zbog lošeg upravljanja i malih ekonomskih rezultata, problem rasipanja resursa kao što su energija i šume već je postao ozbiljan i izaziva zabrinutost.

Četvrti nedostatak su društveni problemi. Zapadna modernizacija sa svojim insistiranjem na materijalnim ciljevima je dovela do socijalnih problema kao što su prenaseljenost gradova, povećanje nezaposlenosti, polarizacija između bogatih i siromašnih, moralna degeneracija, povećana otuđenost u međuljudskim odnosima, intelektualna deprivacija, dekadencija i povećanje kriminala. U procesu modernizacije Kine se apsolutno ne sme dozvoliti da dođe do ovakvih problema.

Neke zemlje u razvoju su se u procesu svog razvoja u velikoj meri oslanjale na strani kapital i tako se golemo zadužile da su postale čak i predmet ekonomske i političke kontrole transnacionalnih korporacija. Kina i toga mora da se čuva i da to izbegne. Aktivno ćemo unapređivati ekonomsku saradnju i tehnološku razmenu sa drugim zemljama i racionalno koristiti strani kapital, ali sve to mora da se zasniva na nezavisnosti i oslanjanju na sopstvene snage.

Digitized by Google

Kineski uslovi

Kao što se marksizam mora kombinovati sa realnošću svake zemlje da bi revolucija mogla da odnese pobedu, tako strategija razvoja mora za polazno stanovište uzeti postojeće uslove da bi dala pozitivne rezultate. Kina je socijalistička zemlja u razvoju sa ogromnom teritorijom, velikim brojem stanovnika i dugom istorijom, a ima i jedinstvenu istorijsku i kulturnu tradiciju. Potrebno je da se izradi studija kineskih uslova i, polazeći od nje, da se izradi studija kineskih uslova i, polazeći od nje, da se formuliše strategija koja će odgovarati kineskoj situaciji.

Uslovi koji postoje u svakoj zemlji imaju više dimenzija i zahtevaju detaljno i dublje istraživanje da bi mogli biti potpuno shvaćeni. Slažem se sa mišljenjem izraženim u »Belešci o održavanju Seminara o strategiji privrednog i društvenog razvoja« koja kaže: »Uslovi koji postoje u našoj zemlji nisu samo prirodna sredina, to jest nacionalni resursi koje nudi zemlja, stanovništvo (i kao izvor radne snage i kao potrošači), već i svi aspekti ekonomskog razvoja kao što su nivo razvitka nauke, obrazovanje i kultura, svi značajni društveni aspekti, kao i aspekt raznih društvenih odnosa i suprotnosti koje takođe treba da budu uzete u obzir. Oni treba da obuhvate staro kinesko nasleđe, promene koje su nastale u periodu između osnivanja Narodne Republike i ukidanja »kulturne revolucije«, ali i promene tokom četiri i više godina posle završetka »kulturne revolucije«.«[1] Ispitujući kineske uslove, treba nastojati da se shvate kineske mogućnosti i prouče razni potencijali za razvoj, kao i sva preimućstva i teškoće u eksploataciji ovih potencijala. I ovi se uslovi mogu u potpunosti razumeti kroz detaljnu i produbljenu analizu i do njih se ne može doći preko noći. Ipak, pažnju treba obratiti na sledeće najvažnije aspekte:

Kina ima milijardu stanovnika, od kojih 800 miliona živi na selu. Ova činjenica čini osnovni uslov Kine i ukazuje da strategija razvoja treba prvenstveno da osigura razvoj poljoprivrede, kako bi ona mogla da zadovolji potrebe ljudi, posebno onih koji žive na selu i čine 80% stanovništva, da im osigura hranu i odeću i omogući da sve bolje žive. Ovo pitanje je vezano za celokupnu stabilnost zemlje. Drugo, ono ukazuje da kineska strategija razvoja treba na odgovarajući način da tretira i pitanje potpune zaposlenosti, to jest pitanje potpunog iskorišćenja postojećih ljudskih resursa. Treće, tvrdi se da razvoj poljoprivrede treba da bude osiguran proučavanjem puteva da se podigne produktivnost rada u toj oblasti, kao i plasman poljoprivrednih proizvoda. Ovo se, dalje, nadovezuje na važno pitanje zadovoljavanja osnovnih potreba i drugih potreba ljudi u gradovima i smanjenja zavisnosti od uvoza poljoprivrednih proizvoda.

[1] Odeljenje za istraživanje politike Državne naučne komisije i drugih pet jedinica, »Beleška o održavanju Seminara o strategiji privrednog i društvenog razvoja« (12. II 1981, str. 4).

Digitized by Google

Dok je Kina relativno bogata u prirodnim resursima, nedostaju joj sredstva i tehnologija za njihovu kratkoročnu eksploataciju, iz čega proizlazi da su resursi za proizvodnju i izgradnju u neposrednoj budućnosti ograničeni. Ovo je drugi, značajan aspekt uslova koji danas postoje u Kini i on ukazuje na to da prilikom određivanja ciljeva kineskog razvoja, uz stope akumulacije i stope rasta, treba vezati i naše mogućnosti i ne prelaziti granice u okviru kojih se moraju osigurati resursi u datom periodu, pri čemu mislim na sirovine, goriva, energiju, tehnologiju, tehnički personal, menadžment i kvalifikovane radnike. Zatim, ovo ukazuje i na potrebu da se ima uvid u visinu iskorišćenog stranog kapitala i uveze inostrana moderna tehnologija onda kad domaće nema. Pa ipak, treba proveriti da li u okviru strategije investicija, tehničke mogućnosti, infrastruktura i ponuda energije i sirovina nisu precenjene. Najzad, vidi se da investicije u ljude postaju značajna komponenta kineske strategije razvoja, da bi se, u visokom stepenu, povećala sposobnost celog stanovništva na kulturnom, tehničkom i menadžerskom planu.

Pre oslobođenja kineska industrija je bila veoma zaostala. Tokom trideset i više godina posle osnivanja Narodne Republike industrija je doživela ne mali napredak. Godine 1980. ukupna vrednost osnovnih sredstava po prvobitnim cenama se popela na preko 410 milijardi juana. Ipak, njeni današnji problemi leže u nedovoljnoj iskorišćenosti i maloj privrednoj zaradi preduzeća. Produktivnost rada i profitna stopa mnogih preduzeća zaostaju za onima koje se postižu u razvijenim zemljama, a ne dostižu ni svoje nekadašnje rekorde. Zbog toga je u sadašnjoj fazi privrednog razvitka potrebno da se promeni metod davanja državnih investicija, izgradnje novih fabrika i povećanja proizvodnje. Rast proizvodnje u budućnosti neće se postizati samo izgradnjom novih fabrika ili povećanjem investicija, već povećanjem uloge koju preduzeća imaju u celini i boljom organizacijom menadžmenta. U narednih pet godina ili čak više, sem u slučaju nekih potrebnih projekata, da bi se ojačale slabe karike u lancu privrede, kao što su energija i transport, neće biti izgradnje novih fabrika. Ograničena sredstva će prvo biti iskorišćena za eksploataciju potencijala, inovaciju i tehnički preobražaj postojećih preduzeća. U Kini mašinska industrija, koja proizvodi opremu za sve druge sektore nacionalne privrede, već je dostigla značajan nivo razvoja. To je činjenica koja izdvaja Kinu od nekih zemalja u razvoju. Kineska modernizacija treba da vodi računa da zaštiti i razvija vlastitu mašinsku industriju. Unošenje inostrane opreme ima za cilj da je dalje razvije, a ne da je oslabi. Problemi kineske mašinske industrije su: neorganizovanost sistema, nepovezan menadžment, rascepkanost, nizak tehnološki nivo, niska efikasnost i iracionalna struktura. Zato, kad je reč o mašinskoj industriji, naglasak treba staviti na reorganizaciju i tehničku transformaciju.

Po osnivanju Narodne Republike Kine kineski privredni sistem je izgrađen prema modelu visoko centralizovanog planskog

Digitized by Google

sistema jedne strane zemlje. Nedostatak ovog sistema je njegova prevelika centralizacija i krutost. Ozbiljne greške učinjene od druge polovine pedesetih godina i sabotaža kontrarevolucionarne klike Lin Biaoa i Jiang Qing su ne samo onemogućile privredni i društveni razvoj Kine, već su dovele i do iracionalnosti u privrednom sistemu, privrednoj strukturi, organizaciji preduzeća, kao i do problema kao što su ekološka neravnoteža, sektorske disproporcije, dislokacije proizvodnje u odnosu na tražnju, niskih privrednih rezultata i velikih gubitaka. Zbog toga je neophodno da u kinesku strategiju razvoja bude uključen program privredne reforme koja će dovesti do postepene racionalizacije privredne strukture, privrednog sistema i organizacije preduzeća, tako da se uspostavi uravnotežen razvoj i stabilan rast nacionalne privrede.

Na intelektualnom planu, uticaj istorijskog i nacionalnog nasleđa na karakter kineskog privrednog i društvenog razvoja takođe treba potpuno uzeti u obzir. Kvaliteti kao što su marljivost, hrabrost i štedljivost koje su radni ljudi stekli tokom vekovne borbe protiv prirode, vladara i tradicija, spremni da pomognu jedni drugima, kao i dobri porodični odnosi su pomogli privredni i društveni razvoj i sprečili korozivne elemente kapitalizma, pa ih treba dalje razvijati i dati im socijalističku sadržinu. Što se tiče nasleđa dugotrajnog feudalnog despotizma u ideologiji i politici i uticaja buržoaske ideologije, stvari kao što su patrijarhalno ponašanje, samovolja, kult ličnosti, »forum jednog čoveka«[2], birokratizam, snage inercije kod malih proizvođača, potcenjivanje nauke i tehnologije i manuelnog rada čine veliku prepreku privrednom razvoju i moraju biti eliminisane.

Moderna nauka i tehnologija

Nauka je snaga koja motiviše istoriju. Nauka i tehnologija su proizvodne snage od kojih privredni razvoj mora zavisiti. Naročito napredna, moderna nauka i tehnologija su zamenile ljudsku radnu snagu mašinama, čime je veoma porasla produktivnost rada, smanjeni proizvodni troškovi, brzo povećan asortiman proizvoda i obezbeđeno konstantno poboljšanje kvaliteta. Nije slučajno što se u formulisanju razvojnog programa kao cilj uvek postavlja napredna, moderna nauka i tehnologija.

No, kao i druge stvari, moderna nauka i tehnologija takođe su medalja sa dva lica. Njihovi problemi su sledeći:

Sposobnost moderne industrije da »apsorbuje« ljudsku radnu snagu je mala zato što moderna industrija ima visoko učešće organskog kapitala, pa sa porastom investicija tražnja za živim radom relativno opada. Ovo rešenje nije potrebno zemljama u razvoju u kojima je pritisak na zapošljavanje veoma visok.

Moderna industrija zahteva velike investicije i obučen kadar sa visokim naučnim i tehničkim kvalifikacijama. I ovo je u su-

[2] Samo jedan čovek ima pravo da govori.

Digitized by Google

protnosti sa potrebama zemalja u razvoju u kojima su nivoi obrazovanja i akumulacije prilično niski.

Moderna industrija troši veoma mnogo energije i drugih resursa i stvara velike probleme zbog zagađivanja i prenaseljenosti gradova.

Podrazumeva se da se, u cilju ostvarenja kineskog programa modernizacije, u praksi mora pokloniti velika pažnja proučavanju i razvoju nauke i tehnologije, kao i uvođenju moderne tehnologije u druge zemlje. Pa ipak, naučna i tehnološka politika, kao sastavni deo strategije privrednog i društvenog razvoja, moraju biti usklađene sa socijalističkim ciljevima proizvodnje i kineskim uslovima. Sad se postavlja pitanje kako osigurati da nauka i tehnologija, pretvorene u snažnu dinamičnu snagu za povećanje privrednog i društvenog blagostanja i razvitka privrede, odigraju svoju ulogu. Da bi se to postiglo, potrebno je da nauka i tehnologija, kao deo strategije kineskog razvoja, vode računa o sledećih pet tačaka:

Treba dati prioritet proizvodnji potrošnih dobara i razvoju poljoprivrede i sela.

Takođe treba u potpunosti iskoristiti kineske prednosti, a izbeći nedostatke i proučiti puteve i načine da se postigne najracionalnije korišćenje resursa kojima raspolaže Kina, uključujući i ljudske resurse. Treba dati prioritet razvoju onih industrijskih grana koje zapošljavaju mnogo radne snage, umesto grana koje angažuju mnogo kapitala i onih sektora za čijim je proizvodima velika tražnja, a koji traže male investicije, a brzo donose zarade.

Nauka i tehnologija moraju prvo služiti tekućim potrebama privrednog razvoja. Razvijena tehnologija vodi tehnološkom progresu, ali naglasak naših izučavanja treba staviti na primenljive tehnologije i napore koje treba uložiti da se njima dobro ovlada. Važno je uočiti razliku između apstraktnog koncepta nauke, same za sebe, i koncepta tehnologije koja se tokom određenog perioda može primeniti u nekoj zemlji. Pre upotrebe i unapređivanja nekih tehnologija bitno je proveriti da li su one primenljive, a ne slepo težiti samo ka modernim tehnologijama, jer one koje se mogu primeniti su one koje će doneti privredne rezultate u postojećim uslovima u datoj zemlji, a one prve će samo izazvati gubitke ako nisu prilagođene okolnostima i proizvoljno se primenjuju.[3] Isto važi i za uvezene tehnologije. Zbog toga samo neke moderne tehnologije koje imaju strukturni značaj mogu se upotrebiti ukoliko uslovi to dopuste, i to samo ako zaista mogu uvećati privredno i društveno blagostanje, a u najvećem broju ostalih slučajeva koristiće se primenljive tehnologije. Potrebno je da se razvije automatizovana, mehanizovana i poluautomatizovana proizvodnja i manuelni rad kako bi u potpunosti bili upotrebljeni ljudski resursi, a proizvodnja unapređena i po obimu i po kvalitetu.

[3] Yu Quanyuan, »Značaj istraživanja integracije nauke i tehnologije i privrednog i društvenog razvoja«, Svetska konferencija o privredi, Hangzhou.

Digitized by Google

Demokratizacija

Modernizacija se ne može jednostavno izjednačiti sa industrijalizacijom ili privrednim rastom, već treba da, pored njih, obuhvati i demokratizaciju. Godine 1919. glavne parole koje je kineskom narodu ponudio Pokret nove kulture govorile su o unapređenju demokratije i nauke. Demokratija je zaista neophodna modernizaciji. Bez nje nema socijalizma, nema modernizacije.

Modernizacija treba, na svaki način, da obuhvati i razvoj nauke i tehnologije, obrazovanje, metode upravljanja i ostalo, tako da dovede do porasta produktivnosti rada i razvije proizvodne snage. Demokratizacija je od velikog značaja za sve što je već navedeno, pa tako i za privredni razvitak. Razlozi za to su sledeći:

Inicijativa i kreativnost radnih ljudi su značajne za porast produktivnosti rada i rast proizvodnih snaga, te je demokratizacija jedini put koji će omogućiti radnim ljudima da postanu gospodari svojih preduzeća, društva i države i koji će razviti njihovu inicijativu i podstaći njihovu kreativnost.

Ako želimo da ubrzamo privredni razvitak, treba da postupimo u skladu sa objektivnim ekonomskim zakonima. No, shvatanje ovih zakona nije rezultat nekog izuzetnog genija, već desetina miliona radnih ljudi i proizlazi iz prakse. Jedino demokratizacija može osigurati da se izbegne samovolja, eliminišu mešanja s leva i s desna, a iskustva ispravno rezimiraju.

U socijalističkoj zemlji »klasične društvene prepreke privrednom razvoju« (Brus), to jest anarhično stanje proizvodnje, periodične krize prevelike proizvodnje itd. su postepeno eliminisani. No, nasleđe feudalnog despotizma i kapitalizma, koje je ostalo iza starog društva u vidu prevelike koncentracije moći u rukama nekoliko ljudi, »foruma jednog čoveka«, samovoljno donetih privrednih odluka, gluposti i nekompetentnosti i birokratizma koji je ravnodušan prema mukama i teškoćama radnih ljudi, postaje prepreka privrednom razvoju. Demokratizacija je dobar lek za ove nedostatke.[4]

Razvoj nauke i tehnologije, s druge strane, eliminiše neznanje masa, olakšava akumulaciju i širenje znanja i vodi porastu broja intelektualaca i upotrebi sredstava informisanja u društvu, pa čak i u celom svetu, čime se ubrzava proces demokratizacije. Zbog toga su demokratizacija i modernizacija jedan te isti proces. One unapređuju jedna drugu i razvijaju se zajedno.

U zemlji kao što je Kina, kojom je hiljadama godina vladao feudalizam, iako ni feudalna ekonomska baza ni politički sistem više ne postoje, dejstvo ostataka feudalnog despotizma i njegove ideologije još traje. Oni umanjuju prednosti socijalističkog sistema koji se razvija u svim oblastima i postaju prepreke na putu Kine ka modernizaciji. Zbog toga, dok formulišemo kinesku stra-

[4] Su Shaozhi, »Privredni razvoj i demokratizacija«, Svetska konferencija o privredi, Hangzhou.

[5] *Sabrana Titova dela* (1974—1980), kinesko izdanje, People's Publishing House, str. 403.

Digitized by Google

tegiju privrednog i društvenog razvoja, pitanju demokratizacije treba da damo prioritet. Potrebno je usvojiti mere koje će podstaći razvoj socijalističke demokratije, kao što je osnivanje i razvoj raznih organa, uključujući i Narodni kongres na svim nivoima, kongrese predstavnika radnika i rukovodilaca u svim radnim jedinicama putem kojih narod može istinski i efikasno da ostvaruje svoja prava donošenja odluka o političkim, privrednim i društvenim poslovima, kao i kontrolu i sistem pravosuđa, čija je svrha da dovedu do savršenstva demokratsko upravljanje državom, društvom i preduzećem. Treba preduzeti efikasne mere kako bi se ona demokratska prava ljudi koja predviđa Ustav sprovela u život, a i ubuduće treba činiti napore da se, korak po korak, izgradi socijalističko zakonodavstvo, usavrše današnji kineski zakoni i omogući da oni pruže bolju zaštitu građanima u ostvarivanju njihovih demokratskih prava. U Rezoluciji o određenim pitanjima u istoriji Partije posle osnivanja Narodne Republike Kine, koju je doneo Centralni komitet KPK, jasno je rečeno da je »osnovni zadatak socijalističke revolucije postepeno izgrađivanje visoko demokratskog socijalističkog političkog sistema«. Pitanje koje vredi proučiti u ovom kontekstu jeste kako statistički izraziti stepen demokratizacije. Što se tiče učestvovanja radnih ljudi u donošenju političkih i ekonomskih odluka, u Jugoslaviji postoje značajni statistički podaci na koje se ovde možemo osloniti. Godine 1979. u govoru koji je održao na velikom zboru u Beogradu, koji je organizovao Savez komunista Jugoslavije, predsednik Tito je rekao: »za vrijeme posljednjih izbora u proljeće 1978. godine izabrano je skoro 800.000 ljudi u delegacije, od čega je 53.000 delegata izabrano u skupštine društveno-političkih zajednica, na svim nivoima. Ako se ovoj cifri dodaju članovi radničkih savjeta, mjesnih zajednica i članovi raznih komisija mjesnih zajednica, onda se može reći da preko 1,2 miliona ljudi učestvuje u donošenju političkih odluka putem delegatskog sistema«[5]. Godine 1979. Jugoslavija je imala 21,968.000 stanovnika. To znači da je oko 18,3% ukupnog broja stanovnika direktno učestvovalo u procesu donošenja političkih odluka.

Od Treće plenarne sednice svog jedanaestog Centralnog komiteta Komunistička partija Kine je odredila ispravan pravac socijalističke modernizacije, koji je u skladu sa kineskim uslovima. Pitanje kako da se formuliše strategija privrednog i društvenog razvoja koja će slediti ovaj ispravan pravac još uvek zahteva mnogo rada.

Digitized by Google

Teodoro Petkoff

Nauka, tehnologija i ekonomske perspektive Latinske Amerike*

Uvod

Osnovna teza ovog rada je da sadašnja kriza — kroz koju, od pre jedne decenije i više, prolazi svetska kapitalistička privreda — otvara mogućnost da neke nerazvijene zemlje iznova definišu sopstveno uklapanje u čitav sistem, na autonomnijim osnovama povoljnijim za istinski razvoj, mada je, s druge strane, tačno da kriza istovremeno pokreće skup snaga i procesa koji teže stvaranju nove društvene podele rada, podele koja bi garantovala prevlast industrijalizovanih zemalja. Koji će od ova dva na izgled protivrečna procesa preovladati? Razume se, to zavisi od niza faktora, čija bi integralna analiza prevazilazila ciljeve ovog rada. Ograničićemo se na to da ukažemo na ulogu nauke i tehnologije u ekonomskim perspektivama Latinske Amerike, jer tu ulogu smatramo jednim od ključnih faktora koji određuju tok događaja.

Odmah moramo reći da se zadatak koji smo sebi postavili suočava s dvojakom teškoćom. S jedne strane, tvrdi se da postojeće teorije, kako teorija razvoja tako i teorija zavisnosti, ima-

* Zahvaljujem na saradnji koju su mi prilikom izrade ovog rada pružili profesori Heinz R. Sonntag i José A. Silva Michelena.

Digitized by Google

ju mnoge nedostatke kada je reč o tumačenju naučnog i tehnološkog fenomena u nerazvijenim zemljama. Drugim rečima:

»Dok je prva teorija zasnovana na prevashodno mehaničkoj ideji da postoje određene tehnološke rezerve (*»technology shelf«*), pohranjene na univerzitetima i u preduzećima razvijenih zemalja, koje se zatim koriste u relativno manje razvijenim zemljama kada to opravdava njihova unutrašnja situacija u pogledu cena faktora proizvodnje i veličine tržišta, takozvana »teorija zavisnosti« zamišlja relativno manje razvijene zemlje kao suštinski pasivna društva, sklona da sasvim nekritički prihvataju tehnološki razvoj iz inostranstva. Ovo viđenje stvari dopunjeno je krajnje neadekvatnom percepcijom razlika koje, u pogledu kvalifikovanosti radne snage i unutrašnjih tehnoloških kapaciteta, postoje između pojedinih zemalja s relativno nižom razvijenošću. Sve se one sagledavaju na isti način, kao društva koja su podjednako nezrela na naučnom i tehnološkom planu.«[1]

S druge strane, ako se problem ispituje s istorijskog stanovišta, postaje jasno da je uloga koju igraju nauka i tehnologija krajnje složena i protivrečna, jer je istovremeno i pozitivna i negativna.

»U poslednjih dvadesetak godina transfer industrijske tehnologije, koji potiče uglavnom iz zemalja OECD, u stvari je doveo do stvaranja nekoliko polova industrijskog razvoja u trećem svetu. S druge strane, međunarodni transfer tehnologije u priličnoj meri je negativno uticao na pristup zemalja u razvoju osnovnim *(hard-core)* naučnim i tehnološkim znanjima i na njihovu sposobnost da revitalizuju sopstvene potencijale za društvenu i tehničku inovaciju, kako individualne tako i kolektivne.«[2]

U ovom radu prihvatamo jedno strukturalno istorijsko stanovište, nadajući se da ćemo tako precizirati sadašnju i buduću ulogu nauke i tehnologije u ekonomskim perspektivama Latinske Amerike, a time i probleme i zadatke koji stoje pred nama ukoliko želimo da planiramo strategiju za izgradnju novog društva, strategiju koja bi podrazumevala prevazilaženje nerazvijenosti u kontekstu društvene pravde i političke slobode.

Svetska kriza

Ako želimo da analiziramo ekonomske perspektive Latinske Amerike, moramo se ukratko osvrnuti na opštu sliku koju pruža svetski privredni sistem, a naročito njegov kapitalistički deo, budući da su latinoameričke privrede povezane s ovim sistemom tesnim vezama zavisnosti i međuzavisnosti. Oni koji proučavaju i analiziraju ponašanje kapitalizma na svetskom nivou jednodušni su

[1] Jorgé Katz, »Notas sobre el Tema Tecnológico en América Latina«, Međunarodni susret o Brandtovom izveštaju, Bogota i Vilja de Lcjva, Kolumbija, 22—25. oktobar 1980, FESCOL: Bogota.

[2] Dieter Ernst (ed.), *Industrial Development and International Transfer of Technology: Trends and Policy Issues*, poseban broj »Vierteljahresberichte«, mart 1981, str. 11.

Digitized by Google

u tvrđenju da postoji kriza, mada o njoj govore s različitim stepenom emfaze i dramatizacije. Postojanje ove krize izgleda da potvrđuju i makroekonomski podaci i određene pojave. Što se tiče ovih prvih, dovoljno je ukazati na činjenicu da je prosečna godišnja stopa rasta privreda svih zemalja OECD zajedno, koja je u šezdesetim godinama iznosila 4,8%, u sedamdesetim godinama bila svega 2,2%; da je u glavnim privredama kapitalističkog centra u proseku došlo do izrazitog pada proizvodnje (na primer, u 1975. godini u svim zemljama OECD zajedno zabeležen je pad proizvodnje od 0,5%, a situacija je bila slična i u ostalim godinama te decenije); da je smanjenje industrijske proizvodnje bilo posebno izraženo u industrijama onih roba koje su doživele veliku ekspanziju od završetka drugog svetskog rata do kraja šezdesetih godina i da je posebno pogodilo upravo njih; i da takve tendencije, iskristalisane u navedenim podacima, uz izuzetak prolaznih obnavljanja (kao što je bio slučaj 1977. godine), izgleda da postoje i danas, početkom osamdesetih godina. Što se, pak, tiče određenih pojava, dovoljno je da pomenemo dve, obe izuzetno značajne. S jedne strane, u periodu između 1972. i 1980. godine dolazi do stalnog povećavanja nezaposlenosti u svim zemljama kapitalističkog centra (Engleska, od 2,2% 1973. do 8,6% 1980. godine; Francuska, od 2,3% do 7,3% u istom razdoblju; Savezna Republika Nemačka, zemlja koja najbolje kontroliše nezaposlenost, od 1,4% 1971. godine do 4,3% 1980. godine itd.). S druge strane, tokom čitave prethodne decenije odvijao se proces inflacije, koji je, izgleda, nemoguće zaustaviti ili preokrenuti — brojke se kreću od 7% godišnje u Japanu, preko 8% u Saveznoj Republici Nemačkoj i 12% u Francuskoj, sve do 23% u Italiji 1980. godine.

Ovi pokazatelji i pojave dobijaju još veću snagu kada se konstatuje, kao što, u stvari, čine sociolozi i politolozi iz centralnih kapitalističkih zemalja, da recepti ekonomske politike zasnovani na kejnzijanizmu više nisu u stanju da otklone recesiju. Tokom dugog perioda ekspanzije posle drugog svetskog rata primena tih recepata omogućila je da se na efikasan način prevaziđu pojedinačne recesije i tako održe ritam i brzina ekspanzije. To je išlo tako daleko da su neki naučnici i političari već slavili dolazak »postcikličnog kapitalizma«. Međutim, kada je došlo do krize, instrumenti ekonomske politike zasnovani na ovim receptima pokazali su se sve neefikasnijim i nisu bili u stanju da reše probleme koji se u njoj javljaju. Kriza je opisana kao »stagflacija«, naime to je kriza koja se odlikuje *stag*nacijom i in*flacijom* istovremeno, što je, svakako, nova kombinacija za teorijske i praktične ekonomiste. Javili su se i pokušaji da se raniji recepti zamene merama ekonomske politike, u osnovi monetarne prirode, koje proističu iz neoliberalnih i neokonzervativnih gledišta kakva zastupaju F. A. Hayek i Milton Friedman sa svojom »čikaškom školom«; ali, uprkos ovakvim pokušajima u nekim zemljama, do sada se ne nazire kako bi kriza mogla biti prevaziđena.

Ozbiljnost krize i teškoće u njenom prevazilaženju navele su brojne naučnike da je označe kao strukturnu krizu, drugim re-

Digitized by Google

čima, kao krizu onog modela akumulacije kapitala koji je bio karakterističan za period ekspanzije posle drugog svetskog rata. To je, dakle, produžena kriza koja se neće okončati sve dok u proizvodni aparat ne bude uvedeno dovoljno inovacija da se stvori niz novih »vršnih industrija«, industrija koje bi predstavljale osovinu novog modela akumulacije kapitala.

Ovu činjenicu je važno uzeti u obzir zbog toga što ona predodređuje ulogu koju nauka i tehnologija, danas i u budućnosti, treba da imaju u svetskoj privredi u celini.

U međuvremenu, svetskoj kapitalističkoj privredi i dalje preti zaoštravanje tendencije ka padu profitne stope i sindromi koje smo gore ukratko opisali. I mada, u okviru ove duge krize, može doći do momenata obnove nekih državnih privreda (kao što se 1977. godine desilo gotovo u svim zemljama kapitalističkog centra, a u prvom tromesečju 1980. godine, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama), to nije u suprotnosti s produženom i strukturnom prirodom krize. Sve do svoje krize kapitalizam se razvija na cikličan način. Najzad, pod pretpostavkom da se sadašnja kriza ispoljava na različite načine u pojedinim privredama kapitalističkog centra, javlja se tendencija porasta konkurencije među različitim državnim privredama, naročito među privredama Evropske ekonomske zajednice, Japana i Sjedinjenih Američkih Država.

Posledice po latinoameričke privrede

Odnosi zavisnosti i međuzavisnosti latinoameričkih privreda najbolje se ogledaju u činjenici da je oko 66% vrednosti izvoza iz Latinske Amerike orijentisano na razvijene kapitalističke zemlje, a svega nešto manje od 10% na socijalističke zemlje. Otuda se problemi koji pogađaju svetsku kapitalističku privredu šire i na Latinsku Ameriku. Jedan dokument Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku (CEPAL) govori o tome na sledeći način: »Tok svetske privrede, a naročito razvoj industrijskih zemalja s kojima Latinska Amerika održava najveći deo svojih spoljnih odnosa, posebno su uticali na ovo kretanje u pravcu povećanja cena i opadanja tempa rasta, a ozbiljni problemi kojima je zahvaćena svetska privreda imali su očigledno dejstvo i reperkusije na situaciju i perspektive daljeg razvoja latinoameričkih zemalja.« Ove činjenice nisu ništa novo. U toku prethodne strukturne krize (krize modela akumulacije kapitala) kapitalizma, između 1914. i 1945. godine, posledice su bile izuzetno katastrofalne za mnoge latinoameričke prvirede, tako da je upravo slabljenje veza zavisnosti omogućilo nekima od njih da započnu proces industrijalizacije, a drugima u kojima se takav proces — u manje ili više embrionalnom obliku — već odvijao da ga jače podstaknu. Prema tome, pitanje rezultata i posledica sadašnje krize za Latinsku Ameriku u svakom pogledu je od fundamentalne važnosti.

Digitized by Google

Prvi element koji treba uzeti u obzir kada odgovaramo na njega je nesumnjiva činjenica da se Latinska Amerika na početku osamdesetih godina prilično razlikuje od one iz tridesetih godina, pa i one sa sredine našeg veka. Bez obzira na zavisan, neravnopravan i često isključiv karakter procesa razvoja, ne može se poricati da je on znatno napredovao. To ilustruju i neki pokazatelji (dati prema podacima CEPAL): ukupan proizvod Latinske Amerike porastao je sa 60 na 220 milijardi dolara između 1950. i 1974. godine (uzimajući kao meru dolar iz 1970. godine); industrijska proizvodnja je u istom periodu povećana s 11 milijardi dolara na gotovo 55 milijardi dolara; učešće Latinske Amerike u svetskoj proizvodnji povećano je sa 18% na 24%; industrijski izvoz je 1950. godine iznosio 6%, a 1974. godine 18% ukupnog izvoza; fiksne bruto investicije porasle su sa 17% bruto proizvoda u 1950. godini na oko 22% u periodu između 1975. i 1980. godine; a godišnja stopa rasta, mada uz ogromne fluktuacije i ne na isti način u svim zemljama regiona, kretala se između 5% i 7% u toku čitavog dvadesetpetogodišnjeg perioda od 1950. do 1974. godine.

»I u tom periodu se u Latinskoj Americi ogromno razvio naučni i tehnološki potencijal i do te mere učvrstila ekonomska politika da se može reći da je to »kontinent koji od svih u trećem svetu ima najviše iskustva u planiranju i primeni mera ekonomske politike čiji je cilj prevazilaženje nerazvijenosti, kao i mera naučne i tehnološke politike koje ih podržavaju«.«[3]

Sve ovo ukazuje na neprestan razvoj proizvodnih snaga i odražava procese dubokih društvenih promena koji su imali svima poznate političke reperkusije. Drugim rečima, sadašnja kriza kapitalizma na svetskom nivou širi svoje dejstvo do Latinske Amerike koja jeste nerazvijena, ali je i mnogo više industrijalizovana, urbanizovana i modernizovana nego u doba prethodne strukturne krize kapitalizma. Da li je to prednost ili nedostatak iz ugla sposobnosti latinoameričkih privreda da se odupru širenju krize? To je pitanje na koje se ne može odgovoriti na jednostran način.

Sama obeležja modela razvoja (i različitih stilova koji su mu svojstveni) doprinela su ozbiljnim deformacijama procesa razvoja. Mnogo i često se govorilo o neravnopravnosti i neracionalnosti (pa i u kapitalističkom smislu) raspodele dohotka, koje su — bar u nekim zemljama — sprečile širenje unutrašnjeg tržišta i uvođenje stupnjevite privrede, umanjujući na taj način mogućnosti za puno korišćenje postojećih proizvodnih kapaciteta industrije. Tehnološka zavisnost je jedno od suštinskih obeležja koje sprečava osamostaljivanje privreda latinoameričkog regiona. Gotovo nekontrolisano učešće stranog (uglavnom severnoameričkog) kapitala u procesu industrijalizacije i razvoja dovodi do toga da se i dalje obavlja prenošenje vrednosti u pravcu zemalja kapitali-

[3] Carlos Contreras Quina, »El Conocimento Tecnológico, un Elemento di Progreso en la Implementación del Diálogo Norte — Sur«, referat održan na Međunarodnom susretu o Brandtovom izveštaju, op. cit., str. 12.

Digitized by Google

stičkog centra i neprekidno obnavlja periferna situacija kapitalizma u Latinskoj Americi. Osim toga, ovo je, bar u nekim privredama Latinske Amerike, doprinelo sve većoj denacionalizaciji najsavremenijih i najdinamičnijih privrednih sektora, pa je tim putem lokalnim buržoazijama i preduzimačkim elitama oduzeta »modernizatorska uloga« koju su im namenili recepti međunarodnih agencija za razvoj. Zbog manje uloge države u globalnom planiranju privredom (što proizlazi iz same prirode datih država, to jest iz hegemonističkih saveza koji se u njima stvaraju), raspodela privrednih delatnosti na njenoj teritoriji i dalje je suštinski neravnopravna, s poznatim posledicama kao što je krajnje neuravnotežen regionalni razvoj. Osnovne materijalne potrebe širokih obespravljenih slojeva nisu mogle da budu zadovoljene — da bi se ovo shvatilo, nije neophodno davati precizne podatke o visokoj stopi smrtnosti dece, neuhranjenosti, nedostatku stambenog prostora dostojnog ljudskog bića itd. Stopa nepismenosti je u Latinskoj Americi i dalje veoma visoka, a mogućnosti za obrazovanje su vrlo selektivno i neravnopravno raspoređene, kako u socijalnom tako i u regionalnom pogledu. Ne pretendujući na to da dajemo listu »nedostataka« danas važećeg modela razvoja i deformacija do kojih je on doveo, moramo da istaknemo kako su procesi društvenih promena, umesto da doprinesu demokratizaciji društva, privrede i politike u latinoameričkim zemljama, u mnogima od njih potpuno uništili najelementarniju i najformalniju političku demokratiju i poštovanje ljudskih prava. Jednom rečju, mada se ne mogu negirati velike promene i preobražaji do kojih je došlo u većini latinoameričkih privreda, isto je tako sigurno da je model razvoja koji ih je omogućio u važnim aspektima otkazao.

Kriza kapitalizma na svetskom nivou već se i te kako oseća u Latinskoj Americi. Na primer, već od 1975. godine počela je znatno da opada godišnja stopa rasta bruto proizvoda u ovom regionu — dok je 1974. godine iznosila 7,1% (što odgovara rastu od 4,3% po stanovniku), 1975. godine je iznosila svega 3,1% (ili 0,4% po stanovniku), 1976. godine 4,5% (ili 1,6% po stanovniku), a 1977. godine 4,4% (ili ponovo 1,6% po stanovniku) itd. Prognoze CEPAL, prema kojima je u drugoj polovini sedamdesetih godina godišnja stopa rasta trebalo da se kreće između 5% i 6%, pokazale su se suviše optimističke. S druge strane, da bi se mogle održati sadašnje skromne stope rasta, vladajući model razvoja traži povećanje uvoza, tako da je trgovinski bilans sve slabiji (samo između 1973. i 1974. godine deficit se povećao s 1,2 milijarde dolara na 9,5 milijardi dolara). Nema nikakve sumnje da je, otkako su povećane cene nafte, ovom deficitu doprineo i da mu i dalje doprinosi model razvoja koji se ugleda na privrede kapitalističkog centra i počiva na velikoj potrošnji jevtine energije. Tekući deficit platnog bilansa utrostručen je između 1973. i 1974. godine (s 4,1 milijarde dolara na 13,1 milijardi dolara). Zaduženja u inostranstvu koja su zatim usledila iznosila su krajem 1980. godine, prema veoma konzervativnim proračunima, 85

Digitized by Google

milijardi dolara. Među ostalim uzrocima ovog zaduženja je i smanjen priliv deviza zbog smanjenja tradicionalnog izvoza, izazvanog krizom (jer, kao što smo videli, industrijski ili netradicionalni izvoz još ne uspeva da bude dinamična osa latinoameričkog izvoza). Jednom rečju, globalna slika latinoameričke privrede ne izgleda naročito slavno.

Theotonio dos Santos i Sergio Aranda nedavno su ukazali na to da, slično posledicama ekspanzivnih faza kapitalizma na svetskom nivou, posledice krize isto tako izazivaju privremeni raspad perifernih privreda. Osim toga, dejstvo kako jednih tako i drugih posledica u velikoj meri zavisi od tipa privrede u datoj zemlji: »jače« privrede (s određenim stepenom razvoja proizvodnih snaga i otuda relativno razvijenijom industrijskom bazom) osećaju posledice ekspanzije i krize ranije, a »slabije« privrede kasnije. Među prve treba ubrojati Argentinu, Brazil, Čile, Meksiko i Venecuelu, a među druge Kolumbiju, centralnoameričke zemlje, Dominikansku Republiku i još neke; pored ovih dveju, postoji i treća grupa »zaostalih« zemalja (Paragvaj, Haiti, Bolivija). Jače privrede, dakle, još od 1973. godine osećaju posledice krize, koje su sve teže. Ne treba biti Kasandra da bi se predvidelo da će *relativna* stagnacija, uočljiva u tim privredama, biti sve dublja što kriza duže traje. (Treba reći da su prve manifestacije depresije 1973/74. godine u Meksiku i Venecueli mogle biti ublažene zahvaljujući pojačanoj eksploataciji nafte, odnosno povećanju njenih cena, dok se to ne može tvrditi u vezi sa zaoštravanjem ovih manifestacija poslednjih godina.) Ako ostavimo po strani za njih karakterističan stalno nizak stepen razvoja i otuda stalnu tendenciju ka stagnaciji, u slabijim zemljama (uključujući i zaostale) kriza će se izrazitije osetiti tek oko 1984. godine. Prema tome, perspektive latinoameričkih privreda prilično su sive, pa čak i mračne.

Kriza u centru svetskog kapitalizma unela je i nastavlja da unosi izmene u važeću shemu međunarodne podele rada. Jedna od tih izmena tiče se takozvanog »industrijskog procvata« periferije. On se javlja u dva oblika. U jakim i »poluperifernim« zemljama reč je o uvođenju industrija koje, usled visokog organskog sastava kapitala i/ili velike »društvene« cene (na primer, u pogledu zagađenja), u kapitalističkom centru najoštrije ispoljavaju tendenciju ka padu profitne stope — u pitanju su metalurška, petrohemijska, teška industrija, koje se onda prenose u poluperiferne zemlje. U tim zemljama veći stepen eksploatacije radne snage omogućava da se postigne veća profitna stopa. Ovaj oblik procvata često se ostvaruje udruživanjem transnacionalnog i lokalnog kapitala, što još više pojačava već pomenutu tendenciju ka denacionalizaciji latinoameričkih privreda i dovodi do njihove transnacionalizacije. Ove privrede tako se postepeno potpuno integrišu u »novu« međunarodnu podelu rada, koja sve više stiče obeležja međunarodno integrisanog proizvodnog sistema. Očigledno je da je ovaj oblik procvata najviše oproban u Brazilu i Meksiku, a da sada prodire u Venecuelu, Argentinu i Čile. Na-

Digitized by Google

suprot tome, u slabim ili »perifernim« zemljama nalazimo drugi oblik procvata. On se sastoji u uvođenju »zona slobodne proizvodnje« *(Free Production Zones)*, to jest zona gde se instaliraju industrije koje proizvode isključivo za tržišta centralnih kapitalističkih zemalja i tako postaju prava utvrđenja u okviru lokalnih privreda kojima ne donose nikakvu korist osim niskih nadnica za radnike. Slučajevi Dominikanske Republike, Haitija i Kolumbije najkarakterističniji su za ovaj drugi oblik industrijskog procvata. Kako se kriza produžava, oba oblika postaju sve izraženija. Odgovarajuće izmene u međunarodnoj podeli rada mogu, najzad, da se pretvore u poluge kojima centralni kapitalizam ublažava posledice krize sistema na svetskom nivou, pa čak ih i definitivno prevazilazi kada mu pođe za rukom da te izmene konsoliduje. To znači da se industrijski procvat ostvaruje prvenstveno u korist zemalja OECD. Bar je to ono što možemo da zaključimo iz niza nedavno završenih pojedinačnih studija. Tako se, na primer, u jednoj studiji o nekoliko najznačajnijih francuskih multinacionalnih kompanija tvrdi sledeće:

»Industrijski procvat postoji prvenstveno u regionu OECD, a sekundarno i u Brazilu. Njegovo osnovno obeležje je jačanje međunarodne podele rada »unutar grana« među zemljama OECD, uz uključivanje nekoliko zemalja SEV-a. Ovo je, opet, u priličnoj meri negativno delovalo na uslove transfera tehnologije u treći svet, što se naročito vidi iz jačanja »tehnološkog protekcionizma« koji primenjuju multinacionalne kompanije s bazom u zemljama OECD.«[4]

Jednom rečju, dakle, do sad »jedino postignuće« u takozvanom dijalogu Sever—Jug, to jest industrijski procvat, zapravo postoji samo zato što odgovara industrijalizovanim zemljama i, u stvari, može samo da poveća tehnološku zavisnost, čak i ako priznamo da su neke zemlje, kao, recimo, Brazil i Meksiko, učinile znatne korake u pravcu veće tehnološke prilagodljivosti. Razume se, industrijski procvat u određenoj meri stimuliše nacionalne naučne i tehnološke sisteme, i to se ogleda u naporima vladinih centara da podstaknu lokalni naučni i tehnološki razvoj. Uprkos tome, moramo priznati da ovi napori još nisu doveli do stvaranja »kritične mase« naučnika i tehnologa i da ne postoje materijalni uslovi da ovaj proces prilagođavanja, da ne kažemo stvaranja, bude u pravom smislu dinamizatorski.

Kada je reč o »sekundarnim« (mada prilično značajnim) efektima koji proističu kako iz stare strukturne problematike latinoameričkih privreda tako i iz strategija kojima se služi centralni kapitalizam počev od izbijanja krize, većina naučnika je saglasna da ih u osnovi ima pet.

Pored već pomenutog povećanja tehnološke zavisnosti, postaje naglašenija i globalna zavisnost latinoameričke privrede. Transnacionalizacija je sve čvršće povezuje s centralnim kapitalizmom,

[4] Dieter Ernst (ed.), op. cit. Ovde je reč o zaključcima jedne studije koju je izradio F. Geze, a koja je objavljena u istom broju citiranog časopisa.

Digitized by Google

a istovremeno se produbljuje njena potčinjenost međunarodnom privatnom finansijskom kapitalu. U tom kontekstu, usled sve značajnijeg prisustva transnacionalnih kompanija, uzima maha i opšta denacionalizacija mnogih latinoameričkih privreda. Ova poslednja tendencija biće još pojačana naporima države u nekim zemljama da poveća procentualno učešće netradicionalnog (= industrijskog) izvoza u svom ukupnom izvozu.

Latinoamerički uvoz i dalje će biti sve skuplji, delom zbog neukrotive inflacije u zemljama kapitalističkog centra (koju smo gore već pominjali), a delom zbog nove strukture međunarodne podele rada po kojoj centralne zemlje zadržavaju za sebe proizvodnju tehnologije, to jest one robe koja postaje sve potrebnija u procesu razvoja Latinske Amerike. Kako je ta proizvodnja u rukama monopolističkih transnacionalnih kompanija, malo je nade da bi moglo doći do smanjenja cena u ovoj oblasti.

Tendencija ka pogoršanju uslova razmene se nastavlja. Da se poslužimo rečima iz jednog dokumenta CEPAL, »ako uzmemo u obzir sve ove zemlje zajedno (to jest neizvoznice nafte — T. P.), potvrđuje se da im je poboljšanje odnosa razmene išlo na ruku u relativno kratkom periodu, naročito tokom 1973. i 1974. godine; međutim, položaj ovih zemalja kasnije je pokazivao tendenciju pogoršanja, pa za njih indeks odnosa razmene robe i usluga u poslednje dve godine odražava znatno niži nivo od onoga s početka sedamdesetih godina«.

Zaduženja će se i dalje povećavati. O tome smo već detaljnije govorili u ovom radu. Ali, ono što treba istaći je to da će se ova naglašena i ozbiljna zaduženost sve više širiti dok budu postojale zemlje čiji nivo zaduženosti prelazi »podnošljive« granice.

Kao posledica svega što je gore rečeno, treba pretpostaviti da će pokušaji regionalne i subregionalne integracije biti sve više onemogućavani. Takav razvoj događaja već je, recimo, vidljiv u unutrašnjim trvenjima u okviru Andskog pakta, koji je u poslednje vreme izgubio dva člana (jednog *de iure*, a drugog *de facto*), a sada mu prete i nova trvenja (up. nastojanje Perua da izmeni duh Odluke 24 koja se odnosi na ulogu i prerogative stranog kapitala i koja je, kao što znamo, bila jedan od velikih koraka napred u oblasti politike transfera tehnologije).

Razmatranja o novom stilu razvoja

Gornje tendencije, ipak, nikako nisu fatalne, u tom smislu da bi se nametale s pravom neminovnošću. Njih treba sagledati u kontekstu dubokih prigovora formulisanih tokom poslednjih godina na račun važećeg modela razvoja. Pored toga što su bili usmereni i protiv industrijske civilizacije u zemljama kapitalističkog centra (na primer, zbog njenog destruktivnog delovanja na odnos između čoveka i prirode), ovi prigovori sve više se šire u Latinskoj Americi. Dovoljno je podsetiti da Raúl Prebisch, jedan od »otaca« ovog modela, sve radikalnije postavlja taj model

Digitized by Google

na optuženičku klupu. U tome mu se priključuju široki krugovi u čitavoj Latinskoj Americi. Pokušaj da se dâ drukčiji odgovor još su prilično divergentni, ali izgleda da postoji saglasnost u pogledu potrebe da se promeni model razvoja za Latinsku Ameriku. Istovremeno, kao posledica efekata krize u latinoameričkim zemljama, raste narodno nezadovoljstvo, i to na sve delotvorniji način, što može dovesti do društvenih sukoba koji bi, u krajnjoj liniji, bili u stanju da izmene tok istorije.

Odgovor na pitanje o efektima i rezultatima krize kapitalizma na svetskom nivou zbog toga će biti uslovljen razmišljanjima sadržanim u prethodnom odeljku. Stanje svesti eksploatisanih masa Latinske Amerike se izmenilo, bez sumnje kao posledica dubokih preobražaja koje je ovaj region doživeo za poslednjih pedeset godina. Još uvek će biti moguće oglušiti se o njihove želje za zadovoljenjem materijalnih i nematerijalnih potreba. Ali, doći će čas kada te mogućnosti više neće biti.

U međuvremenu, važno je razjasniti koji su alternativni putevi mogući. Razume se, odgovor na ovo pitanje ne može biti jedinstven za celu Latinsku Ameriku. Njega treba davati posebno za svaki konkretan nacionalni slučaj, tako da je gotovo nemoguće ispuniti taj zadatak u ovom kratkom radu. No, bez obzira na ovo, u zaključku treba kazati nekoliko reči o globalnim perspektivama koje proističu iz dijaloga Sever—Jug i aktivnosti drugih međunarodnih foruma, uključujući UNCTAD i različite konferencije koje organizuju međunarodne organizacije, kao, na primer UNCSTD u Beču 1979. godine.

Prvi zaključak je da se od industrijalizovanih zemalja može vrlo malo očekivati u pogledu ispunjenja zahteva koje postavljaju nerazvijene zemlje. Već smo videli da podršku industrijalizovanih zemalja stvarno dobija jedino proces industrijskog procvata koji se tako ostvaruje da se uglavnom favorizuje zadovoljenje njihovih sopstvenih interesa i povećava tehnološka i, uopšte, ekonomska zavisnost zemalja u razvoju.

Drugi zaključak je da, »imajući u vidu takve tendencije, kapitalističke zemlje moraju pribeći novim sredstvima da legitimizuju ovakvu situaciju, s ciljem da podrže ortodoksnije metode političke, ekonomske i vojne dominacije«[5]. Uvereni smo da je jedno od tih novih sredstava mit po kojem će, putem transfera nauke i tehnologije, nerazvijene zemlje — u nekoj vrsti masovne imitacije Japana — moći da se razviju pod okriljem svetskog kapitalističkog sistema.

Razume se, ovakvi zaključci ne treba da dovedu do apsurda kakav bi bio suprotstavljanje industrijskom procvatu ili odbacivanje transfera nauke i tehnologije. Takav stav ne bi bio samo infantilan, nego i samoubilački. Ono što treba učiniti je definisati politiku orijentisanu na izvlačenje najviše koristi od svet-

[5] José A. Silva Michelena, *Science, Technology and Policies in a Changing World*, HSDRSCA-43/UNUO-243, The United Nations University, Japan, 1980, str. 6.

Digitized by Google

skih tendencija u sklopu posebnih uslova svakog regiona i svake zemlje.

Tako, u kontekstu odnosa Sever—Jug, treba da se ojača i produbi kolektivna akcija zemalja u razvoju, s ciljem da se, u pogledu kupovine tehnologije, postigne usvajanje na izgled nedostižnog kodeksa ponašanja za transnacionalne kompanije, izmena Pariske konvencije o industrijskoj svojini, poboljšanje protoka naučnih i tehnoloških informacija i ukidanje prakse »vezanih« kredita »kako se u zemljama Juga ne bi sprečavao razvoj sopstvenih kapaciteta u kadrovima i proizvodnji sredstava za proizvodnju«[6].

U pogledu sposobnosti prilagođavanja i postizanja naučnih i tehnoloških znanja, grupa naučnika koji su se sastali radi razmatranja Brandtovog izveštaja, a koju smo već pominjali, predložila je[7]:

a) Stvaranje stabilnih mehanizama za finansiranje naučnog i tehnološkog razvoja, kojima bi trebalo da rukovode same zemlje Juga.

b) Davanje većih mogućnosti tehničkim preduzećima, proizvođačima sredstava za proizvodnju i istraživačkim institutima u operacijama međunarodnih i regionalnih finansijskih agencija.

c) Podršku stvaranju kvalifikovanih kadrova u zemljama Juga, pri čemu bi se mogli koristiti različiti mehanizmi.[8]

d) Izradu projekata tehnološkog razvoja u oblastima od zajedničkog interesa za Sever i Jug, kakve su razvijanje nekonvencionalnih izvora energije i eksploatacija morskog dna, s tim da se u rukovođenju obezbedi učešće zemalja u razvoju.

Iz analize svetske krize i njenog delovanja u Latinskoj Americi koju smo dali u ovom radu lako je zaključiti da bi bilo suviše nerealno, da ne kažemo naivno, očekivati da se kroz postojeće mehanizme za pregovaranje između Severa i Juga ostvare gore definisani ciljevi i mere, ma koliko oni nekima mogli izgledati nimalo radikalni. Kao što je poznato, jedan od političkih efekata krize u razvijenim zemljama — mada srećom ne u svima — bilo je stvaranje ultrakonzervativnog talasa protiv trećeg sveta, a to je još više otežalo dijalog između Severa i Juga. S druge strane, kada se okrenemo nerazvijenim zemljama, nailazimo na njihovu poslovičnu političku heterogenost koja ih sprečava da postignu efikasno jedinstvo akcije. Zbog toga nam se činilo da je neophodna zajednička akcija vlada i transnacionalnih kompanija da bi se pregovaralo o merama predloženim u vezi s kupovanjem i stvaranjem nauke i tehnologije. Diskusije su do sada vođene između pojedinih vlada i dobro je što je tako, ali to,

[6] Radna grupa o problematici tehnologije i energetike, *Documentos de Villa Leyva*, Međunarodni susret: Implikacije programa prioriteta iz Brandtovog izveštaja za Latinsku Ameriku, Bogota i Vilja de Lejva, 23—25. oktobar 1980, str. 3.

[7] Ibid.

[8] U tom smislu treba vršiti pritisak da troškovi školovanja u razvijenim zemljama budu znatno smanjeni.

Digitized by Google

očigledno, nije dovoljno, jer vlade ne kontrolišu politiku transnacionalnih kompanija.

Ovakvi direktni pregovori između vlada i transnacionalnih kompanija imali bi ogromno preimućstvo da bi se odluke donosile tamo gde se stvarno kontroliše proces transfera tehnologije. Kako se toliko heterogene vlade mogu saglasiti da diskutuju o temama vezanim za konkurenciju među državama? Sigurno je da to nije lak zadatak, ali nije ni nemoguć. I OPEC je u svojim počecima bio »neostvarljiva misija«, pa ipak je doneo rezultate. Razume se, mi ovim ne predlažemo da se odgurnu u stranu organizacije kao što su Grupa 77 ili nesvrstani, a ni da se mehanički reprodukuje primer OPEC-a. Želimo jedino da sugeriramo da bi koordinirana akcija zainteresovanih vlada vezana za jednu ili više transnacionalnih kompanija mogla da postigne nešto što je do sada bilo nemoguće.

Ove akcije moraju biti dopunjene jednom strategijom Jug—Jug. Po našoj oceni, koordinirana akcija vezana za niz aspekata međusobnih odnosa nerazvijenih zemalja neophodna je da bi se na autentičan način iznova definisao jedan međunarodni poredak koji bi bio pravedniji. Čini nam se da je to mogućno postići u oblasti nauke i tehnologije jer, kao što smo već naglasili u ovom radu, raspoloživost naučnih i tehnoloških znanja na Jugu velika je i lako odredljiva.

Ovo nije trenutak da se upuštamo u pojedinosti tog pitanja, ali je važno ukazati na to da bi iskustva kakva imaju najrazvijenije zemlje Latinske Amerike, Afrike i Azije — kada bi se u potpunosti delila — mogla da dovedu do toga da se povećaju kapaciteti Juga da kupuje i stvara nauku i tehnologiju.

U oblasti privrednog razvoja nedavno se čula sugestija da strategija Jug—Jug treba da razmotri mogućnost politike internog recikliranja petrodolara. Takva politika trebalo bi da ide na ruku zadovoljenju nove efektivne tražnje na Jugu izazvane prihodima od nafte. Ovo bi bilo mogućno ukoliko bi se koristili nezaposleni kapaciteti stvoreni restriktivnim uslovima na nacionalnim tržištima i, naročito, protekcionizmom zemalja Severa.

Strategija Jug—Jug trebalo bi, pored ovoga, da obuhvata sledeće elemente:

a) Jačanje i širenje projekata ekonomske integracije na regionalnom i subregionalnom nivou i stvaranje novih mehanizama na međuregionalnom nivou radi olakšavanja trgovine Jug—Jug, uključujući i osnivanje jedne banke trećeg sveta za finansiranje investicija i Monetarnog fonda trećeg sveta.

b) Sklapanje novih međunarodnih trgovinskih sporazuma Jug—Jug, to jest sporazuma kakvi su sklapani o kafi, šećeru itd., ali između proizvođača i potrošača na Jugu. Treba stvoriti posebnu organizaciju trećeg sveta za sistematizaciju ove nove trgovine, a to bi moglo biti praćeno programima finansiranja Jug—Jug kroz koje bi se gradila industrijska postrojenja za preradu osnovnih proizvoda na samom Jugu.

Digitized by Google

c) Uspostavljanje nekog mehanizma za industrijsko stimulisanje trećeg sveta, koji bi na sebe preuzeo sistematizaciju napora da se postigne cilj od 25% utvrđen u Limi. Ovim bi bili obuhvaćeni novi industrijski projekti namenjeni preradi sirovina sa Juga, koja bi imala za cilj da većina stanovništva Juga zadovolji svoje osnovne potrebe; i postiglo bi se otvaranje tržišta na Jugu putem trgovinskih ugovora Jug—Jug na deset ili više godina, kojima bi bio cilj da se garantuje tražnja novih proizvoda.

d) Postepeno stvaranje »novih centara« koji bi se nalazili na Jugu, uz pomoć novih viškova koje bi treći svet zaradio od nafte i drugog izvoza.

Digitized by Google

Marcello Cini

Društvena struktura i evolucija naučnih jezika

1. Nedavno sam kod sebe našao program Prvog međunarodnog kongresa fizike, na kome sam učestvovao 1950. u Parizu. U njemu se nalaze svi problemi koji su tada bili otvoreni: od opšte relativnosti do kozmičkog zračenja, od nuklearne fizike do kvantne elektrodinamike. Tek je bilo prošlo godinu dana otkako su naučnici u ciklotronu u Berkliju proizveli prve veštačke mezone. Sećam se da je većina učesnika bila u stanju da prati sve što se dešavalo. Ne samo oci savremene fizike, od Bohra do Heisenberga, od Diraca od Paulija, već i fizičari sledeće generacije, one iz tridesetih i četrdesetih godina. Broj onih koji su tada sačinjavali naučnu zajednicu naše discipline nije bio veći od nekoliko stotina.

Samo šest godina kasnije, u Ženevi, okupilo se nas tri stotine na Kongresu koji se bavio isključivo fizikom mezona. U isto vreme časopis »Physical Review« je utrostručio broj stranica. Istovremeno je pušteno u rad sedam akceleratora snage neuporedivo veće od one koju je razvijao ciklotron u Berkliju. Ogromna novčana sredstva su naglo počela da se ulažu u fiziku — naročito u onu koju nazivamo »fundamentalnom« — u fiziku čestica.

Međutim, nije se radilo o čisto kvantitativnoj promeni. U prvom redu došlo je do promene na planu same organizacije rada u eksperimentalnom istraživanju. Ranije bi fizičar svojim rukama,

Digitized by Google

uz pomoć najviše jednog tehničara, pravio instrumente koje je zamislio kako bi izdvojio neki posebno zanimljiv fenomen, to jest on je prilagođavao sredstva istraživanja svom spoznajnom cilju. U laboratoriji sagrađenoj oko nekog velikog akceleratora, međutim, odnos između čoveka i mašine biva preokrenut. Sada mašina određuje prostor istraživanja. Ona proizvodi snop čestica određenog tipa i energije. Istina, fizičari još uvek mogu da biraju između različitih vrsta kolizija koje žele da proučavaju. Ali tu se ne radi o pravom izboru. Cilj je da se vidi nešto što drugi nije video. Naime, mašina je ta koja određuje kakvom ćemo se fizikom baviti. Naravno, još uvek se može dogoditi nešto nepredviđeno, kao što je slučajno otkriće neke nove čestice. Međutim, ni u tom slučaju otkriće nije više odgovor na jedno brižljivo pripremano pitanje upućeno prirodi. Istraživanje se pretvara u sistematsku proizvodnju informacija, u smišljeno gomilanje podataka u ritmu koji određuje mašina. Tih godina teorijska fizika takođe doživljava korenite promene. Počinje da se potvrđuje jedno objašnjenje dinamičkih procesa elementarnih čestica čije su »paradigmatične« karakteristike sasvim različite od onih koje su fizičari do tada prihvatali u svim modelima, šemama i teorijama prihvaćenim od strane zajednice. Dva stanovišta razlikuju se ne samo u tehnikama računa ili polaznim hipotezama, već i u tome šta se podrazumeva pod »predviđanjem« ili »objašnjenjem« jednog fenomena. Godine 1955. se prihvata kao fizička teorija »bilo koji doprinos koji dovodi do ranije nepoznatih korelacija između eksperimentalnih podataka«. Međutim, možemo konstatovati da je nekih trideset godina pre toga, 1925—27, u sličnom kriznom periodu, zajednica fizičara, mada je već posedovala matematički instrumentarij — odnose disperzije — koji će kasnije biti upotrebljen, tražila, formulisala i prihvatila sasvim drugačiju paradigmu: kvantnu mehaniku. Mada je ova poslednja takođe veoma različita od klasične paradigme, ona je ipak još uvek zasnovana na pretpostavci da fizička teorija mora biti sposobna da daje kvantitativna predviđanja (mada probabilistička) eksperimentalnih rezultata, izvedenih na jednoznačan način putem rešavanja opštih dinamičkih jednačina koje važe za sve fizičke sisteme. Radi se, dakle, o dva različita odgovora na dve slične situacije, od strane dve nominalno identične naučne zajednice, ali međusobno veoma udaljene kad se uzme u obzir njihovo obrazovanje, kultura i društvena uloga. Da bismo razumeli zbog čega je ono što je 1926. odbačeno kao valjano tumačenje fizičke stvarnosti, naprotiv, prihvaćeno 1955. kao legitiman doprinos naučnom saznanju, treba imati u vidu činjenicu da su, pored sličnosti u uslovima koji su vladali unutar discipline, postojale velike razlike izvan nje.

Još 1926. naučnici su raspolagali velikim brojem spektroskopskih podataka, ali odnosi disperzije nisu bili korišteni da bi se uspostavila veza među njima. Naravno, fizičari nisu bili zainteresovani da dođu do delimičnih korelacija, koje ne bi bilo moguće protumačiti u jednom jedinstvenom okviru. Oni su tada bili malo-

Digitized by Google

brojni i aparati nisu bili skupoceni. Niko ih nije terao da brzo dođu do pojedinačnih rezultata. Takav doprinos ne bi ni bio prihvaćen kao valjan od strane naučne zajednice. Te podatke više su koristili hemičari u praktične svrhe, za svoje analize.

»Spektroskopski« podaci nisu nedostajali ni 1955. Međutim, spektroskopija čestica je mnogo skupocenija od atomske spektroskopije i zahteva angažovanje mnogo većeg broja ljudi i mnogo više kapitala. Samim tim pritisak da se dokumentuje rentabilnost takvog ulaganja je mnogo jači. Treba proizvoditi rezultate i upotrebiti ih kao opravdanje za naknadna ulaganja. Mašine moraju da rade. Fizičari moraju da objavljuju svoje radove. Došlo je takvo vreme da se »teorijom« naziva sve ono što služi uspostavljanju korelacija među raspoloživim podacima.

Postoji još jedna važna razlika između te dve situacije, a to je ogromna razlika između Nemačke iz vremena Vajmarske republike i Sjedinjenih Država, koje su trideset godina kasnije osvojile vodeću ulogu u svetu. Paul Forman je veoma pomno analizirao uticaj sredine izvan naučne zajednice na rađanje kvantne mehanike. U drugom slučaju radi se o veoma različitoj sredini. Kvantitativna i kvalitativna promena o kojoj smo govorili sastavni je deo procesa razvoja fizike tesno povezanog sa promenom međunarodne uloge Sjedinjenih Država. S jedne strane, SAD postaju izvoznik moderne tehnologije, što je posledica nove međunarodne podele rada. S druge strane, one su primorane da proizvode najsavremeniju moguću tehnologiju u cilju njene primene na vojnom planu, a da bi sačuvale svoju prevlast u svetu. Upravo u takvom okviru usvajanje strategije zasnovane na produktivnosti i kompetitivnosti od strane novih — američkih — lidera naučne zajednice dovodi do afirmacije jedne izrazito pragmatične i utilitarističke koncepcije nauke i do njene sve veće fragmentacije.

2. Ono o čemu je do sada bilo reči samo je primer jedne veoma rasprostranjene pojave. Tokom prvih deset godina posle drugog svetskog rata svedoci smo izuzetnog kvantitativnog razvoja svih čistih i primenjenih nauka. Tom razvoju odgovara jedna duboka restrukturacija koja zahvata kako organizaciju rada u proizvodnji rezultata tako i same epistemološke osnove svake pojedine discipline.

Sjedinjene Države, koje su dobile rat zahvaljujući pre svega vrtoglavom proizvodnom rastu, pri čemu su naučne i tehnološke inovacije odigrale jednu od bitnih uloga, postaju vodeća sila svetske nauke. Ta činjenica nikada nije potpuno shvaćena u njenom stvarnom značenju. Ona je jednostavno bila prihvaćena bez diskusije, kao nešto što nema nikakvog uticaja na forme i sadržaje nauke.

Nasuprot tome, valja istaći da ta činjenica otkriva neodrživost teze po kojoj su, navodno, kapitalistički proizvodni odnosi u monopolističkoj fazi nespojivi sa naučnim razvojem. Kao što je dobro poznato, ta teza je formulisana na najargumentovaniji na-

Digitized by Google

čin u knjizi koju je 1939. objavio John D. Bernal: *La fonction sociale de la science* (Društvena funkcija nauke). Ako tu knjigu danas ponovo pročitamo, ona će nam se učiniti izuzetnom zbog tačnosti njenih naučnih i tehnoloških predviđanja. Ne samo što ćemo u njoj naći detaljan opis buduće upotrebe nuklearne energije, već i ispravnu procenu ogromnog potencijala u razvoju elektronike, uključujući i računare, pa čak i zapanjujuća predviđanja o tome šta će se desiti u biologiji. Preobražaj naučnog istraživanja u organizovanu aktivnost prema industrijskom modelu takođe je ispravno predviđen u ovoj knjizi. Samo jedno proročanstvo predstavlja očigledan promašaj. Umesto da se potvrde u Sovjetskom Savezu, kako je verovao Bernal, svi ti izumi su prvi put nastali, ostvareni i razvijeni u Sjedinjenim Državama.

Ne radi se o grešci u perspektivi proistekloj iz političkih simpatija samog autora. To je pre posledica određenog shvatanja društvene uloge nauke po kom nauka predstavlja polaznu tačku svake praktične delatnosti, svake tehnološke »upotrebe« i, na kraju, čak svake društvene dinamike. »Razvoj proizvodnih snaga«, štaviše, naučni i tehnološki razvoj, trebalo je, prema toj vrsti bekonovskog marksizma, da nužnim načinom dođe u protivrečnost sa kapitalističkim proizvodnim odnosima. U zemljama u kojima su ti odnosi bili još uvek relativno jaki, proizvodne snage su, navodno, trebale da budu gušene i sprečavane u svom razvoju. Nasuprot tome, u Sovjetskom Savezu nestanak te paralizujuće prisile trebalo je da osigura neograničenu ekspanziju oruđa teorijskog znanja i čovekove praktične premoći nad prirodom.

Zapadna levica nije u dovoljnoj meri shvatila pojmovni značaj nedostatnosti te koncepcije. Ona je pre bila tumačena kao dokaz potpune autonomije same nauke i kao opravdanje potrebe da se iz nasleđa objektivnih istina koje čine njenu suštinu izbaci svaki subjektivni elemenat.

Međutim, događaje koji su označili razvoj nauke i tehnologije tokom protekle četiri decenije mogli bismo takođe da pokušamo da shvatimo i sa jednog drugog stanovišta. To drugo tumačenje moglo bi da se zasniva na identifikaciji određenog odnosa *koherencije* između nauke kao društvene aktivnosti i društvenog tkiva u kome se ona razvija. Taj odnos ne poništava domen autonomije zajednice angažovane u toj delatnosti, a još manje autonomiju pojedinih istraživača, već podvlači njen relativni karakter relativnosti tako što skreće pažnju na korelaciju između obrta koje srećemo na putu nauke i promena koje označavaju evoluciju osnovnih — proizvodnih, kulturnih i ideoloških — ciljeva određenog društva.

Ako bismo želeli da izdvojimo karakteristične crte američkog kapitalizma posle drugog svetskog rata koje ga čine drugačijim od ostalih formi koje je taj način proizvodnje poprimao na drugom mestu i u nekom drugom vremenu, odmah ćemo primetiti da je najočiglednija ona njegova karakteristika koja se odražava u tesnoj integraciji naučnog istraživanja i procesa proizvodnje.

Digitized by Google

Ali to nije i jedina njegova karakteristika. Kada bismo se zaustavili na ovoj konstataciji, ne bismo daleko dospeli. Uostalom, jedna slična integracija je već bila uspostavljena u Nemačkoj krajem devetnaestog veka. Ono što nam dozvoljava da tvrdimo da prisustvujemo jednoj novoj fazi kapitalističkog razvoja jeste pojava masovne proizvodnje nematerijalnih dobara, pored već tradicionalne proizvodnje materijalnih dobara. Uopšteno govoreći — a, uostalom, i Norbert Wizner je upotrebio taj izraz — radi se o proizvodnji *informacije*.

Do drugog svetskog rata kapitalističko društvo predstavlja, da se poslužimo Marxovim rečima, »ogromnu gomilu robe«. Ali, to su stvari, predmeti koje je proizvela ljudska ruka od određene sirovine na veoma određenom proizvodnom mestu. Tu se ne radi o rečima, slikama, zvucima ili simbolima.

Počev od tridesetih, ali još više od pedesetih godina ta se situacija radikalno menja u američkom društvu. Tercijarni sektor sve više postaje područje u koje se ulaže kapital. Ne samo radi proizvodnje usluga koje su u sve većoj meri sastavni deo samih proizvoda, već pre svega u proizvodnju informacija. Ta informacija služi pre svega ekspanziji *masovnih medija*, ali takođe, i u sve većoj meri, kao bitan elemenat procesa proizvodnje. Tipična manifestacija te tendencije jeste *boom* informatike, uz stalno povećavanje *softwearea* u odnosu na *hardweare*. Ali svođenje informacije na običnu robu, proizvedenu na kapitalistički način i prodavanu na tržištu kao i ostali tradicionalni proizvodi, izazvalo je duboki preobražaj procesa proizvodnje, oblika potrošnje, kao i same prirode proizvoda. Radi se o mnogo značajnijem preobražaju od onog koji je izazvao prelaz sa manufakture na industriju krajem osamnaestog veka. U ovom poslednjem slučaju radilo se pre svega o promeni odnosa između čoveka i oruđa za rad. Naime, u vreme manufakture nadničari su proizvodili za gazdu iste one proizvode koje su prethodno proizvodile nezavisne zanatlije, sa istim oruđem za rad, dok je sa rađanjem industrije rad — sada podređen proizvodnom ciklusu koji određuje ritam novih mašina — ugrađen u dobra koja menjaju oblik, suštinu i funkciju.

Ali, u fazi kapitalističke proizvodnje nematerijalnih dobara nije više dovoljno raščlaniti proces proizvodnje, racionalizovati ga i raskomadati na sitne segmente da bi se, umesto radnika, uvele mašine. Često postaje nužno da se promeni priroda informacije, kako bi stekla formu individualno konzumiranog proizvoda i podstakla razmenu iskustva namenjenu, u principu, procesu podruštvljavanja. U tom cilju treba planirati proizvodnju informacija, obezbediti njenu distribuciju i iznad svega osigurati potrošačima njenu ekskluzivnu upotrebu. Takođe joj treba odrediti cenu kako bi se obezbedio profit na uloženi kapital. I, na kraju, potrebno je podsticati potrošnju kroz stvaranje rastuće tražnje, zasnovane na zavisnosti od novih potreba.

Naravno, sve to uslovljava znatnu promenu karaktera tako proizvedene informacije. Upotrebna vrednost informacije se u su-

Digitized by Google

štini ogleda u novosti njene poruke, a naročito u njenoj jedinstvenosti i neponovljivosti. Tradicionalno, informacija nema kupoprodajnu vrednost vezanu za vreme koje je bilo potrebno da bi se proizvela niti za upotrebljena sredstva. Mi možemo da imamo veoma korisnu informaciju koja je ili plod trenutne intuicije ili rezultat dugog perioda prividno neplodne meditacije.

Ovu tvrdnju treba bliže odrediti. Istina je da se rezultati takozvanih fundamentalnih disciplina često ne koriste odmah od strane onih koji se bave primenjenim istraživanjem. Ni *kvarkovi*, ni *pulsari* ni aglebre C* — navodimo tri primera različitih fundamentalnih disciplina — ne mogu se koristiti da bi se proizveli predmeti koji će se prodavati u samoposlugama. Takođe je istina da one koji su angažovani u tim istraživanjima pokreće pre svega njihova radoznalost, da su stimulisani da ispolje svoje stvaralačke sposobnosti u smišljanju novih intelektualnih konstrukcija. Međutim, isto je toliko istina da je danas i najapstraktnije istraživanje tesno vezano za najsavršenije tehnološke izume bogate mnogostrukim primenama u proizvodnji. Do te mere je to istina da je teško pripisati slavi prvog, na račun prihoda dobivenih od drugih, spremnost koju ispoljavaju odgovorni u državnim finansijskim ustanovama da pokriju troškove Velike Nauke (Big Science). Da bismo se u to sasvim uverili, dovoljno je setiti se veze između molekularne biologije, fundamentalne nauke *par excellence*, i genetskog inženjeringa, izvora najrevolucionarnijih praktičnih primena.

Prema tome, takva integracija sve više napreduje, mada je neposredno zainteresovani ne smatraju značajnim fenomenom. Međutim, njene posledice se osećaju u oba pravca.

Naime, s jedne strane, razvoj »čiste« nauke podstiče proizvodnju tehnoloških inovacija. S druge strane, unutar zajednice institucionalno angažovane u prvoj sve je češća primena metoda i postupaka stvorenih po uzoru na ciljeve produktivnosti koji karakterišu one druge. Drugim rečima, modaliteti gomilanja fundamentalnih naučnih saznanja sve više reprodukuju modalitete tipične za proces proizvodnje informacije-robe, mada to znanje nije namenjeno tržištu. Ono sve više liči na modalitete akumulacije kapitala.

Dešava se, međutim, da to posredovanje omogućava »čistim« naučnicima da sačuvaju svoju ideologiju ravnodušnosti i prezira prema praktičnim ciljevima i da smatraju svaki preobražaj njihove svakodnevne naučne prakse »objektivnom« posledicom.

Zbog toga su sve veća podela rada, kako specijalizacija tako i raspodela poslova, potčinjavanje ciljeva istraživanja nužnosti da se koriste već planirani instrumenti za određene ciljeve, uvođenje kvantitativnog merila produktivnosti u cilju klasifikovanja istraživača i teorija, razni vidovi koje savremena nauka smatra nužnim, umesto da ih identifikuje kao karakteristične crte kapitalističkog načina proizvodnje.

Digitized by Google

S ovog stanovišta mogli bismo da pokušamo da shvatimo, bez ideoloških predrasuda, poreklo Bernalove greške. Naime, naša analiza pokazuje da se ne može govoriti o razvoju »proizvodnih snaga« koji bi bio nezavisan od »proizvodnih odnosa«. Konkretno smo se uverili da je posleratni razvoj nauke i tehnologije u Sjedinjenim Državama bio tesno integrisan sa kapitalističkim proizvodnim odnosima, što je značajno uticalo na njihovo širenje na nove proizvodne sektore u kojima ti odnosi još uvek nisu bili uspostavljeni. Prema tome, sasvim je razumljivo da je takav isti naučni razvoj morao da se pokaže kao nehomogen i tuđ jednom društvenom kontekstu kakav je sovjetski, gde ne samo što masovna proizvodnja informacija kao robe nije bila prihvaćena kao društveni cilj, već ni tendencija rasta produktivnosti rada u proizvodnji materijalnih dobara nikada nije imala prioritet.

Naime, prihvatanje prava-obaveze na rad za sve kao prioritetni društveni cilj ima za posledicu pomeranje maksimizacije produktivnosti rada na drugo mesto. S druge strane, takav izbor uslovljava i smanjeni interes za tehnološke preobražaje. Isti negativan uticaj na trku u inovacijama proizilazi iz toga što je tržište kao faktor regulisanja procesa proizvodnje zamenjeno centralizovanim planiranjem. U takvim uslovima ne može se podsticati širenje prostora proizvodnje materijalnih dobara na sektor informacija.

Želim da podvučem da se ovde ne radi o tome da donosimo sud o superiornosti ili inferiornosti sovjetskog sistema. Želja mi je samo da pokažem da unutar njega nema onih stimulansa koji su obezbedili američkom sistemu takve uslove koji su mu omogućili da napravi od nauke i tehnologije ono što su one postale.

Dakle, uopšteno govoreći, nedostatku stimulansa koji su prisutni u američkom društvu ne odgovara u sovjetskom društvu prisustvo drugih stimulansa proisteklih iz njegove konkretne strukture koji bi usmerili naučni i tehnološki razvoj u drugom pravcu. Posle kraha staljinskog plana da tom razvoju utisne odozgo jedan isključivo ideološki pečat, odsustvo svakog dovođenja u pitanje tradicionalne kapitalističke podele rada, želja birokratskog sloja da očuva nepromenjenim arbitrarna pravila u upravljanju procesom proizvodnje, nepoverenje radnika prema svakoj autoritarnoj promeni u organizaciji rada, sve je to sprečilo razradu instrumenata znanja i preobražaja prirodne i društvene stvarnosti koji bi odgovarali jednom, uostalom nepostojećem, projektu drugačijeg društva.

Dakle, ponovo nalazimo Bernalovu grešku u osnovi zvanične sovjetske doktrine o pitanjima nauke i tehnologije koja čini protivrečnim, zamornim i teškim insistiranje na jednom modelu naučnog razvoja koji je stran društvenoj stvarnosti zemlje »realnog socijalizma«.

3. Na žalost, nedostaje mi vremena da pokažem ovde da istorijska analiza potvrđuje našu pretpostavku o korelacijama između promena u organizaciji društva i inovacija u shvatanju nauke.

Digitized by Google

Ipak bih želeo da još prodiskutujem, ukratko, mehanizam koji je odgovoran za promene nastale u naučnim jezicima.

Valja nam poći od jedne razlike. Radi se o razlici između individualnog naučnika i naučne zajednice kojoj on pripada. Ta razlika odgovara dvama različitim trenucima u procesu stvaranja naučnog nasleđa. Prvi trenutak, bitno individualan, jeste trenutak invencije, trenutak razrade jedne nove teorije ili pobijanja već prihvaćene teorije; ukratko, trenutak formulisanja predloga za inovaciju u tkivu prihvaćenih naučnih saznanja. Drugi trenutak jeste procena tog predloga od strane naučne zajednice i, na kraju, njegovo odbacivanje ili prihvatanje. Valja podvući da ova razlika nema nikakve veze sa onom koju je Popper napravio između konteksta otkrića i konteksta njegovog opravdanja. Za Poppera ovo poslednje je moguće raščlaniti metodom formalne logike. Za nas, naprotiv, oba ova trenutka procesa rađanja ideja u nauci odigravaju se u kontaktu sa sredinom koja ih uslovljava i koja utiče na njih. Međutim, ta sredina u oba slučaja izaziva različite efekte. Bateson je u tom smislu dao jednu veoma prikladnu metodološku preporuku. »Postoji duboka razlika« — piše Bateson — »između tvrdnji koje se mogu izreći na račun određenog pojedinca i onih koje se odnose na klasu individua. Te tvrdnje pripadaju različitim *logičkim tipovima* i ekstrapolacija iz jednih u druge je veoma arbitrarna.« Pogledajmo sada stvari izbliza.

Uvek se treba čuvati isuviše deterministčkih iskušenja kada pokušavamo da procenimo značaj društvene sredine za oblikovanje nove teorije od strane određenog naučnika. Postoji uvek prilično dubok raskorak između njegovih filozofskih ubeđenja, kulturnog nasleđa, društvenog položaja i rezultata njegove stvaralačke naučne delatnosti. Često je moguće pronaći tragove ovih elemenata u toj delatnosti, ali je uvek arbitrarno pokušati da se ta delatnost *objasni* na osnovu njih.

Na primer, Hessenovo tumačenje Newtonovog dela kao nužnog odgovora na praktične i ideološke zahteve engleske buržoazije u nastajanju, uz svo priznanje interesa koje je ovaj autor pokazao za tehnološki, proizvodni, društveni i kulturni kontekst Engleske u osamnaestom veku, obeleženo je ideološkim dogmatizmom i metodološkim shematizmom koji danas, nakon pedeset godina, više nisu prihvatljivi.

Da bismo razumeli mehanizam inovacije, valja podvući da se ne radi o jednostavnoj »novini«. Nova činjenica, slučajno otkrivena, koja nije protumačena i koja još nije postala deo nove teorijske konstrukcije, ne može se smatrati naukom. Isto se može reći za razradu neke već postojeće teorije, razradu koja se zasniva na čisto »tautološkom« rezonovanju koje koristi isključivo pravila formalne logike. Ostaje da se učini, ma koliko bila komplikovana, vežba u računu kao potvrda onoga što smo već znali.

Drugim rečima, inovacija uvek povlači za sobom i promenu pravila igre: tvrdeći da su određene činjenice irelevantne u odnosu na druge, otkrivajući analogije između grupa pojava za koje

Digitized by Google

se do tada smatralo da nisu ni u kakvoj vezi, stvarajući nove pojave da bi se objasnio zbir već poznatih empirijskih činjenica, otklanjajući nerešene probleme kao pseudoprobleme ili pretvarajući u pitanja tvrdnje koje su do tada smatrane banalnim.

Istina, sasvim je moguće da je autor kakve inovacije ideju za nju dobio u analogijama i podsticajima koji nemaju veze sa njegovom disciplinom ili u svojim metafizičkim uverenjima; međutim, rekonstrukcija tog misaonog procesa je uvek neizvesna. Uostalom, takva rekonstrukcija preti da zanemari važne psihološke faktore kao što su sećanja iz detinjstva.

To, međutim, ne znači da rekonstrukcija okolnosti i određene društveno-kulturne sredine u kojima se odigrala određena naučna revolucija nije od fundamentalne važnosti za razumevanje njenih dubokih uzroka. Ali ona mnogo više osvetljava mehanizam prihvatanja i potvrđivanja od strane naučne zajednice nego trenutak individualnog otkrića. Čuvari pravila igre mogu da odbiju ili da prihvate zahtev za njihovom promenom. Međutim, da bi došli do odluke, oni moraju da sude na osnovu drugih pravila, drugačijeg logičkog tipa, koja nisu apsolutna niti su data jednom za uvek, ali koja, isto tako, nisu ni arbitrarna. Neka od njih, poput vernosti osnovnim garantijama objektivnosti i opštim principima logičke racionalnosti, već su odavno ustanovljena i karakterišu tokom dugih istorijskih razdoblja epistemološke osnove određene discipline. Ona predstavljaju kontinuitet sa prošlošću. Ona su uvek prisutna, ali nisu jedina, kako bi to želele pristalice apsolutne autonomije nauke.

Druga pravila su »u vazduhu«. Često se čini da su ona stvorena unutar zajednice: to je slučaj sa »jednostavnošću«. Ali različiti primeri pokazuju da se ideja »jednostavnosti« menja unutar naučne zajednice prema obrascima pozajmljenim izvana.

Još jedno merilo selekcije između različitih paradigmi ogleda se, prema Kuhnu, u njihovom proizvodnom potencijalu. Drugim rečima, naučna zajednica će izabrati onu paradigmu koja joj se bude činila sposobnom da se dalje razvija, naročito u odnosu na nerešene zagonetke. Međutim, i u ovom slučaju mišljenja smo da ovaj prividno unutrašnji kriterijum nije ništa drugo do odraz kriterijuma za procenu u upotrebi unutar društvenih aktivnosti koje pokazuju izvesne analogije sa redovnom naučnom praksom. Gotovo je nepotrebno podvlačiti da su merila produktivnosti i efikasnosti prodrla u svet naučnog istraživanja kao posledica veoma određenih istorijskih okolnosti, koje smo se potrudili da pokažemo. Drugi kriterijumi su, opet, direktno formulisani u obliku normi koje odražavaju dominantne vrednosti u društvu. Tako je bilo u slučaju koji je analizirao Paul Forman u svojoj rekonstrukciji okolnosti koje su dovele do napuštanja pojma kauzalnosti od strane zajednice nemačkih fizičara posle prvog svetskog rata. To napuštanje Forman je protumačio kao odgovor sredini koja je imala neprijateljski ideološki stav prema naučnoj misli koju je, zbog njenog krutog determinizma, smatrala nesposobnom da za-

Digitized by Google

dovolji duhovne potrebe čoveka. Sve rasprostranjenije ponašanje među fizičarima vajmarske Nemačke koje je išlo za tim da njihovoj aktivnosti ponovo vrati društveno odobravanje, a koje se zasnivalo na odbijanju mehanicističkih i determinističkih principa klasične fizike, prethodilo je nekoliko godina formulisanju kvantne mehanike, kako je to pokazao Forman. Širenje takvog ponašanja predstavlja najočigledniji dokaz da je u naučnoj zajednici prethodno postojala jedna skala vrednosti u odnosu na ciljeve nauke koja će dovesti, nekoliko godina kasnije, do neposrednog i jednoglasnog prihvatanja nove teorije i naročito epistemološkog reza u odnosu na prošlost koji se ogledao u tumačenju koje je dala Getingenska grupa.

Valjanost ove teze je, uostalom, potvrđena sasvim drugačijim prijemom na koji je naišla nova teorija kod engleskih fizičara koji su živeli u potpuno drugačijoj društveno-kulturnoj sredini od one u vajmarskoj Nemačkoj. Tragove drugačije tradicije prema klasičnoj mehanici možemo naći u uporednim formulacijama koje su kvantnoj mehanici dali, s jedne strane, Dirac i Heisenberg i Born i Jordan, s druge.

U zaključku možemo da tvrdimo da je moguće »razumski«, to jest analizom postojećih veza između određene naučne zajednice i društvenog konteksta čiji je ona deo rekonstruisati kriterijume selekcije koji se nalaze u osnovi prihvatanja više ili manje revolucionarne inovacije na području nauke. Prema tome, sasvim je moguće rekonstruisati uticaj društvenih činilaca na »korpus« naučnih disciplina. Međutim, našli smo da ti činioci neposrednije utiču na metajezik zajednice kojoj je predmet naučni jezik nego na sam jezik.

Drugim rečima, shvatili smo da »koherencija« između nauke i društva, čije smo postojanje uvideli, ima svoje poreklo u kriterijumima koje naučnici koriste da bi procenili promene pravila igre, a ne u samim tim pravilima.

4. Distinkcija između naučnika i zajednice čiji je on deo nije jedini faktor interakcije koji želimo da razmotrimo u našoj analizi. Bilo je primera mnogo neposrednijih vanjskih pritisaka na naučnu zajednicu kojima je cilj bio da toj zajednici nametnu usvajanje takvih metodoloških principa i kriterijuma valjanosti koji su trebali da budu nužna posledica vladajuće ideologije. Primer koji nas ovde zanima jeste onaj dobro poznati primer intervencije komunističke partije u sovjetskoj nauci. Radi se o intervenciji koja se ne može poistovetiti isključivo sa istorijskom ulogom Staljina.

U tom pogledu najbanalniji stav jeste onaj koji tvrdi da treba odbaciti svaku spoljnu intervenciju u nauci, a u prilog njenoj apsolutnoj autonomiji. Takva teza je isuviše simplicistička, jer smo videli da apsolutne autonomije nauke nema. Štaviše, videli smo da se često dešavalo da su vanjski uticaji na nauku imali povoljan efekat na usvajanje značajnih inovacija unutar nje. Dakle,

Digitized by Google

ta teza nam ne pomaže da odgovorimo na pitanje: kako razlikovati opravdane pritiske od samovoljnih intervencija, korisne podsticaje od opasnog uslovljavanja.

Često se na to pitanje odgovara, isto toliko simplicistički, tako što se Staljinu pripisuje krivica za sva »izopačenja« do kojih je došlo pod njegovom diktaturom. Prema toj tezi, kobno dejstvo Lisenkove vlasti, progoni čije su žrtve bili mendelovski genetičari, naročito Vavilov, napadi na Einsteina, Bohra i Paulinga bili su posledica činjenice da je Staljin usvojio ideologiju »proleterske nauke« Bogdanova i Buharina, ideologiju koju je Lenjin osudio kao stranu dijalektičkom materijalizmu. Dijalektički materijalizam je, nasuprot tome, trebalo da predstavlja ispravnu filozofiju, sposobnu da omogući izbor, unutar naučne zajednice, između materijalističkih i idealističkih tendencija, to jest da podstiče napredak nauke.

Stanovište onih koji u čitavom tom pitanju prevashodnu ulogu pripisuju materijalnim uslovima sovjetske poljoprivrede u tridesetim godinama izgleda mi daleko ispravnije. U tim uslovima možemo naći korene društvenih pritisaka koji su se vršili nad zajednicama biologije, botanike i poljoprivrednih nauka kako bi bile primorane da preuzmu neposredne odgovornosti u procesu razvoja i u izgradnji novog društva. Koban rezultat tih pritisaka je bio posledica brutalno prinudnog karaktera koji je staljinska uprava dala tom procesu u svim njegovim vidovima.

Mada nas ovaj odgovor više zadovoljava, on ipak ne objašnjava suštinu neuspeha. Mogli bismo da se pitamo kakva je razlika između sovjetske situacije i jedne njoj slične situacije, one koju je stvorila francuska revolucija i u kojoj su, uprkos jakog pritiska na naučnu zajednicu — setimo se samo odrubljene glave Lavoisiera — postignuti rezultati označili fundamentalne etape u istoriji nauke.

Lakše ćemo razumeti tu razliku u svetlu ranije postavljene distinkcije između predloga za promenu pravila igre i kriterijuma koji služe za procenu tih predloga. Kao što smo videli, pravila igre ne mogu biti arbitrarno promenjena izvana. Naprotiv, kriterijumi procene su često posledica uslovljavanja, podsticanja i pritisaka koji utiču na zajednicu izvana. Upravo na osnovu tih kriterijuma zajednica bira jedan od mogućih puteva, onaj koji, poštujući opšte stege racionalnosti i objektivnosti, istovremeno zadovoljava nove društvene zahteve.

Međutim, osnovno je poštovati razliku između jezika i metajezika. Iluzorno je verovati da je moguće direktno uneti promene u naučne jezike — to jest nove stavke istine ili neistine — bez prethodnog razmatranja od strane zajednice koja će ih prihvatiti ili odbaciti. Upotreba sile u tom cilju pretvara samovolju u pravu pustoš. Naprotiv, opravdano je pokušati uskladiti metajezik zajednice sa projektom preobražaja koji se nalazi u osnovi akcije koju sprovode vladajuće klase. Bilo da se radi o zainteresovanosti francuske buržoazije za efikasnost parne mašine bilo o zaintere-

Digitized by Google

sovanosti sovjetskih komunista za probleme selekcije onih sorti žitarica koje će najbolje odgovarati njihovom podneblju, oni su mogli i morali da budu izvor opravdanog i korisnog pritiska na naučnu zajednicu. Međutim, francuska buržoazija se ograničila na žestoku borbu protiv teze da valjanost saznanja mora da proizlazi isključivo iz njihove pripadnosti njutnovskoj paradigmi. Ta promena metajezika zajednice omogućila je rađanje termodinamike. Sovjetski komunisti su, naprotiv, neposredno i svojevoljno izrazili svoj interes kroz promenu naučnog jezika, nameću̇ći pretpostavke da se stečena svojstva mogu prenositi do sledeće generacije. To nije proizvelo novu nauku, već samo njenu tragičnu karikaturu.

Svaki preobražaj naučnih jezika predstavlja, dakle, rezultat prethodne promene metajezika kome je predmet nauka. Međutim, jedino posredstvom metajezika društvo može da interveniše, što ono najčešće i čini, da bi proizvelo promene u jezicima nauke.

Digitized by Google

Elmar Altvater

Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom „dugih ciklusa" ekonomskog rasta

U narednom prilogu pokušaćemo da problem »granica rasta« reflektujemo na plan teorija o »dugim ciklusima« ekonomskog rasta, odnosno teorija o stadijumima kapitalizma. Pri tom ulozi tehnologije i tehnike pripada centralni značaj. Pokazaće se, međutim, da ove mogu adekvatno da se koriste samo ako se uzimaju u obzir socijalno-ekonomski i politički uslovi za primenu tehnike. Početkom 80-ih godina može da se kaže da, doduše, postoje tehničke inovacije kao preduslovi jednog novog buma, ali da procesi ekonomskog, socijalnog i političkog restrukturiranja (preduslov primene tehničkih inovacija) nisu dovršeni. Može se takođe naslutiti da nije mogućno da se u pogledu krize evropskog racionalizma — što, na primer, dolazi do izražaja u pitanjima prirodne sredine — biraju strategije koje bi bile zasnovane isključivo na kvantitativnim kriterijumima, tako da su bar za sad politički blokirani tradicionalni putevi koji bi predstavljali izlaz iz depresije (masivni programi investicija radi proširenja proizvodnje). Neoliberalna politika pokušava da uz pomoć brutalne snage tržišta ukine ova politička ograničenja — čak i uz rizik od »eksterminističkih rešenja«.

Digitized by Google

Kriza evropskog racionalizma

Posle euforije rasta i napretka tehnike 50-ih i 60-ih godina preovladalo je, počev od sredine 70-ih godina, skeptično raspoloženje. Nade da će se obuhvatnom automatizacijom proizvodnje smanjiti otuđenost rada (u smislu Blaunerove U-krivulje), a povećati samoodlučivanje i zadovoljstvo radom, pokazale su se varljivim. Mogućnost da se uz pomoć razvijene tehnologije gotovo u potpunosti stekne sposobnost ovladavanja svetom i njegovim usmeravanjem — u koju se verovalo — danas sve manje daje povoda trijumfu i, umesto toga, sve više podstiče strahovanja da neće ljudi zagospodariti tehnikom, nego da će tehnika zagospodariti ljudima, da ova čak može da izmakne svakoj kontroli i da uništi čovečanstvo. Stvorivši pojam »eksterminizam«, E. P. Tompson (E. P. Thompson) (1981) je pokušao da ukaže na perspektivu takvog društva u svetskim razmerama čiji će blokovi zasnivati svoju ekonomsku i vojnu moć na uporednoj »progresivnosti« svojih tehnologija i koji će se na taj način (sa gledišta interesa čovečanstva da preživi) izložiti iracionalizmu jedne logike koju nije moguće kontrolisati.

Uporedo sa izneveravanjem onih nada koje su polagane u tehniku jasno se pokazuju i negativne strane tehnologije koja se primenjuje u velikim razmerama u cilju ukidanja radnih mesta i sniženja nivoa kvalifikacija kako bi se na taj način postigle uštede u troškovima za nadnice. U mnogim razvijenim kapitalističkim zemljama nastali su na ovoj bazi »novi socijalni pokreti«, koji se više ne orijentišu ka racionalnosti razvoja, rasta i napretka, nego postavljaju nove kriterijume zasnovane na osmišljavanju života. U tesnoj vezi sa ovim tendencijama nastaju orijentacije koje se pre mogu vrednovati na osnovu *kvalitativnih* kriterijuma, a manje na osnovu kvantitativnih veličina, kao što su visina stopa ekonomskog rasta, produktivnost rada, količina proizvodnje za tržište, broj automobila po stanovniku itd.

Time je dovedeno u pitanje ne samo dopunjavanje ili izmena merila pomoću kojih se uporedo vrednuju rast, razvoj i napredak. Jer kvantifikacija predstavlja duboko zasnovan rezultat oblika građanskog podruštvljavanja, osnovni uslov za kapitalističke kalkulacije racionalnosti i rentabilnosti, koje predstavljaju ishodište mišljenja i delanja u smislu efikasnosti, za »duh kapitalizma« (Maks Veber), za društvo usmereno ka efikasnosti, koje se tehnikom služi na sasvim određen, naime instrumentalan način. U oblicima društvene reprodukcije — nadnici, ceni, profitu, novcu i u tržišnom posredovanju ovih kategorija — nije moguće ništa sem kvantifikacija radi maksimiranja i optimiranja. Kvalitet života i visina životnog standarda postaju zavisni od određenog kvantiteta novca. Na *tržištu nužno* dolazi do redukcije kvaliteta i kvantiteta. Ovde se nalazimo na presudnoj tački: kada se razvijaju kvalitativni kriterijumi, time se ujedno dovode u pitanje *institucije* koje vrše pritisak radi kvantifikacije. Zbog toga mora da nam bude jasno sledeće: traženi kvalitativni rast predstavlja

Digitized by Google

ili puku formulu, koju će stvarnost praktično osporiti, ili, pak, institucije podruštvljavanja moraju da se menjaju: reč je o tržištu i na tržište prenetim interesima svojine i dobijanju odgovarajuće vrednosti u ekonomskoj oblasti i o formalnoj demokratiji zasnovanoj na principu maksimiranja glasova. Time je pokrenuta jedna izvanredno delikatna tema koju ovde ne možemo da razvijamo u svim pravcima. Napomenućemo samo toliko: ni na planu tržišta ni na planu demokratskog procesa nije posredi »ukidanje«, nego institucionalna *reforma*, koja eliminiše pritisak u pravcu kvantifikacije i dopušta uzimanje u obzir kvalitativnih kriterijuma.

Pitanje, svakako, glasi zbog čega se danas više ne može, kao u proteklim vekovima i prošlim decenijama, kvantitativni rast smatrati dovoljnim za poboljšanje životnog standarda i za merenje napretka. Iza ovog pitanja stoji problem međusobnog odnosa sredstava i ciljeva, inputa i outputa. Formalna racionalnost u smislu Maksa Vebera je osnovni princip, kategorički imperativ građanskog načina mišljenja i delanja, istorijski rezultat »protestantske etike«. Input i output se izračunavaju i dovode u međusoban odnos, pa što je taj odnos povoljniji, utoliko je bolje po »blagostanje«. Ali, ova se mera u kapitalizmu još ograničava zato što se vodi računa i o rentabilnosti kapitala. Profitabilnost je po strukturi identična sa apstraktnim izračunavanjem racionalnosti: pri ulaganju kapitala predočava se profit kao rezultat procesa proizvodnje i dobijanja odgovarajuće vrednosti. Ovde je, međutim, već unapred sadržan iracionalizam. Jer sveopšta individualna težnja za maksimalnom rentabilnošću (za što većom stopom profita) vodi, sa gledišta društva, ka njenom padu, to jest ka pogoršanju odnosa input—output, ako ovo želimo da izrazimo uopštenim terminima. Ali, ovo pretvaranje racionalnosti u njenu suprotnost nije ograničeno na kapitalistički račun rentabilnosti; pretvaranje racionalnosti u iracionalnost može se konstatovati i u drugim kontekstima. S tim u vezi ukazaćemo na nekoliko sledećih momenata.

1) Racionalno delanje u kapitalizmu je posredovano tržištem. Tržište kao »racionalni mehanizam odbira«, kao mesto pokušaja i greške, a čiji proces vodi optimalnim rešenjima (vođen »nevidljivom rukom«) — tako tvrdi liberalna i neoliberalna teorija — ipak funkcioniše samo onda kada su »signali« odgovarajući, to jest kada su takvi odnosi među cenama. Ali, ovo nije slučaj s obzirom na monopoliziranje, na spoljne efekte državnih intervencija, tako da se optimalna rešenja načelno ne mogu postići isključivo delovanjem tržišta.

2) Budući da pojedinačni nosioci odlučivanja ograničavaju horizont, ovi mogu da povećaju svoju racionalnost na taj način što ograničavaju inpute svoje proizvodnje (na primer, troškovima za zaštitu prirodne sredine) ili što pretenduju na outpute drugih proizvođača (na primer, koriste se merama koje država preduzima u oblasti infrastrukture). Ovde imamo posla sa spoljnim uticajima *(externalities)*, koji su od vremena Maršala (Marshall) i Pigua (Pigou) uneli mnoge neprijatne disonance u harmoniju

Digitized by Google

modela. Zbog tih spoljnih uticaja na izgled racionalni sistem postaje suštinski neracionalan. Jer, s obzirom na strukturu interesa na kojoj je zasnovana racionalnost, taj sistem uopšte nije u stanju da kalkuliše sve inpute i outpute.

3) Iz ovoga sledi da racionalizacija u kapitalizmu nužno podrazumeva i pogrešnu racionalizaciju (Oto Bauer, 1931). Inputi privatnih troškova i društveni troškovi ne koincidiraju čak ni onda kada se saberu svi privatni inputi. Ovo potiče, ne na poslednjem mestu, i otuda što se neki troškovi uopšte ne mogu kalkulisati u kvantitetima. Kvantitativni kriterijum racionalnosti je, dakle, sam po sebi ograničen zbog toga što se kvantitet može i novcem meriti i upoređivati (K. V. Kap/K. W. Kapp, 1958).

4) Ovo se dovodi u vezu i s tim da se ekonomski procesi ne mogu opisati isključivo kao odnos input—output, nego da oni, s obzirom na sistem prirodnih i ljudskih resursa, predstavljaju neku vrstu »*troughputa*«. Ekonomski rast nije bez posledica po resurse, koje oštećuje, tako da oni, počev od određenog stepena, ne mogu više da se obnove zahvaljujući sposobnosti regeneracije sistema prirodnih i ljudskih resursa. Ovde se pojavljuje problem imanentnih granica podnošenja opterećenja, ali i dejstvo opterećenja resursa putem prekoračenja individualnih i kolektivnih granica percipiranja i znanja, tako da se opterećenje i poima i može politički obraditi (uporedi: Altfater/Altvater, 1969; Iljič/Illich, 1974).

5) Ovde iracionalnost kvantitativizma može još da se poveća time što se output meri kao kvantitativna veličina, uz potpunu ravnodušnost prema kvalitetu. Ovde se ubraja i onaj output čiji se proizvodni troškovi sastoje i u nanošenju štete prirodnim resursima. A društveni output povećava se tako što se čine izdaci kako bi se šteta, koliko je to moguće, nadoknadila. Na primer: u kalkulaciju društvenog proizvoda ulazi kako stvaranje vrednosti od strane hemijske industrije tako i »stvaranje vrednosti« od strane onih pogona čiji je posao čišćenje otpadnih voda; na isti način, blagostanje povećavaju bolnice u kojima se leče radnici posle povreda pretrpljenih u industrijskoj proizvodnji, dok bi izdaci preduzeća namenjeni predupređivanju udesa umanjili stvaranje vrednosti (uporedi: Jenike/Jänicke, 1979).

6) Uporedo sa povećanjem opterećenja resursa koje prati industrijalizaciju i urbanizaciju rastu ne samo nekalkulisani, nego i kalkulisani inputi proizvodnje. Nije više isključena ni ona tačka na kojoj granični troškovi rasta nadmašuju graničnu korist rasta, tako da dalji kvantitativni rast na dosadašnjoj društvenoj i tehnološkoj bazi može da postane neracionalan, čak i na osnovu građanskih kriterijuma.

7) Ovo pretvaranje racionalnosti u neracionalnost, kao društveni proces, ima za posledicu pokolebano građansko samopouzdanje, usled čega građanski »racionalizam ovladavanja svetom« (Šluhter/Schluchter) neposredno i na bazi sopstvenih kategorija dospeva u krizu. Napredak i modernizacija kao kriterijumi vrednovanja svih pojavnih oblika ovoga sveta gube svoju univerzalnu

Digitized by Google

važnost. Ovaj proces odvajanja od racionalizma, od vere u napredak i od moderne svesti odvija se u samom visoko razvijenom kapitalističkom društvu, i to u vrlo različitim oblicima kao socijalni proces sa novim protagonistima: ovde spadaju pokret za čistu prirodnu sredinu, pokret protiv atomske energije, ženski pokret, pokret mladih, alternativni projekti, koji nastoje da izbegnu industrijski produktivizam, sve do pojave novih mitova o unutrašnjem svetu i »egzodusa« (kao što piše Baro/Bahro, 1981) u jednu »retroterru« spasenja. Ova kriza građanske racionalnosti i modernosti ima jednu tako reći kulturno-geografsku dimenziju. Jer racionalnost u Veberovom značenju nastala je u Evropi i ona je u vidu imperijalističkog širenja vlasti nad svetom i geografski izvožena u sve delove sveta, s obzirom na propagandističku tendenciju kapitala, o kojoj govori Marks. Kada se kapitalistička racionalnost dovede u pitanje ne samo kao princip kalkulacije, nego i kao momenat kulture, time se ujedno upućuje izazov *evrocentrizmu.*

8) Ovom izazovu koji je upućen građanskom racionalizmu njegovi zastupnici mogu da se suprotstave još samo brutalnošću nesputanog tržišta, a političku kulturu koja ga prati mogu pokušati da suzbiju masivnom represivnom upotrebom državne moći radi obezbeđenja »poretka«. Da bi signali cena na tržištu funkcionisali, moraju sve prepreke da budu uklonjene s puta (uporedi: Altfater o neoliberalizmu, 1981). Ovo nije samo pitanje tehničke efikasnosti. Jer »signali« funkcionišu samo onda kada su za investicije obezbeđene dovoljne rentabilnosti. Videćemo kasnije kako su na osnovu ovog argumenta neoklasični ekonomisti izgradili teoriju »dugih ciklusa«. Ako je moguće ponovo uspostaviti signalnu funkciju odnosa među cenama, ako je moguće i povećanje rentabilnosti, onda se, uz nesputano angažovanje tehnologije, može težiti i ka kvantitativnom rastu.

Pokazalo se, međutim, da je »racionalizam ovladavanja svetom« proteklih godina zapao u krizu, koja ima višestruke aspekte. Ta kriza ima posledice po novi ekonomski polet, čija osnova kao »nagomilavanje investicija« (Gordon, 1979, str. 26) više ne može bez problema da se izrazi u orijentaciji na tehniku, kvantitet i proizvodnju. Izmenila se socijalna *struktura* za kvantitativni rast, i to postaje problem sa gledišta prebrođavanja sadašnje krize. U daljem izlaganju ispitaćemo ovaj problem na fonu teorija o stadijumima razvoja kapitalizma i dugim ciklusima akumulacije.

II. Kraj jednog dugog ciklusa akumulacije kapitala

S ovim u vezi nimalo ne iznenađuje što od sredine 70-ih godina na kraju dugog perioda prosperiteta posle drugog svetskog rata u razvijenim kapitalističkim zemljama ponovo raste interesovanje za teorije o »dugim ciklusima« konjunkture. Ove teorije, sa svojom dugom tradicijom, počev od Van Gelderena, preko Trockog, Kondratjeva (Kondratieff) i Šumpetera (Schumpeter) (1961), pa

Digitized by Google

do Forestera (Forrester) (1977), Valerštajna (Wallerstein), Mandela (1972, 1979) ili Felpsa Brauna (Phelps Brown) (1975), pretenduju da objašnjavaju kako uzroke ekonomskog poleta poslednjih 30 do 40 godina i prelazak u krizu tako i uslove pod kojima bi se mogao naći izlaz iz sadašnje depresije. Pri tom različite teorije dugih ciklusa nipošto nisu jedinstvene. [Obimna bibliografija nalazi se kod Bara (Barr, 1979)] Veliki broj teoretičara nalazi faktore koji su uslovili duge cikluse u tehnološkim uslovima: oni smatraju da gomilanje tehnoloških inovacija u određeno vreme otvara nova tržišta, stimuliše, dakle, proizvodnju i tražnju, što znači da usled rentabilnosti novih proizvoda ili produkcionih postupaka povlači za sobom inovacije radi poboljšanja, koje bi mogle da donesu dugoročni polet. Ali, mogućnosti bazičnih inovacija i onih koje donose poboljšanje iscrpljuju se u jednom trenutku; kao što u ekonomiji dejstvuje zakon prihoda, tako je u primeni tehnike delovao »Volfov zakon« (Wolf) granica tehničko-ekonomskog rasta. Prema ovom zakonu, javljaju se još »prividne inovacije«, ali izostaje veliki zamah ekonomski značajnih inovacija. Investiciona delatnost splašnjava svodeći se samo na racionalizaciju proizvodnje, a prosperitet prelazi u fazu depresije — sve do određene tačke, na kojoj će početi novi ciklus koji bi mogao da predstavlja izlaz iz »tehnološke pat-pozicije« (kao što piše Menš/Mensch, 1977).

Izgleda da se ovaj relativno jednostavan model egzogenog (tehnološkog) zamaha i ekonomske dinamike koja je nosilac prosperiteta sve do trenutka popuštanja snage zamaha može empirijski potvrditi, mada ne postoji saglasnost u pogledu datiranja učestalih bazičnih inovacija, kao ni u pogledu dužine, a ponekad ni u pogledu karaktera razvojnih faza (uporedi: Mandel, 1979; Klajnkneht/Kleinknecht, 1980). Ova nesigurnost u određivanju karakteristika važi i danas. Tako, na primer, Valerštajn ukazuje na to da Mandel (1979) i Diprije (Dupriez) (1978) tumače sedamdesete godine kao razvojnu fazu sa »stagnativnim osnovnim tonom«, dok Rostov (Rostow) (1978 a, b) istu deceniju označava kao ekspanzivnu fazu (Valerštajn, 1979, str. 663). Janoši (Janossy) (1968), međutim, koji pokušava da formuliše opštepriznate duge periode prosperiteta, nastale posle dugih, naročito ratom uzrokovanih prekida privrednog razvoja, vidi »okončanje privrednog čuda« još početkom 60-ih godina, kada je *stvarni* razvoj nacionalnih privreda bio dostigao dugoročnu liniju trenda potencijalnog rasta i potom izgubio dinamiku. Linija trenda razvoja odvijala se po strani svih napora u pravcu akumulacije: kroz sporo i postepeno, u dugom razdoblju, menjanje kvalifikacione strukture nekvalifikovanog industrijskog radnika i kroz povezivanje tehnološkog napretka, pri njegovom pretvaranju u industrijsku proizvodnju, sa uslovom da radna snaga stekne odgovarajuće kvalifikacije.

Ono što se tokom čitave decenije različito, čak i suprotno interpretira, svakako, ostaje problematično. Ovo, svakako, ima veze sa izborom pokazatelja, a ne na poslednjem mestu i s tim

Digitized by Google

da li autor ima kritičko-pesimistički ili afirmativno-optimistički pristup, sa njegovim »pogledom na svet«, kao što piše Valerštajn. Posmatramo li, međutim, periodizaciju dugih ciklusa proteklih 200 godina kako je navode različiti autori, konstatovaćemo da *prva* velika depresija kapitalističkog industrijskog razvoja počinje 20-ih godina prošlog veka, a 40-ih godina rađa se novi polet. *Druga* velika depresija počinje 70-ih do početka 90-ih godina. *Treću* veliku depresiju teško je datirati uz saglasnost svih autora, s obzirom na strukturne promene na svetskom tržištu usled dva svetska rata i nastanak Sovjetskog Saveza 1917. Ipak možemo početak poleta 50-ih i 60-ih godina da datiramo sredinom 40-ih, ne samo zbog okončanja svetskog rata, nego i zbog prestrukturiranja svetskog tržišta, koje je usledilo, a iz kojeg su SAD definitivno izašle kao *hegemonistička sila* na ekonomskom, političkom i vojnom planu. Njihov hegemonistički položaj bio je pretpostavka poleta koji je usledio; a sa erodiranjem ovog položaja popušta i njegova dinamika, da bi 70-ih godina došlo do nove, *četvrte* velike depresije.

Izgleda da dugi ciklusi predstavljaju neospornu činjenicu, mada se pri izradi nekih indeksa može primetiti da su tek statistički podaci ukazali na talasasto kretanje, kao što je pokazao Slucki (Slutzky) (uporedi: Špre/Spree, 1980); isto je tako za većinu autora neosporno značenje tehnike bar za prvi *impuls* koji će dovesti do dugog ciklusa. Ovakav stav ipak ostaje nezadovoljavajući pošto se ne vodi računa eksplicitno o investicionim odlukama preduzeća. Tehnika mora da se koristi; ali ona se koristi samo kada to izgleda probitačno. Radi se, dakle, o tome da se ispitaju ne samo nagomilane tehničke inovacije (Menš, 1977), nego i dugoročni uslovi profitabilnosti kapitala i njene posledice po investicione odluke preduzeća. Da bismo bolje proučili problem dugih ciklusa, razmotrićemo ovde tri teze.

1) Grupa autora iz Instituta za ispitivanje svetske privrede u Kilu (Glisman i saradnici, 1979) koristi *neoklasični* sistem kategorizacije da bi dugoročno opadanje investicione delatnosti proglasili indikatorom za period stagnacije, pošto tokom ekonomskog poleta dolazi do deformacije cena. Za ovo su odgovorni porast troškova nadnica iznad krajnjeg proizvoda rada, povećanje konzumptivnih državnih rashoda, kao i monopolizacija i protekcionizam u spoljnoj trgovini, koji negativno utiču na sklonost ka investiranju, pošto ove mere negativno tangiraju očekivanu dobit preduzeća. U ovome je implicitno sadržana teza da pri adekvatnom ponašanju privrednih subjekata, takvom koje ne ometa signalnu funkciju cena i ne utiče negativno na investicije zavisne od dobiti, može da se izbegne dugotrajnija depresija i obezbedi rast privrede koja se nalazi na putu ekspanzije sve većeg obima proizvodnje. Pored ostalog, iz ovoga proističe sledeće rešenje za prevazilaženje krize: pad troškova nadnica i udela države u društvenom proizvodu kako bi se na taj način povećala dobit i tako stimulisalo investiranje.

Digitized by Google

2) I kod Mandela (1971, 1979) stopa profita nalazi se u prednjem planu razmatranja. Ona je zavisna od stope viška vrednosti i strukture kapitala, kao i od brzine cirkulacije kapitala. Pojedini specifični istorijski faktori imali su na jednu ili više pomenutih veličina pozitivan uticaj, pri čemu je posledica bila dugotrajnija ekspanzija, ili negativan, pri čemu je posledica — depresija. Ovde postoji neka vrsta asimetrije. Naime, dugi ciklus ekspanzivnog rasta *uvek* je, prema Mandelu, uzrokovan *egzogenim* faktorima. Međutim, prelazak u stagnativnu fazu uvek je podstaknut *endogenim* faktorima, usled postojećih protivrečnosti i njihovog zaoštravanja u procesu akumulacije kapitala. Egzogeni impulsi u depresiji mogu da potiču i od novih tehnologija. Ali, ovi vode dugotrajnom poletu samo onda kada se time stopa viška vrednosti znatno povećava ili kada se organski sastav kapitala bitno smanji ili se, pak, brzina obrta kapitala bitno poveća. Potrebno je takođe da, radi realizacije investicija, koje su na početku perioda poleta uvek nagomilane, postoje odgovarajući fondovi. Mandel ove zamišlja kao likvidna monetarna sredstva. U stvari, tokom depresije uvek postoji obilje zajmodavnog kapitala, o čemu i danas svedoči obim nacionalnih i internacionalnih kreditnih tržišta. Ali, ovo je samo *monetarna* strana investicionog fonda. Potrebno je da, pored toga, budu raspoloživi i *realni* resursi, bez kojih bi investiciona delatnost vrlo brzo bila okončana. Ovde postaje jasno da je profitabilnost investicija povezana i sa *vrednosnom* (monetarnom) stranom, kao i sa *materijalnim* uslovima akumulacije kapitala, na koje Janoši upozorava, makar i jednostrano, naglašavanjem uticaja kvalifikacione strukture na razvoj.

3) U jednom prilogu, koji je i Mandel pogrešno shvatio, ovaj je autor (zajedno sa J. Hofmanom/J. Hofmann i V. Semlerom/W. Semmler, 1979) pokušao da dugotrajni polet posle drugog svetskog rata pripiše asimetričnoj situaciji na polovima svetskog tržišta (razvijenim kapitalističkim zemljama). Profitabilnost kapitala bila je svuda veoma visoka, ali iz različitih uzroka. Dok su u SAD mogli da se postignu ekstraprofiti na bazi nadmoćne tehnologije, u Evropi i Japanu nadnice su bile srazmerno niske, a intenzitet rada veliki, tako da su i ovde postojali povoljni uslovi za postizanje profita. Svetsko tržište, koje se nalazilo u ekspanziji, imalo je dva dejstva: prvo, nezaobilazno izravnavanje uslova proizvodnje; drugo, ostvarljivost ekstraprofita. Otuda i velika zainteresovanost SAD za dalekosežnu liberalizaciju svetske trgovine. Ali, u istoj meri u kojoj su napredovali procesi izjednačavanja uslova proizvodnje, stopa profita morala je širom sveta da pada. Jer u SAD je nestalo ekstraprofita kada se u drugim centrima svetskog tržišta konkurentska pozicija tih centara u odnosu na SAD poboljšala (najpre Zapadna Evropa, a onda Japan). Ali, ovo je, po pravilu, bilo moguće samo uz pomoć investicija koje povećavaju produktivnost, ali zahtevaju intenzivno ulaganje kapitala, što je imalo za posledicu porast organskog sastava kapitala. Osim toga, povećale su se i nadnice — i to i individualne i socijalne nadnice — uporedo sa uspostavljanjem pune zaposle-

Digitized by Google

nosti. Preokret iz faze uspona u fazu stagnacije bio je neizbežan. Ali, taj preokret označava i kraj hegemonije SAD. Poslednji uzrok, ali koji izgleda mnogostruko posredovan, jeste raznim uzrocima izazvan pad profitabiliteta kapitala u kapitalističkim metropolama (uporedi sa *Zur Empirie der Profitbewegung*, Hil/Hill, 1979). U ovim objašnjavajućim tezama vodi se računa o značaju tehnologije, ali sa veoma pomerenim akcentima. U neoklasičnom modelu problem se redukuje na obezbeđenje tržišno-privredno sazdanog sistema relativnih cena radi stimulisanja dobiti, a time i investicija. Ako to pođe za rukom, onda se problem dugih ciklusa sam po sebi eliminiše u korist konstantnog i uravnoteženog procesa rasta. Prema Mandelu, tehnologije kao egzogeni impulsi imaju odlučujući uticaj na komponente profitne stope, koju su u stanju da guraju naviše. Prelaz u fazu stagnacije proističe iz endogene dinamike kapitalističkog sistema profita (superakumulacija i pad profitne stope). U drugoj tezi argumentiše se slično kao u Mandelovoj, ali uz dvostruko proširenje: prvo, odražavaju se materijalni uslovi investicija koje su početkom faze poleta realizovane udruženo i, drugo, neravnomerni uslovi na svetskom tržištu izraženi su tako što su kategorije *ekstraviška vrednosti* i ekstraprofita uvedene u okviru teorije svetskog tržišta.

Biće celishodno da na ovom mestu ukratko razmotrimo pojmove »endogeni« i »egzogeni«. U svojoj polemici protiv Dejvida Gordona (1979) Mandel (1979) kritikuje to što Gordon želi da endogenizira i »impuls« za polet. Iza ove kritike nalazi se, po mom mišljenju, posebna predstava o dugom ciklusu (»dugom talasu«) kao o dugoročnom cikličnom kretanju socijalno-ekonomskih faktora. I Mandel je u pravu kada tvrdi da ne može da postoji neka »mehanika talasa« u smislu dugoročnog sinusoidnog rasta. Otuda njegovo insistiranje na egzogenosti impulsa, kako se uopšte ne bi pojavila predstava o sinusoidnom kretanju. Gordon (1979), naprotiv, eksplicitno polazi od drukčijeg shvatanja »dugog talasa«: duge faze depresije su, prema njegovom konceptu, faze restrukturiranja tehnoloških, socijalno-ekonomskih i političkih institucija društva (on, doduše, ne razvija dosledno ovaj koncept; na kraju njegovog priloga »dugi talas« se prosto tretira kao investicioni ciklus naročito dugotrajnih investicionih projekata!). Tek slom strukture onih odnosa koji su postojali u prethodnoj fazi razvoja omogućava novi polet, koji, sledstveno, mora zaista da ima potpuno drukčiju osnovu nego prethodna — i onda izgleda egzogeno uzrokovan, mada je izazvan endogeno, dinamikom krize i depresije. U naglašavanju egzogenosti impulsa kod Mandela postoji pogrešno shvatanje karaktera krize i depresije kao nužnog i time endogenog momenta kapitalističkog razvoja.

III. Kriza i depresija kao slom strukture i kao faza strukturiranja

Poznato je da se u ekonomiji mogu utvrditi ciklusi različite dužine. Ne želim ovde da ulazim u njihove različite uzroke, već samo da ukažem na dva aspekta. Prvo, svi ciklusi moraju imati

Digitized by Google

tu odliku da mogu da se svedu na unutrašnju protivrečnost istog principa profita kapitalističke akumulacije (uporedi s tim u vezi: Altfater, Hofman i Semler, 1979). Drugo, dugi ciklusi po Kondratjevu razlikuju se od »drugih« ciklusa ne samo po svom trajanju, nego prvenstveno po *dubini*, rasprostiranju i dužini depresije koja sledi posle faze poleta. Na kraju dugotrajnog poleta postaje jasno, za razliku od kriza kratkih i srednjetrajnih ciklusa, da je model akumulacije prethodnog ciklusa Kondratjeva došao do granice i da će biti potrebno restrukturiranje društvenog sistema da bi mogao da nastupi novi polet. I Mandel i Gordon ukazuju na to da u ovim procesima nije reč samo o *ekonomskim* i *tehnološkim* promenama u užem smislu, nego da su tu zahvaćeni svi *socijalni* i *politički* odnosi. Iz ovoga se zaključuje da su prvenstveno socijalni i politički faktori ti koji će izazvati ciklus kriza. Kastels (Castells) (1981) ide u tome dotle da tvrdi da kriza nije ekonomskog, nego političkog i društvenog karaktera i odbacuje svaki drukčiji stav kao »ekonomistički«: Felps Braun (1975) i Salvati (1981) pokušavaju da ovaj problem socijalnog i političkog restrukturiranja obuhvate pojmovima teorije Kaleckog (Kalecki) (1943) o političkom konjunkturnom ciklusu. Kod Kaleckog Salvati kritikuje to što socijalne i političke granice pune zaposlenosti u kapitalizmu ne mogu da objasne kratkoročna i srednjoročna kolebanja, već samo »duge talase«. Jer tek u dugim periodima i prilikom oštrih kriza na vrednosne stavove i očekivanja dejstvuju takvi uticaji da se »pravila igre« dovode u pitanje, pa mogu da nastupe promene u ponašanju (uporedi: Inglehart, 1977; Polanji/Polanyi, 1979).

Ja ne delim citirane stavove. Oni se zasnivaju na jednom osnovnom nerazumevanju puteva i načina na koje se reprodukuje kapitalističko podruštvljavanje. *Njihova baza jeste i ostaje ekonomija kao carstvo privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju*, dobijanja prave vrednosti za svojinu i *nužnosti* akumulacije kapitala, od koje zavisi stvaranje mogućnosti za zapošljavanje, kao i visina nadnica. Dakle, »Logika rada« (Lelio Baso/Lelio Basso) ili zavisi od »logike kapitala« ili je ovoj suprotstavljena. Adam Pševorski (Pszeworski) (1980) je ovo spoznao tamo gde govori o strategijski centralnoj i povoljnoj situaciji kapitalista, koji na izgled služe opštoj dobroti (čitaj: omogućavaju dobijanje ili stvaranje radnih mesta) kada stvaraju profite i akumuliraju kapital. Ovo je prvenstveno *ekonomski* odnos, koji se u krizi pokazuje izvanredno moćnim upravo kada je suprotstavljen političkoj logici radničkog pokreta.

Uopšte nije samo po sebi razumljivo da akumulacija kapitala nailazi na prepreku: konsenzus izrabljenih. Ovo je mogućno s obzirom na *mistifikacije* sadržane u kapital-odnosu, s obzirom na *ideologije* stvorene i reprodukovane u građanskom sistemu. Osim toga, svakako da je značajna materijalna strana ovog konsenzusa, koja se ispoljava u mnoštvu institucionalizovanih kompromisa između najamnog rada i kapitala — po pravilu posredovanih državom. Ovaj sistem *konsenzusa i kompromisa* s jedne

Digitized by Google

strane je preduslov za nesmetanu akumulaciju kapitala, a s druge sâm je upućen na rast, naime na povećanje prihoda i punu zaposlenost. Ali, sistem akumulacije kapitala nužno dospeva u stanja ugroženosti i krize, koje proističu iz njegove ekonomske protivrečnosti (hiperakumulacija kapitala), a ne tek iz političkih otpora. Međutim, momenti krize nalaze oblike društvenog i političkog ispoljavanja, koji, zajedno posmatrani, izazivaju slom strukture; slom strukture, dakle, *nikad* nije samo ekonomski, nego je uvek i politički uzrokovan! Ovaj slom ima više aspekata (uporedi: Altfater, 1981 b):

1) Društveni klasni kompromis izložen je procesu *socijalne disgregacije.* Ovaj je proces posledica cepanja radničke klase na zaposlene i nezaposlene, a i samog tržišta rada na razne segmente. Zbog toga što su pojedinačni kapitali različito pogođeni krizom, ovaj proces disgregacije odvija se i unutar kapitalističke klase, koja više nije u stanju da dejstvuje politički jedinstveno.

2) Za samu državu kriza je u prvom redu *fiskalna* kriza, koja otežava ostvarenje socijalno-političkih zadataka, ako se želi da se unekoliko još održi ekonomsko-politička funkcija podupiranja akumulacije. Time funkcija akumulacije nedvosmisleno stiče prednost pred funkcijom legitimacije. Državni aparat u takvoj situaciji razvija veću potrebu za delanjem, koja se može zadovoljiti samo kad se i institucije političkog sistema, kada se državni aparat izmeni i prilagodi (na primer, ograničavanjem parlamentarne kontrole u prilog jačanja izvršne vlasti). Kao što su već izneli Gintis (1980) i Bauls (Bowles), a njihovu argumentaciju sledio je i Salvati (1981), *protivrečnost između demokratije i kapitalizma* zaoštrava se u političku krizu: demokratske težnje mogu da se realizuju samo ako se napusti puna zaposlenost kao cilj; ili se, pak, pokuša da se održi puna zaposlenost, ali uz napuštanje demokratskih struktura.

3) Istovremeno se tokom duboke i dugotrajne »krize po Kondratjevu« menjaju socijalne *orijentacije* i *vrednosni stavovi;* nastaje nešto kao »kultura krize«. To je povezano sa pojavom da se životne perspektive više ne usredsređuju pretežno ili čak isključivo na rad i proizvodnju, nego na sam život. Upravo u sadašnjoj depresiji nastanak i širenje raznovrsnih novih socijalnih pokreta izraz su te pojave (uporedi: Inglehart, 1977; Altfater, 1981 c).

4) Tehnološke promene koje su za vreme krize uvedene u sve oblasti društvenog proizvodnog procesa imaju posledica i po sam rad. Ovo ne važi samo u pogledu kvalifikacija, nego i u odnosu na vrednosni stav radnika. U svojoj knjizi *Rastanak od proletarijata* Gorc/Gorz (1980) svoju kritiku produktivizma i etike akumulacije, zasnovane na dostojanstvu i vrednosti zaposlenosti u oblasti industrije, vidi isključivo u postojanju »ne-klase ne-proizvođača«. Ovo je potpuno pogrešno i politički besperspektivno. Jer i u klasi zaposlenih radnika, uprkos svih prepreka, raste potreba ovih radnika da budu u stanju da se oslobode prinuda akumulacije; širi se horizont jednog sveta rada izvan kapitalističkih

Digitized by Google

struktura. Ova se tendencija ispoljava čak i u programu zapošljavanja zapadnoevropskih sindikata.

5) Uporedo sa ovim javlja se i sve veće nepoverenje u nove tehnologije, čijim se obećanjima prosto više ne veruje. Od tehničkog »napretka« ne očekuje se više razvoj produkcionih snaga ka socijalizmu, ispunjenje sve većeg broja životnih potreba, olakšanje rada, poboljšanje radne i životne sredine. I ovde imamo posla ne samo sa izmenjenim stavom prema tehnici i tehnologiji, nego sa *imanentnim granicama same tehnike.* Ove mogu da se prevaziđu samo ako se izmeni i »razvojna logika« same tehnike.

»Kriza po Kondratjevu« je, dakle, *strukturni slom* jednog ekonomsko-društveno-tehničko-političkog razvoja. Obnovljeni dugoročni polet postaje mogućan kada se *restrukturiranjem* koje bi zahvatilo sve aspekte društvenog života promene uslovi ekonomske akumulacije i društveno-političke reprodukcije. Ali, ako se ima u vidu značenje depresije za razvoj kapitalističkog društva u svetskim razmerama, naime ako se shvati kao slom strukture i destrukturiranje, onda se još postavlja pitanje da li se, možda, ne bi načelno trebalo odreći teorije »dugih talasa« u prilog teorije *stadijuma* ili *faza* kapitalističkog razvoja. Mandel, koji se zaklinje u teoriju »dugih talasa«, ne primećuje da on, egzogenizacijom impulsa koji mogu da se izvode iz dugog perioda stagnacije, u stvari gradi teoriju stadijuma i već se udaljava od »teorije talasa«. U narednim paragrafima ja ću ukratko, kao što je od mene zatraženo, tretirati probleme podele na stadijume kapitalističkog razvoja i pokazati da su u ovoj oblasti izrađene sasvim drukčije paradigme nego u oblasti »teorija dugih talasa«, mada su tačke referencije nesagledive.

IV. Dugi talasi ili stadijumi kapitalističkog razvoja?

Ukoliko teoretičari dugih talasa o ovome uopšte razmišljaju, oni kapitalizam shvataju kao istorijski nastali društveni sistem sa jedinstvenim zakonima razvoja. Ali, teoretičari stadijuma u ovom pitanju nisu sigurni. Jer, ako se kapitalizam podeli u nekoliko razvojnih faza, nužno se postavlja problem da li u pojedinim uzastopnim stadijumima ili fazama dejstvuju identične zakonomernosti razvoja, to jest da li zakon vrednosti prestaje ili ne prestaje da funkcioniše. Za sistematsko i zadovoljavajuće razmatranje ovog pitanja bilo bi potrebno mnogo prostora (uporedi: Gordon, 1979; Altfater, 1975; o japanskoj školi Ujedinjenih nacija — Itoh, 1980). Zbog toga ćemo ovde izlaganje uprostiti dajući šematski pregled različitih kriterijuma podele u pitanju razvojnih faza kapitalizma (vidi šemu 1).

Pratimo li razne podele na stadijume na bazi različitih kriterijuma razgraničenja, konstatovaćemo sledeće: prelazi iz jednog u sledeći stadijum ostvaruju se uvek u periodima u kojima teoretičari »dugih talasa« nalaze fazu depresije: u razdoblju od 20-ih do 40-ih godina prošlog veka, posle 1873, zatim ponovo po-

Digitized by Google

Šema 1

Pregled uzastopnih stadijuma kapitalističkog razvoja na osnovu različitih kriterijuma

I. Sistemi društvene podele rada	II. Promene u sferi konkurencije	III. Područje vlasti i oblik vlasti	IV. Razvojna sposobnost kapitalizma
	koncentracija i centralizacija	konkurentski kapitalizam na nacionalnim tržištima	kapitalizam u usponu
manufaktura	konkurentski kapitalizam		
krupna industrija	monopolistički kapitalizam	imperijalizam	period opadanja
	deficiti u regulisanju zakona vrednosti		
tejlorizam fordizam	državne intervencije: državni monopolistički kapitalizam		opšta kriza kapitalizma

sle prvog i posle drugog svetskog rata. Ovo je, naravno, vrlo grubo poređenje, ali nije lišeno svake privlačnosti: dok teoretičari »talasa« po mogućstvu potcenjuju slom strukture u kapitalističkom razvoju, dotle teoretičari stadijuma ovaj slom precenjuju. I nadalje: kriterijumi na osnovu kojih je izvršena podela na stadijume mogli bi se tumačiti kao uopštavanje istorijskih specifičnosti u raznim periodima restrukturiranja, dakle u fazama depresije. Umesto toga, okrenućemo se logici prelaza, to jest razgraničenja među razvojnim fazama.

1) Prikazujući proizvodnju relativnog viška vrednosti, Marks razlikuje manufakturnu i krupnu industriju kao istorijske razvojne faze koje slede specifičnu logiku akumulacije kapitala. Ove se dve faze razlikuju prvenstveno po svojoj *tehnološkoj bazi*. Ali, ova razlika ne predstavlja presudnu tačku. Takvom bi se tačkom pre mogla smatrati promena u obliku »realnog supsumiranja rada pod kapital« (uporedi: Marks, »Rezultati neposrednog proizvodnog procesa«). U manufakturi granica isceđivanja relativnog viška vrednosti još nije sadržana u strukturi kapitala, objektiviranoj u sistemu proizvodnih sredstava, nego se nalazi u »subjektivnom faktoru« proizvodnog procesa, dakle u *radnoj snazi*. Da bi se, međutim, viškovi vrednosti povećali, neophodno je da kapital prevaziđe ograničenja koja su sadržana u subjektivnim uslovima rada. Iz ovoga rezultira ne samo stalna tendencija da se živi rad zameni mrtvim radom, dakle da se sredstva za proizvodnju

Digitized by Google

angažuju umesto živog radnika, nego i tendencija da se sistem podele rada oslobodi granica subjektivnih uslova rada (kvalifikacije, efikasnost, potrebe radnika kao čoveka) i na odgovarajući način supsumira pod interes, dakle pod neograničeni princip da se iz kapitala izvuče odgovarajuća vrednost. Struktura podele rada, tempo rada, kao i struktura vremena premeštaju se uporedo sa prelaskom na industrijski sistem u strukturu kapitala inkorporiranu u sredstva za proizvodnju. Istovremeno se još više zaoštrava suprotnost između intelektualnog i fizičkog rada. Jer rezultati intelektualnog rada, nauke i tehnike, materijalizuju se u proizvodnoj tehnologiji i tako direktno postaju atributima materijalizovanog kapitala, a time i snagom klasnog protivnika u odnosu na radnike.

Produžimo li ovu destilaciju razvojne logike koju je izvršio Marks, dobićemo interpretaciju sistema *tejlorizma*. Dok su u manufakturi podela rada i oblik utroška rada još bili ograničeni subjektivnim uslovima radne snage, dok su u krupnoj industriji te granice pomerene uzurpiranjem nadležnosti podele rada od strane kapitala, tejlorizam predstavlja kompletiranje ovog procesa na taj način što ovaj sistem razvija kolektivnu organizaciju rada (upravljanje preduzećem na naučnoj bazi) i *individualni utrošak rada* (normiranje rada) kao sisteme pomoću kojih se — kao što je to shvatio Zon-Retel (Sohn-Rethel) (1970) — stepen dejstva sredstava za proizvodnju i rada svode na istu dimenziju racionalnosti kvantitativne efikasnosti, a subjektivnost radnika dobrim delom dovodi do iščezavanja. Da ovo uvek samo delimično polazi za rukom, budući da, i pored svih pokušaja da se rad naučno raščlani, radnik jeste i ostaje čovek, a time i *buntovno biće*, izneo je — u jednom drugom teorijskom i političkom kontekstu — Braverman (Bravermann) (1974) i, polazeći od operativističke teorije, razradio u političku strategiju i taktiku.

U ovoj podeli na stadijume, koja sledi Marksovu logiku, kapitalistički razvoj se predstavlja kao proces uzastopnih *sistema realne supsumcije rada* pod kapital. Nauka, tehnologija i tehnika samo su sredstva koja vode ovom cilju, koja povećavaju mogućnosti (oplođivanje) kapitala. Ali, da bi ona mogla da ispune tu svrhu, potrebne su dalekosežne promene društvene organizacije rada u kapitalističkom preduzeću, a i *načina života* izvan preduzeća. Ove promene ne mogu da se odvijaju harmonično i kontinuirano tokom rasta, nego samo u obliku konfliktnih slomova strukture. Ovo je opisao Gramši objašnjavajući pojam »fordizam«, a posle njega su Aljeta (Aglietta) (1979) i (nespecifično proširujući problematiku) Hirš (Hirsch) i Rot (Roth) (1980) preuzeli izučavanje ovog fenomena da bi obuhvatili tejloristično-fordističke oblike organizacije rada koji utiču na čitav život (od rada pa do seksualnosti), ispitujući ih pojmovno i procenjujući njihove posledice po političku strategiju radničkog pokreta (uporedi šemu 2).

Digitized by Google

Šema 2

Sistemi društvene podele rada

koje određuju subjektivni uslovi proizvodnog procesa, radna snaga	prelaz ka određivanju objektivnom strukturom sredstava za proizvodnju, odvajanjem nauke od rada i njenim inkorporiranjem u kapital	prilagođavanje subjektivnog faktora uslovima objektivne strukture sredstava za proizvodnju postavljanjem rada na naučnu bazu
period manufakture	krupna industrija	tejlorizam, fordizam
do oko 1820.	do oko 1910.	do danas

2) U tradiciji marksističke teorije ova postavka koju je formulisao Marks gotovo da i nije dalje razrađena. Važnije su postale podele na stadijume koje se odnose na promene unutar konkurencije kapitala. Osnovna ideja je ta da putem koncentracije i centralizacije nastaju monopolistička preduzeća, koja, kao pojedinačni kapitali, izmiču prinudnom zakonomernom izjednačavanju od strane konkurencije i koja su, zahvaljujući svojoj ekonomskoj moći, u stanju da izbegnu ujednačavajuću tendenciju ka prosečnoj stopi profita i da sebi prisvoje monopolistički profit. Ali, budući da na taj način delovanje konkurencije biva ograničeno ili čak eliminisano, nastaju deficiti u regulaciji koji u prvi plan izbacuju ojačalu *državu* kao *vanekonomsku silu*. Naravno da država kao građanska klasna država ne predstavlja neutralan mehanizam; njena regulacija će služiti održanju monopolističke strukture. Time se, na bazi monopolizacije, kapitalizam razvoja u *državno-monopolistički* kapitalizam.

U literaturi koja se nadovezuje na Lenjinovu misao govori se o državno-monopolističkom kapitalizmu kao o društvenoj organizaciji perioda *sumraka* kapitalizma: monopolizacija, kako se ovde izlaže, vodi stagnaciji i truljenju, a imperijalistička ekspanzija zaoštravanju međunarodnih konflikata, ratu (tako piše Lenjin u svojoj studiji o imperijalizmu, Varga, 1969). Državno-monopolistički kapitalizam je, dakle, momenat i izražajni oblik *destabilizacije sistema*, neraskidivo povezan sa opštom krizom kapitalizma. Moguće je ići tako daleko i tvrditi da specifičnost državno-monopolističkog kapitalizma — ma koliko da su različite, pa i kontroverzne postojeće teorije o njemu — po svom karakteru predstavlja organizacioni oblik »opšte krize kapitalizma«.

Potpuno drukčije na ovo gledaju teoretičari »organizovanog kapitalizma«, koji, po pravilu, nastavljaju tradiciju socijaldemokratije; prema njihovom shvatanju, monopolizacija, ispreplitanje industrijskog i finansijskog kapitala, omogućavaju organizovanje društva, uklanjanje anarhije konkurencije (ovo gledište takođe

Digitized by Google

zastupaju Hilferding, 1927, iz Druge internacionale, i Buharin, 1926, iz Treće internacionale). Time se onda omogućava i racionalnost u okviru društva (kritički se prema ovom shvatanju odnosi Oto Bauer, 1921). Umesto destabilizacije, predviđa se, dakle, mogućnost stabilizovanja kapitalizma putem državne intervencije (Rener/Renner, 1917, govori u ovom kontekstu o kapitalizmu prožetom državnom intervencijom).

Ovde ne možemo podrobno da se bavimo problemom stabilizacije i destabilizacije kapitalizma (uporedi: Altfater, 1980. i 1981). Obe ove teorijske paradigme manjkave su iz istog razloga (u odnosu na razmatrani problem): one ne formulišu na zadovoljavajući način pojam strukturne krize. Prema teoriji o državno-monopolističkom kapitalizmu, kriza je opšta i trajna; Varga (1962) ovu »opštu krizu« deli na još nekoliko etapa, što je, očigledno, apsurdan poduhvat. Pri tom se gubi iz vida da je funkcija krize i depresije koja posle nje sledi da se putem restrukturiranja socijalnih, političkih i ekonomskih oblika građanske hegemonije prebrodi opasna zona krize. Marks u svojoj teoriji o višku vrednosti kaže da *permanentne krize* ne mogu da postoje. Ovo važi i za »opštu krizu«, koja ili postaje pojmom lišenim svakog smisla ili, pak, u smislu nemogućnosti da bude prebrođena u okviru građanskog društva ne može da bude »opšta«.

Postavka o stabilizaciji je, svakako, isto tako problematična, mada iz drugih razloga. Jer sa njom je povezana predstava o tome da je država, kao instanca regulacije, u stanju da protivrečnosti kapitalizma razrešava, dobrim delom uz izbegavanje kriza. Ovu nadu potkrepili su Kejnzovi politički koncepti u periodu prosperiteta posle drugog svetskog rata, tako da je onda kriza 70-ih godina pristalice ove teorije zatekla nespremne i zbog toga iznenadila — kao, uostalom, i 1929. godine najznačajnijeg predstavnika teorije organizovanog kapitalizma, Rudolfa Hilferdinga. Možemo da izvedemo sledeći zaključak: dok teza o destabilizaciji nije u stanju da obuhvati ni onu *funkciju krize* koja se sastoji u krizi restrukturiranja radi obezbeđenja uslova vlasti kapitala i stoga dolazi do pojma »opšte krize«, u tezi o stabilizaciji krije se *karakter krize* kao sloma strukture. U stvari, kriza predstavlja zaoštravanje protivrečnosti za vreme buma (slom strukture) i kao fazu restrukturiranja, što omogućava sagledavanje dinamike krize.

Svaka kriza tokom akumulacije kapitala sigurno ne predstavlja »slom strukture« u ovom dramatičnom smislu. Ali, protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje, očigledno, dovodi tokom dužih perioda (40 do 50 godina) do zaoštravanja, koje može da se redukuje samo naročito dubokom, sveobuhvatnom i dugotrajnom krizom i depresijom. Slom strukture odnosi se još na protekli period, na zaoštravanje suprotnosti; pojam restrukturiranja ukazuje na perspektivu radikalnog preokreta u oblicima upravljanja unutar kapitalizma. To je preokret koji pogađa sve vidove hegemonije: odnos između najamnog rada i kapitala u ekonomiji, ulogu države u društvenom procesu, strukturu svet-

Digitized by Google

skog tržišta, norme i vrednosti društvenog života i individualne orijentacije, socijalne pokrete kao nosioce novih orijentacija i, najzad, ali ne i na poslednjem mestu, tehnološku bazu akumulacije kapitala. Pri tom je, svakako, veoma važno naglasiti da je to restrukturiranje u velikim depresijama u istoriji kapitalizma uvek bilo sveobuhvatno, to jest da je, u stvari, obuhvatalo sve pomenute aspekte strukture društva. Bilo bi nerazumno polagati nade isključivo u nove tehnologije i u talas inovacija, pa da očekujemo da će takvi faktori dovesti do okončanja depresije. Ako se podsetimo na Marksov stav u ovom pitanju, biće nam jasno da je tehnologija uvek imala reperkusije na odnos klasa i na strukturu društvenih konflikata. Time smo došli do jedne važne tačke: procesi restrukturiranja *nisu beskonfliktni* (na ekonomskom planu, na primer, oni se ispoljavaju u bankrotstvima, gubitku radnih mesta itd.); oni dovode do zastarevanja vrednosti i predstava koje služe kao smernice za akciju, uzrokuju opadanje uticaja dotle uticajnih političkih projekata i njihovih nosilaca. Na međunarodnom planu sa ovim je povezano rušenje pozicija ekonomske i političke hegemonije (gubitak britanskog monopola na svetskom tržištu 80-ih i 90-ih godina prošlog veka i konačno potiskivanje Velike Britanije na poziciju drugorazredne sile od strane SAD još od 30-ih godina ovog veka; uspon SAD kao hegemonističke sile od 40-ih do 70-ih godina i izazov od strane Zapadne Evrope i Japana počev od sredine 70-ih godina), a teško se može pretpostaviti da bi sve ovo moglo da bude prihvaćeno bez otpora. Stoga uvek postoji opasnost da bi oštri slomovi strukture mogli da izazovu teške socijalne konflikte, a, možda, i ratne sukobe. Možda nije slučajnost to što su oba svetska rata usledila posle velikih depresija (uporedi: Miler/Müller-Plantenberg, 1981). Isto tako nije slučajnost što je posle ovih slomova strukture, doduše kao rezultat teških ratova, odnosno tokom tih ratova, nastao svet socijalističkog lagera, kao pokušaj mimoilaženja *patološke logike kapitalističkog razvoja.*

Bez obzira da li se krećemo u teorijskom kontekstu »dugih talasa« ili »stadijuma«, uvek smo upućeni na centralno značenje kriza i depresija. One su, kao što je rekao Marks, »čvorne tačke« razvoja i na osnovu ovoga mogu se interpretirati tendencije razvoja, pa i one koje ispoljavaju društvene komponente tehnologije.

V. Uslovi novog dugotrajnog poleta u 80-im godinama

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja možemo pokušati da kao rezime formulišemo uslove mogućeg prelaska iz sadašnje depresije u dugotrajni polet, a ne samo kratkotrajni konjunkturni oporavak. Da bismo još jednom objasnili osnovnu ideju ovog priloga, poslužiće nam šema 3.

Digitized by Google

Šema 3

Kriza kao slom strukture	Kriza kao slom strukture zajedno sa proteklim razvojem
Depresija kao faza restrukturiranja socijalno-ekonomskog sistema akumulacije kapitala kao građanskog odnosa vlasti	Dugotrajna ekspanzija kapitala, pri tom zaoštravanje protivrečnosti imanentnih sistemu, sve do krize

U procesu restrukturiranja menjaju se, kao što je pokazano, tehnički, socijalni, ekonomski, politički uslovi u smislu ponovljenog uspostavljanja izvesnog poravnanja društvenih suprotnosti radi podizanja profitne stope i podsticanja akumulacije, kao i reorganizovanja političke vlasti kapitala. Tipično je za svaku krizu i za depresiju koja posle nje sledi da se politika usredsređuje najpre na to da stvori uslove za funkcionisanje ekonomije (dakle, za profit i akumulaciju). Sredstvo koje se upotrebljava u sadašnjoj fazi sastoji se u tome da se ekonomska dinamika oslobađa u smislu prilagođavanja zahtevima dobijanja odgovarajuće vrednosti, s tim što je to prilagođavanje brutalno iznuđeno od strane snaga tržišta. Državna politika odnosi se na ekonomske nužnosti i služi se njima kao političkim projektom. Ovo je pravi smisao neoliberalnih koncepata i ideologija, koji upravo u sadašnjoj depresiji dobijaju značaj (uporedi: Miler-Plantenberg, 1981; Altfater, 1981 a). Oni više ne prihvataju kompromisne strukture prethodne faze ekspanzije; umesto toga, igraju na kartu prinuda anonimnog tržišta i na njegovu legitimirajuću snagu kako bi iznudili povoljnije uslove za nove kompromise. Jasno je da će proces prinudnog prilagođavanja i restrukturiranja jednom morati da se okonča; restrukturiranje mora da rezultira u uspostavljanju nove ravnoteže društvenih snaga, u novom bazičnom konsenzusu klasnog društva. Ako se ne pokaže mogućnim postizanje konsenzusa tokom zahteva akumulacije, onda će ga represivne državne institucije nametnuti represivnim merama. Takvim će merama uvek pripadati određena uloga budući da je restrukturiranje ekonomije, društva, politike i ideologije, doduše, međusobno povezano, ali se u nacionalnim okvirima ne sprovodi istovremeno, dok se na svetskom tržištu ostvaruje neravnomerno.

1) Kakva uloga s ovim u vezi pripada tehnici? U sadašnjoj fazi čitav niz inovativnih tehnologija nalazi se ili neposredno pred implementiranjem ili se već masovno uvodi. Ovo važi za mikroelektroniku, koja utoliko nastavlja automatizaciju što zamenjuje ne samo fizički, nego dobrim delom i intelektualni rad. Otuda tendencija da ova tehnologija postaje relevantna i za cirkulaciju, distribuciju i administraciju, a ne samo za proizvodnju. Posledica je masovno oslobađanje radne snage. Organizacija radnih procesa, struktura vremena i prostorni raspored imaju ogromne društvene posledice.

2) Šire dimenzije otvaraju se pred novim medijima. Ova tehnologija ima još nesagledive posledice po društvene komunika-

Digitized by Google

cije, njihovo usmeravanje i kontrolu, po proizvodnju, reprodukciju i difuziju znanja, koncentraciju i filtriranje informacija, po oblike političke socijalizacije i vlasti. Ukazaću samo na jedan bitan aspekt. Ako računamo da će čitave zemlje, kako bi im novi mediji postali dostupni, morati da budu išpartane kablovima, odnosno da će, umesto toga ili pored toga, morati da se lansira u vasionski prostor sistem veštačkih satelita i da će svako domaćinstvo za razne aparature i terminale platiti više hiljada dolara, lako ćemo steći predstavu o veličini tržišta koje će time biti otvoreno. Nije onda nikakvo čudo što kapital, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj, zahteva uvođenje novih medija. Novi bum koji bi se zasnovao na ovim medijima mogao bi zaista da dobije veće razmere nego automobilski bum koji je 50-ih i 60-ih godina dobrim delom bio nosilac poleta po Kondratjevu. Ali, i ovde postaje jasno da tražnja mora da bude stvorena u obliku prihoda i da je to pod kapitalističkim uslovima krajnje problematično kada ista tehnologija koja otvara novo tržište ogromnih razmera u isto tako ogromnim razmerama čini nepotrebnom radnu snagu u proizvodnji.

Vidimo: na raspolaganju stoje nove tehnologije, pri čemu još nismo ni pomenuli razvoj u oblasti nuklearne tehnike, u tehnologiji korišćenja sunčeve energije, u biotehnologiji itd. Izgleda mogućan novi proces ubrzane ekspanzije. Videli smo, međutim, da pojava nagomilanih inovacija predstavlja nužan, ali ne i dovoljan uslov za »dugi talas sa ekspanzivnim tonalitetom« (Mandel). Uvođenje dinamičkog procesa rasta sledi samo onda ako su, u najmanju ruku, ispunjeni sledeći ekonomski, socijalni i politički uslovi:

1) Izgleda da su u prvoj polovini 80-ih godina one industrije koje su bile centar ranijeg poleta, naime automobilska i prateće industrije, učinile pokušaj da konkurentskom borbom svetskih razmera, zasnovanom na ogromnim investicijama u cilju racionalizacije, obezbede svoj opstanak. Ali, sigurno je samo to da tržišta za automobile ne mogu da dožive bitnu ekspanziju i da stoga, kao rezultat investicionih napora, dolazi do sloma pojedinih preduzeća i do prilagođavanja proizvodnje smanjenim tržištima. Ovde imamo primer »tehnološkog pata«, koji se odlikuje time da su investicije u cilju proširenja delatnosti na nova tržišta odveć retke, dok su, naprotiv, investicije u cilju racionalizacije masovne, a motivisane su postizanjem srazmernih prednosti u pogledu cena na »tradicionalnim tržištima«. Ovaj je primer istovremeno indikacija za to da restrukturiranje u sadašnjoj depresiji još nije postiglo *ekonomski* cilj. Ovaj će biti postignut tek onda kada investicije u cilju proširenja (investicije u cilju racionalizacije radi odbrane udela u tržištu, a ne za otvaranje novih tržišta) budu prevagnule.

2) Pri tehnološkim inovacijama i njihovom korišćenju radi efikasnije proizvodnje u pitanju nije samo materijalna dimenzija, nego i vrednosni uslovi za njihovu rentabilnu primenu. Samo postojanje inovacija još dugo ne znači da se one mogu rentabilno

Digitized by Google

primeniti. Da bi se postigla rentabilnost, biće potrebno da se društveni odnosi između najamnog rada i kapitala (distribucioni odnos između nadnice i profita, kao i uslovi rada) prilagode i da se sprovodi — po pravilu — državna politika unapređenja tehnologije, kako bi se smanjio teret troškova koji snosi kapital prilikom uvođenja nove tehnologije i omogućilo društveno osiguranje od novijih tehnologija (uporedi: OECD, 1981).

3) Sledeći uslov za obnovljeni polet je mogućnost njegovog finansiranja, to jest prisustvo fondova koji se mogu investirati. Ovaj uslov je, bar sada, najmanji problem budući da je likvidnost na nacionalnim i internacionalnim kreditnim tržištima izvanredno velika. (Ali i kamatne stope su veoma visoke, što u ovom trenutku (1981) može da se pripiše restriktivnoj politici Reganove administracije u SAD i vlade Margaret Tačer u Britaniji, a što pri trajnijoj likvidnosti tržišta kapitala neće moći duže da se održi.) Izvestan problem moglo bi, međutim, da predstavlja korišćenje likvidnih sredstava za finansiranje deficita u bilansima kada se želi da se fondovi usmere u proizvodne oblasti. Kriza platnog bilansa ove ili one zemlje mogla bi da se zaoštri i eventualno da dovede do tendencija krize u međunarodnom kreditnom sistemu.

4) Videli smo da nagomilane investicije u početnoj fazi poleta po Kondratjevu treba da se posmatraju ne samo iz monetarno-vrednosne perspektive, nego i iz materijalne perspektive sa gledišta postojećih resursa. A ovde zaista nailazimo na granice koje su u vezi sa kriznim pojavama racionalnosti (vidi odeljak I ovog saopštenja). Investicioni bum radi forsiranja rasta naišao bi u već visoko razvijenim društvima na granice prirodnih resursa, koje su ne samo »objektivno« stvorene samom prirodom, nego koje, pored toga, nalaze političku artikulaciju i u *novim* socijalnim pokretima. Regan ovde igra na kartu politike orijentisane na ponudu i na *deregulaciju* (posvećivanje manje pažnje pitanjima prirodne sredine), ali on to može da čini samo dotle dok se ne pojavi politički otpor takvoj politici. Ovo može da bude ostvarljivo u SAD, gde je levica izuzetno slaba, dok je u Evropi danas već nemogućno sprovođenje politike podsticanja rasta, a uz minimalne standarde ekološke celishodnosti. Granice kvantitativizma su, dakle, danas još granice novog buma po Kondratjevu. One, svakako, mogu da budu prevaziđene i *unutar* kapitalizma; danas, međutim, ne postoje za to ni politički ni socijalni uslovi.

5) Nove tehnologije nemaju samo *društvene posledice*, nego su povezane i sa *društvenim pretpostavkama*. Jedna pretpostavka na koju Šumpeter (1961) posebno ukazuje, naime postojanje jednog sloja dinamičnih privrednika koji se zalažu za realizovanje inovacija, ne bi trebalo da predstavlja nikakav problem u evropskim (evropskim u kulturnom, a ne geografskom smislu) društvima. Problem je, međutim, da li će oni delovi radničke klase koji su pogođeni novim tehnologijama ove prihvatiti bez konflikata, a pre svega da li politički sistem razvija kapacitet da nastale konflikte preradi u smislu reorganizacije vlasti ponovnim uspo-

Digitized by Google

stavljanjem osnovnog konsenzusa. Da bi se ublažile posledice racionalizacije, učinjen je pokušaj da se predstavnici preduzeća i oštećeni radnici zajedno sa predstavnicima države udruže u neku vrstu kriznog kartela radi postizanja sporazuma, na primer, za gubitak radnih mesta (socijalni planovi). Ovo je u nekim slučajevima funkcionisalo relativno bez konflikata (na primer, sarska industrija čelika), ali kao opšti model socijalnog osiguranja u slučaju primene novih tehnologija (koje eliminišu radna mesta) već i zato ne dolazi u obzir što je to suviše skupo u novčanim iznosima. Ovom korporativnom modelu stoga je suprotstavljen neoliberalni model, na osnovu kojeg tržište treba da bude sveopšti regulator, dok za zaštitu od konflikata, sa kojima se računa, treba pribegavati represivnom aparatu, koji će obezbediti »poredak«. Ali, početkom 80-ih godina nije još mogućna nikakva prognoza da li će preovladati korporativne ili neoliberalne političke strukture.

6) Usled neravnomernosti u porastu produktivnosti na svetskom tržištu pomeraju se konkurentske pozicije pojedinih zemalja. Videli smo da je dugotrajni polet počev od 40-ih godina bio u vezi sa hegemonističkim položajem SAD na svetskom tržištu i u svetskoj politici. SAD danas više nemaju takvu poziciju. One, doduše, teže za tim da ponovo steknu vodeću ulogu, i to u ekonomiji, ali prvenstveno putem snažne vojne nadmoći. Vojna moć je štit za procese tržišno-privrednog odbira i za ekonomsko i političko-društveno restrukturiranje radi ponovnog uspostavljanja ugrožene hegemonije. Postoji opasnost da se restrukturiranje ubrza vojnim sredstvima u vidu destrukcije, što pri današnjoj tehnologiji vođenja rata predstavlja avanturu koja ugrožava opstanak čovečanstva...

Moglo bi se, dakle, reći da, posmatrano sa materijalne strane, postoje tehnološke pretpostavke za novi polet. Ne postoje, međutim, društveni uslovi za njihovu primenu u obliku »nagomilavanja investicija«. Depresija još nije ispunila svoju funkciju u smislu restrukturiranja. Pitanje je da li ova patološka dinamika ima alternativu kako bi se zaustavile destruktivne tendencije. No, to je već posebna tema.

Digitized by Google

Wolfgang-Fritz Haug

Rad u uslovima automatizacije i kultura rada

U svojoj veoma uticajnoj knjizi *Rad i monopolistički kapital* (1974) (Labour and Monopoly Capital) Hari Brejvermen (Harry Braverman) tvrdi da automatizacija vodi dekvalifikaciji radnika. On izražava sledeće mišljenje: »Usled automatizacije procesi kontrole postaju podređeni vodećim inženjerima, pa time nestaje i potreba za znanjem, odnosno obrazovanjem radnika« (1977, str. 175).

Pogled na statistiku nezaposlenosti u nekoj razvijenoj kapitalističkoj industrijskoj zemlji, kao što je Savezna Republika Nemačka, pokazuje da sa Brejvermenovom tezom nešto nije u redu. Jer usled masovne nezaposlenosti nekvalifikovanih radnika nema dovoljno kvalifikovanih radnika.

Ali i Brejvermen je, postavljajući svoju tezu, imao pred očima »činjenice«. Naime, početkom sedamdesetih godina u SAD je »nezadovoljstvo radom postalo nešto što bi se moglo nazvati pomodnom temom« (str. 34).

Konflikti oko radne discipline u fabrikama, neopravdani izostanci, jaka fluktuacija radnika bili su sve rasprostranjenije pojave. Brejvermenovi primeri potiču prvenstveno iz automobilske industrije, koja se tada nalazila pred velikom krizom. Štrajk u »Dženeral motorsu« (General Motors) u Lordstaunu, Ohajo, 1972. godine, pruža uvid »u uslove koji vladaju u ovoj »najnaprednijoj«

Digitized by Google

i »automatizovanoj« fabrici«: »prema svojoj planiranoj brzini traka izbacuje 100 Vegas na čas, pri čemu svakom radniku ostavlja 36 sekundi da obavi svoju operaciju na jednim kolima i da se pripremi za istu na drugim kolima« (str. 36).

Štrajk je održan u znak protesta zbog povećanja brzine rada. List »Njujork tajms« napisao je, komentarišući ovaj radni konflikt, da industrija mora nešto da učini »kako bi izmenila dosadni, repetitivni karakter rada na beskrajnoj traci, jer će inače sukobi u fabrici i dalje trajati« (3. 2. 1972).

Brejvermen je posmatrao prenošenje takvih radnih uslova iz fabrika u kancelarije. On citira izveštaj specijalne studijske grupe za proučavanje radnih procesa objavljen pod naslovom »Rad u Americi«: »Bušenje kartica za kompjuter i centralizovani daktilobiroi imaju mnogo sličnosti sa beskrajnom trakom u automobilskoj industriji« (Work in America, 38 f).

Brejvermen je jedan od izvora za Andre Gorca (André Gorz). Najvažnije posledice automatizacije su, prema Gorcu, sledeće: (1) dekvalifikacija rada; (2) smanjenje potrebe za radom; (3) slom kulture zasnovane na radu. Gorc tvrdi: »Rad više ne može da bude izvor identiteta, smisla i moći« (Gorc, 1980, str. 66).

I britanski istraživač Pol Vilis (Paul Willis), kome dugujemo veoma dragoceno »angažovano posmatranje« protivkulture mladih radnika, ne okleva da kaže: »Najveći deo industrijskog rada je iz osnova besmislen« (Vilis, 1979, str. 198).

Radno vreme pretežno se provodi mučno i u očekivanju koverte sa platom, i to uz pomoć konzumiranja pristupačne potrošačke robe. U skladu sa »kapitalističkom industrijskom logikom«, dekvalifikacija i standardizacija pri istovremenom intenziviranju rada zapažaju se na sve većem broju radnih mesta.

Besmislenost rada — orijentacija na platu i na robnu potrošnju — na ovome je, kao što su utvrdili Gouldtorp (Goldthorpe) i drugi, zasnovan tip jednog društva, »novčani model« (money model) i »robna svest« (commodity consciousness). Ovaj sistem orijentacije nije, dakle, više zasnovan na radu i na klasnom antagonizmu sadržanom u njemu, nego na sferi konzumiranja (uporedi: Goldtorp, 1971, str. 122 ff i 144). Da li, možda, ispitivanja o »imućnom radniku« (Affluent Worker) ne nagoveštavaju već onu »kulturnu mutaciju« (Iljič) za koju Gorc kaže da predstavlja »uvod u prelaz ka postindustrijskom društvu« (str. 75).

Reprodukovali smo ovde nekoliko delića mozaičke slike rada, onoga koji je usled automatizacije potpuno dekvalifikovan i lišen smisla. U stvari, mnogi intelektualci kritičkog duha, pa čak i mnogi sindikalisti, i dalje veruju u rad i tvrdokorno brane svoju predstavu o radu od svih novih saznanja koja toj predstavi protivreče. Ovome odgovara određena sindikalna politika povlačenja uz borbu protiv automatizacije, dakle, pretežno defanzivna orijentacija. Ovaj skup kritičkih teorija i defanzivnih taktika (jer one bi teško mogle da se nazovu strategijama) označen je kao *rasprava o padanju u bedu.* Grupa istraživača zapadnonemačkog »Projekta automatizacije i kvalifikacija«, koja je uvela ovaj pojam

Digitized by Google

(u V tomu svoje studije o automatizaciji), definiše ga na sledeći način: »Kad kažemo »rasprava o padanju u bedu«, mi onda podrazumevamo shvatanja, teorije, politike koje smatraju da je informisanje zaposlenih o stalnom pogoršavanju njihovog položaja naročito efikasno sredstvo za podizanje nivoa delanja. Ovaj koncept smatramo bezuspešnim« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, IX).

»Projekt automatizacije i kvalifikacija« raspravlja o padanju u bedu i suprotstavlja nešto »što bi se moglo nazvati »raspravom o samodelatnosti«: proučavanje novih uslova delanja i kako se ti uslovi već sada koriste«.

Empirijsko ispitivanje »Projekta automatizacije i kvalifikacija« obuhvatilo je 67 proizvodnih preduzeća, organizacija za distribuciju i administrativnih ustanova. Jedan od pristupa sastojao se u tome da su ispitane obrazovne biografije radnika u automatizovanim pogonima. Prvi pogled na rezultate ispitivanja u najmanju ruku nije demantovao tezu o dekvalifikaciji: samo 42% ovih radnika u automatizovanom pogonu bili su prvobitno kvalifikovani radnici; 58% bili su priučeni.

Drugi pogled otkriva da od priučenih radnika 85% čine oni koji rade na kodiranju. Kodiranje je gotovo isključivo žensko zanimanje (perforistkinje); to je jedna od onih delatnosti koje su, doduše, nastale usled automatizacije, ali u pukotinama ovog procesa. Zbog toga je Žorž Fridman (Georges Friedmann) još pedesetih godina upotrebio izraz »delatnosti za popunjavanje praznina«. U »Projektu automatizacije i kvalifikacija« pominju se »preostale delatnosti«. Važno je, međutim, da te delatnosti ne budu i same zasnovane na automatizaciji. I nikad ne smemo zaboraviti da one bivaju eliminisane čim se popune šupljine u automatizaciji.

Radnici koji su u uslovima automatizacije stvarno i »trajno« potrebni (oni ni u perspektivi neće moći da se eliminišu) pre svega su »kontrolori« (a, pored njih, i radnici za upravljačkim pultovima, kao i programeri i operatori). U ovoj grupi 83% su kvalifikovani radnici, koji se u ovom ili onom obliku dalje kvalifikuju za rad pod uslovima automatizacije.

Brejvermenovi primeri (radnici na beskrajnoj traci, perforistkinje) obuhvataju takve delatnosti popunjavanja praznina. U nezadovoljstvu zbog takvog karaktera ovih radnih mesta već bi mogla da bude ispoljena još nepotpuna svest o tome da su to, u stvari, preostala radna mesta koja služe isključivo za »popunjavanje praznina«. »No, da li se »konstruktivnost« i odgovarajuća satisfakcija koju rad pruža danas još može meriti stepenom individualne objektivacije, koja je svojstvena određenim intelektualnim i nekim zanatskim procesima?« (Habermas, 1958, str. 59).

Ostavimo li po strani spontanu perspektivu individualnog autora i zanatskog radnika, preostaje, možda, još jedan izvor koji može da se identifikuje: obećanja firmi koje isporučuju uređaje za automatizaciju, a koje su direktorima preduzeća stavile u izgled da će moći da se liše skupih (i, po pravilu, sindikalno

Digitized by Google

svesnih) kvalifikovanih radnika. Ali, kao u svakom drugom slučaju, tako je i u ovome umesna sumnja u obećanja snabdevača. U razgovoru sa istraživačima »Projekta automatizacije i kvalifikacija« jedan direktor preduzeća je rekao: »Staro shvatanje, poteklo iz SAD, da onaj koji opslužuje uređaj, može da bude poluidiot, predstavlja bajku za decu...« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija« 1980, str. 186).

Vrednosti uređaja koji su povereni radnicima u automatizovanim pogonima izuzetno su visoke (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, str. 93). Kao pokazatelj njihove vrednosti i uloženog rada mogu da posluže troškovi mirovanja tih uređaja. U pogonima ispitanim »Projektom automatizacije i kvalifikacija« ti su se troškovi kretali od 1.500 do 40.000 zapadnonemačkih maraka po času (druga cifra se odnosi na jedan pogon u proizvodnji šećera). Međutim, najvažniji »proizvod« koji se očekuje od radnika u automatizovanim pogonima je neometan rad uređaja, odnosno, u slučaju kakve smetnje, skraćivanje vremena mirovanja na najmanju meru. Kapitalisti su dobro ovladali »umetnošću grubog rasuđivanja« (Breht): oni svoje računice prave na bazi profita. Tako su utvrdili visoku pozitivnu korelaciju između kvalifikacije svojih kontrolora i perioda mirovanja uređaja i smetnji na uređajima. Kad inače ništa ne bismo znali o zahtevima za kvalifikacijama u uslovima automatizovanog rada, time bi već bila opovrgnuta Brejvermenova teza, koju Gorc i mnogi drugi prosto slede (automatizacija »eliminiše potrebu za znanjem, odnosno obrazovanjem radnika«). Pri tom je indikativna sledeća izjava jednog šefa personalnog odeljenja: »Ono što nam je stvarno potrebno jeste takav mentalitet fabričkih radnika koji bi ovima omogućavao veću tačnost, na teorijskom i praktičnom nivou« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, str. 368).

Detaljno ispitivanje u okviru »Projekta automatizacije i kvalifikacija« dalo je profil novog kombinovanog modela poželjnih kvalifikacija, iz kojeg se mogu izdvojiti pre svega sledeće odlike:

1) postavljanje na naučnu bazu odnosa prema proizvodnji;

2) posmatranje pojedinih postupaka i fenomena u odnosu na celokupan proces;

3) težnja za optimiranjem (pri istovremenom ostvarivanju međusobno delimično protivrečnih parametara minimiranja, odnosno maksimiranja, na primer — minimiranja vremena i energije pri maksimiranju kvaliteta);

4) odgovarajuće komunikativne kompetencije.

Pri svemu ovome bitan je presudno drukčiji položaj radnika. Mogli bismo to da izrazimo ovako: radnik zadobija strategijski položaj.

Ovde bi, sasvim opravdano, mogli da se stave prigovori. Može se istaći da kapitalista ostaje strateg, a najamni radnik zavisan, to jest da on, uz izvesna ograničenja, može da bude otpušten i da je uvek vezan za strategijska uputstva. To je istina, ali to nije čitava istina. Stvarnost je složenija. Različite kompetencije i njihova ograničenja zadiru jedno u drugo i međusobno su izukrštani.

Digitized by Google

Da bismo mogli da zamislimo rad pod uslovima automatizacije, potreban nam je model koji uključuje protivrečnosti. To nije ništa novo. Svaki najamni rad valja shvatiti višedimenzionalno i sa njegovim protivrečnostima. Već i najuopštenija i najapstraktnija Marksova analiza pokazuje da je najamni rad u proizvodnji uvek element dobijanja za kapital odgovarajuće tržišne vrednosti i akter proizvodnje radi dobijanja upotrebne vrednosti. Dominira prva dimenzija, a obe dimenzije zajedno ni u kom slučaju ne čine neraskidivo jedinstvo. Njihov odnos dovodi i do konflikta ciljeva (u odnosu na oba parametra efikasnosti: »dobijanja tržišne vrednosti« i »kvaliteta proizvoda«), a, osim toga, i do odnosa napetosti između dveju hijerarhija, jedne — *funkcionalne kompetencije*, zasnovane na kvalifikaciji, i druge — *skalarne kompetencije*, zasnovane na rangiranju vlasti kapitala. Ove dve hijerarhije ne moraju da budu podudarne. Dosta često se događa da se funkcionalna i skalarna hijerarhija razilaze. Tamo gde je to slučaj, pretpostavljeni se manje razume u neki posao nego njegov podređeni. Pod diktatom kapitala ocrtavaju se konture jedne drukčije mnogostrane distribucije moći.

Što je traženiji stepen kvalifikacija za neku radnu delatnost, to je relevantniji odnos između skalarnog i funkcionalnog poretka. Pri radu u uslovima automatizacije ova se protivrečnost razvija skokovito. Ta pojava ima više uzroka i raznovrsne aspekte. Naravno da je znanje kojim raspolažu inženjeri konstruktori uređaja i danas izvan domašaja onog što je pristupačno radnicima u uslovima automatizacije. Ali, u određenom pogonu neke fabrike dolazi do izražaja jedna vrsta »znanja« koje može da se razvija samo »na licu mesta«, a koje je rezultat smeše raznovrsnih iskustava sa elementima apstraktnog inženjerskog znanja. Ovde »postoji potrebno posmatranje zasnovano na teoriji« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981, str. 269). Makar posmatranje bilo zasnovano i na teoriji, ono u osnovi ipak ostaje posmatranje, opažanje i međusobno povezano tumačenje mnoštva različitih podataka i signala. Pri tom kvalifikacija radnika u uslovima automatizacije kulminira u ovladavanju uređajima na predautomatskom nivou, to jest »na ručni pogon« (o ovome opširno u »Projektu automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 147—169). Ovaj, u slučaju nekog kvara, potreban oblik pogona predstavlja, međutim, pored zvanično predviđenih procesa dalje kvalifikacije unutar preduzeća, i odlučujući oblik neformalnog i samostalnog sticanja znanja od strane radnika. »Baratanje« oko uređaja predstavlja presudan oblik sticanja novog oblika »iskustva« koji je u slučaju nekog kvara nenadoknadiv.

Kako se sve ovo odnosi prema tezama Brejvermena i Gorca pomenutim u početku? Mogu li ove teze da se stave *ad acta*? Ne bismo li u tom slučaju naišli na njihovu upornu odbranu, na tvrdokornost kojom se one potvrđuju — kako u odnosu na intelektualce kritičkog duha tako i u odnosu na sindikaliste?

Ili je, možda, samo u nejasnim formulacijama sadržana i jedna dalja realnost, koju do sad nismo uzimali u obzir? Jer mi

Digitized by Google

smo se bavili samo poslovima koji su u pravom smislu reči automatizovani. A šta se događa sa radnim procesima koji se nalaze na »starijem« tehnološkom nivou? Šta sa velikom većinom radničke klase? Da li automatizacija pojačava tendenciju ka fragmentiranju radničke klase, eventualno u jednu manjinu privilegovanih radnika zaposlenih u automatizovanim pogonima, kojoj se pridružuje i veća grupa takvih radnika koji su »oskudno« zaposleni radeći u dekvalifikovanim preostalim delatnostima, i u sve brojniju armiju trajno nezaposlenih?

Automatizacija, bez sumnje, smanjuje količinu društveno potrebnog rada. Pri jednakom broju radnih časova nedeljno, odnosno »radnog života«, pri nepromenjenoj distribuciji rada, automatizacija znači masovnu nezaposlenost koja stalno raste, što ima nepredvidljive posledice. Možda Francuska danas prednjači na putu ravnomernije raspodele sve manje raspoloživog rada. Ovo bi bilo od istorijskog značaja. Prepreke su velike. Postoji, tu možda, malo preterano otvoreno strahovanje kapitalista od tehnološke nadmoći japanske privrede, koja je stvarno ogromna. Najednom se zemlje kao što su SR Nemačka, Francuska, pa čak i SAD, nađu u položaju da su sve manje sposobne da konkurišu Japanu, u položaju koji izdaleka podseća na odnos manje razvijenih zemalja prema njima. One tako, posredstvom konkurencije na svetskom tržištu, upoznaju neizbežno zakonomerni karakter razvoja kapitalističke tehnologije. Zakon vrednosti odjednom dejstvuje protiv njih. Kao kakve alarmantne vesti objavljuju se ovakvi pokazatelji: »Godine 1980. prosečna produktivnost u SAD iznosila je devet automobila po svakom radniku godišnje, a u ovakvom pogonu kompanije »Nissan« ona je iznosila 78 automobila godišnje... Računa se da je 1980. u SR Nemačkoj bilo 600 robota, a u Japanu 10.000« (Held, 1981).

Ne manji strah izazivaju i vesti — objavljene takođe u listu »Frankfurter algemeine Zeitung«, organu krupne buržoazije u SR Nemačkoj — o natprosečnom zadovoljstvu japanskih radnika njihovim radom i o značajnom mestu koje oni pridaju zanimanju i radnim rezultatima u njihovoj motivaciji. Poslodavci, s jedne strane, i socijaldemokratsko-liberalna savezna vlada, koja u odnosu na njih nema neku određenu koncepciju, služeći se argumentom japanske konkurencije, blokiraju već davno aktuelno smanjenje radnog vremena.

Ali, osim ovog spoljnjeg, postoji i unutrašnje slabljenje. Rasprava o padanju u bedu, o radu u uslovima automatizacije kao daljem koraku naniže (zbog toga što, prema »logici kapitala«, uvek može da sledi samo još nešto gore) teško da jača motivaciju za novo pozitivno strukturiranje radnih odnosa u interesu radnika.

Pitanje o nepokolebljivosti rasprave o padanju u bedu dobija time strategijski značaj. Ako izvedemo zaključke iz istraživanja u okviru »Projekta automatizacije i kvalifikacija« u SR Nemačkoj, završavajući ispitivanjima Pola Vilisa iz Centra za proučavanje savremene kulture (Centre for Contemporary Cultural Studies)

Digitized by Google

u Birmingemu, dobićemo jake argumente za sledeću tezu: rasprava o padanju u bedu može da se oslanja na iskaze radnika u uslovima automatizacije; njihova samosvest je uslovljena starom kulturom kvalifikovanih radnika kao i oblicima protivkulture koji nude obrazac življenja u suprotnosti sa vlašću kapitala.

Delatnost kvalifikovanog radnika bila je vođena iskustvom. Doživljaj uspeha bio je vezan za proizvod. Kao radnici u uslovima automatizacije oni sad doživljavaju sumrak stare kompetencije iskustva i njihova delatnost nije više povezana ni sa kakvim određenim proizvodom. Sada bi trebalo da u predstavu o svom identitetu kao radnika uključe upravo intelektualnost svoje delatnosti. Ali, to je mesto već zauzeto. U identitet kvalifikovanog radnika spada i povezivanje rada sa telom, a intelektualne delatnosti sa neradom. Ovo važi ne samo za kulturu kvalifikovanih radnika, nego izgleda da predstavlja i relativno stabilan element artikulacije jednog antagonističkog identiteta radnika. Pol Vilis je naveo mnoge primere iz kulture priučenih radnika, stavove, šale, anegdote u kojima se izražava suprotnost intelektualnom radu. Uzroci ovome su različiti. U okviru jedne orijentacije u smislu »gore/dole«, koje je povezano sa »oni/mi«, intelektualni rad se povezuje sa »onima gore«. Školska protivkultura »momaka« naročito oštro obeležava ovo razgraničenje. Učenike koji slušaju nastavnike nazivaju »ušnim školjkama«, što predstavlja dvostruku opscenu aluziju. »Ušne školjke« takođe primaju školsku nastavu. »Momci« ih zbog toga označavaju kao nemuževne, »pedere« (Vilis, 1979, str. 28 ff). Ne shvatajući stvari, »momci« odbacuju znanje samo po sebi kao element vladajuće ideologije; njihov plebejski antiideološki diskurs ne razlikuje znanje i ideologiju. Njihovo je telo artikulisano protiv intelektualnog učenja i tu protivartikulaciju oni redovno praktikuju u vidu tuča; oni premlaćuju »one druge« i prinuđeni su da uvek budu u fizičkoj pripravnosti za tuču. »Premlaćivanje« nemuževnih već samo po sebi predstavlja artikulaciju njihove muževnosti; devojke i žene su po svom identitetu predstavljene seksistički kao objekti, bilo kao seksualni objekti bilo kao buduće domaćice nižeg položaja, kojima će oni, »momci«, prići kao snažni hranitelji. Rečju, telo je višestruko artikulisano i artikulacije čine čvor, prianjaju za mesto na kojem se nalaze. Seksistički i antiintelektualni — a, uz to, i rasistički — telesni identitet ima tu namenu da preuzme sudbinu teškog, nekvalifikovanog fizičkog rada, i mladi radnici zaista primaju taj identitet s takvim očekivanjem, kao što to jasno pokazuje Vilis.

Neki elementi ove najopštije kulture fizičkog najamnog rada učestvuju i u stvaranju identiteta kvalifikovanog radnika i prilikom prelaza na automatizovani rad postaju apsurdna prepreka. Pri automatizovanom radu telo više nije naročito angažovano; »posmatranja na bazi teorije«, prijem i predaja informacija, održavanje komunikacije — prema tradicionalnim radničkim kriterijumima, sve ovo uopšte nije rad. A neki vidljivi proizvod, povezan sa individualnim radnim učinkom, uopšte nije u izgledu. Iskustvo kao kvalifikacija kvalifikovanih radnika dospeva u krizu.

Digitized by Google

Radnici su sad uhvaćeni u sopstvenu zamku mačizma i antiintelektualizma. Osećaju se dekvalifikovanim i degradiranim, zbog toga što su sami navikli da potcenjuju neka obeležja svoje sadašnje delatnosti. Zbog toga će biti skloni tome da sami potvrde diskurs o padanju u bedu.

Ali, to ne znači da oni od mnogobrojnih elemenata nove kulture rada ne stvaraju novi identitet. Nagoveštava se potpuno drukčija »kulturna mutacija« nego što je ona koju je Gorc stavio u izgled. Često se novo ne razlikuje od karikature. Čuveni »prinudni programer« Jozefa Vajcenbauma (Joseph Weizenbaum) (1980, str. 155 ff) primer je dominirajućeg proširenja radne delatnosti na čitav život. Medicinskoj grani koja se bavi automatizacijom poznato je da ovo nije retka pojava. Rad se ovde ne doživljava kao besmislen niti dominira »robna svest«. »Prinudnim programerima«, koji nisu u stanju da svoj rad svedu u određene granice, kao i onima koji su sačuvali stari identitet kvalifikovanih radnika, nedostaje kultura rada u uslovima automatizacije. Jer kultura rada pruža i sledeće: ona pojedinca štiti od »raubovanja« koje »prinudni programer« vrši nad samim sobom.

A kakve su posledice? One nisu sve toliko smešne kao ona anegdota o prividnom radu koja je pomenuta u »Projektu automatizacije i kvalifikacija«. Kada bi se grupa posetilaca (u pratnji jednog predstavnika uprave preduzeća) pojavila u kontrolnoj dvorani, tamo je znala da izbije prava radna groznica: »vidimo tamo radnike koji gotovo grozničavo intervenišu. Njihov šef nam je rekao: intervencija je bila potpuno suvišna, »ljudi su se pravili kao da rade« zbog toga što je on s nama ušao u kontrolnu dvoranu« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 318).

Potpuno je drugačija slika kada je identitet radnika u uslovima automatizacije dalje razvijen: »Ako se na vodećim mestima nalaze samosvesni radnici, može se dogoditi da ih neko zatekne usred diskusije koja uveliko zaokuplja njihovu pažnju, a koja ne mora da bude u vezi sa problemima proizvodnje« (ibid.).

Manje vedre su doslovno reakcionarne mere koje se preduzimaju od strane kapitala kako bi se sprečilo da dolazak radnika na strategijske pozicije ovima pruži suviše moći. Ovde se, kao što pokazuje bogat empirijski materijal, uz ogromne troškove, i dalje održavaju elementi vertikalne podele rada koji su postali disfunkcionalni. S tim u vezi jedan šef računskog centra, u razgovoru sa istraživačima »Projekta automatizacije i kvalifikacija«, ciničkи je govorio o nekoj vrsti »šljake od pretpostavljenih«: »Ni sami ne znamo šta ćemo sa tom šljakom da uradimo« (ibid., 1981 b, str. 503).

Poslodavci gledaju na politiku informacija kao na pitanje moći. Čak i takve informacije koje su radnicima u automatizovanim pogonima, u stvari, potrebne kako bi stvorili optimalne mogućnosti u pogledu postizanja maksimalnih profita (na primer, podloge za kalkulaciju) drže se u tajnosti od radnika. Kompjuterski programi tako se konstruišu da pristup informacijama os-

Digitized by Google

taje ograničen za radnike. Dakle, i strana kapitala ostaje zapletena u protivrečnosti.

Na kraju ćemo baciti pogled na ulogu radničkih organizacija, prvenstveno sindikata. Dugo je diskurs o padanju u bedu bio gotovo neosporavan. On je uticao na sindikate da otvore poznati front »odbrane svakog radnog mesta« i da tamo koncentrišu snage. Osim toga, sindikati su izborili mnoge važne dopunske mere. Ali, jedan front morao je na osnovu sopstvenog diskursa da ostane nevidljiv i stoga nepopunjen. Nove mogućnosti delovanja bile su samo malo ispitane i celishodno izgrađene. Ističemo, pre svega, dva aspekta. Jedan smo već istakli: značaj kulture rada. Umesto da sve ostane pri spontanim i izdvojenim postupcima, najamni radnici moraju nov način proizvodnje da ostvaruju svesno i kulturalno, i u uslovima i upravo u uslovima vlasti kapitala.

Već smo pomenuli i drugi aspekt: pitanje kvalifikacija radnika automatizovanih pogona. U tom pogledu postoji — bar u SR Nemačkoj — velika proizvoljnost, koja je već nagoveštena u vavilonskom metežu novih oznaka zanimanja i delatnosti kojima se služi industrija (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 79).

U raznim pogonima postoje najrazličitiji kursevi za sticanje kvalifikacija i obuka. To ima za posledicu da stečene kvalifikacije ostaju neformalne, ne daju nikakva prava i izvan sopstvenog preduzeća nisu konfertibilne. Upravo po svojim kvalifikacijama radnici automatizovanih pogona ostaju, dakle, »svojina« ovog ili onog kapitala. Područje koje sindikati dobrim delom nisu zaposeli kapital je, sasvim prirodno i celishodno, dobrim delom okupirao da bi ga stavio u službu profita. Elementarne kvalifikacije radnicima se najčešće ne pružaju u formalnom obliku i na trošak preduzeća, nego se od njih očekuje da te kvalifikacije steknu »na neki način«, pa makar i u svoje »slobodno vreme«. Zbog toga mnogi radnici trpe usled stresa; strah je stalni pratilac na bezbroj radnih mesta (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, str. 273 ff).

Pol Vilis je pokazao da upravo antagonistički klasni identitet može da bude onaj — ono naše »mi« razgraničeno od »onih tamo gore« — u kojem »oni« ostaju prisutni u »nama«.

Suprotno automatizaciji i novim mogućnostima delanja koje ona nudi radnicima, penetracija vladajuće ideologije u kulturu radnika može da bude naročito kobna. Mada sa zakašnjenjem, radnički pokret i nauka orijentisana na rad počeli su ipak da istražuju novi teren i da njegove uslove pretvaraju u novu kulturu rada.

Digitized by Google

Emmanuel Arghiri

Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije

I

Pre svega drugog, treba osloboditi terminologiju svih naslaga dvosmislenosti kojima ju je prekrila velika »semantička anarhija«.

Treba razlikovati »tehniku«, skup postupaka kojima se proizvodi neka roba, od »tehnologije«, sposobnosti da se, s jedne strane, stvaraju (ili odabiraju) različite tehnike i da se, s druge strane, te tehnike uvode i koriste.

U istoj ravni razmatranja, treba izdvojiti pojam »tehnike u užem smislu« koji se odnosi na kvantitativnu srazmeru »faktorâ«.

Onda će se pokazati da »tehnologija« nije zaseban »faktor proizvodnje«, već da se, kao fizički element, uključuje u dva glavna faktora proizvodnje, radnu snagu i kapital.

U oba slučaja tehnologija se dâ kvantifikovati ostajući isključivo u dimenziji datog »faktora«. U prvom slučaju ona postaje prost koeficijent kvalifikovanosti, dok u drugom poseduje određenu cenu i mora biti amortizovana kao i bilo koji drugi element fiksnog kapitala.

Bilo kako bilo, tehnologija i kapital su komplementarni, a ne konkurentni. Ušteda (ili bar čista ušteda) ne može se pretvoriti u kapital i ostaje jalova bez materijalne osnove stvorene tehno-

Digitized by Google

logijom, a tehnološko znanje ne može postati proizvodnja roba bez raspoloživog akumulacionog fonda. Odavde proističe da je besmislen svaki pokušaj da se odvojeno izračunava granična rentabilnost kapitala i tehnologije.

Ponekad se uzima da tehnologija daje kapitalu jednu dodatnu dimenziju. To je besmislica. Kapital ima samo jednu dimenziju: svoj kvantitet. On je po definiciji homogen. To i jeste ono što ga razlikuje od robâ-kapitala. Da bi se od robâ-kapitala došlo do kapitala, treba apstrahovati sve kvalitete tih roba. Kapital je zaista kapital samo u onoj meri u kojoj je u stanju da se oslobodi svog materijalnog omota i postane čisti kvantitet, dakle čisto »pravo« na jedan deo društvenog proizvoda (drukčije rečeno, čist društveni odnos). To je ono što ga suštinski razlikuje od sredstava za proizvodnju.

Tako, govoriti o kapitalu *A* koji je kvantitativno jednak kapitalu *B*, ali ga kvalitativno nadmaša usled toga što sadrži razvijeniju tenhologiju, samo po sebi predstavlja protivrečnost. Ako kapital *A* u bilo kojem smislu nadmaša kapital *B*, ta se nadmoćnost, u svetu u kojem živimo, ne može ispoljiti drugačije do kao veća rentabilnost. U tom slučaju, međutim, zakon ujednačavanja profitne stope dovodi do toga da kapital *A* nije više *kvantitativno* jednak kapitalu *B:* on je veći od njega. U kapitalističkom univerzumu ne može postojati predmet koji bi se opirao kvantifikovanju.

II

Tehnologija u svim svojim oblicima može postati bilo predmet direktnog transfera između dveju zemalja, tako što bi jedna kupila od druge robe i usluge koje je sadrže, bilo predmet posrednog transfera, tako što bi u prvu prodrlo preduzeće iz druge koje proizvodi datu tehnologiju.

Kako se u praksi (bar na kraći rok) drugi tip transfera pokazao operativnijim od prvog, učešće multinacionalnih kompanija u transferu tehnologije dobija odlučujući značaj.

Iz svega što smo kazali mogu se izvući sledeće smernice za razmišljanje:

1) Mada tehnologija nije »faktor proizvodnje« u pravom smislu, ona je, bez sumnje, proizvodna snaga. Ona oličava stepen u kojem je čovek potčinio prirodu i od nje, prema tome, zavisi produktivnost rada. Njeno širenje u međunarodnim okvirima tako znači skraćivanje i ubrzavanje razvoja.

2) »Širenje« nije isto što i obično geografsko prenošenje. Ono, po pravilu, ima i dimenziju »prisvajanja« od strane nacionalne zajednice zemlje-primaoca. Uprkos tome, u okviru tržišne privrede tenhologija ostaje — kako pre tako i posle transfera — uključena u dva pomenuta »faktora«. Otuda ona ne može a da ne sledi put kojim ide njihovo prisvajanje. Njeno sticanje od strane »nacionalne zajednice« izražava se, dakle, kao njeno prisvajanje od strane nacionalnih kapitalista i tehničara.

Digitized by Google

No, kako kapital ima tendenciju da se internacionalizuje (ili je bar mobilniji od ljudi), ovo »prisvajanje« od strane zemlje-primaoca treba smatrati ostvarenim kada data tehnologija postane svakodnevno znanje jednog esnafa (ili jedne profesije) u okviru društvene podele rada te zemlje.

Ovde dolazimo do nečeg bitnog. Kako su u tržišnoj privredi sve dinamike preokrenute, a svi impulsi dolaze pogrešnim putem, tehničari određene kategorije (pa i škole i nastavnici koji treba da ih obrazuju) ne mogu postojati ako već ne postoji mogućnost odgovarajućih karijera. (Kao i kod svih drugih roba, i ovde postoji potreba za »prethodnim tržištem«.) Na neki način metalurgija stvara metalurge. Ali, očigledno je da ona bez metalurga ne može početi da funkcioniše. Ova teškoća u koju zapada tržišna privreda nekako se razrešava kroz jedan dug evolutivni proces. Najbolji »kovači« projektuju i stavljaju u pogon prve visoke peći, n-ta generacija tehničara visokih peći se prekvalifikuje u sklopu »direktnih redukcija« itd. Međutim, ta teškoća onemogućava da se preskoče pojedine etape razvoja, što je — iako se to često zaboravlja — apsolutni imperativ za današnje nerazvijene zemlje.

Ovde dobija odlučujući značaj uloga multinacionalne kompanije. Time što uvodi »metalurgiju« *pre* metalurga ona raskida *circulus vitiosus*. Čak i tamo gde je njena filijala savršena enklava, od koje nacionalna privreda zemlje-primaoca nema nikakve *neposredne* koristi, ona će uvek moći da *posredno* obezbedi »tehnološki transfer«, samim tim što potencijalnim lokalnim kandidatima nudi karijere tehničara, pa čak i tim što ovako stvoreni stručni kadrovi sa svoje strane utiču na formiranje obrazovnih i istraživačkih institucija. Uostalom, *materijalno* ne postoji nikakav drugi način da se »stekne« strana tehnologija, u svim slučajevima gde imamo osetniji jaz između nje i manje razvijene nacionalne tehnologije.

Otuda bi u pregovorima o ponašanju multinacionalnih kompanija težište trebalo staviti na tu tačku, to jest na perspektive zapošljavanja lokalnih kadrova (up. projekt kodeksa UNCTAD-a).

3) Prethodno izlaganje tiče se sredstava i mehanizama »transfera«. Kada je reč o njegovom sadržaju, moramo odmah dati jedno razjašnjenje. Ako smo do sad razlikovali prosto uvođenje tehnologije od stečenog ovladavanja tehnologijom, sada treba da razlikujemo to ovladavanje od samog stvaranja tehnologije.

Ma kako da to učinimo, ovde je reč o trećoj etapi koja dolazi znatno posle druge i pretpostavlja kao neophodan uslov značajan društveno-kulturni napredak. U ovoj oblasti doprinos »filijale« može biti samo marginalan (stvaranje istraživačkih laboratorija ili pomoć lokalnim institucijama itd.), jer ona na svom nivou nije zainteresovana za ovakva koncepcijska istraživanja, dok su istraživanja vezana za usavršavanje i adaptacije već uključena u ovladavanje tehnologijom.

U suštini, čoveku ne donosi obilje robâ sama proizvodnja oruđa, već korišćenje tog oruđa *u* proizvodnji. Ako se, uprkos ovome, uvođenje prve delatnosti u nacionalni prostor smatra neophodnim

Digitized by Google

ili korisnim, to može biti samo iz razloga koji, ma koliko važni, u krajnjoj liniji imaju samo sporedan ili, u najboljem slučaju, dopunski značaj. Mi vidimo tri takva razloga:

a) Nastojanje da se postigne određena »samostalnost« ili »nezavisnost«, pa čak i političko-ekonomska »premoć«, u okviru svetske industrijske konkurencije.

b) Želja da se »proizvodi« tehnologija kao želja za specijalizacijom unutar međunarodne podele rada. Drugim rečima, teži se proizvodnji tehnologije ne kao *sredstva* kojim bi se proizvele neke robe *x*, *y* ili *z*, već kao robe same po sebi, koja zamenjuje robe *x*, *y* ili *z*.

c) Ideja da će tehnologija stvorena u jednoj sredini roditi tehnike »prikladne« za tu sredinu.

Kada su u pitanju nerazvijene zemlje, prva dva cilja — ma koliko mogla biti privlačna sama po sebi — liče na san, ako ne i na ludilo. Oni nisu ostvarljivi čak ni za industrijalizovane zemlje uopšte, nego jedino za industrijske sile. To jasno pokazuje negativni bilans koji u uvozu i izvozu patenata imaju izvesne visoko industrijalizovane ali zato male zemlje.

S druge strane, koncepcija o »novim« tehnikama je — u skladu s preokrenutom dinamikom o kojoj je već bilo reči — vezana za lansiranje novih proizvoda, a ono je nezamislivo izvan veoma velikog nacionalnog tržišta.

Tako je samo treći cilj, stvaranje »prikladne tehnike«, bar *u načelu* relevantan za projekt razvoja trećeg sveta. Da li je, i u kojoj meri, on i *stvarno* opravdan — na to pitanje moći ćemo da odgovorimo tek pošto preciznije odredimo njegovu sadržinu.

4) Imajući na umu ono što smo već kazali o nemogućnosti da današnje nerazvijene zemlje pređu na stvaranje novih tehnologija pre nego što su ovladale već postojećim i pretpostavljajući, isto tako, da je razrešena protivrečnost između privatnih interesa stvaraoca i nacionalnih potreba korisnika, drugim rečima, pretpostavljajući da kod multinacionalne kompanije može postojati motivacija nužna da bi ona sama uvela neku »prikladnu tehniku«[1], još uvek ostaje da se precizira o kakvim »lokalnim uslovima« se radi. Jer postoje dve vrste ovakvih uslova, koje se veoma razlikuju jedna od druge: uslovi koji se tiču prirodnog bogatstva zemlje i uslovi koji se tiču manje ili više institucionalizovane raspodele njenog nacionalnog dohotka.

Prilagođenost prvoj vrsti uslova u stvari je pozitivna sama po sebi. Ostaje još da se utvrdi, u svakom pojedinom slučaju, da li je ona i finansijski probitačna.[2]

---

[1] Ako je ova motivacija obezebeđena, strani istraživači iz multinacionalne kompanije po pravilu su sposobniji od domaćih istraživača čak i kada treba zamisliti tehniku bolje prilagođenu lokalnim uslovima.

[2] Konkretni primeri prilagođenosti, odnosno neprilagođenosti koji se navode u mnogobrojnim studijama jednog određenog tipa često su naivni ili beznačajni, ponekad vrlo spekulativni, a nikad nisu uverljivi.

Digitized by Google

Nasuprot tome, izbor tehnika koji je prilagođen drugoj vrsti uslova već je po samom svom principu negativan. Pa ipak, multinacionalnim kompanijama zamera se upravo to što se ne opredeljuju na ovaj način. Ovo je, uostalom, pitanje oko kojeg vlada ogromna zbrka (»blaga« tehnika, »posrednička« tehnika itd.).

Svesno ili nesvesno, ovi nejasno definisani zahtevi zasnivaju se na izvesnim neoklasičnim postulatima, naročito na postulatima teorije faktorâ (Heckscher — Ohlin — Samuelson) i posebno na (a) postulatu nepokretnosti i nepromenljivosti faktorâ i (b) postulatu korespondencije između njihovih prinosa i njihove relativne oskudnosti.

Međutim, jedan od dva glavna faktora, kapital, već je mobilan između zemalja (ovo pitanje se, uostalom, i javilo u vezi s multinacionalnom kompanijom, glavnim nosiocem te mobilnosti), a ni jedan ni drugi faktor nije nepromenljiv. Oba faktora se *mogu proizvoditi*, prvi bez ikakvih apriornih ograničenja, a drugi od trenutka kada se prevaziđe ideja potpuno sirove radne snage i počne uspinjanje lestvicom kvalifikacija. Lišiti se neke moderne mašine s izgovorom da na licu mesta još uvek nema neophodnih specijalista predstavlja, prema tome, najtipičniji slučaj upadanja u *circulus vitiosus* osujećivanja. Kao što smo već naglasili, kvalifikovani metalurg ne može postojati pre metalurgije, a nije moguću ozbiljno tvrditi da je taj poziv urođen kod nekih naroda.[8]

Što se tiče druge tačke, nije nimalo očigledno da relativni prinosi faktora, utvrđeni ili uslovljeni odnosima političkih i društvenih snaga, odražavaju njihovu relativnu oskudnost, čak i da pretpostavimo, u šta ja sâm sumnjam, da pojam relativne oskudnosti uopšte ima smisla u svetlu ovoga što smo upravo kazali. Naprotiv, izbor tehnika na ovoj osnovi biće suboptimalan, tačno u onoj meri u kojoj prinosi faktora ne odražavaju njihovu relativnu oskudnost.

Zahtev za radno intenzivnom tehnikom osniva se na zbrkanom shvatanju zaposlenosti kao promenljive koju treba maksimizirati, nezavisno od obima proizvodnje. Međutim, zaposlenost, shvaćena kao cilj po sebi, uopšte nije ekonomska kategorija. Smisao razvoja je u tome da se proizvodi više s datom količinom resursa i ljudskog rada, a ne da se više radi (zapošljava) da bi se ostvarila data proizvodnja.

Često je potrebno odlučiti se između produktivnosti rada *(output/labour ratio)* i produktivnosti kapitala *(output/capital ratio)*. Tehnika koja smanjuje i jednu i drugu naprosto je nemoguća,

[8] Kada se, recimo, obrada zemlje zapregom uzdiže kao „posrednička tehnika" u Africi, jednostavno se zaboravlja da je, osim u izvesnim oblastima, ta tehnika za afričkog seljaka „novija", nezgodnija i znatno teže savladiva od traktora. Dovoljno je nekoliko sati da bi se šofer kamiona ili automehaničar (zanimanja koja se nalaze svuda u crnoj Africi) pretvorili u traktoristu, odnosno mehaničara za traktore, dok je potrebno mnogo godina, ako ne i nagomilano iskustvo više generacija, da bi se naučilo kako treba držati konje ili volove i kako ih efikasno koristiti za obradu zemlje.

Digitized by Google

a ona koja maksimizuje obe nedvosmisleno je najbolja. Ono što stvara teškoću je činjenica da »teška« tehnika najčešće maksimizuje prvu, a minimizuje drugu srazmeru. Ako je, dakle, nezaposlenost takva da se društveno koštanje faktora rada može potpuno zanemariti, najlakša tehnika se, pod određenim uslovima, može pokazati kratkoročno bolja. Ako je, naprotiv, rok dovoljno dugačak da se osete posledice diferencijalnog ritma akumulacije, račun (up.., na primer, Ch. Bettelheim, *Problèmes théoriques et pratiques de la planification*, 1951. i *Studies in the Theory of Planning*, 1959) pokazuje da, čak i u ovom poslednjem slučaju, društveni proizvod maksimizuje ona tehnika koja je u najvećoj meri kapital-intenzivna. (Ovde je, uostalom, reč o jednom problemu koji je star koliko i sama politička ekonomija. Njegovi najvažniji elementi mogu se naći još u diskusijama klasika, krajem XVIII i početkom XIX veka, oko korelacija »neto proizvod« — »bruto proizvod«. Savremeni »razbijači« mašina ponovo ga otkrivaju...)

Kada kapital kojim se raspolaže nije dovoljan da bi se sve proizvodne jedinice u jednoj grani opremile najrazvijenijom tehnikom, treba se odlučiti za jednu od dveju mogućnosti:

a) koncentrisati raspoloživi kapital u nekoliko oglednih jedinica, ostavljajući druge da rade s tradicionalnom tehnikom, a zatim iskoristiti akumulacioni fond ovih modernih jedinica da bi se ostale, jedna po jedna, neposredno prevele s tradicionalne na modernu tehniku; ili

b) razdeliti raspoloživi kapital na čitavu granu i, samim tim, snabdeti svaku jedinicu s manje opreme. Ako je ova oprema smanjene vrednosti kvalitativno *ad hoc*, to jest određena prema datim okolnostima, imamo »posredničku« tehniku nasuprot prvom rešenju koje predstavlja dualističku (pluralističku) tehniku.

Na teorijskom planu nemamo nikakav ozbiljan dokaz da je rešenje (b) bolje, dok na empirijskom planu imamo niz istorijskih neuspeha koji su vezani za njega (na primer, program »Ambar Charka« u Indiji pedesetih godina, seoske visoke peći u Kini itd.).

Međutim, kada je reč o stvaranju »filijale«, gornja alternativa uopšte se ne postavlja. Pregovori o »filijali« po pravilu se ne vrte oko određenog kapitala koji treba investirati, već oko određenog obima proizvodnje koji treba postići. Pod ovim uslovima potpuno je besmisleno štedeti kapital multinacionalnog partnera i postići isti (predviđeni) obim proizvodnje s više nacionalnog rada, tako da nije nimalo čudno što ni jedna vlada neke nerazvijene zemlje nikada nije odabrala ovu mogućnost.

5) Privlačnije, ali i maglovitije, od prethodnih su težnje za »nehijerarhijskim«, »neotuđujućim« itd. tehnikama iil tehnikama koje bi doprinele očuvanju nacionalne kulture time što bi onemogućile uvođenje stranog modela potrošnje, štetnog po definiciji.

6) Ostaje nam da ispitamo pitanje troškova tehnološkog transfera, za koje se prirodno vezuje pitanje »restriktivnih klauzula«.

Digitized by Google

U krajnjoj analizi, ove klauzule, u stvari, samo doprinose povećanju troškova.[4]

Treba reći da su analize ovog pitanja do sad bile pre kvalitativne nego kvantitativne, utoliko što, pored opšte tendencije da se ti troškovi smatraju suviše visokim, nije predložen i neki kriterij u odnosu na koji bi se oni procenjivali. Na prvi pogled mogla bi postojati tri takva kriterija:

a) ono što tehnologija koja je prenesena donosi zemlji-primaocu;

b) ono što bi ona koštala da je proizvedena na licu mesta; i

c) ono što je ona koštala stranog snabdevača.[5]

Koliko nam je poznato, niko do sada nije jasno naznačio u odnosu na šta uzima da su troškovi transfera tehnologije visoki (ili niski). Za uzvrat, neke procene globalnih prihoda i rashoda koje se često navode (na primer, *Izveštaj Senata Sjedinjenih Država 1972*, UNCTAD TD/B/AC, 11/10, rev. 2, New York, 1973) zapanjujuće su niske prema svakom zamislivom kriteriju.

Bilo kako bilo, možemo reći sledeće:

a) Kako je, u tržišnoj privredi, tehnologija roba kao i bilo koja druga (ili je, što se svodi na isto, uključena u neku drugu robu), govoriti o »troškovima transfera« samo zamagljuje problem. Reč je prosto o ceni i raspravljanje o njoj tiče se »uslova razmene« i ničeg drugog.

b) Zahtevi koji se odnose na troškove transfera neizbežno dovode do radikalnijeg, ali samim tim i koherentnijeg, zahteva za *deprivatizacijom* tehnologije (ustanovljenje »prava na tehnologiju«, centralizacija podataka u javnim bankama itd.), drugim rečima, za ukidanjem industrijske i trgovačke svojine, organizo-

---

[4] Vrlo često se u ovom kontekstu raspravlja i pitanje lažnog fakturisanja uvezene ili izvezene robe bilo *ispod* bilo *iznad* njene vrednosti. Tražiti ovde neku vezu ima isto tako malo smisla kao i dovoditi u vezu tu praksu i multinacionalne kompanije. Svaki uvoznik ili izvoznik na svetu može se naći u situaciji da pribegne lažnom fakturisanju ako se za to steknu određeni uslovi. Budući uvoznici i izvoznici kao i ostali, multinacionalne kompanije su za ovu praksu zainteresovane koliko i drugi, ni više ni manje. S druge strane, sve robe mogu biti fakturisane *ispod* ili *iznad* svoje vrednosti i samo se po sebi razume da su za to podesnije one čija je cena teže odredljiva (u vreme eventualne administrativne kontrole cena). Ovakvu robu predstavlja i tehnologija. Ali, tu uopšte nije reč o dodatnom nametu koji opterećuje cenu. U pitanju je samo jedno od sredstava za nezakoniti transfer novca i sama prodaja tehnologije time nije ni pogođena ni dotaknuta.

[5] Ili njegovu zemlju. Ove dve veličine nisu identične, jer u svakoj zemlji jedan deo troškova istraživanja, posredno ili neposredno, snosi zajednica. Osim toga, ovo javno finansiranje igra istu ekonomsku ulogu koju bi igralo subvencioniranje izvoza i, kao takvo, u celini ili delimično donosi korist stranom kupcu.

Digitized by Google

vane kroz sistem patenata.[6] (Vidi Parisku konvenciju od 20. marta 1883.)

Ostaje da se vidi u kojoj bi se meri ovakva sektorska deprivatizacija mogla izmiriti sa zadržavanjem tržišnih odnosa i tržišne privrede, čije ukidanje autori koje pominjemo, uostalom, i ne traže.

Da bismo bili dosledni, zahtev za ukidanjem trebalo bi proširiti bar na svu intelektualnu i umetničku svojinu. Jer, najzad, nije jasno zašto bismo lišili njihovih autorskih prava naslednike jednog pronalazača, a ne i naslednike Bitlsa, Džona Vejna ili pisca *Leptira*.

[6] Budući da suštinski nije ništa drugo do pretvaranje u kapital troškova publiciteta, ova druga (trgovačka svojina, zaštitni znakovi itd.) predstavlja još manje opravdan namet od prve (patenti, itd.) koja, bilo da je jevtina ili skupa, ipak predstavlja stvarnu proizvodnu uslugu.

Digitized by Google

Zoran Trputec

Strategija razvoja i uloga nauke i tehnologije u zemljama u razvoju*

1. Koncept tehnološkog razvoja

1.1. *Tehnološki razvoj i strukturne promjene*

Od vremena kada je čovjek između sebe i predmeta rada uključio kao posrednika drugi prirodni predmet koji je postao oruđe, sredstvo za rad, otpočeo je proces razvoja materijalnih proizvodnih snaga, razvoja tehnologije. Povijest razvoja sredstava za rad ujedno je i povijest razvoja društvene proizvodnje i ljudskog društva uopće. Koncentrirani na suvremene tehnološke probleme, mi ćemo se samo ukratko osvrnuti na neke bitne aspekte tehnološkog razvoja u vrlo kratkom razdoblju razvoja ljudskog društva — od prve industrijske revolucije do danas.

Industrijskom revolucijom u materijalnoj proizvodnji naglo raste učešće minulog rada, opredmećenog u sredstvima za rad, a smanjenje učešća živog rada predstavlja osnovnu karakteristiku transformacije strukture proizvodnih snaga koju je ta revolucija

* Pored rukovodioca i glavnog autora teksta, u izradi referata učestvovali su i sledeći saradnici Centra za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju — Ljubljana: dr B. Cizelj, F. Drenovec, R. Mačus, M. E. Pintar i S. Stojanović.

Digitized by Google

izazvala. U tom razdoblju ostali elementi te strukture, pa prema tome i obrazovanje, nauka, istraživanje i razvoj, nisu neposredno dolazili do izražaja, barem ne u smislu većeg angažiranja društvene akumulacije i društvenog fonda rada u njihovoj proizvodnji. Isto se može reći i za proizvodnju mašina koje proizvode druge mašine.

Iz ovakvog, specifičnog razvoja društvene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje neposredno nakon industrijske revolucije dio marksističkih ekonomista navedenu historijsku tendenciju proglasio je za opći zakon društvene reprodukcije. Osnovni nesporazum pri tretiranju problema odražavanja tehničkog i tehnološkog napretka na društvenu proizvodnju, ekonomski razvoj i strukturne odnose u proizvodnji proizlazi iz apriorističke postavke da tehnički i tehnološki napredak u materijalnoj proizvodnji predstavlja isključivo povećanje organskog sastava kapitala, odnosno da se manifestira u njegovoj pojačanoj koncentraciji putem povećavanja stope akumulacije.

Osnovni razvojni potencijal je tokom i nakon industrijske revolucije sprega čovjek — mašina. Posebno od uvođenja mašina ovisi porast proizvodnje i rast produktivnosti rada. Pretežni rast proizvodnje sredstava za proizvodnju stoga je zakonita tendencija koju zapažamo u procesu društvene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje. Kasnije, međutim, u proizvodnji mašina dolazi do kvalitativne diferencijacije. Distinkciju između proizvodnje mašina za proizvodnju drugih mašina i proizvodnje materijalnih potrošnih dobara u procesu razmjene vrijednosti učinio je tek Lenjin[1], s obzirom na to da je ta proizvodnja u njegovo vrijeme postala i vrijednosno značajna, te je od angažiranja predujmljenog kapitala, diverzificiranog prema tim pododjeljcima društvene proizvodnje, ovisila stopa privrednog rasta. U tom razdoblju jedna od osnovnih karakteristika procesa društvene reprodukcije bio je pretežan rast proizvodnje sredstava za proizvodnju, što se odražavalo i u novoj, drugačijoj strukturi proizvodnih snaga.

Proizvodnja i reprodukcija znanja i informacija predstavljaju danas centralno žarište razvoja proizvodnih snaga i sve dominantniji dio proizvodnih snaga i angažiraju sve veći dio društvenog fonda rada[2] i društvene akumulacije. Pretežni rast njihove proizvodnje postaje zakonitost sadašnje faze razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, ali, isto tako, i društva u procesu socijalističke transformacije. Stoga se može govoriti da je to danas opći zakon društvene reprodukcije.

Prebacivanje težišta značaja za ekonomski razvoj sa jednog segmenta proizvodnje na drugi prati isti takav prelaz kapitalističkog monopola kao monopola nad povećanjem produktivnosti.

[1] Marks je uočio izvanredni značaj kako nauke tako i mašina za proizvodnju drugih mašina (K. Marx, *Kapital, Dela*, tom 21, str. 340), a Lenjin je ovu tendenciju opisao i naglasio (V. I. Lenjin, *Društvena reprodukcija i privredni ciklusi*, »Rad«, Beograd, 1957, str. 83—87).

[2] Prema američkim istraživanjima, 46% ukupno zaposlene radne snage radi u takozvanom informacionom kompleksu.

Digitized by Google

Proizvodnja u segmentu koji dominira kao odlučujući činilac porasta produktivnosti uz monopolski dobiva i izrazito robni karakter, bez obzira na to da li je on imanentan odnosnoj proizvodnji. Ovaj problem naročito dolazi do izražaja kod naučno-tehnološkog kompleksa u kome se ne monopolizira stvar koja je objektivno nedjeljiva na više istovremenih korisnika, nego se monopolizira informacija koja je beskonačno multiplikabilna i po prirodi dostupna istovremeno svakom korisniku. Ovakva priroda tehnologije izaziva duboke protivrječnosti u sistemu robne proizvodnje i dovodi do konfliktâ interesa koji su danas na svjetskom nivou već vrlo duboki i intenzivni.

Ovdje leži i fundamentalni konflikt interesa između Sjevera kao proizvođača i Juga kao recipijenta tehnologije. »Sjeverne TNK vide tehnologiju kao proizvod vlastitog i značajnog troška za istraživanje i razvoj i kao robu kratkog životnog vijeka koja se mora prodati na najprofitabilniji mogući način.«[3]

1.2. *Tehnologija i nauka kao elementi preovladavajućih odnosa zavisnosti i dominacije u svijetu*

U globalnim, svjetskim okvirima suvremene tendencije transformacije strukture proizvodnih snaga manifestiraju se ne samo kroz tehnologiju i razvoj na mikro-nivou, nego naročito na makro-nivou. Klasno obilježje kapitalističkog načina proizvodnje, koje se u globalnim razmjerima danas sve više ispoljava u odnosu centar — periferija, determiniše i tip i oblike razvoja suvremene makro-tehnologije kao načina organizovanja i upravljanja na makro-planu[4]. Taj način zasnovan je na dominaciji tehničkih principa i tehničkih sredstava, a takva makro-tehnologija danas je postala glavni artikulator proizvodnih snaga u svjetskim okvirima, osnovni činilac svih međuzavisnosti u današnjem svijetu, kao i odlučujuća determinanta sve značajnijeg redukovanja prostora ljudske slobode. Takva makro-tehnologija u sebi obuhvata podjelu rada i okvira transnacionalnih korporacija. Principi na kojima počiva suvremena makro-tehnologija su slijedeći: funkcionalna diverzifikacija, unifikacija, standardizacija i normalizacija za sve elemente, uključujući i efikasnost funkcionisanja za sistem kao cjelinu. Svojim razvojem takva makro-tehnologija ima tendenciju da posredstvom svojih nosilaca navedene principe, uz pomoć odgovarajućih tehničkih sredstava i sistema, nametne čitavom društvu, da utvrdi uloge i sve materijalne uslove funkcionisanja ne samo pojedinaca, nego i čitavih naroda, njihovih vlada i parlamenata, kao i niza međunarodnih institucija.

---

[3] UNDP, Development Issue Paper for the 1980's, br. 7, str. 7.

[4] U razmatranju makro-tehnologije i njena utjecaja na ZuR autori se koriste studijom S. Stojanovića i Z. Trputeca: *Kriza industrijske civilizacije*, »Marksistička misao«, br. 1/1975, str. 120—135.

Digitized by Google

1.3. *Tehnološki jaz*

Usporedo sa intenziviranjem ekonomskog razvoja u svijetu u cjelini, ako ga pratimo naročito nakon industrijske revolucije, širi se jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, jaz koji svojim kvantitativnim pokazateljima ilustrira funkcioniranje strukture centar — periferija. Još početkom XIX vijeka ovaj jaz u društvenom proizvodu između zemalja centra i ZuR nije u prosjeku bio mnogo veći od 2 : 1.

Danas se, ovisno o proračunima[5], kreće negdje između 12 : 1 i 14 : 1. Tendencija smanjivanja jaza postoji u svim futurološkim studijama i deklaracijama međunarodne zajednice, ali ne i u realnim kretanjima. Slijedeći podaci predočavaju njegov sadašnji nivo[6]:

	ZUR kao svijeta ukupno
Stanovništvo (1978)	72
Poljoprivredna proizvodnja (1977)	36
Društveni proizvod (1977)	19
Industrijska proizvodnja (1978)	8
Obrazovanje	18
Naučnoistraživačko osoblje	7
Izdvajanje za istraživanje i razvoj (1978)	2
Rezultati istraživanja i razvoja (patenti)	1

Razvijene kapitalističke zemlje izdvajaju danas u prosjeku oko 2% društvenog proizvoda za istraživanje i razvoj s tendencijom ponovnog rasta nakon pada i stagnacije tokom sedamdesetih godina. Zemlje u procesu socijalističke transformacije izdvajaju gotovo dvostruko veći dio društvenog proizvoda. Samo ZuR izdvajaju svega oko 0,3%. Osim toga, postoje vrlo velike razlike u istraživačkom naporu unutar ove grupe zemalja. Svega 5 zemalja koncentrira 60% ukupnih sredstava koja ZuR u tu svrhu izdvajaju.[7] Dok razvijene zemlje za istraživanje i razvoj izdvajaju preko 100 dolara po stanovniku godišnje, u ZuR taj je iznos danas svega 1 dolar.

Od oko 3,5 miliona patenata koji postoje u svijetu razvijene zemlje drže 3,3 miliona. Preostalih 200.000 koliko ih drže ZuR nisu njihov proizvod. Stranci drže oko 170.000 od navedenog broja,

[5] Ovi i ostali podaci u poglavlju (osim tabele) oslanjaju se na dokumente UNDP, Development Issue Papers, br. 7 i 8, te UNCTAD, dokument TD/B/AC. 11/Rev. 1.

[6] Izvori: World Bank Development Report 1980; World Bank Atlas 1979: »Razvoj i transfer tehnologije u sklopu NMEP«, CPSDVR, Ljubljana, 1979.

Za obrazovanje u svijetu se krajem sedamdesetih godina izdvajalo oko $ 160 milijardi.

[7] To su Indija, Argentina, Brazil, Južna Koreja i Meksiko.

Digitized by Google

odnosno 84%, a domaći patenti čine preostalih 30.000. Međutim, od patenata koje drže stranci između 90—95% su patenti koji nisu u upotrebi i koji su u ZuR prijavljeni da bi držaocima patenta osigurali uvozni monopol, a ne proizvodnju u ZuR. Prema tome, jaz u tehnološkom potencijalu u njegovim efektima se može procijeniti na 1 : 100.

1.4. *Specifični efekti svjetskog naučno-tehnološkog razvoja na ZuR*

Treba podvući da je makro-tehnologija, kao okvir koji determiniše i razvoj pojedinačnih tehnologija i uvođenje svih tehničkih i tehnoloških inovacija, razvijena, između ostalog, i na pretpostavkama egzistencije ekonomskog i tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih. Ona je do sada bila zasnovana na niskim cijenama i rasipničkom trošenju materijalnih i ljudskih resursa zemalja u razvoju, čime je bila fiksirana i uloga tih zemalja u svjetskom sistemu kapitalističke reprodukcije, kao i tip međuzavisnosti u suvremenom svijetu.

Stoga je čitav dosadašnji razvoj privrede ovih zemalja na »periferiji« svjetskog sistema društvene reprodukcije u suštini bio samo odraz rasta proizvodnih snaga na svjetskom nivou i njemu je u potpunosti bio prilagođen, jer vlastiti razvojni potencijal ovdje nije postojao. Uz sva ograničenja internog karaktera, kao što su male dimenzije vlastitog tržišta, nedostatak adekvatne radne snage i slično, glavna ograničenja razvoja proizvodnih snaga u periferiji proizlaze iz tipa i oblika dosadašnjeg razvoja svjetskog kapitalizma, a leže u nedostatku vlastite akumulacije, koja je do sada uvijek bivala eksproprirana i koncentrirana u centrima svjetskog kapitalizma, kao i u nametnutoj proizvodnoj strukturi, koja u periferiji nije integralna, već ima karakter isparcelisanosti. Stoga i svaki dalji razvoj privrede periferije, koji je podržavan spolja, zavisan je i parcijalan, bez obzira na ostvareni nivo proizvodnosti rada i stupanj suvremenosti sredstava i organizacije koji se primjenjuju u proizvodnji.

Sa daljim tehničkim i tehnološkim napretkom koji diktira suvremena makro-tehnologija mogućnosti zapošljavanja u »modernom« sektoru proizvodnje u zemljama u razvoju relativno sve više opadaju u odnosu na priraštaj stanovništva. Istovremeno transnacionalne korporacije, koje vrše transfer određenih segmenata svoje proizvodnje u periferiji, s obzirom na način na koji vrše ekstrakciju viška vrijednosti i tip tehnologije koju primjenjuju koristeći svoj oligopolski položaj, apsorbiraju visokokvalificiranu i polukvalificiranu radnu snagu, kojoj u cilju stabilizacije osiguravaju relativno visoke nadnice.

Istina, samo postojanje značajnih masa nezaposlenog i društveno-politički marginalnog stanovništva zemalja u razvoju, koje nije integrirano u sistem kapitalističke reprodukcije, ostaje potpuno afunkcionalno sa stanovišta toga sistema. Ovo, međutim,

Digitized by Google

samo do momenta dok te rastuće mase marginalnog stanovništva, dijelom zbog već postignutog nivoa svog demografskog rasta, a dijelom zbog prvih začetaka vlastite emancipacije, ne započnu da vrše sve snažniji pritisak na materijalne resurse i infrastrukturu, čime počinju da ugrožavaju pretpostavke efikasnosti postojeće makro-tehnologije, pretpostavke efikasnog i stabilnog funkcioniranja svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije, te za taj sistem počinju da bivaju disfunkcionalne.

1.5. *Kriza restrukturacije svjetskog sistema reprodukcije i promjene tehnologije i modela tehnološkog razvoja*

Suvremeni razvoj svjetskog sistema reprodukcije zasnovan na kapital-odnosu kao dominantnom i makro-tehnologija koja je artikular tog razvoja ne mogu više računati na jeftine i neograničene sirovine i energiju koje su do sada dobivale zemlje centra od ZuR.

Njihove sve uočljivije granice sužavaju slobodni manevarski prostor razvijenih zemalja i povećavaju stupanj obrnute materijalne zavisnosti od ZuR. Dosadašnji razvojni model koji je učinio od razvijenih zemalja svjetsku industrijsku radionicu udario je o granice vlastitih mogućnosti. S jedne strane, u zemljama centra, pod utjecajem ekonomija razmjera i vanjskih ekonomija, stvoreni su veliki proizvodni sistemi koncentrirani na uskim geografskim područjima. Urbane aglomeracije akcentuirale su socijalno-političke probleme, vrtoglavi rast troškova društvene i privredne infrastrukture, a proizvodnja i potrošnja izazvale su dramatično zagađivanje i pogoršavanje čovjekova okruženja. Pritisak radničke klase na nadnice i zahtjevi za suupravljanjem u privrednom životu pojačali su ne samo porast troškova rada po jedinici proizvoda[8] i pad profitnih stopa, nego i opasnost od posizanja radničke klase zemalja centra u sam mehanizam organizacije, upravljanja i odlučivanja, znači diranja u vitalne klasne interese buržoazije. Disfunkcionalnost akcija radničke klase u centru postaje za sistem sve očiglednija.

S druge strane, disfunkcionalnost sve većih masa nezaposlenog svjetskog stanovništva u periferiji sa stanovišta makro-tehnologije kao oblika funkcioniranja i egzistencije svjetskog sistema reprodukcije u uvjetima kapital-odnosa kao dominantnog pojačava krizu postojećeg modela ekonomskog razvoja, a time i modela tehnološkog razvoja.

Promjene modela tehnološkog razvoja u skladu su sa promjenom strukture proizvodnih snaga i rastom uloge organizacije, informacija i komunikacija. Napušta se koncept velikih aglomeracija mašina na jednom mjestu, kao ionako, od uvođenja električne

[8] Između 1960—68. ovi su troškovi u zemljama centra rasli po stopi od 2,6% godišnje, a između 1968—73. po stopi od 13,9% (OECD, *Face aux futures*, 1979).

Digitized by Google

energije u industriju, nema svoje tehnološko, nego organizaciono opravdanje.[9] U centrima, tamo gdje još preovladava masovna proizvodnja, robotizacija omogućava takvu proizvodnju uz sve manji udio neposrednog živog rada. Istovremeno jača orijentacija na male serije, naročito u nizu propulzivnih industrija kao što su elektronika, proizvodnja električnih uređaja, proizvodnja specijaliziranih vozila, industrija komunikacijskih uređaja, industrija prečišćača i niz proizvodnji vojne industrije (na primjer, mlazni avioni). Da se poslužimo izrazom Alvina Toflera, futurologa i konsultanta niza američkih korporacija, propulzivne industrije zacrtavaju put ka »demasifikaciji« proizvodnje.[10] Nadalje, tehnologija masovne proizvodnje ostaje prisutna u proizvodnji repromaterijala, podsklopova i sklopova koji se dalje ugrađuju u individualizirane proizvode po želji ili narudžbi. Uočava se da propulzivne grane koje dobivaju proizvodni i lokacijski prioritet u zemljama centra uglavnom čine »čiste« industrije izvanredno visoke inovacijske dinamike i malih energetskih inputa. Ponovna orijentacija na reproduktibilne i »čiste« izvore energije, koja je bila napuštena u eri korištenja fosilnih goriva, nije izraz trenutne mode, nego svijesti o gotovo dostignutim granicama opterećenja geo i atmosfere otpacima, otrovnim plinovima, ugljičnim dioksidom i naglim iscrpljivanjem kisika.[11]

2. Strategije razvoja koje ograničavaju emancipaciju ZuR

2.1. *Transfer tehnologije i tehnološka zavisnost*

Što su proizvodnja, znanja i informacije u svijetu bivali značajniji i kvalitativno i kvantitativno i što je naučno-tehnološki kompleks postajao sve izrazitije jezgro razvoja proizvodnih snaga, to se više u ovoj oblasti ispoljavala i jačala tendencija monopola razvijenih zemalja i relativno slabio endogeni, autonomni istraživačko-tehnološki napor ZuR.

Sve izrazitija politika monopolizacije centralnih razvojnih aktivnosti od strane razvijenih kapitalističkih zemalja izaziva dalje strukturne deformacije ZuR i oduzima i slabi njihov razvojni potencijal.

Sredstva oduzimanja i gušenja razvojnog potencijala ZuR vrlo su raznovrsna. U najneposrednijem smislu to je odliv mozgova, čije je efekte, usprkos brojnih studija i napora da se kvan-

[9] Prema A. Bagnascu, ne postoje razlozi tehnološke prirode koji bi dozvolili da se uspostavi direktna veza između rasta produktivnosti i koncentracije mašina unutar iste tvornice (*Le problematiche dello sviluppo italiano*, Feltrineli, 1978).

[10] Prema intervjuu K. Milesa s A. Toflerom, objavljenom u časopisu »Stat«, br. 318, mart 1981, str. 17—20.

[11] Vidjeti referate okruglog stola ECE, Ljubljana, 1979, o alternativnim stilovima života.

Digitized by Google

titativno odrede, praktički nemoguće ocijeniti, jer su po svojoj prirodi difuzni i kumulativni i javljaju se kroz mnogobrojne aspekte ekonomskog razvoja.

Permanentni gubitak i odliv viška vrijednosti iz ZuR smanjuje i iscrpljuje fondove akumulacije koji su nedovoljni i za pokriće nužnih investicija u materijalnoj proizvodnji. Ulaganja u istraživanja i razvoj, koja daju tek dugoročne rezultate, sa gledišta mikro-subjekata ZuR imaju karakter neproizvodnih investicija koje i nisu nužne za postizanje određenih ekonomskih efekata.

Mogućnost uvoza strane tehnologije oslobađa poduzeća od velikih i, s njihovog gledišta, neizvjesnih ulaganja u vlastita istraživanja i razvoj. Međutim, tada domaća poduzeća upadaju u tehnološku zavisnost i sve su više izložena raznim oblicima eksploatacije i ograničavanja vlastite poslovne i razvojne slobode putem raznih restriktivnih klauzula. Naročito je ovdje značajna penetracija transnacionalnih kompanija koje posjeduju, među ostalim, i veliku tehnološku superiornost nad domaćim poduzećima. Svojim prisustvom kroz direktne investicije ove kompanije determiniraju tehnološke opcije domaćih konkurenata koji su i zbog konkurentskih razloga upućeni na uvoz strane tehnologije. Najbolji domaći kadrovi koji bi se mogli orijentirati na naučnoistraživački rad, zbog superiornih primanja, prihvaćaju organizacione i rutinske poslove u TNK ili napuštaju domaća poduzeća i prelaze u istraživačke institucije TNK (što je rjeđi slučaj, jer su takve institucije u ZuR rijetke).

Međunarodna pravila o industrijskoj svojini dio su cjelovite institucionalne strukture koja pojačava monopol razvijenih zemalja u ovoj oblasti. To se posebno odnosi na Parisku konvenciju koja svojim odredbama daje naglašenu zaštitu monopolu nad pronalascima, modelima i žigovima, traži puno poštivanje takozvanog prava nacionalnog tretmana i štiti strane vlasnike patenata bez obzira na to da li oni prijavljivanjem patenata u ZuR u stvari sprečavaju primjenu patentirane tehnologije i prisiljavaju ZuR na uvoz uz ograničavanje izbora uvoznika. Nacionalni zakoni u oblasti zaštite industrijske svojine predstavljaju još uvijek u ZuR pretežno kopije zakona iz razvijenih zemalja.

Uspješno probijanje domaćih proizvođača ZuR na tržišta razvijenih zemalja najčešće je uvjetovano proizvođenjem, kvalitetom i oblikovanjem proizvoda koji su tipični za ta tržišta, što iziskuje potrebu uvoza odgovarajuće tehnologije, dizajna i žigova, pa obično povlači za sobom i razne oblike udruživanja sa stranim kapitalom.

2.2. *Uključivanje ZuR u svjetsku podjelu rada na sadašnjim tehnološkim osnovama*

Glavne posljedice promjene tehnološkog modela za ZuR vezane su uz ubrzanu delokaciju *(redeployment)* velikog dijela materijalne proizvodnje iz zemalja centra u blizinu prirodnih i energetskih

Digitized by Google

izvora, ali delokacija se prvenstveno vrši radi korištenja neiscrpnih izvora radne snage, čija nezaposlenost u ovome dijelu svijeta već dostiže zastrašujućih 400 miliona ljudi. Ova je radna snaga 4—10 puta jeftinija od radne snage u centrima uz istu produktivnost i intenzitet rada.[12] Velike se proizvodne jedinke razbijaju, a proizvodni procesi rastavljaju na elementarne ili kompleksne operacije koje se mogu samostalno locirati i koje mogu ostvarivati relativno visoku proizvodnu autonomiju. Takav tip tehnologije je radno intenzivan, a radne operacije jednostavne i mogu ih obavljati priučeni i polukvalificirani radnici.

Postoji i drugi tip radno intenzivnih tehnologija koji zapošljava inventivnu i visoko obrazovanu radnu snagu za proizvodnju sličnu »demasificiranoj« proizvodnji u centrima, gdje je proizvodnja uklopljena sistemom supkontrakata u velike transnacionalne cjeline. Iscrpljivanje prirodnih izvora i zagađivanje koji su gotovo neminovni (ili na izgled neminovni) kod niza delociranih proizvodnih grana predočavaju se ZuR kao cijena industrijalizacije i uspješnog uklapanja u međunarodnu podjelu rada. Naime, tehnološka restrukturacija i delokacija odvijaju se naročito u onim granama čija je proizvodnja dobrim dijelom upućena na svjetsko tržište, odnosno tržišta razvijenih zemalja centra.

Visoka organizaciona, informacijsko-komunikacijska, transportna i upravljačka povezanost disperziranih i tehnološki relativno autonomnih, ali tržišno zavisnih proizvodnih kapaciteta TNK osigurava jedinstvenost sistema i tako ne dopušta ostvarenje mogućnosti, koje tehnološki postoje, da se proizvodne jedinke locirane u ZuR osamostale i eventualno povežu u integralnu nacionalnu proizvodnu strukturu, čime bi napustile logiku transverzalnog funkcionalnog razvoja u korist integralnog teritorijalnog.[13] Ovim se otvara još jedan vid protivrječnosti koje suvremeni tehnološki koncept nosi u sebi i koji ćemo u strategijama mogućeg tehnološkog razvoja detaljnije analizirati.

Model centar — periferija koji služi za interpretaciju odnosa u suvremenom svjetskom sistemu reprodukcije, ako se novi organizacioni i tehnološki model učvrste, mogli bi se sve manje shvaćati geografski i teritorijalno. Nacionalne privrede, posebno u periferiji, gube svoje karakteristike kao proizvodno-potrošne cjeline u kojima se stvoreni višak vrijednosti i prisvaja i koristi i koje kao teritorijalne cjeline ekonomski komuniciraju s inozemstvom posredstvom svjetskog tržišta. Pojmovi centar i periferija bi u tom slučaju imali jedan dublji i složeniji smisao, a bili bi prikazani u odgovarajućem multidimenzionalnom prostoru u kome bi predstavljali skupove koji pripadaju određenim grupama

[12] Vidi: C. Furtado, *Les nouvelles sources de pouvoir*, »Le Tiers Monde«, br. 81/1980.

[13] O tome detaljnije u: Z. Trputec i grupa, *Slovenija 2000 — pogled izvana*, Mostar, 1980.

Digitized by Google

(klasterima).[14] Ove metodološke promjene mogu poslužiti kao osnova strateškog projekta mijenjanja postojećih odnosa i usmjeravanja globalnih procesa u smjene ciljeva i interesa NMEP-a, u prvom redu u procese ravnomjernijeg geopolitičkog rasporeda dominantnih aktivnosti u okviru globalnog ekonomskog sistema ukupne društvene reprodukcije.

Unutar proizvodne strukture postoje grane s većom propulzivnošću, naročito snažnije zastupljenim istraživačko-razvojnim mogućnostima i inovacionom dinamikom. Ista diferencijacija postoji i unutar grana, unutar pojedinih proizvodnji i unutar segmenata jedne proizvodnje, odnosno proizvoda. U realizaciji novog tehnološkog modela i u formiranju centar — periferija strukture u novom, funkcionalnom smislu, TNK služe se, pored ostalog, strategijom dekompozicije i koncentracije. Određeni proizvod kao i određena tehnologija raščlanjuju se na sklopove i podsklopove, odnosno proizvodne faze, a onda se primjenom niza kriterija utvrđuje važnost i značaj svakog od njih za cio proizvod, odnosno tehnološki proces u cjelini. Na najznačajnije faze proizvodnje, odnosno najkritičnije sklopove i podsklopove, TNK, u pravilu, koncentriraju naučnoistraživačku aktivnost i samu proizvodnju u matičnoj kompaniji koja je locirana u zemlji centra. Ostale sklopove ili proizvodne faze TNK locira i tehnološki razvija tamo gdje ostvaruje najpovoljniju bilancu troškova i koristi, uključujući u valorizaciju i štetne efekte na okruženje.

Planiranje lokacije uključuje praktički čitav globus. Kaskadnim sistemom uspostavlja se nova tehnološka podjela rada na svjetskom nivou koja se sve više udaljava od ranije transnacionalne podjele (objašnjenje teorijom ciklusa proizvoda R. Vernona i S. Hirscha). Sistem kriterija koji opredjeljuje distribuciju lokacije proizvodnih segmenata TNK u zemljama centra, takozvanim srednje razvijenim zemljama i ZuR postaje vrlo složen i za vanjskog promatrača često daje neočekivane rezultate. Svako pojednostavljeno tumačenje tehnološke strategije TNK i zemalja centra ne samo što uopće ne pogađa suštinu suvremenih procesa tehnološke i strukturne transformacije svjetskog sistema reprodukcije, nego također sprečava koncipiranje realno moguće i poželjne alternativne strategije tehnološkog razvoja na linijama NMEP-a.

2.3. *Koncepcije odgovarajuće tehnologije*

Od kada se šezdesetih godina pojavio taj pojam, odgovarajuća tehnologija predstavlja jednu od najkontroverznijih točaka međunarodnih debata i izvor čestih nesporazuma na liniji Sjever—Jug. Neki od prvih i najvatrenijih zagovornika ove tehnologije za ZuR dolazili su iz razvijenih kapitalističkih zemalja, pa je već i to bio povod za sumnjičav stav onih kojima je ta tehnologija trebala

[14] Ovakav metodološki instrumentarij autori su već razvili primjenom takozvanog totalnog funkcionalnog prostora (vidi: Z. Trputec, *Spoljna trgovina i nacionalna privreda*, CPSDVR, Ljubljana, 1974).

Digitized by Google

da bude namijenjena. ZuR nisu bile spremne da prihvate ideju da je sitna, jednostavna, na ruralne probleme orijentirana tehnologija njima »odgovarajuća«. A kao »odgovarajuća« smatrala se prvenstveno tehnologija koja se ističe niskim investicionim troškovima, koja je radno intenzivna, tradicionalna uz manja poboljšanja, zahtijeva niske stručne kvalifikacije i mala je po obujmu proizvodnje. Oslonjena na tehnološka znanja i sposobnost stručnjaka iz razvijenog svjeta koji treba da poduče neuke seljake kako da u škrtim i često očajnim uvjetima siromaštva donekle poprave svoj ekonomski položaj, znači opet egzogena, odgovarajuća tehnologija trebalo je da odigra značajnu ulogu u razvojnoj koncepciji (također u varijanti zapadne interpretacije) osnovnih ljudskih potreba.[15] Kada bi se ovim razvojnim i tehnološkim modelima riješili najakutniji problemi širokih narodnih masa u ZuR, faktički bi se ublažila disfunkcionalnost tih masa za postojeću makro-tehnologiju. Drugim riječima, takvom strategijom odgovarajuće tehnologije skreće se pažnja ZuR na onaj tehnološki pravac koji ne kolidira, nego na poseban način dopunjava modernu kompleksnu i kapitalno intenzivnu tehnologiju kojom TNK razvijaju »moderne« sektore unutar privrede ZuR, a ničim ne ugrožavaju dominantnu tehnološku poziciju ovih kompanija i interese razvijenih zemalja u cjelini. Prema takvoj odgovarajućoj tehnologiji u ZuR su sumnjičavi. Mnogi, kako kaže Anil Agarwal, dopisnik londonskog »Earthscana«, u ZuR vide zagovaranje odgovarajuće tehnologije kao suptilan pokušaj zapadnih zemalja da potkopaju temelj industrijskog mišića koji ZuR počinju sticati.[16]

Svojom inkorporacijom u međunarodnu podjelu rada kao dio kome su namijenjene periferne funkcije ZuR ne samo što nisu uspjele razviti N-T-O-I-E kompleks i modernu tehnologiju koja je u monopolu razvijenih, nego su izgubile i onaj potencijal tehnološkog razvoja koji su ranije posjedovale. Konkurencija svjetskog tržišta i »modernog« sektora i izvlačenje akumulacije iz svih segmenata nacionalne privrede oslabili su endogene tehnološke potencijale ZuR do te mjere da je praktički svaki tehnološki progres induciran i egzogen. Ideja o odgovarajućoj tehnologiji očito je potekla iz saznanja da je raspoloživa i transferirana tehnologija neodgovarajuća i da bi na neki način tehnološki razvoj bilo neophodno ponovo internalizirati.

Mnogo toga je neodgovarajuće u tehnologiji koja se danas prenosi u ZuR. Tehnološki monopol TNK doprinosi visokim cijenama uvezene tehnologije. U skladu sa dominantnom makro-tehnologijom raste tehnološka i uvozna zavisnost ZuR kao kumulativni efekt inicijalnog tehnološkog uvoza. Neadekvatna je i stoga što doprinosi koncentraciji dohotka ne bogate slojeve, učvršćuje i u proširenoj razmjeri reproducira u proizvodnoj osnovi postojeće društvene odnose, povećava nezaposlenost i marginalizaciju

[15] O sadržaju i evoluciji tumačenja i strategije osnovnih ljudskih potreba vidjeti opširnije u: Z. Trputec, *Koncept osnovnih ljudskih potreba i NMEP*, Dubrovnik, 1979.

[16] UNDP, Development Issue Paper, br. 8, 1980, str. 3.

Digitized by Google

širokih narodnih masa i doprinosi nametanju ZuR civilizacijskog obrasca koji te narodne mase ostavlja bez ekonomske i političke perspektive. Sve je veći broj ovih zemalja koje konstatiraju da je postojeća, egzogena tehnologija neadekvatna za ostvarenje njihovih razvojnih ciljeva.

Kako je na Simpoziju o tehnologiji održanom na Jamajci 1979. rekao prorektor Katoličkog univerziteta iz San Salvadora, Luis de Sebastián, »ni jedna ZuR ne posjeduje skup tehnologija koje odgovaraju rješavanju osnovnih problema većine stanovništva: neishranjenost; nedostatak odgovarajuće zdravstvene brige; stanovanje i obrazovanje; nedovoljne mogućnosti stabilnog zapošljavanja; niski dohodak«[17].

Međutim, može li tehnologija izmijeniti društvo? Da li je čak i naučno-tehnološka revolucija revolucija u pravom smislu riječi? Zapadna varijanta odgovarajuće tehnologije i tehnološke strategije za ZuR uopće izgleda da vjeruje u tu mogućnost. Isti autor, međutim, kaže da se »novo vino sipa u staru mješinu« i da se »nove tehnološke strategije ulijevaju u iste stare, zavisne, autokratske socijalne strukture većine ZuR«[18].

Međutim, sve dok se ne realiziraju odgovarajuće društvene promjene u ZuR i dok razvijeni ne prihvate ravnopravnije ekonomske odnose sa ZuR, sve parcijalne strategije, kao što su osnovne ljudske potrebe, zelena revolucija, masovno obrazovanje i, konačno, odgovarajuće tehnologije, poslužit će prvenstveno tome da se postojeći odnosi perpetuiraju i da se uklone samo neke flagrantne suprotnosti koje su disfunkcionalne za postojeću makro-tehnologiju, organizaciju svjetskog sistema reprodukcije i interese vladajućih društvenih slojeva, prije svega u razvijenim zemljama.[19]

Ovim se otvara drugačiji način gledanja na odgovarajuću tehnologiju, za koju se, zbog sve većeg nepovjerenja prema dosadašnjoj interpretaciji, traže novi izrazi, ali i sadržaji.

Očito je, naime, da, ako odgovarajuća tehnologija podržava postojeću dominantnu makro-tehnologiju i izvire iz postojećih društvenih odnosa, onda, uz nužne korjenite promjene društvene strukture i međunarodnog poretka za uspostavljanje novog razvojnog i društvenog obrasca, treba mijenjati i tehnologiju.

Zato se na međunarodnim skupovima i u ZuR sve više govori o »tehnologijama koje odgovaraju razvojnim ciljevima«, »lokalno pogodnim tehnologijama«, »tehnologijama relevantnim i za bogate i za siromašne zemlje«, »prema narodu orijentiranim tehnologijama« itd. Ne postavlja se kao prvo pitanje: kakva tehnologija? nego: tehnologija — za koga i za koju svrhu? Ovo čitavom razmatranju tehnoloških alternativa daje novi smisao i ukazuje na neprekidnu interakciju i međuuvjetovanost između čovjeka, prirode i tehnologije i odgovarajućih društvenih oblika. Tehnološki opti-

[17] Op. cit., str. 6.
[18] Op. cit., str. 10.
[19] Parafraziramo Luisa de Sebastiána prema *Mobilizing Technology for the World Development*, Jamaica, 1979.

Digitized by Google

mizam koji sam tehnološki razvoj smatra dovoljnim sredstvom rješavanja društveno-ekonomskih problema napušta se. Njega zamjenjuje svijest o međuuvjetovanosti tehnologije i društvenih oblika i o potrebi njihovog zajedničkog mijenjanja. Premda je nauka danas potencijalno najvažnije sredstvo društvenog napretka, a svakako i tehnoloških promjena, ona se istovremeno danas javlja i kao sredstvo očuvanja postojećih društvenih i ekonomskih odnosa, ovisno o tome koje je subjektivne snage koriste.

3. Osvrt na jugoslavenske koncepcije i iskustva u oblasti naučno-tehnološke strategije

Jugoslavija je nakon drugog svjetskog rata, kao jedna od najnerazvijenijih zemalja Evrope, započela izgradnju socijalizma na vrlo slabim ekonomskim i tehnološkim osnovama. Njeni su ekonomski uspjesi evidentni. Društveni proizvod danas je viši od $ 2.000 po stanovniku. U oblasti naučno-tehnološkog razvoja za svega dvije decenije (1945—1965) Jugoslavija je udesetorostručila naučni potencijal, a u narednoj deceniji sredstva za nauku povećana su osam puta.[20] Danas raspolaže razvijenom naukom i tehnologijom, odnosno naučnoistraživačkim centrima koji su u nizu oblasti (na primjer, u biotehnici i hidroinženjeringu) potpuno ravnopravni sa vodećim centrima u svijetu.

Kao i druge ZuR, Jugoslavija je razvoj tehnologije oslonila pretežno na uvoz inozemne tehnologije. Uvoz tehnologije s jedne je strane doprinio osposobljavanju vlastitih razvojno-istraživačkih potencijala. Međutim, s druge strane pojavili su se određeni problemi i teškoće izazvane takvom strategijom tehnološkog razvoja. Na nedavnom savjetovanju o strategiji tehnološkog razvoja[21] donesene su određene ocjene i zaključci koje ovdje djelomično reproduciramo kako bismo ukazali na teškoće i ograničenja s kojima se susreće zemlja koja je u krugu ZuR već postigla visoku tehnološku razinu:

— relativno visok stupanj jednosmjerne tehnološke i ekonomske zavisnosti od inozemstva koji se ogleda u vrlo nepovoljnom odnosu između uvoza i izvoza tehnologije i u neravnopravnom — nepartnerskom odnosu između inozemnih vlasnika i domaćih korisnika tehnologije;

— čvršće veze sa inozemnim vlasnicima tehnologije javljaju se kao barijera samoupravnom dogovaranju i sporazumijevanju među domaćim organizacijama;

— kroz razne oblike transfera tehnologije i kroz široko nametnutu restriktivnu praksu koja je taj transfer redovno pratila stalno je pogoršavan odnos izvoz—uvoz na štetu izvoza zbog oba-

[20] Godine 1945 — 28 istraživačkih organizacija, 1965 — 414, 1975 — 549. Godine 1965. ulagali smo u nauku 58,7 mio USA $, godine 1977 — 512,3 mio USA $.

[21] Prvo jugoslavensko savjetovanje o strategiji tehnološkog razvoja, Beograd, 25, 26. i 27. jun 1980, »Ocjene i zaključci«.

Digitized by Google

veznog uvoza velikog dijela sirovina, repromaterijala i komponenti, kao i opreme i instalacija.

Rješavanje ovih problema zahtijeva razrađen sistem tehnološkog programiranja na mikro, mekro i makro-nivou. Formuliranje dugoročne strategije tehnološkog razvoja, koje će osigurati viši stupanj samostalnosti tehnološkog funkcioniranja jugoslavenske privrede, odvija se paralelno sa određenim institucionalnim promjenama koje su vezane uz ovu oblast. Pored aktivne borbe za novi tehnološki poredak u međunarodnim okvirima, Jugoslavija je 1978. donijela novi Zakon o dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji, poslovno-tehničkoj suradnji i ustupanju materijalnog prava na tehnologiju između OUR-a i stranih lica inozemstvu, a u pripremi je i novi Zakon o zaštiti pronalazaka, tehničkih unapređenja znakova razlikovanja intelektualnom vlasništvu. Ti su napori zasnovani na shvaćanju da je vlastiti naučno-tehnološki razvoj nužna pretpostavka samostalnog i nezavisnog društveno-političkog razvoja, što su osnovni ciljevi naše zemlje.

4. Međunarodne akcije za unapređivanje tehnoloških potencijala ZuR

Angažiranje međunarodnih mehanizama za tehnološki razvoj zemalja u razvoju isticalo se u većini međunarodnih akcija ZuR u poslijeratnom razdoblju. To su bili u prvo vrijeme napori koje najbolje ilustruje »princip« usvojen na prvom UNCTAD-u 1964. godine: »Naučna ostvarenja i tehnološki razvoj treba da se pod povoljnim uslovima učine dostupnim svim zemljama u razvoju.«[22] Akcije u pravcu uvođenja i jačanja što intenzivnijeg transfera tehnologije usmjerene su na izradu kodeksa ponašanja za transfer tehnologije, započetog 1976. godine, i na reviziju Pariske konvencije o zaštiti industrijske svojine, započetu 1975. godine.

Orijentiranje ZuR na prilagođavanje postojećih komercijalnih kanala međunarodnog prenošenja tehnologije tangira u prvom redu interese transnacionalnih kompanija i druge interese razvijenih zemalja. Kodeksu ponašanja su zemlje u razvoju pristupile kao donošenju »multilateralnog instrumenta s obaveznom snagom«[23], dok su već u okviru UNCTAD-a prinuđene na formulaciju da sastavljači dokumenta ne mogu »utjecati na krajnju odluku o pravnom karakteru kodeksa«[24]. Tražeći reviziju Pariske konvencije, ZuR su mišljenja da »treba da odražava glavne interese ze-

[22] E/CONF. 46/L. 28, cit. u: *NMEP, zbornik dokumenata 1955—77*, IMPP, Beograd, 1979, str. 72.

[23] Program akcije III sastanka ministara Grupe 77, Manila, 1976; op. cit., str. 1127.

[24] Rezolucija 89 (IV) IV zasjedanja UNCTAD-a, Nairobi, 1976; op. cit., str. 1178.

Digitized by Google

malja u razvoju«[25], dok je već stav UNCTAD-a da licenciranje mora »služiti legitimnim poslovnim interesima«[26].

Zbog izražene suprotnosti interesa došlo je u toj oblasti zadnjih godina do zastoja pregovora. Ali su iskustva 50-ih i 60-ih godina dovela prije svega do uočavanja drugačijeg karaktera i efekata transfera tehnologije od pretpostavljenih i očekivanih. Uključivanje u postojeće transnacionalne tokove tehnologije nije vodilo do prenošenja tehnoloških potencijala, već do rasta zavisnosti od tehnološkog potencijala razvijenih zemalja i nametnutih mehanizama transfera. Masivniji transfer tehnologije intenzivirao je ZuR u tehnološko zaostajanje i tehnološku zavisnost u pravom smislu.

Programi tehnološkog razvoja zemalja u razvoju prelaze time u 70-im godinama u akcije »jačanja tehnološke sposobnosti zemalja u razvoju i, samim tim, smanjenja njihove tehnološke zavisnosti«[27]. Istražuju se mogućnosti odbacivanja celokupne logike sistema, defenzivni stav ZuR prema postojećim međunarodnim mehanizmima transfera okreće se u ofenzivniji odnos. Prihvaćanju strane tehnologije se ne pristupa više pojednostavljeno, kao da će ti uvezeni tehnološki paketi rješavati problem vlastitog tehnološkog razvoja, već se i transferi iz inostranstva prihvaćaju kao osnovice vlastitog tehnološkog učenja i organiziranja autohtonog tehnološkog razvoja.

U ZuR sve više sazrijeva svijest da razvoj nauke i tehnologije doprinosi stvarnom razvoju naroda, odnosno društva u cjelini samo ako su ispunjene određene pretpostavke. Naime, zapaža se da razvoj nauke i njena uspješna tehnološka aplikacija ne vode sami po sebi u transformaciju proizvodnih odnosa, odnosno društvenog sistema, iako izrazno utječu na razvoj proizvodnih snaga u cjelini.

Međunarodna akcija ZuR sve se jasnije okreće prema ostvarenju strategije oslanjanja na vlastite snage. Ta se strategija ispoljila u vidu programa već na Trećoj konferenciji nesvrstanih 1970. godine u Lusaki, dok je najtemeljitije izražena u posebnoj glavi o »saradnji u oblasti transfera i razvoja tehnologije« u »Programu za kolektivno oslanjanje na vlastite snage« sastanka Grupe 77 u Aruši 1979. godine. Godine 1978. se u Buenos Airesu sastala posebna Konferencija UN za tehničku saradnju među zemljama u razvoju, kojoj je uslijedila druga — o nauci i tehnologiji za razvoj 1979. godine u Beču. Obje su imale jasno izražen kritički stav ZuR prema klasičnim konceptima transfera. Programi unapređivanja tehnoloških potencijala zemalja u razvoju obraćaju se time svome predmetu neposredno, što određuje i orijentaciju međunarodnih akcija ZuR u ovoj oblasti.

---

[25] Okvir za pregovore IV sastanka ministara Grupe 77, Arusha, 1979; cit. u: *Aruša, februar 1979*, izd. »Međunarodna politika«, Beograd, 1979, str. 106.

[26] V zasjedanje UNCTAD-a, Manila, 1979; UNCTAD/CA/1350, str. 2.

[27] Program akcije III sastanka ministara Grupe 77, Manila, 1976; cit. u: *NMEP*, IMPP, Beograd, 1979, str. 1124.

Digitized by Google

5. Novi pristupi strategiji tehnološkog razvoja

5.1. *O mogućim tehnološkim alternativama ZuR*

Problemi s tehnologijom u ZuR mogu se sumirati kao:

— teškoće transfera i problemi efekata korištenja uvoznih tehnologija;

— neadekvatnost uvezenih tehnologija za rješavanje razvojnih problema;

— nedostatak vlastitih tehnoloških potencijala za izbor, apsorpciju i prilagođavanje stranih i autonomno kreiranje vlastitih tehnologija.

Treba istaći da bi prvi i drugi problem, koje smo razmatrali već ranije, bili mnogo manji i postepeno bi gubili na značaju kada bi treći bio riješen, odnosno uspješno se rješavao. Bez obzira na to koliko mogu samostalno razvijati svoje tehnologije, ZuR će nužno i dalje biti upućene na uvoz, odnosno transfer tehnologije iz razvijenog svijeta. Lažne dileme oko toga treba li ZuR krupna moderna tehnologija ili modernizirani tradicionalni načini proizvođenja uklanja se konstatacijom da su ZuR potrebne sve tehnologije koje razrješavaju njihove razvojne probleme na poželjan i zadovoljavajući način. Da bi to bilo moguće postići, neophodno je utvrditi na osnovu kojih kriterija treba birati među dostupnim tehnologijama, odnosno usmjeravati vlastiti naučnoistraživački i tehnološki napor.

Na konferenciji UNIDO-a u Limi 1975. godine ističe se da su »socijalni ciljevi, osim ekonomske efikasnosti i rasta dohotka, uključeni u koncept odgovarajuće tehnologije. Zapošljavanje, uvjeti rata, zadovoljavanje osnovnih potreba i ujednačena raspodjela dohotka, što nisu čisti ekonomski kriterij, također su obuhvaćeni ovim konceptom«[28].

Ovakav stav ostaje na pola puta do rješenja. Rješenje treba tražiti u drugačijoj koncepciji takve ekonomske racionalnosti koja je imperativ rješavanja razvojnih problema svijeta. Dakle, u objedinjavanju kriterija »ekonomskog« i »socijalnog« u jedinstvenoj razvojnoj koncepciji. Koncept alternativnih tehnologija (jer ih, s obzirom na raznovrsnost kriterija za razne zemlje i situacije, može i praktički mora biti više) mora proizaći iz spoznaje i određenja ekonomskog razvoja čiji su ciljevi praktički i kriterij tehnološkog razvoja kao jedne od ključnih komponenti ekonomskog razvoja.

Kao osnovno, tehnološki razvoj mora osigurati postizanje ciljeva društvenih promjena, očuvanja i razvoja prirodnog okruženja i punog razvoja ličnosti svakog pojedinca i kao proizvođača i kao potrošača i kao osobe koja suvereno vlada vlastitom sudbinom.[29] Ovisno o akutnosti rješenja niza problema, kao što su, na

[28] UNDP, Development Issue Paper for the 1980's br. 8, str. 4.

[29] Elemente koncepta ekonomskog razvoja koji se dade izvesti iz dokumenata i akcija nesvrstanih i ZuR sumarno smo prikazali u navedenom radu *NMEP i ambivalentnost ciljeva i strategija njegova ostvarenja.*

Digitized by Google

primjer, pitanja gole materijalne egzistencije i zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba, konkretne razvojne strategije nužno će biti specifične i različite, ali ne mogu biti koncipirane tako da zbog zadovoljenja kratkoročnih ciljeva udalje ili čak zatvore put društvima u ZuR tako da dugoročne ciljeve uopće ne mogu ostvariti.

Imajući u vidu tendencije koje se danas ispoljavaju u tehnološkom modelu u svjetskim razmjerima[30], kao i navedene ciljeve ekonomskog razvoja ZuR, njihov tehnološki model trebao bi imati slijedeće karakteristike:

— povezanost tehnoloških rješenja sa potrebama, nasuprot situaciji gdje se korisnici novih tehnoloških postupaka *a posteriori* prilagođavaju nametnutim upotrebnim osobinama tih novih rješenja;

— tehnološki optimum prilagođen veličini potreba, čvrsto vezivanje dinamike i pravaca tehnološke izgradnje uz stvarne potrebe nacija i ljudi, ne dozvoljavajući trošenje tehnološko-razvojnog potencijala na izoliranim, samim sebi ili uskim interesima namenjenim projektima;

— individualizacija, odnosno demasifikacija proizvodnje: formiranje proizvodnih programa po liku i potrebama korisnika, nasuprot prilagođavanju individualnih korisnika obaveznoj uniformnosti masovne proizvodnje;

— maksimalno korištenje domaćih privrednih resursa, sprovođenje konsistentnog endogenog razvoja, što faktički znači afirmaciju oslanjanja na vlastite snage, individualne i kolektivne;

— suverenitet nad vlastitim prirodnim i društveno stvorenim resursima je istovremeno suverenitet nad vlastitom okolinom — uvažavanje integriteta čovjekova okruženja jedna je od bitnih komponenti razvoja;

— decentralizacija proizvodnje, kao način da se tehnološki i opći privredni razvoj podvrgne bližem nadzoru zajednica i njihovim neposrednim potrebama i interesima;

— u vezi sa time, podsticanje i korištenje širokih mogućnosti inicijative i vlastitih znanja proizvođača;

— visok nivo autonomije malih sistema;

— nehijerarhijska demokratska organizacija procesa proizvodnje, kako bi se tehnološki proces i razvoj približili čovjeku ne samo kao korisniku, već i kao učesniku u proizvodnom procesu.

Problem potrebne radne snage u ovom modelu rješava se u skladu sa mogućnostima: sa jačanjem materijalne baze i obrazovanja van i u samom radnom procesu afirmira se tendencija intelektualizacije rada. Logično je da se u prvim fazama sa visoko

[30] Tendencije decentralizacije, demasifikacije i individualizacije proizvodnje, ali u tipično kapitalističkim uvjetima, već smo naveli. Tome treba dodati i druge, već ispoljene tendencije, na primjer u vojnoj i aerospacijalnoj industriji koje više respektiraju zahtjeve ljudskog faktora kao korisnika i naglašavaju autonomiju, kako energetsku tako i proizvodnu, kao razvojne kriterije van strogo profitne logike.

Digitized by Google

kvalificiranim, stručnim i kreativnim radom mora postupati kao sa oskudnim resursom, ali se evolutivnost tehnologije otvara u naznačenom pravcu. Glavna karakteristika tehnologije je fleksibilnost, širok prostor radne kreativnosti, modularnost i adaptabilnost raznim funkcijama u širem integriranom proizvodno-potrošnom sistemu. Takav model ne isključuje masovnu proizvodnju i kompleksnu tehnologiju, ali posebno vodi računa da se različita tehnološka rješenja cjelovito i skladno strukturiraju, što nije samo pitanje modela tehnološkog razvoja, nego prvenstvenost strategije tog razvoja. Tako se u zaključku Međunarodnog foruma o odgovarajućoj tehnologiji održanom u Indiji 1978. godine kaže da ona tehnologija koja odgovara ZuR »podrazumijeva primjenu i tehnologija za masovnu proizvodnju i nisko troškovnih tehnologija malog obujma proizvodnje, a izbor se mora zasnivati na resursima i razvojnim ciljevima zemlje i na uvjetima pod kojima će se tehnologija primjenjivati«[31].

Ovaj model traži i pretpostavlja visok nivo inicijative i kreativnosti svih sudionika, kvantitativno i kvalitativno intenzivan razvoj informacija, komunikacijskih sistema i primjene elektronike u nizu područja. On, očigledno, pretpostavlja poseban napor u obrazovanju kadrova, koji su potencijalno najveće bogatstvo ZuR. Demokratičnost u odlučivanju, komuniciranju i informiranju mora se kao kriterij direktno odraziti na mikro i makrotehnološkim rješenjima. Ako se želi ostvariti takav tehnološki razvoj, onda se on ne može graditi na ideji o postepenom prolaženju svih etapa koje su prošle razvijene zemlje. Takav model traži angažiranje svih naprednih subjektivnih snaga, podršku specijalnih institucija nacionalnog, regionalnog i međunarodnog karaktera i duboke strukturne promjene u svim i svakoj privredi ZuR.

5.2. *Individualno i kolektivno oslanjanje ZuR na vlastite snage*

Strategija oslanjanja na vlastite i kolektivne snage nije nova. Međutim, ona je posljednje decenije u kontekstu zemalja u razvoju dobila novi sadržaj i polet kao značajan element NMEP-a. Ima vrlo različitih interpretacija ove strategije. Smatramo da je najrealnija ona njena koncepcija koja bi polazila od potrebe radikalnog mijenjanja (a ne raskida) osnova postojećeg svjetskog sistema društvene reprodukcije i koja bi težila jačanju nezavisnosti i individualne autentičnosti nacionalnih privreda ZuR. Ovo su, naime, pretpostavke autentičnog društvenog i ekonomskog razvoja.

F. R. Sagasti razlikuje slijedeće tri interpretacije koncepcije »*self-reliance*« u oblasti nauke i tehnologije:

— sposobnost autonomnog odlučivanja u pitanjima tehnologije;

[31] Op. cit., prema Development Issue Paper, br. 8/1980.

Digitized by Google

— kombinacija autonomnog odlučivanja i sposobnosti za samostalno razvijanje kritičkih elemenata u tehničkom znanju potrebnom za određen proizvod ili proizvodni proces;

— autonomni potencijal za proizvodnju u datoj zemlji robe i usluga koje su bitne za razvojnu strategiju.[22]

To pretpostavlja izgradnju modularnih sistema multilateralne suradnje koja bi uključivala i razvoj i transfer tehnologije, gdje bi svaki partner imao više alternativa.

Sistem bi trebalo izgrađivati na principima fleksibilnog partnerstva uz minimizaciju negativnih efekata kod promjene partnera.

Primjena principa oslanjanja na kolektivne snage u području tehnologije imala bi dva osnovna aspekta:

— kolektivno oslanjanje na vlastite snage u izboru prioritetnih područja i koncentraciju zajedničkih snaga na razvoj novih tehnologija prvenstveno u tim područjima, međusobni tehnološki transfer i zajedničku politiku prihvaćanja novih tehnologija iz privredno razvijenih zemalja;

— prihvaćanje i razvijanje takvih tehnologija koje će stvarati uvjete za primjenu principa kolektivnog oslanjanja na vlastite snage i na svim ostalim područjima društveno-ekonomskog razvoja.

Rješavanje globalnih problema u području sirovina, proizvodnje hrane i energije, u oblasti komunikacija i infrastrukture uopće svakako ulazi u prioritete ZuR. U tim se područjima javljaju tehnološki zahtjevi vezani uz specifične potrebe stanovništva i privreda ovih zemalja.

Jedan od ciljeva ove strategije svakako je prevladavanje ekonomskih razlika između razvijenih i ZuR, ali i među samim ZuR. Stoga je nužno već unaprijed uključiti u tu strategiju težnju ka ravnomjernom rasporedu generatora unutarnjih razvojnih impulsa. U svakoj bi se zemlji morao postepeno stvarati N-T-O-I-E kompleks koji, pored porasta produktivnosti rada, osigurava nacionalnu nezavisnost i autentični razvoj. Time bi se osigurao ravnomjerniji geopolitički raspored dominantnih aktivnosti u svjetskom sistemu reprodukcije i smanjile materijalne, a povećale informaciono-komunikacijske međuzavisnosti na svim nivoima društvene reprodukcije.

Skromna po svojim početnim rezultatima, ova strategija je ipak već i do sada pokazala svoje velike mogućnosti i otvorila brojna područja suradnje.

Kako je istaknuto na Konferenciji UN za tehničku suradnju među ZuR (Buenos Aires, 1978), oslanjanje na vlastite snage pretpostavlja uključivanje tehnoloških planova kao integralnog dijela nacionalnih planova razvoja. Izgradnja infrastrukture međusobne tehničke suradnje upravo je u toku. U njoj sudjeluju i međunarodne institucije, kao UNDP, UNCTAD, UNIDO, FAO i druge. Time bi se realizirala mreža informacija čije je nepostojanje strateška

[22] F. R. Sagasti, *Technological Self-Reliance and Cooperation among Third World Countries*, »World Development«, Vol. 4, br. 10—11/1976, str. 939—940.

Digitized by Google

slabost svih ZuR i jedan od razloga njihove ovisnosti od TNK u transferu tehnologije.

ZuR bi na taj način imale veće mogućnosti da upoznaju tehnološke alternative koje već danas u svijetu postoje. Takva informaciona povezanost čini realnijim zajedničko tehnološko planiranje i tehnološko osamostaljivanje multinacionalnih poduzeća ZuR, koja su sve brojnija u raznim oblastima privrednog života ovih zemalja. Spomenimo još i tehnološki transfer takozvanim »TOKTEN« sistemom, kada domaći eksperti koji rade u razvijenim zemljama dolaze na kraće konsultativne i informativne misije ili izradu projekata u svoje zemlje i tako doprinose kvalitetnijem naučnom i obrazovnom radu u ZuR.

U cjelini, strategija oslanjanja na vlastite snage znači pre svega mobilizaciju svih potencijala i resursa, okretanje vlastitim problemima (prevazilaženje kulturno-tehnološke alijenacije) i traženje onih tehnoloških rješenja koja su tim problemima najprimjerenija.

Digitized by Google

Blaženka Despot

Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje*

Uz sve različitosti poimanja tematike ovogodišnjeg okruglog stola: »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja« i posebno ovog stola: »Tehnologija, nauka i društvo«, moraju postojati neke evidentne zajedničke pretpostavke da bi razgovor uopće bio moguć.

Čini mi se da su to: (1) da je tehnologija društveno uvjetovana, ako ne po sebi, a ono po svojim posljedicama, i time (2) da se dade politički usmjeravati, kao i (3) da je cilj socijalističke političke borbe oko tehnologije uspostavljanje jednog kvalitativno novog društva.

Promišljanje tehnologije kao društvenog fenomena postaje političko pitanje, jer o poimanju njezine biti ovisit će načini, »tehnologije«, političke borbe, kao i imenovanje samih subjekata koji revolucioniraju sadašnju kulturu u jednu kvalitativno novu kulturu. *Odnos prema odnosu tehnologije i društva time se uvrštava u povijest borbe za socijalizam.*

Ako pođemo od cilja — *kvalitativno nove kulture* — socijalizma kao novog proizvođenja cjelokupnog života, a ne samo materijalnog proizvođenja života, onda nam se odmah nameće pitanje kako je moguće osigurati novi *kvalitet* na pretpostavkama

* Uvodna riječ na Okruglom stolu A: »Tehnologija i društvo« Međunarodne tribine »Socijalizam u svijetu«, Cavtat, 1981.

Digitized by Google

»kapitalističkog univerzuma u kojemu ne može postojati predmet koji bi se opirao kvantificiranju« (Emmanuel Arghiri) i kojemu je takva tehnologija utemeljenje. Kvantifikacija predmeta i odnosa društvene reprodukcije pokazuje se racionalnom u određenju racionalnosti Maxa Webera i protestantske, produktivističke etike. Ovaj je racionalizam određen kao »racionalizam ovladavanja svijetom« (Schluchter). »Racionalizam ovladavanja svijetom« traži kvantifikaciju u oblicima društvene reprodukcije: nadnici, cijeni, profitu, novcu. Očita je »međuzavisnost tehnološkog razvoja i razvitka društvenog sistema« (Julieta Fernandez Calderon).

Unutar agresivnog ekonomizma građanskog svijeta »racionalizam ovladavanja svijetom« uspostavljen je na kvantifikaciji predmeta i odnošenja bića u kojem je temelj tehnologija, osnovna proizvodna snaga, ne samo materijalne proizvodnje, nego proizvodnje društvene reprodukcije, proizvodnje života uopće. Osnova racionalnosti, umnosti, »racionalizma ovladavanja svijetom« jest pojam tehničkog progresa. Dovođenje u korelaciju tehničkog progresa i društvenog progresa proizašlo je iz funkcionalnih definicija progresa, koje su već same rezultat suvremene tehnologije. Nešto slično događa se i sa naukom, sa teorijom — kako nas je upozorio Marcello Cini: Istraživanje se pretvara u sistematsku proizvodnju informacija, u smišljeno gomilanje podataka u ritmu koji određuje mašina. Došlo je takvo vrijeme da se »teorijom« naziva sve ono što služi uspostavljanju korelacije između raspoloživih podataka. Drugačiji pristup strukturi nauke ima A. Polikarov.

Prema tome, traženje novog kvaliteta života stavlja u pitanje najprije »racionalizam ovladavanja svijetom«, utemeljen na kvantifikaciji, odnosno tehnologiji, samu nauku i robno-novčanu proizvodnju. Zbog čvrste sprege ovako shvaćene racionalnosti kao momenta kulture i kvantifikacije univerzuma, zahtjev za kvalitativno novom kulturom čini se utopijskim. Pa ipak, kako nam to uvjerljivo ukazuje Elmar Altvater, ili se treba odreći kvalitativnog rasta kao puke formule ili staviti u pitanje institucije koje vrše pritisak u smjeru kvantifikacije. Niti tržište na kojem vlada interes svojine i odgovarajuće vrijednosti u ekonomskoj oblasti niti država sa formalnom demokracijom ne daju se ukinuti, ali je za njih bitna institucionalna reforma. »Kult krize« — kako kaže Altvater — krize u smislu dubokog nepovjerenja u građansku racionalnost, u kvantifikaciju, artikulira zahtjeve za kvalitativnim kriterijima racionalnosti i drugačijim poimanjem odnosa tehnološkog i društvenog progresa, sugerira pitanje da li se radi o »civilizacijskoj krizi« (A. Malek). Politički zahtjev za promjenom kvantitativnog univerzuma građanskog društva ujedno je socijalni proces sa novim protagonistima: feministički pokreti, enviromentalisti, pokret mladih, alternativni projekti — svi oni koji postavljaju upitnim industrijski produktivizam. Napuštanje samorazumljive racionalnosti kvantificirajućih odnosa i traženje kvalitativnih kriterija novoga društva ima odmah radikalne reperkusije za samu strategiju radničke klase. Jer — kako

Digitized by Google

kaže David Plotke — tehnički razvitak kao sistematsko primjenjivanje naučnog znanja na proizvodnju i druge oblasti društva jeste centralna karakteristika jedinstvenog procesa društvenog razvitka. On je čvrsto povezan sa ostalim aspektima društvenog života. Upravo stoga što je tehnički progres u centru integralnog društvenog procesa, on može da proizvodi i realizira projekte — alternative (Jan Tinbergen). Ali i ovdje vidimo da napuštanje instrumentalne koncepcije tehnologije znači napuštanje utvrđenog shvaćanja o subjektima njenog razvoja. Jer, ako je tehnički razvitak pitanje društvenog i političkog rasta — novoga »kvaliteta«, nemoguće je »*kontrolirati tehnologiju kao da je ona prirodni fenomen*«. Svaki izbor tehnologije utiče na rekompoziciju klase. Zbog takve situacije smatra i Romaine Rutman da »pred nama stoji neodložan zadatak da djelujemo kroz sindikate, političke partije, ženske pokrete i sve druge organizacije koje nastoje da povećaju političku vlast, samoupravljanje i sposobnost potlačenih grupa u kapitalističkim i drugim klasnim društvima«.

Stavljanjem u pitanje građanske racionalnosti i njezine kvantifikacije, građanske kulture, nastanjene u evropskom tehnološkom umu, razumijevanjem tehnološkog razvitka kao integralnog društvenog procesa, stavlja se odlučno u pitanje i sam europocentrizam. Standard racionalnosti može se dobiti samo kvalitativnim, a ne kvantitativnim dijalogom sa vanevropskim zemljama i stoga je *interkulturalizam* osnova subjekata alternativne tehnologije i alternativnog društva. To je, dakako, izazov marksističkoj teoriji u razumijevanju pojma »radničke klase«, koja se sada klasa, zavisno o tehnologiji, rekompozira. Interkulturalizam, nastao iz »kulta krize«, svakako zahtijeva »zrelost socijalističkih snaga da ukažu na nove oblike civilizacije« (Plotke). Zrelost se očituje u borbi cijelog historijskog bloka, a ne samo tradicionalne radničke klase, da se suprotstavi — kako kaže Teodoro Petkoff — »mitu porobljavanja«, »mitu po kojem će, putem transfera nauke i tehnologije, nerazvijene zemlje — u nekoj vrsti masovne imitacije Japana — moći da se razviju pod okriljem svjetskog kapitalističkog sistema«.

Priznavanje mogućnosti različitih putova u socijalizam, politike nesvrstanosti, pa i samo socijalističko samoupravljanje pretpostavlja upravo tehnologiju kao integralni društveni proces, u kojem su moguće alternativne tehnologije i koje alternativne tehnologije omogućuju alternativno društvo. Teškoće primata alternativne tehnologije i alternativnog društva su — kako kaže Dave Elliot — »u ovakvom pristupu što vodi problemu kao pitanje da li je starija kokoš ili jaje«.

Borba za kvalitativne kriterije progresa sukobljava se sa »racionalnim ovladavanjem svijetom«, sa tehnologijom kao integralnim društvenim procesom, čiji je standard racionalnosti ustanovila nauka. Da se u tom standardu racionalnosti nauke i tehnologije ne radi o jednostavnom odnosu baza—nadgradnja, slažu se učesnici ovog skupa, koji polaze inače od različitih pretpostavki (Daniel Armati, Marcello Cini, Charles Edquist, David Plotke, Raj-

Digitized by Google

ko Tomović). Razmimoilaženje nastaje u shvaćanjima u čemu je ta »društvena uvjetovanost« ako se ne radi o odnosu baza—nadgradnja.

Ova su pitanja horizont razgovora na prvoj pretpostavci mogućnosti samih tih razgovora — naime da je tehnologija društveno uvjetovana. Da je tehnologija, odnosno nauka društveno uvjetovana, može značiti: (1) da je standard racionalnosti nauke i tehnike nastao u određenom integralnom društvenom procesu reprodukcije, koji favorizira kvantifikaciju i u kojega je racionalnost unesena *»a posteriori«*, otčitana već iz samih tih standarda, kao što je Daniel Armati pokazao da se rasizam naučnog istraživanja crnaca i bijelaca ne sastoji u samom tom istraživanju, već u kriterijima određivanja razlika. Ili, kako taj standard racionalnosti utječe na rasizam u »tehnološkim faktorima u rasnoj podjeli radničke klase SAD« (Raymond Franklin).

U tom slučaju treba radikalno promisliti i revolucionirati pretpostavke cjelokupne društvene reprodukcije, koje će relativirati standard racionalnosti i kvantifikacije u smislu kako ih je naznačio Altvater, pa i institucije kvantifikacije: tržište, državu, demokraciju, institucionalno obrazovanje, porodicu, ili (2) da se nauka smatra proizvodnom snagom — tehnologijom, sredstvom za proizvodnju, objektivacijom rada, a u automatiziranoj industriji i intelektualizacijom rada, pošto preuzima organizacione i upravljačke poslove. Razumijevajući nauku kao proizvodnu snagu, kao objektivaciju i intelektualizaciju rada, iz standarda racionalnosti ovladavanja svijetom, nauka i tehnologija se ukazuju kao proizvodna snaga uvjetovana proizvodnim odnosima, pa će tradicionalno marksističko shvaćanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa biti razumljeno kao odnos naučno-tehničke i socijalno-političke revolucije. Sa ovoga stanovišta kvalitativnu mutaciju u ljudskim proizvodnim snagama, u automatizaciji kao objektiviranju kontrole reguliranja i upravljanja ne treba nazivati naučno-tehničkom revolucijom, već određenim tehničkim napretkom, kojemu su potrebni socijalistički proizvodni odnosi (Peter Lother). Ovim se tvrdi da se proizvodne snage mogu samo ograničeno razvijati u monopolističkom kapitalizmu. Osnova je ovog stanovišta da je »tehnologija po svojoj prirodi potpuno neutralna« (Ele Allenius). Ako se društvena uvjetovanost nauke i tehnologije svodi na uvjetovanost društvenim odnosima, vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, onda je cijeli problem tehnike i nauke u strategiji borbe za vlast, u tehnologiji politike i volje za moć. Pa ipak, real-socijalizmi ili, kako ih zove Plotke, »socijalističko tejloristički režimi«, kao ni zapadna ljevica, nisu u dovoljnoj mjeri shvatili pojmovni značaj nedostatnosti te koncepcije. One su bile tumačene kao potpuna autonomija nauke (Cini).

Neprimjerenost novih proizvodnih odnosa socijalno-političke revolucije naučno-tehničkoj revoluciji ogleda se u nižoj produktivnosti rada, jer su nauka i tehnologija nastale na tlu agresivnog ekonomizma prema kojem prihvaćanje prava-obaveze na rad kao

Digitized by Google

prioritetnog društvenog cilja ima za posljedicu pomeranje maksimizacije rada na drugo mjesto (Cini, Arghiri).

Društvena uvjetovanost tehnologije i nauke, koja je neosporno bila prihvaćena kao pretpostavka mogućeg razgovora, ukazuje se sada kao problem razumijevanja same te društvene uvjetovanosti. Jednom se društvena uvjetovanost razumije kao relativiranje nauke unutar jednog integracionog društvenog procesa koji nameće standard racionalnosti, drugi put — razumijevanje nauke kao proizvodne snage koja tek promijenjenim proizvodnim odnosima, promijenjenim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, u svojem neutralnom karakteru, u traganju za objektivnim saznanjem stvarnosti (Leduc), dobiva smisao socijalno-političke revolucije (Jean Louis Taty, Joseph Rheman, Volkov).

Prvobitno pitanje cilja — kvalitativno novo društvo — dobiva drugačije protagoniste: (1) historijski blok protiv građanske racionalnosti, utemeljen na »kolektivnom radniku«, feminističkim pokretima itd., (2) tradicionalnom proletarijatu.

U radikalnom postavljanju kvalitativno novog razvoja novog društva i pozivanju na društvenu uvjetovanost standarda racionalnosti same nauke postoji sociološki nivo te argumentacije (Cini, Arghiri), fenomenološka evidentnost te uvjetovanosti. Postoji i ontološki nivo poimanja biti privatnog vlasništva, pa onda i kapitalističkog privatnog vlasništva — podjela rada. Promišljanjem tehnologije kao integralnog društvenog procesa sam standard racionalnosti mjeren naukom i njenom kvantifikacijom postavlja nauku u jedno određeno proizvođenje života, gdje apstrakcija same robno-novčane proizvodnje od svakog konkretnog rada i upotrebne vrijednosti uspostavlja fetišizam robe. Apstrakcija proizvođenja života u kvantitativnim razmjerima otvara univerzum apstrakcije odnosa spram prirode u kojemu se ukazuje matematika, dakle kvantifikacija kao jezik prirode same. Naučna istina kao istina nauke u krajnjoj liniji je osnova »modernog naučnog pogleda na svijet i klase čija se moć u vezi sa tim zasnivala na kontroli procesa rada. Stoga je razumijevanje njihovih zajedničkih izvora jedan od načina za razumijevanje njihove tijesne povezanosti« (David Dickson). Smisao tehnologije i nauke u njihovoj društvenoj uvjetovanosti, razumljenoj kao integralni društveni proces reprodukcije, razumije nauku kao otuđenu svijest, onako kako je to artikulirao Alfred Sohn-Rethel.

Mehanička podjela načina proizvodnje kao cjelokupnog proizvođenja života na proizvodne snage i proizvodne odnose ne postavlja upitnim pretpostavke matematike kao jezika prirode, koja je tek omogućena robno-novčanom proizvodnjom, jer »pojmovne identifikacije neempirijske razmjenske apstrakcije osvajaju našu svijest u gotovom obliku«. Na nivou apstrakcije robne proizvodnje, neovisno o vremenu i prostoru, moguća je kvantifikacija buržoaskog univerzuma.

Apsolutna znanost filozofije u Hegela moguća je ovom apstrakcijom života kao samorazumijevanje pounutrenja ideje prostora — prirode i ideje vremena — povijesti. Tako apsolutna znanost

Digitized by Google

pojma iz apstrakcije života omogućava pozitivnim znanostima u apstrakciji proizvođenja života da ukidaju prirodu i vide je kao projekt znanosti, da ukidaju vrijeme — povijest znanjem. Jer pojam ukida vrijeme. Ovome apstraktnom znanstvenom, filozofskom shvaćanju odgovara znanost kao »opći rad« (Ruben) da projektira prirodu i zaustavi vrijeme.

Apsolutnosti znanosti i filozofije odgovara apsolutnost politike kao volje za moć i tako tehnologija politike završava u borbi tko će se domoći »tajne«. Izraz »tajna« uzet je iz rječnika mistike, jer se spram nauke ima religiozni odnos (Victor Leduc). »Vjerska mistika zamjenjuje se tehnološkom mistikom, koja je nadahnuta shvaćanjem da će tehnika biti u stanju da na čudesan način riješi sve naše probleme« (Arnati).

Reducirano razumijevanje tehnologije kao proizvodne snage zasniva fetišizam sredstava za proizvodnju analogan fetišizmu robne proizvodnje. Fetišizam sredstava za proizvodnju, fetišizam tehnologije, utemeljen je na vladavini mrtvog rada nad živim, na kulturi smrti nad kulturom života. Ova se kultura smrti ne očituje tek naknadno u njezinim vojnim, rušilačkim itd. namjerama, već je situirana u njoj samoj. Bez-vremena i ne-prirodna kultura kraj je povijesti čovjeka i u tome je pitanje da li je tehno-logija tehne Logosa, dakle načina pojavljivanja uma, ili logos tehne, um jednog određenog — građanskog univerzuma. Traženje kvalitativno nove kulture jest »elemenat za socijalističku kritiku« (Beinstein) stare. Izgleda nam da ta kritika radikalno stavlja u pitanje nauku samu. Nauku i tehnologiju se kvalitativno može postaviti u pitanje samo stavljanjem u pitanje podjele rada na strani kulture života i drugog odnosa spram prirode i vremena. Društvena uvjetovanost nauke u ovom kontekstu znači iskušavati jednu drugu nauku. Daniel Armati misli da »nema smisla tražiti jednu »drugu« nauku u središtu neizmijenjenog društva«. Tome se može suprotstaviti mišljenje da »drugoga« društva neće biti bez izmijenjene nauke.

Ako je cilj socijalizma jedno kvalitativno novo društvo, onda je to ujedno pitanje »nove nauke«. Uostalom, mogućnost alternativne tehnologije ili alternativne nauke fenomenološki je problem kako ga je zabilježio B. Kavčič: »Radnici su se skoro istovremeno našli u dva položaja: kao ravnopravni upravljači zajedno sa organizatorima rada na samom radu. Zato je u Jugoslaviji sve veći broj autora koji su uvjereni da je konflikt između rukovođenja i samoupravljanja osnovni konflikt i prepreka daljem razvoju samoupravnih odnosa u Jugoslaviji.«

Očito je da je shvaćanje odnosa tehnologije i društva krucijalni problem ozbiljenja cilja — kvalitativno nove socijalističke kulture.

Digitized by Google

Ivan Lavrač

Prilog proučavanju kategorije minuli rad*

Kad je Edvard Kardelj izabran za redovnog profesora političke ekonomije socijalizma na Ekonomskom fakultetu u Ljubljani, on je u razgovoru sa saradnicima fakulteta obećao da će održati za nas, čim mu vreme bude dopustilo, »na osnovu svojih rukopisa«, ciklus predavanja s diskusijama o kompleksu pitanja oko minulog rada, akumulacije i cirkulacije društvenog kapitala. To obećanje usled njegove bolesti nije moglo biti ostvareno. Kad nas je kasnije, poslednji put, posetio na fakultetu, on nam je, već teško bolestan, kazao da više nema snage da do kraja uredi svoje rukopise i da će zato ono što ima napisano dati u štampu onakvo kakvo jest — »da se ideje ne bi izgubile«. Tom prilikom nas je ponovno upozorio na ista pitanja, jer da od njihovog rešenja zavisi sudbina samoupravnog socijalizma, i urgentno nam je preporučio da ih proučavamo.

Ti rukopisi izdati su u knjizi *Slobodni udruženi rad* (Brionske diskusije). Svako čitanje toga dela ponovno daje bogat izvor ideja i pobuda za razmišljanje.

* Ova studija je rađena u okviru projekta »Udruživanje sredstava i dohodovno povezivanje OUR-a« koji se radi u Institutu za ekonomiku industrije u Beogradu. Taj projekt je deo istraživanja »Privredni sistem kao faktor razvoja SR Srbije«, koji finansira Republička zajednica nauke Srbije.

Digitized by Google

Kardeljeva knjiga *Slobodni udruženi rad* razmatra problematiku koja je šira od političke ekonomije socijalizma. U svom razmišljanju o gore navedenom kompleksu pitanja ja ću se ograničiti na specifično politekonomski vid problema minulog rada. Izgleda mi da je po Kardeljevom shvatanju kategorija minulog rada, pored dohotka, jedna od centralnih kategorija i problema političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja. U ovom napisu ću nastojati da problemu pristupim s Kardeljevih polazišta; kad to kažem, ja, naravno, dopuštam da ponešto shvatam i subjektivno, ali to važi za svakog čitaoca *Slobodnog udruženog rada*. Politekonomsko i zato apstraktno razmatranje na sledećim stranicama nema pretenziju da daje predloge za dograđivanje konkretnog ekonomskog sistema, jer znam da u tome igraju značajniju ulogu brojni ekonomski, pa i neekonomski faktori koje ovde ostavljam po strani. Moja namera je da pokušam analizirati politekonomsku kategoriju minulog rada i da iz nje izvedem neke konsekvencije za »zgradu« političke ekonomije samoupravnog socijalizma.

1. Kardeljeva vizija samoupravnog socijalizma zasniva se na gotovo neograničenom poverenju u radničku klasu. Takvo poverenje je bilo karakteristično i za neke predmarksističke socijaliste, a napose za Marxa u njegovoj humanističkoj viziji o oslobođenju individuuma u komunizmu. Kod Kardelja se to izražava, između ostalog, u njegovom otporu protiv svake vrste monopolizma u ekonomskom odlučivanju, bilo tehnokratskog ili birokratskog monopolizma. On je zahtevao sistem u kojem će radnici u udruženom radu sami odlučivati o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. No, znajući da su procesi korenitog društvenog preobražaja veoma dugoročne prirode, on je bio duboko svestan da novi društveno-ekonomski poredak nastaje *na realnom tlu zatečene istorijske sredine* i da novo društvo, unatoč revolucionarnoj promeni njegovih temelja, u prvoj fazi ne može biti ništa drugo nego — kao što je to predvideo i Marx u *Kritici Gotskog programa* — još uvek komunističko društvo koje se tek porodilo iz kapitalističkog društva, dakle, »koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi«[1]. O tom Kardeljevom saznanju svedoči gotovo svaka stranica *Slobodnog udruženog rada*.

2. Istorijsko-materijalističku tezu o dijalektičkoj povezanosti materijalnih proizvodnih snaga društva i društvenih produkcionih odnosa i o primarnom karakteru prvih Kardelj je na temelju iskustava izgradnje socijalizma u našoj zemlji, po mom mišljenju, konkretizirao dodatnim saznanjem. Mislim na eksplicitno isticanje onih ekonomskih zakonitosti koje neposredno, nužno, zaista nezavisno od volje ljudi, društva ili njegovih subjektivnih

[1] Marks — Engels, *Izabrana dela*, tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 13—14.

Digitized by Google

snaga proizlaze iz datog stepena razvoja *materijalnih proizvodnih snaga* i na njima zasnovanih tehnoloških karakteristika »*prirodnog procesa rada*« (Marx). Ove, moglo bi se kazati, zaista deluju kao prirodno-istorijske zakonitosti, za razliku od drugog reda društveno-ekonomskih zakonitosti koje su takođe objektivno uslovljene, ali ne deluju kao prirodne sile, već društvo može njihovo delovanje svesno uspostaviti u širim okvirima koje dopušta stepen razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Pored njih deluju, naravno, i one »opšte« ekonomske zakonitosti za koje je Engels kazao da su svojstvene svim načinima proizvodnje, ali te nas ovde ne zanimaju.

Kao primer zakonitosti koje uslovno nazivam zakonitostima prvog reda naveo bih one koje su povezane s kategorijom robe i razvijene robne proizvodnje uopšte, uključujući novac u svim njegovim funkcijama, zajedno s njegovom funkcijom kao kapitala.

U drugi red ekonomskih zakonitosti spadale bi zakonitosti koje proizlaze iz onih klasnih, produkcionih odnosa koji se, prema Marxovoj formulaciji, u krajnjoj liniji pravno izražavaju kao *odnosi svojine*. A očigledna je istorijska činjenica da svojinski odnosi mogu biti na bazi približno jednakog nivoa razvoja materijalnih proizvodnih snaga bitno različiti. Dovoljno je pomisliti na sličnost prirodnog procesa rada i različitost društveno-ekonomskih uređenja, na primer, između SAD, SSSR i SFRJ. O pitanju sklada ili nesklada ovakvih ili onakvih svojinskih odnosa s datim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga može se diskutirati, ali svi ti društveno-ekonomski sistemi funkcioniraju, i to, u pravilu, materijalno-ekonomski uspešnije što je zgrada ekonomskog sistema usklađenija s njegovim društveno-ekonomskim temeljima.

Edvard Kardelj je dovoljno eksplicitno ukazao na pomenutu razliku između dva reda ekonomskih zakonitosti upravo na primeru *kapitala*, koji je tretirao, s jedne strane, kao *materijalno-ekonomsku* kategoriju i, s druge, kao *društveno-ekonomski odnos*. Kao materijalna kategorija, »društveni kapital« predstavlja »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširivanje materijalne baze rada« (str. 238—239)[2], dok kao društveno-ekonomski odnos on predstavlja nešto sasvim drugo nego u kapitalističkim uslovima, i ta razlika je opisana na mnogim stranicama *Slobodnog udruženog rada*.[3] U Marxovom *Kapitalu* kapital kao materijalna kategorija i kapital kao društveno-ekonomski odnos su nerazdvojivi, jer su nerazdvojivi u kapitalističkoj stvarnosti. Predviđajući već za prvu fazu komunizma, za socijalizam, plansku naturalnu privredu, Marx nije mogao ni pomišljati na konsekvencije koje bi proizlazile iz *robnog* karaktera socijalističke privrede. Jedna od tih konsekvencija je upravo

[2] Stranice iz Kardeljevog teksta navodim prema knjizi *Udruženi rad i samoupravno planiranje*, Sarajevo, 1979.

[3] I u razmatranju kategorije dohotka Kardelj upozorava na dve njegove strane. Uporedi str. 223.

Digitized by Google

Kardeljeva kategorija minulog rada ili društvenog kapitala. Zakonitosti društvenog kapitala kao materijalno-ekonomske kategorije spadale bi, po gornjoj klasifikaciji, u prvi red ekonomskih zakonitosti, a zakonitosti iste kategorije kao društveno-ekonomskog odnosa u drugi. S obzirom na ključno mesto koje u Kardeljevom sistemu zauzima kategorija minulog rada, kao polazna tačka sistema dohodovnih odnosa, on je, po mom mišljenju, upravo otkrivanjem ove razlike otvorio vrata za političku ekonomiju samoupravnog socijalizma.

3. Koliko je gornja »klasifikacija« ekonomskih zakonitosti opravdana ili ne, to je pitanje koje bi tražilo dalje proučavanje, ali možda nije mi važno. Verovatno bi bilo bolje kazati da neke ekonomske mužnosti proizlaze neposredno iz date *tehnologije, načina procesa rada* ili »načina proizvodnje« u onom smislu u kojem je taj izraz nekad upotrebio Engels, dok druge ekonomske zakonitosti neposredno zavise od *raspodele sredstava za proizvodnju,* dakle od *svojinskih odnosa* u društvu, na čije formiranje bitno utiče volja društva, odnosno subjektivnih snaga klase koja ima političku vlast. Tek posredno one zavise od stepena razvoja proizvodnih snaga. Međutim, da li će odgovor na ovo pitanje biti ovakav ili onakav, sigurno je da su neki odnosi na datom stepenu razvoja proizvodnih snaga nužniji, a drugi manje nužni, ili, drugim rečima, kršenje nekih zakonitosti prouzrokuje za društvo teže materijalno-ekonomske posledice od kršenja drugih. No, ponavljam, svaka klasifikacija je manje ili više problematična, pa to pitanje u ovom napisu ostavljam po strani i u daljem razmišljanju se ograničavam na onaj vid problema koji treba osvetliti radi izvođenja i definiranja kategorije minuli rad i njegovih zakonitosti. Pri tome moram čitaoca da podsetim na neke elementarne činjenice.

Pre svega, naš socijalizam se razvija na bazi materijalnih proizvodnih snaga koje je kod nas i u svetu stvorio kapitalizam. Mi smo te snage u proteklim godinama ubrzano razvijali, a stepen njihovog razvoja i veličina privrednog prostora su takvi da zahtevaju *robni karakter privrede,* ma koliko bila ona planski usmeravana. Za razliku od malih izoliranih i teritorijalno ograničenih zajednica koje su u istoriji postojale i mogle relativno uspešno funkcionirati kao naturalne, to jest svesnim reguliranjem privrednog života od strane centralnog organa, danas bi u *savremenim velikim zajednicama* u kojima je provedena društvena podela rada i pogotovo u kojima postoji sloboda potrošačkog izbora, pri postojećim nedovoljnim metodima informiranja i mogućnostima planiranja, ukidanje robnog, vrednosnog oblika proizvoda imalo katastrofalne posledice i stvorilo haos, kao što to dokazuju neki pokušaji u istoriji nekih zemalja (noviji primer Pol Potove Kambodže). Drugim rečima, bez krupnih šteta se ne može ukinuti zakon vrednosti, a ostvarivanje toga zakona pretpostavlja mehanizam ponude i tražnje, mehanizam tržišta na kojem se stvari kupuju i prodaju po cenama koje svojim koleba-

Digitized by Google

njem, kao pokazatelj društvenih potreba i troškova proizvodnje, mogu vršiti ulogu snažnog regulatora proizvodnje i potrošnje. Ekonomske zakonitosti kao vidovi opšteg zakona vrednosti u takvom sistemu dolaze do izražaja kao tržišne zakonitosti i čitalac *Slobodnog udruženog rada* će bez teškoća zapaziti da ih Kardelj, s jedne strane, u većini slučajeva naprosto izjednačuje, kao što, s druge strane, poziva aktere samoupravnih sporazuma da se na njih oslanjaju u svom planiranju, usmeravanju proizvodnje i ponude poznatom kupcu umesto bezličnom tržištu i u uređivanju dohodovnih i drugih međusobnih odnosa.

Ali, zakon vrednosti se u savremenim uslovima ne isorpljuje konsekvencijama prostog *robnog* oblika proizvoda rada. Današnji stepen razvoja materijalnih proizvodnih snaga i »prirodnog procesa rada« u najznačajnijim granama zahteva *visok sastav sredstava*, i to *različit sastav sredstava* u proizvodnji različitih roba. Po tome se kapitalistička *i* naša socijalistička proizvodnja razlikuje od proste robne proizvodnje.

Ova druga elementarna činjenica je za analizu kategorije minulog rada od bitnog značaja, pa ću se na njoj malo zadržati.

U prostoj robnoj proizvodnji je preovladavao ručni rad koji je jednostavnim oruđem prerađivao malu količinu sirovina. Minuli rad, opredmećen u sredstvima za proizvodnju, bio je relativno malo značajan u poređenju sa živim, tekućim radom. Masa sredstava za proizvodnju koja je otpadala na jednog radnika bila je relativno mala, to jest organski sastav sredstava je bio nizak i ne mnogo različit u raznim granama i prema tome odnos između prenesene i novostvorene vrednosti u raznim granama po prilici jednak. Tako — zbog niskog i jednakog sastava sredstava — nije bilo razloga, kao što je to ilustrirao Engels, ni za kakvu neravnotežu pri vrednosnoj ceni kao normalnoj ceni.

Stvar se iz korena izmenila razvojem materijalnih proizvodnih snaga koje su omogućile nastanak i razvoj kapitalizma.

Za kapitalizam je karakteristična proizvodnja koju je jedan građanski pisac apstrahirajući karakteristike klasnih odnosa označio opštim izrazom »Umwegsproduktion«, a Marx, ukazujući upravo na specifične klasne odnose u sistemu, izrazom »kapitalistische Produktion«. Razvoj tehnologije izazvao je promene u »prirodnom procesu rada«, a »specifična kapitalistička proizvodnja« (Marx) iziskuje velike mase minulog rada, opredmećenog u sredstvima za proizvodnju, u poređenju s kojima se količina živog rada relativno smanjuje, pa se i odnos između prenesene i novostvorene vrednosti sve više pomera u korist minulog rada.[4] Zbog

[4] Edvard Kardelj primećuje: »Tu treba imati u vidu jednu istorijsku zakonitost stalnog kumuliranja minulog rada, odnosno sredstava za proizvodnju u obliku tehnike, tehnologije, znanja itd. Taj kumulirani minuli rad u sve većoj meri utiče na produktivnost tekućeg rada, dok individualni tekući rad radnika na njegovom radnom mestu relativno sve manje utiče na porast produktivnosti ukupnog društvenog rada. To je činjenica koja se ispoljava u svakom, ne samo u socijalističkom društvu« (str. 244—245).

Digitized by Google

neravnomernog razvoja nauke i tehnike i organski sastav i brzina obrtanja kapitala su u raznim granama proizvodnje različiti.[6]

Tautologija je kazati da je za kapitalističku proizvodnju, pored slobodne radne snage, potreban kapital. U uslovima robne privrede i tržišta upotrebna vrednost kapitala kao relativno retkog dobra — i novčanog kapitala kao najmobilnijeg oblika kapitala — dobiva cenu čija visina bi trebalo da izjednači obim njegove ponude i tražnje. U daljem tekstu će se videti kako Kardelj definira upotrebnu vrednost kapitala, u našem slučaju »nekapitalističkog« društvenog kapitala.

U datim istorijskim uslovima nastanka kapitalizma minuli rad je, s jedne strane, ostao i još ojačao svoju ulogu materijalne pretpostavke rada, ali se s druge strane — u uslovima robne proizvodnje i institucije privatne svojine — osamostalio u rukama jedne klase i pretvorio drugu klasu u svoje oruđe, zavladavši celokupnim procesom društvene reprodukcije. Ne samo sredstva za proizvodnju, već i minuli rad opredmećen u sredstvima radnikove potrošnje postaje (promenljivi) kapital koji se preko najamnine razmenjuje za radnu snagu, pa tako radnici sami postaju »pribor kapitala«. Sada *normalna cena* koja na duži rok obezbeđuje statičku ravnotežu u privredi nije više suma prenesene i novostvorene vrednosti, nego se jedan deo novostvorene vrednosti, višak vrednosti, raspodeljuje među grane proizvodnje bez obzira na tehnološki uslovljene razlike u organskom sastavu i brzini obrtanja kapitala po načelu prosečne profitne stope. Transformacija vrednosti u cenu proizvodnje je jedan od najznačajnijih vidova delovanja zakona vrednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje. Kad bi postojala potpuna mobilnost proizvodnih faktora, kao što se to pretpostavlja u savršenoj konkurenciji, jednak rad bi dobivao jednaku najamninu, a jednako veliki i jednako uspešni kapital jednake profite. Kapital privlači sebi dohodak.

4. Edvard Kardelj je morao odbaciti ideju, koja se negde pojavljivala, da se — unatoč nekim analogijama našeg kolektivnog neposrednog proizvođača, udruženog u OOUR, sa sitnim robnim proizvođačem, kao što su, na primer, odsustvo neposredne eksploatacije, spajanje funkcija neposredno produktivnog rada, svojine sredstava za proizvodnju i upravljanja u jednom subjektu — prihvati vrednosna cena kao normalna cena i da se briskiraju one zakonitosti koje je u robnu proizvodnju uneo kapital i koje su, dok god postoji robni oblik proizvodnje na bazi visoko razvijenih materijalnih proizvodnih snaga, s njom neodvojivo povezane, iako u poređenju s kapitalizmom modificirane zahvaljujući društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i specifičnom načinu

[6] Hilferding, koji je nastojao produžiti Marxovu analizu koncentracije i centralizacije kapitala, u porastu organskog sastava i u tom okviru fiksnog dela konstantnog kapitala u najznačajnijim granama proizvodnje gledao je neposredan uzrok ukidanja slobodne konkurencije i nastanka monopola kao dalje faze u razvoju kapitalizma.

Digitized by Google

upravljanja privredom, samoupravljanjem.[6] I u našim uslovima (društveni) kapital privlači sebi dohodak: u primarnoj raspodeli mora doći do prelivanja novostvorene vrednosti između grana i normalna cena ne može biti drugo do neka cena koja nije vrednosna cena i čiji karakter naši ekonomisti još istražuju i u većini dolaze do zaključka da se radi o specifičnoj ceni proizvodnje.

Mogli bismo, dakle, reći: niz materijalno-ekonomskih zakonitosti *razvijene robne privrede*, to jest privrede s visokim i po granama različitim sastavom sredstava, sličan je u kapitalističkoj i socijalističkoj *robnoj* privredi. Specifičnost kapitalizma kao sistema društvenih odnosa su njegovi klasni, svojinski odnosi, i odatle pojava viška vrednosti i njegove raspodele između neradnih slojeva na bazi privatne svojine kapitala i prirodnih bogatstava. Međutim, dohodak od »kapitala«, isto kao, na primer, diferencijalni dohodak od plodnije zemlje, *zakonito nastaje* bez obzira na okolnost kakvi su svojinski odnosi razvijene robne privrede, to jest bez obzira na to ko te dohotke *prisvaja* i na šta se oni upotrebljavaju. Dohodak od »kapitala« koji zakonito dolazi do izražaja u odstupanju dugoročnih cena od vrednosti (osim, naravno, u granama s društveno prosečnim sastavom i brzinom obrtanja kapitala koje teorijski možemo zamisliti) ima karakter prirodno-istorijske zakonitosti. Ako, dakle, želimo da se izbegnu krupne disproporcije u privrednoj strukturi, taj dohodak bi trebalo da bude sastavni deo normalne cene, kako bi se na duži rok obezbedila dinamička ravnoteža, raspoređivanje društvenog fonda minulog i živog rada između grana privrede u skladu s tehnološkim promenama i s promenljivim društvenim potrebama.

5. S obzirom na opisanu karakteristiku materijalnih proizvodnih snaga i »prirodnog procesa« u uslovima visokog i po granama različitog sastava sredstava i na odatle proizašlu zakonitost kapitala i funkciju koju on neizbežno ima u razvijenoj robnoj privredi, kod nas se javila dilema kako da se u sistem samoupravljanja na bazi društvene svojine uključi nužnost postojanja i funkcije kapitala. Edvard Kardelj je, kao što znamo, dilemu rešio originalnim razlikovanjem materijalne kategorije kapitala i kapitala kao društvenog odnosa. Kardelj priznaje nužnost postojanja i funkcije kapitala kao materijalne kategorije, ali zahteva da kapital izgubi svoj kapitalistički karakter, da izgubi karakter društveno-ekonomskog odnosa, s kojim je bio u svom istorijskom nastanku vezan kao odnos eksploatacije radničke klase od strane kapitalističke klase. Tu proturečnost je Kardelj rešio uvođenjem kategorije minuli rad.

---

[6] »Suština naših produkcionih odnosa je, dakle, samoupravljanje i društvena svojina. Ova dva elementa karakterišu sistem i predstavljaju jedinu osnovnu razliku između ovog sistema i drugih, prošlih i sadašnjih načina proizvodnje. Ostale razlike same po sebi proizlaze iz ove osnovne razlike« (*Radničko upravljanje i društvena svojina*, »Ekonomska misao«, 1971, br. 1, str. 9—10).

Digitized by Google

Pod minulim radom Kardelj shvata »sve ono što često jednim imenom nazivamo »društveni kapital«. Naravno, tome smo mogli dati i neki drugi naziv: akumulacija, društveni kapital, sredstva proširene reprodukcije ili neko drugo latinsko ime«. Minuli rad su, u stvari, »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširivanje materijalne baze rada« (str. 238—239).

O čemu je reč pri rešavanju ove proturečnosti? Ukratko: u kapitalizmu kapital predstavlja procesirajući minuli rad koji gospodari nad živim radom radnika, dok u socijalizmu živi rad treba da gospodari minulim radom, društvenim kapitalom, bilo da se on nalazi u novčanom, proizvodnom ili robnom obliku. Ali socijalizam se ne može vratiti, usled dostignutog stepena razvoja materijalnih proizvodnih snaga, na manje ili više beskapitalski način privređivanja karakterističan za prostu robnu proizvodnju.

Kardelj pojam minulog rada kao kategorije koja je po sadržini istovetna s kategorijom društvenog kapitala, svakako, sužava u poređenju s ranije uobičajenim pojmom minulog rada.

U stvari, celokupno bogatstvo svakog društva, s izuzetkom prirodnih bogatstava, sastoji se od minulog rada. Samo dva prvobitna proizvodna faktora postoje, »zemlja i rad«, kao što je Marx s odobravanjem naveo Pettyja. Svi elementi bogatstva upotrebnih vrednosti nisu ništa drugo nego elementi prirodnog bogatstva prerađeni kroz manji ili veći broj uzastopnih faza procesa konkretnog rada. No, Marx, zainteresovan za društvenu stranu proizvodnje, upotrebljava pojam minulog rada, u pravilu, za opredmećeni apstraktni rad, za vrednost. Upotrebna vrednost zanima Marxa uglavnom samo kao nosilac vrednosti i zato je za njega ekonomski relevantan minuli rad samo vrednost. I to svaka vrednost, bez obzira na to da li je u pitanju vrednost koja se povećava ili naprosto vrednost kao takva. Za vrednost koja se povećava viškom vrednosti Marx je uveo posebnu kategoriju: kapital — u skladu s datim istorijskim uslovima, to jest datim klasnim odnosima društva koje je proučavao.

Kardelj je uveo pojam »minulog rada« da bi odbacio one društveno-ekonomske karakteristike kapitala koje znače eksploataciju i zadržao one materijalno-ekonomske karakteristike kapitala po kojima on u svom proizvodnom obliku stvara uslove za porast produktivnosti rada. »Kao marksisti, dobro znamo da minuli rad sam po sebi jeste vrednost, ali sam po sebi ne proizvodi nikakvu novu vrednost. Ali on ima jednu specifičnu upotrebnu vrednost, naime, da se njegovim ulaganjem u sredstva proizvodnje, u tehniku i tehnologiju, u nauku, u otvaranje novih radnih mesta, u unapređivanje organizacije i načina rada itd. stvaraju uslovi za povećavanje produktivnosti rada i dohotka, a time i za povećavanje društvenog bogatstva uopšte. To je i razlog da se ni u socijalizmu društveni kapital ne može distribuirati besplatno, po nekakvim subjektivističkim ključevima« (str. 241). I opet na drugom mestu: »Mislim da se u tom pogledu moramo osloboditi

Digitized by Google

jedne zablude koja je veoma prisutna i u našoj teoriji i u praksi. To je, pojednostavljeno govoreći, nekakvo potcenjivanje ili čak negiranje funkcije društvenog kapitala, odnosno zabluda da možemo ukinuti ekonomsku ulogu i funkciju sredstava društvene reprodukcije u našem sistemu. Naravno, kapital je izgubio klasni karakter time što njime vlada sam radnik, ali kapital je i dalje opredmećena vrednost kao izraz minulog rada — njegova vrednost nije nestala. Objektivni ekonomski zakoni ne mogu se zanemarivati. Jer, dok društveni kapital postoji kao vrednost, a za radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada ima i svoju specifičnu upotrebnu vrednost, on se ne može »besplatno«, bez odgovarajuće naknade, prosto nekim administrativnim dirigovanjem prelivati među osnovnim organizacijama udruženog rada« (str. 232—233).

Sad, naravno, stvar koja nije »besplatna«, odnosno stvar za koju treba platiti »naknadu«, ima cenu, pa bilo da je nazivamo ovako ili onako i bilo da se formira ovako ili drugačije. Imajući u vidu dohodovne odnose između samoupravnih proizvođača, Kardelj kaže da se ta naknada ili cena »ne formira kao cena u kapitalističkim društvenim odnosima, to jest na tržištu kapitala, nego kao društveno utvrđeno merilo ekonomisanja društvenim kapitalom. Ta društvena merila treba da se utvrđuju delom i na osnovu zakona, a zatim, na osnovu i u okviru zakona, samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima i neposrednim ugovorima između partnera« (str. 233). Kardeljeva »naknada« ili cena i nije prava, gola cena društvenog kapitala, jer sadrži i element upravljačkog dohotka.

Za upotrebu društvenog kapitala se, dakle, mora plaćati (ili obračunavati) »naknada«, »odšteta« ili cena koja predstavlja — iako je po svojoj sadržini višak rada — trošak proizvodnje. Za organizaciju koja sredstva prima ili upotrebljava, taj trošak proizvodnje sačinjava element u strukturi cene i prema tome dohotka, isto tako kao što i lični dohoci radnika predstavljaju istovremeno stvarni trošak proizvodnje, prema tome element u strukturi cene proizvoda i dohotka. Ta naknada za upotrebu društvenog kapitala se i *može* platiti (ili obračunati) iz *povećanja dohotka* koje nastaje zahvaljujući upotrebi društvenog kapitala — naravno, ako je ta upotreba racionalna, to jest ako služi za »povećavanje produktivnosti rada i dohotka, a time i za povećavanje društvenog bogatstva uopšte«, kao što to Kardelj s pravom pretpostavlja. Svakako, moguće je i to da neko društveni kapital upotrebljava i neracionalno, razbacuje ga i uništava. Ali sistem mora počivati na pretpostavci da se društveni kapital tako upotrebljava da donosi dohodak, a ne gubitke i zato bi trebalo da u sistemu budu ugrađeni osigurači koji će obezbediti racionalnu upotrebu društvenih sredstava.

Minuli rad, sjedinjujući se sa živim radom, stvara, dakle, uslove za porast produktivnosti rada. To je »opšta« ekonomska zakonitost koja važi u svim načinima proizvodnje. Što je živi rad

Digitized by Google

opremljeniji minulim radom, to veću količinu upotrebnih vrednosti — *ceteris paribus* — živi rad proizvede u jedinici vremena. U robnom obliku proizvodnje, bez obzira na karakter svojinskih odnosa, minuli rad stvara i uslove za povećanje dohotka. U tom pogledu Kardelj je potpuno jasan. Radi se o ekonomskoj zakonitosti koja bi, prema gore pomenutoj uslovnoj klasifikaciji, spadala u prvi red ekonomskih zakonitosti.

I u odgovoru na dalja pitanja koja se odmah pojavljuju — kako se dohodak od minulog rada formira, ko ga prisvaja i na šta se upotrebljava — Kardeljev načelan stav je određen: on se odlučno protivi subjektivizmu i administrativnom dirigiranju, a zalaže se za poštivanje ekonomskih zakonitosti.

Te zakonitosti proizlaze ne samo iz robnog karaktera privrede niti samo iz karakteristika razvijene robne privrede, nego u prvom redu iz svojinskih odnosa društva, to jest kod nas iz društvene svojine i samoupravljanja. Prema gornjoj uslovnoj klasifikaciji, one bi, dakle, spadale u drugi red ekonomskih zakonitosti, koje su nastale i deluju (ili ne deluju) voljom vladajućih subjektivnih snaga društva.

6. Ali pre nego što pristupimo ovim pitanjima treba ponovno da se osvrnemo na Kardeljevu definiciju minulog rada. Da li su za njega izrazi »minuli rad«, »društveni kapital«, »akumulacija«, »sredstva proširene reprodukcije«, »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširenje materijalne baze rada« — sinonimi ili različiti oblici, odnosno delovi iste kategorije?

Najinteresantniji deo minulog rada za Kardelja je, svakako, akumulacija u obliku novčane akumulacije. Akumulacija je po svojoj sadržini višak rada i upravo raspolaganje viškom rada je odlučujuće za karakter društveno-ekonomskih odnosa, dakle i za stvarno socijalistički karakter društvenog poretka. Dalje, od veličine akumulacije i od toga na šta se ta akumulacija upotrebi zavisi tempo i struktura materijalnog privrednog razvoja i time rešavanje bazičnih materijalnih problema društva; pogotovo što je akumulacija likvidan, potpuno mobilan deo minulog rada i zato najpodesnija za udruživanje sredstava i stvaranje dohodovnih odnosa organizacija udruženog rada. No, Kardeljevo svrstavanje pojedinih elemenata minulog rada u isti red kao društveni kapital svedoči o njegovoj ideji da ekonomski ne bi imalo smisla praviti, u pogledu dohotka od minulog rada, između pojedinih elemenata minulog rada nikakvu razliku. Celokupna vrednost u procesu društvene reprodukcije predstavlja jedinstveni društveni kapital koji omogućava produktivnost ljudskog rada i zajedno s njim stvara upotrebne vrednosti i dohodak. Drugim rečima, celokupan društveni kapital je akumulirani minuli rad i prema tome Kardeljeva kategorija minulog rada je istovetna s kategorijom društvenog kapitala. Potrebna je racionalna upotreba ne samo akumulacije, nego celokupnog minulog rada.

Digitized by Google

7. Sad se vraćamo na pitanje o ekonomskim zakonitostima koje u sistemu socijalističkog samoupravljanja vladaju dohotkom od minulog rada i, ako one postoje, šta se može o njima kazati.

Kardeljevo suprotstavljanje administrativnom dirigiranju i voluntarizmu svedoči o njegovom ubeđenju da ekonomske zakonitosti socijalističkog samoupravljanja postoje i one delomično stoje iza pravnih, normativnih formulacija u Ustavu i Zakonu o udruženom radu.[7] Naravno, Ustav i Zakon o udruženom radu su pravni, ne ekonomski zakoni; oni nisu politička ekonomija socijalizma. Kardelj je za nju dao idejne osnove i neprestano pozivao ekonomiste da na tim osnovama izgrade konzistentan sistem političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja, upozoravajući istovremeno na posledice koje bi zakašnjavanje ili neizvršenje tog zadatka moglo imati za naš ekonomski i društveni razvoj. Ovde nije mesto za raspravu o objektivnim i subjektivnim uzrocima zakašnjavanja, ali činjenica je da je problem konzistentnog sistema političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja još otvoren i zahtevaće ozbiljne napore jugoslovenskih ekonomista.

Kako je minuli rad kategorija proizvodnje i raspodele, to se, po mom mišljenju, pitanju minulog rada ne može pristupiti izvan okvira socijalističke raspodele dohotka uopšte. Zato ću u daljem tekstu pokušati da prikažem neka svoja razmišljanja o pitanjima raspodele dohotka, uključno dohotka od minulog rada. Pri tome mogu dobro poslužiti elementi komparativne analize.

8. U tretiranju Kardeljeve naučne zaostavštine nije beznačajno upozoriti na vezu između njegovog pristupa analizi socijalističkog samoupravljanja i Marxovog metoda materijalističke dijalektike u njegovom istraživanju, ne izlaganju, delovanja zakona vrednosti u uslovima kapitalističke svojine sredstava za proizvodnju. Mislim na shvatanje proizvodnje kao dijalektičkog jedinstva prirodnog i društvenog procesa, to jest materijalne sadržine i društvenog oblika, pri čemu primat pripada sadržini.

Marx je u *Kapitalu*, naročito u prvom i trećem tomu, prikazao zakonitosti formiranja dohodaka, pa i dohotka od kapitala, kao posledice delovanja zakona vrednosti u uslovima kapitalističke slobodne konkurencije na tržištu.[8] Ukratko bi se mehanizam kapitalističke raspodele mogao prikazati ovako:

---

[7] »Mi možemo biti ponosni što smo bili u mogućnosti da donesemo Zakon o udruženom radu, ali bismo mnogo pogrešili ako bismo mislili da je to najviši domet do kojega socijalizam može i treba da stigne« (str. 215).

[8] Znamo da takva konkurencija u kapitalističkoj stvarnosti nije nikad postojala — iako joj se stanje u Zapadnoj Evropi oko polovine prošlog veka donekle približavalo — jer je na proces reprodukcije uvek uticala državna politika i volja snažnih ekonomskih subjekata. Ali Marx je u analizi kapitalizma morao to apstrahirati da bi otkrio *ekonomski zakon*, to jest tendencije nezavisne od subjektivnih želja. Ova napomena mi se čini umesna s obzirom na iskustvo da se često potcenjuje značaj apstraktne analize.

Digitized by Google

Proizvodnju i raspodelu upotrebnih vrednosti reguliše zakon vrednosti na način koji odgovara uslovima kapitalističkih proizvodnih odnosa. A za ove je karakteristično postojanje tri klase privatnih vlasnika elemenata potrebnih za proizvodnju upotrebnih vrednosti: kapitalista kojima pripada svojina kapitala u svim oblicima koje on uzima u procesu svog kružnog kretanja, zemljovlasnika koji imaju monopol nad prirodnim bogatstvima i najamnih radnika koji poseduju radnu snagu. Samu kapitalističku klasu Marx u analizi razdvaja na dva sloja: vlasnike novčanog kapitala i kapitalističke preduzetnike. Organizator proizvodnje je »aktivni kapitalist«, preduzetnik. Da bi ostvario profit, on mora (možda pozajmljenim) novčanim kapitalom kupiti na tržištu elemente potrebne za proizvodnju upotrebnih vrednosti. Tražnja tih elemenata, takozvanih »usluga proizvodnih faktora«, određena je proizvodnim potrebama kapitalističkih preduzetnika.[9] U susretu tražnje i ponude svakog faktora formira se njegova cena u visini koja izjednačuje obim tražnje faktora s njegovom ponudom i ta cena sačinjava dohodak njegovog vlasnika. Tako radnici za prodaju radne snage dobivaju najamninu, zemljovlasnici za prodaju »proizvodnih usluga« zemlje rentu, vlasnici novčanog kapitala za ustupanje njegove upotrebne vrednosti kamatu, a kapitalističkim preduzetnicima ostaje preduzetnička dobit, čija visina zavisi od veličine primenjenog kapitala i od uspešnosti poslovanja i, prema tome, predstavlja reziduum i stvarni pokazatelj poslovnog uspeha preduzeća.

Dohotke u kapitalizmu, prema tome, kratkoročno[10] određuje sa strane materijalne sadržine nužnost učešća proizvodnih faktora u proizvodnji upotrebnih vrednosti koje prodajom donose preduzetniku prihod, profit i preduzetničku dobit, dakle nužnost koja prouzrokuje *tražnju* za faktorima, a sa strane društveno-produkcionih odnosa privatna monopolistička svojina faktora koja stoji iza njihove *ponude* i koja omogućava da za sebe prisvoji deo nove vrednosti, stvorene radom najamnih radnika. Na bazi uloge koju njihovi proizvodni faktori igraju u procesu stvaranja *upotrebnih vrednosti* njihovi vlasnici privlače na osnovu delovanja tržišnih zakonitosti dohodak iz ukupne mase radom novostvorene *vrednosti*.[11] Ovakva raspodela novostvorene vrednosti nije slučaj-

[9] Neoklasična teorija je formulirala pravilo da preduzetnik, u cilju maksimiranja profita, traži takvu količinu svakog proizvodnog faktora da se priraštaj prihoda koji on očekuje od poslednje još upotrebljene jedinice tog faktora izjednači s njegovom cenom.

[10] Uslovi ponude proizvodnih faktora i, prema tome, dugoročne tendencije kretanja dohotka ovde nas ne moraju zanimati; podsetimo se samo da je za visinu dohotka od novčanog kapitala, kamatu, uravnoteženje ponude i tražnje jedini zakon.

[11] Iz ove, svojinskim odnosima kapitalističkog društva određene, raspodele dohotka neoklasična teorija je izvukla apologetski zaključak da je dohodak koji na bazi nužnog učešća proizvodnih faktora u stvaranju upotrebnih vrednosti u raspodeli dohotka *dobivaju* vlasnici proizvodnih faktora istovremeno i pokazatelj *doprinosa* tih faktora u stvaranju vrednosti.

Digitized by Google

na, već zakonita, čim je data kapitalistička raspodela sredstava za proizvodnju i slobodna konkurencija. Marx ne moralizira niti očekuje (za razliku od reformista) pravedniju raspodelu unutar kapitalizma, nego zahteva ukidanje kapitalizma i stvaranje novog produkcionog odnosa na bazi društvene svojine radnika, dakle ukidanje klasa, a time i neradnih dohodaka.

U Marxovoj viziji naturalne socijalističke privrede, koja treba da nastupi revolucijom i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju ulogu regulatora proizvodnje i raspodele, umesto zakona vrednosti i tržišnog mehanizma, preuzima društveni plan. Na često citiranom i isto tako zaboravljanom mestu iz *Kritike Gotskog programa* Marx je izložio svoju ideju o socijalističkoj raspodeli društvenog proizvoda, pri čemu, po mom mišljenju, nije bez značaja što je u tekstu masnim slovima označio šta dolazi kao prvo, šta kao drugo, treće itd. Podsetimo se: prvo, naknada utrošenih sredstava za proizvodnju; drugo, deo za proširenje proizvodnje; treće, rezervni fond. Ti odbici od društvenog proizvoda su »ekonomska nužnost«, dakle ekonomska zakonitost, a »njihova veličina određuje se prema postojećim sredstvima i snagama, donekle na osnovu računa verovatnoće, ali oni se nikako ne mogu iskalkulisati iz pravednosti«. Ostaju sredstva potrošnje, ali »pre nego što dođe do individualne podele« treba podmiriti opšte i zajedničke potrebe i fondove socijalnog staranja; ostatak se deli među proizvođačima[12] (u skladu s principom raspodele prema radu).

Kao što se vidi — a to je važno da se istakne — reč je samo o *makroagregatima* raspodele društvenog proizvoda koji su predmet društvenog dogovora, društvenog plana, na temelju bilansa kojima se uspostavlja ravnoteža između planiranih potreba i sredstava. Pitanje kako će se uspostavljati mirijade mikroekonomskih ravnoteža ostaje otvoreno ne samo u ovom tekstu, nego, prema mom znanju, i u Marxovom opusu uopšte, jer je na pitanje kako će se konkretno graditi socijalistička ekonomija odgovarao da će to pokazati praksa. A praksa izgradnje socijalizma svedoči da u savremenim velikim društvenim zajednicama mikroekonomske odnose na području materijalne proizvodnje u okviru društveno planiranih agregata daleko jeftinije i efikasnije od podrobnog naturalnog centralnog plana regulira (ovladavani) zakon vrednosti i tržišni mehanizam, ovladavan u što je moguće većoj meri dugoročnijim sporazumima između proizvođača proizvoda i usluga i njihovih potrošača.

9. Kardelj je, uočavajući dve strane proizvodnje, opredelio ulogu minulog rada u stvaranju upotrebnih vrednosti i kao novi društveno-ekonomski odnos.

Materijalna sadržina proizvodnje je u uslovima socijalističkog samoupravljanja u osnovnim momentima ista kao i u uslovima bilo kojeg načina proizvodnje: živi, tekući rad proizvodi upotrebne

[12] Marks — Engels, op. cit., str. 12—13.

Digitized by Google

vrednosti pomoću sredstava za proizvodnju. Pojedine grupe proizvodnih faktora — živi rad (to jest neposredno produktivni rad i rad upravljanja[13]), minuli rad i prirodna bogatstva — učestvuju *komplementarno* u stvaranju upotrebnih vrednosti. Zato se, osim teorijski dodatnog doprinosa na granici, ne može kvantitativno utvrditi prosečan doprinos pojedinog faktora ili grupe faktora, pa, prema tome, ni minulog rada, u stvaranju upotrebne vrednosti.[14] No, kao društveni proces samoupravnu socijalističku privredu karakteriziraju dve činjenice, od kojih prva sadrži klice budućnosti, a druga je nasleđe prošlosti.

Prvo, osnovni produkcioni odnos je društvena svojina sredstava za proizvodnju i radničko samoupravljanje. Za razliku od državne svojine u sistemima etatističkog socijalizma, samoupravljanje radnika je suštinski atribut *stvarne* društvene svojine. Kardelj piše: »Suština samoupravljanja je u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom društvu država« (str. 249). Koje su to funkcije? Marxova analiza je pokazala da kapitalist ima dve funkcije: vlasnika kapitala i preduzetnika. U etatističkom socijalizmu obe te funkcije vrši država sa svojim organima. U samoupravnom socijalizmu iza 4 grupe faktora — po analogiji s Marxovom analizom: rada, preduzetništva, kapitala i zemlje — kao vlasnik stoji samo jedna klasa. U jednom subjektu, udruženom radniku, sjedinjene su sve one funkcije koje su u kapitalističkom društvu — što se tiče svojine — podeljene između tri klase i dva sloja kapitalističke klase. Vlasnici radne snage su kao udruženi radnici istovremeno vlasnici društvenog kapitala i prirodnih bogatstava i oni kao samoupravljači organiziraju proces. »Prilikom određivanja pojma i suštine socijalističkog samoupravnog udruženog rada treba poći od radnika u tom radu, od neposrednog spajanja rada, upravljanja i raspolaganja radom i sredstvima za proizvodnju i reprodukciju, to jest »društvenim kapitalom« u rukama radnika, jer u tome se, u stvari, izražava suština ukidanja kapitalističkih odnosa proizvodnje, koji se zasnivaju na klasnom podvajanju sopstvenosti i raspolaganja kapitalom, s jedne, i radne snage, s druge strane« (str. 202). Kardeljev otpor protiv tehnokratizma i nepotrebne državne administrativne intervencije se može shvatiti kao otpor protiv ugrožavanja jedinstva funkcije neposrednog proizvodnog rada i funkcije upravljanja: svaki radnik treba da upravlja. S druge strane, Kardelj je osamostaljenje novčanog kapitala u bankarskom sistemu smatrao za ugrožavanje jedinstva funkcije upravljanja i svojine novčanog kapitala. On je, doduše, tolerirao kreditne odnose kao nešto što je socijalistička privreda »(s pravom) »pozajmila«« (str. 264) od kapitalizma, ali se najodlučnije zalagao za dohodovno

[13] »I upravljanje i gospodarenje društvenim kapitalom je također rad koji radnik obavlja u svojstvu samoupravljača« (str. 248).

[14] Empirički pokušaji u tom pravcu svode se, po mom mišljenju, na teorem u fusnoti 11.

Digitized by Google

povezivanje, za udruživanje rada i sredstava, dakle za odnose u kojima udruženi rad nastupa i kao »preduzetnik« preuzimanjem investicionog rizika, dakle u sjedinjenoj funkciji radnika, upravljača i vlasnika društvenog kapitala.

Druga činjenica je robni oblik proizvodnje. Proizvodi i proizvodni faktori — u čistom sistemu s izuzetkom radne snage — su robe, imaju vrednosni oblik i cenu. Robna privreda, novčana privreda, tržišna privreda su sinonimi. Zakon vrednosti se može ostvarivati samo preko tržišta gde se uravnotežavanjem ponude i tražnje ostvaruje ravnoteža između potreba i sredstava. A zakon tržišta je ovaj: ako je pri datoj ceni obim ponude manji od obima novčane tražnje, nastupa, bar u prvi mah, *tendencija* vrednosnog naduvavanja (inflacije) ponude, tako da se ona vrednosno izjednači s obimom novčane tražnje; i obrnuto, ako obim ponude premašuje obim tražnje. Zakon važi jednako u makro i u mikrorazmerama, jednako za proizvodne faktore i za proizvode, što na duži rok izaziva promene u privrednoj strukturi.

Naravno, u sistemu socijalističkog samoupravljanja zakon vrednosti ne deluje slobodno, već na specifičan način koji sadrži elemente buduće naturalne planske privrede. Ovde nije mesto za raspravu o odnosima i međusobnom isprepletanju elemenata obaju mehanizama reguliranja privrede — društvenog planiranja i tržišta. Ali radi izbegavanja po privredu štetnih disproporcija postoji *nužnost uravnotežavanja sredstava i potreba* kako u makro tako i u mikrorazmerama. Bar u mikroodnosima materijalne sfere do uravnotežavanja dolazi preko susreta ponude i tražnje na »specifičnom samoupravnom tržištu« (Kardelj). Takvo tržište pretpostavlja usmeravanje njegovog delovanja putem plana i instrumenata ekonomske politike, dakle sredstvima kojima se pre svega utiče na ponudu, tražnju, pa i na cenu.[15]

10. Šta se može posle gornje komparativne analize kazati o zakonima raspodele u sistemu socijalističkog samoupravljanja i, posebno, o dohotku od minulog rada?

Možda je ovde mesto da se uporedi položaj udruženog radnika i s položajem sitnog robnog proizvođača u čistom, apstraktnom modelu proste robne proizvodnje.[16] I u sitnom robnom proizvođaču su sjedinjene funkcije proizvodnog radnika, vlasnika sredstava za proizvodnju i upravljača. Prodajom svog proizvoda

[15] Administrativno utvrđivanje cene na nivou nižem od ravnotežne cene može izazvati nestašicu robe, ali može postići i željeni efekat ako se odgovarajućim merama podstakne smanjenje tražnje ili povećanje ponude. Povećanje ponude pri takvoj nižoj ceni se može očekivati ako proizvođači imaju unutrašnje rezerve koje će iskoristiti i sniziti troškove proizvodnje. Ali na dugi rok cena (plus eventualna kompenzacija) mora pokrivati (eksplicitne i implicitne) troškove onih OOUR-a čija je ponuda još potrebna za zadovoljenje efektivne tražnje.

[16] Takav sistem nije nikad postojao kao samostalan, ali je od nastanka privatne svojine pratio i pratiće dominantne načine proizvodnje.

Digitized by Google

on stiče prihod kojim (posle plaćanja eventualnih dažbina) »slobodno« raspolaže. Slobodan je da sve potroši i da propadne kao proizvođač; na njegovo mesto će stupiti drugi. Ali, ako želi da se kao proizvođač održi, on mora nadoknaditi utrošena sredstva za proizvodnju i dohotkom koji mu preostane kupiti potrebne životne namirnice radi reprodukcije svoje radne snage. To su stvarni eksplicitni troškovi njegove proizvodnje i sad može vršiti prostu reprodukciju. Ako cena koju postigne premašuje njegove eksplicitne troškove, on može višak upotrebiti ili za povišenje svog standarda ili za proširenje proizvodnje, na što ga, uostalom, u čistom modelu tera konkurencija.

I naš udruženi radnik, zahvaljujući funkcijama u procesu reprodukcije, ostvaruje u svojoj (osnovnoj) organizaciji udruženog rada prihod, ali taj prihod — kao što je još Marx upozorio u kritici Lassalleovih ideja o pravu radnika na celokupan prinos njihovog rada — za razliku od sitnog robnog proizvođača, ne sme da potroši. Njegova svojina nije privatna svojina na kojoj bi imao pravo *utendi et abutendi*, nego društvena svojina kojom mora upravljati kao dobar gospodar. Posle naknade utrošenih sredstava za proizvodnju ostaje mu jedinstveni dohodak iz kojeg podmiruje opšte i zajedničke potrebe društva, a preostalim čistim dohotkom raspolaže »zaista slobodno« (Kardelj). A »zaista slobodno« ne znači voluntaristički, nego u okviru spoznatih »ekonomskih nužnosti« (Marx), ne proizvoljno, nego kao dobar domaćin.

Iz poznatog mesta u *Kapitalu* gde Marx, ilustracije radi, navodi pet grupa faktora produktivnosti rada proizlazi, a i prednja analiza je pokazala, da se ne može kvantitativno utvrditi prosečan doprinos pojedinog proizvodnog faktora ili grupe faktora u stvaranju upotrebne vrednosti i dohotka. To važi i za minuli rad kao faktor produktivnosti živoga rada i, prema tome, dohotka iz mase vrednosti stvorene apstraktnim radom. Zato je reč o jedinstvenom dohotku koji ima društveni karakter. Prema tome se i raspodela dohotka na pojedine kategorije raspodele — koju u kapitalizmu slobodne konkurencije vrši tržište, a u etatističkom socijalizmu državni plan — može izvršiti samo društvenom konvencijom, *društvenim dogovorom*, dakle, kao što je kazao Marx, »prema postojećim sredstvima i snagama ... ali oni se nikako ne mogu iskalkulisati iz pravednosti«. Ni dohodak od minulog rada se ne može utvrditi niti pravednošću niti njegovim doprinosom ukupnom dohotku. Odrediti se može, po mom mišljenju, samo društvenom konvencijom.

Još više nego dohodak kao celina, upravo taj deo dohotka, dohodak od minulog rada, ima karakter društvenog dohotka, jer neposredno proizlazi iz društvene svojine kojom upravljaju organizacije udruženog rada i koja im omogućava produktivnost rada. Porast produktivnosti rada u nekoj osnovnoj organizaciji znači smanjenje troškova njene proizvodnje i pri datoj ceni proizvoda povećava organizaciji dohodak. Čim porast produktivnosti zahvati granu i postane opšti, vrednost jedinice proizvoda se, prema radnoj teoriji vrednosti, smanji i — *ceteris paribus* — snizi se cena.

Digitized by Google

Preko snižavanja cena dohodak od minulog rada se izražava u *porastu realnog dohotka društva kao celine*. Ili, porast produktivnosti rada daje više upotrebnih vrednosti za proširenje proizvodnje i za zadovoljavanje opštih, zajedničkih i individualnih potreba. Dohodak od minulog rada se pokaže u svim kategorijama raspodele dohotka u njihovom realnom izrazu, ukratko, u povećanju društvenog blagostanja. To je, uostalom, stvarni istorijski trend.

Stvar sistema je da se obezbedi što racionalnije korišćenje društvenih sredstava i time što veći dohodak od minulog rada. U tome, naravno, najznačajniju ulogu igraju, s obzirom na novčani karakter privrede, upravo *nominalne* kategorije raspodele dohotka. »Ako radnik ne bude u takvom položaju da zna da ekonomiše društvenim kapitalom, za koji je sada on zadužen, onda on u tom pogledu neće moći ni da preuzima društvenu odgovornost. Do prekjuče je to radila država, juče je to radio generalni direktor, odnosno tehnostruktura sa svojim monopolom, a sada je, uprošćeno da kažem, radnik taj »monopolista« koji raspolaže društvenim kapitalom u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Možemo li smatrati da on nije odgovoran za sudbinu tog društvenog kapitala, možemo li poći od toga da on ima pravo da radi šta hoće, a da neko drugi snosi posledice lošeg ekonomisanja društvenim kapitalom? Ako tako postavimo stvar, onda se moramo zapitati kako možemo radnika osposobiti i stimulisati, odnosno zainteresovati da ekonomiše društvenim kapitalom onako kako treba. Mislim da je to moguće jedino ako dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi i od tekućeg rada radnika i od onoga što nazivamo gospodarenjem podruštvljenim minulim radom, odnosno gospodarenjem celokupnim društvenim kapitalom. Radnik mora da oseti ekonomske efekte ekonomisanja društvenim kapitalom pre svega u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada, a zatim i u svom ličnom dohotku« (str. 234).

Svojevremeno sam razmišljao da li ne bi bilo celishodno — upravo zato da radnik vidi šta dobija od tekućeg rada, a šta od gospodarenja podruštvljenim minulim radom — da se u raspodelu čistog dohotka uvedu tri kategorije. Prvo, obaveza izdvajanja ili obračunavanja sredstava za proširenje proizvodnje na osnovu veličine upotrebljavanog društvenog kapitala. Drugo, lični dohodak od tekućeg rada, jednak za jednaku količinu i kvalitet bez obzira na granu i uspeh poslovanja. I treće, dohodak od rada upravljanja, čija masa bi zavisila od uspešnosti upravljanja društvenim kapitalom kojim OOUR upravlja neposredno ili preko udruživanja sredstava.[17] Dok bi prve dve kategorije bile predmet društvenog dogovora u skladu s nužnošću obezbeđenja *ravnoteže između potreba i sredstava*, treću kategoriju kao reziduum u na-

[17] Podrobnije obrazloženje zainteresirani čitalac može naći u radovima *Konkurencija i stimulacija u našem privrednom sistemu* (»Ekonomist«, 1958, br. 4), *Cena upotrebne vrednosti društvenog kapitala* (»Ekonomska misao«, 1968, br. 3) i *Radničko upravljanje i društvena svojina* (»Ekonomska misao«, 1971, br. 1).

Digitized by Google

čelu ne bi trebalo ničim ograničavati, jer je za efikasnost sistema opasnija uravnilovka nego »bogaćenje« na osnovu uspešnog gospodarenja društvenim kapitalom. Iako se doprinos minulog rada dohotku ne može objektivno utvrditi, gornje kategorije raspodele mogle bi služiti kao *konvencionalni pokazatelj* — druga kao pokazatelj doprinosa tekućeg rada, a prva i treća kao pokazatelj doprinosa minulog rada.

Ako sam ispravno shvatio Kardeljevu misao, on nije prigovarao ovim kategorijama raspodele, ali ih je smatrao samo analitičkim, »kalkulativnim« kategorijama; možda i zbog postojeće strukture naše privrede.

Kategorija minulog rada je polazna tačka za analizu kategorije dohotka, a »pitanje dohotka i »dohodovnih odnosa« ... jeste u stvari centralno pitanje reprodukovanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i, rekao bih, centralno pitanje izgrađivanja i daljeg razvoja našeg privrednog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja« (str. 220). No, to je kompleks pitanja koji zaslužuje posebnu obradu.

Digitized by Google

Stojan Andov

Ekonomska stabilizacija i društveni kapital

I

U našem privrednom životu već godinama su prisutne snažne negativne tendencije, čije je delovanje već stvorilo zemlji ozbiljne ekonomske teškoće.

Dejstvo tih tendencija, kao i njihove nužne posledice, bilo je uočeno poodavno. Bilo je i napora da se njihovo delovanje uspori, čak zaustavi ili preokrene. U tu svrhu u više navrata pripremani su i usvajani programi ekonomske stabilizacije. U vreme usvajanja svakog od tih programa izražavana je spremnost da se ulože svi potrebni napori za njihovo ostvarivanje. Međutim, neugodna je, ali i nesporna istina da su u ostvarivanju dosadašnjih programa ekonomske stabilizacije postizani, blago rečeno, veoma skromni rezultati; u svakom slučaju, rezultati koji su znatno ispod očekivanja i ispod realnih potreba. U poslednje vreme čak jača intenzitet negativnih kretanja na nekim vitalnim sektorima ekonomskog života zemlje. Te činjenice kao da nameću zaključak da je naše društvo nemoćno pred tendencijama koje izazivaju ekonomsku nestabilnost i da se treba navići na dug i neizvestan period kada će se živeti u nestabilnim ekonomskim prilikama, bez izgleda da se one menjaju u pozitivnom pravcu.

Digitized by Google

Takav bi zaključak bio netačan i štetan. On bi doveo do demobilizacije društvenih snaga pred delovanjem negativnih trendova, koje, ako se u narednom periodu ne uspori i ne zaustavi, može da ugrozi neke od osnova na kojima postoji i razvija se naše društvo. Stoga osnovna orijentacija delovanja društvenih snaga u pravcu ostvarivanja ekonomske stabilizacije, u narednom dužem periodu, nema alternative.

Upravo zato se sa svom ozbiljnošću postavlja pitanje: kako doći do odgovarajućeg programa ekonomske stabilizacije, koji će zaista biti ostvaren i time omogućiti da se zaustave i preokrenu sadašnja negativna ekonomska kretanja?

Odgovor na to pitanje treba tražiti u otvorenom i kritičkom preispitivanju dosadašnjeg iskustva u radu na ostvarivanju ekonomske stabilizacije. Takva analiza je neophodna i ona, po svom karakteru, mora biti sveobuhvatna. U ovom napisu nije moguće upustiti se u takvu celovitu analizu. Zato ćemo se zadržati samo na jednom, veoma važnom aspektu politike ekonomske stabilizacije.

Posmatranjem nekoliko dosadašnjih programa ekonomske stabilizacije stiče se utisak da je u svima njima bilo nastojanja da se ciljevi ekonomske stabilizacije ostvare pre svega pod dejtvom mera ekonomske politike. U skladu s tim i napori za ekonomsku stabilizaciju najvećim delom su se iscrpljivali u donošenju mera od strane organa društveno-političkih zajednica. Stoga su te mere najčešće imale restriktivni karakter, cilj im je bio da uvedu određena ograničenja na pojedinim sektorima ekonomskog života, na onim sektorima na kojima su se osobito ispoljavale negativne tendencije. Najčešće su to bili sektori ekonomskih odnosa sa inostranstvom, cena, različitih vrsta finalne potrošnje itd.

Sigurno je da je u ekonomskoj politici, vođenoj, možda deceniju unazad, a i u poslednjim godinama, kada se ona procenjuje sa aspekta potreba ekonomske stabilizacije, bilo ozbiljnih slabosti i promašaja. Stoga nije sporno da je u ovom trenutku nužno da se uporno i odgovorno radi na otklanjanju svih uočenih slabosti dosadašnje ekonomske politike: situacija zahteva da u periodu koji je neposredno pred nama sve postavke ekonomske politike moraju biti realnije fundirane, a instrumenti njenog sprovođenja preciznije iznijansirani i bolje sinhronizovani. To će, verovatno, u narednom periodu biti jednostavnije postići jer već postoji dovoljno iskustvo na osnovu kojeg je moguće tačnije proceniti uslove u kojima će se voditi borba za ekonomsku stabilizaciju.

Međutim, veoma je važno istaći da se proces ekonomske stabilizacije ne može svesti samo na ekonomsku politiku. Sa tim treba raščistiti kako se ne bi polagale prevelike nade u popravljanje ekonomske politike i kako bi se izbegla opasnost da eventualni novi program ekonomske stabilizacije doživi sudbinu ranijih programa. Treba biti načisto da je ostvarivanje ekonomske stabilizacije mnogo širi i dublji društveno-ekonomski proces i da

Digitized by Google

se on nikako ne može svesti samo na mere ekonomske politike, bez obzira na to koliko će te mere biti savršene. Te mere ne mogu biti svemoćne. Stvarna snaga je u našem društvu, u osnovnim i drugim privrednim subjektima koji učestvuju u privrednom životu zemlje. Intenzitet i pravci delovanja tih subjekata mogu biti podsticani i koordinirani ekonomskom politikom. Ali ti subjekti imaju i vlastite podsticaje i orijentacije, vlastite motive koji proizlaze iz njihove vlastite društveno-ekonomske prirode. Mere ekonomske politike ne smeju da idu predaleko jer mogu poništiti snagu delovanja vlastitih motiva osnovnih i drugih privrednih subjekata. Ukoliko ekonomska politika dođe u takvu situaciju, bez obzira na to koliko ona na prvi pogled bila savršena, rezultati u njenom sprovođenju će izostati.

Zato politika ekonomske stabilizacije mora imati šire pretpostavke koje znatno prevazilaze okvire i mogućnosti ekonomske politike. Jačanje uloge samoupravnih privrednih subjekata u privrednom životu zemlje mora biti osnovni oslonac i cilj politike ekonomske stabilizacije. A jačanje njihove uloge identičan je proces sa daljim razvojem socijalističkog samoupravljanja u zemlji. Nije, naime, realno pretpostavljati da će socijalističko samoupravno društvo moći da se ekonomski stabilno razvija u uslovima zaostajanja ili makar i usporavanja razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. I, obrnuto, nije moguće ostvariti osetniji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje a da se istovremeno ne ostvaruje i stabilan i siguran ekonomski razvoj društva. Jer socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje nisu ništa drugo nego društveni oblik razvoja proizvodnih snaga našeg društva. Stoga svaki budući koncept politike ekonomske stabilizacije, u krajnjoj liniji, mora se zasnivati na oslobađanju i ubrzavanju razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje.

U poslednje vreme, međutim, upravo se na tom polju, po svemu sudeći, zaostaje. Sve su češće ocene u poslednjih godinu, godinu i po dana da je došlo do određenog zastoja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Na tu činjenicu je ukazivano od strane organa Saveza komunista Jugoslavije, a ukazano je, na određen način, i od strane Trećeg kongresa samoupravljača. Zajedno sa ocenama da je to neprihvatljiv proces, isticano je da je on suprotan interesima i potrebama najširih slojeva radnih ljudi. Stoga je naglašavana nužnost da se zaustavi taj proces i da se obezbedi brži razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, jer je to jedini put da se naše društvo osposobi za uspešnije i brže rešavanje složenih, pre svega ekonomskih problema sa kojima se susreće.

Prema tome, ne može biti upešan ni jedan koncept ekonomske stabilizacije, i pored toga što se oslanja na razrađenu, efikasnu i odlučnu ekonomsku politiku, ako se ne oslanja i na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Taj aspekt politike ekonomske stabilizacije mora biti u centru pažnje u koncipiranju programa za njeno ostvarivanje.

Digitized by Google

II

Iako su oba ova fenomena — ekonomska politika i nužni razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje — u nužnoj međusobnoj vezi i, normalno, zbog toga ih je teško odvojeno posmatrati, ovde ćemo ipak izostaviti dalje razmatranje ekonomske politike i njen značaj za ostvarivanje ekonomske stabilizacije. Zadržaćemo se na ulozi, načinu ispoljavanja i uzrocima relativnog zaostajanja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u poslednjim godinama i na opštoj vezi tog fenomena sa ekonomskom stabilizacijom.

Odmah treba reći da nije ništa neobično što ponekad, u određenim uslovima, dolazi do usporavanja razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. To i ne mora biti njihova naročita slabost trajnijeg karaktera, jer, po prirodi stvari, socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje ne razvijaju se pravolinijski i sa nekim ujednačenim i unapred određenim tempom. Stoga i nema mesta nekoj posebnoj uznemirenosti i nervozi koja se ponekad javlja čak i pri samom pominjanju nekog usporavanja ili zastoja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. Jasno je pri tome da je bolje da ne dolazi do te pojave, ali ako je već došlo, od izuzetne je važnosti da se pred njom ne zatvaraju oči. Naprotiv, treba da se ulože potrebni napori kako bi se tačno sagledali uzroci koji su taj zastoj izazvali i treba učiniti sve što je nužno da se ti uzroci otklone.

Kada je reč o socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje, treba podvući da ti odnosi nisu neka apstraktna kategorija. Oni su uvek društveno-istorijski određeni i u svakom trenutku imaju svoj određeni oblik i sadržinu. Kada se sada govori o njima, onda su to oni odnosi čija su osnovna određenja data u Ustavu SFRJ iz 1974. godine i Zakonu o udruženom radu. A kada se govori o zaostajanju u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje danas, onda to znači da se zaostaje u sprovođenju osnovnih opredeljenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu.

O zaostajanju u sprovođenju tih opredeljenja ili o njihovom neadekvatnom sprovođenju govori se poodavno, ali najčešće kao o izolovanim pojavama i slučajevima. Obično se nije isticalo ono zajedničko u tim pojavama, sve dok se nije uočilo da su ipak svi ti slučajevi i pojave, uzeti zajedno, sastavni elementi jednog očiglednog procesa zaostajanja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje.

Upravo zato što se zaostajanje u sprovođenju osnovnih ustavnih opredeljenja dugo uočavalo kroz pojedinačne pojave i slučajeve, u skladu s tim objašnjavani su i njegovi uzroci. Navodilo se, najčešće, da postoje otpori razvoju samoupravljanja u određenim sredinama i da to izaziva određeni zastoj. Tvrdilo se da postoje tehnokratske ili birokratske ili etatističke snage u tim sredinama koje svojim delovanjem ometaju dosledno sprovođenje ustavnih rešenja.

Digitized by Google

Takva objašnjenja mogu zadovoljiti sve dok je reč o zaista pojedinačnim, retkim, izolovanim slučajevima. Ali, kada je u pitanju zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja u određenom periodu u zemlji, takva objašnjenja nisu dovoljna.

Naime, neosporno postoje birokratske, tehnokratske, etatističke i druge snage koje se suprotstavljaju razvoju samoupravljanja. Međutim, stvarni razvoj samoupravljanja ne zavisi od delovanja onih snaga koje tom razvoju pružaju otpor, već od opšteg odnosa snaga u društvu. A taj je odnos istorijski već odlučen: prevagu i prevlast su u našem društvu obezbedile one društvene snage čiji se životni i istorijski interesi mogu ostvarivati jedino putem daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Stoga stvari tako stoje da sudbinu socijalističkog samoupravljanja, pa i njegov razvoj u svakom momentu, određuju svojim delovanjem one snage čije je istorijsko stajalište na strani očuvanja i daljeg razvoja samoupravljanja. Do promene u već uspostavljenom odnosu snaga može doći pre svega zbog neefikasnosti ili zbog pogrešne usmerenosti delovanja upravo tih društvenih snaga. U takvoj situaciji dolaze do izražaja i različiti otpori i njihovi nosioci. Otklanjanjem slabosti u delovanju društvenih snaga koje su neosporno samoupravno opredeljene gube značaj i otpori koji se pružaju razvoju samoupravljanja.

Kada je reč o sadašnjem trenutku, slabosti koje izazivaju zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja mogu biti pre svega u neadekvatnom pristupu društvenih snaga koje se bore za samoupravljanje u sprovođenju ustavnih rešenja. Da bi se proverila tačnost takvog zaključka, mora se pažljivije i temeljitije osmotriti praksa sprovođenja ustavnih rešenja i videti koliko u realnom životu može biti potvrđen taj zaključak. U takvoj analiiz nužno je osloniti se na Kardeljeva sagledavanja i upozorenja o uslovima i mogućnostima doslednog ostvarivanja opredeljenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu, kao i o opasnostima koje realno mogu proisteći iz moguće neadekvatne usmerenosti delovanja upravo onih društvenih snaga koje su inače neosporno opredeljene za istinski razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Kardelj je, naime, dobro znao da u našem društvu postoje snage koje pružaju i koje će i dalje pružati otpor socijalističkom samoupravljanju, ali to ga nije isuviše zabrinjavalo. On je znao da će te snage biti dugo prisutne jer je njihovo postojanje utemeljeno u protivrečnom karakteru samog socijalističkog samoupravnog društva. Ali zato je njega duboko brinula činjenica da postoje ozbiljne slabosti u delovanju onih društvenih snaga koje su objektivno opredeljene za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Stoga je on upozoravao na konkretne oblike ispoljavanja tih slabosti u toku sprovođenja ustavnih rešenja i insistirao da se te slabosti otklone. Jednu od njegovih intervencija, koja je veoma važna i za sagledavanje sadašnjeg stanja, nalazimo u jednom novinskom izveštaju o njegovom putu po SR Makedoniji krajem 1976. godine. Deo tog izveštaja ćemo ovde navesti:

Digitized by Google

»Pošto je istakao da u nas još postoji dosta veliko nerazumevanje sadržine društveno-ekonomskih odnosa koje utvrđuju Ustav i Zakon o udruženom radu i da je pretežno prisutan organizacioni pristup sprovođenju tih novih odnosa, zbog čega se neka trenutna stanja, neke trenutne računice u raznim organizacijama udruženog rada uzimaju kao odlučujuće, pa se onda i primena Zakona o udruženom radu podređuje tim trenutnim interesima, ili se, pak, diskutuje o organizacionim problemima, Kardelj je naglasio da se iza »fasade« tih organizacionih rešenja ne retko skrivaju tendencije mimoilaženja društveno-ekonomskih rešenja predviđenih Zakonom o udruženom radu, koja, u stvari, treba da određuju i organizaciona pitanja.«[1]

Na prvi pogled, Kardelj ovde upozorava na neke početne slabosti u sprovođenju Zakona o udruženom radu, vezane za neka »trenutna stanja i računice«. Možda i stoga u to vreme nije bila posvećena dovoljna pažnja tom Kardeljevom upozorenju. Međutim, kao što se vidi iz navedenog teksta, on istovremeno govori o mnogo trajnijim procesima sa veoma ozbiljnim posledicama. Govori o »organizacionom pristupu« kao određenom načinu koji nije ništa drugo do stvaranje samoupravne »fasade« iza koje se kriju tendencije mimoilaženja suštine novih društveno-ekonomskih odnosa. U tom kontekstu, »trenutna stanja i računice«, koje on pominje, nikako se ne mogu shvatiti kao privremena pojava: u svakom trenutku postoje neka stanja i računice kao date. »Organizacioni pristup« sprovođenju Ustava i Zakona o udruženom radu omogućava da date trenutne računice i data trenutna stanja budu odlučujuća, to jest da se zadrže i da se dalje konzerviraju. A osnovni smisao rešenja u Ustavu i Zakonu o udruženom radu jeste u bitnoj promeni, u prevladavanju nastalih stanja i računica. Prema tome, »organizacioni pristup« sprovođenju novih odnosa krije duboku protivrečnost u sebi. Taj pristup, u suštini, objektivno deluje suprotno osnovnom smislu novih rešenja. Umesto da menja zatečena »stanja i računice«, on ih poštuje kao odlučujuće i održava ih. Zato je »organizacioni pristup«, u stvari, trajni proces stvaranja »samoupravne fasade« i mimoilaženja suštine novih odnosa. U tome je suština Kardeljevih upozorenja: reč je, dakle, o vrlo ozbiljnim slabostima u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu.

Kasnije se on opet vraća na isto pitanje. Još jednom upozorava da »organizacioni pristup« nije neka izolovana pojava niti se iscrpljuje u nekoj trenutnoj ili privremenoj neadekvatnoj praksi, već da se taj »pristup« pokušava nametnuti kao stajalište koje pretenduje da se nametne kao da ono odražava suštinu odnosa samoupravnog udruženog rada. Taj trajni karakter »organizacionog pristupa«, kao određenog idejnog opredeljenja koje

[1] Reč je o novinskom izveštaju o izlaganju E. Kardelja na 25. sednici Predsedništva CK SK Makedonije. Na molbu redakcije »Nove Makedonije« E. Kardelj je autorizovao to svoje izlaganje, a »Nova Makedonija« objavila. Ovde navodimo deo tog teksta kako je bio objavljen u »Politici« od 4. XII 1976.

Digitized by Google

sebe smatra autentično socijalističkim i samoupravnim, iako, u stvari, predstavlja mimoilaženje suštine novih odnosa, Kardelj je podvrgao oštroj kritici:

»U nas se često udruženi rad shvata kao udruživanje radnika u osnovnu organizaciju udruženog rada, a preko nje u radnu, složenu i druge šire oblike organizovanja udruženog rada, pa se iz toga izvodi zaključak da je udruženi rad prvenstveno stvar oblika njegovog organizovanja. Tumačenje i prikazivanje sadržine udruženog rada samo kao oblika organizovanja radnika, kao nekakvog skupa radnika koji dolaze u istu organizaciju da bi zajedno radili, vuče za sobom jednu logiku koja zamagljuje činjenicu da se pre svega radi o objektivno datim uslovima, sredstvima i načinu rada, to jest o proizvodnim odnosima, o odnosima među samim radnicima u takvim objektivno datim uslovima društvenog rada, o sistemu ekonomskih kanala koji povezuju udruženi rad kao takav, a zatim i radnike u takvom radu. Na taj način se stvara ceo niz komplikacija u uređivanju dohodovnih odnosa i zamagljuje se njihova prava društveno-ekonomska suština. Time jedna organizaciona hijerarhijska građevina zamenjuje sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa među radnicima, a ona nije niti može biti sadržina udruženog rada. Organizaciona dimenzija samoupravnog udruženog rada je njegova izvedena, sekundarna pojava.«[2]

Kada se i ovlaš pogleda šta se zbivalo u međuvremenu od ovih Kardeljevih upozorenja, vidi se da je on duboko bio u pravu, ali da suština i značaj njegovih upozorenja nisu dovoljno ozbiljno shvaćeni. I — to nije dobro.

U praksi sprovođenja rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu »organizacioni pristup« je isuviše bio prisutan i stoga je došlo do negativnih posledica po razvoj samoupravljanja. Početkom ove godine, ocenjujući u kojoj smo sada fazi u našoj borbi za nove odnose, V. Bakarić je rekao:

»Kad smo 1974. godine donijeli Ustav, odredili smo kao osnovnu ćeliju ovoga društva osnovnu organizaciju udruženog rada. Pogledajmo kako ona od tada, od 1974. godine ili zapravo još od ranije, do danas napreduje i koju ulogu ona ima u društvu.

To je osnovna organizacija udruženog rada, po definiciji ona organizacija koja može dati samostalno robu na tržište. Da li se to ostvarilo? Nije! I to, gotovo bih rekao, apsolutno nije.«[3]

Posve je jasno da su zbivanja u osnovnoj organizaciji višestruko povezana sa zbivanjima u širim društvenim razmerama. Upravo zato što još ni izdaleka nije ostvarena ustavna koncepcija osnovne organizacije, ne ostvaruje se ni prava svrha sistema samoupravnog sporazumevanja. Taj je sistem zamišljen kao oblik povezivanja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Ali, ako osnovna ćelija tog sistema ne dobije i ne ispolji svoju

[2] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 10—11.

[3] Dr Vladimir Bakarić, *Brigu za napredak društva prenositi s političkog faktora na proizvođače*, »Komunist«, 13. III 1981.

Digitized by Google

pravu suštinu, onda ni sistem samoupravnog sporazumevanja neće moći da ostvari svoju suštinu. To nikako ne znači da taj sistem ne valja, već da se ne sprovodi adekvatno. Samo se time može objasniti da u praksi ima ogroman broj samoupravnih sporazuma, a istovremeno da dolazi do kidanja reprodukcionih tokova među organizacijama udruženog rada u do sada neviđenim razmerama. Evidentna je praksa da se mnogi samoupravni sporazumi zaključuju da bi se obezbedilo »samoupravno pokriće« za kršenje zakonskih normi, a nije redak slučaj da se oni zaključuju da bi učesnicima obezbedili monopolski položaj na tržištu ili neku drugu neosnovanu ekonomsku prednost.

Onaj pristup ostvarivanju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu koji Kardelj naziva »organizacionim pristupom« jako je prisutan i u sferi samoupravnog interesnog organizovanja. U toj oblasti se takođe ispoljila praksa stvaranja »samoupravne fasade«, a istovremeno se mimoilazi suština novih odnosa. Veliki broj samoupravnih interesnih zajednica još su u velikoj meri samo formalno »mesto slobodnog samoupravnog dogovaranja partnera o odnosima slobodne razmene rada«. A mnogo se više ispoljavaju kao paradržavne organizacije, kao organi koji odlučuju i koji su u stanju da nametnu svoje odluke.

Verovatno je »organizacioni pristup« ostvarivanju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu najviše prisutan u delovanju društveno-političkih zajednica. To se najneposrednije može uočiti u snažnoj težnji za zatvaranjem, iz čega nužno proizlaze i pokušaji nametanja svojih parcijalnih interesa »ostatku zemlje«. Gotovo svaka društveno-politička zajednica nastoji da što uspešnije organizuje »svoju« privredu, da tačno sagleda i što je moguće više zaokruži svoje materijalne i druge bilanse, da u uređivanju odnosa sa drugim društveno-političkim zajednicama nametne određene kriterijume kroz čiju primenu će steći izvesnu ekonomsku prednost itd. Interesantno je pri tome da gotovo niko ne spori da je reč o negativnom procesu sa neizbežnim negativnim posledicama, procesu koji onemogućava jugoslovensku privredu da se uspešnije nosi na svetskom tržištu, jer je lišava mogućnosti da koristi one prednosti koje donosi takozvana »ekonomija obima«, da razvija optimalne proizvodne i prometne kapacitete itd. Ali, ipak, svaki pojedinačni akt, koji je po svom dejstvu nesumnjivo sastavni deo tog negativnog procesa, biva uspešno i odlučno obrazložen kako je on, tobože, na liniji ostvarivanja suštine novih odnosa.

Nije ovde moguće, a to nije ni svrha ovog napisa, nabrojiti sve negativne posledice uticaja »organizacionog pristupa« u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Niti je ovde namera da se negira značaj organizacionog rada u sprovođenju tih rešenja. Želelo se, međutim, da se skrene pažnja na činjenicu da se »organizacioni pristup« nametnuo kao pretežni pravac u sprovođenju novih odnosa, da on — kako kaže Kardelj — mimoilazi suštinu novih odnosa, konzervira stanje i izaziva zastoj u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. Taj se zastoj mora

Digitized by Google

prevazići, moraju se obezbediti potrebni uslovi za brži razvoj socijalističkog samoupravljanja, jer to je neophodna pretpostavka za ukupan dalji razvoj društva. Moramo se ovde pozvati, u vezi s tim, na još jednu misao V. Bakarića:

»I mislim«, — kaže on u citiranom tekstu — »kad gledam razvoj našeg društva, onda smo pred tim da tu unesemo nešto novoga, to jest da ga dalje razvijamo. I to dalje razvijanje sastoji se, po mom mišljenju, upravo u tome da prevladamo te konzervativne momente, odnosno da brigu za napredak dalje prenosimo s ovog političkog faktora na agente, da tako kažem, udruženog rada.«[4] Treba biti načisto da je Bakarićev zahtev za prevladavanje »momenata konzervativizma« suštinski isti sa svojevremenim Kardeljevim zahtevom za prevladavanje »organizacionog pristupa« u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Takođe ne treba sumnjati da je tek u tom procesu prevladavanja starog, konzervativnog, koje se, za sad, uspešno prerušava u novo, moguće ostvariti ekonomski uspešan i stabilan razvoj našeg društva. A tek je to suštinski proces ekonomske stabilizacije.

III

Treba se, međutim, pozabaviti jednim veoma važnim pitanjem: kako je moguće da se »organizacioni pristup« nametne i bude prihvaćen kao glavni pravac društvene akcije u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu?

To je pitanje, izgleda, u početku mučilo i Kardelja. On je, u suštini, dao dosta jasan odgovor na njega. Osnova na kojoj izrasta »organizacioni pristup«, po Kardelju, jeste u nerazumevanju objektivnih ekonomskih zakonitosti socijalističkog samoupravnog društva. U vezi s tim navešćemo još jedan deo njegovog izlaganja na 25. sednici Predsedništva CK SK Makedonije, gde se već naznačuje pravac u kome treba tražiti odgovor na pomenuto pitanje:

»No, u nas je bio i još uvek je teži problem niske efikasnosti, ekonomičnosti u raspolaganju društvenim kapitalom. Na ovom putu po Makedoniji rekao sam u jednom razgovoru da smo mi, pošto smo uništili kapitalizam, mislili da ne treba mnogo da vodimo računa o kapitalu, iako smo stalno povećavali investicije i često je to dobrim delom išlo na teret radnih ljudi, odnosno njihove lične potrošnje i životnog standarda. Ali, mislim da nismo dovoljno vodili računa o tome da li je efekat tih investicionih ulaganja uvek bio najbolji, kao i o tome da li je u ranijem investicionom sistemu društveni kapital bio dovoljno efikasno korišćen itd.«[5]

---

[4] Isto.

[5] »Politika« od 4. XII 1976.

Digitized by Google

Nerazumevanje i nepoštovanje logike društvenog kapitala, koje se ispoljava u njegovom neefikasnom korišćenju, u niskoj efikasnosti investicija, ali i u njihovom prešírokom obimu, Kardelj je u svom izlaganju, kao što se vidi u navedenom tekstu, povezao sa starim sistemom investicija i proširene reprodukcije. Ali »organizacioni pristup« u sprovođenju novih odnosa isto je tako malo vodio računa o logici društvenog kapitala kao i stari sistem investicija. Navedenu opasku Kardelj je učinio krajem 1976. godine. U periodu koji je neposredno sledio formirali su se odnosi raspodele i potrošnje društvenog proizvoda koji su u još većem neskladu sa logikom efikasnog korišćenja društvenog kapitala. Započet je, verovatno, najveći val investicija u istoriji zemlje: njihovo učešće u društvenom proizvodu popelo se na oko 40% u 1980. godini.

Nerazumevanje i subjektivizam u korišćenju društvenog kapitala nisu, dakle, neka iznenadna i privremena pojava koja se, eto, u određenom periodu razvoja ispoljila u našoj praksi. Naprotiv, oni su u praksi dugo prisutni, a sada ne manje nego ranije. One, inače, imaju svoju osnovu i u dosadašnjoj izgradnji naše teorije dohotka. Neracionalan, ekonomski neefikasan i subjektivistički odnos prema korišćenju društvenog kapitala ima teorijsku osnovu u još uvek vladajućim teorijskim pogledima na sistem dohotka. »Posebno, taj bitan elemenat našeg sistema investicija i proširene reprodukcije uopšte« — kaže Kardelj — »bio je zapostavljen i u našoj teoriji dohotka i dohodovnih odnosa. U stvari, i najveća slabost naših teoretičara koji su se bavili izgradnjom dohodovnog sistema je u tome što su u svojim razmatranjima potcenjivali značaj efikasnosti i ekonomičnosti korišćenja društvenog kapitala.«[6]

Ova »najveća slabost« ne ograničava se samo na teoretičare koji su se bavili izgradnjom našeg dohodovnog sistema, već je duboko prisutna u našoj ukupnoj teoriji i praksi. I to nije slabost koja se ispoljava samo u oblasti investicija. Naprotiv, to je ukupan odnos potcenjivanja, bagatelisanja, pa i negiranja postojanja društvenog kapitala. U vezi s tim Kardelj, nešto kasnije, kaže: »Mislim da se u tom pogledu moramo osloboditi jedne zablude koja je veoma prisutna u našoj teoriji i u praksi. To je, pojednostavljeno govoreći, nekakvo potcenjivanje ili čak negiranje funkcije društvenog kapitala, odnosno da možemo ukinuti ekonomsku ulogu i funkciju sredstava društvene reprodukcije u našem sistemu. Naravno, kapital je izgubio klasni karakter time što njime vlada sam radnik, ali kapital je i dalje opredmećena vrednost kao izraz minulog rada — njegova vrednost nije nestala. Objektivni ekonomski zakoni ne mogu se zanemarivati.«[7]

Kada bi se tačno razumelo ono što je ovde Kardelj rekao, onda bi to mnogo pomoglo našim sadašnjim raspravama oko objektivnih ekonomskih zakonitosti. U tim raspravama za sad je

[6] Isto.
[7] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 46.

Digitized by Google

mnogo nejasnih gledišta, nejasno je ko šta podrazumeva pod pojmom objektivnih ekonomskih zakonitosti koje deluju u našem društvu.

Međutim, Kardelj jasno kaže: kapital kod nas postoji, time što smo uništili kapitalizam vrednost kapitala nije nestala. I to je, kaže, objektivna ekonomska zakonitost koja se ne može zanemarivati. Dalje, objektivna ekonomska zakonitost socijalističkog samoupravnog društva je i to da je kapital — koji je i dalje, kao i u kapitalističkom društvu, opredmećena vrednost, to jest minuli rad radnika — izgubio antagonistički klasni karakter jer njime vlada radnik i stoga postoji kao društveni kapital. Ova objektivna ekonomska zakonitost socijalističkog samoupravnog društva, kao i ona prva, ne sme se nikako zanemarivati bez teških štetnih posledica. Uvek kada se u praksi naruši ta objektivna zakonitost, kada radnici ne vladaju kapitalom, kapital dobija antagonistički klasni karakter. »Jer, kapital koji nije u rukama udruženih radnika i kojim oni ne gospodare u spletu međusobnih odnosa u udruženom radu« — kaže Kardelj — »mora postati izvor nekog monopolskog kapitala, što, u stvari, znači stvaranje neke snage izvan udruženog rada koja će raspolagati društvenim kapitalom bez odgovarajuće kontrole od strane radnika.«[8]

Građenjem novih odnosa putem »organizacionog pristupa«, koji ima osnovnu polaznu pretpostavku da kapital, u obliku društvenog kapitala, ne postoji u socijalističkom samoupravnom društvu, ne rešavaju se složena pitanja ovladavanja društvenim kapitalom od strane radnika. Jer, ako kapital ne postoji, nema se čime ovladavati.

Taj se suštinski nedostatak »organizacionog pristupa« ne može otkloniti insistiranjem da radnici ovladaju »procesom društvene reprodukcije«. Termin »proces društvene reprodukcije« ili »sredstva društvene reprodukcije« društveno-istorijski nisu određeni. Naime, u svim istorijskim uslovima je bilo i procesa društvene reprodukcije i sredstava društvene reprodukcije, pa i nije jasno kako, kroz koje odnose radnici treba kod nas njima da ovladaju. Kada je reč o društvenom kapitalu, onda je jasno na koji način jedino mogu radnici njime ovladati. »Suština samoupravljanja je« — kaže Kardelj — »u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom društvu država.«[9]

Reč je, dakle, o tome da u našem društvu objektivno postoji društveni kapital kao odnos, da njegove objektivne zakonitosti zahtevaju da se u društvu moraju vršiti određene funkcije, da radnici, koji rade, te funkcije moraju vršiti i samo na taj način mogu učiniti istorijski suvišnim sve druge društvene snage koje su ranije nosile i koje pretendiraju da i dalje nose te funkcije. Time radnici ovladavaju društvenim kapitalom. Ako, obrnuto, radnici ne ovladaju društvenim kapitalom onako kako to njegove

[8] Isto, str. 67.

[9] Isto.

Digitized by Google

unutrašnje zakonitosti zahtevaju, ako ne vrše uspešno funkcije koje se moraju vršiti u društvu, onda će te funkcije vršiti neko drugi van radnika — socijalistička država kroz razne oblike svog delovanja ili tehnokratija u preduzeću.

Prema tome, ostvarivanje suštine novih odnosa utvrđenih Ustavom i Zakonom o udruženom radu moguće je samo ako se pođe od činjenice, od objektivne ekonomske zakonitosti, da u našem društvu nužno deluje kategorija društvenog kapitala. Ti odnosi se, dakle, mogu ostvarivati samo kao odnosi društvenog kapitala koji je pod kontrolom radnika. Građenje odnosa van tog okvira, putem »organizacionog pristupa«, svodi se na stvaranje »samoupravne fasade«, a u stvari znači mimoilaženje suštine novih odnosa. Imajući sve to u vidu, jasno je da će samo svestranom, temeljnom kritičkom analizom prakse sprovođenja ustavnih rešenja biti moguće ustanoviti na kojim smo se tačkama u našem privrednom sistemu i koliko smo se do sad udaljili od suštine novih odnosa utvrđenih Ustavom i Zakonom o udruženom radu, o čemu će biti reči nešto kasnije.

IV

Sada se, za moment, moramo pozabaviti sledećim pitanjem: zbog čega jačaju tendencije u našem društvu koje su, u suštini, suprotne Kardeljevim shvatanjima o socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje? U praksi se one ispoljavaju tako što se kao glavni pravac sprovođenja ustavnih rešenja ipak probio »organizacioni pristup«, koji — kako sâm Kardelj kaže — stvara samoupravnu fasadu, a mimoilazi suštinu novih odnosa. U teoriji se te tendencije ispoljavaju u upornom i sad već predugom ćutanju oko osnovnih ideja E. Kardelja u vezi sa društvenim kapitalom i njegovim društveno-ekonomskim značajem u socijalističkom samoupravnom društvu. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da neki od najobimnijih teorijskih radova iz oblasti političke ekonomije socijalizma, objavljenih posle donošenja Ustava i Zakona o udruženom radu, svoju polaznu osnovu imaju u pretpostavci da u socijalističkom samoupravnom društvu ne postoji kapital-vrednost i da uopšte ne može biti reči o nekom društvenom kapitalu.

Ova nerazumevanja i rezerve prema ključnim Kardeljevim stavovima, koje su, očigledno, prisutne u našoj praksi i teoriji, ne zasnivaju se na nekom opredeljenju o pružanju otpora razvoju socijalističkog samoupravljanja. Naprotiv, one nastaju zbog nerazumevanja i neverice: odakle društveni kapital u socijalizmu i kako uopšte može da se socijalističko samoupravljanje razvija kroz odnose društvenog kapitala, a da ne sklizne u kapitalizam? Nije do kraja shvaćena suština Kardeljevih stanovišta, a time ni suština odnosa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, jer još uvek postoji i u teoriji i u praksi ta »najveća slabost« — kako kaže Kardelj — negiranja društvenog kapitala, ali za to

Digitized by Google

postoje razumljivi razlozi. Isuviše dugo se smatralo, učilo, verovalo da se uništenjem kapitalizma i kapitalističke klase uništava i kapital, da on u socijalističkom društvu ne može postojati.

Naime, tačno je da u borbu za uništenje kapitalizma i kapitalističke klase radnička klasa ulazi sa svešću da je to njen »poslednji i odlučni boj«. Zato se podrazumevalo da sve što postoji u kapitalizmu mora biti uništeno bez ostatka. Ali, odmah posle pobede, u tom obračunu, radnička klasa uviđa da je to zaista bio odlučni boj, ali nikako poslednji. Pred njom se tek tada otkriva pravo poprište na kome će ona morati biti glavni akter niza odlučnih bojeva, od kojih ni jedan nije lak, a svaki može da bude više ili manje sudbonosan. U tom nizu bojeva mnoge predstave koje su do određenog momenta važile kao neprikosnovene istine pokazaće se kao zablude.

U oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, na primer, odmah nakon njenog pobedonosnog ishoda, u Boljševičkoj partiji i vladi preovladavalo je shvatanje da sa uništenjem kapitalizma i kapitalističke klase treba uništiti i trgovinu i preći na »neposrednu razmenu proizvoda«. S tim se tada složio i Lenjin. U tu meru su polagane velike nade, a samo nepune tri godine bilo je dovoljno da se pokaže da je to zabluda, da trgovine mora biti i u novom društvu i da treba raditi na tome da ona oživi. To je prvi shvatio Lenjin. Njegovi saborci su to teže shvatali, a široki slojevi boljševičkih aktivista još teže. Međutim, društveni razvoj je imperativno zahtevao da se ta činjenica brzo i neodložno shvati. I — Lenjin je intervenisao, oštro, energično. On, u suštini, kaže da se revolucionarnost ne sastoji u upornoj odbrani zabluda, već u hrabrosti da se u pravo vreme one uoče i prevaziđu. Zato ni otporima oživljavanju trgovine nije priznavao revolucionarnost.

»Ne dopustimo« — kaže on, između ostalog, — »da nama ovlada »socijalizam osećanja« ili starorusko, poluaristokratsko-polumužičko, patrijarhalno nastrojenje, kojem je svojstveno spontano prenebregavanje trgovine.«[10]

Kapital-vrednost u socijalizmu postoji. To nije specifičnost jugoslovenskog društva. Ali specifično je za nas što se prvi srećemo sa potrebom da se ta činjenica otvoreno prizna. Takva potreba je nastala u Jugoslaviji zbog toga što je dosadašnji razvoj socijalističkog samoupravljanja doveo naše radnike najbliže do mogućnosti da zaista neposredno ovladaju kapitalom i da grade socijalističke samoupravne odnose proizvodnje na bazi društvenog kapitala. Ta im je mogućnost posle donošenja Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu tako reći na dohvatu, to je prvi sledeći korak društvenog razvoja, dakle sasvim aktuelan korak.

U ranijim fazama razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji prevladana je neposredna uloga socijalističke države kao posrednika između radničke klase i društvenog kapitala.

[10] Lenjin, *Dela*, 34, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, str. 376.

Digitized by Google

U sadašnjoj fazi treba prevladati ispoljene slabosti u obliku »organizacionog pristupa« i, kako kaže Bakarić, preneti brigu za razvoj društva od političkog faktora na udruženi rad. Time će se omogućiti da radnici društveni kapital stave zaista pod svoju kontrolu.

Sve dok nije u nekom socijalističkom društvu aktuelno preuzimanje neposredne kontrole nad kapitalom od strane radnika, sve dok je ta kontrola u rukama socijalističke države, nije neophodno, nije aktuelno ni priznavanje da u tom društvu postoji kapital kao vrednost. Čak to priznavanje za do tada postojeće odnose može biti opasno. Ako se, naime, prizna da društveni kapital postoji, mora se postaviti i pitanje: pod čijom je onda on kontrolom i zašto nije pod neposrednom kontrolom radnika?

Radnička klasa razvija svoju svest o svojoj vlastitoj istorijskoj misiji postepeno, u zavisnosti od realnog toka istorijskih zbivanja. Kada jedan period njene borbe bude uspešno pređen, ona se sreće sa novim zadacima sa kojima počinje novi period. A možda, i to je često slučaj, pre toga nije imala ni izdaleka jasnu predstavu o suštini tih novih zadataka. To je normalno: protivrečni, dijalektički razvoj svesti radničke klase u neposrednoj je vezi sa realnim dijalektičkim razvojem društva.

U sadašnjem periodu, da bi odlučnije i nesmetano krenuo proces građenja suštinski novih odnosa na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu, potrebno je da ne dopustimo da nama ovlada »socijalizam osećanja«, potrebno je da se oslobodimo »najveće slabosti« i zabluda o nepostojanju društvenog kapitala u socijalističkom samoupravnom društvu.

Izgleda, međutim, da postoji određeno strahovanje: ako se prihvati stanovište da u socijalističkom samoupravnom društvu postoji društveni kapital, nije li, onda, takvo socijalističko društvo, po svom osnovnom obeležju, suprotno Marksovoj viziji o socijalizmu?

Po našem mišljenju, to je strahovanje neosnovano.

Marks, naime, nije zastupao stanovište da će kapital kao vrednost nestati, da će prestati da postoji u socijalizmu, u prelaznom periodu. Naprotiv, on je jasno isticao da će istorijska misija kapitala biti završena tek na ulasku društva u komunizam, u besklasno društvo. Navešćemo neke njegove misli iz kojih se jasno vidi takvo stanovište:

»Velika povijesna strana kapitala je *stvaranje tog viška rada*, suvišnog rada sa stanovišta puke upotrebne vrijednosti, pukog izdržavanja, i njegov historijski poziv ispunjen je kada su se, s jedne strane, potrebe razvile toliko da je višak rada povrh potrebnog rada postao opća potreba, da proizilazi iz samih individualnih potreba, kada se, s druge strane, zahvaljujući strogoj disciplini kapitala kroz koju su prošla uzastopna pokoljenja, opća radljivost razvila kao opći posjed novog pokoljenja, i kada je, najzad, zahvaljujući razvitku proizvodnih snaga rada, što ih kapital (u svojoj neograničenoj strasti za bogaćenjem i u uslovima u kojima je jedino on i može realizirati) neprestano goni napri-

Digitized by Google

jed, stvar došla dotle da posjedovanje i održavanje općeg bogatstva, s jedne strane, zahtijeva samo malo radnog vremena za cijelo društvo, a s druge strane, radno se društvo prema procesu svoje napredujuće reprodukcije, svoje reprodukcije u sve većem obilju, odnosi naučno. Ispunjen je (podsećamo: reč je o istorijskom pozivu kapitala — S. A.), dakle, kad je prestao rad u kojem čovjek čini i ono što može dati stvarima da čine za njega.«[11]

Društvo u kojem, prema Marksovom mišljenju, neće biti mesta za istorijsku misiju kapitala, kada će ta misija već biti završena, to je društvo u kome je rad ukinut. To je, dakle, komunističko društvo. Socijalizam istorijski prethodi nastanku tog društva. U socijalizmu, stoga, kapital još nužno vrši svoju istorijsku misiju. Kada se u toj svetlosti pogledaju Kardeljeva stanovišta o društvenom kapitalu, postaje jasno da se ona suštinski oslanjaju na Marksovo shvatanje o istorijskoj misiji kapitala i u socijalizmu. Upravo zato što društveni kapital postoji u socijalizmu nezavisno od shvatanja i želje subjektivnih snaga, spajanje društvenog kapitala i rada, pod kontrolom onih koji rade, postaje centralno pitanje izgradnje socijalizma. Samo ako radnici obezbede svoju kontrolu nad društvenim kapitalom, ako uspešno vrše sve one funkcije koje se u društvu moraju vršiti, jer tako nalažu objektivne zakonitosti društvenog kapitala, pokazaće se da sve druge društvene snage — kapitalistička klasa, birokratija, tehnokratija — nemaju objektivnu osnovu za svoje postojanje i delovanje, da su istorijski izlišne.

V

Po svemu sudeći, neće biti moguće da se duže zadrži postojeći nejasan, zamagljen odnos prema društvenom kapitalu. Neće biti moguće zadržati stare zablude, a uspešno rešavati njihove posledice. Biće potrebno ostvariti široku i temeljnu raspravu koja će otvoriti perspektive za ostvarivanje novih odnosa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, a time i za brži i slobodniji ekonomski i svestran razvoj društva. Takva rasprava, međutim, mora biti tragalačka, usmerena ka jasnijem sagledavanju pravih puteva kretanja našeg društva na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu. U njoj će, očigledno, biti neizbežne polemike, ali ona ipak, da bi bila uspešna, mora biti tolerantna, kreativna i argumentovana.

Takva rasprava mora da zahvati naše postojeće teorijske predodžbe. Ponekad se gubi iz vida da gotovo svako konkretno stanovište u vezi sa rešavanjem nekog konkretnog privrednog problema — da parafraziramo Kardelja — vuče za sobom neku logiku, zasniva se na nekoj misaonoj predstavi o razvoju našeg društva. Stoga teorijske rasprave nisu irelevantne za praksu.

[11] K. Marks — F. Engels, *Dela*, 19, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 192.

Digitized by Google

Određena teorijska stajališta imaju isuviše veliki uticaj na praktična rešenja, u svakom slučaju, daleko veći nego što to izgleda.

Treba, međutim, biti potpuno načisto da neće biti dovoljno da se uspešno obave temeljne rasprave samo u čisto teorijskoj sferi. One same neće biti dovoljne. Biće neophodno temeljno preispitati naš privredni sistem.

U vezi sa tim zadatkom, s obzirom na sadašnju situaciju u našoj društvenoj svesti, treba obratiti pažnju na neke činjenice.

Postoji kod nas određena kritika sadašnjeg privrednog sistema, i to poodavno. U njoj je bilo ukazivano na neke očigledne defekte u pojedinim sistemskim rešenjima, ali ta kritika nije bila dovoljno fundirana, a nije bila uvek ni dovoljno jasno orijentirana. Bilo je u njoj i neprihvatljivih, antiistorijskih tonova. Bilo je, naime, pokušaja da se kroz kritiku postojećeg privrednog sistema provuku napadi na socijalističko samoupravljanje. Ali sa antisamoupravnih idejnih pozicija nije ni moguće izreći ozbiljnu i uspešnu kritiku sadašnjeg našeg privrednog sistema.

Ne može se, međutim, svaka kritika sadašnjeg privrednog sistema poistovetiti sa napadom na socijalističko samoupravljanje. Takva pozicija u određenim okolnostima jednako je štetna kao i napad na socijalističko samoupravljanje. Jer takva pozicija može sprečiti svaku kritiku našeg privrednog sistema. A kritika tog sistema ipak je neophodna, upravo radi daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Tu kritiku, međutim, treba izvršiti sa Kardeljevih polaznih stanovišta o društvenom kapitalu u socijalističkom samoupravnom društvu. Treba imati u vidu da naše »najveće slabosti«, naše nasleđene zablude o nepostojanju društvenog kapitala kod nas, zajedno sa »organizacionim pristupom« kroz koji se one manifestuju, u velikoj su meri prisutne i u našem privrednom sistemu. Površno i neodgovorno bi bilo smatrati da su te slabosti i zablude kao i »organizacioni pristup« prisutne samo u aktima donetim od strane nekih osnovnih ili drugih organizacija udruženog rada. Kardelj nije nikako dao osnova za takvo rasuđivanje, a ono nema nikakvu osnovu ni u realnom životu.

Podsetićemo ovde na vrlo interesantne Kardeljeve reči u uvodu njegove knjige *Slobodni udruženi rad:*

»U veoma širokim i demokratskim raspravama i diskusijama koje su vođene tokom pripreme Zakona o udruženom radu i Zakona o udruživanju organizacija udruženog rada u opšta udruženja i Privrednu komoru Jugoslavije iznosio sam i neke stavove koji nisu ušli u pomenute zakonske tekstove ili, pak, ne u potpunosti. Smatrao sam, međutim, da ih treba uključiti u ovu knjigu kao deo mojih ukupnih shvatanja i pogleda o suštini i karakteru društveno-ekonomskih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravnog udruženog rada. Ali te »razlike« ne mogu se nikako uzeti niti shvatiti kao neke moje ograde prema nekim rešenjima u Zakonu o udruženom radu ili, pak, kao moja kritika suštine osnovnih rešenja utvrđenih i regulisanih ovim Zakonom. One su više, da tako kažem, izraz mojih razmišljanja u naporima koje

Digitized by Google

činimo u pravcu unapređenja socijalističkih samoupravnih odnosa u slobodnom udruženom radu.«[12]

Prema tome, u daljoj borbi za izgradnju novih odnosa treba se držati sadašnjih rešenja u Zakonu o udruženom radu, ali ako se neka od njih pokažu neadekvatna, treba se još jednom okrenuti i onim Kardeljevim stavovima koji nisu »ušli« u taj Zakon.

Takva Kardeljeva rasuđivanja treba da budu polazna osnova i za kritiku sadašnjeg privrednog sistema. Nužno je da se pođe od činjenice da su u stvaranju sadašnjeg privrednog sistema bila prisutna nastojanja da se kroz njega razgranatije i konkretnije primene osnovna rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Ali u tim nastojanjima i paralelno sa njima neosporno su bile prisutne i određene zablude i slabosti. Stoga se i u privrednom sistemu dobrim delom ispoljio »organizacioni pristup«. To je glavni razlog što smo se u nekim važnim rešenjima privrednog sistema očigledno sukobili sa objektivnim ekonomskim zakonitostima društvenog kapitala. To, razume se, nije bila svesna orijentacija; naprotiv, nastojalo se da se dođe do najboljih rešenja. Ali, ako su neka od tih rešenja zaista slaba, ako svojim delovanjem ometaju mogućnosti da se uspešno koncipira i vodi politika ekonomske stabilizacije, ako upućuju na rasipanje ekonomskih snaga zemlje — treba ih menjati. Da bi se to činilo uspešno, potrebno je izvršiti produbljenu kritičku analizu sadašnjeg privrednog sistema. Nikako se ne treba zadovoljiti apriornom tvrdnjom da je naš privredni sistem dobar u celini, da ne treba u njemu ništa menjati, a da izlaz treba tražiti isključivo u njegovom potpunijem i doslednijem primenjivanju, odnosno u boljem ponašanju privrednih i drugih subjekata.

Jasan kurs ka otklanjanju svih onih rešenja koja u naš privredni sistem unose »samoupravni subjektivizam«, koja omogućavaju i upućuju da privredni subjekti svoje delovanje usmeravaju mimo i nasuprot objektivnih ekonomskih zakonitosti društvenog kapitala, proširiće bitno osnovu procesu ekonomske stabilizacije i stvoriće potrebne uslove za njeno uspešno ostvarivanje. Stoga je to nužan korak. Učinimo ga.

[12] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., Uvod.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ

I. Razvoj autonomije u SFRJ

Autonomija je u Jugoslaviji tesno povezana s federativnim uređenjem države. U suštini, ona je poseban izraz federativne strukture države.

Povezanost autonomije s razvojem federalizma u Jugoslaviji ne mogu negirati pristalice shvatanja da je autonomija kod nas samo oblik lokalne samouprave, to jest oni koji u prvi plan ističu značaj samoorganizacije (po njima, ona je pri federalnoj jedinici izvorna i neograničena, a pri autonomiji izvedena i ograničena). Doduše, u toj vezi razlike između shvatanja da je autonomija samo oblik lokalne samouprave i shvatanja da je ona oblik federacije[1] nisu značajne, jer nam nije stalo toliko do toga da utvrdimo teorijske razlike između autonomije i lokalne samouprave, odnosno između autonomije i federacije, koliko do toga da naglasimo povezanost razvoja jugoslovenskog federalizma i autonomije.

[1] Više o tome vidi: *Mala politička enciklopedija*, Beograd, 1966; dr A. Fira, *Autonomna jedinica u našem ustavnom sistemu*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 3—4/1962; dr I. Melvinger, *Odnos statuta i drugih opštih akata autonomnih pokrajina prema saveznim i republičkim propisima*, u: *Podela normativne funkcije između organa različitih političko-teritorijalnih jedinica*, IUP, Beograd, 1966.

Digitized by Google

Nova Jugoslavija je sa svojim celokupnim društvenim sistemom rezultat narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije u godinama 1941—1945. A tekovine toga razvoja su pre svega federalizam i s njime autonomija. Razume se da se neki elementi autonomije pokazuju i ranije, prvenstveno u politici Komunističke partije Jugoslavije u vezi s rešenjem nacionalnog pitanja, a i organizaciono je KPJ već i pre drugog svetskog rata bila tako uređena da je, pored drugih, Vojvodina imala svoj Pokrajinski komitet KPJ, a 1937. obrazovan je i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju.

Autonomija je u Jugoslaviji postala sastavni deo federativnog uređenja države kao oblika samoopredeljenja naroda Jugoslavije. Ipak, odluka o federativnoj strukturi Jugoslavije i odluka o autonomiji unutar nje nisu donesene u isto vreme: dok je odluka o federaciji donesena na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943, odluka o autonomiji donesena je kasnije.

Federacija se izgrađivala kao jedna od komponenata narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije; za njen razvoj u toku narodnooslobodilačke borbe karakteristične su tri etape: vreme od početka NOB do Drugog zasedanja AVNOJ-a, Drugo zasedanje AVNOJ-a i vreme posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, uglavnom godina 1944. U prvom periodu su pojedini narodi Jugoslavije postavljali temelje svoje državnosti, odnosno pripremali uslove za to da se državno-pravno konstituišu, ali su u isto vreme izražavali i težnju za povezivanjem s drugim narodima Jugoslavije. U drugom periodu, to jest na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu novembra 1943, postavljeni su temelji nove Jugoslavije, pri čemu je federacija jedan od tih temelja. U trećem periodu, pretežno u godini 1944, time što su pojedini jugoslovenski narodi potvrdili Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a iz Jajca i svaki za sebe izričito izjavio da se ujedinjuje s ostalim narodima u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, obrazovanje federacije je materijalnopravno završeno.[2]

Na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu jugoslovenski narodi su, ostvarujući pravo na samoopredeljenje, preko svojih delegata odlučili da nova Jugoslavija bude federacija: »Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine« — zapisano je u drugoj tački odluka AVNOJ-a.[3]

Time je bilo ostvareno samoopredeljenje pet naroda Jugoslavije (Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca), koji su

[2] Podrobnije: Ivan Kristan, *Razvoj jugoslovenskega federalizma do leta 1974*, »Pravnik«, br. 10—12/1975, str. 325. i sl.

[3] O Odlukama vidi: dr V. Šiftar, *Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji*, Maribor, 1976.

Digitized by Google

se ujedinili u federativnu državu sa šest federalnih jedinica, to jest Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom, Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom.[4]

Po Titovoj oceni na Drugom zasedanju AVNOJ-a tada još nije bilo vreme za odlučivanje o uređenju autonomije u Jugoslaviji; to pitanje biće uređeno posle oslobođenja. U martu 1944. je pisao da se na pitanje iz Vojvodine i drugih krajeva kako će biti s njima, da li će imati svoju autonomiju ili će biti priključeni nekoj drugoj federalnoj jedinici, u onom trenutku može odgovoriti samo to da će Vojvodina i druga područja koja za tim teže dobiti najširu autonomiju, »ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju«[5].

Pitanje autonomije je kasnije rešeno u okviru Srbije, i to na osnovu odluka najviših predstavničkih tela Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije; a to uređenje je potom potvrdio i AVNOJ na svom Trećem zasedanju u Beogradu avgusta 1945. godine.

Srbija se kao federalna jedinica konačno konstituisala kad je 11. novembra 1944. izabrala Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) kao najviši zakonodavni i izvršni organ u Srbiji; na taj način ona je potvrdila rad svojih delegata na Drugom zasedanju AVNOJ-a i u isto vreme ujedinjenje u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju (DFJ). Nadležni organi Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije su doneli odluke o priključenju federalnoj Srbiji tek kad je Srbija bila formirana kao federalna jedinica DFJ: Sandžak 29. marta 1945, Kosovo i Metohija 10. jula 1945. i Vojvodina 31. jula 1945.

Dok Sandžak nije izrazio želju za autonomijom (deo Sandžaka se tada priključio Crnoj Gori), tu želju su izrazili Vojvodina i Kosovo i Metohija.

Odluke Sandžaka i Kosova i Metohije je potom potvrdilo Predsedništvo AVNOJ-a i o tome podnelo izveštaj na Trećem zasedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. Odluka skupštine delegata Vojvodine poslata je, međutim, direktno Trećem zasedanju AVNOJ-a, koje ju je odobrilo na svojoj poslednjoj sednici 10. avgusta 1945. godine.[6]

Na toj osnovi je Predsedništvo Skupštine Srbije 3. septembra 1945. donelo zakon o administrativnoj podeli Srbije na srezove,

---

[4] Još pre zasedanja AVNOJ-a u Jajcu neki su zastupali stanovište da bi trebalo da bude pet republika, po pravilu: koliko nacija, toliko federalnih jedinica; Bosna i Hercegovina, prema tome, ne bi imala položaj autonomije. Ipak je nadvladao stav da i Bosna i Hercegovina treba da bude federalna jedinica. — Vidi: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* — Glavni procesi, Zagreb, 1978, str. 66—67.

[5] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, knj. I, str. 190.

[6] Vidi: Slobodan Nešović, *Tretje zasedanje AVNOJ*, Ljubljana, 1975.

Digitized by Google

Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu (APV) i Autonomnu Kosovsko-Metahijsku Oblast (AKMO).[7]

Tek time je okončan proces izgradnje jugoslovenske federacije, započet na Drugom zasedanju AVNOJ-a, kad je pitanje autonomije ostalo još otvoreno.

Kako Vojvodina tako i Kosovo i Metohija su se i pre odluka o priključenju Srbiji i o uređenju svoga autonomnog statusa razvijali u duhu autonomije i imali su svoje pokrajinske, odnosno oblasne predstavničke organe. U Vojvodini je postojao Glavni narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu od oktobra 1942, a Narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije izabran je na prvoj konferenciji Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju održanoj u vremenu od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944. na severu Albanije, na jugoslovensko-albanskoj granici. Na konferenciji je učestvovalo 49 delegata, od toga 43 Albanca.

U vezi s parolom »Kosovo republika«, koja se pojavila i proletos na demonstracijama na Kosovu, treba upozoriti na rezoluciju prve konferencije Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju i na kritičko reagovanje Centralnog komiteta KPJ na onaj deo rezolucije koji govori o priključenju Albaniji. U rezoluciji se, pored ostalog, navodi da na Kosovu i Metohiju većinu stanovništva čine Šiptari (Albanci), koji, kao ranije tako i danas, žele da se ujedine sa Šipnijom (Albanijom).[8]

Centralni komitet KPJ je inače pozitivno ocenio rad prve konferencije NOO za Kosovo i Metohiju, ali je na misao o ujedinjenju Kosova s Albanijom reagovao u dva pravca: prvo, naglasio je da treba pravilno shvatiti i popularisati Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje obezbeđuju ravnopravnost svih naroda i omogućavaju pravo na samoopredeljenje, a uperene su protiv svih hegemonista koji žele da stvaraju razne »velikonacionalne« države (velikosrbi, velikohrvati, velikoalbanci itd.). Drugo, naglasio je da sada još nije vreme za rešavanje teritorijalnih pitanja između Albanije i Jugoslavije i da bi bilo pogrešno postavljati na

---

[7] U stvari, takvo uređenje se predviđalo već na prvom zasedanju ASNOS-a u Beogradu 7. aprila 1945. Ipak je do tada formalna odluka o priključenju Srbiji bila donesena samo u Sandžaku, dok su delegati iz Vojvodine i Kosmeta saopštili ASNOS-u želju ovih dveju jedinica da se priključe federalnoj Srbiji kao autonomne jedinice. — Vidi podrobnije: J. Stefanović, *Ustavno pravo*, Zagreb, 1950, str. 216. i sl.

[8] »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim delom Šiptarskim narodom, a koji kao uvek, tako i danas želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome, osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario ove težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu, jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otcepljenja.« — Narodni odbor AKMO 1943 — 1953, Priština, 1955, str. 10. — Citirano prema: dr S. Aksić, *Uzroci nastanka autonomije Kosova i Metohije*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, IUP, Beograd, 1967, str. 140.

Digitized by Google

dnevni red bilo kakva sporna pitanja. »Danas se radi ne o tome da se razgraniče Albanija i Jugoslavija — obe okupirane od Nemaca — nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja — u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugog.«[9]

Narod Kosova i Metohije nikad nije potvrdio ideju o priključenju toga područja Albaniji, jer je to bio izraz politike velikoalbanaca, pri čemu su se zanemarivali interesi pripadnika drugih naroda i narodnosti na Kosovu i Metohiji. Kao što je poznato, Oblasni narodnooooslobodilački odbor Kosova i Metohije je preko svojih delegata na zasedanju Skupštine Srbije (ASNOS) 7. aprila 1945. u Beogradu saopštio svoju želju da Kosovo i Metohija budu autonomna jedinica u okviru federalne Srbije. A zaključak o priključenju Kosova i Metohije Srbiji sa statusom autonomne oblasti Oblasni odbor Kosova i Metohije prihvatio je 10. jula 1945. u Prizrenu.

II. Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina na temelju Ustava FNRJ iz 1946. i Ustava SFRJ iz 1963.

Ustav FNRJ iz 1946. godine potvrdio je dostignuti stupanj federativne izgradnje nove Jugoslavije, čiji je sastavni deo bilo i autonomno uređenje. Ustav FNRJ (čl. 2) utvrđuje šest republika — federalnih jedinica i u okviru Srbije Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu (APV) i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku Oblast (AKMO).

Osim toga, Ustav sadrži još nekoliko odredaba koje uređuju položaj republika i autonomnih pokrajina i oblasti u federaciji, odnosno koje se odnose na uređenje organa vlasti u tim jedinicama. U Veću naroda Narodne skupštine FNRJ, čiji je zadatak da obezbeđuje ravnopravnost naroda, odnosno prava republika, republike su zastupljene sa po 30 poslanika, APV je zastupljena sa 20 poslanika i AKMO sa 15 poslanika.[10]

Ustav FNRJ određuje osnovnu organizaciju organa vlasti u republikama i autonomnim jedinicama. Ali u tom pogledu postoje prilične razlike između položaja republika i položaja autonomnih jedinica, pa i između jedne i druge autonomne jedinice.

Tako, na primer, republika ima izvan odredaba saveznog Ustava pravo na samoorganizaciju, dok je za obe autonomne jedinice to pravo ograničeno time što savezni Ustav prepušta odre-

[9] *Pismo CK KPJ od 28. marta 1944. Oblasnom komitetu za Kosmet o greškama u dotadašnjem radu i o najvažnijim zadacima*, u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom I, knjiga 19, Beograd, 1969, str. 463—464.

[10] Prema Ustavu iz 1946. godine, izbori u Veće naroda bili su još neposredni, pa su tako obe autonomne jedinice bile neposredno predstavljene u tom domu. Ustavnim zakonom 1953. uvedeni su posredni izbori u Veće naroda, koje je postalo sastavni deo Saveznog veća.

Digitized by Google

đivanje prava i područja autonomije autonomnih jedinica ustavu republike (čl. 103. Ustava FNRJ). Republika ima svoj *ustav* koji samostalno donosi. Svaka autonomna jedinica donosi svoj *statut* koji mora biti u skladu s Ustavom FNRJ i s ustavom republike i potvrđuje ga republička skupština (čl. 104. Ustava FNRJ).

Po strukturi najviših organa vlasti autonomne jedinice se među sobom razlikuju: autonomna pokrajina ima *narodnu skupštinu* koja bira glavni izvršni odbor autonomne pokrajine, a autonomna oblast ima *oblasni narodni odbor* koji je ovlašćen da bira oblasni izvršni odbor (čl. 105. i 106. Ustava FNRJ). Mandatni period narodne skupštine autonomne pokrajine i oblasnog narodnog odbora jednak je i iznosi tri godine.[11]

Između autonomne pokrajine i autonomne oblasti razlika je tada bila i u tome što je autonomna pokrajina imala pravosudnu autonomiju i s tim vrhovni sud, čije je sudije birala skupština autonomne pokrajine, a autonomna oblast nije imala pravosudnu autonomiju, pa prema tome ni sopstveni vrhovni sud.

Ustav Narodne Republike Srbije iz 1947. godine je, polazeći od Ustava FNRJ, podrobnije određivao uređenje obeju autonomnih jedinica. U skladu s Ustavom FNRJ i Ustavom NR Srbije delovanje obeju autonomnih jedinica su određivali njihovi statuti, to jest Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine (APV) i Statut Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti (AKMO), koje su donosili Pokrajinska skupšina APV i Oblasni odbor AKMO, a potvrđivala ih je Narodna skupština NR Srbije.[12]

Ustavni zakon iz 1953. godine[13] ostao je pri sličnim opredeljenjima i obezbeđenju položaja autonomije kao i Ustav SFRJ iz godine 1946. Ipak su karakteristične naročito dve odredbe Ustavnog zakona. Prvo, izričito je naglašeno da su zagarantovana autonomna prava Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti (čl. 113/1 Ustavnog zakona). Drugo, od tada obe autonomne jedinice samostalno donose svoje statute, kojima u skladu s Ustavom Narodne Republike Srbije određuju organizaciju i nadležnosti svojih organa vlasti (čl. 114/2 Ustavnog

[11] U tom pogledu tada je još postojala razlika između položaja republike i autonomnih jedinica, jer je mandatni period republičke skupštine (kao i Savezne skupštine) iznosio četiri godine. Na drugoj strani, za mesne narodne odbore mandatni period je bio samo dve godine. U Ustavu SFRJ mandatni period svih društveno-političkih zajednica je izjednačen na četiri godine, s obzirom na to da je položaj predstavničkih organa svih društveno-političkih zajednica izjednačen.

[12] Potvrđivanje statuta autonomnih jedinica od strane republičke skupštine bilo je inače komponenta načela demokratskog centralizma, na osnovu kojega su bili oblikovani odnosi nadređenosti i podređenosti među upravno-teritorijalnim jedinicama (odnosno njihovim narodnim odborima) unutar republike. U tome pogledu su autonomne jedinice bile, dakle, izjednačene s ostalim upravno-teritorijalnim jedinicama u okviru republike.

[13] *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti*, »Službeni list FNRJ«, br. 3/1953.

Digitized by Google

zakona). Time je unekoliko povećana samostalnost autonomnih jedinica i njihovo pravo na samoorganizaciju.

Međutim, i na osnovu Ustavnog zakona je ostala statusna razlika između autonomne pokrajine i autonomne oblasti: predstavnički organ vlasti autonomne pokrajine je narodna skupština autonomne pokrajine (sastavljena od pokrajinskog veća i veća proizvođača), dok je predstavnički organ autonomne oblasti oblasni narodni odbor (sastavljen od oblasnog veća i veća proizvođača); u Veću naroda Narodne skupštine FNRJ autonomna pokrajina ima 6 poslanika, a autonomna oblast 4 poslanika.[14]

Ustav SFRJ iz 1963. godine[15] nije u suštini menjao temelje, odnosno položaj autonomije, mada je tekst Ustava iz 1963. godine manje jasan i kategoričan u garancijama autonomije nego Ustav iz 1946. i Ustavni zakon iz 1953. godine.[16]

Karakteristična je, na primer, razlika u formulaciji čl. 2. Ustava iz 1946. i Ustava iz 1963. godine. Dok Ustav FNRJ iz 1946. u čl. 2. navodi Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku Oblast u okviru Republike Srbije, Ustav SFRJ iz 1963. ne navodi autonomne jedinice kao sastavne delove Republike Srbije, već polazi od pretpostavke jedinstvene teritorije federacije koju čine teritorije šest republika kao federalnih jedinica. Kad se u Ustavu određuje sastav Veća naroda Savezne skupštine, govori se izričito o republičkoj delegaciji u koju svaka autonomna jedinica bira po pet poslanika (čl. 166/2 Ustava SFRJ), dok su po Ustavu FNRJ iz 1946. godine i jedna i druga autonomna jedinica birale svoje poslanike u Veće naroda neposredno (mada ne jednak broj).

Na drugoj strani, najznačajnija novost u Ustavu iz 1963. godine je to što je *izjednačen status obeju autonomnih jedinica*, ili, bolje rečeno, ukinuta je autonomna oblast i uvedena samo autonomna pokrajina. Tako je dotadašnja AKMO podignuta na nivo Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije.[17]

U skladu sa sistematikom čl. 2. Ustava SFRJ, autonomne jedinice se obrađuju u poglavlju Ustava o republici, gde se najpre

---

[14] Ustavnim zakonom je izmenjena dvodomna struktura Savezne skupštine: ukinuto je ranije Veće naroda kao samostalan dom i uvedeno Veće naroda kao sastavni deo Saveznog veća. Istovremeno su izmenjeni izbori i broj članova Veća naroda. Umesto ranijih neposrednih izbora, sada su republička veća svake republike birala po 10 poslanika (ranije 30), pokrajinsko veće autonomne pokrajine 6 poslanika (ranije 20) i oblasno veće autonomne oblasti 4 poslanika (ranije 15 poslanika).

[15] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, »Službeni list SFRJ«, br. 14/1963.

[16] Na takvo mišljenje upozorava dr A. Fira u svom referatu o ustavnopravnom razvoju autonomnih jedinica na simpozijumu u Novom Sadu 1967. godine. — Vidi *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, IUP, Beograd, 1967, str. 49.

[17] Naziv Autonomna Pokrajina Kosovo namesto ranijeg Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija uveden je tek ustavnim amandmanom XVIII na Ustav SFRJ iz 1968. godine.

Digitized by Google

javlja opšta norma o ustavnoj osnovi za uvođenje autonomije.[18] Tek potom su u okviru Socijalističke Republike Srbije navedene Autonomna Pokrajina Vojvodina i Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija (čl. 111. Ustava SFRJ).

Promene Ustava SFRJ iz 1963. godine izvršene ustavnim amandmanima u godinama 1967, 1968. i 1971. bitno pojačavaju položaj autonomije.[19]

Dok je Ustav iz 1963. izjednačio status obeju autonomnih jedinica tako da od tada obe autonomne jedinice imaju položaj autonomne pokrajine, ustavnim amandmanima je položaj autonomne pokrajine bitno pojačan u odnosu prema položaju republike. A Ustavom SFRJ iz 1974. godine, koji je te ustavne promene preuzeo i dalje ih razvio, ustavni položaj autonomnih pokrajina je u velikoj meri približen ustavnom položaju republika ili je s njima čak i izjednačen.

Sa tog stanovišta je značajna pre svega kvalitativna promena normativne funkcije autonomne pokrajine. Po Ustavu iz 1963. najviši pravni akt autonomne pokrajine je bio njen statut, koji je samostalno donosila skupština autonomne pokrajine. Statut je bio isto tako najviši pravni akt i opština i srezova, dok je republika sve vreme imala svoj ustav. Autonomna pokrajina nije donosila ni pokrajinske zakone (kako je to činila republika), već je odnose iz svojih nadležnosti uređivala odlukama i drugim propisima.[20] Odluka je isto tako osnovni propis i za opštine i srezove.

Godine 1968. autonomna pokrajina je dobila ustavni zakon kao najviši pravni akt, kojim je u skladu s načelima Ustava Jugoslavije i republičkim ustavom određivala prava i dužnosti autonomne pokrajine (amandman XVIII). Tada je uveden i pokrajinski zakon umesto odluke kao osnovnog propisa autonomne pokrajine.

Time se od tada položaj autonomne pokrajine i u jednom i u drugom pogledu normativne funkcije razlikuje od položaja opštine i sreza. U pogledu zakonodavne funkcije autonomna pokrajina je s republikom izjednačena u tom smislu što i republika i autonomna pokrajina društvene odnose uređuju zakonom. Odnos republičkog i pokrajinskog zakona prema saveznom zakonu je jednak: ako republički ili pokrajinski zakon nije u saglasnosti

[18] To znači da Ustav iz 1963. još zadržava shvatanje da postojeće autonomije nisu završene, već da se mogu osnivati i druge autonomne pokrajine na teritorijama s posebnim nacionalnim sastavom ili, pak, na teritorijama s drugim posebnostima. Autonomna pokrajina se obrazuje u republici — to ne znači samo u Republici Srbiji — ali obrazovanje ili ukidanje autonomne pokrajine stupa na snagu kad se potvrdi u Ustavu Jugoslavije.

[19] *Ustavni amandmani I—VI*, »Službeni list SFRJ«, br. 18/1967; *Ustavni amandmani VII—XIX*, »Službeni list SFRJ«, br. 55/1967; *Ustavni amandmani XX—XLII*, »Službeni list SFRJ«, br. 29/1971.

[20] Ustav Narodne Republike Srbije iz 1963. (čl. 139) određuje da pokrajinska skupština i njeni organi donose odluke, naredbe, uputstva, rešenja, pravilnike, zaključke i preporuke. Odluke kao opšte propise može donositi samo pokrajinska skupština.

Digitized by Google

sa saveznim zakonom, privremeno se — do odluke Ustavnog suda Jugoslavije — primenjuje savezni zakon (čl. 149. Ustava SFRJ iz 1963. i amandman XVIII, tačka 2). Inače, tada je još postojala razlika između autonomne pokrajine i republike u pogledu ustavne funkcije, što je ukinuo tek Ustav iz 1974. godine.

I na području pravosudne funkcije je posle 1968. godine položaj autonomne pokrajine izjednačen s položajem republika, jer Ustav određuje (amandman IV, tačka 4) da autonomna pokrajina ima vrhovni sud, koji na području autonomne pokrajine vrši prava i dužnosti republičkog vrhovnog suda. Ustav SFRJ je ujedno predviđao mogućnost da se ustavnim zakonom autonomne pokrajine odredi da vrhovni sud autonomne pokrajine ima neka prava u pogledu ocenjivanja saglasnosti propisa i drugih opštih akata izdatih u pokrajini s pokrajinskim ustavnim zakonom i drugim pokrajinskim propisima.

Ustavnim amandmanima 1971. izvršeno je dalje jačanje ustavnog položaja autonomne pokrajine.

Među izvršenim izmenama svakako na prvom mestu treba pomenuti ustavnu polaznu osnovu kojom se određuje ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina u federaciji, odnosno uzajamni odnos republika i autonomnih pokrajina, na jednoj, i federacije, na drugoj strani. To je princip da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u republikama i u autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u federaciji ona prava koja su u zajedničkom interesu svih radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije i koja su određena u Ustavu SFRJ (amandman XX, tačka 1).

To znači da su republike i autonomne pokrajine izvorno i primarno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti. Federacija se gradi iz republika i iz autonomnih pokrajina.

Time su autonomne pokrajine postale konstitutivni element federacije. To je izraženo u novoj definiciji SFRJ (amandman XX, tačka 2), gde je zapisano, pored ostalog, da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih republika i autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine, koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije.

Pošto je autonomna pokrajina postala konstitutivni element federacije, ona u skladu s tim učestvuje u organima federacije i u vršenju funkcija federacije: osim u Veću naroda, autonomne pokrajine su zastupljene u Predsedništvu SFRJ (amandman XXX), u Saveznom izvršnom veću (amandman XXXVIII), u Ustavnom sudu Jugoslavije (amandman XL), a autonomne pokrajine isto tako daju saglasnost na najznačajnije odluke organa federacije (amandman XXXIII) i dr. Sve te izmene su sastavni deo sada važećeg uređenja na osnovu Ustava iz 1974. godine, pa ih pominjemo kao njegovu komponentu.

Digitized by Google

III. Ustavni položaj autonomnih pokrajina na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine

Autonomna pokrajina u ustavnom sistemu Jugoslavije na temelju Ustava iz 1974. godine izjednačena je u najvećoj mogućnoj meri s republikom. Ta izjednačenost je dostigla stepen koji bi se teško mogao povisiti a da se ne izgubi smisaona razlika između republike i autonomne pokrajine. Ako pokušamo navesti elemente po kojima su republika i autonomna pokrajina jednake i one po kojima se one razlikuju, biće više prvih nego drugih elemenata.

Na prvom mestu bi bila dva formalna kriterijuma po kojima se *autonomna pokrajina razlikuje od republike:* prvo, element državnosti i, drugo, dvojna vezanost autonomne pokrajine (ona je sastavni deo federacije i ujedno sastavni deo republike). Uz ta dva mogli bismo dodati i treći kriterijum, to jest razlike u paritetnoj zastupljenosti u organima federacije, mada se taj kriterijum može posmatrati i iz drugog ugla, jer se tu pojavljuju prvenstveno kvantitativne, a manje načelne razlike u zastupljenosti.

Kriterijum državnosti se kao razlika najočitije izražava u ustavnoj *definiciji republike,* koja je postavljena kao država, i u ustavnoj *definiciji autonomne pokrajine,* koja nije postavljena kao država.

»Socijalistička republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti« (čl. 3. Ustava SFRJ).

Ustav SR Srbije preuzima po sadržini tu definiciju republike i dopunjuje je dvama elementima: da je SR Srbija država srpskog naroda i delova drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive i da su u njenom sastavu SAP Vojvodina i SAP Kosovo (čl. 1. Ustava SR Srbije).

Tome nasuprot, autonomna pokrajina je definisana jednostavno samo kao »društveno-politička zajednica«, a ne kao država: »Socijalistička autonomna pokrajina je autonomna socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica zasnovana na temelju vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi, u kojoj radni ljudi i građani, narodi i narodnosit ostvaruju svoja suverena prava; a kada u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti republike kao celine tako određuje Ustav Socijalističke Republike Srbije, onda i u ovoj republici« (čl. 4. Ustava SFRJ).

Sadržinski jednaku definiciju autonomne pokrajine sadrže i Ustav SR Srbije (čl. 291) i ustavi obeju autonomnih pokrajina. Ipak su, za razliku od uopštene definicije u Ustavu SAP Vojvodine, kakvu sadrži već Ustav SFRJ, u Ustavu SAP Kosovo navedeni narodi i narodnosti koji tamo žive.[21]

[21] »Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo je autonomna socijalistička demokratska društveno-politička i samoupravna zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih Albanaca, Muslimana, Srba,

Digitized by Google

Otkako u jugoslovenskom federalizmu postoji autonomija, kriterijum državnosti je stalan kriterijum razlikovanja republike i autonomne jedinice (sada autonomne pokrajine, a do 1963. godine i autonomne oblasti): republika je definisana kao država, a autonomna pokrajina ne.[22]

Tako autonomna pokrajina nema svog državljanstva, državnog grba i državne zastave.[23] I pored toga što autonomna pokrajina nije definisana kao država, ona ima *predsedništvo autonomne pokrajine*, to jest organ koji su u svoje vreme imale samo federacija i republike i koji je bio izraz njihove državnosti.[24]

Druga karakteristika po kojoj se autonomna pokrajina razlikuje od republike je *njena dvojna vezanost:* na jednoj strani je (pored republike) konstitutivni *element federacije*, a na drugoj strani je *sastavni deo republike.* Time je autonomnoj pokrajini zagarantovana autonomnost kao neposrednom sastavnom delu federacije. U isto vreme je za nju karakteristična i određena ograničenost, koja je posledica toga što je sastavni deo republike kao države. To se izražava u pojedinim *vidovima ustavnosti i zakonitosti.*[25]

Ipak to što su obe autonomne pokrajine sastavni deo SR Srbije ne utiče na činjenicu da kao sastavni delovi federacije imaju ravnopravan položaj s republikama. Pretpostavka da se suverena prava radnih ljudi, naroda i narodnosti ostvaruju u republici i u autonomnoj pokrajini (Ustav SFRJ, Osnovna načela, I/2), fak-

---

Turaka, Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti i etničkih grupa, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi« (čl. 1. Ustava SAP Kosovo).

[22] S tim u vezi bismo upozorili na položaj autonomne republike u Sovjetskom Savezu, koja od tri oblika autonomije (osim autonomne republike, postoje još autonomna oblast i autonomni okrug) ima najveću samostalnost, ali se isto tako razlikuje od savezne republike koja ima položaj federalne jedinice i u Ustavu SSSR iz 1977. je definisana kao »suverena sovjetska socijalistička država« (čl. 76. Ustava SSSR). Za autonomnu republiku savezni Ustav ne daje takvu definiciju, već naglašava da je u sastavu savezne republike, da ima svoj ustav, da se njena teritorija ne može menjati bez njenog pristanka itd. Ali u Ustavu Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR) iz 1978. godine se kaže da je autonomna republika »sovjetska socijalistička država« u sastavu RSFSR.

[23] Ustav SAP Kosovo utvrđuje pravo svih naroda i narodnosti Kosova da upotrebljavaju svoju nacionalnu zastavu.

[24] U prvom ustavnom periodu do 1953. godine šef države je bio Prezidijum Narodne skupštine FNRJ. Tada su i republike imale svoje prezidijume republičkih skupština. Posle 1953. godine prezidijumi su ukinuti, a samo na saveznom nivou je uveden predsednik Republike.

[25] U vidu se imaju, pored ostalog, sledeći vidovi ustavnosti i zakonitosti: pokrajinski ustav ne sme biti u suprotnosti s Ustavom SR Srbije (čl. 226. Ustava SR Srbije); pokrajinski zakoni moraju biti u skladu s republičkim zakonom koji se primenjuje na celoj teritoriji Republike (čl. 228. Ustava SR Srbije); ako pokrajinski zakon nije u skladu s republičkim zakonom koji se primenjuje na teritoriji cele Republike, do odluke Ustavnog suda Srbije primenjuje se republički zakon (čl. 229. Ustava SR Srbije); pokrajinski zakoni i drugi propisi pokrajinskih organa objavljuju se na srpskohrvatskom jeziku i na jezicima narodnosti koje određuje pokrajinski ustav (čl. 233. Ustava SR Srbije).

Digitized by Google

tički se prenosi i na odnos između autonomnih pokrajina i Socijalističke Republike Srbije: u autonomnim pokrajinama radnji ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, osim onih koja se u zajedničkom interesu svih radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti republike kao celine ostvaruju u republici (čl. 291. Ustava SR Srbije).

S druge strane, može se navesti niz *kriterijuma po kojima je ustavni položaj autonomne pokrajine približan položaju republike, odnosno izjednačen s njim.* Sadržinski radi se o tretiranju istog pitanja kao i pri ranije navedenim kriterijumima, samo što nas ovde više interesuju sličnost i jednakost nego razlike. Navešćemo neke od tih karakteristika (od kojih smo neke već pomenuli).

Neposredni sastavni delovi federacije su, pored republika, postale i autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina. To se vidi u definiciji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (čl. 1. Ustava SFRJ) i u njenoj strukturi (čl. 2. Ustava SFRJ). U tom pogledu se, dakle, Ustav iz 1974. razlikuje od Ustava iz 1963. godine, koji u strukturi federacije (čl. 2) nije navodio autonomne pokrajine.

Iz toga slede dva načela: prvo, *načelo ravnopravne zastupljenosti* republika i autonomnih pokrajina u organima federacije (paritetno načelo) i, drugo, *načelo odgovornosti republika i autonomnih pokrajina* kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj Jugoslavije kao celine (Ustav SFRJ, Osnovna načela, I/2 i 3).

Paritetno načelo treba posmatrati odvojeno kad je reč o republikama i kad je reč o autonomnim pokrajinama. Smisao toga načela je da u organima federacije obezbeđuje ravnopravnu zastupljenost republika bez obzira na njihovu veličinu, kao i autonomnih pokrajina bez obzira na njihovu veličinu.

Pri tom autonomne pokrajine po pravilu nisu izjednačene s republikama, već imaju odgovarajuće manje zastupstvo u organima federacije.[26] Jedino je u Predsedništvu SFRJ obezbeđen brojčano jednak paritet za republike i obe autonomne pokrajine: Predsedništvo SFRJ sačinjavaju po jedan član iz svake republike i iz svake autonomne pokrajine.[27]

Značaj paritetnog načela je, dakle, u tome što obezbeđuje neposredno učešće u organima federacije kako republikama tako i autonomnim pokrajinama, pri čemu *nije značajna brojčano različna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina.* Zato je taj princip značajniji sa stanovišta približavanja položaja auto-

[26] U Saveznom veću Skupštine SFRJ ima po 30 delegata iz svake republike i po 20 delegata iz svake autonomne pokrajine; u Veću republika i pokrajina Skupštine SFRJ ima po 12 delegata iz svake republike i po 8 delegata iz svake autonomne pokrajine; u Ustavnom sudu Jugoslavije ima po 2 člana iz svake republike i po 1 iz svake autonomne pokrajine itd.

[27] Ustavnim amandmanom XXXVI iz 1971. godine, kad je uvedeno Predsedništvo SFRJ, bio je određen različit broj članova iz republika (po 2 člana) i iz autonomnih pokrajina (po 1 član). To uređenje je važilo samo do 1974. godine.

Digitized by Google

nomne pokrajine položaju republike nego sa stanovišta njihovog podvajanja.

U sistemu odlučivanja na nivou federacije kada republike i autonomne pokrajine daju svoju saglasnost na najznačajnije odluke organa federacije, brojčano različna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina nije od bitnog značaja, *jer treba da se postigne sporazum između svih republika i obe autonomne pokrajine.* Tako autonomna pokrajina može isto tako efikasno kao i republika odbaciti predlog organa federacije.

Zato brojčano različita zastupljenost republika i autonomnih pokrajina u pojedinim organima federacije ima smisla samo u formalnom razlikovanju republike kao statusno samostalnije i autonomne pokrajine kao statusno manje samostalne teritorijalne jedinice federativne organizacije Jugoslavije.

Element izjednačavanja ustavnog položaja autonomnih pokrajina s položajem republika je i normativna samostalnost autonomnih pokrajina. Već smo pomenuli da su ustavni amandmani iz 1968. godine načelno izjednačili autonomnu pokrajinu s republikom time što je autonomna pokrajina dobila pravo da izdaje *(pokrajinske) zakone* umesto ranijih odluka. Najviši pravni akt autonomne pokrajine bio je tada ustavni zakon (umesto ranijeg statuta), dok je republika imala svoj ustav. Na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine postignuta je načelna izjednačenost autonomne pokrajine s republikom i u pogledu ustavodavne funkcije: od tada i autonomna pokrajina ima svoj ustav kojim utvrđuje svoja prava i dužnosti i uređuje svoju organizaciju pridržavajući se saveznog Ustava i Ustava SR Srbije. Time autonomna pokrajina dobija, dakle, pravo na samoorganizovanje koje po sadržini odgovara pravu na samoorganizovanje republike.[28]

Pokrajinski ustav i republički ustav izjednačeni su u svom odnosu na Ustav SFRJ: i za jedan i za drugi važi načelo da *ne smeju biti u suprotnosti* s Ustavom SFRJ (čl. 206. Ustava SFRJ). Slično važi i za odnos pokrajinskog ustava prema Ustavu SR Srbije: prvi ne sme biti u suprotnosti s drugim (čl. 226. Ustava SR Srbije).

Ipak, za otklanjanje suprotnosti između pokrajinskog ustava i Ustava SR Srbije *nije propisan* postupak, kao što nije propisan ni za otklanjanje suprotnosti između republičkog, odnosno pokrajinskog ustava i Ustava SFRJ. Razrešavanje takvih suprotnosti je više političko nego pravno pitanje.[29]

---

[28] Federalne jedinice ostvaruju pravo na samoorganizovanje u prvom redu donošenjem svojih ustava. — Miodrag Jovičić, *Savremeni federalizam*, Beograd, 1973.

[29] Kao što Ustavni sud Jugoslavije daje Skupštini SFRJ mišljenje o tome da li je republički ustav, odnosno pokrajinski ustav u suprotnosti s Ustavom Jugoslavije (čl. 378. Ustava SFRJ), na sličan način i Ustavni sud SR Srbije daje Skupštini SR Srbije mišljenje o tome da li je pokrajinski ustav u suprotnosti s Ustavom SR Srbije (čl. 402. Ustava SR Srbije). To nije postupak ocene ustavnosti pokrajinskog ustava i mišljenje Ustavnog suda nije njegov sastavni deo.

Digitized by Google

Logična posledica postojanja pokrajinskog ustava je i uvođenje pokrajinskog ustavnog suda. To znači dalje izjednačavanje ustavnog položaja autonomne pokrajine s položajem republike. U nadležnosti ustavnog suda autonomne pokrajine je odlučivanje o ustavnosti i zakonitosti sa stanovišta pokrajinskog ustava i pokrajinskih zakona.

U pogledu podele nadležnosti između Ustavnog suda SR Srbije (čl. 401. Ustava SR Srbije) i ustavnih sudova autonomnih pokrajina (čl. 395. Ustava SAP Vojvodine i čl. 327. Ustava SAP Kosovo) važi sličan odnos kao pri podeli nadležnosti između Ustavnog suda Jugoslavije, na jednoj, i republičkih, odnosno pokrajinskih ustavnih sudova, na drugoj strani: kao što Ustavni sud Jugoslavije ne odlučuje uvek o ustavnosti u odnosu na savezni zakon[30], tako ni Ustavni sud SR Srbije ne odlučuje uvek o zakonitosti u odnosu na republički zakon.[31]

Autonomne pokrajine su izjednačene s republikama pri odlučivanju o najznačajnijim pitanjima na nivou federacije.[32] Reč je o poslovima o kojima savezni organi mogu odlučivati samo *na osnovu* saglasnosti nadležnih republičkih i pokrajinskih organa.[33] U tim slučajevima stanovišta pokrajinskih organa imaju jednaku težinu kao i stanovišta republičkih organa.

To znači da skupština svake od dveju autonomnih pokrajina kao i skupština svake od šest republika može odbiti da dâ saglasnost na neki predlog zakona o kojem odlučuje Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ i time pokreće postupak za donošenje zakona o privremenim merama (čl. 301. Ustava SFRJ). Isto tako bi svaka autonomna pokrajina mogla, kao i svaka republika, sprečiti usvajanje Ustava SFRJ ako ne bi dala saglasnost na promenu koju je prihvatilo Savezno veće Skupštine SFRJ (čl. 402. Ustava SFRJ).

Autonomne pokrajine su izjednačene s republikama i u *međunarodnim odnosima:* kao republike, i autonomne pokrajine ostvaruju saradnju s organima i organizacijama drugih država i s međunarodnim organizacijama, i to u okviru utvrđene spoljne

[30] Odlučivanje o tome da li su propisi organa društveno-političkih zajednica (osim saveznih organa) u suprotnosti sa saveznim zakonom za čije izvršavanje nisu odgovorni savezni organi, nije u nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije, već u nadležnosti ustavnih sudova republika, odnosno autonomnih pokrajina.

[31] Ustavni sud autonomne pokrajine odlučuje o tome da li su propisi i drugi opšti akti u autonomnoj pokrajini u suprotnosti s republičkim zakonom koji Skupština SR Srbije donosi na osnovu saglasnosti obeju pokrajinskih skupština (čl. 372. Ustava SAP Kosovo i čl. 395. Ustava SAP Vojvodine).

[32] O oblicima učešća republika i autonomnih pokrajina u ostvarivanju funkcija federacije vidi podrobnije: Strobl — Kristan — Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, Ljubljana, 1981, str. 356. i sl.

[33] Treba pomenuti pre svega zaključivanje nekih međunarodnih ugovora (čl. 271. Ustava SFRJ), odlučivanje Veća republika i pokrajina na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština (čl. 286/2 Ustava SFRJ), postupak pri menjanju Ustava SFRJ (čl. 398—402. Ustava SFRJ).

Digitized by Google

politike Jugoslavije i međunarodnih ugovora (čl. 271/2 Ustava SFRJ).

Pri izvršavanju saveznih zakona i drugih propisa autonomne pokrajine su isto tako izjednačene s republikama (čl. 273. Ustava SFRJ).

U ustavnom sistemu je, dakle, na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine položaj autonomne pokrajine u bitnim odnosima približen položaju republike. Takve ocene su bile izrečene već prilikom usvajanja ustavnih amandmana 1971. godine u vezi s paritetnim načelom i oblicima odlučivanja u federaciji.[34] Danas važeći ustav je taj proces nastavio. Pa ipak, autonomna pokrajina, uprkos svemu, nije formalno izjednačena s republikom: ona nije država i sastavni je deo republike.

IV. Osnova za nastanak autonomije u SFRJ

Kao osnovu za nastanak autonomije u Jugoslaviji možemo navesti ova tri elementa:

— prvo, poseban nacionalni sastav na nekoj teritoriji;

— drugo, posebnosti istorijskog razvoja koje se održavaju u posebnim društveno-ekonomskim karakteristikama neke teritorije; i

— treće, slobodno izražena volja stanovništva takve teritorije.

Sva tri elementa treba smatrati kao celinu. Teško je, naime, izdvojiti samo nacionalni element, a zanemariti druge, ili, pak, obrnuto — insistirati samo na privrednim faktorima, a zanemariti nacionalni element. Prema tome, ako je očigledna međusobna povezanost prvog i drugog elementa, koji predstavljaju sadržinsku osnovu autonomije, značajan je isto tako treći element, to jest volja stanovništva.

I u ustavnim dokumentima se ti elementi tretiraju kao osnova za uvođenje autonomije. U tom pogledu je najeksplicitniji bio Ustav iz 1963. godine, gde je bilo rečeno da republika na svojim područjima s posebnim nacionalnim sastavom ili na područjima s drugim osobenostima može obrazovati autonomne pokrajine, i to na osnovu izražene volje stanovništva (čl. 111. Ustava SFRJ iz 1963. godine).[35]

---

[34] Naglašavanje jednakih prava pokrajina pri odlučivanju na nivou federacije, kao i njihovo relativno jednako predstavljanje u federaciji, izazvalo je utisak da pokrajine stvarno postaju isto što i federalne jedinice, to jest socijalističke republike. — Pavle Ristić, *Razvoj ideje federalizma u ustavnim tekstovima od 1946. do 1969*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 254.

[35] Ustav SFRJ iz 1963. godine je još polazio od koncepta da je obrazovanje autonomije otvoren proces i da, prema tome, svaka republika može obrazovati autonomne pokrajine ako su ispunjeni navedeni uslovi. Ipak, Ustav određuje da obrazovanje autonomne pokrajine ili njeno ukidanje stupa na snagu tek kad se potvrdi u Ustavu Jugoslavije. Ustav SFRJ iz godine 1974. je napustio takav koncept otvorene autonomije i konkretno je odredio obe autonomne pokra-

Digitized by Google

Za *SAP Vojvodinu* naglašava se osobeni istorijski razvoj područja, koje ima karakteristike »geografsko-kulturne celine«, u kojoj su se naselili pripadnici raznih slovenskih i neslovenskih nacionalnosti, gde su Srbi živeli skoro dva veka politički odvojeni od Srbije i gde živi snažna mađarska manjina.[36] Kulturno-istorijski razvoj Vojvodine, posebno s obzirom na nacionalni sastav stanovništva, zajednički život više nacionalnosti i njihovi međusobni odnosi i uticaji imali su odlučujuću ulogu pri konstituisanju Vojvodine kao autonomne pokrajine.[37]

Slični elementi se navode i kao osnov autonomije Kosova. U prvom planu je mešovit nacionalni sastav stanovništva (Albanci čine 3/4 stanovništva, a osim njih tamo žive Srbi, Crnogorci, Muslimani i dr.), a uz to su odlučujući kriterijumi privredna nerazvijenost, kulturna zaostalost (visok stupanj nepismenosti) i poseban istorijski razvoj.[38]

Na sadašnjem stupnju razvoja jugoslovenskog društva i za autonomne pokrajine *odlučujući osnov postaje*, razumljivo, *sistem socijalističke samoupravne demokratije*. Ustavni položaj koji imaju narodnosti nije jedini uzrok nastanka autonomne pokrajine niti može biti njena isključiva funkcija, jer se svi istinski interesi naroda i narodnosti, bez obzira na naš društveni razvoj, pojavljuju u funkciji samoupravnog udruženog rada: ničega nema bez stvarnih problema i procesa njegovog istorijskog oslobođenja.[39]

V. Parola: »Kosovo republika«

Već podugo, a naročito u proleće 1981. prilikom nacionalističkih demonstracija u nekim mestima na Kosovu, mogla se čuti i parola da Kosovo mora postati republika. Taj zahtev je s naročitim intenzitetom podržavala albanska štampa.[40]

S tim u vezi treba objasniti naročito ova dva pitanja:

— prvo, *kako stoji stvar s pravom narodnosti (nacionalnih manjina)*[41] *na samoopredeljenje* na koje se pozivaju u paroli »Kosovo republika«; i

---

jine, to jest Socijalističku Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Socijalističku Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu u okviru Socijalističke Republike Srbije. U drugim republikama nema autonomija.

[36] Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, str. 666.

[37] Dr M. Kovačević, *Osnovi i uslovi nastanka, razlozi i način obrazovanja Autonomne Pokrajine Vojvodine*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, Beograd, 1967, str. 158.

[38] Dr S. Aksić, *Uzroci nastanka autonomije Kosova i Metohije*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 133. i sl.

[39] Milan Mali, *Autonomna pokrajina u svetlu aktuelnih problema federalizma i nacionalnog pitanja*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 263.

[40] Vidi, pored ostalog, prevod članka iz albanskog dnevnika »Zeri i populit«: *Zahtev da se Kosovu prizna status republike je pravedan*, »Naši razgledi«, Razgledi po svetu, 12. jun 1981.

[41] U ustavnom sistemu SFRJ se posle 1963. godine, umesto izraza »nacionalna manjina«, upotrebljava izraz »narodnost«, koji znači pripadništvo narodu koji živi u drugoj državi. To su u SFRJ albanska, mađarska, italijanska narodnost i druge.

Digitized by Google

— drugo, *šta je pozadina te parole,* kakve ciljeve imaju njeni nosioci.

U nekim raspravama se pojavilo pitanje da li su autonomne pokrajine nastale na osnovu načela o samoopredeljenju. Posebno se za Kosovo navodi celokupan razvoj i naglašava samoopredeljenje kao osnov nastanka i razvoja autonomije Kosova. To podvlači naročito albanska štampa. Sve to bi trebalo da dovede do zaključka da je zahtev da se Kosovu prizna status republike — pravedan.

Izvesno je da je ustanovljenje oba oblika autonomije (Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Oblasti Kosova i Metohije) posle oslobođenja rezultat i sastavni deo samoopredeljenja naroda Jugoslavije.

Federativno uređenje Jugoslavije zasniva se na načelu samoopredeljenja naroda, koje znači pravo naroda da obrazuje sopstvenu državu i da se slobodno povezuje s drugim narodima, odnosno državama (pa je, prema tome, sastavni deo samoopredeljenja i pravo na otcepljenje).

U okviru samoopredeljenja jugoslovenskih naroda ostvareno je i samoopredeljenje nacionalnih manjina (narodnosti), ali ne u obliku obrazovanja sopstvenih država nacionalnih manjina, već u obliku autonomije. Kad je na Drugom zasedanju AVNOJ-a novembra 1943. donesena odluka o ustanovljenju šest država — federalnih jedinica kao obliku samoopredeljenja naroda Jugoslavije, pitanje autonomije još nije bilo razjašnjeno. Zato je tada prihvaćeno samo načelo da se nacionalnim manjinama garantuju sva nacionalna prava. O obliku autonomije je odlučeno u vremenu između Drugog i Trećeg zasedanja AVNOJ-a, tako da je to uređenje konačno potvrđeno na Trećem zasedanju AVNOJ-a avgusta 1945. u Beogradu.

To znači da je samoopredeljenje naroda Jugoslavije i narodnosti u stvari celina, i to tekovina zajedničke oslobodilačke borbe i revolucije u godinama 1941—1945. Samoopredeljenje je ostvareno *na osnovu saglasnosti i slobodno izražene volje svih naroda i nacionalnih manjina* (narodnosti). Sadašnji ustav Jugoslavije je takođe zajednički dogovor svih naroda i narodnosti. Zato se i buduće izmene moraju zasnivati na dogovoru svih.

Ishodište i cilj samoopredeljenja bili su od samog početka jasni.

Ishodište je bila svest o zajedničkim životnim interesima naroda i narodnosti na teritoriji koja je trajno izložena ukrštanju interesa velikih sila, saznanje da se samo udruženi možemo održati i razvijati svako svoju nacionalnu samostalnost. To saznanje je već od ranije bilo centralni stav u politici Komunističke partije Jugoslavije u vezi s rešavanjem nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda, a naročito ga je naglašavao Edvard Kardelj kao strateg u rešavanju nacionalnog pitanja.[42]

[42] Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* »Komunist«, Beograd, 1973.

Digitized by Google

Cilj tako ostvarenog samoopredeljenja je bio isto tako jasno određen: *obezbediti punu ravnopravnost naroda i narodnosti.* Tome cilju trebalo je da služi upravo federativno uređenje Jugoslavije da bi ona bila »istinska domovina svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike«, kao što je zapisano u odluci AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom načelu.

To ishodište i cilj samoopredeljenja, koji su važili u vreme ostvarenja samoopredeljenja u toku narodnooslobodilačke borbe, važe i danas, posle četrdeset godina, na osnovu Ustava iz 1974. godine: *zajednički životni interesi na toj teritoriji i potpuna ravnopravnost.* Sve ustavne reforme federacije posle oslobođenja imale su u vidu upravo ta načela iz vremena AVNOJ-a. Bez ikakve rezerve može se reći da je Ustav iz 1974. najdoslednije zaokružio taj proces, jer nije ojačao samo ravnopravnost naroda i položaj republika u federaciji, već pre svega i ravnopravnost narodnosti, odnosno autonomnih pokrajina.

Kao što nije sporno da je samoopredeljenje narodnosti sastavni deo samoopredeljenja naroda s kojima narodnosti povezuje zajednički životni interes[43], tako nije sporno ni to da je oblik samoopredeljenja bio različit: jugoslovenski narodi (koji nemaju svoju državu drugde) ostvaruju ga u obliku republike kao države, a narodnosti (nacionalne manjine), koje su delovi naroda koji već imaju svoju državu, u obliku autonomije koja se iz dva statusno različita oblika (pokrajina i oblast) razvila u jedan oblik, to jest u pokrajinu. Za autonomnu pokrajinu karakterističan je mešovit sastav stanovništva i poseban istorijski razvoj. A to znači da nacionalnost nije jedini kriterijum za autonomiju.

Najdan Pašić naglašava da je ustanovljenje šest republika i dve autonomne pokrajine u okviru Republike Srbije rezultat doslednog marksističkog rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u uslovima obezbeđenja teritorijalne celovitosti Jugoslavije, a to je jedna od revolucionarnih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. »Pošto je Jugoslavija konstituisana na principu nacionalnog samoopredeljenja, ne može da postoji neka teritorija koja bi bila van sastava postojećih republika kao država naroda Jugoslavije.«[44]

---

[43] To, u konačnoj konsekvenci izraženo samoopredeljenje ukazuje na samoopredeljenje naroda *(peoples selfdetermination),* kako danas međunarodno pravo u pretežnoj meri objašnjava smisao samoopredeljenja sa stanovišta subjekata samoopredeljenja. — Vidi: Ernest Petrič, *Varstvo manjšin in pravica do odcepitve,* »Teorija in praksa«, Ljubljana, br. 4—5/1981, str. 584.

[44] Najdan Pašić, *Poreklo nesporazuma* (intervju za NIN), NIN, 17. maj 1981, str. 12: »Bilo je diskusija o tome da li će delovi Vojvodine, na primer, biti u sastavu Hrvatske ili u sastavu Srbije. Ali nikada se nije razmišljalo da bi bilo koja pokrajina bila izvan republike, već samo o tome da ona uđe u sastav odgovarajuće republike, gde za to postoje svi istorijski, nacionalni i drugi razlozi i opravdanja.«

Digitized by Google

To je ustavnopravni osnov formalnog razlikovanja republike (samoopredeljenje naroda) i autonomne pokrajine (samoopredeljenje narodnosti), mada je faktički stupanj izjednačenosti autonomne pokrajine s republikom, kako smo već konstatovali, već dostigao gornju granicu.

Tim pitanjem se bavi i međunarodnopravna doktrina, i to u vezi sa zaštitom nacionalnih manjina. Većinom se zastupa stanovište da nacionalne manjine nemaju pravo na samoopredeljenje, a naročito ne na otcepljenje.[45]

Ta doktrina se zasniva na praksi Organizacije ujedinjenih nacija koja proističe iz potrebe za obezbeđenjem integriteta država i zaštite mira i sigurnosti i saradnje u svetu; naime, opstanak mnogih država bio bi ugrožen ako bi svaka nacionalna manjina ostvarila pravo na samoopredeljenje u obliku otcepljenja. Zbog toga *razni oblici autonomije i posebna manjinska prava predstavljaju oblik samoopredeljenja tih manjina.* Svaka akcija i poziv na promenu državnog uređenja tih država je u suprotnosti s međunarodnim pravom. Jedino u slučaju kad manjina ne bi uživala nacionalna prava ili bi čak bio ugrožen njen opstanak, zahtev za samoopredeljenjem i otcepljenjem manjine bio bi legitiman. To je granična linija između samoopredeljenja manjina i nelegitimnog separatizma.[46]

Naglašavanje zaštite nacionalnih manjina u međunarodnom pravu, kako sa stanovišta garantovanja ljudskih prava pripadnicima nacionalnih manjina tako i sa stanovišta zaštite međunarodnog mira, bezbednosti i saradnje, zaista proističe iz bitne pretpostavke koju *razvijamo kao konstantu jugoslovenske federacije,* a to je *potreba za zajedništvom* različitih naroda i narodnosti, potreba za životom ljudi u zajednici.

Savremeni svet postaje sve otvoreniji za razne migracione procese, za razne oblike saradnje, za razne oblike uzajamnog uticanja. Zato je svaki pokušaj izolacije i razdvajanja ljudi samo na osnovu jednoga kriterijuma, to jest nacionalnosti, u suprotnosti sa zakonitostima savremenih društvenih procesa. Ti pokušaji su izraz zakasnelog buržoaskog nacionalizma. Perspektiva budućeg razvoja kod nas i u svetu nije postavljanje sve više novih državnih granica i njihovo stalno menjanje, već uklanjanje granica.

I upravo zbog toga u jugoslovenskoj socijalističkoj federativnoj zajednici razvijamo brojne elemente zajedničkog življenja ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Samoupravljanje i interesi udruženog rada predstavljaju takvu univerzalnu osnovu zajedništva ljudi, zajedničkog življenja graditelja boljeg, humanijeg društva.[47]

---

[45] Podrobnije vidi: Ernest Petrič, navedeno delo, str. 592. i sl.

[46] Isto, str. 595.

[47] »Nacionalno pitanje mi smo riješili u okviru postojećih republika«, naglasio je Tito političkom aktivu Zagreba 1971. godine prilikom provale nacionalizma. »U slijedećoj etapi, kako je to predviđeno amandmanima, u republikama će se dalje usavršavati unutrašnji

Digitized by Google

Izlučiti iz toga element nacionalnosti i podići ga kao fetiš iznad svega ostalog i na toj osnovi prebrojavati ljude znači pokušaj da se točak istorije zavrti unazad, u period buržoaskog nacionalizma, i da se ponište tekovine socijalističke izgradnje u Jugoslaviji.

A baš to dolazi do izražaja u paroli »Kosovo republika« i u nacionalističkoj propagandi koja dolazi iz Albanije kao podrška toj paroli. Albanska propaganda navodi neravnopravnost Albanaca na Kosovu, odnosno u Jugoslaviji kao osnovni argument za »opravdani zahtev da Kosovo dobije položaj republike«. U navedenom članku, na primer, »Zeri i populit« tvrdi da Albanci u Jugoslaviji ne uživaju prava za koja su prolivali krv sa ostalim narodima Jugoslavije, da su nacionalno ugnjeteni, da se protiv Kosova sprovodi šovinistička politika itd.

Pitanje »neravnopravnosti Albanaca« u Jugoslaviji, odnosno na Kosovu treba posmatrati iz dva ugla: prvo, sa stanovišta činjenične istine i, drugo, sa stanovišta posledica koje bi imalo ostvarenje drukčije ravnopravnosti Albanaca u Jugoslaviji za ostale narode i narodnosti, naročito na Kosovu.

U pogledu prvog, to jest u pogledu tvrdnje da su Albanci u Jugoslaviji neravnopravni, da su nacionalno ugnjeteni itd., teško bi se moglo reći nešto drugo već da je to *primer neprijateljske nacionalističke propagande.* Uvođenje pariteta u funkcijama federacije i način odlučivanja u federaciji izjednačuju autonomne pokrajine s republikama.[48]

Nacionalna kultura Albanaca je u punom razmahu. Obezbeđeno je školstvo na albanskom jeziku, od osnovne škole do univerziteta. U bivšoj Jugoslaviji gotovo bez ikakvih škola i kulturnih ustanova, Kosovo je posle oslobođenja doživelo neslućen polet. Visoko školstvo se razvijalo daleko preko materijalnih mogućnosti. Prištinski univerzitet je treći u Jugoslaviji po broju studenata; albanskih studenata na Kosovu ima dva puta više nego u svoj Albaniji itd. Te činjenice ukazuju na sve drugo pre nego na nacionalno ugnjetavanje Albanaca u Jugoslaviji.

Takvu neprijateljsku propagandu negiraju sami Albanci, koji inače poznaju prilike i u drugim delovima sveta. Kad je dr Hajredin Hodža ocenjivao doprinos ustavnih amandmana 1968. godine ravnopravnom položaju narodnosti u Jugoslaviji, on je naglasio da ni u jednoj državi gde je pratio položaj nacionalnih manjina nije našao ni približno tako pozitivno tretiranje manjina kakvo je u Jugoslaviji.[49]

---

odnosi. A to, u prvom redu, znači dalje razvijanje samoupravljanja, a ne nikakva politička rastrojavanja« *(Nacionalno pitanje i revolucija,* Beograd, 1978, str. 393).

[48] Naglašavajući da Albanac može postati šef jugoslovenske države, Jovan Raičević se pita da li u nekoj drugoj državi pripadnik nacionalne manjine može postati šef države (Jovan Raičević, *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«,* »Socijalizam«, br. 6/1981, str. 895).

[49] »Želim da ukažem na činjenicu da sam imao priliku da pratim položaj nacionalnih manjina u mnogim zemljama i da sam u nekim zemljama i neposredno posmatrao taj položaj, ali nigde nisam mogao

Digitized by Google

Tu misao je dr Hajredin Hodža, profesor Univerziteta u Prištini, još određenije ponovio ove godine posle izbijanja iredentističkih demonstracija na Kosovu: »Obišao sam više od šezdeset zemalja, prisustvovao sam na najznačajnijim svjetskim skupovima organiziranim o toj temi posljednjih godina. Na osnovi svega toga došao sam do zaključka koji niko ne može opovrći: nijedna nacionalna manjina u svijetu nije ostvarila prava kakva je ostvarila albanska narodnost u socijalističkoj Jugoslaviji. — Albanska narodnost u Jugoslaviji ima ista prava kao i nacije. Ovdje bih naveo samo jedan podatak: vlastiti univerzitet. To još u svijetu imaju Madžari u Rumunjskoj i Švedani u Finskoj; uz napomenu da je Prištinski univerzitet potpuno autonoman, a ovi u drugim zemljama nisu to u potpunosti.«[50]

U pogledu drugog ugla neravnopravnosti Albanaca, to jest u pogledu zahteva da Albanci u Jugoslaviji dobiju umesto autonomije republiku jer bi tek time, navodno, postali ravnopravni, važi ocena da je parola »Kosovo republika« i način na koji ju je postavila albanska propaganda — kontrarevolucionarna i neprijateljska, jer je njen cilj da se postigne promena ustavnog uređenja Jugoslavije, promena njenih unutrašnjih granica i da se na kraju postigne priključenje Kosova Albaniji.[51]

Postavlja se pitanje zašto propaganda iz Albanije toliko naglašava da Kosovo mora postati republika. Normalno je da je svaki narod zainteresovan samo za jednu, a ne za dve države — kako bi bilo u slučaju Albanije i republike Kosovo. *Interes Albanije za dve države otkriva se sa stanovišta potencijalnog otcepljenja Kosova od Jugoslavije i priključenja Albaniji.* Zato je zahtev za republikom Kosovo samo prvi pripremni korak za planirani drugi, to jest za priključenje Kosova Albaniji. Da stvar tako stoji, može se zaključiti iz prigovora tiranskog dnevnika »Zeri i populit« što se u Beogradu među raznim varijantama o uređenju Kosova samo o jednoj varijanti nije raspravljalo — o priključenju Kosova Albaniji.[52]

Otuda tolika nostalgija za stanovištem izraženim na prvom zasedanju NOO Kosova i Metohije decembra 1943. da se Kosovo priključi Šipniji (Albaniji), za stanovištem koje narod Kosova

---

ni približno da uočim ovakav afirmativni tretman nacionalnih manjina u tim zemljama. Stoga smatram da i ovim faktorom socijalistička Jugoslavija izražava velika preimućstva svoga samoupravnog bića i demokratskih i humanih odnosa u njoj« (Hajredin Hodža, reč u diskusiji na simpozijumu, u: *Karakter i funkcije federacije*, Beograd, 1968, str. 251).

[50] Hajredin Hodža, u intervjuu za »Vjesnik«, »Vjesnik«, Zagreb, 9. maj 1981.

[51] Ta ocena je prihvaćena na sednicama organa Saveza komunista, i to Pokrajinskog komiteta SK Kosova, Centralnog komiteta SK Srbije i Centralnog komiteta SK Jugoslavije početkom maja 1981. Vidi uvodne referate Ali Šukrije, Tihomira Vlaškalića i Lazara Mojsova, u: »Socijalizam«, br. 4/1981.

[52] Vidi navedeni prevod članka *Zahtev da se Kosovu prizna status republike je pravedan*, »Naši razgledi«, 12. jun 1981.

Digitized by Google

nikad nije prihvatio, već se odlučio da živi u okviru federativne Jugoslavije.

Pored toga što je parola albanskih nacionalista da Kosovo mora postati republika neprihvatljiva sa stanovišta ustavnog uređenja jugoslovenske federacije i autonomije kao njene komponente i sa stanovišta međunarodne doktrine o samoopredeljenju nacionalnih manjina, ona je neprihvatljiva i sa ova dva gledišta:

— prvo, jer smera na promenu unutrašnjeg uređenja Jugoslavije i potencijalno ugrožava njen integritet; i

— drugo, jer je osnova te parole nacionalističko načelo ujedinjavanja Albanaca u Jugoslaviji i isticanja Kosova kao etnički čiste albanske teritorije, a to je upereno protiv interesa ostalih naroda i narodnosti i potkopava zajedništvo različitih naroda i narodnosti kao prirodan i nužan oblik življenja na nacionalno mešovitim teritorijama.

Iredentističke težnje albanskih nacionalista na Kosovu nisu novijeg porekla, već se pojavljuju u stvari kao produženje raznih kvislinških i fašističkih organizacija koje su se u toku rata borile protiv narodnooslobodilačkog pokreta jugoslovenskih naroda i protiv tekovina revolucije. Organi državne bezbednosti su otkrili više neprijateljskih nacionalističkih i iredentističkih organizacija i grupa koje su na Kosovu delovale s konačnim ciljem da se postigne otcepljenje Kosova i drugih delova Jugoslavije gde žive Albanci (Makedonija, Crna Gora), a potom i njihovo priključenje Albaniji. Formula za to trebalo bi da bude najpre Kosovo — republika.[53]

Do slične neprijateljske pozadine nacionalističkih parola na Kosovu došlo se i u oceni na sednici Centralnog komiteta SK Srbije, gde je Tihomir Vlaškalić naglasio da su parole »Hoćemo republiku milom ili silom«, »Eksploatacija Kosova«, kao i niz drugih koje govore o »etnički čistom Kosovu« neposredno usmerene protiv ostalih naroda i narodnosti, naročito protiv Srba, Crnogoraca i Turaka. Parola o »republici Kosovo« jednako je opasna kao i parola o priključenju toj »republici« delova Makedonije i Crne Gore gde žive Albanci. Napad na ustavni poredak i integritet Srbije samo je prvi korak ka ugrožavanju integriteta i ustavnog poretka Jugoslavije.[54]

Albanska nacionalistička zamisao o etnički čistoj republici Kosovu i o ujedinjenju svih Albanaca u jednu republiku negira jednu od osnovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije, to jest bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, koje je osnova njihovog zajedničkog života i zajedničke izgradnje socijalizma. Parola o etnički čistom Kosovu nudi, umesto stvarne ravnopravnosti i zajedništva naroda i narodnosti, njihovo neprestano prebrojavanje i šovinizam.

---

[53] Ali Šukrija, *Nacionalizam i iredentizam na Kosovu*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 523.

[54] Tihomir Vlaškalić, *Uzroci i posledice događaja u SAP Kosovo*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 547.

Digitized by Google

Ako Albanci na Kosovu nisu ravnopravni zato što nemaju republiku, treba postaviti pitanje a kako bi posle u takvoj albanskoj republici bilo s drugim narodima i narodnostima. Logika te parole je da i drugi narodi i narodnosti moraju dobiti svoju republiku, jer bi inače bili neravnopravni s Albancima. Pošto bi isti kriterijum morao važiti i za Vojvodinu, a ne samo za Kosovo, imali bismo samo u Srbiji nekoliko novih republika.[55]

Svako takvo nacionalističko prebrojavanje i pregrupisavanje naročito je sudbonosno za nacionalno mešovite teritorije kakve su obe ove pokrajine. Protiv drugih naroda i narodnosti vrše se brojni pritisci i šovinistički ispadi koji idu čak dotle da se pripadnici pojedinih naroda i narodnosti počinju *iseljavati* zbog osećanja ugroženosti. To se već duže vreme događa na Kosovu, odakle se iselio priličan broj Srba i Crnogoraca, tako da prema popisu 1981. godine u poređenju s godinom 1971. pripadnika ovih dvaju naroda ima manje, i to ne samo relativno u strukturi stanovništva na Kosovu (1971. godine Srba je bilo 18,3%, a Crnogoraca 2,5%, a 1981. samo 13,2% i 1,7%), već ih je manje i u apsolutnom broju, i to Srba za 8,1% i Crnogoraca za 4,8%, dok je, naprotiv, broj Albanaca za isto vreme porastao za 34%. (Videti tabele: *Nacionalni sastav stanovnika SR Srbije* i *Nacionalni sastav stanovništva Kosova*, objavljene u radu Jovana Raičevića: *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981, str. 907. i 911.)

Kad je Kiro Hadži Vasilev još pre deset i više godina povodom parole »Kosovo republika« pisao da nacionalne manjine svoju ravnopravnost ne moraju ostvarivati obrazovanjem svojih nacionalnih država unutar federacije, on je među pet razloga posebno *upozorio na problem nacionalno mešovitih teritorija*. Ako bismo hteli da pojedine nacionalnosti (narode i manjine) razgraničimo jedne od drugih, morali bismo vršiti veštačka i nasilna preseljavanja. Pa i kad bismo takve nasilne i nehumane migracije izvršili, takvo veštačko nacionalno razgraničenje ne bi se moglo dugo održati jer bi prirodni migracioni procesi kao oblik društvene podele rada ponovo stvorili mešovitu nacionalnu strukturu i ceo problem opet doveli na početak.[56]

Problem ravnopravnosti naroda i narodnosti se, dakle, ne može rešavati s nacionalističkih pozicija tako što bi se postavljale nove državne granice između naroda i narodnosti i između pojedinih narodnosti, već izgradnjom socijalističke samoupravne zajednice naroda i narodnosti. »Bez razvoja i jačanja socijalističkog samoupravljanja nema nacionalne ravnopravnosti, već u zamenu dobijamo nacionalizam i međunacionalne sukobe.«[57]

Parola o Kosovu kao republici je u suprotnosti s temeljima i idejom jugoslovenske federacije. Federacija, čiju osnovu čini ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije, osnovna je te-

[55] Jovan Raičević, navedeno delo, str. 908.

[56] Kiro Hadži Vasilev, *Samoopredeljenje i samoupravljanje*, u: *Karakter i funkcije federacije*, Beograd, 1968, str. 74.

[57] Tihomir Vlaškalić, navedeno delo, str. 552.

Digitized by Google

kovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Ali u njenoj suštini nije da razdvaja narode i narodnosti, već da ih združuje, da jača životnu zajednicu na njihovoj teritoriji. Zato je Josip Broz Tito govorio da federacija ne znači povlačenje granica između federalnih jedinica, pa onda da svako radi na svojoj strani onako kako mu se prohte, a da za druge ne mari. »Granice federalnih jedinica u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, već granice spajanja.«[58]

Zato je Centralni komitet SKJ, kad je maja ove godine raspravljao o događajima na Kosovu, naglasio da parolu o »republici« Kosovu treba razobličiti kao napad na revolucionarne tekovine, na ustavno uređenje SFRJ, na interese i jedinstvo naroda i narodnosti SAP Kosovo i Socijalističke Republike Srbije. Potrebno je razmotriti iskustva i probleme u ostvarivanju zajedništva na osnovama izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa, kao i sa stanovišta ustavnih funkcija federacije, Socijalističke Republike Srbije i autonomnih pokrajina koje su sastavni deo SR Srbije i konstitutivni element federacije.[59]

Uređenje na osnovu Ustava SFRJ iz 1974. godine i republičkih i pokrajinskih ustava čini, dakle, okvir za rešavanje odnosa među jugoslovenskim narodima i narodnostima. To uređenje predstavlja kontinuitet u rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno u ostvarivanju samoopredeljenja naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Bitan sastavni deo toga kontinuiteta u samoopredeljivanju je zajedništvo naroda i narodnosti, koje se zasniva na njihovoj ravnopravnosti i koje je prihvaćeno kao zajednička odluka svih.

U takvoj jugoslovenskoj zajednici ne mogu se vršiti nikakve promene sa stanovišta nacionalističke isključivosti jednog naroda ili jedne narodnosti, već se svi problemi moraju rešavati u okviru samoupravljanja i humanističkog demokratskog prijateljstva među narodima«, kako je 1977. godine rekao Edvard Kardelj u razgovoru s političkim aktivom Kosova.[60]

Da bi razvoj na Kosovu ponovo krenuo u tom pravcu, biće potrebni veliki napori svih subjektivnih društvenih snaga, pre svega Saveza komunista, i biće potrebno mnogo strpljivosti u raščišćavanju i razrešavanju otvorenih pitanja. Biće potrebno više saradnje među organima Pokrajine Kosovo i organima Republike Srbije, više sporazumevanja. Tada će otpasti prigovor da je zbog zavlačenja u autonomnim pokrajinama Srbija jedina republika koja nema zakona o društvenom planu, o narodnoj odbrani itd.

A odnose na Kosovu najuspešnije će urediti Kosovci sami. Pri tom veliku odgovornost za uređenje odnosa ima albanska narodnost, jer Albanci čine većinu stanovništva.

---

[58] Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, str. 83.

[59] *Zaključci 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 572.

[60] Edvard Kardelj, *Proti nacionalizmu, za polno svobodno demokratično uveljavitev vseh narodov in narodnosti na Kosovu*, »Delo«, 7. jul 1981.

Digitized by Google

Edvard Kardelj je u pomenutom razgovoru s političkim aktivom Kosova naglasio da su u prošlosti Albanci dugo bili pod pritiskom (nacionalnim i političkim), zbog čega se obrazovala svest podređenosti i nekakve defanzive protiv svega što dolazi. Međutim, sada albanska narodnost nije samo slobodna, već je ravnopravan gospodar na Kosovu. Zato Albanci moraju preuzeti i određenu političku odgovornost ne samo prema sebi, već i prema ostalima u Jugoslaviji.[61]

Sa stanovišta sadašnjeg uređenja međunacionalnih odnosa u federaciji, sa stanovišta ustavnog koncepta federacije i autonomije u njoj i sa stanovišta opasnosti za integritet Jugoslavije ne može se u sadašnjim uslovima očekivati da će rezultat rasprava o razrešavanju problema u vezi s Kosovom biti bilo kakva bitna promena ustavnog položaja autonomnih pokrajina. Radi se pre svega o doslednom ostvarivanju ustavnog koncepta federacije i autonomnih pokrajina.

A to znači da pri uređivanju tih odnosa moramo izbegavati obe krajnosti: prvo, varijante da je Kosovo izvan Srbije i, drugo, varijante da je Kosovo samo sastavni deo Srbije, a ne i neposredni deo federacije. Radi se o očuvanju sadašnjeg načela da je Kosovo (kao i Vojvodina) konstitutivni deo federacije i ujedno sastavni deo Republike Srbije.

Nit vodilja u raščišćavanju tih odnosa mora da bude očuvanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i jačanje njene unutrašnje čvrstine i međunarodnog ugleda. To je i naš dug prema Titu i njegovom životu koji je bio posvećen izgradnji takve Jugoslavije. Ta misao je izrečena u Prištini na komemoraciji povodom godišnjice Titove smrti: »Za narode i narodnosti Jugoslavije ovaj vek će biti označen Titovim imenom. Rezultati njegovog dela ostaće trajni. Narodi i narodnosti Kosova, zbratimljeni Albanci, Srbi, Crnogorci, Turci, Muslimani, i drugi, u zajedništvu sa svim narodima i narodnostima Jugoslavije jedinstveno su opredeljeni da dosledno ostvaruju i nastave Titovo delo.«[62]

[61] Isto.

[62] »Politika«, 5. maj 1981, str. 4.

Digitized by Google

Dr Rikard Štajner: Kriza II

(»Privredni pregled«, Beograd, 1980, strana 374)

Novi međunarodni ekonomski poredak jedna je od najaktualnijih i najuniverzalnijih tema; to pitanje je sve češće predmet brojnih međunarodnih skupova državnika, ekonomista i drugih; ono je već postalo predmet rada mnogih međunarodnih tela, u okviru Organizazije ujedinjenih nacija i van nje. Posebnu pažnju ovo pitanje je dobijalo na svim dosadašnjim konferencijama šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja. Zahvaljujući njima, nesvrstanim zemljama, novi međunarodni ekonomski poredak izbio je u sam vrh problema koji zaokupljaju savremeni svet. Jednako kao i problem razoružanja, ili paralelno s tim problemom, novi međunarodni ekonomski poredak je sudbonosno pitanje daljeg razvoja čovečanstva. Novi međunarodni ekonomski poredak nije više samo niti pre svega pitanje za koje se zalažu nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, mada, prirodno, one najviše očekuju od njega, već je to pitanje postalo, tačnije — sve više postaje, *conditio sine qua non* i za razvoj danas razvijenih zemalja, posebno — gledano na dugi rok.

I kao uvek u životu i odnosima među ljudima, i novi međunarodni ekonomski poredak izaziva niz kontroverzi, ne samo u odnosima razvijeni — nerazvijeni, nego i unutar ovih skupina mogu se registrovati brojne varijacije i nijanse u načelnom verifikovanju i praktičnom razrešavanju danas vladajućih ekonomskih (a time i drugih) odnosa u svetu. Jer, kako reče jedan filozof: kada bi aksiomi zadirali u ljudske eko-

Digitized by Google

nomske odnose, ljudi bi nalazili argumente da dokazuju kako leva strana lopte nije jednaka desnoj; rečju, novi međunarodni ekonomski poredak nailazi na pristalice i protivnike, već prema tome kako ko sagledava svoje ekonomske interese u tim novim odnosima *vis à vis* današnjih. U osnovi: novi međunarodni ekonomski poredak pretpostavlja ekonomsku pomoć razvijenih zemalja zemljama u razvoju radi njihovog bržeg razvoja, kao i tome cilju — brži razvoj nerazvijenih i zemalja u razvoju, odnosno smanjivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih — adekvatnije odnose u međunarodnoj ekonomskoj razmeni. Ti odnosi su danas snagom razvijenih i njihovim monopolnim položajem u nizu domena tako komponovani i skoro institucionalizovani da osiguravaju ne samo neekvivalentnu ekonomsku razmenu, nego i grubu eksploataciju nerazvijenih i zemalja u razvoju.

Najnačelnije gledano, razvijene zemlje Zapada više ne odbijaju direktno potrebu novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali na razne načine nastoje da njihov doprinos tome bude što je moguće manji, da se sadašnji njihov povoljan položaj što duže zadrži. Razvijene socijalističke zemlje, pak, podržavaju ideju novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali svu krivicu za današnje ekonomske odnose u svetu svaljuju na razvijene zemlje Zapada, koje su eksploatisale kolonije i krive za današnje stanje, pa, prema tome, samo one, zemlje Zapada, treba da pružaju pomoć zemljama u razvoju, tačnije — da vrate deo opljačkanog blaga iz tih zemalja, dok — po tome rezonovanju — današnje socijalističke zemlje nisu učestvovale u eksploataciji danas nerazvijenih i sada to ne čine te zato nemaju ni obaveze da direktno učestvuju u pomoći zemljama u razvoju. Nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, pak, jedinstvene su u stavu da je nužna promena danas vladajućih ekonomskih odnosa u svetu, ne samo radi ispravljanja nepravde koja je vekovima, pa i danas, značila njihovu pljačku, već radi osnovnih, egzistencijalnih potreba — oko milijardu ljudi u svetu danas gladuje, a druga milijarda je nedovoljno ishranjena. Siromaštvo, pak, rađa čitav niz problema, uključno i loše posledice po razvoj vitalnih organa ljudi, a to, pak, nepovoljno utiče na njihovu kreativnost i uopšte radne sposobnosti, što, u krajnjem slučaju, samo pojačava siromaštvo i vodi u katastrofu.

U svojoj knjizi *Kriza II* dr Rikard Štajner je pokušao i u izuzetno visokom stepenu uspeo da prikaže svu dramatiku sadašnjih međunarodnih ekonomskih odnosa, da uđe zaista u njihovu anatomiju i da te vladajuće odnose ilustruje nizom relevantnih numeričkih podataka i verbalnim opisom prilika u teoriji i praksi pojedinih zemalja.

Autor je 1976. godine objavio knjigu *Kriza — anatomija savremenih kriza i (jedna) teorija ciklusa i kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma*, u kojoj je detaljnije razmatrao cikluse i krize u novoj fazi kapitalizma. Knjiga o kojoj je sada reč je druga knjiga autorove trilogije i otuda njen naslov *Kriza II*. Obe studije povezuje okolnost da tretiraju krizne procese u savremenom svetu, ali svaka studija predstavlja zasebnu celinu, ističe u predgovoru dr Dragomir Vojnić, direktor Ekonomskog instituta u Zagrebu, u okviru kog instituta je i urađena ova studija kao organski deo njegovih istraživačkih napora u analizovanju savremenih ekonomskih tema u zemlji i svetu.

Kriza II podeljena je u dva dela. U prvom, na oko stotinak stranica, autor razmatra nastajanje i posledice neokolonijalizma i odnose i mehanizme neokolonijalizma. U drugom delu, koji je zapravo osnovna tema knjige, detaljnije su analizovani brojni problemi i pitanja vezana uz pojam »novi međunarodni ekonomski poredak«, a autor je sve to izložio kao opštu teoriju novog međunarodnog ekonomskog poretka, što je i osnovni naslov drugog dela studije.

Pre kraće eksplikacije autorovih teza i argumenata želimo istaći da je autor uložio ogroman napor u prikupljanju dokumentaci-

Digitized by Google

onog materijala (oko 560 izvora i autora). Dr Štajner je zapravo u ovoj knjizi vrlo pregledno izložio i panoramu razmišljanja raznih autora, oficijalna stanovišta sadržana u brojnim deklaracijama i sličnim aktima raznih međunarodnih organizacija i tela s područja međunarodnih ekonomskih odnosa, kao i odluke i stavove vlada i drugih državnih organa pojedinih zemalja koji se odnose na tretiranu materiju. I to kako iz zemalja koje ulaze u »klub« nerazvijenih i zemalja u razvoju tako i iz onih razvijenih — zapadnih i socijalističkih; rečju, autora i autoritativnih tela i organa iz zemalja sa svih kontinenata. Čitava ta panorama vešto je ukomponovana u autorov tekst; zapravo, pozivanje na razne autore i drugo učinjeno je u svrhu osvetljavanja problema međunarodnog ekonomskog poretka s raznih strana i iz raznih uglova, bilo da je autor navedena stanovišta koristio kao argumentaciju u prilog svojih teza ili, pak, da je s pojedinim rezonovanjima polemisao, opovrgavao ih.

Okosnicu prvoga dela knjige, koji se sastoji iz dve glave, čini razmatranje okolnosti koje su uslovile raspad kolonijalnog sistema, čime je, s pravom se može reći, nastala nova istorijska epoha u razvoju čovečanstva, a zatim čitav splet političkih, ekonomskih i drugih fenomena nastajanja i sadržine neokolonijalizma. Može se reći da je ta analiza vrlo minuciozno izvedena i u skladu je s podnaslovom — anatomija neokolonijalizma. Bivše metropole uspele su i uspevaju da svoje bivše kolonije i dalje drže u podređenom ekonomskom položaju, čime je znatno degradirana i njihova formalna, politička nezavisnost. Autor je izložio i kvantitativno, pomoću nekoliko opšteprihvaćenih parametara, kako danas stoje ti odnosi, odnosno na kome su nivou razvijenosti jedne i druge zemlje, kako i zašto proces stagnacije i nazadovanja, socijalne implikacije zaostajanja zemalja u razvoju; rečju, stepen neokolonijalističke eksploatacije.

U ovom kontekstu posebno su zanimljiva autorova razmatranja mehanizma cena koji se danas praktikuje na svetskom tržištu, posebno, s jedne strane, formiranje nivoa cena industrijskih proizvoda, u čemu i dalje monopol drže razvijene zemlje, i, s druge strane, cena sirovina, čiji su proizvođači bivše kolonije, odnosno nerazvijene i zemlje u razvoju. Cene jednim i drugim proizvodima formiraju se potpuno različitim logikama, a čitav mehanizam formiranja cena i delovanja takozvanog svetskog tržišta pruža prednost razvijenim zemljama; one i dalje eksploatišu nerazvijene i zemlje u razvoju. Dejstvo toga mehanizma dovodi do apsurda: ono čega ima dovoljno, skoro u izobilju — industrijskih proizvoda, skupo je i sve skuplje, dok ono čega ima u ograničenim količinama, s perspektivom da ga više i ne bude — sirovina, jevtino je i sve jevtinije! Logika tržišta, logika ponude i tražnje trebalo bi sasvim obrnuto da deluje, s pravom konstatuje autor. Dok autor strpljivo i ubedljivo uvodi čitaoca u lavirint ovih odnosa, teško je ne upitati se da li smo ponekada naivni, ljudi koji ne poznaju savremeno dejstvo takozvanog svetskog tržišta i takozvanih svetskih cena, ili smo, pak, dvolični kada za odnose cena u nas insistiramo na kriteriju takozvanih svetskih cena, cena na svetskom tržištu, koje su, kako se vidi, tako građene da pružaju stalnu i bitnu prednost proizvođačima prerađenih i finalnih proizvoda i predstavljaju veliki hendikep za proizvođače sirovina!? Osim ovakvog načina formiranja cena, na planu međunarodnih ekonomskih odnosa postoji i čitav niz drugih instrumenata — carinskih i vancarinskih, finansijskih, saobraćajnih itd. koji svi deluju u istom smeru — na štetu proizvođača sirovina, na štetu zemalja s nižom produktivnošću rada, koja je direktna posledica vekovnog kolonijalnog izrabljivanja tih zemalja; rečju, deluju u pravcu povećavanja jaza između razvijenih i nerazvijenih i zemalja u razvoju. Autor brojnim konkretnim primerima i kvantifikacijama ilustruje to stanje i te odnose i osnovano zaključuje da novi međunarodni ekonomski poredak više i nije stvar

Digitized by Google

dobre volje, pre svega razvijenih zemalja, jer one treba da podnesu »žrtve«, već sve više nužda, neophodnost i razvijenih zemalja, s obzirom na to da je svet ekonomski toliko povezan, kao nikada do sad, uprkos tome što je svetsko tržište i razdeljeno raznim ekonomskim međunarodnim organizacijama (Evropska ekonomska zajednica, Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć i druge).

Drugi deo knjige ima šest poglavlja. U prvom, pristupnom izloženo su interakcije promena u načinu i odnosima proizvodnje i promene međunarodnih ekonomskih odnosa, dijalektička neminovnost silaska neokolonijalizma s istorijske pozornice, odnosno nastajanje novog ekonomskog poretka i neke terminološke i pojmovne konsideracije, pre svega razmatranje termina »zemlje u razvoju«, »treći svet« i »novi međunarodni ekonomski poredak«. Autor konstatuje da svaki od ovih termina ima svoje prednosti i nedostatke, a opredeljuje se u studiji i za treći termin kao opšteprihvaćen u svetu za čitavu složenost i ispletenost savremenih ekonomskih odnosa i težnji za njihovim promenama u smislu bržeg razvoja i pravednijeg položaja nerazvijenih i zemalja u razvoju.

Drugo poglavlje posvećeno je obeležjima novog međunarodnog ekonomskog poretka. Prvo je data definicija, zatim dimenzionalna obeležja, onda konstitucionalni okvir, kriteriji novoga itd., u okviru kog poglavlja autor konstatuje da novi međunarodni ekonomski poredak ne pretpostavlja preraspodelu do sad stvorenih vrednosti (što se često u propagandne svrhe »plasira« u razvijenim zemljama), kao i to da novi poredak ne znači napuštanje međunarodnog tržišnog mehanizma, već samo njegovu promenu.

Treće poglavlje sadrži razmatranja o evoluciji odnosa u budućem svetu, u kome se konstatuje da bit novoga poretka treba da budu zajednički interesi svih zemalja; zatim na desetak stranica razmatra odnos: novi međunarodni ekonomski poredak — — socijalizam, u kome autor dokazuje da novi poredak nije socijalistički sistem međunarodnih ekonomskih odnosa, ali da socijalizam u zemljama u razvoju zakonomerno ubrzava ekonomski i socijalni progres i *ipso facto* doprinosi nastajanju novog međunarodnog ekonomskog poretka; zatim se osvrće na dilemu: da li novi međunarodni ekonomski poredak stvarati revolucijom; takvo stanovište zastupaju pojedini ljudi, polazeći od stava da je drugačije nemoguće privoleti razvijene zemlje da se odreknu ekonomskih privilegija, ili, pak, put do novog poretka treba da vodi kroz transformacije, pregovore i kompromise, odnosno evolucijom, koji put je, po autoru, realniji i zapravo jedino moguć. U ovom kontekstu dat je osvrt i na stavove i praktične akcije istočnoevropskih zemalja u vezi sa novim međunarodnim ekonomskim poretkom. U istom poglavlju autor razmatra i niz drugih pitanja: konstatuje da se novi poredak ne stvara samo za odnose između zemalja u razvoju, ali da bi mogao da počne u odnosima među njima, jer i to bi bio doprinos novom poretku, i obrnuto; primer Jugoslavije je i u ovom slučaju poučan, jer postoji sklad između njenih stavova na međunarodnoj sceni kad je reč o novom međunarodnom ekonomskom poretku i prakse koju razvija u odnosima između razvijenih i manje razvijenih republika i pokrajina u svom okviru; razmatra se i pitanje nacionalnog suvereniteta i raspolaganja prirodnim resursima pojedinih zemalja i druga pitanja.

Četvrto poglavlje posvećeno je putevima razvoja, zapravo istorijskim iskustvima i nekim teorijskim dilemama, zatim glavnim osloncima i orijentacijama u razvoju danas nerazvijenih i zemalja u razvoju; konstatuje se da oslanjanje na sopstvene snage treba da bude osnovno u budućem razvoju nerazvijenih zemalja, ali spoljni impulsi moraju biti snažniji od dosadašnjih, u okviru čega se razmatraju i neki konkretni predlozi za pomoć nerazvijenom svetu, među kojima i takozvani koncept zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba, zatim novi „Maršalov plan", a sve u vezi sa demografskim razvojem koji je veoma visok u čita-

Digitized by Google

vom nerazvijenom svetu i skoro svakoj zemlji pojedinačno.

U petom poglavlju razmatraju se politički i materijalni uslovi izgradnje novog poretka. U red tih uslova autor ubraja i detaljnije eksplicira značaj međuzavisnosti razvijenih i nerazvijenih, posebno na području energije i sirovina, kao i hrane, u čemu su, na primer, razvijene zemlje, posebno SAD, suficitne, a nerazvijene (kao i neke druge) zemlje deficitarne, što ponekad one prve koriste, u bilateralnim odnosima, na kojima inače insistiraju, za političke pritiske i ucene; ali, bez izvoza viškova hrane i čak subvencija toga proizvođači hrane u razvijenim zemljama imali bi velikih teškoća. To je jedno od niza drugih područja velike međuzavisnosti i zajedničkih interesa kao uslova za novi poredak itd. U faktore razvoja i stvaranja novog poretka autor ubraja i moralnu snagu i ugled ovih zemalja, posebno u okviru pokreta nesvrstanosti, zatim zakonitosti širenja svetskog tržišta i međunarodne integrisanosti, opasnosti destabilizacije usled demografske eksplozije do koje dolazi i zbog ekonomskih odnosa kakvi su danas u svetu.

U šestom poglavlju izložene su transformacije do kojih dolazi u stavovima i shvatanjima u razvijenim zemljama u vezi s novim poretkom, kao i u zemljama u razvoju; zatim se govori o karakteru i dometu pregovora; o perspektivama čovečanstva u slučaju da se ne stvori novi ekonomski poredak i o drugim pitanjima. Govoreći o stavovima i njihovoj evoluciji u razvijenim zemljama, autor sva razmišljanja grupiše u trinaest tipskih stavova i ukratko izlaže njihove karakteristike.

U drugom delu knjige, pri kraju, dato je i više varijanti mogućih rešenja za ubrzanje razvoja nerazvijenih do 2050. godine i obim sredstava koja bi razvijene zemlje trebalo da izdvoje za ove svrhe.

O međunarodnim ekonomskim odnosima i novom poretku, koji su veoma složena pitanja, s masom problema, napisano je više tekstova u svetu, a i u nas. Međutim, kako se konstatuje u predgovoru ove knjige, ovo je prvi pokušaj u nas i u svetu da se celovito izloži teorija međunarodnog ekonomskog poretka i u tome je poseban značaj ove obimne i seriozno urađene studije dr Rikarda Štajnera. Treba reći da je autor pri razmatranju svakog pitanja ispoljio u velikom stepenu napor da čitaocu prikaže suštinu stvari, da je probleme osvetlio sa raznih strana, dajući argumentaciju za one stavove koje ne prihvata i odbacuje, da je čitav rad prožet staloženim i odmerenim naučnim pristupom, bez simplifikacija. Autorov pristup je aktivistički, borben i hrabar u tom smislu što — izlažući izvanrednu složenost problema, protivurečne interese osnovnih aktera, trenutnu neravnopravnost zainteresovanih — ispoljava realističan optimizam u pogledu krajnjeg ishoda borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koji se shvata dinamički, u nastajanju, postupnosti, ali u stalnom menjanju ka boljim rešenjima. Već i samo pregovaranje, a ono traje godinama i u raznim oblicima, dokaz je spremnosti za promene.

S obzirom na sadržinu izložene materije, na aktuelnost teme i stalne napore brojnih subjekata u Jugoslaviji da se poveća naše učešće u međunarodnoj razmeni, kao i na aktivnost naše zemlje u brojnim međunarodnim organizacijama na stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka, knjiga *Kriza II* može da bude od velike koristi kako onima koji se bave teorijom tako i onima koji učestvuju u praksi spoljnopolitičke i spoljnoekonomske aktivnosi Jugoslavije.

M. Pešaković

Digitized by Google

Prof. dr Predrag Trifunović: Banke, organizacija, poslovanje i politika

(Službeni list SFRJ, Beograd, 1980)

Banke i njihova organizacija nisu oduvek bile sistematski izučavane, već se najčešće razrađuju u sadržajima koji tretiraju probleme u vezi sa novcem i kreditom.

Posle velike svetske krize 30-tih godina banke su se sve više pretvarale u organizacije koje se bave poslovima plasiranja sredstava. Danas banke u svim finansijskim sistemima igraju veoma važnu ulogu u pogledu kreiranja novca i snabdevanja privrede i drugih subjekata kreditima. Takva pozicija banaka označava i njihovu ekonomsku moć, pa su u savremenom svetu sve prisutnije tendencije koje idu u pravcu podruštvljavanja banaka.

U socijalističkom samoupravnom društvu banke sve više dobijaju ulogu »finansijskih asocijacija« udruženog rada, čime se njihovo mesto i uloga po sadržini bitno razlikuju od one koju su banke nekad imale. U tom kontekstu treba posmatrati i knjigu *Banke, organizacija, poslovanje i politika*, koja ulogu banaka u savremenom društvu posmatra sa makro i sa mikro aspekta.

U prvom delu knjige, koji je i najkompleksniji sa stanovišta organizacije savremenog bankarstva, detaljno su analizirane vrste banaka, a ukazano je i na njihove osnovne zadatke. Primetno je autorovo nastojanje da se organizacija banaka i njihova politika posmatraju manje u formama koje karakterišu prošlost, a više u sadržinama koje se odnose na savremeno bankarstvo. Kao rezultat takvih nastojanja pojavljuje se i komparativno sagledavanje osnovnih karakteristika kapitalističkog, socijalističkog i samoupravnog socijalističkog bankarstva. Posebna pažnja je posvećena karakteristikama i razvoju našeg bankarskog sistema posle donošenja Ustava iz 1974. godine, pri čemu se detaljno analizira transformacija sistema narodnih banaka i jasno definiše njihova sadašnja uloga u celokupnom bankarskom sistemu. Svoje naučno interesovanje autor proširuje i na finansijske organizacije. Imajući u vidu da su finansijske organizacije sa svojim oblicima kao što su nebankarske finansijske organizacije i pomoćne finansijske organizacije naročito razvijene u kapitalističkim zemljama, autor ih tretira kao instituciju u kontekstu kapitalističkog bankarstva. Na narednim stranicama se govori o ključnim međunarodnim kreditnim organizacijama, pri čemu se najviše prostora posvećuje istorijatu nastanka i finansijskoj politici Međunarodnog monetarnog fonda. Može se primetiti da u analizi međunarodnih kreditnih organizacija autor svoje istraživanje više usmerava na izlaganje institucionalnih i organizacionih karakteristika, dok se manje pažnje poklanja, negde taj aspekt analize čak i izostaje, problemima sa kojima se suočava politika tih finansijskih institucija, kao i globalnim ekonomskim i društvenim efektima takve politike.

U drugom delu rada obrađuje se poslovna politika banaka. Politika koncentracije sredstava predstavlja veoma značajan segment aktivnosti banaka u okviru ukupne poslovne politike i sa stalno rastućom tražnjom sredstava nalazi se u prvom planu poslovne politike banaka. To je osnovni razlog što problem koncentracije sredstava autor stavlja u prvi plan. Osvrćući se na politiku udruživanja sredstava u samoupravnom društvu, kao na dominantnu formu koncentracije sredstava, autor više skreće pažnju na potrebu i oblike udruživanja sredstava u bankama, dok je izostala analiza društveno-ekonomske sadržine kreditno-depozitnog tipa bankarskog poslovanja. Izuzetno sadržajna analiza je prezentirana u raspravi o politici transformacije ročne strukture sredstava u bankama, pri čemu se konstatuje da, ukoliko se stepen prekomerne transformacije sredstava vrši na makro nivou sistema banaka, cen-

Digitized by Google

tralna banka najčešće interveniše novim emisijama koje mogu imati nepovoljne posledice u smislu davanja podsticaja inflaciji.

Planiranje u bankama u samoupravnom socijalističkom društvu je prilično dugo zaostajalo u odnosu na planiranje u organizacijama udruženog rada. Promene u bankarskom i kreditnom sistemu posebno su naglasile ulogu planiranja u bankama. U sistemu alokacije proizvodnih resursa banke ne smeju svoje aktivnosti da upravljaju u smislu postizanja sopstvenih interesa, već samo onih u kojima se banke javljaju kao asocijacije interesa udruženog rada. Rešenja za alokaciju proizvodnih resursa moraju se tražiti, na prvom mestu, u sektoru samoupravnog planiranja u celini, a posebno u delu koji se odnosi na banke.

Imajući u vidu gore naznačene momente, autor studije se posebno zadržava na planiranju u bankama, da bi tu svoju analizu povezao sa istraživanjem načela bankarskog poslovanja. U tesnoj vezi sa planiranjem u bankama je i sistem informisanja i marketing u bankama, pa je njihovo istraživanje autor locirao neposredno iza dela koji se odnosi na planiranje, čime je postignuta istraživačka kohezija problema obuhvaćenih ovim delom studije.

U trećem delu studije govori se o bankarskim poslovima koncentracije sredstava. S obzirom na to da se ovi poslovi najčešće dele prema ročnosti na kratkoročne i dugoročne, autor izdvaja ovu podelu i prema njoj vrši istraživanje pojedinih oblika koncentracije. U okvirima kratkoročnih sredstava ukazuje se na prirodu i efekte emitovanja novca, da bi se posebna pažnja zadržala na depozitnom vidu poslovanja poslovnih banaka.

Banke dolaze do sredstava vrlo često uzimanjem kredita od jedne ili više banaka u zemlji ili inostranstvu. Do takvih kredita banke mogu da dolaze ili uzajamnim odobravanjem ili odobravanjem samo od strane jedne drugoj banci, najčešće u slučajevima kada banke između sebe sarađuju na mnogim područjima i kada su međusobno razvile dobre poslovne odnose. Takvi krediti se često zaključuju u formi tekućih računa. U studiji ni ovaj aspekt problema nije zanemaren, a posebno su obrađeni reeskontni krediti, relombard i poštanski krediti, dok je analiza koncentracije dugoročnih sredstava više fragmentarne prirode.

Naredni deo svog rada autor je ispisao pod naslovom »Bankarski poslovi plasmana sredstava — kreditni poslovi«. Istaknuto je da bi svođenje poslova plasmana sredstava samo na poslove odobravanja kredita predstavljalo sužavanje njegovog šireg pojma koji u sebi sadrži ne samo plasmane sredstava u raznim oblicima kredita, već i u aktivnostima banaka koje se odnose na razne druge poslove plasmana sredstava. Uz uvažavanje gore iznetih ocena, autor daje pregled teorije kredita, da bi se posebno zadržao na načinima ispitivanja kreditne sposobnosti. Naučno su obrazložene i vrste obezbeđenja kredita, dok je poseban akcenat stavljen na oblike kreditnih poslova. Činjenica da kratkoročni krediti predstavljaju bogatu lepezu raznovrsnih poslova koje banke obavljaju u zavisnosti od društveno-privrednog sistema zemlje i stepena njene razvijenosti, bila je neobično inspirativna, pa je dr Trifunović veoma razložno i detaljno analizirao kratkoročne, srednjoročne i dugoročne kredite.

U petom delu ovog rada autor se bavi „uslužnim bankarskim poslovima". Banke se rado bave uslužnim poslovima iz više razloga: na prvom mestu žele optimalno da iskoriste svoj stručni i dobro organizovan aparat i mrežu filijala i da preko njih ostvaruju intenzivnije angažovanje sredstava u privredi. Banke su, takođe, zainteresovane za obavljanje uslužnih poslova na koje naplaćuju proviziju, a često i efektivne troškove, koji u ukupnom prometu sredstava u kanalima banke ne predstavljaju zanemarljivu stavku. U obavljanju raznih uslužnih poslova banke često nastoje da kvalitetom i cenom svojih usluga privuku što veći broj komitenata da kod njih drže depozite, stavljajući im u izgled mogućnost odobravanja sredstava pod povoljnijim uslovima.

Digitized by Google

Efikasnim radom u sferi uslužnih poslova banke deluju u pravcu brže cirkulacije sredstava, što može imati uticaja i na efikasnost rada privrednih organizacija i celokupne privrede zemlje. Autor je značajne stranice svoje studije posvetio upravo uslužnim bankarskim poslovima, koje je klasifikovao na posredničke i komisione, pa je po takvoj klasifikaciji i vršio svoja istraživanja. Ukazuje se i na vrste unutrašnjeg platnog prometa, da bi se poseban akcenat stavio na instrumente gotovinskih i bezgotovinskih plaćanja. Skreće pažnju i na kompleksnu analizu menice i čeka kao instrumenata plaćanja. U cilju izvođenja konzistentnih zaključaka autor naredne stranice posvećuje pitanjima platnog prometa sa inostranstvom, a, pridržavajući se već usvojene metodologije, posebno posmatra i analizira instrumente plaćanja u međunarodnom platnom prometu, u kome su najčešće u primeni sledeći instrumenti plaćanja: dokumentarni krediti, dokumentarna naplata — inkaso posao, doznaka, menica, ček, bankarska garancija, kreditno pismo, kreditna karta, valuta i zlato. Kada će se koji instrumenat plaćanja u međunarodnom platnom prometu više primenjivati, zavisi od različitih faktora i uticaja. Uloga instrumenata plaćanja značajno raste sa porastom svetskog izvoza, turističkih putovanja i raznih drugih vrsta usluga. Od efikasnosti instrumenata i sredstava plaćanja u odnosima domaćih subjekata sa subjektima iz inostranstva zavisi da li će doći do određenih zastoja u realizaciji plaćanja. Svi ovi problemi bili su predmet autorovog interesovanja na stranicama ove studije.

Među uslužnim bankarskim poslovima po svom značaju i ulozi komisioni poslovi zauzimaju posebno mesto. Autor ih u studiji obrađuje u kontekstu poslova koji se odvijaju na finansijskom tržištu. Iskustvo je pokazalo da zemlje sa veoma razvijenim finansijskim tržištem koriste i samo finansiranje kao metod finansiranja, što je autoru poslužilo kao osnova da se zadrži na pretpostavkama funkcionisanja finansijskog tržišta u samoupravnom sistemu i u vezi sa tom analizom da skrene pažnju na probleme funkcionisanja deviznog tržišta u samoupravnom socijalističkom društvu.

Devizno tržište u nas počelo je sa radom 1973. godine, a cilj mu je bio da zameni administrativni sistem raspolaganja devizama i čvrsto postavljen sistem fiksnih kurseva za devize na bazi utvrđenih pariteta. Značaj deviznog tržišta je posebno u tome što se njegovim posredstvom privredne i druge organizacije snabdevaju potrebnim devizama, odnosno domaćim sredstvima plaćanja u slučajevima prodaje deviza, obezbeđuje odgovarajuća struktura deviza za plaćanje dospelih inostranih obaveza, održava međunarodna likvidnost. Utoliko je razumljivije autorovo insistiranje na istraživanju mogućnosti za adekvatno funkcionisanje deviznog tržišta u nas.

Poslednji, šesti deo studije posvećen je analizi sopstvenih bankarskih poslova. Ovi bankarski poslovi, karakteristični za kapitalističko bankarstvo, predstavljaju poslove kod kojih se banke, obavljajući ih u sopstveno ime i za sopstveni račun, ne pojavljuju niti u ulozi dužnika, niti u ulozi poverioca niti kao izvršioci uslužnih bankarskih poslova. Sopstveni bankarski poslovi su karakteristični za kapitalistički tip banaka, pa je njihova analiza u studiji data u svetlu poslovanja kapitalističkih banaka.

Čitajući studiju, na momente se stekne utisak da su neke karakteristike bankarskog poslovanja nedovoljno obrađene, a da se na drugim mestima isuviše insistiralo na nekim problemima koji su mogli biti srazmerno manje zastupljeni. Međutim, rad u celini predstavlja značajan doprinos sagledavanju problema organizacije i funkcionisanja banaka u savremenim uslovima, pa će kao takav korisno poslužiti svima koji se bave problemima organizacije i poslovanja banaka.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Dr Fuad Muhić: Staljinizam — teorijski pogled na jedan fenomen

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1981, strana 482)

Staljinizam je zacijelo najsurovija involucija misli i prakse marksizma i socijalizma, težak »historijski paradoks«: u zemlji pobjede prve socijalističke revolucije, pod njegovim uplivom, skoro zamire sve marksovsko i lenjinsko. Još jedan paradoks: ni jedan se svjetonazor kao ovaj nije toliko pozivao na svoje »rodstvo«, »rodno biće« (na Marksa, Engelsa i Lenjina), a bio mu u tolikoj opreci, zapravo dijametralnoj.

U studiji o kojoj će se ovdje tek ponešto reći Muhić se uputio u odista izazovan, težak i odgovoran posao. Duboko svjestan istine da ni jedna kritika staljinizma (»znanstveno-sektorski« gledano), uzeta sama za sebe, ili, pak, sve one u nekakvu matematskom zbiru ne mogu dati, niti su do sad dale, pouzdanije, prave rezultate, on pristupa multidisciplinarnoj sintetičkoj analitici ovoga fenomena — staljinizam se sagledava sa svoje filozofijske, sociologijsko-politologijske i ideologijske strane, da bi se potom ishodišne niti ovih postupaka, njihovi relati i rezultati ontologijski sabrali i »prevrnuli« u jedan kvalitativno nov kritičko-spoznajni »skok«, doseg. Muhić, isto tako (a što je od izuzetna značaja), zna da je kritika staljinizma (u najširem smislu) vremeni zadatak, posao, stvar procesne konkretno-historijske prakse čitava napredna ljudstva, te da će tek ova i ovakva kritika staljinizma (u cjelosti favorizirajući dosadašnja velika postignuća), u organskoj svezi sa teorijskom, biti u stanju da onemogući njegovu totalitetnu i totalitarnu usmjerenost, konačno ga dotući: danas njegovo novo ruho, neostaljinizam.

U ovoj opsežnoj studiji Muhić je prvenstveno zainteresiran da staljinizam rasvijetli u njegovu klasičnom obličju, ali »iz cjelokupne tradicije moderne epohe«. Dva posljednja, izuzetno aktualna, odjeljka rasprave posvećena su razmatranju odnosa SKJ i »neoinformbirovštine« te teorijskom poniranju u neostaljinizam.

Muhić apodiktično odbacuje obje krajnosti, prvu, da je sam Staljin porodio staljinizam (ovakvoj tezi inklinira oveća grupa staljinologa, u stanovitoj mjeri, na primjer, i jedan izuzetan poznavalac staljinskoga fenomena kakav je Dojčer), i drugu, da je sistem porodio Staljina (ovaj stav zastupa također znatan broj autora, među njima i »bivši staljinista« i neosporno najbolji suvremeni sovjetolog Elenštajn), i smatra da je, u vezi sa ovim, prije riječ o dijalektici posredovanja između ličnosti i historije. On, istovremeno, s punim pravom tvrdi da je rješenje ovoga problema od supstancijalno-metodologijskoga značenja za sva razmatranja o ovom fenomenu. Za bitnu metodičku uputu držimo i sljedeće njegovo stanovište: »jednostrano posmatranje staljinizma kroz njegovu fenomenologiju, kao utonuća historije u užas terora i kao patološkog razaranja revolucionarnog uma... isto je toliko nedostatno za prave uvide kao i olako prelaženje preko njegove pojave ukoliko se ona shvati samo kao »stanovito kršenje ustavnosti i zakonitosti«, uz faktičko legitimiranje svega ostalog konteksta kao povijesno umnog i samim tim opravdanog«. Staljinizam se, dakle, teorijski može dohvatiti, domisliti, »jedino dubljim prodorom u ontologiju«, poniranjem u ovaj fenomen bez ideološke pristrasnosti.

Slijedeći Brodelovu filozofijsko-historijsku podjelu svake povijesti na njena tri dubinska sloja — (1) «mikrohistorija«, događajna historija, (2) »historija stjecaja okolnosti«, historija laganijeg ritma, (3) »strukturalna historija«, historija dugog trajanja — Muhić konstatira da je suvremena kritika staljinizma tek na pragu ovog trećeg nivoa; ona se uglavnom »još uvijek nalazi u predvorju jugoslovenskog kritič-

Digitized by Google

kog poduhvata iz 1948. godine pa naovamo«. Staljinizam je, filozofijski, po Muhiću, sastavni dio novovjeke ontologije, koje su noseći principi ugrađeni u tradiciju zapadne kulture i onda, posredstvom građanskih i socijalističkih revolucija, materijalizirani kao zajednička osnova dva svijeta koja su se razvila iz zamisli njihovih filozofija, s različitim historijskim izvedbama, ali s nezaobilaznim pomenom na te osnove. Zapadna kultura, pak, razvila se na trima nosećim idejama: ideja Ratija, Uma i pozitivizma. Staljinizam je, mada u izokrenutom obliku, realizirao sve tri ove ideje, i to kroz »racionalizaciju političke egzistencije«, »uspostavu historijskog uma posredstvom apsolutne organizacije« te kroz dogmatsku hipostazu oficijelne ideologije; on je, ističe autor, i te kako »savremen«, svom okcidentalnom praliku daleko više nego onom orijentalnom.

Političkoj dimenziji staljinizma Muhić dolazi komparativnom analizom teorije proleterske partije i socijalističke države. Odlučnu važnost u ovom poglavlju imaju razmatranja odnosa između Lenjina i Staljina, Lenjina i R. Luksemburg te Staljina i Trockog. Staljinizam je — politologijski — intencija izvedbe empirijskih postavki iz političkog korpusa jednostrano pojmljenog »zrelog« Marksa. Marksizam i lenjinizam (on je za Staljina »marksizam epohe imperijalizma i proleterske revolucije«) ne recipiraju se u njihovoj historijskoj vokaciji, nego u krutoj ideološkoj ortodoksiji. Marksovska »dijalektika negativiteta« onemogućava se na svim nivoima, kategorija mogućnosti srozana je na opstojeću stvarnost. Ističući da je teza po kojoj je politički sistem staljinizma primitivan, u nesuglasju sa zbiljom (on je, naime, i te kako racionalno uređen, zavidno racionaliziran), Muhić političku dimenziju staljinizma određuje, zaključno, kao »metafiziku etablirane birokratske vladavine«.

Sociološko određenje staljinizma autor izvodi preko analize socijalne strukture staljinskog društva i njegove prirode; analitički okvir za to je kritički pregled teorija elite i marksističko-lenjinistička teorija klasne borbe. Iako su teorije elite jednostran izraz historijskog iskustva društva, one, po Muhiću, nisu naprosto »lažne«; u njima se može prepoznati dio povijesne istine, pa, prema tome, i samoga staljinizma. Sociološko iskustvo staljinizma autor dalje razvija razobličenjem staljinističke vizure »prvobitne socijalističke akumulacije«; ekonomike i problema historijskog nivoa; disproporcija grana »A« i »B«; pitanja robne proizvodnje u socijalizmu i dr. Navedimo, po nama, osnovne autorove stavove ovoga odjeljka: staljinizam političku revoluciju nije doveo socijalnoj; on je »masovno društvo« postvarena čovjeka, društvo apstraktne zajednice najamnog rada, radništva; diktatura proletarijata nije dokinula otuđenje, nego ga je samo »preobratila« u političku diktaturu birokracije nad masom.

Ideologijski, staljinizam je pozitivistička redukcija marksizma, u biti: »neprevladani horizont građanskog svijeta«.

Fuad Muhić je, da podsjetimo, autor nekoliko ne tako obimnih, ali zapaženih knjiga; mnoštvo njegovih tekstova razasuto je po našim najeminentnijim časopisima (nedavno je neke sabrao u najnoviju knjigu *Misao i čin revolucije*), ali izgleda da tek *Staljinizam*, uz sve što je kazano o samom ovom djelu, pruža pravi uvid u stvaralaštvo ovoga autora, u Muhića filozofa, sociologa, politologa i ideologa, mada ponekad, osobito u polemikama, »ortodoksnog« i preosjetljivog, no u biti borbenog komunističkog intelektualca.

Stjepan T. Šimić

Digitized by Google

Dr Gojko Miljanić: Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945

(Vojnoistorijski institut, Beograd, 1980, strana 276)

Brojna su istraživanja, kako u svetu tako i u nas, koja su za svoj predmet imala rukovođenje i komandovanje oružanim snagama, a o raznim aspektima ove problematike postoji vrlo bogat literarni fond. No, problem rukovođenja i komandovanja u našem NOR-u i socijalističkoj revoluciji nije bio u dovoljnoj meri naučno istražen i kompleksno obrađen. Ovaj nedostatak jugoslovenske istoriografije u značajnoj meri je otklonjen prošlogodišnjim izdanjem knjige *Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945.* Ova knjiga predstavlja pionirsko delo istoriografije našeg NOR-a i socijalističke revolucije, koje je nastalo na osnovi dugogodišnjeg autorovog naučnoistraživačkog rada, što joj osigurava visoku naučnu relevantnost i doslednost. Po svome karakteru to je interdisciplinarno delo (vojnonaučno, istorijsko, sociološko — sa ekonomskim i međunarodnopravnim aspektima našeg NOR-a), sa posebnim akcentom na genezi rukovodećeg kadra u oslobodilačkom ratu.

Sadržaj knjige je veoma originalan i predstavlja korisno štivo za sve one koji se stručno bave istorijom našeg NOR-a i socijalističke revolucije, teorijom i praksom savremenog rukovođenja i komandovanja u ratu i izgradnjom našeg starešinskog kadra.

U konceptualizaciji i eksplikaciji problema rukovođenja i komandovanja, kroz četiri savremeno kompozicijski strukturirane glave svoje knjige (Rukovođenje i komandovanje u procesu stvaranja oružanih snaga NOP, Evolucija rukovođenja i komandovanja u periodu ostvarivanja prekretnice u NOB, Rukovođenje u završnom periodu rata, Izgradnja rukovodećih kadrova u NOR), autor je naučno selektivno razotkrio probleme i dileme i ukazao na značaj marksističkog pristupa KPJ i druga Tita problemu izgradnje kadrova našeg oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

U uvodnom delu knjige autor najpre detaljnije određuje etimološko-terminološko značenje pojmova rukovođenje i komandovanje u ratnim uslovima. U daljem tekstu, pišući o originalnosti našeg NOR-a, autor ističe da je Komunistička partija Jugoslavije sa drugom Titom na čelu »prišla stvaranju oružanih snaga revolucije u veoma složenim uslovima, bez vojnih rukovodećih kadrova, bez štabova, bez pozadine i vlasti, bez tehničkih sredstava za rukovođenje« (str. 9). Razvijajući se na političkoj strategiji KPJ, rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu od 1941. do 1945. godine bilo je zasnovano na »jedinstvu političkih pogleda i metoda oružane borbe, u jedinstvu misli i akcije, teorije i prakse« (str. 14).

U prvoj glavi autor vrlo iscrpno prikazuje rukovođenje i komandovanje u procesu stvaranja oružanih snaga NOP-a, to jest u periodu od početka oružanog ustanka do stvaranja NOVJ. Na osnovu vrlo bogate arhivske građe, metodom analize sadržaja, kompleksno je prikazan hronološko-istorijski aspekt rađanja i nastajanja rukovodećeg kadra našeg NOR-a i socijalističke revolucije. U ovoj glavi autor govori o: ulozi i radu KPJ u pripremanju kadrova i naroda za odbranu zemlje od fašističke opasnosti i u pripremanju oružanog ustanka 1941; mestu i ulozi Centralnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPOJ u rešavanju strategijskih pitanja oružanog ustanka; uspostavljanju najviših nacionalnih i pokrajinskih štabova; ulozi delegata Vrhovnog štaba i CK KPJ u sistemu rukovođenja u NOB: o principu jedinstva u rukovođenju NOB-om. U ovoj glavi je vrlo uspešno rasvetljena uloga političkih komesara u sistemu rukovođenja u NOB-i,

Digitized by Google

kroz čiju funkciju je praktično »uvedeno dvostarešinstvo u rukovođenju« (str. 61). Vrlo suptilnom analizom autor je dokazao objektivnu nužnost, opravdanost i funkcionalnost dvostarešinstva u rukovođenju našom borbom. Ističući ulogu političkih komesara, autor zaključuje da su oni »doprineli da se rad komandi i jedinica odvija u duhu usvojene linije KPJ, a posebno po pitanju jačanja rada partijske organizacije, učvršćivanja moralno-političkog stanja u jedinicama, vaspitanja boraca i starešina« (str. 64). Pored pobrojanog, autor u prvoj glavi govori o značaju vojno-političkog savetovanja u Stolicama sa stanovišta rukovođenja, o radu Vrhovnog štaba u prvoj etapi razvoja NOB-e, o organizacionim sekretarijatima za neoslobođene krajeve, o radu glavnih štabova NOPOJ u prvoj etapi rata, o operativnim zonama i operativnim štabovima u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini te o vojnopozadinskim komandama u strukturi rukovođenja.

U drugoj glavi razmatra se evolucija rukovođenja i komandovanja u periodu ostvarivanja prekretnice u NOB-i, to jest od stvaranja NOVJ do sredine 1944. godine. Ovde autor govori o: merama vojnopolitičkog rukovodstva za razvoj NOB-e u 1942. godini; stvaranju NOVJ i organizaciji njenog rukovođenja; organizaciji i radu Vrhovnog štaba u periodu 1943—1944; organizaciji i radu glavnih štabova i štabova korpusa i divizija; funkciji i mestu zonskih štabova i vojnopozadinske komande u istočnim oblastima Jugoslavije te o ulozi i zadacima privremenih operativnih štabova.

Dajući izdvojen prikaz rukovođenja mornaricom NOVJ, ističući da »nije bilo lako odmah pronaći najbolje rešenje, ne robujući pri tome nikakvom šablonu, već polazeći od konkretne situacije i datih uslova« (str. 140), autor još jednom argumentovano dokazuje svu originalnost u stvaranju rukovodećeg kadra našeg NOR-a i revolucije.

U daljem tekstu vrlo iscrpno je prikazana uloga partijskih organizacija u radu štabova i u rukovođenju te savetovanje kao oblik rukovođenja u NOR-u. Značaj i funkcionisanje veza i izdavačke delatnosti obrađeni su u zasebnoj celini. Vrlo ilustrativan je podatak da je u četvorogodišnjem periodu bilo »4.339 vojnih ili blizu deset hiljada svih izdanja listova, časopisa, brošura i knjiga, 1.264 izdavača, 154 štamparije i 666 tehnika« (str. 163). Zaključujući ovu celinu analizom ratnih iskustava o funkcionisanju veze, autor ističe da »primena raznovrsnih sredstava i snalažljivost u izboru oblika i metoda, pri čemu je improvizacija igrala važnu ulogu, ukazuje na široke mogućnosti održavanja veza u uslovima opštenarodnog rata, što je kao iskustvo od velikog značaja i za savremene uslove« (str. 163).

Rukovođenje u završnom periodu rata je obrađeno u trećoj glavi. Tu autor govori o reorganizaciji rukovođenja i komandovanja krajem 1944. godine, koja je bila uslovljena stvaranjem krupnih operativno-strategijskih jedinica i zadacima u konačnom oslobađanju zemlje. Između ostaloga, u ovoj glavi se govori o organizaciji i rukovođenju vazduhoplovstvom NOVJ i o rukovođenju Jugoslovenskom armijom u završnoj ofanzivi 1945. godine. Treća glava se završava vrlo detaljnom analizom usklađivanja operacija Jugoslovenske armije i savezničkih armija, u kojoj autor ukazuje da je već tada drug Tito »odlučno ukazao da saradnja sa savezničkim komandama i vladama može biti zasnovana samo na potpuno ravnopravnim odnosima, na bazi savezništva ratujućih strana, ne dozvoljavajući bilo kakva mešanja u rukovođenje operacijama, jedinicama... To su principi na kojima je organizovano sadejstvo i građena spoljna politika nove Jugoslavije, principi nemešanja u interese drugih zemalja, principi koegzistencije i savezništva na ravnopravnim osnovama« (str. 199).

U četvrtoj glavi je prikazan proces stvaranja, školovanja, raspoređivanja i usavršavanja rukovodećih kadrova u NOR-u. Na samom početku autor ukazuje na orijentaciju KPJ »na sopstvene

Digitized by Google

snage, kako bi iz naroda poteklo sve ono što je najvrednije, što je u stanju da u oružanoj borbi razvije svoje stvaralačke sposobnosti« (str. 201). Na ovakvoj orijentaciji je insistirao i drug Tito, upozoravajući da neki »rukovodeći drugovi stalno jadikuju da nema ljudi«, jer neki od njih »ne vide sve one mnogobrojne nove snage koje svakodnevno dolaze u Partiju, ili bi trebalo da dođu, jer su već prekaljeni u svakodnevnim borbama, a naročito u ovoj dosadašnjoj oružanoj borbi, u kojoj pokazuju visoku klasnu svijest, disciplinu i odanost stvari radničke klase« (str. 202). U daljem tekstu autor daje sintetizovani prikaz idejno-političke osnove izgradnje kadrova, pripremanja, uzdizanja i raspoređivanja kadrova, stalno prisutne brige o kadrovima te mera koje je poduzimala KPJ na sprečavanju birokratizacije kadrova i rukovođenja.

Preostali deo knjige je posvećen hronološkoj obradi sistema školovanja rukovodećeg kadra. Tu autor piše o: početnim oblicima obuke starešina, partizanskim oficirskim školama u Hrvatskoj i Sloveniji, Vojnoj školi Vrhovnog štaba NOV i POJ, ostalim vojnim školama i kursevima te o školovanju političkog kadra u NOVJ.

Kao što je već i u uvodu ovoga prikaza istaknuto, u ovoj knjizi je obrađena originalna, interesantna, značajna i vrlo aktuelna tema za dalji razvoj i izgradnju našeg rukovodećeg kadra u ratnim uslovima. Stil pisanja i pravilno i umereno korišćena stručna terminologija čine ovu knjigu vrlo dostupnom i razumljivom svakom čitaocu. Obilje izvornih citata prisiljava čitaoca na aktivno komuniciranje s tekstom i ni jednog momenta se ne javlja fluktuacija pažnje, neaktivnost ili mehaničko čitanje. U knjizi nema suvišnih reči i fraza i svaka rečenica ima vrlo visoku informativnu vrednost.

Rezimirajući prikaz ove knjige treba istaći da je autor uspio argumentovano i svestrano prikazati originalan i kreativan pristup KPJ i druga Tita problemu stvaranja kadrova u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Pojava ove knjige predstavlja ozbiljan naučni doprinos istoriji NOR-a, vojnoj nauci i nauci uopšte i ona pobuđuje na dalje naučnoistraživačke napore na rasvetljavanju i ostalih nedovoljno rasvetljenih problema našeg NOR-a i socijalističke revolucije.

Branko Bošnjak

Daniel Guerin: Anarhizam — od doktrine do akcije

(»Naprijed«, Zagreb, 1980)

Anarhizam, socijalno-političko učenje koje je živo uticalo na tokove u međunarodnom radničkom pokretu u XIX i XX veku, u opoziciji prema marksističkim konceptima, neprekidno je u žiži teorijskog i političkog interesovanja. Svojevremeno do nogu potučeno moćnim teorijskim oružjem tvoraca marksizma, ono provocira nove radoznalosti i misaono-interpretativne zahvate u našem vremenu. U kojim idejno-stvarnosnim slojevima savremenog bitka otkrivati uzroke ove njegove tvrdokornosti? Umesto odgovora na ovakav spontan upit, beležimo pojavu još jednog dela čiji će autor pokušati da preispita stare i nove zablude koje su se taložile oko anarhizma, uvek iz različitih razloga. Reč je o nedavno prevedenoj knjizi francuskog teoretičara Daniela Gerena: *Anarhizam — od doktrine do akcije*, objavljenoj u Francuskoj 1965. godine.

Opredelivši se za nekonvencionalan pristup ovoj problematici, autor analizuje bitne teme na kojima se temelji anarhizam. Ne dopustivši da njegov reduktivno-interpretativni zahvat osenči izvornost kazivanja učitelja anarhizma, Geren uvodi citate u slobodnu dijalošku igru. Neoptere-

Digitized by Google

ćenost sterilno-objektivističkim, doktrinarnim pristupom materiji osobenost je metodološkog i stilskog postupka Gerenovog. Bez pretenzija na konačno izricanje ocena, autor pokušava da revalorizuje teorijsku i političku baštinu anarhizma i da je dovede u više ili manje posrednu vezu sa savremenim političkim zbivanjima.

Ukazujući na to da postoje brojne teškoće u definisanju pojma »anarhizam«, Geren na početku prilazi etimološkom dešifrovanju. Nastao od dveju starogrčkih reči — *an* i *arhê* — a znači približno nedostatak autoriteta ili vlasti — danas se ovaj termin uglavnom uzima u pežorativnom značenju, a vrlo često identifikuje sa pojmovima kao što su: »terorizam«, »nihilizam«, »bezvlašće«, »opšti haos« i slično. Želeći da vrati dostojanstvo i izvorno etimološko značenje pojmu, autor smatra da je čovečanstvo tokom milenijuma imalo predrasudu da se ne može živeti bez vlasti i autoriteta, te je to razlog što ovaj pojam ima samo negativno određenje. Francusku reč *anarchie* (anarhija) Prudon je ortografski preinačio u *an-archie* kako bi istakao distinkciju između anarhije kao negativno određenog pojma i pozitivnog sadržaja koji mu on daje. U njegovoj »redakciji« on označava konstruktivnu stvarnost, a nipošto stanje nereda i destrukcije. Usled terminološke neuhvatljivosti i ambivalencije pojma i sami utemeljivači učenja nisu bili u stanju da ubedljivo obrazlože svoj stav o tome da je anarhija, osim *rušenja* i dezorganizacije *starog*, totalni revolucionarni preobražaj i *izgradnja novog* društva, zasnovanog na slobodi i jednakosti.

Prvo poglavlje Gerenove knjige problematizuje neka bitna teorijska pitanja revolucije, u kojima se približavaju i razilaze »naučni socijalizam i anarhizam. Ono što ujedinjuje različite »škole« anarhizma svakako je ideja o uništenju države, za sve anarhiste izvor zla i nepravde, moloh koji treba što pre uništiti. Promišljajući buržoasku demokratiju, anarhisti nemaju iluzija u pogledu njenih institucija. Ipak, ističe autor, među njima nema jedinstvenog stava u ovom pitanju. Neki od njih su »popustljiviji«, smatrajući institucije buržoaske demokratije nužnim zlom koje omogućuje kakav-takav manevarski prostor za borbu radničke klase.

Prikazujući odnos anarhista prema »autoritarnom« socijalizmu, Geren ističe da doba u kome je besneo napad anarhista na koncepcije »autoritarnog« socijalizma nije bilo zadojeno totalitarnošću i etatizmom u onoj meri u kojoj su napadi anarhista na te koncepcije bili žučni. Utoliko njihovi pucnji na »autoritarnost« Marksove i Engelsove revolucionarne vizije nisu uvek pogađali cilj. Autor ostavlja otvorenom dilemu o tome da li je Bakunjin sedamdesetih godina prošlog veka mogao u marksizmu da nazre zametak »onoga što će se kasnije nazvati lenjinizam, a zatim i njegova rak-rana, staljinizam«. Pokušamo li, pak, da za trenutak stavimo u fokus razmatranja represivne sisteme dvadesetog veka, čini se da anarhistička kritika ne izgleda sasvim neopravdana. Slutimo da bi se i tvorci »naučnog socijalizma« složili sa anarhističkom kritikom savremenog totalitarizma i autoritarizma. Čini se da se možemo složiti sa Gerenom da je u anarhističkoj kritici autoritarnosti i države najvrednije to što su oni lucidno anticipirali svemoćnu institucionalizovanu represiju i totalitarizam našeg vremena. Ne bi bilo neosnovano tvrditi da je ovo učenje najsnažnije i najaktuelnije upravo u svom profetski snažnom stavu nepomirljivosti prema opasnostima etatističkog socijalizma.

Anarhisti, navodi autor, nisu jedinstveni ni u pitanju nosilaca revolucije. Po Štirneru je glavni izvor revolucionarne energije pojedinac. Naglašavajući *ja-energiju* i *ja-osećaj*, on neizbežno zapada u tesnac kada pokušava da pomiri pojedinca i društvo. Bakunjin i Prudon ističu, pak, dijalektičko jedinstvo individualnog i socijalnog, a, što je najvažnije, slažu se u tome da su mase autentična pokretačka snaga revolucije. Po Gerenovom mišljenju, međutim,

Digitized by Google

i anarhizam se upleo u nerazrešive protivrečnosti odnosa između spontaniteta masa i intervencije svesne avangarde. On naglašava da njihova sinteza zadovoljava sa teorijskog stanovišta, ali da, ipak, ostaje projekcija za neku daleku budućnost.

Metodom retrospektivnog prikaza stavova i projekata anarhista autor u drugom delu knjige pokušava da obrazloži tezu o tome da anarhizam nije socijalna utopija. Skoro mikroskopski Geren ponire u analizu koncepcija anarhista o ekonomskom i političkom uređenju oslobođenog društva. Čini nam se da su posebno vredni pasaži u kojima se iznosi Prudonovo viđenje društva bez države, samoupravljanje i komunalni federalizam, naročito zbog toga što su to problemi koji su i danas aktuelni. Podsetivši na to da je Prudon prvi predložio antidržavnu koncepciju upravljanja privredom, kao i na to da se ovom teoretičaru često nanosi nepravda pripisivanjem etikete sitnog buržuja i malograđanskog inteligenta, Geren se osvrće na njegovu koncepciju samoupravljanja i komunalnog federalizma. U opoziciji prema etatističkim projektima, Prudon se zalaže za »vlast udruživanjem«, a ne »udruživanje pomoću vlasti«. Došavši do uverenja da se čovek ne rađa udružen, već da to postaje, on naglašava da samoupravljanje pretpostavlja obrazovanje samoupravljača. Ponet vizijom razvijenog samoupravnog društva, Prudon se, a što se često zaboravlja, pita da li je takvo društvo moguće. On zaključuje da od odgovora na ovo pitanje zavisi budućnost radničke klase: »Ako je taj odgovor potvrdan, čovečanstvu se otvara jedan novi svijet; ako je negativan, proleter ga može smatrati konačnim... Onda za njega na ovome svijetu nema nikakve nade.« Očigledno, autor ove knjige shvata koliko je Prudonova upitnost jedna od onih koje pripadaju još uvek neostvarenim revolucionarnim opredeljenjima naše epohe. U društveno-političkom miljeu savremenog sveta samoupravljanje ima šansu da bude i praktičan odgovor na ovu Prudonovu tako izazovnu dilemu. To i sam autor uviđa kada govori o mogućnostima i perspektivama sistema socijalističkog samoupravljanja. Kada analizuje koncepcije anarhista o konkurenciji, planiranju, teritorijalnoj organizaciji samoupravnog društva, Geren naglašava u njima snagu anticipacije nekih savremenih institucionalnih rešenja i novih društvenih mogućnosti.

Retrospektiva prelomnih događaja našeg veka, koji su nekim svojim dimenzijama otelovili teorijske koncepte anarhizma, sadržaj je trećeg dela knjige. Govoreći o problemu izolovanja anarhizma od masa, o njegovom skretanju u sektašku isključivost i manjinski aktivizam, autor razloge ovome vidi u brzom industrijskom razvoju, u zadobijanju političkih prava, što radne mase odvodi na put parlamentarnog oportunizma. Međunarodni radnički pokret pada postepeno pod uticaj socijaldemokratije. U ime doktrinarne čistote, anarhisti — Kropotkin, Malatesta i drugi — okreću leđa svojim prethodnicima, za koje tvrde da su odveć »prožeti marksizmom«. Organizuju se u uske, tajne grupice, koje se okreću metodu direktne akcije i avanturističkim, infantilnim poduhvatima.

Ubrzo, međutim, na scenu stupa jedan novi anarhizam. Bez sektaških predrasuda, on polako zadobija uticaj u sindikatima. Uprkos otporima »pravovernih« anarhista, revolucionarni sindikalizam, poznatiji kao anarhosindikalizam, u godinama pred prvi svetski rat osvaja pozicije u sindikatima na tlu Francuske i drugih romanskih zemalja.

Iz jednog pomalo feljtonskog ugla, Geren u sledećim odeljcima rasvetljava tok oktobarske revolucije i odjek koji je ona izazvala u Italiji (stvaranje fabričkih saveta, samoupravljanje u industriji) i Španiji, neposredno posle proglašenja republike i u toku građanskog rata. Ne izgleda nam mudro upustiti se iscrpan prikaz ovih poglavlja s obzirom na to da su pisana u isuviše dokumentarističkom maniru. Osvrnimo se, zato, u najkraćim potezima na ove delove.

Digitized by Google

U odeljku *Anarhizam u ruskoj revoluciji* autor smelo iznosi tezu o tome da je anarhizam i treći put oživeo u ruskoj revoluciji. Odmah zatim dodaje da ta tvrdnja može iznenaditi čitaoca koji je navikao da na Oktobar 1917. gleda kao na zaslugu isključivo boljševika. Ruska revolucija je, ističe autor, bila široki pokret masa koji je preplavio sve ideološke formacije. U onoj meri u kojoj je to bila prava revolucija, koja je spontano stvarala organe radničkog samoupravljanja, ona je pokazivala sve karakteristike socijalne revolucije sa slobodarskim težnjama. Zbog relativne slabosti ruskih anarhista tu revoluciju je na kraju prisvojila i izopačila grupa profesionalnih revolucionara. Neposredno radničko samoupravljanje u fabrikama — vlast sovjeta trajala je *de facto* samo nekoliko meseci — od oktobra 1917. do proleća 1918. godine. Svoju tezu Geren potkrepljuje analizom sleda događaja posle 1917. godine. Hronika zbivanja od 1917. do 1921. godine, ističe on, istovremeno je i evolutivni put pretvaranja autentične revolucije masa u sistem etatističkog birokratskog socijalizma. Mahnovski pokret — samostalna seoska anarhistička organizacija, nastala neposredno nakon revolucije na području Ukrajine, u kojoj su prvi put nakon oslobođenja Ukrajine primenjeni principi samoupravljanja, kasnije potpuno razbijena od regularne boljševičke armije, ustanak kronštatskih mornara 1921. godine, štrajkovi u većim centrima u periodu od 1919. do 1921. godine — sve su to bili pokušaji otpora neumoljivom centralističkom i birokratskom izrođavanju revolucije. Deseti kongres partije, ugušivši takozvanu radničku opoziciju, čije su teze okarakterisane kao malograđanska i anarhistička zastranjivanja, ustanovljuje kurs koji ubrzo dovodi Staljina na kormilo događaja. Voljin, kaže autor na kraju ove mini-hronike, tvrdi da Staljin »nije pao s Mjeseca«. Staljin i staljinizam su neizbežno istorijsko poglavlje koje je posledica birokratskog sistema stvaranog i ustoličavanog od 1918. do 1921. godine.

Geren daje i svoje viđenje zbivanja u španskom radničkom i sindikalnom pokretu, prateći latentnu anarhističku idejnu nit koja se u njima očitovala. Prisutan je njegov pokušaj da akcenat stavi na analizu *socijalne revolucije* koja je spontano počela pobedom Narodnog fronta 1936. godine i nastavila se u toku građanskog rata. Samoupravljanje — poljoprivredno i industrijsko, spontana kolektivizacija, seoske komune, visoka samoupravna svest seoskih masa — sve to je praktična implikacija anarhosindikalizma u Španiji, o kojoj se često ima dosta oskudna informacija. U ljudskoj memoriji epopeja građanskog rata zamaglila je u velikoj meri spontano revolucionarno prestrojavanje u gradu i na selu. Utoliko ovaj osvrt dobija veću vrednost i zaslužuje pažljivije čitanje.

Uprkos gotovo univerzalnoj empiriji »novog levijatana«, Geren u poslednjem odeljku obrazlaže svoju premisu da anarhizam nije mrtav. Teorijsko-praktičnu potvrdu svog stanovišta autor nalazi u iskustvima jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema i pojedinih alžirskih rešenja. U analizi iskustava Jugoslavije u samoupravljanju nabrajaju se njegove pozitivne i negativne strane. Tako se primećuje da se praksa često udaljuje od principa i da se javljaju tendencije birokratizacije. Ukazuje se na nedovoljno razvijenu samoupravnu svest radnih ljudi, na znatne ekonomske kompetencije države, kao i na nedovoljnu autonomiju sindikata. Zbog svega ovoga, primećuje autor, samoupravljanje se često, poput klatna, njiše između dvaju ekstremnih ponašanja — preterane autonomije i preterane centralizacije. Uprkos svim ovim nedorečenostima i nedostacima, međutim, Geren izražava optimizam u pogledu perspektive samoupravljanja. Autentična slobodarska misao, ističe on, izlazi na pozornicu savremenosti. Iako još uvek mamurna od dugog etatističkog pijanstva, ona oblikuje jednu novu stvarnost, novu po svojim mo-

Digitized by Google

gućnostima, ali i protivrečnostima.

Uz svu dobronamernost i intelektualnu toleranciju prema drugačijem mišljenju, teško može promaći autorova pojednostavljena i odveć paušalna ocena naših iskustava u razvoju samoupravnog sistema. Nije nam namera da odgovaramo kritikom kritike, tim pre što je knjiga pisana 1965. godine, posle relativno kratkog samoupravnog iskustva. Osim toga, delo nije ni zamišljeno kao kompleksna politikološka studija jugoslovenskog puta u socijalizam. Nedovoljna upućenost u složenost ove problematike i primetna apstraktno-teorijska simplifikacija pojedinih konkretnih istorijskih situacija nije, kako se napominje i u komentaru izdavača, plod tendenciozne malicioznosti ovog, teorijski skrupuloznog, autora.

Vođen premisom da postoji idejni kontinuitet između anarhizma i studentskog pokreta, u pogovoru se Geren osvrće na majske događaje 1968. godine u Francuskoj. Čini se da se ni ovde ne možemo bez rezerve složiti sa autorom u tome da je ova eksplozija bila pre svega anarhistička. Iako se ne može osporiti izvesna anarhoidna intonacija i radikalna kritika fosilizovanog građanskog i socijalističkog etatističkog društva, ovi događaji se pre mogu sagledati kao spontana, pa time i nedovoljno artikulisana erupcija socijalnih energija. Ovo ekstremno ponašanje je bilo logičan odgovor na ništa manje ekstremnu represiju društva, jer »svaki ekstrem je njegov drugi ekstrem«, kako bi to Marks rekao.

Nastao na osnovu izlaganja održanog u Njujorku 1973. godine, dodat knjizi je članak u kojem autor, dosledno svom teorijsko-filozofskom stanovištu, daje uporednu analizu marksizma i anarhizma, određujući prostor njihovog dodirivanja i razilaženja. I kad ponovo postavlja pitanje šta se podrazumeva pod pojmom »marksizam«, on dolazi do zaključka da izvorni marksizam ne može da se posmatra kao homogena, konzistentna celina. Diskontinuitet u Marksovoj i Engelsovoj misli (tipa »mladi« i »stari« Marks) po njemu se ne može zaobići. Anarhizam je, kaže Geren, još manje homogena doktrina. Brojne varijacije: individualni anarhisti, anarhosindikalisti, nenasilni anarhisti, anarhisti pacifisti, kolektivistički anarhisti i drugi, uverljivo govore o tome. Najbliži ili najmanje udaljen od marksizma je, po njemu, vid »konstruktivnog«, »kolektivističkog« ili »komunističkog anarhizma«, upravo onaj koji je i analizovan u knjizi koju prikazujemo. Prevazilaženje nesuglasica između anarhizma i marksizma, često isforsiranih sektaških isključivosti jednog ili drugog, postiglo bi se, zaključuje Geren, njihovom sintezom i prožimanjem.

Svakako nije nebitno imati u vidu društveno-politički kontekst u kojem se ovaj rad pojavio. Sredina šezdesetih godina je vreme bujanja zapadnoevropske nove levice, period kada raznolike ultralevičarske skupine objavljuju rat protiv institucionalnog nasilja i oportunog samozadovoljstva građanskog društva. Utisak je da se u ovom radu može između redova osetiti Gerenov afektivni naboj i izvesna teorijsko-politička nesklonost prema službenoj, tradicionalnoj levici.

Čini se da ima rezona objavljivati dela u kojima su, kao u ovome, prezentirana teorijska viđenja »kardinalnih« tema tradicije socijalističke misli i prakse, bez obzira na to koliko su iznesena stanovišta i teze »vazdušaste« ili »čvrste«, vešto ili manje vešto argumentovane. Istinski pokušaj promišljanja često vredi više nego »istine« koje iz toga proizađu. Ovaj rad, iako se sasvim teorijski ne »uliva« u marksistički postavljenu analizu zadatih problema, zrači, bez sumnje, misaonim angažmanom jednog istraživača zainteresovanog za probleme i perspektive razvoja socijalizma.

Možda ne toliko zbog ovog dela i našeg izdavača, koliko zbog opšte klime u kojoj se prevodi odveć stihijno i sa velikim zakašnjenjima, moramo reći da je sva-

Digitized by Google

ko neblagovremeno prevođenje nepravda i prema autoru i prema čitaocu, prema čitavoj kulturno-naučnoj javnosti.

Branka Trivić

Ernst Bloh: Princip nada

(»Naprijed«, Zagreb, 1981)

U izdanju zagrebačkog »Naprijeda« objavljeno je, najzad, i glavno delo Ernsta Bloha (1885—1977): *Princip nada.* Do sad su kod nas štampani *Subjekt — objekt, Tibingenski uvod u filozofiju, Ontologija još-ne-bitka, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Politička mjerenja, Experimentum mundi,* kao i veći broj kraćih radova. To je, možda, najvredniji izdavački poduhvat u ovoj godini, jer je reč o delu od trajnog značaja u istoriji ljudske misli i, rekli bismo, najvrednijem delu savremene marksističke filozofije. Ovim delom, koje je pisao od 1938. do 1947. godine, u vreme kad je bio u emigraciji u Americi, Bloh je izvršio, kako nam se čini, kopernikanski obrat u marksizmu. Marksizam, koji je ranije i u tom periodu doživljavao teške trenutke, i svet, koji se našao u mraku, bez kompasa, ozarila je upravo Blohova misao. Tragajući za onim što se »istinski nada u subjektu i čemu je istinski moguće nadati se u objektu«, ovaj mislilac utopije i nade otvorio je novo poglavlje u istoriji filozofije. Poreklo Blohove filozofije je »još-ne-svesno čiji je korelat ono još-ne-postalo u svetu i svet eksperimenta u kome se isprobava nešto još-ne postalo«.

U tami doživljenog trenutka, koja se iskušava, najpre, subjektivno, pred čovekom iskrsavaju pitanja. Pitanja su, već tradicionalno, ishodište filozofije i filozofiranja, a Bloh je, ne bez razloga, upozorio da ništa ne deluje kao odgovor ako tome ne prethodi pitanje. Pitanjima počinje i *Princip nada.* »Ko smo? Odakle dolazimo? Kuda idemo? Šta očekujemo? Šta nas očekuje?« Pitanja, očigledno, nisu nova. Na njih je čovek pokušavao da odgovori još u dalekoj prošlosti, ali, ostajući u neposrednosti i blizini svoje egzistencije, čovek je, kako Bloh kaže, samo fragmentarno sebe svestan, to jest još ne zna šta on stvarno jeste. Po Blohovom shvatanju, odlučujuće je naučiti se nadanju, pa je zbog toga nada postala glavna Blohova misao. Nada ne kao afekt kome je suprotnost strah, nego nada kao saznajni akt i akt saznanja. Polazeći od ovoga, Bloh traga za putevima koji omogućavaju njeno razumevanje i poimanje, to jest izgrađuje hermeneutiku u kojoj bi »svitanje onog pred — nama« pronašlo svoj odgovarajući pojam.

Princip nada ima pet delova koji su razvrstani u tri knjige. Bloh počinje izveštajem o »malim dnevnim snovima«. To je ono što, poput pileta, probija opnu i ljusku: micanje, traženje, pohlepa, osećanje da se nema što se hoće. Mnogo je stanica na putu od deteta do čoveka, od mladosti do starosti. Na putu od »zore do večeri« čovek obično završava u tuđini, ali žudnja za boljim ostaje, ma kako se dugo to bolje sprečavalo — kaže Bloh — završavajući ovaj izveštaj.

Drugi deo predstavlja osnov Blohovog dela. Izlaganje anticipirajuće svesti filozof počinje traganjem za njenim porivom, to jest razjašnjavanjem onoga što nas određuje kao žive, a što se sámo ne pojavljuje. U njemu se sabiraju izvori onoga što se oseća kao nužda, težnja i željenje, što stoji iza nagona, koji su u ljudskom biću mnogostruki i raznovrsni. Razmatrajući ova pitanja, Bloh nije mogao da mimoiđe Frojdovo učenje, kao ni učenja ostalih značajnih psihoanalitičara. Iako ne prihvata ideju o jednom osnovnom nagonu, Bloh, uz rezervu i antipatiju prema apsolutizovanju, ističe samoodržanje kao jedini osnovni nagon (»Želudac je prva svetiljka u koju treba nalivati ulje«). Ali, kao što se

Digitized by Google

ljudska priroda u toku istorije preobražavala, tako se i ovaj preobražavao. Bloh neprestano naglašava da ljudski nagoni nisu samo u službi održavanja, nego neprestano smeraju na razvoj i obogaćenje čoveka, pa stoga, za razliku od životinjskih, prerastaju u duševna raspoloženja, nemire i afekte. Za razliku od teoretičara koji su podelili afekte na afekte mržnje i ljubavi, Bloh uvodi podelu na zadovoljene (ispunjene) afekte i afekte iščekivanja. Ovi drugi su, po Blohovom gledištu, dalekosežniji, i to ne samo subjektivno, nego i objektivno. Naime, teskoba, strah, nada i vera, za razliku od zavisti, pohlepe i poštovanja, u svojoj intenciji, sadržaju i predmetu imaju neuporedivo više karakter anticipiranja. Najvažniji afekt očekivanja, najistinitiji afekt čežnje, po Blohu, jeste nada, koja je dostupna samo čoveku i odnosi se na najširi i najsvetliji horizont. U vezi sa tim Bloh prelazi na temu o »dnevnim snovima«, koji su, smatra Bloh, snovi o boljem životu. Ovo gledište je, uverava nas filozof, šire i potpunije od Frojdovog.

Obeležja dnevnog sna su slobodna vožnja, sačuvani Ego, »popravljanje sveta« i »vožnja ka kraju«. »Sadržaj noćnog sna skriven je i iskrivljen, sadržaj dnevne fantazije otvoren je, dade se ispripovijedati, on anticipira i njegovo latentno počiva sprijeda«, veli Bloh. U još-ne-svesnom, kao novom razredu svesti i kao razredu svesti novoga, sadržano je svitanje prema napred. Još-ne-svesno, prema Blohovim rečima, mora sámo, što se tiče njegovog čina, postati svesnim, što se tiče sadržaja, znanim, onde kao svitanje, ovde kao ono što sviće. Tako se dostiže tačka u kojoj se upravo nada, taj pravi efekt očekivanja u snu prema napred, ne pojavljuje više kao puko unutrašnje uzbuđenje stanja osobnosti, nego svesno — znano kao utopijska funkcija. A sadržaj čina nade, kao svesno rasvetljen, sa znanjem rastumačen, jeste pozitivna utopijska funkcija; povesni sadržaj nade, najpre reprezentiran u predstavama, enciklopedijski istražen u realnim sudovima, jeste ljudska kultura koja se odnosi na svoj konkretno-utopijski horizont. Na toj spoznaji radi, kao afekt očekivanja u raciju, kao racio u afektu očekivanja, »kombinat Docta spes«. I u njemu, tvrdi Bloh, više ne preteže promatranje, koje se od davnina odnosilo samo na postalo, nego, sudelujući, postaje stav procesa, kojem — od Marksa — postajanje nije više metodski nepristupačno i novum nije više materijalno tuđ. Tema filozofije od tada se zadržava jedino na toposu jednog nezaključenog zakonitog polja u odslikavajući — intervenirajućoj svesti i u svetu znanoga. Taj je topos naučno otkrio tek marksizam — upravo razvojem socijalizma od utopije do nauke.

Ovo je jedan od ključnih stavova ovog Blohovog dela, u kojem se, dalje, razmatra zajednica »Ja i Mi« i »uspravan hod«, zatim ostatak utopijskih slika u ostvarenje (Egipat, Grčka), svet u kojem utopijska fantazija ima korelat, i u kojem se, pored ostalog, analiziraju i komentarišu Marksove teze o Fojerbahu, što je (pomenimo uzgred) BIGZ objavio kao posebnu knjigu.

Treći deo (Prelaz), koji ima naslov »Slike želja u ogledalu«, sadrži analize izloga, bajki, putovanja, filma i pozorišta. U drugoj knjizi, koja predstavlja četvrti deo Blohovog *Principa nada*, Bloh je izložio nacrte boljeg sveta kroz medicinska umeća, društvene sisteme, tehniku, arhitekturu, geografiju, perspektivu u umetnosti i mudrosti, a tema treće knjige (završnog dela) je moral, muzika, religija, najviše dobro. Ova enciklopedija ljudskih snova i puteva, nekad snevanih ili čak pređenih, makar delimično, završava se kategorijom zavičaja. To je, po Blohovom shvatanju, i cilj putovanja: doći u svet gde objekt nije više opterećen nečim što mu je tuđe, pa je, stoga, zavičaj poslednja reč ovoga dela. Put do najšireg i najsvetlijeg horizonta, kako pokazuje Blohovo delo *Princip nada*, nije nimalo jednostavan. Ono što čovek nosi iskonski u samome sebi i što je nepostala mogućnost unutar same zbilje jeste zov i izvesnost da se tim putem može ići

Digitized by Google

i stići do zavičaja. Zahvatajući celinu ljudskog bivstvovanja i povesti, Bloh je ovim delom višestruko obogatio marksizam. Sa *Principom nada*, kao i Blohovim delom u celini, marksistička filozofija je postala, rekli bismo, celovita i osmišljena filozofija budućnosti, pa su, smatramo, sasvim u pravu oni teoretičari koji Blohovu filozofiju — bez obzira na primedbe i prigovore, od čega ne može biti izuzeta ni jedna filozofija — svrstavaju u najveće i najzrelije misaono dostignuće savremenog marksizma.

Rajko Đurić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
365
.5
S63

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

11
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 11

Studije i članci

Mensur Ibrahimpašić
Socijalizam kao prelazni period i rat među socijalističkim zemljama 1759

Vladimir Goati
Političke partije iznutra 1773

Zdravko Mlinar
Istraživanje, predviđanje i usmeravanje razvoja u jugoslovenskom društvu 1794

Boro Petkovski
Putevi i stranputice u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja 1819

Ratko Nešković
Filozofija kao mišljenje o mogućnom 1838

Blaženka Despot
»Žensko pitanje« u socijalističkom samoupravljanju 1859

Prilozi

Milić Milovanović
Teorijske osnove Zakona o minulom radu 1871

Žarko Jokić
Uslovi sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka 1883

Milan Bajec
O uzrocima i posledicama prekomernog investiranja 1897

Dušan Nikoliš
Zemlje u razvoju u spoljnoj politici Reganove administracije 1908

Polemika

Žarko Puhovski
Odgovor prof. dr Adolfu Dragičeviću 1921

Osvrti

Radivoje Marinković
Komuna između etatizma i samoupravljanja 1924

Miomir Dašić
Sinteza savremene istorije Jugoslavije 1932

Jovan Teokarević
Tiranija ili o nezastarevanju jednog pitanja 1942

Prikazi 1954

Digitized by Google

Содержание

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И СТАТЬИ

Мензур Ибрагимпашич

Социализм как переходной период и война между социалистическими странами 1759

Владимир Гоати

Политические партии изнутри 1773

Здравко Млинар

Исследование, предвидение и направление общественного развития в Югославии 1794

Боро Петковский

Пути и блуждания в системе самоуправляемой организации, основанной на общности интересов 1819

Ратко Нешкович

Философия как мышление о возможном 1838

Блаженка Деспот

»Женский вопрос« при социалистическом самоуправлении 1859

ОЧЕРКИ

Милич Милованович

Теоретические основы Закона о прошлом труде 1871

Жарко Иокич

Условия создания и распределения дохода 1883

Милан Баец

К вопросу о причинах и последствиях чрезмерных капиталовложений 1897

Душан Николиш

Развивающиеся страны в внешней политике администрации Регана 1908

ПОЛЕМИКА

Жарко Пуховский

Ответ проф. д-р Адольфу Драгичевичу 1921

ОБЗОРЫ

Радивое Маринкович

Коммуна между этатизмом и самоуправлением 1924

Миомир Дашич

Синтез современной истории Югославии 1932

Иован Теокаревич

Тирания или непризнание давности одного вопроса 1942

РЕЦЕНЗИИ 1954

Contents

STUDIES AND ARTICLES

Mensur Ibrahimpašić

Socialism as a Transitional Period and War between Socialist Countries 1759

Vladimir Goati

Political Parties inside 1773

Zdravko Mlinar

Research, Forecasts and Guidance of Development in Yugoslav Society 1794

Boro Petkovski

Roads and By-roads in the System of Self-managed Interest Organization 1819

Ratko Nešković

Philosophy as View of What Is Possible 1838

Blaženka Despot

»Women's Status« in Socialist Self-management 1859

CONTRIBUTIONS

Milić Milovanović

The Theoretical Foundations of the Law on Materialized Labour 1871

Žarko Jokić

Conditions for the Acquisition, Distribution and Allocation of Income 1883

Milan Bajec

Concerning the Causes and Consequences of Excessive Investment 1897

Dušan Nikolić

The Developing Countries in the Foreign Policy of Reagan's Administration 1908

POLEMICS

Žarko Puhovski

An Answer to Prof. Dr Adolf Dragičević 1921

SURVEYS

Radivoje Marinković

The Commune between Statism and Self-management 1924

Miomir Dašić

A Synthesis of the Contemporary History of Yugoslavia 1932

Jovan Teokarević

Tyranny or Concerning the Non-Obsolescence of a Question 1942

REVIEWS 1954

Digitized by Google

Mensur Ibrahimpašić

Socijalizam kao prelazni period i rat među socijalističkim zemljama

Rat među socijalističkim zemljama je činjenica savremene društvene stvarnosti, i to: kao određen broj oružanih sukoba među socijalističkim zemljama do kojih je došlo i kao umnožavanje mogućnosti, opasnosti da protivrečnosti među socijalističkim zemljama dobiju oblik rata.

Kao reakcija na tu činjenicu javilo se više međusobno različitih teorijsko-metodoloških pristupa njenom objašnjavanju. Moguće ih je svrstati u ova tri osnovna:

Prvi je *dogmatski*. Njegova suština je u stvaranju privida da nije reč o ratu među socijalističkim zemljama kao stvarnoj činjenici, već o posebnom obliku sukoba između revolucionarnih i kontrarevolucionarnih snaga. Postupak koji se u njemu primenjuje je formalno citatološko pozivanje na stavove klasikâ marksizma, a najvažniji teorijski rezultati jesu teoreme o socijalističkom internacionalizmu i ograničenom suverenitetu.

Drugi je *pozitivistički* Njegova suština je u postavljanju teze da ratovi među socijalističkim zemljama predstavljaju takvu činjenicu koja opovrgava vrednost celine marksizma kao naučne teorije. Postupak koji se u njemu primenjuje jeste — inoviranje pozitivističkog odnosa prema marksizmu karakterističnog za početak ovog veka (a on se izražavao u stavu da je marksizam »površna

Digitized by Google

ideologija, odnosno neadekvatno uopštavanje bez ikakvog dokaza«, pa ga zato treba ostavljati po strani bez ikakve analize), uvođenjem marksističke teorije u analizu sa stanovišta »činjenica savremene društvene stvarnosti«, koje dokazuju njenu naučnu neutemeljenost, a jedna od bitnih takvih činjenica jeste rat među socijalističkim zemljama. Rezultat takvog postupka je razvijanje sledećih teza: da ratovi među socijalističkim zemljama dokazuju netačnost marksističkog shvatanja klasne suštine rata kao oblika i sredstva razrešavanja društvenih protivrečnosti, budući da rat ne iščezava rušenjem građanskih društava, što je, navodno, trebalo da se desi prema toj teoriji; da su ratovi među socijalističkim zemljama dokaz kako su marksističke tvrdnje o proletarijatu — kao onoj društvenoj snazi koja je istorijski pozvana da izvede ljudsko društvo iz njegove »predistorije« — utopija, a ne nauka; da prethodne teze vode ka dokazu da je celina marksističkog učenja o socijalizmu, u stvari, spekulativno proročanstvo, a ne naučno predviđanje.

Treći prilaz je *istorijsko-materijalistički*. Njegova suština je u suočeljavanju s pojavom ratova među socijalističkim zemljama kao stvarnom činjenicom proizvodnje društvenog života danas, to jest kao s pojavom današnjeg ostvarivanja socijalizma kao svetskog procesa i, na osnovu takvog suočeljavanja sa stvarnošću, traganje za stvarnim značenjem te pojave, naime za njenom uzrokovanošću, suštinom, fenomenologijom i posledicama. Postupak koji se u njemu primenjuje jeste — teorijsko problematiziranje rata među socijalističkim zemljama kao jednog od oblika ispoljavanja protivrečnosti socijalizma kao svetskog procesa i postuliranje odgovora na temelju istraživanja dijalektike tog procesa kao konkretno-istorijskog momenta celine revolucionarnog preobražaja klasne u besklasnu istoriju, pri čemu se težište stavlja na utvrđivanje šta takvi ratovi znače sa stanovišta celine tog u dosadašnjoj istoriji najdubljeg revolucionarnog prevrata. Mada takvim postupkom još nije ostvaren celovit marksistički uvid u problem rata među socijalističkim zemljama, dosadašnji rezultati njegove primene predstavljaju značajan korak ka ostvarivanju takvog cilja. Među te rezultate, kao najvažnije, možemo ubrojiti: reafirmaciju metoda klasikâ marksizma i njihovih stavova o socijalizmu kao prelaznom periodu; kritiku dogmatske interpretacije marksističkog shvatanja socijalizma kao svetskog procesa; kritiku dogmatske interpretacije marksističkog shvatanja klasne suštine rata; postuliranje novih odgovora na temu rat i socijalizam sa stanovišta analize rata kao oblika i sredstva razrešavanja savremenih društvenih protivrečnosti i same prirode savremenog rata; postavljanje teze da je mir bitan uslov revolucionarnog menjanja sveta; postavljanje teze da će »problem suprotnosti između sveta socijalizma i sveta kapitalizma postepeno dobijati sekundarni značaj, a problemi daljeg razvitka socijalističkih društvenih odnosa sve više postajati prava istorija našeg vremena« (Kardelj); usmeravanje istraživanja na utvrđivanje protivrečnosti socijalizma kao svetskog procesa koje jesu ili mogu biti uzroci ratova među socijalističkim

Digitized by Google

zemljama i utvrđivanje uloge subjektivnih socijalističkih snaga u razrešavanju takvih protivrečnosti. U ove rezultate svakako spada razvijanje teorije i prakse podruštvljavanja vojne sile i vojne organizacije, naročito sa stanovišta otkrivanja mogućnosti i puteva prevazilaženja rata kao oblika i sredstva razrešavanja protivrečnosti među socijalističkim zemljama.

Celovite analize svakog od naznačenih teorijsko-metodoloških pristupa problemu rata među socijalističkim zemljama kao razvijanja hipotetičkog okvira za ostvarenje celovitog uvida u taj problem, krupne su teme svaka za sebe. Ovom prilikom želeo bih da izložim samo nekoliko teza za koje mi se čini da doprinose stvaranju hipotetičko-teorijskog okvira koji usmerava ka ostvarenju celovitijeg marksističkog uvida u ovaj problem.

Dokle se stiglo u ostvarenju marksističkog uvida u problem rata među socijalističkim zemljama

Ima mišljenja da marksistička misao izrazito zaostaje u ostvarivanju teorijskog uvida u problem rata među socijalističkim zemljama. Postavlja se pitanje koliko je takva ocena tačna.

Da bismo došli do što pouzdanijeg odgovora na to pitanje, potrebno je prvo videti šta ide takvoj oceni u prilog. Pre svega, to su ove činjenice. Tačno je da se posle Lenjinove smrti pa sve do napada Informbiroa na Jugoslaviju marksistička teorija ne bavi problemom rata među socijalističkim zemljama bilo u kom smislu. Mada je posle drugog svetskog rata konstituisano više socijalističkih država, za njih taj problem nije postojao ni kao aktuelan ni kao moguć. Zatim, istina je da naučnoj javnosti nisu poznata šira istraživanja tog problema i da nema celovitih studija o njemu. Nadalje, tačno je da postoje velike oscilacije u odnošenju marksističke teorije prema tom problemu od 1948. godine do danas, kako u našoj zemlji tako i u svetskim razmerama. U slučajevima kada je dolazilo do upotrebe vojne sile u odnosima među socijalističkim zemljama naglo se povećavalo interesovanje marksističke misli za ovaj problem. Čim bi došlo do opadanja napetosti, problem je potiskivan u stranu, verovatno zbog toga što je stanje duhova još takvo da čak i teorijske diskusije otežavaju slabljenje takvih napetosti.

Sve te činjenice navode na zaključak da marksistička teorija izrazito zaostaje u ostvarivanju svog uvida u problem rata među socijalističkim zemljama. Ali, da bi se došlo do što pouzdanije ocene, potrebno je takav zaključak proveriti još sa dva stanovišta.

Prvo, rezultate do kojih je marksistička teorija došla o problemu rata među socijalističkim zemljama neophodno je sagledati sa stanovišta bitne osobine marksizma kao naučne teorije, to jest sa stanovišta da je za tu teoriju bitno karakteristično da svoje odgovore postulira iz samog života, iz postojeće stvarnosti, a ne iz unapred razvijenih teorijskih shema, i da se pri tome služi sopstvenim saznanjima i saznanjima drugih teorija, ali na takav na-

Digitized by Google

čin da ih sve podvrgava kritici sa gledišta utvrđenog značenja činjenica o postojećoj stvarnosti, praksi.

Upravo kao takva teorija, ona na najbolji način izražava samu dijalektiku odnosa mišljenja i delovanja, koja i jeste u tome da postoji stalna napetost u tom odnosu i stalno međusobno »zaskakanje« ko na koga više utiče u određenom istorijskom momentu i samim tim i na celinu promena društvene stvarnosti. Ta bitna osobina marksističke teorije određuje kriterijum za ocenu da li ona i koliko zaostaje za stvarnošću. A koji je to kriterijum? Očigledno je da to ne može biti samo broj naučnih dela i stepen njihove teorijske elaboriranosti, već kriterijum koji uzima u obzir još i ovo: kakve je nove saznajne mogućnosti i potrebe otvorila praksa, koliko je i na koje načine reagovala revolucionarna društvena svest na te mogućnosti i potrebe, te koliko je svojim reagovanjima ta svest usmeravajuće delovala na praksu.

Ako se takav kriterijum primeni za ocenu uvida marksističke teorije u problem rata među socijalističkim zemljama, onda izložene činjenice koje su navodile na zaključak o izrazitom njenom zaostajanju u odnosu na mogućnosti i potrebe ostvarivanja uvida u ovaj problem dobijaju drukčije značenje.

To se još bolje vidi ako, primenjujući izloženi kriterijum, značenje tih činjenica i zaključak izveden na osnovu njih proverimo sa stanovišta rezultata postignutih u primeni istorijsko-materijalističkog pristupa ostvarenju uvida u problem rata među socijalističkim zemljama. Već na najopštiji način navedeni rezultati primene tog metoda govore o tome da je marksistička teorija u značajnoj meri reagovala na potrebe ostvarenja uvida u ovaj problem i pri tome, takođe, vidno koristila objektivne mogućnosti koje je sama praksa stvarala. Ako se ti rezultati posmatraju sa stanovišta njihovog uticaja na praksu odnosâ među socijalističkim zemljama, očigledno je, takođe, da oni znače doprinos sagledavanju mogućih posledica takvih ratova po socijalizam kao svetski proces i otkrivanju mogućnosti njihovog prevladavanja.

Ako se uzme u obzir izložena argumentacija, proizlazi zaključak da je ocena o izrazitom zaostajanju marksističke teorije u pogledu ostvarivanja uvida u problem rata među socijalističkim zemljama uprošćena, pa utoliko jednostrana. Mnogo bliži istini je zaključak da marksistička teorija nije još uspela da ostvari celovitiji uvid u ovaj problem, ali da su postignuti značajni početni rezultati koji proširuju puteve ka postizanju tog cilja.

Da bismo ovu ocenu učinili još tačnijom, potrebno je istaći da se na današnjem stepenu razvoja socijalizma kao svetskog procesa javljaju *međudržavni odnosi* socijalističkih zemalja kao značajna prepreka ostvarivanju cilja o kome je reč. Stanje duhova je još uvek takvo da i teorijske rasprave o problemu rata među socijalističkim zemljama dobijaju značajne negativne političke implikacije za međudržavne odnose, pa otuda pritisci usmereni na njihovo prigušivanje. Na žalost, teško je očekivati da će takvo stanje duhova vodećih društvenih snaga u socijalističkim zemljama biti brzo prevladano, pa stoga i nadalje treba očekivati velike

Digitized by Google

teškoće na koje će nailaziti marksistička teorija u ostvarivanju uvida u problem rata među socijalističkim zemljama.

Celovitije teorijsko određenje socijalizma kao prelaznog perioda — bitan uslov za naučni uvid u problem rata među socijalističkim zemljama

Na prvi pogled tvrdnja izražena u ovom podnaslovu čini se čudnom, nedovoljno logičnom, jer nameće pitanje: kako je moguće da ono teorijsko određenje socijalizma koje se pokazalo dovoljnim za izvođenje više socijalističkih revolucija i za konstituisanje više socijalističkih društava postaje nedovoljno za naučno objašnjenje odnosâ između tih društava kao država. U stvari, tu nema ničeg čudnog i nelogičnog. Štaviše, bilo bi čudno da je to određenje koje je nastalo u 19. i početkom 20. veka dovoljno i za kraj ovog veka, to jest za društvenu stvarnost u kojoj je socijalizam već široko nastupio kao nova istorijska epoha, jer, ukoliko ta praksa odmiče u svom istorijskom hodu, utoliko njena anticipativna i početna određenja, ma koliko bila genijalna, objektivno postaju u manjoj meri dovoljna.

Moguće je — u smislu postavljanja hipotetičko-teorijskog okvira — naznačiti više bitnih obeležja socijalizma kao prelaznog perioda danas, koja su relevantna za celovitiji naučni uvid u problem rata među socijalističkim zemljama.

Prvo, stanje marksističke teorije je još uvek takvo da se dobrim delom zadovoljava onim određenjem socijalizma kao prelaznog perioda koje su dali klasici marksizma. A razlika između društvene stvarnosti od koje su oni polazili i današnje društvene stvarnosti je velika. Tome treba dodati da su klasici marksizma bili dosledni u svom odbijanju da se bave pisanjem »prčvarnice budućnosti«, pa su anticipativno o socijalizmu govorili u onoj meri koliko je to bilo moguće na temelju prošlosti i stvarnosti koju su oni neposredno izučavali.

Drugo, praksa celine socijalističke revolucije krenula je drugim istorijskim tokom svog samoostvarenja u odnosu na onaj koji su Marks i Engels mogli pretpostaviti. Razlika između ta dva puta je višestrana: prvi prodor uspešnog socijalističkog revolucionarnog prevrata nije usledio u nekoj od najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, nego u zaostaloj polufeudalnoj zemlji; taj prodor nije značio neposredno ostvarenje parole »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« kao parole svetske revolucije, nego se sveo na pobedu revolucije u jednoj zemlji; naredne socijalističke revolucije izvedene su kao vremenski i prostorno odvojene nacionalne revolucije, uz prodiranje socijalizma kao svetskog procesa kroz različite druge oblike konstituisanja socijalističkih snaga i različite uslove socijalističkih promena širom sveta. Tako je praksa socijalizma, odnosno *prelaza* od kapitalizma ka komunizmu, postala mnogo složenija od onoga što je bilo moguće naslutiti u vreme klasikâ marksizma. Utoliko je njihovo teorijsko određenje tog prelaza objektivno postalo u manjoj meri dovoljno.

Digitized by Google

Treće, do sada izvedene socijalističke revolucije su objektivno momenti celine revolucije, to jest momenti celine revolucionarnog prelaska iz klasne u besklasnu istoriju, ali njihova vremenska i prostorna odvojenost, tačnije rečeno, različitost istorijskih uslova njihovog izvođenja doprinela je takvoj njihovoj autohtonosti da istorijski tok samorealizacije celine revolucije poprima oblik međusobnog *protivrečnog prožimanja pojedinih momenata te celine.* Na pojavnoj strani takva dijalektika samorealizacije celine revolucije ispoljava se kao *različitost puteva u socijalizam.* A kako različitost tih puteva ne podrazumeva samo razliku u metodima i sredstvima revolucionarnog delovanja, već i objektivne razlike u karakteru subjektivnih snaga tog delovanja i objektivne razlike uslovâ njihovog delovanja, ti putevi mogu biti samo protivrečno komplementarni, a ne paralelne, cvećem posute staze koje bezbolno vode u pravu istoriju. Bez uzimanja u obzir takve dijalektike celine revolucije — a ona se još ne uvažava dovoljno — nije moguće doći do celovitijeg uvida u problem rata među socijalističkim zemljama, jer je takav rat izraz i te dijalektike.

Četvrto, proizvod takve dijalektike celine revolucije jeste nastajanje *razlika u neposrednim interesima vodećih društvenih snaga* pojedinih socijalističkih društava. Da bi mogle biti vodeće društvene snage, one moraju izražavati ne samo interese radničke klase kao istorijskog subjekta, već i neposredne životne interese socijalne sredine iz koje su izrasle kao vodeće snage, a to su danas, pre svega, nacije. Usled neravnomernosti razvitka ljudskog društva i činjenice da je klasna istorija najčešće ukrštala interese tih sredina, objektivno se moraju javljati razlike u interesima tih sredina, a zatim i razlike između interesa njihovih vodećih snaga, odnosno vodećih snaga pojedinih socijalističkih država, uprkos činjenici da ih povezuje zajednički istorijski interes kao revolucionarnih subjekata. Bez uvažavanja i ove karakteristike socijalizma kao prelaznog perioda nije moguće ostvariti ni celovitiji naučni uvid u problem rata među socijalističkim zemljama. A ona se još uvek dovoljno ne uvažava.

Peto, za teorijsko određenje socijalizma kao prelaznog perioda od bitnog je značaja uzimanje u obzir *protivrečne prirode političke vlasti* kao osnovnog oblika sile kojom su do sada konstituisana socijalistička društva i usmeravana njihova izgradnja. Dok se revolucija konstituiše i samoostvaruje prevashodno kao revolucionarni pokret, politička organizovanost je nužni i najprimereniji oblik društvene moći revolucionisanih masa kojom one ruše institucije građanskog društva, konstituišu nove, socijalističke institucije i slamaju kontrarevoluciju. Tada je politička vlast koja iz te organizovanosti proizlazi po sebi imanentno revolucionarni činilac, jer ne postoje objektivni uslovi njenog osamostaljenja i otuđenja u odnosu na revolucionarne mase. Situacija se radikalno menja kada se ta vlast oblikuje kao razvijeni državni aparat koji u ime radničke klase i ostalih radnih slojeva upravlja društvom. Tu radikalnu promenu vizionarski su predvideli klasici marksizma definišući stav da proletarijatu posle obaranja buržoazije preti

Digitized by Google

opasnost ne samo od kontrarevolucije, već i od sopstvene birokratije.

Suština te promene je u stvaranju objektivnih uslova i mogućnosti konstituisanja interesa nosilaca političke vlasti kao njihovih parcijalnih interesa, a time i njihovog otuđenja od društva. Na pojavnoj strani društvene stvarnosti ta se suština ispoljava na dva načina: prvo, na taj način što se socijalistička državnost prikazuje kao emanacija biti revolucije i tako se parcijalni interes nosilaca političke vlasti proglašava za opštedruštveni, i, drugo, na taj način što to proglašavanje parcijalnog za opštedruštveni interes nema za posledicu samo antagoniziranje unutrašnjih odnosa u takvom društvu, već i antagoniziranje odnosa takvog društva sa drugim društvima, bez obzira na njihov zajednički predznak — socijalistička društva.

Razlog je u tome što se u uslovima nasleđenih istorijskih razlika i protivrečnosti tih društava kao globalnih društvenih zajednica stvoreni privid o interesima nosilaca političke vlasti kao opštedruštvenim interesima najpotpunije prikriva time što ti nosioci vlasti preuzimaju ulogu tumača odbrane državnih, nacionalnih i istorijskih interesa svog društva u odnosu prema drugim društvima. Budući da ni te odnose ne mogu videti drukčije nego sa stanovišta svog parcijalnog interesa kao otuđenog interesa, oni se neizbežno javljaju kao činioci antagoniziranja tih odnosa.

Prema tome, dijalektika socijalizma kao prelaznog perioda je takva da etatizacija socijalističkog društva objektivno uslovljava antagoniziranje odnosa unutar društva kao globalne društvene zajednice i u isto vreme antagonizira odnose sa drugim društvima kao globalnim društvenim zajednicama, to jest *spoljne odnose*. Kada takva antagonizacija međudržavnih odnosa dospe do tačke napetosti u kojoj državni vrh — videći svoje parcijalne interese kao opštedruštvene, nacionalne, istorijske, pa i kao interese celine socijalističke revolucije — proceni da je upotreba vojne sile najprimereniji način njenog razrešavanja, — posledica je rat među socijalističkim zemljama, odnosno vojna intervencija bez oružane borbe ako druga strana u sukobu nema sposobnosti da se intervenciji odupre oružanom borbom.

Budući da su se sva dosadašnja socijalistička društva nužno morala služiti političkom vlašću kao glavnom snagom svog početnog konstituisanja i da je većina krenula pravcem etatističkog razvoja, opisana osobina dijalektike socijalizma kao prelaznog perioda bila je najsnažniji ometajući činilac celovitijeg teorijskog određenja socijalizma kao prelaznog perioda, a posebno je otežavala ostvarenje naučnog, marksističkog uvida u problem rata među socijalističkim zemljama. Razlog je u tome što otuđeni nosioci političke vlasti, koji se, pre svega, odlikuju samoobmanom o revolucionarnosti svog društvenog bića i istorijskim revolucionarnim pedigreom, nisu ni mogli ni hteli podsticati teoriju koja bi osvetljavala suštinu njihove otuđenosti. Oni su razvijali, pod naznakom marksizma, drugu vrstu teorije koja je, u stvari, prikrivala i opravdavala tu otuđenost, staljinistički dogmatizam.

Digitized by Google

Šesto, u burnom talasu antikolonijalne revolucije nastala je velika grupa država koje se u svojim ustavima i političkim programima deklarišu kao socijalističke, a ti se programi ne zasnivaju na marksizmu. Neki mu čak oponiraju. Šta ta činjenica znači sa stanovišta dosadašnjeg teorijskog određenja socijalizma kao prelaznog perioda, što je, inače, uslov otkrivanja i razumevanja dijalektike tog prelaza, pa samim tim i rata među socijalističkim zemljama kao izraza te dijalektike? Da li su do sad ispoljene protivrečnosti među tim zemljama i napetosti u njihovim međusobnim odnosima, koje su ponegde dovele i do ratnih sukoba, zaista izraz dijalektike socijalizma kao prelaznog perioda, a ratovi do kojih je dolazilo deo pojave koju definišemo kao rat među socijalističkim zemljama?

Opravdano je pretpostaviti da su ta različita i nemarksistička idejno-politička opredeljenja izraz razlika u karakteru vodećih društvenih snaga tih zemalja, pa i razlika u klasnom karakteru njihovog društvenog bića. Da li su društvene stvarnosti tih zemalja, sa tako različitim njihovim vodećim društvenim snagama, takođe, momenti celine revolucije, to jest celine prelaza iz klasne u besklasnu istoriju, ili su, pak, oblici prerušavanja bića građanskog društva? Od tačnosti odgovora i na to pitanje zavisi mogućnost celovitijeg naučnog uvida u društvenu prirodu rata kao oblika i sredstva razrešavanja protivrečnosti među tim zemljama, odnosno kao izraza dijalektike socijalizma kao prelaznog perioda.

Društvene promene koje se ostvaruju u tim zemljama, ma pod kojim se parolama izvodile, znače ne samo prevladavanje nasleđenih kolonijalnih odnosa, već često predstavljaju traženje i otpočinjanje *nekapitalističkog puta* razvoja. Ta činjenica navodi na zaključak da su promene u tim zemljama momenti celine revolucije, pa zato problematika istraživanja rata među socijalističkim zemljama treba da obuhvati i sukobe među tim zemljama.

Sedmo, današnji svet je već u tolikoj meri i na različite načine međusobno povezan da sve veći broj problema razvoja pojedinih njegovih delova i država kao globalnih društvenih zajednica prerasta u zajedničke probleme opstanka i napretka ljudskog društva kao celine, to jest u probleme svetskog društva. Reč je, u stvari, o jednom već poodmaklom procesu koji bi se mogao nazvati opšti dijalektički protivrečni istorijski proces integracije ljudskog društva. Imajući to na umu, brojni teoretičari protežu pojam globalno društvo na današnje ljudsko društvo kao celinu. To čini, na primer, i Edvard Kardelj.

Zbog toga socijalizam kao svetski proces — pa time i socijalističke države kao činioci i deo tog procesa — nije ni istorijski ni aktuelno odvojen od ostalog dela sveta. To se najbolje uočava u činjenici da se socijalizam kao svetski proces ne sučeljava samo sa problemima političkog i društveno-ekonomskog preobražaja sveta građanskog društva u svet socijalizma, nego i sa problemima sudbine ljudske civilizacije, pa i sa problemom fizičkog i genetskog opstanka ljudske vrste.

Digitized by Google

Dva problema proizišla iz takve celovitosti ljudskog društva kao savremene svetske zajednice posebno su značajna za ostvarenje celovitijeg teorijskog uvida u problem rata među socijalističkim zemljama i za njegovo razumevanje. To su: naučno-tehnološka revolucija kao svetski problem i odnos Sever—Jug, to jest odnos razvijene zemlje — zemlje u razvoju.

Naučno-tehnička revolucija je neposredno relevantna za problem rata među socijalističkim zemljama, i to iz tri razloga. Prvo, jedna od bitnih posledica te revolucije jeste — pojava istorijski kvalitativno novih sredstava masovnog uništavanja. To su nuklearna, biološka i meteorološka oružja. Njihova suština kao istorijski novog kvaliteta je u tome što njihovom upotrebom objektivno nastaju realne mogućnosti pretvaranja ratne situacije u takvo društveno zbivanje u kojem *ljudi gube kontrolu nad silama koje su stvorili i pokrenuli.* Takvo zbivanje bi po svojoj suštini bilo *kontrarevolucionarno,* pošto neka pojava, odnosno neko zbivanje može biti revolucionarno, ili u skladu sa revolucionarnim menjanjem sveta, samo onda ako je ne samo izraz svesnog čina ljudi koji je primeren konkretnim potrebama i mogućnostima čoveka kao društvenog i istoričnog bića, već i ako ostaje pod kontrolom čoveka kao takvog bića. Svaki odnos koji nadilazi sposobnost čoveka kao istoričnog bića da ga usmerava u pravcu daljeg sopstvenog oslobođenja i jačanja kao stvaralačkog bića nužno je kontrarevolucionaran, jer ne vodi ka daljem očovečenju čoveka, već, naprotiv, — ugrožava taj smisao istorijskog hoda ljudskog društva. Drugo, usled dostignutog stepena međusobne povezanosti današnje svetske zajednice svaki ratni sukob, pa i svaki rat među socijalističkim zemljama, — naročito zbog postojeće blokovske podeljenosti sveta — objektivno je izvor opasnosti po svetski mir, pa time i opasnosti stvaranja opisane društvene situacije u kojoj čovek biva negiran kao rodno, istorično biće. Treće, naučno-tehnička revolucija uslovila je sve veće izdvajanje nacionalnog dohotka za tehničko usavršavanje vojnih institucija, čime se objektivno stvaraju mogućnosti za povećavanje njihove društvene moći, pa i njihovog uticanja na međudržavne odnose. Kada u nekoj socijalističkoj zemlji društvena moć tih institucija postaje oblik otuđene društvene moći nosilaca političke vlasti, one postaju dodatni izvor antagoniziranja odnosâ među socijalističkim zemljama, pa i uzrok prerastanja naraslih napetosti u ratne sukobe.

Odnos duboke ekonomske neravnopravnosti između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju kao bitne karakteristike savremenog sveta relevantan je za problem rata među socijalističkim zemljama zbog toga što se ta podela ne podudara sa linijom podele sveta na svet kapitalizma i svet socijalizma. Takozvana linija Sever—Jug deli međusobno i socijalističke zemlje, pa se istorijski nastali protivrečni interesi između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju javljaju i kao protivrečnosti između socijalističkih zemalja koje pripadaju jednom, odnosno drugom delu sveta. Uslovi postojanja od društva otuđenih nosilaca političke vlasti u pojedinim socijalističkim zemljama — bez obzira na stepen nji-

Digitized by Google

hove ekonomske razvijenosti — otežavaju sagledavanje problema odnosa razvijenih zemalja i zemalja u razvoju kao zajedničkog problema, a neizbežna posledica takve situacije jeste antagoniziranje njihovih međudržavnih odnosa, što u određenim okolnostima može dovesti i do ratne konfrontacije.

Osmo, kao teorijska misao i kao ideološko-politička usmerenost pojedinih socijalističkih snaga, pa i kao neposredna društvena praksa, socijalizam kao svetski proces odlikuje se narastanjem njegove sposobnosti *prevazilaženja protivrečnosti političke vlasti* kao oblika organizovanja i sredstva delovanja socijalističkih, revolucionarnih snaga. Jača svest o potrebi podruštvljavanja politike kao načina prevazilaženja te protivrečnosti. Javljaju se, takođe, različiti brojni oblici revolucionarnog delovanja koji vode ka takvom cilju. Praksa i teorija jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja je za sad najizrazitija manifestacija takve opšte tendencije socijalizma kao svetskog procesa.

Podruštvljavanje politike nosi sobom kao mogućnost i nužnost podruštvljavanje poslova odbrane zemlje, odnosno podruštvljavanje vojne organizacije i vojne sile. Ukoliko bude jačala naznačena tendencija socijalizma kao svetskog procesa, utoliko će se proširivati i produbljivati proces podruštvljavanja vojne sile kao oblika i sredstva revolucionarnog delovanja. Logična posledica takvog razvoja je neprekidno sužavanje mogućnosti da se bilo koje društvene snage u socijalističkim društvima koriste vojnom silom kao sredstvom konstituisanja i ostvarivanja svojih parcijalnih interesa, uz njihovo proglašavanje za državne, nacionalne, istorijske, jednom rečju, opštedruštvene interese.

Naravno, samim tim se ne prevladavaju brojne razlike i protivrečnosti među socijalističkim zemljama o kojima je bilo reči kao relevantnim činjenicama za problem rata među socijalističkim zemljama, ali se prevladava otuđenost nosilaca političke vlasti kao ona pojava koja je, u krajnjoj liniji, uzrokovala sve dosadašnje ratove među socijalističkim zemljama i za koju je teorijski opravdano pretpostaviti da će se nalaziti u osnovi mogućih novih takvih sukoba. Jer, *kao što je u klasnoj istoriji klasna borba, u krajnjoj liniji, bila — a posredovano na različite načine — uzrok nastanka i trajanja rata kao društvene pojave, tako je u socijalizmu kao prelaznom periodu, u krajnjoj liniji, i posredovano na različite načine — društvena otuđenost nosilaca političke vlasti uzrok rata među socijalističkim zemljama.*

Time bismo zaključili navođenje najvažnijih obeležja socijalizma kao prelaznog perioda koja su relevantna za ostvarivanje uvida u problem rata među socijalističkim zemljama. Ali, čini mi se da bi bilo dobro izloženi teorijsko-metodološki okvir još dopuniti pojašnjenjem metodološkog pristupa uvodnoj paroli Komunističkog manifesta, koja je postala znamenje komunista, paroli »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« To je potrebno učiniti zbog toga što su nakon 130 i više godina od njene pojave stvoreni takvi opšti društveni uslovi — i posebno uslovi u međunarodnom komunističkom pokretu — u kojima postoje različita, pa i

Digitized by Google

međusobno oprečna, tumačenja suštine i istorijske svrhe tog borbenog pokliča komunističke misli.

Dogmatski teorijsko-metodološki pristup, o kojem je bilo reči u uvodnom delu, slep je za analizu istorijske konkretnosti socijalizma kao prelaznog perioda. Njegovi zastupnici svojim apstrakcionističkim, citatološkim spekulativnim metodom dovode pojam »proletarijat« do čiste prazne apstrakcije, prenebregavajući promene u objektivnom položaju radničke klase u 20. veku, u njenim neposrednim društveno-političkim i ekonomskim interesima u pojedinim zemljama, da bi zatim suštinu tog jedinstva odredili kao okupljanje oko opšteg istorijskog interesa, koji u sebi ne sadrži postojeće posebne neposredne životne interese radničke klase i ostalih radnih ljudi pojedinih zemalja čija posebnost proističe iz različitosti njihovog istorijskog bića i različitosti aktuelnih životnih uslova. Rezultati primene takvog metoda su razne teorije koje, u stvari, znače zloupotrebu te parole, kao što su: teorija o ostvarenju parole »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« rukovođenjem komunističkim i radničkim pokretom iz jednog centra, teorija o revolucionarnom narodnom ratu kao opštem svetskom poslednjem jurišu na bastione kapitalizma, već spomenute teorije o ograničenom suverenitetu i socijalističkom internacionalizmu, teorija o klasnoj spoljnopolitičkoj ulozi armija socijalističkih zemalja.

Ako se parola »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« posmatra sa stanovišta značenja pojma »proletarijat« koje mu je davao Marks kao istorijskom subjektu prelaza iz klasne u besklasnu istoriju, zatim ako se ima na umu Marksov metodološki stav o praznim apstrakcijama i, polazeći od toga, uzima u obzir celovitost tog istorijskog subjekta u brojnim konkretnim različitostima njegovih pojedinih delova, očigledno je da ta parola nije istorijski još preživela. Pojava rata među socijalističkim zemljama je samo dokaz više njenog značaja i aktuelnosti i u isto vreme zahtev za utvrđivanjem suštine njenog značenja i njene svrhe danas. A ta suština i svrha su: (a) uzimanje u obzir objektivno postojećih razlika između socijalističkih snaga pojedinih zemalja i objektivno postojećeg pluralizma njihovih neposrednih interesa, i (b) ulaganje napora za usaglašavanje tih interesa bez metoda i sredstava prinude kao načina prevazilaženja nasleđenih i nastajućih protivrečnosti, to jest kao puta ka zajedničkom istorijskom interesu. Jedino tako shvaćena i ostvarivana parola »Proleteri svih zemalja, ujedinite se!« vodi ka prevazilaženju antagonizacijâ odnosâ među socijalističkim zemljama koje za posledicu imaju ili mogu imati međusobni rat.

Uzrokovanost dosadašnjih ratova među socijalističkim zemljama

Veliki deo podataka relevantnih za utvrđivanje uzroka dosadašnjih ratova među socijalističkim zemljama je — zbog male istorijske distance — nedostupan naučnom uvidu, jer su ti podaci »dru-

Digitized by Google

štveno zatvorenog tipa« na ovako maloj istorijskoj distanci. Stoga se postavlja pitanje: da li je na osnovu postojećeg ograničenog uvida u činjenice o tim ratovima i na osnovu izvedenog teorijsko-metodološkog određenja socijalizma kao prelaznog perioda moguće s izvesnom pouzdanošću utvrditi uzrokovanost dosadašnjih ratova među socijalističkim zemljama. Upotrebljavamo pojam uzrokovanost kao opštiji od pojma uzroci, da bi se time naznačilo da suština postavljenog pitanja nije u otkrivanju posebnih uzroka tih ratova kao pojedinačnih slučajeva, već u pokušaju utvrđivanja one opšte društvene zakonitosti koja je kao uzrok, u krajnjoj liniji, porodila te ratove kao istorijski novu pojavu. Mada je reč o njenim početnim, pa time i nedovoljno razvijenim oblicima, moguće je potvrdno odgovoriti na to pitanje.

Sve zemlje koje su se do sad na bilo koji način konstituisale i proklamovale kao socijalističke društvene zajednice, po svom društvenom biću su — *naglašeno politička društva.* To je jedna od bitnih karakteristika socijalizma kao prelaznog perioda u 20. veku. Politička organizovanost je bila i još uvek je osnovni oblik društvene moći vodećih društvenih snaga u svim ovim zemljama, a politička vlast osnovno sredstvo te moći. Naročito zbog toga što je to bio proboj socijalizma u nedovoljno razvijenim zemljama, a drukčijeg puta za stvaranje uslova za radikalnu promenu osnovnog produkcionog odnosa u materijalnoj proizvodnji kao temelju proizvodnje društvenog života nije ni bilo. Na taj način nosioci političke vlasti postaju ujedno i *neposredni nosioci ekonomske moći.* To sjedinjavanje političke i ekonomske moći objektivno čini nosioce političke vlasti subjektom koji monopolski odlučuje i o samom prevratu u produkcionom odnosu, pa, posredstvom toga, i u svim ostalim oblastima društvenog života.

U takvim uslovima, bez obzira na to što su nosioci političke vlasti predstavnici radničke klase, objektivno se *povećavaju mogućnosti ispoljavanja protivrečne prirode političke vlasti.* S jedne strane, time se otvara istorijska mogućnost podruštvljavanja te vlasti, što znači njeno iščezavanje kao oblika vladanja ljudima, (primer Jugoslavije). S druge strane, to što su *predstavnici* radničke klase, u stvari, stekli pravo monopolskog odlučivanja o celini proizvodnje društvenog života otvara nove istorijske mogućnosti odvajanja tih predstavnika od društva, konstituisanja njihovih parcijalnih interesa i njihovog prikazivanja kao opštedruštvenih.

Praksa pokazuje da pretvaranje te mogućnosti u stvarnost ima za posledicu nastajanje trostruko ideologiziranog društvenog stanja. Prvo, razvija se brojan, društveno moćan državno-partijski aparat, duboko uveren da je dosledan nosilac revolucionarnih promena. Takvom uverenju pogodovalo je više istorijskih okolnosti u kojima su socijalističke zemlje nastajale, a naročito sledeće: otpori unutrašnje kontrarevolucije, spoljni pritisci kapitalističkog sveta, nepostojanje demokratske tradicije u društvenom životu i opšta kulturna nerazvijenost većeg dela radnih slojeva društva. Ovo uverenje dobija i svoj teorijski izraz u dogmatizmu.

Digitized by Google

Drugo, stvara se vladajuće shvatanje u društvu da su sve nastale razlike između proklamovanih socijalističkih ciljeva i društvene stvarnosti — a koje ponekad poprimaju oblike i velikih društvenih napetosti — posledica devijacija, grešaka i propusta nekih vodećih ličnosti ili grupa, a ne posledica procesa odvajanja i otuđivanja nosilaca vlasti od društva. Takvo shvatanje, razume se, izgrađuju, pre svega, vladajući krugovi, ali je ono vladajuće i zbog toga što ga prihvataju i širi slojevi društva, jer im ono stvara iluziju željene perspektive realizovanja proklamovanih socijalističkih ciljeva. Treće, kroz takav dvostruki ideologizirani privid društvene stvarnosti prelamaju se odnosi društva kao države sa drugim društvima kao državama, pa i socijalističkim. Drugim rečima, taj privid postaje značajan činilac i *spoljne politike*, jer predstavlja ideološko-političku i idejno-teorijsku osnovu za odnošenje takvih socijalističkih zemalja kao država prema nasleđenim i nastalim razlikama i protivrečnostima među socijalističkim zemljama. Ukoliko je privid dublji, utoliko se u iskrivljenijem svetlu vide stvarni interesi sopstvene zemlje i interesi socijalizma kao svetskog pokreta i procesa, što ima za posledicu antagoniziranje razlika, protivrečnosti i sporova, sve do upotrebe vojne sile.

Prema tome, ideologiziranost društvene svesti u smislu iskrivljene svesti jeste činilac antagonizacije odnosâ među socijalističkim zemljama iz koje proizlazi praksa primene vojne sile u tim odnosima. Ali time još nije dat potpun odgovor, jer kao marksisti znamo da ideologija nema sama u sebi svoj temelj. Kao takva iskrivljena svest, ona je utemeljena nečim dubljim iz same biti prakse u kojoj nastaje. A šta je to dublje? To je postojeći način materijalne proizvodnje zasnovan na državnoj svojini. Materijalna proizvodnja je temelj proizvodnje društvenog života, a proizvodnja zasnovana na državnoj svojini još ne znači radikalan prevrat u tom temelju celine proizvodnje društvenog života. Ona zadržava podelu ljudi na one koji samo upravljaju i na one koji samo proizvode, odnosno kojima se upravlja. Neizbežna posledica je konstituisanje parcijalnih interesa upravljačâ i iluzija o njihovoj istovetnosti sa opštedruštvenim. Na drukčiji način nego u građanskom društvu, čovek opet gubi svoj društveni revolucionarni subjektivitet i postaje — *sredstvo, podanik.*

Socijalno poreklo nosilaca političke vlasti, socijalistički sadržaj ciljeva koje proklamuju, početni rezultati socijalističkog preobražaja u uslovima sraslosti političke i ekonomske moći u rukama nosilaca političke vlasti, to jest u uslovima njihovog monopolskog odlučivanja o celini proizvodnje društvenog života, duboko prikrivaju taj stvarni društveni položaj čoveka, a on i jeste temelj ideologizirane društvene svesti koja antagonizira i odnose među socijalističkim zemljama.

Sve socijalističke zemlje koje su do sada posegnule za oružjem kao sredstvom razrešavanja nastalih sporova sa drugim socijalističkim zemljama učinile su to pozivajući se na vernost idejama socijalizma. Bez obzira na to kako su te zemlje u pojedinim slučajevima konkretno formulisale ciljeve rata, odnosno vojne

Digitized by Google

intervencije, zajedničko svim tim formulacijama je isticanje teze da je smisao akcije — odbrana socijalizma.

Površniji građanski teoretičari i renegati marksizma protumačili su tu činjenicu kao dokaz neljudskosti, monstruoznosti same ideje komunističkog društva. Neki su u tome videli dobro poznati metod prikrivanja osvajačkih ili hegemonističkih ciljeva, samo na nov način izražen.

A nije u pitanju ni jedno ni drugo. Do oružanog sukobljavanja socijalističkih zemalja nije došlo zbog ostvarenosti socijalizma, već upravo zbog njegove nedovoljne ostvarenosti; tačnije, zbog još neostvarenog radikalnog prevrata u materijalnoj proizvodnji, u produkcionom odnosu koji bi omogućio proizvođačima da sami odlučuju o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada i, na osnovu toga, da ovladaju celinom proizvodnje društvenog života. Takođe nije u pitanju ni uobičajeno prikrivanje stvarnih ciljeva osvajanja i hegemonizma.

Reč je, kao što je prikazano, o takvoj etapi socijalizma kao prelaznog perioda u kojoj socijalističke zemlje još ne uspevaju da izvrše radikalan prevrat u materijalnoj proizvodnji kao temelju proizvodnje društvenog života u kojem bi klasa proizvođača osvojila takav društveni položaj i ulogu da sama — bez posredovanja od nje odvojene vlasti — postaje subjekt svoje istorije. Državna svojina, kao izraz još uvek postojeće odvojenosti proizvođača od sredstava za proizvodnju, glavna je prepreka tom prevratu. Na njoj izrasta protivrečna društvena nadgradnja koja omogućava konstituisanje dve međusobno bitno različite društvene svesti kao vladajuće svesti.

Jedna uspostavlja kritički odnos prema tako nastaloj društvenoj stvarnosti i prevazilazi je preobražajem državne u društvenu svojinu, kao osnovu podruštvljavanja svih ostalih oblasti društvenog života. Time se prevazilaze unutrašnji antagonizmi kao osnova spoljnim antagonizmima.

Druga glorifikuje postojeću društvenu stvarnost kao u biti ostvareni socijalizam čiji se dalji problemi razvoja svode samo na podizanje životnog standarda stanovništva i uklanjanje natruha kapitalističke svesti iz društvenog života. Za nju ne postoji odvojenost sredstava za proizvodnju od proizvođača. Zbog toga sve protivrečnosti koje objektivno proizlaze iz te odvojenosti mora rešavati opresijom i ideološko-političkom i psihološkom manipulacijom. A kada je to osnovni metod rešavanja unutrašnjih problema jednog društva, on neizbežno postaje i metod odnošenja tog društva prema drugim društvima, bez obzira na njihov karakter. Ukoliko je taj metod prikriveniji višim stepenom ideologizacije kao iskrivljene svesti, utoliko je odnos prema spoljnom svetu isključiviji, suroviji. To, na žalost, dokazuje surovost agresije Vijetnama na Kampućiju koja ide sve do čudovišnog genocida.

Digitized by Google

Vladimir Goati

Političke partije iznutra

— Problem interne demokratije —

Iako će u ovom prilogu biti reči o problemu interne demokratije u partijama uopšte, naša analiza obuhvata, pre svega, radničke partije (vladajuće komunističke partije u istočnoevropskim zemljama, socijaldemokratske i komunističke partije u kapitalističkim zemljama). U analizi ćemo koristiti ne samo teorijska saznanja do kojih su došli pojedini autori o partijama uopšte, nego i rezultate empirijskih i teorijskih istraživanja pojedinih partija ili grupa partija. Dostupnim statističkim podacima (o članstvu i rukovodstvima partija) i drugim relevantnim činjenicama poslužićemo se kao argumentima ili ilustracijama za iznete ocene i zapažanja, ali takvim podacima i činjenicama ne raspolažemo za sve partije. Važan izvor saznanja o internim odnosima u partijama biće za nas partijski statuti ili odgovarajući dokumenti drukčijeg naziva u kojima su izložena prava i obaveze članova, kao i način izbora partijskog rukovodstva. Za razliku od statističkih i drugih relevantnih podataka o partijama, koji su teško dostupni i nepotpuni, u normativno (statutarno) uređenje partija uspeli smo da ostvarimo gotovo potpun uvid; pored statuta

Digitized by Google

evropskih radničkih partija, na raspolaganju su nam bili i statuti nekih radničkih partija izvan Evrope.

Rasprava o internoj demokratiji u političkim partijama nije pošteđena nedoumica koje postoje i kad se govori o demokratiji kao obliku političkog poretka. Ako se demokratija shvati u smislu neposredne vladavine naroda — što, kad su posredi partije, znači vladavine njihovih članova — onda se može reći da demokratija nigde nije potpuno ostvarena. Jedino ako se prihvati mogućnost da narod, odnosno članovi vladaju preko svojih predstavnika, može se govoriti o demokratiji u društvu, u političkim partijama. Nemogućnost neposredne demokratije u savremenim društvima i u političkim partijama uslovljena je, pre svega, njihovim obimom: milioni građana i članova stranaka ne mogu neposredno odlučivati o svim najkrupnijim političkim pitanjima i pod pretpostavkom da za to imaju interes i neophodnu sposobnost. Podvlačimo da je reč o svim najkrupnijim pitanjima, jer je o pojedinim pitanjima moguće organizovati neposredno izjašnjavanje građana i članova partija, što se i sprovodi u mnogim zemljama i političkim partijama (referendum). Upražnjava se, isto tako, i neposredno odlučivanje o pitanjima od užeg (lokalnog) interesa. Ali sistematsko neposredno odlučivanje građana o vitalnim društvenim pitanjima ostvarivano je do sada veoma retko; kao ilustracija za to obično se pominju državice antičke Grčke. U savremenim društvima i u masovnim partijama demokratija je jedino moguća kao predstavnička, a tek u njenim pukotinama i međuprostorima razvija se ponegde praksa neposrednog učešća građana (članova) u odlučivanju.

Kad govorimo o unutrašnjoj demokratiji u političkim partijama, kao kriterijum koristimo položaj člana (pristalice) u njihovom okviru, odnosno njegovu mogućnost da utiče na sve bitne odluke u partiji. Puna interna demokratija, shvaćena na ovakav način, značila bi da svi članovi utiču u istoj meri na sve bitne odluke, što je do sada u praksi nedostignuti ideal. Zato interna demokratija nije granični kvalitet, o njoj se ne može odsečno govoriti kao o nečem što u celini postoji ili ne postoji. U stvarnosti je uvek reč o stepenu demokratičnosti. Oligarhija je suprotnost internoj demokratiji; pod njom podrazumevamo takav sistem unutrašnjih odnosa u partiji u kojem presudan uticaj na sve odluke ostvaruju uske rukovodeće grupe. Ovde valja upozoriti na važnu distinkciju između pojmova: oligarhija i birokratija, oligarhijske i birokratske tendencije, zato što mnogi autori smatraju da je reč o sinonimima. Mislimo da to nije opravdano zato što birokratija — u smislu u kojem o njoj govori M. Veber — označava plaćene činovnike koji obavljaju radne zadatke kao svoj životni poziv. Za birokratiju, u Veberovoj optici, karakteristično je da su nadležnosti pojedinih organa utvrđene pravilima, odnosi između viših i nižih organa strogo hijerarhijski regulisani, a vođenje poslova počiva na aktima i drugim pisanim dokumentima. Proces birokratizacije, shvaćene kao umnožavanje činov-

Digitized by Google

nika, deluje u svim organizacijama i u izvesnom smislu predstavlja neizbežnost društvenog života.

Između oligarhijskih i birokratskih tendencija u partijama ne postoji apsolutni paralelizam, jer oligarhijske tendencije (jačanje moći rukovodilaca) snažno deluju i u partijama u kojima postoji mali činovnički aparat. Ali to su ipak povezani fenomeni: porast birokratskog aparata doprinosi jačanju moći partijskih vrhova u najmanju ruku na dva načina. Prvo, činovnički aparat povećava efikasnost delovanja partijskog vrha, kojem je bezuslovno podređen i odan. Drugo, u internim konfliktima, i uopšte u situacijama u kojima je partijski vrh ugrožen, birokratski aparat najčešće staje na njegovu stranu. Razlog tome treba tražiti u jedinstvenom interesu; obe skupine (rukovodioci i činovnici) zasnivaju svoju životnu egzistenciju i perspektivu na profesionalnom radu u partiji. Jedinstveni interes dovodi i do jedinstvenih političkih akcija u cilju njegove odbrane.

Oligarhija u partijama se razlikuje ne samo po nivou relativne moći koju poseduje partijski vrh, nego i po širini (brojnosti) tog vrha, koji može obuhvatiti nekoliko desetina ljudi, ali i samo jednog čoveka. Ovaj potonji slučaj V. Šonfeld označava terminom »monokratija«, pod kojom podrazumeva »način dominacije koji karakteriše predominantan uticaj jedne osobe na odluke jedne grupe. Sa njom (osobom — V. G.) teži da se identifikuje cela organizacija. Svakako je neophodno da drugi važni rukovodioci sarađuju sa monokratom, on ima potrebu za njihovom podrškom, ali oni ostaju zavisniji od njega nego on od njih«[1]. Ovo razlikovanje je značajno, kako ćemo kasnije videti, za identifikovanje pokazatelja oligarhijskih tendencija.

A. Radničke i građanske partije

Problematika internih odnosa možda je najviše istraživan aspekt političkih partija. Mnogi pisci su u svojim analizama došli, bez obzira na različita polazišta, do istog ili sličnog zaključka: da oligarhijske tendencije daju pečat unutrašnjem životu svih partija. Samo površan uvid u interni život partija doista pokazuje da u njima najčešće postoji podela na uticajne i neuticajne članove, koja u velikoj meri, mada ne sasvim, odgovara podeli članova na aktivne i pasivne. Fenomen pasivnih članova poznaju sve savremene političke partije i uopšte sve dobrovoljne organizacije. »Većina članova političkih stranaka — piše Dž. Blondel — ponaša se kao članovi ostalih tijela; oni ne izvršavaju pravo ili dužnost koje im članstvo nameće.«[2] Sličnu ocenu iznosi R. Heberle.[3]

---

[1] W. Schonfeld, *La stabilité des dirigeants des partis politiques: la théorie de l'oligarchie de Roberto Michels*, »Revue française de sciences politiques«, br. 4/1980, str. 846.

[2] J. Blondel, *Obični članovi*, u: *Političke stranke kao faktor suvremenog političkog sistema*, red. S. Pulišelić, »Naprijed«, Zagreb, 1971, str. 196—197.

[3] R. Heberle, *Social Movements, An Introduction to Political Sociology*, Appleton-Century-Crofts, Njujork, 1951, str. 93.

Digitized by Google

Revolucionarna partija pretpostavlja intenzivnu angažovanost svih članova u formulisanju i realizaciji ciljeva, kao i kritički odnos članova prema zbivanjima u društvu i partiji. Zato postojanje oštrih razlika između članova u pogledu angažovanja, kao i raširenost nekritičkog (konformističkog) ponašanja, nisu samo sitni organizacioni propusti, nego pokazatelji koji dovode u pitanje prirodu partije. P. Vranicki o tome piše: »Partija koja u sebi nije demokratična ne može biti ni glavni protagonist onih dubokih demokratskih razvojnih linija. Dapače, ako u pogledu demokratizacije za njima zaostaje, mora jednom postati kočnica ovih procesa. Konflikt koji iz toga može nastati je mnogo dublji i presudniji od bilo kojeg konflikta političke sfere.«[4] Iskustvo staljinizma pokazuje da su se nedemokratski odnosi iz partije proširili na sve društvene institucije; odnosi u državnoj organizaciji, sindikatu i ostalim organizacijama postali su verna kopija odnosa u partiji. Sužavanje slobode člana u partiji išlo je ukorak sa ograničavanjem njegovih sloboda u drugim sferama društvenog života.

Snažno izražene oligarhijske tendencije u radničkim partijama nisu samo izolovana pojava unutrašnjeg života, nego i fenomen koji bitno utiče na njihovu prirodu i perspektive. U vreme kad oligarhijske tendencije dosegnu izvestan stupanj, atmosfera lojalnosti, nezameranja i poltronstva obavija partiju. U takvoj situaciji počinje prodor izvanredno prilagodljivih ličnosti čije su osnovne vrline disciplina i poslušnost. U prvi plan izbijaju interpretatori, epigoni, dok je otežana ili sasvim onemogućena afirmacija članova spremnih da se na nekonformistički način uhvate ukoštac sa problemima. Jačanje oligarhijskih tendencija ima, kao korelat, postepeno pretvaranje ideologije od revolucionarnog sredstva mobilizacije masa u monopol nad svešću i hermetički zatvoren sistem stavova, koji ne odgovaraju izmenjenoj socijalnoj realnosti. Na teorijskom planu, refleks oligarhijskih tendencija je fetišiziranje organizacije, verovanje da je partija jedini aktivni činilac koji treba da društvo »dovede« u socijalizam.

U građanskim partijama sa većim brojem članova (takvih partija, inače, nema mnogo) smatra se normalnim da u procesu odlučivanja učestvuje samo uski krug lidera[5], a apatija članova, kao i birača, pripisuje se čak njihovom zadovoljstvu postojećim stanjem. Nasuprot tome, široka politička aktivizacija se smatra indikatorom problema i teškoća. U ovom slučaju, posredi je osobeno poimanje demokratije po kojem se ona svodi na nadmetanje uskih elita u koje se građani (birači, članovi) uključuju

[4] P. Vranicki, *Marksizam i socijalizam*, »Liber«, Zagreb, 1979, str. 96.

[5] Navodimo indikativan primer iz prakse Konzervativne partije Velike Britanije. U zvaničnom izveštaju o reorganizaciji partije, nakon izbornog poraza 1945, ističe se da je širina godišnje partijske konferencije (koja je »demonstrirala snagu i entuzijazam«) onemogućila stvaranje intimne atmosfere »neophodne za promišljenu debatu« (*Final Report of the Committee on Party Organization*, National Union, London, 1949, str. 27).

Digitized by Google

samo epizodno. To mišljenje reljefno — u pogledu sindikata — izražava A. Tanenbaum: »Nizak stepen aktivnosti i očigledna apatija članova može biti delimično shvaćena kao zadovoljstvo koje većina članova oseća u pogledu posla koji funkcioneri obavljaju. Članovi shvataju svoj sindikat u velikoj meri kao sredstvo, ređe kao objekt vlastitih prava. Sindikat nije socijalni klub; njegove funkcije za većinu članova su u tome da pregovara sa menadžerom i ukoliko to čini uspešnije, utoliko bolje.«[6]

Građanske i radničke partije se razlikuju i po tome što prve pretežno okupljaju mali broj sledbenika, uglavnom uticajnih pojedinaca, tako da se kod njih i ne postavlja problem učešća članova, dok radničke partije okupljaju stotine hiljada, pa i milione članova[7], te je kod njih problem participacije akutan.

Procene o nejednakom angažovanju u političkim partijama razlikuju se kako s obzirom na pisce koji ih iznose tako i na partiju o kojoj je reč i kreću se u rasponu od 5—20% aktivnih. U ovom pogledu naučno su do sada istraživane prvenstveno velike, dobro organizovane radničke partije, pa se i nalazi o oligarhijskim tendencijama odnose na njih. Ali oligarhijske tendencije nisu samo »prokletstvo« radničkih partija, premda se takav utisak može steći na osnovu bogate građe do koje su istraživači došli. To što su oni stavljali u fokus svojih analiza radničke a ne građanske partije velikim se delom može objasniti već pomenutom okolnošću da ove druge partije okupljaju relativno mali broj članova, zapravo lidere, a i kad nije takav slučaj, nego kad masovno obuhvataju članstvo (na primer, Konzervativna partija Velike Britanije, Demohrišćanska partija u Italiji), one ne insistiraju na unutrašnjoj demokratiji kao programskom opredeljenju, pa zato kod njih nije uočljiv jaz između »ideala i stvarnosti«. Uz to, radničke partije u izvesnom smislu je lakše istraživati, jer je reč o čvrsto organizovanim celinama koje čine jasno uočljiv predmet analize, dok su, za razliku od njih, građanske partije, kako to s pravom ističe Dž. Šlezindžer, »teško prepoznatljive, jedva se razlikuju od političke okoline *(Political Environment)*, to jest od izbornog tela i od vlade«[8].

Dobru ilustraciju nedemokratskih tendencija u građanskim partijama pružaju Narodna partija Austrije i Konzervativna partija u Velikoj Britaniji. U prvoj partiji izbor rukovodilaca *(Obmänner)* liga vrši mala grupa partijskih funkcionera i delegata, a samog rukovodioca lige *(Obmann)* bira Federativni izvršni savet iz redova članova rukovodstva lige. Sasvim je razumljivo da na ovakav način izabrani partijski lideri prilagođavaju svoje ponašanje očekivanjima pojedinaca od kojih zavisi njihov izbor, a ne

[6] A. Tannenbaum, *Handbook of Organization*, Ed. J. March, Mc Nally, Čikago, 1965, str. 46.

[7] Socijaldemokratska partija Nemačke je početkom 1914. imala više od milion članova. U godini formiranja (1875) imala je 25.095 članova.

[8] J. A. Schlesinger, *Political Party Organization*, u: *Handbook of Organization*, Ed. J. March, str. 764.

Digitized by Google

najšireg članstva. U Konzervativnoj partiji Velike Britanije postupak izbora partijskog lidera vrši se daleko od očiju i uticaja partijskog članstva i predstavlja, kako naglašavaju poznavaoci[9], jednu »od najmisterioznijih operacija« u političkom životu zemlje. Povrh toga, jednom izabrani lider konzervativaca — koji nije podložan redovnoj reizbornosti — samostalno određuje partijsku liniju, jer rezolucije Nacionalne unije konzervativaca njega ne obavezuju. Ovakva ovlašćenja nema, normativno posmatrano, nijedan lider radničkih partija. »Formalni opis njegovih ovlašćenja (konzervativnog lidera — V. G.) ukazivao bi na to — piše R. Mekenzi — da je konzervativni lider toliko moćan kao lider bilo koje totalitarne partije.«[10]

Premda se građanske i radničke partije razlikuju u pogledu važnosti koju u programskim tekstovima pridaju internoj demokratiji, može se reći da bezmalo sve savremene političke partije prihvataju demokratske izbore kao osnov legitimnosti partijskog rukovodstva. Izuzetak su jedino fašističke partije kod kojih ne postoji slobodan izbor, nego imenovanje članova rukovodstva od strane vođe (»Führer prinzip«). Međutim, to što je demokratski izbor u većini savremenih partija osnova legitimnosti rukovodstava ne predstavlja nepremostivu prepreku nedemokratskim tendencijama, jer, ako je u razdoblju između izbora članstvo zaokupljeno svojim svakodnevnim aktivnostima, svu moć neizbežno stiče rukovodstvo koje se postepeno identifikuje sa partijom. Sam akt izbora rukovodstva u kojem je — da parafraziramo Rusoa — članstvo jedino slobodno može biti lišen svoje sadržine i pretvoren u puki ritual u kojem članstvo samo ratifikuje prethodno donete odluke.[11]

B. Indikatori oligarhijskih tendencija

Jedan od nesumnjivih znakova oligarhijskih tendencija je stalnost rukovodstava. Dugo zadržavanje na ključnim položajima u partiji neizbežno dovodi do »starenja« rukovodećih garnitura čija prosečna starost znatno nadmašuje prosečnu starost partije. To nije slučaj samo sa istočnoevropskim komunističkim partijama u kojima je partijski vrh ostajao neizmenjen i po nekoliko decenija, uz česte neregularne smene lidera (obračuni u KPSS nakon Staljinove smrti), već i u drugim radničkim partijama. Intere-

[9] A. Mabilieu, A. Merle, *Les partis politique en Grand Bretagne*, PUF, Pariz, 1965, str. 39—40.

[10] *Power in British Parties*, u: *Comparative Politics*, Notes and Readings, Eds R. Macridis, The Dorsey Press, Homewood, Ilinois, 1968.

[11] O tome M. Diverže piše: »U teoriji izbori bi trebalo da spreče rađanje oligarhije; u praksi oni izgleda da je potpomažu« (*Les partis politique*, Armand Colin, Pariz, 1976, str. 78). Mislimo da Diverže ipak preteruje, jer demokratski izbor rukovodilaca i uopšte statutom priznata prava članova otežavaju, premda ne onemogućuju, oligarhijske tendencije. O tome će kasnije biti više reči.

Digitized by Google

santnu komparaciju između dveju radničkih i jedne građanske partije u Francuskoj (KP Francuske, SP Francuske i Saveza demokrata za republiku — UDR) daje V. Šonfeld. U razdoblju od jedanaest godina (1967—1978), u kojem su sve tri partije promenile lidere, permanentno je zauzimalo mesta u Centralnom komitetu KPF 57% članova, u Upravnom komitetu SPF 29% i u Centralnom komitetu UDR 30%. Na nivou Političkog biroa udeo stalnih članova u ove tri organizacije je sledeći: 58%, 15%, 14%, a na nivou izvršno-političkog organa (sekretarijata) 67%, 17%, 0%.[12]

Ovi rezultati nedvosmisleno pokazuju da je procent promenjenih funkcionera najveći kod građanske partije (UDR), manji kod socijalista, a najmanji kod komunista. Krupne razlike u ovom pogledu između posmatranih organizacija V. Šonfeld objašnjava oligarhijskom strukturom vođstva u KP Francuske, a monokratskom strukturom u druge dve organizacije. Oligarhijski tip vođstva je, po njegovom uverenju, stabilniji od monokratskog. U prvom slučaju organizacija zavisi od grupe ljudi, zbog čega promene lidera — do kojih je, kao što smo naveli, došlo u posmatranom periodu u sve tri organizacije — ne znače krupne promene u sastavu rukovodećih organa. Kod monokratskog tipa vođstva to nije slučaj: promena lidera dovodi do korenitih izmena rukovodstva jer novi lider teži da dâ lični pečat politici partije, pa zato na važne položaje dovodi svoje ljude. Možda je najveći doprinos V. Šonfelda u tome što je pokazao da je brzopleto i pogrešno na osnovu Mihelsove teze, da se oligarhija ogleda u stabilnosti rukovodstva, izvesti zaključak argumentom *a contrario* da je brza promena rukovodećih garnitura znak unutrašnje demokratije. Pravi smisao promene rukovodstva može, prema Šonfeldu, biti identifikovan samo kada se zna da li je karakter unutrašnje strukture partije monokratski ili oligarhijski. Ovo zanimljivo objašnjenje — koje zapravo znači preciziranje Mihelsovih teza — zahteva svakako podrobniju naučnu verifikaciju.

Moć partijskog rukovodstva ne proteže se samo nad članstvom, nego i nad profesionalnim partijskim činovništvom. Izabrano po kriterijumu političke odanosti, često bez dovoljno stručnih kvalifikacija, partijsko činovništvo (»profesionalni aktivisti«) prinuđeno je na apsolutnu poslušnost neuklonjivom rukovodstvu. Zato Altiserova tvrdnja da rukovodstvo »proizvodi činovništvo« nije puka metafora. Iznosimo širi fragment u kojem ovaj pisac govori o relaciji rukovodstvo — činovništvo: »Taj stroj za vladanje, nadziranje i manipuliranje aktivistima (misli na rukovodstvo — V. G.) ne vidi se nikada tako dobro u svome radu kao što se vidi u tipu aktivista koje on dosljedno proizvodi, kao svoj specifični i za nj nenadoknadivi rezultat: doživotni profesionalni aktivist, prikovan za partiju čeličnim zakonom koji zahtijeva neuvjetovanost u zamjenu za uhljebljenje. On ne može odbiti uhljebljenje, jer profesionalni aktivist ili nikada nije imao zanimanje, ili je izgubio naviku da ga obavlja. I najčešće, on čak ne uspijeva

[12] Navedeni članak, str. 855—856.

Digitized by Google

imati stvarnu vezu s masama, budući da provodi vrijeme u njihovom nadziranju.«[13] Premda Altiser ovde govori o KP Francuske, njegovi pogledi imaju širu važnost.

Oligarhijske tendencije ne očituju se samo u dominaciji rukovodstva nad članstvom i nad činovništvom, nego i u dominaciji izvršnih organa partije nad političkim. Bez obzira na programske proklamacije, stvarna moć u partijama često obitava u uskim, izvršnim organima čije odluke naknadno ratifikuju šira politička tela.

Oligarhijske tendencije utiču na mogućnost širenja uticaja partije, na uspostavljanje čvrstih veza sa socijalnom bazom. Osećanje članova da nemaju nikakav uticaj na partiju kojoj pripadaju — jedan je od uzroka permanentnog osipanja koje se posle drugog svetskog rata manifestuje u radničkim, posebno komunističkim partijama na Zapadu. U ovom pogledu upečatljiv je podatak da je drugu po veličini komunističku partiju Zapadne Evrope, KP Francuske, od rata do kraja šezdesetih godina napustilo više od miliion članova[14], što je otprilike dva i po puta više od broja njenih članova 1970. Osipanje članstva i slab priliv mladih dovode do permanentnog »starenja« partije. Kao ilustraciju navodimo da se prosečna starost u KP Norveške kretala početkom 1964. godine od 55—60 godina[15], dok je 63,3% članstva KP Austrije imalo početkom 1969. godine više od 60 godina.[16] U istočnoevropskim zemljama protest protiv oligarhijskih tendencija ne izražava se pretežno u napuštanju organizacije, jer članstvo u vladajućoj partiji direktno utiče na socijalni status pojedinaca, pa je zato pojavni vid tog protesta suptilniji i manifestuje se u gubljenju interesovanja za politiku, tačnije, za određenu politiku.

Stalnost oligarhijskih tendencija u partijama daje nam za pravo da postavimo pitanje: da li je zaista oligarhija sudbina svih, pa i radničkih partija? Da li je Mihelsov »gvozdeni zakon oligarhije« definitivna, iako porazna, istina unutrašnjih odnosa svih revolucionarnih partija? Ne sadrži li stoga epohalna dilema revolucionarne partije izvesnu dozu sarkazma — mogu li, naime, menjati svet partije koje ne mogu menjati sebe? Da li je tačna i Mihelsova cinična konstatacija da socijalisti mogu pobediti, ali ne i socijalizam? Ovo nisu neke izmišljene dileme, nego stvarna pitanja i izazovi sa kojima se danas suočavaju sve političke partije, posebno radničke.

Pošto se oligarhijske tendencije manifestuju sa tolikom snagom u različitim partijama i u različitim razdobljima pojedinih partija, može se pretpostaviti da su u njihovoj osnovi neki dublji uzroci, a ne nezasite lične ambicije partijskih lidera, njihova neobuzdana »volja za moć«, premda ni to ne treba sasvim isključiti iz razmatranja.

---

[13] L. Althusser, *Idejno-teorijske kontroverze u KP Francuske*, »Kulturni radnik«, Zagreb, 1979, str. 43.
[14] R. Garaudy, *Toute la vérité*, Grasset, Pariz, 1970, str. 169.
[15] »Međunarodni radnički pokret«, br. 2/1967, str. 27.
[16] »Volksstimme«, 8 januar 1969.

Digitized by Google

C. Pokušaji objašnjenja

Brojni pisci su, od Ostrogorskog i Mihelsa naovamo, nastojali da osvetle uzroke oligarhijskih tendencija u partijama. Fatalistički stav o nemogućnosti interne demokratije u partijama, posebno u velikim čvrsto organizovanim partijama — što Mihels utemeljuje u svojstvima masa i lidera, kao i u karakteristikama organizacije — M. Veber i neki drugi pisci[17] obrazlažu univerzalnom tendencijom ka birokratizaciji. L. Goldman je sklon da oligarhijske tendencije u radničkoj partiji objasni društvenim položajem klase koju partija predstavlja. Te tendencije, naglašava ovaj pisac, »nisu jednostavan rezultat izdaje — na loše volje — iako je i toga često bilo — već pre strukturalni proces«[18]. U suštini taj proces je, po Goldmanu, rezultat činjenice da radnička klasa u buržoaskom društvu još ne poseduje ekonomsku i socijalnu moć, te stoga ni njena spontana svest nije revolucionarna. Zato partija mora biti instrument koji transformiše tredjunionističku svest u revolucionarnu, pa su disciplina i hijerarhija njeni neizbežni rekviziti. To, na dugi rok posmatrano, vodi jačanju oligarhijskih tendencija i pasivizaciji članstva. Tek kad »nova radnička klasa« zauzme kontrolne punktove unutar kapitalističkog društva, kad postane dominantna socijalna sila, kao buržoazija pred francusku revoluciju 1789, biće moguće, smatra L. Goldman, formiranje demokratske partije radničke klase. U takvoj partiji biće ostvaren viši stepen spontanosti i demokratije, jer ona neće biti zaokupljena zadatkom permanentnog transformisanja tredjunionističke svesti u revolucionarnu.

Serž Male, poput Goldmana, objašnjava razvoj oligarhijskih tendencija u radničkim partijama strukturom radničke klase, na koju same partije nemaju uticaja. Tek formiranjem »nove radničke klase«, u kojoj S. Male inače vidi autentičnog subjekta socijalističkog preobražaja, moguće je formiranje političke organizacije oslobođene birokratskih stega.[19]

Analizirajući uzroke oligarhijskih tendencija, Goldman i Male, s pravom, snažno naglašavaju važnost radničke klase, njenog društvenog položaja i moći i na taj način izbegavaju opasnost da radničku partiju objašnjavaju samu sobom, ne vodeći računa o zavisnosti partije od grupe (grupa) čije interese izražava. Ali oni odlaze u krajnost i svode partiju na puki epifenomen klase. S njihovog gledišta, sve su negativne tendencije u radničkim partijama do sada bile neizbežne; događalo se, u stvari, ono što se moralo događati. Baš zato što ne uviđa da partija nije samo beživotni refleks klase, nego i organizacija koja teži da menja svet, pa i samu klasu, Goldmanovo i Maleovo fatalističko stanovište ostaje nesposobno

---

[17] Na primer, S. Valitutti, *I Partiti politici e la libertà*, Armando editore, Rim, 1966, str. 104—105.

[18] L. Goldmann, *Moć i humanizam*, »Praxis«, br. 1—2/1970, str. 42.

[19] Serge Mallet, *Nouvele classe ouvrière*, Ed. du Seuil, Pariz, 1969 (predgovor trećem izdanju).

Digitized by Google

da objasni kako uopšte jedna nedemokratska radnička partija može biti instrument prerastanja radničke klase u društveno dominantnu silu i čime je uslovljen različit stepen unutrašnje demokratije u partijama pojedinih zemalja što izražavaju interese radničke klase na približno istom stupnju razvoja?

Po shvatanju N. Birnbauma, čvrsta organizacija je nezamenljiv instrument u rukama ekonomski inferiorne klase, to jest oligarhijsko ustrojstvo radničkih partija je njihovo jedino efikasno oružje sa kojim se mogu boriti protiv superiorne moći kapitalista.[20] U stvari, ovde N. Birnbaum iznosi uz jednu tačnu ocenu (o organizaciji kao oružju potlačenih) i zabludu da je svaka čvrsto organizovana partija neizbežno oligarhijski ustrojena.

Osim relativnog položaja klase u društvu (inferioran ili superioran), neki pisci traže uzroke oligarhijskih tendencija u prirodi parlamentarnog sistema. Tako R. Mekenzi tvrdi da je priroda parlamentarnog sistema jedan od najvažnijih uzroka oligarhijskih tendencija u britanskom društvu. Po konvencijama parlamentarnog sistema u ovoj zemlji — veli R. Mekenzi — članovi parlamenta se osećaju odgovornima samo prema biračima, a ne prema članovima stranke. »Primarna funkcija masovnih organizacija je podrška konkurentskim timovima lidera u Donjem domu, u cilju da se biračko telo kao celina može opredeliti između njih.«[21] Čini se da ovo stanovište više izražava ideal o nezavisnosti članova parlamenta, o njihovoj isključivoj težnji da vode računa o interesima birača, nego stvarnost političkog života u kojoj izbor za člana parlamenta uz podršku određene partije ne znači samo puko očekivanje da će izabrani poslanik ocenjivati interes zemlje kroz prizmu partijskih opredeljenja, nego i efikasnu sankciju ako to ne čini: onemogućavanje ponovnog izbora.

Neki pisci traže uzroke oligarhijskih tendencija u drugim činiocima i okolnostima, u odsustvu državne intervencije u unutrašnji život partija, u demokratskom centralizmu kao principu unutrašnje organizacije partije i u odnosu partije prema postojećem političkom poretku. U skladu sa dijagnozom ti pisci predlažu i terapiju.

G. Gerin i P.L. Campeti ocenjuju da je svemoć rukovodstava u partijama rezultat činjenice da partije same arbitrarno regulišu svoje interne odnose. Umesto toga, G. Gerin se zalaže za državnu intervenciju, smatrajući da bi time bila onemogućena uzurpacija prava članstva. Pod pretnjom sankcija partijska rukovodstva bi bila prinuđena da izražavaju interese svojih članova i birača.[22] P. L. Campeti piše: »S jedne strane, neophodno je osloboditi partiju propisujući da statuti dopuste iznošenje svih mišljenja i zatim

[20] N. Birnbaum, *The Crisis of Industrial Society*, Oxford University Press, London, 1969, str. 90.

[21] R. T. McKenzi, *British Political Parties*, Heinemann, London, 1963, str. 646.

[22] G. Gerin, *Regionalismo e partitocrazia, u: La funzionalita dei partiti nello Stato democratico*, Atti del I Congresso Nasionale di dottrina dello stato, La nuova Europa, Milano, 1967, str. 148.

Digitized by Google

slobodno smenjivanje većine i manjine putem izbora, po mogućnosti javno kontrolisanih. S druge, partija treba da bude u većoj meri instrument izražavanja narodne volje na koju se poziva predstavnička demokratija.«[23] Na taj bi način, prema ovim piscima, bio skinut s dnevnog reda problem oligarhije. Ne možemo se priklonifi ovom Gerinovom i Campetijevom optimističkom zaključku jer oligarhija nije samo, pa ni pre svega, uzurpacija prava članstva, niti flagrantno kršenje njegove jasno izražene volje. Posredi je mnogo složeniji fenomen jer se oligarhija očituje (i) kao sposobnost rukovodstva da obezbedi da članstvo »samostalno« prihvati poželjna opredeljenja. Ovde, dakle, uopšte ne dolazi do dramatičnog raskoraka u stavu između rukovodilaca i članova koji bi mogao biti uklonjen državnom intervencijom, ali, i pored toga, rukovodstvo uspeva da obezbedi prihvatanje svih svojih odluka od strane članstva.

Mnogi pisci vezuju oligarhiju za demokratski centralizam. U stvari, tvrdi Ivon Burde: »demokratski centralizam dovodi do dubokog rascepa između rukovodilaca i izvršilaca zbog kojega su ovi drugi lišeni realnog iskustva praxisa. Stoga on do krajnosti sterilizuje teorijsko istraživanje, nesposoban je da obezbedi korektno rukovođenje ekonomijom«[24]. Po ovom piscu, staljinizam i kult ličnosti nisu izopačenja, deformacije, nego jedino mogući rezultat primenjivanja demokratskog centralizma kako ga je Lenjin formulisao. Poput I. Burdea, D. Kokopaimerio vidi uzrok oligarhijskih tendencija u KP Italije u demokratskom centralizmu.[25] Pojedine aspekte demokratskog centralizma kritički su osvetlili brojni pisci. L. Altiser, na primer, naglašava negativan uticaj »vertikalnog pregrađivanja«, koje »s jedne strane, zatvara svakog aktivista u usku kolonu, koja se penje iz njegove ćelije u sekciju i dalje u federaciju i u Centralni komitet. Tim »kretanjem prema gore« vladaju stalno odgovorni koji brižljivo filtriraju doprinos baze u funkciji odluka na vrhu. S druge strane, aktivist iz baze ne može izvan konferencija u sekciji i federalnih konferencija, ako je tamo delegiran, održati bilo kakav odnos sa aktivistima iz drugih ćelija koji pripadaju drugoj koloni što se penje. Svaki pokušaj da se uspostavi »horizontalni odnos« još i danas se naziva frakcijom«[26]. Slobodna rasprava u ćelijama koje su ne samo vertikalno, nego i horizontalno »pregrađene« ne dovodi u pitanje

---

[23] P. L. Zampetti, *Dallo stato liberale allo stato dei partiti*, Giuffre, Milano, 1965, str. 137.

[24] Yvon Bourdet, *La délivrance de Prométhé. Pour une théorie politique de l'autogestion*, Anthropos, Pariz, 1970, str. 120.

[25] D. Cocopaimerio, *Crisi e transformazione delle instituzioni*, u: *Atti dei 2 Congresso nazionale di dottrina dello stato*, Ed. Mondadori, Milano, 1969, str. 178.

[26] Isto, str. 178. Na sličan način je o efektima vertikalnih veza i naglašene centralizacije pisao M. Diverže: »Sistem jako podseća na mehanizam bezbednosti ustanovljen na brodovima sa njihovim pregrađivanjem u zatvorena odeljenja, hermetički izolovana jedna od drugih« (*Les partis politiques*, str. 69).

Digitized by Google

svemoć lidera jer se bitne odluke donose na nivoima na koje stavovi pojedinačnih ćelija nemaju nikakvog uticaja.

Mislimo da je uprošćeno i pogrešno svođenje uzroka oligarhijskih tendencija na demokratski centralizam. Tome u prilog govori ne samo različita situacija u pogledu unutrašnjih odnosa u pojedinim radničkim partijama u kojima je na snazi demokratski centralizam kao princip uređenja internih odnosa, nego i različita situacija u istoj partiji u pojedinim vremenskim razdobljima. Kao ilustraciju za to pomenimo stanje u KPSS nekoliko godina nakon prvog svetskog rata (dok je Lenjin bio živ) i stanje krajem tridesetih godina kad je staljinizam uzeo maha. Imajući to na umu teško je govoriti o demokratskom centralizmu kao o samostalnom (još manje jedinom) činiocu oligarhijskih tendencija, jer je način na koji se ostvaruje demokratski centralizam uslovljen odnosom snaga u partiji. Njegovo nedemokratsko funkcionisanje (»birokratski centralizam«) izraz je dominacije rukovodstva i potčinjenosti članstva, a ne njihov izvor i uzrok.

Najzad, prema jednom shvatanju, važan faktor od kojega zavisi postojanje unutrašnje demokratije u partiji jeste njen odnos prema postojećem sistemu: partija je utoliko više prinuđena da bude autokratska ukoliko se njeni ciljevi više razlikuju od postojećeg društva. »Na taj način partija sa revolucionarnim ciljem biće više autokratska nego ona koja se lako prilagođava *(Fits Readily)* postojećem društvu.«[27] Ako se zadržimo na određenju unutrašnje demokratije koje smo izneli (mogućnost člana da utiče na sve odluke partije), lako se uviđa da navedeno gledište neopravdano identifikuje organizacionu čvrstinu sa unutrašnjom nedemokratijom. Doduše, protivljenje postojećem sistemu nagoni partiju da se čvrsto organizuje, ali to ne znači da neizbežno vodi uspostavljanju nedemokratskih odnosa, budući da unutrašnja demokratija može biti razvijena i u čvrsto organizovanim partijama, a isto tako može ne postojati u labavo organizovanim partijama.

Pošto smo ukratko izneli objašnjenja uzroka oligarhije koja nude pojedini istraživači, navešćemo i obrazložiti neke činioce od kojih, po našem mišljenju, zavisi razvoj oligarhijskih tendencija. Jedan od najvažnijih činilaca treba tražiti u zahtevima same političke borbe u koju je partija uključena.[28] Savremene političke partije su velike organizacije sa stotinama hiljada, pa i milionima članova; upravo je zbog toga mogućnost uticaja pojedinca u njima veoma mala. Bez obzira na to da li partija deluje u sistemu u kojem postoji konkurencija ili ne, ona mora brzo donositi političke odluke, što pretpostavlja značajnu koncentraciju ovlašćenja u rukama partijskih rukovodilaca. Rukovodstvo teži da ovekoveči svoju ulogu u »podeli rada« koja se neizbežno uspostavlja unutar partije (neizbežno u tom smislu da desetine i stotine hiljada ča-

[27] C. J. Friedrich, *Man and his Government*, McGraw-Hill, Njujork, 1963, str. 509.

[28] Pored Mihelsa, taj činilac navodi i C. Friedrich, *La démocratie constitutionnelle*, str. 450.

Digitized by Google

nova zaokupljenih dnevnim poslovima ne mogu donositi odluke). Interna podela rada u partijama je, dakle, vrelo iz kojeg izviru oligarhijske tendencije. Sam Mihels, koji je u stalnosti rukovodstava video neoborivi znak oligarhije, smatrao je to nužnim jer se rukovođenje partijom, po njegovoj oceni, mora poveriti ljudima koji su već pokazali svoje sposobnosti i odanost. Rukovodioci partije u bespoštednoj borbi sa poretkom — ovde Mihels ima na umu Socijaldemokratsku partiju Nemačke u svoje vreme — moraju biti sigurni u svoje položaje u partiji. Zato je kratko trajanje mandata i smenljivost rukovodstava nepoželjno ne samo iz tehničkih, nego i psiholoških razloga. Psihološke razloge navodi i M. Diverže: »U stvari, stabilnost rukovodilaca je uvek vrlo jaka u demokratskim grupama. Aktivisti ne vole nova lica. Normalni tok izbora obezbeđuje stabilnost unutrašnjeg kruga *(le cercle intérieure)* i glavne uprave.«[29]

Partija organizovana s obzirom na potrebe političke borbe podseća na piramidu na čijem se vrhu nalazi jedan centralni organ, donosilac opšteobaveznih odluka, koje su uži delovi organizacije i članstvo dužni da sprovode. Istina, u formalno-demokratskim partijama članstvo u dužim vremenskim intervalima odlučuje preko svojih predstavnika o ciljevima partijske delatnosti. Ali te su odluke najčešće toliko uopštene i neodređene da ne vezuju sasvim ruke partijskom rukovodstvu koje u njihovom tumačenju (ili »tumačenju«) može pokazivati znatnu samostalnost.

Koncentrišući veliku moć u svojim rukama, rukovodstvo obezbeđuje svojim pripadnicima povoljan socijalni status. Postavši deo »funkcionerskog kora«, član partije stiče često krupne materijalne pogodnosti. Ako je reč o radniku, njegov životni standard, stil života i navike se menjaju, što često dovodi i do promene u načinu mišljenja. R. Mihels izvrsno uočava vezu između načina života i mišljenja pojedinaca i širih društvenih grupa, ali je apsolutizuje tvrdeći da su pripadnici buržoaske klase izabrani u rukovodstvo radničke partije bolji revolucionari nego sami radnici.[30] Čuvajući se ovakvih preterivanja, mogli bismo reći da je profesionalizacija rukovodstava u izvesnom smislu opasnija u radničkim nego u buržoaskim strankama, jer se profesionalni funkcioner radničke partije — ako je reč o radniku — više odvaja po stilu života od svoje klase nego što je to slučaj sa funkcionerima buržoaskih stranaka. Težnja rukovodstva da zadrži svoj materijalni i uopšte socijalni status nije uvek svesna. Ponekad, članovi svemoćnog partijskog vrha čak intimno veruju da svojom aktivnošću čine ogromne žrtve u interesu klase, da podnose mnogo lišavanja iz čisto altruističkih pobuda.

---

[29] M. Duverger, *Les Oranges du Lac Balaton*, Ed. du Seuil, Pariz, 1980, str. 124.

[30] Ovde treba imati na umu da je sam Mihels buržoaskog porekla i da je u vreme kad je izneo ovu ocenu u radničkom pokretu, u kojem je Mihels aktivno učestvovao, bilo rašireno shvatanje da su za sve slabosti radničkog pokreta krivi buržoaski intelektualci koji u njemu deluju.

Digitized by Google

Problem profesionalnih funkcionera u radničkim partijama ne postavlja se samo sa aspekta visine materijalnih primanja (javnih ili prikrivenih), nego i s obzirom na potrebu njihovog čestog menjanja. U partijama se ppeduzimaju akcije na smanjivanju partijskog aparata (rukovodilaca i činovnika), ali periodično ponavljanje tih akcija svedoči o njihovom malom uspehu. Do povećanja broja rukovodilaca i činovnika dovodi i težnja nekih partija da osujete pasivnost i apatiju članstva u svojim redovima. Tu težnju one nastoje da ostvare angažovanjem većeg broja plaćenih funkcionera (rukovodilaca i činovnika) koji deluju kao »animatori aktivnosti«. No ova mera ponekad ima obrnut efekat jer znači samo povećanje profesionalnog aparata koji — ako su ispunjene neke druge pretpostavke — uspeva da nametne svoje interese celoj partiji. U stvarnosti, teško je naći pravi odnos između plaćenih rukovodilaca i činovnika, s jedne, i članstva, s druge strane. Taj odnos zavisi ne samo od tipa partije, već i od kulturnog nivoa članstva: ukoliko je članstvo jedne partije manje obrazovano, partija se u većoj meri mora oslanjati na činovništvo i rukovodstvo.

Pored podele rada i njom uslovljenih procesa, odgovor na pitanje da li će u datoj partiji oligarhijske tendencije uhvatiti maha, da li će lideri uspeti da ovekoveče svoju ulogu u toj meri da ostalo članstvo svedu na poslušnu masu koja bespogovorno prihvata sve odluke, ili će pak moć lidera biti ograničena, zavisi od niza drugih činilaca. Sastav partije (klasni, nacionalni, rasni, religijski) takođe može uticati na osamostaljivanje rukovodstva u odnosu na članstvo. U partijama sa heterogenim sastavom i interesima članova postoji verovatnoća da će rukovodstvo, koristeći prednosti položaja, nastojati da ostvari vlastite interese mimo, pa i nasuprot interesa članstva. U takvim partijama rukovodstvo nalazi važno uporište svoje moći u nužnosti usaglašavanja protivrečnih interesa između pojedinih delova članstva.

Kad govorimo o stepenu heterogenosti radničke partije kao značajnom činiocu njene unutrašnje (ne)demokratije, mislimo, pre svega, na klasnu heterogenost, mada u izvesnim uslovima nacionalna, rasna i religijska heterogenost partijskog članstva vrši značajan uticaj na interne odnose u njoj. Do toga dolazi u onim društvima u kojima su nacije, rase i religije konstituisane kao konfliktne grupe. Naglašavamo da je heterogena struktura članstva samo potencijalno uporište oligarhijskih tendencija i da dejstvo tog činioca nije apsolutno jer bi u protivnom politička partija bila samo igračka u rukama društvene stihije. Ali upravo je o tome reč da partija sama utiče na objektivne okolnosti; svojim opredeljenjem ona može neutralisati dejstvo mešovite strukture i u društvima u kojima je vrlo zaoštren konflikt između pojedinih društvenih grupa. O mogućnosti partije da se opire »diktatu« objektivnih okolnosti govori podatak da su, na primer, danas u Belgiji, zbog zaoštrenih međunacionalnih odnosa, političke partije, uključujući Socijalističku partiju Belgije (PSB), podeljene na flamansko i valonsko krilo. Komunistička partija Belgije je, međutim, uspela da

Digitized by Google

se odupre tendencijama diferencijacije partije po nacionalnoj osnovi i da deluje kao jedinstvena partija. Naravno, dejstvo činioca homogenosti strukture partije na unutrašnju demokratiju nije apsolutno. Ponekad je i u socijalno homogenim partijama dolazilo do naglašenih oligarhijskih tendencija, o čemu ubedljivo svedoči podatak da je KPSS u procesu intenzivne staljinizacije (krajem tridesetih godina) imala u svom sastavu najveći procenat radnika.

Ovde moramo navesti i jedan kvalitativan činilac razvoja oligarhijskih tendencija koji se često previđa. Većina autora koja raspravlja o faktorima i konstantama oligarhijskih tendencija — od Mihelsa i Ostrogorskog naovamo — svodi partiju na puko posredovanje, zanemarujući pitanje kvaliteta tog posredovanja. Jedino na osnovu takve proizvoljne premise oni mogu doći do zaključka da nema suštinskih razlika između revolucionarne i bilo koje druge partije, ili čak drugih organizacija: crkve, međunarodnih organizacija itd. A upravo ciljevi koje partija nastoji da ostvari u društvu ostavljaju neizbrisiv pečat na njene unutrašnje odnose. Od ciljeva i vrednosti kojima se partija inspiriše u velikoj meri zavisi da li će u njenom okviru steći prevlast demokratske ili oligarhijske tendencije. Za partije koje streme revolucionarnom preobražaju postojećeg društva i ostvarivanju socijalističkih ciljeva (socijalne jednakosti, slobode, bratstva) interna demokratija znači omogućavanje i podsticanje učešća i aktivnog odnosa članova u svim fazama donošenja odluka, čime se postepeno potire pazlika između članova i rukovodilaca. A partije zadovoljne *statusom quo* u društvu ne teže prevladavanju podele na elitu uticajnih i na neuticajno članstvo ni u svom okviru.

Kao što ideološka orijentacija partije utiče na mogućnost razvoja oligarhijskih tendencija, tako i obrnuto, razvoj oligarhijskih tendencija utiče na ideološku orijentaciju. Kada oligarhijske tendencije uhvate maha, partijska organizacija postaje zaštitni bedem rukovodstva, sredstvo kojim ono obezbeđuje svoju dominaciju. Partija se transformiše u generalnog posrednika između klase i istorije, a njena ideologija postaje gotov i dovršen sistem koji ima pripremljene odgovore na sva društvena pitanja: prošla, sadašnja i buduća. Partija tada gubi kontakt sa praksom: valjanost oficijelnih stanovišta se ne meri prema tome koliko odgovaraju stvarnosti, nego drugim opštijim ideološkim opredeljenjima čija se valjanost ne dovodi u pitanje. Iz viših, neprikosnovenih stanovišta traže se, metodom dedukcije, odgovori na društvene izazove. Tako se gledišta partije pretvaraju u dogmu, ideologija se kanonizuje, što »svodi partiju obnovioca i okvir stare politike (politike za politiku)«[31]. Uvereno da poseduje apsolutnu istinu koju samo treba primeniti, partijsko rukovodstvo pretvara sve probleme politike u probleme administracije. Svako drukčije mišljenje, izneto unutar partije, rukovodstvo shvata ne samo kao smetnju, nego i kao

[31] U. Cerroni, *La Liberta dei moderni*, De Donato, Bari, 1968, str. 237.

Digitized by Google

izazov, kao bačenu rukavicu vlastitom prestižu. Nasuprot tome, organizacija koja istrajava u nastojanju da ostvari socijalističke ciljeve prinuđena je da mobiliše energiju i sposobnost svojih pristalica jer se postojeće žilavo opire promeni i vuče natrag snagom istorijske inercije. U takvoj situaciji uspostavljena organizacija partije neprestano je na probi prakse. Oligarhijske tendencije nailaze na otpor živih snaga partije: organizacija — da to kažemo Mihelsovim rečima — ne može nadvladati organizam.

Razvoj oligarhijskih tendencija u velikoj meri zavisi od statutarnog (formalnog) uređenja odnosa u partiji. U tom pogledu su naročito važne odredbe koje regulišu prava i obaveze članova, kao i one o načinu izbora partijskih rukovodilaca. Ovaj moment je u komunističkim partijama bio dugo i neopravdano potcenjivan kao isključivo formalan, kao ostatak buržoaske legalnosti. U nekim partijama u periodu staljinizma proceduralna pravila su zamenjena voluntarizmom rukovodstva, formalnu i doista ograničenu demokratiju je zamenila praksa koja je ispod nivoa buržoaske legalnosti. Daleko smo od pomisli da proceduralna pravila mogu apsolvirati problem oligarhije, ali je sigurno da, ako takvih pravila nema, članstvo ostaje nemoćno naspram neizmenljivog partijskog vrha.

Definisanje prava članova onemogućava, ili bar otežava, zatiranje kritičke misli i ućutkivanje onih koji drukčije misle. Bez slobodne javne debate u kojoj odlučuje autoritet istine, a ne istina autoriteta, partija se pretvara u »kasarnu ili spavaonicu« (P. Toljati). Naspram pasivnog članstva koje slepo sledi direktive formira se svemoćni vrh koji supstituiše partiju. A. Verblan piše: »Nije moguće osigurati se pred deformacijama od ograničavanja demokratije, od voluntarizma — bez ograničavanja mogućnosti eliminiranja onih koji misle drukčije, čak ako su oni u manjini. Tu nije riječ o obrani prava veta u partiji, o suglasnosti blokiranja djelotvornog rada od strane manjine. Riječ je o zaštiti kritične i skeptične misli, o zaštiti signalnih sistema sposobnih da upozoravaju na opasnost.«[32] Premda ovaj pisac u citiranom tekstu raspravlja o aktuelnoj situaciji u Poljskoj ujedinjenoj radničkoj partiji, njegovi stavovi imaju širu relevanciju.

Korisno je pogledati kako su statutarno regulisana prava članova u savremenim radničkim partijama.

Uvid u statute savremenih radničkih partija (komunističkih i socijaldemokratskih) pokazuje da su prava i obaveze članova u njima iscrpno regulisani. Kao prava članova komunističkih partija (na vlasti i u opoziciji) navode se: aktivno i pasivno biračko pravo, učešće u raspravama i u donošenju odluka, kritikovanje rada svih članova partije, uključujući i one na rukovodećim mestima, i obraćanje svim partijskim institucijama. Statuti većine socijaldemokratskih partija su u ovom pogledu nešto manje precizni i zadovoljavaju se odredbama o slobodnom iznošenju mišljenja i o aktivnom i pasivnom biračkom pravu.

[32] A. Werblan, *Spor oko granica vlasti*, »Kulturni radnik«, br. 3/1981, str. 115—116.

Digitized by Google

Obaveze članova komunističkih partija u odnosu na socijaldemokratske su znatno šire. Statuti komunističkih partija pominju i neke obaveze koje su izvan političke sfere i zadiru u lični život člana. Na primer, među jedanaest obaveza članova Jedinstvene socijalističke partije Nemačke figurira i odredba po kojoj član treba da »i u ličnom životu bude uzor«. Slična je odredba Statuta KP Rumunije koja od člana traži »da bude primer ponašanja i poštenja u porodici i u društvu, da dosledno sprovodi principe društvene pravednosti, da striktno poštuje norme komunističke etike«. U statutima socijaldemokratskih partija obaveze članova su znatno uže: one se svode na borbu za ostvarenje ciljeva partije, sprovođenje njenih odluka u život i na zabranu pripadanja drugim političkim partijama ili organizacijama pod njihovim uticajem.

U statutima socijaldemokratskih i komunističkih partija figurira načelo izbornosti svih organa (uz retke izuzetke u vidu kooptacije). U statutima nekih partija postoje i elementi neposredne demokratije. Pomenimo, na primer, Statut Švajcarske socijalističke partije po kojem su odluke kongresa podložne izjašnjavanju članstva (to jest referendumu) ako to zahteva 2/5 delegata kongresa ili 1/4 partijskih sekcija koje obuhvataju najmanje 1/10 članstva partije. Slična je institucija »savetodavnog glasanja« koju predviđa Statut Socijaldemokratske partije Finske. Po članu 32. Statuta (od 1972) ove partije, partijsko rukovodstvo može na svoju inicijativu, ili na zahtev najmanje tri oblasna kongresa, da organizuje savetodavno glasanje članstva povodom nekog pitanja. Premda ishod glasanja nema snagu odluke (na što upućuje atribut »savetodavno«), teško je pretpostaviti da se bilo koji partijski organ može oglušiti o jasno izraženu volju članstva.

Postupak izbora partijskih rukovodilaca je isto tako brižljivo razrađen u statutima radničkih partija (komunističkih i socijaldemokratskih), ali ne i kod većine građanskih partija kod kojih je taj postupak u velikoj meri neformalizovan. Način izbora partijskih rukovodilaca je posredan (indirektan): članovi u njemu učestvuju preko delegata. S obzirom na veličinu savremenih partija, ovakvo posredovanje ima više stepena, tako da je mogućnost člana da utiče na izbor zaista samo teorijska.[33]

Osim brojnih stepena posredovanja, pravo člana da utiče na izbor, kao i mogućnost da sam bude biran, ograničeni su nizom drugih metoda od kojih ćemo pomenuti samo neke. Jedan od njih je obaveza da se rukovodioci biraju samo iz određenog kruga članova. Na primer, na osnovu odluke Jedanaestog kongresa KPSS iz 1922. za izbor u članstvo Centralnog komiteta trebalo je biti član partije pre februarske revolucije. Na taj način broj potencijalnih kandidata smanjen je na samo 2% tadašnjeg članstva partije (oko 10.000 ljudi). Partijski rukovodioci u Socijalističkoj partiji Austrije

[33] »Indirektno glasanje — veli M. Diverže — izvanredno je sredstvo da se odbaci demokratija stvarajući privid da se ona primenjuje« *(Les partis politique*, str. 167).

Digitized by Google

mogu biti birani samo iz redova »ljudi od poverenja« (Parteimitarbeiter).[34]

Kao uslov za izbor na rukovodeće mesto u mnogim savremenim radničkim partijama traži se odgovarajuća dužina partijskog staža, čime se objektivno sužava (pasivno) izborno pravo članova sa kraćim stažom. Navedimo neke ilustracije. Za izbor člana CK KP Rumunije neophodno je da kandidat ima 12 godina partijskog staža, od čega 6 na rukovodećim mestima u nižim partijskim organima. U KP Italije za izbor člana Centralne kontrolne komisije potreban je staž od 10 godina, a za člana Centralnog komiteta — osam. Za izbor člana Centralnog komiteta KP Japana uslov je takođe 8 godina staža. U KP Kube za izbor člana CK uslov je 5 godina partijskog staža, za člana pokrajinskog komiteta 4, a za člana opštinskog komiteta 3. Tri godine staža su uslov i za izbor u Centralni komitet KP Francuske.

Drugi metod je kooptacija članova rukovodstva. Na primer, na osnovu člana 34. Statuta Poljske ujedinjene radničke partije — donetog 1971 — Centralni komitet bira svoje članove iz redova zamenika koje je, takođe, izabrao partijski kongres. Ali Centralni komitet PURP može »sastav zamenika upotpuniti novim drugovima«, naviše do 1/5 članova izabranih na kongresu. Ova odredba, u stvari, omogućuje da član CK postane i pojedinac koji nije izabran od strane kongresa. Mogućnost kooptacije u rukovodeće organe predviđena je i u Statutu KP Austrije donetom 1969.

Treći metod je obaveza pribavljanja saglasnosti viših organa na izbor određenih rukovodilaca. Na primer, po Statutu PURP, viši organ potvrđuje izbor sekretara (član 42). Po članu 39. Statuta KP Bugarske (od 1971), Centralni komitet daje saglasnost na izbor članova biroa okružnih komiteta. Samo na prvi pogled ovde je posredi naknadna saglasnost višeg organa; međutim, u praksi političkih partija i uopšte velikih organizacija »naknadna kontrola« postaje »prethodna kontrola«; da bi izbegli rizik negativnog odgovora, niži organi unapred konsultuju više, čime ovi potonji faktički zadobijaju presudan uticaj u izboru kandidata.

Četvrti metod je specifičan; reč je o nepostojanju ograničenja u pogledu broja mandata za koji pojedinci mogu biti izabrani na rukovodeće funkcije. Takvih odredbi nema u najvećem broju statuta radničkih partija, što omogućuje ovekovečavanje partijskih lidera.

Peti je proširenje sastava učesnika na najvažnijim partijskim skupovima. Statuti pojedinih partija sadrže odredbu o pravu partijskih organa (centralnih komiteta) da proširuju listu učesnika na kongresima, najčešće sa članovima rukovodstava izabranih na prethodnom kongresu ili sa drugim pojedincima. Tako, na primer, Statut KP Velike Britanije (1977) omogućuje članovima Izvršnog komiteta i Komiteta za žalbe učešće u radu kongresa (član 7). Članovi Centralnog komiteta i članovi Centralnog odbora Mađarske jedinstvene socijalističke partije imaju pravo ne

[34] Ovaj primer navodi M. Diverže u navedenoj knjizi, str. 134.

Digitized by Google

samo da učestvuju u radu kongresa, već i da glasaju (član 45. Statuta 1978). Na taj način partijsko rukovodstvo ima mogućnost da ocenjuje vlastiti rad.

Šesti je javno glasanje za članove rukovodećih partijskih organa. Ovakvo rešenje je usvojeno u mnogim komunističkim partijama. Doduše, u većini statuta koje smo konsultovali ne stoji eksplicitna odredba o javnom glasanju jer je ta materija kao »proceduralno pitanje« obrađena u internim poslovnicima. Odsustvo odredaba o obaveznom tajnom glasanju nije samo uslovljeno potcenjivanjem proceduralnih pravila kao nečeg sekundarnog, nečeg što karakteriše formalnu buržoasku a ne stvarnu socijalističku demokratiju, već i uticajem prakse iz razdoblja između dva svetska rata u kojem su komunističke partije bile u ilegalnosti ili su (u zapadnoevropskim zemljama) svakog trenutka bile spremne da pređu u ilegalnost. U tom razdoblju uobičajeno je bilo da Kominterna bira generalnog sekretara, a ovaj je, po svojoj proceni, birao članove drugih rukovodećih tela. Inercija takve prakse nastavila je da deluje i kad su prošle okolnosti koje su je opravdavale. Da način izbora rukovodećih organa (javnim ili tajnim glasanjem) nije puko proceduralno, nego suštinsko pitanje za demokratsku atmosferu u partiji, pokazuje Deveti kongres PURP 1981. Tek pošto je sam kongres, na zahtev delegata, usvojio nova »proceduralna pravila«, među kojima su svakako najvažnija ona o tajnom glasanju i o obavezno većem broju kandidata, u sastavu Centralnog komiteta PURP i njegovih tela izvršene su najveće kadrovske promene u istoriji ove partije.

Sedmi metod se sastoji u zatvorenim listama, pri čemu je delegatima na kongresu (i na drugim izbornim skupovima) onemogućeno da se izjašnjavaju o pojedinim kandidatima koji figuriraju na listi.

Nabrojili smo samo neke, a ne sve metode sputavanja uticaja članova, ograničavanja njihovog načelno priznatog prava da preko predstavnika odlučujuće utiču na političku partiju čiji su članovi.

Najzad, jedan »spoljni« moment deluje na nastanak oligarhijskih tendencija. Ovde imamo na umu okolnost da političke partije uspostavljaju neizbežno, logikom političkog života, intenzivne odnose (saradnje i sukoba) sa drugim velikim i centralizovanim organizacijama savremenog društva: državom, privrednim korporacijama, drugim partijama, sindikatima itd., što utiče i na karakteristike same partije. Epicentar iz kojega se šire talasi centralizacije nalazi se u privredi. Centralizacija proizvodnih (i društvenih) procesa ostvaruje se danas na kapitalističkim i etatističkim osnovama. Moderna krupna tehnologija stvara udaljene monopolističke vrhove na koje pojedinac — kao proizvođač ili građanin — ima malo uticaja. Imperativima tehničkog i tehnološkog progresa ne odgovara sitno preduzeće; na Istoku centralizacija u ekonomskoj sferi se ostvaruje uz presudnu ulogu države koja svojim merama integriše privredne jedinice u šire celine, a na Zapadu malo preduzeće biva istisnuto logikom konkurentske borbe od

Digitized by Google

strane gigantskih korporacija. Te korporacije, kako ocenjuju neki ekonomisti, dovode do drukčijeg funkcionisanja kapitalističke privrede, pa savremeni kapitalizam uopšte nije moguće shvatiti ako se sama korporacija ne stavi »u središte analitičkih napora«[35]. Uticaj velikih korporacija ne izražava se samo na ekonomskom makroplanu, nego i u tome što se i u drugim sferama društvenog života javljaju po veličini i po unutrašnjoj strukturi slične organizacije: političke partije, državna organizacija, sindikati, armija, univerzitet. Velike organizacije deluju i na mentalni sklop i na psihu ljudi koji u njima rade. Pod uticajem tih korporacija formira se pojedinac čije su osnovne karakteristike: sposobnost prilagođavanja, efikasnost, savršeno uklapanje u društveni mehanizam. To je »čovek organizacije«, o kojem govori Viljem Vajt u knjizi s istim naslovom.

*

Sistem predstavništva pomoću kojeg demokratija danas egzistira u partijama nosi inherentno u sebi mogućnost (i verovatnoću) otuđenja političke moći, jer izabrani predstavnici, koristeći svoj položaj, izražavaju često, umesto volje članova, svoju sopstvenu volju. Do ovakvog obrta dolazi naročito u klasno i interesno nehomogenim partijama u kojima partijsko rukovodstvo ima interese različite od interesa članova. U takvoj situaciji rukovodeće funkcije pružaju mogućnost nijhovim nosiocima da ostvare svoje parcijalne interese na taj način što ih proglašavaju za interese cele partije. Zato je ograničenje moći rukovodilaca, onemogućavanje da vlastite interese prikažu kao interese partije — jedno od ključnih pitanja interne demokratije.

S obzirom na izneto određenje unutrašnje demokratije i njenog antipoda — oligarhije, može se reći da u stvarnosti ne postoji potpuno demokratska niti potpuno oligarhijska politička partija. Učešće i moć članova ni u jednoj partiji nisu potpuno egalitarno raspoređeni, ali, kao što ne postoji u ovom pogledu potpuno egalitarna partija, isto tako je teško zamisliti drugu krajnost — partiju u kojoj članstvo nema nikakav uticaj. Isticanje da je svim partijama inherentna ne samo oligarhijska, nego i demokratska crta, drugim rečima, da, pored Mihelsovog »gvozdenog zakona oligarhije«, deluje i »gvozdeni zakon demokratije« kao izraz uvek žive težnje (makar dela) članstva da zadobije odlučujući uticaj na organizaciju kojoj pripada, ne znači potiranje bitnih razlika u unutrašnjem ustrojstvu pojedinih partija i izjednačavanje partija u kojima su oligarhijske tendencije dominantne sa onima u kojima su sekundarne. To isticanje samo znači da konkretno-istorijska analiza treba da se pozabavi dimenzijama (intenzitetom i rasprostranjenošću) obe tendencije.

[35] P. Baran i P. Sweezy, *Monopolni kapital*, »Stvarnost«, Zagreb, 1960.

Digitized by Google

Izvršeno grupisanje činilaca od čijeg dejstva zavise interni odnosi u partiji — prvenstveno je radnog karaktera i ima za cilj da omogući njihovu podrobniju analizu. Reč je, dakle, o shemi, o apstraktnom i pojednostavnjenom modelu koji može biti dopunjen, korigovan, pa i odbačen u procesu verifikacije. Ti činioci nisu jedan od drugoga nezavisni, nego čvrsto povezani i prožimaju se u svome dejstvu. Stoga svaka analiza stepena oligarhije ili unutrašnje demokratije u određenoj partiji mora integralno voditi o njima računa.

Samo integralan pristup omogućuje, takođe, da se u određenoj partiji utvrdi ne samo stepen, nego i kvalitet unutrašnje demokratije. Reč je, dakle, o neophodnosti da se u toj analizi identifikuju socijalne snage kojima ta demokratija odgovara, jer unutrašnja demokratija u jednoj revolucionarnoj partiji i u jednoj partiji koja je izgubila to svojstvo (ili ga nije ni imala) ne mogu da se označe različitim tačkama na istom kontinuumu; između njih nije razlika samo u stepenu, nego i u kvalitetu.

Digitized by Google

Zdravko Mlinar

Istraživanje, predviđanje i usmeravanje razvoja u jugoslovenskom društvu

I. Neka ishodišta

U ovom tekstu izložićemo neke karakteristične probleme usmeravanja razvojnih procesa, onako kako se oni javljaju u našoj društvenoj praksi. Pri tom ćemo ostaviti po strani ono što u današnjim diskusijama o društvenom planiranju najčešće preovlađuje, to jest proceduralno-organizaciona pitanja u vezi sa delovanjem pojedinih »nosilaca planiranja«. Ta pitanja su se, što je i razumljivo, pojavljivala naročito poslednjih godina, kad smo normativno i institucionalno uspostavljali novi sistem društvenog planiranja. Za to je bilo potrebno tačno određivanje nadležnosti, kao i načina i oblika saradnje mnogobrojnih samostalnih subjekata i slično.

Mada će naša glavna pažnja ovde biti usredsređena na neka osnovna, sadržajna pitanja, ipak naše društveno-naučno proučavanje ne bi smelo ostaviti po strani ni široki kompleks takozvane »metodologije planiranja«. Politikolozi, sociolozi, komunikolozi ne bi se smeli zadovoljavati time da ostanu samo na nekakvom opštem nivou razmatranja društveno-političkog sistema. Kako u svoj istraživački rad tako i u obrazovnu delatnost morali bismo uključivati i tananiju i podrobniju analizu konkretnog delovanja pojedinih institucija.

S izlaganjem zahteva i načina kako da se te društveno-naučne discipline uključe u rešavanje problematike usmeravanja razvoj-

Digitized by Google

nih procesa u praksi mi ćemo ujedno jače istaći i potrebu prevaziłaženja sadašnjeg stanja na tom području društvenih nauka. A za to stanje je karakteristično da, na primer, dela sa tog područja često »lebde« u nekom međuprostoru, između teorije i prakse. Niti pokazuju sasvim određenu, specifičnu vezanost za konkretne slučajeve u praksi, niti predstavljaju rigorozno izvedena teorijska uopštavanja na osnovu kojih bi se deduktivnim putem moglo doći do logički utemeljenih zaključaka za uža tematska područja.[1] Ako saznajni proces treba da bude jedno od ishodišta za menjanje stvarnog stanja, on se, očigledno, mora što pre izvući iz magle takve neodređenosti i paušalnih, više ili manje stereotipnih ocena, koje ne mogu predstavljati odgovarajući izazov i osnovu za mobilizaciju razvojnih potencijala. Neposredno suočavanje naših društvenih nauka s razvojnom problematikom našeg društva ujedno će — i njima samima — ukazivati na sadržinu, odnosno program njihovog sopstvenog razvoja.

I upravo takva angažovanost društvenih nauka trebalo bi istovremeno da doprinese i tome da što pre prevaziđemo i protivrečnost i problem prakse koji se pokazuju u tome što, na jednoj strani, doduše i u planskim aktima, nominalno ističemo opšte vrednosti socijalističkog društva (na primer, oslobođenje radničke klase, potvrđivanje celovite ličnosti čoveka i slično), a istovremeno smo zapleteni u jako osiromašenu sadržinu rutinerske prakse. Treba prevazići ovakvo »samoobmanjivanje« koje samo uvodnim opštim etiketama »rešava« i potvrđuje ulogu osnovnih vrednosti socijalističkog samoupravnog društva u usmeravanju daljeg razvoja. Ako na ovom mestu istaknemo zahtev za »operacionalizacijom«, onda to nije više samo čisto metodološko-tehnički postupak, već to istovremeno znači i izradu programa potencijalnog angažovanja subjektivnih snaga na razvojnim ciljevima. U tom smislu se ukazuje vrlo značajna mobilizaciona uloga društveno-naučnog istraživanja. Bez temeljite društveno-naučne analize dosad je sadržina osnovnih vrednosnih orijentacija ostajala apstraktna i neodređena, pa je i njena orijentaciona i mobilizaciona uloga potpuno splasnula.

Kao izazov za obradu nekih pitanja u ovom našem prilogu uzećemo i sledeću protivrečnost: na jednoj strani imamo velikc obilje načelnih deklaracija o izvanrednom značaju nauke za usmeravanje razvoja našeg društva, a istovremeno s tim se pojavljuje i konstatacija da su naše društveno-naučne discipline pri tom jedva bile prisutne! Da bi se objasnila ova protivrečnost, trebalo bi najpre podrobnije proučiti postojeće stanje, to jest, pre svega, utvrditi: gde i kako je društveno-naučno istraživanje svojim rezultatima stvarno uticalo na izbor određenih rešenja u usmeravanju

[1] Pri tom, dakle, ne istupamo protiv uopštavanja naše samoupravne prakse, već protiv apriorizma koji je sam sebi dovoljan; ne treba mu ni tačan uvid u stvarno stanje, ni logički koherentna i celovita izgradnja. Posredi je neka vrsta uznesenog »časkanja po intuiciji«.

Digitized by Google

razvojnih procesa. A trebalo bi objasniti i to zašto taj doprinos nije bio veći i gde ima potrebe i mogućnosti za njega ubuduće.

Ta pitanja imaju utoliko veću težinu kad se ima na umu da već podugo konstatujemo nekakvo frontalno zaostajanje društvenih nauka za potrebama planerske prakse (na primer, savetovanje o usmeravanju razvoja u socijalizmu, održano u Beogradu pre 15 godina), a stanje se dosad ipak nije značajnije promenilo.[2] I konstatacije o tome kako deklaracije o značaju i ulozi nauke ostaju u određenom smislu samo same sebi svrha i bez učinka — kao što ćemo videti kasnije — upozoravaju opet na odsustvo analize. Neprestano utvrđujemo iste ciljeve, a ne analiziramo uslove i ne preusmeravamo akciju, tako da bismo stvarno obezbedili njihovu realizaciju.

Tema koju smo izabrali za obradu istovremeno je i vrlo stara, mogli bismo čak reći »večita tema«, a ujedno zaista nova. U društvenonaučnim istraživanjima ona je već svuda prisutna svojim mnogobrojnim fragmentima, a ujedno i sasvim neobrađena u svojoj celovitosti. A baš sistematsko i celovito objašnjavanje tih pitanja je utoliko nužnije ukoliko je dostignut viši stupanj društvenog razvoja. Kao što ćemo još pokušati da pokažemo, upravo zaostajanje u tom pogledu se neposredno prenosi i manifestuje u mnogobrojnim problemima na području planiranja i uopšte usmeravanja razvoja. Kako u društvenim naukama tako i u svakodnevnoj praksi vrlo retko postoji predstava o ukupnom događanju; vidimo samo pojedine delove, fragmente, pa zato utoliko teže i shvatamo smisao sveukupnog zbivanja oko nas. A s tim se pojavljuje i razlog više za uzmicanje i privatizaciju, što samo zaoštrava već nastale probleme.

Izgrađivanje sistema samoupravljanja u praksi ukazuje na određenu usmerenost od parcijalnog (pojedinih institucija, na primer, radničkih saveta i slično) ka integralnom na nivou društva kao celine.[3] Na žalost, ni same društvene nauke ne stupaju na čelu tog zbivanja, već ga, naprotiv, slede na manjem ili većem odstojanju. Pa gde su onda ishodišta za usmeravanje razvojnih procesa? Fragmentarnu obradu naše tematike u društveno-naučnoj literaturi pokušaćemo bar na primerima da postavimo u širi strukturni i razvojni kontekst. Tako bismo mogli doprineti učvršćivanju sadržajno bogatije, i ujedno celovitije, predstave o razvojnim procesima, a to je preduslov da bismo ih mogli planski usmeravati.

---

[2] Čini se — bar na prvi pogled — da je reč o neobjašnjivoj negativnoj korelaciji između broja deklaracija o značaju nauke, na jednoj strani, i održavanja neizmenjenog postojećeg stanja, na drugoj. U tom smislu nam se, dakle, problematika (uspešnosti ili neuspešnosti) usmeravanja razvoja u društvu uopšte pokazuje u još specifičnijem vidu i kao problem usmeravanja razvoja naučnoistraživačkog rada.

[3] O stvarnim trendovima i o potrebi kretanja u tom pravcu bilo je dosta reči na savetovanjima u okviru Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, održanim u Ljubljani 1979—1980.

Digitized by Google

II. Uži i širi okviri usmeravanja

1. *Usmeravanje materijalnih tokova i reprodukcije samoupravnih odnosa*

U našoj raspravi namerno se ne ograničavamo samo na pojam planiranje, jer on u praksi suviše sužava sadržinu isključivo na ono što se dešava u normativno i institucionalno određenim okvirima. A dijalektički prilaz objašnjavanju te problematike iziskuje proširenje horizonta obrade, naročito ako u tom okviru treba da uzmemo u obzir i istorijske interese radničke klase. Kako kaže Edvard Kardelj: »plan nije samo instrument usklađivanja i usmeravanja *materijalnih tokova* društvene reprodukcije, nego je i instrument radničke klase u borbi za reprodukciju *samoupravnih socijalističkih proizvodnih* i ukupnih društveno-ekonomskih odnosa«[4]. Međutim, u dosadašnjoj praksi planiranje se u znatno većoj meri usredsređivalo na prvu nego na drugu od tih dveju uloga. Takvu težnju mogli bismo smatrati razumljivom, ali ne i prihvatljivom. Materijalne, ekonomske osnove su — sasvim u skladu s opštim marksističkim shvatanjem razvojne dinamike — temelj razvoja svake društvene zajednice. Pa ipak, u praksi dolazi do jednostranosti koje ne proističu toliko iz materijalne nužde koliko iz samih koncepcija, određenih interesa i ranije »tradicije« planiranja. Primat ekonomske osnove sam po sebi još ne znači da je sve što je izvan te ekonomske sfere samim tim i u suprotnosti s njom, odnosno da se međusobno isključuju. Drugim rečima, mada materijalna osnova u poslednjoj instanci postavlja određene granice u odnosu na druge ciljeve, bilo bi ipak neumesno da se *a priori* odričemo značajnih ciljeva socijalističkog preobražaja izvan te materijalno-ekonomske osnove. Nastojanje na materijalno uspešnom poslovanju konkretne osnovne organizacije udruženog rada samo po sebi ne sprečava (mada inače uslovljava) šire programe za afirmaciju samoupravnih odnosa i društveno-političkog angažovanja radnika u radnoj i životnoj sredini. Upravo usmeravanje, koje u interesu radničke klase treba da obezbedi reprodukciju socijalističkih samoupravnih odnosa, i jeste ono što želimo postaviti kao širi okvir usmeravanja razvojnih procesa.

S obzirom na to, razumljivo je što je pokušaj da baš ekonomisti sami utvrde dugoročne koncepcije razvoja Jugoslavije naišao na oštru kritiku.[5] U zaključku svoje knjige, koju je posvetio analizi ekonomskih koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije, Luka Marković konstatuje: »Nasuprot marksističkom shvaćanju dugoročnog razvoja kao revolucionarnog mijenjanja društvenih odnosa (položaja klasa i frakcija klasa) i nasuprot marksističkoj metodi konkretne historijske analize položaja i historijskog interesa klasa i frakcija klasa, diskusija o našoj budućnosti je preba-

[4] Edvard Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja*, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, str. 67 (*kurziv* — Z. M.).

[5] Vidi, na primer: Luka Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja*, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

čena s terena *društvenog* razvoja na teren *ekonomskog* razvoja, s terena *historijskog interesa proletarijata* na teren apstraktno, nehistorijski, na izgled natklasno shvaćenog *ekonomskog utiliteta*. Diskusija je prebačena na teren na kojemu su sva pitanja konfigurirana kao pitanja *ekonomske racionalnosti* (a ne kao pitanja *proleterske revolucije*), prebačena je dakle na teren favoriziranosti buržoaske misli i njenog 'tekućeg mišljenja', njene favoriziranosti iz 'tekućih problema'« (str. 205).

Pretenzija da se, dakle, na jednoj strani, koncipira razvoj Jugoslavije uopšte, i istovremeno ostane u okviru logike ekonomskog razvoja, bila je svakako već na samom početku neprikladna polazna osnova.[6]

Prema tome, u najširim okvirima, planiranje i usmeravanje razvoja su po svojoj sadržini u skladu sa stavovima Programa Saveza komunista o revolucionarnom prevazilaženju postojećih okvira klasnog društva. U tom smislu razvojni problemi, naravno, sežu daleko preko teorijskih okvira ekonomske racionalnosti.

Tu ujedno imamo primer kako usko disciplinarni pristup usmeravanju razvoja (naročito kad je reč o dugoročnoj koncepciji) nužno dovodi do određenog izopačavanja i jednostranosti, pri čemu sadržina, odnosno praksa iz prošlosti i sadašnjosti dominira nad perspektivom budućnosti. Na taj način, dakle, određena naučna disciplina, sa svoje strane, doprinosi očuvanju postojećih društvenih odnosa. Ako se, recimo, razvoj Jugoslavije prikazuje s obzirom na dinamiku rasta društvenog proizvoda, samim tim je evidentno da se po strani ostavlja bogata sadržina planiranja i u drugom smislu, na koji je Edvard Kardelj ukazao kao na reprodukciju socijalističkih samoupravnih odnosa. Sa tog stanovišta je značajno da vodeće subjektivne snage i s obzirom na tu sadržinu šire prostor koji masama radnih ljudi neprestano otvara perspektivu budućnosti i uključuje njihovu stvaralačku inicijativu u borbu za takav napredak.[7] I upravo u toj tački dolazi praktično do poistovećivanja usmerivačke uloge nauke s onom koju treba da ima Savez komunista. Prema Kardeljevoj definiciji, dugoročna stvaralačka uloga Saveza komunista je »pre svega u njegovoj aktivnosti i sposobnosti da *teorijski, odnosno naučno sagledava objektivne zakonitosti kretanja* i razvoja socijalističkog društva i da ta kretanja svakodnevno *povezuje sa težnjama i interesima* samoupravnih subjekata, kako u okviru njihovih parcijalnih interesa tako i u međuzavisnosti tih interesa sa zajedničkim neposrednim i dugoročnim interesima samoupravnog socijalističkog društva, kao i da angažuje široke radne mase u borbi za ostvarivanje ciljeva koji proizlaze iz takvih saznanja« (navedeno delo,

[6] Na to smo upozorili još u procesu odlučivanja, odnosno prihvatanja makroprojekta u okviru Saveznog saveta za koordinaciju naučnih delatnosti, u Beogradu; na žalost, na naša upozorenja se tada nije obraćala pažnja.

[7] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 74.

Digitized by Google

str. 74; *kurziv* — Z. M.). U ovoj formulaciji naročito pada u oči zahtev da Savez komunista »teorijski, odnosno naučno sagledava objektivne zakonitosti kretanja i razvoja socijalističkog društva«, tako da se u tom pogledu izjednačava s ulogom nauke. Ako pri tom imamo na umu i Marksov zahtev u smislu: saznajemo zato da bismo menjali, i da se, dakle, i nauka neposredno povezuje s težnjama i interesima samoupravnih subjekata, onda je tu naznačena perspektiva međusobnog zbližavanja i poistovećivanja oba pristupa.

2. *Dijalektičko jedinstvo pokreta i cilja*

Ako tako proširujemo perspektive saznavanja, predviđanja i usmeravanja razvoja i time ukazujemo na najširi mogući okvir razmatranja naše teme, treba pri tom voditi računa i o opasnosti da nam se maksimalno proširenje ne izvrgne u apstraktnost, odnosno otuđenost od realnih uslova i društvenih ciljeva u konkretnim okolnostima. U ime privlačne vizije budućnosti stvarno se pojavljuju i težnje da se preskoči zavisnost socijalističkih društvenih odnosa od stupnja razvijenosti materijalne baze, da se administrativno ukinu i preskoče ekonomske zakonitosti i slično.

Iz ograničenosti, rutinerstva i prakticizma sasvim lako, u drugom ekstremu, možemo zapasti u utopističke iluzije, to jest u apstraktnost, koja isto tako demobilizuje i sprečava da ideje zaista postanu materijalna snaga u razvoju. S obzirom na to, treba imati na umu proces dijalektičkog jedinstva starog i novog i jedinstva pokreta i konačnog cilja.[8] U praksi često dolazi do kritičnih trenutaka i zastoja u razvoju baš onda kad se dugoročni ciljevi i vizije sami po sebi supstancijalizuju, odvajaju od inasa u konkretnim uslovima i time se izrođavaju kao proizvoljne konstrukcije koje ostaju na rubu stvarne dinamike razvojnih procesa. Upravo onda kad su nominalno najambiciozniji i najdalekosežniji, mogu, dakle, postati i najjadniji ili čak i smetnja.

Za filozofiju Boris Majer konstatuje da se ne može ukinuti ako se ne »ostvari«, to jest ako ne realizuje ono što je postigla u svom dosadašnjem razvoju.[9] Ni onda kad su u pitanju dugoročne koncepcije razvoja ne možemo jednostavno mehanički preskočiti ili odbaciti doprinos pojedinih društveno-naučnih disciplina, mada inače prihvatamo dugoročnu orijentaciju na oblikovanje jedne jedine istorijsko-dijalektičke nauke o razvoju društva kao celine (K. Marks). Da je posredi nejasno pitanje, potvrđuje nam čak i prilična divergentnost stavova kad se unutar našeg sopstvenog područja govori o odnosu prema novim područjima prouča-

[8] Vidi o tome takođe: Miloš Nikolić, *Tito i revolucija*, »Sociologija«, br. 1—2/1980, str. 9—10.

[9] Boris Majer, *Samoupravljanje i filozofija*, u: *Teoretični in metodološki aspekti raziskovanja razvoja socialistične samoupravne družbe*, Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1980.

Digitized by Google

vanja, na primer o takozvanim »posebnim sociologijama«[10]. Ni u takvom slučaju nije stvar u tome da *a priori* sprečavamo nastanak novih područja, odnosno disciplina. Na taj način naša usmerivačka uloga nikako ne bi bila u skladu sa dijalektičkim shvatanjem razvojnih zakonitosti. Upravo kako je B. Majer konstatovao za filozofiju, i u našem slučaju je posredi samo pitanje dijalektičke negacije, to jest pitanje kako obezbediti da što pre izađemo iz uskih saznajnih okvira, a nije reč o tome kako već *a priori* da sprečimo ili ukinemo njihov poseban identitet.

3. *Subjekt i sadržina usmeravanja: osamostaljivanje i povezivanje*

Prema tome, usmeravanje razvojnih procesa ne odnosi se samo na *ad hoc* intervencije od situacije do situacije. S tim u vezi možemo identifikovati i određeniju sadržinu osnovne razvojne orijentacije koja je ispoljena, mada u različitim pojavnim oblicima, u svim konkretnim situacijama. Ovde ne možemo dati opširnije teorijsko obrazloženje, ali možemo induktivnim putem, empirijski, ukazati na određenu uopštenost razvojnih usmerenja u našoj samoupravnoj praksi. Kao što smo na drugom mestu već rekli[11], u samoupravnom društvenom razvoju možemo otkriti stalno izražene protivrečne težnje ka osamostaljivanju i povezivanju (o čemu na više mesta govori i Edvard Kardelj; u širem istorijskom kontekstu je iste te težnje prikazivao već Boris Ziherl, bilo da je reč o buntovničkom osamostaljivanju kmetova, o oslobođenju radničke klase ili o osamostaljivanju i povezivanju naroda i slično).

Kao što i induktivnim putem možemo konstatovati, osnovna preokupacija u procesima učvršćivanja sistema samoupravljanja je opet jedinstvo suprotnosti u procesu osamostaljivanja samoupravnih subjekata i njihovog udruživanja (povezivanja). Bilo da je posredi samoupravni društveni razvoj uopšte, bilo uvođenje samoupravnog društvenog planiranja, u oba slučaja nam već gruba analiza nekih karakterističnih tekstova pokazuje da se među svim upotrebljenim pojmovima izrazito ističu upravo oni koji označavaju ova dva usmerenja. Gotovo bismo mogli reći da ne postoji neka druga pojmovna kategorija koja bi tako često bila predmet preokupacija vodećih subjektivnih snaga. Ilustracije radi, navešćemo nekoliko primera.

a) Udruživanje rada i sredstava; samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje; slobodna razmena rada; dohodovno povezivanje; usklađivanje interesa; procesi udruživanja parcijalnih

[10] U vezi s tim vidi i diskusiju na poljsko-jugoslovenskom seminaru »O prostorsko-družbenih strukturah in razvoju«, FSPN, Ljubljana, 1980.

[11] U referatu »Samoupravljanje in sociologija«, pročitanom na savetovanju u okviru Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, održanom u januaru 1980 (vidi već citiranu publikaciju).

Digitized by Google

interesa; neposredno povezivanje korisnika i izvršilaca; samoupravni integracioni procesi; međuopštinska saradnja; međurepubličko komuniciranje i saradnja; povezivanje nosilaca planiranja; međusobno obaveštavanje nosilaca planiranja; dohodovna uzajamna zavisnost; povezanost i međuzavisnost svih delova društvene reprodukcije; bilateralni i multilateralni društveni ugovori; demokratsko sporazumevanje; slobodno i dobrovoljno zaključeni društveni ugovori, bez obzira na teritorijalno-administrativne granice; međusobna zavisnost pri sticanju i podeli dohotka; dohodovni odnosi trgovine i proizvodnje; planiranje kao faktor povezivanja, odnosno usklađivanja interesa radnih ljudi na svim nivoima udruženog rada itd.

b) Radnik kao samostalan, stvaralački subjekt planiranja; prevazilaženje hijerarhijskih odnosa; oslobođanje od mentaliteta najamnog radnika i podređenog društvenog subjekta; radnik počinje odlučivati o proširenoj reprodukciji; umni rad ne bi više trebalo da bude gospodar nad fizičkim radom; uspostavljanje uslova za mnogo širu slobodu alternativa i borbu mišljenja; otkrivati delegatima šire poglede na pojedine odluke; slobodna podela samoupravljača na većinu i manjinu koje se stalno menjaju; u radu sekcija biće manje uopštenog političkog raspravljanja; negovanje i obogaćivanje individualnih sklonosti; ostvarivanje sve raznovrsnijih materijalnih, kulturnih i drugih interesa i potreba građana itd.

Gornji ilustrativni prikaz konkretnih preokupacija subjektivnih snaga (koji se oslanja, uglavnom, na neke tekstove Edvarda Kardelja i tekstove sa Četvrtog savetovanja o samoupravnom društvenom planiranju, održanog u Portorožu 1978) pokazuje nam koliko su raznovrsna područja našeg angažovanja i kako se, uprkos tome, jasno ističu dva osnovna usmerenja: udruživanje samoupravnih subjekata i njihovo osamostaljivanje u kontekstu socijalističkog samoupravnog društva. Već čisto induktivnim putem nam se, dakle, ukazuje određena uopštenost koja, čini se, u svesti tih aktera nije dovoljno ispoljena. O samoupravljanju često govorimo ili suviše uopšteno, tako da time ne ukazujemo na specifičnu sadržinu potencijalnog angažovanja, ili pak ostajemo pretežno na pojedinostima ne sagledavajući njihov smisao u široj celini. U najširem smislu, dakle, osnovnu sadržinu svesnog usmeravanja razvojnih procesa u našem društvu otkrivamo u svim onim radnjama i vrednostima koje nagoveštavaju prevazilaženje okvira klasnog društva, oslobođenjem radničke klase i radnih ljudi, tako da radnik postaje »odlučujući i odgovoran učesnik u celokupnom procesu društvene reprodukcije« (E. Kardelj). U tom procesu se, na jednoj strani, učvršćuju samostalnost i povezanost radničke klase kao celine, u smislu prelaska od »klase po sebi« ka »klasi za sebe«. Istovremeno se osamostaljuje i povezuje i svaki radni čovek kao pojedinac i ličnost. U okviru »klase po sebi« povećava se udeo osvešćenih radnika koji nastupaju kao »klasa za sebe«. Istodobno se osamostaljuje i povezuje i svaki radni čovek

Digitized by Google

kao pojedinac i ličnost. Što se on više afirmiše kao razvijena ličnost, tim više širi svoj prostor samostalnog i kreativnog delovanja u kontekstu društva kao celine. Alternativa ranijoj podređenosti u sistemu nije, dakle, uzmicanje i privatizacija, već, naprotiv, uključivanje u taj sistem i njegovo menjanje. Tu se otvara perspektiva da neće samo pojedinci i određene kategorije, kao što su birokratija i tehnokratija, imati monopol na reprezentovanje sistema, već da će, u određenom smislu, svaki čin svakog pojedinca postati društveno relevantan.

Tako bar grubo ocrtavamo najopštiju sadržinu usmeravanja razvojnih promena u kontekstu našeg društva. Bez obzira na konkretno pitanje ili situaciju, pred nama je opšta orijentacija koja otvara put ubrzavanju razvojnih procesa, ukoliko budemo istovremeno podsticali i mobilisali radničku klasu i sve građane za takve razvojne programe preko kojih će se afirmisati njihova sve veća samostalnost i ujedno pojačavati njihova međusobna povezanost. I baš takva sadržina nosi u sebi garantiju da će doći i do suzbijanja svakog tutorstva i paternalizma, koji bi inače u ime potrebe za usmeravanjem mogli zaustaviti proces prelaženja radničke klase i svakog pojedinca iz uloge objekta u ulogu subjekta.

U tom smislu, dakle, istovremeno raskrivamo sadržinu određene regularnosti samoupravnog društvenog razvoja koja može postati i najšira orijentacija i sadržina celokupnog sistema samoupravnog društvenog planiranja. I jedna i druga je usmerena na učvršćivanje celovite ličnosti čoveka koji se izgrađuje u procesima podruštvljavanja, a time se učvršćuje i društvo kao celina.

III. Uloga društvenih nauka u novom sistemu samoupravnog društvenog planiranja

1. *Stari, neostvareni zahtevi i nov izazov*

Već poduže se srećemo sa tvrdnjama kako u nas društvene nauke zaostaju za potrebama planskog usmeravanja društvenog razvoja. Mada bi planiranje oslonjeno na naučne analize i predviđanje trebalo da bude posebno naglašena karakteristika upravo socijalističkog društva, u stvari zaostajanje na području naročito društvenih nauka dosad je onemogućavalo ostvarivanje takvih očekivanja. Još 1965. godine je na savetovanju »Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu«, održanom u Beogradu (u organizaciji časopisa »Gledišta«), više predstavnika društvenih nauka — sociologa, pravnika, filozofa, ekonomista, demografa i drugih — upozorilo na taj problem.[12]

[12] Tako je, na primer, Radomir Lukić konstatovao: »Naše društvene nauke su u ogromnom zaostatku za našim društvenim razvojem i našim društvenim pokretom. To je jedna od osnovnih stvari koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom budućeg planiranja razvoja našeg društva« (vidi: *Usmeravanje društvenog razvoja u socijalizmu*, Beograd, 1965, str. 197).

Digitized by Google

Pojam »naučni socijalizam« upućuje na to da je socijalizam zasnovan na naučnom saznanju razvojnih zakonitosti i na realizaciji toga saznanja. Samo, razume se — kao što upozorava Miloš Nikolić — pri tom se ne sme gubiti iz vida da je reč i o realizaciji istorijskog interesa radničke klase. Zato se ne bi smelo isključivati ni pitanje odnosa između ta dva izvora socijalizma, to jest ne bi se smela apriorno uzimati kao sama po sebi nesporna činjenica da su socijalizam kao realizacija saznanja društvenog kretanja i mogućnosti, i socijalizam kao realizacija istorijskog interesa radničke klase u jedinstvu, u skladu jedan s drugim (vidi navedeno delo, str. 173).

Pri zanemarivanju kategorije društvenih i klasnih interesa može doći do preteranih očekivanja i iluzija u pogledu uloge nauke, naime da bi ona mogla rešiti sve probleme socijalizma već samim tim što bi dala nekoliko naučno zasnovanih alternativa, među kojima bi se na demokratski način izabrala jedna kao podloga za političko i praktično delovanje. Kao što je ranija praksa socijalističkih zemalja ukazala na opasnost da društveno usmeravanje koncentrisano u društvenim organima nužno jača političku birokratiju, tako bi i prepuštanje te uloge naučnicima i stručnjacima jačalo tehnokratizam (na istom mestu, str. 174).

Pri svem tom, naravno, i dalje ostaje činjenica »da smo u velikom zadocnjenju u pogledu poznavanja i razvijanja modernih disciplina društvenih nauka u kojima dominiraju ne samo organizaciono-tehničke, već i sociološke, politikološke i psihološke discipline, u kojima se traže rešenja za projektovanje razvitka i za to da razum i um postanu ne samo načelno, već i stvarno svojstvo društva i čoveka« (Jovan Đorđević, na istom mestu, str. 153). U poslednjim decenijama se u svetu silno razvilo proučavanje celokupnog kompleksa upravljanja, što povećava mogućnosti traženja optimalnih rešenja za određene ciljeve i uz određena ograničena sredstva u različitim situacijama.[13]

Ako su, dakle, predstavnici jugoslovenskih društvenih nauka još pre petnaest godina, kad je u našem društvu bio znatno slabiji naglasak na ulozi planiranja, upozoravali na kritično zaostajanje društvenih nauka, onda je to pitanje utoliko više zaoštreno danas kad je reč o ostvarivanju novog sistema samoupravnog društvenog planiranja. Novo ustavno uređenje planiranja ukazuje na impozantno proširenje sfere svesnog ovladavanja razvojnim pro-

[13] U vezi s tim možemo konkretnije ukazati na to da nauka o upravljanju obuhvata, pored ostalog, sledeće discipline: (1) *u logici:* Bulovu algebru i aksiomatsku teoriju subjektivne verovatnoće, (2) *u matematici:* linearno i nelinearno programiranje, dinamično programiranje, teoriju igara, teoriju informacija i teoriju odlučivanja, (3) *matematičku statistiku,* (4) *u tehnici:* teoriju automata i posebno elektronskih računara (koji su za planiranje neophodni zbog ogromne brzine u traženju rešenja pri problemima s velikim brojem varijabli do kojih dolazi u operacijama upravljanja, (5) *u psihologiji:* teoriju učenja, (6) *u ekonomiji:* ekonometriju, ekonomsku kibernetiku i (7) opštu teoriju organizacije itd. (vidi: Mihailo Marković, *Humanizam i dijalektika,* »Prosveta«, Beograd, 1967, str. 390).

Digitized by Google

menama u našem društvu. To se, pored ostalog, pokazuje u sledećem:

a) u proširenju kruga subjekata, »nosilaca planiranja«, od ranijih birokratsko-tehnokratski opredeljenih centara odlučivanja ka najširem mogućnom uključenju svih radnih ljudi i građana;

b) posredi je sadržinsko širenje koje se više ne ograničava na pretežno ekonomske indikatore razvoja ili neke prostorno-tehničke aspekte, već ukazuje na orijentaciju ka integralnom sistemu planiranja;

c) u pogledu vremenske dimenzije reč je o povremenim zahvatima u razvojne procese ka kontinuiranom, neprestanom i uvek spremnom usmeravanju tih procesa, na jednoj, i ka proširivanju vremenske perspektive, odnosno perioda kojim se pokušava ovladati, na drugoj strani;

d) s obzirom na nivo prostorne društvene organizacije, novi sistem planiranja uspostavlja kristalizaciona jezgra usmeravanja u svim karakterističnim slučajevima udruživanja i stvarne međuzavisnosti radnih ljudi[14];

e) pomenute promene nužno prate i viši zahtevi u pogledu informaciono-komunikacionog delovanja, koje je pretpostavka samoupravnog načina izražavanja i usklađivanja interesa i koje tu ulogu ne može više da ostvaruje na stari način a da se i samo bitno ne izmeni i tako postane sposobno da ovlada vanredno povećanom kompleksnošću planiranja;

f) preobražaj i proširenje sfere društvenog planiranja dolazi do izražaja i u »metodologiji planiranja«, koja se više ne može oslanjati na konvencionalna rešenja i mora obezbeđivati kako povećanu samostalnost tako i međusobnu povezanost mnogobrojnih subjekata planiranja.

Ovo što smo naveli pokazuje nam u uprošćenom obliku kako se novi sistem društvenog planiranja u Jugoslaviji pojavljuje kao izazov i za društveno-naučno planiranje.

2. *Nauka i saznajni proces u planiranju i za planiranje*

U izloženom kontekstu se, dakle, nužno pojavljuje i (organizovani) saznajni proces, i to kao istraživanje za potrebe planiranja i kao saznajni proces unutar samog procesa planiranja.

U prvom smislu Edvard Kardelj, na primer, konstatuje da će se zajednička razvojna politika moći da oblikuje samo onda ako novi sistem bude istovremeno povezivao, to jest uspostavljao odnose uzajamne zavisnosti nauke i na nauci zasnovane dugoročne socijalističke razvojne vizije sa svakodnevnom samoupravnom radnom i planskom praksom miliona radnih ljudi (navedeno delo, str. 32). Na sličan način, u vezi sa metodologijom planiranja on ukazuje

[14] Na sličan način na tu potrebu ukazuje Edvard Kardelj u vezi sa sticanjem i raspodelom dohotka (vidi: *O sistemu samoupravnog planiranja*, Beograd, 1979).

Digitized by Google

na zadatke Saveznog izvršnog veća, koje treba zadužiti da izgradi odgovoran naučni i stručni aparat u organima i organizacijama planiranja u federaciji. »Moramo obezbediti da u planiranju učestvuju naši najbolji naučnici i stručnjaci koji će moći da snose punu stručnu odgovornost za svoje inicijative i predloge. Ukoliko taj aparat bude sposobniji, utoliko će i njegove inicijative i predlozi imati *veću snagu ujedinjavanja misli i akcije* svih nosilaca planiranja u Jugoslaviji« (navedeno delo, str. 135; *kurziv* — Z. M.). U samom zaključku svoje studije *O sistemu samoupravnog planiranja* Kardelj ovu svoju misao dopunjuje još opštije formulisanim zahtevom u pogledu uloge nauke i stručnih službi u procesu planiranja: »Nauka i stručna priprema su bitan uslov realnosti i uspešnosti plana, ali one moraju biti u funkciji reprodukcije i daljeg napretka socijalističkih i samoupravnih odnosa, a ne u funkciji uspostavljanja nekog državno-sopstveničkog ili tehnokratskog monopola, kakvih tendencija ima ne samo u našem društvu, nego i u našoj nauci« (str. 136).

I baš u vezi s tim zahtevom u odnosu na ulogu i orijentaciju nauke treba voditi računa i o onom, još masovnijem saznajnom procesu i procesu osvešćivanja koji se razvija u samom toku samoupravnog i društvenog planiranja. U tom pogledu Kardelj upozorava da će se radnik na svom radnom mestu u osnovnoj organizaciji sve manje osećati samo kao radnik, a sve više kao *odlučujući i odgovoran učesnik* u celokupnom procesu društvene reprodukcije. »Rezultati ostvarivanja plana u svim oblicima udruživanja rada i dohotka koji će uticati na dohodak njegove osnovne organizacije *neprekidno će mu pružati mogućnost da sagleda stanje svih izvora od kojih zavise uslovi njegovog rada i života.* Planiranje u osnovnoj organizaciji je ona društvena funkcija koja radniku obezbeđuje ne samo ekonomsku kontrolu nad celokupnom ‚tehnostrukturom' društva, nego i to da se on sam osposobljava kao upravljač u celokupnom procesu društvene reprodukcije. Zato je radnikova kontrola nad planom osnovne organizacije jedan od najznačajnijih faktora u previadavanju ostataka položaja i mentaliteta najamnog radnika« (str. 59; *kurziv* — Z. M.).

Prema tome, naučno i posebno društveno-naučno istraživanje predstavlja, na jednoj strani, nekakvu infrastrukturu u celokupnom sistemu društvenog planiranja, a na drugoj — društvene nauke moraju dopuniti svoju ulogu i s obzirom na svoje prisustvo u svim procesima samog odlučivanja. Naravno, u ovom drugom slučaju nije više reč o nekakvoj spoljnoj instituciji ili posebnom sektoru delatnosti, već više o otkrivanju sasvim nove uloge koju bismo simbolično mogli označiti time što i »samoupravljači deluju kao istraživači«[15].

[15] Tu ideju smo već izložili u delu *Samoupravljanje in razvoj*, FSPN, Ljubljana, 1980.

Digitized by Google

3. *Neupotrebljeni zaključci: konceptualna, disciplinarna i institucionalna fragmentarnost*

Kao primere dosadašnjeg »posezanja« sociologije u problematiku koja se neposredno ili posredno odnosi na usmeravanje i planiranje društvenog razvoja kod nas navešćemo samo kao ilustraciju sledeće:

— istraživanja i rasprave o zakonitostima i trendovima razvojnih procesa, kako s teorijskog stanovišta tako i u smislu empirijskog istraživanja;

— objektivni razvojni procesi i uloga subjektivnog faktora u usmeravanju i objašnjavanju dinamike razvojnih procesa na različitim nivoima prostorno-društvene organizacije;

— razvojni indikatori i sistem informacija za potrebe planiranja;

— društvene vrednosti kao kriterijumi u planiranju uopšte i posebno u prostornom, odnosno urbanističkom planiranju;

— stavovi građana (na primer: utvrđeno u istraživanju »slovenačkog javnog mnenja« i u drugim anketnim istraživanjima) prema različitim dilemama u vezi s usmeravanjem daljeg razvoja, kako s ekonomskog, socijalnog tako i sa prostornog stanovišta (na primer, pitanja u vezi sa štednjom, stanovišta povodom alternativnih mogućnosti lokacije u prostoru, odnos prema manje razvijenim područjima i njihovom razvoju, percepcije i stavovi u pogledu »ekološke krize«);

— očekivanja i aspiracije u pogledu ličnog položaja pojedinca i njegove porodice, kao i u vezi s društvenim promenama u budućnosti (na primer, predviđanja i aspiracije koje bi trebalo ostvariti do 2000. godine i slično);

— protivrečnosti neravnomernog razvitka opština u Sloveniji i elementi usmeravanja s obzirom na njihovo razrešavanje u budućnosti;

— dugoročna koncepcija razvoja mesnih zajednica i humanizacije životne sredine, kao i afirmacije lokalne samouprave;

— razvojni trendovi na području kulture, nauke i obrazovanja i slično;

— pravci razvoja industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije i tokovi prostorne mobilnosti;

— obrazovanje i planiranje kadrova;

— sociološki aspekti predviđenih promena s obzirom na konkretne lokacijske odluke itd.

Reč je, dakle, o protivrečnoj situaciji kad konstatujemo veliko zaostajanje društvenih nauka s obzirom na potrebe društvenog planiranja, ali istovremeno i velik broj već sprovedenih istraživanja koja se bar parcijalno i posredno nadovezuju na problematiku planiranja. Kao što je društveno-naučno istraživanje imalo mali udeo u dosadašnjem planiranju i u pripremama planiranja, tako su, na drugoj strani, ostala raspršena (u sadržinskom kao i u fizičkom smislu), a samim tim u pretežnom delu i nepoznata,

Digitized by Google

već stečena saznanja koja bi se morala primenjivati u planiranju. Iz toga proizlazi jedan od najprioritetnijih zadataka za budućnost: pregled i analiza dosadašnjih istraživanja koja su relevantna za pojedine vidove planiranja, predviđanja i usmeravanja razvoja.

Takav zadatak trebalo bi izvršiti na osnovu dijalektičkog shvatanja razvojnih procesa i posebno odnosa između objektivnih, stihijnih, na jednoj, i svesnih, planskih posezanja u razvojne promene, na drugoj strani. A baš u vezi s tim možemo konstatovati veliku konceptualnu, disciplinarnu i institucionalnu fragmentarnost, tako da se saznanja kumuliraju u nekakvim odvojenim, zatvorenim krugovima a da pri tom ne dolazi do međusobnog oplođavanja, koja se ukazuju kao mogućnost unutar najšireg dijalektičkog objašnjavanja razvojnih procesa. U tom smislu, na primer, idu »po dva koloseka«, sasvim odvojeno, obrada problematike planiranja (u užem smislu) i obrada uloge subjektivnog faktora u društvenom razvoju, mada je, na kraju krajeva, u oba slučaja posredi svesno usmeravanje razvojnih promena.

IV. Uvođenje i saznavanje novoga

1. *Kreativnost i rutinerstvo u »teoriji« i »praksi«*

Kako u planerskoj praksi tako i u naučnoistraživačkom radu delovanje se ostvaruje po specifičnoj logici, prema kojoj je pojedinac prilično nemoćan i, po pravilu, ranije ili kasnije potpuno joj se potčinjava. U praksi je reč o vrlo jakom pritisku »operativnih zadataka« u pravcu rutinerskog načina rada, sprečavanja kontinuiranog i dugoročnijeg udubljivanja u određenu problematiku i slično.[16] U tom smislu bismo mogli reći da »prakticizam« ostaje skroz na površini, samo parcijalno obrađuje trenutno posebno istaknute pojave, i da zato nema prikladnog ishodišta za razotkrivanje protivrečnosti (koje možemo identifikovati tek u međusobnoj povezanosti pojava) i naročito ne može selektivno delovati u pogledu odvajanja bitnog od nebitnog u ovladavanju dinamikom razvojnih procesa. Tako se pojavljuje konstatacija da upravo za bitna pitanja »nikad nema dovoljno vremena«; u prvom planu su uvek sitni »tekući poslovi«. A identifikacija i uzimanje u obzir onoga što je u svem tom najpresudnije stalno se odlaže za budućnost.[17]

---

[16] U jednoj od naših opština je, na primer, u okviru skupštine opštine stalno zaposleno oko 200 ljudi; pri tom je karakteristično da su svi oni zaokupljeni tekućim, operativnim poslovima i da se ni jedan od njih ne može posvetiti strateškim pitanjima dugoročnog razvoja te opštine.

[17] Do sličnih konstatacija dolazi Viktor Žakelj, predsednik Skupštine opštine Škofja Loka. — Vidi takođe: »Delo« od 18. oktobra 1980, str. 21, okrugli sto: »Znanja ima, ali nema ljudi koji bi ga primenili. U opštinama se za sada zbog tekućih poslova ne stiže misliti na dugoročnija istraživanja.«

Digitized by Google

Na drugoj strani, i istraživač je sapet u specifičnu logiku delovanja na njegovom području. Pri tome je reč o mnogobrojnim problemima koji sežu od saznajnoteorijskih pitanja, informaciono-dokumentacione infrastrukture, organizacije rada i upravljanja pa sve do materijalne i nematerijalne stimulacije koja uslovljava obim i kvalitet rada. Na ovom mestu ćemo prikazati samo ovu poslednju da bismo dobili jasniju predstavu o tome kako se preko dugih verižnih veza problematika usmeravanja razvoja komplikuje međusobnim uslovljavanjem svojih raznih strana.

Na primer, sadašnji način stimulacije naučnoistraživačkog rada na području društvenih nauka uglavnom sledi opštu logiku nagrađivanja prema radu u materijalnoj proizvodnji. Pri tom se čini da je došlo do vulgarizacije opšteg principa, to jest kriterijuma koji praktično uzima u obzir samo materijalnu stimulaciju, na jednoj strani, a na drugoj samo kvantitet, odnosno obim rada. I jedno i drugo se međusobno povezuju u zajednički motivacioni sindrom, koji bar hipotetički ovde ističemo kao jednu od značajnih eksplikativnih varijabli, koja, izgleda, posredno objašnjava perifernu ulogu društvenih nauka u rešavanju razvojnih dilema našeg društva. S obzirom na to da se na kraju krajeva »sankcioniše« samo aktivnost istraživača, kako se ona pokazuje u kvantitetu, odnosno obimu njegovog rada (u broju stranica saopštenja o istraživanju, broju objavljenih članaka, publikacija i knjiga), onda se to, naravno, izražava i u rezultatima te delatnosti. Time što, na jednoj strani, ne učvršćujemo baš specifične kriterijume kvaliteta naučnog rada, koji gotovo i ne sankcionišemo ni u pozitivnom ni u negativnom smislu, to jest mi sami stvaramo ili uslovljavamo rezultate koji predstavljaju direktnu suprotnost onome što, na drugoj strani, očekujemo i zahtevamo s obzirom na potrebe društvene prakse. I dok se naučna produkcija pojavljuje i »afirmiše«, pre svega, svojim kvantitetom, planerska i uopšte društvena praksa traže što kraći put i neposredan prilaz suštini stvari, to jest akciono relevantnim saznanjima.

Znači, mi pri sadašnjem stanju stvari samim delovanjem subjektivnih snaga stvaramo paradoksalnu situaciju, tako da (ako, jasnoće radi, malo uprostim) ukoliko više ulažemo u istraživačku delatnost, utoliko su veće nemoć i dezorijentacija nosilaca planiranja, koji moraju »destilirati« nepreglednu masu tekstova da bi u njima našli upotrebljivo zrno. Što se više ekstenzivnost »naučne produkcije povećava«, to je verovatnije da tu činjenicu prate još dve druge:

a) smanjuje se onaj deo u toj produkciji koji je odista plod kreativnog rada i predstavlja istinski nova saznanja (a dodatni problem je, naravno, i upotrebljivost saznanja) i

b) utoliko je teži pristup relevantnim (novim, upotrebljivim) saznanjima, s obzirom na dodatne napore, kadrove, vreme, materijalne troškove koji su potrebni za tu svrhu.

U određenom smislu, dakle: što više proizvodimo, tim manje iskorišćavamo, odnosno upotrebljavamo.

Digitized by Google

Izvornost i kreativnost još nisu kao značajne vrednosti afirmisane ni u teorijskom smislu, ni s obzirom na interes konkretne društvene prakse. Zato imamo vrlo nediferenciran odnos prema svakom pisanju, pa bilo da je reč o čisto mehaničkom kompiliranju već bezbroj puta ponovljenih ideja ili možda čak o vrlo značajnim novim saznanjima[18] koja bi mogla imati dalekosežne razvojne implikacije. A time se još više učvršćuje negativan, odbojan odnos prakse prema takvoj »nauci«.

Ako tu situaciju ne počnemo rešavati u samim društvenim naukama, koje bi joj morale prići s elementarnim profesionalnim standardima i kriterijumima »dostojnog ponašanja«, onda utoliko teže možemo očekivati da bismo slične probleme mogli za kraće vreme rešiti u praksi svakodnevnog društveno-političkog delovanja koje je u tom pogledu još nepouzdanije. A dok takve promene ne sprovedemo, posledica toga će nesumnjivo biti: negacija, odvojenost nauke od planiranja, a u društvenoj praksi i ograničenost potencijalnog uticaja građana u procesu samoupravnog odlučivanja.

Zaostaci i »nedorečenosti« na području društvenih nauka se vrlo neposredno reflektuju u samoupravnom odlučivanju. Ukoliko već u društvenim naukama ostajemo na nivou agregiranja pojedinačnosti koje postaje nepregledno i nesavladljivo, onda je, naravno, utoliko verovatnije da će do toga doći i na mnogim tačkama odlučivanja u praksi, gde još nisu obezbeđeni uslovi za potrebnu analitičku delatnost. I tako se problematika prenosi dalje i ponovo se javlja u samim raspravama o pojedinim razvojnim dilemama, pri čemu nije obezbeđeno stvaranje jasne slike o tome kakve posledice slede iz alternativnih odluka. A bez jasne predstave o posledicama ne može ni biti istinskog samoupravnog opredeljivanja za jednu ili drugu alternativu. Potpunija, odnosno drugačija informacija o posledicama alternativnih odluka vrlo verovatno vodi i do promene same odluke.

2. *Neprikladna osnova za planiranje: otuđenost opšteg i ograničenost empirijskog*

Za dosadašnje društveno-naučno istraživanje je karakteristično da su se u njemu ukorenila dva pravca: na jednoj strani, vrlo opšta razmatranja o društvu i njegovim globalnim strukturnim i razvoj-

[18] Za razliku od prirodnonaučnih disciplina, gde je doprinos pojedinačnog istraživača ili grupe istraživača vidan kao sasvim određen korak napred u prilično jasno opredeljenim pojmovno-teorijskim i problemskim okvirima akumulacije znanja, stanje u društvenim naukama je u tom pogledu znatno nejasnije. I baš ta nejasnoća dopušta da se nediferencirano nastavljaju kako sterilnost i inertnost, koje na kraju krajeva vode u određen parazitizam, tako i kreativnost i inovativnost, koje u sebi nose potencijale za najznačajnija nova rešenja u usmeravanju razvoja. Dok je na području hemije relativno lako utvrditi ko ili šta doprinosi razvoju nauke i daje konkretna rešenja za praksu (na primer time što to kao rezultat ima novu tabletu koju će proizvoditi farmaceutska industrija), u društvenim naukama smo još daleko od takve situacije.

Digitized by Google

nim okvirima, a na drugoj — empirijsko istraživanje izabranih pojava. Prvi pravac je imao svoje ishodište u posleratnoj verziji »dijamata« i u početništvu (u smislu »dečjih bolesti« nekih disciplina). Taj pravac je, doduše, u toku našeg društveno-političkog razvoja doživeo određene korekture i dopune, pa ipak se (naročito kao udžbenička literatura) nastavljao i održavao i dalje, ne oplođavajući se saznanjima iz naše samoupravne društvene prakse. Tako je on u sadržinskom pogledu (p)ostao prazan i odvojen od stvarnog života, iz kojeg niti je crpao, niti mu davao nove impulse za dalji razvoj našeg društva. Ovakav kakav se pojavljuje predstavlja nekakav svet za sebe, pa ne može ni da daje sugestije za konkretno usmeravanje razvojnih promena u praksi.

Na drugom ekstremu se formirala empirijska sociologija, u kojoj su, istina, dolazili do izražaja konkretni društveni odnosi, ali ona svoje rezultate nije osmišljavala u širim okvirima marksističke dijalektike i razvojne mobilizacije. Zato nije ni mogla pružiti nešto značajnije za predviđanje i usmeravanje razvoja u praksi.

Takva podvojenost društveno-naučnog delovanja je, doduše, već odavno poznata, i ujedno, baš zbog svog upornog održavanja, posebno problematična. I u tom slučaju bi se moglo reći da je količina isticanja i deklaracija o potrebi povezivanja teorije i prakse u obrnutoj srazmeri sa stvarnim stanjem.[19] I baš ta persistencija zahteva od nas da se više udubimo i da otkrijemo uzroke tog upornog održavanja. U vezi s tim možemo konstatovati sledeće: što se pojedinac više drži već proverenih i utvrđenih pojmovno-teorijskih i metodoloških, disciplinarnih i institucionalnih okvira, tim mu je manje rada potrebno da uloži, manje sopstvenih sposobnosti da pokaže i tim je verovatnije da će doći do više ili manje »standardno« prihvatljivih, prosečnih rezultata. Svako odstupanje od ustaljenih, utrvenih puteva delovanja donosi više zahteve, traži više sposobnosti i znači izlaganje većem riziku. To nam bar do neke mere objašnjava onu upornost s kojom se, uprkos svim parolama i deklaracijama, održava podvojenost društveno-naučnog delovanja, koja time već sama po sebi parališe eventualne težnje ka kreativnijem i inovativnijem delovanju. Tako je presečena i onemogućena dijalektika povezivanja dugoročnih razvojnih ciljeva s aktuelnim društvenim kretanjem, koja bi inače predstavljala pogodnu polaznu osnovu za nastanak nebrojenih novih rešenja (inovacija) kao novih kombinacija elemenata postojećeg i potencijalnog, konkretnog i opšteg.

[19] Reč je o jednom od mnogobrojnih primera formalno-aktivističkog ponašanja, za koje je karakteristično (više o tome kasnije) da beskonačno ponavlja jedne iste ciljeve, ne objašnjavajući zašto zapravo tapka u mestu i ne pokušavajući da objasni uzroke zaostajanja i da traži sredstva za postizanje cilja.

Digitized by Google

3. *Kvazieksperimentalna situacija*

Društvene nauke moraju, dakle, izvršiti određene zadatke da bi preko sistema samoupravljanja mogle uspešno regulisati i usmeravati razvojne procese. Međutim, reč je i o relaciji u suprotnom smeru. Naime, u praksi se svakodnevno javljaju mnoga rešenja koja nisu samo projekti, već zamisli proverene u određenim konkretnim okolnostima. Reč je, dakle, o nekoj »kvazieksperimentalnoj situaciji«. Određena nova rešenja se u tom smislu ne pojavljuju samo kao gole zamisli bez ikakvog saznanja o njihovoj ostvarljivosti. Ukoliko se više učvršćuje samostalnost delovanja mnogobrojnih samoupravnih subjekata i njihova uzajamna povezanost, utoliko je veća i verovatnoća da će se u sve brojnijim konkretnim okolnostima, odnosno slučajevima, oblikovati sasvim specifična ili jedinstvena rešenja. Reč je, dakle, o novinama proverenim u praksi, s tim što je deo saznajnog procesa već završen tamo gde se novina pojavila i učvrstila.

Ukoliko se društvene nauke sa svojim pojmovno-teorijskim i metodološkim instrumentarijem budu više uključivale u razotkrivanje razvojnih procesa u različitim situacijama, utoliko će više biti obezbeđene osnove za prevladavanje kampanjskog načina uvođenja i afirmacije razvojnih programa. Za današnje stanje je karakteristično i to da akciju za realizaciju određenih razvojnih programa, odnosno ciljeva, počinjemo u istom trenutku u celoj državi, bez obzira na stupanj razvijenosti konkretne jedinice (republike, opštine, mesne zajednice itd.). Takav način uvođenja novih razvojnih programa, odnosno ostvarivanje razvojnih ciljeva, predstavlja karakterističan prilaz »odozgo nadole« koji se oslanja na prosečnu situaciju. A to znači da u onom trenutku kad se program uvodi u relativno najrazvijenije zajednice on dolazi kao već zakasneo, a, istovremeno, u relativno najmanje razvijene zajednice kao preuranjen.

S povećavanjem samostalnosti i povezanosti mnogobrojnih samoupravnih subjekata postajaće veća i verovatnoća da će oni inicirati određene razvojne programe, i to u istom trenutku kad to njihovim specifičnim uslovima bude najviše odgovaralo. To bi svakako značilo izvesno prevazilaženje karakterističnog kampanjskog pristupa različitim razvojnim programima. A sociološka analiza bi u takvim slučajevima mogla ukazati na granice dopustivog uopštavanja iskustva stečenog u konkretnim slučajevima u praksi. U tom smislu bi takva analiza postala neposredno element dinamike razvojnih procesa, jer bi omogućavala da se u što kraćem vremenu oderede svi potencijalni korisnici određenog novog saznanja.

Uopšte uzev, povećavanje broja samoupravnih subjekata (nosilaca planiranja) povećava i potrebu i mogućnosti uopštavanja, tako da se učvršćuje ono što im je zajedničko u sve raznovrsnijim situacijama. U tom smislu, dakle, uključivanje većeg broja subjekata u proces planiranja, sa svoje strane, podstiče i na brže realizovanje saznajnog procesa kad je reč o traženju za-

Digitized by Google

konitosti delovanja subjektivnog faktora, odnosno usmeravanja razvojnih procesa.

V. (Ne)znanje i problemi usmeravanja razvoja

Da se ne bismo suviše udaljili od aktuelne problematike usmeravanja i planiranja razvoja, sada ćemo ilustrativno, na nekoliko primera, pokazati do kakvih problema može dovesti nepoznavanje društveno-naučnih aspekata tematike koju ovde razmatramo. Mada ćemo isticati baš taj ugao gledanja, to, naravno, još ne znači da njega automatski smatramo i presudnim. Bez obzira na njegovu »težinu« u pojedinim slučajevima, ipak se čini da su nesporni bar njegovo postojanje i određeni uticaj na javljanje tih problema. U svakom izabranom primeru moći ćemo bar hipotetički da ukažemo na određenu vezu između stupnja poznavanja relevantne tematike (sprovođenja društveno-naučnih istraživanja) i intenziteta problema o kojem je reč.

1. *Prividno usmeravanje (institucionalni ritualizam)*

Ukoliko je slabije društveno-naučno poznavanje problematike usmeravanja razvojnih procesa, utoliko pre možemo očekivati da će planerske i druge slične aktivnosti još samo nominalno, prividno predstavljati faktor stvarnog usmeravanja razvojnih promena.[20] Tako nam se, dakle, već pri prvom suočavanju sa »planiranjem« pokazuje kao vrlo značajna razlika između svega onoga što se institucionalno-organizaciono pojavljuje pod tim imenom, na jednoj strani, i planiranja u užem, sadržinskom značenju reči, na drugoj. Između jednog i drugog može doći do bitnog razilaženja. U tom smislu može se čak vrlo značajno razgranati aparat planiranja, a da to ne bude u srazmeri sa stvarnim uticajem na razvojne procese. Ranija praksa kod nas i u drugim socijalističkim zemljama već je poznavala glomazne institucije za koje se ne bi moglo tvrditi da su značajnije vladale svojim područjem.

A u kolikoj će meri to delovanje subjektivnih snaga, koje ima nominalnu oznaku usmeravanja ili planiranja, i stvarno uti-

[20] Na to pitanje je na svoj način upozorio još dr Kosta Mihailović u diskusiji koju je organizovao časopis »Gledišta« (vidi br. 6—7/1970, str. 988—989), kada je istakao da se ne slaže s ostalim učesnicima koji su prikazivali dotadašnju genezu našeg planiranja. Tako on konstatuje: »Mi nikad nismo ni imali planiranje. Imali smo planske institucije koje su bile realno bez funkcija koje im po prirodi stvari pripadaju. To je činovnička aparatura, koja je, više-manje, realizovala politički voluntarizam. Sve osnovne premise za planove koji su donošeni bilo u kom periodu poticale su iz političkog centra. Budući da su se u tim centralnim političkim telima sva vitalna pitanja rešavala kompromisom, i u koncepcije svih planova unošeni su ti kompromisi, a to znači i nekonsistentni elementi sa stanovišta ekonomskog razvoja koje je svaki analitičar, svaki ekonomist koji se bavio materijom privrednog razvoja mogao lako otkriti.«

Digitized by Google

cati na razvojne tokove, to će u znatnoj meri zavisiti od uloge društvenih nauka, kako u teorijskom tako i u empirijskom i metodološkom pogledu.

2. *Sprečavanje* (ab ante) *i rešavanje* (ex post) *problema*

Nerazvijenost ili odsutnost društvenih nauka hipotetično povezujemo i s odnosom između uspeha onih delatnosti kojima društvo pokušava unapred da spreči nastajanje, pojavljivanje određenih razvojnih problema, na jednoj strani, i naknadnih, *ex post* intervencija koje su poznate kao »gašenje požara«, na drugoj. Sva očekivanja su usmerena u pravcu smanjivanja nepredviđenih i neplaniranih promena u društvu; ali u isto vreme je očigledno da se u današnjim okolnostima svakodnevno srećemo s problemima upravo u suprotnom smislu. U granicama više ili manje ekspliciranih očekivanja ne ostaju ni one pojave koje su izričito predmet planskog usmeravanja, ni ona prostrana sfera koja ostaje izvan institucionalnih okvira planiranja. A često se suočavamo sa gotovo neverovatnim raskorakom između planova i njihove realizacije (na primer, kad je reč o planiranom broju novih stanova, o merama u vezi s inflacijom, da i ne govorimo o sasvim eksternim uticajima, recimo u vezi s naftnom krizom i slično).

Kad je tako, onda je razumljivo da ni veća prisutnost društvenih nauka neće već sama po sebi rešiti probleme, ali će svakako moći da smanji deo nepredviđenih promena ukoliko one budu razvile svoje prognostičke mogućnosti daleko preko granica današnjeg stanja.

3. *Subjektivizam i voluntarizam*

Ukoliko je ograničenije raspoloživo znanje o zakonitostima društvenog razvoja i o promenljivoj ulozi subjektivnog faktora, utoliko pre možemo očekivati težnje ka subjektivizmu i voluntarizmu. Mada te težnje nisu vezane samo za tu osnovu, ipak se s prilično izvesnošću može očekivati da će se nosioci planiranja utoliko više oslanjati na intuiciju pojedinaca, njihovu inspiraciju i njihove arbitrarne odluke, ili se čak i prepuštati njima, ukoliko su manje objašnjeni objektivni uslovi njihovog delovanja i njihova vezanost za razvojne zakonitosti društva. Nedostajanje znanja o objektivnoj determiniranosti zbivanja i o određenim pravilnostima o kojima treba voditi računa pri delovanju subjektivnih snaga ostavlja, dakle, prazan prostor samovolji, koja je karakteristična za voluntarizam i subjektivizam. I jedan i drugi imaju svoje specifičnosti, ali u svim slučajevima takva samovolja predstavlja, u stvari, negaciju planiranja u pravom smislu reči. Inače, subjektivizam i voluntarizam mogu da budu ili prvenstveno izraz monopolnog položaja odlučujućih subjekata ili pak praznine

Digitized by Google

i nepoznavanja međusobnih zavisnosti društvenih pojava. U oba slučaja u pitanju su slične posledice koje se manifestuju u atmosferi nesigurnosti i na kraju deluju kao kočnica na celokupnu dinamiku društvenog razvoja.

4. *Apriorizam i »monotipska rešenja«*

Mobilizacija ljudi za određene razvojne programe, odnosno ciljeve, znači, po pravilu, da se nemaju u vidu svi aspekti koji su na bilo koji način povezani sa sadržinom o kojoj je reč. Postoji određena težnja ka uprošćavanju, što bi trebalo da obezbedi minimalan stupanj motivacije angažovanih i da smanji eventualne sumnje ili protivljenje takvoj akciji. Delovanje u praksi koje pokušava prvenstveno mobilizaciono da utiče na veći broj subjekata razlikuje se, dakle, od delovanja istraživača (što se često navodi i kao stav, odnosno orijentacija Karla Marksa), kojega treba da vodi sumnja u sve što je prividno jasno i nejasno.

U tom smislu je, dakle, reč o dva različita očekivanja. Ukoliko je u konkretnoj situaciji na snazi samo mobilizaciona orijentacija, utoliko će jače biti i težnje ka uprošćavanju i apsolutizaciji glavnih ishodišta akcije. Nasuprot tome, uključivanje naučnoistraživačke komponente znači i određenu težnju ka relativizaciji tih ishodišta.

Ukoliko se apriorizam javlja kao karakteristična tendencija u usmeravanju razvojnih procesa, on znači i određeno sužavanje razvojnih alternativa i ciljeva, kao i sredstava. Posredi je težnja da se prevlada nediferenciran odnos prema stvarnosti. To, pored ostalog, znači da se primenjuju ista sredstva, odnosno rešenja u vrlo različitim situacijama. I pri tom se još ne vodi računa o posledicama, odnosno o tome da jednaka sredstva u različitim uslovima ne vode istom cilju.[21]

Apriorizam, koji isključuje analitičku delatnost (ili se, obrnuto, baš zbog njene odsutnosti utoliko lakše učvršćuje), možemo naći i onda kad se određene opšte norme ili kriterijumi mehanički prenose na konkretne uslove. U tom smislu je, dakle, posredi određeno otuđenje koje ne ostavlja prostora i ne daje podsticaja za mobilizaciju građana s obzirom na njihove specifične potrebe i odnose.

5. *Stigmatizacija kao usmerenost ili demobilizacija?*

Usmeravanje delovanja ljudi može polaziti od one sadržine koja ostvarenjem određenih razvojnih programa treba da se postigne,

[21] Diskusije o organizaciji opština u Jugoslaviji su, pored ostalog, kritički upozorile na uprošćeno »monotipsko uređenje opština«. U vezi s tim je Eugen Pusić konstatovao da se javlja sve veća raznovrsnost situacija tako da će »centralistička rutina i uniformnost biti sve manje prikladne za rešavanje složenih pitanja lokalnog razvoja« (vidi: *Opština u reformi političkog sistema*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971, str. 18).

Digitized by Google

ili pak, obrnuto, upozorava na sve ono što predstavlja odstupanje od željene razvojne usmerenosti. U principu, oba pristupa mogu služiti kao sredstvo za aktiviranje i usmeravanje određenih razvojnih potencijala. Ipak, pri tome postoji određena razlika, kao i onda kad se pribegava takozvanoj »negativnoj definiciji« a ne afirmativnom potvrđivanju sadržaja određene koncepcije. Prvo »rešenje« može služiti više kao pomoćno, kao prvi korak na putu ka afirmativnom opredeljenju sadržaja koji je skopčan s višim zahtevima, ali je ujedno i »direktivniji«. Sa stanovišta društveno-političkog usmeravanja razvojnih procesa praksa se obilato služi i jednim i drugim pristupom; po pravilu, i jedan i drugi ostaju nedovoljno definisani. U jednom slučaju imamo, na primer, posla sa »socijalističkim humanizmom«, s »razvojem samoupravljanja«, »oslobađanjem rada« i slično, a u drugom s kritikom »tehnokratizma«, »anarholiberalizma«, »nacionalizma« i slično.

Mada, kako je rečeno, i jedan i drugi pristup mogu na svoj način pomoći učvršćivanju »kursa« željenog delovanja, istovremeno je i u jednom i u drugom skrivena opasnost ukoliko ostaju na opštem, apstraktnom nivou. Pojmovne kategorije i gesla, kojima se služimo u afirmativnom smislu, nisu dovoljno vezani za relevantni sadržaj i subjekte koji treba da ih aktiviraju. Istovremeno, neodređeni sadržaj »negativnih kategorija« može imati i posebne sporne efekte. Pošto one označavaju određeni sadržaj, radnje ili subjekte kao »problematične«, teškoće se javljaju onda kad nema jasno označenog razgraničenja između »zdravih snaga« i takvih »elemenata«. Nejasna granica dovodi, dakle, pod pritisak, u određenu napetost i nesigurnost i mnoge subjekte koji po intencijama »usmerivača« ne bi trebalo da budu predmet kritike. Tako se onda pojavljuju »spill over«-efekti zbog kojih u atmosferi nesigurnosti može da se povuče i pasivizira masa ljudi.

6. *Formalno-aktivističko usmeravanje razvoja: ponavljanje ciljeva bez poznavanja sredstava*

U našoj praksi možemo identifikovati još jednu karakterističnu kategoriju ponašanja, odnosno postupanja kad je reč o usmeravanju društveno-političkih promena. Dok smo u prvoj tački ukazali na određene težnje ka »ritualizmu« koji isključuje privrženost razvojnim ciljevima, na ovom mestu ćemo identifikovati još i onu aktivnost za koju je karakteristično upravo suprotno. Tu, dakle, više nije reč o besciljnosti, već o neprestanom ponavljanju jednih istih ciljeva a da se ne pokušavaju utvrditi uslovi i sredstva za njihovo ostvarivanje. Iako na samom ishodištu može biti reč o vrlo značajnim ciljevima, njihovo neprestano, mehaničko ponavljanje vodi postupnom razvodnjavanju, tako da se oni na kraju pretvaraju u čiste fraze, prazne floskule, koje gube svaki mobilizacioni efekt. I dok ponavljanjem možemo do izvesne tačke postići uvođenje, odnosno učvršćenje željene promene (naročito pri uče-

Digitized by Google

nju), produžavanje toga procesa može i da demotiviše i demobiliše angažovane subjekte.

Beskonačno ponavljanje istih razvojnih ciljeva i usmerenja, koje ne prati neprestana specifikacija njihovog sadržaja, nužno postaje zamorno i vodi zasićenosti. Na jednoj strani, takvo delovanje odbija zbog svoje praznine (apstraktnih ciljeva), a, na drugoj, i zbog sterilnosti, jer je unapred osuđeno da ne dovede ni do kakvih rezultata. A protivrečnost te situacije može još da se zaoštri time ako ne nastupi promena u načinu delovanja, već se na neuspešnost odgovara samo intenziviranjem toga ponavljanja i naglašavanja značajnosti ciljeva. Tako dolazi do potpune divergencije između »usmerivača« i »usmeravanih«.

7. *Tehnokratski pristup: uopštavanje sredstava i zanemarivanje ciljeva*

I u ovom slučaju se problematika tesno nadovezuje na ulogu nauke. Tehnokratska koncepcija naučnog istraživanja se, naime, svesno ograničava, uglavnom, na pitanja: kakvim sredstvima možemo najviše postići s obzirom na, izvan nas date, *a priori* određene ciljeve. Nema ni upuštanja u obradu samih tih ciljeva. Takvo shvatanje, naravno, vrlo lako nalazi zajednički jezik s tehnokratskim težnjama u samom planiranju. Tako u prvi plan izbijaju pitanja o tome koje su tehnike i postupci najprikladniji, velika pažnja se posvećuje kvantifikaciji, odnosno merenju pojava i slično.

Razume se, takav pristup već po svom ishodištu ne obezbeđuje samoupravnu razvojnu mobilizaciju. Tek na osnovu neprestanog praćenja i analize vrednosti možemo tražiti prikladna sredstva. Samo u takvoj povezanosti možemo dobiti tačnije kriterijume za ocenjivanje raspoloživog tehničkog instrumentarijuma. I baš takvo pojašnjavanje je ujedno utoliko urgentnije, jer se inače suočavamo samo s nekakvom »zanatskom infrastrukturom« kao alternativom, a ona, očigledno, nije prihvatljiva.

8. *Parcijalno »usmeravanje« i kompleksna povezanost razvojnih procesa*

Ako polazimo od uloge društvenih nauka i društveno-naučnog istraživanja, treba, kao što smo već videli, istaći i tu vezu sa problemima usmeravanja i planiranja: parcijalna ili celovita obrada u društvenim naukama neposredno uslovljava analogno delovanje u društvenom planiranju. I jedna i druga danas već mnogo zaostaju za dostignutim stupnjem objektivne uzajamne zavisnosti razvojnih procesa u vremenu i prostoru. Iz toga neskladа proizlaze dalekosežne posledice koje u poslednjoj instanci znače negaciju planiranja.

Društvene nauke (čini mi se da na ovom mestu možemo bez ikakvog kolebanja uključiti sve društveno-naučne discipline) danas

Digitized by Google

još nisu u stanju ni pojmovno-teorijski, ni metodološki ili informaciono da obuhvate celovitost društvenog zbivanja i da odgovore zahtevima dijalektike, koji, na žalost, za sada ostaju samo didaktička načela. Konceptualna ishodišta i regulacioni mehanizmi usmeravanja razvojnih procesa još ni izdaleka ne mogu obuhvatiti široku i kompleksnu mrežu međuzavisnosti pojava društvenog života u vremenu i prostoru. A to znači da ono što oni obuhvataju i čime ovladavaju u svakom slučaju predstavlja samo segment šire celine koja postaje sve čvršći determinacioni okvir (kao i unutar nje uži društveni subjekti) razvojnih promena. Parcijalno poznavanje međuzavisnosti pojava znači, dakle, da u svakoj analizi ostavljamo široku sferu nepoznatog iz koje povremeno dolazi do neočekivanih »sekundarnih efekata« našeg »planskog« delovanja.

9. *Predviđanja, odstupanja i korektivne intervencije*

Iz gore navedenog neposredno proizlazi da smo ograničeni i u mogućnostima predviđanja toka daljih promena u budućnosti. Što parcijalnije obuhvatamo društveno zbivanje u datom vremenskom preseku, tim će nesigurnije biti i naše prognoze u pogledu budućnosti. A istovremeno zaostajanje saznajnog procesa smanjuje mogućnosti da u svakom datom trenutku otkrijemo odstupanja razvojnih promena od očekivanog ili »zacrtanog« puta. Ukoliko, pak, više kasni »registracija« odstupanja, utoliko će veća biti verovatna amplituda, koja će opet, sa svoje strane, zahtevati utoliko grublju (odlučniju, intenzivniju) intervenciju.

Dakle, zakasnelo i nekontinuirano praćenje uvođenja i ostvarivanja planirane promene će uopšte povećavati verovatnoću da će doći do primetnijih odstupanja od postavljenih ciljeva, a s time posredno i do konflikata i neprestanih oscilacija.

Vremenski sled (postavljanja i ostvarivanja) ciljeva

Jedna od dimenzija u mogućnoj strategiji samoupravne razvojne mobilizacije odnosi se i na vremensku organizaciju delovanja na ostvarivanju razvojnih ciljeva. Ni u tom slučaju nije reč samo o »praktičnom pitanju« samog planiranja i usmeravanja razvoja, već i o pitanju organizovanosti saznajnog procesa u društvenim naukama. Kao što smo videli da, bar neke, društveno-naučne discipline ostaju razdvojene na teoriju i empiriju, tako nekako i u društvenom planiranju dolazi do jaza između kratkoročnih i dugoročnih ciljeva razvoja. Takav prekid pada u oči naročito na prelasku od pretežno materijalnih ka nematerijalnim ciljevima i motivima delovanja. Na tom prelasku mogli bismo razlikovati:

a) one koji su već ostvarili osnovne aspiracije materijalnog karaktera, pa su tako ostali u »praznom prostoru« bez značajnijih životnih ciljeva;

Digitized by Google

b) one koji, uprkos tome što su postigli (kao pod a), i dalje ostaju pri potrošačkom ponašanju i mentalitetu, i

c) one koji su se na toj osnovi preorijentisali na nematerijalne ciljeve, na duhovnu sferu.

I baš zbog takvih mogućnih divergencija, na toj tački se javlja pojačana potreba za usmeravanjem, i to ne samo na političkom području, već i u pogledu kulture, obrazovanja, rekreacije i slično.

U strategiji razvoja našeg društva trebalo bi postići da se ni jedno delovanje ne ograniči samo na ciljeve koji znače održavanje postojećega. Trebalo bi da konkretno delovanje uvek uključuje i elemente prevazilaženja okvira konkretnih, parcijalnih ciljeva (ne samo izgraditi seoski vodovod, već podstaći meštane i na ostvarivanje viših ciljeva). A u praksi se često pojavljuje i ovakav problem: ako se, na primer, nađemo u procesu prelaženja od A ka B, i ujedno, u dugoročnom, vizionarskom smislu, stremimo ka C, često dolazi do pokušaja da se preskoči međustupanj. U ime C kritikujemo niži stupanj B, a time lako možemo da okrenemo razvojne tokove nazad, u smeru ka A.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Putevi i stranputice u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja

Povod za ova razmatranja je navršavanje više od dve godine sprovođenja Rezolucije o slobodnoj razmeni rada u društvenim delatnostima, koju je Savezno veće Skupštine SFRJ usvojilo 1979. godine. To je relativno kratko vreme za neku produbljeniju analizu značajnijih promena u biću društvenih delatnosti, društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi u tim delatnostima, odnosno pozicije ovog dela društvenog rada u celini društvene reprodukcije.

Rezolucija je obradila osnovne principe samoupravnog dohodovnog povezivanja, na temelju slobodne razmene rada društvenih delatnosti, s jedne, i materijalne proizvodnje i ostalih delatnosti, s druge strane. Ona je ukazala, polazeći od naših osnovnih idejno-političkih i ustavnih opredeljenja i na temelju iskustava i postignutih rezultata u razvoju socijalističkog samoupravljanja, na moguće puteve i sadržaje ostvarivanja pomenutih principa slobodne razmene rada. Rezolucija je podstakla procese socijalističkog samoupravnog preobražaja društvenih delatnosti. Dosadašnja iskustva na realizaciji osnovnih društvenih sadržina Rezolucije nedvosmisleno potvrđuju, prvo, njen značaj, a zatim neospornu činjenicu da smo tek na početku ostvarivanja osnovnih opredeljenja koja ona sadrži.

Digitized by Google

I

1. Mnoga sagledavanja kojima se do sada pristupalo povodom ostvarivanja Rezolucije o slobodnoj razmeni rada u društvenim delatnostima ukazuju na to da su u ovim delatnostima u toku vrlo značajne promene, da su otvoreni širi procesi menjanja njihove pozicije u odnosima sa drugim delovima ukupnog društvenog rada i društvene reprodukcije kao celine.

Otvoren je vrlo značajan proces izgrađivanja sistema samoupravnog interesnog organizovanja. Zaključno sa junom 1980. godine obrazovane su 3.842 samoupravne interesne zajednice društvenih delatnosti, i to: u oblasti obrazovanja 928, kulture i nauke (uključujući i fizičku kulturu) 1.091; dečje zaštite 654; zdravstvene zaštite 819. Međutim, sve ovo izraženo brojčanim pokazateljima nije u srazmeri sa onim što se samoupravnim organizovanjem društvenih delatnosti i uspostavljanjem samoupravnih dohodovnih odnosa između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti želelo postići.

Ovako razgranatu mrežu sistema samoupravnog interesnog organizovanja mnogi ocenjuju kao vid preterane institucionalizacije mnogobrojnih samoupravnih interesa. Iz te konstatacije izvlači se i zaključak da ova institucionalizacija guši slobodnu inicijativu radnih ljudi u izražavanju, usklađivanju i razrešavanju pomenutih samoupravnih interesa.

U ovim ocenama ima, svakako, mnogo istine. Na primer, na najširem društvenom planu organizuju se samoupravne interesne zajednice iako za to nema gotovo nikakvog društveno-ekonomskog i drugog opravdanja. Umesto da se za određene zajedničke interese u mesnim zajednicama ili u opštini kao celini zaključuju samoupravni sporazumi kojima se obezbeđuje usaglašavanje i zadovoljavanje određenog dela interesa — bez bilo kakvih dubljih sagledavanja — organizuju se samoupravne interesne zajednice. Počinje da preovlađuje manir organizovanja samoupravnih interesnih zajednica mimo svakog društvenog opravdanja. Gubi se iz vida činjenica da organizovanje sićušnih samoupravnih interesnih zajednica znači automatski određeno parcijalizovanje nekih užih interesa, zatim, tom parcijalizacijom, i njihovo neminovno, u suštini ničim društveno opravdano, konfrontiranje sa drugim interesima u celini složenih odnosa u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja. I dalje, organizovanje ovakvih samoupravnih interesnih zajednica automatski postavlja i niz drugih pitanja — obezbeđivanje materijalnih sredstava za njihovo delovanje, uključivanje skupština ovih samoupravnih interesnih zajednica u skupštinski sistem opštine itd. Ali, pri svemu ovome, ipak je najveći društveni problem u tome što se pojedinačni uski interesi, sada, preko tih sićušnih samoupravnih interesnih zajednica, dalje parcijalizuju nepotrebnim organizovanjem takvih samoupravnih interesnih zajednica.

Međutim, mnoge od ovih ocena zanemaruju neke vrlo bitne aspekte ukupnog funkcionisanja sistema samoupravnog interesnog

Digitized by Google

organizovanja. Između ostalog, u ovim ocenama nije u dovoljnoj meri izraženo nastojanje da se od pojavnih stanja u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja dublje zađe u stvarne društveno-ekonomske i druge sadržaje tih stanja. Na primer, kada je reč o razgranatom broju samoupravnih interesnih zajednica u celini društvenih delatnosti, ipak se zanemaruje činjenica da suština problema ne mora uvek da bude (i ako je to, kao što smo rekli, vrlo značajan problem) u malom ili većem broju samoupravnih interesnih zajednica, već i u tome da se u njihovoj, često preteranoj, usitnjenosti gubi iz vida celina pojedinačnih, posebnih i širih društvenih interesa. Naime, zanemaruje se njihova međusobna dijalektička povezanost i uslovljenost.

U preteranoj razuđenosti samoupravnog interesnog organizovanja jačaju, odnosno dalje se osamostaljuju, određeni interesi pojedinih društvenih struktura, a, suprotno tome, sporo se osposobljava celina sistema samoupravnog interesnog organizovanja. To, u suštini, podstiče procese neposrednog samoupravnog sučeljavanja i usaglašavanja interesa davalaca i korisnika usluga. I ovde je reč o suštinskom pitanju. Naime, isuviše veliko razvodnjavanje sistema samoupravnog interesnog organizovanja formiranjem samoupravnih interesnih zajednica za takozvane, zaista, društveno uske, malobrojne pojedinačne interese, društvena bit ovog sistema u velikoj meri se osiromašuje, njegova koheziona socijalistička samoupravna snaga postaje labavija. Unutar sistema samoupravnog interesnog organizovanja stvaraju se i pogodne društvene mogućnosti za dalje širenje i konsolidovanje administrativno-birokratskih tendencija i struktura, koje će ga iznutra razjedati. U krajnjoj liniji, ovakvim svojim društvenim kretanjem sistem samoupravnog interesnog organizovanja, hteli mi to ili ne, pretvara se u svojevrsni antisistem našem osnovnom idejno-političkom i ustavnom opredeljenju o socijalističkom samoupravnom preobražaju društvenih delatnosti, odnosno društvene reprodukcije u celini.

2. U vezi sa celinom funkcionisanja sistema samoupravnog interesnog organizovanja postaje sve aktuelnije i pitanje daljeg neposrednog ukomponovanja skupština samoupravnih interesnih zajednica u celokupan delegatski skupštinski sistem društveno-političkih zajednica — u opštinama, socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama. Ovo je sada jedan od vrlo aktuelnih problema daljeg razvoja sistema samoupravnog interesnog organizovanja. Suština je u tome da se samoupravno organizovano »uhvati« onaj neposredni, elementarni interes i davalaca i korisnika usluga (koji je u dosadašnjem razvoju ovog sistema dobio značajne društvene šanse za svoje ispoljavanje i usaglašavanje) u društvenoj »mreži« u kojoj je objektivno izražen i širi društveni interes.

Naglašenije prezentiranje skupština samoupravnih interesnih zajednica kao ravnopravnih delova skupština opština, socijalističkih republika i autonomnih pokrajina je put samoupravnog usaglašavanja i razrešavanja mnogobrojnih samoupravnih interesa i

Digitized by Google

time brana da se pojedinačni (iako prividno samoupravno organizovani) interesi ne nametnu drugim pojedinačnim, zajedničkim i širim samoupravnim interesima. Ukazivanja Edvarda Kardelja u vezi sa ovim problemima danas dobijaju svoju stvarnu društvenu težinu.[1]

3. Nerazdvojni deo ovog složenog stanja u izgrađivanju sistema samoupravnog interesnog organizovanja čine i osnovne zajednice i jedinice samoupravnih interesnih zajednica, odnosno njihova društvena pozicija i funkcionisanje. Iako orijentacija ka organizovanju osnovnih zajednica i jedinica samoupravnih interesnih zajednica predstavlja, u suštini, prvi, rekli bismo, ozbiljniji korak u izgrađivanju samoupravnih dohodovnih odnosa u celokupnom sistemu samoupravnog interesnog organizovanja, odnosno sudbinsko povezivanje samoupravnog društveno-ekonomskog položaja radnika u materijalnoj proizvodnji i radnih ljudi u društvenim delatnostima, ipak ti procesi vrlo sporo teku.

Još uvek nije postalo dominirajuće shvatanje da su osnovne zajednice i jedinice samoupravnih interesnih zajednica oni samoupravni društveni punktovi u kojima radnici iz materijalne proizvodnje i radni ljudi iz drugih oblika društvenog rada i građani u mesnoj zajednici izgrađuju neposredne samoupravne dohodovne odnose i veze u oblasti ostvarivanja zajedničkih potreba i interesa. Osnovne zajednice i jedinice samoupravnih interesnih zajednica u mesnim zajednicama u suštini su društveni punktovi, prostori u kojima samoupravno organizovani radnik izlazi, prateći, u smislu odlučivanja, kretanje dohotka u celini društvene reprodukcije, iz svog osnovnog socijalnog, društveno-ekonomskog kolektiviteta — osnovne organizacije udruženog rada. Naime, osnovne zajednice i jedinice samoupravnih interesnih zajednica su jedan od puteva, načina prodora osnovnih sadržina bazičnog produkcionog odnosa u društvene odnose u sferi van materijalne proizvodnje. Zbog toga otpori, koji se izražavaju u izgrađivanju celokupnog sistema samoupravnog interesnog organizovanja, imaju dublju idejno-političku i klasnu sadržinu. U suštini, svi se ti otpori suprotstavljaju prodorima društveno-ekonomskih sadržina bazičnog produkcionog odnosa u sve druge delove ukupne društvene reprodukcije, odnosno postojećih sadržina društveno-eko-

[1] »U pogledu ostvarivanja uloge skupština samoupravnih interesnih zajednica kao ravnopravnih veća skupština društveno-političkih zajednica, i pored toga što je ta uloga jasno opredeljena i definisana Ustavom SFRJ, nastoji se smanjiti njihov faktički značaj upravo u domenu ravnopravnog odlučivanja tih skupština sa većima skupština društveno-političkih zajednica. Zbog nedovoljno izgrađenih odnosa i mehanizama odlučivanja u samim samoupravnim interesnim zajednicama, na jednoj, i nedovoljno izgrađene prakse njihovog pravovremenog uključivanja u skupštinski mehanizam i davanja adekvatnog značaja odlukama tih skupština, na drugoj strani, one se u dosadašnjoj praksi još nisu afirmisale u funkciji skupštinskih veća« (Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 160).

Digitized by Google

nomskog položaja radnih ljudi u celokupnu sferu društvenih delatnosti.

U izgrađivanju sistema samoupravnog interesnog organizovanja sada se nalazimo na onom nivou kada je u organizacionom smislu uspostavljena organizacija (formirane su samoupravne interesne zajednice u svim oblastima društvenih delatnosti — i na teritorijalnom i na funkcionalnom principu), ali i kada je najmanje učinjeno da sistem samoupravnog interesnog organizovanja bude »ispunjen« i u svojoj celini prožet samoupravnim dohodovnim odnosima i, na toj osnovi, uspostavljene samoupravne veze materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. To je, u svojoj društvenoj biti, operacionalizacija osnovnog idejno-političkog i ustavnog opredeljenja da samoupravno organizovani radnik odlučuje o celini dohotka, o celini viška rada. Naime, i o onom delu dohotka koji predstavlja društveno-ekonomsku osnovu obezbeđivanja realizacije zajedničkih potreba i interesa koji se ostvaruju van osnovne i druge samoupravne organizacije udruženog rada — u mesnoj i samoupravnoj interesnoj zajednici i drugim samoupravnim zajednicama.

U vezi sa ovim vrlo slabo se naglašava činjenica da ovi praktični i pravi samoupravni koraci koje sada činimo da radnik neposredno u celokupnom sistemu samoupravnog interesnog organizovanja odlučuje o pitanjima obrazovanja, nauke, kulture, zdravstvenog i socijalnog osiguranja i drugima izražavaju, u suštini, fundamentalne promene u našem bazičnom produkcionom odnosu. Iz svega ovoga izvlačimo i sledeći zaključak: ranije spomenute ocene gube, u suštini, iz vida fundamentalne promene u bazičnom produkcionom odnosu socijalističkog samoupravljanja. S druge strane, problem dobija na svojoj društvenoj težini i time što mi nemamo razvijenu marksističku kritiku koja se intenzivnije i produbljenije bavi aktuelnim i za naš celokupni socijalistički samoupravni razvitak posebno bitnim problemima u sferi društvenih delatnosti i uopšte sistema samoupravnog interesnog organizovanja.

Svi ovi problemi imaju dublji društveno-ekonomski i klasni karakter.

Potenciranjem ovih, rekli bismo, globalnih problema ni u kom slučaju se ne zanemaruje činjenica da ima i problema organizacionog karaktera. Ali u ovom trenutku ključni društveni problem je zaostajanje u izgrađivanju samoupravnih dohodovnih odnosa i veza, naime ovladavanje samoupravno organizovanog radnika i radnih ljudi celinom dohotka, odnosno i onim njegovim delom kojim se obezbeđuje materijalna osnova za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Stavljanje jačeg naglaska na značaj mesnih zajednica, osnovnih zajednica i jedinica samoupravnih interesnih zajednica u daljem izgrađivanju i funkcionisanju sistema samoupravnog interesnog organizovanja, u krajnjoj liniji, znači odlučniju orijentaciju na izlazak samoupravno organizovanog radnika iz svoje osnovne organizacije udruženog rada na šire društvene

Digitized by Google

prostore njegovog samoupravnog organizovanja unutar društvene reprodukcije i društva kao celine.

II

1. Društveno-ekonomsko stanje u celini sistema samoupravnog interesnog organizovanja danas je takvo da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje i radni ljudi i građani u mesnim zajednicama, kao korisnici usluga još uvek nisu postali odlučujući subjekti ni prilikom odlučivanja o zajedničkim potrebama i interesima, ni odlučivanja o sredstvima — o visini, načinu i vremenu njihovog izdvajanja i uslova korišćenja.

Na žalost, situacija je takva da su sredstva za zajedničke potrebe, a ona predstavljaju u nekim sredinama i više od 25% od ukupno ostvarenog dohotka, u krajnjoj liniji, van samoupravnog domašaja radnika u materijalnoj proizvodnji. To je prvi realan sudar objektivnog društveno-ekonomskog stanja u kojem se nalazi samoupravno organizovan radnik, odnosno to je samo deo (u svakom slučaju najbitniji) složenog dijalektičkog jedinstva protivrečnosti u kojem teku procesi promena u bazičnom produkcionom odnosu socijalističkog samoupravljanja.

Isto tako, ni radni ljudi u društvenim delatnostima ne nalaze se u povoljnijem društveno-ekonomskom položaju. Ni oni, kao davaoci usluga, još ne ostvaruju u potpunosti svoj Ustavom utvrđen položaj da odlučuju o uslovima i načinu na koji mogu sticati dohodak svoje osnovne organizacije udruženog rada, kao i da budu u situaciji da stvarno rešavaju o uslovima stvaranja svoga dohotka i stvarnog izjednačavanja svog društveno-ekonomskog položaja sa onim koji imaju radnici u materijalnoj proizvodnji.

Ranije pomenute protivrečnosti društveno-ekonomske pozicije samoupravno organizovanih radnika u materijalnoj proizvodnji u odlučivanju o celini dohotka, odnosno o višku rada, i društveno-ekonomske protivrečnosti u kojima se nalaze radni ljudi u društvenim delatnostima — samo su odraz realnih porođajnih muka u kojima teku procesi izgrađivanja bazičnog produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja, odnosno ovladavanja samoupravno organizovanog radnika celinom dohotka, celinom viška rada.

Samoupravne interesne zajednice počele su se razvijati kao svojevrsne paradržavne institucije. U sklopu toga i kao rezultat toga naglašena je tendencija da se stručne službe samoupravnih interesnih zajednica počnu izražavati kao tobožnji zaštitnici društvenih interesa u sferi društvenih delatnosti.

»Uz« ovaj kompleks složenog dijalektičkog jedinstva protivrečnosti, u kojem se, u krajnjoj liniji, nalazi naš bazični produkcioni odnos, realno bivstvuje i jedan drugi složeni splet društvenih odnosa. Naime, reč je o tome da je u našem društveno-ekonomskom i političkom životu stvoren svojevrsni dualizam. S jedne strane, kao što smo ranije pomenuli, organizovan je široki

Digitized by Google

sistem samoupravnog interesnog organizovanja u vidu samoupravnih interesnih zajednica, a, s druge, ostala je država, njeni izvršni i upravni organi i razne organizacije, u osnovi, isto tako, sa još uvek mnogim primesama državnog karaktera. Društveno-ekonomski i politički sadržaji protivrečnosti u ovom spletu odnosa izražavaju se u tome što sistem samoupravnog interesnog organizovanja, odnosno samoupravne interesne zajednice raspolažu ogromnim delom društvenih sredstava[2], u suštini delom viška rada, a, s druge strane, ostala je državna uprava, koja više nema materijalnu osnovu namenjenu društvenim delatnostima, odnosno zadovoljavanju zajedničkih potreba. Državna uprava je, međutim, zadržala ne mala prava određivanja i društveno-ekonomskog položaja i sadržaja rada društvenih delatnosti. S druge strane, međutim, ne sme se potcenjivati ni uticaj koji državna uprava ima na zakonodavnu i drugu normativnu aktivnost u svim društveno-političkim zajednicama, kojom se regulišu najbitnija pitanja razvoja i rada organizacija udruženog rada u svim oblastima društvenih delatnosti. Svemu ovome treba dodati činjenicu da se celokupno bilansiranje zajedničkih potreba u svim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti još uvek u velikoj meri utvrđuje zakonom, pri čemu odlučujući uticaj imaju izvršni i upravni organi države.

Unutar ovog dualizma postoje vrlo ozbiljne protivrečnosti i složeni odnosi, u prvom redu društveno-ekonomskog i političkog karaktera. Jedan od oblika izražavanja ovih protivrečnosti ogleda se u pojavi »viškova« koji redovno, svake godine, nastaju u samoupravnim interesnim zajednicama. Za pojavu »viškova«, što se stvaraju na bazi fiskalnog automatizma u formiranju sredstava u samoupravnim interesnim zajednicama za zadovoljavanje zajedničkih potreba u obrazovanju, nauci, kulturi, zdravstvenom i socijalnom osiguranju, okrivljuju se samoupravne interesne zajednice. Karakteristična je činjenica da je državna uprava najgrlatiji kritičar pojave »viškova« u samoupravnim interesnim zajednicama. Vrlo malo sve ove kritike pominju činjenicu da je stvaranje »viškova« u samoupravnim interesnim zajednicama samo izraz naših sadašnjih društveno-ekonomskih rešenja u obezbeđivanju materijalne osnove zadovoljavanja zajedničkih potreba. Suština je u tome što smo ostali, dugo vremena, na finansijskom instrumentu *doprinosa*, koji je već godinama u vrlo naglašenoj protivrečnosti sa opredeljenjima koja su bila sadržana još u takozvanim »radničkim amandmanima« iz 1971. godine, odnosno sa rešenjima koja su dali Ustav iz 1974. godine i Zakon o udruženom radu. Sve ovo, u krajnjoj liniji, znači da našu, često ispoljavanu inertnost, pa i neumešnost da pronađemo konkretna rešenja, načelno razrađena u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, u vezi s kompleksom obezbeđivanja materijalne osnove za zajedničke potrebe — sada pripisujemo sistemu samoupravnog inte-

[2] Udeo zajedničkih potreba, odnosno društvenih delatnosti (januar-septembar 1981) u dohotku povećao se od 18,8 na 20,3 odsto.

Digitized by Google

resnog organizovanja, odnosno samoupravnim interesnim zajednicama.

Ali postojeći problemi u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja neće biti prevaziđeni time što će se naći nova rešenja za nastale »viškove« u samoupravnim interesnim zajednicama. Način na koji se sada rešavaju »viškovi« ostavlja netaknuti problem bitisanja pomenutog dualizma. Radikalno rešavanje problema viškova nije finansijsko pitanje, već, u osnovi, društveno-ekonomsko i političko. Otklanjanje izvora, uslova koji reprodukuju viškove, znači — ukidanje postojećeg dualizma. Prema tome, društvena bit svega toga je prevazilaženje sadašnjih društveno-ekonomskih i drugih uslova koji radnika u materijalnoj proizvodnji i radne ljude u društvenim delatnostima drže na većem društvenom odstojanju od dohotka i viška rada.

Kakvo je sada stanje? Državna uprava, koja normalno ne raspolaže sredstvima za zadovoljavanje zajedničkih potreba, preduzima mere u okviru skupština društveno-političkih zajednica da se svi viškovi, prvo, izdvoje iz samoupravnih interesnih zajednica, znači da se oduzme pravo da njima raspolažu oni koji su ta sredstva udružili u samoupravnim interesnim zajednicama, a zatim izvršna veća skupština društveno-političkih zajednica dobijaju pravo da ta sredstva »vrate« privredi.

Ovde nećemo razmatrati društvenu suštinu »vraćanja« viškova nastalih u samoupravnim interesnim zajednicama privredi, jer je ona, uglavnom, poznata. Izvršna veća ovim sredstvima razrešavaju razne probleme — podmiruju gubitke u privredi, zatim ta sredstva državnom intervencijom usmeravaju tamo gde je to, u krajnjoj liniji, državna struktura odlučila. Razrada društveno-ekonomske suštine problema »viškova« sigurno će nas odvesti na teren povlašćene pozicije državnih struktura, zatim njihove vrlo naglašene povezanosti i saradnje sa tehnokratskim strukturama u organizacijama udruženog rada itd. U svemu tome, ipak, neželjeno jačaju državno-svojinski elementi u biću društvene svojine.

Iz ove celine problema ne treba gubiti iz vida ni to da i postojeća mreža i teritorijalni raspored institucija u oblasti društvenih delatnosti u većoj meri nalažu finansiranje institucija nego što upućuju na obezbeđivanje sredstava za njihove programe rada koji treba da budu u funkciji zadovoljavanja zajedničkih potreba udruženog rada. Javljaju se, međutim, otpori menjanju ovakvog stanja. Oni se, pre svega, i mahom ispoljavaju u društvenim delatnostima. Te otpore, u krajnjoj liniji, valja očekivati, jer je reč o takvim promenama društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi u društvenim delatnostima koje moraju biti u skladu sa fundamentalnim promenama položaja radnika u materijalnoj proizvodnji. Ali, pri svemu tome, nije normalna i nedopustiva je društvena inercija, kao i nedovoljno angažovanje svih organizovanih socijalističkih snaga na bržem menjanju sadašnjeg stanja.

2. Društvenu osnovu ovih realno datih stanja treba tražiti u još uvek vrlo naglašenoj prisutnosti državnosvojinskih elemena-

Digitized by Google

ta u društvenoj svojini, na kojima se zasniva moć (ali i nemoć) državnih organa da u novim društvenim uslovima rešavaju probleme u društvenim delatnostima, odnosno probleme zajedničkih potreba.

U novi sistem samoupravnog interesnog organizovanja uključena je gotovo u potpunosti netaknuta mreža institucija u društvenim delatnostima, stvarana u periodu dominantne pozicije budžetskih, državnosvojinskih odnosa. Prema tome, u novu strukturu sistema samoupravnog interesnog organizovanja, zajedno sa institucijama, preneti su u velikoj meri i stari društveno-ekonomski odnosi. Naime, radni ljudi u društvenim delatnostima, da tako kažem, ušli su u novi sistem samoupravnog interesnog organizovanja sa mnogim sadržinama svog nekadašnjeg društveno-ekonomskog položaja. Sve je ovo uslovljavalo da se društvene delatnosti i dalje, nezavisno od toga što je izgrađen sistem samoupravnog interesnog organizovanja, razvijaju logikom starih odnosa.

U ovakvim uslovima razvijale su se, prema tome, zajedničke potrebe nezavisno od kretanja produktivnosti rada. One još uvek nisu u dovoljnoj meri stvaralački činilac ukupne društvene produktivnosti rada. Zbog toga, onakva kakva su sada, sredstva za zajedničke potrebe mogu biti, jesu i biće izrazit inflacioni činilac.

Zajedničke potrebe izražavaju se kao potrebe institucija, a i kao lične potrebe, odnosno kao lično pravo radnika i radnih ljudi na obrazovanje, kulturu, nauku, zdravstvo i socijalnu zaštitu. Međutim, to je, u izvesnom smislu, izražavanje zajedničkih potreba u jednostranom društvenom svetlu. Činjenica je i to da se do sada u našim društvenim uslovima samoupravno organizovana ekonomija, materijalna proizvodnja nije nikada neposredno bavila zajedničkim potrebama kao bitnim delom ukupne društvene reprodukcije i faktorom stalnog unapređivanja i rasta društvene produktivnosti rada. Sudbinom društvenih delatnosti, odnosno zajedničkim potrebama bile su zaokupljene u prvom redu državne strukture. Zajedničke potrebe, međutim, tek su tada stvarne zajedničke potrebe radnih ljudi kada postanu neposredni činioci ukupne društvene reprodukcije.

Sadašnji visok stepen koncentracije sredstava za zajedničke potrebe u samoupravnim interesnim zajednicama samo je izraz pomenutih stanja. Doprinosi za samoupravne interesne zajednice, kao izraz vrlo naglašenog državnog bilansiranja zajedničkih potreba, svojim osnovnim parafiskalnim određenjima postali su osamostaljene neekonomske kategorije, i to kako u odnosu na davaoce tako i na korisnike usluga. Doprinosi, prema tome, ne izražavaju društvenu bit zajedničkih potreba i zbog toga nisu ni činioci koji mogu podsticajno delovati na unapređivanje produktivnosti rada.

Doprinosi za zajedničke potrebe ne zasnivaju se na stvarnim rezultatima rada u materijalnoj proizvodnji, već na pretpostavljenom radu i rezultatima koji će se tek postići. Na ovim punktovima se nalazi društveni i ekonomski izvor povećanih apetita za proširivanje zajedničkih potreba, odnosno apetita za otvaranje

Digitized by Google

novih fakulteta, novih medicinskih centara i osnivanje drugih institucija društvenih delatnosti, nezavisno i brže od rasta društvenog proizvoda, odnosno naših ekonomskih mogućnosti. Zbog toga moramo sami sebi postaviti pitanje: zašto se čudimo što se otvara tako mnogo novih fakulteta i drugih institucija? Pa to je potpuno normalna logika kretanja starih odnosa. Ovu logiku nije stvorio sistem samoupravnog interesnog organizovanja. On je zbog toga i ne može sam po sebi otkloniti. Ključ rešenja je izgrađivanje samoupravnih dohodovnih odnosa u ovom sistemu, to jest neposredno samoupravno dohodovno povezivanje materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti.

Čini nam se da se u našoj zemlji, u našem društveno-ekonomskom sistemu kao celini, ceo sistem zajedničkih potreba posmatra sa vrlo uskog društvenog stanovišta koje ne vodi dovoljno računa o dijalektičkoj neodvojivosti produktivnosti rada, akumulacije i zajedničkih potreba. U ovoj dijalektičkoj isprepletenosti gubi se iz vida svetska dimenzija. Reč je o tome da produktivnost rada i akumulacija u našim uslovima nisu u skladu sa svetskim kriterijumima. S druge strane, iznad svetskog standarda su mreža, opremljenost i neracionalnost kad je reč o trošenju sredstava mnogih institucija u oblasti društvenih delatnosti.[3] Kod nas, na žalost, još uvek nije prodrlo saznanje o tome da je produktivnost rada sudbinski činilac daljeg razvoja zajedničkih potreba.

Pogledajmo problem i sa jednog drugog aspekta. Naime, sistem samoupravnog interesnog organizovanja, gradeći se, tendencijski se osamostaljivao u odnosu na druge bitne činioce ukupne društvene reprodukcije. Naime, zajedničke potrebe, ostvarivane unutar sistema samoupravnog interesnog organizovanja, stalno su se razvijale i osamostaljivale u odnosu na materijalnu proizvodnju i društvenu produktivnost rada u celini. To je doprinosilo i doprinosi da se u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja zadrži i dalje učvršćuje logika mogućeg posebnog življenja i delovanja društvenih delatnosti u odnosu na rezultate materijalnog proizvodnog rada.

Ovo je osnova za pojavu vrlo izraženih negativnih tendencija i u društvenim delatnostima i u celini društveno-ekonomskog sistema.

III

1. Pozitivna je činjenica, međutim, da stalno jača šira društvena svest o potrebi menjanja postojećeg stanja. Ova se svest kod radnih ljudi u materijalnoj proizvodnji izražava kroz kritiku kako postojećih odnosa u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja tako i sadašnjih društvenih okolnosti koje, poslednjih go-

[3] Kada su članovi jedne švedske delegacije pre dve godine posetili jedno naše velelepno dečje obdanište, rekli su domaćinima: »Bravo, pa vi ste u komunizmu. Mi u Švedskoj nemamo para da ovo napravimo.« Domaćini su s ponosom primili ovu pohvalu, ne obazirući se mnogo na napravljene aluzije.

Digitized by Google

dina u vrlo izrazitoj meri, sužavaju i time slabe društveno-ekonomsku snagu materijalnog proizvodnog rada. Kritike nisu usmerene samo na obim zahvatanja sredstava iz privrede za zadovoljavanje zajedničkih potreba, već i na način odlučivanja i organizovanja samoupravnih interesnih zajednica, pa i celokupnog sistema samoupravnog interesnog organizovanja. Ova široka društvena svest, iako sporije, ipak jača i kod radnih ljudi-davalaca usluga.

U sklopu ovih složenih odnosa treba imati na umu i to da postoji veliki nesklad između naraslih zajedničkih potreba i mogućnosti privrede da izdvaja sredstva za zadovoljavanje tih potreba. Kao ilustraciju navodimo nekoliko podataka: na 30 radnika u društvenim delatnostima dolazi otprilike po jedan službenik ili tehnički radnik u samoupravnim interesnim zajednicama. U proseku radnik u materijalnoj proizvodnji godišnje treba da radi oko 71 dan samo da bi podmirio zajedničke potrebe. Od ukupnog društvenog proizvoda za društvene delatnosti se izdvaja 12,36 procenata. Od ostvarenog dohotka (period: januar — septembar 1981) privredi je pripalo 62,8 odsto, a neprivredi 17,2 odsto. Ovakvo pogoršanje odnosa u raspodeli nauštrb privrede objašnjava se većim izdacima za zajedničke potrebe (društvene delatnosti) čiji se udeo u dohotku povećao od 18,2 na 20,3 odsto.

Ne sme se izgubiti iz vida ni činjenica da udruženi rad iz materijalne proizvodnje u svim ovim složenim društveno-ekonomskim i političkim procesima nije našao sebi dovoljno širokog društvenog prostora — bez obzira na to što ima svoje delegate u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica — da neposrednije odlučuje (nije reč o tome da utiče na sadržaj i karakter odlučivanja) o sudbini sredstava koja udružuje u odgovarajuće samoupravne interesne zajednice. U prvom redu mislimo na sledeće: delegacije nisu dovoljno ukorenjene u radu i životu osnovnih organizacija udruženog rada; u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, koje su često kopija skupština društveno-političkih zajednica, preovlađuje praksa donošenja odluka glasanjem, a ne sporazumevanjem, dogovaranjem i usklađivanjem mnogobrojnih samoupravnih interesa. U postojećem sistemu odlučivanja u samoupravnim interesnim zajednicama svi interesi nisu ravnopravno izraženi. U tom pluralizmu samoupravnih interesa dominira interes davalaca usluga. Korisnici usluga imaju manji uticaj, odnosno slabiju stvarnu moć u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica. Uzrok tome ne treba tražiti samo u okolnosti što su delegati i delegacije iz udruženog rada slabije organizovani. Ti problemi imaju svoju i društveno-ekonomsku i političku dimenziju.

Ključni problem predstavlja pozicija samoupravno organizovanih radnika u odlučivanju o dohotku u osnovnim organizacijama udruženog rada i mogućnost da ostvaruju osnovno ustavno opredeljenje — da prate, odnosno da odlučuju o kretanju dohotka u celokupnoj društvenoj reprodukciji. U suštini, da odlučuju o

Digitized by Google

sredstvima za zajedničke potrebe — za obrazovanje, nauku, kulturu, zdravstvo i socijalnu zaštitu i drugo.

2. Uz mnogo teškoća se ostvaruju kvalitativne društvene promene u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja, odnosno u organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti. U nekim sredinama kasni se sa donošenjem društvenih dogovora o bližoj razradi merila za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada i radnih organizacija u društvenim delatnostima. Ne ostvaruju se potpuno neke funkcije društvenih delatnosti. U vezi sa ovim pomenimo samo procese samoupravnog preobražaja sistema vaspitanja i obrazovanja i organizovanje (odnosno reorganizaciju) zdravstvene zaštite na osnovi odgovarajuće regionalizacije itd.

Sva su ova pitanja, u suštini, vezana za određene društvene sadržine složenog dijalektičkog jedinstva protivrečnosti koje prožimaju celinu sistema samoupravnog interesnog organizovanja. Navešćemo i neke druge elemente što ilustruju još neka društvena određenja ovih protivrečnosti.

Sadašnje društveno stanje u celokupnom sistemu samoupravnog interesnog organizovanja nije dovoljno podsticajno za jačanje i obogaćivanje sadržaja procesa samoupravnog preobražaja vaspitanja i obrazovanja i zdravstva. Sistem lišen svoje celovite samoupravne društveno-ekonomske sadržine — a takvo je sada samoupravno interesno organizovanje — u krajnjoj liniji, nije u stanju da izrazi svu svoju snagu i mogućnosti koje objektivno nosi u sebi. Zbog toga sva naša nastojanja usmerena na stalno poboljšavanje programa samoupravnog preobražaja vaspitanja i obrazovanja neće imati većeg efekta, a time će biti i društveno ograničena ako se uporedo s tim sistem samoupravnog interesnog organizovanja ne ispunjava takvim društveno-ekonomskim sadržinama što proizlaze iz stalnog učvršćivanja samoupravne pozicije radnika u odlučivanju o celini dohotka, a u sklopu problema koje razmatramo — o celini sredstava koja izdvaja iz dohotka svoje osnovne organizacije udruženog rada i svog ličnog dohotka za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Sve ovo, u osnovi, odnosi se i na zdravstvo, nauku, kulturu i socijalnu zaštitu. Sve dok se ne oslobodimo iluzija da će programi i planovi razrešiti probleme u sistemu vaspitanja i obrazovanja nećemo postići ono za što smo se idejno-politički opredelili. Promene i unapređivanje ovih programa i planova treba da čine sastavni, neodvojivi deo promena ukupnog društveno-ekonomskog položaja društvenih delatnosti u celini društvene reprodukcije, odnosno društveno-ekonomskog položaja radnika u materijalnoj proizvodnji naspram svojih interesa koje realizuje u obrazovanju i svim drugim delovima ukupnog društvenog rada.

IV

Jedno od najaktuelnijih pitanja celokupnog sistema samoupravnog interesnog organizovanja je slobodna razmena rada i samoupravno dohodovno povezivanje materijalne proizvodnje i društvenih de-

Digitized by Google

latnosti, odnosno ostvarivanje celine koncepta o samoupravnim interesnim zajednicama i drugim oblicima samoupravnog interesnog organizovanja.

Samoupravne interesne zajednice nisu institucije klasičnog tipa, ni posrednici, odnosno distributeri sredstava, niti bilo kakva zamena za učesnike — nosioce slobodne razmene rada, samoupravno organizovane radnike u organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje, građane u mesnim zajednicama i radne ljude u organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti, čak i kada se slobodna razmena rada ostvaruje »preko« i »u okviru« samoupravnih interesnih zajednica. Znači, osnovni problem je u tome kako izmeniti postojeće stanje u celokupnom sistemu samoupravnog interesnog organizovanja, naime, kako postići da udruživanje rada i sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba postane izraz stvarnih interesa, potreba i materijalnih mogućnosti radnika i radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica i društva u celini, s jedne, i rada i rezultata rada osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti i njihovog doprinosa stvaranju nove vrednosti, povećavanju produktivnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini — s druge strane.

Sve ovo posebno naglašavamo stoga što parafiskalni karakter postojećih oblika obezbeđivanja sredstava ima veliki uticaj na ukupne odnose koje uspostavljaju korisnici i davaoci usluga. Postojeći mehanizam i instrumentarijum formiranja sredstava putem doprinosa zadržao je bitne karakteristike fondovskih metoda koncentrisanja sredstava u samoupravnim interesnim zajednicama. Zadovoljavanje zajedničkih potreba se realizuje putem doprinosa, i to iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada, no ova sredstva se ne izdvajaju u skladu sa materijalnom sposobnošću osnovnih organizacija udruženog rada i materijalne proizvodnje i drugih delatnosti, niti u skladu sa njihovom posebnom zainteresovanošću za razvoj određenih društvenih delatnosti.

Sastavni deo svega toga je i okolnost da udružena sredstva (suština je sada u njihovoj koncentraciji) u samoupravnim interesnim zajednicama automatski rastu sa povećanjem određenih osnovica za koje su vezani doprinosi, uglavnom nezavisno od rasta dohotka i produktivnosti rada. U suštini, u samoupravnim interesnim zajednicama danas, uglavnom, izostaje samoupravno udruživanje rada i sredstava, već je u pitanju njihova koncentracija. A takva koncentracija sredstava u samoupravnim interesnim zajednicama, posmatrana sa društveno-ekonomskog stanovišta, sadrži u sebi mnoge društvene odnose koji su bili dominirajući u periodu delovanja društvenih fondova. Njihov društveno-ekonomski sadržaj nije bitnije izmenjen. I upravo stoga su danas toliko naglašene protivrečnosti između ovih odnosa i svih onih promena koje su izvršene ili su u toku u našem bazičnom produkcionom odnosu.

Veoma je izrazit i raskorak između znatno višeg nivoa i dinamike rasta koncentrisanih sredstava za zadovoljavanje potreba

Digitized by Google

i realnog dohotka kojim se raspolaže. Rezultat svega toga je osiromašivanje fondova organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje, s jedne, i usporavanje njihovog bržeg tehničko-tehnološkog unapređivanja, s druge strane.

U ovakvim okolnostima doprinosi putem kojih se obezbeđuju sredstva za zajedničke potrebe poslednjih godina se sve više formiraju kao osamostaljena kategorija (ne samo finansijskog karaktera), kako u odnosu na davaoce tako i na korisnike usluga. I ovo je izraz postojećih društvenih protivrečnosti. Naime, u koncentraciji sredstava, suprotno udruživanju rada i sredstava, sadržana je težnja za stalnim rastom, a time i otuđivanjem sredstava. Svaka druga logika promena znači negaciju fondovskog karaktera sredstava koncentrisanih u samoupravnim interesnim zajednicama. A ta druga logika je udruživanje rada i sredstava.

Svemu ovome treba dodati i činjenicu da se sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba sada formiraju izolovano od utvrđivanja nadoknade za realizovani rad, odnosno za pružene usluge. To je suština logike važećeg automatizma u formiranju sredstava u samoupravnim interesnim zajednicama.

V

1. Nisu obezbeđene neophodne pretpostavke za dosledno uspostavljanje slobodne razmene rada. Institucionalni sistem organizovanja udruženog rada u društvenim delatnostima još uvek nije izmenjen i prilagođen tako da podstiče i omogućuje slobodnu razmenu rada. Isto tako, zakoni socijalističkih republika i autonomnih pokrajina nisu usklađeni sa principima slobodne razmene rada, što, takođe, otežava njeno ostvarivanje. Zatim, ima i slabosti u planiranju zajedničkih potreba, uz neizgrađenost adekvatnih kriterijuma i merila sticanja dohotka i vrednovanja rezultata rada. Udruženi rad još uvek nije ovladao celinom dohotka. Zbog toga se sporo ostvaruje dohodovno povezivanje.

Sužen je i društveni i ekonomski prostor za razvoj slobodne razmene rada. U idejnoj smo defanzivi u odnosu na razvoj slobodne razmene rada. Ispoljena je i vrlo izrazita društvena inertnost i neangažovanost na ovom planu. Društvena aktivnost usmerena na razvoj odnosa slobodne razmene rada pretežno se ostvaruje u organima i forumima. Nje u potrebnoj meri nema u bazi. Njome nisu, kako smo ranije istakli, zahvaćeni radnici, kao korisnici usluga, i radni ljudi u društvenim delatnostima, u svojstvu davalaca usluga.

2. Slobodna razmena rada, u uslovima neposrednog udruživanja rada i sredstava, i pored postignutih neospornih početnih rezultata, razvija se sporije nego što se očekivalo s obzirom na postojeće mogućnosti.

Postoje razne prepreke koje ometaju razvoj slobodne razmene rada neposrednim udruživanjem rada i sredstava. Na primer, mnogi od postojećih zakona i drugih propisa u socijalističkim

Digitized by Google

republikama i autonomnim pokrajinama u oblasti društvenih delatnosti otežavaju neposredno samoupravno dohodovno povezivanje korisnika i davalaca usluga.

U sklopu slobodne razmene rada, u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava, najznačajniji rezultati su ostvareni u oblasti naučnoistraživačkog rada. Brojni su primeri da je učešće samoupravnih interesnih zajednica sve manje, a negde je sasvim simbolično, iznosi samo do 4,2% od ukupnih sredstava potrebnih za naučnoistraživački rad u tim sredinama. I u oblasti usmerenog obrazovanja postignuti su početni rezultati — povećava se obim sredstava po osnovu neposrednog udruživanja sredstava, a smanjuje se po osnovu solidarnosti u okviru ili preko samoupravnih interesnih zajednica.

Slobodna razmena rada, u uslovima neposrednog udruživanja rada i sredstava, sve češće dobija dugoročniji i stabilniji karakter i ostvaruje se u raznovrsnim oblicima sporazumevanja i dogovaranja — umesto ranije prakse uspostavljanja kupoprodajnih odnosa. Ali dodajmo tome i sledeće: ima shvatanja da je slobodna razmena rada samo deo proste i proširene reprodukcije, a zanemaruje se društvena suština slobodne razmene rada, da je takva razmena deo društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Postoje mnoge smetnje razvijanju slobodne razmene rada u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava. Na primer, kako je već istaknuto, jedan broj zakona i drugih propisa u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama u oblasti društvenih delatnosti otežava neposredno samoupravno dohodovno povezivanje korisnika i davalaca usluga. Dosta je izraženo shvatanje radnika iz društvenih delatnosti o tome da im sigurnije sticanje dohotka mogu obezbediti samoupravne interesne zajednice.

Slobodna razmena rada u neposrednim odnosima udruživanja rada i sredstava, kao fundamentalno pitanje ostvarivanja ustavnog koncepta da radnici i radni ljudi ovladaju ukupnim društvenim dohotkom, svim elementima društvene reprodukcije, potiskuje se na periferne oblasti zajedničkih potreba — u velikoj meri u mesnim zajednicama i slično. Gubi se iz vida bitna činjenica da upravo slobodna razmena rada u neposrednim odnosima udruživanja rada i sredstava izražava duboke promene što su izvršene u našem bazičnom produkcionom odnosu. Ovde nije reč samo o ekonomskom aspektu odnosa slobodne razmene rada, već o njenoj fundamentalnoj klasnoj sadržini. Naime, potiskuju se, odnosno blokiraju se suštinske promene u bazičnom produkcionom odnosu socijalističkog samoupravljanja, a time se i pozicija i uloga radničke klase vezuju za manje važna pitanja. Blokirano je dejstvo ekonomskih zakona u sferi društvenih delatnosti, što znači u društveno-ekonomskom biću slobodne razmene rada.

Sadašnji objektivni položaj mesnih zajednica predstavlja, isto tako, prepreku ostvarivanju slobodne razmene rada u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava. Reč je o tome da se mesne zajednice još nalaze u fazi kada se određena prava pre-

Digitized by Google

nose sa skupština, odnosno odgovarajućih organa opštine na njih, ali se ne prenose i sredstva potrebna za obezbeđivanje društveno-ekonomskih pretpostavki i uslova da te zajednice preuzmu na sebe određene funkcije u zadovoljavanju zajedničkih potreba i interesa, koji bi se mogli ostvarivati i u okviru odnosa neposrednog udruživanja rada i sredstava sa odgovarajućim organizacijama udruženog rada u oblasti obrazovanja, nauke, kulture i zdravstva.

Spori prelazak na bruto lični dohodak, isto tako, otežava razvoj slobodne razmene rada u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava.

Prelaz sa neto na bruto lični dohodak nije finansijska konstrukcija, već vrlo značajna društveno-ekonomska pretpostavka menjanja sadašnjeg načina sticanja većeg dela dohotka radnih ljudi u društvenim delatnostima. Naime, prelaz na bruto lični dohodak, u isto vreme, označava put i mogućnost da samoupravno organizovani radnici imaju u svom vidnom polju odlučivanja celinu i svog ličnog dohotka i dohotka svoje osnovne organizacije udruženog rada. Time će se, u krajnjoj liniji, radniku olakšati odlučivanje: jer celokupno društveno bogatstvo — rezultati ukupnog društvenog rada izražavaće u dijalektičkom jedinstvu njegove individualne, zajedničke i šire društvene potrebe.

3. Dosadašnja iskustva u razvijanju slobodne razmene rada u okviru i preko samoupravnih interesnih zajednica, isto tako, ukazuju na mnoge nove pojave i tendencije, koje su već ispunjene sadržinom i imaju određene oblike izražavanja. Već se vrlo jasno uočava tendencija da se u razvoju slobodne razmene rada u okviru i preko samoupravnih interesnih zajednica sve više ističe društveni značaj udruživanja rada i sredstava u samoupravnim interesnim zajednicama i da se time prevazilaze društveni sadržaji fondovske koncentracije sredstava. Još uvek su nedovoljno izraženi procesi uspostavljanja samoupravnih dohodovnih odnosa, sporazumevanja i dogovaranja u samoupravnim interesnim zajednicama. Sve je ovo, u krajnjoj liniji, posledica osnovne društvene biti postojećeg stanja u kojem se sredstva za zajedničke potrebe osiguravaju putem stopa doprinosa.

Kod radnih ljudi u društvenim delatnostima — reč je o davaocima usluga — rasprostranjeno je shvatanje da samoupravne interesne zajednice imaju ulogu fondova organizacija udruženog rada društvenih delatnosti. Ovo ima dublji društveno-ekonomski značaj. Naime, polazi se od toga da društvene delatnosti imaju, u osnovi, stečena prava (razume se, to su prava navodno obezbeđena u kontinuitetu dosadašnjeg razvoja) na materijalna sredstva potrebna za njihov razvoj, zatim pravo na stalni godišnji (obavezni) doprinos itd.

Na pojedinim područjima još su se održali stari društveno-ekonomski odnosi, koji se izražavaju u bužetskoj logici, u trebovanju sredstava od samoupravnih interesnih zajednica, bez adekvatnih programa zajedničkih potreba utvrđenih na bazi sporazumevanja i dogovaranja sa korisnicima usluga, u stalnom preko-

Digitized by Google

računavanju planiranih sredstava i njihovom trošenju van dogovorenih normi itd.

VI

1. Mnoge ocene stanja i o tome dokle smo stigli u izgrađivanju sistema samoupravnog interesnog organizovanja opterećene su i određenim zabludama i vrlo naglašenim nestrpljenjem u pogledu zahteva — da se odnosi u društvenim delatnostima i brže i radikalnije menjaju i da se intenzivnije ostvaruje samoupravno dohodovno povezivanje materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Ovakvim zahtevima se u velikoj meri zanemaruje činjenica da izgrađivanje sistema samoupravnog interesnog organizovanja, na osnovama slobodne razmene rada, odnosno samoupravnog dohodovnog povezivanja materijalne proizvodnje i svih drugih delova društvenog rada znači, u suštini, i ostvarivanje fundamentalnih promena u društveno-ekonomskoj poziciji svih delova društvenog rada, odnosno radnih ljudi u svim tim delatnostima. To nije proces koji se preko noći može okončati.

Reč je, u prvom redu, o promenama koje samoupravno organizovanoj radničkoj klasi, zajedno sa svim radnim ljudima, omogućuju da samoupravno ovlada onim delom viška rada što je u dugom istorijskom periodu bio od nje otuđen. U krajnjoj liniji, posredi su duboke socio-klasne promene koje se ne mogu realizovati u roku od samo nekoliko godina. Potrebna je stalna društvena akcija na ostvarivanju ovih procesa, smelije menjanje postojećih stanja, ali i određeno društveno strpljenje koje se, pri tome, ne sme miriti sa zastojima što su posledica subjektivnih slabosti. Ovakva opredeljenja i sadržaji treba da karakterišu ukupnu društvenu akciju usmerenu ka ostvarivanju socijalističkog samoupravnog razvitka u ovim oblastima rada. Sve ovo posebno naglašavamo i stoga što se sve ove promene ne vrše samo spontano, već je nužno i društveno angažovanje.

Međutim, neke od ranije pomenutih ocena razvojnih tokova sistema samoupravnog interesnog organizovanja ipak su vrlo ograničenog dometa. Ta ograničenost, pa prema tome i nemoć ocena, u tome je što se one daju pretežno na osnovi posmatranja i analize stanja u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja samo sa organizaciono-tehničkih aspekata. Samo sa tih aspekata, gotovo u celini, posmatraju se i analiziraju funkcionisanje i razvoj sistema samoupravnog organizovanja. Tim ocenama se ne čini napor, a mnogi koji ih daju pokazali su i nesposobnost da dublje i analitički uđu u društveno-ekonomsku suštinu i organizovanja i funkcionisanja sistema samoupravnog interesnog organizovanja. A u skladu s tim, ne sagledavaju se ključni, socio-klasni problemi — u kojoj meri sistem samoupravnog interesnog organizovanja, ovakav kakav je Ustavom koncipiran, obezbeđuje, u prvom redu, da samoupravno organizovana radnička klasa, zajedno sa drugim radnim ljudima, ovladava viškom rada, da pod-

Digitized by Google

stiče i omogućuje procese preobražaja viška rada u potreban rad. Naime, da li sistem širi društvene prostore u kojima samoupravno organizovani radnici i radni ljudi, kroz svoju neposrednu samoupravnu društvenu praksu, odstranjuju, prevazilaze još aktivnog posrednika — državu, birokratiju — u odnosima materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti i sprečavaju njihovu spregu sa raznim tehnokratskim tendencijama u organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti.

U pomenutim ocenama, isto tako, nedovoljno se ističu određene negativne reakcije na fundamentalne promene u društveno-ekonomskom položaju radnih ljudi u društvenim delatnostima, odnosno reč je o zasnivanju ovog položaja na istim principima koji se sve više afirmišu u društveno-ekonomskom položaju radnika u materijalnoj proizvodnji. U krajnjoj liniji, ne uočava se da je to negativna reakcija na suštinske promene u bazičnom produkcionom odnosu socijalističkog samoupravljanja, to jest na prodor ovih promena u društveno-ekonomske i druge odnose koji su objektivno ispoljeni u svim drugim sferama van materijalne proizvodnje. U ovom sklopu su i mnoge zablude i nedovoljno poznavanje osnovnih promena koje se zbivaju u bazičnom produkcionom odnosu, u poziciji samoupravno organizovanih radnika i radnih ljudi.

2. Naša društvena nauka — na fakultetima, institutima i drugim oblicima svog društvenog organizovanja — malo se bavi procesima preobražaja društvenih delatnosti, odnosno izgrađivanjem i funkcionisanjem sistema samoupravnog interesnog organizovanja. Na žalost, mimo nje »prolaze« i ostaju nezapažene mnoge konkretne tendencije u pomenutim procesima, ne primećuju se sve one tanane društvene niti koje pripadaju vrlo složenom spletu različitih samoupravnih interesa unutar svake posebne oblasti društvenih delatnosti, kao i u odnosima materijalne proizvodnje i tih delatnosti.

Gde su uzroci takvim ocenama svih onih vrlo značajnih procesa koji se realizuju u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja. Odgovor na ta pitanja nije u sklopu ovih naših razmatranja. Međutim, reći ćemo samo toliko da i društveni činioci — organizovane socijalističke snage (na svim nivoima ukupnog društvenog organizovanja) nedovoljno razvijaju saradnju sa naučnim institucijama na planu naučnoistraživačkog rada u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja.

VII

Postavlja se osnovno pitanje: gde je izlaz? Pravi izlaz i trajna rešenja treba tražiti u daljim naporima usmerenim na jačanje privrede, kao i u nastojanjima da se u oblasti društvenih delatnosti postigne racionalna organizacija rada, samoupravno utvrđivanje određenih prioriteta, odnosno da se ne ide na dalje proširivanje prava i kapaciteta društvenih delatnosti ako je to u suprot-

Digitized by Google

nosti sa mogućnostima privrede. S tim u vezi je i osnovno pitanje: kako društveno još snažnije podstaći da udruživanje rada i sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba postane izraz stvarnih interesa, potreba i materijalnih mogućnosti radnika i radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica i društva u celini, s jedne, i radnih ljudi i rezultata osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti, i izraz njihovog doprinosa stvaranju nove vrednosti, povećavanju produktivnosti ukupnog društvenog rada i razvoju društva u celini, s druge strane?

Sistem obezbeđivanja sredstava putem doprinosa, prema sadašnjim saznanjima, razvijaće se u pravcu podsticanja svih oblika slobodne razmene rada u odnosima neposrednog udruživanja rada i sredstava kao bitne društvene pretpostavke defiskalizacije doprinosa; stvaranja društvenih mogućnosti da se određene zajedničke potrebe radnika i radnih ljudi ostvaruju u mesnim zajednicama; primene principa bruto ličnih dohodaka kao osnove zadovoljavanja zajedničkih potreba, unapređivanja sistema planiranja kao okosnice sistema udruživanja rada i sredstva za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Utvrđuju se i zajedničke osnove[4] i kriterijumi za definisanje i klasifikaciju zajedničkih potreba, i to: potreba koje su u funkciji povećavanja proizvodnosti rada i unapređivanja proizvodnje i poslovanja; potreba u funkciji životnog standarda radnika, radnih ljudi i građana po mestu stanovanja i potreba u funkciji obezbeđivanja zajedničkih i opštih uslova rada i razvoja. Osim toga, aktuelna su i pitanja unapređivanja solidarnosti, vrednovanja rada društvenih delatnosti, osnovâ i merilâ udruživanja rada i usklađivanja sredstava sa kretanjem produktivnosti rada, dohotkom itd.

[4] Zajednička komisija saveznih društvenih saveta za pitanja društvenog uređenja i za privredni razvoj i ekonomsku politiku sačinila je »Predlog stavova o zajedničkim osnovama sistema udruživanja rada i sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u društvenim delatnostima«. Ovaj dokument je plod najšireg dogovora u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama.

Digitized by Google

Ratko Nešković

Filozofija kao mišljenje o mogućnom

(Otvorene teme Blohovog marksizma)

»Onaj ko se nenadanome ne nada, neće ga ni naći« (E. Bloh, *Temeljna filozofijska pitanja)*

Po tome što, uprkos različitim pritiscima i naletima antifilozofskih tendencija, nije napuštao filozofski pristup stvarnosti i po tome što je iznova tematizovao osnovna filozofska pitanja, Ernst Bloh (1885—1977) u ukupnoj savremenoj filozofiji zauzima istaknuto mesto. Njegovo delo ne pripada onom načinu mišljenja koji se odmah, lako i jednoznačno razume, prihvata ili odbija. Naročito je teško njegovu filozofiju razvrstavati. U marksizmu on je bio stvaralački prisutan oko pet decenija. Neki ga smatraju najznačajnijom figurom savremenog marksizma ili mu u tome još pridružuju Đerđa Lukača; drugi ističu dubinu njegove misli, izuzetnu filozofsku erudiciju, ali su skloni da se zapitaju — kakve to ima veze sa marksizmom; ima i onih (njih nikako nije malo) koji Bloha olako svrstavaju u idealizam ili u nekakav utopizam.

Bloh je i sâm, konačno, bio svestan toga da je, kako je jednom rekao, filozof »sopstvenog kova«. Ali njegovo se mišljenje kretalo svakako u horizontu Marksovog otvorenog i kritičkog mišljenja. Test za procenjivanje pripadnosti nekog mišljenja mark-

Digitized by Google

sizmu sigurno je složen, a možda u strogom smislu i iluzoran. No u tom mogućnom testu tri bi sloja morala biti neukidiva — razumevanje Hegelove filozofije, odnos prema Marksovom mišljenju i, naročito, odnos prema postojećem. Spada u opšta znanja istorije marksizma da, uz Marksa, Engelsa i Lenjina, a u savremenom marksizmu uz Lukača (delo *Mladi Hegel)* i Markuzca (delo *Um i revolucija),* Bloh sa delom *Subjekt-objekt* zauzima mesto klasika u razumevanju Hegelove filozofije. Njegovo celovito razumevanje Marksove misli, posebno u delu *Princip nada,* gde u posebnom odeljku (»Izmena sveta ili jedanaest Marksovih teza o Fojerbahu«) tumači polazišta Marksove filozofije, ostaje nezaobilazno i trajno inspirativno. Najzad, Blohova filozofija, kao nadahnuto razumevanje celokupne ranije, a posebno Marksove filozofije, ostaje prolegomena za svako kritičko mišljenje o budućem, jer izražava napet kritički odnos prema postojećem, što je jedna od temeljnih odlika Marksovog mišljenja.

Među istaknutim marksistima Bloh ne zauzima specifično mesto samo po sadržini svoje filozofije nade i utopije, već i po specifičnoj, kitnjastoj i u mnogo čemu zatvorenoj, žargonskoj terminologiji. To je jedan od razloga što Blohova filozofija nije široko rasprostranjena, iako je na različite načine uticajna.[1] Blohov jezik je bogat, složen i figurativan — često bliži umetnosti no filozofiji. Čitalac Blohovog dela uvek ima utisak da je tu za razumevanje potreban neki bolji »delfski ronilac«. Međutim, kad se bolje promisle sve figure Blohovog mišljenja, shvata se da on na osnovu temeljnog filozofskog uviđanja ponavlja, ali u mnogo čemu i pomera ona klasična mesta Marksove dijalektike, onu njenu antidogmatsku, kritičku stranu. Figurativni barokni naslovi, na primer, *Biti spreman, Experimentum mundi, Problem Arhimedove tačke, Mišljenje poput magnetne igle, Aporije Još-ne: contra anamnesis, pro real problem,* i slično — ne prikrivaju, već asociraju na vezu sa Marksom.

Poslednjih godina Bloh je u prigodnijim i, reklo bi se, manje sistematičnim i popularnijim formama na izvestan način rezimirao svoju filozofiju. U predavanjima, raspravama i u nekim potonjim intervjuima on je bliže objašnjavao neka svoja stanovišta izložena u glavnim delima — *Tibingenski uvod u filozofiju, Subjekt-objekt, Princip nada.* Ovi manji radovi i komentari Marksovih teza o Fojerbahu, objavljeni u nas poslednjih godina, omogućavaju da se identifikuju neke bitne teme Blohovog filozofi-

[1] U nas su prevedena sledeća Blohova dela: *Subjekt-objekt (Objašnjenja uz Hegelovu filozofiju), Tibingenski uvod u filozofiju, Experimentum mundi, Princip nada, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Politička mjerenja* i niz manjih radova. U nas ne postoji mnogo radova o Blohu. Najznačajniji su: R. Muminović, *Filozofija Ernsta Bloha,* zatim studiozni predgovori koji su za Blohova dela pisali V. Sutlić, G. Petrović, D. Pejović, A. Pažanin, Z. Kučinar, napisi P. Vranickog u *Historiji marksizma* i V. Sutlića u *Biti i suvremenosti,* kao i razmatranje Blohovog estetičkog stanovišta u radovima S. Petrovića, *Marksistička estetika,* D. Grlića, *Estetika* i K. Prohića, *Prizma i ogledalo* itd.

Digitized by Google

ranja koje bliže rasvetljavaju ili čak utemeljuju onu usmerenost njegove filozofije ka revolucionarnoj nadi i konkretnoj utopiji ili ka marksizmu shvaćenom, pre svega, kao »optimizam koji se bori«: jer ono ljudsko pripada sferi osvajanja i dobija se ne po sebi, već samo »stvarnom komunističkom akcijom«. U ovim radovima[2] Bloh se osvrće na brojna pitanja: problem početka u filozofiji, poziv filozofskog mišljenja, budućnost filozofije, značenje materijalizma i idealizma, dijalektički materijalizam, ontologija Još-ne-bitka, značaj utopije, stupnjevi bitka, osnovne lozinke putovanja, odnos prirode i istorije, materija i drugo. Neka pitanja tek su lucidno dodirnuta, dok bi uz napor neka mogla da se celovitije prikažu. Razumljivo je da svako raščlanjavanje i sistematizovanje jedne razuđene misli, naročito na fragmentarnim izvorima, nosi rizik da osiromaši tu misao.

1. Odakle počinje mišljenje i kuda smera?

»Mišljenje mora negde početi.« Naravno, Bloh dobro zna da se to »negde« u različitim filozofijama na različitim mestima nalazilo.

Za mišljenje koje bi, poput Marksovog, htelo da ide daleko i da nešto menja i razvija se bitna je utemeljenost i predmetnost. Delatno mišljenje mora uvek poći iz temelja. (»Samo se odozdo uzdiže.«) Jer, što bliže nama, to bolje. Ali upravo tu postavku Bloh, u skladu sa svojim temeljnim filozofskim opredeljenjem, dovodi u pitanje, jer veruje da se »s onim Tu« u »onom življenom sada« ništa ne događa. Istina, kretanje počinje »Tu« i »Sada« u postojećoj stvarnosti, ali u filozofskom mišljenju se ne može početi od Jeste, već od »Ne-imanja«, od oskudice, od praznine, ukratko: od nadajućeg i pitajućeg. Ne-imati, dakle oskudica, prva je posredovana praznina Sada i Ništa. Iako zna da je u marksizmu Arhimedova tačka čovek ili, bolje rečeno, ljudi kao »prvo i poslednje«, on ih uzima u smislu budućnosti i mogućnosti i tako u osnovi razume jedno od temeljnih polazišta Marksove misli. (»Stanovište starog materijalizma je građansko društvo, stanovište novog je ljudsko društvo ili podruštvljeno čovečanstvo«, K. Marks, deseta teza o Fojerbahu.) Naravno, to buduće sadržano je u postojećem kao nekakva mogućnost. I ta mogućnost, to budućnosno, zaokuplja Bloha, uostalom, kao i svako mišljenje inspirisano Marksom. (»Ono je jutro važno koje se rastom ispunjuje u dan.«)

U filozofiji, konačno, odlučuje jedino predmetno mišljenje koje »nastaje sa svojom stvari«. Zato Bloh može reći da je puko

[2] Ernst Bloh, *Temeljna filozofijska pitanja*, (Uz ontologiju Još-ne-bitka), »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1978. Reč je o predavanju i raspravama: *Predgovor ili o počinjanju, Uz ontologiju Još-ne-bitka, Uvidi u nihilizam i identitet, Stupnjevi bitka, Materijalna raspodela realnosti;* E. Bloh, *Aktuelnost i utopija*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1978, *Filozofija traje koliko i njeni problemi*, br. 6/1977, *Revolt moje generacije*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1977, *O sadašnjem stanju filozofije*, u knjizi *Čemu još filozofija*, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

»unutrašnje« mišljenje »kratka ulica« i ne bi postojalo kad se ne bi odnosilo na predmet. To znači da je stvarni bitak ono gde uzročno nastupa »započinjuće« u filozofiji. Bloh pri tom skreće pažnju na to da svest koja je predmetna, dakle, odnosi se prema tom »nosećem bitku« i sama spada u ono što je uzrokujuće i temeljno u svetu. Tako on u osnovi razume značaj teorije kao momenta stalno oscilirajuće dijalektičke relacije: teorija—praksa.[3] To, bliže određeno, znači da bez »subjektivnog udela« nema nikakvog započinjanja. Ali on uvek naglašava da je u tom oscilirajućem, a ne hijerarhijskom odnosu ova dva uzrokujuća ipak odlučujuće predmetno, a ne duhovno (i u umetnosti ono umetničko živi po objektivnom, po delu), iako oboje moraju sudelovati. Ukoliko izostane jedan od ovih dvaju oscilirajućih momenata, rezultat je porazan: jedno ostaje »ispuhnutim«, a drugo »hladnim«, pa se ljudi ne tiče ni jedno ni drugo.

Zbog procesualnosti bitka i sami pojmovi moraju biti što oštrije delatni da bi znali »kamo« i »čemu«. Mišljenje uvek mora biti predmetno, ali ne u pozitivističkom smislu. Ono, po Blohu, i nema višeg poziva nego da postavi smernice delovanju tako što će, kako bi to rekao Marks, otkrivati ono što se kao mogućno zbiva pred našim očima. Tako se kritičkom i revolucionarnom mišljenju ono buduće pokazuje kao najbliže, odnosno od kritičkog i delatnog mišljenja do događenog nije daleko. Upravo tako Bloh tumači dublji smisao stanovišta novog materijalizma naznačenog u Marksovim *Tezama o Fojerbahu.*

Zato se istina u filozofiji, ali i u svakom delatnom mišljenju, i ne pokazuje kao adekvacija misli i stvari, već kao »rastuća visina stvari«. Mišljenje opstaje samo ukoliko više te rastuće visine zahvati, ako se više optereti. »Značenje jest nešto što vuče i dalje se upućuje onome što znači i što na taj način nije potpuno ovdje, štoviše, ima puninu tek u tom da je u svojem potezu i temeljnom potezu puno onoga Još-ne. Taj temeljni potez jest u dograđujućem bitkujućem potezu svagda Još-ne-bitkujućeg, a u tom vazda pokušanog bitka kao Još-ne-bitka« (str. 11).[4]

2. Osnovni predmet mišljenja je ono Još-ne, frontovi, procesi

Bitna je odlika Blohove ontologije utopije i nade sadržana u nalazu da je bitak nužno »budućnosnog karaktera«. Zato je osnovna kategorija njegovog mišljenja ono »Još-ne«, stav o tome da nede-

[3] »Marksizam i ne bi bio nikakva izmena sveta u istinskom smislu kad pre nje i u njoj ne bi bio neki teorijsko-praktični *prius* istinske filozofije: one filozofije koja dugog daha i s punim kulturnim nasleđem, na kraju krajeva, poznaje ono što je ultravioletno, to jest: one osobine stvarnosti koje su nosilac budućnosti« (E. Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu,* BIGZ, 1977, str. 65—66).

[4] Stranice u zagradama odnose se na knjigu E. Bloha, *Temeljna filozofijska pitanja.*

Digitized by Google

finitivno ima u mišljenju primat nad definitivnim. (»Sve još nedefinitivno može se sresti u Još-ne i njegovom prostoru«.)

Bloha je rano počela da privlači kategorija »još-ne-svesno-u-znanju« i »još-ne-nastalo-u-objektu«. Postavljanjem kategorije Još-ne-bitka on hoće da razreši temeljnu filozofsku kontroverzu — način na koji mišljenje biva zaokupljeno odnosom mirovanja i kretanja, stanja i procesa. Tradicionalna filozofija dugo se kolebala između Platonove i Demokritove linije, a još duže između Parmenidove i Heraklitove linije. Ova druga kontroverza delatna je i u savremenom marksizmu u odnosu prema postojećem. Na ovu kontroverzu odgovara se isključivim rešenjima. Bloh je dao poseban doprinos razrešavanju ove kontroverze time što je snažno reafirmisao kategoriju mogućnosti, tendencije, budućnosti. Kategorija Još-ne-bitak plodno razrešava tu kontroverzu. »Ono što se po sebi i neposredno zbiva tako je prazno. Ono Da u sada jeste šuplje, tek je neodređeno, kao zrijuće Ne, kao Ne čime sve kreće i započinje, oko čega je izgrađeno svako Nešto.« Time Bloh jasno potvrđuje da se u njegovoj misli dijalog između onoga jeste i treba razrešava prihvatanjem »veličanstvene objektivnosti« (Lukač) onoga što jeste, ali u specifičnoj dimenziji njegovog stalnog razaranja, dakle kao neko mogućno Jeste. To je svakako horizont Marksovog mišljenja o postojećem kao negativitetu.

Identitet Bloh razume kao odredbu »jedne dospelosti«, pri čemu ne propušta da naglasi da svaka evidentnost ima na horizontu »nepostojeće najviše dobro«. To znači da je identitet uvek i ono predstojeće, dvostrukost-mogućnost, da u njemu postoji nekakav genetičko-dijalektički napredak. Naročito kad se govori o čoveku ne može se govoriti: čovek je čovek, jer on je tek na putu.[5] Uopšte, sa sigurnošću uverava Bloh, nekakva tautologijska izjednačenost ne važi za konkretno-istorijska određenja, a nipošto za ona tipa iskaza: proleter je proleter. Jer proleter po »svojoj ljudskoj biti uopšte nije: njegov celokupni genetičko-dijalektički napredak deklarira predikat — proleter, nečim prolaznim« (str. 69). Ovo mesto oslanja se očigledno na Marksovo određenje konkretnog totaliteta kao višestruke uslovljenosti i istorijske određenosti, a bliže na ono poznato mesto iz *Kapitala*, gde Marks pokazuje nedelatnost principa identiteta na primeru stava: »Crnac je crnac — jer tek u određenim uslovima pretvara se on u roba.«

U praznom »Da« ništa nije smireno. U njemu je sadržano ono »Ne« koje je pitajuće i gledajuće. Jeste se razvija u »Još-ne«. »Ne« se javlja kao ne-imanje, nedostatak »Jeste«. (»Ne kao Ne-imanje jeste ono što ne izdržava kod sebe«.) To je tražeća, klijajuća praznina, nedostatak, a nedostatak je već po sebi nemiran. »Sve je na svetu producirano iz intenzivnog tjeranja ili volje Ne-imanja spram njegova imanja, sve proizlazi iz kretanja i rada« (str. 50). »Ne« je tako različito od »Ništa«, jer uz »Ne« ide određe-

[5] R. Garodi čovekovu stvarnost određuje takođe kao nešto što je više od postojećeg — ona je i ono što mi još nismo imali, nameravamo da budemo pomoću izbora, nade, odluke, borbe.

Digitized by Google

nje gladovanja i osećanja, nedostatak nečega, a time i napor da se to Nešto transcendira, dakle uz njega uvek ide napor da se pobegne iz tog nedostatka. Ne, kao u Hegela, nije Ništa, već početak kretanja prema nečemu. Između Ne i Ništa leži cela »pustolovina« određenja, dijalektika posredovanja i negativnosti čiji je osnov uvek u Ne, a ne u Ništa. Zato se to »N«, u stvari, u krajnjem slučaju i pokazuje kao »Još-ne«, jer se u njemu povesno razrešava. »Još-ne«, pojašnjava Bloh, određuje tendenciju, a Ništa ili Sve latenciju u toj tendenciji.

To »Još-ne«, kojemu je glad proizvodna snaga, postaje istinski istorijskim, jer ono zri, bori se, sanja, pokušava, unapred oblikuje, menja. Postojeće se Blohu pokazuje kao pojavljujuće koje je na neki način nastalo iz nekog početka. Zato bi karakter postojanja istorijskog, društvenog, ljudskog najbolje mogao da se odredi na sledeći način: *Jesam. Ali sebe nemam. Stoga tek postajemo.*

Blohova optimistička usmerenost mišljenja nije bez rezervi. Imajući u vidu brojna mračna istorijska iskustva (logori fašizma, peći za spaljivanje, indijsko spaljivanje udovica i drugo), on zaključuje da nisu sva propadanja produktivna i humana, već da postoje i »čiste noćnosti u samoj sebi«. Eksperiment mundi složen je i protivrečan, dijalektički proces i ne mora se završiti uspehom. Ta ljudska mogućnost ne pada u svakom društvu i svakom vremenu podjednako, nego se dobija samo sa stvarnom komunističkom akcijom.

Blohova ontologija obeležena je bitno idejom otvorenosti i mogućnosti. Svet mu se javlja kao veliko gradilište i eksperiment, bitak kao može-bitak. Još-ne-bitak je realno-ontologijski problem stvarnosti, ali on se Blohu uvek pokazuje kao jača, gušća realnost: stvarnost nije završena, budućnost je njeno najbitnije svojstvo. Rasim Muminović u pogovoru za *Temeljna filozofska pitanja* ovo stanovište rezimira na sledeći način: »Namjera da se dosegne ono što stoji iza sve te pojavnosti, prodre u srž pojava, nije bez mudračke smionosti i ingeniozne sposobnosti mislioca koji, imajući u vidu domete mislilačkog duha generacija, skicira ontologiju još-ne-bitka. Povezujući procesualnost svijeta sa našim ljudskim nepravovremenim počecima, što se društveno otvaraju i otkrivaju, kao i sa teškoćama što ih želje ne otklanjaju prije stvaranja uslova za njihovu realizaciju, Bloch naglašava *otvorenost* kao ontološko mjesto *mogućnosti*. Ona za njega znači ono bezobalno što ga najavljuju literarni iskazi, pojmljena dubina, htijenje lišeno stroge formalnosti, pjesničke perspektive, bezgranična prostranstva, jutarnje i večernje rumenilo, projekcije što se pružaju preko svih horizonata, uspravan ljudski hod, nova socijalna previranja i sl. Iako ne posve dokučiva, otvorenost se nazire kao puls, lirska idila, kao jezgro tendencija onog najboljeg, neizrecivog, udivljavajućeg kojim filozofiranje počinje... Da bismo se približili mišljenju koje poprima novum, odnosno prijelaz od kvanta u kvantitet, odavde u kvalitet, potrebno je da dosegnemo *tendenciju* koju Bloch naziva »energetikom materije u akciji« *i latenciju* koja

Digitized by Google

predstavlja entelehijski sadržaj materije u mogućnosti, ono *utopijsko*, dakle bitne momente dijalektičke procesualnosti.«[6]

Po svom shvatanju bitka Blohova filozofija se do kraja stavlja na stranu antitradicionalnoga mišljenja, na stranu razumevanja filozofije kao delatne misli. On je nedvosmisleno odredio da je za mišljenje posao da pokaže punoću i gustoću Još-ne i onoga što ga sprečava. To znači da je problemsko područje konkretne utopije pravi zadatak mišljenja.

Isticanje primata mogućnog nad postojećim inspirisano je prevashodno Marksovim stavovima iz *desete teze o Fojerbahu*. Ova teza, po Blohovom nalazu, jeste prividno udaljavanje od stvarnosti, ali samo zato da bi se ono buduće proglasilo za najbliže. Neki Blohovi kritičari to ocenjuju kao svojevrsni idealizam ili kao nedostajanje smisla za realnost. A u stvari Blohova ontologija Još-ne-bitka, izgrađivana na specifičnom razumevanju Marksove filozofije, hoće da bude konkretna. Ona se gradi na osnovu dijalogabilosti i bitnosti, tradicije i revolucije.

To što je u Blohovoj filozofiji bitno, kretanje, procesualnost, dijalektika Još-ne-bitka, on ne smatra svojim pronalaskom. To je, po njegovom čvrstom uverenju, Marksov pristup. »Od mladog Marksa, preko njega, ono se zaklelo znalački nadajućem pomicanju onoga Još-ne« (str. 10). Šire gledano, on je svoju ontologiju Još-ne-bitka u stvari izgradio na duhovnom nasleđu celokupne filozofije. Vraćajući se istorijskom nasleđu, on pretpostavlja Aristotela Platonu, jer smatra da Aristotelovom filozofijom dominira bitak kao proces, a ne kao gotov. U kretanju sveta Aristotel je nazreo njegovu nesavršenost, nedovršenost, odnosno mogućnost kao bitno svojstvo sveta. On ukazuje i na to da je i Hajdeger shvatio bitak po mogućnosti kao nešto što ne poznajemo do kraja, što nije puki identitet.

3. Stupnjevi bitka (različita gustoća)

Bloha takođe zaokuplja stupnjevitost bitka ili, drukčije rečeno, materijalna raspodela realnosti. To je, po njegovom uverenju, stari filozofski nalaz. Jer još Platon, Aristotel, Dekart, Spinoza, Lajbnic, Hegel i drugi gradiraju, stupnjuju postojeće. Tako je, na primer, kod Hegela predikat bitka diferenciran u stupnjevima. No Blohu se čini da mu naročito Marks daje za pravo da raspravlja o stupnjevitosti bitka. Marksu je, naime, kretanje stvarnije od stvari, baza od nadgradnje, politika je realnija od prava, pravo od umetnosti, umetnost od religije. Ne ulazeći u raspravu da li je kod Marksa baš sve tako diferencirano, Bloh je u pravu kad smatra da, uprkos gradaciji bitka, Marksu je i ono što Bloh ovde naziva manje »stvarnim« ili »realnim« takođe stvarno. Bloh istovremeno uviđa da kod Marksa upravo u odnosu baze i nadgradnje diferencijacija, stupnjevitost ili, Blohovim izrazom rečeno, gusto-

[6] R. Muminović, *Ontologija procesualnosti još-ne-bitka*, str. 124.

Digitized by Google

ća bitka ne pada ravnomerno i jednosmerno na mehanički način. Tako se, na primer, ideologija u marksizmu ne može isključiti iz stvarnosti, ona je takođe realnost (»socijalizam je ideologija radničke klase koja se bori«). Marks govori i o stupnjevima svesti, a Lenjin o stupnjevima svesti radničke klase, i to se Blohu čini plodnijim postupkom nego da se prosto govori o bitku i ne-bitku, svesnom i nesvesnom delovanju.

Polazeći od ovakvih teorijskih pretpostavki Blok uverava da stav o tome da postoje stupnjevi bitka, ili da je bitak različite gustoće, može samo prividno izgledati čudno i zapanjujuće. To je u skladu sa marksističkim temeljnim uvidom u značenje procesa i značenje svesnog momenta. On samo podseća na to da jedna »poštena nadgradnja« biva uvek toliko realna da može aktivirati ono što se uobičajeno uvek smatra osnovom, pokretačem. Iako zna da je temelj nadgradnje dat u ekonomsko-materijalnoj — tehničkoj osnovi, on uverava da to nije dovoljno. Nijedan se veliki prevrat nije dogodio bez promena u sferi ideja, odnosno ono što se zove subjektivni faktor u krajnjem slučaju omogućava revoluciju. Reformacija je, reći će Bloh, ipak bila nešto više nego »ideološki izraz dubokih promena na evropskom tržištu vune«. Slično je i sa utopijskom realnošću. Ona ima jedan drugi kvalitet, ali nije jednostavno »manje gusta stvarnost, ona je kvalitativno drukčija stvarnost«. Tako je sa umetnošću koja je nestvarna u običnom smislu reči, ali ne zato što je manje, već stoga što je drukčija stvarnost od realnosti. Ona nije, kako bi rekao pesnik, tek petao na krovu neba.

4. Utopijska stvarnost

Utopijsko u smislu kako ga Bloh razume je drukčija, kvalitativno drukčija stvarnost, a ne tek ideal. Ova se stvarnost najbolje može odrediti kao »bitak mogućnosti«. Idući do kraja, Bloh može paradoksalno zaključiti da bi se utopijska realnost, ako bi bila ostvarena, mogla nazvati »maksimumom stvarnosti«.

Podloga je Blohove filozofije nade i utopije sadržana u jednostavnom i na izgled zdravorazumskom tumačenju smisla Marksove *jedanaeste teze o Fojerbahu.* Izmena sveta o kojoj govori Marks je izmena u »nešto dobro« ili, kako bi pesnik rekao, »budućnost se ne može zamišljati izvan okvira beskrajne dobrote« (R. Drainac). Zato se Blohu kao vrhovni i najplemenitiji svetac nade u bolje javlja upravo Prometej: »Kao prometejska rečenica stoji na početku: prava *genesis* nije *fiat,* ili čak činjenica početka, nego pokušaj uz put i problem kraja.«

Utopijska svest ili svest o mogućnom i nepostojećem javlja se naročito u delovanju istorijskih subjekata, i to kao bitan činilac kretanja istorije. »Ono što je skriveno u tamnom realizirajućem svetu, ono nepronađeno i nerazriješeno, ujedno je tako ciljni uzrok svijeta, njegova utopijska entelehija — *bit svijeta*

Digitized by Google

jeste na fronti. A samo na takvom svijetu koji se uvijek iznova nastavlja unaprijed, jeste čin« (str. 73).

Utopiju prihvataju i oni koji su zadovoljni postojećim, a kamoli oni koji nisu zadovoljni. Jer, kako bi se moglo zapažati nesavršeno kao takvo kad ga ne bismo uspoređivali sa »neizbežnom misaonom slikom nečeg savršenog«. Tako se osećanje granice javlja kao uslov da se ona pređe. On čvrsto veruje da današnji zamkovi na oblacima mogu postati solidna osnova sutrašnjice. Sumarno rečeno, civilizacijska uloga utopijskog, misaonog, kulturnog nije manja od ekonomskog faktora i nije »samo jednom aktivirala bazu«. Naravno, svaka nada i svaki san moraju biti konkretni, odnosno mogu se ostvariti samo ako se priključe, ili oslone na neku objektivnu tendenciju i po njoj se ravnaju.

Konkretna utopija određuje na temeljan način svaku epohu i predstavlja probni kamen za svako temeljno mišljenje. »Vidjeti kako je nedostatna većina svijeta, s promijenjenim znanjem, dakle, kako bi svijet mogao imanentno postati drugačijim, i snošljivijim u nebitnom i domaćim u bitnom, što je umna praksa ontologije Još-ne-bitka.« Zato mu se s pravom čini da Marksova ekonomska analiza ne rezultira ekonomizmom, već utopijom koja postaje konkretnom.

Bloh zna da ovakvo jednoznačno isticanje utopijskog »dugog pogleda« nameće pitanje da li se to tiče većine kojoj mnogo toga gori pod noktima. On veruje da, uprkos tome, ima smisla uperiti i ovakve »duge poglede« u istoriju, jer se kratkoročnim i lokalnim merilima ne može zasnovati delanje ka budućnosti. »Upravo na tom utopijskom zlatnom temelju zacrtani su svi naši dobro djelujući čini, zacrtano je rješenje savršenih umjetničkih djela, zacrtane su sve religijske slike koje nisu praznovjerne, nego sadrže čovjeka, oblikuju spas. Da, svijet u cjelini, u svojem *teškom* procesu, u svojem trajnom *svojstvu eksperimenta,* tako je u radu od kojeg je ljudski rad samo posljednji čin te odiseje. Sam svijet odavde viđen nosi natpis, *per aspera;* on je u cjelini krajnje laborirajući laboratorijum *possibilis salutis.* Ovdje još ne stoji natpis *lascite ogni speranza* osim nad ulazom u uništenje bez dijalektičkog ostatka, u vlastodrštva obuhvatnog Ništa, s pijeskom uvijek iznova rastućeg otuđenja, okusom gluposti, katastrofom uzaludnosti« (str. 18). Za filozofsku misao tu je sadržan zahtev za oslobađanjem od anamnesisa i za osvajanjem budućeg i zato Bloh ističe Hegelov stav da je jedna misao toliko duboka koliko moći širenja ona sebi pripisuje.

Utopija je naprosto objektivna mogućnost realnosti, drukčija, zadata struktura mišljenja i delovanja. Po Blohu, u određenim savremenim uslovima utopija je nužan izbor, čak uslov istinitosti mišljenja i odnosa prema političkoj sferi. Istina, on zna da je ideja utopije bliska hrišćanskom značenju, ili da tako može izgledati, ali on uverava da ona nije nikakvo bekstvo u irealnost, već da prevashodno pretpostavlja objektivne mogućnosti realnog i borbu da se one ostvare. »Jedna filozofija je istinita ili nije ni-

Digitized by Google

šta. Kategorija utopije se već nalazila u marksizmu, ja sam je samo razvio i obogatio. Izvesno je da se u moje delo upliće i uticaj hrišćanstva; Apokalipsa svetog Jovana uvek je na mene vršila snažan uticaj. Pristupio sam problemu utopije u njenom odnosu prema posvetovljenoj eshatologiji, to jest prema životu i smrti, i to u kontekstu revolta protiv varvarstva rata. Čitava ta epoha, sa ekspresionizmom na čelu, težila je novom životu, novom čoveku — od slika Frantza Marca do muzike Malhera. Ono što sam tada napisao i danas je punovažno. Princip nada je i danas istinit, i mislim da utopija, politička utopija, ostaje fundamentalna kategorija našeg doba. Ko bi pomislio, pre nekoliko godina, da je kraj diktature u Grčkoj ili Portugaliji tako blizu. Ko bi i pomislio da će jedan mali narod, kao severnovijetnamski, pobediti američku ratnu mašinu.«[7]

U jednom od svojih poslednjih istupanja Bloh je opet uveravao da je filozofija utopije i nade bitno Marksovo opredeljenje. Naravno, nije reč ni o kakvom biblijskom marksizmu, već o smislu zalaganja za drukčiju društvenu stvarnost, drukčiju humanu zajednicu ljudi. On uverava da Marks u *desetoj tezi o Fojerbahu* upravo hoće reći da svet već odavno poseduje san o jednom boljem svetu i da o tome mora posedovati svest da bi ga i stvarno posedovao. Time se mišljenju daje najveća snaga, ali i najveća odgovornost. Ali Bloh nije jedini koji je zagovarao kategoriju utopije i mogućnosti. Lukač je u kategoriji objektivne mogućnosti afirmisao kategoriju utopije i povezao je sa perspektivama Oktobra, i tako je učinio bliskom. I Program SKJ, slédeći svesno revolucionarni i antidogmatski karakter marksizma, stojeći, dakle, *contra omega motiva* (motiva kraja), bez patosa ističe nužnost budućeg i stvarnost budućeg: »Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još ljudskije.«

•

5. Putovanje

Ono Još-ne u stvari je putovanje. Osnovne lozinke putovanja su: front, novum i materija. Front je vreme u kojem živimo i delujemo prema budućnosti. Još-ne započinje kao front, otvara se kao mogućno novo, a materija je supstrat mogućnosti koja klija u Ne. Novum se zbiva i temelji u realnoj mogućnosti, ali kao nešto što još nije bilo, a o čemu je postojao »bar jedan san«. Blohovo Još-ne ima na umu, pre svega, istorijsku stvarnost. »Realna mogućnost i sama jedino mogućnost materije... materije koja je, doduše, daleko od ahistorijske klade, vrlo utopijski nabijena« (str. 24).

Svet stoji u svojevrsnom laboratorijumu Još-ne-rešenja.[8] U tome je osnovna, ili čak jedina aporija isprepletenosti bitka kao

[7] E. Bloh, *Revolt moje generacije*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1977.

[8] Značajno delo Blohovo je indikativnog naslova: *Experimentum mundi*, »Nolit«, Beograd, 1980.

Digitized by Google

Još-ne-bitka. Jer Još-ne-bitak pripada samo putovanju, a ne završetku. »Logički rečeno: neko Još-ne puno moguće pojavljivalo bi se tada samo u problematičnom sudu, ne, međutim, u asertoričkom, kao sudu ustanovljene zbilje« (str. 20). Ova filozofija zato nužno ide preko definitivnih rešenja ka besputnome, ka traganju: čovek ima povest upravo po postajanju, po tome što se nalazi na putu. Istorija traži čoveka-lutalicu, krčioca puteva. Ono što jeste uvek je na putu, ono je uvek u tendenciji. Iz postajućeg uvek se uzdižu otvoreni frontovi i procesi koji savlađuju otpore. Ne bi bilo procesa i kretanja kad ne bi bilo »nečega što ne bi trebalo biti«. Dosledno početnom, Bloh tvrdi da se samo odozdo uzdižemo, ali da »ničeg nema ovde, ali je prema nečemu«. Zato mu se kao bitan zadatak mišljenja i pokazuje, kako on to naziva, inficiran modernom tehničkom terminologijom, da pretiče levom stranom.

Nema delovanja ili putovanja bez nade, bez dominantnog modusa bitka dobre mogućnosti. Ali ni nada ni ono buduće nisu jednako dati u svakom Jeste, nego se dobijaju sa stvarnom delatnošću i borbom ljudi, sa stvarnom komunističkom akcijom. Putovanje, kao stvarna komunistička akcija, pretpostavlja u polemičkom smislu, poput Marksa, da nikakav stepen kapitalističkog razvoja, bogatstva i tehničkog napretka ne može rešiti čovekovo pitanje. To je, po svojoj suštini, svesno, revolucionarno menjanje osnova klasnog društva. Bloh je tu jednoznačan: ono što je humano ne pada svuda i u svakom društvu »kao unutrašnja nema opštost«, ono uopšte ne stoji u bilo kakvoj postojećoj opštosti, ono se, naprotiv, nalazi u teškom procesu i dobija se jedino zajedno sa komunizmom kao revolucionarnim pokretom.[9]

Svaka je tendencija, u stvari, ljudska produkcija. Time Bloh hoće da naglasi da se ono buduće ljudsko, što se u marksizmu najčešće određuje kao komunizam, treba da shvati kao kontrapunkt onim odnosima koji se sami od sebe dinamički menjaju. Svako vreme nosi u sebi novi svet, neku objektivnu mogućnost koju treba realizovati. Zato i svaka epoha stvara svoj revolt ili ono što ljude navodi na napredovanje. Zato nas Bloh uverava da čovek, posebno marksist, »nema pravo da bude pesimist«. Još 1924. godine povodom Lukačeve knjige *Istorija i klasna svest* on je smatrao nužnim da se dokazuje da je mogućnost promene data i da se traga za Arhimedovom tačkom pomoću koje bi se preokrenuo »ovaj isto toliko tegoban kao i posve nestvaran svet«. I to paralelno sa ocenom da je situacija u radničkom pokretu bila teška. »Zapad je u zastoju, proleterski pokret Nemačke takođe životari u žabokrečini ove zemlje, koja trpi beskonačne krize, a nema snage za preokret...« Pa ipak je on zaključio da je situacija neprekidno revolucionarna, jer onu prividnu ravnodušnost neće ukinuti kapitalizam sa svojom eksplozivnom praznином i sa staračkim krstiteljskim nagonom, a niti ono zagušljivo, izopačeno neshvatanje fašizma. Ma koliko mu tok revolucije iz-

[9] E. Bloh, *Marksove teze o Fojerbahu*, str. 36.

Digitized by Google

gledao zapretan, usporen i krivudav, njemu je bilo evidentno da je to putovanje ipak nužno, jer se ništa ne vraća nazad, pa makar krivudavi tok revolucije »iziskivao i celo stoleće«[10].

Kakva je uloga misli na putovanju? Temeljna misao — a on ima na umu revolucionarnu, budućnosnu usmerenost marksizma — jak je magnet uperen u našu budućnost, u budućnost sveta. U horizontu ovako postavljene uloge filozofije marksizam se javlja ne samo kao kritički sud o postojećem, već i kao delovanje u postojećem prema mogućnom. Kao mišljenje o mogućnom marksizam nastupa istovremeno kao mišljenje revolucije u njenoj širini i dubini, istovremeno kao front, novum, kao magnetna igla uperena u budućnost. Arhimedova tačka marksizma i marksističkog putovanja u budućnost je kod Bloha određena široko kao znanje koje se odnosi ne samo na prošlo, nego, pre svega, na ono što u čovekovom svetu tek predstoji, a u tome ono što se u našem vremenu ne može zabašuriti je priroda društvenih odnosa, bliže — položaj proletarijata.

6. Kritika filozofije paseizma

Prirodno je da zbog svega što implicira Blohova filozofija on mora da zauzme jednoznačno kritički stav prema filozofiji koja stoji na stanovištu postojećeg ili prošlog, odnosno ne može da dođe do onog mogućnog, budućeg.

Idući za osobitim nabojem *desete teze o Fojerbahu*, on posebno kritikuje sistematiku idealizma, naročito Hegela, zbog fiksiranosti za postojeće i prošlo. Takvom filozofijom vlada duh paseizma, prošlosti, sećanja, anamneze. Još u *Tibingenskom uvodu u filozofiju* on je primetio da, uprkos zalaganju za promene, Hegelovom filozofijom vlada »omega motiv«, motiv kraja. A upravo ideja kraja i anamnesisa označuje ne-utopiju u dosadašnjoj filozofiji, preziranje promene i novog. U njoj se bitnost raspoznaje kao bilost. Naime, prikaz razvitka kreće se u idealizmu kao nešto što se dogodilo i što se misaono dovodi do kraja. Tu, kako je Bloh našao u delu *Subjekt-objekt*, cela sistematika razvitka ima princip kraja kao već postali i uspeli, naime postavljen kao realan. »Tom ontologijskom hipostazom najposlije se isto tako prikriva otvorenost, kao i konkretna praksa novoga.«[11] Kod Hegela, na primer, istorijski proces dobija ontološki rang, ali se sve to naposletku pretvara u »restaurativni cirkulus, u kojem se kraj prepliće s početkom, kao da se zapravo ništa nije dogodilo«[12]. Tako taj razvoj ostaje bez budućnosti. Zato Bloh tvrdi da je za staru filozofiju znanje bilo ono što se bavi onim pro-

[10] E. Bloh, *Aktuelnost i utopija*, »Marksizam u svetu«, br. 11—12/1978.

[11] E. Bloh, *Subjekt-objekt*, 1959, str. 385.

[12] Takvu primedbu Hegelu je uputio Marks još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima (1844)*.

Digitized by Google

šlim; ona je odbijala da misli o onom otvorenom Još-ne-bitka; Marksova misao, naprotiv, upućuje na ono buduće.

Bloh rezimira retrospektivu filozofije *anamnesis*. Još je Platon u *Menonu* znanje sveo na sećanje duše, na ono što je ona doživela u carstvu ideja. Ta ukletost misli doseže do Hegela i kulminira u njemu u ideji sumračne Minerve. »Kod Platona je nastajanje naprosto strano idejama, bez obzira na neke druge zametke, kao, na primjer, u kasnom *Sedmom pismu;* kod Hegela se svjetska povijest odvija u vječnom slijedu scena utvrđenih isto tako vječnim logosom. Anamnesis — kod Platona anamnesis onoga tko filozofira, kod Hegela anamnesis samog kosmičkog procesa — na taj je način ono nazad bez budućnosti i suprotstavljeno novumu, nazad koje je svoje filozofe uvijek nanovo tjeralo u reakcionarnu statiku« (str. 74). Ta zaokupljenost prošlim, anamnesis, označava »ne-utopiju« u dosadašnjoj filozofiji ili čak sredstvo da »front« i »odluka« ne dođu do svesti. Idući do kraja u svojoj kritici, Bloh veruje da je anamnesis u stvari metod u kojem su promena i budućnost prezreni.

Ontologije koje negiraju kategoriju mogućnosti boje se budućnosti i streme zaključenosti ili arhaizmu. Zato Bloh misli da filozofija koja ne vidi to buduće samo »apsolutizuje bezizglednost«. Tako je on u jednom trenutku (posle drugog svetskog rata) građanski način mišljenja ocenjivao po preovlađujućoj neverici u zadatak, u smisleni položaj čoveka u svetu ili po »neverici u razumna čovjeka i njegov rad«[13]. Na toj osnovi je i njegovo jednoznačno odbijanje stavova teoretičara frankfurtske škole (»Nikad nisam prihvatio njihov pesimizam... Oni imaju samo pesimističku teoriju društva«)[14]. Nasuprot njima, Bloh ontologiju uvek razume kao »realno-mogući utopikum«.

Da li time što snažno ukazuje na pogled u budućnost i kritikuje stanovište paseizma Bloh odriče svaku vrednost sećanju ili možda dozvoljava da sećanje pod određenim uslovima bude dragoceno? O ovom drugom je reč. Ali samo ako u njemu ima pretpostavljenog onog prvog — pogled u budućnost, neka klica budućnosti. Bloh priznaje, naime, više vrsta sećanja, ali zna da ono prošlo vredi samo ako nosi novum, a ne vredi tek po sećanju. Zapravo, on uvek misli na »utopijski nabijeno sećanje«, što bi trebalo jednoznačno da pokaže da nisu sva sećanja i sva pozivanja na prošlost smislena i, konačno, da je utopija uvek iznad sećanja.[15] Bloh poznaje i priznaje sećanje, ali kao opomenu i

[13] E. Bloh, *O sadašnjem stanju filozofije*, str. 35.

[14] E. Bloh, *Revolt moje generacije*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1977.

[15] »Kao kriterij i konstituens onoga što se i nemalograđanski može nazvati kulturnom baštinom, a bolje rođenjem svake antike iz duha njezina novuma, važi, dakle: samo za onim se može naknadno produktivno posezati što isto tako poseže napred u naš tok vožnje; tako sve što istinski informira čovečanstvo putuje na istoj lađi. Tako se pokazuje — govoreno primjereno cilju — da je svako značajno obznanjivanje, bilo tisućama godina staro, ili tek upravo na tomu

Digitized by Google

nadu, kao ukazivanje na ono Još-ne, i taj je nalaz za mišljenje odlučujući. (»Jer ne može se strijeljati u prošlost, nego misaono samo u ono kasnije, u budućnost« — str. 77.) To znači da se i sećanje mora promišljati, ali radi onog budućeg. Vreme je, konačno, i za sećanje i za nadu prostor povesti, ali za sećanje prostor »spaseno-sačuvane povesti«, a za nadu »spasonosno unaprijed tjerajuće povijesti«. Zato samo utopijska svest i nada mogu u sećanju ukazati na ono što u prošlom nije obavljeno.

Ne odbacujući svaku vrednost sećanja, ili onoga što obično zovemo tradicija, Bloh istovremeno nalazi da ono nije jedinstveno, već uvek diferencirano na konzervativnu i revolucionarnu tradiciju. On sećanje zato procenjuje s gledišta mogućnosti da otkrije nešto novo. »Sve što izostavlja nadu iz sjećanja, od romantike pa sve do historizma samo zatajuje nadu iz koje sjećanje dobija svoju snagu protiv prolaznosti« (str. 80). Zato mu smeta puki istorizam kojeg se više ništa ne tiče, on je sve zamenio za ugaslo. Dakle, samo sećanje koje je opomena komplementarno je promišljenom nadanju.

Filozofsko mišljenje, više no bilo koje drugo, nosi kao svoju imanentnu potrebu da sebe preispituje, da iznova promišlja svoja osnovna polazišta, sistematiku rešenja. Filozofija, iako je sa svojim delatnim predstavnicima bila upućena na ono što nadolazi, živi i sa svojim nasleđem. I pored svih novotarija, pomodnosti, efikasnog razvoja nauke, brojnih redukcija, ideja o »kraju filozofije«, nijedan problem postavljen od najranijih filozofa nije prestao da bude legitiman. Neke epohalne orijentacije (starogrčka misao, renesansa, novovekovna filozofija, nemačka klasična filozofija i druge) bile su delotvorne ili prestajale da to budu zavisno i od toga koliko su uspevale da očuvaju i pomeraju u sebi ono kritičko, celovito, anticipatorsko mišljenje. Takođe, sve velike filozofije iskazivale su izuzetan smisao za integraciju, preispitivanje i savladavanje filozofske tradicije. U tome su izuzetni primeri Aristotela, Hegela, Marksa, konačno svih onih koji su na neki način omeđivali određene filozofske epohe.[16]

Marksizam, od Marksa pa dalje, preko drugih značajnih mislilaca i celine pokreta, pokazuje izuzetan i duboki smisao za kulturno nasleđe, i to kroz dijalog sa svojom istorijom i istorijski najdelatnijim misaonim orijentacijama i pokretima, i za otkrivanje onoga što je delatno u njima u jednom savremenom i budućnosnom smislu. Zato sa marksizmom žive i njegove misaone pretpostavke (»izvori«), a dijalog sa njima i danas traje.

---

da bude tu, zaposleno s onim *utopijskim zlatnim temeljem* na koji su nanesena, na kraju krajeva, velika umjetnička djela i ne samo ideologijski vezane religije, najneiscrpnije kršćanstvo« (E. Bloch, *Temeljna filozofijska pitanja*, str. 26).

[16] O filozofskom značenju istorije filozofije i kontroverzama prema misaonom nasleđu u filozofiji u nas je posebno pisao Veljko Korać u knjizi *Filozofija i njena istorija*, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

7. Sadašnjost se, ipak, ne može zabašuriti

Konkretna utopija može nastati i razvijati se samo u meri u kojoj »analiza društvenog razvoja i njegovih porivnih snaga uvijek nanovo razotkriva uvjete mogućeg ozbiljenja«.

To bliže znači da svako mišljenje o mogućnosti ili mišljenje Još-ne mora poći od »našeg Još-ne«, od čoveka. Istina, Bloh zna da je to najteže, iako je najbliže. Njegovim jezikom rečeno, potreban je »najduži dalekozor« da bi se otkrilo najbliže. Time Bloh izriče stečenu mudrost ljudske istorije: sadašnjost, postojeće teško se rastvara u mišljenju. Zato nije slučajno što se mišljenje radije bavilo sobom (ono je bilo samo »određeni sistem u odnosu na druge određene sisteme«, Marks), ali nije stupalo u odnos sa svojim vremenom. Marks je filozofiji postavio zadatak da stupi u uzajamno delovanje sa svojim vremenom, i to ne kao *post festum*, naknadno mišljenje, već kao unutrašnji kritički moment izmenjivog sveta. Tako mišljenje postaje savremeno i delatno.

Filozofija mora dostići nivo same aktuelne važeće stvari: pravilna je ona misao koja pokazuje šta se ovde i sada radi. Tako Bloh mišljenje uvodi u zbivanje, i to kao najviši »oblikujući« izraz same stvari.

Filozofija koja je usmerena prevashodno na ono buduće, utopijsko, ne može da preskoči sadašnjost, jer buduće je iz sadašnjeg. »Aktuelnost i utopija nisu suprotnosti, nego je Sada jedina tema utopije, kad god ovu shvatamo kao stalnu težnju za odbacivanjem maski, ideologija, usputnih mitologija, kao slutnju u Sadašnjosti sadržane tendencije i njene skrivene osobenosti, adekvacije procesa«[17].

I svakodnevnica je puna filozofskih problema Opšteg. To opšte se, međutim, ne sme zaustaviti u praznim slikama i banalnostima. Zato Bloh može upozoriti da svi oni koji bi da zaista menjaju i da razvijaju istinito mišljenje moraju imati na umu znamenitu rečenicu Isaka Babelja: *banalnost je kontrarevolucija.*

Ali pravi problem filozofije nije samo u tome da se javljaju veliki filozofi, već, pre svega, u tome da se stvarnost razvija osmišljeno. Drukčije rečeno, filozofija, po Blohu, počinje da biva interesantna tek kad, »bez igrarija s plitkošću, postaje filozofija bez vlastitih imena«. To novo mišljenje kao delovanje dolazi samo iz »uzlazećeg života«, sa onima koji hoće da deluju. Tu Bloh ponavlja Marksov bitan polazni stav da zauzimanje stanovišta budućnosti kao stanovišta delatnog humanizma i filozofije kao delotvorne misli pretpostavlja i otkrivanje drukčijeg socijalnog nosioca — interes koji sada i ovde ima potrebu za saznavanjem i delovanjem. »Samo onaj koji dela može tu da shvata i upravo samo ukoliko dela, ukoliko hoće da dela. Zacelo, mišljenje prethodi i dopušta da neki mogući tok apstraktno prevagne, ali — izvesno — ipak ne preko sledećeg koraka koji tek treba da prak-

[17] E. Bloh, *Aktuelnost i utopija.*

Digitized by Google

tično bude učinjen. Ispravno mišljenje je samo ono koje polazi sa stanovišta onoga što ovde i sada treba da se učini.« Na ovom mestu lako se prepoznaje klasično marksističko stanovište o klasnom interesu kao bitnom momentu razvijanja teorije, bliže — o interesu proletarijata koji sadrži najmanje prepreka za osvajanje celovite istine o svetu.

Kad je reč o odnosu prema sadašnjosti marksizam se mora zato držati kao posvuda nadležna »hermeneutika« zbivajućega, jer je već Marks jasno postavio zahtev filozofiji da uspostavlja »istinu ovoga sveta«. Razumljivo, da bi marksisti mogli biti na nivou budućeg i sadašnjeg, oni se moraju oslobađati »nedužnog neznanja o Marksu«, o drugim misaonim orijentacijama, i, nadasve, o svakoj konkretnoj stvarnosti, njenim specifičnostima, mogućnostima, granicama.

8. Dijalektički materijalizam nije isto što i mehanicistički i naturalistički materijalizam

Nije mali broj autora, u svetu a i u nas, koji Bloha olako svrstavaju u idealiste ili u ne-materijaliste. Zato ima smisla podsetiti na njegove stavove o materiji i o kontroverzama povodom »dve osnovne linije« u filozofiji.

Njegov je temeljni stav da se ne može napuštati tlo materijalizma, jer ono što on hoće naročito da afirmiše, naime objektivno realna mogućnost, ima svoj supstrat u materiji.[18] Zato je za bliže objašnjenje Blohovog materijalizma od značaja upravo njegovo tumačenje kategorije materije. Prva je izvesnost u tome što on hoće da se odvoji od mehanicističkog i anorganskog materijalizma tipa materijalizma XVIII veka ili onog koji je postavio Šeling.

Za razliku od onih filozofa koji poriču svaku razvojnost u prirodi, Bloh uverava da i anorganska priroda, a ne samo čovekova priroda-istorija, ima svoju utopiju, odnosno da takozvana mrtva priroda nije mrtva klada koja ostaje uvek ista, nije leš, nego prostor zračenja i figura čija se supstancija tek oblikuje. Šta je onda materija? Bloh je ovako definiše: »...ona nije mehanička klada, nego — u skladu s impliciranim smislom aristotelovske definicije materije — kako po-mogućnosti-bitkujuće *(kata to dynator)*, dakle, ono što uvjetima, historijsko-materijalistički, određuje ono što se uvijek može povijesno pojaviti, tako i *u-mogućnosti-bitkujuće* (bitak) *(Dynamei on)*, dakle, korelat objektivno-realno-mogućeg, ili čisto bitkovnog: supstrat mogućnosti dijalektičkog procesa. Ono klija, kao što je bilo rečeno, u Ne, rađa se iz Još-ne, nosi, puni i obuhvaća sve. Sve, dakle i sebe samo. Materija je pokrenuta time što je u svojem i za sebe otvorenom

[18] O kontroverzama marksističkog materijalizma videti: Alfred Šmit, *Materijalizam, marksizam, kritička teorija*, »Marksistička misao«, br. 1/1981.

Digitized by Google

mogućem isto tako nedonošeni bitak u nije pasivna kao vosak, nego se kreće formirajući samu sebe, isformirajući se« (str. 31).[19]

Uporedo sa ovakvim objašnjenjem materije Bloh uvek ima na umu da ono stvarno buduće dolazi istinski tek s čovekovim aktivnim postavljanjem. Bloh time jasno pretpostavlja različitost prirode i istorije. A istoriju izdvaja iz prirode, pre svega, ljudska akcija, praksa, svesni moment i zalaganje za nešto. Razvoj u čovekovom svetu pretpostavlja aktivnu intenciju i svrhovitost. Nadalje, bitna odlika istorijske sfere bliže kulture je »proba«, »stvaranje novog«, jer ona (kultura) vredi samo ako je riznica značenja koje ukazuje na neko utopijsko opšte.

Blohu je tako izvesno da su priroda i istorija egzistencije različite gustoće, ali on od toga ne pravi hijerarhiju niti, pak, poriče prirodi svojstvo procesualnosti. On čak misli da je ono počinjanje »ne-imanje« poreklom iz »neposrednog *existere* u celokupnom svetskom procesu«. Ali ono što je presudni akt »Ne-imanja«, procesualnosti, dijalektike i odnosa prirode i istorije sadržano je u ljudskom radu. (»Presudni akt, međutim, koji rastući mijenja svjetovno-bitkujuće do spoznatljivosti njegova bitka, jest prepušten ljudskom radu — kao granični pojam njegova zadatka« — str. 18.) Jer, osnovna dinamička svojstva materije otkrivena su čovekovom praksom (relacija čovek — priroda, čovek — čovek). Ova relacija, konačno, osnova je istorije. Još je Marks jasno utvrdio da je rad osnov iskustva, otkrivanja i menjanja sveta, a istorija koju ljudi izgrađuju svojom delatnošću prava je ljudska priroda. Na toj liniji mišljenja Bloh može konstatovati da u praksi čovek udružuje čulo i mišljenje, delatnost i cilj i tako dospeva do suštine materije, do njenih protivrečja i, konačno, do onih mogućnosti koje su u stvarnosti (prirodi, istoriji, misli) sadržane.

Utemeljujući materijalizam, Bloh je našao da je još u antici materijalizam prerastao u revolucionarni aktivizam upravo uspostavljanjem relacije teorija — praksa, a da je idealizam (na primer, u Platona) istovremeno »ontologijska ideologija gospode«. No Bloh dobro zna da se materijalističkim polazištem, uostalom kao ni idealističkim, ako se ostane samo na njihovim opštim stavovima, ne može rešiti nijedan problem. Bloh lucidno primećuje dogmatizam idealizma i dogmatizam materijalizma uvek kad oni svoja polazna stanovišta ne uzimaju kao problem, već kao rešenje. Zato on preporučuje da je korisno da se s idealistima konsultujemo o pojmu materije, a s materijalistima o pojmu ideja i jezika, jer ih oni uzimaju upravo kao ono što zbunjuje, dakle, kao problem, a ne kao rešenje.

---

[19] U pogovoru za *Temeljna filozofska pitanja* Rasim Muminović pokazuje da je za razumevanje Blohovih postavki o materiji od značaja Avicemini objašnjenje materije kao nečeg nenastalog, što pretpostavlja mogućnost nastajanja različitih formi. To znači, zaključuje Muminović, da pojam materije sadrži u osnovi ono »mater« — plodotvorno krilo sveta, raznovrsnost i jedinstvo sveta.

Digitized by Google

Bloh se opredeljuje za dijalektički materijalizam koji ne bi bio prosto suprotnost idealizmu i materijalizmu dotadašnje filozofije, već njihovo stvaralačko prevazilaženje. On upozorava, imajući na umu kontroverze i odbacivanje samog termina »dijalektički materijalizam«, da se dijalektički materijalizam ne poznaje dovoljno, već se zamenjuje sa mehanicističkim ili naturalističkim, a onda se u ime toga odbacuje. »Postoji, naime, ono udobno zadovoljavanje koje se na sve strane dopunjuje starim formulama, koje tako malo poznaje dijalektički materijalizam, to jest nije sposobno da ga prihvati u filozofijskom, pa ga u cijelom opsegu zamjenjuje mehaničkim. Uzalud ovdje Marx taj naš, najvažniji, svijet nije sveo na atom, ili pak na majmuna nego na ekonomijsko-društveni odnos čovjeka spram čovjeka i spram prirode, na posve nemehanicističku dijalektiku tog odnosa i uzalud je izjavio da je korijen svih stvari čovjek. Čisto ekonomističkog traženja korijena bilo je nakon toga dosta, neke vrsti mehanistike u historijskoj odjeći, ali dijalektika ne bi bila zbiljska kada ne bi pokazivala društveni bitak i svijest, svijest i društveni bitak, bazu i nadgradnju kao trajno isprepletene« (str. 28).

Za Bloha je jedan od polaznih stavova onaj da s čovekom stupamo u istoriju. Upravo je ono novo što donosi »istorijska materija« obeleženo kao trošenje čovekovih kreativnih snaga, praksa kao stalno oscilirajući odnos subjekta i objekta. Čovek i njegov svet su otvoreni i nezavršeni. Mogućnost se zato pokazuje kao bitno određenje čoveka i istorije. Zbog toga, po Blohovom nalazu, one filozofije koje zanemaruju odlučujuću ulogu čoveka u stvaranju istorije nužno završavaju u metafizičkoj zatvorenosti, u ontološkoj hipostazi kraja. »Najjači subjekt, pa iako još nezauzeti, ključni položaj spram svekolike *natura naturans*, jest čovjek. Stoga dijalektika, iako delatna u svakom zbivanju, raste s napredovanjem ljudske povijesti. I iz toga se nadaje, unatoč svojoj rastućoj moćnosti onog Ništa, u ophodu djelatne dijalektike ipak ne bez utjehe: ono što subjekt-objekt-identičnosti, koje stoji u svakoj pozitivnoj nadi, jest humanumu najbliže. Svjetlija moćnost umjesto moćnosti Ništa zove se dijalektika, a potpuna identičnost njezinih svladanih protivurječja, koja je tek sasvim utopijska, zove se: još nenastali ljudski lik u svijetu, kao svijet« (str. 64). Arhimedova tačka marksizma jeste zato čovek shvaćen kao vlastito postavljanje i vlastita projekcija.

U nekoj vrsti mogućnog celovitog stava o genezi dijalektičkog materijalizma Bloh će istaći da je ovaj novi materijalizam nastao sa Hegelom u sebi, dakle sa dijalektikom koja sve »čvrsto postojanje rastvara u tečnost«, dalje sa zahvatanjem čovekovog sveta i, najzad, kao materijalizam »unapred«. Do Marksa, pak, uverava nas Bloh, bio je poznat samo materijalizam unatrag koji je analizirao postojeće i prošlo. Marks je tome dodao »otvoreni materijalizam«, »materijalizam unapred«. To novo Marks je jednoznačno nagovestio u *desetoj* i *jedanaestoj tezi o Fojerbahu*. Na osnovu svega, ovaj materijalizam može dijalektičko jedinstvo postojanja shematski da predstavi na sledeći Blohov način: Ne

Digitized by Google

je nulta tačka, Još-ne je utopija, Ništa ili sve je jezgro. Ali to je ipak samo jedna shema koja bi lenjom mišljenju omogućavala da se snalazi. Ova shema, međutim, nije ključ. Ovakve i slične sheme u marksizmu imaju samo karakter »upućujućeg natpisa«, a nisu ni poluga za definitivno objašnjenje sveta ni poluga za konstituisanje istorije. Ovim odbijanjem da se marksistička polazišta uzimaju kao gotova rešenja Bloh jednoznačno ustaje protiv svakog zatvaranja marksizma u gotova znanja i apriorna rešenja. Ove »postavke« ili »natpise« on hoće da predstavi samo kao osnov za dalja, dublja i delatnija odgonetanja, istraživanja i traganja.

Marksizam je omogućen definitivno tek dijalektikom, odnosno sposobnošću da se oslobodi neposrednih fakata života i da im suprotstavi ono buduće. Marks je prvi filozofiji eksplicite postavio zahtev da izađe preko granice teorije i preko granica postojećeg sveta i da tako postane bitan moment ukupnog čovekovog društvenog delovanja, izgrađivanja budućeg istinski ljudskog sveta. To je Marksu bilo mogućno jer je istovremeno otkrivena stvarna negativna strana građanskog društva — proletarijat i njegova revolucionarna uloga.[20]

9. Filozofija traje koliko i njeni problemi

Bloh uverava da je filozofsko mišljenje stvarni uslov istinski delatnog mišljenja o mogućnom, jer bez njega kao celovitog, kritičkog i anticipatorskog mišljenja ne može se stvarnost shvatiti kao događanje. »To mišljenje mora, doduše, biti najviša visina, most onome što se u njemu mni, filozofija ima taj stil, ona se ne zbiva na divanu statističkog, ili sociologijskog, ili makar egzistencijalnog promatranja. Ona je u svojem najboljem aktivna metafizika, samo tako presreće nečuvenu, čak strahovitu tajnu opstanka, tu samozagonetku svijeta i nas u njemu. Ono što se inače može reći, čak i najšareniji detalj, svodi se na to, tek odatle pravilno obasjava dane i etape. I to dolazi iz cjeline koja još, doduše, nije istina, ali bez čijeg dosega nema istine. Od Aristotela postoji filozofiranje kao univerzalno« (str. 34).

Filozofija je nužno na »frontu eksperimenta sveta« ili je puka apologija postojećeg. Uostalom, Bloh je na jednom mestu zapisao da se filozofija može iskazati sledećim glagolima (trajnog oblika): *tražiti, promicati, usavršavati,* u svetu protiv sveta i njegove puke činjenične istine. Zato Bloh odlučno odbija teze (Husserla, Hajdegera, Habermasa i drugih) o tome da je došao »kraj filozofije«. On čak misli da bitak kao predmet filozofije još nije

[20] Zato je Markuze mogao opravdano zaključiti da su istorijske okolnosti promenile situaciju filozofije i svega mišljenja: »Od ovog stupnja dalje sve mišljenje koje ne pokazuje svijest o korjenitoj lažnosti utvrđenih oblika života — pogrešno je mišljenje. Odstupanje od toga sveobuhvatnog uslova nije samo nemoralno: ono je lažno« (H. Markuze, *Um i revolucija,* Sarajevo, 1966, str. 14).

Digitized by Google

ni prezentan a kamoli izgubljen. U jednom razgovoru (posthumno objavljenom) Bloh je taj svoj stav bliže objasnio: »Ne verujem u to da je filozofiji »došao kraj«. To, uostalom, nema nikakve veze sa verom, mada je ubeđenje da je nastupio kraj filozofije — koje s vremena na vreme imamo ili smo ga imali — jedno od najznačajnijih... Po mom mišljenju, međutim, filozofija to može pretrpeti, jer je već stotinu puta videla svoj kraj... Dakle, smatram da filozofija — čiji je kraj, od druge polovine devetnaestog veka, već mnogo puta nastupao — živi .. Naime, ima još zagonetki. Mi smo sami naša zagonetka, a politički događaji su takođe zagonetka. Svet je pun onoga što čovek ne razume, bilo zato što se nije pošlo dalje, bilo zato što se bezumno pošlo u laž i što se ceo svet ne ogleda u poziciji filozofije. Dakle, svet o sebi još, tako reći, ne zna ništa, ni gde mu je glava. I danas postoji ono veliko divljenje i čuđenje *(thaumazein)*, koje je, prema rečima Aristotela, početak filozofije kao stalnog koraka dalje. Otuda je gotovo svejedno što nenadareni postaju žrtve jedne jeftine modne gluposti... Filozofija traje koliko i njeni problemi, koji nisu samo problemi filozofije, jer se u njima reflektuju i obrađuju problemi bića sveta. Mada se sada kaže da više nema filozofije, ceo jedan svet kakav ovde postoji filozofski je zagonetan. I sam trenutak u kome govorimo filozofski je zagonetan. Filozofija je tu, unutra, a ne u mišljenju kojekakvih epigona... Kako je sa modernom fizikom? Kako je sa biohemijom? Gde ih čovek smešta ako je filozofiji došao kraj? Ako neko želi da zna šta su filozofski problemi, potrebno je samo da zađe u novu fiziku. Samo na ovom tlu postoje još mnoga pitanja bez odgovora; čovek ih ne može čak ni formulisati, a kamoli razrešiti.«[21]

Zbog svega toga Bloh je teze o »kraju filozofije« ocenio kao besmislene i po sebi nefilozofske. Jer, po njegovom čvrstom uverenju, parcijalni pristupi ne mogu bez posledica da odbace filozofiju. Naime, iako ne predstavlja nekakvu posebnu nauku, filozofija je posebno znanje i »svest totuma u svim naukama«, »ukupnost znanja iz knjige sveta«. Ona je, konačno, »progresivna svest progresivnog totuma«, budući da se ovaj totum ne javlja kao puka dovršenost, nego kao mogućnost i povezanost postojećeg sa onim što još nije postalo. Zato filozofija i nema zadatak da utvrđuje istinu u smislu »preslikavanja stvarnosti« niti da iz sebe ispreda istine ovog sveta. Teorija i praksa su momenti čovekovog istorijski uslovljenog i izmenljivog delovanja.

Uvek se može postaviti pitanje: zašto afirmisati Blohovo uveravanje u nužnost razvoja i značaj filozofskog mišljenja kao fundirajućeg, kritičkog i anticipatorskog mišljenja? Upravo zbog onoga što je i njega samog navelo na tu potrebu — to je nužnost da se filozofija distancira od svakog pragmatizma i empirizma. Filozofija se, iz različitih razloga, u savremenom svetu našla pod pritiscima praktičnih, pragmatičkih, empirističkih, voluntarističkih

[21] E. Bloh, *Filozofija traje koliko i njeni problemi*, poslednji intervju (1977), »Marksizam u svetu«, br. 6/1977.

Digitized by Google

i drugih antifilozofskih tendencija. Takvu sudbinu ona je delila često i u marksizmu (na primer, socijaldemokratska i staljinistička redukcija marksizma). Ali je istovremeno bilo očigledno da su se temeljne renesanse marksizma događale povezano sa oživljavanjem interesovanja za temeljna filozofska pitanja i obnavljanjem i jačanjem revolucionarnih procesa. Nije slučajno što su, nakon socijaldemokratske redukcije marksizma, upravo sa Oktobrom i Lenjinom, oživljene filozofske rasprave i što su na tom pravcu delanja i mišljenja mogli da se pojave Lukač, Korš, Bloh, Gramši i drugi, ili što je u naše vreme interesovanje za filozofiju pojačano sa društvenom kritikom staljinizma ili sa razvijanjem samoupravljanja i radničkih borbi u svetu.

Kritikujući empirističko, pragmatističko i uopšte instrumentalno upotrebljavanje teorije, Bloh misli da se Marksov zahtev iz *jedanaeste teze o Fojerbahu* mora razumeti na filozofski precizan način: kod Marksa je misao istinita ne zato što je korisna, nego zato što je istinita — ona je korisna. Uveravajući da misao kod Marksa nije bleda i nemoćna, već — naprotiv — on hoće da kaže da stvarna praksa ne može učiniti ni koraka a da se u ekonomskom i filozofskom smislu ne obavesti kod teorije, one napredne. U tom smislu uvek valja imati na umu Blohovo dalekosežno upozorenje da to prevashodno važi kao uslov istinske socijalističke prakse. Zato on veruje da bi se marksizam morao razvijati kao osmišljeno, a ne empirističko i voluntarističko, izvršenje najnaprednijih tendencija čovečanstva. Ono buduće koje komunizam pretpostavlja ne može se osvojiti neshvaćeno. I zato on, kao i Lukač, odlučno upozorava na činjenicu: kad nije bilo istinskog razvoja teorije u socijalizmu, to je bio gotovo siguran znak zastoja socijalističkih procesa.[22] Naravno, on zna da je izmena sveta moguća i bez filozofije, ali zna i to da se temeljna izmena ostvaruje temeljnim saznanjem.

[22] Lukač je isticao da bez celovitog dijalektičkog mišljenja radnički pokret bi bespomoćno ostao u lavirintu nesređenih i nesredivih činjenica. »Pomislimo samo za trenutak na to da *Kapital* i drugi Marksovi spisi ne postoje. Zar naša politika radništva ne bi bila danas čist diletantizam?« U svojim potonjim radovima on je jednoznačno ocenjivao staljinizam kao pragmatističko-instrumentalnu, antiteorijsku poziciju, a empirizam kao jedan od razloga zastoja teorije u socijalizmu i malog broja teoretičara među rukovodiocima radničkog pokreta. Ž. P. Sartr odvajanje teorije i prakse u staljinizmu opisuje na sličan način: »...praksa je postala empirizam bez principa, a teorija čisto i ukočeno znanje... ljudi i stvari su bili a priori potčinjeni idejama« *(Egzistencijalizam i marksizam,* »Nolit«, Beograd, 1970, str. 25).

Digitized by Google

Blaženka Despot

„Žensko pitanje" u socijalističkom samoupravljanju

Neophodnost marksističke teorije o društvu da se razvija i promišlja sukladno sa promijenjenim načinom proizvođenja života odnosi se, dakako, i na »žensko pitanje«. Međutim, razvijanje teorije »ženskog pitanja« kao revolucionarne teorije za revolucionarnu praksu nailazi na mnoge zapreke, pa i na pitanje: u čemu uopće jest »žensko pitanje«? Posebno u nastajanju socijalističkog samoupravljanja kao nove kulture, novog načina proizvođenja života, teorijsko utemeljenje »ženskog pitanja«, koje je pretpostavka organizacionog oblika akcije, ne nailazi na jedinstveno razumijevanje.

Stoga sam jednom radu[1] i dala naslov: *K ženskom pitanju*, kako bi se »žensko pitanje« artikuliralo u načinu proizvođenja života socijalističkog samoupravljanja.

1. Poteškoća utemeljenja teorije »ženskog pitanja« proizlazi već iz filozofijske negacije »ženskog pitanja« kao teorijskog ili filozofskog. »Žena« nije predmet filozofije, žena je partikularitet, pa općenitost filozofije ne može misliti partikularitet, kao što se iz partikulariteta ne može misliti filozofija, time filozofija žene ili ženska filozofija, dakako, izaziva podsmijeh. Naprotiv,

[1] Bl. Despot, *K ženskom pitanju*, »Lica«, br. 1—2, Sarajevo.

Digitized by Google

ako je žensko stvorenje, kao i muško, u smislu biološkog bića ukinuto pojmom čovjek, onda nema zapreke da žena misli, filozofira, na »ljudski« način. Taj je način ukinuo posebnost i uspostavio se kao jedino moguće mišljenje. Ovo aspolno mišljenje ukinute biologičnosti nije sprečavalo filozofe da o ženama imaju svoje mišljenje. Njihovo je mišljenje o ženama, kada im se opet vraća spolnost, mišljenje o predmetu kao nečem ne-misaonom, mišljenje o prirodi, o nečemu što je suprotstavljeno duhu. Filozofija ne može misliti ženu, pa mišljenje filozofa o ženama nije filozofijsko mišljenje, već mišljenje bića u svojoj ne-misaonosti, prirodnosti, u drugobitku ideje. Mišljenje žene o muškarcu je filozofijski *contradictio in adiecto*. Ako misli filozofijski, onda je to mišljenje o misaonom biću, o čovjeku, što je i sama, i ne može postaviti »žensko pitanje«. Ukoliko postavlja »žensko pitanje«, onda to pitanje nije relevantno za filozofiju, teoriju. Ali budući da je filozofijsko mišljenje žene također nemoguće, naime, odnosi se na nju kao prirodno biće, kao dio prirode, budući da nije moguće »žensko pitanje« kao filozofijsko pitanje, kao teorijsko pitanje, mišljenje filozofa o ženama sasvim je irelevantno za same žene. Filozofiju kao mišljenje biti i kao bitno mišljenje sasvim izuzetno su osvojile žene, što onda služi kao argumentacija u prilog tome da žena kao priroda ne može osvojiti duh, odnosno njezina prirodna određenost onemogućava joj da se domogne muškog, odnosno ljudskog mišljenja. Misao, koja nema spolnosti, nego je jedna i jednokratna, primjerenije može obuhvatiti muškarac nego žena, jer je on manje determiniran spolom, prirodom.

Vrednovanje uma, mišljenja kao nečega višega, kao atributa čovječnosti, kao *ens rationale i ens metaphysicusa* — određeni je kulturni, društveni odnos. Ovo je značajno za samorazumijevanje povijesnosti evropskog čovjeka, kojemu se na koncu filozofije, apsolutnom filozofijom (Hegel), povijest ukazuje kao fenomenologija duha. Poimanje povijesti kao povijesti duha u filozofiji kao apsolutnoj znanosti isključuje ženu iz povijesti kao prirodno biće. Ovdje je ishodište da se i u pravu muškarac drukčije tretira od žene, jer pravo i država nisu ništa drugo do objektivacija duha. Na kulturnoj pozornici Evrope stoga se moglo, primjerice, u odredbi običajnog prava u 14. stoljeću u Brižeu normirati: »Muž može da tuče svoju ženu, da je reže od gore do dole i da greje noge u njenoj krvi.«[2]

Krajnje je izlazište ovakvog prava vrednovanje duha i mišljenja kao subjekta, a prirode i tijela kao objekta, pri čemu priroda determinira žene kao bića što se ne mogu domoći duha, mišljenja i istine. U jeziku, koji sam označava društveni odnos, praktični odnos među ljudima, otuda proizlazi poistovjećivanje supstantiva čovjek = muškarac, pa u nekim jezicima i ne postoje dva termina (francuski — l'homme, engleski — the man). Socio-

[2] Citirano prema: J. Đorđević, *Žensko pitanje*, »Radnička štampa«, Beograd, 1975, str. 21. — Ova antologija marksističkih tekstova zajedno sa predgovorom autora je znatan prilog promišljanju »ženskog pitanja« u nas.

Digitized by Google

lingvistika je dala znatne priloge analizi muške dominacije što je sačuvana u samoj gramatici. Ako sam jezik govori o postojećem odnosu, a ne o onom po čemu je i sam jezik uspostavljen: o primarnosti muškarca kao onoga koji je manje determiniran prirodom da ovlada duhom, a duh i mišljenje su ono po čemu se stiče samosvijest, samosvijest o svojoj ljudskosti. Filozofijsko i metafizičko suprotstavljanje duha i prirode, povijesti i prirode sa vrednovanjem duha i mišljenja kao onoga odlučujućeg subjekta povijesti onemogućava filozofsko i osporava teorijsko postavljanje »ženskog pitanja«. Stoga će i napredni intelektualci osporavati mogućnost teorijskog utemeljenja »ženskog pitanja«, a empirijsko postavljanje »ženskog pitanja«, koje se javlja kao praksa, život, pokret, razumije se kao istovjetno sa podrškom za politička prava žena. Artikulacija svih ženskih pitanja kao političkih pitanja, u smislu reguliranja pravne sfere ravnopravnosti spolova, krajnja je granica građanske emancipacije.

2. »Žensko pitanje«, koje se ne može utemeljiti u filozofiji kao filozofijsko pitanje, a koje je proizašlo iz evidentne neravnopravnosti među spolovima, u odnosu na filozofiju može dobiti svoj temelj jedino stavljanjem u pitanje cijele te filozofije. Stavljanjem u pitanje uma, koji smatra umnim »prirodni« položaj žene i primat duha nad prirodom. Time je horizont utemeljenja »ženskog pitanja« marksizam, kao revolucionarna teorija i akt revolucije, koji stremi ozbiljenju filozofije. Ovdje se krije drugi problem utemeljenja »ženskog pitanja«. Ozbiljenje filozofije kao revolucionarna misao i čin jest »proletersko pitanje«. Subjekt revolucije, proletarijat, nefilozofični je bitak, jer u zbilji, praksi svjedoči neumnost, negira apsolutnu znanstvenost građanske filozofije. Proletarijat kao klasa također nije filozofijsko pitanje, pitanje filozofije. Subjekt ozbiljenja filozofije iz svoje neumnosti stavlja u pitanje umnost građanskog društva. Proletarijat je klasno pitanje, revolucionarno pitanje, političko pitanje u ozbiljenju filozofije, u marksizmu kao »glavi proletarijata, u proletarijatu kao srcu filozofije«. Postavljanje u pitanje građanskoga uma, građanske filozofije moguće je na uvidu klasne i društvene uvjetovanosti same te filozofije.

Proletarijat je subjekt revolucije, subjekt stavljanja u pitanje umnosti filozofije i na njoj utemeljene zbilje, i iz toga je moguće izvući zaključak da je »žensko pitanje« supsumirano »pitanju proletarijata«, da se žene ne mogu osloboditi sve dok se ne oslobodi proletarijat, ukratko, »žensko pitanje« kao pitanje ne postoji, što se događalo u historiji radničkog pokreta i socijalizma. Ukoliko se »žensko pitanje« pokušava apsolvirati proleterskim pitanjem, odnosno njegovo rješavanje vidi u emancipaciji proletarijata i ozbiljenju socijalističke revolucije, a ono se ipak javlja, onda je sa toga stanovišta svako njegovo pojavljivanje kvalificirano kao borba spolova, kao borba žena protiv muškaraca. Borba među spolovima, kao apstraktna protivurječnost prirodnih antagonizama, ili svođenje svih društvenih antagonizama na borbu

Digitized by Google

muškarac — žena, naravno, ne odgovara marksističkom poimanju društvene, klasne, političke uvjetovanosti svih ovih problema. Zato se sa toga stanovišta posebnost »ženskog pitanja« smatra buržoaskim feminizmom. Kvalificiranje nekog teorijskog pitanja i načina njegovog rješenja kao buržoaskog ukazuje na činjenicu da je »žensko pitanje« — političko pitanje. A politika proletarijata kao instrument ozbiljenja filozofije, kao borba za emancipaciju čovjeka ne može ostati ravnodušna spram političkog pitanja, koje izlazi iz njegovog okvira, a u njemu je samo moguće.

Istovjetno ishodište »ženskog pitanja« i proletarijata, neumnost građanskog načina proizvođenja života stavlja »žensko pitanje« u odlučan odnos sa proletarijatom, u jednokratan odnos u poimanju smisla socijalizma. »Žensko pitanje« kao političko pitanje stoga je i političko pitanje proletarijata. Njega susreću svi problemi realnih socijalizama. Realnih, jer su u realitetu uspostavljeni kao novi društveno-ekonomski i društveno-politički odnos i novi način proizvođenja cjelokupnog života. Ima, međutim, više realiteta tih socijalizama, koji razumiju sebe kao realne, između ostaloga po različitoj interpretaciji marksizma, različitoj interpretaciji smisla emancipacije proletera — u ljude. Evidentno je da će utemeljenje »ženskog pitanja« kao političkog, sukladnog pitanju proletarijata, a da se ipak u njemu ne izgubi, biti moguće samo u određenom obliku realsocijalizma, u određenom obliku razumijevanja smisla emancipacije radničke klase.

U osnovnoj protivurječnosti socijalizma, protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa[3], pri čemu su prvi puta u historiji proizvodni odnosi širi od proizvodnih snaga, utemeljena je mogućnost razumijevanja smisla socijalizma kao političke emancipacije radničke klase, podruštvovljenim vlasništvom na sredstvima za proizvodnju, diktaturom proletarijata. Proizvodne snage, pri tom, prvenstveno njihov paradigmatički oblik nauka, kao i tehnologija, ne postavljaju se upitnima, jer im se garancija novoga, čovjeka kao osnovne proizvodne snage, nalazi u proizvodnim odnosima, u diktaturi proletarijata. Novo je postavljeno socijalističkom državom, jačanjem socijalističke državnosti, etatizmom. Proizvodne snage nauke i tehnologije smatraju se po sebi neutralnima, a njihova društvena uvjetovanost sastoji se u njihovom usmjeravanju, koje, opet, ovisi o vlasništvu na sredstvima za proizvodnju, o diktaturi proletarijata. Osnovna proizvodna snaga, čovjek, postaje to po političkom i društvenom odnosu vlasništva na sredstvima za proizvodnju i diktaturom proletarijata. Odustajanje od tehnologije kao političkog pitanja pretvara politiku u tehnološko pitanje[4], odnosno pitanje strategije radničke klase da dođe na vlast i da se onda, kao institucionalna avangarda, politička birokracija, održi na vlasti. Unutar ovakvog razumijevanja emancipacije radničke klase kao političke emanci-

[3] Vidi: Bl. Despot, *Protivurječnost socijalističkog načina proizvođenja života*, »Opredjeljenja«, br. 4/1981, Sarajevo.

[4] Vidi: Bl. Despot, *Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje*, »Socijalizam«, br. 10/1981, Beograd.

Digitized by Google

pacije, političke borbe za moć, omogućena je apsolutizacija proletarijata, a ne njegovo ukidanje. Unutar apsolutizacije proletarijata i njegove države, instrumentalnog shvaćanja nauke i tehnologije nemoguće je utemeljiti ekonomsku emancipaciju radničke klase kao ljudsku emancipaciju.

Hijerarhijska i autoritarna podjela rada suvremene znanosti i tehnologije traži i autoritarnu organizaciju rada, autoritarne odnose među ljudima, autoritarnu politiku. U autoritarnom načinu proizvođenja života i podjele rada nužan je autoritaran način socijalizacije ljudi — porodica sa patrijarhalnom podjelom rada. I ukoliko je ovaj oblik proizvođenja života i ženi donio političku i socijalnu emancipaciju, u smislu jednakog prava na rad sa jednakom plaćom, on odnos muškarca i žene u porodici, u mjestu socijalizacije gotovo nije ni taknuo, dapače, on takav odnos mora pretpostaviti. To je za njega prirodni odnos, determinirani odnos spolova koji ne razumije; kao što nije pojmio niti odnos spram prirode, svoj proizvodni, društveni, znanstveni, tehnološki odnos kao društveni i klasni. Priroda kao predmet eksploatacije, kao predmet znanosti ostala je nepromijenjena kao građanska priroda. Unutar ovako shvaćenih proizvodnih snaga nije moguće utemeljiti »žensko pitanje«, već je njegovo negiranje pretpostavka politike kao tehnološkog pitanja. »Priroda«, pa i »priroda žene« ostaju konstante, čiji se smisao tek mijenja sa proizvodnim odnosom, diktaturom proletarijata. Svako postavljanje »ženskog pitanja« sa ovoga je stanovišta političko pitanje, ali sa predznakom buržoaskog feminizma. Ovdje je na djelu zaboravljanje Marxa.[5]

U etatističkom modelu socijalizma, koji je utemeljen na građanskim proizvodnim snagama, na neupitanoj znanosti i tehnologiji, nemoguće je utemeljiti »žensko pitanje«, ali niti »proletersko pitanje« ekonomske emancipacije kao ljudske emancipacije, ozbiljenje filozofije.

Etatistički i autoritarni socijalizam ne postavlja upitnim odnos spram prirode, pa onda niti prirode žene. Ovakvo poimanje odstupa od marksističkog, materijalističkog shvaćanja povijesti da je odnos čovjeka spram prirode određen historijskim načinom proizvodnje, jedinstvom proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa i da je povijest čovjekovog odnošenja spram prirode — povijest njegovih suštinskih snaga kao prirodnog i praktičnog ljudskog bića. Određeni povijesni način proizvođenja cjelokupnog života jest ujedno određeni odnos spram prirode i prirode odnosa muškarca i žene. Novi način proizvođenja života jest upravo toliko novi, ukoliko nova proizvodna snaga — *čovjek* po-

[5] »Neposredan, prirodan, nužan odnos čovjeka prema čovjeku jest *odnos muškarca prema ženi*. U tom *prirodnom* generičkom odnosu odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito *prirodno* određenje. U tom odnosu *pokazuje* se, dakle, na *čulan* način, svedeno na očiglednu *činjenicu*, to koliko je ljudsko biće postalo čovjek, koliko je priroda postala čovjekovo ljudsko biće« (Marx — Engels, *Privatno vlasništvo i komunizam*, u: *Rani radovi*, Zagreb, 1953, str. 227).

Digitized by Google

stavlja upitnom proizvodnu snagu kapitala: nauku i tehnologiju. Postavljanjem nauke i tehnologije kao političkog pitanja stavlja se u pitanje umnost građanskog univerzuma, »racionalnog ovladavanja svijetom«.

Ukoliko se ne smatra upitnim um građanskog društva, »racionalizam ovladavanja svijetom« — podjela rada, filozofijski već radnik kao takav nije negacija uma i revolucionarni subjekt bitnog preobražaja. Podjela rada je tada, dapače, nešto umno, čiji će rezultat biti drukčiji tek u distribuciji proizvedenog viška rada. Kategorija otuđenoga rada, otuđenja čovjeka od svoje stvaralačke biti, od drugog čovjeka i društva — izvan je domašaja ovakvog razumijevanja. Socijalizam kao politička emancipacija radničke klase, podjele rada, zaboravlja da su upravo podjela rada i privatno vlasništvo identični pojmovi, da je privatno vlasništvo samo ospoljeni i pravni vid podjele rada, kako je to Marx odredio u *Privateigentum und Kommunismus*. »Naučna istina kao istina nauke u krajnjoj liniji je osnova modernog naučnog pogleda na svijet i klase čija se moć u vezi s tim zasnivala na kontroli procesa rada. Stoga je razumijevanje njihovih zajedničkih izvora jedan od načina za razumijevanje njihove tijesne povezanosti« (Dickson).

Odnos spram prirode kao znanstveni odnos građanskog društva, koji stavlja u korelaciju tehnički i društveni progres, mora biti stavljen u pitanje kao pretpostavka ozbiljenja filozofije u kvalitativno novom proizvođenju života. U etatističkom modelu realsocijalizma nikada se nije govorilo o alternativnim tehnologijama. Alternativne tehnologije znače mogućnost decentralizacije, deetatizacije. One omogućavaju promjenu načina proizvođenja života, a time razvijanja i promišljanja marksističke teorije o društvu. U jednom, uistinu novom proizvođenju života, koje nije nastalo u naučnom pogledu na svijet klase koja je kroz njega osiguravala moć u kontroli procesa rada, već klase koja ukida svoju radničku bit, nužno se otkriva drukčija priroda. Praktično, novo proizvođenje života mora iz tame spoznati novu prirodu — »socijalističku prirodu«.[6] Ono će biti utoliko novo ukoliko će prirodu spoznati i odnositi se spram nje drukčije. Drukčije odnošenje spram prirode pretpostavlja i alternativne tehnologije u funkciji drukčijeg razumijevanja proizvodne snage.[7]

Čovjek kao osnovna proizvodna snaga, ne u ideološkom smislu, već u stvarnom životu, može to postati samo ovladavanjem proizvodne snage kapitala — ukidanjem podjele rada. Ukidanje podjele rada kao bitnog mjesta ne-umnosti radničke klase pretpostavlja ne samo pravno podruštvovljenje sredstava za proizvodnju, već podruštvovljenje znanja, nauke, dakako u povijesnom i društvenom procesu. Oslobađanje čovjeka u njegovoj ekonomskoj

[6] Vidi: Bl. Despot, *Povijest i socijalistička priroda*, »Socijalizam«, br. 1/1980.

[7] Vidi: Bl. Despot, *Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju?*, »Socijalizam«, br. 4/1979.

Digitized by Google

sferi osnov je ljudske emancipacije. A osnova njegovog otuđenja je podjela rada.

Potreba podruštvovljavanja nauke rezultat je samosvijesti radničke klase da ne može biti nešto umno što nju stavlja u neumno otuđenje, da ne može biti nešto racionalno i umno što vlastite pretpostavke života reproducira u suprotnosti sa socijalizmom kao novim načinom proizvođenja života.

Potreba za drukčijim odnosom prema prirodi kao izraz prirodnosti vlastitog života, za »socijalističkom prirodom« tako je vezana za pitanje odnosa tehnologije kao političkog pitanja ili politike kao tehnološkog pitanja. Ovdje je evidentna politička diferencijacija etatističkog socijalizma i socijalističkog samoupravljanja.

Za dovođenje u vezu ljudske emancipacije sa ekonomskom emancipacijom, a ove u vezu sa tehnologijom i bitno promijenjenim odnosom spram prirode, bitno je razumijevanje historijskog materijalizma, odnosa spram prirode, koji nije kontemplativan spram prirode — »objekta«, već se viđenje prirode, značenje prirode mijenja ovisno o načinu odnošenja spram prirode, o određenom načinu cjelokupnog proizvođenja života. Samo ako je proletarijat u svojoj ljudskoj emancipaciji bitno vezan za drukčije poimanje prirode, za razumijevanje društvene uvjetovanosti prirode kao za svoju vlastitu pretpostavku moguće je utemeljiti »žensko pitanje«.

U političkoj diferencijaciji socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, drukčijim razumijevanjem političke i ljudske emancipacije, moguće je dalje razvijanje marksističke teorije o društvu. Socijalističko samoupravljanje, kao alternativni model društva istih proizvodnih snaga spram građanskog i etatističkog načina proizvodnje, pretpostavlja alternativne tehnologije shodno svojem razumijevanju kvalitativno novog socijalizma utemeljenog na neautoritarnim odnosima. Podruštvovljenjem rada, organizacije rada, podruštvovljenjem političkih funkcija i funkicja upravljanja drukčija postaje »priroda« tog socijalizma. Drukčija je priroda odnosa čovjeka i čovjeka, čovjeka i društva. Ovo stvara povijesnu mogućnost novog proizvođenja života, novog odnosa spram prirde. »Žensko pitanje« može se u tom odnosu teorijski utemeljiti, jer je žena posebno zainteresirana za nov odnos spram prirode, za novo proizvođenje cjelokupnog života, jer je to nov odnos i spram »prirode žene«.[8]

Apstraktna suprotnost duha i prirode onemogućavala je filozofijsko, a time i teorijsko utemeljenje »ženskog pitanja«, a ozbiljenje filozofije socijalističkog samoupravljanja upravo ga utemeljuje. Ukidanjem apstraktne odvojenosti duha i prirode, znanosti i prirode, razumijevanje da je priroda ovisna o načinu proizvodnje cjelokupnog života utemeljuje shvaćanje »prirode žene« također kao povijesno i klasno uvjetovano. Samoosvještavanje

[8] Vidi: Bl. Despot, *Povijest i priroda žene*, »Dometi«, br. 2/1980, Rijeka.

Digitized by Google

žena-proletera u oslobađanju od svoje »ženske sudbine«, determinirane »prirodnim« osobinama, omogućava ulazak žena u povijest, u povijest ljudske, a time i svoje vlastite emancipacije. Tek razumijevanjem prirode kao povijesne i klasne kategorije — a priroda žene je dio prirode — u samosvijesti žene kao prirodnog i povijesnog bića javlja se politička snaga angažmana za nov način proizvođenja života. Razumijevanje »ženskog pitanja« kao ovisnog o odnosu spram znanosti i tehnologije, podjele rada, artikulira ga nesumnjivo kao klasno pitanje, kao pitanje koje je ovisno o socijalizmu. Ali »žensko pitanje« neće se moći artikulirati kao posebno pitanje ako se ostaje na instrumentalnom karakteru tehnologije. U njemu se ono gubi, gubi svaku svoju posebnost, a njegova artikulacija izaziva pejorativno etiketiranje »buržoaskog feminizma«, koji se temelji na borbi spolova, na borbi muškarac — žena, a ne na klasnoj borbi. Napuštanje instrumentalnog, neutralnog karaktera tehnologije, zahtjev za alternativnim tehnologijama, za drukčijim odnosima među ljudima, među spolovima znači novo proizvođenje života, novu kulturu života, u smislu kako ju je odredio Deseti kongres SKJ.[9] Tek u tako shvaćenoj kulturi socijalističkog samoupravljanja[10] može se utemeljiti, organizirati i djelovati »žensko pitanje«.

Stavljanjem u pitanje cjelokupnog proizvođenja života, jednokratnog odnosa tehnološkog i društvenog progresa, preispituje se i pojam subjekta revolucionarnog zbivanja, radničke klase 19. stoljeća. Napuštanje neutralnog karaktera tehnologije izazov je marksističkoj teoriji o društvu, jer je to ujedno pitanje imenovanja subjekta revolucije. Tradicionalni proletarijat 19. stoljeća upotpunjuje se »historijskim blokom«: »kolektivni radnik«, feministički pokret, enviromentalisti, obojeni itd. Na spominjanje feminizma uz tradicionalnog subjekta radničke klase etatistički način proizvođenja života reagira autoritarnim atributom: »buržoaski«.

»Žensko pitanje« u kulturi socijalističkog samoupravljanja, u alternativnoj kulturi nastaloj spram etatističkog socijalizma, utemeljuje se upravo na klasnom pitanju proletarijata, na povijesnoj mogućnosti drukčijeg odnosa spram prirode, na alternativnim tehnologijama, na neautoritarnoj kulturi. Njegovo utemeljenje na tehnologiji, na ukidanju podjele rada, na podruštvovljenju nauke i politike artikulira ga politički kao klasno i proletersko pitanje.

---

[9] »Savez komunista se zalaže za takvo shvatanje kulture koje doprinosi razvijanju stvaralačkih obeležja svih sfera društvenog rada, umnožavanju ljudskih stvaralačkih mogućnosti, *formiranju kulture rada i kulture u međuljudskim odnosima i društvenom ponašanju* kako bi se opšte kulturne i estetske dimenzije rasprostirale na celinu ljudskog rada, na ukupan sadržaj i život svih radnih i društvenih sredina. Zato svoje zadatke u razvijanju kulture socijalističkog samoupravnog društva SK mora sagledati u svim oblastima društvenog života, u svim okolnostima rada i življenja radnog čoveka.«

[10] *Žena u kulturi socijalističkog samoupravljanja*, nagrađeni esej časopisa »Žena«, 1981, Zagreb.

Digitized by Google

»Žensko pitanje« shvaća pitanje — i njegovo rješavanje — radničke klase i socijalističkog samoupravljanja kao svoju vlastitu pretpostavku. Ali radnička klasa socijalističkog samoupravljanja neće riješiti svoju vlastitu emancipaciju dok ne riješi »žensko pitanje«. Više nije riječ o tome da će se »žensko pitanje« riješiti proleterskim pitanjem, nego će se proletersko pitanje riješiti nalaženjem rješenja za »žensko pitanje«. Da bi se to obezbijedilo, »žensko pitanje« treba tek relevantno teorijski postaviti kao revolucionarnu teoriju koja samo omogućava revolucionarnu praksu.

U samoj podjeli rada u materijalnoj proizvodnji žene su u podređenom položaju, rade na mjestima koja traže niže kvalifikacije, rijetko su na rukovodećim, samoupravnim, partijskim i državnim funkcijama. Pravna, ustavna, zakonska ravnopravnost stavlja nas među najnaprednije zemlje u svijetu. Pravna, politička emancipacija jest u pojmu tekovina građanske revolucije. Tako smo je pojmili u odlučnoj suprotnosti spram politički shvaćene emancipacije proletarijata u etatizmu. Ekonomska emancipacija, kao mjesto ljudske emancipacije, žene-proletere stavlja u neravnopravan odnos, usprkos proklamiranim ustavnim, zakonskim i pravnim normama. Različit odnos u vrednovanju spolova, muškarca i žene, kao ideologija, infiltrirao se i u svijest proletarijata. Najamni mentalitet radničke klase je onaj moment kojega je Lukács još 1920. tako pregnantno izrazio: »Proletarijat se dovršava time što se ukida, time što dovođenjem svoje klasne borbe ozbiljuje besklasno društvo. Borba za to društvo, pri čemu je i diktatura proletarijata samo jedna faza, nije samo borba protiv vanjskog neprijatelja, protiv buržoazije, nego istovremeno *borba proletarijata protiv samoga sebe: protiv razornih i ponižavajućih utjecaja kapitalističkog sistema na svoju klasnu svijest. Tek onda kada proletarijat te utjecaje u sebi prevlada, izborio je zbiljsku pobjedu*«[11] *(kurziv* — B. D.).

»Razorni i ponižavajući utjecaji kapitalističkog sistema na klasnu svijest« upravo je odnos spram žene, odnos spram njene »prirode«, koja joj onemogućava da uđe u povijest. Taj odnos spram »prirode žene« onemogućava i proletarijatu da uđe u novi odnos spram prirode, kao vlastitu pretpostavku svog ukidanja. Razorne i ponižavajuće utjecaje na svoju svijest doživjele su pogotovo žene, koje su interiorizirale vrednote kapitalističkog društva kroz vladajući moral, odgoj, običaje.

Novi način proizvodnje cjelokupnog života, a ne samo materijalnog života, obuhvaća i sferu biološke reprodukcije života, porodicu, što je mišljeno kao jedinstveni proces načina proizvodnje. Biološka reprodukcija kao sastavni dio proizvodnje cjelokupnog života, u porodici, odgovara materijalnoj proizvodnji života. Utemeljena na patrijarhalnoj porodici, autoritarnoj podjeli rada na muški i ženski, ona socijabilizira ljude upravo takvim kakvi trebaju toj proizvodnji: spremne na podjelu rada, na dvojnost

[11] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1977, str. 147.

Digitized by Google

morala, na slušanje i pokornost, na prihvaćanje autoritarne ličnosti, rekla bih, *etatističkog senzibiliteta.* Kako bi se žena, koja je interiorizirala razorne i ponižavajuće utjecaje kapitalističkog sistema na svoju klasnu svijest, mogla socijalizirati u porodičnom odgoju drukčije do podređivanjem autoritarnoj i represivnoj ličnosti. I tako po starom receptu: porodica proizvodi ljude za datu podjelu rada, a dati način podjele rada proizvodi sebi odgovarajuću porodicu. I ovdje je »žensko pitanje« borba žene za svoju emancipaciju — pretpostavka emancipacije proletarijata samog.

Zbog postojećeg položaja žena u proizvodnji i porodici, gdje patrijarhalnoj svijesti »žensko pitanje« izgleda kao posebno pitanje, kao njihovo, periferno, one, koje su najradikalnije zainteresirane upravo za realizaciju onoga što je radnička klasa Jugoslavije, zajedno sa SKJ, postavila sebi kao zadatak, imaju drukčiju mogućnost djelovanja. Dok su radnici u organizacijama udruženog rada, na temelju pluralizma samoupravnih interesa, organizaciono povezani i delegatskim sistemom uključeni u samoupravno sporazumijevanje i dogovaranje, žene za artikulaciju svojih interesa imaju samo spol, a spol nije klasna kategorija, pa »žensko pitanje« izaziva negodovanje — od negiranja »posebnosti« »ženskog pitanja«, preko njegovog proglašavanja za »feminizam« (buržoaski!), sve do podsmijeha. Proklamirano podruštvovljenje porodice, briga o porodici, svodi se, uglavnom, na pomoć zaposlenoj majci. Organizacioni, institucionalni organi štite, mahom, zaposlenu majku i dijete, priznajući time »prirodu žene«, društvenu brigu za tu »prirodu«. Moral prirode žene, porodice, podjele rada, autoritarnosti u kući upravo reproducira postojeći duštveno-ekonomski i društveno-politički odnos načina proizvođenja života.

Usprkos pravnom određenju ravnopravnosti bračne i vanbračne zajednice, pedagogija podučava o pripremanju za brak utemeljen na starom načinu proizvođenja života. Zahtjevi žena za ljudskom emancipacijom, ravnopravnošću među spolovima, za ostvarivanjem prava na svoju seksualnost, za uspostavljanjem neautoritarnih odnosa u braku i izvan njega, za slobodnim odlučivanjem za brak, odlučivanjem o urbanizmu, arhitekturi, tehnologiji, obrazovanju, što sve čini društveni odnos, takvi zahtjevi se etiketiraju kao buržoaski feminizam. Malograđansko moraliziranje proletera — muškaraca i žena, uz jadikovanje nad moralom koji propovijedaju »feministkinje«, svjedoči o tome da se proletarijat teško oslobađa »razornih i ponižavajućih utjecaja na svoju klasnu svijest«. Muškarci-proleteri ponašaju se kao buržuji koji u svojoj ženi vide tek »oruđe za proizvodnju«. »Pošto čuje da oruđa za proizvodnju treba zajednički da eksploatišu, on i ne može da stvar zamisli drukčije nego da će sudbina pripadanja zajednici pogoditi i žene.«

Samo, dok je buržuj imao što izgubiti, oruđe za proizvodnju, i analogno tome mislio na zajednicu žena, proleter socijalističkog samoupravljanja u udruživanju rada i sredstava nikako ne može zamisliti ženu kao oruđe za proizvodnju, »zajednicu žena«, osim zbog otuđenog ponižavajućeg utjecaja najamne svijesti. On se mo-

Digitized by Google

ra, radi svoje vlastite emancipacije, odnositi spram žene kao individue, slobodnog, praktičnog bića.

Budući da je način proizvodnje života — od tehničkih predmeta, načina stanovanja, organizacije rada do porodičnih odnosa — protivurječan odnos, na kojemu se iz staroga rađa novo, žene u najrazličitijim potrebama i odnosima posebno pogađa staro, one imaju interes da to staro revolucioniraju. Njihovi »ženski« interesi mogu se, naravno, artikulirati samo kroz spol. U pluralizmu samoupravnih interesa nema nikakve zapreke da se takav interes artikulira kao ženski, »žensko pitanje«. Tretiranje okupljanja žena i artikulacije njihovih interesa, razmjene iskustava kao neki politički pokret, i to još suprotan socijalističkom samoupravljanju — odstupanje je od samoga Kardelja, koji pluralizam interesa upravo imenuje kao pluralizam *samoupravnih*, a ne *političkih* interesa.

Patrijarhalna i autoritarna struktura u svijesti ljudi, koja više nema svoj realni korijen, ograničava razumijevanje samih samoupravnih odnosa, drukčijeg odnosa svih bića: čovjeka i prirode, čovjeka i čovjeka, muškarca i žene.

Utemeljenje »ženskog pitanja« u načinu proizvođenja života socijalističkog samoupravljanja znači i proširenje marksističke teorije o društvu sukladno promijenjenom načinu proizvođenja života. »Žensko pitanje« nije samo spolno pitanje, ni pitanje odnosa muškarca i žene. Ostajanje na protivurječnosti spolova muškarac — žena građanska je pozicija, jer upravo prihvaća prirodu kao konstantu, što onemogućava revolucionarno promijenjeni odnos spram prirode. Ali, dok se »žensko pitanje«, utemeljeno na prirodnom, biološkom, spolnom antagonizmu, proglašava građanskim, pa čak i buržoaskim feminizmom sa određenom negativnom političkom konotacijom, treba reći da je etatistički socijalizam sa svojim negiranjem »ženskog pitanja«, sa supsumiranjem »ženskog pitanja« pod političku emancipaciju proletarijata, također u granicama građanskog društva. Ovoga su potpuno svjesne žene, što se najbolje vidi u »Međunarodnoj deklaraciji o ravnopravnosti žena i njihovom doprinosu razvoju i miru« (1975), točki 20: »Međutim, postizanje ekonomskih i socijalnih ciljeva, osnovnih za ostvarivanje prava žena, neće samo po sebi dovesti do potpune integracije žena u razvoj, na bazi ravnopravnosti sa muškarcima, ukoliko se ne poduzmu posebne mere usmerene na potpuno ukidanje svih oblika diskriminacije u odnosu na žene.«

»Žensko pitanje«, koje se tek može utemeljiti u načinu proizvođenja socijalističkog samoupravljanja, time je nesumnjivo klasno pitanje, proletersko pitanje, političko pitanje. Ali ono nije »posebno« i drugorazredno u udruživanju rada, udruživanju rada i sredstava rada, u slobodnoj razmjeni rada itd., koje treba čekati da se radnička klasa emancipira da bi se tek zatim emancipirale žene; istovremenim postavljanjem »ženskog pitanja«, što se nameće u svim oblastima društvenog života, pitanja ravnopravnosti spolova, žene u pluralizmu samoupravnih interesa iskazuju svoje interese kao ljudske. Patrijarhalnoj svijesti se može ovo pi-

Digitized by Google

tanje činiti »posebnim«. Međutim, upravo ovo posebno pitanje je »opće«, ljudsko pitanje, jer se proletarijat neće osloboditi dok ne prestane reproducirati postojeći način proizvođenja života, kako u materijalnoj proizvodnji tako i u porodici.

Marx govori o tome da je postavljanje pitanja *inclusive* i njegovo rješenje. Utemeljenjem »ženskog pitanja« kao ljudskog žensko pitanje od »posebnog« prerasta u »opće«. Uostalom, već je Lenjin rekao: »Proletarijat neće postići potpuno oslobođenje ukoliko se ne izbori za potpunu slobodu žena.«[12]

»Žensko pitanje« je, dakle, »opće«, ljudsko pitanje. Ali na sadašnjem stupnju protivurječnosti socijalističkog proizvođenja života, s obzirom na ovakvo utemeljenje, pa onda i realizaciju »ženskog pitanja«, treba naglasiti »posebnost« »ženskog pitanja« spram »općeg« pitanja. Dok postoji država kao apstraktno »opće«, koja i u pluralizmu samoupravnih interesa i samoupravnom sporazumijevanju i dogovaranju arbitrira to samo »opće« poimanje ženskog, »posebnog« interesa kao »općeg«, može to »posebno« asimilirati u svojoj apstraktnoj općenitosti.

»Žensko pitanje« nije jedno od »posebnih« pitanja, ono nije »opće« u smislu apstrakcije države, ono je, moglo bi se reći, potpuno »posebno« ili izuzetno posebno pitanje. Ono nije ni pitanje od posebnog značaja za društvo, kao, na primjer, nauka, ono je potpuno »posebno« pitanje, ili izuzetno pitanje, jer se u njemu pojam klasnog i pojam spolnog, prirodnog, interferiraju. Pošto je ovim pojmom spolnog žena, osim proleterske eksploatacije, opterećena muškom eksploatacijom, budući da je kapitalistički sistem vršio razorne i ponižavajuće utjecaje na klasnu svijest proletarijata, i muškaraca i žena, svako »žensko pitanje«, svako »posebno« pitanje žena je posebna indikacija osujećivanja socijalističkog samoupravljanja. Svako kvalificiranje »ženskog pitanja« u smislu »posebnog« pitanja, kao partikulariteta u odnosu na »opće«, jest birokratsko i etatističko odmjeravanje ljudske emancipacije.

»Žensko pitanje« kao potpuno »posebno« pitanje mora još uvijek zadržati i svoju autonomnost. Svaki vid diskriminacije žena mora se u onom »općem« doživjeti kao napad na vlastito samoosvještavanje u SKJ, kao borbu »protiv samoga sebe«. »Žensko pitanje« utemeljeno u socijalističkom samoupravljanju prilog je proširenju marksističke teorije o društvu. Ono kao posebno, autonomno, spolno postoji i postojat će do potpunog iščezavanja klasnog društva. Ono je čak na izvjestan način savjest socijalističkog samoupravljanja i njegove avangarde, koja u svakom postavljenom »ženskom« pitanju mora prepoznati ono svoje, »opće«, svoje vlastito opredjeljenje socijalizma kao alternativne kulture, kao neautoritarne kulture.

Za odnos »ženskog« i spram klasnog pitanja neophodna je stalna klasna borba radničke klase sa samom sobom: muškaraca kao i žena.

---

[12] V. I. Lenjin, *Dela*, tom XXV, str. 40—41 (na ruskom).

Digitized by Google

Milić Milovanović

Teorijske osnove Zakona o minulom radu*

Zakon o udruženom radu reguliše prava i obaveze radničke klase u procesu društvene reprodukcije. Kada govori o raspodeli ličnih dohodaka, on na više mesta spominje (na primer, članovi 126. i 129) da lični dohodak radnika predstavlja naknadu za njegov tekući i minuli rad. Na taj način je prvi put nagrađivanje prema minulom radu zakonski sankcionisano, a pet godina kasnije na redu je donošenje zakona o ovoj specifičnoj oblasti. Trenutno se na javnoj raspravi nalazi Nacrt zakona o proširenoj reprodukciji i minulom radu. Ovaj rad će nastojati da sa teorijskog aspekta razmotri neka rešenja predviđena Nacrtom.

Teorija i praksa nagrađivanja minulog rada

Teza da lični dohoci treba da sadrže i naknadu za minuli rad dobila je na značaju početkom sedamdesetih godina. Čini se da je autor ove koncepcije Edvard Kardelj, koji je najviše teorijski obrazlagao i insistirao na uvođenju te kategorije u sistemske za-

* Zahvaljujem prof. Zoranu Pjaniću, Novaku Jankoviću i Stojanu Babiću na vrlo korisnim sugestijama kojima je poboljšana konačna verzija ovog rada. Naravno, isključivu odgovornost za iznete stavove, kao i moguće greške, snosi sam autor.

Digitized by Google

kone. Teorijski najrazrađeniju koncepciju nagrađivanja prema minulom radu dao je u studiji *Slobodni udruženi rad.* Međutim, mnogi ekonomisti su još u periodu priprema za donošenje ZUR-a iznosili ozbiljne prigovore nastojanju da lični dohodak uključi u sebe i deo rezultata minulog rada. No ova kategorija je ipak ušla u ZUR i po njegovom donošenju (a negde i pre) počelo se sa praktičnim nagrađivanjem minulog rada.

Najčešće se doprinos radnika razvoju kolektiva merio dužinom radnog staža. Pretpostavka je bila: što je neko duže radio, veći je i njegov doprinos razvoju materijalne osnove rada, pa, prema tome, treba da primi veći lični dohodak na temelju minulog rada. U nekim preduzećima se isplaćivala i otpremnina prilikom odlaska u penziju, ponegde su penzionerima poklanjani časovnici itd. Međutim, na ovaj način shvaćeno nagrađivanje minulog rada bitno je odstupalo od koncepcije E. Kardelja o ulozi i rezultatima minulog rada u procesu reprodukcije. Verovatno su se i zbog toga zakonodavci potrudili da donesu zakon koji će striktno regulisati ovu oblast, te da detaljnije objasne kriterijume za raspodelu rezultata minulog rada na pojedince.

Teorijska osnova za nagrađivanje prema minulom radu je sledeća: radni kolektiv u određenom vremenskom trenutku raspolaže izvesnom masom dohotka koji je rezultat radnog doprinosa kolektiva, kao i društvene produktivnosti rada. Radni kolektiv odlučuje, u skladu sa zakonom i društvenim dogovorom o raspodeli dohotka, u kojoj će proporciji podeliti dohodak na deo namenjen materijalnom razvoju i deo koji je predviđen za lične dohotke radnika. Deo namenjen razvoju prebacuje se u akumulacioni fond, gde se prikupljaju sredstva i u sledećim vremenskim periodima, sve dok se ne nagomila dovoljno novca za investicije. Investiranjem sredstava kolektiv povećava produktivnost rada i u normalnim okolnostima to dovodi do rasta dohotka. Novi iznos dohotka je veći od inicijalnog, a razlika u njihovoj veličini predstavlja rezultat akumuliranog ili minulog rada. Radni kolektiv je godinama štedeo deo čistog dohotka (nije ga raspodeljivao za lične dohotke) i posle efektuiranja investicija trebalo bi da bude nagrađen za odricanje od potencijalne potrošnje. Materijalna osnova za nagrađivanje minulog rada (rada u proteklim vremenskim periodima) predstavljena je u razlici između novog i starog dohotka. Kolektiv utvrđuje, u skladu sa zakonima i društvenim dogovorima, kriterijume za raspodelu ovog povećanja dohotka na pojedine radnike. Predviđena je i mogućnost da se ta sredstva reinvestiraju, ulože ili ustupe drugoj radnoj organizaciji, kao i mogućnost da se podele sa službom ili delatnošću koja na određeni način doprinosi unapređivanju opštih uslova poslovanja.

Tretman društvenih delatnosti

Ideja E. Kardelja je vrlo jednostavna i jasna i predlagači Zakona se nje dosledno pridržavaju. Međutim, samo konkretizovanje ideje na stvarne uslove jedne privrede donosi sobom brojne teorijske

Digitized by Google

i praktične dileme. Najpre se postavlja pitanje: ko bi trebalo da bude subjekt nagrađivanja prema minulom radu? Iz modela sledi stav da bi to trebalo da budu samo radnici privrednih delatnosti. Oni svojom odlukom o štednji privremeno smanjuju svoj dohodak koji će se posle izvesnog vremena (zbog produktivnosti investicija) povećati, dostići viši nivo. U neprivrednim delatnostima vrlo je teško definisati povećanje produktivnosti, a i to podizanje produktivnosti ne mora se odraziti na porast dohotka, već može voditi i njegovom smanjenju.

Uzmimo kao primer neku zdravstvenu službu. Njenu produktivnost nećemo meriti brojem bolesnika koji su prošli kroz ustanovu (kako se trenutno radi), već brojem stvarno izlečenih ljudi. Recimo da zaposleni u toj ustanovi reše da izdvajaju deo ličnog dohotka za proširenje bolnice (zanemarujemo činjenicu da sami ne bi mogli ništa izgraditi). Proširenjem objekta neće više po dva bolesnika ležati u istom krevetu, već će svaki imati zasebnu postelju. Godišnje broj izlečenih bolesnika nije povećan, produktivnost nije porasla, pa nema ni nagrade za minuli rad.

Posmatrajmo produktivnost bolnice na drugi način. Radni ljudi izdvajaju sredstva za zdravstvo jer je to delatnost koja doprinosi poboljšanju opštih uslova života i rada. Dobra zdravstvena služba znači manje odsustvovanja sa posla, veću produktivnost, veći dohodak. Radnim ljudima je, znači, u interesu da imaju dobru zdravstvenu službu, jer ona posredno doprinosi rastu dohotka. Jedan deo povećanog dohotka (ili anticipiranog povećanja dohotka) oni daju za razvoj zdravstvene službe. Poboljšavaju se uslovi lečenja u bolnici; međutim, sad lekari duže zadržavaju radnike na bolovanju (da bi ih do kraja izlečili, a ne samo zalečili) i njihova produktivnost opet pada, a i produktivnost kolektiva ne raste u željenoj proporciji.

Uzmimo drugi primer: školstvo. Izdvajanjem sredstava za proširenje fakulteta obezbeđuju se bolji uslovi rada; studenti više nauče; kad se zaposle, primenjuju svoje znanje i povećavaju dohodak preduzeća. Međutim, šta se dešava ako se svršeni studenti zaposle u drugom preduzeću, ili odu u drugi grad, region, zemlju. U tom slučaju izostaje porast produktivnosti. Ili, šta će se desiti ako kolektiv zaključi da mu se ne isplati da izdvaja sredstva za poboljšavanje uslova studiranja kad svršeni studenti ionako mogu da se doškoluju u preduzeću ili u slobodnom vremenu? Da li tada stvarno ne treba izdvajati za proširenje škole?

Treći primer: pozorište. Radnici su spremni da izdvajaju za kulturu jer ona povećava njihovo zadovoljstvo, a zadovoljni radnici mogu više da proizvedu. Radni ljudi su rešili da povećaju svoja davanja preko SIZ-a kulture. Međutim, pozorišni ljudi reše da celokupno povećanje sredstava ulože u bolje opremanje već postojećih komada, tako da se psihičko zadovoljstvo gledalaca ne povećava proporcionalno naraslim izdacima. Ne postoji porast produktivnosti, nagrada za minuli rad je jednaka nuli.

Konstruisanje pomalo ekstremnih primera trebalo bi da potkrepi naš stav da ne postoji osnova i način da se izračuna dopri-

Digitized by Google

nos društvenih delatnosti rastu dohotka privrede, pa samim tim ne postoji osnov za produktivistički tretman ličnih dohodaka zaposlenih u ovim delatnostima. Predlagači Zakona imaju suprotno mišljenje, pa kažu sledeće:

»Član 27.

Radnici u osnovnoj organizaciji koja obavlja društvenu delatnost stiču povećani dohodak osnovne organizacije u odnosima slobodne razmene rada, odnosno zajedničkog ostvarivanja dohotka, ako su određenim uslugama u vršenju svoje delatnosti dali neposredan doprinos pri donošenju investicione odluke i rezultatima ostvarenog investicionog ulaganja kao i drugim rezultatima u privređivanju investicionim sredstvima u osnovnoj organizaciji koja se koristila njihovim uslugama, saglasno samoupravnom sporazumu.

Doprinos iz stava 1. ovog člana izražava se u porastu proizvodnosti rada i, na toj osnovi, u povećanju dohotka i u drugim očekivanim rezultatima predviđenim u investicionoj odluci.

Radnici u osnovnoj organizaciji koja obavlja društvenu delatnost stiču povećani dohodak osnovne organizacije u odnosima slobodne razmene rada u okviru ili preko samoupravne interesne zajednice na osnovu doprinosa koji su svojim radom dali rezultatima u privređivanju investicionim sredstvima, a koji je izražen u porastu proizvodnosti ukupnog društvenog rada, odnosno razvoju društva u celini i, na toj osnovi, povećanju ukupnog društvenog dohotka.«

Krajnje je neprecizno definisanje ovog člana i zato omogućava različita tumačenja. Najpre, šta znači »neposredan doprinos pri donošenju investicione odluke«? Pod ovim možemo podrazumevati samo projektantsku organizaciju ili ekonomski institut, koji svojim ekspertizama (projektima) neposredno doprinose donošenju investicione odluke. Međutim, oni su za svoj posao plaćeni i tu nema mesta naknadi za minuli rad. Plaća im se samo tekući rad.

Treći stav se može tumačiti na dva načina: ili radnici društvenih delatnosti investiraju u proširenje svoje materijalne osnove rada, i na taj način povećavaju produktivnost koja slobodnom razmenom rada rezultira u povećanom dohotku, ili OOUR primalac usluga investira u društvene delatnosti i tako posredno povećava svoj dohodak, pa taj povećani dohodak deli sa davaocima usluga. Međutim, »doprinos porastu proizvodnosti ukupnog društvenog rada«, a pogotovu doprinos »razvoju društva u celini« nemoguće je izmeriti, pa prema tome i nagrada za minuli rad u takvoj situaciij nema svrhe. Zaista je nemoguće izračunati doprinos pozorišta »povećanju ukupnog društvenog dohotka«.

Odnos ličnih i društvenih interesa

U vezi sa razmatranim pitanjima postoji i problem razgraničenja ličnih i društvenih interesa. Već član 2. Nacrta govori o tome da radnici rade na sredstvima u društvenoj svojini i da posluju

Digitized by Google

u skladu sa svojim ličnim, »posebnim i zajedničkim interesima i opštim društvenim interesima«. Dobro je poznato da lični i posebni interesi u velikom broju slučajeva nisu identični »opštim društvenim interesima«. Različitost ovih interesa mora se odraziti i na samo funkcionisanje sistema. Dokle će kolektivi zadovoljavati svoje lične interese, a kad će početi da vode računa o društvenim, veoma su važna pitanja koja se svakodnevno rešavaju u praksi. U određenoj situaciji nije moguće zadovoljiti i lične i društvene interese. Kako je to složeno pitanje koje obuhvata celokupnu privrednu aktivnost, usredsredićemo se samo na nagrađivanje minulog rada. Recimo da kolektiv može birati između dve investicione varijante, i da je jedna povoljnija sa stanovišta posebnih (daje veći dohodak po radniku), a druga sa aspekta opštih interesa (smanjuje uvoznu zavisnost zemlje). Zakonodavac pretpostavlja da će se kolektiv opredeliti za drugu varijantu. Međutim, možda druga varijanta uopšte ne vodi povećanju dohotka, ne pruža naknadu za minuli rad, tako da će je kolektiv isključiti kao moguću varijantu već u fazi priprema za donošenje odluke.

Pitanje je vrlo složeno i može se posmatrati u kontekstu naše neopredeljenosti za varijantu razvoja privrednog sistema. S jedne strane, pruža se opšta verbalna podrška razvoju tržišno-planske privrede, dok u konkretnim rešenjima znatno odstupamo od takvih opredeljenja. Ili pod tim terminom podrazumevamo veoma različite stvari. Svi se slažemo u tome da tržište ima određene prednosti, ali i izvesne nedostatke. I upravo tu — na pitanju koliko tržišta pustiti i koje strane pustiti da se ispolje, a koje ograničiti — najčešće dolazi do razmimoilaženja. Trenutno se nalazimo u situaciji da priznajemo postojanje tržišta, ali »nastojimo da ga prevaziđemo«. Međutim, zaboravlja se na činjenicu da tržište nije mogućno »prevazići«. Ljudsko društvo još nije pronašlo efikasniji način organizacije privredne aktivnosti, i zato se tržište mora prihvatiti sa svim posledicama takvog čina. Prihvatanje tržišta mora značiti i svesno prihvatanje svih njegovih mana, u koje se najčešće ubrajaju otuđenost proizvođača i fetišizam robe i novca. Mora se dosledno i do kraja prihvatiti jedna organizacija privrede, jer ćemo se inače naći u procepu da, s jedne strane, govorimo i prihvatamo dobre strane tržišta, a, s druge, zanemarujemo ono što ne želimo da vidimo. Najčešće se ta situacija izražava u tvrdnji kako kod nas negativne posledice tržišta ne postoje, ili smo u procesu njegovog »prevazilaženja«. Pod »prevazilaženjem tržišta« se u našem sistemu podrazumeva skup društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma koji bi trebalo da regulišu ono što u normalnim prilikama reguliše tržište. Tržište, međutim, nameće objektivna rešenja (jedina ekonomski racionalna u datim uslovima), dok društveni dogovori mogu predstavljati čistu arbitrarnost gde rešenja u velikoj meri zavise od pregovaračke snage učesnika »dogovora«.

Društveni dogovori i samoupravni sporazumi bi trebalo da predstavljaju metod usklađivanja posebnih i opštih interesa, odnosno na posredan način metod usklađivanja ličnih i opštih in-

Digitized by Google

teresa. Predviđeno je da se svake godine sklopi ogroman broj ovih sporazuma. Međutim, već sama činjenica da se veći deo dogovora uopšte ne ostvaruje govori u prilog tezi da nije postignuto usklađivanje pojedinačnih i opštih interesa.

Razlika između pojedinačnih i opštih interesa se ne sme zanemarivati, ona se mora otvoreno sagledati. Zbog toga smatramo da je nepravilno uključivati u Zakon i opšte i posebne interese, jer time jedva da je rečeno nešto više od — ničega. Zakon bi trebalo jednostavno da kaže kako preduzeća investiraju u skladu sa svojim interesima, odnosno da nastoje da maksimiziraju dohodak u određenom vremenu. Društvo će, sa svoje strane, meriti saglasnost ovih odluka s opštim interesima i onemogućiti one odluke koje bi išle nauštrb društva.

Nacrt zakona na više mesta poistovećuje individualni i zajednički interes, a zatim kao da se koleba kakav je karakter snagâ koje stimulišu kolektiv. Konačno, preovlađuje stav da je altruizam osećanje koje dominira kod radnika u udruženom radu. Tako Nacrt dopušta da jedna OOUR ulaže sredstva u drugu i da ne traži nikakvu naknadu za njihovo korišćenje, pa čak ni povraćaj uloženih sredstava (član 39). Zatim se govori o kreditnim odnosima kao o nečem negativnom (?), pa je unet član o »udruživanju sredstava radi ostvarivanja zajedničkog dohotka i elementima za prevazilaženje kreditnog odnosa«, član 44 (opet se govori o prevazilaženju tržišnih kategorija). Zatim član 18, stav 2. kaže da »radnici u osnovnoj organizaciji investicionom odlukom utvrđuju pokazatelje ostvarivanja zajedničkih interesa i ciljeva utvrđenih na osnovu ovog zakona, a naročito iz stava 1. ovog zakona«. Radnici ne samo da znaju svoje interese, već najbolje mogu oceniti društvene interese, i u skladu s tim određuju pokazatelje uspešnosti privređivanja. Sve ovo dosta podseća na »dohodnu teoriju«, koju je upravo Edvard Kardelj više puta vrlo oštro kritikovao (vidi, na primer, njegovo izlaganje na sednici Predsedništva CK SK Makedonije, »Politika«, 4. decembra 1976), a koju je jugoslovenska ekonomska teorija odbacila još pre više od deset godina.[1]

[1] Jugoslovenski ekonomisti su u više navrata raspravljali o ovoj teoriji. Najpoznatije su diskusija u Sarajevu (»Ekonomist«, 1964) i u Ohridu (»Ekonomska misao«, br. 4/1970). Ovu drugu diskusiju uzimamo kao vreme definitivnog odbacivanja ove koncepcije. Posle toga su se samo povremeno javljali radovi koji naglašavaju apsurdnost pojedinih aspekata »dohodne teorije«. Tako, na primer, u radu *Modeli namenske raspodele i rezultati istraživanja* (priredili S. Popov, N. Zelič i V. Frankovič, »Ekonomist«, br. 1/1978) navode se vrlo zanimljiva poređenja. Na osnovu *input-output* tabele privrede Jugoslavije, koja ima 54 sektora, autori su izračunali da bi dohodna cena 21 sektoru dala negativnu akumulaciju (!), a koeficijent korelacije između stvarnog obima dohotka po sektorima i onog koji bi dala dohodna cena iznosio bi 0,3855. O istim problemima, na vrlo originalan i duhovit način, piše Đ. Šuvaković *(Tri hipoteze o normalnoj ceni u jugoslovenskoj privredi i savremeno rešenje Marxovog transformacionog problema,* »Ekonomska misao«, br. 2/1981). On citira rezultate P. Petrovića po kojima bi za ravnotežni rast prema dohodnim cenama stopa akumulativnosti trebalo da bude 22%. Međutim, to bi zahtevalo smanjivanje kupovne moći radnih ljudi za 70%!

Digitized by Google

Pokazatelji uspešnosti poslovanja

Razmotrimo sad ekonomske pokazatelje uspešnosti poslovanja prema Nacrtu zakona. U članu 11. se kaže:

»Radnici u osnovnoj organizaciji imaju pravo i dužnost da prilikom raspoređivanja ostvarenog čistog dohotka izdvajaju investiciona sredstva zavisno od:

— visine ostvarenog čistog dohotka, i to tako da iz srazmerno većeg dohotka u odnosu na uloženi rad i korišćenje sredstava izdvajaju srazmerno veća investiciona sredstva...;

— opremljenosti sredstvima za rad;

— proizvodnosti rada u delatnostima koje obavlja osnovna organizacija;

...

Zabranjeno je donošenje odluka o raspoređivanju čistog dohotka osnovne organizacije suprotno odredbama stavova 1. i 2. ovog člana...«

U odnosu čistog dohotka prema korišćenim sredstvima i uloženom radu prepoznajemo dobru staru dohodnu stopu. Međutim, zaboravlja se da je dohodna stopa zamišljena kao univerzalni skupni pokazatelj uspešnosti poslovanja radnog kolektiva, pa joj se dodaju još dva kriterijuma: opremljenost sredstvima za rad i proizvodnost rada. Dohodna stopa uključuje stepen opremljenosti rada kod imenioca izraza, dok je produktivnost rada uključena u brojilac, tako da je izlišno, pored dohodne stope, navoditi kriterijume koje ona već sadrži. Trenutno zanemarujemo činjenicu da se dohodna stopa uopšte ne može izračunati jer sadrži u sebi začarani krug rezonovanja.[2]

Član 25. govori o načinu utvrđivanja povećanog dohotka koji je rezultat investiranja. Već sama intencija člana mora uključiti i kriterijum za poređenje uspešnosti poslovanja. U stavu 2. ovog člana stoji:

»Radnici... upoređuju ostvareno povećanje dohotka u odnosu na uložena sredstva sa visinom dohotka koji su u odnosu na korišćena sredstva ostvarili u periodu pre korišćenja uloženih sredstava, kao i sa visinom dohotka koji su u odnosu na korišćena sredstva ostvarile druge osnovne organizacije iste ili srodne delatnosti.«

Već je na prvi pogled jasno da ovaj član protivreči članu 11. Sad je kriterijum uspešnosti dohodak u odnosu na korišćena sredstva, a ne više dohodna stopa. Oba člana predviđaju poređenje s drugim osnovnim organizacijama i granama, pa je izvesno da će se desiti i takav slučaj da po jednom pokazatelju preduzeće stoji bolje od konkurenata, a po drugom — slabije.

Posebno ističemo da je član 25. krajnje konfuzno definisan. Radnici upoređuju »povećanje dohotka u odnosu na uložena sred-

[2] I ova činjenica je u našoj teoriji davno konstatovana. Vidi, na primer: Miloš Radulović, *Konzistentnost samoupravne cene koštanja i dohodne stope*, »Ekonomska misao«, br. 3/1971.

Digitized by Google

stva« (koja sredstva?) s dohotkom kroz korišćena sredstva. Uzmimo jednostavan primer: angažovana sredstva iznose 1000, dohodak 100 dinara. Kriterijum uspešnosti poslovanja je povoljan 100/1000 =10%. Pojednostavnimo alternative, tako da se radnicima pruža mogućnost da raspodele ceo dohodak na lične dohotke, ili da ga celog investiraju. Ako reše da investiraju 100 dinara, dobiće po završetku procesa proizvodnje 108 dinara dohotka. Koji je sad, prema članu 25, kriterijum uspeha: 8/100 ili 8/1100? Verovatno su predlagači Nacrta mislili na prvi razlomak, ali je onda u pomenutom članu trebalo da stoji: »odnos povećanog dohotka sa sredstvima uloženim za to povećanje« — i dileme ne bi bilo. Međutim, šta se dobija iz poređenja jedne granične stope s prosečnom (granične — jer je reč o prirastu dohotka i angažovanih sredstava)? Ekonomska teorija ne daje odgovor na to pitanje. Radni kolektiv je pre investiranja imao prosečnu stopu uspešnosti poslovanja 10%. Granična stopa uspešnosti poslovanja ili jednostavno granična proizvodnost investicija je 8%. To bi značilo da se investiranjem obara i prosečna stopa (108/1100). Da li će kolektiv u takvoj situaciji investirati? Prema Nacrtu zakona sledio bi odrečan odgovor. Međutim, rešenje nije tako jednostavno. Morali bismo znati indeks propuštene alternative, to jest oportunitetne troškove. Ako je kamatna stopa 5%, ulaganjem 100 novčanih jedinica u banku dobija se 105 jedinica dohotka u budućnosti, tako da se isplati investirati iako se obara prosečna stopa pokazatelja uspešnosti poslovanja. Zaključak je jasan: član 25, pored toga što je neprecizan, može voditi i pogrešnim rešenjima.

Na trećem mestu (član 61) Nacrt daje nove pokazatelje uspešnosti poslovanja. Naime, ovaj član govori o načinu utvrđivanja mase sredstava za lične dohotke po osnovu minulog rada, pa posredno razmatra kriterijume rentabilnosti. Najpre se kaže da treba koristiti sve kriterijume iz člana 141 (140) ZUR-a. Njih, kao što znamo, ima osam, a kao prvi dodatni pokazatelj Nacrt navodi akumulaciju u odnosu na broj radnika koji su učestvovali u njenom ostvarivanju. Ne treba posebno naglašavati da je akumulacija kategorija tercijarne raspodele, znači posledica odluke o namenskoj raspodeli dohotka. Zbog toga je logičnije da se prvo vidi da li uopšte ima nešto da se deli, to jest najpre se mora izračunati dohodak i njegovo povećanje u odnosu na prethodni period. Zato se dalje kao kriterijum navodi povećan dohodak kroz investicije potrebne za to povećanje, kao i povećan dohodak kroz »broj radnika koji su učestvovali u privređivanju tim (investicionim) sredstvima«. Nije nam poznato koja je svrha ovog poslednjeg pokazatelja, jer u pogledu nagrađivanja minulog rada nije važno ko radi sredstvima, već iz čijeg dohotka ona potiču. Istini za volju, nije nam jasna ni većina pokazatelja iz ZUR-a; međutim, ovde želimo da istaknemo jednu drugu činjenicu. Stanje u kojem postoji mnoštvo pokazatelja istovetno je onom u kojem ne postoji nijedan. Prema jednom pokazatelju, poslovanje je uspešno, prema drugom — nije, i kolektiv nema nikakvu orijentaciju. Razlike među pokazateljima su zaista drastične i ako bi se kolektiv do-

Digitized by Google

slovno pridržavao svih njih, verovatno nikad ne bi izabrao ni jednu investicionu varijantu jer bi radnici sve vreme diskutovali da li je bolja jedna ili druga (uvek će se naći varijanta koja je po nekom pokazatelju bolja od one »najbolje«).

Da li je uopšte potrebno propisivati kriterijume uspešnosti? Postoji mišljenje da to nije nužno jer će kolektivi sami, vođeni sopstvenim interesima, pronaći stopu rentabilnosti koja najvernije odslikava uspešnost poslovanja. Videli smo da na jednom mestu i Nacrt zakona nešto slično kaže. Argumentacija u prilog ovom stavu bi bila da ni u kapitalizmu niko ne propisuje profitnu stopu, a ipak svi kapitalisti nastoje da je maksimiziraju. Po našem mišljenju, sistemski zakon bi trebalo da se opredeli za jedan pokazatelj. Zakon ima za cilj da reguliše poslovanje *društvenim* sredstvima, pa samim tim mora utvrditi i kriterijum za poslovanje društvenim sredstvima. Tačno je da kapitalisti niko ne propisuje kojih će se sve kriterijuma pridržavati u poslovanju; međutim, on radi svojim sredstvima. Ukoliko mu je poslovanje neuspešno, njegova imovina ide na doboš. U samoupravnom socijalizmu stvari stoje bitno drugačije jer kolektivi ne posluju svojim (ili bar ne u najvećem broju slučajeva), već društvenim sredstvima, tako da društvo mora utvrditi kriterijum prema kojem je neko poslovanje uspešno ili neuspešno.

U vezi s ovim pitanjem je i problem odgovornosti za uspešno poslovanje. Ne možemo očekivati da zaposleni i svojom ličnom imovinom odgovaraju za racionalno donošenje odluka, ali je dobro što Nacrt zakona na više mesta eksplicitno govori o odgovornosti. Pominje se odgovornost poslovodnih organa, odgovornost organa upravljanja, radne zajednice, projektne organizacije koja je ocenila investicionu varijantu, odgovornost samoupravnih organizacija i zajednica. Svi su oni odgovorni za uspešno investiranje i poslovne rezultate investicija. Međutim, nigde se ne pominje odgovornost radnika u procesu investiranja, a upravo je u poslednje vreme više puta na sednicama najviših organa i organizacija isticano da je nerad i neodgovornost jedan od osnovnih uzroka slabih poslovnih rezultata. Radnička klasa nije imuna na neodgovorno ponašanje.

Još neki problemi donošenja investicionih odluka

U teorijskoj literaturi je uočeno da na proces raspodele dohotka u velikoj meri utiču različiti oblici svojine. Ovu činjenicu je istaklo više teoretičara samoupravne privrede, među prvima Jaroslav Vanjek[3], a detaljnije je ovu problematiku razradio Ejrik Furubotn.[4]

Vratimo se našem jednostavnom primeru: proizvođači treba da se odluče da li da investiraju 100 jedinica dohotka, ili da ga

[3] *The Basic Theory of Financing of Participatory Firms*, u zborniku: J. Vanek (izd.), *Self-Management*, Harmondsworth Penguin, 1975.

[4] E. G. Furubotn, *The Long Run Analysis of the Labor-Managed Firm*, »American Economic Review«, mart 1976.

Digitized by Google

raspodele za lične dohotke. Ako investiraju, umesto današnjih 100, dobiće sutra 108. Dohodak će im omogućiti veći lični dohodak u budućnosti, tako da bi ova varijanta trebalo da bude privlačna, naravno pod pretpostavkom da im je stopa vremenske preferencije ispod 8%. No stvari se komplikuju činjenicom da članovi kolektiva prilikom investiranja pretvaraju svoju potencijalno ličnu svojinu u društvenu. Ako ne bi investirali, imali bi danas i sutra po sto. Ako danas investiraju 100, ta sredstva prelaze u društveno vlasništvo, vezuju se za neki oblik realne akumulacije i nikad se više ne mogu vratiti u individualno vlasništvo. Zato je kolektivu racionalnije da raspodeli današnjih 100 dinara za lične dohotke i da ta sredstva uloži u banke. Sutra članovi ovog kolektiva dobijaju novih 100 dinara dohotka iz proizvodnje, a u banci im je na raspolaganju 105 dinara (ako je kamatna stopa 5%). Ukupno raspoloživa sredstva iznose 205, a ne 108, kao u slučaju investiranja. Vanjek smatra da se iz ovih teškoća može izaći samo eksternim finansiranjem. Međutim, intencije našeg sistema su išle suprotnim tokom. Poslednjih petnaestak godina se uporno insistira na samofinansiranju, a zakon koji razmatramo upravo treba da reguliše ovu oblast. Nije nam poznato koliko je u praksi primenjen navedeni način razmišljanja, ali možda se time može objasniti konstantno prelivanje novčane mase u korist stanovništva i opadajuća stopa interne akumulacije koja je trenutno nešto iznad 3%.[5]

Različita opremljenost sredstvima

Ako se podsetimo teorijskih pretpostavki na kojima se zasniva zakon, jedna od ključnih je bila ona da je dohodak rezultat rada kolektiva. Pretpostavka je pogrešna i, naravno, ruši se ceo model koji na njoj počiva. Kardelj o tome kaže sledeće:

»U stvari, i najveća slabost teoretičara koji su se bavili izgradnjom dohodovnog sistema je u tome što su u svojim razmatranjima potcenjivali značaj efikasnosti i ekonomičnosti korišćenja društvenog kapitala« (»Politika«, 4. decembra 1976).

»Dohodak osnovne organizacije udruženog rada je onaj deo novčano izraženog *ukupnog proizvoda društva, odnosno deo novčano izražene celokupne novostvorene vrednosti udruženog rada u društvenoj svojini,* koji radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada stiču *na osnovu svog rada i gospodarenja sredstvima proizvodnje i reprodukcije*«[6] *(kurziv* — E. K.).

»Po nekim shvatanjima u nas, dohodak je novčano izražen rezultat zajedničkog rada samo radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Takvo shvatanje dohotka je, po mom mišljenju, pogrešno. U takvom shvatanju dohotka dolazi do izražaja upravo

[5] Na osnovu podataka SDK *(Završni računi radnih organizacija),* opšta stopa akumulativnosti jugoslovenske privrede u periodu 1976—1980. iznosila je 7,67, a interna svega 3,78.

[6] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad,* »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 40.

Digitized by Google

ono grupno-svojinsko shvatanje koje leži u glavama ljudi i iz koga onda proizilaze sve moguće kritike u vezi sa samoupravnim uređivanjem dohodovnih odnosa u udruženom radu. Po takvom shvatanju izlazi da je sve što su radnici stekli kao dohodak u osnovnoj organizaciji udruženog rada rezultat samo njihovog rada.«[7]

»Onda teško možemo da objasnimo zašto stalno ističemo da smo protiv grupne svojine ako se smatra da je dohodak osnovne organizacije udruženog rada zaista rezultat *samo individualnog kvantuma rada radnika te organizacije.* A u stvari je obrnuto, to jest taj dohodak je društveni, odnosno nalazi se u društvenoj svojini upravo zato što nije samo rezultat rada radnika te osnovne organizacije, nego i rezultat rada svih drugih radnih ljudi u društvu . . .«[8]

Teorijska je i praktična činjenica da je kapital u svakoj privredi neravnomerno raspoređen. Kod nas je to najvećim delom posledica dinamičnog privrednog razvoja u posleratnom periodu. Država je tada, u skladu s planovima privrednog razvoja, alocirala kapital po privrednim granama i preduzećima. U prvim godinama razvoja država je čak raspoređivala gde će ko raditi. Prema tome, čista je slučajnost da li je neko zaposlen u preduzeću sa velikim ili malim fondom kapitala. Sa prelaskom na tržišni sistem privređivanja položaj zaposlenih počinje da zavisi od mase kapitala kojom raspolažu. Svima je dobro poznata činjenica da se u tržišnoj privredi višak vrednosti raspoređuje prema masi angažovanog kapitala. Prema tome, masa dohotka, kao novčani izraz na tržištu priznate novostvorene vrednosti, zavisi od angažovanog kapitala, a masa angažovanog kapitala je, sa svoje strane, posledica razvojne politike društva. Empirijska činjenica da danas primarna raspodela nije korelirana sa angažovanim kapitalom ne smanjuje značaj navedenih argumenata, već pre govori o stepenu arbitrarnosti politike relativnih cena. Kako orijentacija našeg društva nije razvoj sistema državne regulative celokupne privredne aktivnosti, već razvoj sistema samoupravljanja zasnovanog na tržištu, to se nadamo da trenutna situacija neće ostati kao inherentna karakteristika samoupravnog socijalizma.

U pomenut problem se uklapa i pitanje monopola, to jest »izuzetnih pogodnosti na tržištu«. Prema postojećim studijama, stepen monopolisanja naše privrede je vrlo visok. U razvijenim zemljama postoji antitrustovsko zakonodavstvo koje se razvija još od početka ovog veka. Njegov cilj je sprečavanje neopravdane dobiti preduzeća. Mi takvo zakonodavstvo nemamo. Sistemski zakoni samo deklarativno govore da bi trebalo eliminisati ekstradohodak koji je rezultat »izuzetnih pogodnosti« (naš eufemizam za monopolističu ekstradobit). Nacrt zakona tu problematiku reguliše članom 12, u kojem se kaže:

»Radnici u osnovnoj organizaciji odlučuju o iznosu sredstava za investiciona ulaganja koja izdvajaju iz *dela dohotka (kurziv* — M.M.), koji je rezultat izuzetnih pogodnosti, prema osnovama i me-

[7] Isto, str. 36.
[8] Isto, str. 37.

Digitized by Google

rilima utvrđenim samoupravnim *sporazumom zaključenim u radnoj organizaciji (kurziv* — M. M.) ili složenoj organizaciji udruženog rada.«

Nije nam poznato da postoji bilo gde zakon koji monopole reguliše tako što kaže da monopol sam (»samoupravnim sporazumom u radnoj organizaciji«) odlučuje koji je deo dohotka monopolistički stečen i posle toga odlučuje koji će deo tog dohotka uložiti u investicioni fond. U praksi bi ovaj član mogao da se zadovolji na sledeći način: kolektiv zaključuje da je sto dinara dohotka monopolistički stečeno i rešava da 1 dinar izdvoji u investicioni fond. Šta će uraditi sa ostatkom?

Zaključak

Na osnovu ovih razmatranja mislimo da se mogu izvesti sledeći zaključci: pre bilo kakvog uvođenja naknade za minuli rad trebalo bi ujednačiti uslove poslovanja. To je deklarativna konstatacija koja, međutim, krije u sebi niz sistemskih promena. Dohodak danas dobrim delom nije rezultat živog i minulog rada kolektiva, već često rezultat arbitrarnog administriranja. Uvođenje u takvoj situaciji naknade za minuli rad još bi u većoj meri povećalo neradne razlike u ličnim dohocima. Zbog toga smatramo da Nacrt zakona, pored navedenih formalnih manjkavosti, ima i suštinskih nedostataka, te da se posledice toga moraju imati u vidu prilikom mogućeg usvajanja zakona.

Digitized by Google

Žarko Jokić

Uslovi sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka

Problematika uspostavljanja što objektivnijih uslova sticanja dohotka i njegove raspodele praktično je prisutna u našoj teoriji i praksi od uvođenja kategorije dohotka, kao jednog bitnog obeležja socijalističke robne proizvodnje. Naše opredeljenje za dohodak i dohodovne odnose značilo je orijentaciju na efikasniji privredni sistem u kome se priznaju rezultati rada kao vrednost na tržištu u uslovima socijalističke robne proizvodnje. Iskustvo je nedvosmisleno pokazalo da se jedino na tim osnovama i u tim odnosima radnik u udruženom radu afirmiše kao stvaralačka snaga, da se potvrđuje i izražava kao gospodar rada i rezultatâ rada, da mu ti uslovi i ostale osnove socijalističkog samoupravljanja omogućuju racionalnost i efikasnost u privređivanju i optimalne uslove u zadovoljavanju ličnih i opštedruštvenih i zajedničkih potreba. Na tim osnovama i odnosima i njihovom daljem razvoju stvara se i gradi čvrsta podloga za brži razvoj proizvodnih snaga i produkcionih odnosa. Sve su to bili bitni razlozi za uvođenje, izgrađivanje i praktičnu primenu sistema dohotka i dohodovnih odnosa.

Naravno, u određenim periodima neka pitanja iz sistema i politike dohotka bila su prisutnija i više su zaokupljala pažnju teorije i praktične primene u našem društvu. Posebno je karakte-

Digitized by Google

ističan period od 70-tih godina, tačnije od 1971. godine, kada se i donose prvi društveni dogovori, koji, istina, ne unose mnogo novog u regulisanje društveno-ekonomske zavisnosti i povezanosti uslovâ sticanja sa raspodelom dohotka. Društveni dogovori iz 1971. godine stavljaju akcenat na politiku namenske raspodele dohotka i praktično ne donose mnogo u učvršćivanju veze između uslovâ sticanja dohotka, njegovog raspoređivanja i raspodele. To je, pored ostalih nedostataka (nisu adekvatno bile utvrđene zajedničke osnove u sticanju i raspoređivanju, politika dohotka se odnosila samo na raspoređivanje itd.), i dalje ostavilo po strani neopravdano velike razlike u ličnim dohocima po granama i grupacijama, odnosno organizacijama udruženog rada, ne uzimajući dovoljno u obzir razlike u uslovima sticanja dohotka. Takvo stanje je pogodovalo stvaranju velikih raspona u ličnim dohocima za praktično istu ili približno istu složenost poslova i zadataka. I umesto da nas približava, ono nas je udaljilo od ostvarivanja socijalističkog načela da se za približno jednak rad dobije približno jednak lični dohodak.

Posle donošenja Ustava SFRJ 1974. godine politika dohotka je sveobuhvatnija i celovitija. U društvu se sve više učvršćuje uverenje i rešenost da je dalja izgradnja dohodovnih odnosa jedno od suštinskih pitanja za samoupravni položaj radnikâ i uopšte za dalji razvoj samoupravljanja. Ako je Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije (5—8. maja 1971. godine) značio raskid sa dilemama i kolebanjima oko dohotka i dohodovnih odnosa i potvrdio ih kao nužan oblik u uslovima socijalističke robne privrede i ostvarivanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, onda ih je period posle novog Ustava i Zakona o udruženom radu ne samo potvrdio i afirmisao u našoj praksi, već i obogatio novim saznanjima i pozitivnim iskustvima. Istina, na ovom području su otvoreni i neki problemi i pitanja kao što je, na primer, pitanje objektivizacije uslovâ sticanja dohotka i uspostavljanja čvršće i adekvatnije povezanosti između sticanja i raspodele dohotka, što je predmet ovog razmatranja. Društveno dogovaranje obuhvata i sferu sticanja dohotka, poseban značaj se pridaje samoupravnom sporazumevanju, gde se stvaraoci dohotka postavljaju u daleko kvalitetniji društveno-ekonomski položaj. Godinu dana od donošenja Ustava usvaja se Društveni dogovor o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosâ u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke (aprila 1975. godine), kojim se dobrim delom prevazilaze uočene slabosti dogovora iz 1971. godine, pokušava se otkloniti dejstvo nejednakih uslova sticanja dohotka na raspodelu, odnosno počinje da se vodi aktivnija politika u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke. U raspoređivanju i raspodeli dohotka više se uvažava društveni karakter sredstava za proizvodnju, društveni karakter dohotka, kriterijum individualne i društvene produktivnosti rada, rezultati tekućeg i minulog rada itd.

Može se reći da je, praktično, sa Ustavom, a posebno sa Zakonom o udruženom radu, otpočeo nov kvalitativan odnos prema

Digitized by Google

sistemu dohotka i u ostvarivanju socijalističkih dohodovnih odnosa. Posle usvajanja Zakona o udruženom radu republike i pokrajine su donele nove društvene dogovore o dohotku kojima su bliže i preciznije uređene zajedničke osnove i mehanizmi za samoupravno usklađivanje raspoređivanja čistog dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju. Kao što je poznato, u svim društvenim dogovorima, pa i u ovima koji se odnose na dohodak, samoupravno se usklađuju i uređuju određeni društveno-ekonomski odnosi, s tim što se zajedničke osnove i odnosi bliže razrađuju i uređuju u samoupravnim sporazumima (grupacije, nivo radnih i složenih organizacija, dohodovno povezane celine, takozvani krugovi sporazumevanja itd.), odnosno u samoupravnim opštim aktima u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada. Međutim, i pored neosporno značajne društvene aktivnosti i rezultatâ u ostvarivanju socijalističkih dohodovnih odnosa i u ostvarivanju celovitosti samoupravne politike dohotka, mi nismo dovoljno sagledali i razradili mehanizam u koji bi se povezivali uslovi sticanja dohotka sa raspodelom i na taj način prevazilazio neravnopravan položaj pojedinih grana, grupacija i organizacija udruženog rada u procesu društvene reprodukcije. Odnosno, mi nismo do kraja sagledali opravdanost stava da onaj ko ima veći dohodak po radniku ima i veće lične dohotke i sredstva za zajedničku potrošnju, bez dovoljno sagledavanja i objektivizacije uslova koji su doprineli tako visokom dohotku, a to su: uloženi tekući i minuli rad, sredstva za proizvodnju, položaj na tržištu, uticaj privrednog sistema i mera ekonomske politike i rezultati izuzetnih pogodnosti u sticanju dohotka.

Neobjektivizirani uslovi sticanja dohotka otežavaju afirmaciju raspodele prema radu

Zbog svog značaja za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa i samoupravni položaj radnikâ sistem dohotka je, praktično, prvo područje gde su se odnosi i politika počeli uređivati društvenim dogovaranjem i samoupravnim sporazumevanjem. U društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima se uspostavljaju i utvrđuju kriterijumi i merila na osnovu kojih radnici u organizacijama udruženog rada utvrđuju sopstveni doprinos ostvarivanju dohotka po osnovu tekućeg i minulog rada, odnosno uređuju sticanje i raspodelu dohotka. Osnovno načelo u politici raspodele dohotka jeste da one organizacije udruženog rada koje ostvaruju veći dohodak izdvajaju više za proširenje materijalne osnove i uopšte za zadovoljavanje opštih i zajedničkih potreba u društvu. Ali, isto tako, sâm porast dohotka, ukoliko nije rezultat većeg doprinosa kroz tekući i minuli rad, ne može da služi kao osnova za neopravdano veliki porast ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje. Jer, to vodi neopravdanim granskim razlikama ličnih dohodaka i neopravdanim društveno-ekonomskim odnosima unutar samog udruženog rada.

Digitized by Google

»Stečeni kvantum dohotka — kaže Edvard Kardelj — odnosno čistog dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne može automatski biti i merilo za visinu ličnih dohodaka u pojedinim organizacijama udruženog rada. U nas je u prilično velikoj meri prisutna tendencija da se lični dohoci automatski povećavaju tamo gde je ostvaren veći dohodak, a ne gde je ostvarena viša produktivnost rada... Mislim da ne bi bilo dobro stimulisati te visokoakumulativne grane da olako povećavaju lične dohotke koji se ne zasnivaju na srazmernoj produktivnosti rada. Morali bismo i nezavisno od porasta dohotka uspostavljati i druge kriterijume za merenje produktivnosti rada, kao i druge kriterijume, i na bazi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, uz odgovarajuću ulogu i angažovanje sindikata, da se dohodak ulaže u razvoj... Jer, ako bi se tolerisalo pomenuto stanje, znatan deo društvene akumulacije bio bi raspoređen, u stvari, na lične dohotke u visokoakumulativnim organizacijama udruženog rada na račun organizacija sa nižom akumulacijom.«[1]

Naše je mišljenje da se problemi na ovom planu javljaju zbog toga što se nije, uporedo i istovremeno, razvijala društvena aktivnost i iznalazila adekvatnija rešenja za dogradnju sistema sticanja dohotka, kao na pitanjima i mehanizmima raspodele, i što se uslovi sticanja dohotka nisu dovoljno i adekvatno povezivali sa raspodelom. Jer, za položaj organizacija udruženog rada, grupacija i grana u sticanju dohotka vrlo je bitna pozicija u primarnoj raspodeli (cene predodređuju povoljne uslove za sticanje dohotka), zatim položaj u sekundarnoj raspodeli (porezi, doprinosi i drugi načini zahvatanja dohotka), položaj na tržištu, uslovi finansiranja objekata, mere ekonomske politike itd. Dalje, radi ujednačavanja društveno-ekonomskog položaja radnikâ u sticanju dohotka, vrlo je bitno da se, na bazi društvenih kriterijuma i merila, utvrđuje deo dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim privrednim uslovima ili koji je rezultat izuzetnih pogodnosti na tržištu, kao i drugih izuzetnih pogodnosti u sticanju dohotka. Dohodak stečen u takvim izuzetnim pogodnostima morao bi da se koristi isključivo za materijalni razvoj i proširenje materijalne osnove udruženog rada bilo u organizaciji gde je stečen ili, pak, u opštini, republici, odnosno pokrajini. Razrada i primena društvenih kriterijuma i merila za adekvatno utvrđivanje dela dohotka stečenog u takvim uslovima doprinos je ujednačavanju uslovâ sticanja dohotka, odnosno društveno-ekonomskog i socijalnog položaja radnikâ.

Napred izneti problemi su istovremeno i uzrok i posledica zaostajanja u sticanju dohotka na bazi udruživanja rada i sredstava. Glavni razlog takvom stanju je u tome što radnici u udruženom radu ne ostvaruju pravi i dovoljan uticaj na celinu dohotka i na uređivanje odnosâ u sticanju dohotka. Još uvek je prenaglašena uloga faktorâ van udruženog rada na području sticanja i

[1] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 132.

Digitized by Google

raspoređivanja dohotka. To, pored ostalog, ima za posledicu da se pojedini delovi udruženog rada dovode u različit materijalni položaj, sputavaju se tržišni kriterijumi u privređivanju, slabi motivisanost radnikâ za veću efikasnost u radu itd. U takvim uslovima lični dohoci radnika se u dobrom delu organizacija udruženog rada ne usklađuju sa porastom produktivnosti rada i drugim kvalitativnim elementima privređivanja koji realno utiču na povećanje dohotka, već se vodi bitka za fiktivno povećanje dohotka, što vodi nerealnoj raspodeli i prisvajanju iz novostvorene vrednosti mimo rezultatâ rada. »Sve vrste dohotka ostvarenog bez vlastitog rada u proturječnosti su s osnovama samoupravnog sistema. Autonomne snage tržišta, seljenje rada i društvenog kapitala mogu ih samo djelimično smanjiti, jer su dohoci bez rada rezultat različito raspoređenih prirodnih uvjeta, rezultat derogiranog tržišta, to jest monopola, stihije, špekulacije, moći, izborenog povoljnijeg položaja u institucijama sistema i mjerama ekonomske politike.«[2]

Nerešena pitanja u sistemu cena su otvarala mogućnosti za povećanje dohotka pritiskom i neopravdano velikim povećanjem cena pojedinim organizacijama udruženog rada, granama i grupacijama, što se prenosilo i na ostale i kao krajnji ishod završavalo porastom opšteg nivoa cena, inflacijom i porastom troškova života. Zbog svega toga objektivizacija uslovâ sticanja dohotka i povezivanje uslovâ sticanja sa raspodelom je bitan uslov kako za uspešno ostvarivanje politike raspoređivanja čistog dohotka i raspodele sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju tako i za dalje unapređivanje dohodovnih odnosa u celini.

Umesto da doprinos ostvarivanju dohotka, tekućim i minulim radom, opredeljuje materijalni položaj radnikâ — to dobrim delom čine povoljniji uslovi njegovog sticanja

Pojačanom ukupnom aktivnošću svih subjekata u društvu, posebno ponašanjem i zalaganjem radnikâ iz udruženog rada, u globalnom raspoređivanju dohotka i u raspoređivanju čistog dohotka postignuti su naročito u 1979. i u 1980. godini povoljni odnosi. U upoređenju sa prvom godinom poslednjeg srednjoročnog plana (1976), deo dohotka za osnovne organizacije udruženog rada u 1979. godini je porastao sa 62,2 na 63%. Takođe, i u raspoređivanju čistog dohotka se ostvaruju pozitivna kretanja. U odnosu na 1976, u 1979. godini procenat učešća čistih ličnih dohodaka u čistom dohotku je smanjen sa 58,1 na 51,6%, a izdvajanja za akumulaciju i rezerve su povećana sa 12,1 na 15,3%. Posmatrajući u globalu stanje u raspoređivanju čistog dohotka, može se izvući zaključak da se radnici uglavnom pridržavaju društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma koji se odnose na ovo područje,

[2] Marijan Korošić, *Ekstradohoci i rente u privredi*, »Socijalizam«, br. 6/1980, str. 4.

Digitized by Google

kao i zauzetih stavova o jačanju materijalne osnove udruženog rada kod realizacije politike raspodele. Jednom rečju, i u 1979. i u 1980. godini ukupna raspodeljena masa sredstava za lične dohotke i ponašanje u raspodeli deluje sa svoje strane pozitivno na stabilizaciju privrednih kretanja.

Međutim, takva pozitivna kretanja u raspoređivanju dohotka i čistog dohotka, posmatrano globalno, ipak nameću potrebu objektivizacije uslovâ sticanja dohotka svakog subjekta u društvu. Naime, potrebno je, po našem mišljenju, adekvatnije sagledati uticaj uslovâ privređivanja na sticanje dohotka, jer oni dobrim opredeljuju materijalni i socijalni položaj radnikâ kroz fazu njegovog raspoređivanja i raspodele. »Društvenu aktivnost u razvoju dohodovnih odnosa putem udruživanja rada i sredstava i podizanja produktivnosti rada treba istovremeno da prati i sagledavanje ekonomskog položaja grana, grupacija i oblasti privrede. Komunisti u nadležnim organima u republikama, pokrajinama i federaciji, privrednim komorama i samoupravnim organima i organizacijama udruženog rada treba da se angažuju u konkretizaciji instrumenata i mehanizama privrednog sistema i odgovarajućih mera ekonomske politike kako bi se obezbedilo da pojedine grupacije i grane budu u što ravnopravnijem društveno-ekonomskom položaju na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.«[3]

Kao što se vidi, problem uspostavljanja što ravnopravnijih uslova privređivanja ne samo da je evidentan i prisutan u našem društvu, nego zbog njegovog društvenog i ekonomskog značaja i aktuelnosti treba što pre pristupiti njegovom prevazilaženju, na šta nedvosmisleno obavezuju i navedeni zaključci Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

Tendencija i praksa da u organizacijama udruženog rada, granama i grupacijama u kojima se ostvaruje veći dohodak po radniku bez obzira na uslove njegovog sticanja imamo po pravilu i veće lične dohotke — prisutna je već duži niz godina. Čini se da je takva praksa i ponašanje više izraženo u poslednje vreme. Svesni nepotpunosti podataka za objektivnije sagledavanje[4], čini nam se da se ovi problemi donekle mogu ilustrovati sledećim podacima za grane sa najvećim čistim ličnim dohotkom po radniku i za

[3] Zaključci CK SKJ o aktuelnim idejno-političkim pitanjima sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka i sredstava za lične dohotke (Zajednička sednica CK SKJ i Predsedništva Veća SSJ od 28. juna i 16. jula 1979. godine u Beogradu).

[4] Zakonom o udruženom radu predviđeno je više pokazatelja kojima se obavezno iskazuju rezultati rada radnikâ i poslovanja osnovne organizacije, a to su: dohodak po radniku, dohodak u odnosu na prosečno korišćena sredstva, čist dohodak po radniku, akumulacija u odnosu na dohodak, akumulacija u odnosu na čist dohodak, akumulacija u odnosu na prosečno korišćena sredstva, lični dohodak i sredstva zajedničke potrošnje po radniku, čist lični dohodak po radniku. Za sagledavanje objektivnog stanja organizacija udruženog rada u procesu društvene reprodukcije, pored ovih — to i Zakon o udruženom radu omogućava — treba uzeti i niz drugih relevantnih faktora i pokazatelja.

Digitized by Google

grane sa najmanjim čistim ličnim dohotkom po radniku. Uzeto je deset grana iz prve i deset grana iz druge grupe. (Tabela 1)

Koeficijent raspona prosečnog čistog ličnog dohotka ostvarenog po radniku između proizvođačâ gotovih tekstilnih proizvoda u odnosu na radnike zaposlene u projektantskim i srodnim uslugama je 1 : 2,26. Kod izdvajanja za sredstva zajedničke potrošnje po radniku razlike su daleko veće; tako, na primer, preko 4 puta su veća ta sredstva po radniku u proizvodnji derivatâ nafte, proizvodnji nafte i gasa, cevovodnom transportu nego kod navedenih deset grana sa najnižim čistim ličnim dohotkom. Primetno je da je dohodak po radniku između, na primer, zaposlenih u cevovodnom transportu veći za preko 7 puta u odnosu na dohodak po radniku u proizvodnji tekstila ili proizvodnji kožne obuće i galanterije.

Međutim, iz podataka za deset grana i grupacija privrede sa najnižim ličnim dohotkom po radniku, koje imaju i najniži dohodak po radniku, vidi se da su izdvajanja za akumulaciju iz čistog dohotka vrlo značajna, što govori o naporima radnikâ tih grana i grupacija za jačanje i proširenje materijalne osnove svoga rada. Pored toga, bezmalo sve ove grane i grupacije beleže porast produktivnosti rada u 1979. godini. Ili, uzmimo elektroprivredu i proizvodnju uglja. U 1979. u odnosu na 1978. godinu zaposleni u elektroprivredi (proizvodnja hidro i termoenergije) povećali su produktivnost rada za 3,6%, a zaposleni u rudnicima uglja za 6,9%.[5] Međutim, zbog nejednakih uslova privređivanja dohodak po radniku, a time i čist lični dohodak i sredstva za zajedničku potrošnju daleko su veća u elektroprivredi nego u proizvodnji uglja.

Kod svih posmatranih deset grana, gde su najveći prosečni čisti lični dohoci i dohodak po radniku, po pravilu su najveća i prosečno korišćena poslovna sredstva po radniku.[6] Na primer, kod cevovodnog transporta ona su preko 43 puta, kod elektroprivrede preko 15 puta veća u odnosu na proizvođače tekstila i kožne obuće. »Dohodak po zaposlenom varira po pojedinim privrednim granama i sektorima kao rezultat djelovanja spleta objektivnih i subjektivnih okolnosti. Među njima, svakako, dominiraju razlike u tehničkoj opremljenosti rada. Privredne organizacije kapitalno intenzivnih grana ostvarit će daleko viši dohodak po zaposlenom od organizacija sa radno intenzivnom proizvodnjom... On ne može predstavljati adekvatno mjerilo doprinosa živog rada

[5] Produktivnost rada je računata na taj način što je doveden u odnos indeks povećanja proizvodnje i broja zaposlenih u 1979. godini u odnosu na 1978. Podaci o proizvodnji i broju zaposlenih uzeti su iz »Indeksa«, mesečnog pregleda privredne statistike SFRJ, br. 6, Savezni zavod za statistiku.

[6] U »Analizi odnosâ u primarnoj raspodeli«, koju je radila u okviru Saveznog zavoda za cene grupa istraživača-analitičara, izveden je i sledeći zaključak: »Da osnovne organizacije udruženog rada znatnog broja grana i grupacija kod kojih je u procesu rada natprosečno učešće društvenih sredstava — izdvajaju za tekuću potrošnju i deo čistog dohotka koji bi trebalo rasporediti u akumulaciju« (Beograd, april 1980, str. 5).

Digitized by Google

*Tabela 1**

Deset grana privrede sa najvišim ličnim dohotkom po radniku u 1979.	Čist l. d. po radniku	Sred. zajed. potroš. po radniku	Dohodak po radniku	Proseč. korišć. poslov. sredst. po radniku	Učešće akumulac. u čistom dohot.
1. Projektovanje i srodne usluge	10.333	37.791	343.295	938.364	22,1
2. Cevovodni transport	9.857	42.662	954.902	11.187.964	53,2
3. Proizvodnja nafte i gasa	9.286	53.747	783.961	2.301.362	85,5
4. Spoljna trgovina	9.179	35.452	429.258	3.019.061	29,7
5. Finansijske i druge usluge	8.827	34.700 (utroš. sreds. zaj. potr. po radn. u ban. u 1978)	297.401	802.551	22,0
6. Istraživačko-razvojni rad	8.649	29.015	251.978	366.467	14,8
7. Proizvodnja derivatâ nafte	8.327	54.723	647.363	3.478.376	38,3
8. Elektroprivreda	7.705	28.183	330.818	3.941.334	25,5
9. Osiguranje imovine i lica	7.645	31.342	270.976	440.203	29,3
10. Geološka istraživanja	7.349	18.726	273.051	555.805	30,3
Deset grana privrede sa najnižim ličnim dohotkom po radniku		(utroš. sreds. zaj. potr. po radniku u 1978)			
1. Proizvod. gotov. tekstil. proizv.	4.561	12.667	133.392	256.623	13,4
2. Proizvod. prediva i tkanina	4.759	13.200	142.833	394.827	10,1
3. Proizv. kožne obuće i galant.	4.837	13.732	132.654	231.156	13,0
4. Proizv. rez. građe i ploča	5.092	10.682	163.283	444.554	17,7
5. Lične usluge	5.121	13.205	125.179	77.840	9,5
6. Ugostiteljstvo	5.165	13.295	141.332	470.752	11,2
7. Poljopriv. proizvodnja	5.224	13.429	176.530	798.321	15,3
8. Proizvodnja nemetala	5.227	13.071	146.971	498.243	15,6
9. Proizv. final. proizv. od drveta	5.246	13.319	154.900	352.693	12,9
10. Prerada nemetala	5.454		173.584	451.695	14,0

*Izvor: SDK indikatori poslovanja OUR-a po završnom računu za 1979. godinu. »Statistički bilteni SDK« iz 1980. godine i »Indeksi«, mesečni pregledi privredne statistike SFRJ iz 1980. godine, Savezni zavod za statistiku.

Digitized by Google

*Tabela 2**

Deset grana privrede sa najvećim i deset grana sa najmanjim izdvajanjima i utroškom sredstava za zajedničku potrošnju	Dohodak (u 000)	Čist dohodak (u 000)	Deo čis. doh. za zajedničku potrošnju	Sred. za stamb. izgr. (ukupno)	Sred. za stamb. izgr. po radn.	Proseč. broj zaposl. na bazi časova rada
1. Projektovanje i srodne usluge	4.089.235	3.218.920	374.494	890.716	20.920	42.579
2. Cevovodni transport	265.252	160.973	6.351	14.424	126	114
3. Proizvodnja nafte i gasa	945.472	561.578	56.397	105.854	25.868	4.092
4. Spoljna trgovina	4.450.112	2.986.353	263.322	646.200	17.642	36.629
5. Finansijske i druge usluge	8.752.993	6.864.335	728.586	1.691.533(40% više nego 1978)	15.894	106.428
6. Istraživačko-razvojni rad	917.524	740.751	74.044	197.654	19.376	14.175
7. Proizvodnja derivatâ nafte	1.813.468	923.837	88.886	225.064	22.063	10.201
8. Elektroprivreda	6.957.245	4.602.249	381.993	791.824	12.512	63.284
9. Osiguranje imovine i lica	131.883	113.913	12.786	27.032	15.420	1.753
10. Geološka istraživanja	685.342	529.435	42.674	94.911	10.561	8.987
Proizvodnja uglja	2.851.158	2.100.853	223.867	280.109(29% više nego 1979)	5.332	52.530
1. Proizv. gotov. tekst. proizv.	7.633.508	5.923.639	546.189	616.618	3.132	196.830
2. Proizv. prediva i tkanina	5.417.526	3.978.205	402.200	359.479	2.963	121.323
3. Proizv. kožne obuće i galant.	2.775.697	2.221.517	210.457	224.501	3.087	72.721
4. Proizv. rez. građe i ploča	2.758.424	2.017.985	196.982	201.701	3.890	51.855
5. Lične usluge	395.540	349.314	31.445	70.524	6.388	11.040
6. Ugostiteljstvo	4.643.530	3.674.779	354.098	829.519	4.999	165.943
7. Poljopriv. proizvodnja	4.782.610	3.322.553	306.264	631.974	3.888	162.561
8. Proizvodnja nemetala	525.228	336.132	34.528	67.142	5.424	12.378
9. Proizv. final. proizv. od drveta	5.295.490	3.803.893	379.431	438.310	3.555	123.279
10. Prerada nemetala	2.363.495	1.647.652	172.186	171.837	3.652	47.047

* Izvor: »Statistički bilten SDK«, br. 4/1980. Osnovni podaci iz periodičnih obračuna OUR-a privrede.

Digitized by Google

i osnov za određivanje ličnih dohodaka, u skladu sa principom raspodjele prema radu. Pri ocjeni poslovnih rezultata i doprinosa rada kao osnovice za raspodjelu ličnih dohodaka mora se uzeti u obzir i obim angažovanih sredstava.«[7]

Sve one grane i delatnosti koje imaju najveće prosečne lične dohotke po radniku imaju, po pravilu, i najveća izdvajanja i utrošak sredstava za zajedničku potrošnju po radniku, a u tome i za stambenu izgradnju. Navedeni podaci, bez sumnje, govore da je razlika u izdvajanju sredstava za zajedničku potrošnju po radniku (prvih deset grana u odnosu na drugih deset grana po prosečnom ličnom dohotku po radniku) daleko veća nego razlika u ličnim dohocima po radniku. Koeficijent nivoa je preko 1 : 4 u korist grana i grupacija sa najvećim ličnim dohotkom, odnosno dohotkom i čistim dohotkom po radniku. Ta tendencija se, bez sumnje, nastavila i u 1980. godini, gde su razlike u izdvajanjima sredstava po granama i grupacijama još veće. To se najbolje može ilustrovati podacima iz periodičnog obračuna organizacija udruženog rada za period januar—mart 1980. godine. (Tabela 2)

Sredstva za stambenu izgradnju (ukupno) u I kvartalu 1980. godine po radniku su kod zaposlenih u pojedinim granama privrede veća i preko 8 puta u odnosu na najmanje izdvojena sredstva po radniku. Na primer, koeficijent nivoa sredstava za stambenu izgradnju (ukupno) po radniku je u proizvodnji nafte i gasa u odnosu na zaposlene u predionicama i tkačnicama 8,73 : 1, u projektantskim organizacijama 6,68 : 1 itd.

Kod pojedinih grana i delatnosti primetno je da se i u 1980. godini nastavilo veliko izdvajanje iz čistog dohotka za zajedničku potrošnju, odnosno za stambenu izgradnju. Na primer, ukupna sredstva za stambenu izgradnju u finansijskim i drugim uslugama[8] za prva tri meseca 1980. godine u odnosu na 1979. godinu su povećana za 40%, a po radniku su veća za 3 puta nego, na primer, kod proizvođačâ uglja.

Sve to, bez sumnje, govori da je potrebna daleko veća društvena aktivnost i konkretne mere da bi se uslovi privređivanja što je moguće više ujednačili. Nastojanja i opredeljenja da se poboljša materijalni položaj radnikâ u proizvodnji uglja i uopšte u proizvodnom radu, da se više vrednuju teži uslovi rada itd., ne mogu se ostvariti bez poboljšanja položaja rudnikâ u sticanju dohotka (kroz primarnu raspodelu — putem cena, sekundarnu raspodelu — povoljnijim uslovima finansiranja itd.). Otežani uslovi privređivanja u pojedinim granama i delatnostima su do te mere opredelili sticanje dohotka, odnosno raspodelu sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju, da je već počeo da se

[7] Konzorcij ekonomskih instituta za makro projekt »Privredni sistem SFRJ«, *Sistem stjecanja i raspodjele dohotka i raspodjele rezultatâ rada*, »Informator«, Zagreb, 1978, str. 20.

[8] Finansijske i druge usluge: zaposleni u bankama, osiguranju, usluge u oblasti prometa, projektantske organizacije, poslovne usluge i drugo.

Digitized by Google

javlja problem i nedostatak određenih zanimanja, i to pretežno proizvodnih. Eklatantan primer je nedostatak oko 3.500 rudara i geologa. A tamo gde su uslovi povoljniji i gde se lakše stiče dohodak, gde su uslovi rada lakši i bolji, gde se više izdvaja i troši za izgradnju stanova — imamo višak određenih profila stručnosti, i to pretežno neproizvodnih zanimanja. Naše je mišljenje da se napred izneti društveni i ekonomski problemi mogu rešavati jedino što objektivnijim sagledavanjem i ujednačavanjem uslovâ sticanja dohotka, gde bi materijalni položaj radnika zavisio od doprinosa dohotku koji radnik ostvari svojim tekućim i minulim radom, pri čemu bi se više vrednovao proizvodni rad i rad u teškim uslovima.

Objektivizacija uslovâ sticanja dohotka — društvena i ekonomska potreba

Dosadašnje razmatranje je obuhvatilo samo jedan aspekt sistema dohotka i dohodovnih odnosa sa ciljem da se ukaže na ovo pitanje, kako bi se njegovim rešavanjem obezbedio ravnopravniji društveno-ekonomski položaj radnikâ u udruženom radu i društvu uopšte. Čini se da se samo na taj način, to jest na osnovu jednakih prava i odgovornosti može ostvariti jedno od bitnih ustavnih načela — da rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka. Sticanje dohotka je posmatrano najnačelnije i nije se ulazilo u iskustva i probleme sticanja dohotka učešćem u zajednički ostvarenom dohotku i po drugom osnovu niti u sticanje dohotka slobodnom razmenom rada, gde je prisutna sporost, i to naročito u sticanju dohotka radnih zajednica, kako privrednih tako i vanprivrednih delatnosti. To je, svakako, posebna tema.

Reč je o radnicima u radnoj zajednici, koji u radnoj ili drugoj organizaciji udruženog rada obavljaju administrativno-stručne poslove, pomoćne ili njima slične poslove od zajedničkog interesa za više osnovnih organizacija u njenom sastavu; u radnim zajednicama u bankama, zajednici osiguranja, samoupravnim interesnim zajednicama; radnicima u radnim zajednicama koje obavljaju poslove za organe društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija itd.

Evo samo nekoliko podataka koji mogu da ilustruju dobro poznatu situaciju o njihovom, po pravilu, povoljnijem materijalnom položaju u odnosu na radnike iz privrede. Najviši prosečan čist lični dohodak po radniku u 1978. godini iznosio je 8.473, a najniži 3.768 dinara, a u radnim zajednicama privrede i vanprivrede najviši je iznosio 10.132, a najniži 3.012 dinara. Utrošena sredstva zajedničke potrošnje po radniku, na primer, u proizvodnji uglja iznosila su 18.024, a u radnim zajednicama osnovnih banaka 34.700 dinara. Utrošena sredstva za stambenu izgradnju po radniku u istom primeru iznose 5.070 (kod rudara), a kod zaposlenih u osnovnim bankama 34.700 dinara. S obzirom na napred izneto, kao

Digitized by Google

i na, po pravilu, lakše uslove rada, prisutan je problem pritiska na zapošljavanje u radnim zajednicama i na neproizvodnim poslovima i zadacima, što se vrlo negativno odražava na porast opštedruštvene produktivnosti rada.

Problem uspostavljanja što ravnopravnijih uslova privređivanja, to jest sticanja dohotka[9], privrednih grana i grupacija, odnosno organizacija udruženog rada, aktuelan je iz više razloga:

— Povoljniji uslovi sticanja dohotka opredelili su u pojedinim granama, grupacijama i organizacijama udruženog rada različit društveno-ekonomski položaj radnikâ u odnosu gde takvih pogodnosti nije bilo. Tamo gde se stiče veći dohodak bez obzira na povoljnije uslove raspodeljivani su, po pravilu, i veći lični dohoci i sredstva zajedničke potrošnje po radniku. Tako uspostavljeni odnosi u raspodeli reprodukuju se i stvaraju povoljnu klimu za opšti porast cena i inflaciju, negativno utiču na zalaganje za prisustvo i veći uticaj tržišnih kriterijuma, slabe napore za porast produktivnosti rada itd. Tu su, pored društvenih i socijalnih, vrlo bitni i ekonomski razlozi za uspostavljanje što ravnopravnijih uslova privređivanja i sticanja dohotka.

— Različiti i neujednačeni uslovi sticanja dohotka su, pored ostalih razloga, jedan od bitnih uzroka sporosti procesa udruživanja rada i sredstava na dohodovnim osnovama, kao bitnog elementa daljeg uspešnog razvoja i uopšte sistema samoupravne proširene reprodukcije. Dogradnja sistema sticanja dohotka, kao i raspodele pozitivno bi uticala na intenziviranje procesa udruživanja sredstava na širem planu, brže kretanje sredstava akumulacije i njeno adekvatnije usmeravanje i racionalniju upotrebu, bolju reprodukcionu i dohodovnu povezanost itd. To naročito ima za posledicu sporost u prevazilaženju prisutnih problema strukture privrede i udruživanja u okvirima tehnološki i dohodovno zavisnih reprocelina. »U proteklim godinama srednjoročnog plana dohodak baznosirovinskih grana — meren parametrima za objektivizaciju koji se u ovoj studiji primenjuju — niži je za oko 20% u odnosu na nivo dohotka ukupne privrede i industrije... Prerađivačke grane industrije uglavnom imaju povoljniji položaj od baznih grana i od dela neindustrijskih delatnosti materijalne proizvodnje, mada i među njima postoje veće ili manje razlike. Nivo ostvarenog dohotka prerađivačkih grana viši je za 15—25% od odgovarajućeg nivoa baznih grana, što varira različito od go-

[9] Pojmovi »što ravnopravniji uslovi privređivanja« i »objektivizacija uslovâ sticanja dohotka«, upotrebljeni u ovom razmatranju, kao i njihov sadržaj su u funkciji ostvarivanja osnovnog socijalističkog principa — raspodele prema radu i rezultatima rada. Dalje, polazište je da o tim objektivnim uslovima privređivanja i sticanja dohotka treba da odlučuju radnici, a ne neko iz »centra« i na administrativan način, to jest radnici samoupravnim uređivanjem dohodovnih odnosa kako u sticanju tako i u raspoređivanju i raspodeli dohotka, pri čemu se ne smeju da izgube iz vida bitna obeležja dohotka kao motiva privređivanja, ali ni društveni karakter dohotka. Pri svemu tome, ipak, treba imati u vidu da je nemoguće stvoriti i uspostaviti idealno jednake i iste uslove privređivanja.

Digitized by Google

dine do godine.«[10] Tako različit dohodovni položaj, bez sumnje, negativno utiče na pozitivne procese udruživanja rada i sredstava uopšte, a posebno na međusobno i po logici proizvodnog ciklusa upućene organizacije udruženog rada i komplekse, jer nivo dohotka dobrim delom nije rezultat objektivno uloženog tekućeg i minulog rada, nego spleta povoljnih uslova u njegovom sticanju.

— Neobjektivizirani uslovi sticanja dohotka, posebno povoljnijim odnosom u primarnoj raspodeli putem cena, »teraju« i druge grane i grupacije, odnosno organizacije udruženog rada da putem pritiska i povećanjem cena ostvaruju što veći dohodak, a time kroz raspodelu i veće lične dohotke i ukupnu ličnu potrošnju. »Nesumnjivo je da i primarna raspodela ima odgovarajući uticaj na namensku raspodelu u organizacijama udruženog rada.«[11] Sve to u većini slučajeva nema za osnovu realno stvaranje većeg dohotka na bazi više produktivnosti rada i veće efikasnosti privređivanja i vodi opštoj trci za povećanjem cena, to jest inflatornim tendencijama. To, pored ostalog, vodi slabljenju akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, jer se kroz internu i namensku raspodelu manje izdvaja za akumulaciju, zanemaruje se potreba stalnog uvećavanja društvenih sredstava i njihove što veće efikasnosti (brže raste tehnička opremljenost od produktivnosti rada), a posebno kod onih gde se lakše stiče dohodak raste lična, opšta i zajednička potrošnja.

— Posebno je značajan stav u novim planovima razvoja i u Društvenom planu Jugoslavije za period 1981—1985. godine i zajedničkom razvojnom i ekonomskom politikom da se što je moguće više ujednačavaju uslovi sticanja dohotka i obezbeđuju uslovi za otklanjanje neopravdanih razlika u uslovima privređivanja, u čemu, svakako, primarna raspodela putem cena ima bitno mesto. To će doprineti bržem udruživanju rada i sredstava na dohodovnim osnovama na širem planu, posebno u reprokompleksima (gde i treba da se rešavaju nepovoljni odnosi u primarnoj raspodeli, da se usklađuju porast nivoa i odnosi u cenama), a time i prevazilaženju problemâ u strukturi privrede i stabilnog razvoja.

Na kraju, treba istaći da se u poslednje vreme problemu uspostavljanja što ravnopravnijih uslova privređivanja i sticanja dohotka i realnog sagledavanja njihovog uticaja na raspodelu pridaje sve veća pažnja. To pitanje je prisutnije u udruženom radu i u društvu uopšte. Kao što je izneto, Savez komunista je inicirao i ocenio potrebnim sagledavanje ekonomskog položaja grana i grupacija u oblasti privrede i obezbeđivanje njihovog što ravnopravnijeg društveno-ekonomskog položaja na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Savez sindikata je utvrdio konkretne pravce aktiv-

---

[10] Institut društvenih nauka — Centar za ekonomska istraživanja: »Objektivizacija ekonomskog položaja privrednih grana i grupacija u sticanju i raspodeli dohotka«, I deo, Beograd, maj 1980, str. 45. i 47.

[11] Savezni zavod za cene: »Analiza odnosâ u primarnoj raspodeli«, I knj., cit. izd., str. 21.

Digitized by Google

nosti u vezi sa ovim pitanjima, u kojima je, pored ostalog, predviđeno da društveno-ekonomski položaj radnikâ pojedinih grana i grupacija treba sagledavati i rešavati pre svega u skladu sa njihovom dohodovnom povezanošću, pa sve do izmena i dopuna u sistemu. Ova pitanja posebno su prisutna u aktivnosti Privredne komore Jugoslavije i drugih društveno-političkih i naučnih organizacija.

Digitized by Google

Milan Bajec

O uzrocima i posledicama prekomernog investiranja

Naše društvo se već godinama suočava sa problemom prekomernog investiranja koji sve više opterećuje naše materijalne bilanse i čini sve težim ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije. Prošle i ove godine situacija se u tom pogledu počela zaoštravati gotovo do kritične tačke. Naša zemlja naprosto nije više u stanju da podnosi teret izdataka koje je sama sebi nametnula u vidu prenapregnutih planova i programa razvoja.

Reč je o približno dve petine društvenog proizvoda, koliko se već godinama izdvaja za investicionu potrošnju. To je, po svemu sudeći, nedostignuti rekord u finansijskom naprezanju neke zemlje. A to se nije moralo, a ni htelo postići. Posredi je svojevrsna stihija koja se nametnula društvu i preti da poremeti osnovne tokove i odnose u njegovom razvoju.

Doduše, ova stihija je na neki način i svesno prihvaćena, pa je u odgovarajućoj meri ugrađena u protekli srednjoročni plan. Njime je predviđeno da investicije rastu brže od društvenog proizvoda. A kako je taj plan i inače projektovan na temelju visokih stopa rasta svih vidova proizvodnje i potrošnje, planirani rast investicija ispao je krajnje prenapregnut. Investicije u osnovna sredstva trebalo je realno povećavati po visokoj stopi od 8,1 odsto

Digitized by Google

godišnje. Za ovako prenapregnuto investiranje data su i odgovarajuća obrazloženja. Naime, da time treba postići da se istovremeno: ubrza razvoj kapitalno intenzivnih sektora privrede (radi otklanjanja strukturnih disproporcija), proširi sektor radno intenzivnih delatnosti (radi apsorbovanja nove radne snage) i povećaju ulaganja u društvene delatnosti (radi daljeg porasta životnog standarda).

U stvari, za ovako planirano investiranje moglo bi se reći da je više bilo posledica raznih političkih pritisaka i kompromisa nego izraz realističkih ekonomskih sagledavanja potreba i mogućnosti.

U toku samog sprovođenja proteklog srednjoročnog plana prenapregnutost u odnosima globalne raspodele još više se zaoštravala. Budući da je život svodio stope rasta proizvodnje na realniji nivo, a intenzitet investiranja ostajao i dalje neizmenjen, udeo investicija u ukupnom društvenom proizvodu brzo se povećavao, da bi dostigao navedeni rekord od dve petine. A investicije samo u osnovna sredstva iznosile su 34, umesto 31 odsto, koliko je planom bilo predviđeno.[1] Istovremeno, izneverena su i predviđanja u pogledu završavanja započetih programa, tako da su i iz tih razloga izdaci za investiranje povećani iznad svih planskih očekivanja.

Sve je to, naravno, teklo uporedo sa kretanjem inflacije. Prekomerno investiranje je bilo jedan od njenih glavnih uzročnika. A i obrnuto: inflacija je doprinosila tome da prekomerno investiranje postane još izrazitije.

1.

U periodu 1976—1980. ostvaren je ukupni obim investicija u osnovna sredstva u vrednosti od 1.740 milijardi dinara. Međutim, računato po cenama iz 1975, to bi predstavljalo iznos od svega 1.023 milijarde. Dakle, stvarna vrednost realizovanih investicija iznosi svega 60 odsto iskazane vrednosti, dok je sve ostalo posledica porasta cena. Tako je prošle godine, dejstvom inflacije, došlo čak do realnog pada investicija od 1,6 odsto, iako je, nominalno iskazan, njihov porast dostigao 26 odsto.[2]

Ovaj pad naveo je neke ekonomiste na zaključak da u prekomernim investicijama ne treba ni tražiti glavnog krivca za inflaciju, budući da su, eto, i one same pogođene inflacijom.[3] Šta znači ovakvo postavljanje problema? Prekomerno investiranje je osnovni uzročnik inflacije već samim tim što izvlači ogromna sredstva sa tržišta i drži ih duže ili kraće neaktivirana. A to što sada sama inflacija počinje da smanjuje investicionu potrošnju samo

[1] Savezni zavod za društveno planiranje, *Ostvarivanje investicione politike u periodu 1976—1980*, str. 4.

[2] Isto, str. 7.

[3] Ekonomski institut Pravne fakultete, Ljubljana, *Privredna kretanja u Jugoslaviji*, februar 1981.

Digitized by Google

je stihijna korektura prekomernih apetita koji godinama zahvataju društveni proizvod i time bacaju društvo u sve izraženiju inflaciju.

Pa ipak, i kad se sve to ima na umu, ceo problem se ipak ne bi smeo svoditi na sam obim investiranja. Kamo sreće da nas prekomerno investiranje, ma i po cenu raznih poremećaja u reprodukciji, može dovesti do željenih rezultata u razvoju i stabilizovanju privrede! Ali, ništa od toga. Prekomerno investiranje nije bilo plod smišljenog napora da se što brže razreše problemi razvoja, već je, pre svega, bilo posledica svojevrsne stihije trošenja društvenih sredstava, što su činile od društva otuđene snage koje nisu ni pozvane ni kvalifikovane da njima raspolažu. Na tu činjenicu je sasvim nedvosmisleno, u svom ekspozeu o ostvarivanju novog srednjoročnog plana, ukazao predsednik Saveznog izvršnog veća Veselin Đuranović.[4] U stvari, sve zlo prekomernog investiranja je u tome što ono, upravo zato što je nastalo na nesamoupravnoj osnovi, vodi rasipništvu i raznim promašajima.

Prekomerno investiranje je svoju rasipničku prirodu najpre ispoljilo u zadržavanju nepovoljne strukture investicija. U proteklom petogodišnjem periodu, u proseku, za građevinske radove je izdvajano 47,9 odsto ukupne vrednosti privrednih investicija, za opremu 35,4 odsto, a samo ostatak — za izradu studija i projekata, za osposobljavanje kadrova, za licence i patentna prava i slične izdatke. Investiciona aktivnost u tom periodu bila je rasipnička po tome što je više bila usmerena na izgradnju novih objekata nego na rekonstrukcije i proširenje postojećih. To iskazuju sledeći podaci: od ukupno ostvarene vrednosti investicija 58,8 odsto se odnosi na nove kapacitete na novoj ili staroj lokaciji, 26,5 odsto na rekonstruisane ili proširene kapacitete, dok ostatak čine ulaganja s ciljem zamene i održavanja postojećih kapaciteta.[5]

Najveće rasipništvo predstavljao je velik broj investicija u toku. Prema stanju od novembra 1980. godine, ukupno je u izgradnji bilo 28.959 objekata.[6] U međuvremenu su završena 8.824 investiciona poduhvata ukupne vrednosti od 112 milijardi, ali je i započeto 6.085 novih čija je vrednost 110 milijardi, tako da je, računajući i nešto malo napuštenih programa, u martu ove godine bilo ukupno 26.058 objekata u izgradnji, u vrednosti od 1.320 milijardi dinara. Koliko je to opterećenje za našu privredu? Do-

[4] Veselin Đuranović: »Autarkičnost u privrednom razvoju, megalomanski apetiti u investicionoj potrošnji i presudna uloga tehnobirokratskih činilaca u odlučivanju o investicijama, te neodgovarajući odnos prema ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije i sada najvažnijih interesa zemlje izraženih upravo kroz zahtjeve koje sadrži politika ekonomske stabilizacije — glavni su uzroci ovog i ovakvog stanja i produbljivanja ekonomske nestabilnosti« (Ekspoze na sednici Veća republika i pokrajina Skupštine SFRJ, »Borba«, 11. jun 1981).

[5] Savezni zavod za statistiku, Statistički bilteni »Investicije« za godine od 1967. do 1980.

[6] Služba društvenog knjigovodstva, »Informacija o investicijama u toku i njihovom pokriću«, stanje na dan 30. septembra 1980.

Digitized by Google

voljno je navesti da je vrednost društvenog proizvoda cele društvene privrede iznosila u prošloj godini 1.377 milijardi dinara.

Reč je o iznosu koji se, dejstvom inflacije, stalno udaljuje od prvobitne predračunske vrednosti. Ako se ima na umu činjenica da je oko 94 odsto ovih objekata započeto posle 1976. godine, iz toga proizlazi da je za ovo vreme došlo do ukupnog prekoračenja prvobitne vrednosti — za 34 odsto. Posebno teške posledice sobom donosi poznata praksa da se drži prešírok »front« investicija i da se on dalje širi započinjanjem novih poduhvata, bez sigurnih izvora finansiranja. Uglavnom, sada je tek oko polovine ukupnih investicija ostvareno, odnosno za njihovo dovršenje trebalo bi izdvojiti sredstva koja predstavljaju polovinu njihove prvobitno predviđene vrednosti.

Same brojke pokazuju koliko je to teško opterećenje za materijalne bilanse zemlje. No ni društveni odnosi nisu time ništa manje opterećeni. Reč je, zapravo, o celom mehanizmu finansiranja koji sam sebe reprodukuje u sve širim razmerama, učvršćujući osnove zatečenog tehnobirokratskog, odnosno etatističkog odlučivanja o investicijama. Već godinama se mora sve više ulagati u programe, započete na sumnjivim, pa i fiktivnim konstrukcijama finansiranja, što iziskuje stalno nova sredstva i dopunska ulaganja, odnosno sve veća izdvajanja iz društvenog dohotka, i to ne samo postojećeg, već i budućeg, znači, koji tek treba da bude stvoren.

Kao da je posredi neka demonska igra koja se vodi po pravilima prekomernog zaduživanja i fiktivnog finansiranja, a na osnovu lakomislenog kalkulisanja efektima inflacije i sve bezobzirnijih zahteva da društvo pokriva stalno nova prekoračenja rokova i predračunskih vrednosti. Radničkoj klasi se time unapred vezuju ruke u pogledu njenih ustavnih ovlašćenja da upravlja dohotkom i celokupnom reprodukcijom. Ako se odlučno ne odbaci praksa ovakvog finansiranja investicija i iz započetih programa ne odstrani sve što nije pokriveno postojećim dohotkom ili realnim izgledima za buduće značajne efekte, radnička klasa jednostavno neće biti u stanju da vrši ta svoja ovlašćenja.

Na ovu činjenicu se posebno ukazuje u Zaključcima CK SKJ o idejno-političkim pitanjima društveno-ekonomskog razvoja u novom srednjoročnom periodu, pri čemu se izričito insistira na političkoj, ekonomskoj i zakonskoj odgovornosti poslovodnih i samoupravnih organa i drugih nosilaca investicionih odluka za promašaje u investiranju, uz zahtev da se energično suzbijaju pojave investiranja bez pokrića, prekoračenja rokova gradnje, izgradnje kapaciteta za koje nisu obezbeđene sirovine, reprodukcioni materijal i energija i plasman proizvoda.[7]

[7] Zaključci CK SKJ o idejno-političkim pitanjima društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985. godine i zadacima Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga, »Komunist«, 12. decembar 1980.

Digitized by Google

2.

Iz podataka o ostvarenim sredstvima za investicije u proteklom petogodišnjem periodu proizlazi da se većim delom ostvarenog potencijala za investicije pokrivaju otplate po dugoročnim kreditima. Od oko 778 milijardi dinara, koliko je ukupno bilo investicionih isplata u tom periodu, 437,7 milijardi (56,3 odsto) utrošeno je na ove otplate. Treba znati i to da je veći deo ostvarenih investicija poticao iz sredstava amortizacije koja bi po svojoj nameni najvećim delom morala biti korišćena za rekonstrukcije i obnavljanje. Ukupni iznos otplata po dugoročnim kreditima pogotovo je bio nesrazmeran, s obzirom na skromna sredstva koja je udruženi rad izdvajao u svoje poslovne fondove. Otplate su, naime, bile za oko 50 odsto veće od tih izdvajanja. Veći deo investicija, odnosno oko dve trećine, finansiran je na kreditnoj osnovi.[8]

Glavnu ulogu u tome imale su banke. Šta iz toga zaključiti? Ostavimo za trenutak po strani važeće, odnosno »pravoverno« stanovište da je sva nevolja u tome što se previše investicija kreditira preko banaka, a premalo je samofinansiranja i neposrednog udruživanja samih organizacija udruženog rada. Pitanje je, naime, da li bi kreditna uloga banaka uopšte bila nepoželjna kada bi na području proširene reprodukcije bilo manje etatističkog uplitanja i manje vanekonomskih uticaja? Zar se ne bi onda upravo ovakva uloga banaka skladno uklapala u tokove samoupravnog povezivanja i udruživanja? No sigurno je da u sadašnjoj situaciji, kojoj pečat daje etatističko i tehnobirokratsko divljanje u oblasti investiranja, negativna postaje i sama kreditna uloga banaka.

Stvarni sadašnji problem je ipak u tome što se sve više raspoloživih sredstava društva mora izdvajati za otplate investicionih kredita, što onda, povezano još i sa zahtevima za novim ulaganjima ili za dovršavanjem postojećih investicija, već samo po sebi obezbeđuje bankama dominirajuću poziciju. Ovako se i rađa sve ono negativno što se vezuje za ulogu banaka — da one samim mehanizmom kreditiranja isorpljuju finansijsku moć privrede, da neovlašćeno angažuju njene depozite, pretvarajući ih u kamatonosni kapital koji joj ponovo stavljaju na raspolaganje i slično. Ali, u osnovi svega toga su ipak sami materijalni tokovi koji su usled prekomernog i finansijski nekorektnog investiranja dovedeni do krajnje prenapregnutosti i time prete da izokrenu sve ključne ekonomske odnose i kriterijume.

Nije, dakle, nesamoupravni položaj banaka izazvao stihiju u oblasti proširene reprodukcije, već je, naprotiv, ova učinila nesamoupravnim i taj položaj i još štošta drugo.

S obzirom na takav svoj položaj, banke su u proteklom periodu dosta doprinele daljem rasplamsavanju stihije. Kao osnovno, upustile su se u bezobzirno pretvaranje kratkoročnih izvora sredstava u dugoročne, podržavajući istovremeno ovakvu praksu

[8] Savezni zavod za društveno planiranje, *Ostvarivanje investicione politike u periodu 1976—1980*, dokumentacioni prilog, str. 3.

Digitized by Google

i u organizacijama udruženog rada gde je pretvaranje obrtnih sredstava u investicione plasmane dobilo široke razmere. Svemu tome pridružilo se i pretvaranje inostranih kredita u dinare kako bi se i na taj način obezbedila nova sredstva za investicije. U tom periodu je iz kratkoročnih izvora transformisano u dugoročne plasmane ukupno 211 milijardi dinara, što čini oko 15 odsto svih isplata za investicije u osnovna sredstva društvene privrede. A od inostranih sredstava transformisano je 4,4 milijarde dolara.[9]

Bio je to snažan podsticaj inflaciji. A i nova prepreka uspostavljanju samoupravnih odnosa u proširenoj reprodukciji. Sav taj dodatni kapital doprineo je tome da samoupravno udruženi rad izgubi još više od svog uticaja na postojeći kapital društva. Samoupravnom udruživanju još više je sužen prostor: s jedne strane, ostajalo mu je premalo sopstvenog finansijskog potencijala, a, s druge, — ispadalo je da je lakše, manje rizično, pa, s obzirom na inflaciju, i unosnije investirati uz oslonac na bančin kredit.

Kako je sve to teklo u praksi, pokazuju završni računi za 1980. godinu.[10]

Moglo se pretpostavljati da će privreda prošlu godinu završiti, a ovu započeti sa znatno povećanim sopstvenim kapitalom za investicije, budući da je po završnim računima izdvojila 102 milijarde dinara više u te svrhe, odnosno punih 57 odsto više nego prethodne godine. Međutim, od toga će povećane otplate ranije uzetih kredita odneti 36 milijardi dinara; od preostalih sredstava će veći deo morati da se utroši za prekoračenje započetih investicija, a onda će na dnevni red doći i izdaci za pokriće gubitaka, kao i za nova prekoračenja usled daljeg porasta cena. Ovako izlazi da ni ove godine, uprkos znatno povećanim izdvajanjima u cilju jačanja sopstvenih finansijskih potencijala, privreda neće biti u stanju da obezbedi čvršće materijalne osnove samoupravnim odnosima u oblasti proširene reprodukcije.

Najzad, sadašnja prenapregnutost investicione potrošnje ne pogađa samo sredstva koja organizacije udruženog rada izdvajaju u svoje poslovne fondove, već sve više nagriza i integritet njihovih osnovnih sredstava, i to preko amortizacije. U celom proteklom petogodišnjem periodu stopa za izdvajanja u amortizaciju bila je niža od stope rasta društvenog proizvoda. Ne može se reći da su organizacije udruženog rada bile nezainteresovane za ova izdvajanja. Naprotiv, opšta je bila težnja da se upravo povećanim izdvajanjima po osnovu amortizacije obezbeđuju sredstva za modernizovanje kapacitetâ i za tehnološko osposobljavanje za konkurenciju u zemlji i inostranstvu. Međutim, pritisak obaveza po osnovu započetih i novih investicija bio je toliko snažan da je u mnogim slučajevima osetno narušavana nepovredivost postojećih osnovnih sredstava.

---

[9] Savezni zavod za društveno planiranje, *Ostvarivanje investicione politike u periodu 1976—1980*, str. 14—15.

[10] Služba društvenog knjigovodstva, »Finansijski rezultati poslovanja OOUR iz oblasti privrede u 1980. godini« (dokumentacija).

Digitized by Google

3.

Pod pritiskom problema koji su se nagomilali u oblasti proširene reprodukcije nosiocima ekonomske politike zemlje nametnuti su potezi, pa bi se moglo reći da se pomoću njih na dosta pojednostavnjen, gotovo administrativan način nastoje preseći negativne tendencije. Pored ostalog, to su mere za sprečavanje investiranja za neproizvodne i neprivredne namene, za sužavanje mogućnosti pretvaranja kratkoročnih sredstava u dugoročne, za pooštravanje kreditnih uslova, za oporezivanje investicija i slično. Predstoji i revalorizacija osnovnih sredstava i povećanje stopa amortizacije, što će takođe uticati na jačanje materijalne osnove samoupravljanja i uspešniju odbranu dohotka od raznih investicionih apetita van udruženog rada.

Od velikog značaja su i napori da se što veći deo raspoloživih sredstava usmeri za prioritetna ulaganja — za ubrzani razvoj proizvodnje energije, hrane, opreme, saobraćaja i turizma. U proteklom periodu trebalo je, prema planskim projekcijama, usmeriti 64,6 odsto investicija za ove namene. Međutim, stvarno je usmereno svega 59,5 odsto. Ove godine se uočava tendencija daljeg preusmeravanja sredstava za ove namene i jačanja uloge koju u tome treba da imaju banke. Iz jedne informacije o investicionoj aktivnosti banaka proizlazi da su one odbile gotovo 50 odsto više zahteva za dodeljivanjem investicionih kredita nego prošle godine.[11] Istini za volju, to je bilo i iznuđeno, budući da je likvidnost banaka počela naglo da se topi. Pa ipak, važno je da se više nego ranije proverava ekonomska opravdanost investicija i njihova usklađenost sa dogovorno i sporazumno utvrđenim kriterijumima definisanim u novim srednjoročnim planovima.

No sve su to samo početni i još nesigurni koraci. Očigledno, moraće se brže i radikalnije menjati dosadašnja praksa. Na to se, sa izrazitom zabrinutošću, ukazuje u junskim zaključcima Predsedništva SFRJ u kojima se, pod tačkom 3, kaže sledeće:

»Predsedništvo ponovo ukazuje na to da se politika ekonomske stabilizacije i dalje najviše narušava preteranim investiranjem, pogotovo stoga što se ne vodi dovoljno računa o obezbeđivanju takve strukture investicija koja bi doprinela prevazilaženju strukturnih neusklađenosti i jačanju naše zemlje u međunarodnoj razmeni. U vezi s tim Predsedništvo posebno upozorava na nedovoljnu odlučnost nadležnih organa u federaciji, republikama, autonomnim pokrajinama i opštinama u suzbijanju prekomerne investicione potrošnje i menjanju njene nezadovoljavajuće strukture. Nadležni organi u republikama i autonomnim pokrajinama treba što pre da izvrše reviziju investicija na svom području i preduzmu mere iz svojih nadležnosti da se one usklade sa realnim mogućnostima i utvrđenom razvojnom politikom. Ako i posle toga Savezno izvršno veće oceni da bi kretanja u oblasti investicija mogla

[11] »Informacija o ostvarivanju politike investicija u bankama«, Udruženje banaka Jugoslavije, maj 1981.

Digitized by Google

da izazovu veće poremećaje u privredi, treba da predloži Skupštini SFRJ donošenje saveznog zakona o privremenoj zabrani raspolaganja delom društvenih sredstava za finansiranje proširene reprodukcije.«[12]

Težina situacije u kojoj smo se našli upozorava, više no ikad, na značaj ekonomskih kriterijuma u ovoj oblasti. Reč je o zajedničkim parametrima kako formiranja akumulacije tako i njenog korišćenja koji bi se na neki način morali učiniti obaveznim. Najzad, svaka proizvodnja treba da odbacuje poneki višak vrednosti, a svaki uloženi dinar — da se oplođuje. Kako ćemo inače odmeravati efekte privređivanja i ulaganja?

Upravo uz pomoć ovakvih parametara naše organizacije udruženog rada brže bi se počele oslobađati »dečjih bolesti« izraženih u autarkičnom privređivanju i naivnim uverenjima svake od njih da je daleko odmakla u samoupravljanju ako se vrti samo oko svog dohotka i ako ga, po ugledu na klasičnog inokosnog preduzetnika, raspoređuje sama za svoj groš. Stvarni domet samoupravljanja morao bi biti u njihovoj poziciji da u svojstvu pravih opunomoćenika društva opredeljuju i kontrolišu kretanje celokupnog društvenog kapitala. Na ovaj bitni moment posebno je ukazivao Edvard Kardelj, ističući da će društvena svojina dobiti svoj konsistentni samoupravni oblik »kada udruženi radnici počnu da upravljaju *zajedničkim društvenim kapitalom (kurziv* — M. B.) neposredno sa svog radnog mesta...«[13]

Sigurno je da put ka tome mora voditi preko raznovrsnih oblika dohodovnog povezivanja i samoupravnog udruživanja. Međutim, ceo taj proces integrisanja unapred bi bio osuđen na neuspeh ako se na osnovama pouzdanih parametara akumulativnosti i rentabilnosti ulaganja ne bi uspostavljao jasan odnos organizacija udruženog rada kako prema sebi samima i svojim međusobnim vezama tako i prema celokupnom društvenom kapitalu, a to znači i prema svim odlukama koje regulišu njegovo korišćenje i usmeravanje.

Najzad, valja iz samih iskustava u praksi, a ne iz ovih ili onih doktrina, izvlačiti zaključke o daljem razvoju društveno-ekonomskih odnosa. Činjenica je da se gotovo ničim ograničavana sloboda svih mogućih nosilaca odluka o dohotku i investicijama počela pretvarati u pravu neslobodu za organizacije udruženog rada. Često potezani argumenti da u interesu samoupravljanja treba odbaciti sve parametre koji bi podsećali na proskribovanu cenu kapitala — nisu doveli ni do čega. Naprotiv, nepostojanje ovakvih parametara izazvalo je nepojmljive proizvoljnosti u raspolaganju dohotkom, zahvaljujući kojima je društveni kapital često obezvređivan ispod svake razumne cene. Slično je i sa ličnim dohocima koji su održavani ispod ekonomski prihvatljivih nivoa, da bi sada u celini doživeli realan pad. Ovako izlazi kao da se udruženi rad

[12] *Zaključci Predsedništva SFRJ o neposrednim zadacima u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije*, »Borba«, 13. jun 1981.

[13] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1972, str. 67.

Digitized by Google

zastrašivao kategorijama cene rada i kapitala — samo zato da bi se ta cena nesmetano mogla srozavati i time širom otvarati vrata nesamoupravnom zahvatanju dohotka i produžavanju etatističke vladavine nad njim.

Svedoci smo stalnog iskrivljavanja stanja stvari s tim u vezi. Svaki pokušaj da se na bilo koji način utvrdi neka opšta cena upotrebe društvenih sredstava u vidu minimalnih, programiranih ili kakvih drugih stopa akumulacije odmah se proglašava etatističkim atakom na samoupravljanje. A faktički se etatizam, upravo usled nepostojanja ovakvog svesnog regulisanja, našao u idealnoj poziciji da u sve širim razmerama vrši eksproprijaciju udruženog rada raznim zahvatanjima i nametnutim investicijama. Bez ovakvog regulisanja, naime, svako zahvatanje iz dohotka udruženog rada lako se prokrijumčari, a svaka nova emisija, manipulacija cenama ili finansijska konstrukcija brzo dobija potrebnu društvenu verifikaciju. Pronicljivošću svog revolucionarnog uma Edvard Kardelj je odmah uočio ovu zamku, pa je posebno ukazivao na korisnost ovih »kapitalističkih« parametara, i to ne samo za efikasnost privređivanja i investiranja, već i za prevazilaženje samog kapital-odnosa.[14]

U sadašnjoj situaciji bi pogotovo moralo biti jasno da uopšte nije reč o tome da faktori van udruženog rada treba uz pomoć tih parametara da isteruju red i disciplinu u organizacijama udruženog rada. Naprotiv, stvar je u tome da ovakvi pokazatelji pomognu organizacijama udruženog rada da odbrane svoj dohodak od nasrtaja ovih faktora i da one njih prinude na red i disciplinu, pa da se na toj osnovi počnu učvršćivati samoupravne norme u stvaranju i raspoređivanju dohotka. U tom odmeravanju snaga ne može se više voditi borba uz primenu pojednostavnjenog dohodovnog principa — to jest da svaka organizacija udruženog rada odmerava sebe samo prema uvećanju sopstvenog dohotka, uz izvesno upoređivanje sa dohotkom drugih. To ide naruku jedino otuđivanju dohotka.

Jer, ovako ne postoje adekvatni pokazatelji na osnovu kojih bi se sagledavali pravi interesi za povezivanje i udruživanje i uvek iznova proveravalo kako se razvijaju stvarni društveno-ekonomski odnosi u širim asocijacijama i reprocelinama. Valja ipak prethodno znati kako se vrednuje živi, a kako minuli rad, pa da uopšte bude moguće da se svaka zajednička odluka o dohotku vrednuje na pravi način.

Uostalom, i svi drugi razlozi govore u prilog potrebi dalje razrade ovih pitanja vrednovanja. Time bi se, pre svega, postiglo da se određenije zna dokle se može ići u raznim zahvatanjima iz dohotka udruženog rada, pa bi se tako ovaj onda mogao uspešnije braniti od svakojakih pritisaka i proizvoljnih zakidanja. A sve što bi se na taj način učinilo za materijalno jačanje privrede i njeno konkurentsko osposobljavanje dalo bi za pravo celom dru-

[14] Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 48.

Digitized by Google

štvu da zaoštrava uslove privređivanja i postavlja sve teže zahteve privredi u pogledu akumulativnosti, rentabilnosti i produktivnosti rada, što je jedini put ka uspešnom razvoju na čvrstim osnovama.

Istovremeno, to je i pravi put za dalje ubrzavanje procesa samoupravnog udruživanja i dohodovnog povezivanja. S jedne strane, ovako zaoštreni uslovi privređivanja objektivno sužavaju prostor tendencijama autarkizma i zatvaranja tržišta u republičko-pokrajinske ili još uže granice, budući da se u ovakvim uslovima privreda stavlja pred jedini razuman izbor — da se mora integrisati i unutar sebe uspostavljati racionalnu podelu rada u jugoslovenskim razmerama. S druge strane, u ovakvim uslovima se i inače rađaju nove snage i impulsi koji deluju u pravcu podizanja kvaliteta privređivanja i produktivnosti, što takođe ide naruku samoupravnoj integraciji.

Suština svega je da se na jednom objektivnom tlu, a ne samo u deklaracijama, povede borba za ustavnu poziciju radnika u upravljanju društvenim dohotkom, i to počev od njihovih osnovnih organizacija udruženog rada do svih oblika i nivoa udruživanja. Partikularizam na etatističkoj osnovi je još snažan, ne samo na nivou republika i pokrajina, već i regionalnih zajednica i opština. Šta sve to znači danas kada procesi povezivanja i udruživanja dostižu neslućene razmere — kontinentalne, pa i interkontinentalne? I čemu onda vode ove naše tvrdokorne tendencije »zaokruživanja« ekonomske strukture u republičko-pokrajinskim ili još užim granicama?

Morao bi se dati sasvim ogoljeni odgovor na često postavljano pitanje: kako je moguće da se na celom zapadnoevropskom ekonomskom prostoru uspostavlja viši stepen integracije i povezanosti nego što je onaj dostignut u okviru jedinstvenog jugoslovenskog tržišta? Odgovor može biti samo jedan. A to je da su odnose udruživanja i povezivanja u Zapadnoj Evropi izgrađivali nosioci autentičnih interesa kapitalističkih ekonomika tamošnjih država i nacija, dok se u našoj višenacionalnoj zajednici još nije postiglo da se izražavaju autentični interesi socijalističkog samoupravljanja, tačnije, da sama radnička klasa uređuje odnose u udruženom radu i u upravljanju društvenim dohotkom. Pa budući da umesto nje i u njeno ime često još istupaju razne otuđene snage, zaklanjajući se iza sopstvenih interpretacija republičko-pokrajinskih ili još užih interesa, gotovo je nemoguće izbeći pojave razbijanja jugoslovenskog tržišta i regionalnog zatvaranja.

Za potpunije razumevanje stvarne društvene prirode ovih pojava važno je još napomenuti da osnovnu prepreku povezivanju republičko-pokrajinskih privreda ne čine isključivo specifični nacionalni interesi i potrebe, već upravo još snažni elementi etatizma što su se održali u našoj privredi i društvu. Prava interpretacija nacionalnih interesa nalagala bi, bez obzira na sve posebnosti, pa i protivrečnosti među njima, njihovo stalno usaglašavanje na osnovama samoupravnog udruživanja i dohodovnog

Digitized by Google

povezivanja, a ne zatvaranje. Uostalom, etatizam vodi dezintegraciji uvek i svuda, pa i u jednonacionalnim državama. Činjenica je da su i u socijalističkim zemljama, koje imaju strogo centralističko planiranje i upravljanje privredom, tendencije dezintegracije i partikularizma i te kako snažne. One se tamo ispoljavaju u granskom, pa i preduzetnom autarkizmu, pa se to onda tumači kao neadekvatno funkcionisanje državnog aparata i ponašanje pojedinaca, a ne kao objektivne tendencije koje etatizam u sebi nosi. Ima, svakako, razloga da se u još snažnim ostacima etatizma kod nas počnu odlučnije razobličavati pravi nosioci republičko-pokrajinskog zatvaranja i ekonomskog nacionalizma koji se na toj osnovi rađa.

Sa Trećim kongresom samoupravljača to razobličavanje je već počelo. U njegovoj Rezoluciji se jasno kaže da je prava društvena priroda ovih pojava u još neprevaziđenim vidovima etatističkog otuđivanja dohotka, a da dalji razvoj društvenih odnosa mora prvenstveno biti usmeren ka sve potpunijem ovladavanju dohotkom od strane samih radnika.

Digitized by Google

Dušan Nikoliš

Zemlje u razvoju u spoljnoj politici Reganove administracije

U toku predizborne kampanje Ronald Regan se, u najznačajnijem istupanju o spoljnoj politici pred čikaškim Savetom za spoljne poslove, 17. marta 1980. godine, zalagao za takvu izmenjenu spoljnu politiku, za takav drugi, »alternativni«, put koji bi se zasnivao na tri jednostavna, i za zemlju kao SAD logična opšta zahteva: (1) na čvrstim uverenjima koja proističu iz jasne vizije i vere u budućnost Amerike; (2) *na snažnoj privredi* koja je za to potrebna, baziranoj na sistemu slobodnog tržišta »koji nam je dodelio ulogu neprikosnovenog lidera na polju novih tehnoloških rešenja«; (3) *na nesumnjivoj sposobnosti za očuvanje mira u svetu i američke bezbednosti.*[1]

Pod prvim imperativom Regan shvata tradicionalno ubeđenje i veru SAD u načela i ideale koji su »ovu zemlju napravili onim što ona danas jeste«. Od posebnog je interesa u kontekstu ove argumentacije *Reganovo poimanje zemalja u razvoju i nesvrstanih zemalja,* doduše »nasleđeno« od Karterove administracije, ali pooštreno, o čemu će kasnije biti više reči, *kao onog područja savremenog sveta koje je predmet globalne američke spoljne poli-*

[1] Američki bilten, Zvanične izjave (Ambasada SAD, Beograd, 12. novembar 1980).

Digitized by Google

tike, konfrontacije i suparništva sa Sovjetskim Savezom i njegovim prisustvom i uticajem u svetu u razvoju. »Mi moramo — ističe Regan — prednjačiti u odnosu na ostale zemlje, a posebno zemlje trećeg sveta, i ukazivati na nadmoćnost našeg sistema. Isuviše dugo smo na zvaničnom nivou bili pomirljivi, pa čak i odbojni prema ideji da *američki kapitalizam treba da predstavlja uzor ekonomskog razvoja (kurziv* — D. N.). Mi takođe moramo upotrebiti našu sposobnost da komuniciramo sa svetom... kako bismo pridobili one zemlje koje su nekada bile siromašne a sada imaju životni standard znatno viši od svojih suseda koji su svoju veru poklonili komunizmu. Možemo, na primer, ukazati na jedan Singapur, jedan Tajvan ili Južnu Koreju, kao na zemlje koje su se klonile marksizma i socijalizma i ostvarile napredak upravo preduzimljivošću privatnih lica...« Regan, dakle, vezuje učvršćenje vere Amerike u ideale sopstvene demokratije za proširenje tih ideala i modela društvenog sistema, načina života na zemlje u razvoju, posebno na takozvane novoindustrijalizovane zemlje, uz traženje saveznika među njima. Zemlje u razvoju će se morati sve više suočavati ne samo sa rastućom zaostalošću, već i sa tendencijama »ponude«, to jest nametanja rešenja i obrazaca kapitalističkog puta u razvoju (kao i državno-socijalističkog, sovjetskog modela) koji bi trebalo da se uklopi u postojeći sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. Pomoć zemljama u razvoju od strane SAD biće, više no ranijih godina, uslovljena njihovim prihvatanjem takvog modela i stepenom uklapanja u međunarodne ekonomske mehanizme.

Drugi je neophodan zahtev za Regana, bez kojeg neće biti ostvarena ni ostala dva, takva snažna privreda sa dominantnim prisustvom privatnog kapitala koja bi bila uspešna na domaćem i svetskom tržištu, posebno u konkurenciji sa privrednim silama kao što su SR Nemačka i Japan, čije industrije »ulažu mnogo više u osnovna sredstva i istraživanja, a čije vlade uzimaju od ukupnog proizvoda za razne poreze samo dve trećine u poređenju sa delom koji uzima naša vlada«.

Što se tiče trećeg zahteva — sposobnosti za očuvanje mira u svetu i američke bezbednosti, Regan je najsnažniji akcenat stavio na jačanje vojne sile SAD u odnosu na SSSR, jer »mi već zaostajemo za Sovjetskim Savezom... a veoma je opasno nalaziti se u tom položaju.« U tom smislu, očuvanje nadmoćnosti mornarice je prirodan zadatak s obzirom na ranjivost raketnih snaga na kopnu (do kraja osamdesetih godina, to jest do izgradnje novog sistema pokretnih, podzemno instaliranih MX strateških nuklearnih raketa), i na to da su »*SAD zemlja čiji su vitalni interesi i obaveze van naše teritorije*« *(kurziv* — D. N.). ...»To znači nove brodove i razvoj tehnologije koja će nam omogućiti da vladamo okeanima u toku naredne decenije. Moramo u potpunosti iskoristiti prednost koju imamo zahvaljujući doprinosu koji američka nauka i tehnologija mogu dati odbrani Sjedinjenih Država i očuvanju mira.«

Digitized by Google

Regan je stavio akcent i na potrebu postojanja glavne vojno-političke strategije, »plana za opasnu deceniju koja je pred nama«, posebno za »iznenadne slučajeve, za buduće Irane i Avganistane... jer smo nekoliko puta bili iznenađeni i suočeni sa situacijama koje uopšte nismo predvideli i za koje nismo imali spremne planove za akciju«. Jednom rečju, Reganova je osnovna ideja iz predizborne kampanje, koje se njegova administracija dosledno drži i danas, da »*našom glavnom strategijom moramo tačno odrediti u kojim je oblastima u svetu neophodno očuvati mir*« (*kurziv* — D. N.). Te oblasti sveta ili neka vrsta novih i obnovljenih, starih interesnih sfera i sfera uticaja u područjima zemalja u razvoju, u kojima je očuvanje mira na prvom mestu u interesu onoga što se naziva nacionalnom bezbednošću SAD i u sklopu globalnog nacionalnog interesa supersila, Regan je sâm naznačio: područje karipskih državica i Centralne Amerike (»Totalitarni marksisti imaju kontrolu nad ostrvom Grenada... Moramo li dopustiti da Grenada, Nikaragva i El Salvador postanu nove Kube?«); Latinska Amerika (»Ovde u našoj hemisferi zalažem se za severnoamerički sporazum kojim bi tri velike zemlje na ovom kontinentu postale tešnje povezane...«); Bliski istok (»Izrael, zemlja stabilne demokratije koja je usvojila naše vrednosti, predstavlja element sprečavanja sovjetske ekspanzije u tom uzburkanom delu sveta... Moramo i dalje ulagati napore da zadobijemo prijateljstvo i poverenje drugih zemalja Bliskog istoka«).

Na kraju, u kontekstu ovog trećeg zahteva za novom spoljnom politikom i globalnom strategijom, Regan je istakao potrebu jačanja uloge obaveštajne službe SAD (»demokratski Kongres, uz pomoć Karterove administracije, uspeo je da onemogući i demorališe obaveštajnu službu do te mere da ona više ne funkcioniše u sastavu snaga naše odbrane«) i oslobađanja od »vijetnamskog sindroma« koji »isuviše dugo preovladava u našim razmišljanjima...«

Neke elemente i aspekte globalne međunarodnopolitičke koncepcije nove američke administracije sadrže i pogledi i stavovi drugih funkcionera. Tako je Reganov spoljnopolitički savetnik R. Alen, neposredno posle predsedničkih izbora, na pitanje (u intervjuu za »Njusvik«) kakvi su prioriteti i vidljive promene koje Regan predviđa na planu američke spoljne politike, odgovorio da je »u ovoj fazi uspostavljanje vladinog aparata značajnije od identifikovanja specifičnih spoljnopolitičkih prioriteta... Treba reći da se američka spoljna politika sprovodi kontinuirano i da se radikalne i iznenadne promene niti traže, niti su poželjne...«[2] U pristupu odnosima sa Sovjetskim Savezom, prema Alenu, »Reganova administracija će se posebno založiti za to da se identifikuju one oblasti u kojima imamo obostrane interese: regionalni mir, smanjenje naoružanja i opšte popuštanje zategnutosti... Trebalo bi da razmišljamo o iznalaženju oblasti saradnje,

[2] »Politika«, 19. novembar 1980, str. 7.

Digitized by Google

zasnovane, međutim, na našem sopstvenom tumačenju naših nacionalnih interesa. Detant je bio sinonim za slabost Amerike na međunarodnom polju.«[3]

U svojstvu budućeg državnog sekretara, Hejg je početkom januara 1981, odgovarajući na pitanje senatorâ u Spoljnopolitičkom odboru američkog Senata, koji je trebalo da potvrdi njegovo naimenovanje, rekao da još nije u mogućnosti da pruži konačnu platformu za svoju buduću spoljnu politiku, ali da će nastojati da joj dâ »kvalitet stalnosti kako ne bi jurišala iz krize u krizu«. Istom prilikom Hejg je naznačio i četiri osnovna zadatka buduće američke spoljne politike: »prvo, pružanje odgovora na naglo jačanje sovjetske vojne sile; drugo, ponovno uspostavljanje reda u međunarodnim ekonomskim odnosima; treće, omogućavanje zemljama u razvoju da se ekonomski i politički razviju ...; četvrto, uspostavljanje razumnih normi ponašanja u međunarodnim odnosima.«[4]

Nekoliko meseci kasnije, na zasedanju ministara inostranih poslova NATO-a (Rim, 4—5. maja 1981), Hejg je ovako specificirao *četiri »osnovne tačke u spoljnopolitičkim smernicama nove administracije:* prvo, SAD insistiraju na suzdržavanju i reciprocitetu u odnosima Istok—Zapad; drugo, SAD su odlučne da ojačaju svoje saveze, posebno Atlantski savez; treće, SAD nameravaju da igraju konstruktivnu ulogu u trećem svetu; četvrto, SAD su čvrsto odlučile da ojačaju svoju privredu i odbranu«.[5] Jednom drugom prilikom Hejg je, govoreći o američkim ciljevima u inostranstvu, izjavio da »SAD žele svet koji bi bio blagonaklon prema našem društvu i našim idealima. Tragamo za jednim takvim svetom u kojem bi bile moguće miroljubive promene ... Radićemo na tome da obnovimo izglede za jedan svet slobodan od pretnje silom i upotrebe sile«[6].

Pomoćnik Hejgov, L. Iglberger, početkom juna je ponovio u Kongresu ove četiri tačke.

*

U pristupu razmatranju karaktera i elemenata koncepcije politike Reganove administracije prema zemljama u razvoju, »koja je u procesu nastajanja«, treba, pre svega, uzeti u obzir to da su nesvrstane zemlje (pokret nesvrstavanja) i zemlje u razvoju već početkom sedamdesetih godina, objektivnim promenama u međunarodnim odnosima, definitivno postale jedan od ključnih i nezaobilaznih elemenata u kreiranju i realizaciji globalne američke međunarodnopolitičke koncepcije i strategije na koji su američke administracije, počev od Niksonove i Fordove, preko Karterove, uključujući najnoviju, Reganovu, morale, i na koji moraju, da ra-

[3] Isto.
[4] »Politika«, 10. januar 1980, str 4.
[5] »European Wireless File«, 15. jun 1981.
[6] Isto.

Digitized by Google

čunaju. Drugim rečima, počev od prošle decenije, SAD i zemlje u razvoju i nesvrstane zemlje nalaze se u složenom, dinamičnom, uzročno-posledičnom procesu — »međuigri« otvorenih frontova i relacija, kao što su: odnos Sever, to jest Zapad—Jug, odnosi između dveju supersila i Istoka—Zapada, interakcija između primene sile u međunarodnim odnosima i »primene« otpora sili borbom za nezavisnost, slobodu i aktivnu koegzistenciju itd. U tom smislu se može reći da je Reganova administracija od prethodne »nasledila« kompleks odnosa sa zemljama u razvoju.

Drugo, »nasleđe« novijeg datuma u pogledu politike prema zemljama u razvoju i nesvrstanim zemljama, koje datira od poslednje godine Karterove administracije, jeste dejstvo sovjetske okupacije nezavisnog i nesvrstanog Avganistana, prva intervencija SSSR-a u jednoj zemlji koja nije članica Varšavskog ugovora, i vojnog instaliranja u zoni Srednjeg istoka, Persijskog zaliva i Indijskog okeana, na politiku SAD prema ovim zemljama, u pravcu pružanja političke podrške, isticanja značaja i uloge koju ove zemlje igraju u svetu, »zauzimanja« za njihovu bezbednost, davanja pomoći i olakšica i slično. Taj novi naglasak i trend još traju, kao što traje i dejstvo uslova koji su ga izazvali i našao je mesto u zajedničkom saopštenju o razgovorima Šmita i Regana u Vašingtonu (22. maja 1981), u kojem je Reganova administracija prvi put eksplicite pomenula ulogu i značaj nesvrstanosti: »Stvarno nesvrstavanje država sveta u razvoju je značajan stabilizirajući faktor u međunarodnim odnosima. Kancelar i Predsednik podržavaju nezavisnost i pravo na samoopredeljenje zemalja sveta u razvoju. Oni će se, u saglasnosti sa svojim saveznicima i zemljama kojih se to tiče, direktno i indirektno suprotstaviti svakom pokušaju Sovjetskog Saveza da potkopa nezavisnost i stabilnost ovih država. Oni su potvrdili svoju spremnost da nastave saradnju sa ovim zemljama na osnovi ravnopravnog partnerstva i da nastave podršku njihovom ekonomskom razvoju.«[7] Rimsko zasedanje ministara spoljnih poslova NATO-a je, sa svoje strane, u kontekstu teze o povezanosti sovjetskog ponašanja u međunarodnim odnosima sa izgledima za unapređenje odnosa Istoka i Zapada, zahtevalo »znake spremnosti od Sovjetskog Saveza da odustaje od primene sile i zastrašivanja i da obustavi stvaranje ili iskorišćavanje kriznih situacija i nestabilnosti u trećem svetu«.

Tako je okupacija jedne nezavisne i nesvrstane zemlje u razvoju od strane supersile, u jednom izuzetno osetljivom i ekonomski, politički i vojno izuzetno značajnom regionu, pored složenih, pozitivnih i negativnih posledica koje ima po nesvrstane zemlje, po odnos SAD prema njima, po odnos SAD — SSSR, postala zajednički element u međunarodnoj strategiji dveju zapadnih zemalja, članica NATO-a, i pakta samog.

Zemlje u razvoju se, kao što se videlo, pominju kao jedna od četiri osnovne tačke delovanja spoljne politike nove administracije. SAD su, zajedno sa ostalim zapadnim zemljama, na sku-

[7] »European Wireless File«, 22. maj 1981.

Digitized by Google

povima u Rimu i Briselu u toku maja potvrdile potrebu za konsultacijama i zajedničkim akcijama u oblastima izvan NATO-a koje su od vitalnog interesa za Zapad. Među njima su napori trećeg sveta u pravcu razvoja i zaštita pristupa Zapada snabdevanju naftom iz Persijskog zaliva.

I u drugim brojnim izjavama i stavovima funkcionera američke vlade, koji svi zajedno oblikuju i razrađuju novu koncepciju i strategiju prema zemljama u razvoju, zapažena je retorička teza da Reganova administracija neće zanemariti probleme zemalja u razvoju i odnose sa njima. Ako se uključivanje zemalja u razvoju u spoljnu politiku Reganove administracije može smatrati neminovnom realnošću savremenih međunarodnih odnosa, postavlja se, međutim, pitanje šta je novo u toj politici, kakva je njena priroda, kakvi je interesi i ciljevi određuju i kojim i kakvim instrumentima će se sprovoditi.

U nastupajućoj politici SAD prema zemljama u razvoju izdvaja se na prvom mestu kao novo njen opšti karakter i »filozofija« u pristupu celini problema sveta u razvoju. Drugim rečima, neki relativno novi politički naglasci i trendovi u tom pristupu, i, u skladu sa njima, primena analognih ekonomskih instrumenata za operacionalizaciju takve politike.

Taj opšti prilaz zemljama u razvoju, za koji se već sada može reći da je, po svojoj prirodi i ciljevima koje teži da postigne, konzervativan i reakcionaran, duboko uskogrud i egoističan, zamišljen je tako da bude prevashodno u funkciji zadovoljenja dva fundamentalna, međuzavisna ekonomsko-politička nacionalna interesa koji se nalaze u srži politike Reganove administracije u međunarodnim odnosima, kao, uostalom, i svih dosadašnjih američkih administracija.

Prvi od njih je — stalno učvršćenje i unapređenje američke privrede kao vodeće svetske privrede, njen stabilan rast, i stabilnost uopšte u unutrašnjim i međunarodnim ekonomskim okvirima, posebno u uslovima međunarodne ekonomske i političke nestabilnosti i međuzavisnosti. Drugi je — obezbeđenje i unapređenje vodeće, ili bar suvodeće vojno-političke uloge SAD (i »bezbednosnih« uslova) u međunarodnoj zajednici i međunarodnim odnosima u kojima deluje druga supersila — SSSR sa sličnim interesima, a i drugi subjekti i centri moći.

U kontekstu zadovoljenja oba interesa, politika Reganove administracije prema zemljama u razvoju je, s jedne strane, u funkciji jačanja stabilnosti i rasta privrede SAD kao ekonomske supersile, a ne rešavanja ogromnih problema i prepreka koji se nalaze pred zemljama u razvoju na njihovom putu oslobađanja od zaostalosti, i koji pogađaju i razvijeni deo sveta. Treba odmah reći da ovo nije novo i da ne znači da se prethodna, Karterova administracija nije rukovodila istim osnovnim interesom. Nov je samo snažan konzervativan kurs i karakter politike i sredstava koja se predlažu za njeno sprovođenje. S druge strane, politika SAD prema zemljama u razvoju je u Reganovoj administraciji,

Digitized by Google

direktnije i doslednije nego ranije, postavljena u politički okvir i funkciju globalne politike SAD prema Sovjetskom Savezu, i suprotstavljanja »jačanju sovjetske vojne moći koja je danas u stanju da obezbedi vođenje imperijalističke spoljne politike« (Hejg, pred Spoljnopolitičkim odborom Senata, 18. marta 1981). Prema Hejgu: »prijateljske zemlje (misli se na one među zemljama u razvoju — D. N.) mogu pomoći u suzbijanju opasnosti u svojim regionima pre nego što bi se takva opasnost pretvorila u krizu koja bi potresla svet... Neophodno je shvatiti povezanost pomoći koja se pruža danas i potrebe koja će se ukazati sutra... Pružanje pomoći za razvoj treba posmatrati u kontekstu međunarodne situacije sa kojom se suočavamo i spoljne politike koju, shodno takvoj situaciji, vodimo«[8].

Hejg je, u istom istupanju u Senatu marta meseca, govoreći o izvorima koji Americi treba da obezbede jačanje privrede i međunarodne bezbednosti, i o opštim postavkama američke međunarodno-ekonomske politike, otvoreno i direktno izjavio da *»prilikom određivanja naših izvora i odluka o međunarodnim ekonomskim pitanjima osnovni kriterijum treba da bude potreba za zaštitom i jačanjem naše bezbednosti«*[9] *(kurziv* — D. N.). Prema mišljenju M. Rašiša (državnog podsekretara za ekonomske poslove u Stejt departmentu), jedno od tri gledišta na kojima se zasniva politika Reganove administracije prema zemljama u razvoju je da *»dugoročni ekonomski razvoj može da se zasniva na ekonomskoj politici samih zemalja u razvoju. Pomoć sa strane može da bude samo katalizator«*[10] *(kurziv* — D. N.). Teza da je za zemlje u razvoju najbitnije da same sebi pomognu, to jest oslobađanje odgovornosti razvijenih zemalja za razvoj zemalja u razvoju, jedan je od novijih akcenata. Ovaj funkcioner smatra da osnovni pristup Reganove vlade politici prema zemljama u razvoju obuhvata četiri osnovna polazišta: »(1) *opredeljenje za zdraviju američku privredu;* (2) *pomoć zemljama u razvoju da pomognu same sebi;* (3) *snažniji naglasak na privatni sektor;* (4) podrška međunarodnim institucijama koje su od suštinskog značaja za međunarodni ekonomski sistem«. Prvenstveni je cilj administracije, prema Rašišu, da »postigne i održi veće stope realnog rasta SAD«, a *»snažna američka privreda... od ključne je važnosti za mogućnost razvoja većine zemalja u razvoju«*[11] *(kurziv* — D. N.).

Dva su nova politička akcenta, trenda i karakteristike u politici nove američke administracije prema zemljama u razvoju. Prvo, veće učešće privatnog američkog kapitala i biznisa u ovim zemljama i podsticanje domaćeg privatnog sektora u procesu razvoja. Drugo, priroda i ciljevi pomoći zemljama u razvoju.

---

[8] Američki bilten, Zvanične izjave, 23. mart 1981.

[9] Isto.

[10] M. Rašiš, *Glavne crte Reganove politike prema zemljama u razvoju,* »European Wireless File«, 12. jun 1981.

[11] Isto.

Digitized by Google

»Privatni sektor je bio i biće i dalje primarni motor dugoročnog stabilnog ekonomskog rasta i raznovrsnosti privreda zemalja u razvoju«, izjavio je zamenik američkog sekretara za finansije Maknamara.[12] Rašiš smatra da »privatni sektor mora biti podstaknut na veće učešće u procesu razvoja — na međunarodnom planu preko trgovine, investicija i protoka kapitala, a na unutrašnjem planu zemalja u razvoju, njihovom odgovarajućom politikom... Mi bismo želeli da vidimo privatni sektor da pokazuje veću aktivnost u većem broju zemalja u razvoju... Ključ za sredstva i inicijativu privatnog sektora nalazi se uglavnom u rukama samih zemalja u razvoju«.[13] Očigledna je težnja Reganove administracije za povezanošću između razvijanja snažnog privatnog sektora u zemljama u razvoju i davanja pomoći ovim zemljama, kao sredstvu za njegovo podsticanje. »Želeli bismo da u našim bilateralnim programima pomoći — ističe Rašiš — stavimo akcent na one programe i projekte koji će podstaći lokalne inicijative, samostalne aktivnosti i snažan privatni sektor, kao i strukturalna prilagođavanja tamo gde je to potrebno. Želeli bismo takođe da i multilateralni programi pomoći krenu pomalo u ovom pravcu.«[14]

Već ključni stav administracije da svrha programâ pomoći SAD zemljama u razvoju, koji su ionako po obimu ispod svake kritike, treba da bude »pomoć zemljama u razvoju da pomognu same sebi«, unosi značajnu dozu pesimizma u očekivanja da bi pomoć najrazvijenije zemlje sveta mogla bitnije doprineti bržem izlasku zemalja u razvoju iz začaranog kruga siromaštva. Taj pesimizam pojačavaju i brojne zvanične argumentacije i mnoga obrazloženja u pogledu pomoći zemljama u razvoju, među kojima su zanimljiva ova: »*SAD mogu najviše doprineti razvoju zemalja trećeg sveta obnavljanjem privredne snage Amerike*«[15] (*kurziv* — D. N.): »Izvanredni uspesi koji su postignuti u poslednje tri decenije u napredovanju mnogih zemalja u razvoju u velikoj meri su rezultat kontinuiranog razvoja SAD i drugih zemalja OECD-a...«[16] »*U sadašnjoj klimi (budžetske štedljivosti) malo je verovatno da američka vlada u bliskoj budućnosti može znatno povećati sredstva namenjena pomoći za razvoj*«[17] (*kurziv* — D. N.). (Ova tvrdnja, međutim, ne važi kad je u pitanju vojna, to jest bezbednosna pomoć!)

---

[12] »European Wireless File«, 17. jun 1981. Izjava na ministarskom zasedanju OECD-a u Parizu.

[13] M. Rašiš, isto.

[14] Izlaganje na zasedanju Izvršnog komiteta OECD-a, 18—19. maja 1981. u Parizu, Američki bilten, Analiza vesti, 27. maj 1981.

[15] Američki bilten, Analiza vesti, 27. maj 1981.

[16] M. Rašiš, isto, napomena 21.

[17] Maknamara, zamenik sekretara za finansije, na zasedanju Svetske banke MMF-a, 22. maja 1981, Libervil, Gabon. Američki bilten, Analiza vesti, 27. maj 1981.

Digitized by Google

Pomoć za razvoj

Odnos zvanične Amerike prema pomoći za razvoj svetu u razvoju izazvao je zabrinutost R. Maknamare, donedavnog predsednika Svetske banke, koji je pred odlazak sa funkcije izjavio: »Doprinos Sjedinjenih Država pomoći za razvoj sramno je nizak; u odnosu na nacionalni dohodak on je opao za 90% od doba Ajzenhauerove administracije, kada se nacionalni dohodak SAD, kao dohodak po stanovniku, više nego udvostručio. Doprinos SAD pomoći za razvoj danas je najniži, one su u tome na petnaestom mestu među najvećim industrijskim zemljama.«[18] Maknamara je upozorio SAD da će američki ekonomski i politički interesi biti snažno pogođeni ako i ubuduće budu odustajale od ranije preuzetih obaveza da pomognu siromašne u trećem svetu.« Kongres je — rekao je on — veoma sklon da odbaci sporazume Karterove administracije, koje je potvrdila Reganova administracija, o izdvajanju 685,3 miliona dolara kao doprinos SAD za opšte povećanje sredstava Svetske banke. Takođe je pod znakom pitanja suma od 3,2 milijarde kao trogodišnja uplata Međunarodnom udruženju za razvoj (IDA).«[19]

Pomoć Reganove administracije za razvoj Hejg je ovako definisao: »*Interesi američke spoljne politike trebalo bi da budu kriterijum za dodeljivanje pomoći inostranstvu.* Međutim, ne treba zanemariti ni humanitarne aspekte programa pomoći u svrhe razvoja. Kao partner spreman na saradnju u zadovoljenju potreba zemalja u razvoju, doprinosićemo postizanju ključnih ciljeva američke spoljne i ekonomske politike ... *pomoć u svrhe razvoja pruža Sjedinjenim Državama druge mogućnosti za uticanje na ekonomske, društvene i političke promene u inostranstvu*«[20] (*kurziv* — D. N.). Što se obima pomoći za razvoj tiče, »smanjenja sredstava namenjenih ovim programima ukupno iznose više od milijarde dolara, što predstavlja 26% u odnosu na sumu iz prethodnog budžeta«[21]. U pogledu izvora finansiranja pomoći za razvoj Reganova administracija, pored ispunjenja obaveza prema međunarodnim finansijskim institucijama, namerava da postepeno sve veću pažnju posveti *bilateralnoj pomoći, umesto multilateralnoj.*[22]

Čini se da je značajno upoznati se, na trenutak, i sa jednim Hejgovim stavom koji bi mogao da promakne pažnji kao uzgredan, ali ima svoju težinu, i indikativan je za širi odnos SAD prema postojećem međunarodnom ekonomskom sistemu i položaju zemalja u razvoju u njemu. Po Hejgu, jedna je od funkcija multilateralnih međunarodnih finansijskih institucija da »*podstiču veću efikasnost međunarodnog ekonomskog sistema, utičući na zemlje*

[18] *McNamara Warns US on the World Aid,* »International Herald Tribune«, 22. jun 1981, str. 1.
[19] »International Herald Tribune«, 22. jun 1981, str. 1.
[20] Hejgovo izlaganje pred Spoljnopolitičkim odborom Kongresa 18. marta 1981, Američki bilten, Zvanične izjave, 23. mart 1981, str. 5.
[21] Isto.
[22] Isto.

Digitized by Google

u razvoju da usvoje politiku ekonomskog razvoja zapadnog tipa koja je orijentisana na tržište, i tako povećaju svoju produktivnost«[23] *(kurziv* — D. N.). Stvar je u tome da se, indirektno i implicite doduše, učvršćenjem postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka — njegove efikasnosti, funkcionalnosti, optimalnosti itd. — želi i nastoji da i multilateralna pomoć dobije neku vrstu političkog karaktera i svojstva (to jest uticanja na budućnost zemalja u razvoju), što je inače odlika svakog oblika američke bilateralne pomoći.

Bezbednosno-vojna pomoć

U sklopu celokupne pomoći zemljama u razvoju, koja je, po rečima R. Hormaca, pomoćnika državnog sekretara za međunarodno-ekonomske odnose, »najopipljiviji deo naše politike prema ekonomskom razvoju zemalja u razvoju«, nova američka administracija predviđa veliki, ako ne i pretežni udeo i važnu ulogu pomoći u svrhu bezbednosti SAD i njenih saveznika. Politički karakter i uloga ove vrste pomoći su više nego otvoreno određeni: »Administracija smatra programe pomoći inostranstvu delom sve širih ekonomskih mogućnosti u svetu, *i odbranom od izbijanja radikalnih revolucija i nastajanja političke nesigurnosti.* Zbog svega toga, mi smo se *opredelili za viši nivo programa pomoći u svrhu razvoja i bezbednosti, a u cilju zaštite naših dugoročnih političkih i ekonomskih interesa, kao i interesa bezbednosti*«[24] *(kurziv* — D. N.). »*U Africi* — ističe Hejg — *naša ekonomska pomoć... doprineće povećanju bezbednosti određenog broja država koje su prema Sjedinjenim državama prijateljski nastrojene.* Očigledno je u našem interesu da, na primer, pomognemo Sudanu i Tunisu da podnesu pritisak Libije. To je važno samo po sebi, a od vitalnog je značaja za naše interese... Za Centralnu i Južnu Ameriku i karipsko područje preporučujemo program u ukupnoj vrednosti od 212 miliona dolara... podrškom Duartovoj vladi u Salvadoru se, po našem mišljenju, otvaraju najbolji izgledi za razrešenje konflikta u toj zemlji...« Dakle, ističe i precizira Hejg, »*učinak naših programa pomoći u svrhu bezbednosti biće ograničen ukoliko ne budemo pokazali potrebnu fleksibilnost i efikasnost u korišćenju tih sredstava.* To znači da bi trebalo da reagujemo na nepredvidljive događaje, kao i na brze promene u njihovom razvoju... *Ukoliko smo u stanju da brzo i primerno reagujemo u slučajevima gde bi pomoć u cilju bezbednosti imala smisla, potreba da se SAD direktno umešaju bila bi smanjena ili eliminisana*«[25] *(kurziv* — D. N.).

Ovako koncipirana pomoć zemljama u razvoju ukazuje na sledeće momente: prvo, karakter pomoći uveliko odstupa od po-

[23] Isto.
[24] M. Rašiš, isto.
[25] Izlaganje A. Hejga u Kongresu 18. marta 1981. Američki bilten, Zvanične izjave, 23. mart 1981.

Digitized by Google

moći kako je zamišljaju UN i pokret nesvrstanih zemalja. Ne samo da se ne predviđa značajnija izmena u strukturi pomoći, kao ni povećanje obima (u relativnom smislu), već se o pomoći otvoreno i direktno razmišlja kao o miroljubivom sredstvu sprečavanja, kontrolisanja društvenih promena u zemljama u razvoju, ali i uticanja na usmeravanje društveno-ekonomskih odnosa u pravcu približavanja kapitalističkom modelu. Drugo, američka pomoć zemljama u razvoju bi daleko više nego ranije trebalo da, kao preventivno sredstvo, parira sovjetskom uticaju u ovim zemljama, i posebno da to bude u onim područjima zemalja u razvoju koja su od strateškog interesa za drugu supersilu, kao sredstvo za sprečavanje onih kriza u zemljama u razvoju, i oko njih, izazvanih unutrašnjim ili spoljnim (sovjetskim) dejstvom, čije bi izbijanje bilo štetno po ekonomske i političke interese i vojno-strateški poziciju SAD. Treće, pomoć je predviđena kao »zamena« za direktno vojno uplitanje i za primenu sile. Blokovski ograničen, krut prilaz i odnos opterećen antagonizmom prema drugoj supersili — jedna je od najdominantnijih karakteristika odnosa sadašnje američke administracije prema zemljama u razvoju i problemima svetskog Juga. Pomoć, usko tretirana kao bezbednosna, u funkciji je američkih interesa, a ne globalnih međunarodnih ekonomskih odnosa, i položaja zemalja u razvoju u njima.

Postoji još jedan novi, suptilni moment koji je u pozadini politike nove administracije prema zemljama u razvoju. *Reč je o insistiranju na ekonomskoj i političkoj stabilnosti zemalja u razvoju kao bitnom elementu stabilnosti razvijenih industrijskih zemalja i SAD*, odnosno o vezivanju ekonomskog razvoja i bezbednosti zemalja u razvoju za političku stabilnost i bezbednost razvijenih. Prema toj tezi, bogatiji svet je i sigurniji svet, i dok se ne stavi tačka na siromaštvo zemalja u razvoju, slabi su izgledi za mir i stabilnost koji su industrijskim zemljama potrebni za njihov kontinuirani prosperitet. »Bezbedan svet može stvoriti pogodnu sredinu za ekonomski razvoj. Ekonomski progres je najbolji put koji garantuje nezavisnost zemalja u razvoju... od uticaja ili kontrole spolja. Pomanjkanje stabilnosti, koje se danas zapaža u velikom delu sveta, u značajnoj je meri posledica slabog ekonomskog rasta, i to obezbeđuje pogodno tlo Sovjetskom Savezu da ostvari svoje ekspanzionističke ciljeve u Africi, Aziji i Latinskoj Americi.«[26]

U argumentaciji ove teze, koja je jedna od varijacija realnog stanja da je politika SAD prema zemljama u razvoju, uz pridobijanje tih zemalja, jednim svojim delom u funkciji odnosa prema SSSR-u, naglasak se stavlja na američki model prvobitnog antikolonijalnog otpora Velikoj Britaniji i kasnijeg društvenog i političkog razvoja — kao primer koji bi najbolje odgovarao zemljama u razvoju. »Sa američkog stanovišta bilo bi veoma dobro kada bi se više zemalja u razvoju odlučilo za kompetitivniji eko-

[26] »European Wireless File«, 29. maj 1981.

Digitized by Google

nomski sistem i političku demokratiju koji pružaju privlačniji model za razvoj nego što je sveobuhvatna sila države koja karakteriše Sovjetski Savez i većinu njegovih saveznika. Sjedinjene Države su prvi savremeni primer jedne kolonije koja se izjasnila za nezavisnost od najveće imperijalističke sile. I ekonomsko iskustvo onog što su danas SAD... skoro je udžbenički primer jednog siromašnog, agrarnog društva koje se preobrazilo u modernu industrijsku državu. No i ako... mnoge zemlje odluče da slede ili odbace američki primer, SAD imaju direktan udeo u nezavisnosti, stabilnosti i ekonomskom napretku siromašnih zemalja sveta.«[27] Ovo je novi naglasak u sadržaju američke politike prema zemljama u razvoju koji u ranijoj deceniji nije postojao, ili je bio tek nagoveštavan. Prethodne decenije i proteklih decenija sovjetski uticaj u zemljama u razvoju nije bio među faktorima koji su direktno determinisali američku strategiju prema svetu u razvoju. Jasno je da ovakav prilaz Sjedinjenih Država zemljama u razvoju nije ništa manje opasan za njihovu političko-ekonomsku nezavisnost i integritet od oblika direktnog pritiska, ucene, mešanja i intervencionizma, jer on pretpostavlja orijentaciju na »tiho« nametanje jednog obrasca društvenog razvoja zemljama u razvoju i nesvrstanim zemljama, koji ionako deluje na njih kroz razne oblike, kanale, vidove.

Jedan od instrumenata u realizaciji politike Reganove administracije prema zemljama u razvoju i globalne vojno-političke strategije jeste i *transfer naoružanja.* »Reganova administracija je zaključila — izjavio je Dž. Bakli, državni podsekretar za bezbednosnu pomoć, nauku i tehnologiju — da je jačanje drugih zemalja sa kojima delimo zajedničke interese u pogledu bezbednosti suštinska komponenta naših ukupnih napora da obnovimo efikasan otpor agresiji (Sovjetskog Saveza, pre svega — D. N.). Ništa što ima vrednost u svetskoj zajednici nije mogućno postići — ni ekonomski rast niti političke ili društvene reforme — u atmosferi rastuće nestabilnosti... Ova administracija, za početak, veruje da transferi naoružanja, ako se razborito primene, mogu da upotpune i dopune naše sopstvene odbrambene napore i da služe kao vitalan i konstruktivan instrument američke spoljne politike... Transferi naoružanja mogu, dakle, da posluže kao dodatni element naše sopstvene bezbednosti, pomažući da se spreče akti agresije... Novi pristup administracije transferu oružja... će procenjivati zahteve za podrškom njihovim doprinosom strategiji suprotstavljanja i odbrane.«[28]

Očigledna je veza između politike transfera naoružanja i jednog od vodećih lajtmotiva Reganove spoljne politike da je za očuvanje stabilnog i bezbednog sveta, pre svega sveta zapadne demokratije, visoko razvijenog kapitalizma i Sjedinjenih Država u nje-

[27] Isto.

[28] »European Wireless File«, 21. maj 1981.

Digitized by Google

mu, preko potrebna stabilnost i bezbednost i ekonomski rast ne samo unutar tog sveta, već sve više unutar onog »trećeg« sveta, sveta u razvoju. Razmišljajući naglas o »rastućoj nestabilnosti« u svetu i nacionalnoj bezbednosti, pre svega SAD, čini se da sadašnja američka administracija još ne shvata do kraja da je jaz između Zapada i Juga izvor najveće nestabilnosti u savremenom svetu, odnosno da je on sam najteža nestabilnost, od koje najhitnije treba upravo i početi.

Digitized by Google

Odgovor prof. dr Adolfu Dragičeviću

U devetom ovogodišnjem broju časopisa »Socijalizam« prof. dr Adolf Dragičević objavljuje tekst s indikativnim naslovom: *Stanje i zadaci naše političke ekonomije.* Raspoređujući pozicije niza autora koji se profesionalno — ili usputno — bave političkom ekonomijom, on se posebice okomljuje (u bilješci br. 39, str. 1380, 1381) na moje stajalište. Tvrdi, naime: »Najdalje (u negiranju izraza oslobađanje rada i onoga što je vezano uz njega — op. Ž. P.) ide Žarko Puhovski. U odbacivanju kategorija našeg aktualnog društvenog prevrata, od socijalističkog samoupravljanja do oslobađanja rada, ide tako daleko da uvjerava jedan naučni skup kako o *sintagmi* oslobođenje rada »Marx uglavnom govori sa zgražanjem i sprdnjom« (»Marks i savremenost«, sv. 8/1975, str. 138). Ima u vidu čuveni pasus *Kritike Gotskog programa* u kojem Marx napada njegove sastavljače što u predstojećem okršaju stavljaju u izgled revolucionarnom proletarijatu »oslobođenje rada«, a ne »oslobođenje radničke klase« — kako to ističe Statut Internacionale. Ova »zamjena« je bila toliko glupava besmislica da zaslužuje i više od zgražanja i sprdnje. Čovjeku manje zaljubljenom u svoje izjave ne bi bilo teško dokučiti smisao Marxova protivljenja. Ne zgraža se i ne ruga »sintagmi« oslobađanje rada — već nečem drugom. To je toliko providno da bismo, zaboravlja-

Digitized by Google

jući trenutačno na pristojnost, zasluženo mogli okrstiti filozofovo promišljanje — blindiranim lupetanjem.«

Toliko A. D. — Ovdje valja preliminarno uglaviti da ne smatram bitnim problemom ni uvrede s kraja citata, niti političko potkazivanje s njegova početka. Na ovo drugo sam imao prilike svići, ono prvo pak može biti i smisleno, premda rijetko, želi li se šokom promicati spoznaju. No uvjet je za to da onaj tko to čini ima pretpostavke da bude u pravu, da dopre do istine. Bitno je, međutim, da te pretpostavke, barem kada je o interpretaciji ovog dijela Marxova djela riječ, A. D. nema.

U mojem tekstu koji je A. D. naveo riječ je, zapravo, o razlici dviju razina oslobođenja rada — političke, koja se zbiva kao pretpostavka uspostavljanja građanskog svijeta, odnosno ekonomijske, koja se iskazuje kao program komunističke revolucije. *Zato* Marx o oslobođenju rada (koje bez posebne pridjevne odredbe razumije u prvom smislu, kao političko oslobođenje koje omogućuje kapitalizam — usp. *Kapital* I, MEW, tom 23, str. 183) u *Kritici Gotskog programa* govori sa zgražanjem i sprdnjom (to je izvedeno na istoj stranici teksta koji i A. D. navodi, a prošireno u Ž. P., *Povijest i revolucija*, CKDO, Zagreb, 1980, str. 144. i dalje). Ali A. D. bi htio da je riječ o nečemu drugome, to jest o Marxovu nesuglasju s time da se proletarijatu »u predstojećem okršaju stavlja u izgled... »oslobođenje rada«, a ne »oslobođenje radničke klase««. Međutim, Marx oslobođenje rada proletarijatu ne »stavlja u izgled«, jer to smatra povijesno obavljenim, on prigovara samoj sintagmi (premda ta riječ A. D. smeta), jer kaže: »Tamo stoji: »Oslobođenje radničke klase mora biti čin samih radnika«; ovdje, naprotiv, »radnička klasa« ima osloboditi — što? »rad«! Neka pojmi tko može« (MEW, tom 19, str. 22). Riječ je, dakle, ipak o samoj sintagmi koju Marx smatra nepojmljivom, posebice s obzirom na ulogu radničke klase kojoj bi A. D. tu sintagmu propisao (uz put, »o predstojećem okršaju« u ovom kontekstu nema ni pomena).

Zamjenu (pod navodnicima) oslobođenja rada i radničke klase A. D. smatra glupavom besmislicom (za razliku od pametnih, valjda), ali *on sam*, dvije godine ranije, piše: »Do tog će doći tek kad se ostvari definitivno ekonomsko oslobođenje radničke klase — poznato još više pod imenom »oslobođenje rada« (*Aktualna politička ekonomija*, CKDO, Zagreb, 1979, str. 527, 528). Nije potrebno potanko navoditi kako sve i ovdje A. D. promašuje Marxovu poziciju (možda to dostatno indiciraju tek dva detalja: navođenje »ekonomskog oslobođenja radničke klase«, što nema smisla, jer bi to »ekonomsko oslobođenje« dokinulo nju kao klasu, dok bi rad i nakon toga ostao sebi identičan, te inzistiranje na »definitivnom« oslobođenju, što je nedvosmisleno protivno Marxovom poimanju povijesti), bitno je da A. D., u skladu sa starom tradicijom, izvršuje ujedno i kritiku i samokritiku.

Teorijski gledano, sve započinje time što A. D. krivo razumije Marxov pojam rada, svodeći ga na otuđeni rad, premda Marxova vlastita odredba u *Kapitalu* utvrđuje rad kao odnos

Digitized by Google

spram prirode kojemu i otuđenje i eksploatacija itd. pridolaze izvanjski, kao osobine povijesno promjenjivih epoha ekonomijske formacije društva koje sam radni proces koriste, ali u biti ne dosižu (usp. kritiku ovih i drugih grešaka pozicije A. D. u: Ž. P., *Znanost i njezin predmet*, u: *Marksistička politička ekonomija ili marksistička kritika političke ekonomije*, »Kulturni radnik«, Zagreb, 1978). Budući ne radi s Marxovim tekstom u originalu, prilazi mu s krivim premisama (takozvane marksističke političke ekonomije kojoj dijeli i zadatke), bez dostatnog poznavanja konteksta (usp. A. D. *Lasalizam*, u: *Idejne koncepcije u radničkom pokretu*, »Naše teme«, Zagreb, 1970), i zaključci bivaju pogrešni. No zbog toga nema mnogo smisla proglašavati oponente neprijateljima i lupetalima (uz put: A. D. govori o »blindiranom lupetanju«, dakle, o oklopljenom lupetanju; možda to pokazuje specifično korištenje stranih termina, ali, s druge strane, sintagma i nehotice pogađa: ono što sam pisao i pišem nedvojbeno je »oklopljeno« barem spram stajališta koja ne mogu svoje prohtjeve utemeljiti ni u poznavanju teksta, a kamoli u spoznaji ideja).

Valjda zato što do originala ne dospijeva, A. D. ispravlja i Marxovu terminologiju, govoreći o »oslobađanju« rada (doduše, *promiscue* s oslobođenjem). No kod Marxa je termin jednoznačan »die Befreieung«, a ne, eventualno, »das Befreien«. Ne treba se, izgleda, nadati da će A. D. ipak prionuti ozbiljnom studiju tekstova, vjerojatnije je da će i dalje nastaviti sa svojim shvaćanjem profesorskog posla; postigne li ipak ova napomena makar to da ubuduće bude barem malo oprezniji (to jest spram teksta odgovorniji), uspjet će u »poučnom« odgovoru, kada već za razgovor nema pravih pretpostavki.

Žarko Puhovski

Digitized by Google

Radivoje Marinković

Komuna između etatizma i samoupravljanja

(Povodom knjige dr Najdana Pašića: »Istorijski put komune«, »Rad«, Beograd, 1981, strana 206)

U svom decenijama dugom teorijskom radu Najdan Pašić se bavi izučavanjem niza za političku nauku ključnih problema, kao što su: država, politika, politička vlast, klase, nacija, politički sistemi, političke partije, politički procesi, interesi i slično. Dosledno svom marksističkom opredeljenju, Pašić u promišljanju naznačenih problema svoje analize ne smešta u neki bezvremeni prostor-zbivanje, već u kontekst socijalističke revolucije, što ga navodi da traga za konkretnim oblicima prevladavanja države, političke vlasti i drugih oblika političke dominacije u savremenim socijalističkim društvima. On posebnu pažnju posvećuje otkrivanju puteva i analizi procesa podruštvljavanja politike u jugoslovenskom društvu. Time Pašić daje značajan doprinos političkoj nauci u celini, a posebno jugoslovenskoj.

Baveći se tim krupnim problemima, Pašić se, kao i svaki istraživač te vrste, često suočavao sa pitanjem komune. Iako u njegovim dosadašnjim radovima nema nekog vidljivijeg traga da ga je to pitanje previše zaokupljalo, njegova najnovija studija: *Istorijski put komune* to demantuje. Štaviše, čitajući ovaj spis, nameće se utisak da se tokom tog vremena gomilao materijal, koji se poste-

Digitized by Google

peno kristalisao u skup pitanja na koja je Pašić, kao svaki pravi stvaralac, da bi mogao ići dalje, morao učiniti pokušaj da odgovori. Odmah treba reći da je ovim pokušajem naša politička nauka obogaćena teorijski značajnim prilogom o komuni, koji je, uz to, po pristupu i pitanjima kojima se bavi, potpuno originalan. Naime, Pašić, za razliku od u nas uobičajenog pristupa, ne promišlja komunu uopšte, pa ni jugoslovensku, u tradicionalnom maniru, već traži odgovor na pitanje zašto je ideja komune bila i ostala toliko snažna i aktuelna tokom istorije, pa su socijalističke teorije i sâm marksizam komunalnu komponentu ugradili u svoje koncepcije.

Samu ideju i praksu lokalne samouprave, komune i »komunalnih koncepcija« Pašić ne razmatra izolovano, već u sklopu globalnih klasnih konfrontacija, u kojima se borba za komunu i samoupravu u konkretnim društveno-istorijskim okolnostima javlja kao nastojanje da se ostvari mogući stepen autonomije u odnosu na apsolutnu vlast monarha ili centralizovanu vlast buržoaske države. U samom radničkom pokretu i njegovom kritičkom suprotstavljanju buržoaskom ekonomsko-političkom poretku jedno od ključnih pitanja je, kako uočava Pašić, bilo iznalaženje *istorijske alternative* postojećem stanju, koja bi ukazala na mogućnosti organizovanja društva na radikalno drukčijim ekonomskim i političkim temeljima. U iznalaženju takve alternative ideja komune je poslužila kao jedno od osnovnih polazišta, pa se u raznim varijantama kao crvena nit provlači kroz različite koncepcije od socijalista utopista, preko anarhofederalističkih, municipalističkih, gildsocijalističkih, narodnjačkih, sve do autentično marksističkih. Zajednička je crta svih ovih koncepcija, bez obzira na to da li su bile manje ili više utopističke, manje ili više revolucionarne, kako pokazuje autor, da su, inspirišući se idejom komune, tražile alternativu državi kao otuđenoj sili koja suvereno kontroliše društvene odnose i nameće svoju volju na određenoj teritoriji, kao institucionalnom otelovljenju »opšteg interesa«, kao instrumentu zaštite i održavanja postojećeg poretka, kao hijerarhijskom sistemu vlasti birokratije, kao nametnutoj supremaciji principa teritorijalne i društvene integracije kojim se ignoriše radno-funkcionalna i društvena. U tom sklopu se skiciraju bitni elementi anarhističkih, sindikalno-korporativističkih i komunal-federalističkih koncepcija organizacije društva. Već sama ta skica, izložena ovako koherentno, predstavlja veoma zanimljivo teorijsko osvetljavanje, koje otkriva mnogovrsnost pristupa jednoj te istoj ideji. Pored toga, pažljivi čitalac će lako uočiti da su mnogi od tih pristupa i danas aktuelni. Međutim, jedno od najvrednijih i teorijski najprodubljenijih poglavlja ove studije je Pašićeva kritika anarhosindikalističkih i komunal-federalističkih koncepcija. Konfrontirajući ih međusobno, kao dva oprečna modela, autor pokazuje njihovu jednostranost, zaokupljenost jednostranim ciljem da se prevlada državni centralizam, a ne sâm društveni odnos iz kojeg nastaju svi oblici čovekova otuđenja. Ove koncepcije, i pored prividne radikalnosti, apsolutizujući interese proizvodne

Digitized by Google

ćelije, ili interese teritorijalne ćelije, gube iz vida radničko-klasni interes, te, u krajnjoj liniji, svaka na svoj način, teže pomirenju svih interesa. Njihov osnovni nedostatak je u tome što, čak ni na teorijskom planu, ne rešavaju problem konverzije apsolutizovanih grupnih interesa u zajednički i opšti, pa, prema tome, ni problem integracije društva kao uslova bez kojeg se ne mogu razvijati moderne proizvodne snage, ni konstituisati istinska zajednica u kojoj bi udruženi proizvođači sve društvene osnove i uslove svoje egzistencije stavili pod zajedničku kontrolu. Kao što je jednostran anarhosindikalistički koncept koji sledi i apsolutizuje postojeću podelu rada, a potpuno zapostavlja veze i odnose koji se među ljudima uspostavljaju u okviru teritorijalnih celina, jednostran je i koncept koji kao jedino relevantan element uključivanja pojedinca u komunalnu zajednicu smatra njegovu teritorijalnu pripadnost. Komuna koja ne bi bila, kako ističe Pašić, i ekonomsko-proizvodna zajednica suštinski se ne bi razlikovala od državne organizacije, jer bi se nužno pretvorila u distributivno-potrošačku organizaciju i »vršioca dužnosti kolektivnog vlasnika društvenog kapitala«. Problemi dominacije, najamnog odnosa i odvojenosti proizvođača od sredstava za proizvodnju time bi ostali nerešeni. Time ove projekcije, čak nezavisno od toga koliko rešavaju klasne protivrečnosti, ne otvaraju mogućnost razrešenja protivrečnosti proizvodnje i potrošnje, kao ključnog momenta bez kojeg je *podruštvljavanje*, kao temeljni princip socijalizma, nezamislivo.

Pašić analizira i pokušaje iznalaženja »trećeg puta«, kakav je, recimo, »gildsocijalizam« koji je želeo da pomiri i kombinuje dva napred naznačena pristupa. Međutim, pošto ovaj teorijski pristup nije uvideo dijalektičku vezu između teritorijalnog i radno-funkcionalnog momenta, rešenje je našao u jednoj dualističkoj skici — istovremenom i paralelnom uspostavljanju dva celovita sistema — radno-funkcionalne i teritorijalno-političke integracije. No, pored ovih principijelnih nedostataka, autor ukazuje i na značaj i aktuelnost nekih premisa gildsocijalizma, a pre svega: na potrebu da se u uslovima nepostojanja kapitalističke privatne svojine i dominacije privatno-kapitalističkih interesa obezbedi *autonomna artikulacija* interesa radnika-proizvođača, umesto artikulacije posredstvom države, zatim potrebu stvaranja organizaciono-institucionalne baze za vertikalnu integraciju i ravnopravnu artikulaciju interesa na radno-proizvodnoj i teritorijalno-političkoj osnovi.

Kritikom ovih koncepcija, eksplicitno ili implicitno, postavila su se i mnoga pitanja značajna za savremena socijalistička društva. Naročito su aktuelna ona koja se tiču, ili se mogu ticati, našeg društva. U tom svetlu je od posebne teorijske i praktične važnosti Pašićevo ukazivanje na nekoliko ključnih elemenata koji su sadržani u Marksovoj analizi iskustava Pariske komune, a ostaju trajno aktuelni za svako društvo koje stupa na revolucionarni put socijalističkog preobražaja. Kao centralni problemi tog preobražaja i danas ostaju: karakter i uloga državne vlasti koja bi obezbeđivala vladavinu radničke klase, a istovremeno odumirala;

Digitized by Google

uspostavljanje takve političke organizacije koja bi omogućila produbljivanje procesa ekonomskog oslobođenja rada, neposredan i posredan uticaj proizvođačke većine na sve poslove društva, integraciju društva zasnovanu na demokratskom udruživanju odozdo i sprečila osamostaljivanje birokratije.

Kritički se suprotstavljajući etatističkim tendencijama u savremenim socijalističkim društvima, Pašić zamera političkoj nauci što se nije odlučnije orijentisala na izučavanje spleta odnosa društvo—država, te na razmatranje same suštine deetatizacije u uslovima socijalističkog samoupravljanja. U tom smislu on naznačava i pitanja koja su vezana za komunu, a ostala su teorijsko-empirijski nedovoljno istražena. To su: komuna kao radikalna negacija državno-birokratskog centralizma; komuna kao politički instrument revolucionarnih društvenih promena; komuna kao polazna osnova istorijski novog samoupravnog tipa društvene integracije; komuna kao nova ljudska zajednica u kojoj se ostvaruje primarna sinteza radno-proizvodne i teritorijalne povezanosti i zajedništva ljudi i prevladava parcijalizacija ljudske ličnosti; komuna kao primarni okvir neposredne artikulacije i sinteze interesa udruženih slobodnih proizvođača. Pašić svoju analizu komune koncentriše upravo na ove probleme nastojeći da pokaže kako se i u našoj komuni otelovljuju protivrečnosti odumiruće države, pa se jasno ispoljava sukob interesa upravljačke strukture i udruženog rada, suparništvo i savezništvo tehnokratije i birokratije. U tom kontekstu se pokreće i niz principijelnih pitanja, kao što su: politička organizacija radničke klase i podruštvljavanje politike, odnos radničke klase i njene političke avangarde, samoupravljanja i vodeće uloge partije u opštini itd.

Nakon kratke skice razvojnog puta naše samoupravne opštine, koji deli na tri faze, Pašić razmatra problem dualizma radničkog i društvenog samoupravljanja, gde se kao centralna tačka javlja radnik kao samoupravljač i građanin kao birač. Na toj relaciji se onda promišlja podruštvljavanje vlasti u opštini. Ali, slédeći pristup suštinske, a ne formalno-institucionalne analize, Pašić nastoji da pokaže kako se koncept naše komune realizuje na nekim ključnim tačkama. Jedna od njih je i pitanje izvršne vlasti u opštini. Tragajući za uzrocima koji čine da se, uprkos formalnoj demokratizaciji, stalno obnavlja i produbljuje tendencija koncentrisanja vlasti u izvršnim organima i pretvaranje izvršne funkcije u izvršnu vlast, Pašić aktualizuje jedan od večnih problema vlasti uopšte i vlasti u njenom konkretnom i opipljivom vidu. Ispoljavanje ove tendencije na društvenom tlu komune autor objašnjava sledećim razlozima: velikim obimom zakonskog i podzakonskog regulisanja uslova privređivanja i drugih odnosa koji se neposredno tiču položaja, rada i života samoupravnih subjekata i svakog radnog čoveka, što je izvor mnogobrojnih ovlašćenja organa koji sprovode i primenjuju te propise; usmeravanjem energije skupštine na usaglašavanje parcijalnih »empirijskih« interesa, što je onemogućava da se bavi izvršavanjem politike i kontrolom izvršnih organa; de-

Digitized by Google

zintegrisanošću i pasivnošću delegatske osnove iz koje se ne kristališu predlozi i inicijative, pa se izvršni organi javljaju gotovo kao jedini i isključivi nosilac inicijative. Jedini pravi izlaz iz ovakvog stanja je, po autoru, podruštvljavanje izvršnih i upravnih funkcija u opštini i njihovo integrisanje u celinu skupštinsko-delegatskih odnosa. U tom smislu on podržava ideju društvenih saveta kao mogući vid otvaranja ovih organa prema radnim organizacijama i zajednicama čiji su interesi neposredno tangirani. Međutim, Pašić primećuje da se time otvara i jedno od kardinalnih pitanja našeg političkog sistema, koje formuliše na sledeći način: »Ako stvaranje društvenih saveta pri organima uprave treba da znači unošenje elemenata usaglašavanja parcijalnih interesa i u sferu sprovođenja i izvršavanja politike, neće li to još više poremetiti ravnotežu između utvrđivanja i ostvarivanja politike na štetu ovog poslednjeg, što će reći na štetu ostvarivanja ciljeva kojima se izražava zajednički i opšti interes.« I uopšte, upitno razmišlja autor dalje: »ako se proces usaglašavanja različitih parcijalnih interesa difuzno razvije na sve delove političkog sistema . . .«, pa to budu radile i društveno-političke organizacije izvan a ne unutar delegatskog sistema, zatim izvršni i upravni organi, kao i neki drugi autonomni centri, u samom sistemu se javlja paralelizam koji dovodi u pitanje neke bitne pretpostavke za njegovo normalno i efikasno funkcionisanje. Zato, uvažavajući potrebu razuđenosti demokratske artikulacije interesa (organizacije udruženog rada, mesne zajednice, društveno-političke organizacije, samoupravne interesne zajednice i slično), autor ukazuje na neophodnost postojanja jedinstvenog mehanizma usklađivanja i sinteze interesa, iz čega treba da proizađe jedinstvena i koherentna politika u opštini. Ključno mesto u tom mehanizmu pripada delegatskoj skupštini. Pašić posebno naglašava opasnost koja preti delegatskom sistemu kada se ispoljavanje interesa prenosi sa izvornih i autentičnih subjekata na neke druge, koji se po nekakvim analogijama smatraju reprezentantima. U takvoj situaciji se suštinski ne može uočiti jasna granica između samoupravnog i političkog pluralizma. Tu je autor sasvim jasan kada formuliše stav: »Samoupravni pluralizam interesa transformiše se u politički pluralizam u onom trenutku i na onim tačkama kada i gde artikulacija i agregacija interesa prelazi sa autentičnih subjekata tih interesa na njihove osamostaljene reprezentante, na specijalizovane institucije koje, u većoj ili manjoj meri, prisvajaju sebi monopol izražavanja ili »zastupanja« određenih grupnih, profesionalnih ili teritorijalnih interesa, i na toj osnovi (sa takvom legitimacijom) uključuju se u proces političkog odlučivanja i vršenja funkcija vlasti i upravljanja.« U veoma lucidnoj i originalnoj analizi suštine samoupravne transformacije opštine Pašić, kao jednu od protivrečnosti ovog procesa, označava sukob neposredno demokratskih i oligarhijskih tendencija. Suština tog sukoba se ispoljavala u tome što se, na jednoj strani, konstituisao veoma razvijen sistem neposredno demokratskih formi učešća građana, a na drugoj sâm način odlučivanja ostao centralistički, »vezan za

Digitized by Google

sam vrh skupštinske i partijske strukture«. Analizirajući uzroke grupnosvojinskih tendencija u opštini i tragajući za mogućnostima njene istinske samoupravne transformacije, Pašić ukazuje i na neke ključne probleme samoupravne transformacije našeg društva u celini. U tom smislu on, iako priznaje objektivnu uslovljenost tog procesa, konstatuje da u sadašnjoj fazi našeg razvoja »udruženi radnici stavljaju društvena sredstva za proizvodnju pod svoju zajedničku kontrolu, ne kao jedan »kolektivni radnik«, već kao mnoštvo samoupravnih radnih kolektiva koji se pojavljuju kao samoupravni robni proizvođač međusobno povezani preko tržišta.

Dokle god se integracija rada društvenim sredstvima za proizvodnju ostvaruje pretežno ili gotovo isključivo preko tržišta, odnosi među udruženim radnicima neizbežno su opterećeni sukobima parcijalnih (grupnih i teritorijalnih) interesa, a društvena svojina biće stalno pod pritiskom grupnovlasničke privatizacije«. To, kako ispravno uočava autor, rađa potrebu državno-političke intervencije, koja je sa gledišta sukoba interesa nužna, ali je sa stanovišta produbljivanja samoupravljanja i odumiranja države nepoželjna. Ti formalno organizovani samoupravni interesi, kada i ukoliko realno poprimaju svojstva grupnih, dezintegrišu društvenu svojinu kao jedino autentičnu osnovu istinskog samoupravnog odnosa. Ali, konstatuje dalje Pašić, »ono što se time rasparčava i dezintegriše nisu samo materijalna sredstva društvene reprodukcije, nego i radnička klasa«, koja ne uspeva da »samoupravno ovlada celinom tih sredstava«.

Tako Pašić samosvojnim antičkim postupkom, kojim prodire u samu srž društvenih odnosa i sadržinu procesa, otkriva prirodu i karakteristike samog bića samoupravne opšte i ključne protivrečnosti kojima je ono prožeto. Međutim, on to ne čini radi toga da bi negirao ono što je u tom procesu istinski samoupravno, već radi toga da se kritički spoznaju sve okolnosti koje taj proces determinišu, naročito one nepoželjne tendencije koje se mogu prevladavati svesnom akcijom tek kada i ukoliko se spozna njihova društvena suština i karakter ispoljavanja u stvarnim odnosima, delovanju ljudi, institucija i organizovanih snaga. Zato se Pašić u završnom poglavlju ove, ponovimo to još jednom, originalne i vredne studije, koncentriše na onu stranu društvenog bića opštine kojom se ona javlja kao primarni nivo samoupravne integracije, i to svih njenih vidova. Tu počinje da se formira i uspostavlja jedinstvo društva na novim, samoupravno-klasnim osnovama. »Baš zato što je svojim položajem osnovne društveno-političke zajednice istorijski predodređena da bude primarno središte i stecište svih samoupravnih integracija, opština je u konkretno-istorijskoj realnosti »prelaznog perioda« — perioda raspadanja etatističkog centralizma — onaj društveni prostor na kome se bije odlučna bitka za postizanje jedinstva globalnog društva na novim, samoupravnim osnovama«. Tragajući za takvom opštinom koja će se kroz procese samoupravne integracije transformisati u istinsku ljudsku zajednicu, Pašić ističe dva za to neophodna uslova: prvo, »da u svim

Digitized by Google

svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama kojima pripada radni čovek osvoji i zadrži svojstvo subjekta od koga polaze inicijative i zahtevi, umesto da bude »zatvoren« u te primarne ćelije od kojih svaka, u ime zastupanja određenog njegovog parcijalnog interesa, pretenduje da ga potčini svome tutorstvu, da ga pretvori u šrafčić sopstvenog mehanizma«, i drugo, »da postoje i da funkcionišu u praksi mehanizmi kojima se na samoupravnoj osnovi prevladava institucionalni pluralizam u artikulaciji interesa i vrši njihova kompleksna reintegracija, pri čemu je centar te reintegracije takođe radni čovek kao celovita ljudska ličnost«. Sa tog aspekta autor promišlja i kritički se suprotstavlja pukom formalnom konstituisanju samoupravnih interesa, koje, ukoliko nije ispunjeno stvarnim samoupravnim odnosom, neminovno tendira grupnom egoizmu, sužava svest o jedinstvu klasnih interesa, dovodi do sukoba oblika radno-funkcionalne i teritorijalne organizacije, proizvodnje i potrošnje i proširuje mogućnost vladavine institucija nad čovekom. Zbog toga Pašić ukazuje na opasnosti koje se u praksi javljaju u pogledu pojednostavnjenog shvatanja primarnih oblika samoupravnog udruživanja, koje se ogledaju u tome da se osnovna organizacija udruženog rada shvata »kao samosvojni nukleus iz kojeg se neposredno izvodi celokupna društvena organizacija i kao totalitet koji obuhvata i u sebe inkorporira u potpunosti sve aspekte i sve dimenzije čovekove društvene egzistencije, sve njegove neposredne i dugoročne interese i perspektive njegove ljudske emancipacije«. Ovo shvatanje je, ma koliko izgledalo marksističko i radikalno, anarhosindikalističko, jer Marksovo učenje o oslobođenju rada, kao osnovi i uslovu ukupnog ljudskog oslobođenja, nedopustivo pojednostavnjuje fetišiziranjem »osnovne proizvodno-funkcionalne jedinice rada kao gotovog prototipa (nepromenljivog molekula) celokupne organizacije globalnog društva. Apsolutizujući primarnu ćeliju organizacije rada u kojoj je čovek nužno sveden na nosioca parcijalne radne funkcije diktirane opštom i posebnom podelom rada i zakonima robne proizvodnje, anarhosindikalistička koncepcija *apsolutizuje jedan parcijalni interes* radnog čoveka, jedan aspekt njegove ukupne društvene egzistencije«. Suštinski slična opasnost procesima istinske samoupravne integracije u opštini preti i od apsolutizovanja i institucionalnog zatvaranja drugih interesa kao što su SIZ i slični. Ovi elementi, u interakciji sa političkim voluntarizmom, mogu, kako konstatuje Pašić, dovesti do uspostavljanja dominacije institucionalizovanih parcijalnih interesa i institucionalne nadgradnje nad pluralizmom istinskih samoupravnih interesa.

Upravo zbog toga što se u društvenom prostoru opštine kao novom tipu zajednice ostvaruje *dvostruka* samoupravna integracija društvenih odnosa i institucija — kompleksna teritorijalna integracija svih oblika samoupravljanja i institucionalno spajanje samoupravljanja i političke vlasti radničke klase, Pašić je odlučan u svom stavu da je opština *težišna tačka* društveno neophodne konverzije interesa od posebnih u zajedničke i opšte. Zato se ni istorijska di-

Digitized by Google

lema koju je na dnevni red postavilo samoupravljanje — odumiranje političke države — ne može razrešiti van konteksta samoupravne opštine. Zbog toga je neophodno stalno vraćanje na osnovni teorijski koncept komune. Iz svega toga autor izvlači zaključak da se proces samoupravnog preobražaja opštine može dinamizirati i produbljivati izmenama temeljnih odnosa i svesnom političkom i idejnom akcijom organizovanih socijalističkih snaga, a ne nekakvim radikalnijim promenama postojećih institucionalnih rešenja. Time se suprotstavlja u nas rasprostranjenom maniru fetišizacije formalnih promena.

Ovde smo samo naznačili neke bitnije karakteristike ove zaista originalne i teorijski značajne rasprave o opštini. Njena najplemenitija odlika je što, umesto deskripcije, ide ka sintezi, umesto formi i pojavnosti, promišlja suštinu. U tom pogledu ona predstavlja novinu u pristupu, pa se nadamo da će, pored doprinosa koji ona sama predstavlja za našu političku nauku, uticati na ukupni pristup naše društvene nauke promišljanju procesa samoupravnog preobražaja našeg društva. Taj pristup bi svoje težište morao pomeriti sa promišljanja formi, institucija, deklarativnih iskaza na samo sadržinu odnosa. I sam Pašić je, raspravljajući o opštini, pokrenuo niz problema od opštijeg značaja, kao što su: parcijalizacija interesa kroz institucionalizaciju, paralelizam vlasti, oligarhijske tendencije, skrivena država, dezintegracija svijesti, dezintegracija radničke klase, grupnosvojinske tendencije, uticaj tržišta na procese samoupravne integracije, simptomi anarhosindikalističkog shvatanja OOUR-a, suština izvršne funkcije u delegatskom sistemu itd. Samim tim je skicirana lista niza otvorenih pitanja koja čekaju dublju teorijsku razradu. Tom svojom dimenzijom ova studija premašuje predmet svoje neposredne analize, što uvećava njenu vrednost i značaj.

U dodatku studije dat je komparativni pregled odredaba Ustava SFRJ i ustava socijalističkih republika i pokrajina po sledećim odrednicama: ustavno određenje opštine, prava i dužnosti opštine, odlučivanje u opštini, statut opštine, normativna delatnost opštine. To omogućava čitaocu da se upozna sa onim što je zajedničko i specifično u ustavnom regulisanju problema koji se tiču opštine. U drugom delu ovog dodatka dat je niz podataka o broju i sastavu delegacija i delegatskih skupština u opštinama, broju i veličini opština, stanovništvu, dohotku, kulturnim i zdravstvenim institucijama, mesnim i interesnim zajednicama, te sasvim na kraju registar pojmova i imena. Pored toga što ovi podaci, kada se čitaju u sklopu autorovih analiza, dobijaju posebno značenje, oni i sami za sebe predstavljaju važan izvor informacija.

Na kraju napomenimo samo da ova studija, pored već istaknutih kvaliteta, ima i jedan poseban, koji se ogleda u samom pristupu. Karakteristika tog pristupa je da se koncentriše na samu suštinu. U tom pogledu ona otvara nove puteve našoj političkoj nauci koji joj omogućavaju da, umesto puke pojavnosti, kritički promišlja samu esenciju našeg razvoja. U tome je možda i njen najveći doprinos.

Digitized by Google

Miomir Dašić

Sinteza savremene istorije Jugoslavije

(Povodom knjige Branka Petranovića: »Istorija Jugoslavije 1918—1978«, »Nolit«, Beograd, 1980, strana 650)

Ova obimna knjiga prva je i zasad jedina u kojoj se sintetično prikazuje istorijski razvitak jugoslovenskih naroda i njihove države od njenog stvaranja (1918) skoro do naših dana (1978). Odmah valja reći da je pojavom ove knjige vidno obogaćena naša istoriografija. I ne samo to. U jednoj knjizi zgusnuto je dat cjelokupni istorijski prikaz političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturnih prilika na svim etapama razvitka jugoslovenske države za proteklih šezdeset godina. Čini se da bismo bili nepravični prema autoru ove knjige ako bismo ostali na konstataciji da je on napisao samo prikaz istorije Jugoslavije, ako ne bismo rekli da je iz njegovog pera poteklo zrelo naučno djelo što svjedoči o piscu širokog obrazovanja koji izvrsno poznaje izvornu građu i literaturu, i to ne samo istorijsku, nego i ostalih nauka društvenog smjera, da je riječ o naučniku koji ima bogato i dugo istraživačko iskustvo i posjeduje talent mislioca i pisca sa smislom za sveobuhvatno poimanje istorijskog vremena i prostora i svih društvenih promjena u njemu. Riječ je i o izvrsnom predavaču i pedagogu koji je svoju knjigu provjerio tokom posljednje dvije decenije

Digitized by Google

nastavničkog rada sa studentima i poslijediplomcima. Autor je odavno zaorao duboku brazdu u našoj savremenoj istoriografiji. Njegove knjige su bile i do sada visoko vrednovane u istoriografiji. Sve to govori da je samo profesor i naučnik takvog formata mogao napisati ovako obimno naučno djelo, izrazivši punom naučnom ozbiljnošću široku istorijsku sintezu razvitka jugoslovenske države. Ono što je on uradio u savremenom svijetu čine, po pravilu, naučni timovi istoričara i drugih stručnjaka iz oblasti društvenih nauka.

Pisanje sintetičke istorije Jugoslavije bio je i ostao izuzetno složen posao. Primjera radi, u nas se punih dvadeset godina raspravlja i razmišlja o nastavljanju pisanja višetomne *Istorije Jugoslavije*, ali nikako da se pojave treća i ostale najavljene knjige. I dok je kolektiv jugoslovenskih istoričara, rekli bismo, posustao, prijatno je konstatovati da je Petranović sâm napisao sličnu knjigu, koja bi u svakom slučaju mogla činiti onu završnu u pomenutoj ediciji.

I prije pojave Petranovićeve *Istorije Jugoslavije* bilo je određenih pokušaja da se prikažu neke cjeline jugoslovenske države (od 1918. do 1941. ili do 1945), ali to su, manje-više, uglavnom ostali samo pokušaji, jer se u vrijeme njihovog pisanja još nijesu bili stekli objektivni preduslovi za davanje sintetičnog prikaza istorije Jugoslavije. Po autoru: »Preduslovi za celovitije poglede na pojedina razdoblja savremene istorije jugoslovenskih naroda i narodnosti sazrevali su sa razvojem odgovarajuće istoriografije«. I zaista, tek od kraja pedesetih godina počeli su istoričari da publikuju naučne radove u kojima su obrađivani pojedini periodi (doba monarhije, NOR i revolucija, a bilo je i radova o poslijeratnom razvitku) Jugoslavije. Poslije drugog svjetskog rata obrađivane su nešto više tematske cjeline: stvaranje kraljevine SHS, državno-pravna istorija Jugoslavije, razvoj parlamentarizma, stranački život, međunarodni odnosi i spoljna politika Kraljevine Jugoslavije, istorija radničkog pokreta i SKJ. Iz razumljivih razloga znatna pažnja posvećena je istraživanju i obradi NOR-a i revolucije. U cjelini uzev, može se reći da je istorija Jugoslavije od 1918. do 1941, odnosno 1918. do 1945. godine prilično izučavana u posljednje tri decenije. Uporedo s tim bilo je i pokušaja da se obradi i socijalistički period.

Međutim, pada u oči da taj stalan uspon jugoslovenske istoriografije nije bio ravnomjeran s obzirom na pojedina razdoblja istorije Jugoslavije. To se, rekli bismo, na određen način reflektuje i u Petranovićevoj *Istoriji Jugoslavije 1918—1978*. Naime, pisac nije imao za sva razdoblja dovoljno uporišta u istoriografiji, pa se može reći da je njegovo djelo nastalo i kao rezultat vlastitog dugogodišnjeg istraživanja, naročito nekih tematskih cjelina savremene istorije. Pisac je želio, i to je ostvario, da poveže vrijeme u kojem živi i stvara sa bližom i daljom prošlošću. U tome je imao dosta teškoća jer neka istorijska pitanja su ostala izvan vidnog polja istoričara, malo su doticana ili uopšte nijesu istraživana. No, i pored toga što nije imao sigurnog oslonca u istorio-

Digitized by Google

grafskoj literaturi, autor se trudio da ne zaobiđe nijedno važnije pitanje iz istorije jugoslovenskih naroda i narodnosti u svim razdobljima njihovog života u zajedničkoj državi.

Petranović je svoju knjigu podijelio na tri dijela: »Život u Kraljevini« (str. 15—187), »Revolucija« (str. 191—398) i »Socijalistička Jugoslavija« (str. 401—607), a posljednje stranice su ispunjene iscrpnom bibliografijom, registrom ličnih imena i registrom geografskih imena. Pišući istoriju Jugoslavije, on je morao rešavati veoma složene zadatke jer je riječ o istoriji složene višenacionalne zajednice, nastale u izuzetno dinamičnom vremenu svjetske i naše istorije, o burnoj prošlosti svakog našeg naroda, o njihovim osobenostima, razlikama i sličnostima, specifičnostima kulturnog nasljeđa. Za sve to valjalo je imati ne samo mnogo znanja, već i istančanog naučnog sluha — da se sve to zapazi i istakne, da se objektivno prikažu oni zvjezdani uzleti, ali i periodi kada je dolazilo do tragičnih nesporazuma, pa i raskola među pojedinim narodima i narodnostima jugoslovenskog podneblja. Pisac je bio svjestan svih tih složenih problema, mnogobrojnih i osjetljivih zahtjeva koji se postavljaju pred jednim savremenim istoričarem, pa se u metodološkom i tematskom pristupu opredijelio za obradu onih relevantnih pojava, najvažnijih događaja i procesa u kojima se sadrže u najbitnijem svi oni elementi višeslojnosti i razuđenosti istorijske prošlosti jugoslovenskih naroda. Kao naučnik istančanog nerva za suštinska istorijska zbivanja, on je dijalektičkim pristupom interpretirao događaje, posebno naglašavajući društveno-ekonomske osobenosti, socijalni život, porijeklo i razvoj ideja, kulturna kretanja, klasne i nacionalne protivrječnosti i podudarnosti i druge pojave i procese kroz koje je prolazio društveni život na jugoslovenskom prostoru u posljednjih šezdeset godina. On se kao naučnik dosljedne marksističke opredijeljenosti nije oslanjao samo na istorijske izvore i literaturu, već se uz pomoć opštih metoda ostalih društvenih nauka uspješno koristio i rezultatima ostalih društvenih disciplina, uspješno usklađujući to sa rezultatima istoriografije. Slobodno se može reći da se autor u pisanju istorije služio interdisciplinarnim postupkom.

Pristupajući pisanju istorijske sinteze o Jugoslaviji Petranović je pošao od uvjerenja da je istoriografija u procesu stalnog prevazilaženja ranije stvorenog, da se istorijska nauka obogaćuje novim saznanjima i da objektivni prikazi i sudovi zavise od vremena u kojem su nastali i pisaca koji su ocjene i sudove formulisali. Kao istoričar marksista on je potpuno uvjeren u to da ima istorijskih »procesa koji su samo prividno završeni, odnosno onih čije posledice još nisu nastupile«. Riječju, za svakog novog pisca-istoričara u svakom vremenu ima dosta posla, utoliko prije što mnoge pojave iz prošlosti, kako kaže Petranović, »ostaju zapretane u dubinu istorijskog dešavanja, dugo nevidljive ili jedva nazirljive za oko istoričara«. Osim toga, istoričar ne može ostati »van stvarnosti svoga doba, koje na njega nužno deluje uvreženim »kolektivnim predstavama« ili »kolektivnim načinom mišljenja««. Ti

Digitized by Google

objektivni i subjektivni razlozi svakako diktiraju stalno napredovanje naučne misli i u istoriografiji, dakle, dolazi do njenog stalnog prevazilaženja.

Uvjeren u to da je prevazilaženje u istoriografiji naučna nužnost, Petranović je, još prije nego što je pristupio pisanju sinteze istorije Jugoslavije, s optimizmom prilazio proučavanju i analizi naše najsavremenije istorije, odnosno prošlosti koja je sadržana i u sadašnjosti. On je i ovom knjigom pokazao da se opšteistorijskim metodom mogu obraditi najsavremenija pitanja, napuštajući tako uvreženo mišljenje kod ranijih generacija istoričara o neophodnosti vremenske distance da bi se došlo do objektivnog i istinskog prikazivanja istorije. Vremenska distanca, sama po sebi, nije dovoljan uslov da istoričar dâ objektivnu analizu istorije, jer, bez obzira na vremensku udaljenost od događaja, svaki novi naraštaj istoričara će pisati drukčije, dajući tumačenjima istorijskih sadržaja različiti pečat svoga vremena i viđenja. Petranovićev stav je da istoričar prilikom tumačenja istorijskih procesa treba tačno da objašnjava činjenice i naznači najbitnije, suštinske pojave i protivrječnosti. Ali on dopušta mogućnost »da istoričareva činjenica ne mora da odgovara činjenici istorije«, jer svaki dalji »razvoj donosi nova saznanja o minulim događajima«. Ovakvim savremenim naučnim, marksističkim gledanjem na vremensku distancu i tumačenje istorijskih činjenica Petranović je ostavio čitaocima njegove *Istorije Jugoslavije* da sami cijene koliko je on uspio da tačno prenese činjenice, protumači društvene pojave, događaje i procese i da naznači složenu suštinu odnosa u razvitku jugoslovenske države.

Petranović je svoj prikaz istorije Jugoslavije počeo razmatranjem geneze i razvoja jugoslovenske ideje o ujedinjenju jugoslovenskih naroda i priprema za stvaranje zajedničke države. Za razliku od onih istoričara koji su pisali o nastanku jugoslovenske države polazeći od nedovoljno potkrijepljene pretpostavke da su se jugoslovenski narodi ujedinili u zajedničku državu na osnovu jasno izgrađene nacionalne misli, njegovane na vjekovnim osjećanjima o etničkoj srodnosti, zajedništvu i jedinstvenim jugoslovenskim željama i težnjama — on je pošao od toga da je ideja o ujedinjenju jugoslovenskih naroda i stvaranje zajedničke države plod modernog doba i da se javila s razvitkom novih društveno-ekonomskih odnosa i raspadanjem feudalizma, da je nastala u borbi za slamanje osmanlijskog i habzburškog carstva, snaženjem građanstva u jugoslovenskim zemljama i njegovim neminovnim težnjama za ekonomskom i političkom emancipacijom, odnosno samostalnošću. Razumije se, ta ideja se temeljila, prije svega, na etničkoj srodnosti i istorijskoj povezanosti jugoslovenskih naroda. Ali ideja o ujedinjenju Južnih Slovena i njihovoj uzajamnosti tokom XIX vijeka dobijala je najraznovrsnije oblike, pa i sadržaje. Na ograničenom prostoru (str. 15—28) široko je dato uvjerljivo i interesantno sintetičko tumačenje jugoslovenske ideje kao polazne osnove za razmatranje nastanka jugoslovenske države i njenog

Digitized by Google

daljeg razvoja. Autor je pokazao da se jugoslovenska ideja razvijala u stalnim protivrječnostima i različitostima koje su proističale iz privrednih, društvenih, kulturnih, konfesionalnih i drugih specifičnosti svakog jugoslovenskog naroda, da ta ideja ni izbliza nije bila »čista« nacionalna misao, već je u sebi sadržavala sve osobenosti svakog jugoslovenskog naroda, ali i njihove zajedničke odlike koje su ih smjelo vodile u okršaje da bi došli do zajedničke države. Pri tom je ukazao i na one relevantne događaje međunarodnog značaja koji su uticali na sadržaj jugoslovenske ideje i ubrzali stvaranje jugoslovenske države. Time je stvorio osnov za razumijevanje svih onih društvenih protivrječnosti, kriza i lomova koji su pratili život jugoslovenskih naroda u Kraljevini Jugoslaviji, i, najzad, doveli do njene vojne i političke katastrofe 1941. godine.

Za cjelovito tumačenje jugoslovenske ideje autor je imao dosta siguran oslonac u najnovijoj jugoslovenskoj istoriografiji, koja je tek u uslovima usavršavanja federalizma u socijalističkom periodu i ostvarenja nacionalne ravnopravnosti svakog naroda i narodnosti uspjela da potpunije objasni sadržaje jugoslovenske ideje, da preciznije protumači ulogu njenih protagonista. No neke autorove opservacije o jugoslovenstvu takođe predstavljaju originalnost, znače doprinos kompleksnom sagledavanju geneze i razvoja jugoslovenske ideje. Ipak, čini se da na problemu jugoslovenstva valja još raditi da bi se odgovorilo na sva ona pitanja koja se i u ovo naše vrijeme postavljaju o jugoslovenskoj ideji i njenoj perspektivi. Nema sumnje da Petranovićeva analiza jugoslovenske ideje pokazuje da je ona bila i ostala izraz istorijske realnosti, ali istovremeno ona govori i o tome da je ta ideja od početka u sebi sadržavala i jedinstvo nacionalnih različitosti i interesa, za čiju je afirmaciju bilo neophodno tražiti oslonac u stvaranju jugoslovenske države na federativnim načelima.

Autor je pokazao da sam čin stvaranja jugoslovenske države nije značio i definitivno realizovanje jugoslovenske ideje. Naime, ta ideja je u formalnom činu stvaranja jugoslovenske države (1918) dobila samo polaznu osnovu za svoju dalju dogradnju, stvorene su pretpostavke za njenu dalju afirmaciju. U Kraljevini Jugoslaviji, međutim, jugoslovenska ideja se nije mogla demokratski definisati i izraziti, jer je od vrhova buržoazije jednostrano tumačena i sprovođena. Sve je to autor primjenom dijalektičkog metoda sintetički izrazio analizirajući položaj jugoslovenskih naroda u kraljevini, parlamentarizam i njegove protivrječnosti, šestojanuarsku diktaturu, političke partije, spoljnu politiku, ulogu revolucionarne partije radničke klase, stvaranje Narodnog fronta i rad KPJ, karakter nacionalnog previranja u zemlji, socijalno-ekonomsku osnovu kriza i političkih borbi, sve do vojne katastrofe monarhije u aprilskom ratu.

Objašnjenja za zamršene i vrlo složene političke borbe i nacionalne sukobe buržoazije autor je tražio u socijalno-ekonomskim osnovama jugoslovenskog društva, što je jedino naučno ispravno

Digitized by Google

polazište. Istina, pri analiziranju socijalno-ekonomskih odnosa građanskog društva nailazio je na dosta teškoća, jer socijalna i privredna istorija, s izuzetkom teme agrarne reforme, u istoriografiji nijesu dovoljno obrađene. Osim toga, ni kulturna istorija Jugoslavije nije dovoljno proučavana, a to se donekle može reći i za istoriju političke misli i ideja. Pa i pored toga, autor je interdisciplinarnim pristupom, uspješno koristeći pokazatelje drugih društvenih nauka, došao do zanimljivih analiza i sudova.

U drugom dijelu knjige sintetički je prikazana jugoslovenska revolucija u okviru drugog svjetskog rata. Poznato je da je vojna istorija dominantna u istoriografiji o drugom svjetskom ratu, a to se zapaža i u autorovim analizama istorijskih događaja i pojava. Međutim, za njega je karakteristično da on daje prednost političkim pojavama i procesima, to jest državno-pravnoj institucionalizaciji u odnosu na vojne događaje. Podjela Jugoslavije u ratnom vrtlogu 1941, ustanak naših naroda, revolucija i kontrarevolucija, stvaranje ustanova revolucije — konstituisanje prvih organa narodne vlasti i udaranje temelja federativnoj jugoslovenskoj državnosti — uloga velikih sila, revolucionarne promjene, oslobođenje Jugoslavije, doprinos jugoslovenskih naroda pobjedi nad fašizmom i druge teme predstavljaju samo uopštene naslove u okviru kojih su analizirani najznačajniji politički, vojni i drugi događaji na jugoslovenskom ratištu 1941—1945. godine. Autor je stavio akcent na stvaranje narodnooslobodilačkih odbora koji se kao klice nove vlasti javljaju već prvih dana ustanka u Crnoj Gori (Narodni odbor oslobođenja sreza beranskog, 21. jula 1941, i narodni odbori u oslobođenom Kolašinu, Andrijevici i Bijelom Polju) i narastaju sve do konstituisanja AVNOJ-a i, naravno, kasnije. Pitanju narodne vlasti autor je poklonio posebnu pažnju iz razloga što su upravo to bili suštinski konstitutivni elementi revolucionarnog pokreta koji je gradio osnove nove jugoslovenske državnosti na federativnim principima.

Znatna pažnja posvećena je u knjizi socijalnim promjenama koje su začete od prvih ustaničkih dana i prirodno su vezane za pitanje stvaranja novih organa vlasti. Nove klice vlasti i socijalne promjene od početka se javljaju kao bitan element revolucije, mimo želje i političkog stava Kominterne, a to takođe govori o samosvojnosti NOR-a i cjelokupnog revolucionarnog pokreta na tlu Jugoslavije. Pojava prvih organa vlasti značila je otvaranje procesa kidanja sa ustanovama naslijeđene vlasti, što će se tokom revolucije završiti konačnim prekidom s državno-pravnim uređenjem Kraljevine Jugoslavije.

Treba istaći i to da se autor s dužnom naučnom pažnjom pozabavio analizom uzroka masovne kolaboracije buržoaskih snaga, ali ne samo buržoaskih, sa okupatorskim režimima, pokazavši da ta kolaboracija, iako se to često u drugim istoriografskim radovima naglašava i ističe, nije bivala uvijek uslovljena i socijalnim bićem buržoazije. Dakle, skrenuo je, i to opravdano, pažnju i na druge uzroke masovne izdaje i saradnje različitih društvenih struk-

Digitized by Google

tura sa okupatorskom vlašću. Njegova zapažanja, mada potkrijepljena sa dosta argumenata, ipak, čini se, upozoravaju da je ovu pojavu potrebno još dublje proučiti i da je za njeno cjelovito sagledavanje neophodno primijeniti interdisciplinarni pristup.

Posebno treba istaći i to da se autor prilično pozabavio ekonomskim osnovama revolucije i svim onim promjenama koje su nastajale u društveno-ekonomskoj strukturi. Iako su te promjene u društveno-ekonomskim odnosima u NOR-u i revoluciji (1941—1945), gledano kvantitativno, ograničenog domašaja, one su prikazane kao začetak i anticipacija novih društveno-ekonomskih odnosa i negacija kapitalističke svojine i društvenih odnosa zasnovanih na njoj.

Prikaz oslobođenja zemlje i doprinos jugoslovenskih naroda i narodnosti pobjedi nad fašizmom ilustrovan je provjerenim i istraženim podacima koji reljefno govore o stradanjima Jugoslavije, njenim velikim ljudskim i materijalnim žrtvama, svjedoče o ogromnoj ulozi ove zemlje u borbi za slamanje fašističkih sila. Gotovo da nije ostao nijedan važniji podatak iz oblasti privrednog, društvenog, kulturnog i drugog života a da nije spomenut u kontekstu zgusnutog prikaza doprinosa jugoslovenskih naroda i narodnosti konačnoj pobjedi nad fašizmom.

Razdoblje revolucije završeno je prikazom proglašenja Republike u Jugoslaviji, novembra 1945. godine. Ali za autora to je prirodno bio samo logični završni čin, jer je federacija naroda Jugoslavije nastala u toku rata i revolucije, a proglašenjem Republike i donošenjem Ustava početkom 1946. ona je dobila samo ustavnu i međunarodnu potvrdu. Nova, federativna država zasnivala se na principu dvojne državnosti: pored savezne, postojalo je i šest država-članica. U društveno-ekonomskom pogledu ona se opredijelila za izgradnju socijalističkog društva. Sve to autor objašnjava istorijskom neminovnošću i logičnim završetkom jednog revolucionarnog procesa koji je na tlu Jugoslavije otpočeo sa prvim ustaničkim danima. Ocjenjujući istorijski značaj stvaranja nove Jugoslavije, Petranović piše:

»Za razliku od Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca — koja je, nezavisno od istorijske progresivnosti njene pojave, nastala i na kontrarevolucionarnim postavkama o neutralizaciji oktobarske revolucije, odnosno kao brana razlivanju boljševizma na jug Evrope, a na drugoj strani kao čuvar versajskog sistema mirovnih odnosa i velikosrpske hegemonije — nova Jugoslavija je rođena u okvirima drugog svetskog rata, u središtu naprednih pokreta na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi uopšte, kao narodna republika, s težnjom da ostvari socijalizam na osnovu ravnopravnosti svojih naroda, kao nezavisna država, izložena pritisku velikih kapitalističkih sila, koje su na nju gledale kao na bazu za širenje socijalizma i revolucionarne ideologije.«

Ovoj zgusnutoj suštinskoj istorijskoj ocjeni gotovo je suvišno bilo šta dodati, a još manje oduzeti.

Digitized by Google

Istorija socijalističke Jugoslavije ispunjava posljednju trećinu knjige. Događaji od 1945. do danas također privlače pažnju naučnih radnika: istoričara, politikologa, sociologa, pravnika, ekonomista i drugih istraživača. U istoriografiji je jedino nešto više pisano o periodu do 1949. godine, i to na osnovu ograničene istorijske građe, uglavnom partijske i državne provenijencije. U stvari, može se reći da istoriografija o socijalističkoj Jugoslaviji gotovo i ne postoji. Naučna obrada najnovije istorije zastala je »uglavnom na granici ratnog i mirnodopskog razdoblja«. Zbog toga je Petranović bio prinuđen da obavlja pionirski posao obrađujući mirnodopski period jugoslovenske istorije. Najvećim dijelom se oslanjao na vlastita istraživanja, proučavanja dostupne građe, prije svega štampe, sjećanja rukovodećih ljudi, statističkih materijala, objavljenih partijskih dokumenata i raznovrsne literature politikološkog, sociološkog, ekonomskog i ostalog sadržaja. Osim toga, teškoću mu je pričinjavalo i to što se suočavao »sa činjenicom da su mnogi učesnici događaja živi«, pa ga je i to psihološki sputavalo u radu »na analizi pojava i procesa kojima su oni davali pečat«. Najteže od svega svakako je to što je kvalitetna građa o razvoju socijalističke Jugoslavije, naročito poslije 1953, nedostupna naučnim radnicima.

Međutim, i pored tih objektivnih teškoća, autor je i ovaj dio istorije Jugoslavije uspješno prikazao. U tematskim cjelinama: promjene poslije drugog svjetskog rata, KPJ u političkom sistemu, državna privreda i njene protivrječnosti, međunarodni okvir borbe za sjeverozapadne granice Jugoslavije, odbrana nezavisnosti, radničko samoupravljanje, Savez komunista Jugoslavije, država i samoupravna transformacija, protiv monolitizma u međunarodnom komunističkom pokretu, u frontu nesvrstanosti, godine demokratizacije i političkih kriza, materijalni uspon i promjene u društvenoj strukturi, samoupravna nesvrstana socijalistička zajednica — data je freska istorijskih zbivanja i razvoja socijalističke Jugoslavije. Utisak je da je cjelokupni prikaz socijalističke Jugoslavije podređen protivrječnostima revolucionarnog kretanja u kojem su stvoreni uslovi za bržu transformaciju društvenih odnosa, samoupravljanja. I ovaj dio istorije izložen je pregledno i sistematizovano. Socijalistički period autor je završio sa prikazom rada i odluka Jedanaestog kongresa SKJ.

Impresionira koliko je podataka i ličnosti pomenuto u ovoj sintetizovanoj istoriji. Čini se da sve to nije nikako suvišno, već je bilo i zaista neophodno. Jer razmišljanja o događajima, pojavama, uslovljenostima i zakonitostima i njihovo poimanje traže dosta istorijskih dokaza bilo u datumima, statističkim i drugim pokazateljima, bilo u navođenju imena ljudi koji su aktivno uticali na pojedine događaje i istorijske tokove. Moguće je da u narednim sintezama savremene jugoslovenske istorije neće biti potrebno navoditi toliko podataka, ali za prvu knjigu te vrste bilo je stvarno nužno da se u njoj nađe što više datuma i izvede na istorijsku pozornicu što više ličnosti.

Digitized by Google

Petranovićeva *Istorija Jugoslavije* je pred čitaocima i oni će svakako o njoj dati svoj sud. Vjerovatno će i stručnjaci, poslije detaljnog analiziranja sadržaja ove knjige, pored pohvala, imati i koju kritičku primjedbu na interpretaciju pojedinih istorijskih događaja i na autorove sudove o nekim sadržajima. I autor ovih redova, i pored svega rečenog, pored visokog priznanja i autoru i njegovoj interpretaciji, smatra da su neka pitanja dobila više prostora, dok su druga, ne manje važna, izostavljena. Stiče se opšti utisak da je autor istaknutije mjesto dao istoriji državno-pravnog razvitka jugoslovenske države u sva tri njena razdoblja, dok su neka druga pitanja manje interpretirana. Tu, prije svega, mislimo na kulturni razvoj u Jugoslaviji. Ali ove napomene nikako ne umanjuju vrijednost ovog izuzetno velikog djela. One više govore o složenosti zadatka koji je imao da rješava autor kada se latio pera da obradi najsloženije istorijske procese u životu jugoslovenskih naroda i narodnosti. Kritički prilaz ovoj istoriji, kao i svakoj drugoj knjizi, nužan je. Međutim, naučna kritika treba da pođe od toga koliko su istoriografske i druge naučne osnove dopuštale autoru da ostvari zamišljenu sintezu.

Sigurni smo da je on reljefno ukazao na magistralne istorijske tokove, na suštinu pojava istorijskih procesa, da je svojim ocjenama i interpretacijama događaja i ljudi u njima otvorio vidike čitaocima omogućujući im da lakše i sigurnije posmatraju prošlost jugoslovenskih naroda i narodnosti, od stvaranja zajedničke države naovamo. U svjetlu marksističke kritičke analize, nastanka jugoslovenske ideje, njenog obogaćivanja i usavršavanja, zatim stvaranja dva oblika zajedničke države i krupnih promjena koje su se odigravale u životu jugoslovenskih naroda i narodnosti, a zavisno od evropskih i svjetskih relacija — dato je dosta istorijskih dokaza o istorijskoj nužnosti i nastanka i opstanka jugoslovenske državne zajednice. Čitaoci ove istorije će, u to ne treba sumnjati, steći sposobnost za izdvajanje bitnog od nebitnog, naprednog od nazadnog, nužnog od slučajnog, doći će do saznanja o tome da je u najnovijoj prošlosti jugoslovenskih naroda i narodnosti stvoren čvrst osnov i za njihovu budućnost.

U cjelini gledano, ovom istorijom obogaćena je ne samo jugoslovenska istoriografija, nego i kultura svih naših naroda i narodnosti uopšte. Sklapajući korice ove izuzetno sadržajne knjige čitalac ostaje zadivljen širinom i dubinom autorovog poznavanja istorijskih događaja i procesa, njegovom sposobnošću da sve to uopšti i pregledno i sistematično izloži. Njega podjednako zanima istorija društva, privrede, političkih ideja i ideologija, vojna istorija i sve druge društvene manifestacije do kojih je dolazilo na našem tlu, pa i šire. Predstavio nam je uspješno istorijske pojave i društvene fenomene jer ih je, prije svega, sam prisno spoznao i znalački vješto smjestio u glavninu sadržaja ove knjige. U tom složenom poslu on je ispoljio izuzetnu istrajnost i sposobnost da se saživi sa vremenom o kojem piše. Za njega je pisanje istorije ponovno osvajanje prošlosti, ali i njeno prevladavanje. Pišući

Digitized by Google

o najnovijoj prošlosti naroda i narodnosti Jugoslavije, on kao da je tu prošlost naseljavao glasovima ne samo živih ljudi, već i onih koji su napustili redove živih.

Na kraju valja reći da je ovo djelo napisano jezgrovitim i jasnim stilom, čistim jezikom. To će također učiniti da ga rado prihvati i šira čitalačka javnost. Ovom jedinom sintetičkom istorijom Jugoslavije autor je pokazao da se nije bilo lako rvati sa istorijskom sviješću koja živi u savremenicima, ali smo uvjereni da će je i savremenici prihvatiti kao objektivnu spoznaju svoga doba.

Digitized by Google

Jovan Teokarević

Tiranija ili o nezastarevanju jednog pitanja

(Povodom knjige: Leo Strauss: »O tiraniji«; Ksenofont: »Hijeront ili o tiraninu«; Alexandre Kojève: »Tiranija i mudrost« i Leo Strauss: »Ponovo o Ksenofontovom Hijerontu«; GZH, Zagreb, 1980, strana 196)

Na jednom mestu u knjizi Tyranny Maurice Letey piše: »Tiranologija, zaista, nije egzaktna nauka.«[1] Ova misao, neopterećena originalnošću, dobro predočava stanje u kojem se nalazi istraživanje političkih sistema koji se obično nazivaju tiranijama. Nedostajanje »egzaktnosti« u ovom slučaju označava mnogo više nego što je uobičajeno. Kod autora (»tiranologa«) raznolikosti i neslaganja se kreću duž cele skale pitanja koja se postavljaju u vezi sa tiranijom: počev od bližeg određenja pojma, preko utvrđivanja kriterijuma za razlikovanje ovog oblika vladavine od sličnih, sve do nedoumice da li taj pojam uopšte može poslužiti u analitičke svrhe, ili je obeležavanje nekog političkog sistema kao tiranije samo vrednosni sud, u naučnom razmatranju neupotrebljiv.

[1] Maurice Latey, *Tyranny*, Penguin Books, Ltd., Harmondsworth, England, 1972, str. 19.

Digitized by Google

Da stvar bude još teža, neodređenost ovog pojma pojačava i njegova neravnomerna učestalost u primeni i razlike u značenjima tokom istorije. Češća pojava pojma tiranije u političkom jeziku nije uvek odražavala zasićenost određenim tipom političkih odnosa koje je on označavao. Isto tako, ređa upotreba ovog pojma nije obavezno posledica prevazilaženja tiranija, već, često, preobražaja njihovih likova. Istorija tiranijâ i istorija pojma o njima ne potpadaju pod iste zakone.

Klasični koncept tiranije

Istraživanje tiranijâ započinje u vreme opšteg napretka nauke o politici, u okviru starogrčke filozofije. Njeni predstavnici, a Platon, Aristotel i Ksenofont posebno, podvrgli su tiransku vladavinu složenim analizama, čiji su rezultati višestruko korisni. Služeći se bogatim antičkim iskustvom sa tiranijama, oni su stvorili idealni tip tiranije, koji i danas važi ne samo kao temelj, već i kao stabilan orijentir u novim istraživanjima.

Dva su razloga što je njihovo učenje o tiranijama još nezaobilazno. Pre svega, ono prikazuje tiraniju u »čistom«, izvornom obliku, kakav je ponudio stari svet i grčka istorija, napose. Ovo ne umanjuje značaj drugog razloga: visok nivo koji kasnije (i savremene) analize retko dostižu. Leo Strauss smatra da su rezultati takvi zato što je »klasični koncept tiranije izveden iz adekvatne analize fundamentalnih socijalnih fenomena« (str. 177). Ovaj nauk o tiraniji jednako je obavezan za one koji pojam tiranije vezuju isključivo za antičko (ili uopšte — prošlo) iskustvo, kao i za one koji ovim pojmom misle i druge (naročito savremene) političke sisteme.

Aristotel je u *Politici* (naročito: 1295 a — 1296 a i 1310 b — 1315 b) detaljno razložio suštinu i ciljeve tiranije, načine njenog nastanka, rušenja i očuvanja, njene tipove i oblike. Za Aristotela je tiranija »takva monarhija u kojoj monarh nikome ne polaže računa i vlada nad svima, i nad onima koji su mu jednaki, i nad onima koji su bolji, imajući u vidu samo svoje interese, a ne i interese svojih podanika« (1295 a). Ovakva definicija se odnosi na onaj vid tiranije koji sa najviše prava nosi to ime. Vladari druga dva vida su ajsimneti i kraljevi-despoti. Njihova vladavina se približava kraljevskoj, jer se uglavnom zasniva na zakonu, a podanici se od svoje volje potčinjavaju volji jednog čoveka.

Aristotel piše da najveći broj tirana nastaje od demagoga koji su izrasli iz naroda i suprotstavili se plemstvu, a Platon je još ranije utvrdio da »tiranin potiče iz sloja koji zastupa narod« (*Država*, 565 d). Kralj, ili neko drugi izabran da vrši visoku vlast, takođe može postati tiranin ako za svoje interese iskoristi veliku moć koju poseduje. (Narodne vođe protiv aristokratske vlasti, koje pominje Aristotel, iz 7. i 6. veka pre nove ere obično su otvarali put demokratijama, dok se tirani iz kasnijeg doba nisu oslanjali na narod, a vlast su osvajali i održavali uz pomoć plaćenika.)

Digitized by Google

Tiranska vladavina, nastavlja Aristotel, može propasti zbog spoljnih uzroka ako je neka susedna država sa suprotnim državnim uređenjem jača od nje. Kad govori o unutrašnjim uzrocima propasti tiranijâ, Aristotel navodi ustanak radi osvete tiraninu, kao i pobunu samih učesnika u vlasti.

Po Aristotelu, postoje dva načina očuvanja tiranije. Metodi koji spadaju u prvi (tradicionalni) način odgovaraju ciljevima tiranije: učiniti podanike poniznim; posejati nepoverenje među njih; oslabiti ih i oduzeti im mogućnost za neki poduhvat. Drugi način održanja je da se vlast u njoj približi kraljevskoj, pri čemu »tiranin treba da sačuva samo jedno — moć, da bi mogao da vlada ne samo onima koji to hoće, već i onima koji to ne žele« (1314 a).

Zakonitost — lek protiv tiranije

Većina autora koji su pokušali da odrede suštinu tiranije slaže se u sledećem: »Tiranija je u biti vladavina bez zakona« (L. Strauss, str. 82). Žarko Puhovski u pogovoru knjige o kojoj je reč piše: »tiranija je vladavina neposredovana pravom...« (str. 200). Zavisno od shvatanja širine pojmova zakona i prava, autori ponekad posebno naglašavaju da se tiranin oglušuje ne samo o poštovanje pozitivnih zakona, već i »običaja i (moralnih) standarda njegovog vremena i društva«[2].

Zanimljiva i ilustrativna odredba tiranije sreće se kod Hanne Arendt. »Osetivši problem« današnje nekritičke i proizvoljne upotrebe terminâ: autoritarna, totalitarna, diktatorska, tiranska (vlast), ona ih osvetljava kroz međusobno razlikovanje. »Razlika između tiranije i autoritarne vladavine je uvek u tome što tiranin vlada u skladu sa svojim željama i interesima, dok je čak i najdrakonskija autoritarna vladavina ograničena zakonima.«[3]

Za slikovito prikazivanje autoritarne i tiranske vladavine H. Arendt se služi modelima piramide. Kod piramide autoritarne vladavine izvor autoriteta leži izvan nje, a sedište moći je na njenom vrhu. Disperzija moći se vrši od vrha prema dnu, kroz određeni broj slojeva. Svaki sloj poseduje izvestan autoritet, ali manji od onog iznad njega. Politički proces teče poput zraka koji se širi iz fokusne tačke na vrhu. Tiranija unosi promene u ovu geometriju: svi međuslojevi između vrha i dna piramide se brišu. Vrh ostaje izdvojen, poduprt samo bajonetima nad masom brižljivo izolovanih, razjedinjenih i potpuno istih individua. Tiranija »potpuno pripada egalitarnim oblicima vladavina; tiranin je upravljač koji upravlja protiv svih, a »svi« koje on tlači su jednaki, naime, jednako obespravljeni«[4].

Kriterijum po kojem se tiranija od ostalih oblika vlasti razlikuje po »neposredovanosti pravom« ili »vladavini bez zakona« po-

[2] M. Latey, op. cit., str. 23.
[3] Hannah Arendt, *Between Past and Future*, The Viking Press, New York, 1971, str. 97.
[4] H. Arendt, op. cit., str. 99.

Digitized by Google

kazuje se u ovako uprošćenoj formi nedostatnim. Bez šire analize društvenih odnosa, a fenomena zakonitosti posebno, njegovi zagovornici kao da pate bar od jedne od dveju krupnih slabosti: ili su pristalice radikalnog normativizma i institucionalizma, koji normativno uređivanje smatraju poslednjom rečju ljudske zajednice; ili je njihov »zahvat u stvarnost« zastao na pola puta — baš onda kada je trebalo proučavati saobražaj normi i »živog života«, učinke njihovog međusobnog uticaja.

Savremeno doba je kao nijedno do sada pokazalo sve mane ovakvog jednostranog pristupa. U uslovima sveopšte težnje za demokratizacijom tiranski, represivni režimi moraju svoju prirodu da zabašuruju »ritualima demokratije«. Izgrađuju se složeni sistemi »demokratskih« odnosa koji prekrivaju celo društvo, da bi vlast, uz javnu podršku, mogla nastaviti svoju ugnjetačku politiku, najčešće pomoću samih ovih sistema. Ovakve političke sisteme mnogi, kao Franz Neumann, na primer[5], svrstavaju u jedan od oblika diktature, nazvan »cezarističkim«.

U okrilju takvih odnosa proglašenje »najdemokratskijeg ustava na svetu« poklapalo se sa bezumnim čistkama desetina hiljada ljudi u zemlji sa tim ustavom na snazi; a inaugurisanje novih zakonskih projekata mnoge države slave kao revolucionarni događaj od prvorazrednog značaja za sudbinu naroda i za radikalni pomak društvenih odnosa. Veri u normativno sa vidika se izgubio sâm život i podao borbi svojih neravnomernih sila. Zakonske odredbe sve više postaju šarene laže koje »vođstvo u službi naroda« programirano udeljuje u svrhu »dinamike društvene stvarnosti«. Vladavinu bez zakona, kao suštinsko određenje tiranije, dakle, treba zameniti rezultatom jedne svestrane analize, a vladavinu zakona bolje proučiti tamo gde se smatra da ona postoji.

Ako se opisanom stanovištu potraže slična u prošlosti, moguće je zaustaviti se kod Sokratovih i Platonovih rasprava o najboljoj vlasti. Platonov stav, izražen na mnogim mestima, najjasniji je u *Državniku:* »najbolje je da snaga ne leži u zakonima, nego u kraljevskom čovjeku obdarenu razboritošću. ... Zato što zakon nikada neće moći u jedan mah obuhvatiti ono što je najbolje i najpravednije za sve, pa naređivati ono što je najprikladnije«[6].

Pošto danas malo ko veruje u to da bi »kraljevski čovjek obdaren razboritošću« (filozof-kralj) razrešio sve probleme čovekove egzistencije, ovaj deo Platonovog učenja se kritikuje i mimoilazi, ali zato njegov nastavak dobija na značaju: ako (dok) se ovakav upravljač ne nađe, preostaje »stvarati pisane zakone slijedeći tragove najboljeg državnog uređenja«[7]. Pravednost onda postaje sinonim za zakonitost i poštovanje zakona. U nedostatku najboljeg državnog uređenja važenje zakona je razmeđe između različitih oblika političke vlasti. Oni oblici kod kojih se vlast temelji na zakonu

[5] Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 199.
[6] Platon, *Državnik*, »Liber«, Zagreb, 1977, str. 55.
[7] Platon, op. cit., str. 65.

Digitized by Google

bolji su od analognih oblika u kojima zakoni ne postoje ili se krše. Samovlada na osnovi dobro pisanih pravila, na primer, pokazuje se kao najbolji oblik vladavine kod Platona. »Bez zakona, pak (kao tiranska — J. T.), ona čini zajednički život teškim i najmanje podnošljivim.«[8]

Ksenofont se, poput Platona, drži idealnih uslova najbolje vladavine. I za njega je zakonska pravda slepa, pa se sreća zajednice mora tražiti u vlasti »rođenog vladara«. Pravednost je bitno translegalna, a pravedan čovek nije onaj koji postupa po zakonu, već onaj koji ne povređuje nikoga, koji čini dobro. Zato i apsolutna vlast, pa i izmenjena tiranska, može biti pravedna.

Savremenost — novi lik tiranije?

Vratimo se (zlo)upotrebama pojma tiranija u vezi sa savremenom situacijom. Kao što je već napomenuto, terminu tiranija se u označavanju istih i sličnih vladavina i odnosa u našem veku pridružuje nekoliko drugih: diktatura, totalitarizam, autokratija. Razapete između teorijskih pojmova i vrednosnih sudova, ove reči često jedna drugu zamenjuju, postajući »hit« izvesno vreme, sve dok se usled proliferacije značenja ne pokažu neupotrebljivima. Da se to ne radi uvek iz zlih namera, svedoči primer definicije diktature F. Neumanna, koju bi neko od pomenutih autora mogao koristiti kao određenje tiranije: »Diktatura za nas znači vladavinu jedne ili više osoba koje si prisvajaju i monopoliziraju vlast u državi, te ju izvršavaju bez ograničenja.«[9]

Što se termina totalitarizam tiče, on je prvi put upotrebljen u izveštaju italijanske antifašističke emigracije na Trećem kongresu Socijalističke radničke internacionale, 1928. godine, upravo kao sinonim pojma tiranije.[10] Počev od tridesetih godina do danas deo političke teorije na Zapadu se čvrsto drži izjednačavanja fašizma i socijalizma pod društveno-istorijski neodređenim pojmom totalitarizam. Ovi društveni sistemi, kao i neki novooslobođenih zemalja trećeg sveta, još se nazivaju i tiranijama, diktaturama, autokratijama. S druge strane, neke socijalističke snage »proziru« ugnjetačku, antidemokratsku suštinu modernog kapitalizma, a njegov ponos — poštovanje sloboda uz materijalno blagostanje — proglašavaju prerušenom dominacijom autoritarnih moći. Tako se pod krutim i nepopularnim pojmovima izjednačavaju sistemi sa različitim društvenim i klasnim odnosima, drukčijim istorijskim, etničkim i kulturnim miljeom, najčešće radi političke i svake druge diskvalifikacije. Etiketiranje drugih zavisi samo od odnosa moći sukobljenih propagandnih mašinerija. Insistiranje na tiranskom karakteru tuđe vlasti nema ambiciju da razume i izmeni sopstvenu.

---

[8] Platon, op. cit., str. 66.

[9] F. Neumann, op. cit., str. 195.

[10] Navedeno prema: Todor Kuljić, *Teorije o totalitarizmu između dva svetska rata*, »Sociološki pregled««, br. 2/1980.

Digitized by Google

Pored ideoloških motiva, ovu bespoštednu borbu podgreva i rastuća svest o nekim posledicama napretka moderne nauke i promenâ u proizvodnji i načinu života. Tehnologizovanje društva i sveopšta automatizacija obogaćuju materijalnim dobrima, ali proizvode otuđenog, neslobodnog čoveka. Društvo »velike zbirke roba«, umesto da postaje sve ljudskije, po meri čoveka, sve se jače suprotstavlja svom tvorcu. Tiranija stvari nadovezala se na tiraniju ljudi i dovela do neslućene represije. Jedan oblik tiranije samo je zamenjen drugim, ona je ostala da traje — upozoravaju mnogi. Krajnje je vreme da se još jednom promisli o elementarnim i ne suviše očiglednim uslovima čovekove slobode, smatra Leo Strauss, jer današnja tiranija, sa svojom tehnologijom i ideologijom, preti da postane onakva kakva nijedna pređašnja nije bila: trajna i sveobuhvatna.

O karakteru savremene i nastupajuće epohe postoji i suprotno gledište. Po njemu, savremena tehnologija je poput Janusovog dvostrukog lica: ona ne mora biti samo funkcionalno totalitarno sredstvo, ona se po svojoj prirodi upravo suprotstavlja monolitizmu modernih sistema. Tehnologija ne rađa samo zavisnost od komplikovanih i integrisanih mehanizama, koji deluju jedino u visokoorganizovanim i hijerarhijskim sistemima. Ona uslovljava i pluralizam centara moći i odlučivanja, pa su joj zato svojstveni ne samo disciplina, poslušnost i podređivanje, već — sve više — samopouzdanje, svest o vlastitoj moći, osećaj solidarnosti.

Kad se već dotičemo psiholoških i antropoloških dimenzija današnjice, poklonimo malo pažnje jednoj rečenici iz Platonove *Države*, a u vezi sa tiranijom: »pravi tiranin je, u stvari, pravi rob, najviše se ulaguje i potčinjava, a laska najgorim ljudima« (579 e). Nije samo Hegel bio na tragu ove misli kada je pisao o odnosu gospodara i roba. Tu su i koreni nekih teorija (Ericha Fromma i Theodora Adorna) o autoritarnom karakteru i ličnosti, koje zagovaraju međusobnu povezanost i uslovljenost autoritarnog karaktera društvenih odnosa i psihičke strukture pojedinaca. O autoritarnom karakteru se govori povodom stava neke osobe prema autoritetu. Autoritarna (ili sadomazohistička, kako je još Fromm naziva) osoba obožava autoritet i teži da mu se potčini, ali u isto vreme želi i sama da bude autoritet i da joj se drugi potčinjavaju. Tako je u autoritarnom društvu svako (i vladari i podanici) ulančan u sastav ovisnosti, naviše, kao i naniže.[11]

Želja za moći, kao najznačajniji izraz sadizma, sigurno je jedna od karakternih osobina tirana. Fromm je pisao: »u psihološkom smislu pohlepa za moći ne potiče od snage, već od slabosti. Ona je izraz nesposobnosti pojedinačnog ja da ostane samo i da živi. Ona je očajan pokušaj da se stekne sekundarna snaga, zato što istinska snaga nedostaje...«[12]

---

[11] Erich Fromm, *Autoritet i porodica*, »Naprijed«, Zagreb, 1980, str. 117.

[12] Erich Fromm, *Bekstvo od slobode*, »Nolit«, Beograd, 1978, str. 147.

Digitized by Google

Mnogi autori koji prihvataju osnove Frommovih tvrdnji ipak se zalažu za diferenciraniji i oprezniji pristup istraživanjima autoritarnosti, naročito kad je reč o odnosu autoritarnog društva i pojedinca. Zato, uz Frommov zaključak: »U autoritarnom društvu sadomazohistički karakter se proizvodi ekonomskom strukturom, koja čini nužnom autoritarnu hijerarhiju«[13], treba navesti i onaj Franza Neumanna: »Odnos između psiholoģijskih i socijalnih oblika autoritarnosti mora se, dakle, razmatrati kao posebno pitanje, a ne kao automatsku korelaciju.«[14]

Vekovno opstojanje i preobražaji tiranije na političkoj sceni doprineli su zamućivanju pojma o njoj više od svih koji su se tim pojmom bavili. Za neke autore broj onih koji vladaju prestaje da bude kriterijum raspoznavanja tiranije danas. Ne samo da tiranin ne mora da bude pojedinac, već čak ni manjina u državi (A. Kojève dozvoljava da je frakcija građana koja vrši tiransku vlast u većini — str. 139, 140.) Tiranija koegzistira, takođe, sa duhom »pravne države« i glomaznim institucijama. Ona, po nekim mišljenjima, traje i bez ljudi — i onda kada mašine počnu da ih zamenjuju.

Protiv istoricizma

Posle svega rečenog ne treba mnogo dokazivati značaj pojave knjige koja je povod ovom napisu, posebno što je ona većim delom rezultat rada Lea Straussa, jednog od najvećih političkih filozofa danas. Strauss je uradio dosta neuobičajenu stvar: pošao je od kratkog Ksenofontovog dijaloga, ne preterano velikog renomea, i vukao linije, počev od tačaka koje je Ksenofont ucrtao. Neopterećen prethodnim utvrđivanjem pravaca pružanja linija i njihovim dužinama, Straussov »ekskurs« je prerastao dimenzije analize i komentara dijaloga. Nastao je originalni spis koji je sjedinio bogato poznavanje antičke misli i istorije političkih ideja sa promišljenim angažovanjem savremenog političkog filozofa. Savesna analiza dijaloga, sa gotovo čudnim detaljisanjem (naslovi nekih poglavlja: »Problem, naslov i oblik«; »Scena«; »Likovi«; »Radnja«; »Upotreba karakterističnih izraza« itd.), upotpunjena uporednim osvrtanjem na bogatu literaturu, stvorila je pouzdan osnov za kasnije opštije zaključke. Strauss-sakupljač i tumač empirijskog materijala nije smetao Straussu-filozofu.

Štampanje četiri teksta zajedno, od kojih je svaki nastao povodom prethodnog, unelo je u knjigu dinamiku borbe različitih mišljenja. Polemički karakter dva poslednja teksta nimalo ne snižava njihov teorijski nivo, već izoštrava misao autorâ i poboljšava jezičku formu. Polemičari su izborom tema doprineli trajnijoj vrednosti svojih napisa. Knjiga je uspela, jer nije zbirka tekstova o jednom problemu, nego kvalitetan dijalog koji otvara pitanja podstaknuta pravim nedoumicama savremenosti.

[13] Erich Fromm, *Autoritet i porodica*, str. 117.
[14] F. Neumann, op. cit., str. 117.

Digitized by Google

Upravo komentarisanje nekih od tih pitanja, a ne prepričavanje poglavlja, može najbolje prikazati sadržinu knjige. Počnimo od Straussovog odnosa prema Ksenofontovom spisu. Strauss mu pristupa kao »delu jednog mudraca« koje ne treba razumevati samo u skladu sa istorijskom situacijom u kojoj je nastalo, jer njegov značaj premaša svako vreme. Da ovo nije podrazumevalo dogmatski odnos i anahronost, ubedljivo pokazuje svaka stranica teksta, koji je sve samo ne školski ogled iz grčke filozofije. Mudrost je za Straussa, izgleda, sposobnost takvog spoznavanja suštine koja zaokuplja mnoge generacije. Zato, reči o mudrosti *Hijeronta* ne treba doslovce shvatiti, niti misliti da Strauss pokušava da stavi hipoteku na kritike Ksenofontu. Jednostavno, za njega je Ksenofont pisac koji je, zajedno sa Platonom i Aristotelom, stvorio klasični okvir analiziranja tiranija. Današnja tiranija, iako fundamentalno različita od antičke, može se razumeti samo polazeći od tog okvira.

Straussu je potpuno strano istoricističko stanovište, po kojem misao prošlosti treba razumeti bolje nego što je ona razumela sebe samu. Pri tome, istoricist i prošlost i njenu misao stavlja u funkciju svoje vizije, koja je »sumnjiva mješavina interpretacije i kritike«. Kao istoričar ljudske misli, Leo Strauss želi da ideje prošlosti shvati što tačnije može, onako kako su ih shvatali njihovi stvaraoci. To ovog autora udaljava od većine savremenih tumačenja antičke misli, što ne znači da ga oslobađa obaveze prema jasnijem zauzimanju sopstvenog stava naspram drukčijih pogleda. Na osoben način on se i prihvata ovog posla, te je njegov tekst ujedno i polemika sa istoricistima.

Vlast i mudrost

Centralni problem Ksenofontovog *Hijeronta* je sučeljavanje dva načina života — tiranskog i filozofskog, odnos vlasti i mudrosti. Izborom likova, radnje i sadržaja spisa Ksenofont je progovorio o ovim pitanjima upotrebljavajući formu poznatog filozofskog dijaloga. »Sokratska retorika«, čiji je smisao beskompromisno traganje za istinom, potvrđuje da je Ksenofontovo stvaralaštvo pokretano i prožeto duhom društvene odgovornosti. Za Straussa ova retorika je i klasično sredstvo da se osujete svi pokušaji da društvo tiranizuje i kolektiviše misao.

Dijalog počinje razgovorom između sicilijanskog tiranina Hijeronta i filozofa Simonida o razlici života tiranina i običnog građanina, s obzirom na ljudske radosti i nevolje. Simonid, tobože hvaleći život tirana, spretno navodi Hijeronta da čitaocima otkrije sve njegove tamne strane. To je priprema za potpuno preuzimanje inicijative u kojoj će Simonid ubedljivo predložiti reformu tiranske vlasti. Strauss piše: »Simonid svoju pouku o umijeću tiranije prikazuje u slijedećem obliku: »tiranija je najpoželjnija (»utjeha«) jedino ako uradiš te i te stvari (»savjet«)« (str. 72).

Digitized by Google

U opisivanju tiranskog načina života Ksenofont preuzima Platonovu misao koja kaže da je karakter ovog života posledica sveopšte prekomernosti *(Država,* 563 e). Ova osobina karakteriše tiraniju i kao oblik političkog uređenja, i kao način odnošenja među ljudima i kao poseban sastav psihičke strukture. Slično tome, Blaise Pascal je pisao da se samovlašće sastoji u »želji za gospodarenjem, opštoj i van svoga reda. ... Samovlašće je hteti imati na jedan način ono što se može imati samo na drugi.«[15] Neopravdana i samovlasna su tvrđenja kao: »Lep sam, dakle, treba da me se boje. Snažan sam, dakle, treba da me vole.« Prekomernost je vezana i za nastanak tiranije: budući da obično nastaje u krilu demokratije ili oligarhije, tiranija u sebi sadrži rđave strane oba ova uređenja.

Razvijajući taj stav, Aristotel je *(Politika,* 1311 a) utvrdio da je tiraniji sa oligarhijom zajednički cilj — bogatstvo, jer jedino ono omogućuje držanje telesne garde i vođenje luksuznog života. Nepoverenje u narodnu masu sreće se i kod obe države. Ono proizlazi iz činjenice da su tiraninu podanici neprijatelji u istoj meri sa spoljnim protivnicima *(Hijeront,* VI, 14). Potpuna obespravljenost i ropska potčinjenost gura narod u neprestani rat sa svojim vladaocem: »tirani nisu nikada u miru s onima nad kojima vladaju i tiranin nema povjerenje ni u kakvo primirje« *(Hijeront,* II, 11). Tiraninu, međutim, mir i ne odgovara. Po Platonovom mišljenju, on se mora stalno zaplitati u rat kako bi narod imao potrebu za vođom; da bi građani dajući novac osiromašili i, baveći se svakodnevnim poslovima, manje radili tiraninu o glavi; a i da bi neke ljude sa slobodoumnim namerama pod izgovorom uništio, predajući ih neprijatelju *(Država,* 566 e, 567 a).

Borba protiv istaknutih ljudi je za Aristotela tačka poklapanja demokratije sa tiranijom. U petom odeljku *Hijeronta* Ksenofont piše da se tirani boje neustrašivih — da ne bi podigli ustanak za slobodu, veštih — da ne bi kovali zaveru, pravednika — da narod ne zaželi da oni njime upravljaju. »Ako želi da vlada, tiranin će morati da uklanja sve takve ljude, dok ne ostane nijedan koji nešto vredi, ni prijatelj, ni neprijatelj« (Platon, *Država,* 567 b).

Strah i neopuštenost su trajna obeležja tiraninovog ličnog života. Na prvi pogled, Simonidu se čini da je hiperakumulacija vlasti pouzdan znak zadovoljenja svakojakih apetita, postizanja sreće. No Hijeront mu odgovara da je ispunjavanje želja tiraninu mnogo teže nego običnom čoveku, jer su mu i želje veće: »manje je siromaha među običnim ljudima, a više među tiranima« (VI, 8). Oni ostaju uskraćeni za svakodnevna zadovoljstva, ali ni pobede u ratu, ni velika moć ih ne umiruju. Saznanje o načinu i svrsi upotrebe te moći, veli Hijeront, suprotstavlja se pučkom rasuđivanju o sreći. »Tirani imaju najmanje udjela u velikim dobrima, najviše u nesrećama« (II, 6).

Onome kojem je cilj uživanje — (kao tiraninu), a ne dobro — kao kralju, (Aristotel, *Politika,* 1311 a), suđeno je da bude »najviše

[15] B. Paskal, *Misli,* I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 135.

Digitized by Google

udaljen od istinskog i odgovarajućeg zadovoljstva« (Platon, *Država*, 587 b). Prenaglašavanje (čulnog) uživanja oduvek je pripisivano tiranima. U *Državi* oni se opisuju kao opijeni, erotični, suludi (573 c). Robovanje strastima kod njih dostiže tragične razmere, jer se pojačava potiskivanjem koje zahteva njihov položaj. Tiraninova duša se pokazuje kao pravi tiranin, jer ga tera da je u budnom stanju onakav kakvi su ostali u snu (576 b).

Simonid sve ovo dobro zna, ali ipak nastavlja da duhovne kvalitete tiranskog života stavlja u funkciju čulnih zadovoljstava. Hijeront poriče sve navodne prednosti koje on u uživanju tih zadovoljstava može imati i govori kako su ona, u stvari, smetnja tiraninovoj ličnosti. Obojica, na taj način, rade sebi u korist: Hijeront strepi od lukavog Simonida, koji izgleda žudi za tiranskom vlašću, pa ga odvraća od nje kako zna i ume; Simonid, opet, želi da Hijeronta kroz njegove sopstvene reči ubedi u valjanost imanja i slušanja političkog savetnika. A tiranina (najmoćnijeg u državi) može da savetuje samo neko ko je viši od njega. Vrednovanje raznih umeća u Ksenofonta je poput Platonovih naznaka. Umeća koja vladaju tehnikom samo svojeg specijalnog područja na najnižem su stupnju, za njima slede umeća korisne ili štetne primene nečega, a najviše umeće je političko umeće. No, kako tiranska vlast ne spada u dobro političko umeće, to su usmeravanja i prepravke te vlasti ne samo mogući, već i neophodni. Strauss ovako tumači Ksenofontov stav: »Tiranska vlast, jednako kao »konstitucionalna« vlast, bit će zakonita u onoj mjeri u kojoj tiranin ili »konstitucionalni« vladar hoće poslušati savjet onoga koji »govori dobro« jer »misli dobro«« (str. 90). A misle dobro, setimo se Platona, samo oni »ljudi koji mogu da shvate ono što je uvek jednako i nepromenljivo« (*Država*, 484 b) — to jest filozofi. Najviša forma pravednosti sačuvana je za njih, jer su postigli najveću samodovoljnost među ljudima.

Dakle, pomenuti osnovni problem Ksenofontovog dijaloga — odnos vlasti i mudrosti — pokazuje se u obliku odnosa tiranina i filozofa-političkog savetnika. Simonid kao savetnik ne teži ukidanju svih crta tiranske vlasti — on bi da je reformiše do stepena podnošljivosti. Time bi se ispravio nesavršeni politički poredak, ali se ne bi pretvorio u dobar, jedino u »dobru tiraniju«. Hijeront bi, prema uputstvima svoga savetnika, trebalo da nastoji da narod pridobije dobrim delima, kojima ni prijatelji ni neprijatelji ne mogu odoleti. Slično Aristotelovim savetima (*Politika*, 1315 b), tiranin bi se podanicima morao prikazati kao domaćin porodice i kralj, da ne bude otimač, već čuvar njihovih imanja, da se u životu drži umerenosti, da sarađuje sa istaknutim ljudima. Tiranija se i dalje ne bi zasnivala na zakonima, bila bi apsolutna vlast, ali bi se približila kraljevskoj, koja je ipak bolja od demokratije. Svrha tiranskog učenja, smatra L. Strauss, »nije da riješi problem najboljeg političkog poretka, već da na vidjelo iznese prirodu politike« (str. 122). Ovo učenje je upućeno onima koji priželjkuju tiransku moć

Digitized by Google

— da je ne iskoriste u svoju korist, već da, čineći dobro, izazovu divljenje svih.

Povodom Simonidovog izjašnjavanja o bitnom određenju čoveka (»Čovjek se razlikuje od drugih životinja u ovome: on teži častima« — VII 3) nastao je najznačajniji deo polemike Lea Straussa i Alexandrea Kojèvea. Osnovno neslaganje je oko različitih shvatanja dva načina života, sučeljena u Ksenofontovom dijalogu.

Strauss smatra da se razlika između vladara i mudraca pokazuje na predmetima njihovih interesa, a ne u karakteru same njihove strasti. Želja za ljubavlju je karakteristična za vladara, a postizanje časti za filozofa. Kojève misli da u principima nema nikakve razlike među njima, jer »obadvojica teže za priznanjem i djeluju u namjeri da ga zasluže« (str. 148). Za Kojèvea smisao filozofskog i vladarskog angažmana izjednačava se u političkoj akciji, u kojoj se filozof snalazi isto tako dobro kao i tiranin. Štaviše, neke osobine filozofske prirode omogućuju mu da vlada i bolje od političara (i svih drugih »svetovnjaka«). Filozof je veći stručnjak u veštini dijalektike i pobijanju argumentacije svog (političkog) protivnika; upražnjavanje dijalektike je put do istine — time oslobađanje od predrasuda i sagledavanje realnosti kakva jeste, zato je filozof bliži konkretnom, dok se svetovnjaci služe apstrakcijama koje su irealne i netačne. Kojève kritikuje Straussa za »radikalni egoizam filozofske egzistencije« (str. 144), koji ovaj, navodno, zagovara. Po mišljenju Kojèvea, ideja i praksa intelektualne elite sadrže veliku opasnost, koju bi filozof morao izbeći po svaku cenu. »Duh klike«, koji se neguje u raznim »vrtovima«, »gimnazijama« i »književnim republikama«, rađa predrasude i »subjektivne istine«. Zato je »izlazak na forum« imperativ filozofske egzistencije. »Ako se bitak obznanjuje (»postaje«) tijekom povijesti, ne možemo ga otkriti izolirajući se od nje (niti ga možemo transformirati diskursom u istinu koju čovjek »posjeduje« u obliku mudrosti). Da bi to učinio, filozof mora, naprotiv, sudjelovati u povijesti« (str. 145).

Gonjeni težnjom za priznanjem, filozof i političar će, nastavlja Kojève, želeti da bezgranično proširuju krug onih koji bi im odavali počasti. Taj proces bi se završio stvaranjem ne samo univerzalne, već i društveno i politički homogene države.

Leo Strauss, naprotiv, tvrdi da je univerzalna država nemoguća, jer zahteva univerzalni sporazum o svojim osnovama, a ovaj je ostvarljiv samo na temelju prave spoznaje ili mudrosti. Put do hegelijanske Države Alexandrea Kojèvea, međutim, nije i put dosezanja mudrosti. Straussova skepsa počiva na razumevanju drukčijeg karaktera političkih ideala antičkog i modernog čoveka. Klasici, veli on, nisu sanjali o ispunjenju istorije, ni o smislu istorijskog kretanja. Svesni slabosti ljudske prirode, oni su tražili društvo unutar kojega će sreća, za koju je ljudska priroda sposobna, biti moguća u najvišem stupnju. Aktualizacija najboljeg režima zavisila je, po njihovom mišljenju, od slučaja. Moderni čovek, prezriv pre-

Digitized by Google

ma utopijama, želeo je nestrpljivo da političke ideale približi sebi. Zato je snizio cilj, pa je moralnu vrlinu zamenio sveopštim priznanjem, a sreću — zadovoljstvom koje proističe iz ovog priznanja. »Klasično rješenje utopijsko je u smislu da njegova aktualizacija nije vjerojatna. Moderno rješenje utopijsko je u smislu da njegova aktualizacija nije moguća. Klasična solucija daje nam stabilni metar za prosuđivanje svakog stvarnog poretka. Moderno rješenje razara napokon samu ideju metra nezavisnog od stvarnih situacija« (str. 192).

Društvu bez ovakvog metra treba manje od koraka do ideologijski shvaćene sintagme: »sve što je stvarno — umno je«. »Nekritička privrženost ljudskim stvarima kao takvima« suprotna je svim naporima slobodne, kritičke i odgovorne filozofske misli. Takva misao je, naravno, nepoželjna u državi u kojoj se bogatstvo raznolikosti nadomešta homogenošću, a autonomnost i samosvojnost — univerzalnošću. Univerzalna država A. Kojèvea bi, pod vidom političke i filozofske emancipacije, propagirala mudrost svih i svakoga. »Sveopšta mudrost« (ništa gora od sveopšteg neznanja) izjednačila bi ljude, ovoga puta u obespravljenosti i nemoći. Država »Sveopćeg i Konačnog Tiranina«, sa neograničenim sredstvima na raspolaganju, zastrašujuća je vizija moguće ljudske zajednice.

Strauss kao da je u kritici implikacija stavova Kojèvea postupao prema upozorenju iz čuvenog spisa *Vindicie contra Tyrannos:* »Tiranija je slična sušičavoj groznici koja se u početku lako leči, ali se teško prepoznaje; kasnije, kada se dovoljno otkrije — postaje neizlečiva. Zato je na onima kojih se to tiče da marljivo prate i sprečavaju i najmanje začetke.«[16]

[16] Navedeno prema: M. Latey, op. cit., str. 345.

Digitized by Google

Zoran Vidojević: Samoupravljanje delo radničke klase, I—II

(»Mladost«, Beograd, 1981, strana 390)

Razlozi koje nam autor navodi za potrebom jednog produbljenijeg studija samoupravljanja su i praktične prirode: uporedo s pozitivnim, unutar samoupravljanja jačaju i negativne tendencije. To su etatizam, prevlast politike nad proizvodnjom grupnosvojinska ponašanja, privatizacija. Strukturalni poremećaji pogađaju radničku klasu i neprivilegovane delove društva, a sistem ostaje nemoćan u artikulaciji i kontroli procesa koji sve više teku stihijno. Teorijsko obrazloženje ovih procesa kao neizbežnih posledica postojećih protivrečnosti predstavlja samo ideološku racionalizaciju postojećih odnosa te je zadatak istraživanja ne samo dijagnoza stanja, nego i traganje za mogućnostima njihovog prevazilaženja. Pragmatizam u svakodnevnoj politici, nepoznavanje žarišta protivrečnosti, svođenje samoupravljanja na njegov normativni aspekt, položaja radničke klase na njegovu ekonomsku dimenziju, prenaglašavanje ekonomike i njeno razmatranje izvan totaliteta odnosa — samo su neke karakteristične slabosti teorije i prakse u sadašnjem trenutku.

U uvodnom poglavlju »Radnička klasa kao subjekt revolucije« Vidojević polazi od fundamentalnih Marksovih shvatanja o jedinstvu sadržaja i subjekta revolucije, prema kojem radnik svoje bivstvo i svoju suštinu dovodi u sklad jedino revolucijom. Radnička klasa je nosilac proizvodnog

Digitized by Google

rada, a to daje pečat njenoj egzistenciji. Ona stvara, ali su njen položaj u raspodeli dobara, odmoru, rekreaciji, mogućnostima promocije pozicije nepovoljniji, ugrožavanje mentalnog i fizičkog zdravlja intenzivnije — što sve čini da je ona još »negativna strana društva«, dok je po svojoj revolucionarnoj praksi, po procesu promena u sopstvenom položaju — njegova pozitivna strana. Koje se grupe konstituišu naspram radničke klase? To je, pre svega, politička birokratija koja unutar celokupne birokratije ima dominantnu poziciju i najveći uticaj na raspodelu viška rada. Sadržinu borbe radničke klase »protiv političke birokratije i tehnokratije« čini »ostvarivanje samoupravljanja« (str. 45). Pasivni oblici te borbe su apsentizam, opadanje produktivnosti i drugi. Radnička klasa je »osnovna društvena snaga koja kroz svoju praksu samoupravljanja i u meri u kojoj ta praksa prerasta u celovit društveni proces i čini jedinstvo s razvojem materijalnih proizvodnih snaga započinje negaciju proizvodnje kao proizvodnje viška vrednosti, stvara uslove za jedinstvo viška rada i potrebnog rada«. Radnička klasa »vodi borbu prvenstveno protiv političke birokratije i tehnokratije, ali i onih elemenata unutar privatnosopstveničkog sloja koji teže reprodukovanju najamnih odnosa i eksploatacije«. Ona »teži da prevazilazi vlastite protivrečnosti i sukobe interesa, i da se politički samoorganizuje u razmerama globalnog društva«, te »sve više stiče svest o svom društvenom položaju, istorijskim mogućnostima i ulozi«. Na osnovu »svega ovoga ona se bori za nestajanje svih izvora i vidova klasnih razlika i privilegija i same sebe kao klase« (str. 46—47).

Kakva je radnička klasa koja je subjekt samoupravljanja? To je samodelatna klasa, klasa svesna svog identiteta, svoje uloge, svojih ciljeva koji prevazilaze dato stanje i trenutne mogućnosti. To je klasa organizovana kao revolucionarni pokret. Taj pokret niče spontano, ali prerasta u organizaciju koja ne sputava, ne ograničava spontanost, stvaralaštvo, samostalnost i inicijativnost klase. Da li je cela klasa takva? Očigledno, nije. Ona nije monolitna, prožeta je suprotnostima. Jasno je izraženo profesionalno-političko i tehnokratsko posredovanje u zastupanju »njenih« interesa. Takođe u atmosferi grupnosvojinskih odnosa evidentna je i podvojenost privatnog života i samoupravne aktivnosti radnika. Ali vodi se i borba za promene kako u sferi svesti tako i »samog bića — promene odnosa proizvodnje« (str. 54) koje će onemogućiti takve tendencije. Otkud apsolutizacija vrednosti roba u nas, otkud tendencije postvarenja i podvajanja? Poznato je da glad za robama ima jedan od izvora u siromaštvu i nerazvijenosti. Manje je poznato da ona ima svoj izvor i u novim proizvodnim odnosima, u raspodeli koja je određena strukturom moći, u brojnim nezadovoljenim potrebama, u svođenju političkih i stvaralačkih aspiracija radnika na materijalni aspekt i standard. Vidojević smatra da etatistička birokratija u osnovi usvaja ovaj redukcionizam i građansku sliku sveta u proizvodnji i potrošnji, zbog čega građanske vrednosti postaju vladajuće. On ne gubi iz vida ni činjenice da su »zarade najvećeg dela naše radničke klase na relativno nezadovoljavajućem nivou« i da »čak opada nivo životnog standarda određenih kategorija radnika« (str. 56). To znači da razvitak samoupravljanja zavisi od borbe radničke klase ne samo spolja, nego i unutar same sebe, od prevladavanja ovih shvatanja. Pritisak na klasu nije samo spoljni, ne dolazi samo od drugih svetova, nego i od birokratizovane države i partije, jer ovi postaju »činioci unošenja građanskih vrednosti u svest i ponašanje klase« (str. 57), »u cilju neutralizacije borbe radničke klase za celovitiju izmenu njenog položaja«. A ni sama klasa nije jedinstvena: dok su neki njeni delovi ispoljili znatnu stvaralačku snagu u procesima emancipacije, drugi, u uslovima zaostalosti i socijalne nesigurnosti, ograničeni su na subordinaciju, pasivnost i privatizaciju. Uzroci

Digitized by Google

ovoj diferencijaciji su i u samoj prirodi rada, te samoupravljanje mora prevazići dosadašnje načine proizvodnje i klasne oblike podele rada »posredstvom samih udruženih radnika« (str. 64).

U poglavlju »Savremeno jugoslovensko društvo i problem klasnog savezništva« Vidojević polazi od poznate teze da radnička klasa ne može ostvariti nikakav savez sa socijalnim grupama koje svoj položaj zasnivaju na najamnim odnosima i eksploataciji. Birokratija i tehnokratija, koje su »osnovni protivnici radničke klase u našem savremenom društvu« (str. 75), »mogu imati u svom biću dominaciju odlika vladajuće klase, ali ne moraju« (str. 76) u zavisnosti od strukture u celini, položaja i uloge radničke klase. Birokratija i tehnokratija u jugoslovenskom društvu nemaju »celokupni višak rada« (str. 77), ne predstavljaju klasu, a njihova pozicija je ograničena samoupravljanjem (str. 78), ali je to ipak grupa koja na teoriju i praksu samoupravljanja deluje ograničavajuće. Ima li eksploatacije u nas? Njeni elementi se javljaju »na podlozi suprotstavljanja viška rada i potrebnog rada« (str. 81), ali njihovi konkretni oblici su nedovoljno istraženi. Protivrečan je i položaj privatnosopstveničkog sloja koji delom živi od vlastitog rada, koji stvara višak rada, iz kojeg se izdvaja i »veoma uzak deo novih bogataša« (str. 83). S poslednjima je i difuzni građanski socijalni blok »sa građanski orijentisanim elementima iz redova nosilaca poslovodnih i drugih odgovornih funkcija, tehničke inteligencije, stručnjaka u celini, kao i raznorodnih vlasnika trajnih materijalnih dobara značajne vrednosti, sa svim ideološkim tumačima te potencijalne skupine, rečju, sa svima onima kojima su privatni interes i sticanje okvir i smisao egzistencije« (str. 83). Dodajmo da, po autorovoj oceni, u ovu skupinu ne ulazi poljoprivredni proizvođač ni kada ima relativno povoljan standard, jer on ne uspostavlja kapital-odnose (str. 105). Eksploatatorski elementi, a s njima i pervertirana potrošnja, izrastaju i iz društvenog sektora, iz procesa privatizacije, iz monopola moći, iz eksploatatorskog prisvajanja rezultata društvenog rada, iz zloupotreba. Ko su onda saveznici radničke klase? To su »skupine zaposlenih u oblasti vanprivrednih delatnosti« čiji se položaj, ciljevi i interesi približavaju radničkoj klasi (str. 90), mada je to »socijalno heterogena i protivrečna skupina«. Samo onaj deo administracije koji je neprivilegovan, koji nema monopol političke moći, koji je »svojom svešću, znanjem i stručnošću sjedinjen s težnjama radničke klase« (str. 94) je i njen saveznik. Vidojević takođe smatra da je deo kadrova u nauci, istraživanju i obrazovanju, koji je suštinski vezan za privredu i učestvuje u stvaranju nove vrednosti, veoma važan za radničku klasu, jer je njoj potreban i savez sa nosiocima znanja i stvaralaštva, ali i ukidanje razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada u budućnosti. Savezništvo se ne uspostavlja bez bliskosti društvenog bića onih koji to savezništvo uspostavljaju. »Znanje kao takvo — piše Vidojević — makar to bilo i znanje marksizma, pretvaranje marksizma u struku ili službenu doktrinu koja gubi svojstva revolucionarne kritičke misli, svojevrsna »trgovina» tim znanjem i literarno a ne egzistencijalno opredeljenje za istorijski interes te klase, »angažman« koji od tog opredeljenja polazi, ne dovode do saveza radničke klase i takve marksističke »inteligencije«. Naprotiv, one ostaju dva sveta odvojena jazom koji postoji između proizvodnje novih vrednosti i proizvodnje ideologije kao krive, apologetske i iluzorne svesti« (str. 100). Radničkoj klasi je saveznik ne ona inteligencija koja želi da konzervira svoje privilegije, nego ona koja želi da »prevaziđe sebe«.

Poglavlje »Snaga, granice i istorijske mogućnosti samoupravljanja« bavi se pristupima teoriji i praksi samoupravljanja i mogućnostima dalje transformacije jugoslovenskog društva. Vidojević kritikuje eshatološke koncepcije samoupravljanja, metafiziku samoupravljanja, shvatanje samoupravljanja ne kao jedne istorij-

Digitized by Google

ski uslovljene prakse, nego kao sakralne stvari, kao otkrovenja svevišnjeg. Drugi prilaz samoupravljanje svodi na normativnu stvarnost i on od sveta normi ne vidi pravi život, razvojne mogućnosti samoupravljanja, potrebe čoveka. Treći se kreće u prividnim oscilacijama između apologije i odbacivanja. Kakve su, pak, stvarne mogućnosti samoupravljanja? Robna proizvodnja u njemu daje bolje privredne efekte, ali uz značajne materijalne rezultate rađa i iluziju da će razvoj materijalnih snaga bez revolucionarne prakse ukinuti i prevazići nasleđene odnose. Ona takođe »dovodi do konkurencije između pojedinih delova radničke klase i sukoba interesa među njima« (str. 131), do monopolskog zatvaranja izvesnih delova privrede, može da vodi reprodukciji klasnih odnosa i otuđivanja rada. Ipak, osnovno pitanje »nije pitanje »uloge« robne proizvodnje, njene »prirode«, nego pitanje društvene uloge i pozicije, konkretnih mogućnosti emancipacije radničke klase« (str. 139). Uslov razvoja samoupravljanja je negacija svojinskih odnosa, »pretvaranje sredstava za proizvodnju u jednostavnu osnovu proizvođačkog rada« (str. 140). Vidojević naglašava da se negativne tendencije, pre svega prisvajanje plodova tuđeg rada, ne mogu ukinuti prostom moralno-političkom akcijom. Drugo, socijalistički, samoupravni način proizvodnje nužno mora razviti materijalne proizvodne snage. Ali taj razvoj ne sme se ostvarivati na račun samih proizvođača, na račun njihove materijalne oskudice, uz prinudu. Privredni rast mora uključivati »sve bitne komponente standarda i društvenog položaja proizvođača« (str. 150). Ako se »apstrahuje od celine interesa i emancipatorskih težnji radničke klase, interes za većim dohotkom, svakako legalan i istorijski neophodan, pada na nivo građanske ekonomije« (str. 154). Maksimalizacija dohotka u društvenim razmerama izražava ne pojedinačne i parcijalne, nego celovite klasne i opšteljudske interese. U čemu je smisao samostalnosti proizvodnih organizacija? Apsolutizacija samostalnosti pretvara se u faktičku nesamostalnost, služeći kao paravan manipulacije. Društvena svojina se »rastače i degeneriše u grupnu svojinu«. Kakav je položaj proizvođača u procesu proširene reprodukcije? Društvena akumulacija i proširena reprodukcija su najvećim delom izvan kontrole neposrednih proizvođača, a partikularnost samoupravljanja pogoduje »bankarsko-državnoj simbiozi«, što samoupravljanju daje razjedinjen karakter, sa monopolom arbitriranja u rukama birokratije. Ipak, izlaz nije u antiinstitucionalizmu jer je institucija aktivan činilac u preraspodeli moći u korist radničke klase (str. 208). Vraćajući se ponovo preciznijem određivanju birokratije, Vidojević ukazuje na to da nju čine »nosioci političkih funkcija, prvenstveno profesionalnih«, a tehnokratiju »nosioci monopolisanja rukovodećih (poslovodnih) i organizaciono radnih funkcija i pretvaranja znanja i stručnosti u sredstva dominacije« (str. 197). Ipak, to su samo dve frakcije jedne iste grupe. Bitka protiv birokratije koja monopoliše funkcije i položaje, koja se po uslovima u bitnim pitanjima egzistencije duboko razlikuje od radničke klase, koja kroz odluke, ma kakvog one karaktera bile, sprovodi zaštitu sopstvenih interesa, može se voditi samo uz najšire angažovanje proizvođača, uz demokratsku decentralizaciju, samoorganizovanje i samoprevazilaženje klase.

U poglavlju »Samoupravljanje i jedinstvo ekonomske i političke demokratije« Vidojević polemiše sa nekim elementima dogmatizma u našim sopstvenim shvatanjima, nastojeći da ekonomiku i politiku obuhvati u njihovom totalitetu. Samoupravljanje podrazumeva novi odnos ovih dveju značajnih sfera, jednu novu globalnu organizaciju društva (str. 221). Danas su još aktuelna Engelsova upozorenja da država koja može određeni pravac razvoja preseći, a unaprediti drugi, isto tako može »prouzrokovati golemo traćenje snaga i materijala« (str. 225). Država ne određuje meru samoupravljanja, ona treba da deluje kao instrument diktature proletarijata. Ali

Digitized by Google

ni samoupravljanje »ne može bez sebi odgovarajuće države« (str. 231). Akcent nije na državi, nego na samoupravljanju, i u njemu se sjedinjuju proizvodne i političke funkcije. Odumiranje države nije moguće bez odumiranja partije »koja u sebi koncentriše monopol ideološke i političke moći« (str. 229). »Socijalizam je neodvojiv od napredovanja u razvoju, u unutrašnjem obogaćivanju i širenju demokratije i slobode« (str. 237). No politički slojevi koji imaju odlučujuću poziciju u društvenom životu (str. 223) nikako nisu odumrli. Političke strukture, administracija svakako ograničavaju i delegatski sistem koji je okupio značajan potencijal klase iako statistički podaci svedoče o nezadovoljavajućem učešću radnika u raznim organima (str. 254). Kada je reč o skupštinama, u tim organima se »nije suštinski promenila struktura političke moći u korist radničke klase, a time nisu bitno prevladane ni one nejednakosti političkog uticaja i uloge koje postoje između nje i sloja rukovodilaca« (str. 255). No nije dovoljno kvantitativno preovladavanje radnika, koji i u takvom odnosu mogu ostati »međusobno udaljeni kao izabranici vlastite klase« i na nivou svojih parcijalnih interesa. U tim uslovima moguća je i dominacija uskih rukovodećih grupa, »privatizacija vlasti u uskim krugovima nosilaca odgovornih društvenih funkcija« (str. 258). Delegatski sistem »pretpostavlja suverenitet udruženih radnika« (str. 259). No, s obzirom na disperziju različitih interesa, delegatski sistem »ne može da se svede na prikupljanje i prezentaciju svih postojećih interesa u klasi i društvu«, nego sadrži, kako Vidojević kaže, »filtere« koji sa stanovišta klase, ostvarivanja njenog istorijskog interesa vrše njihovo odabiranje i ujedinjavanje stvarajući, na jednoj strani, jednu vrstu »novog političkog konsenzusa« (str. 261) i vodeći klasnu borbu, na drugoj. Ali autor smatra da »mnogi problemi koncipiranja i prakse našeg sadašnjeg političkog sistema proizilaze iz njegove neutemeljenosti (ili nedovoljne utemeljenosti) u dijalektici klasne i opštedruštvene emancipacije, pojedinačnih, posebnih, zajedničkih i opštih interesa« (str. 264). »Ograničavanje i ukidanje grupnog i pojedinačnog egoizma, agresivno nametanje privatnih i partikularnih interesa, zanemarivanje i gaženje zajedničkih i opštih, ne može se realizovati na ravni neke nove moralne svesti kao takve« (str. 266), nego jednog morala koji je u funkciji borbe za besklasno društvo, emancipacije od svih oblika najamnih i eksploatatorskih odnosa. U tu emancipaciju spada i prevazilaženje odvojenosti politike od čoveka. Političke organizacije u razvitku samoupravne demokratije »nisu glavni producenti političkog i ideološkog procesa«. To bi »morali biti samoupravno organizovana radnička klasa i radni ljudi« (str. 274). Ipak, organizacije nisu samo pasivan izraz interesa, nego aktivan činilac njihove proizvodnje. Da bi delovala kao avangarda, organizacija klase »ne sme da bude tutor klasi i kapa nad samoupravljanjem«, ne sme da bude hijerarhijski nadređena drugim društvenim organizacijama, ona borbu za prevazilaženje parcijalnih interesa mora najpre voditi unutar same sebe, boriti se protiv sopstvene birokratizacije. Moguće su birokratizacije i formalizovanja radničkih saveta, pretvaranja komuna u tvorevinu države, njihovo ispoljavanje kao organa vlasti, fetišizacija nacionalne državnosti, umesto svestrane emancipacije (str. 298). No, iako nastoji da prevaziđe otuđenost politike od savremenog čoveka, samoupravljanje nema za svoj cilj političku superaktivnost, nema za cilj političku, nego svestranu emancipaciju čoveka. U tom kontekstu valja razmatrati i problem odgovornosti nosilaca javnih funkcija i klasne kontrole udruženog rada, ne kao segment u lancu hijerarhijske zavisnosti, nego celovite odgovornosti za

Digitized by Google

»kvalitet demokratije, za konkretne uslove materijalnog i najšireg društvenog položaja ljudi« (str. 309). Jedinstvo etike i politike uspostavlja se »samo na toj humanističko-klasnoj osnovi«. U stvarnosti se polarizuju procesi: samodelatnost radničke klase, afirmacija javnog mnenja, demistifikacija političke delatnosti, na jednoj, i feudalizacija politike, patologija političkih ponašanja, na drugoj strani. Do stvaranja autentične ljudske zajednice put vodi unutarnjih granica samog sebe upravo preko granica samog samoupravljanja.

U čemu je osnovna vrednost Vidojevićeve studije? Ne treba zaboraviti da revolucionarna transformacija jugoslovenskog društva koja se ostvaruje kroz samoupravljanje ima svoje duboke korene u našoj stvarnosti, u našoj prošlosti i svetskoj istoriji. Ta transformacija je revolucionarna emancipacija od prošlosti, pre svega od teorijskih naslaga i dogmatskih zabluda koje nose duh mrtvih i stagnacije, ali i od naših sopstvenih mitova i sopstvenih dogmi. Vidojević je, po našem mišljenju, pokušao da izdvoji, analizira i kritički reinterpretira upravo one petrificirane pojmove koji sputavaju živu praksu i otvorenije mišljenje. Ne treba zaboraviti da je ova rasprava nastala u našoj intelektualnoj, političkoj i društvenoj klimi koja se odlikuje hipertrofijom normativizma obeleženog agresivnim optimizmom upravljačkih i privilegovanih delova društva, koja od jedne u suštini revolucionarne koncepcije sve više gradi mitologiju. Vidojević je, bar donekle, uspeo da nam otkrije stvarne procese i odnose, umesto njihovih mislenih izraza, zbog čega je njegova pažnja bila više usmerena na slabosti i unutarnje granice procesa samoupravljanja, umesto na njihovu apologiju. Upravo tom svojom stranom njegova studija se izdvaja iz obilja literature koja ne prodire ni do uma ni do emocionalnog sveta čitaoca, koja veruje da brani, a u stvari zamara i odbija savremenog čoveka.

Vladimir Milanović

M-p Стојан Киселиновски: Грчката колонизација во Егејска Македонија (1913—1940)

(Институт за национална историја и Завод за унапредување на стопанството на СРМ, Скопје, 1981, страна 206)

Autor u ovom delu obrađuje vrlo značajan i zanimljiv period iz istorije makedonskog naroda nastanjenog u Egejskoj Makedoniji. Knjiga ima uvod i četiri sledeće glave: »Nacionalna struktura stanovništva u južnoj Makedoniji početkom XX veka«; »Balkanski i prvi svetski rat kao uzrok migracionih kretanja u Egejskoj Makedoniji«; »Velika grčka kolonizacija u Egejskoj Makedoniji u periodu 1923—1928. godine«, najzad, četvrta glava, »Etnografske, političke i ekonomske posledice grčke kolonizacije«. Na kraju knjige dat je zaključak na makedonskom, engleskom i ruskom jeziku, pregled konsultovane i korišćene literature i registar imena i geografskih pojmova.

Odmah treba istaći da autor naučno zasnovano, koristeći se analitički arhivskom građom, izvlači objektivne zaključke o postupnom, ali neprekidnom etnografskom potiskivanju makedonskog naroda, što će reći i etničkom.

Kiselinovski najpre utvrđuje istinu o nacionalnoj strukturi stanovništva u Egejskoj Makedoniji do 1913. godine. Pri tom se služi sa više bugarskih, srpskih i grčkih statistika, koje kritički razmatra, budući da su »intelektualne snage ovih balkanskih država bile angažovane da dokazuju grčki, srpski i bugarski karakter Makedonije«. U prilog svojoj kritici ovih statistika Kiselinovski navodi mišljenje francuskog autora Virbena Andrea, prema kojem su te statistike bile »smišljeno falsifikovane«. Bugarski izvori o na-

Digitized by Google

cionalnoj strukturi stanovništva u Egejskoj Makedoniji kao element za utvrđivanje nacionalne pripadnosti uzimali su jezik kojim je stanovništvo govorilo. Pri tom su bugarski autori makedonski jezik kojim su govorili Makedonci smatrali bugarskim, pa otuda i Makedonce — Bugarima, što je osnovni nedostatak njihovih statistika. Između ostalog i stoga što makedonski narod nije bio stvorio sopstvenu nacionalnu državu i adekvatne institucije koje bi podigle makedonski jezik na nivo literarnog jezika i koje bi ga štitile kao književni jezik. Pokušaj Krste Misirkova da inaugurira makedonski narodni jezik kao književni, sa svojom knjigom *Za makedonskite raboti*, onemogućile su upravo bugarske vlasti: najveći broj primeraka te knjige je spaljen, a njen autor prognan iz Bugarske.

Prema statistici bugarskog autora Knčova, ako se uklone pomenuti nedostaci, u Egejskoj Makedoniji je do 1913. godine živeo 370.371 Makedonac, odnosno 35,20 odsto od ukupnog stanovništva činili su Makedonci; bilo je 274.052 ili 26,05 odsto Turaka, 236.755 ili 22,20 odsto Grka, zatim dolaze Vlasi, Jevreji, Albanci i drugi.

Statistike srpskih buržoaskih autora koji su Makedonce smatrali Srbima, prema Jovanu Cvijiću, patile su od »nenaučnosti i zbrkanosti«, »pa su kod naučne javnosti izazvale sumnje, zbog čega se Cvijić zalaže za teoriju promenljive mase«, prema kojoj »makedonski Sloveni nemaju određenu nacionalnu svest, nemaju svoju istorijsku prošlost, nemaju svoj književni jezik«. Kiselinovski osporava Cvijićevo stanovište pozivajući se na slučaj Misirkova, kojega su bugarske vlasti sprečile da afirmiše makedonski književni jezik. Sem toga, dodaje Kiselinovski, »književni jezik može potvrditi postojanje jednog naroda, ali nepostojanje literarnog jezika nikako ne znači da jedna nacija i narod ne postoje«. Makedonci su postojali kao narod pre nego što su stvorili svoj književni jezik, kao što su i Srbi, Bugari i Grci postojali pre no što su sazdali svoje. Kiselinovski pobija kao neuačan Cvijićev stav da Makedonci nisu imali razvijenu nacionalnu svest, jer su »bugarska, grčka i srpska državnost, na temelju srpskog, grčkog i bugarskog porekla naroda, razvile kod svojih naroda snažno nacionalno osećanje«. Takvo osećanje se razvijalo uz pomoć škole, crkve, državnosti. Makedonci nisu imali državnost, crkvu i školu na svom jeziku, ali, i pored toga, inostrana propaganda »nije uspela da trajno uguši nacionalno osećanje kod Makedonaca, što svedoči o makedonskoj svesti i nacionalnom osećanju, mada oni nisu u tolikoj meri razvijeni kao kod susednih naroda, s obzirom na postojanje grčke, bugarske i srpske državnosti«.

Grčke statistike o nacionalnoj strukturi stanovništva u Egejskoj Makedoniji do 1913. godine, suprotno srpskim i bugarskim, ističu da na tom području preovlađuje grčki živalj, razume se, pri tom su rukovođene istim razlozima kao bugarski i srpski autori — da iziđu u susret aspiracijama svoje buržoazije — da Grčka proširi svoju vlast na Makedoniju nakon proterivanja Turaka. Prema statistici grčkog Silogosa iz 1878. godine, u Egejskoj Makedoniji živi ukupno 1,300.000 stanovnika, od kojih je 438.000 Grka i 338.000 Makedonaca, a koje Grci smatraju Bugarima. Prema V. Kolokotronisu, odnosno u njegovoj knjizi *Makedonija i helenizam* (Pariz, 1919) navedeno je da na tom području živi 423.490 Grka i 135.110 Makedonaca, koje je isto tako pominjao kao Bugare.

Grčki su autori u svojim statistikama nacionalnu pripadnost stanovništva iskazivali na temelju nekih spoljnih manifestacija osećanja, kao što su: pohađanje grčkih škola, odlazak u grčke crkve itd.

Upoređujući razne statistike, među kojima i onu Karnedžijeve komisije, Kiselinovski zaključuje da je u Egejskoj Makedoniji u 1913. godini živelo 1,052.227 stanovnika, i to 370.371 ili 35,20% Makedonaca, 274.052 ili 26,05% Turaka, 236.755 ili 22,50% Grka, uz Jevreje, Vlahe, Rome, Albance (Toske) i druge. Utvrđujući ovak-

Digitized by Google

vu nacionalnu strukturu stanovništva u Egejskoj Makedoniji, autor ove statistike nacionalnu pripadnost određuje prema jeziku kojim su žitelji određene nacionalnosti govorili u porodici i u međusobnim kontaktima, a nije uzimao u obzir jezik škole ili crkve. A Makedonci su se u svojoj porodičnoj sredini služili svojim jezikom — makedonskim.

Na kraju prve glave svoje knjige Kiselinovski konstatuje, istorijski potpuno tačno, da je »sa balkanskim ratovima i sa početkom migracionih kretanja u etnografskom pogledu Egejska Makedonija pretrpela velike promene, čime je za makedonski narod iz Egejske Makedonije otvorena nova stranica istorije, čemu su ravne samo irska, kurdistanska i jermenska tragedija«.

Na početku druge glave autor dopunjava ovu konstataciju, istorijsku i od najvećeg značaja. Kiselinovski kaže: »Ako se ništa nije dogodilo tokom pet vekova robovanja pod Turcima (1371 — 1912) bila je dovoljna samo decenija i po (1913—1928) da se izmeni i zaustavi prirodan etnografski proces i istovremeno nametne drugi, koji nije imao ništa zajedničko sa makedonskim običajima i tradicijama, i da nastanu takva migraciona kretanja koja će makedonskom narodu doneti ne samo velike etničke promene, nego će mu i suštinski promeniti istorijsku sudbinu.« To je plod politike Kraljevine Grčke da asimiliranjem i drugim sredstvima zavlada Egejskom Makedonijom, što je u sklopu opšte politike strateškog obezbeđivanja njenih severnih granica. Ovoj politici išli su naruku i povoljni istorijski uslovi, koji su maksimalno iskorišćeni, i to: balkanski ratovi sa Bukureštanskim mirovnim ugovorom, prvi svetski rat sa Versajskim mirovnim ugovorom i grčko-turski rat sa Lozanskim mirovnim ugovorom.

Posle prvog svetskog rata grčka ratna politika bila je usmerena u prvom redu na istrebljenje Turaka i drugog muslimanskog življa u Egejskoj Makedoniji. Ali je i makedonsko stanovništvo bilo izloženo snažnim ekonomskim, političkim i psihološkim pritiscima od strane grčke vojske. Zapretivši tamošnjem življu rečima: »život vam neće biti lak«, grčke okupacione vlasti su prisiljavale Makedonce da se služe grčkim jezikom.

U drugom balkanskom ratu istrebljivanje stanovništva u Egejskoj Makedoniji dobilo je isključivo antimakedonski karakter. U makedonskim krajevima grčka vojska je započela drugi balkanski rat sa većom mržnjom, konstatuje Kiselinovski. Navodi i stav grčkog istoričara M. Markezinosa: »Potpuno shvatajući značaj novog rata, koji će rešiti sudbinu nacije, otpočeli smo ga... obuzeti još većom mržnjom i fanatizmom«.

O zverstvima u kukuškom kraju Kiselinovski nas upoznaje uz pomoć fragmenata iz *Istraživanja Balkana*. U njima stoji da je u kukuškom kraju zapaljeno 40 makedonskih sela i da je »celo područje Kukuša i južno od Dojrana bilo u dimu i vatri...«, gorela su gotovo sva makedonska naselja. I majke bi se našle u nedoumici zbog zverskog ponašanja grčke vojske, piše Kiselinovski, a zatim odmah navodi konstataciju Karnedžijeve komisije: »Mnoge majke bi zgrabile svoju decu, ostavljajući ponekad jedno u nadi da će bar spasti drugo«. Karnedžijeva komisija je zapisala da je celo područje od 140 km, naseljeno Makedoncima, bilo potpuno uništeno, a gotovo sva sela spaljena. »I ne može se tvrditi da je to učinjeno zbog potreba ratovanja...« — zapisano je na drugom mestu u izveštaju Karnedžijeve komisije. Sasvim je tačno da nije postojala potreba za paljenjem i uništavanjem. Cilj je bio jasan: istrebljenje makedonskog stanovništva u Egejskoj Makedoniji. Usled takvog pogroma 16.000 Makedonaca je bilo prinuđeno da spas traži u Bugarskoj.

U toku balkanskih ratova u Bugarsku je iseljeno 50.000 Makedonaca, većinom iz Egejske Makedonije. U isto vreme doselilo se i 157.000 izbeglica. Sprovođenje genocida u ratnim uslovima (istrebljenje i proterivanje makedonskog naroda u vreme balkanskih

Digitized by Google

ratova) Kraljevina Grčka nastaviće i nakon prvog svetskog rata, uz primenu političkih sredstava, najpre uz pomoć Nejskog mirovnog ugovora i Nejske konvencije iz 1919. godine, koji su potpisani sa poraženom Bugarskom. Pod formom »dobrovoljnog iseljavanja«, na osnovi odredbi ovih međunarodnih akata (a bilo je i onog prinudnog) nastaviće se s proterivanjem Makedonaca iz Egejske Makedonije u Bugarsku. Tako će u periodu 1913—1928. godine biti iseljena 86.582 lica ili 26,28% ukupnog makedonskog stanovništva, a u Grčkoj će ostati da živi njih 243.00 ili 73,72%. U isto vreme, Grčka će pristupiti unutrašnjoj kolonizaciji, pa će iz drugih krajeva Grčke biti u Egejsku Makedoniju kolonizovana 53.052 lica. Egejska Makedonija je time izgubila makedonski etnički karakter.

Nakon grčko-turskog rata (1920. do 1922) bio je sklopljen Lozanski mirovni ugovor između poražene Grčke i Turske. Ovaj će ugovor bitno uticati na »promenu istorijske sudbine makedonskog naroda« u Egejskoj Makedoniji. S njim je bio odbačen opštepihvaćeni princip poštovanja prava manjina, a usvojeno načelo obaveznog iseljavanja, odnosno razmena stanovništva između Grčke i Turske. Turskoj je, zbog njenih interesa, odgovarala »nasilna i totalna razmena« hrišćanskog stanovništva, uključujući i Grke, da bi prihvatila muslimansko stanovništvo iz Grčke, uključujući i 40.802 makedonska Muslimana — Pomaka. Ovakvu razmenu je prihvatila i Grčka zato što joj je to omogućavalo realizovanje spoljašnje kolonizacije u Egejskoj Makedoniji, čime je strateški obezbeđivala svoje severne granice. Ta razmena, koju je politički i finansijski pomagalo Društvo naroda, doprinela je tome da u Egejskoj Makedoniji budu od 1923. do 1928. godine kolonizovana 565.143 lica, ili od 1913. do 1928. godine ukupno 618.199 lica. U tom istom periodu makedonsko stanovništvo svedeno je na 240.000 ljudi ili 16,99% od ukupnog stanovništva Egejske Makedonije. Kolonizovano negrčko hrišćansko stanovništvo, poput Karamanla, Jermena i Kavkazaca, takođe je bilo podvrgnuto politici asimiliranja i denacionalizovanja.

Autor nas na kraju upoznaje i sa oblicima otpora makedonskog naroda politici koloniziranja i denacionalizacije. U četvrtoj glavi autor se duže zadržava na teškim etnografskim, političkim i ekonomskim posledicama grčke kolonizacije po makedonski narod. Svakako, posebnu pažnju privlači analiza promene istorijskog statusa makedonskog jezika u Egejskoj Makedoniji nakon velike grčke hrišćanske kolonizacije. Novinu predstavlja i autorovo razmatranje političkih posledica velike grčke kolonizacije i osobito stava Komunističke partije Grčke prema makedonskom nacionalnom pitanju. Zbog toga možemo reći da knjiga mr Stojana Kiselinovskog predstavlja novinu i doprinos našoj istorijskoj nauci.

Kole Mangov

Dušan Živković: Narodni front Jugoslavije, 1935—1945.

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1979)

U ovoj monografiji, koja predstavlja izuzetno analitičko-sintetičko znanstveno djelo, autor izlaže, analizira i tumači ideje, politiku, organizaciju i cjelokupnu problematiku Narodnog fronta Jugoslavije, od početnih zamisli o jedinstvenom frontu radničke klase sadržanih u odlukama Trećeg i Četvrtog kongresa Kominterne 1921. i 1922. godine, preko organiziranog djelovanja i poduzimanja konkretnih akcija za formiranje jedinstvenog antifašističkog fronta, odnosno narodnooslobodilačkog fronta, do njegova konačnog osnivanja u federalnim jedinicama (današnjim republikama) 1944. godine i njegovog potpunog zaokruženja, održavanjem Prvog kongresa Narod-

Digitized by Google

nog fronta Jugoslavije 1945. godine.

Problematiku Narodnog fronta Jugoslavije autor sagledava u kontekstu svjetskih zbivanja i formiranja antifašističkih frontova u drugim zemljama Evrope i svijeta. Pri tumačenju navedene problematike u Jugoslaviji autor ponire u širu analizu historije socijalističke revolucije Jugoslavije od 1941. do 1945. godine, koja je izvođena u sklopu antifašističke narodnooslobodilačke borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Živković posebno analizira i eksplicira problematiku Narodnog fronta po republikama, što ima i zajedničkih i nekih različitih momenata.

Drugim riječima, Dušan Živković politiku formiranja, razvoja i djelovanja Narodnog fronta situira u kontekst i kontinuitet revolucionarne borbe radničke klase u cjelini i svih demokratsko-revolucionarnih snaga svijeta i radničke klase Jugoslavije, odnosno njezinih dijelova po republikama i pokrajinama, posebno. Sve to sagledava u procesima provođenja oružane revolucije i antifašističke borbe u jugoslavenskim okvirima kao cjelini, jer je revolucija predvođena jedinstvenom avangardom radničke klase i narodnooslobodilačka se borba vodila pod jedinstvenom komandom. Tako je i politika Narodnog fronta imala zajednički početak i završetak, što je došlo do izražaja na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije.

U razradi geneze nastajanja i potrebe formiranja Narodnog antifašističkog fronta autor s pravom polazi od Lenjinovih ideja o stvaranju jedinstvenog fronta radničke klase u svim zemljama svijeta u borbi protiv kapitalizma u fazi privremene stabilizacije. Lenjinove ideje o jedinstvenom frontu radničke klase Kominterna je na Trećem kongresu prihvatila, a na Četvrtom razradila i formulirala određenu platformu, kojom obavezuje svoje sekcije. Nastale su velike teškoće u realizaciji navedene politike, s obzirom na nesuglasje i suprotnosti Kominterne i Socijalističke internacionale, što se, dakako, prenosilo na članice i njihove pripadnike. Stanovita stabilizacija relativno mirnog razvoja kapitalizma od 1923. do 1928. godine još više zaoštrava odnose navedenih internacionalna, što je slabilo sve akcije u pokušajima stvaranja jedinstvenog fronta radničke klase.

Tom slabljenju pridonosi i promjena stavova Komunističke internacionale, zauzetih na Šestom kongresu 1928. godine, na kojem se postulat »borba za jedinstvo radničke klase« zamjenjuje parolom »borba klase protiv klase«. Takav su stav prihvatile i pokorno slijedile sve komunističke partije i druge članice Kominterne, što je uvjetovalo jači sukob i razdor, a ne jedinstvo unutar pokreta, i — kako reče autor — »još više udaljavanje komunista i socijaldemokrata«. Zbog toga se veoma sporo, a u mnogim zemljama nikako ne reagira protiv fašizma i njegovih agresija, iako je, nakon dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj, svima bilo jasno da upravo od fašizma čovječanstvu prijeti i najveća opasnost.

Tek je Sedmi kongres Kominterne 1935. godine označio prekretnicu u političkoj koncepciji antifašističke borbe međunarodnog radničko-komunističkog pokreta. Na Sedmom je kongresu prihvaćena platforma antifašističke borbe kojom su jasno određeni političko-internacionalistički zadaci komunističkih partija i svih demokratskih i progresivnih snaga svijeta. Sedmi je kongres, ističe autor, dao osnovni pečat borbi za stvaranje narodnog fronta kao pokreta koji treba da se najenergičnije suprotstavi fašističkoj opasnosti.

Nakon Sedmog kongresa u mnogim se zemljama poduzimaju brojne akcije čiji je uspjeh ovisio o jedinstvu demokratskih snaga i specifičnosti uvjeta i okolnosti u kojima su te snage djelovale u pojedinim zemljama. »Tamo gde se već od ranije počeo stvarati jedinstveni front, gde je došlo do uske saradnje komunističkih i socijalističkih partija, gde je buržoaska demokratija obezbeđivala funkcionisanje demokratskih institucija — tamo su i uslovi za NF bili povoljni. I obrnuto, gde nije

Digitized by Google

bilo jedinstva u radničkom pokretu, gde su se komunisti i socijalisti međusobno optuživali i gde je vladajuća buržoazija tražila izlaz u diktaturi najreakcionarnijih snaga društva — NF nije bilo moguće ostvariti...«

Kao drugi primjer najbolje može poslužiti stanje u Njemačkoj, Italiji i Mađarskoj, a za prave navode autor ističe primjer i ujedno analizira stanje u Francuskoj i Španjolskoj, u kojima 1936. dolazi do formiranja i pobjede na izborima antifašističkih frontova kao koalicije radničkih i drugih demokratskih partija i organizacija. Nešto slično, samo s različitim razvojnim procesom, događa se i u Kini i Čileu.

U Kini, po autorovim navodima, nije u početku, kao što je bio slučaj u Francuskoj i Španjolskoj, bilo jedinstvenog fronta, već je stvoren front protiv japanske agresije, sporazumom između radničke klase i nacionalne buržoazije Kuomintanga. Osnovni cilj mu je bio protjerivanje agresora i zato se u prvoj fazi zove »Jedinstveni antijapanski front, jer je glavni neprijatelj postao japanski okupator, koji je ne samo porobio mnoge kineske provincije, nego je postao i glavni stub oko kojeg su se okupljale najreakcionarnije snage kineskog društva iz straha od revolucionarnih promena. Zahvaljujući takvom stavu Japana i izdaji Čang Kaj Šeka, jedinstveni front prerasta u opštenarodni front oko kojeg se, na platformi protiv okupatora, okupljaju sve revolucionarne i demokratske snage Kine, sa KP kao idejnim predvodnikom« (str. 66).

Analizirajući jugoslavenske prilike i djelovanje KPJ u ilegalnosti na realizaciji ideje osnivanja jedinstvenog fronta, autor na prvom mjestu ističe pokušaj KPJ da legalno djeluje na tom zadatku osnivanjem Nezavisne radničke stranke Jugoslavije, što nije imalo većeg uspjeha. Nešto slično, samo organiziranije, KPJ pokušava 1935. godine, formiranjem Jedinstvene radničke stranke, odnosno Stranke radnog naroda 1938. godine, koalicijom s građanskim opozicionim strankama, čime se ne postižu značajni uspjesi, između ostalog i zato što su vođe građanskih stranaka u tome tražile svoje posebne interese i zato što KPJ nije željela odstupati od utvrđene platforme.

Iako je KPJ shvatila Narodni front — što se izrazilo još u odlukama Četvrte konferencije i još jače na Splitskom plenumu 1935. godine, a također u brojnim akcijama koje KPJ poduzima nakon Sedmog kongresa Kominterne — kao širok narodni pokret za borbu protiv fašizma i kao političku organizaciju osigurava okupljanje svih demokratskih snaga radi rješavanja osnovnih socijalnih i nacionalnih pitanja i proturječnosti Jugoslavije — u tome je, po autorovom mišljenju, samo djelomično uspjela.

Najviše uspjeha na organiziranju Narodnog fronta KPJ postiže u Sloveniji, jer, za razliku od drugih krajeva Jugoslavije, KPJ u Sloveniji uspijeva osnovati Ljudsku frontu na koalicionoj osnovi s drugim građanskim strankama još početkom 1937. godine, s dominantnim utjecajem KP Slovenije, odnosno KPJ u njoj. Iako je tokom 1937. godine došlo do razdvajanja Ljudske fronte Slovenije na dva krila, izdvajanjem Lončara kao Mačekova pristaše, ipak je nakon Osnivačkog kongresa KPS pojačana aktivnost na cijelom području Slovenije, što će se još intenzivnije ispoljiti nakon Pete zemaljske konferencije KPJ.

Iako KPJ uoči rata, unatoč velikim naporima i nastojanjima da se postigne sporazum, nije uspjela formirati jedinstveni antifašistički front ili front slobode na cijelom području Jugoslavije, ipak su napori i brojne akcije koje KPJ poduzima u tom smislu imali veliko značenje. Jer je KPJ stvaranjem odbora Jedinstvene radničke partije i Stranke radnog naroda, odnosno odbora NF, utirala put svom organizacijskom učvršćenju i zbližavanju sa širokim slojevima stanovništva Jugoslavije. KPJ je putem glasila i predizbornih mitinga i drugih oblika okupljanja javno isticala »svoj program i stvarala svoju političku platformu srazmerno svojoj snazi, snazi radničkog po-

Digitized by Google

kreta i sposobnosti masa da tu platformu prihvate kao svoju...« (str. 104).

U borbi za realizaciju narodnofrontovske platforme KPJ se koristila iskustvima međunarodnog radničkog pokreta, ali je u tome polazila od specifičnih uvjeta i okolnosti Jugoslavije. KPJ nije stvarala koaliciju u kojoj bi bila sporedan činilac, već front u kojem bi KPJ imala dominantnu ulogu. »Zato se s pravom može zaključiti da su uspesi, odnosno neuspesi koje je Partija imala u tom periodu realan odraz kako međunarodne političke situacije, koja je obilovala naglim preokretima, dramatičnim događajima i snažnim previranjima i neizvesnošću, kao i političkim obratima na unutrašnjem planu, tako i snage, jedinstvenosti i mogućnosti Partije da se postavi i bori u tim uslovima« (str. 105).

Komunistička partija Jugoslavije se nakon neuspjelih sporazuma orijentira na vlastite snage, uspostavljajući neposredne kontakte sa narodnim slojevima i s pojedincima iz demokratskih opozicionih građanskih stranaka, nudeći im svoju političku platformu, koja je od početka bila nacionalnooslobodilačka s vidnom dozom revolucionarno-socijalne orijentacije. Upravo su takva orijentacija i takva politika KPJ bile u interesu širokog sloja stanovništva uoči fašističke agresije, što su pokazali i događaji 27. marta 1941. godine u demonstracijama, i posebno nakon okupacije zemlje.

KPJ je od dolaska druga Tita na njezino čelo imala jasnu orijentaciju i čvrstu odlučnost, s izraženom političkom linijom socijalnih preobražaja i spremnošću da se, kako kaže autor, sa svim progresivnim snagama bori protiv fašizma, odnosno okupatora nakon kapitulacije Jugoslavije. Takva je politika privukla napredne elemente i patriote iz demokratskih slojeva bivših opozicionih građanskih stranaka i široke slojeve stanovništva.

Na osnovi takve orijentacije okupljanja širokih slojeva stanovništva i iskustava iz stvaranja Osvobodilne fronte u Sloveniji (o tome autor opširno raspravlja), a i iskustava iz akcija za formiranje NF uoči rata, KPJ i nakon kapitulacije pokušava, u saradnji s predstavnicima buržoaskih grupacija, oformiti općejugoslavenski Narodnooslobodilački front. U Hrvatskoj se na tome dugo i uporno insistiralo, dok se u drugim krajevima Jugoslavije ubrzo vidjelo da od takvog fronta ne može biti ništa, jer su buržoaski predstavnici bili protiv rata i revolucije.

U tu svrhu, a pod pritiskom Staljina i Kominterne, dolazi do pokušaja sporazuma s Dražom Mihailovićem o zajedničkoj borbi, ali bez uspjeha, jer su osnovne proturječnosti bile nepremostive. »Zato je Partija, sve više se približavajući osnovnim intencijama masa u ustaničkim područjima, postepeno, tumačenjem ciljeva narodnooslobodilačke borbe, pridobijala pristalice bivših građanskih stranaka. Što je ustanak više jačao i što su međunarodni odnosi postajali povoljniji, time je i opredeljenje masa raslo, a samim tim se i politika Partije podešavala prema "nesigurnim saveznicima"« (str. 158).

Izučavanjem iskustava Pariske komune i oktobarske revolucije KPJ je znala da na vrijeme marksističku teoriju primijeni u konkretnoj revolucionarnoj praksi. KPJ je znala da u uvjetima revolucionarne prakse okupi sve progresivne snage društva sposobne za revolucionarno-oslobodilačku borbu, spremne za borbu protiv fašizma, za nacionalno i socijalno oslobođenje svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Komunistička partija Jugoslavije je, dakle, na vrijeme uočila i osmislila interese ne samo radničke klase, nego i značajne većine stanovništva u određenom trenutku. Veoma je važno osjetiti bllo vremena i povijesne interese klase i naroda i djelovati na njihovoj realizaciji. Podudarnost interesa radničke klase s interesima većine stanovništva odlučujuće je, ističe autor, djelovalo na uspješan početak i razvoj narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji i na njezin pobjedonosni završetak.

Digitized by Google

KPJ u pripremama i u cijelom toku narodnooslobodilačke borbe u svojim programima i revolucionarnim akcijama nikad nije u svojoj platformi postavljala niti zastupala »usko klasne interese jer bi je to odvajalo od dela masa, a samim tim ne bi mogla da odigra ulogu avangarde. Ističući u prvi plan narodnooslobodilačke i antiokupatorske parole, KPJ je na taj način i u isto vreme ostvarivala i svoju partijsku platformu, odnosno interese klase, jer je antiokupatorska, odnosno narodnooslobodilačka platforma u isto vreme bila i klasna...« (str. 211-212).

Komunistička partija Jugoslavije se od 1936. najprije s manjim, a zatim sa sve većim i većim uspjehom zalagala za realizaciju ideje NFJ, najprije kao jedinstvenog fronta radničke klase, a zatim kao antifašističkog i narodnooslobodilačkog fronta svih snaga društva. Ta će ideja doživjeti svoju punu realizaciju i uspjeh u onom političkom trenutku kada NOP dobije i svoju vanjsku afirmaciju, priznavanjem narodnooslobodilačke borbe od strane saveznika.

Ideja o punoj afirmaciji Narodnog fronta, odnosno Narodnooslobodilačkog fronta, kao općemasovne političke organizacije, bit će ostvarena onda kad KPJ, uz izravno protivljenje izbjegličke vlade, uspije da na svojoj političkoj platformi okupi »ne samo svoje pristalice i simpatizere nego i veliki broj ranijih pristalica građanskih stranaka koji su razočarani u vođstvo svojih partija prešli na stranu NOP-a. Ta i takva platforma KPJ, uz povoljni razvoj međunarodnih događaja i uz sve veće zajedništvo svih naroda i narodnosti Jugoslavije, imala je velike uspjehe. Tome je doprinelo i sve veće izdajstvo i kompromitacija snaga kontrarevolucije u Jugoslaviji, s Mihailovićem, Rupnikom, Mačekom i drugima. Sve je to omogućilo da rukovodstvo NOP-a 1944. godine samo bez molbi za saradnju s drugim snagama izvan NOP-a donese odluku o stvaranju NOF-a...« (str. 385).

KPJ je dobro ocijenila da je nastupio povoljan trenutak, s obzirom na velike uspjehe NOR-a i revolucije i njihovu međusobnu afirmaciju, da se formira Narodni front Jugoslavije kao općenarodna politička organizacija bez koalicije, na osnovama narodnooslobodilačke borbe i tekovina revolucije. »Svaki pokušaj stvaranja koalicionih ili paritetnih oblika u Frontu, Partija je energično odbijala, stavljajući svima do znanja da se usvojena platforma mora poštovati i da je pitanje višepartijskog sistema isključeno. Prema tome, iako je bilo manjih taktičkih ustupaka i prihvatanja pojedinih lidera građanskih političara u najviše forume Fronta, nikad se nije postavljalo pitanje pariteta, već samo prisustva u rukovodstvu Fronta« (str. 427).

Najprije je došlo do formiranja organizacija Narodnog fronta u pojedinim federalnim jedinicama u toku 1944. godine, kao masovne općepolitičke organizacije koja obuhvaća sve progresivne snage društva, na bazi zajedničke platforme, koja ima svoj statut, program i organiziranu strukturu od baze do vrha. Na kraju je tek 1945. godine došlo do njegova zaokruženja formiranjem, na osnivačkom kongresu, Narodnog fronta Jugoslavije, kao najmasovnije društveno-političke organizacije.

Autor je u navedenoj monografiji dokazao da je KPJ od dolaska druga Tita na njezino čelo dosljedno, uporno i znalački, u sklopu antifašističke oslobodilačke borbe, nastojala i na kraju uspjela — u skladu sa našim potrebama, odnosno potrebama narodnooslobodilačke borbe i revolucije — da realizira političko-frontovsku platformu u Jugoslaviji. I pored nekih manjih primjedbi i manjkavosti, autor u navedenom djelu prvi put u cjelini prezentira narodnofrontovsku problematiku i tako daje mogućnost šire spoznaje i razumijevanja velike uloge Narodnooslobodilačkog fronta kao sastavnog dijela narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Savo Pešić

Digitized by Google

Ronald Mik: Smit, Marks i posle njih

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981, strana 232)

Našim čitaocima pružena je mogućnost da se upoznaju sa još jednim značajnim delom iz oblasti ekonomske teorije. Uz nedavno objavljene knjige Pjera Srafe *(Proizvodnja roba pomoću roba)* i Klaudija Napoleonija *(Ekonomska misao dvadesetog stoljeća)* u Centru za kulturnu djelatnost SSO Hrvatske, sada i studija Ronalda Mika, jednog od najistaknutijih marksističkih teoretičara na Zapadu, upotpunjuje naša saznanja o razvoju ekonomske misli, otvorenim problemima ekonomske nauke. Ako se, pak, zna da su izdavači ovih knjiga omladinske izdavačke kuće, nedavno osnovane, tada je poduhvat još vredniji.

Studija Ronalda Mika je zbirka ogleda nastalih u vremenskom rasponu od osam godina; najveći broj radova bio je već objavljen u časopisima. U celini knjiga je posvećena problematici vrednosti, centralnom problemu ekonomske teorije. U tri dela Mik prikazuje razvoj koncepcija vrednosti kod Marksa, zatim Šmita i na kraju savremene koncepcije vrednosti usredsređene na transformacioni problem i Srafine modele robne proizvodnje. Prilazeći problemu vrednosti sa stanovišta marksističke ekonomske teorije, Mik pokazuje da postoji veza, kontinuitet Šmitovih, Marksovih i savremenih koncepcija vrednosti: taj »logičko-istorijski« kontinuitet, po Mikovom mišljenju, predstavlja koncepcijski okvir proizvodnje iz koje se pristupa vrednosti. Mik izvanredno ističe da u tretiranju vrednosti treba razlikovati tri koncepcijska okvira: teorije koje vrednosti pristupaju sa stanovišta proizvodnje, kroz preplitanje ponude i tražnje i samo sa stanovišta tražnje. Ta tri pristupa, prema Dobovom mišljenju, mogu se svesti na dva: prvi, vrednosti se pristupa sa stanovišta proizvodnje; drugi, vrednost se analizira sa gledišta tražnje. U okviru prvog teorijskog pristupa razlikujemo dve teorije vrednosti: teoriju radne vrednosti i teoriju troškova proizvodnje; unutar drugog pristupa razvila se teorija marginalne korisnosti (Mik izvanredno uočava da je marginalizam pogrešan termin: on se odnosi na metod, a ne toliko i na sadržaj, pa bi, po njemu, bilo bolje govoriti o »subjektivizmu«). Što se tiče Smitovog pristupa, uočavamo da je on bio nedosledan u tretiranju vrednosti: za stanje do kapitalizma smatrao je da važi teorija radne vrednosti, a u kapitalizmu (pošto nije mogao objasniti poreklo profita i rente) teorija troškova proizvodnje: vrednost ne stvara rad da bi se zatim ta vrednost u raspodeli raspala na nadnicu, profit i rentu, već vrednost stvaraju nadnica, profit i renta (troškovi proizvodnje). Smitovu nedoslednost u tretiranju vrednosti ispravio je Marks koji je distinkcijom rada i radne snage uspeo da uskladi teoriju radne vrednosti (rad je stvaralac vrednosti) i pojavu rente i profita, što Smit nije uspeo da objasni (ako važi teorija radne vrednosti, onda može postojati samo nadnica kao cena upotrebe rada; ako postoje renta i profit, onda su i oni doprineli konstituisanju vrednosti, pa ne važi teorija radne vrednosti). Distinkcijom rada i radne snage Marks je otkrio eksploatatorsko poreklo rente i profita i tako uskladio teoriju radne vrednosti i eksploataciju.

Sedamdesetih godina prošlog veka došlo je do preokreta u tretiranju vrednosti (drugi koncepcijski okvir): vrednosti se više ne pristupa sa stanovišta proizvodnje (samo rad ili rad, kapital i zemlja kao determinante vrednosti, ali u proizvodnji), već se polazi od potreba, od tražnje, pa tako determinanta vrednosti postaju potrebe, korisnost stvari, čime se odnosi između ljudi zamenjuju odnosima pojedinca i stvari. Spor oko toga koji je pristup ispravan prerašće u diskusiju marksističke i građanske ekonomske misli.

U Mikovoj studiji nijednog trenutka nismo u dilemi da li autor prihvata teoriju radne vrednosti,

Digitized by Google

ukazujući na kontinuitet teorije radne vrednosti već od Smita, autor našu pažnju usmerava na neke otvorene probleme sa kojima se susretala, a i danas se susreće, ova teorija.

U prvom delu knjige (»Smit«) Mik nas upoznaje sa nekim osnovnim karakteristikama Smitovog ekonomskog sistema: opšta ideja su ekonomske slobode, predmet istraživanja — bogatstvo naroda, dve teorije vrednosti (teorija radne vrednosti i teorija troškova proizvodnje), visina nadnice određena potrebama radnika (str. 13—23). Sve te probleme preuzeo je Marks, neka rešenja veoma su bliska Smitovim i kasnije Rikardovim, pa otuda u punoj meri važi ona čuvena konstatacija da je Marks samo pružio odgovore na ona pitanja koja je već postavila napredna misao čovečanstva. Postavljanje tih pitanja od strane Smita i Rikarda na planu ekonomske teorije sigurno je bilo Marksu od ogromne koristi. Mik razmatra Smitovu teoriju »četiri faze razvoja« (lov, stočarstvo, poljoprivreda i trgovina) kroz koje je prošlo čovečanstvo. On se suprotstavlja oceni da su Smit i Marks bili »ekonomski determinisli« i pri tom ukazuje i na razlike koje na tom planu postoje između Smita i Marksa: »način proizvodnje« Marksa nije Smitov »način uzdržavanja«, kretanje ka kapitalizmu nije za Marksa blagotvorno, kako to misli Smit (str. 27). Kada nešto kasnije ukazuje na ideje Milara o društvenom razvoju, koje je preuzeo i Smit (razvoj društva je rezultat delovanja mnogih uzroka i posledica, on nije proizvoljan, prolazi kroz određene etape), Mik ispravno konstatuje da ga je oduvek čudilo to što Marks nije obratio dovoljnu pažnju i na ovu stranu Smitove teorije, razvijene u času kada je i Tirgo razradio svoju koncepciju »četiri faze razvoja« (str. 27). Pošto je utvrdio da je teorija »četiri faze razvoja« nastala u zimu 1750/1, upravo kada je i Tirgo pisao svoju verziju iste teorije, Mik ističe tri pravca mišljenja koji su doprineli razvoju ove dosad zanemarene teorije: prvi pravac je Pufendorf-Lokova tradicija razvoja vlasništva kao prirodnog procesa; drugi pravac je proučavanje indijanskih plemena u Americi (kontrast razvoja tih zajednica i razvijenih društava Evrope podstakao je proučavanja puteva razvoja); treći pravac činili su autori koji su sledili tradiciju istorijskog razvoja (str. 42—45).

Sledeća tri ogleda posvećena su novootkrivenim predavanjima o pravosuđu koja je Smit održao 1762/3. Dugo se mislilo da jedino postoje predavanja o pravosuđu iz 1753/4. Mik je uspeo da dokaže da je reč o različitim predavanjima: on ih je označio kao fragment A i B; u jednom se tretira odnos filozofa i nosača povodom podele rada, dok drugi razmatra prednosti suvozemnog, odnosno pomorskog prevoza. Radovi su značajni jer se u njima prvi put analizira podela rada i njene prednosti (str. 50. i sledeće). U tim fragmentima nailazimo na sve čuvene elemente Smitove analize bogatstva naroda (bogatstvo naroda je, s jedne strane, količina proizvoda i, s druge, broj stanovnika; količina proizvoda zavisi od broja zaposlenih i produktivnosti, produktivnost od podele rada, a ova od opsega tržišta i razvijenosti saobraćaja). Fragment A tretira veličinu tržišta (str. 56), a fragment B saobraćaj (str. 57). U prilogu knjige dati su i originalni tekstovi ovih materijala. U ogledu *Novi podaci o glazgovskim predavanjima Adama Smita o pravosuđu* Mik dokazuje da su u Andersonovoj *Knjizi izvoda* sadržani izabrani izvodi iz studentskih beležaka sa Smitovih predavanja. Mik tu tvrdnju dokazuje poredeći odgovarajuće delove iz Andersenove knjige i beležaka sa predavanja održanih 1762/3. godine (str. 76—86).

Drugi deo (»Marks«) se bavi Marksovom ekonomskom teorijom, odnosno isključivo teorijom vrednosti. Za poznavaoce razvoja ekonomske misli u ovome nema ničeg iznenađujućeg, jer je upravo problem vrednosti ona spona koja obezbeđuje kontinuitet na liniji Smit — Rikardo — Marks. Počev od Smita koji je nedosledno (uz teoriju troškova proizvodnje) prihvatao teoriju radne vredno-

Digitized by Google

sti, preko Rikarda i Marksa, problem vrednosti je bio i ostao ključ za razumevanje ostalih ekonomskih problema.

Prvi ogled u ovom delu nosi naslov *Priručnik za problem transformacije* i on nam nagoveštava da će se Marksova ekonomska teorija jedino razmatrati u svetlosti teorije vrednosti; time Mik na svojevrstan način pravi uvod u treći deo svoje knjige koji je posvećen transformacionom problemu — transformaciji vrednosnih cena u cene proizvodnje. U ovom delu knjige čitalac nailazi na izvanredno jasno tumačenje izuzetno složenog problema transformacije. Mik svoju analizu počinje značajem vrednosti i vrednosnih cena za Marksovu analizu, i to na osnovu stavova u I tomu *Kapitala*. Kao što je poznato, u I tomu *Kapitala* Marks isključivo govori o vrednosti i vrednosnim cenama, da bi u III tomu napustio pretpostavku o vrednosnim cenama i uveo kategoriju cene proizvodnje. Po Mikovom mišljenju, vrednost je prius ceni proizvodnje jer se to opravdava logičko-istorijskim karakterom Marksove analize. Po Mikovom shvatanju, moramo odgovoriti na sledeća pitanja: zbog čega je Marks počeo sa vrednostima kada je dobro znao da se u kapitalizmu robe ne prodaju po vrednostima? Da li se analiza u III tomu suprotstavlja analizi u I tomu? U kom smislu je Marksov metod transformacije imao »istorijsku dimenziju«?

U I tomu *Kapitala* Marks je smatrao da se robe prodaju po vrednosnim cenama. To je značilo da se ne prisvaja jednak profit na jednak kapital u meri u kojoj je svaki pojedinačni kapital alikvotni deo ukupnog društvenog kapitala. Naime, ukoliko se prisvaja višak vrednosti koji je jednak profitu, tada se veličina viška vrednosti određuje samo veličinom promenljivog, a ne i ukupnog kapitala. U III tomu Marks je to uočio i uveo analitičku kategoriju cene proizvodnje oko koje osciliraju tržišne cene. Smisao njenog postojanja je uspostavljanje opšte profitne stope koja omogućava ostvarenje načela — jednak profit na jednak kapital. Razlike između proizvedenih viškova vrednosti i prisvojenih profita rezultat su razlika u organskom sastavu kapitala koji, upravo suprotno od vrednosnih cena, destimuliše relativno visok udeo varijabilnog kapitala. Sve je to dobro poznato i Miku i čitaocima. Međutim, problem je transformacija vrednosti u cene proizvodnje. Stvar je u sledećem: cena proizvodnje razlikuje se od vrednosti samo utoliko što u svojoj strukturi sadrži prosečan profit, umesto viška vrednosti. Cena koštanja ostala je ista. I u tome je upravo ceo problem. Transformisan je, kako kaže Mik, samo autput, vrednosti su transformisane u cene proizvodnje, dok je input ostao neizmenjen, jer nema nikakvih promena u ceni koštanja koju čine inputi u određenom proizvodnom sistemu. Problem je uočio i sam Marks koji je napisao: »pored toga što cena proizvoda, na primer, kapitala B, odstupa od njegove vrednosti zato što višak vrednosti realizovan u B može biti veći ili manji od profita dometnutog u ceni proizvoda B (autput — *prim. M. J.*), ova ista okolnost važi i za robe koje čine postojani deo kapitala B, a posredno i njegov promenljivi deo kao životna sredstva radnika« (cena koštanja, input — *prim. M. J.*). Problem se našao u središtu marksističke analize vrednosti, i svoja rešenja ponudili su Bortkievič, Vinternic, Seton, koji su unutar sistema jednačina cenu koštanja ponderisali različitim veličinama (na primer, odnosima vrednosti i cena odgovarajućih grana). Na taj način se obezbeđuje i transformacija inputa (cene koštanja), odnosno celokupna vrednost, svi njeni elementi transformišu se u cenu proizvodnje.

Po Mikovom mišljenju, osnovne razloge što je Marks počeo sa vrednostima treba tražiti u njegovoj ekonomskoj metodologiji. Marks se, naime, najviše interesovao za razvoj robne proizvodnje sa istorijsko-materijalističkog stanovišta. Utoliko je on govorio o naturalnoj, robnoj i socijalističkoj proizvodnji (str. 150). Utoliko je vrednost figurirala u natural-

Digitized by Google

noj proizvodnji, odnosno isključivo upotrebna vrednost. U tom smislu ima opravdanja tvrdnja da je vrednost prethodila ceni proizvodnje. S druge strane, kako ističe Mik, to i nije pravi razlog kada se ima na umu činjenica da i nije postojao nijedan istorijski period u kojem su se robe prodavale po vrednostima (str. 153). Iako neki kritičari ističu da nije postojala nikakva pretkapitalistička »epoha vrednosti« u kojoj bi se robe prodavale po vrednostima, ipak smatramo da Mikov argument o logičko-istorijskim razlozima zašto je vrednost prethodila ceni proizvodnje ima velik značaj.

Treći deo (»Posle njih«) tretira savremene diskusije o transformacionom problemu. Mik ističe Srafin doprinos transformacionom problemu. Polazeći od toga da se i cena koštanja, kao *input*, mora transformisati u cenu proizvodnje, a ne samo *output* (višak vrednosti u profit), Srafa je došao do zaključka da se mora uvesti analitička kategorija privredne grane u kojoj bi vrednosti bile jednake ceni proizvodnje. Naime, ukoliko se i cena koštanja transformiše iz vrednosnog oblika u cenu proizvodnje, tada je nemoguće naći granu u kojoj bi njen organski sastav kapitala bio jednak društveno prosečnom organskom sastavu kapitala, uz uslov da i svi snabdevači (input-grane) imaju organski sastav kapitala koji je jednak društveno prosečnom. A ta dva uslova moraju biti zadovoljena za granu u kojoj je vrednost jednaka ceni proizvodnje. Pošto takvu granu ne možemo u realnoj privredi pronaći, Srafa je ponudio rešenje da je izmislimo — to je standardni proizvodni sistem čiji je proizvod standardna roba, roba koja će sada poslužiti za odmeravanje vrednosti drugih roba.

Mikova zbirka ogleda *Smit, Marks i posle njih* je izvanredan primer kako se na jednostavan način može složena problematika (vrednosti i posebno transformacioni problem) približiti i širem krugu čitalaca. Formalno-matematička aparatura korišćena u rešavanju transformacionog problema često je sprečavala shvatanje suštine tog problema. Mik je uspeo da spoji i formalno-matematičko rešavanje problema sa njegovim društvenim kontekstom.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Rm-
HX
365
.5
S63

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

ALDERMAN LIBRARY
APR 12 1982
UNIV. OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE, VA.

12
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 12

Studije i članci

Miloš Prelević
Klasici marksizma o sukobima među socijalističkim zemljama i izvozu revolucije 1973

Jelica Kurjak
SSSR i ostale zemlje »socijalističke zajednice« o nesvrstanosti 1987

Miladin Korać
Samoupravni sistem planiranja 2003

Asim Stranjak
Karakter svojine i novac 2033

Fuad Muhić
Oko odnosa demokratskog centralizma i partijskog federalizma 2044

Miodrag Živanović
Filozofija i samoupravljanje 2058

Prilozi

Anton Jekauc
Samoupravljanje i tehničko-tehnološki progres 2066

Stojan T. Tomić
Komuna između aktuelnih trenutaka i strategijskog pravca razvoja i promjena 2078

Tomislav Ž. Nikolić
Administrativni versus ekonomski pristup ekonomskoj stabilizaciji 2093

Milan Petrović
Međunarodni monetarni sistem: evolucija, postojeće stanje i alternative 2101

Prikazi 2121

Registar za 1981. godinu 2143

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Милош Прелевич
Классики марксизма о конфликтах между социалистическими странами и об экспорте революции 1973

Елица Курьяк
СССР и остальные страны „социалистического содружества" о неприсоединении 1987

Миладин Корач
Самоуправляемая система планирования 2003

Асим Страняк
Характер собственности и валюта 2033

Фуад Мухич
К вопросу об отношении демократического централизма и партийного федерализма 2044

Миодраг Живанович
Философия и самоуправление 2058

Очерки

Антон Екауц
Самоуправление и технико-технологический прогресс 2066

Стоян Т. Томич
Коммуна между актуальными моментами и стратегическим курсом развития и перемен 2078

Томислав Ж. Николич
Административный — экономический подход к экономической стабилизации 2093

Милан Петрович
Международная валютная система: эволюция, настоящее положение и альтернативы 2101

Рецензии 2121

Указатель за 1981 год 2143

Contents

Studies and Articles

Miloš Prelević
The Classics of Marxism Concerning the Conflicts between Socialist Countries and Export of Revolution 1973

Jelica Kurjak
The USSR and other Countries of the »Socialist Community« Concerning Nonalignment 1987

Miladin Korać
The Self-management System of Planning 2003

Asim Stranjak
The Character of Ownership and Money 2033

Fuad Muhić
Concerning the Relation between Democratic Centralism and Party Federalism 2044

Miodrag Živanović
Philosophy and Self-management 2058

Contributions

Anton Jekauc
Self-management and Technico-Technological Progress 2066

Stojan T. Tomić
The Commune between Current Moments and the Strategic Course of Development and Changes 2078

Tomislav Ž. Nikolić
The Administrative Vs the Economic Approach to Economic Stabilization 2093

Milan Petrović
The International Monetary System: Evolution, the Existing State and Alternatives 2101

Reviews 2121

A Register for 1981 2143

Digitized by Google

Miloš Prelević

Klasici marksizma o sukobima među socijalističkim zemljama i izvozu revolucije

I

U svojoj teorijskoj anticipaciji karaktera odnosa među socijalističkim zemljama, posebno o mogućnosti međusobnih ratnih sukoba i izvozu revolucije, Marks, Engels i Lenjin su naznačili nekoliko osnovnih, polaznih načela:

Prvo, razvitak socijalizma može se ostvarivati samo unutrašnjim društvenim procesima u svakoj zemlji, odnosno ne mogu se revolucija i socijalizam nametnuti spolja. »Pobedonosni proletarijat — ističe Marks — ne može ni jednom drugom narodu naturiti nikakvo usrećenje a da pri tome ne ugrozi i svoju sopstvenu pobedu«[1].

Drugo, »međunarodni revolucionarni pokret ne razvija se i ne može se razvijati ravnomerno i u jednakim formama u raznim zemljama«[2], pa je zato »internacionalistička saradnja (odnos među revolucionarnim pokretima, to jest socijalističkim zemljama — M.P.) moguća samo među jednakima«[3]. Socijalistička međunarod-

[1] Marks — Engels, *Izabrana pisma*, Moskva, str. 357.
[2] Lenjin, *Dela*, IV izdanje, Moskva, tom XV, str. 164.
[3] Marks — Engels, *Odabrana pisma*, Zagreb, 1955, str. 216.

Digitized by Google

na politika mora se zasnivati na »običnim zakonima morala i pravde kojima treba da se rukovode pojedinci«[4].

U toku priprema oktobarske revolucije Lenjin je, polazeći od analize postojećih imperijalističkih društvenih uslova, razvio tezu o mogućnosti da do revolucije i pobede socijalizma dođe u jednoj ili nekoliko zemalja, koje mogu biti i relativno nerazvijene. Zbog toga je pravo naroda na samoopredeljenje smatrao neophodnim i za narode koji neće stupiti na socijalistički put i za one koji tim putem kreću. Razmatrajući stavove poljskih socijaldemokrata koji su tvrdili da »nema osnova za predviđanje da će nacije u socijalizmu imati karakter privredno-političkih jedinica«, Lenjin je (1919) ova shvatanja nazvao »apolitičnom teorijom u korenu suprotnom marksizmu«[5]. Lenjin ističe da se »granice između socijalističkih zemalja« neće »određivati samo prema potrebi proizvodnje« već demokratski i u skladu sa »voljom i simpatijama stanovništva«[6].

Dakle, Lenjin je formulisao jedno od glavnih načela saradnje među socijalističkim zemljama i odnosâ koji mogu posle revolucije nastupiti, ističući važnost poštovanja apsolutne dobrovoljnosti svake zemlje pri izboru oblika odnosa s drugom socijalističkom zemljom. Pravo na samoopredeljenje naroda znači isključivo pravo na nezavisnost u političkom smislu i na slobodno političko otcepljenje od ugnjetačke nacije. Pružanjem svim narodima mogućnosti slobodnog i samostalnog nacionalnog razvitka jača se socijalistički pokret i ostvaruje osnovni uslov međusobne saradnje i internacionalizma. »Internacionalizam na delu jedan je i samo jedan: požrtvovan rad na razvijanju revolucionarnog pokreta i revolucionarne borbe u svojoj zemlji, pomaganje (propagandom, simpatijama, materijalno) te iste borbe, te iste linije i samo nje u svim zemljama bez izuzetka«, pisao je Lenjin 1917. godine.[7]

Treće, u prelaznom periodu nisu isključivali mogućnost da jedna socijalistička zemlja vodi reakcionarni (nepravedni, osvajački) rat. Lenjin je 1916. godine, razvijajući Engelsova shvatanja, isticao: »Proletarijat neće biti svet i imun od grešaka i slabosti samo zbog toga što će izvesti socijalističku revoluciju. Ali mogućne greške (i sebični interesi — pokušaji da se popne na tuđu grbaču) dovešće ga neizbežno do saznanja ove istine.«[8]

Anticipirajući najopštija svojstva prelaznog perioda, Marks je u *Kritici Gotskog programa* 1875. godine, razbijajući iluzije o socijalističkom društvu kao idiličnom i beskonfliktnom, ukazivao na objektivne i subjektivne suprotnosti koje će ga pratiti. Marks ističe da će u prelaznom periodu socijalističko društvo nositi na sebi mladeže starog društva u svakom pogledu: ekonomskom, moral-

[4] Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, Beograd, 1949, str. 31.
[5] Lenjin, *Dela*, IV izdanje, Moskva, tom XXX, str. 20.
[6] Isto, str. 21.
[7] Marks — Engels — Lenjin, *Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Beograd, 1974, str. 191.
[8] Lenjin, *Dela*, IV izdanje, Moskva, tom XII, str. 337.

Digitized by Google

nom, duhovnom. Istim povodom, Engels je pisao da će razne suprotnosti u prelaznom periodu proizlaziti i iz nejednakosti životnih uslova »od zemlje do zemlje, od pokrajine do pokrajine«, koje se eventualno mogu svesti na minimum, ali se nikada ne mogu potpuno otkloniti.[9]

Aktivno se uključujući u razrešavanje aktuelnih pitanja radničkog pokreta doba u kojem su živeli, osnivači marksizma su konkretnim situacijskim stavovima iskazivali svoja teorijska polazišta. Suprotstavljajući se pokušaju uvoza revolucije u Nemačkoj i u drugim evropskim zemljama (1848), što su zagovarale grupe izbeglica revolucionara, Marks i Engels su isticali da bi to značilo »podmetati nogu revoluciji u samoj Nemačkoj«. Upadi »legionarskih grupa« izazvali bi jačanje i zbijanje reakcionarnih snaga i uzaludno žrtvovanje revolucionarnih kadrova. I ovom prilikom ponovili su svoje stanovište da je revolucionarno razrešavanje unutrašnjih društvenih protivrečnosti stvar unutrašnjih snaga i da se revolucija ne može »praviti spolja«[10].

U toku francusko-pruskog rata (1870/1871), i, kasnije, u periodu delovanja Druge internacionale oni su podvrgavali oštroj kritici neke predstavnike Prve internacionale, odnosno šovinističke tendencije ispoljene u nemačkoj socijaldemokratiji i Socijalističkoj partiji Francuske u vreme međudržavnih razmirica i sukoba oko graničnih oblasti. Engels je (posle Marksove smrti) u više navrata ukazivao liderima Druge internacionale na izvesne pojave oportunističkog odnosa socijaldemokratija prema kolonijalnom pitanju, posebno kolonijalnim ratovima sopstvenih buržoaskih država.

Klasici marksizma su, dakle, uočili i ukazali na mogućnost da se u socijalističkom društvu, u prelaznom periodu pojave sebični interesi, u smislu nasleđenih iz starog društva ili nanovo stečenih ekonomskih i drugih privilegija i shvatanja tuđih revolucionarnom interesu radničke klase. Imajući na umu postojanje objektivnih i subjektivnih činilaca koji mogu dovesti do deformacije u međunarodnoj politici socijalističkih zemalja, nisu isključivali mogućnost da u prelaznom periodu neka socijalistička zemlja vodi i osvajački, nepravedni rat. Insistirali su na tome da se s tim u vezi unapred zauzmu načelni stavovi i to unese u programe radničkih partija, kako ih budući tok događaja ne bi doveo u situaciju da ne znaju kako da postupe.

Razumljivo je što su osnivači marksizma ostali na nivou najopštijih razmatranja i predviđanja. Međutim, teorijsko-metodološka načela koja su oni naznačili predstavljaju polazište savremenog marksističkog pristupa istraživanju ovog fenomena, koji je Kardelj razradio i operacionalizovao u studiji *Socijalizam i rat.*

---

[9] K. Marks — F. Engels, *Kritika Gotskog programa*, Beograd, 1959, str. 25. i 27.

[10] U *Prilogu istoriji Saveza komunista* Engels je pisao: »Uzdržljivost koju smo mi zastupali nije bila po ukusu tih ljudi; trebalo se posvetiti pravljenju revolucije, i mi smo se tome najodlučnije oduprli« (*Manifest komunističke partije*, Beograd, 1948, str. 153).

Digitized by Google

II

U savremenim interpretacijama Lenjinovih shvatanja »oružanog misionarstva« socijalističke zemlje izražene su najmanje tri tendencije:

Prva, da se iz Lenjinovih epizodičnih političkih poteza, koji su mogli biti motivisani i težnjom za podsticanjem izvođenja socijalističke revolucije u drugim zemljama, koje je i sam Lenjin uočio i osudio, nazivajući ih »strategijskim i političkim greškama«, konstruiše dalekosežna i opštevažeća teorija. Naime, metodom apsolutizacije njegovih jednokratnih političkih stavova, osobito iz perioda sovjetsko-poljskog rata 1920. godine, a zanemarivanjem ranijih, posebno shvatanja koja je zastupao posle okončanja ovog rata pa do kraja života, nastoji se izvršiti revizija njegovog učenja, to jest zamagliti i zakloniti istinska celina i suština Lenjinove misli. Pokušaji u nekim publikacijama SSSR-a i istočnoevropskih zemalja da se savremene oružane agresije socijalističke zemlje pravdaju citatima istrgnutim iz Lenjinovih radova očigledan su primer revizije njegovog učenja.

Druga. U našoj literaturi, reč je zaista o usamljenim stavovima (izraženim, na primer, na okruglom stolu povodom teme »Socijalizam i rat«, koji je organizovao časopis »Marksistička misao« i objavio u broju 5/1980, istina, kritikovanim od najvećeg broja učesnika) zastupa se teza da je Lenjin u toku svoje celokupne političke i teorijske delatnosti zagovarao politiku izvoza revolucije, pre svega oružanim snagama Rusije.

Uspostavljanje sovjetske vlasti (1917. i 1918. godine) u bivšim pokrajinama carske Rusije — Finskoj, Estoniji, Litvaniji, Letoniji, pa čak i Ukrajini — što je bio rezultat uspešno izvedenih revolucionarnih akcija radničke klase i seljaštva ovih zemalja i pripadnika tamošnjih garnizona stare armije, smatra se oružanim misionarstvom Sovjetske Republike i Lenjina. Ista kvalifikacija se daje oružanim akcijama Crvene armije, koja je, podržavajući oružane ustanke unutrašnjih revolucionarnih snaga, razbila menjševičku i belogardejsku vlast u Gruziji, a takođe razbila i proterala intervencionističke snage Velike Britanije sa delova teritorije Irana, iz kojih se zatim Crvena armija povukla. Ovakvim tumačenjima zaobilazi se istorijska činjenica da je upravo vođstvo oktobarske revolucije, tokom samog izbijanja ovih prevrata ili pred kraj građanskog rata, priznalo i dalo nacionalni i državni suverenitet svim pribaltičkim zemljama i Poljskoj. Takođe se gubi iz vida da se sve to zbivalo u vihoru građanskog rata, kada je mlada Sovjetska Republika bila odmah izložena napadima unutrašnje kontrarevolucije i spoljnoj vojnoj intervenciji svih imperijalističkih država toga doba.

Očigledno je da su ovakva tumačenja eho savremenih socijaldemokratskih shvatanja kojima se diskvalifikuju Lenjin i Oktobar poistovećivanjem Lenjinovih stavova sa teorijom »permanentne revolucije« Trockog.

Digitized by Google

Treći pristup oslanja se na Kardeljevu ocenu da se »Lenjin na čitavom frontu suprotstavljao avanturističkim tendencijama, koje kao krajnje konzenkvence proizilaze iz teza Trockoga«.

Lenjinova aktivnost u toku oktobarske revolucije i prvih godina postojanja mlade Sovjetske Republike i njegova shvatanja o karakteru pomoći revolucionarnim pokretima drugih zemalja zasnivala su se na manje ili više realnoj proceni konkretno-istorijskih zbivanja i uglavnom su sve do sredine 1920. godine imala jednokratnu, situacijsku dimenziju. Pouke iz poljsko-sovjetskog rata 1920. godine najneposrednije su uticale na to da Lenjin koriguje neke svoje iskaze koji su bili vezani za epizodne političke akcije i da izloži celovita i dugoročna gledišta o »izvozu revolucije«.

1. U toku oktobarske revolucije i građanskog rata Lenjin i Boljševička partija su polazili od pretpostavke da pobeda socijalističke revolucije u Rusiji »ne može biti čvrsta ako je ne podrži proleterska revolucija na Zapadu«[11], odnosno da je za »trajnu pobedu« neophodna »pobeda proleterskih revolucija u svim ili bar u nekoliko glavnih kapitalističkih zemalja«[12]. Međutim, ovo stanovište, kako izričito ističe Lenjin, nije značilo »da se jedino snagama Rusije preuredi ceo svet«[13]. Dakle, intencija je bila da se u uslovima revolucionarne situacije u Zapadnoj Evropi podstakne, »izazove revolucija«[14].

Pokušaćemo da analizom delovanja Kominterne (od 1919. do 1920) i karaktera vojne doktrine Crvene armije iz ovog perioda, posebno poljsko-sovjetskog rata, prikažemo Lenjinova shvatanja i konkretnu delatnost na »podsticanju revolucije« u evropskim zemljama u prve tri godine postojanja Sovjetske Republike.

a) Kominterna je na svoja dva prva kongresa (1919. i 1920. godine), uz odlučujući Lenjinov uticaj, utvrdila sledeću političku liniju:

— započinjanje svetskog istorijskog obračuna sa kapitalizmom, podsticaj i poziv na svetsku revoluciju. Lenjin je na otvaranju Prvog kongresa Kominterne 1919. godine ukazivao na revolucionarnu situaciju u Evropi, posebno u Nemačkoj i Engleskoj, i zaključio da je »pobeda svetske komunističke revolucije osigurana... bliži se osnivanje Međunarodne sovjetske republike«[15];

— angažovanje radničkih pokreta evropskih zemalja da pritiscima (u raznim oblicima) na sopstvene buržoaske vlade spreče vojnu intervenciju i blokadu Sovjetske Rusije.

Istorija je pokazala da je drugi zadatak, koji je bio usaglašen s konkretno-istorijskim uslovima, uspešno ostvaren.

b) U vojnoj doktrini Crvene armije (1919—1922) politička linija »podsticanja svetske revolucije« dobila je značenje izvoza revolucije oružanom silom, ratom.

---

[11] Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, »Kultura«, 1960, tom XIV, str. 96.
[12] Isto, str. 99.
[13] Isto, str. 102.
[14] *Treća internacionala*, »Rad«, 1961, knj. II, str. 358.
[15] Isto, str. 17.

Digitized by Google

Citirajući Dekret o osnivanju Crvene armije, koji joj postavlja »kao jedan od zadataka — potpomaganje proleterskih revolucija u Evropi«, Frunze naglašava potrebu da Generalštab razmotri mogućnost »aktivnih dejstava na bilo kom operacijskom pravcu i na bilo kom sektoru eventualnog budućeg fronta. A granice tog fronta, u najskorijoj budućnosti, predstavljaće krajnje granice čitavog kopna starog sveta«[16].

»Potpomaganje proleterske revolucije u Evropi« od strane Crvene armije Frunze kvalifikuje kao »revolucionarni rat« — rat koji vodi zemlja koja je izvršila revolucionarni preobražaj protiv država koje su još »sačuvale svoju raniju suštinu«, bilo da je postala objekt njihovog napada ili da prva otpočne sa dejstvima. »Takav rat je, na primer — kako navodi Frunze — vodila Francuska posle svoje velike revolucije«[17].

Neophodno je ovom prilikom primetiti da je Lenjin još na Devetom kongresu RKP(b) 1920. godine insistirao na potrebi korenitih izmena u gledištima o vojnim pitanjima — orijentacija na odbranu zemlje; međutim, zvanična vojna doktrina je zadržala ranija shvatanja i u naredne dve do tri godine. Lenjinova ocena Napoleonovih ratova se, takođe, bitno razlikuje od Frunzeovih gledišta. Naime, Lenjin je smatrao da »bonapartizam« (Napoleonovi ratovi) »izrasta iz kontrarevolucionarnosti buržoazije u uslovima demokratskih preobražaja i demokratske revolucije«[18], dakle da je reč o reakcionarnim, a ne revolucionarnim ratovima. I Lenjinovo shvatanje karaktera pomoći radničkim pokretima evropskih zemalja, u periodu kada je cenio da im situacija omogućava revolucionarni prevrat, razlikuje se od vojne doktrine Crvene armije u interpretaciji Frunzea i Trockog. On je odlučujuću snagu revolucionarnog preobražaja video u unutrašnjim društvenim snagama svake zemlje posebno. »Nikada nam nije padala na pamet ludost — govorio je Lenjin 1920. godine — da obećamo i maštamo da se jedino snagama Rusije preuredi ceo svet.«[19]

Dakle, navedene (i druge) činjenice pružaju dosta pouzdanih elemenata za zaključak da je tadašnju vojnu doktrinu Crvene armije karakterisala izvesna relativna samostalnost u odnosu na Lenjinovu političku strategiju u međunarodnim odnosima.

c) Lenjinovo gledište (u periodu od 1918. do 1920) da je za trajni opstanak Sovjetske Rusije nužna pobeda proleterskih revolucija u najvažnijim evropskim zemljama i da te revolucije treba podsticati i pomagati najjasnije se ispoljilo u toku poljsko-sovjetskog rata (1920), odnosno u periodu kada je Crvena armija prešla etničku granicu (Poljska — Ukrajina) i usmerila svoju ofanzivu prema Varšavi i nemačkim granicama.

Buržoasko-veleposednička vlada Poljske, koju su svesrdno potpomogle imperijalističke sile Antante, otpočela je iznenada

[16] Frunze, *Izabrana dela*, VIZ, 1967, str. 324.
[17] Isto, str. 340.
[18] Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, tom XI, str. 84.
[19] Isto, tom XIV, str. 102.

Digitized by Google

(aprila 1920. godine) nepravedni, osvajački rat protiv Sovjetske Republike, s ciljem osvajanja delova njene teritorije i ometanja mirnog razvoja.

Poljske oružane snage su uspele da u toku prvog meseca ofanzivnih dejstava osvoje veći deo Litvanije, zapadni deo Belorusije i severoistočni deo Ukrajine, sa gradom Kijevom.

Vodeći pravedan, odbrambeni rat, Crvena armija je, u toku narednog meseca, protivofanzivnim dejstvima oslobodila okupiranu teritoriju i izbila na reku Bug — tadašnju približnu etničku granicu između Poljske i Ukrajine.

Na Lenjinovo insistiranje, Politbiro RKP(b) je većinom glasova doneo odluku »da se ofanziva na Poljsku maksimalno ubrza«, odnosno da jedinice Crvene armije prenesu borbena dejstva na poljsku teritoriju, zauzmu Varšavu i Lavov i prodru u pomeranski koridor (Dancig). Ovaj vojnostrategijski poduhvat Lenjin je zasnivao na proceni da će radnička klasa i seljaštvo Poljske podržati Crvenu armiju, odnosno da će vlast u Poljskoj preuzeti revolucionarni radnički sovjeti i da će pojava Crvene armije na nemačkim granicama stimulirati i pojačati revolucionarnu borbu nemačke radničke klase za osvajanje vlasti.

Prodor glavnih snaga Crvene armije zaustavljen je na reci Visli. U protivofanzivi, koja je usledila, poljske oružane snage uspele su da razbiju jedinice Crvene armije i prinude ih na povlačenje do linije na kojoj su bile pre izbijanja ratnih dejstava. Dvanaestog septembra 1920. godine sklopljen je privremeni mir.

2. Poraz Crvene armije u bici na Visli, to jest odnos radničke klase i seljaštva Poljske prema ofanzivnim operacijama Crvene armije na poljskoj teritoriji i reagovanje radničke klase, seljaštva i srednjih slojeva u Nemačkoj na pojavu prethodnica Crvene armije na njenim istočnim granicama očigledno je pokazalo da svetska revolucija ne teče onako kako je Lenjin predviđao.

Lenjinova veličina bila je upravo u tome što je i ovom prilikom svoje postupke korigovao na temelju prakse, odnosno shvatio nerealnost ranijih procena i formulisao novu sovjetsku spoljnu politiku, orijentisanu na dugoročnu koegzistenciju sovjetske države i kapitalističkog sveta, i osudio i odbacio politiku »uvoza revolucije na bajonetima Crvene armije«, kao metod koji ne samo što ne podstiče već koči i onemogućava aktiviranje unutrašnjih društvenih snaga radi revolucionarnog preobražaja sopstvene zemlje.

Lenjin je na Desetom kongresu RKB(b), marta 1921. godine, samokritički izjavio »da su polovinom 1920. godine u ratu protiv Poljske bile učinjene strategijske i političke greške«[20].

Poljski narod (i radnička klasa) doživljavali su prodor sovjetskih trupa na poljsku teritoriju kao agresiju — ugrožavanje nacionalnog opstanka — i zato su »poljske trupe, podstaknute patriotskim oduševljenjem u Varšavi — govorio je Lenjin oktobra 1920.

[20] Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, tom XIV, str. 224.

Digitized by Google

godine — osećajući se na svojoj zemlji, našle podršku, našle novu mogućnost da napreduju«[21].

U kontraofanzivi protiv oružanih snaga Poljske učestvovale su sa sovjetske strane — dve grupe armija (Severna i Južna), predvođene najistaknutijim komandantima Crvene armije (Tuhačevski, Jegorov, Budoni, Bliher i drugi). Brzim dubokim prodorima na razvučenom frontu glavnina sovjetskih snaga je stigla do predgrađa Varšave i Lavova. Tom prilikom su pozadinske jedinice i rezervne snage ostale na udaljenosti od 200 do 400 km. Iskoristivši ove znatno izdužene linije snabdevanja i popune, veoma uspešno je dejstvovao spontani otpor poljskog naroda. »Seljaci i radnici (Poljske) puštali su naše hrabre crvenoarmejce da umiru od gladi, postavljali im zasede i ubijali ih«, govorio je Lenjin.[22]

Dakle, u periodu kada je Poljska vodila rat na sopstvenoj teritoriji (predgrađe Varšave) pitanje nacionalnog opstanka je izbilo u prvi plan. Prigušeni su unutrašnji klasni sukobi. Poljski narod je svenarodnim ratom uspeo da razbije i odbaci sa svoje teritorije sovjetske oružane snage.

Lenjin se složio sa Klarom Cetkin (u razgovoru vođenom 1920. godine) da su »crvenoarmejci u maksimalno pohabanim uniformama, kada su se pojavili na svojim malim hitrim konjima na samoj granici Nemačke, izazvali kod svih klasa i svih društvenih slojeva veći strah od aveti revolucije koju donose crvenoarmejci nego od same šovinističke mržnje prema Poljskoj, klanjanja pred svetinjom Versajskog sporazuma i prirodnog neprijateljstva prema Francuskoj«[23].

»Izvoz revolucije« kao metod u međunarodnoj politici Sovjetske Republike Lenjin je potpuno odbacio, što je došlo do punog izražaja u njegovim nastojanjima da se zaključi mir sa Poljskom, protiv kojeg je bila većina u Politbirou RKP(b). Morao sam izdržati veoma žestoku borbu — govorio je Lenjin neposredno po potpisivanju primirja septembra 1920. godine — »jer sam se zalagao za prihvatanje uslova koji su bili bezuslovno povoljni za Poljsku, a veoma teški za nas.«[24]

I pored činjenica: (a) da je Poljska otpočela agresivni rat i u prvoj fazi ratnih dejstava uspela da osvoji znatan deo sovjetske teritorije; (b) da joj je sovjetska vlada, pre otpočinjanja ratnih dejstava, nudila u više navrata sklapanje mira i regulisanje pograničnih sporova; (c) da su ratna dejstva vođena u vihoru građanskog rata; (d) da su vojni stručnjaci (pre svega Tuhačevski) tvrdili, a sa tim se slagao i Lenjin, da bi se ponovljenom ofanzivom (nastavljanjem rata) postigli strategijski ciljevi — razbijanje poljskih oružanih snaga i osvajanje Varšave, Lenjin je proklamovao i u praksi sproveo načelo miroljubive i odbrambene spoljne politike Sovjetske Republike, kojeg se do kraja života čvrsto držao. »Sovjetska

[21] Isto, str. 26.
[22] Klara Cetkin, *Sećanja na Lenjina*, Moskva, 1971, str. 24.
[23] Isto, str. 20. i 23.
[24] Isto, str. 25.

Digitized by Google

Rusija može samo da dobije — isticao je Lenjin 1920. godine — ako svojim ponašanjem dokazuje da vodi rat samo da bi branila sebe i štitila revoluciju, da je ona jedina velika miroljubiva država u svetu, da je njoj strana svaka namera da zauzme bilo čiju teritoriju, potčini sebi bilo koju naciju i uopšte da pokreće, vodi osvajačke avanture.«[25]

Odustajanje od »marša na Varšavu« i uspostavljanja »crvene sovjetske Varšave«, dakle, spoljnopolitička orijentacija na odbranu zemlje i koegzistenciju sa kapitalističkim zemljama dala je nov podsticaj radničkim pokretima evropskih zemalja u njihovom nastojanju da primoraju sopstvene buržoaske vlade da prihvate postojanje prve socijalističke zemlje, da prekinu sa vojnim intervencijama i uspostave s njom ekonomske i diplomatske odnose. Na Trećem kongresu Kominterne, održanom 1921. godine (za razliku od dva prethodna), utvrđena je nova politička linija borbe međunarodnog radničkog pokreta. Insistira se na »temeljitom pripremanju revolucije i dubokom procenjivanju njenog konkretnog razvoja u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada«, na aktiviranju unutrašnjih revolucionarnih društvenih snaga i njihovoj presudnoj ulozi, »jer se međunarodna revolucija nije razvijala onako pravolinijski kako smo mi očekivali«[26].

Novi spoljnopolitički kurs, odnosno orijentacija na izgradnju socijalizma u jednoj zemlji, najneposrednije je uticao na razvijanje kvalitativno nove vojne doktrine Crvene armije.

Na Devetom i Desetom kongresu RKP(b) (1920, odnosno 1921) usvojena su dva osnovna principa izgradnje vojnog sistema Sovjetske Republike: odbrana sopstvene teritorije, kao isključivo svojstvo vojne strategije, i razvijanje kombinovane kadrovske i teritorijalno-milicijske vojne organizacije, odnosno uvođenje nove teritorijalno-milicijske komponente oružanih snaga. Kao najvažniji razlozi za uvođenje nove ratne doktrine navode se:

— u slučaju budućih ratnih sukoba najverovatnije je da će Sovjetska Rusija imati protiv sebe »udružene snage celog imperijalističkog tabora«[27];

— u eventualnom budućem ratu »neće biti ustaljene linije fronta«, a takođe »otpašće podela na pozadinu i front«, te priprema za odbrambena ratna dejstva treba da obuhvati »ne samo vojne obveznike već ceo narod«[28];

— da bi se uspešno suprotstavilo brojno i tehnički izrazito nadmoćnijem neprijatelju, treba »imati takvu vojnu organizaciju koja će još u mirno doba biti u stanju da u svoje organizacione oblike primi i izvede na bojište toliko miliona boraca koliko budu zahtevali budući ratni sukobi... da obezbedi mobilizaciju svih snaga i svih izvora zemlje«[29].

---

[25] Isto, str. 26.
[26] *Treća internacionala*, »Rad«, 1961, knj. II, str. 357. i 358.
[27] *KPSS o oružanoj sili SSSR-a — zbornik dokumenata*, Moskva, 1956, str. 161—163.
[28] Frunze, *Izabrana dela*, str. 455. i 456.
[29] Isto.

Digitized by Google

»Te nove puteve smo videli i vidimo — ističe Frunze — u proširivanju prakse izgradnje armije teritorijalnim jedinicama milicije«. Razvijanje milicijskog sistema je, dakle, »apsolutno neizbežno... zato što se isključivo kadrovskim vojnim sistemom ne bi mogla stvoriti mnogomilionska armija, koja je neophodna za uspešnu odbranu zemlje«[30].

Na realizaciji ovih stavova, sve do 1924. godine, nije ništa ozbiljnije urađeno. Na to su uticale oscilacije i krizne situacije u odnosima seljačkih masa prema sovjetskoj vlasti, zatim ranija shvatanja o vojnim pitanjima što su se održala u svesti partijskih i vojnih kadrova, kao i verovatni uticaj stavova Trockog, koji je u celom ovom periodu bio na dužnosti narodnog vojnog komesara.

U toku 1923. i 1924. godine preovladalo je shvatanje da su stvoreni osnovni društveni uslovi (unutrašnji i spoljni) za razvijanje isključivo odbrambene vojne doktrine i ubrzano formiranje milicijskih jedinica.[31] Frunze je ovu novu orijentaciju 1925. godine izrazio rečima: »Stimulisanju razvitka i produbljivanju svetskog klasnog proleterskog pokreta SSSR će najviše doprineti izgradnjom sopstvenih socijalističkih društvenih odnosa i razvijanjem vere radničko-seljačkih masa u inostranstvu u miroljubivi karakter svoje politike. Ako bismo počeli da povećavamo kadrovsku armiju, dali bismo neprijateljima najjače oružje, samo bismo im pružili mogućnost da plaše svoje sitnoburžoaske, a možda donekle i proleterske mase pretećim sovjetskim imperijalizmom... Nama ostaje drugi put — proširivanje izgradnje armije na osnovu teritorijalnog milicijskog sistema«[32].

Prema tome, u interpretaciji Lenjinovih shvatanja, posebno o »izvozu revolucije«, neophodno je odvajati iskaze koji se odnose na celu epohu od onih što su vezani za pojedina politička zbivanja, a koja je Lenjin, proveravajući ih u praksi, dalje razvijao i uopštavao, ili ih je kao neadekvatne smelo korigovao i odbacivao.

Ako se neki od Lenjinovih situacijskih stavova apsolutizuje, odnosno ako se uzimaju i ponavljaju pojedine rečenice iz njegovih govora ili članaka iskazane povodom konkretnih političkih zbivanja, to neizbežno dovodi, bez obzira na motive interpretatora, do revizije njegovog učenja.

Svojim celokupnim teorijskim opusom i akciono-političkom delatnošću, posebno od 1920. godine (poljsko-sovjetski rat), Lenjin je teorijski i idejno slomio tendencije »oružanog misionarstva« socijalističke zemlje, kvalifikujući ih kao pseudoradikalni avanturizam, jer one ne samo da ne doprinose već usporavaju i sprečavaju razvoj i pobedu revolucionarnih socijalističkih snaga u drugim zemljama. On je obrazložio temeljna, dugoročna teorijska i idejna načela i ugradio ih u spoljnopolitičku orijentaciju SSSR-a,

[30] Isto.
[31] Godine 1925. u SSSR-u je bilo formirano na osnovu teritorijalnog milicijskog sistema 46 od ukupno 77 divizija (pešadijskih).
[32] Frunze, *Izabrana dela*, str. 459.

Digitized by Google

što je omogućilo opstanak i unutrašnji razvoj te zemlje, a i jačanje društveno-političke uloge radničke klase u kapitalističkom svetu:

— Osnovnu pokretačku snagu socijalističkog preobražaja čine unutrašnje društvene snage u pojedinim zemljama. Zemlja koja je izvela socijalističku revoluciju najviše će pomoći razvoju revolucionarnog radničkog pokreta u drugim zemljama razvojem sopstvenih socijalističkih društvenih odnosa i miroljubivom spoljnopolitičkom orijentacijom — »da joj je strana svaka namera da zauzme bilo čiju teritoriju, potčini sebi bilo koju naciju i uopšte da otpočinje osvajačke avanture« (Lenjin).

— Nasilno usrećivanje drugih naroda — izvozom revolucije oružanim putem snažno kompromituje ideju socijalizma, usporava i remeti razvoj unutrašnjih revolucionarnih procesa, čime daje novu snagu reakciji da održi postojeće stanje. »Kao nesumnjiv, Engels ističe samo jedan, internacionalistički, princip koji on primenjuje na sve tuđe narode, to jest ne samo na kolonijalne: nametati im usrećenje značilo bi podrivati pobedu proletarijata« (Lenjin).

III

1. Lenjinov odnos prema »oružanom misionarstvu« socijalističke zemlje bitno se razlikuje od shvatanja Trockog, pa i u periodu kada je Lenjin ocenio (1918—1920) da revolucionarne snage evropskih zemalja treba podstaći i potpomagati.

Lenjin je bio pristalica »marša na Varšavu« u uslovima kada je Sovjetsku Rusiju napala buržoasko-veleposednička vlada Poljske, podstrekivana i potpomognuta od imperijalističkih sila i kada se sve to zbivalo u vihoru građanskog rata. Međutim, veoma brzo je uvideo nerealnost svojih velikih očekivanja, shvatio da je borba radničkog pokreta evropskih zemalja »oslabila ruku podignutu protiv nas« i da omogućuje opstanak Sovjetskoj Rusiji. Korigovao je svoje ranije stavove, otvoreno ih nazivajući »političkom i strategijskom greškom«.

Trocki, koji je, istina, bio protiv preduzimanja ofanzivnih dejstava na poljskoj teritoriji, isključivo iz vojnostrategijskih razloga, smatrajući da u datom trenutku Crvena armija nije u stanju da ih uspešno okonča, nije nikada odustao od koncepcije da je prodiranje u razvijene kapitalističke zemlje zapadne Evrope primarni zadatak Crvene armije. Za razliku od Lenjina, čiji je osnovni motiv bio podstaći evropski revolucionarni pokret, kako bi se onemogućili agresivni ratovi imperijalističkih sila protiv SSSR-a, Trocki je politiku »permanentne revolucije« obrazlagao unutrašnjim razlozima. U predgovoru svojoj knjizi *Godina 1905* on je 1922. godine pisao da pobednički proletarijat u zaostaloj Rusiji ne samo da mora doći u neprijateljski sukob sa svim grupama buržoazije nego i sa »masama seljaštva, uz čiju je pomoć došao

Digitized by Google

na vlast... u zemlji u kojoj veliku većinu stanovništva čini seljaštvo, moći će da nađe pravo rešenje samo na internacionalnom planu, na areni svetske proleterske revolucije«.

I kada je Lenjin odbacio tezu o neizbežnosti rata između Sovjetske Rusije i kapitalističkog sveta i orijentisao sovjetsku politiku na miroljubivu koegzistenciju i unutrašnju izgradnju socijalizma, Trocki je nastavio da insistira na neophodnosti »pobedonosnog marša revolucije« u Zapadnu Evropu, na stvaranju ofanzivne vojne doktrine, suprotstavljajući se uvođenju teritorijalno-milicijske komponente oružanih snaga, kao neadekvatne za vođenje rata i van sopstvene teritorije, odnosno za vođenje »ofanzivnog revolucionarnog rata« (kako ga je nazivao).

Dakle, Lenjin se »na čitavom frontu suprotstavljao avanturističkim tendencijama, koje kao krajnja konzekvenca proizilaze iz teza Trockog. Jer, zaista, pokušavati da se ratom drugome nametne sopstvena hegemonija u ime socijalističkog društvenog sistema — to je upravo moderni vid bonapartizma«, napisao je E. Kardelj u svom delu *Socijalizam i rat*«[33].

2. Do pred kraj treće decenije Staljin je, uz povremena kolebanja i izvesne nedoslednosti, prihvatao i sprovodio Lenjinovo shvatanje o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji i njegovu odbrambenu vojnostrategijsku orijentaciju SSSR-a. »Svakako je njegova zasluga — ističe Kardelj — što Sovjetski Savez nije podlegao pseudoradikalnim avanturističkim tendencijama, koje bi ga učinile lakim plenom imperijalizma.«[34] Upravo na ovoj liniji uspeo je da u borbi za osvajanje vladajućih pozicija u partiji i vlasti stekne odlučujuće poene u odnosu na Trockog.

Međutim, konstituisanjem i razvijanjem birokratsko-etatističkih društvenih odnosa — ukidanjem početnih oblika samoupravnosti radničke klase u privredi i drugim oblastima društvenog života, podržavljenjem sovjeta, pretvaranjem društveno-političkih organizacija u transmisije relativno osamostaljenog državno-partijskog aparata i prisilnom kolektivizacijom sela — došlo je do kvalitativnih promena u ponašanju SSSR-a u međunarodnim odnosima i u razvoju vojnog sistema i ratne doktrine.

Socijalne suprotnosti i kolebanja, izazvani birokratsko-etatističkom deformacijom socijalističkog razvoja, osobito drastičnim obračunom sa većim delom srednjih seljaka, s jedne strane, a, s druge, pojačana zategnutost i konfrontacije u međunarodnoj zajednici — sve je to prirodno vodilo razvoju vojnog sistema i ratne doktrine koji će, u uslovima birokratsko-etatističkih odnosa, pružiti optimalne mogućnosti odbrane od agresije, a na unutrašnjem planu obezbediti kontrolisanje osnovne društvene protivrečnosti između neposrednih proizvođača grada i sela i birokratizovanih političkih struktura.

Staljin nije izneverio Lenjinove stavove i praksu izgradnje vojnog sistema SSSR-a time što je jačao i razvijao stalnu kadrovsku

[33] E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, BIGZ, 1975, str. 233.
[34] Isto, str. 235.

Digitized by Google

armiju. Naprotiv, to je predstavljalo nužnost, s obzirom na vojno-političku situaciju i vrstu rata. Reviziju Lenjinovih shvatanja izvršio je time što je odbrambeni sistem, zasnivajući ga isključivo na birokratsko-etatističkim principima, suzio i otuđio od radničke klase i radnih slojeva uopšte, onemogućio inicijativu i aktivno delovanje nižih organa vlasti, društveno-političkih organizacija, radnih kolektiva i drugih asocijacija u odbrambenim pripremama, ukinuo teritorijalno-milicijsku komponentu oružanih snaga i zanemario princip nacionalne afirmacije i ravnopravnosti u stvaranju vojnog sistema.

Birokratsko-etatistički odnosi u ekonomskoj, političkoj, vojnoj i duhovnoj sferi SSSR-a imali su određujući i odlučujući uticaj na napuštanje dotadašnje spoljnopolitičke orijentacije i na pristupanje podeli interesnih sfera, zaposedanju oružanim snagama i pripajanju delova ili celih teritorija nekih susednih država i oružanim agresijama, ratovima za strategijsko ispravljanje granica, dakle, prihvata se orijentacija na vojne ekspanzije u cilju poboljšanja geostrategijskih pozicija u odnosu na zapadne zemlje.

Septembra 1939. godine, posle zaključivanja Sporazuma o prijateljstvu i zajedničkim granicama sa Nemačkom, oružane snage SSSR-a su zaposele i pripojile SSSR-u više od polovine poljske teritorije, a nekoliko meseci kasnije i celokupnu teritoriju suverenih država Litvanije, Letonije i Estonije. Oružanom agresijom na Finsku, krajem 1940. do marta 1941. godine, sovjetske jedinice su osvojile oko 40.000 km² finske teritorije, na kojoj je živelo 12% od ukupnog stanovništva. Avgusta 1940. godine Crvena armija je zaposela i priključila SSSR-u severnu Bukovinu i deo Besarabije.

Pristupajući dogmatski oceni društveno-političkog karaktera drugog svetskog rata (šablonski primenjujući Lenjinove stavove i metodološki pristup u ocenjivanju karaktera prvog svetskog rata), Staljin je došao do zaključka da suprotnosti među velikim imperijalističkim silama, imperijalistički rat koji one vode, pružaju realne šanse SSSR-u da ostane van ratnog sukoba. Posle sporazuma o nenapadanju sa Nemačkom i podele interesnih sfera, smatrao je da će se rat među imperijalističkim zemljama sve više rasplamsavati, a time i povećavati bezbednost SSSR-a.

Nedijalektičkom analizom dostignuća vojne misli i prakse Staljin je, takođe, pogrešno procenio vojnotehničke i vojnostrategijske karakteristike oružane borbe, rata u kojem bi se mogao naći SSSR. Zanemario je Lenjinovo i Frunzeovo predviđanje da u eventualnom budućem ratu neće biti ustaljenih linija fronta, da će nestati granice između pozadine i fronta i da priprema za odbrambeni rat treba da obuhvati ne samo oružane snage već ceo narod. Isto tako, odbacio je procene i analize Tuhačevskog o »blickrigu« kao najverovatnijem obliku predstojećeg rata.

Staljinova zamisao odbrane SSSR-a zasnivala se, dakle, uglavnom na iskustvima rovovske vojne prvog svetskog rata — na klasičnim frontalnim borbenim dejstvima i, shodno tome, na po-

Digitized by Google

boljšanju geostrategijskih pozicija posedanjem i okupiranjem oružanim snagama delova ili celih teritorija izvesnog broja susednih zemalja. To je kasnije, u prvim godinama otadžbinskog rata, imalo tragičnih posledica. Ogromni ljudski i materijalni potencijali zemlje ostali su nedovoljno angažovani. Neadekvatnim rasporedom oružanih snaga i primenjenim oblikom oružane borbe, rata, omogućeno je fašističkim osvajačkim armijama da do kraja 1941. godine okupiraju celokupnu teritoriju koju je Crvena armija pre toga zaposela i delove teritorije SSSR-a na kojoj je živelo 40% njegovog ukupnog stanovništva.

Digitized by Google

Jelica Kurjak

SSSR i ostale zemlje „socijalističke zajednice" o nesvrstanosti

I. Neke uvodne napomene

U ovom radu, kao što se iz naslova vidi, biće razmatran odnos SSR-a i zemalja »socijalističke zajednice« prema pokretu i politici nesvrstavanja. Nesumnjivo je da ovako formulisana tema zahteva dublju, širu i sveobuhvatniju analizu nego što rad ovakvog karaktera i obima može pružiti. Stoga će u tekstu biti reči samo o nekim aspektima datog problema, što zahteva i izvesna prethodna objašnjenja:

Prvo, analiza odnosa SSSR-a i zemalja »socijalističke zajednice« prema nesvrstanosti temeljiće se prvenstveno na sovjetskoj teorijskoj i političkoj misli. Ova misao se najčešće podudara sa sovjetskim partijskim i državnim stavovima: u najvećoj meri predstavlja konkretizaciju sovjetske partijske i državne politike u odnosu na pokret i politiku nesvrstanosti. Međutim, često rukovođena pragmatističkim interesima velike sile, sovjetska državna politika prema pokretu nesvrstavanja ponekad odudara od teorijskih stavova.

Drugo, u radu će prevashodno biti analizirani stavovi i ocene SSSR-a, jer se partijski i državni stavovi većine zemalja »socijalističke zajednice« prema pokretu i politici nesvrstavanja podudaraju sa stavovima KPSS i sovjetske teorijske misli.

Digitized by Google

Kako se u okviru zemalja »socijalističke zajednice« jedino stavovi Rumunije prema politici i pokretu nesvrstavanja bitno razlikuju od onih koje zauzimaju ostale članice, to će nešto više biti reči upravo o tim stavovima.

II. Faktori koji opredeljuju odnos SSSR-a i zemalja »socijalističke zajednice« prema nesvrstanosti

U sovjetskoj političkoj teoriji i u političkom odnosu Sovjetskog Saveza prema pokretu i politici nesvrstavanja već dugo godina je uočljiv sledeći trend: na pokret i politiku nesvrstanosti gleda se kao na rezervu »svetskog sistema socijalizma«, s jedne strane, ali se, s druge, isto tako, prihvataju oni principi politike nesvrstanosti koji se podudaraju sa strateškim interesima SSSR-a, kao velike sile, u međunarodnim odnosima.

Odnos SSSR-a i većine zemalja »socijalističke zajednice« prema pokretu i politici nesvrstavanja opredeljuju kako unutrašnji tako i međunarodni faktori. Ovde će biti reči o nekoliko najznačajnijih.

a) Osnovu današnje sovjetske politike prema nesvrstanim zemljama čini globalna sovjetska doktrina o međunarodnim odnosima, afirmisana još u vreme staljinističkog perioda, uz korekcije koje je nametala svakodnevna politika Sovjetskog Saveza prema zemljama u razvoju. Ova doktrina zasnovana je na blokovskom takmičenju, na shematskim političkim osudama kapitalističke prakse u nerazvijenom delu sveta, uz naglašeno isticanje političkog značaja pomoći socijalističkog lagera u oslobađanju nezavisnih zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike od imperijalističkog ekonomskog jarma.

b) Drugi faktor koji utiče na odnos SSSR-a i većine istočnoevropskih socijalističkih zemalja prema politici nesvrstavanja svakako je činjenica da je Sovjetski Savez stvorio čvrst savez zemalja »socijalističke zajednice« kao osnovnu protivtežu drugoj strani, s obzirom na odnos snaga u svetu.

Ovako uspostavljeni »savez« nameće potrebu da se po svaku cenu sačuva njegova kompaktnost i ne dozvoli da bilo koje athezione sile razjedinjavajuće utiču na grupu koja sebe smatra osnovnom polugom borbe protiv imperijalizma, za mir i progres u svetu. U tom kontekstu uloga nesvrstanih zemalja se najčešće svodi samo na dodatnu snagu zemalja »socijalističke zajednice« u njihovoj borbi protiv imperijalizma u svetu.

c) Sovjetski Savez je, u vreme političkog oblikovanja pokreta nesvrstanih, gledao na ovu pojavu u međunarodnim odnosima kao na himeru, kratkotrajnu tvorevinu, skup zemalja čiji je osnovni cilj neučestvovanje u blokovima. Tokom godina, međutim, pokret nesvrstavanja je jačao dobijajući sve veću specifičnu težinu u međunarodnim odnosima.

Imajući na umu ove faktore, moguće je uočiti nekoliko tendencija u odnosu Sovjetskog Saveza prema politici nesvrstanosti.

Digitized by Google

Prva je rezultat nastojanja da se pitanja međunarodne zajednice rešavaju u okviru konfrontacije dva društveno-ekonomska, politička i vojna bloka, što uslovljava rezervisan stav Sovjetskog Saveza prema zemljama sa nesvrstanom spoljnopolitičkom orijentacijom. Postojeća blokovska struktura je tako konstituisana da isključuje bilo koju treću snagu kao značajan faktor međunarodnih odnosa, ma kakve ona imala motive i ciljeve.

Druga je vezana uz stav da se najvažnija pitanja mira i progresa mogu rešavati jedino u okviru zemalja koje čine »svetski socijalistički sistem«, jer iz njega i proizlaze, čime se zatvara mogućnost bilo kojoj drugoj snazi da predstavlja miroljubivi svet. Zbog toga se pokret nesvrstanosti svodi na rezervu zemalja »svetskog sistema socijalizma«, a politika nesvrstanosti se želi potčiniti spoljnopolitičkim interesima zemalja »socijalističke zajednice«. Otuda su za SSSR nesvrstane zemlje prihvatljive samo ako se mogu dovesti u neki, bilo ekonomski, bilo ideološki, bilo politički odnos podređenog partnera, mlađeg saveznika. Zato se smatra da su nesvrstane zemlje pogodnije kao pojedinačni partneri.

Na ovakvoj strateškoj politici se i zasniva odnos SSSR-a prema zemljama u razvoju, od kojih većina pripada pokretu nesvrstanih. U tom smislu su se u sovjetskim teorijskim i publicističkim tekstovima pojavile teze o podeli zemalja u razvoju na grupacije zavisno od klasne strukture tih društava i perspektive njihovog društveno-ekonomskog i političkog preobražaja. Ova podela, kao što će se videti, odražava, u suštini, sovjetsku veću ili manju zainteresovanost kako za pojedine regione tako i za zemlje pojedinačno.

Prema toj podeli zemlje u razvoju svrstane su u tri grupe: prvu grupu čine zemlje u kojima je nacionalna buržoazija kao vladajuća klasa zauzela u osnovi antikolonijalni stav, ali, istovremeno, sprečava prelazak na antikapitalistički put razvoja. Drugoj grupi pripadaju zemlje u kojima, prema sovjetskim shvatanjima, klasna struktura društva nije jasno izdiferencirana, a izbor puta društvenog razvoja još nije jasno definisan. U trećoj grupi su zemlje koje su se opredelile za takozvani nekapitalistički put razvoja. Prema sovjetskom shvatanju, ove zemlje se nalaze u prvoj, demokratskoj fazi društvenog razvoja ka socijalizmu. Zbog toga su i najbliži saveznici »svetskog sistema socijalizma« i međunarodnog radničkog pokreta. Jer, prema toj tezi, zemlje sa nekapitalističkom orijentacijom društvenog razvoja otvaraju ohrabrujuće perspektive da će, u procesu dalje borbe i uz veliku pomoć Sovjetskog Saveza i zemalja »socijalističke zajednice«, krenuti putem socijalističkog preobražaja društva. Ova teza se zasniva na stavu da nekapitalistički put predstavlja prvu etapu preobražaja u pravcu socijalizma.

Treće, polazeći od blokovske podele i konfrontacije, u sovjetskom odnosu prema nesvrstanim zemljama izražena je i težnja da nesvrstane zemlje predstavljaju stalni »drugi ešalon« u mehanizmu sile sa kojom Sovjetski Savez vrši pritisak na drugu stranu.

Digitized by Google

Otuda Sovjetski Savez prihvata ona načela politike nesvrstavanja kao što su borba protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma, borba za mir u svetu, za promenu postojećih ekonomskih odnosa dominacije, koja predstavljaju značajno oružje za sticanje prestiža od strane dve velike sile u pokretu nesvrstanih. Jedan od često upotrebljavanih termina za nesvrstane zemlje — »rezervna armija socijalizma«, koji se pojavio u sovjetskoj političkoj terminologiji početkom sedamdesetih godina, jasno govori o karakteru sovjetskog odnosa prema nesvrstanosti.

Iz navedenih tendencija odnosa SSSR-a prema pokretu i politici nesvrstanosti može se izvesti zaključak da je Sovjetski Savez bio, a malo je verovatno da takav ubuduće neće biti, podozriv prema svakoj ideji, inicijativi, posebno autonomnoj politici, nezavisnoj od njegovog uticaja, a što je vodi grupacija nesvrstanih zemalja. S obzirom na ideološko-političku suštinu »socijalističke zajednice" i principe odnosa na kojima ona počiva, većina zemalja ove grupacije, izuzev Rumunije, ima gotovo istovetan odnos prema pokretu i politici nesvrstavanja.

III. Evolucija shvatanja

U periodu do šezdesetih godina zvanična sovjetska politička misao nije priznavala progresivni karakter nacionalnih pokreta u zemljama Azije, Afrike i Latinske Amerike. Jedino priznata transmisija politike KPSS, odnosno Sovjetskog Saveza, prema kolonijama i novooslobođenim zemljama bile su komunističke partije. Dugi niz godina komunističke partije su usmeravane na politički nepomirljivu liniju prema nacionalnim, antikolonijalnim snagama. Ovom politikom, čiji su recidivi i tragovi primetni i danas, mnoge partije su stavljene na margine političkih zbivanja u ovim zemljama.

Tek na XX kongresu KPSS počinje da se zauzima nešto fleksibilniji stav prema borbi narodâ za nacionalno oslobođenje. Na tom kongresu je rečeno da su »snage mira znatno pojačane pojavom na svetskoj pozornici grupe miroljubivih evropskih i azijskih država, koje su proklamovale neučestvovanje u vojnim blokovima kao načelo svoje spoljne politike. Posledica ovoga bila je da je u svetu stvorena »prostrana zona mira« koja obuhvata države Evrope i Azije — socijalističke i nesocijalističke — i zahvata više od polovine svetskog stanovništva«[1]. I pored toga što je uočeno da su se na svetskoj pozornici pojavile »nove sange«, već u ovom periodu počinju da se izjednačavaju borba i težnje novooslobođenih zemalja sa akcijama socijalističkih zemalja okupljenih u vojnoblokovskoj organizaciji Varšavskog ugovora. Time je, u stvari, već na prvim koracima stvaranja jedne samostalne politike i

[1] Rezolucija XX kongresa KPSS o izveštaju CK KPSS, Dokumentacioni bilten, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1956, str. 54.

Digitized by Google

organizovanijeg delovanja novooslobođenih zemalja u međunarodnim odnosima, sovjetska politička misao suzila suštinu borbe zemalja za sopstveno oslobođenje od bilo kakvih oblika zavisnosti. Tako je već na XXII kongresu KPSS rečeno da se ove zemlje »često nazivaju neutralnima«, ali je podvučeno da »novooslobođene zemlje ne mogu biti neutralne kada je reč o bitnim pitanjima savremenosti — pitanju rata i mira«[2].

Nesumnjivo je da ovakvo polazno tumačenje politike nesvrstavanja veoma sužava njene okvire, jer, ukoliko se politika nesvrstanosti svede samo na borbu za mir a protiv rata, onda se ona svodi na manje značajan segment međunarodnih odnosa, na dopunu onim snagama koje se, po svojoj suštini, bore za mir: a to su socijalističke zemlje. Međutim, poznato je da se društvena i istorijska uloga politike i pokreta nesvrstanosti ne ograničava samo na pomenuti kompleks svetskih problema, već da je »svojom borbom za nezavisnost i ravnopravnost naroda u međunarodnim odnosima, za njihovu bezbednost i mir, za miroljubivu koegzistenciju među narodima i njihovu aktivnu međusobnu saradnju, na osnovama ravnopravnosti i ravnopravne odgovornosti, pokret nesvrstavanja duboko angažovan u svim oblastima međunarodnih odnosa«[3].

Snažna antikolonijalna i antiimperijalistička komponenta pokreta u fazi njegovog nastajanja nije se sukobljavala sa interesima Sovjetskog Saveza. Štaviše, bila je element pritiska na drugu stranu, SAD i Zapad. Sve veća afirmacija pokreta i politike nesvrstavanja u međunarodnim odnosima uticala je i na veće interesovanje SSSR-a za zbivanja u ovom pokretu. Krajem šezdesetih godina objavljuju se članci u kojima se govori o »*progresivnom bloku demokratskih snaga u novooslobođenim zemljama*«, kao o »klasnom nosiocu preobražaja ka socijalizmu, koji čini, pre svega, radnička klasa«[4]. Međutim, tada se o radničkoj klasi u klasičnom smislu značenja ovog termina u tim zemljama nije moglo ni govoriti, a pogotovo ne o radničkoj klasi kao nosiocu socijalističkih društvenih preobražaja. Sovjetska politička misao je već tada počela, a kasnije sve intenzivnije i otvorenije nastavila, da svaki kvalitativni društveni preobražaj vezuje za proces njegovog pretvaranja u socijalističku revoluciju. Sa takvih pozicija aktivnost Sovjetskog Saveza i KPSS bila je sve više usmerena ka širenju ideološkog i političkog uticaja na zemlje u razvoju, koje su, prema sovjetskim procenama, krenule putem socijalističkog razvoja.

U tom smislu je i moguće tumačiti stav da »zajedništvo interesa svetskog sistema socijalizma i nacionalnooslobodilačkih pokreta objektivno čini osnovu tesne saradnje socijalističkih ze-

[2] *XXII s'ezd KPSS, Materialy*, tom I, »Politizdat«, Maskva, 1961, str. 37.

[3] Međunarodna naučna konferencija »Snage i putevi rata i mira«, referat E. Kardelja, »Politika«, 17. septembar 1975.

[4] *Mirovoj socializm i razvivajuščiesja strany*, Akademija nauk SSSR, »Mysl'«, Moskva, 1969, str. 7.

Digitized by Google

malja i zemalja u razvoju. Danas su se borba svetskog sistema socijalizma, međunarodni komunistički i radnički pokret, nacionalnooslobodilačka borba naroda bivših kolonija ili polukolonija slili u jedinstvenu moćnu revolucionarnu bujicu usmerenu protiv imperijalizma, za izgradnju novog života«[5]. Navedeni stav upućuje na zaključak da se borba svih progresivnih snaga izjednačava sa vitalnim interesima zemalja »svetskog socijalističkog sistema«. U takvom odnosu ostaje veoma malo prostora za samostalno delovanje neke ideologije, pokreta ili pojedinih zemalja u međunarodnim odnosima.

Osim toga, tokom šezdesetih godina Sovjetski Savez je bio zaokupljen odnosom sa drugom supersilom, s jedne strane, dok se pokret nesvrstanih u ovom periodu nalazio u fazi jasnijeg definisanja svoje pozicije u međunarodnim odnosima, s druge. Ovi momenti su značajno uticali na odnos SSSR-a i KPSS prema pokretu i politici nesvrstavanja.

U političkim dokumentima, pa čak i u publicistici Sovjetskog Saveza, dugo je izbegavan sâm termin nesvrstavanje, dokumenti sa konferencija nesvrstanih nisu objavljivani, a vrlo malo je pisano i o konkretnim akcijama nesvrstanih zemalja i pokreta u celini.

U meri u kojoj je jačao pokret nesvrstavanja i postajao sve uticajnija snaga u međunarodnoj zajednici, zemlje socijalističkog lagera su ga u sve većoj meri poštovale, ali je suštinska rezerva prema njemu ostajala. Najviši državni rukovodioci Sovjetskog Saveza i nekih zemalja »socijalističke zajednice« redovno su slali pozdrave u kojima je izražavana podrška konferencijama šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, ali je stvarni odnos zemalja »socijalističke zajednice« i SSSR-a prema pokretu i politici nesvrstanosti i dalje ostajao u granicama uvažavanja progresivnog karaktera borbe novooslobođenih zemalja.

Teza — da nesvrstane zemlje čine *»rezervu svetskog sistema socijalizma«* pojavila se već u vreme Prve konferencije nesvrstanih 1961. godine. Dosledno tome, ona je tokom godina prerasla u tezu o takozvanom *prirodnom savezništvu nesvrstanih* sa zemljama takozvanog svetskog sistema socijalizma.

Počev od 1971. godine, u ugovorima koje Sovjetski Savez sklapa sa nekim nesvrstanim zemljama ističe se pozitivna uloga pokreta nesvrstavanja u svetu. Odnos Sovjetskog Saveza prema nesvrstanosti može se okarakterisati kao fleksibilniji. Na to su uticali sledeći momenti: prvo, broj nesvrstanih zemalja znatno se povećao, a time i njihov značaj i uticaj na rešavanje pitanja od interesa za međunarodnu zajednicu u celini. Drugo, proces popuštanja međunarodne zategnutosti i priznanje *statusa quo* kao polazne tačke za dalji razvoj odnosa između blokova. Treće, proces otvaranja NR Kine prema svetu, naročito prema nesvrstanim zemljama i prema SAD, otkrio je njene aspiracije za sticanjem povoljnije pozicije u međunarodnim odnosima. Ako se ima

[5] Isto, str. 25.

Digitized by Google

na umu da je NR Kina svoje odnose sa nesvrstanim zemljama počela da razvija pružanjem raznih vidova materijalne pomoći nedovoljno razvijenim zemljama, odnose ideološki zasnovane na tvrdnji o istovetnim ciljevima sa trećim svetom, kojem i sama Kina pripada, onda je razumljivo što je to uslovilo veću zainteresovanost Sovjetskog Saveza za zemlje u razvoju, a isto tako i fleksibilniji odnos prema nesvrstanim zemljama. Međutim, stavovi prema politici nesvrstavanja u ovom periodu nisu se suštinski menjali, sem što se govori o širem krugu osnovnih načela na kojima se politika nesvrstanosti temelji.

U ovom periodu su zauzimani i stavovi kojima se daje podrška borbi nesvrstanih zemalja za uspostavljanje pravednijih političkih i ekonomskih odnosa u svetu. Ta podrška se najčešće izražava na sledeći način: »Današnji sistem međunarodnih odnosa ne može biti životno opravdan ukoliko sadrži ekonomsku neravnopravnost, ako njegova suština, kao i ranije, ostane ekonomski pritisak. Zbog toga Sovjetski Savez, druge socijalističke zemlje, sve progresivne snage sveta, jedan od svojih najvažnijih zadataka u međunarodnoj oblasti vide u stvaranju i razvijanju novih odnosa u sferi ekonomskih veza država sa različitim društvenim sistemom. Ukidanje elemenata neravnopravnosti u oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa otkloniće jedan od izvora konflikata među državama i narodima, stvoriće strukturu savremenog sveta koju će odlikovati stabilnost.«[6]

Snaga pokreta i politike nesvrstavanja, njegov uticaj na međunarodna zbivanja i ugled u svetskoj zajednici počinju sve više da utiču na sovjetske stavove prema nesvrstanosti — uvažavaju se i neke akcije pokreta o kojima se ranije nije govorilo. Međutim, postojanje samog pokreta se dovodi u strogu zavisnost od »postojanja zemalja socijalizma, koje stoje nasuprot imperijalizmu i koje ga obuzdavaju«[7]. Osim toga, glavni izvor snage povećanog uticaja mladih nezavisnih zemalja objašnjava se »razvojem svestranih odnosa sa Sovjetskim Savezom i »socijalističkom zajednicom« u celini, koji raspolaže i vojnom i ekonomskom moći i na strani je nacionalnooslobodilačkih pokreta mladih država u njihovoj borbi protiv imperijalizma, neokolonijalizma, za socijalni progres«.[8]

Na XXV kongresu KPSS prvi put je upotrebljen termin pokret nesvrstanosti, i to samo uzgred, u izveštaju CK KPSS, ali ne i u uvodnom delu izveštaja koji je L. I. Brežnjev pročitao na kongresu. Od pomenutog kongresa stavovi Sovjetskog Saveza i KPSS prema pokretu i politici nesvrstavanja sadrže i neke nove elemente: sve češće se ističe značaj nesvrstanih zemalja u borbi za mir u svetu i uspostavljanje ravnopravnijih ekonomskih i po-

[6] N. Kopčenko, *Vnešnaja politika socializma i perestrojka meždunarodnyh otnošenij*, »Meždunarodnaja žizn'«, br. 3/1975, str. 13.

[7] *Mirovoj socializm i razvivajuščiesja strany*, cit. izd.

[8] Uvodni članak R. A. Tuzmuhamedova u zborniku *Dviženie neprisoedinenija v dokumentah i materialah*, »Nauka«, Moskva, 1975, str. 23.

Digitized by Google 1993

litičkih odnosa. Ali u prvi plan se i dalje stavlja antiimperijalistički karakter politike nesvrstanosti, čime se otvara prostor za isticanje teze o potrebi jedinstvenog nastupanja nesvrstanih zemalja i zemalja »socijalističke zajednice« protiv imperijalizma.

Značajan uticaj na stavove KPSS i SSSR-a imala je Konferencija komunističkih i radničkih partija, održana 1976. godine u Berlinu.

Evropska konferencija komunističkih i radničkih partija pozitivno je ocenila pokret nesvrstavanja. U završnom dokumentu ove konferencije se kaže: »Pokret nesvrstanih država, u kojem učestvuje većina zemalja u razvoju, danas je jedan od najvažnijih faktora svetske politike. On daje aktivan doprinos borbi za mir, bezbednost, popuštanje zategnutosti i ravnopravnu saradnju, za stvaranje pravednog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma i svih formi dominacije i eksploatacije.«[9]

Gotovo iste elemente politike nesvrstanosti, sadržane u završnom dokumentu Berlinske konferencije, naveo je i L. I. Brežnjev u svom govoru na plenumu CK KPSS, oktobra 1976. godine. Međutim, ostaci starih ocena, sa lagerskog stanovišta, o pokretu nesvrstavanja još su primetni, naročito u ponuđenoj platformi o razvijanju odnosa i saradnje SSSR-a i zemalja »socijalističke zajednice« sa zemljama pokreta nesvrstanih, kao i u stavu prema ciljevima za koje se ovaj pokret zalaže. Više nego ranije, ističe se potreba jedinstva zemalja u razvoju i progresivnih snaga pokreta nesvrstanih sa »svetskim socijalističkim sistemom« u borbi protiv imperijalizma, za mir u svetu.

Od XXV kongresa KPSS sve češće i otvorenije se ističe potreba zajedničkog nastupanja nesvrstanih zemalja sa »socijalističkom zajednicom« u borbi protiv imperijalizma, čime počinje da se razvija teza o »prirodnom savezništvu« »socijalističke zajednice« i nesvrstanih zemalja.

Političku i materijalnu osnovu »prirodnog savezništva« bi trebalo da čini sve duži lanac nesvrstanih zemalja. Potrebe niza nesvrstanih zemalja da konsoliduju novostečenu nezavisnost, pritisci od strane SAD ili bivših kolonijalnih sila, opasnost od agresije i destabilizacije usmeravali su neke od ovih zemalja na traženje vojne pomoći, materijalne i političke podrške od Sovjetskog Saveza. Učestvujući u izgradnji oružanih snaga u nizu nesvrstanih zemalja, isporukama vojnog materijala, obukom vojnih kadrova i upućivanjem vojnih stručnjaka, Sovjetski Savez je, angažovanjem svih državno-partijskih i blokovskih struktura, nastojao da svoje prisustvo u ovim nesvrstanim zemljama učini trajnim.

Sporovi među pojedinim nesvrstanim zemljama, pojava hegemonističkih ambicija i teritorijalnih aspiracija nekih nesvrstanih zemalja prema susedima takođe su proširili prostor za nastupanje velikih sila. Otuda se ističe da je »poseban značaj za pribli-

[9] *Berlinska konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1976, str. 64.

Digitized by Google

žavanje nesvrstanih zemalja »socijalističkoj zajednici«, kao i za »jačanje autoriteta i pozitivnih tendencija u pokretu, imalo učlanjenje Kube, a kasnije i takvih zemalja kao što su SR Vijetnam, NDR Koreja, NR Angola i Mozambik, koji imaju posebne zasluge u borbi protiv imperijalizma i kolonijalizma«[10]. Kao najčvršća spona ovog »prirodnog savezništva« i dalje se ističe zajednička »borba protiv imperijalizma, kolonijalizma i agresije«.[11] Na taj način se suština pokreta i politike nesvrstanosti i dalje svodi na antiimperijalističku orijentaciju. Na osnovu takvog shvatanja pokreta nesvrstanosti izvlače se zaključci da je »saradnja između Sovjetskog Saveza i većine nesvrstanih zemalja potpomognuta njihovim podudarnim ili sličnim pogledima o nizu međunarodnih problema«. Prema ovom shvatanju, to proizlazi iz »činjenice da se pokret nesvrstavanja pojavio zahvaljujući postojanju i jačanju svetskog socijalističkog sistema, i da je rukovođen principima miroljubive koegzistencije. To ga stavlja u najužu prirodnu povezanost sa socijalističkim zemljama«[12].

Prema sovjetskom mišljenju, nesvrstane zemlje i zemlje »svetskog sistema socijalizma« imaju podudarne stavove o sledećim pitanjima: »razoružanju, jačanju politike popuštanja zategnutosti u svetu, posle koje može da usledi vojno popuštanje zategnutosti, kao i o borbi za ukidanje ostataka kolonijalističke i imperijalističke vladavine, s ciljem da se obezbedi poštovanje principa miroljubive koegzistencije i preraspodela međunarodnih ekonomskih odnosa«[13].

Ovakav odnos prema nesvrstanosti zasniva se na dobro poznatom sovjetskom stavu da »za socijalističke zemlje ne može biti nesvrstavanja u borbi između socijalizma i kapitalizma u svetu«, i da između socijalističkih država »ne važe principi nesvrstavanja, već su za njih obavezni principi socijalističkog internacionalizma, koji regulišu odnose među socijalističkim državama«[14].

Polazeći od principâ na kojima treba da se zasnivaju odnosi između socijalističkih i nesvrstanih zemalja, u sovjetskim publikacijama, kao i u štampi većine zemalja »socijalističke zajednice«, posle skupa nesvrstanih u Havani, 1979. godine, izražavana je »bojazan« od navodnog »skretanja pokreta nesvrstanih sa njegovih osnovnih principa: borbe protiv blokova«[15]. Tada je takođe rečeno da »neko treći« pokušava da »udalji pokret od njegove prvenstvene uloge — zaštite većine, i da se njegova politika preori-

[10] Anton Hristov, Bočo Bočev, *Politika nesvrstavanja u savremenom međunarodnom životu*, »Novoe vremja«, br 9/1977, str. 14.

[11] *Perspektive nesvrstanih i ćorsokak »ekvidistance«*, »Novoe vremja«, 30. jul 1979, prema biltenu »Svet nesvrstanih«, 9. avgust 1979.

[12] A. Hristov, B. Bočev, isto, str. 15.

[13] *Perspektive nesvrstanih i ćorsokak »ekvidistance«*, cit. izd., str. 32.

[14] Uvodni članak A. Tuzmuhamedova u zborniku *Dviženie neprisoedinenija v dokumentah i materialah*, cit. izd., str. 27.

[15] A. Maslenikov, *Na antiimperialističeskoj osnove*, »Pravda«, 4. oktobar 1979, str. 4.

Digitized by Google

jentiše tako da ona ne bude usmerena protiv imperijalizma, već na udaljavanje od sveta socijalizma i sveta antiimperijalističke borbe«. Zbog toga što, navodno, postoje takve tendencije u pokretu, a naročito što potiču od nekog trećeg, posle Havane je istaknuto da je »važan faktor stvarne odlučnosti pokreta antiimperijalistička platforma stvorena u Havani koja odgovara dugoročnim interesima nesvrstanih zemalja«[16]. »Protivnici nesvrstavanja«, kako se najčešće naglašava, »pokušali su u Havani da razbiju pokret, ali su bili osuđeni na neuspeh.« Zbog čega? Prema ovom shvatanju, protivnici nesvrstavanja su »izgubili iz vida činjenicu da su, uprkos politici imperijalizma i pojedinim nesuglasicama koje postoje među učesnicima pokreta nesvrstavanja, svi oni udruženi u pokretu koji ne stagnira, već sve vreme jača i narasta. Reč je o tome da je pokret nesvrstavanja — pokret protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma, rasizma i aparthejda. Konferencija u Havani je još jednom veoma rečito to potvrdila«[17].

Ocenjujući na ovaj način pokret i politiku nesvrstavanja, sovjetska misao nastoji da svede suštinu i ciljeve politike i pokreta nesvrstavanja na suštinu i ciljeve sopstvene strategije u međunarodnim odnosima, naročito spram druge velike sile.

Većina zemalja »socijalističke zajednice« zauzimala je gotovo identične stavove o ulozi, karakteru i perspektivama pokreta i politike nesvrstavanja posle Konferencije nesvrstanih u Havani. Najčešće je isticano da je Konferencija u Havani »nova važna etapa u borbi za učvršćenje rukovodećeg principa pokreta — odbacivanje imperijalističkih pokušaja i jedinstvo ciljeva pokreta sa borbom zemalja socijalističke zajednice, njihovog prirodnog saveznika«[18].

Na drugoj strani, u sovjetskim publikacijama i govorima najviših partijskih i državnih rukovodilaca sve češće se ističe pozitivna uloga pokreta nesvrstanih, njegov značaj u borbi za popuštanje međunarodne zategnutosti i razoružanje, kao i za uspostavljanje pravednijih ekonomskih i političkih odnosa u svetu. Takav stav bi mogao navesti na zaključak da je Sovjetski Savez spreman da uvaži širi krug izvornih principa politike nesvrstanosti, kao i probleme, zahteve i ciljeve pokreta u celini. Međutim, suština ovakvih izjava i pisanja je najčešće u funkciji globalne sovjetske strategije odnosa prema zemljama u razvoju, u funkciji političkog, ekonomskog, ideološkog i vojnog približavanja i uključivanja ovih zemalja u opšti front borbe zemalja »svetskog sistema socijalizma« protiv imperijalizma. Zbog toga se, i pored isticanja pozitivne uloge pokreta nesvrstanih u svetu, uvek na prvo mesto

[16] Isto.

[17] Vasilij Kudravcev, *Imperativ našego vremeni*, »Izvestija«, 12. septembar 1979, str. 3.

[18] »Otečestven front« o nesvrstanosti, Tanjug, 27. septembar 1979, prema biltenu »Svet nesvrstanih«, 27. oktobar 1979, str. 35.

Digitized by Google

stavlja »zajednička akcija sa zemljama socijalističke zajednice u prilog miru«[19].

Iz teze o nužnosti zajedničkog istupanja nesvrstanih zemalja sa zemljama »socijalističke zajednice« proizišla je i kritika koncepcije takozvanog ravnomernog odstojanja od vojno-političkih blokova. U kritici ovakve koncepcije se ističe da »Zapad želi da ovaj pokret (nesvrstanosti — J. K.) liši, pre svega, njegove antiimperijalističke oštrice i... da ga dovede u sukob sa socijalističkim zemljama. Zbog toga imperijalisti i maoisti podržavaju, ili ubacuju u pokret koncepciju »jednakog odstojanja« od imperijalističkih i socijalističkih zemalja. Ova koncepcija polazi od najjednostavnije logike počinioca dela: ono što ne ukradem ja, ukrašće neko drugi«[20].

Pošto se ocenjuje da teoriju »jednakog odstojanja« zastupaju »oni koji, navodno, žele da sačuvaju čistotu pokreta nesvrstanosti« i udalje »prijateljske socijalističke zemlje od pokreta«, ističe se da je »koncepcija »ekvidistance« zlonamerna zbog toga što se zasniva na lažnim, veštačkim tumačenjima, umesto na objektivnoj naučnoj analizi svrstanosti snaga u svetu«[21]. Time se, u suštini, želi podvući da nesvrstani moraju voditi računa o tome ko im je prijatelj, a ko neprijatelj. U tom smislu se naglašava da »svođenje svetske politike na suparništvo« između »velikih sila« u borbi za sfere uticaja znači zatvaranje očiju pred borbom između dva suprotna društvena sistema. »Pošto je svet podeljen na dva neprijateljska tabora«, za zemlje pokreta nesvrstanih ne bi, prema ovom shvatanju, »trebalo da bude dileme u pogledu izbora saveznika«. Jer »teorija« »ekvidistance«, suprotstavljajući nesvrstane zemlje socijalističkom svetu, u stvari ih ostavlja da se same suoče sa imperijalizmom, lišava ih čvrstog oslonca koji im pruža solidarnost drugih antiimperijalističkih snaga. Mnoge nesvrstane zemlje imaju drukčiji pristup ovom problemu.«[22] Nema sumnje da su takve kritike na indirektan način upućene onim snagama u pokretu nesvrstanih koje se zalažu za dalji razvoj pokreta na njegovim izvornim principima.

Uoči konferencije ministara nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju u sovjetskoj dnevnoj štampi pojavile su se ocene o tome da »imperijalisti pokušavaju da podvrgnu reviziji antiimperijalističku usmerenost pokreta«, da nesvrstanim zemljama »neko nameće« svakojake koncepcije: o podjednakom odstojanju od blokova i »protivakciji blokovskoj politici«, te da, »štaviše, neko pokušava pokretu da pridaje antisocijalistički i antisovjetski ka-

[19] Referat B. N. Ponomarjova na međunarodnoj konferenciji »Sovremennaja bor'ba rabočego dviženija i nacional'noosvoboditel'nogo dviženija protiv imperializma, za social'nyj progress«, »Pravda«, 21. oktobar 1980, str. 4.

[20] Emil Polak, *Uoči Šeste konferencije nesvrstanih u Havani*, »Novo slovo«, Bratislava, 16. avgust 1979, str. 3.

[21] *Perspektive nesvrstanih i ćorsokak »ekvidistance«*, cit. izd., str. 9.

[22] Isto, str. 10.

Digitized by Google

rakter«[23]. U sklopu izražene bojazni da pokret, navodno, ne skrene sa svojih pozicija, upućena je i kritika na ponašanje pokreta. U tom smislu je rečeno da se pokret bavi »kardinalnim«, ali ne i »posebnim pitanjima«. Konkretno se misli na sledeće: »u poslednje vreme pokretu nesvrstanih pokušavaju da nametnu takozvano avganistansko pitanje. Nije se odustalo ni od pokušaja preispitivanja odluka Konferencije u Havani«[24]. U osnovi ovih najnovijih sovjetskih stavova je suština njihovog odnosa prema pokretu i politici nesvrstavanja: pokret je, kao što se često ističe, značajan faktor međunarodnih odnosa i progresivna snaga u svetu, a time i prihvatljiviji kao partner za zajedničko nastupanje, samo utoliko je udaljeniji od snaga imperijalizma, a bliži »prijateljima«, snagama »svetskog sistema socijalizma«. U tom smislu je i L. I. Brežnjev govorio o nesvrstanosti u svom referatu na XXVI kongresu KPSS, 23. februara 1981. godine. Naglasio je da je pokret nesvrstanih »važan činilac međunarodnih odnosa«, i da je snaga pokreta u njegovoj »usmerenosti protiv imperijalizma, kolonijalizma, protiv rata i agresije«. Prema zvaničnom stavu KPSS, »ključ daljeg jačanja uloge pokreta nesvrstanih u svetskoj politici je u njegovoj odanosti sopstvenim fundamentalnim principima«[25]. Najverovatnije se misli na one principe politike nesvrstavanja koji, po shvatanjima KPSS i većine partija zemalja »socijalističke zajednice«, čine osnovu pokreta i politike nesvrstavanja.

Za razliku od sovjetskih stavova o pokretu i politici nesvrstavanja, kao i stavova većine zemalja »socijalističke zajednice«, KP Rumunije je imala u osnovi drukčiji odnos prema nesvrstanosti.

Rumunija je uvek isticala istorijsku ulogu pokreta nesvrstanih u borbi za oslobođenje naroda od dominacije svih vrsta, u borbi za mir u svetu, »za snažno afirmisanje principa potpune jednakosti, poštovanja nezavisnosti i nacionalnog suvereniteta, nemešanja u unutrašnje poslove, odricanja od sile i pretnje silom, kao i za ravnopravnu, obostrano korisnu saradnju«[26]. Ovakav odnos prema pokretu i politici nesvrstavanja bio je naročito naglašen otkako je Rumunija počela da prisustvuje konferencijama nesvrstanih kao posmatrač (1975. godine sastanku ministara nesvrstanih u Limi). Rumunija prihvata izvorne principe pokreta nesvrstanih kao načela na kojima se mogu uspostaviti pravedniji ekonomski i politički odnosi u savremenom svetu.

Shvatajući pokret nesvrstanih kao alternativu razvoju savremenog sveta, Rumunija često ističe da su neprihvatljivi pokušaji mešanja i potčinjavanja nesvrstanih zemalja. S druge strane, naglašava da opasnosti po sam pokret i politiku nesvrstavanja potiču

[23] *Dvadeset godina nesvrstavanja*, »Pravda«, 8. decembar 1981, str. 4.

[24] Isto.

[25] Referat L. I. Brežnjeva na XXVI kongresu KPSS, »Pravda«, 23. februar 1981, str. 2.

[26] *Uoči konferencije nesvrstanih u Havani*, »Skantea«, 25. avgust 1979, prema biltenu »Svet nesvrstanih«, 20. septembar 1979, str. 37.

Digitized by Google

i iz samog pokreta, ali da on ima snage i mogućnosti da ih sâm prevaziđe. U tom smislu, prvi sekretar KP Rumunije ističe da Rumunija »smatra da je u sadašnjim međunarodnim uslovima potrebno učiniti sve za očuvanje i učvršćenje jedinstva pokreta nesvrstanih zemalja, kako bi aktivnost tog pokreta, aktivnost država u okviru njega, bila usmerena upravo ka popuštanju zategnutosti, saradnji i miru, isključivanju sile i pretnje silom iz međunarodnog života. Možda više nego u prošlosti, pokret nesvrstanih zemalja treba da u prvi plan stavi učvršćivanje i jačanje nezavisnosti država«[27]. Zbog toga se predstavnik KP Rumunije na Konferenciji komunističkih i radničkih partija i nacionalnooslobodilačkih pokreta, održanoj u Berlinu oktobra 1980. godine, zalagao za načela »ravnopravnosti, suvereniteta, nemešanja u unutrašnje poslove drugih«.

Jedno od najvažnijih pitanja savremenog sveta za čije su razrešavanje nesvrstane zemlje životno zainteresovane jeste uspostavljanje pravednijih ekonomskih odnosa u svetu. Pragmatizam sovjetskih ideoloških i političkih ciljeva naročito dolazi do izražaja u vezi s ovim pitanjem — uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Istorijska neminovnost uspostavljanja ravnopravnih ekonomskih odnosa dugo je u Sovjetskom Savezu i zemljama »socijalističke zajednice« predstavljala sporedan delokrug interesovanja i delovanja. Razloge ovakvom stavu treba tražiti u za Sovjetski Savez neprihvatljivoj činjenici ekonomske ravnopravnosti sveta kapitalizma i sveta socijalizma. U sklopu ovakvog stava najčešće se ističe da SSSR i ostale socijalističke zemlje ne mogu snositi odgovornost za pljačku zemalja u razvoju od strane bivših kolonizatora i sadašnjih neokolonizatora. Ovakav odnos se zasniva na sovjetskom stavu prema zemljama u razvoju i nesvrstanosti. Naime, ukoliko je osnova odnosa sadržana u stavu da nesvrstane zemlje imaju »proverene« prijatelje u zemljama »svetskog socijalističkog sistema«, onda je, prema njihovom shvatanju, prirodno da socijalističke zemlje ne mogu biti odgovorne za siromaštvo zemalja u razvoju. Iz kritike koncepcije »ekvidistance« proizašla je i sovjetska kritika »koncepcije »podjednake odgovornosti« kapitalizma i socijalizma za političku i vojnu zategnutost u svetu, za zaostalost i sadašnje teškoće zemalja u razvoju«[28]. Zbog toga »što kolonijalizam ne želi da plati račun, on pokušava da zemlje u razvoju navede na pomisao da su za njihove nevolje odgovorne sve razvijene zemlje, sve »bogate« nacije, uključujući, naravno, i socijalističke zemlje«[29]. Međutim, ovde je očigledno u pitanju zamena teza: jer jedno je odgovornost za uzroke koji su doveli do postojećeg stanja u svetu, a drugo — istorijska potreba i nužnost da se neravnopravnost otkloni uspostavljanjem ravnopravnih odnosa između bogatih i siromašnih zemalja.

---

[27] Intervju N. Čaušeskua NIN-u, 1. april 1979, str. 24.

[28] *Perspektive nesvrstanih i ćorsokak »ekvidistance«*, cit. izd., str. 35.

[29] Isto.

Digitized by Google 1999

U sovjetskoj štampi je, iz razloga neslaganja sa suštinom zahteva za uspostavljanjem pravednih ekonomskih odnosa, termin novi međunarodni ekonomski poredak dugo upotrebljavan u navodnicama. Međutim, kada su ideje i inicijative za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka naišle na najširu podršku zemalja u razvoju i nesvrstanih zemalja, pa i jednog broja razvijenih kapitalističkih zemalja, stav Sovjetskog Saveza postaje elastičniji. Ovakav odnos je dobrim delom motivisan strahom da se negiranjem ovih inicijativa i odbojnim stavom ne ispusti uvek očekivana mogućnost prodora sovjetskog uticaja u pojedine zemlje i regione, odnosno da se ne ugroze interesi Sovjetskog Saveza u pojedinim zemljama u razvoju. U tom smislu je bilo tekstova u kojima su iznošena stanovišta da »današnji sistem međunarodnih odnosa ne može biti prihvaćen ukoliko on u sebi sadrži ekonomsku neravnopravnost... Odbacivanjem elemenata neravnopravnosti u oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa ukloniće se jedan od izvora konflikata među državama i stvoriće se struktura savremenog sveta koju će odlikovati stabilnost«[30].

Pristup Sovjetskog Saveza novom međunarodnom ekonomskom poretku u prvom redu podrazumeva održavanje i realizaciju osnovnih ciljeva sovjetske politike prema zemljama u razvoju. Među tim ciljevima dominira težnja da se pojedine nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju (koje se nisu opredelile za nesvrstanu spoljnu politiku) više ekonomski i politički vežu za Sovjetski Savez i zemlje »socijalističke zajednice«. Veze sa zemljama takozvanog trećeg sveta i akcije s ciljem sve većeg zbližavanja sa njima najčešće se ostvaruju na tri načina: prvo, pružanjem podrške ekonomskom osamostaljivanju pojedinih zemalja od industrijskog Zapada, čime se oslobađa prostor za prodor sopstvenih interesa; drugo, davanjem podrške pojedinim zemljama u razvoju koje su stekle nacionalnu nezavisnost u svom nastojanju da krenu »nekapitalističkim putem« razvoja; naime, očekuje se da će na taj način doći do većeg zbližavanja tih zemalja sa SSSR-om i zemljama »socijalističke zajednice«; treće, nastojanjem da se usmeri tok društvenih, ekonomskih i političkih kretanja u pojedinim nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju ka osnovama »modela« »svetskog sistema socijalizma«. U tom stavu prepoznatljivi su interesi prve zemlje socijalizma. Osnovna teza od koje se, pri tom, polazi jeste da »narodi trećeg sveta postaju sve više svesni činjenice da samo socijalističke zemlje iskreno pružaju pomoć njihovim zemljama«[31].

U tom sklopu se ističe da je »pomoć socijalističke zajednice zemljama u razvoju izraz novog, socijalističkog tipa međunarodnih odnosa, veoma razvijenog osećanja međunarodne jednakosti

[30] N. Kopčenko, *Vnešnaja politika socializma i perestrojka meždunarodnyh otnošenij*, cit. izd., str. 13.

[31] E. Obmunskij, G. Prohorov, *Vzaimootnošenija socialističeskih stran i razvivajuščiesja strany: principi i praktika*, »Mysl'«, Moskva, 1975, str. 91.

Digitized by Google

i solidarnosti koje odlikuje samo svet socijalizma«[32]. U ovom stavu prepoznajemo tezu o potrebi uspostavljanja »prirodnog savezništva« između nesvrstanih zemalja i zemalja »svetskog sistema socijalizma«. Zbog toga se i naglašava da »celokupna logika pokreta nesvrstanih navodi na učvršćivanje veza solidarnosti sa drugim snagama mira, progresa i društvene pravde. Jedino na taj način pokret će moći da zadrži i pojača svoj uticaj kao istinski pozitivan i nezavisan faktor u svetskim zbivanjima, doprinoseći jačanju mira i borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma i rasizma, to jest ostvarivanju ciljeva radi kojih je i osnovan«[33].

U sklopu ovakvih odnosa prema borbi nesvrstanih zemalja za uspostavljanje pravednijih ekonomskih odnosa u svetu nalaze se i stavovi da »nacionalistički pogledi vode mnoge predstavnike zemalja u razvoju ka tome da zastupaju teoriju o takozvanim supersilama. Ne prave razliku između imperijalističke i socijalističke države, osnovne antagonizme današnjice vide u odnosu između zaostalog Juga i razvijenog Severa, to jest ne dele svet klasno, već na »siromašne« i »bogate« narode«[34]. Iz ovakvog odnosa prema neophodnosti uspostavljanja novog ekonomskog poretka proizlazi teza da se zahtevima za temeljnim menjanjem ekonomskih odnosa u svetu »depolitizuje pokret« i »pokušava da se stavi znak jednakosti s obzirom na odgovornost svih država, uključujući i Sovjetski Savez i druge razvijene socijalističke zemlje, za zaostalost trećeg sveta«[35].

Navedeni stavovi nameću dva osnovna zaključka: prvo, Sovjetski Savez i ostale zemlje »socijalističke zajednice« odnose se rezervisano prema potrebi uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Takav odnos proizlazi iz strateških interesa u međunarodnim odnosima koji su zasnovani na politici širenja ideološkog, političkog, ekonomskog i vojnog uticaja na zemlje u razvoju; drugo, na temeljima doktrine o podeli sveta na dva neprijateljska tabora Sovjetski Savez gradi strategiju permanentne klasne borbe protiv druge, imperijalističke strane. Pošto stoji na stanovištu da jedino socijalističke zemlje mogu podneti breme borbe sa drugom stranom, onda se svako nastojanje bilo koje druge grupe zemalja prihvata sa rezervom; a najčešće se teži ka tome da se ta grupa, uključujući i njene inicijative, dovede u položaj podređenog partnera.

Zaključna razmatranja

Kombinacijom raznovrsnih pritisaka i odavanja priznanja Sovjetski Savez i ostale zemlje »socijalističke zajednice« su izgradili

[32] *Zemlje u razvoju u savremenim međunarodnim odnosima*, »Rude pravo«, 4-5 jul 1979, prema biltenu »Svet nesvrstanih«, 10. avgust 1979, str. 41.
[33] Isto, str. 43.
[34] »Otečestven front« o nesvrstanosti, Tanjug, 27. avgust 1979, prema biltenu »Svet nesvrstanih«, 20. septembar 1979, str. 41.
[35] Isto, str. 42.

Digitized by Google

krajnje pojednostavnjen i utilitaran prilaz pokretu i politici nesvrstanosti. Polaznu osnovu čini idejna pretpostavka da se sa narastanjem snaga socijalizma, izjednačenih sa ekonomskom i vojnom snagom Sovjetskog Saveza, većina nesvrstanih zemalja nalazi na putu zbližavanja i integracije sa blokovskom strukturom Sovjetskog Saveza. Nesvrstana pozicija jedne zemlje mogla bi da bude uslovno prihvatljiva za Sovjetski Savez, ali samo ukoliko se ona može izvući iz okrilja druge strane, to jest SAD, i staviti pod sopstveni uticaj. Ovakav odnos se izgrađuje na tezi da je svet podeljen na »prijatelje, neprijatelje i »one treće«. Pošto su prijatelji i neprijatelji dobro poznati, težište sovjetske spoljnopolitičke aktivnosti je usmereno na »one treće« — zemlje u razvoju. Suština odnosa prema zemljama u razvoju može se izraziti stavom da te zemlje »mogu ostvariti svoje istorijske ciljeve i očuvati tekovine stečene nacionalnooslobodilačkom revolucijom samo u jedinstvu sa zemljama svetskog socijalističkog sistema«[36].

Sovjetska teorijska i politička misao je pomno pratila razvojnu tendenciju pokreta i politike nesvrstavanja, ali je u prvi plan i dalje stavljala one aspekte politike nesvrstanosti koji su, prema sovjetskim interpretacijama, relevantni za zajedničko nastupanje u međunarodnim odnosima. Jer, blokovska politika velike sile pomerala je i pomera u drugi plan sve ono što može narušiti uspostavljeni odnos snaga, a, s druge strane, prihvata novo ukoliko je od značaja u konfrontaciji sa drugom stranom.

Značajno narastanje pokreta nesvrstanih zemalja i isticanje opravdanih zahteva za prevazilaženjem postojećih nepravednih odnosa u svetu jesu činioci na kojima sovjetska politička misao zasniva svoj odnos prema pokretu nesvrstanih. Ukoliko se ciljevi pokreta više podudaraju sa sovjetskim, odnos SSSR-a postaje elastičniji, i obrnuto.

Iz do sada rečenog može se zaključiti da je realno očekivati da će Sovjetski Savez i većina zemalja »socijalističke zajednice«, u zavisnosti od trenutnih potreba i dugoročnih interesa, menjati svoje stavove prema pokretu i politici nesvrstanosti. Jednom će više isticati ona načela politike nesvrstanosti koja, u konstelaciji odnosa snaga u svetu, ukazuju na potrebu jedinstva zemalja pokreta nesvrstanih sa zemljama »svetskog sistema socijalizma«. Tada će se prema pokretu odnositi kao prema značajnoj snazi u svetu, ali nedovoljno jakoj za samostalno nastupanje. Drugi put će odricati istorijsku ulogu politike nesvrstanosti nudeći pokretu sopstvenu pomoć. Kada god su pokret i politika nesvrstanosti bili u fazi predlaganja i donošenja odluka značajnih za svetsku zajednicu u celini, a te odluke nisu bile od interesa za Sovjetski Savez i njegove saveznike iz istog tabora, SSSR i ostale zemlje »socijalističke zajednice« nastupali su prema pokretu sa daleko čvršćih pozicija — nudeći mu, u ime pomoći, pritiske.

[36] A. Maslenikov, *Na antiimperialističeskoj osnove*, »Pravda«, 10. oktobar 1979, str. 4.

Digitized by Google

Miladin Korać

Samoupravni sistem planiranja*

1. Neophodnost i osobenost samoupravnog planiranja

Pošto u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje radna snaga nije roba, izvesno je da u društvenoj reprodukciji koja se u njemu ostvaruje ne mogu nastajati one protivrečnosti koje su, kako je Marks utvrdio, uslovljavale pojavu kriza hiperprodukcije u kapitalističkom načinu proizvodnje. To znači da zato što, zbog novih odnosa proizvodnje, krize hiperprodukcije u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje objektivno nisu moguće, one se ne mogu navoditi ni kao (teorijski ili praktični) dokaz neophodnosti planiranja u socijalističkom samoupravnom društvu, kao što je to bio slučaj u kapitalizmu.

Ali, pošto se i u ovom načinu proizvodnje materijalno bogatstvo proizvodi u robnom obliku, to i u društvenoj reprodukciji koja se u njemu ostvaruje moraju nastajati one nesrazmere ili poremećaji koji su vezani za samu prirodu robne proizvodnje. Stoga na prvi pogled izgleda razumno da se potrebom otklanjanja takvih vrsta poremećaja u društvenoj reprodukciji objašnjava i neophodnost planiranja u socijalističkom samoupravnom društvu.

* Ovaj tekst je deo rukopisa još neobjavljene knjige *Socijalistički samoupravni način proizvodnje III.*

Digitized by Google 2003

Iako bi u takvom objašnjenju mogao biti sadržan jedan deo istine, ono ne bi moglo biti potpuno. Pre svega zato što su takve vrste nesrazmera ili poremećaja u društvenoj reprodukciji, koji su vezani za nastajanje zaliha neprodate robe uopšte ili sredstava za proizvodnju posebno, u prostoj (sitnoj) i kapitalističkoj robnoj proizvodnji (iako u ovoj drugoj, kako kaže Marks, kao »anarhičan element«) otklanjane uz pomoć robnog i novčanog kredita, pa ima mesta uverenju da bi se takvi poremećaji na sličan način mogli otklanjati i u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje i da zbog toga i nije neophodno da se oni planiranjem prevazilaze. Ako se takvo uverenje prihvati kao osnovano, ipak je nesporno da bi planiranje moglo doprineti tome da se i takvi poremećaji u društvenoj reprodukciji lakše otklanjaju. Ali se ta nesporna istina ne bi mogla istovremeno smatrati i osnovnim razlogom neophodnosti planiranja u socijalističkom samoupravnom društvu. Osnovni razlozi ili uzroci neophodnosti planiranja u tom društvu, odnosno svesnog delovanja ljudi na tokove društvene reprodukcije, fundamentalnije su prirode jer se nalaze u osnovnim obeležjima socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, pa ćemo stoga na istorijske osobenosti tih odnosa ovde i podsetiti.

Mada je spojenost rada i svesnog delovanja opšta karakteristika ljudskog rada[1], najbitnija istorijska specifičnost socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje je u tome što udruženi radnici u samoupravnim jedinicama proizvodnje i prometa roba i društvenih delatnosti *svesno regulišu ne samo svoj rad* (svoju razmenu materije s prirodom), *nego i svoje međusobne odnose*, kako unutar tih jedinica tako i između njih (samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem). To istovremeno znači da neophodnost svesne kontrole tokova društvene reprodukcije od strane udruženih radnika, odnosno neophodnost samoupravnog planiranja proizlazi iz same prirode socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Ali, pošto smo utvrdili da se i u ovom načinu proizvodnje materijalno bogatstvo proizvodi u robnom obliku i da u njemu postoji robna razmena, odnosno razmenska (prometna) vrednost i novac, to izgleda da protivreči onome što je Marks napisao u svojoj Skici (Grundrisse) kritike političke ekonomije: »Ne može... biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti i novca* pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom«[2]. Iako izgle-

[1] Na istorijsku genezu te spojenosti rada i svesnog delovanja skrenuo je pažnju dr Žarko Papić u svojoj knjizi: *Samoupravno planiranje — teorijske osnove*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd, 1974, str. 15—17.

[2] On je to izrazio u sledećem kontekstu:

»Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individua najprije pretvori u oblik *razmjenske vrijednosti, u novac*, društvenu *moć*, pokazuje dvoje: 1) da individue proizvode još samo za društvo i u društvu; 2) da njihova proizvodnja nije *neposredno* društvena, nije proizvod udruživanja koje dijeli rad među svoje članove. Individue su potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira iznad njih; ali dru-

Digitized by Google

da da to protivreči ovom Marksovom stavu, moramo reći da je svesna kontrola udruženih radnika nad tokovima društvene reprodukcije i u uslovima postojanja robne proizvodnje i razmene ipak moguća, i to iz sledećih razloga.

Tokom svih dosadašnjih razmatranja utvrdili smo da su udruženi radnici, odnosno radni kolektivi samoupravnih jedinica u privrednim i društvenim delatnostima ne samo subjektivno zainteresovani, nego da su objektivno i u mogućnosti da, kako svoje unutrašnje tako i spoljne razmenske i druge odnose, međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem, stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu. Pošto oni mogu ne samo unutrašnje, nego i te spoljne odnose, preko kojih se međusobno povezuju u procesu društvene reprodukcije, regulisati samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem, to znači da su oni u stanju da i tokove društvene reprodukcije stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu i planiraju privredni i društveni razvoj. To stvara mogućnost da i društvena proizvodnja postaje, kako kaže Marks, »proizvod udruživanja koje dijeli rad među svoje članove«, da bude »potčinjena individuama koje je upotrebljavaju kao svoju zajedničku snagu«, a ne da su one »potčinjene društvenoj proizvodnji, koja kao kakva kob egzistira iznad njih« (napomena 2).

Sve to upućuje na zaključak da je u ovom načinu proizvodnje takvo samoupravno planiranje zaista moguće i da je osnovna osobenost tog u poređenju s državnim planiranjem u tome što su njegovi osnovni subjekti ili nosioci sami udruženi radnici.

Ali pre no što se ispitaju realne mogućnosti stvaranja mreže samoupravnog planiranja u praksi, mora se bliže odrediti i predmet tog planiranja, pa ćemo u narednom poglavlju o tome govoriti. Pri tome ćemo, zbog prirode ovih izlaganja, detaljnije govoriti o predmetu planiranja u privrednim i društvenim delatnostima, a ne i u teritorijalnim zajednicama, iako i planiranje u tim zajednicama mora biti, kao što ćemo videti, sastavni, integralni deo samoupravnog sistema planiranja.

2. Predmet samoupravnog planiranja

Na osnovu svega što je u ovoj knjizi do sada utvrđeno izvesno je da dokle god bude postojala robna proizvodnja *osnovni (ali ne i jedini) predmet samoupravnog planiranja* za sve radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti mora biti *trajno sticanje dohotka na osnovu rada i njegova raspodela na sve vidove njihove* (investicione, individualne, zajedničke i opšte) *potrošnje*. Utvrdili

štvena proizvodnja nije potčinjena individuama koje bi je upotrebljavale kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti* i *novca* pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom, kao što se to dogodilo gore, sa bankom koja izdaje bonove na sate« (K. Marx, *Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 55—56).

Digitized by Google

smo, naime, da u uslovima robne proizvodnje sticanje i povećanje dohotka mora za radne kolektive objektivno biti osnovni motiv, ali ne i konačni cilj ili svrha njihove proizvodnje, već sredstvo ili način koji im omogućuje nesmetano i trajno zadovoljavanje svih njihovih potreba koje imaju kao proizvođači i potrošači, odnosno svih vidova njihove potrošnje (treća glava, poglavlje 3).

Pošto su lična, zajednička i opšta potrošnja jedini oblici njihove prave potrošnje, jer je investiciona potrošnja samo jedan od oblika proizvodne potrošnje, normalno je očekivati da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti biti zainteresovani za to da stalno ostvaruju povećanje upravo tih oblika potrošnje. Ako zbog postojanja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje oni zaista kontrolišu sve vidove te prave, konačne potrošnje, onda je izvesno da i obim ili visina ostvarene lične, zajedničke i opšte potrošnje po jednom radniku predstavlja stvarno merilo njihovog životnog standarda u novom društvu. Zato se može pretpostaviti da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti želeti da na dugi rok obezbeđuju stalni porast te potrošnje po radniku i da stoga ona bude trajni predmet samoupravnog planiranja. Pošto je nesporno da se najveći deo materijalnih dobara za podmirenje svih tih vidova konačne potrošnje (lične, zajedničke i opšte) stvara u drugom odeljku društvene proizvodnje, takva orijentacija svih radnih kolektiva mora imati za posledicu i trajno povećanje proizvodnje tog odeljka. To znači da bi se u ovom načinu proizvodnje i odnosu između dva odeljka društvene proizvodnje morali prilagođavati tom cilju, to jest stalnom povećavanju te konačne potrošnje po radniku, što se, zbog drukčijih odnosa proizvodnje, ne može dešavati u kapitalizmu ili u socijalizmu, u kojem su dominantni državno-svojinski odnosi proizvodnje. Ali detaljnija matematička ispitivanja shema proširene reprodukcije u socijalističkom samoupravnom društvu pokazala su da je za obezbeđivanje trajnog porasta te konačne potrošnje po radniku, pored stalnog povećavanja dohotka i materijalnih sredstava po radniku, neophodan ravnomerni godišnji rast društvenog bruto proizvoda i odgovarajući odnosi između dva odeljka društvene proizvodnje koji omogućuju nesmetanu proširenu reprodukciju i takav rast društvenog bruto proizvoda.[3] Stoga je izvesno da se bez stalnog porasta društvenog bruto proizvoda i dohotka, odnosno nesmetane proširene društvene reprodukcije, ne može obezbediti ni trajni porast te konačne potrošnje po radniku.

Ali, pošto smo ranije već utvrdili da trajno sticanje dohotka ni za jedan posebno uzeti radni kolektiv, u uslovima robne proizvodnje, nije moguće obezbediti bez njihovog međusobnog udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije (deseta

[3] Vidi rad Ivanke Bošnjaković: *Matematičko-ekonomska analiza šema društvene reprodukcije*, poglavlje pod naslovom: »Struktura i tempo rasta proizvodnje koji obezbeđuje planirani porast ličnog dohotka radnika na dugi rok«, str. 180—188.

Digitized by Google

glava, poglavlje 3.3), to je normalno očekivati da će svi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti biti zainteresovani da, u cilju trajnog povećanja svog dohotka i svih vidova svoje potrošnje, međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem regulišu najbitnije veze i odnose koji utiču na tokove društvene reprodukcije i moraju biti predmet samoupravnog planiranja. Koji su to odnosi? Naša ranija analiza shema proširene reprodukcije (šesnaesta glava, poglavlja 2, 3. i 4) omogućila je da se ti odnosi uoče. Stoga ćemo na temelju te analize ovde precizirati šta bi sve moralo biti predmet samoupravnog planiranja da bi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti mogli obezbeđivati trajno sticanje i povećanje dohotka i, na toj osnovi, svih vidova svoje potrošnje.

U toj analizi smo utvrdili da raspored radnika i materijalnih sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje (strukturni parametri r i m) bitno utiče na tokove društvene reprodukcije. Iz toga proizlazi i zaključak da udruženi radnici, ukoliko nameravaju da tokove društvene reprodukcije stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, moraju, u prvom redu, samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem, regulisati taj raspored ljudi i sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje, a to znači da sâm taj raspored mora biti predmet samoupravnog planiranja. Pored toga, utvrdili smo da naturalna struktura društvenog bruto proizvoda (strukturni parametar p) opredeljuje namensku raspodelu nacionalnog dohotka i bitno utiče na mogućnosti proširene reprodukcije, ali da i promene robnih cena i proporcija namenske raspodele dohotka u odeljcima mogu uticati na menjanje naturalne strukture društvenog bruto proizvoda, pa stoga i na različita kretanja u tokovima društvene reprodukcije. Na temelju svega toga nameće se i zaključak da se samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem udruženih radnika mora regulisati učešće odeljka u naturalnoj strukturi društvenog bruto proizvoda, odnosi cena roba proizvedenih u tim odeljcima i proporcije namenske raspodele ostvarenog dohotka, naime da sve to mora biti predmet samoupravnog planiranja.

U ranijoj analizi smo, uz to, skrenuli pažnju na činjenicu da sve društvene delatnosti učestvuju u trošenju nacionalnog dohotka, a da neke od njih, kao nauka i obrazovanje, mogu svojom aktivnošću doprinositi i njegovom uvećavanju i uticati na tokove društvene reprodukcije. Stoga je izvesno da bi kako proporcije namenske raspodele dohotka kojima se obezbeđuju sredstva za finansiranje tih delatnosti tako i sama aktivnost svih tih delatnosti morala biti predmet dogovaranja i sporazumevanja udruženih radnika, to jest predmet samoupravnog planiranja. Najzad smo u toj analizi utvrdili da spoljnotrgovinska robna razmena i ostali oblici ekonomskih odnosa sa inostranstvom bitno utiču na tokove društvene reprodukcije. Otuda je i razumljivo da, kad udruženi radnici žele da te tokove stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, oni moraju i te spoljnoekonomske odnose regu-

Digitized by Google 2007

lisati zajedničkim dogovaranjem i sporazumevanjem, što znači da i ti odnosi moraju biti predmet samoupravnog planiranja.

Sve to pokazuje da raspored ljudi i sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje, učešće tih odeljaka u naturalnoj (materijalnoj) strukturi društvenog bruto proizvoda, odnosi cena proizvedenih roba u tim odeljcima, proporcije namenske raspodele ostvarenog dohotka, kao i odnosi između privrednih i društvenih delatnosti i spoljnoekonomski odnosi, moraju biti predmet samoupravnog planiranja. Jer samo u onoj meri u kojoj udruženi radnici budu u stanju da samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem te odnose stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, društvena proizvodnja neće »kao kakva kob egzistirati iznad njihovih glava«, kako kaže Marks, to jest neće oni biti potčinjeni toj proizvodnji, nego ona njima, i oni će je »upotrebljavati kao svoju zajedničku snagu« (vidi napomenu 2). A u takvim uslovima se i zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti, kao opšti zakon društvene proizvodnje, ostvaruje »kao zakon koji je, shvaćen udruženim razumom« agenata proizvodnje i »podvrgnut njima, potčinio proces proizvodnje njihovoj zajedničkoj kontroli«, o čemu je ranije već govoreno (deseta glava, poglavlje 1).[4]

Ali, da bi svesna kontrola svih tih bitnih procesa društvene reprodukcije i, na toj osnovi, trajno sticanje i raspodela dohotka na temelju rada u privrednim i društvenim delatnostima u praksi bili mogući, neophodno je stvoriti adekvatan sistem samoupravnog planiranja. Stoga ćemo u narednom poglavlju i nastojati da ispitamo mogućnost stvaranja takvog sistema.

3. Mogućnosti stvaranja mreže samoupravnog planiranja

Stvaranje sistema samoupravnog planiranja u praksi nerazdvojno je povezano sa procesom međusobnog udruživanja i povezivanja radnih ljudi u privrednim i društvenim delatnostima i teritorijalnim zajednicama. Pogledajmo najpre mogućnosti nastajanja mreže ili organizacione strukture samoupravnog planiranja u privrednim i društvenim delatnostima.

Na osnovu svega što je u ovoj knjizi do sada utvrđeno izvesno je da bi *osnovne ćelije samoupravnog planiranja* morale biti samoupravne jedinice privrednih i društvenih delatnosti, odnosno njihovi *radni kolektivi* kao osnovni subjekti odlučivanja o međusobnom udruživanju i povezivanju, pa stoga i *osnovni subjekti samoupravnog planiranja.* Normalno je očekivati da će oni biti zainteresovani da se programi i planovi razvoja tih osnovnih ćelija međusobno usklađuju u svim slučajevima u kojima dolazi

[4] Dr Radmila Stojanović je u svojoj knjizi: *Planiranje u samoupravnom društvu* (»Savremena administracija«, Beograd, 1976) tu istu misao izrazila sledećom konstatacijom: »Sve što je (u samoupravnom društvu — M. K.) dogovorima »pokriveno« s pravom se može smatrati društveno korisnim« (str. 249).

Digitized by Google

do njihovog udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije. Ako se to u stvarnosti zbiva, onda se može reći da *u svim* takvim *slučajevima* u kojima na bazi različitih oblika udruživanja i povezivanja radnih kolektiva u procesu društvene reprodukcije dolazi do međusobnog *usklađivanja* njihovih *planova* razvoja u praksi *nastaje i proširuje se mreža samoupravnog planiranja*, jer svakim novim usklađivanjem planova *nastaje u samoupravnoj praksi i jedan novi nivo planiranja*. Podsetimo ovde na najčešće moguće slučajeve usklađivanja planova na različitim nivoima i proširivanja mreže samoupravnog planiranja.

Sigurno je da u svim slučajevima udruživanja radnih kolektiva samoupravnih jedinica privrednih i društvenih delatnosti u jednostavne ili složene radne organizacije nastaje potreba za usklađivanjem planova njihovog razvoja i preduzimanjem zajedničkih mera za njihovu realizaciju. Nesporno je da u takvim slučajevima, pored planiranja u samoupravnim jedinicama kao osnovnim ćelijama samoupravnog planiranja, nastaje i planiranje na nivou jednostavnih i složenih radnih organizacija, to jest proširuje se mreža samoupravnog planiranja. Ali i onda kada u samoupravnoj praksi ne dolazi do takvog udruživanja, nego samo do trajnijeg horizontalnog ili vertikalnog povezivanja radnih kolektiva istih ili različitih privrednih pa i društvenih delatnosti u procesima društvene reprodukcije i, na osnovu toga, do usklađivanja njihovih planova razvoja na nivou određenih grana ili reprodukcionih celina i preduzimanja zajedničkih akcija da se oni realizuju, izvesno je da i u tim slučajevima nastaju novi nivoi planiranja i time proširena mreža samoupravnog planiranja.[5]

---

[5] Marksisti koji su pisali o samoupravljanju u socijalističkoj privredi ukazivali su na ovo horizontalno i vertikalno povezivanje radnih kolektiva u procesu društvene reprodukcije.

Antonio Gramši je, na primer, pisao »horizontalnim i vertikalnim planovima« u sledećem kontekstu: »Institucije koje će zameniti ličnost kapitalista u administrativnim funkcijama i industrijskoj vlasti, i ostvariti samoupravu proizvođača u fabrici; institucije kadre da preuzmu rukovodeću vlast u svim funkcijama nerazdvojno vezanim za sistem proizvodnih odnosa i razmene koji povezuju odeljenja jedne fabrike između sebe, obrazujući osnovno ekonomsko jedinstvo — institucije sposobne da povežu razne aktivnosti poljoprivrede i industrije, koje putem horizontalnih i vertikalnih planova moraju stvoriti skladnu građevinu nacionalne i međunarodne privrede, oslobođene parazitske i sputavajuće tiranije privatnih vlasnika« (citirano prema knjizi: *Samoupravljanje i radnički pokret*, Antologije, 4, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 392).

Anton Panekuk je, pored tih horizontalnih i vertikalnih veza u privredi, skrenuo pažnju na potrebu organizovanja potrošača i na povezivanje društvenih delatnosti i privrede. On je o tome napisao sledeće: »U oblasti same proizvodnje svako preduzeće mora ne samo brižljivo organizovati svoje sopstveno polje rada, nego treba da održava i horizontalne veze sa svim tim preduzećima, a vertikalne sa onima koja ga snabdevaju sirovinama ili koriste njegove proizvode. U toj međusobnoj zavisnosti i povezanosti preduzeća, u njihovoj vezi s drugim granama proizvodnje, saveti, koji diskutuju i odlučuju, pokrivaće sve šire domene, sve do centralne organizacije celokupne proizvodnje. S druge strane, za organizaciju potrošnje, za distribuciju svih potrošnih

Digitized by Google 2009

Usklađivanje planova razvoja na različitim nivoima je, dakle, bitan element nastajanja mreže samoupravnog planiranja. Stoga treba reći da to usklađivanje planova pretpostavlja da se dogovaranjem i sporazumevanjem osnovnih subjekata planiranja, odnosno radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti, preciziraju sve mere i akcije koje su neophodne da bi se ti planovi ostvarili u praksi. Naime, to pretpostavlja njihove konkretne sporazume o svim onim pitanjima o kojima smo na različitim mestima ove knjige već govorili i utvrdili neophodnost i mogućnost da se ona rešavaju dogovaranjem i sporazumevanjem radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti međuzavisnih u društvenoj reprodukciji, kao što su, na primer, samoupravni sporazumi o iskorišćavanju i međusobnom usklađivanju proizvodnih kapaciteta, o povećavanju materijalne opremljenosti rada, o zapošljavanju i obučavanju radnika, o nabavnim i prodajnim cenama robe i usluga, o proporcijama namenske raspodele dohotka, o udruživanju sredstava akumulacije, o međusobnom pozajmljivanju ili ustupanju neiskorišćenih sredstava rada, novca, zemlje i neprodate robe, o načinu obezbeđivanja sredstava za zadovoljavanje zajedničke i opšte potrošnje, to jest za finansiranje društvenih delatnosti i države itd. Izvesno je da bez samoupravnih sporazuma o svim tim i sličnim pitanjima, i njihovog izvršavanja, ne bi bilo moguće usklađivanje i ostvarivanje planova razvoja. Stoga je normalno očekivati da će svi ti radni kolektivi biti spremni da prihvate *obavezu izvršavanja* tih sporazuma *i* predvide *sankcije* za slučajeve kad to ne učine.

Pošto je na osnovu svega što je ranije utvrđeno sasvim sigurno da je međusobno povezivanje radnih kolektiva raznih grana proizvodnje, to jest njihovo vertikalno povezivanje, veoma bitno za normalne tokove društvene reprodukcije, to izgleda da bi *usklađivanje planova* i planiranje na nivou, odnosno *u okvirima reprodukcionih celina* moralo predstavljati *vezivno tkivo celokupne mreže* ili organizacione strukture *samoupravnog planiranja;* stoga je potrebno o tome i nešto posebno reći.

---

dobara biće potrebni posebni saveti sastavljeni od delegata svih zainteresovanih koji će imati prevashodno lokalni ili oblasni karakter. Pored te organizacije materijalnog života čovečanstva, postoji i široko polje kulturnih delatnosti, kao i onih koje nisu neposredno produkovane, ali su ipak u društvu izvanredno potrebne, kao što su vaspitanje dece i opšta zdravstvena služba. I tu opet vlada isti princip samoorganizovanja tih oblasti rada od strane onih koji u njima deluju. Izgleda sasvim prirodno da oni koji aktivno učestvuju bilo u opštoj zdravstvenoj službi, bilo u vođenju školstva i nastave regulišu i zajednički organizuju sve te službe putem svojih udruženja. U kapitalističkom režimu u kojem su te oblasti rada morale živeti od bolesti koje napadaju ljude ili od vaspitavanja dece, njihove veze s društvom u celini dobijale su oblik konkurentne profesije, bilo sprovođenja državnih naređenja. U novom društvu, usled mnogo prisnije veze između zdravlja i vaspitanja, one će svoje zadatke podesiti tako da njihovi saveti ostanu u tesnom kontaktu i da stalno sarađuju kako između sebe tako i sa ostalim radničkim savetima« (citirano prema knjizi: *Samoupravljanje i radnički pokret*, Antologije, 6, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 16).

Digitized by Google

Nesporno je da su radni kolektivi različitih grana proizvodnje i društvenih delatnosti, koji su u proizvodnji roba i usluga (na primer, kao njihovi prodavci i kupci) međuzavisni u procesu društvene reprodukcije, trajno upućeni jedni na druge. Stoga je normalno očekivati da će ti radni kolektivi, na osnovu svog saznanja o toj međuzavisnosti u društvenoj reprodukciji, biti zainteresovani da svoje međusobne odnose u proizvodnji i prometu roba i usluga regulišu zajedničkim dogovaranjem i sporazumevanjem, odnosno samoupravnim planiranjem. Kada u praksi do toga dođe, onda je izvesno da je u takvim slučajevima reč o usklađivanju planova razvoja i planiranja u okvirima određenih proizvodno-prometnih kompleksa ili reprodukcionih celina koji obuhvataju proizvođače i potrošače određenih vrsta roba i usluga. Na osnovu dosadašnjih saznanja o tim proizvodno-prometnim kompleksima ili reprodukcionim celinama potrebno je precizirati sledeće.[6] Pošto te reprodukcione celine obuhvataju sve faze proizvodnje i prometa, od opreme, sirovina, njihove prerade do finalne proizvodnje i potrošnje, one su donekle slične, ali nikako nisu identične s vertikalnom integracijom u samoupravnoj privredi, odnosno s udruživanjem radnih kolektiva raznih grana proizvodnje u složene radne organizacije, kao što su, na primer, poljoprivredno-industrijski kombinati u jugoslovenskoj samoupravnoj praksi.[7] Ovi proizvodno-prometni kompleksi ili *reprodukcione ce-*

---

[6] Osnovne ideje o tim proizvodno-prometnim kompleksima ili reprodukcionim celinama mogu se naći u sledećim tekstovima: *Razvoj socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 76-82; *Platforma za pripremu stavova i odluka X kongresa SKJ*, Dokumenti SKJ, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 78—82; *Politička ekonomija — osnovi teorijske analize kapitalističke i socijalističke robne proizvodnje*, »Rad«, Beograd, 1975, str. 507-510; *Problemi sticanja dohotka i stvaranje sistema samoupravnog planiranja*, »Ekonomski pregled«, Zagreb, br. 1-3/1976, str. 161-163; *Teze o teritorijalizaciji robnog prometa i samoupravnog planiranja* i *Bez planova reprodukcionih celina nema skladnog privrednog razvoja*, »Samoupravljanje«, Beograd, br. 3-9/1979, str. 42-49. i 164-169.

[7] Zbog različitosti odnosa proizvodnje izvesno je da se te reprodukcione celine još manje mogu izjednačavati sa vertikalnom integracijom kapitala koja u kapitalizmu nastaje u obliku kartela, trustova i sličnih monopolističkih organizacija, ili sa proizvodnim nizovima (lancima) u kapitalističkoj privredi, koji imaju određene organizacione oblike i na nacionalnom i međunarodnom planu deluju kao monopolističke korporacije.

U istraživanjima proizvodne strukture industrijski razvijenih kapitalističkih zemalja poslednjih godina se sve češće piše o tim proizvodnim nizovima ili lancima, koji se u slučajevima kada i ne postoje kao monopolističke organizacije mogu identifikovati uz pomoć input-output tabela, kao što se to, na primer, čini u sledećim radovima: J. P. Lungnier, F. Vielajus, *Recherche de structure dans le système productif: mise en relief des filières de production*, objavljen u zbirci »Le Collections de l'I.N.S.E.E. Division étude des entreprises«, No 191/EE, 1974; J. Toredono, *A propos des filières industrielle*, objavljeno u časopisu »Revue d'économie industrielle«, No 6/1975, kao i u radovima: P. Allard, *Groups, branches et filière;* G. Ganger, *L'in-*

Digitized by Google 2011

line se razlikuju od takvih složenih radnih organizacija, prvo, po tome što *ne obuhvataju samo proizvođače određenih roba i usluga, nego i* njihove *najznačajnije potrošače*, i, drugo, što one nisu, kao složene radne organizacije, neki trajni organizacioni oblik udruživanja, nego predstavljaju *svojevrsne zajednice za plansku saradnju*, kojima je cilj da omoguće usklađivanje i ostvarivanje planova razvoja svih radnih kolektiva koji takvim reprodukcionim celinama pripadaju.

U meri u kojoj u praksi budu nastajale takve zajednice za plansku saradnju sigurno je da će se time proširivati mreža samoupravnog planiranja i stvarati objektivne mogućnosti da udruženi radnici počnu stavljati pod svoju zajedničku svesnu kontrolu i odnose među odeljcima društvene proizvodnje u kojima se proizvode sredstva za proizvodnju i sredstva za potrošnju. Ukoliko u praksi bude više takvih zajednica u okvirima reprodukcionih celina što obuhvataju radne kolektive onih grana koje pripadaju i prvom i drugom odeljku društvene proizvodnje, izvesno je da će tada u većoj meri i odnosi među tim odeljcima, a time i značajniji delovi ukupnih tokova društvene reprodukcije, biti pod njihovom zajedničkom svesnom kontrolom. Kad se to ima na umu, onda je opravdano i očekivati da planiranje u okviru takvih reprodukcionih celina nužno predstavlja vezivno tkivo celokupne mreže ili organizacione strukture samoupravnog planiranja, što smo napred i konstatovali.

Ali, kada u praksi dođe do stvaranja takvih zajednica za plansku saradnju, i ako se njima u okvirima većeg broja reprodukcionih celina obuhvate osnovni tokovi društvene reprodukcije koje determinišu odnosi među odeljcima što smo ih ispitivali u prethodnoj glavi ove knjige, time se ne bi završilo stvaranje sistema samoupravnog planiranja i njegove organizacione strukture.

Pored toga, bilo bi neophodno postići i *međusobno usklađivanje planova* razvoja tih *reprodukcionih celina* na nivou zemlje kao celine. Ali, da bi se taj posao mogao uspešno obaviti, izgleda da je nužno stvoriti *centralnu plansku službu*, koja ne bi imala »nikakvu političku ulogu ili funkciju«, već bi delovala kao svojevrsna »fabrika za planiranje«[8]. Stoga se mora nešto reći o potrebi, načinu rada i stvaranja takve službe ili »fabrike za planiranje«.

---

teret de la notion de filière technologique en sidérurgie; O. Pastre, *La filière composants électoniques;* R. Parez, *Les filièrs de production sucrières*, koji su objavljeni u zbirci »La IVème Rencontre national de l'A.D.E.F.I.«, 1978.

[8] Pjer Šolije u svojoj raspravi *Principi socijalističkog društva* (Pierre Chaulieu, *Sur le contenue de Socialisme*, objavljenoj u časopisu »Socialisme ou Barbarie«, br. 17) napisao je o toj »fabrici za planiranje« sledeće:

»Radničko upravljanje *celokupnom privredom* znači da upravljanje nije povereno nekom upravnom aparatu, već ga ostvaruju organizovani radnici.

Prethodno izlaganje pokazuje da je ta uprava savršeno ostvarljiva. Njen prethodni uslov jeste da ljudi jasno utvrde i iskoriste mogućnosti moderne tehnike; to je svesno korišćenje serije postupaka, sredstava i mehanizama koji su zasnovani na poznavanju ekonom-

Digitized by Google

Na potrebu stvaranja te centralne planske službe ukazuju sledeće činjenice. Kada bi se u okvirima većeg broja reprodukcionih celina, zajednicama za plansku saradnju ostvarilo vertikalno povezivanje ne samo između radnih kolektiva dva odeljka društvene proizvodnje u kojima se proizvode sredstva za proizvodnju i sredstva za potrošnju, nego i njihovih najznačajnijih potrošača i radnih kolektiva onih društvenih delatnosti na koje su svi oni upućeni, sigurno je da bi u tom slučaju i bitni tokovi društvene reprodukcije mogli biti pod njihovom zajedničkom svesnom kontrolom. Ali, ako se u praksi to i ostvari, još ne bi postojala nikakva garancija da bi te brojne zajednice za plansku saradnju bez ikakve međusobne povezanosti mogle svesno kontrolisati sve ranije identifikovane odnose među odeljcima koji determinišu tokove društvene reprodukcije i moraju biti predmet samoupravnog planiranja, kao što su: raspored radnika i materijalnih sredstava na dva odeljka društvene proizvodnje, naturalne (materijalne) strukture društvenog bruto proizvoda, odnosi cena sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju, proporcije namenske raspodele dohotka, stvaranje i korišćenje robnih rezervi, odnosi između svih privrednih i društvenih delatnosti i svi međunarodni ekonomski odnosi. Upravo da bi se obezbedila povezanost između tih zajednica za plansku saradnju i usklađenost njihovih planova na nivou zemlje kao celine, a time

---

ske stvarnosti, koji raščišćavaju teren i uprošćavaju bitne društvene probleme. Takve probleme, s jedne strane, postavlja »tržište« potrošnih dobara, jednakost u nagrađivanju, odnos između cena i vrednosti. S druge strane, problem je naročito postojanje »fabrike za planiranje«. Daleko najobimniji deo radova na planiranju obuhvata isključivo izvršavanje utvrđenih zadataka, pa se, prema tome, može poveriti jednom mehanizovanom i automatizovanom preduzeću koje kao takvo nema nikakvu političku ulogu ili funkciju, nego se ograničava na to da društvu stavlja na raspolaganje razne moguće planove i njihove implikacije za svakog, sa gledišta proizvodnje, kao i sa gledišta potrošnje.

Kad se jednom ovo raščisti i kad se javno otkriju moguće razumne orijentacije, onda ljudi odlučuju koju će odabrati. Svako može da odlučuje o ciljevima plana, znajući o čemu je reč, pošto mu je poznato šta ovaj ili onaj izbor znači za njega kao potrošača ili kao proizvođača. Elementi plana stigli su kao predlozi iz raznih preduzeća, oni su obrađeni u »fabrici za planiranje« u obliku niza ostvarljivih, mogućih planova; ti planovi se konačno vraćaju pred skupštine preduzeća, koje o njima diskutuju i glasaju.

Kad je plan usvojen, on obeležava okvir privrednih delatnosti u periodu koji obuhvata i predstavlja njihovu polaznu tačku. Ali plan *ne dominira* u privrednom životu socijalističkog društva. On je samo polazna tačka i podložan je stalnom proveravanju i izmenama. Ekonomski život, a, prema tome, i celokupan život društva ne može se zasnivati na nekoj mrtvoj tehničkoj racionalnosti, datoj jednom zauvek. Društvo ne može da se otuđi od sopstvenih odluka. Nije to samo stoga što se stvarnost može na veoma mnogo načina udaljiti i od »najsavršenijeg« plana na svetu, već i zato što će upravljačka aktivnost radnika neprekidno nastojati da, posredno ili neposredno, promeni cifre i ciljeve plana« (citirano prema knjizi: *Samoupravljanje i radnički pokret*, Antologije 6, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1973, str. 55-56).

Digitized by Google 2013

i stvarna svesna kontrola ukupnih tokova društvene reprodukcije, neophodna je ta centralna planska služba.

Kada je u pitanju karakter i način njenog rada, onda izgleda da bi ta centralna planska služba ili »fabrika za planiranje« morala delovati kao *jedinstvena informaciona služba u sistemu samoupravnog planiranja*, i to u dva osnovna pravca. Prvi je vezan za usklađivanje tekućih planova razvoja na nivou zemlje kao celine, a drugi za predviđanja budućih, dugoročnih kretanja tokova društvene reprodukcije, odnosno kao informaciona služba za srednjoročno i dugoročno planiranje, kako se ta vremenska dimenzija planiranja uobičajeno naziva. Stoga je potrebno nešto reći i o mogućim načinima njenog delovanja u tim pravcima.

Da bi mogla delovati kao informaciona služba u procesu usklađivanja tekućih planova razvoja na nivou zemlje kao celine, takva »fabrika za planiranje« morala bi raspolagati razvojnim planovima radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti, na svim onim nivoima njihovog udruživanja i povezivanja na kojima se ti planovi stvarno usklađuju i dogovaranjem i sporazumevanjem utvrđuju mere za njihovu realizaciju. Ona bi, naime, morala raspolagati svim usklađenim planovima razvoja nastalim u zajednicama za plansku saradnju, na bazi horizontalnog ili vertikalnog povezivanja radnih kolektiva istih ili različitih privrednih grana i društvenih delatnosti, odnosno u okvirima grana ili reprodukcionih celina, kao i razvojnim planovima onih jednostavnih ili složenih radnih organizacija koje ne usklađuju svoje planove razvoja sa drugima, ukoliko takve organizacije u praksi i postoje. Centralna planska služba bi, na osnovu toga i statističke i druge dokumentacije, mogla utvrditi kako bi njihovo ostvarivanje delovalo na porast društvenog bruto proizvoda i njegovu namensku raspodelu, na porast zapošljavanja, porast prosečnog dohotka, ličnih dohodaka i svih vidova potrošnje po radniku, na odnose među odeljcima, kao i na odnose između privrednih i društvenih delatnosti i na spoljnoekonomske odnose. Najbitniji metodološki postupci kojima bi se sve to moglo utvrditi delimično su već korišćeni pri ispitivanju shema proširene reprodukcije u prethodnoj glavi ove knjige, ali je nesporno da bi se i oni, za ove svrhe, morali potpunije razraditi.

Ako, dakle, centralna planska služba raspolaže svom potrebnom dokumentacijom, ona može utvrditi kako bi ostvarivanje planova razvoja koje su međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem usvojili udruženi radnici delovalo na ukupne tokove društvene reprodukcije, i ona ih može na pogodan način informisati o svojim nalazima. Ukoliko bi se u praksi desilo da ti nalazi centralne planske službe pokažu da ostvarivanje usvojenih planova razvoja ne bi prouzrokovalo nikakve posledice u tokovima društvene reprodukcije koje nisu spremni da prihvate svi udruženi radnici, to bi značilo da je društvena reprodukcija pod njihovom zajedničkom svesnom kontrolom, pa bi se u tom slučaju i uloga centralne planske službe mogla svesti samo na to da im pouzdanim informacijama o svojim nalazima garantuje takve »po-

Digitized by Google

željne« ukupne tokove društvene reprodukcije. Malo je, međutim, verovatno da bi se u samoupravnoj praksi uloga centralne planske službe mogla svesti samo na to. Verovatnije je, naime, da bi ostvarivanje planova razvoja koji su usvojeni u brojnim zajednicama za plansku saradnju ili u jednostavnim i složenim radnim organizacijama, zbog svoje međusobne neusklađenosti, prouzrokovalo neželjena kretanja ukupnih tokova društvene reprodukcije i nametalo potrebu njihovog usklađivanja na nivou zemlje kao celine, pa stoga zahtevalo i posebnu ulogu te službe u procesu tog usklađivanja.

Centralna planska služba kao informaciona služba u procesu usklađivanja tekućih planova razvoja na nivou zemlje kao celine morala bi, izgleda, učiniti sledeće. Ukoliko na osnovu raspoložive dokumentacije utvrdi da bi ostvarivanje usvojenih planova razvoja prouzrokovalo negativno dejstvo na bilo koji od napred pomenutih indikatora ukupnih tokova društvene reprodukcije (porast društvenog bruto proizvoda, zaposlenosti itd.), ona bi trebalo da ispita kakve bi promene planova razvoja usvojenih u (nekim ili svim) zajednicama za plansku saradnju, odnosno u jednostavnim i složenim radnim organizacijama, omogućavale da se odstrane ta negativna dejstva na tokove društvene reprodukcije. Ako u tim svojim ispitivanjima dođe do saznanja da realno postoje različite mogućnosti za otklanjanje tih negativnih posledica ili da se boljim usklađivanjem tih usvojenih razvojnih planova na nivou zemlje kao celine mogu ne samo otkloniti te negativne posledice, nego postići i povoljnija kretanja u društvenoj reprodukciji od planiranih, ta služba bi trebalo da dokumentovano obrazloži i sve takve varijante. O svim svojim nalazima i tim varijantama ona bi na pogodan način morala informisati sve radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti, čiji su planovi razvoja predstavljali osnovu njenog ispitivanja i koji bi se morali međusobno usklađivati da bi se otklonile negativne posledice i obezbedila povoljna kretanja u tokovima društvene reprodukcije. Pošto su u ovom načinu proizvodnje radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti osnovni subjekti odlučivanja, planiranja i povezivanja u društvenoj reprodukciji, izvesno je da su oni jedini i nadležni da konačno procenjuju šta su povoljni a šta nepovoljni tokovi društvene reprodukcije. Stoga će oni i biti u stanju da na osnovu potpunih i dokumentovanih informacija o svim varijantama koje dobiju od centralne planske službe, svojim međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem, odaberu onu varijantu usklađivanja svojih planova koja sa njihovog stanovišta obezbeđuje najpovoljnije tokove društvene reprodukcije i da na taj način i te tokove reprodukcije stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu.

U vezi s drugim pravcem delovanja te centralne planske službe, to jest o njenoj funkciji kao informacione službe u procesima dugoročnog planiranja, može se reći sledeće. Da bi mogla u toj funkciji delovati, ona bi morala raspolagati pouzdanom dokumentacijom o dugoročnim predviđanjima i nameravanim ulaganjima

Digitized by Google

u razvoj onih proizvodnih grana i društvenih delatnosti ili reprodukcionih celina koje, po masi angažovanih sredstava, broju zaposlenih radnika i ostvarenom dohotku u najvećoj meri utiču kako na ukupan obim domaće proizvodnje i potrošnje tako i na izvoz i uvoz, pa stoga i na ukupne tokove društvene reprodukcije. Prirodno je da bi osnovni izvori takve dokumentacije morali biti radni kolektivi samoupravnih jedinica onih privrednih grana i društvenih delatnosti koje pripadaju takvim reprodukcionim celinama. Ali, pored toga, ona bi morala raspolagati i pouzdanom dokumentacijom o pravcima tehnološkog i drugog razvoja i ukupnim kretanjima u svetskoj privredi, koja u pozitivnom ili negativnom smislu mogu uticati na buduće, dugoročne tokove društvene reprodukcije. Da bi došla do takve dokumentacije, centralna planska služba bi morala inicirati da naučnoistraživačke institucije u privrednim i društvenim delatnostima proučavaju sve te i druge probleme čije je poznavanje bitno za uspešno dugoročno planiranje privrednog i društvenog razvoja.

Na osnovu dokumentacije koja bi poticala iz ta dva izvora centralna planska služba bi mogla utvrditi u kojoj meri dugoročna predviđanja radnih kolektiva najznačajnijih grana i reprodukcionih celina uzimaju u obzir sve realno moguće bitne uticaje svetskih kretanja na dugoročne tokove društvene reprodukcije. Ona bi, zatim, mogla određenim metodološkim postupcima analitički proveravati kakve bi promene u tokovima društvene reprodukcije nastajale primenom (dugoročnim projektima predviđenih iil njima nepredviđenih ali realno mogućih) novih tehnoloških postupaka u privrednim i društvenim delatnostima i *izmenama postojeće privredne* i društvene *strukture*, odnosno *menjanjem postojećih i nastajanjem novih reprodukcionih celina*. Na osnovu takvih provera centralna planska služba bi mogla pripremiti nekoliko varijanti realno mogućih projekcija dugoročnih tokova društvene reprodukcije iz kojih bi bilo vidljivo kakva bi udruživanja i povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti bila neophodna, odnosno kakvim bi usklađivanjem njihovih planova razvoja bilo obezbeđeno ostvarivanje svake od tih realno mogućih varijanti dugoročnih kretanja tokova društvene reprodukcije. O tim svojim projekcijama ona bi na pogodan način morala informisati sve radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti od čije aktivnosti u najvećoj meri zavisi ostvarivanje tih mogućih dugoročnih tokova društvene reprodukcije.

Normalno je očekivati da će svi ti radni kolektivi biti zainteresovani za to da se detaljnije upoznaju sa svim tim projekcijama razvoja privrede i društva i da će međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem utvrditi koja bi od tih mogućih varijanti dugoročnog razvoja za sve njih bila najprihvatljivija, odnosno koja bi obezbeđivala najpovoljnije uslove dugoročnog podmirivanja svih njihovih potreba koje imaju kao proizvođači i potrošači, zadovoljavanje svih vidova njihove (individualne, investicione, zajedničke i opšte) potrošnje. Stoga je sigurno da će oni na taj način izabrati i najpovoljniju varijantu dugoročnog razvoja

Digitized by Google

koja će im služiti i kao orijentacija na osnovu koje će, *postupcima kontinuiranog planiranja*, prilagođavati i planove svog tekućeg, kratkoročnog i srednjoročnog razvoja tim dugoročnim kretanjima.[9]

Sve što je ovde rečeno o načinu rada centralne planske službe upućuje na zaključak da je takav njen rad kao informacione službe u procesima tekućeg i dugoročnog planiranja nesporno koristan svim radnim kolektivima privrednih i društvenih delatnosti i da će stoga oni biti i zainteresovani za osnivanje takve službe i njeno uspešno funkcionisanje. Ali, da bi do toga došlo, moraju se ti radni kolektivi sporazumeti o njenom osnivanju i formiranju radnog kolektiva te službe, obezbeđivanju materijalnih sredstava, organizaciji i načinu njenog rada, to jest moraju se stvoriti svi objektivni uslovi neophodni za uspešan rad te centralne planske službe. Pošto je stvaranje tih uslova gotovo identično onome o čemu je već govoreno u vezi s osnivanjem jedinstvene službe platnog prometa i centralne banke kao emisione službe (trinaesta glava, poglavlja 1, 2. i 1. 3), nepotrebno je sve to i ovde ponavljati. Ali je korisno naglasiti sledeće. Dogovaranjem i sporazumevanjem između centralne planske službe i njenih osnivača morale bi se zajednički utvrditi metodološke osnove planiranja na svim nivoima udruživanja i međusobnog povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti, način obezbeđivanja dokumentacije koja je toj službi neophodna, način na koji bi ih ona informisala o svojim nalazima, kao i regulisanje svih drugih pitanja od kojih zavisi efikasno delovanje te centralne planske službe.

Dosadašnje izlaganje pokazuje da sistem samoupravnog planiranja može biti uveden ukoliko se radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti međusobno udružuju i povezuju u procesu društvene reprodukcije, odnosno ukoliko uporedo s tim u praksi dolazi do usklađivanja planova njihovog razvoja na različitim nivoima, od osnovne ćelije planiranja do društva kao celine, i tako stvara celovita mreža i organizaciona struktura samoupravnog planiranja.

Postojanje takvog sistema planiranja u privrednim i društvenim delatnostima *pretpostavka je i uslov nastajanja samoupravnog planiranja i u teritorijalnim zajednicama.* Ako su, naime, udruženi radnici privrednih i društvenih delatnosti u stanju da usklađivanjem svojih planova razvoja, odnosno samoupravnim planiranjem, svoje međusobne odnose u procesu društvene reprodukcije stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu, sigurno je da će oni biti ne samo zainteresovani, nego i stvarno sposobni da i mnoge svoje aktivnosti u teritorijalnim zajednicama regulišu samoupravnim planiranjem, odnosno dogovaranjem i sporazumevanjem sa svim drugim stanovnicima tih zajednica. Tokom ranijih razmatranja

[9] Osnovni postupci tog prilagođavanja i kontinuiranog planiranja objašnjeni su u knjizi Jakova Sirotkovića: *Društveno planiranje*, »Informator«, Zagreb, 1978, str. 132-137.

Digitized by Google 2017

(petnaesta glava, poglavlje 2) identifikovali smo najbitnije ljudske aktivnosti koje se u socijalističkom samoupravnom društvu moraju regulisati dogovaranjem i sporazumevanjem svih stanovnika teritorijalnih zajednica i utvrdili da se za sve te aktivnosti moraju trajno obezbeđivati materijalna sredstva doprinosima iz dohotka i ličnih dohodaka udruženih radnika i svih drugih stanovnika tih zajednica. Nepotrebno je to i ovde ponavljati. Ali, kad se sve što je tamo rečeno ima na umu, onda je izvesno da bi se samoupravno planiranje tih najbitnijih aktivnosti u teritorijalnim zajednicama moralo nadovezati na samoupravno planiranje u privrednim i društvenim delatnostima, odnosno da bi planiranje radnih kolektiva u privrednim i društvenim delatnostima i njihovo udruživanje i povezivanje u društvenoj reprodukciji moralo predstavljati osnovu planiranja u užim i širim teritorijalnim zajednicama.

Nesporno je da se udruživanjem i povezivanjem radnih kolektiva sa različitih teritorija u društvenoj reprodukciji proširuju i učvršćuju veze između različitih teritorijalnih zajednica. Ali je na osnovu ranijih razmatranja izvesno — ukoliko, uz to, razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa u svim oblastima društvenog života teritorijalne zajednice postaju *prave ljudske zajednice*, utoliko *uže teritorijalne zajednice* stvarno *postaju integrativni delovi širih teritorijalnih zajednica*. U takvim uslovima je normalno očekivati zainteresovanost celokupnog stanovništva tih zajednica za usklađivanje planova razvoja užih i širih teritorijalnih zajednica. Kada u praksi dođe do usklađivanja tih planova, samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem predstavnika samoupravljačke vlasti tih zajednica, onda se, u stvari, proširuje samoupravno planiranje i na sve teritorijalne zajednice. Tada se i planiranje, ne samo u privredi i društvenim delatnosima, nego i u teritorijalnim zajednicama, *zasniva na* socijalističkoj *samoupravnoj integraciji društva* i predstavlja jedinstven, *integralni sistem samoupravnog planiranja*.

4. Istorijski procesi nastajanja samoupravnog sistema planiranja — prelazni oblici od državnog ka samoupravnom planiranju

Utvrdili smo da mogućnosti stvaranja samoupravnog sistema planiranja zavise od toga koliko se u praksi zaista ostvaruju procesi udruživanja i povezivanja radnih ljudi u privrednim i društvenim delatnostima i teritorijalnim zajednicama. To istovremeno znači — ako je to njihovo udruživanje i povezivanje nerazvijeno, nije ni moguće stvaranje samoupravnog sistema planiranja. Izvesno je da u počecima nastajanja socijalističkog samoupravnog društva udruživanje i povezivanje radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti objektivno ne može biti razvijeno i da stoga odmah nije ni moguće stvoriti samoupravni sistem planiranja. Ranije smo već konstatovali da u tom periodu samoupravno dogovaranje i sporazumevanje radnih kolektiva nije dominantna karakteristi-

Digitized by Google

ka procesa formiranja robnih cena, nego da, pored državne regulative, konkurencija među radnim kolektivima kao proizvođačima roba (pa i monopolistička praksa) može dominirati procesima formiranja cena. Tada smo utvrdili: ukoliko se u praksi javljaju takvi stihijski procesi formiranja robnih cena, to znači da i stihijsko prilagođavanje ukupnog obima i strukture proizvodnje i ponude nastalim promenama u ukupnom obimu i strukturi tražnje predodređuje da se zakon srazmernog rasporeda društvenog fonda rada na razne delatnosti ostvaruje *delovanjem zakona vrednosti* u obliku dohodne cene, koji kao »slepi zakon« reguliše međusobne odnose radnih kolektiva kao proizvođača roba, nezavisno od njihove volje (deseta glava, poglavlje 3).

Ali to ne znači da u tom početnom periodu nastajanja novog društva neće biti nikakvog planiranja. Pri razmatranju procesa odumiranja proleterske države (petnaesta glava, poglavlje 2.1) ukazali smo na to da će sve dotle dok, zbog nedovoljne razvijenosti socijalističkih samoupravnih odnosa, radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti ne budu u stanju da međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem, odnosno samoupravnim planiranjem, stave pod svoju zajedničku svesnu kontrolu proces društvene reprodukcije, biti neophodno da proleterska država svojim planiranjem i merama ekonomske politike usmerava tokove društvene reprodukcije. Pri tom smo napomenuli da je to planiranje proleterske države u interesu, odnosno korisno za radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti, jer smo imali na umu sledeće. Pošto je reč o proleterskoj državi (koja s razvojem socijalističkih samoupravnih odnosa postepeno odumire) i njenom planiranju, onda je opravdano smatrati da stvarna korisnost tog planiranja za radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti može postojati samo ako im ono usmeravanjem tokova društvene reprodukcije omogućuje nesmetano sticanje dohotka na osnovu rada (što oni sami, zbog svoje nepovezanosti, ne bi mogli obezbediti), i ako, paralelno s tim, ne sputava, nego stimulira dalje razvijanje njihove samoupravne prakse, koja treba da omogući da se postupno transformiše i to državno u samoupravno planiranje.

Izvesno je, međutim, da je ta transformacija državnog u samoupravno planiranje dugotrajan i složen istorijski proces. Ta transformacija zahteva da planiranje proleterske države ne reprodukuje oblike državnog planiranja koji sada postoje u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, nego da ono dobija takve oblike koji će stimulirati udruživanje i povezivanje radnih kolektiva prvirednih i društvenih delatnosti i omogućavati da oni postupno tokove društvene reprodukcije stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu. Verovatno je da će to planiranje proleterske države sadržati neke elemente oba dominantna oblika državnog planiranja u tim zemljama, to jest indikativnog planiranja, koje postoji u nekim kapitalističkim zemljama, i direktivnog planira-

Digitized by Google

nja, koje preovlađuje gotovo u svim socijalističkim zemljama.[10] Ali je pri tom nesporno da bi i kombinovanje tih elemenata moralo biti u funkciji podsticanja daljeg razvoja samoupravne prakse radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti i njihovog međusobnog udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije.

Proleterska država bi to mogla u praksi ostvariti ukoliko bi na određeni način podsticala napred opisane procese koji vode ka stvaranju mreže samoupravnog planiranja. Naime, ako bi najpre zakonom obavezala radne kolektive većih radnih organizacija u privrednim i društvenim delatnostima da planiraju svoj razvoj i te planove dostavljaju nadležnoj državnoj instituciji, recimo državnoj planskoj komisiji, radi provere mogućnosti njihovog ostvarivanja. Zatim, ako bi ta planska komisija, na temelju *input-output* tabela, identifikovala osnovne reprodukcione celine koje (po masi angažovanih materijalnih sredstava, broju zaposlenih radnika i masi ostvarenog dohotka) u najvećoj meri utiču na tokove društvene reprodukcije, a država, na osnovu tog nalaza planske komisije, zahtevala, odnosno *dala direktivu* radnim kolektivima privrednih i društvenih delatnosti koji pripadaju tim reprodukcionim celinama da formiraju zajednice za plansku saradnju i da (zajedno sa najznačajnijim potrošačima njihovih roba i usluga) usklađuju svoje planove razvoja i zajednički preduzimaju mere za njihovu realizaciju. Nesporno je da bi takvi direktivni elementi planiranja i aktivnost proleterske države i njene planske komisije doprineli ubrzavanju procesa udruživanja i povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji i nastajanju mreže samoupravnog planiranja, bez koje nije moguća ni transformacija državnog u samoupravno planiranje. Na taj način bi započeo i proces postepene transformacije i te državne planske komisije u »fabriku za planiranje«, odnosno u informacionu službu samoupravnog sistema planiranja.

Ali ni mere i instrumenti ekonomske politike proleterske države ne bi mogli biti identični niti služiti istim ciljevima kao oni koji se koriste u državnoj ekonomskoj politici postojećih kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Oni se moraju prilagođavati zakonitostima istorijski novog oblika robne proizvodnje, koji nastaje u uslovima socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, i služiti podsticanju udruživanja i povezivanja radnih kolektiva u društvenoj reprodukciji. Mere i instrumenti ekonomske politike proleterske države, naime, ne bi mogli imati za cilj da sprečavaju *delovanje objektivnih zakona* te (socijalističke samoupravne) *robne proizvodnje*, već da usmeravaju njihovo delovanje tako da ono objektivno *podstiče* (prinuđuje) *radne kolektive* privrednih i društvenih delatnosti na *udruživanje i povezivanje u reprodukciji*, to jest da oni sami dogovaranjem i sporazumevanjem

[10] Ova podela državnog planiranja na indikativno i direktivno zasnovana je na međusobnom upoređivanju planiranja u Francuskoj i SSSR-u. Vidi: Jakov Sirotković, *Planiranje u sistemu samoupravljanja*, »Informator«, Zagreb, 1966, str. 25.

Digitized by Google

svoje međusobne veze i odnose u društvenoj reprodukciji počnu stavljati pod svoju zajedničku svesnu kontrolu (vidi i osamnaestu glavu, poglavlje 1).

Sigurno je da takva aktivnost proleterske države mora nailaziti na teškoće i otpore. Osnovne teškoće su objektivne prirode, jer su vezane za stvarne mogućnosti radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti da se međusobno udružuju i povezuju u društvenoj reprodukciji, kao i za činjenicu da se i u samom državnom planiranju i ekonomskoj politici moraju tražiti novi putevi ili oblici koji neće sprečavati, nego stimulirati nastajanje i razvoj samoupravnog sistema planiranja. Ostale teškoće i otpori vezani su za interese i shvatanja ljudi. Normalno je očekivati da će se birokratija i tehnokratija, kao osnovni nosioci državno-svojinskih i grupno-svojinskih interesa, suprotstavljati tom udruživanju i povezivanju radnih kolektiva i takvoj aktivnosti proleterske države u traženju tih novih puteva, odnosno prelaznih oblika od državnog ka samoupravnom planiranju. Najverovatnije je da će, pri tom, birokratija ukazivati na pozitivna iskustva postojećih socijalističkih zemalja i insistirati na reprodukovanju direktivnog planiranja, a tehnokratija ukazivati na pozitivna iskustva kapitalističkih zemalja i insistirati na reprodukovanju indikativnog planiranja. Ako je u praksi već započeo proces nastajanja socijalističkih samoupravnih odnosa i odumiranja proleterske države, onda ne bi bilo moguće i dalje reprodukovanje bilo kog od ta dva dominantna oblika državnog planiranja. Ali već smo rekli da je moguće da planiranje proleterske države kombinuje neke elemente tog direktivnog i indikativnog planiranja, i istakli da bi i to kombinovanje moralo biti u funkciji podsticanja međusobnog povezivanja udruženih radnika u procesu društvene reprodukcije i nastajanja samoupravnog sistema planiranja. Da bi se, međutim, uspešno savladale te i slične teškoće i otpori i u praksi stvorio samoupravni sistem planiranja, nije dovoljna samo ovakva aktivnost proleterske države. Neophodno je, uz to, da se sami radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti i sve druge organizovane snage socijalističkog samoupravnog društva, a posebno komunisti, ne samo bore protiv tih otpora, nego i da trajno podstiču procese udruživanja i povezivanja radnih kolektiva u društvenoj reprodukciji, jer smo utvrdili da bez tog udruživanja i povezivanja i usklađivanja njihovih planova razvoja nije ni moguće stvoriti samoupravni sistem planiranja.

5. Promene sistema planiranja u Jugoslaviji

U više navrata smo konstatovali da su, po uzoru na SSSR, u početnom periodu razvoja socijalizma u jugoslovenskoj praksi bili dominantni državno-svojinski odnosi proizvodnje. Saglasno takvim odnosima proizvodnje, država je i osnovne tokove društvene reprodukcije regulisala svojim planiranjem privrede, koje je (kao i u SSSR-u) imalo sva bitna obeležja direktivnog plani-

Digitized by Google

ranja. Ali neposredno posle formiranja radničkih saveta u svim privrednim organizacijama (1950) u Jugoslaviji je usvojen Zakon o planskom upravljanju privredom, (1951)[11], kojim je, u odnosu na prethodni period, direktivni karakter državnog planiranja sužen na planiranje osnovnih proporcija ili odnosa koji bitno utiču na tokove društvene reprodukcije.[12] To planiranje osnovnih ili globalnih proporcija značilo je da se državnim planom utvrđuju obavezne stope akumulacije i fondova za sve privredne organizacije, kojima se određuje namenska raspodela njihovog dohotka na lične dohotke, akumulaciju, zajedničku i opštu potrošnju, zatim obim i struktura investicija, a time i zapošljavanje novih radnika i, najzad, obim i struktura izvoza i uvoza roba i drugih ekonomskih odnosa sa inostranstvom.[13]

Pošto su posle toga radni kolektivi u jugoslovenskim privrednim organizacijama postupno proširivali svoju samoupravnu praksu i sticali mogućnost da samostalno odlučuju o namenskoj raspodeli dohotka, upotrebi akumulacije i investicijama, s vremenom se sve više sužavao i direktivni karakter državnog planiranja. Moglo bi se, naime, tvrditi *da se* tokom tog procesa *državno planiranje* u Jugoslaviji *postepeno pomeralo od direktivnog ka indikativnom planiranju*, to jest da su *državni planovi* na svim nivoima, od federacije do republika, pokrajina i opština sve više postajali, odnosno služili kao *osnova državne ekonomske politike*, a sve manje kao obaveza ili direktiva za osnovne privredne subjekte, to jest radne kolektive privrednih organizacija. Tako je državno planiranje u Jugoslaviji postajalo sve sličnije državnom planiranju u Francuskoj nego onome u SSSR-u.[14] To istovremeno znači da su svi osnovni vidovi državne ekonomske politike (kao što su monetarna, kreditna i devizna politika, poreska i budžetska politika, politika cena, politika uvoza i izvoza i slično), i iz kapitalizma poznati instrumenti te politike, postepeno postajali osnovne poluge uticaja države na tokove društvene reprodukcije u Jugoslaviji.

Ali pomeranje od direktivnog ka indikativnom državnom planiranju nije vodilo i ka znatnijem smanjivanju državne interven-

[11] »Službeni list FNRJ«, br. 58/1951.

[12] Boris Kidrič je tada o državnom planu napisao sledeće: »*Plan proporcija je jedinstven i centralistički plan...* Bez ta dva svojstva prestao bi da bude plan, a pogotovu prestao bi da bude soci jalistički plan. Prema tome, *ova dva svojstva ne može i ne sme n čim da remeti ni federativna izgradnja države, niti postojanje niži samoupravnih jedinica*« (*kurziv* — M. K.). Vidi: B. Kidrič, *Teze ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji*, časopis »Komunist Beograd, br. 6/1950, str. 11-12.

[13] Detaljniji uvid u te dve početne razvojne faze jugoslovensk planiranja može se steći u knjizi Borivoja Jelića: *Sistem planiran u jugoslovenskoj privredi*, Ekonomska biblioteka, 17, Beograd, 196

[14] Na tu sličnost francuskog i jugoslovenskog državnog planir nja ukazao je pre više godina (kada za to još nije bilo osnov Carl Landauer u svom članku: *Geplante Marktwirtschaft: des Be piel Frankreichs und Jugoslawiens*, Kyklos, Vol. XVI, fasc. 4, st 543-568.

Digitized by Google

cije u jugoslovenskoj privredi, već je jedan oblik njenog uticaja na tokove društvene reprodukcije postepeno zamenjivan drugim. Zbog postojanja svih u prethodnom poglavlju pomenutih problema u jugoslovenskoj privredi i međusobne nepovezanosti radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti, odsutnosti njihovog dogovaranja i sporazumevanja o međusobnim vezama i odnosima u društvenoj reprodukciji, naime, zbog nedovoljne razvijenosti socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, državna intervencija u privredi posredstvom mera i instrumenata državne ekonomske politike postajala je sve osetnija. Moglo bi se reći da je indikativno državno planiranje praćeno merama i instrumentima državne ekonomske politike počelo postajati dominantno u Jugoslaviji neposredno posle privredne reforme (1965).

Ali, pošto je već krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, na osnovu praktičnih iskustava, sazrelo uverenje da se takvim planiranjem i državnom ekonomskom politikom ne mogu uspešno rešavati razvojni i drugi problemi jugoslovenske privrede, počele su intenzivne rasprave o daljim promenama ekonomskog sistema i putevima samoupravnog organizovanja jugoslovenske privrede koje bi omogućile i započinjanje procesa prevazilaženja svih poznatih oblika državnog planiranja (kako direktivnog tako i indikativnog) i stvaranja sistema samoupravnog planiranja u Jugoslaviji. Najznačajnije od tih rasprava su one koje su vođene tokom priprema i usvajanja odluka Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije (1971), Desetog kongresa SKJ (1974) i donošenja sadašnjeg Ustava SFRJ (1974).

Prvo celovitije viđenje mogućnosti samoupravnog organizovanja jugoslovenske privrede zasnovanog na udruživanju i međusobnom povezivanju radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti međuzavisnih u društvenoj reprodukciji dato je u pripremnom materijalu Komisije za probleme proširene reprodukcije i integracije na samoupravnim osnovama i u rezolucijama te komisije (»Samoupravno organizovanje udruženog rada«, »Položaj udruženog rada u proširenoj reprodukciji« i »Samoupravno povezivanje različitih oblasti udruženog rada«), koje su usvojene na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije.[15] To su *prvi dokumenti u kojima se govori i o potrebi stvaranja sistema samoupravnog planiranja*, koji bi se zasnivao na međusobnom dogovaranju i sporazumevanju udruženih radnika i omogućio da planiranje postane »instrument svesnog uticaja udruženog rada na tokove društvene reprodukcije«[16].

[15] Vidi knjigu: *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, »Radnička štampa«, Beograd, 1971, str. 323-366. i 743-750.

[16] U rezoluciji »Samoupravno organizovanje udruženog rada« o tome se kaže sledeće:

»Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije smatra da *rad na stvaranju sistema samoupravnog planiranja... treba ubrzati* jer *ono predstavlja* bitan elemenat funkcionisanja samoorganizovane privrede i društva i, prema tome, *bitnu komponentu* izgrađenog *samoupravnog društva*. U fazama u kojima se to društvo izgrađuje sistem samoupravnog planiranja doprinosi otklanjanju stihijnosti i anarhičnos-

Digitized by Google 2023

Moglo bi se reći da su materijali i odluke tog kongresa predstavljali i osnovu opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije o potrebi podsticanja procesa samoupravne integracije u jugoslovenskoj privredi zasnovane na udruživanju i povezivanju radnih kolektiva u društvenoj reprodukciji i stvaranja sistema samoupravnog planiranja. Stoga se i u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ, u posebnom poglavlju o samoupravnom planiranju, konstatuje da je razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji negirao neophodnost državnog planiranja i nametnuo potrebu da celokupan sistem planiranja bude »u funkciji samoupravno udruženog rada«, u kojem su radni kolektivi osnovni subjekti koji na samoupravni način usklađuju svoje pojedinačne i zajedničke interese, ali da takav sistem samoupravnog planiranja u jugoslovenskoj praksi nije stvoren.[17] U tom dokumentu se ističu i najbitnije osobenosti sistema samoupravnog planiranja u kojem udruženi radnici privrednih i društvenih delatnosti međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem *usklađuju svoje planove razvoja.* Zatim se insistira na potrebi *organizovanja posebne društvene akcije,* kojom će se ubrzati procesi udruživanja i povezivanja radnih kolektiva, međuzavisnih u društvenoj reprodukciji, i omogućiti *usklađivanje planova razvoja u okvirima*

---

ti u funkcionisanju tržišnog mehanizma, pa, prema tome, i u ekonomskim odnosima i uslovima privređivanja organizacija udruženog rada. Time će se stvoriti uslovi za optimalnije zadovoljavanje pojedinačnih i zajedničkih interesa i potreba radnih ljudi i njihovih asocijacija, i obezbediti skladniji i optimalniji privredni i društveni razvoj. S tog stanovišta plan treba da bude *instrument svesnog uticaja udruženog rada na tokove društvene reprodukcije.* U skladu s demokratskim karakterom samoupravnih društvenih i ekonomskih odnosa, *i sistem samoupravnog planiranja mora se zasnivati na samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju« (kurziv* — M. K.). Isto, str. 747.

[17] To je u Platformi izraženo na sledeći način: »Razvoj samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa je postavio na dnevni red problem planiranja i društvenog usmeravanja tokova reprodukcije privrednog i društvenog razvoja. *Samoupravljanje je negiralo plan i planiranje kao isključivu funkciju političke države,* negiralo je plan kao istrument administrativnog odlučivanja. Ono je postavilo zadatak da plan i celokupan *sistem planiranja* moraju biti, pre svega, *funkcija samoupravno udruženog rada* i da izražavaju interese radničke klase i radnih ljudi, da ostvaruju koordiniranje akcija samoupravnih subjekata, ne ukidajući njihovu samostalnost, ali osiguravajući da se *na samoupravni način usklađuju pojedinačni i zajednički interesi.*

Uvođenjem samoupravljanja razgrađeno je administrativno-centralističko planiranje, *ali do danas nismo uspostavili novo, samoupravno planiranje.* Istina, mi smo u toku pretežnog dela proteklog razdoblja imali petogodišnje i tekuće planove, ali u suštini nismo imali efikasno plansko usklađivanje privrednog razvoja. Planovi su praktično malo delovali, njihovo postojanje nije sprečavalo stihijski rast. Disproporcije su rasle, kao i ekscesna stanja i kretanja. Takva situacija neminovno je vodila zadržavanju, pa često i jačanju administrativnih intervencija« *(kurziv* — M. K.). *(Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ,* Izdavački centar »Komunist« Beograd, 1973, str. 78-89).

Digitized by Google

najznačajnijih *proizvodno-prometnih kompleksa ili reprodukcionih celina*, koje u najvećoj meri utiču na tokove društvene reprodukcije, i ukazuje da će to pomoći otklanjanju najbitnijih strukturnih neusklađenosti u jugoslovenskoj privredi.[18] Ove osnovne stavove o udruživanju i povezivanju radnih kolektiva u procesu društvene reprodukcije i stvaranju sistema samoupravnog planiranja prihvatio je i u svojoj rezoluciji (»Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ«) izrazio Deseti kongres Saveza komunista Jugoslavije (1974).[19]

Saglasno takvim opredeljenjima Saveza komunista, i novi Ustav SFRJ (1974) utvrđuje pravo i obavezu radnih ljudi u svim osnovnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama da zajednički donose i međusobno usklađuju planove razvoja tih organizacija i zajednica i na taj način regulišu i usmeravaju tokove društvene reprodukcije (vidi u Ustavu članove od 69. do 74). Neposredno posle Ustava doneti su Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije (1976) i Zakon o udruženom radu (1976), kojima su obezbeđeni zakonsko-pravni preduslovi neophodni za tok procesa udruživanja i povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji i stvaranja sistema samoupravnog planiranja u Jugoslaviji.

---

[18] O tome se u Platformi kaže:

»*Bitnu karakteristiku samoupravnom planiranju daje planiranje* i programiranje rada i razvoja, *koje se ostvaruje u različitim oblicima udruživanja, međusobnog povezivanja i suradnje koja proizlazi iz udruživanja rada i sredstava* unutar udruženog rada, počev od osnovne organizacije udruženog rada, preko zajednice osnovnih organizacija udruženog rada, radnih organizacija i drugih organizacija udruženog rada i *njihovog trajnog povezivanja u reprodukcionom procesu.*

Ovisnost organizacija udruženog rada u reprodukcionom procesu, te ekonomski interesi u realiziranju dohotka, *nameću potrebu usklađivanja planova* i programa rada i *razvoja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada.* Isto tako, nameće se potreba usklađivanja planova i programa rada i razvoja zajedničkih interesa i ciljeva utvrđenih samoupravnim sporazumima *s drugim organizacijama udruženog rada, te s interesnim zajednicama« (kurziv* — M. K.). Isto, str. 80-81.

»*Nužno je organiziranom društvenom akcijom ubrzati povezivanje, integraciju i kooperaciju između organizacija udruženog rada* — proizvođača sirovina, energetike, prerađivača, vanjske i unutrašnje trgovine, saobraćaja i drugih djelatnosti. Potrebno je brže uspostavljanje *razvojnih programa po pojednim proizvodno-prometnim kompleksima, koji bi obuhvatili organizacije udruženog rada koje su u proizvodnji i prometu najviše međuzavisne.* Bilo bi uputno *da se* u prvom momentu *ova organizirana akcija koncentrira na one proizvodno-prometne komplekse što,* po masi angažiranih proizvodnih faktora i realiziranog dohotka, *imaju najveći utjecaj na cijeli proces društvene reprodukcije u našoj zemlji.* Uspostavljanje ovih razvojnih programa *omogućit će radikalnije* mijenjanje uvjeta rada, *odnosno otklanjanje najbitnijih strukturnih neusklađenosti u našoj privredi« (kurziv* — M. K.). Isto, str. 81-82.

[19] Vidi: *Deseti kongres SKJ, Dokumenti,* Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1975, str. 151-188.

Digitized by Google 2025

Ali, i pored tih društvenih opredeljenja i zakonskih mogućnosti, u *jugoslovenskoj praksi još ne postoji taj sistem samoupravnog planiranja.* Iste godine kada su doneti ti zakoni usvojen je i plan razvoja Jugoslavije i ostalih teritorijalnih (društveno-političkih) zajednica (republika, pokrajina i opština) za razdoblje 1976—1980. godine, a nedavno su usvojeni i njihovi planovi razvoja za tekući petogodišnji period (1981—1985). Svi ti petogodišnji planovi razvoja Jugoslavije i teritorijalnih (društveno-političkih) zajednica nisu zasnovani na planovima razvoja radnih organizacija privrednih i društvenih delatnosti, kako bi po slovu zakona moralo biti[20], nego na procenama mogućnosti razvoja u narednom periodu koje, uglavnom, utvrđuju izvršni i predstavnički organi (skupštine) tih teritorijalnih zajednica, pa služe kao osnova za instrumente i mere njihove ekonomske politike. I pored sprovedenih promena u sastavu izvršnih i predstavničkih organa jugoslovenskih teritorijalnih zajednica, o kojima je ranije govoreno (petnaesta glava, poglavlje 3.1), ipak je takvo planiranje u teritorijalnim zajednicama, u minulom i tekućem planskom periodu, zadržalo sva osnovna obeležja državnog indikativnog planiranja, u kojem instrumenti i mere državne ekonomske politike predstavljaju osnovne poluge njenog uticaja na tokove društvene reprodukcije. Zbog toga bi bilo nerealno očekivati da će se i u ovom planskom periodu znatnije smanjivati državna intervencija u jugoslovenskoj privredi.

Ali osnovni problem s kojim se suočava nastajanje sistema samoupravnog planiranja u jugoslovenskoj praksi nije samo u tome, nego je vezan za objektivne teškoće i otpore procesu udruživanja i povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji, a bez takvog procesa objektivno nije ni moguće stvaranje osnovne mreže samoupravnog planiranja, što smo u prethodnim razmatranjima već utvrdili (poglavlje 3). Najznačajnije objektivne teškoće u ostvarivanju tog procesa jesu u tome što se sporo menjaju stari i uspostavljaju novi, samoupravni odnosi na mnogim područjima jugoslovenskog ekonomskog sistema, odnosno realizuje njegova samoupravna transformacija, o čemu je na mnogim mestima ove knjige već govoreno. Stoga ćemo ovde podsetiti samo na ona područja na kojima zadržavanje starih odnosa u najvećoj meri objektivno otežava udruživanje i povezivanje radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji.

---

[20] U članu 93. Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije o tome je napisano:

»*Društveno-političke zajednice su dužne da svoje planove zasnivaju na samoupravnim* sporazumima o osnovama *planova i planovima samoupravnih organizacija* i zajednica, *ostvarujući time jedinstvo funkcionisanja samoupravnog sistema planiranja,* odlučivanja o dohotku i mogućnosti da radni ljudi ostvaruju zajedničke društvene interese o kojima odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u društveno-političkim zajednicama« *(kurziv* — M. K.).

Digitized by Google

Ranije smo pokazali da se i danas u jugoslovenskoj praksi najveći deo dohotka privrednih organizacija koji služi za podmirivanje zajedničkih i opštih potreba, odnosno za finansiranje aktivnosti društvenih delatnosti i države, izdvaja fiskalnim ili parafiskalnim putem, a ne na samoupravni način, to jest dogovaranjem i sporazumevanjem radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti (vidi četvrtu glavu, poglavlje 5, četrnaestu glavu, poglavlje 4.1 i petnaestu glavu, poglavlje 3.1a). Nepotrebno je čak posebno dokazivati da takav stari način izdvajanja materijalnih sredstava za ove namene predstavlja objektivnu prepreku udruživanju i povezivanju radnih kolektiva u društvenoj reprodukciji, usklađivanju njihovih planova razvoja i nastajanju sistema samoupravnog planiranja, i da je upravo u cilju podsticanja njihovog udruživanja i povezivanja neophodno ubrzanije menjati te stare i uspostavljati nove, samoupravne odnose na tom području jugoslovenskog ekonomskog sistema.

Napred smo skrenuli pažnju na činjenicu da jugoslovenske privredne organizacije samo jednu trećinu neophodnih sredstava za investicije u osnovna sredstva obezbeđuju iz sopstvene akumulacije, a ostalo iz drugih izvora, posebno bankarskih kredita. Pri ispitivanju uzroka takvog stanja utvrdili smo da je emisioni mehanizam Narodne banke Jugoslavije još zasnovan na bankarskom kreditu i kamati i da taj stari emisioni mehanizam i celokupan postojeći bankarsko-kreditni sistem stalno prouzrokuju zavisnost radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti od banaka. Uz to smo ustanovili da je taj monetarno-kreditni i bankarski sistem veoma značajan uzročnik visoke stope inflacije u jugoslovenskoj privredi (vidi trinaestu glavu, poglavlje 4). Nesporno je da zavisnost radnih organizacija od banaka i visoka stopa inflacije predstavljaju objektivnu prepreku udruživanju i povezivanju radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji i da je ubrzana samoupravna transformacija i tog područja jugoslovenskog ekonomskog sistema neophodan preduslov njihovog bržeg udruživanja i povezivanja i stvaranja samoupravnog sistema planiranja.

Najzad je izvesno da i prevelika državna regulativa na području cena, koja se u jugoslovenskoj privredi i do danas održala, o čemu je takođe govoreno, predstavlja objektivnu prepreku udruživanju i povezivanju radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji i stvaranju sistema samoupravnog planiranja. Na osnovu svega što je o tome dosad rečeno sigurno je da tržišno (stihijno) sučeljavanje ponude i tražnje i formiranje cena roba i usluga nije prava alternativa državnom regulisanju cena, nego dogovaranje i sporazumevanje radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti kao dominantnih proizvođača i potrošača tih roba i usluga.

Iako smo ovde pomenuli samo neka, mada veoma značajna područja, izvesno je da je samoupravna transformacija i svih ostalih područja jugoslovenskog ekonomskog sistema, o kojima je u ovoj knjizi govoreno, veoma važan preduslov započinjanja

Digitized by Google

i toka procesa udruživanja i povezivanja radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji, kao i stvaranja sistema samoupravnog planiranja u jugoslovenskoj praksi. Pored toga što smo ukazivali ne samo na pravce, nego i na mere i akcije kojima se može ubrzati samoupravna transformacija svih tih područja jugoslovenskog ekonomskog sistema, veoma često smo isticali i činjenicu da je ta transformacija svojevrstan istorijski proces. Zbog toga je izvesno da se ni samoupravni sistem planiranja u Jugoslaviji ne može stvoriti preko noći, odnosno da i njegovo stvaranje mora biti svojevrstan istorijski proces. Ali se i taj proces stvaranja samoupravnog sistema planiranja može ubrzati organizovanom akcijom svih svesnih snaga jugoslovenskog društva. Kako?

To bi se moglo postići ukoliko bi se ubrzao proces samoupravne transformacije, ako ne svih područja jugoslovenskog ekonomskog sistema o kojima je ovde govoreno, a onda bar monetarno-kreditnog i bankarskog sistema i ukoliko bi se paralelno s tim radilo sledeće. Najpre bi bilo potrebno da Savezni zavod za privredno planiranje (u saradnji sa zavodima za planiranje svih republika i pokrajina), na osnovu *input-output* tabela i drugih podataka kojima raspolaže, identifikuje one reprodukcione celine koje (po masi angažovanih materijalnih sredstava, broju zaposlenih radnika i masi ostvarenog dohotka) u najvećoj meri utiču na tokove društvene reprodukcije, zatim radne organizacije koje pripadaju tim reprodukcionim celinama i najznačajnije potrošače njihovih roba i usluga. U jugoslovenskoj praksi ima malo slučajeva da su se radni kolektivi privrednih organizacija koje pripadaju tim najznačajnijim reprodukcionim celinama sami orijentisali na međusobno povezivanje, formiranje zajednica za plansku i poslovnu saradnju, koje predviđa Zakon o udruženom radu (član 395), i na usklađivanje svojih razvojnih planova. Zato su i ti podaci koji se mogu dobiti od Zavoda za privredno planiranje neophodni da bi mogla započeti organizovana društvena akcija koja bi imala za cilj da podstiče procese međusobnog povezivanja najznačajnijih proizvođača i potrošača koji pripadaju tim reprodukcionim celinama, usklađivanja njihovih planova razvoja i stvaranja sistema samoupravnog planiranja. Osnovni inicijatori te društvene akcije morale bi biti društveno-političke organizacije, u prvom redu Savez sindikata i Savez komunista Jugoslavije, a ne izvršni organi ili skupštine teritorijalnih (društveno-političkih) zajednica. Zašto?

Iako postojeći Zakon o planiranju obavezuje sve teritorijalne zajednice da svoje planove razvoja zasnivaju na planovima razvoja radnih organizacija s njihovih teritorija (vidi napomenu 20), Ustav SFRJ ne daje pravo organima tih teritorijalnih zajednica da svojim direktivama (zakonskim ili drugim aktima) obavezuju radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti da formiraju zajednice za plansku i poslovnu saradnju i u okviru njih usklađuju svoje planove razvoja. Zbog toga bi Savez sindikata i Savez komunista morali biti osnovni inicijatori te društvene akcije. Naime,

Digitized by Google

svi članovi Saveza sindikata i Saveza komunista koji su zaposleni u privrednim i društvenim delatnostima koje pripadaju tim najznačajnijim reprodukcionim celinama morali bi u svojim sredinama pokrenuti akciju da se u okviru tih reprodukcionih celina formiraju zajednice za plansku i poslovnu saradnju i da se međusobnim dogovaranjem i sporazumevanjem radnih kolektiva usklađuju njihovi planovi razvoja i zajednički preduzimaju mere za njihovu realizaciju.

Sigurno je da bi iniciranjem takve akcije započeo i stvarni proces stvaranja samoupravnog sistema planiranja u jugoslovenskoj praksi. Iako bi bila koncentrisana samo na najznačajnije reprodukcione celine u jugoslovenskoj privredi, ona bi bila veoma značajna. Ona bi, sa svoje strane, mogla doprineti tome *da se dogovaranjem i sporazumevanjem* radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti koji pripadaju tim reprodukcionim celinama *počnu rešavati i ona pitanja koja se sada ne rešavaju samoupravnim putem,* kao što su, na primer, robne cene i njihovi međusobni odnosi, finansiranje društvenih delatnosti i slično, naime, da se ubrzaju i procesi samoupravne transformacije jugoslovenskog ekonomskog sistema na tim i drugim područjima. Usklađivanje planova razvoja u okviru tih najznačajnijih reprodukcionih celina omogućilo bi, isto tako, da i planovi svih teritorijalnih zajednica počnu postepeno da gube obeležja državnih indikativnih planova i da se, pri tom, i *same mere ekonomske politike počnu prilagođavati potrebama ostvarivanja razvojnih planova tih reprodukcionih celina.* Sigurno je da bi, pored toga, ova društvena akcija, kojom bi započeo proces stvaranja sistema samoupravnog planiranja u okvirima najznačajnijih reprodukcionih celina, *podsticajno delovala i na ostale radne kolektive privrednih i društvenih delatnosti* da se i oni međusobno udružuju i povezuju u društvenoj reprodukciji, *da usklađuju svoje planove razvoja* i na taj način proširuju mrežu samoupravnog planiranja u jugoslovenskoj praksi.

Savez komunista je prvi put tu ideju o potrebi organizovanja takve društvene akcije koja bi inicirala stvaranje sistema samoupravnog planiranja izrazio u svojoj Platformi za Deseti kongres SKJ (vidi napomenu 18). Pet godina kasnije, na Jedanaestom kongresu SKJ (1978), ponovo je bilo reči o tim stavovima iz Platforme. Pri tom je ukazano na činjenicu da stvaranje sistema samoupravnog planiranja neće ići samo od sebe, bez organizovanja takve društvene akcije koja bi trebalo da ima obeležja strategijske bitke Saveza komunista za stvaranje sistema samoupravnog planiranja, i predloženo je da se odmah posle tog kongresa organizuje takva akcija i ona stavi u funkciju priprema plana razvoja za period 1981—1985. i Trećeg kongresa samoupravljača Jugoslavije; da se taj kongres samoupravljača održi 1980. godine i na njemu ocene rezultati te akcije i utvrde pravci dalje borbe za stvaranje samoupravnog sistema planiranja u jugoslovenskoj

Digitized by Google

praksi.[21] Na žalost, ni posle toga takva akcija nije organizovana.[22] Doduše, održan je, nešto kasnije (1981), predviđeni kongres samoupravljača. U smernicama i tezama za pripremu tog kongresa, u raspravama na njemu i rezoluciji koju je usvojio ponovo se govori o potrebi stvaranja sistema samoupravnog planiranja[23], ali u praksi nije gotovo ništa učinjeno, jer je izostala organizovana društvena akcija bez koje se taj sistem ne može ni stvoriti. Iste godine usvojen je i plan razvoja Jugoslavije za tekući planski period (1981—1985), ali ni u njemu nema, kao što smo već konstatovali, najbitnijeg elementa samoupravnog sistema planiranja, jer se on ne zasniva na planovima razvoja radnih organizacija privrednih i društvenih delatnosti.

Sve ovo pokazuje da je za započinjanje procesa stvaranja samoupravnog sistema planiranja u jugoslovenskoj praksi zaista neophodno organizovati društvenu akciju o kojoj je ovde govoreno. Ali, da bi taj sistem mogao uspešno funkcionisati, bilo bi neophodno, pored iniciranja te akcije, još mnogo šta učiniti. Pre svega, bilo bi potrebno, kao što je već konstatovano, *ubrzavati procese samoupravne transformacije* i svih drugih područja sadašnjeg *jugoslovenskog ekonomskog sistema*, jer bez samoupravnih odnosa i na svim tim područjima objektivno nije ni moguće stvoriti uslove u kojima bi radni kolektivi privrednih i društvenih delatnosti bili u stanju da posredstvom sistema samoupravnog planiranja tokove društvene reprodukcije postupno stavljaju pod svoju zajedničku svesnu kontrolu. Pored toga, bilo bi nužno *da se merama* i instrumentima *ekonomske politike podstiču*, a ne ometaju (kao što je često do sada bio slučaj), *procesi udruživanja i povezivanja radnih kolektiva u društvenoj reprodukciji*, a da, uz to, i svi postojeći zavodi za privredno planiranje (savezni, republički i pokrajinski), uz poslove koje moraju obavljati za potrebe planiranja i ekonomske politike teritorijalnih zajednica, počnu izvršavati i one koji su neophodni za usklađivanje planova razvoja radnih kolektiva međuzavisnih u društvenoj reprodukciji i da pri obavljanju tih poslova stvarno počnu međusobno sarađivati. Na taj način bi bio otvoren i proces koji bi omogućio *da se* svi ti *zavodi za planiranje* od isključivo državnih institucija *počnu postupno transformisati u prave informacione službe* (»fabrike za planiranje«) *sistema samoupravnog planiranja* i delovati kako je napred govoreno (poglavlje 3). Uz to bi bilo potrebno, oslanjajući se na rezultate Marksove analize društvene reprodukcije, *utvrditi* analitičke okvire i *metodologiju samoupravnog pla-*

[21] Vidi: *Jedanaesti kongres SKJ* — magnetofonske beleške, 2, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1981, str. 71—74.

[22] O tim stavovima iz Platforme i potrebi organizovanja takve akcije govoreno je i na 15. sednici Centralnog komiteta SKJ, koja je održana 4. decembra 1980. godine i bila posvećena »Idejno-političkim pitanjima društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije za period od 1981. do 1985. godine«. Vidi: *15. sednica CK SKJ, Dokumenti*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980, str. 70—76.

[23] Vidi: *III kongres samoupravljača Jugoslavije 1981*, »Radnička štampa«, Beograd, 1981, str. 487—511. i 523—553.

Digitized by Google

niranja. Neki rezultati koji su na tom planu već postignuti imaju pionirski značaj[24], pa bi ih bilo neophodno koristiti i dalje obogaćivati novim saznanjima koja bi omogućila da se dođe do svih bitnih elemenata te metodologije planiranja, koja objektivno ne može biti neutralna prema odnosima proizvodnje u kojima se planira, nego stvarni odraz socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje koji nastaju u jugoslovenskoj praksi.

Sigurno je, međutim, da u početnom periodu svog nastajanja taj sistem samoupravnog planiranja u Jugoslaviji objektivno mora biti kombinovan i sa nekim elementima državnog planiranja. Naime, zbog nedovoljne razvijenosti samoupravnih odnosa na svim područjima jugoslovenskog ekonomskog sistema, zatim, usled odsustva međusobne povezanosti svih radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji, zbog postojanja relativno značajnog privatnog sektora privrede, kao i federativnog državnog ustrojstva Jugoslavije — biće nužno da i planovi svih društveno-političkih (teritorijalnih) zajednica imaju i neka obeležja državnog, direktivnog i indikativnog, planiranja. Zbog toga i celokupan taj sistem planiranja u Jugoslaviji objektivno mora biti *svojevrstan spoj dva sistema planiranja, pa se može nazvati susretnim planiranjem* između samoupravnog planiranja udruženih radnika i državnog planiranja teritorijalnih zajednica. Ali je izvesno da će, u meri u kojoj se daljim razvojem samoupravnih odnosa u svim oblastima društvenog života bude ostvarivao i proces samoupravne integracije jugoslovenskog društva, i taj *prelazni sistem susretnog planiranja postepeno prerastati u integralni sistem samoupravnog planiranja,* o kojem je napred govoreno (poglavlje 3).

No dosadašnje iskustvo pokazuje da nastajanje i tih prelaznih oblika planiranja u jugoslovenskoj praksi ne nailazi samo na objektivne teškoće na koje smo već podsetili, nego i na otpore onih subjektivnih snaga koje se zbog očuvanja sopstvenog privilegovanog položaja suprotstavljaju samoupravnoj transformaciji jugoslovenskog društva. I u ovom, kao i u drugim slučajevima o kojima smo ranije govorili, reč je u prvom redu o otporima tehnokratije i birokratije, kojih još ima, ne samo u radnim organizacijama privrednih i društvenih delatnosti, nego i u organima teritorijalnih zajednica i političkih organizacija, pa i u samom Savezu komunista. Iako ta *tehnokratija i birokratija* nisu više u stanju da se otvoreno suprotstavljaju opredeljenjima Saveza komunista o samoupravnoj transformaciji jugoslovenskog društva, one su, upravo zbog svoje prisutnosti i aktivnosti na svim tim područjima ekonomskog i političkog života, *stvarno u mogućnosti* da utiču na njihovu realizaciju, odnosno *da sprečavaju* ostvarivanje tih opredeljenja u praksi, pa da tako onemo-

[24] Vidi: Dr Jakov Sirotković, *Akumulacija i proširena reprodukcija Jugoslavije 1952—1956.* Rad je napisan 1957. godine i ponovo objavljen u knjizi *Zbornik radova posvećenih proširenoj reprodukciji u jugoslovenskom društvu,* Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1980, str. 1—74.

Digitized by Google

gućavaju *nastajanje* i ovih početnih, prelaznih oblika *samoupravnog sistema planiranja.* Ti otpori se manifestuju na različite načine, kao, na primer, stalnim insistiranjem na objektivnim teškoćama stvaranja samoupravnog sistema planiranja i *odsustvom bilo kakve aktivnosti* usmerene ka tome *da se* u praksi *traže rešenja za* otklanjanje tih teškoća i omogući *stvaranje tog sistema planiranja, ili nuđenjem takvih* praktičnih *rešenja* u sistemu planiranja *čija bi primena* u praksi *vodila* samo *ka reafirmaciji poznatih oblika* direktivnog ili indikativnog *državnog planiranja,* a ne bi istovremeno stimulirala udruživanje i povezivanje radnih kolektiva privrednih i društvenih delatnosti u društvenoj reprodukciji, pa bi stoga sprečavala i nastajanje samoupravnog sistema planiranja. Uostalom, izgleda da je otpor tih subjektivnih snaga bio i osnovni uzrok što ni do danas nije organizovana društvena akcija na čiju je neophodnost ukazano još u Platformi za Deseti kongres (vidi napomenu 12), a bez koje ne može ni započeti stvaranje samoupravnog sistema planiranja u jugoslovenskoj praksi.

Na osnovu svega što je ovde rečeno, izvesno je da ni ovi prelazni oblici planiranja, koji bi omogućili započinjanje procesa stvaranja samoupravnog sistema planiranja u jugoslovenskoj praksi, neće nastati sami od sebe. Naime, za to je neophodna svesna akcija svih samoupravnih snaga, a posebno radnika udruženih u privrednim i društvenim delatnostima, i Saveza komunista kao njihove avangarde u borbi za samoupravnu transformaciju jugoslovenskog društva. Ali, da bi Savez komunista mogao i dalje ostati takva avangarda, on bi se u narednom periodu morao, doslednije nego u proteklom, boriti za ostvarivanje svojih opredeljenja i postati stvarni mobilizator svih tih samoupravnih snaga u savladavanju teškoća i otpora stvaranju sistema samoupravnog planiranja u jugoslovenskoj praksi. Ima mesta uverenju da će u narednom periodu tako i biti.

Digitized by Google

Asim Stranjak

Karakter svojine i novac

I

Kad bi novac bio samo stvar koja olakšava promet robâ, ili pak neki obični, računski medij za svođenje različitih vrijednosti na istoimene veličine, odnosno, drugim riječima, kada bi on, kao jednostavni numerator, bio neka fizička kategorija, ili mjera, kao što su one koje mjere težinu, dužinu, zapreminu i slično, onda bi on bio indiferentan prema činjenici da li služi kao mjera vrijednosti i obavlja druge funkcije u ovom ili onom društveno-ekonomskom sistemu. U tome slučaju on bi bio indiferentan i prema karakteru vlasništva na sredstvima za proizvodnju, to jest karakteru produkcionog odnosa u datom društvu. Međutim, polazimo od toga da je savremeni novac, premda nam se prikazuje kao stvar u raznim oblicima, u stvari društveni odnos[1], da on nije puki računski medij za svođenje različitih vrijednosti na istoimene veličine, da on nije jednostavni numerator niti da je fiksna i nepromjenljiva mjera, odnosno standard vrijednosti, te da kao takav mora, u svim svojim funkcijama, a ne samo prilikom mjerenja vrijednosti, izražavati svoje osnovno društveno-ekonomsko obilježje.

[1] Vidi: A. Stranjak, *Savremeni novac: stvar ili društveni odnos*, »Informator«, Zagreb, 1981.

Digitized by Google

Značajna otkrića o ovoj prikrivenoj prirodi novca, koja je učinio Marks, a koja se u osnovi mogu primijeniti i na savremeni novac, često se zanemaruju ili zaboravljaju, i to iz dva osnovna razloga: 1) zato što su odnosi među ljudima u procesu robne proizvodnje toliko postvareni, to jest materijalizovani (»pozlaćeni«) da je lakše taj svakodnevni medijum razmjene i plaćanja identifikovati jednostavno kao stvar, odnosno kao predmet, koji se u robnom prometu i javlja u fizičkom obliku, nego kao društveni odnos, i 2) zato što klasni obziri mnoge, osobito građanske, ekonomiste u tome sprečavaju, pošto bi ovi eventualnom identifikacijom novca kao društvenog odnosa bili prisiljeni da kritički razmotre ukupnost društvenih odnosa u uslovima kapitalističke robne proizvodnje[2], pri čemu bi im se neminovno postavio logičan zahtjev za krupnim socijalnim promjenama, koje bi postepeno vodile promjeni ukupne strukture datog društva.

Shvaćen kao društveni odnos, novac, zato, ne može biti indiferentan prema činjenici koja determiniše osnovni produkcioni odnos u kojem se i stvara, odnosno prema tome u čijim se rukama nalaze sredstva za proizvodnju, to jest da li u rukama robovlasnika, feudalaca ili kapitalista, dakle u privatnom vlasništvu, ili u vlasništvu kapitalističke ili socijalističke države, to jest u državnom vlasništvu, ili pak da postoji samo kao opšta pretpostavka proizvodnje slobodno udruženih radnika, to jest u društvenom vlasništvu. Razlike koje nose pojedini tipovi vlasništva na novim sredstvima u osnovi se moraju na isti način izraziti u svim glavnim aspektima novca, kao što su njegov karakter, njegove funkcije, način njegove emisije i regulisanja, odnosno upravljanja. Ukoliko su rješenja tih aspekata novca međusobno disharmonična, to jest ako ne potiču iz bazično istog odnosa, onda, u pravilu, nastaju krupne smetnje u toku reprodukcije datog društva. Ovo upozorenje je osobito važno imati na umu pri izgradnji novog društva, koje se uvijek rađa u krilu starog, gdje se novi odnosi među ljudima, po zakonu inercije, često pokušavaju izgrađivati uz pomoć uhodanih, po svojoj »efikasnosti« isprobanih, osvjedočenih i često samo modifikovanih instrumenata starog društva.

Međutim, treba imati na umu činjenicu da ovisnost pojedinih konkretnih oblika datog produkcionog odnosa i njegovih kategorija, pa, prema tome, i novca, od karaktera vlasništva na sredstvima za proizvodnju nije tako neposredna da bi ti odnosi i te kategorije, čim su pravno regulisani na takav način, počeli tako i funkcionisati. Jer u svijesti ljudi, koji čine neko novo društvo, dugo vremena, sa većim ili manjim intenzitetom, u njihovom svakodnevnom životu, zbog neznanja, straha od novog, navika i slično, mogu se zadržati stari oblici i sadržaji, kao plod ranijeg ka-

[2] »U novcu je ujedno društveni odnos postao stvar, stvar puna tajanstvenog sjaja, čiji zbunjujući blesak još zaslepljuje oči mnogih ekonomista ukoliko neće radije da pred tim sasvim zatvore oči« (R. Hilferding, *Finansijski kapital*, III izd., Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1971, str. 41).

Digitized by Google

raktera vlasništva na sredstvima za proizvodnju. Radi ilustracije dovoljno je navesti istorijski utvrđenu činjenicu dužeg zadržavanja robovlasničkih ili polurobovskih odnosa i u već razvijenom feudalizmu, ili, pak, mnogih institucija feudalnog prava u buržoaskom društvu nakon pobjede građanskih revolucija u pojedinim zemljama. To je naročito izraženo kod prelaza raznih formi privatnog vlasništva na državne i druge, još razvijenije, oblike društvenog vlasništva, kao što je ono koje se ispoljava kao slobodno udruživanje radnika u njihove asocijacije i samoupravljanje procesom društvene reprodukcije, gdje se u svijesti ljudi još dugo zadržava odnos prema stvarima kao da su one tuđe (»alajbegova slama«), jer su još »državne«, a ne stvarno njihove, zajedničke. Zbog toga su i u procesu transformacije pojedinih kategorija robne proizvodnje, na osnovi društvenog vlasništva, mogući veći ili manji otpori i sukobi između njihovog novog, samoupravnog duha i starog, državnog ili privatnog sadržaja, to jest sadržaja koji je po svojoj definiciji suprotan društvenom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju.

II

Svojinski odnosi uopšte i uvijek se javljaju kao odnosi između čovjeka i stvari. To osobito važi za svojinske odnose u kapitalističkoj robnoj proizvodnji, koji svoju kulminaciju dostižu u svojini nad novcem, gdje se oni, kao i ostali odnosi među ljudima, javljaju kao odnos čovjeka i stvari. Međutim, to je samo njihov izgled, odnosno njihova fasada; u stvari, ovi odnosi su uvijek, pa i tu, jednostavno odnos između čovjeka i čovjeka prikriven predmetnom ljuskom: u robovlasničkom društvu to je odnos između robovlasnika i roba, u feudalnom društvu odnos između feudalca i kmeta, a u kapitalizmu odnos između kapitaliste i najamnog radnika. U kasnijoj fazi kapitalizma, to jest u državnom kapitalizmu, ali i u državnom socijalizmu, takav karakter svojinskih odnosa gubi svoju izrazito ličnu notu; tu se oni javljaju kao odnos jednog kolektivnog entiteta (države), s jedne, i najamnog radnika, s druge strane.

Druga je karakteristika svojinskih odnosa da su oni uvijek i svuda klasni odnosi, budući da ni u jednom dosadašnjem društvu robne proizvodnje neposredni proizvođači nisu bili vlasnici sredstava za proizvodnju; ta su sredstva svuda, uvijek do sada, bila vlasništvo ili klase robovlasnika, ili feudalaca, ili kapitalista, ili, pak, vlasništvo države. U pitanju je, dakle, uvijek bilo postojanje jasno utvrđenog monopola nad sredstvima za proizvodnju i komandovanje radu. Međutim, taj monopol ne mora uvijek biti vezan za formalno svojinsko pravo. Naime, Marks je ukazao na to »da i sam stvarni monopol u raspolaganju društvenim kapitalom, makar i ne postojalo formalno svojinsko pravo, *na primer*,

Digitized by Google

monopol onoga koji raspolaže kreditom, uspostavlja iste odnose...«[3]

Za razliku od robovlasničkog, feudalnog i kapitalističkog monopola na sredstvima za proizvodnju, kao privatnog vlasništva, državni monopol nad ovim sredstvima se često tretira i kao društveno vlasništvo. U vezi s ovim važno je slijedeće upozorenje E. Kardelja: »treba, pre svega, raščistiti šta je, u stvari, društvena svojina. U tom pogledu u današnjem svetu vladaju veoma različite teorije, počev od dogmatskih teorija koje društvenu svojinu vide isključivo u obliku državne svojine i u rukama državnog aparata, pa do onih teorija koje društvenu svojinu vide već u svakom obliku državne kontrole nad privatnim kapitalom. Mi, naravno, za pojam društvene svojine ne možemo da tražimo neku nepromenljivu formulu. Oblik i sadržina društvene svojine menjaju se, jer se tu radi o jednom istorijskom procesu, a ne o jednom zauvek datom statičnom društvenom fenomenu. Ono što je jasno jeste da u uslovima društvene svojine sredstva za proizvodnju ne mogu biti privatna sopstvenost. Ali to još ni izdaleka ne određuje ni sadržinu ni oblik društvene svojine«[4].

Međutim, iako su državno-socijalistički i državno-kapitalistički monopol slični oblici državne svojine, budući da je i kod jednog i kod drugog riječ o državnom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju, ipak oni nisu identični. Njihova međusobna razlika potiče iz razlike u karakteru države koja je vlasnik sredstava za proizvodnju. U prvom slučaju riječ je o državi radnika i seljaka, a u drugom o državi kao instrumentu kapitalističke klase. Naime, socijalistička revolucija, koja ruši kapitalistički društveni poredak, ruši i kapitalističku državu, kao njegovu organizovanu silu, i time bitno mijenja strukturu državne vlasti, gdje, u pravilu, zavisno od konkretnih istorijskih okolnosti, dolazi do većeg uticaja radničke klase na državnu vlast kao takvu. Pa, i pored toga, državno-socijalistički monopol na sredstvima za proizvodnju nema sve elemente društvene svojine, kao svojine svih članova društva. Ona je i dalje državna, pa zbog toga »kao društveno-ekonomska i pravna kategorija državno-svojinski monopol je, ipak, još uvek klasična svojinska kategorija, to jest sredstva za proizvodnju u državnoj svojini nisu i u svojini radnika, osim u onoj meri u kojoj država realno predstavlja kolektivni interes radničke klase. Međutim, stvarni subjekt te svojine u praksi je država, njeni organi i njen aparat, a ne radnik«.[5]

Zbog toga, ako je cilj socijalizma potpuno oslobođenje rada i slobodno udruženi rad, odnosno ako je cilj izgradnje toga društva da svi njegovi članovi budu istovremeno i vlasnici svih društvenih dobara i uslova rada, onda državno-svojinski monopol na sredstvima za proizvodnju, kao klasična svojinska kategorija,

[3] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 26 (*kurziv* — A.S.).
[4] E. Kardelj, op. cit., str. 21.
[5] E. Kardelj, op. cit., str. 23.

Digitized by Google

ne može da bude ni trajni, ni jedini niti krajnji oblik društvene svojine. On može, naprotiv, da bude samo jedan, i to prvi, korak podruštvljavanja uslova rada kao uslova egzistencije društva.

Prema tome, državno-svojinski monopol koji danas postoji u praksi gotovo svih socijalističkih država, odnosno državni oblik društvene svojine, javlja se samo kao jedan od oblika društvene svojine uopšte, koja utoliko više postaje zaista društvena ukoliko više ukida oblike svojinskih odnosa najamnog rada, karakterističnе za ranije društveno-ekonomske sisteme proizvodnje, do čega, pak, dolazi ukoliko uticaj radnih ljudi na funkcionisanje socijalističke vlasti jača. To znači da državni oblik društvene svojine nije završni oblik društvene svojine, nego samo jedna karika u njenom razvoju.

Daljnji razvoj oblika društvene svojine je stvaranje takvih odnosa u kojima će se, u vezi sa raspolaganjem uslovima rada, sve više izgrađivati odnos svih članova društva prema svim njegovim članovima na račun odnosa između radnika, to jest članova društva, s jedne, i države, s druge strane. Jedan je od takvih oblika »samoupravna društvena svojina, koja se javlja kao sistem odnosa među ljudima u kojima ona nije monopolsko pravo ni jednog pojedinačnog subjekta u društvu, to jest ni države, ni radnog kolektiva ili pojedinačnog radnika«[6].

Prema tome, »*društvena svojina se u nas izražava kao sistem institucionaliziranih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva*, a ne kao odnos individualnih ili kolektivnih subjekata prema stvarima ili kao odnos svojinskog monopola prema ljudima, prema radnicima koji ne raspolažu takvim monopolom«[7].

Kao sistem odnosa među ljudima koji rade, samoupravni oblik društvene svojine se izražava u dohodovnim odnosima i u ostalim ustavnim načelima, među kojima se osobito ističe ono koje zabranjuje bilo kakvo privatno ili grupno prisvajanje ili sticanje komandnog položaja u odnosu na druge radnike na temelju te svojine.

III

Ako je novac društveni odnos stvari, a ne puka stvar koja služi za mjerenje, prometanje i plaćanje vrijednosti u prometu robâ, s jedne strane, te ako je vlasništvo također društveni odnos stvari, a ne puki odnos ljudi prema stvarima, s druge strane, onda je logično da novac ima one karakteristike koje su determinisane osnovnim odnosom koji opredjeljuje položaj ljudi u procesu društvene proizvodnje, to jest karakterom vlasništva na sredstvima za proizvodnju.

U svim do sada poznatim oblicima društvene proizvodnje uočljiva je snažna veza između vlasništva na sredstvima za pro-

[6] E. Kardelj, op. cit., str. 23.
[7] E. Kardelj, op. cit., str. 24 (*kurziv* — E.K.).

Digitized by Google

izvodnju, s jedne, i novca, odnosno njegovog karaktera, načina njegovog izdavanja, regulisanja, upravljanja i slično, s druge strane. Monopol novca u njegovoj ukupnosti uvijek je imao onaj koji je imao monopol na sredstvima za proizvodnju.[8] Tako je novac koji je cirkulisao u ekonomici robovlasničkog društva nosio obilježja toga društva, odnosno robovlasničke države, u feudalnom društvenom uređenju — pečat feudalnih vladara, u ranom kapitalizmu — pojedinih privatnih bankara (menjača), da bi u kasnijim fazama kapitalizma dobio pečat kapitalističke države, kao organizovane sile kapitalističke klase. Pobjedom socijalističkih revolucija u nekim zemljama novac mijenja nosioca monopola: umjesto da bude sredstvo privatnog eksploatisanja radničke klase, on postaje sredstvo sveobuhvatne državne kontrole nad radom nacionalizovanih privrednih preduzeća. Međutim, u procesu prenosa monopola sa kapitalističke klase, odnosno njene države, na socijalističku državu nije došlo do promjene odnosa u sferi novca: to još nije postao sistem institucionalizovanih međusobnih prava i odgovornosti radnika i svih članova društva u pogledu njegove emisije i upotrebe, nego je i dalje ostao kao odnos kolektivnih subjekata (države i banaka) prema stvarima, to jest kao odnos svojinskog monopola prema ljudima. I nakon toga prenosa monopola svojine novac se prevashodno javlja i tretira kao stvar puna zlatnog sjaja, fetišizirani predmet koji zadržava sve svoje funkcije koje je već bio razvio u krilu dugovjekovne vladavine privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju: pri tome neke od njegovih klasičnih funkcija slabe i zakržljavaju, dok se, opet, pojavljuju neke nove, kao specifičan izraz njegovih klasičnih funkcija.[9] U vezi s ovim od posebnog je značaja pitanje karaktera i drugih aspekata novca u prelazu sa državnog oblika društvenog vlasništva na druge, više i razvijenije njegove forme.

IV

Sve poznate i danas već klasične funkcije novca razvile su se u krilu ekonomija koje su djelovale na osnovi privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, među kojima se posebno ističe ekonomija privatno-kapitalističkog oblika. U takvoj ekonomiji novac se kao osamostaljena egzistencija vrijednosti roba kreće u obliku osamostaljenog novčanog kapitala u svim sferama društvenog života; on je početak i kraj svakog proizvodnog zahvata, prema obrascu $N-R^{-sp}_{-rs}- \ldots P \ldots R-N'$, gde je N=novac, R=roba, sp—sredstva za proizvodnju, rs—radna snaga, P=proizvodnja i N'=uvećani N. U fazi monopolnog kapitalizma, kao krajnjoj fazi

[8] Vjerojatno odatle i potiče teza nekih građanskih ekonomista da je novac sam po sebi faktor proizvodnje, kao što su to i ostala sredstva rada.

[9] Sovjetski, a i naši stariji ekonomisti, u tom pogledu ističu nekoliko novih funkcija novca, kao što su: kontrola izvršenja plana, instrument prenosa akumulacije i slično.

Digitized by Google

u razvoju građanskog društva, ovaj obrazac se skraćuje na svoj sublimirani izraz N—N', to jest na novac koji stvara novac. Prema tome, po svom karakteru novac se u kapitalističkoj fazi privatnog vlasništva javlja kao plasman novčanog kapitala, što preduzimaju banke, koje zbog toga postaju centralna tačka finansiranja društvene reprodukcije, a po tom osnovu i centri finansijske moći u društvu. Odatle i druga karakteristika novca u takvim ekonomijama: on postaje fetiš kojem se svi klanjaju, jedini bog čiju milost valja zadobiti. Takvom karakteru novca odgovara i specifičan model njegove emisije, koji bi se mogao nazvati bankokratskim, čije se osnovne karakteristike ogledaju u slijedećem[10]:

1. Banke su primarni subjekti emisije novca, i one posluju kao tečevinske finansijske organizacije, to jest trguju novcem kao svojom robom čija je cijena kamata. Kao emitenti novca, banke jedan oblik duga, to jest individualni dug pojedinih ekonomskih subjekata, svojih komitenata, zamjenjuju za svoj, kolektivni dug iza kojega, kao pokriće, leži povjerenje u njihov kredit, povjerenje koje se formira na temelju njihove sposobnosti da u svakom trenutku promptno plate svoje obaveze koje su na sebe preuzele. Drukčije rečeno, dug nekog ekonomskog subjekta, proistekao iz njegovog dužničko-povjerilačkog odnosa sa drugim ekonomskim subjektom, banka pretvara u svoj dug prema ovom tako što odobrava kredit po kojem ovaj, kao po svom novokreiranom depozitu, može toj banci izdavati naloge za plaćanje drugom. Iako je banka na taj način samo emitovala svoja obećanja plaćanja, ipak izdavanje takvih obećanja u uslovima kreditnog novca, u stvari, znači njegovu emisiju u vidu depozitnog novca. Taj njen depozitni novac, koji predstavlja najveći dio savremenog novčanog opticaja, »vrijedi« onoliko koliko uopšte vrijedi kredit te banke-emitenta, odnosno koliko je povjerenje njene klijentele da će banka takve obaveze plaćanja zaista i izvršiti.

2. Emitovanjem svoga duga kao novca banka svoje klijente (ekonomske subjekte), po osnovu preuzimanja njihovih dužničko-povjerilačkih odnosa, stavlja u zavisan položaj. Naime, prisiljavajući jedne ekonomske subjekte, koji nemaju vlastitih alternativnih sredstava plaćanja, da se služe njenim kreditom kao depozitnim novcem, ona ih upliće u svoju paukovu mrežu i pretvara ih u svoje dužnike, dok istovremeno veže i druge, to jest one kojima treba da plati, tako što im u tu svrhu stavlja na raspolaganje svoj depozitni novac. Od skromnih čuvara fondova raznih depozitara i njihovog blagajnika banke, tako, postaju trgovci vlastitim dugovima za koje ne daju ništa, a dobijaju značajan prihod, te kontrolu i moć nad svojim komitentima. Mnogobrojni depoziti raznih ekonomskih subjekata, upleteni u taj proces, tako počinju da fungiraju kao bankovni kapital. U takvim prilikama položaj ekonomskih subjekata, u odnosu na trgovce dugovima, postaje sve ovisniji. Od posrednika u novčanom prometu, na taj

[10] A. Stranjak, *Monetarne finansije*, »Prva književna komuna«, Mostar, 1979, str. 224. i slijedeće.

Digitized by Google

način, banke postaju suvlasnici u svim značajnijim poslovima robnih proizvođača.

3. Funkcija emisione banke u takvom kontekstu društveno-ekonomskih odnosa je sekundarna, bez obzira na to da li je ona, kao što je nekad bila, čisto privatna, ili poluprivatna, ili je, pak, kao što je danas uglavnom svuda slučaj, državna institucija. Ona je u takvom modelu emisije novca prvenstveno blagajnik države i emitent samo jedne vrste bankovnog novca, u formi takozvanog primarnog novca, koji je istovremeno i zakonsko sredstvo plaćanja, i u koji se, prema potrebi, uvijek može pretvoriti depozitni novac ostalih banaka. S druge strane, takva banka je nosilac monetarne politike zemlje čija moć, zavisno od sve veće uloge države u reprodukciji kapitalističkih privreda, sve više raste.

Ovaj novi odnos državnosti koji se uvlači u klasični bankokratski model emisije privatno-kapitalističkih privreda postaje jači i dominantniji što novac u cjelini više postaje kreditnim. U tom procesu jača uloga državnih vlasti, a njihova briga za tok kapitalističke reprodukcije, putem mjera ekonomske politike, sve je veća. Međutim, to u cjelini ne mijenja karakter novca; samo su nešto izmijenjeni pravci i kanali njegove emisije. Po svom karakteru, on u suštini ostaje i dalje onaj novac koji je stvorila klasična robna proizvodnja, jer se uvijek u odnosu na radnika-proizvođača javlja kao sredstvo eksploatacije i sredstvo za istjerivanje profita, kao što su i ostali faktori proizvodnje u takvim prilikama.

Državno-kapitalistički oblik svojine na sredstvima za proizvodnju, do kojega dolazi razvojem kapitalističkog privatnog vlasništva u poznoj fazi kapitalizma, ništa bitnije ne mijenja na klasičnim funkcijama novca poznatim od ranije. Budući da je u službi kapitalističke klase, država preuzima one akcije u sferi regulisanja domaćeg novčanog opticaja koje odgovaraju interesima privatnog kapitala, a na spoljnom planu prvenstveno poduzima mjere koje osiguravaju plasman domaćeg kapitala. Na taj način, kapitalistička država, u stvari, čini samo ono što u novoj konstelaciji unutrašnjih i vanjskih odnosa više nisu u stanju da učine individualni kapitalisti, to jest državno-kapitalističkim mjerama stvara uslove za uspješan tok reprodukcije.

Vrlo značajne promjene u ulozi pojedinih novčanih funkcija i u odnosima koje novac izaziva nastupaju tek sa uvođenjem državno-socijalističkog oblika svojine na sredstvima za proizvodnju, do kojeg dolazi kao posljedica revolucionarnog rušenja kapitalističkog društva i njegove države. S obzirom na ograničeno djelovanje zakona vrijednosti u svim sektorima društvene strukture, nastalog kao posljedica centralnog i detaljnog planiranja proizvodnje, potrošnje i investicija u socijalističkom sektoru privrede, mnoge funkcije novca praktički prestaju da djeluju. Tako, na primjer, funkcija novca kao mjere vrijednosti i funkcija platežnog sredstva zamiru, budući da u cijelom sektoru društvene privrede novac prevashodno služi jedino kao prometno sredstvo. Istu sud-

Digitized by Google

binu doživljava i funkcija novca kao zalihe vrijednosti, s obzirom na centralistički i budžetski način prikupljanja novčane akumulacije. Jedino u privatnom sektoru privrede, u kojem djeluju manje važne privredne djelatnosti, kao, na primjer, sitno zanatstvo i slično, kao i u sektoru lične potrošnje, odnosno kod stanovništva, novac zadržava sve svoje klasične funkcije. Ali, sa stanovišta ukupnog novčanog opticaja, to su marginalne veličine, budući da te djelatnosti i lična potrošnja, za razliku od zajedničke koju finansira država, imaju relativno manji udio u raspodjeli društvenog proizvoda.

Takvom karakteru novca odgovara i način njegove emisije, koji bi se mogao nazvati državotvornim modelom, a koji se sastoji u slijedećem: centralna banka je jedini emitent novca, jer je funkcija drugih banaka, ako uopšte i postoje, samo potpomažuća, budući da služe jedino kao transmisija za distribuciju državnog kredita privrednim preduzećima. Po tome, sav novac u takvom privrednom sistemu je državni novac, koji država emituje i povlači shodno potrebama državnih planova proizvodnje, investicija i potrošnje. Čak i onaj dio novca koji služi za potrebe stanovništva u ostvarivanju njegove lične potrošnje također se striktno reguliše posebnim (takozvanim kasenim) planovima, čime se pod strogom državnom kontrolom drži novčani opticaj u cjelini.

Za razliku od teorijskog osnova bankokratskog modela emisije novca, koji polazi od postavke da se novac stvara u bankama, kao eminentnim predstavnicima robnih proizvođača, teorijski osnov državotvornog modela emisije novca počiva na tezi da to pravo pripada državi, kao predstavniku društva[11], koja zbog toga ima ne samo pravo da izdaje novac u nužnoj mutaciji novčanih oblika u raznim fazama reprodukcije ekonomskih subjekata, nego i da izdaje novac potpuno samostalno i prema potrebama sopstvenog državnog privrednog plana. Dok prvom teorijskom osnovu emisije novca odgovaraju razne varijante bankarske teorije novca, dotle drugom odgovaraju razne varijante državne teorije novca, po kojima je novac samo ono što takvim država proglasi, a on, pak, vrijedi onoliko koliko mu, svojom monetarnom etiketom, svojim državnim posvećenjem, odredi država, kao monetarna vlast. U takvom svojstvu, država i reguliše njegovu količinu, kao glavnu determinantu njegove vrijednosti. Zbog toga se u takvom modelu emisije novca svi novčani problemi javljaju isključivo kao kvantitativni, koje može jasno i precizno da rješava državni aparat, odnosno državna centralna banka. Odatle onda i pozicija te banke kao zaista centralne banke privrednog sistema, odakle se diriguje cjelokupnim novčanim opticajem i likvidnošću zemlje.

[11] »Kako se kod upravljanja novčanim i kreditnim prometom radi o jednom čisto društvenom zadatku, to se pojavljuje zahtjev da se ovaj zadatak prenese na državu« (R. Hilferding, op. cit., str. 100, fusnota 7).

Digitized by Google

V

Sa stanovišta ove teme naročito je značajna činjenica da se i u jednom i u drugom modelu emisije novca potvrđuje teza da karakter i oblik vlasništva na sredstvima za proizvodnju determinišu karakter novca i njegove emisije. Vlasnička pozicija kapitalističke klase je u bankokratskom modelu očevidna, kao i takva ista pozicija socijalističke države u bankokratskom modelu. Tamo su banke, kao *par excellence* predstavnici kapitalističke klase, a ovdje država, kao predstavnik radničke klase, ona snaga koja determiniše i reguliše novčana pitanja društva.

Novac je roba, i to posebna i najznačajnija među svim ostalim robama, čijim interesima treba sve žrtvovati. To je lozinka bankokratskog modela emisije novca. Tu je on prvostepeni i najvažniji faktor proizvodnje, jer ko njega ima, može da širi proizvodnju, povećava profit i pobjeđuje u nemilosrdnoj konkurenciji na tržištu. On je fetiš kojem se klanjaju svi; on je sila koju svakako valja imati na svojoj strani, a imaće je onaj koji gospodari bankama, to jest institucijama njegove emisije. Zato je borba za članstvo u njihovim upravnim odborima, odnosno borba za kontrolu nad radom banaka i slično, sastavni dio opšte konkurentske borbe kapitalista za »mjesto pod suncem«. Na taj način, bankokratski model emisije novca posve jasno otkriva prirodu i sadržaj reprodukcije koja se pod njegovom sjenom ostvaruje, a to je: borba za novac, za više novca, po svaku cijenu, bez obzira na to odakle stigao i na koji način, borba po obrascu N—N' koji koti novi novac, žrtvovanje svega zbog njega, jer sve je manje vrijedna roba od njega kao robe, budući da ne smrdi, ma kako se do njega došlo.

S druge strane, u državotvornom modelu emisije novac nije roba; on je samo stvar koju država svojim pečatom čini novcem. Novčane funkcije i, po tom osnovu, svoju snagu da igra ovakvu ili onakvu ulogu u privrednom životu on dobija tim državotvornim posvećenjem. Država utvrđuje ne samo šta će novac biti, nego i koliko će ga biti, a, opet, to ne zavisi od djelovanja zakona vrijednosti, odnosno od zakona ponude i tražnje, kao jedinih objektivnih zakonitosti robne proizvodnje, koje su inače ograničene centralnim planiranjem, nego od toga šta je, koliko i kako planirano da se proizvede, da se investira i da se potroši. Ova druga krajnost u gledanju na novac posve se slaže sa vrstom monopola nad sredtvima za proizvodnju koji u datom društvu vlada. Budući da je u državotvornom modelu emisije novca taj monopol državni, onda je razumljivo da su i zakoni novčanog opticaja nasilno podređeni onim interesima i ciljevima države koji proizlaze iz njenog monopola na sredstvima za proizvodnju. Tu je obezbijeđeno mjesto u državnom planu, a ne u upravnim odborima banaka — ona garancija da će biti osiguran željeni cilj. Da li je taj cilj takav da za njegovo ostvarenje vrijedi žrtvovati faktore proizvodnje, da li je on opravdan i slično, nije toliko važno; važni su drugi razlozi za njegovo postavljanje i ostvarenje. Ukratko,

Digitized by Google

moglo bi se reći: dok je tamo novac sve, on je ovdje nevažan, a državni plan je sve.

Prema tome, društvu koje se izgrađuje na društvenom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju ne odgovaraju sistemi emisije novca koji se temelje na logici i mehanizmima birokratskog i državotvornog modela. Njihova »transformacija« i »adaptacija« samoupravljanju, kao obliku produkcionog odnosa, koji je nerazdvojiv od društvenog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, iluzija je i smetnja da odnosi u sferi novca stvarno postanu sastavni dio novih produkcionih odnosa. Novom društvu može odgovarati samo novi, samoupravni model emisije novca, koji će odbaciti muzejske rekvizite starih oblika robne proizvodnje u monetarnoj sferi, omogućujući da novčani poslovi (emisija, poništavanje i upotreba novca) zaista postanu poslovi udruženih radnika, to jest onih koji i stvaraju vrijednost u društvu. Dosadašnji razvoj naše teorije dao je značajne priloge što osvjetljavaju puteve u tom pravcu.[12]

[12] Pored pojave nekih samostalnih radova u ovom smislu, ovdje je dovoljno istaknuti istraživanja koja su u 1979. i 1980. godini sprovedena u sklopu projekta »Monetarni, kreditni bankarski sistem« Konzorcijuma jugoslovenskih instituta.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Oko odnosa demokratskog centralizma i partijskog federalizma

I

U području teorije i prakse SKJ razdoblje poslije Titove smrti može se nazvati i periodom borbe za očuvanje i dalje proširivanje osnovnih organizacijskih načela na kojima počiva ustrojstvo SKJ kao revolucionarne partije. Pod pojmom »borbe« ne želimo da podrazumijevamo bilo šta dramatično što se u drugim socijalističkim porecima zbivalo nakon nestanka krupnih historijskih ličnosti, pod vidom natjecanja za njihovo nasljeđe između različitih partijskih postava. Takva je situacija bila kod nas izbjegnuta, poglavito stoga što još za Titovog života nije tinjao prikriveni sukob između »liberalne« i »ortodoksne« frakcije (čemu je najsvježiji primjer Kina poslije Mao Ce Tunga), koji bi se rasplamsao u njihov otvoren obračun i bio okončan represivnom pobjedom jedne od njih. Za takav sukob, s obzirom na sva temeljna obilježja Titovog životnog puta i djela, nije bilo historijskog osnova. Tome treba dodati i učinak koji je Titova inicijativa o uvođenju kolektivnog rada imala u pogledu smirivanja eventualnih liderskih ambicija, kao i u metodologiji ravnomjernog smjenjivanja na najodgovornijim političkim funkcijama.

Pa ipak, ne bi se moglo reći da nastojanja ka stanovitim potresima nije bilo. Ako za trenutak ostavimo po strani događaje

Digitized by Google

na Kosovu, kao i pokušaje sve agresivnijeg nastupa kleronacionalizma, pažnju će nam svratiti naročito težnje da se već u prvim mjesecima poslije Titove smrti dovedu u pitanje neki osnovni principi na kojima je počivao naš dosadašnji partijski život, iako je bilo prilično slučajeva u kojima je njihova supstanca bila nagrizana i više godina unazad nizom neprimjerenih i otuđujućih ponašanja na gotovo svim političkim nivoima.

Jedan od takvih principa bio je i demokratski centralizam. Njegovo osporavanje odjednom je započelo sa više strana i, ne tako rijetko, dešavalo se da je bilo i simultano, mada njegovi protagonisti nisu nastupali sa istovjetnih pozicija. Neka od tih nastupanja nisu bila nimalo neočekivana jer su po mnogim nagovještajima njihovi zagovornici s velikim nadama očekivali Titovo iščeznuće s historijske pozornice da potraže dugo priželjkivanu šansu. Nikog nije posebno iznenadila »novoljevičarska« haranga protiv »diktature bez diktatora« i dokazivanje da SKJ povijesno nije odmakao od pozicije partija »stare ljevice«, čemu je, po takvom viđenju stvari, trebalo, prije svega, zahvaliti transformaciji demokratskog centralizma u birokratski. Nikakva senzacija također nisu bila ni desničarska »otkrića« o potrebi za supstitucijom tako »birokratizovanog« SKJ višepartijskim sistemom zapadnog tipa, kao što nije suviše bola oči ni napadna sličnost njihovih napora za destrukcijom SKJ sa analognim zalaganjem nekih naših »radikalnih marksista« i njihovim slabo prikrivenim uklonom ka neoanarhizmu. Takva su se pragmatska poistovjećivanja u području ideologije mogla predviđati sa velikim stepenom vjerovatnoće jer im je predmet napada također bio identičan — »titoizam« i njegove povijesne izvedbe. Intenzitet ovog prećutnog razumijevanja između desnice i ljevice brzo je, međutim, morao da počne jenjavati jer se sukobio sa riješenošću većine društva da nastavi sa izgradnjom socijalističkog samoupravljanja na onim osnovama koje su bile utemeljene na Titovom životnom putu i djelu.

Stoga su vanjska osporavanja demokratskog centralizma od strane desnice i »nove ljevice« mogla biti manje zanimljiva od onih unutrašnjih koja su se također mogla osjetiti već prvih mjeseci poslije Titove smrti, i koja su u svom najvećem dijelu došla do izražaja pod vidom platforme o »partijskom federalizmu«. Treba odmah istaći da se nije moglo govoriti o tendenciji ka konstituisanju partijsko-federalističke frakcije u okvirima SKJ i njenom organizacijski uobličenom suprotstavljanju »demokratsko-centralističkoj« većini. Pod takvu oznaku svakako se ne mogu podvesti nastupanja pojedinaca po časopisima, nedeljnicima i u dnevnoj štampi, kao i na nekim predavačkim tribinama. Međutim, mogućnost ovakve vrste ne bi bila ni potpuno isključena da opredjeljenja za demokratski centralizam nisu imala duboko historijsko utemeljenje u revolucionarnoj tradiciji SKJ i da na događajnom planu nije došlo do zbivanja na Kosovu koja su zorno pokazala kakve bi nedogledne posljedice imale federalističke tendencije u partiji da nisu bile na vrijeme obuzdane.

Digitized by Google

Mada nas od otvorenijih izbijanja ovakvih tendencija dijeli jedva godinu i po dana, ipak je moguće prepoznati dvije vrste motiva koje su inspirisale njihove protagoniste. Prva vrsta ogledala se u želji da se ustavni federalizam državnog ustrojstva SFRJ jednokratno prevede u statutarni federalizam ustrojstva SKJ i da se na taj način uspostavi identitet između državne i partijske organizacije na jedinstvenim delegatskim principima. Druga vrsta motiva bila je izražena u zahtjevu za »demokratskim jedinstvom djelovanja« sa uporednim ukidanjem centralizma. Taj zahtjev je zapravo sadržavao dosta neodređenu mješavinu različitih inovacijskih postulata koji su se situirali u rasponu između suverenosti pojedinih partijskih segmenata i ukidanja prava partijske većine na vrhu SKJ da odlučuje o pitanjima koja bi se mogla smatrati »unutrašnjom stvari« tih segmenata. Ovakva vrsta motivacije nužno je lavirala između desnih i lijevih pozicija i po potrebi se mogla prilagoditi i jednima i drugima, te je sadržavala mogućnost otvorenijeg opozicionog uporišta sa kojega su mogle da nastupe sve orijentacije protivne demokratskom centralizmu.

Kod obje motivacije najčešće je bilo izraženo uvjerenje da je naša partijsko-politička praksa već dobrano zagazila putem federalizacije partije i ukidanja značajnije uloge centralnih organa SKJ, te da Dvanaesti kongres SKJ zapravo očekuje još samo posao na njenoj statutarnoj legalizaciji. Njihovi zagovornici su zapravo smatrali da jednu *tendenciju* treba ozvaničiti kao legitimnu *praksu* i na taj način SKJ transformisati u političku partiju »modernog tipa« koja bi se i organizacijski i supstancijalno razlikovala od »stare ljevice«, odnosno od ostalih komunističkih partija na vlasti. Ovakav stav bio je praćen ubjeđenjem da se tek u takvim uslovima može govoriti o istinskom raskidu SKJ sa staljinizmom i o uspostavljanju kontinuiteta sa 1948. godinom koji je, u takvoj viziji, bio prekinut upornim održavanjem demokratskog centralizma kao osnovnog organizacijskog principa.

II

Ovakva gledišta naišla su na dosta osamljene odjeke u dosadašnjim pretkongresnim diskusijama, ali se, i pored toga, ne može oteti utisku da neki događaji već više godina nisu išli naruku federalističkim raspoloženjima u SKJ. Među njima u prvom redu treba pomenuti socijalno-psihološku atmosferu koja je pogodovala izbijanju kontrarevolucije na Kosovu i koja je u pojedinim svojim aspektima bila daleko od statutarnih normi o demokratskom centralizmu i duha partijskog zajedništva što su ga trebale imati za svoju istorijsku pretpostavku.

Među činiocima čija je unutarnja isprepletenost dovela do nekih najnovijih zbivanja u našem društvu posebnu pažnju istraživača zaslužuju oni koji bi se mogli nazvati unutarpartijskim. U ovom navratu zadržali bismo se samo na onima od njih koji se izravno ili posredno mogu vezati za gledišta o ulozi SKJ i iz-

Digitized by Google

gradnji socijalističkog samoupravljanja. Pa ako ne bi bilo ispravno kazati da se konfuzija, koja se po tom pitanju dala ponekad pratiti i nekoliko godina unazad, može svrstati u red glavnih uzročnika tih zbivanja, njen se utjecaj ipak ne bi smjeo zanemariti u tolikoj mjeri (a ponegdje i namjerno zataškati) da se o njoj ne bi uopšte progovorilo. Sa tog stanovišta, a uz punu odgovornost za ono što će biti rečeno, treba kazati da je naša partijska teorija u minulom vremenu često bila izlagana nedopustivom eksperimentisanju čija je pogubnost nimalo slučajno mogla da dođe do izraza upravo u događajima na Kosovu.

Pođe li se od neke, makar i posuvraćene logike tog eksperimentisanja, neće biti teško da se odmah rekonstruiše i cilj koji se njime želio postići. Zagovornici nekih gledišta nisu sačekali ni da se naše društvo pomiri sa činjenicom da Tita nema više živog među nama, a već su požurili, s revnošću koja je ne tako rijetko izazivala iznenađenje, da dovedu u pitanje ne samo demokratski centralizam kao historijski provjereni princip našeg partijskog ustrojstva, nego da problematizuju i sam *opstanak* SKJ kao revolucionarne partije. Ne mislimo ovdje na poruke »desne« i »lijeve« alternative o kojima smo već pisali, već na otvorene pokušaje da se tribine pojedinih listova i časopisa, kao i diskusije koje su u njima vođene, zloupotrijebe za tipičnu ideološku kontrabandu. Šta drugo, na primjer, misliti o sljedećem tekstu koji je sam sebe htio da proglasi »doprinosom« diskusijama pred Dvanaesti kongres SKJ: »Međutim, pri razmatranju ovih pitanja trebalo bi teorijski osmisliti pitanje o *odumiranju (kurziv* — F. M.) partije. Mi zasad takvu naučnu teoriju nemamo. Obično se u nas govori o odumiranju države; po nekima, u tome procesu paralelno, u istoj mjeri, istim tempom odumire i politički monopol (partija). S tim u vezi treba imati u vidu da je Ustav utvrdio avangardnu, idejnu i političku ulogu Saveza komunista i odredio neke od direktnih uticaja na osnovne pozicije društvenog sistema (elementi jednopartijnosti). Kao drugi po važnosti preduslov za raspravu oko konkretnih sadržaja SK je provjera konstatacije da u društvu ne može vladati jedan, a u SK drugi sistem odnosa. Polazeći od toga da u društvu imamo samoupravni sistem odnosa, trebalo bi podsticati i izgraditi takve odnose i unutar samog Saveza komunista.«[1]

U svjetlu najnovijih zbivanja kod nas, ovakva teza očigledno se kreće na rubu političke pameti. Od njenog nas izricanja, na žalost, ne dijeli ni četiri puna mjeseca. No, bez obzira na to, na nju se ne bismo ni osvrtali da svakog od nas neminovno ne stavlja pred zapitanost — šta bi bilo od naše zajednice da se našla dovoljno neozbiljna, neodgovorna ili naprosto suluda reakcionarna orijentacija koja bi za svoj politički program u našem današnjem

[1] Nebojša Đelović, *Samoupravni odnosi u SK* (NIN, 22. mart 1981). Autor, koji nam inače nije poznat, okoristio se prilikom da u široj diskusiji, koju je NIN na zanimljiv način prezentirao u više brojeva, iznese gledište koje je odmah izazvalo reakciju samih čitalaca.

Digitized by Google

povijesnom prostoru i vremenu usvojila platformu o odumiranju partije? Od same teze, koja je (što se nje tiče) u političkoj teoriji marksizma fiksirana samo kao strategijski cilj u dugačkom procesu historijske emancipacije radničke klase, svakako su zanimljivija praktična ponašanja u njenom dobu kojih u našoj svakodnevnici nije tako mali broj, te stoga i jednoj i drugoj strani valja posvetiti odgovarajuću kritičku pažnju.

Zaobilazan put ka realizaciji ovakvih nazora o odumiranju partije bio je partijski federalizam. O ovoj platformi kao alternativi demokratskom centralizmu već je bilo riječi u jednom od prošlih brojeva »Svijeta«. U pogledu onoga što je tada kazano kao kritika *te* »alternative« dodali bismo da su intencije kritike bile u svemu potvrđene. Dosadašnje analize, naime, pokazale su da je prodor partijsko-federalističkog ponašanja i njemu svojstvenog mentaliteta u okvire jednog pokrajinskog saveza bio od izuzetnog značaja kao činilac krize. Praktično su ispoljene sve slabosti jedne platforme koja je na različite načine htjela da bude i legalno prisutna u raspravama pred Dvanaesti kongres SK, prvi bez Tita, ali ne i bez njegove inspiracije koja se problematizacijom demokratskog centralizma dobrano htjela dovesti u pitanje.

Na Kosovu se u izvjesnom smislu obnovila slika nekih tendencija našeg partijskog života s početka sedamdesetih godina, mada, čini se, sa pojačanim unutarnjim intenzitetom. Partijsko-federalistički mentalitet i ovdje je postupno vodio stvaranju skupa ideoloških predstava o samodovoljnosti pokrajinskog saveza i o njegovoj faktičkoj neovisnosti o SKJ kao cjelini, ili, u najboljem slučaju, o labavoj konfederalnoj vezi koja se uspostavlja uglavnom sa saveznim partijskim forumima. Ideološke predstave ove vrste su brzo prerastale u psihozu u kojoj se svaka, pa i najdobronamjernija, kritika počela doživljavati kao »miješanje u unutarnje stvari«. Stvarane su sve psihološke pretpostavke da ona, ako je dolazila iz susjednih nacionalnih sredina, bude proglašena za nacionalističku, a ako je poticala iz drugih republika — za unitarnu i paternalističku. Samo tako je moguće shvatiti da je dio pokrajinskog rukovodstva, koji je podlegao pomenutoj psihozi, ili i doprinosio njenom produbljivanju, prenebregao čak Titova i Kardeljeva upozorenja o indicijama kontrarevolucije.

Ta psihoza — koja se brzo počela pretvarati u alergičnost i neurotiku naspram svega što se nije moglo doživiti kao »svoje« u uskom nacionalističkom smislu — razvijala se u atmosferi u kojoj je i sâm pojam »suverenosti« bio postepeno doveden do granica (ponekad se činilo) opšte bespomoći i rasula. Definisan po Ustavu iz 1974. godine kao simbol kruga izvornih i neotuđivih prava naših republika i pokrajina, ovaj pojam je od snaga dezintegracije ubrzano proširivan na tri područja — ekonomiku, partijski život i sistem političkih vrijednosti — gdje mu nije bilo ni programsko, ni praktično-političko, pa, u krajnjoj liniji, ni historijsko mjesto. Ekonomska suverenost postajala je samo drugi izraz za zatvaranje tržišta (kada se ono uklapalo u okvire parti-

Digitized by Google

kularizovanih interesa) i za optuživanje drugih za isto ponašanje (kada se ono kosilo sa tim interesima). Partijskoj suverenosti — shvaćanoj često u apsolutizovanom smislu — težili su pojedinci i grupe sa liderskim ambicijama kojima je odgovarala slika SKJ kao »partije s ravnotežom moći«. Ovaj izraz trebalo je da označava situaciju u kojoj republički i pokrajinski centri imaju uzajamno ujednačenu poziciju i istovremeno »zajamčenu« distancu između sebe u pogledu nemiješanja u unutarnje stvari. Na drugoj je strani takva pozicija vodila faktičkom osporavanju prava većine u SKJ na uvid u stvarna stanja u partiji, a samim tim i osporavanju osnovnog principa demokratskog centralizma. Moć saveznih foruma SKJ htjela se učiniti samo simboličnom ukoliko je prevazilazila okvire ovako zamišljenog partijskog federalizma. U današnjem pogledu unazad sve je očiglednije da je takvim liderskim ambicijama mnogo više bilo stalo do shvatanja republičke i pokrajinske partijske suverenosti kao paravana iza kojega bi jačao etatizam, a uporedo i moć njegovih nosilaca u »svojoj kući«, nego do razvitka samoupravljanja kao integrativnog jugoslovenskog procesa, i do partijskog zajedništva u duhu revolucionarnih tradicija. Događaji na Kosovu, kad je riječ o mentalitetu i postupcima jednog dijela rukovodstva, bili su vjeran odraz ovih tendencija. Postizanjem državnosti, dovršenjem partijske suverenosti i povlaštenim kadrovskim tretmanom jedne narodnosti bila bi doista stvorena »republika«, ali na onim etatističkim i (kad je riječ o nealbanskom životu) unitarno-nacionalističkim osnovama protiv kojih je, kad su bile usmjerene prema historijskom integritetu Albanaca, prvi ustao predsjednik Tito 1966. godine da bi raščinio temelje dotadašnje birokratske dominacije. O tome da bi nova »republika« u najbližoj perspektivi težila ne samo konfederativnom, nego i secesionističkom odnosu najmanje je potrebno nagađati. O tome zorno govore dokumenti ilegalnih grupa čija je djelatnost već duže vremena proticala uz nojevsku zagnjurenost glave u politički pijesak mnogih nadležnih foruma, a pogotovo pojedinaca. Postavićemo otvoreno pitanje — postoji li baš nepremostiva razlika između programa tih grupa (indoktrinacija kosovskog stanovništva nacionalističkim sistemom vrijednosti, pretvaranje pokrajine u republiku, a zatim i u suverenu državu s perspektivom otcjepljenja, ubrzano kidanje svih veza s jugoslovenskom zajednicom, posvemašnja orijentacija ka Albaniji, stvaranje mononacionalne teritorije i slično) i praktičnog ponašanja jednog dijela rukovodstva na svim pokrajinskim nivoima? Pitanje je tim razložnije što se naša revolucija našla u onoj situaciji u kojoj se, pred ugroženošću njenih tekovina, može raspravljati samo o objektivnim posljedicama jedne dugo pripremane akcije, a ne i o tome da li ih je neko »htio« ili su one nastale kao rezultat nečijeg »propuštanja«. Tako se iznova vraćamo na unutarpartijsku problematiku.

Kosovo nije bilo republika u ustavno-pravnom značenju tog pojma, ali dio njegovog rukovodstva učinio je sve da se u par-

Digitized by Google

tijskom životu ponaša na federalistički način. Poput lidera nekadašnjeg »masovnog pokreta«, i ono je, izgleda, tražilo nove »subjekte« u snagama mimo radničke klase, ali je od svega uspjelo da aktivira samo desničarsku ideologiju »krvi i tla«, suviše poznatu u našim povijesnim prostorima a da bismo o njoj na ovom mjestu posebno raspravljali. Liberalizam prema otjelotvoriteljima te ideologije našao je plodno tlo upravo u kvalifikovanju svih spoljnih kritika kao »miješanja u unutarnje stvari«. Od onog momenta kad su ovakve premise bile stvorene autentičnim se počelo smatrati jedino ono što se moglo izvesti iz mitologizovanog »iskona« nacionalnog bića. Iracionalnost nacionalističkog, pa čak i rasnog resantimana (»mi nismo Sloveni«), pretočila se u dominirajući sadržaj svijesti i njenu psihopatsko-političku opsesiju koja je postajala tim intenzivnija što se više učvršćivala u uvjerenju da kolebljivost rukovodstva naspram njenih intencija ima sve izglede da bude uvertira u povlačenju cijelog SKJ i oslobađanje pozornice za nastupanje novih snaga. U ovom trenutku ne bismo ulazili u raspravu o tome u kojoj su mjeri oportunizam i kolebljivost po krajnjem učinku jednaki svjesnom pristanku na posljedice i u kojem stupnju razlika između »ostavki« i »smjenjivanja« nema samo terminološki značaj. Bitno je da je jugoslovenska zajednica bila suočena s objektiviranim posljedicama jednog političkog čina čija kritička analiza tek treba da rasvijetli njegovu etičku i političku strukturu.

U okviru dosadašnjih spoznaja teško je oteti se utisku da je sâm taj čin sabrao u sebi obilježja gotovo svih, kod nas poznatih opozicionih nastojanja, zbog čega ni njegova politička kvalifikacija ne može biti jednoznačna. Izgleda da bi najprije mogli da budu zadovoljni naši »radikalni kritičari« sa krila »nove ljevice«: njihove anarhoidne krilatice o »samoodređenju«, »bespoštednoj kritici svega postojećeg«, »novom historijskom bloku revolucionarnih studenata, intelektualaca i radnika«, s nedvosmislenim zahtjevom za ukidanjem ili potiskivanjem SKJ, teško da bi naišle na potpuniji pokušaj svoje realizacije. Ne tvrdimo da je svaki demonstrant čitao spise nekog od naših »radikala«, ali je isto tako očigledna podudarnost negatorskih raspoloženja koja još jednom ukazuje, kao što je nekad pisao Đerđ Lukač, da »nema nedužnog pogleda na svijet«.

Nacionalistička pobuna je po svojoj prirodi uvijek desničarska, no nikad nije isključeno da ona izbije pod parolama »vanpartijske ljevice«. Prisjetimo se opet »masovnog pokreta«: zar i on nije nastupao sa socijalističkim zahtjevima i u mnogim se bitnim momentima pozivao upravo na Marksa? Isti je slučaj bio i sa liberalizmom. Na Kosovu se slika sada ponovila: jedan se nacionalizam pojavljuje istovremeno i kao separatni i kao unitarni. Separatne se tendencije ispoljavaju prema jugoslovenskoj zajednici, a one unitarne — prema pripadnicima drugih nacija za koje nema nikakve dvojbe da bi bili svedeni na građane drugog reda (po uzoru na Albaniju) onog trenutka kada bi bila konstituisana željena državv-

Digitized by Google

nost. Paralele se i opet nezaobilazno nameću: u diskusijama o ustavnim amandmanima s početka sedamdesetih godina hrvatski su nacionalisti također insistirali na definiciji svoje republike kao prvenstveno države hrvatskog naroda, što je odmah rezultiralo pozivom srpskih nacionalista »na okup« oko matičnog jezgra te zahtjevom za stvaranje autonomne pokrajine u Hrvatskoj. U toj unezverenoj atmosferi pomahnitale desničarske utopije nije trebalo dugo čekati i na glas muslimanskog nacionalizma i na njegovo traženje nacionalnih institucija radi »samostalne odbrane« od euforičnih nasrtaja iz drugih sredina. Kada, stoga, albanski nacionalizam istupa sa potpuno istim zahtjevima, njegovi zagovornici samo teže da našu historiju još jednom vrate u neku od slijepih ulica, iako izgleda da nisu svjesni činjenice da, poput svojih prethodnika, time jedino izriču formulu vlastite propasti. »Marksizam«, za koji se oni zalažu, bijedan je zaostatak staljinističkog mentaliteta sa kojim je u našem historijskom vremenu obračun već davno izvršen. Taj sud podjednako važi i za sve one desničarske i anarhoidne natruhe koje on nastoji da prikrije ultralijevom dogmatskom frazom i sklerotiziranim pozivanjem na klasike marksizma i lenjinizma.

Događaji na Kosovu suočili su SKJ sa jednom istinom koja mora da postane motiv partijske akcije u pripremama za Dvanaesti kongres: krajnji je trenutak da se prestane sa eksperimentima čiji je (po svemu sudeći) krajnji cilj bio da se dovede u pitanje demokratski centralizam, kako bi bio ubrzano zamijenjen nekim drugim principom. Sve ponuđene alternative (»demokratsko jedinstvo djelovanja«, partijski federalizam, ustavno odumiranje SKJ i slično) sama je praksa razotkrila kao ideološke refleksе liberalizma one vrste kakva nikad nije odgovarala povijesnom biću SKJ i naše revolucije općenito. Ako naša savremena marksistička teorija ni u jednom trenutku nije poricala značajna dostignuća građanske demokratije, što ih je ona u duhu liberalne političke filozofije ostvarila pod vidom partijskog pluralizma, to ni u kom slučaju nije značilo otvaranje nekontrolisane mogućnosti za nekritičko prihvatanje i »sâmo po sebi« preuzimanje jednog modela ponašanja koji u našim uslovima proizvodi bitno drugačije učinke od onih na Zapadu. Zato valja, po ko zna koji put, istaći da borba protiv anarholiberalističkih, desničarskih i ultraljevičarskih platformi kod nas nije istovremeno i obuzdavanje demokratije, već borba ili protiv raznih anahronizama ili protiv takvih »inovacija« čija ih ponesenost lažnom frazom najčešće čini neodgovornima i prema samima sebi i prema samom društvu. Oni koji tvrde suprotno, pa miješaju pojmove »snažne partije« i »partije moći«, te jačanje integrativne snage SKJ identifikuju sa njegovim pretvaranjem u »partiju čvrste ruke«, nisu ništa drugo do svjesni protivnici socijalističkog samoupravljanja ili zbunjeni kritičari koji zlovolju zbog svoje nemoći nastoje da prikriju visokim intelektualnim kategorijama. Ponekad je teško razlučiti ko je opasniji od njih, ali je isto toliko izvjesno da kritička riječ ne smije da mimoiđe ni jedne ni druge.

Digitized by Google

III

Ako se jedna revolucija, kao što je naša, simbolizuje kontinuitetom teorijskog osmišljavanja i praktičnog djelovanja, tada ona za svoju osnovnu pretpostavku ima i postojanje nedvosmislenih spoznaja o prirodi svakog od momenata tog kontinuiteta, pogotovo onog kroz koji neposredno prolazi i koji čini njen aktuelitet. Nije uzalud Đerđ Lukač isticao da se klasna svijest proletarijata upravo po svojoj *izoštrenosti* i spremnosti da razotkriva bît svih ideoloških mistifikacija razlikuje od građanske svijesti kao »rastrgane« i samim tim upućene na zamagljivanje svojih povijesnih ishodišta. Potreba za mistifikacijom potiče iz činjenice da je građanska svijest »razapeta« između različitih sfera (ekonomike, politike, morala, kulture, običaja i slično) i da joj svaka od tih sfera nalaže drugačije ponašanje, iz čega onda potiče i sukob morala i politike, etike i ekonomike, istine i njenog ideologiziranog privida, ukratko, cio jedan svijet opsjena čiji je osnovni napor usmjeren ka prikrivanju suštine stvarnih odnosa i njihovom prikazivanju u onakvom svjetlu kakvo se smatra kao poželjno od strane vladajućih grupa. Iskustvo radničkog pokreta stoga je pokazalo da za jednu revolucionarnu partiju nema veće opasnosti od prodora mistifikacijskog mentaliteta jer ona tada napušta tradiciju »svirepe temeljitosti u otkrivanju istine o samoj sebi« (da se pokušamo izraziti u duhu Marksovog *18. brimera Luja Bonaparte),* i u lošem smislu postaje građanska pošto se saznanju istine u njenom sustavu počinje da priječi sistem »organizovane neodgovornosti« i »strukturalne nemoralnosti« (R. Mils).

Ovih nekoliko prethodnih napomena bilo je neophodno radi identifikacije jednog procesa u strukturi našeg današnjeg partijskog mišljenja čiji bi se smisao najpribližnije mogao označiti kao nastojanje ka *blokadi svijesti.* Snažan otpor naše javnosti pokušajima da se »blokiraju« informacije o zbivanjima na Kosovu bio je samo jedan od pokazatelja o zastarjelosti mistifikacijskog mentaliteta i o potrebi za saznanjem istine, ma koliko ona bila teška i surova. Ne bismo se ovdje zadržavali na problemu koliko je toj surovosti pridonijelo upravo prikrivanje federalističkih ili čak i konfederalističkih odnosa u SKJ u sferi međusobnog komuniciranja u kojoj je krilatica o »nemiješanju u unutarnje stvari« ponegdje već bila stigla do nivoa faktičke legalizacije te ju je, po očekivanjima zagovornika ove orijentacije, na narednom kongresu još samo trebalo i statutarno ozvaničiti. Danas ne treba nikoga posebno uvjeravati da je politički manir uzdržavanja, koji je iz njenih zamisli proizlazio, bio klasičan primjer blokade ne samo praktičnih ponašanja, već i same revolucionarne svijesti. Šta je njoj onda, sabijenoj u republičke i pokrajinske granice, preostajalo drugo nego da bude u doslovnom smislu »rastrgana« i »pocijepana«, razapeta između unutarnjeg poriva ka jedinstvu i spoljnjeg pritiska koji je to jedinstvo sve više dovodio u pitanje?

Naše današnje spoznaje i akcije, na sreću, već vode ka ukidanju te blokade i razvijanju autentičnijih sadržaja koji su jedi-

Digitized by Google

ni primjereni prirodi zajedništva na jugoslovenskom tlu. O tome govore i brojne diskusije koje se odnedavno vode u svim našim sredinama. Ali njima je iznenada počeo da provijava i duh sumnje koji, ako na vrijeme ne bude kritički sagledan i predupriječen, može prerasti u novu blokadu svijesti i postupanja i ozbiljno ugroziti aktuelni proces kritičkog preispitivanja minulog političkog iskustva. Taj duh sumnje izražen je u pitanju — ne vodi li kritika partijskog federalizma na pozicije unitarizma i birokratskog centralizma?

Pitanje ove vrste može biti postavljeno na više načina. Kad ga kritički razmatramo, mi nikako ne ciljamo na onaj način mišljenja koji, poučen sukobom sa dogmatskim i birokratskim snagama zajedničkog neostaljinističkog imenitelja, s razlogom upozorava da kritika događaja na Kosovu ne smije da bude preludij za pokušaj ponovnog nastupanja tih snaga, niti da im ona smije pružiti i najmanju dozu ohrabrenja. Takav oprez može biti samo podsticajan u traženju izvornih rješenja koja će nadmašiti i federalističke i unitarističke tendencije u SKJ.

Ali, ako pomenute sumnje izražavaju zagovornici partijskog federalizma, kojima ova platforma odgovara radi promicanja vlastitog nacionalizma, regionalizma ili partikularizma, odnosno rafiniranog podržavanja republičkog ili pokrajinskog etatizma zarad lične afirmacije, liderstva i probiti, tada je nedvojbeno da već sada moramo razvijati kritičku svijest o njihovoj pravoj prirodi kako bismo onemogućili željenu blokadu i promišljeno unošenje svijesti koju smo nazvali rastrganom, zbunjenom i pocijepanom.

Jedan od doprinosa tom naporu bio bi u kritičkom sagledavanju tri značenja koja su se u dosadašnjim razmatranjima htjela pridati pojmu partijskog federalizma.

Prvo od njih smjeralo je ka poistovjećenju federalizma u državi i u partiji. Po njegovim protagonistima, lišen je bilo kakvog ozbiljnog smisla razgovor o republikama kao suverenim državnim zajednicama i o republičkim savezima komunista koji tu suverenost nemaju. Stoga državna i partijska suverenost unutar republike moraju biti određena u istoj ravni političkog važenja. U obratnom slučaju, nastupiće situacija »dva kolosijeka« (jedan federalni — u državi, drugi centralistički — u partiji) koja se u praksi neće održati ni najmanje vrijeme. Po ovom načinu mišljenja, ona se već odavno razrješava u korist federalizma, i to na svim područjima (ekonomskom, političkom, kulturnom), te je samo pitanje trenutka kada će taj proces biti legalizovan i u onom partijskom. Po stanovitim očekivanjima u zemlji i u inostranstvu, taj bi trenutak morao naići poslije Titove smrti i bit ozvaničen najkasnije na Dvanaestom kongresu SKJ (ukoliko se SKJ do tada uopšte održi pod pritiskom disolutivnih tendencija). U ovakvom viđenju stvari, demokratski centralizam je zaostatak boljševizma i vještački održavani produkt »titoizma«, dok partijski federalizam treba da bude vraćanje »evropskog principa« političkog organizovanja i brisanje posljednjeg nasljeđa ruskog Oktobra u jugoslo-

Digitized by Google

venskoj revoluciji.[2] Stoga je partijsko ustrojstvo trebalo da i formalno bude uređeno po modelu onog državnog te da se tako dobije slika jedne »moderne državno-partijske tvorevine«, izgrađene na »neprotivurječnoj demokratskoj osnovi«.

Drugo gledište na ovu problematiku polazilo je od suprotnih pretpostavki. Partija kao revolucionarna avangarda društva, isticale su njegove pristalice, mora to društvo također da uredi u duhu svojih organizacijskih načela, pa kao što u partiji nema suverenih republičkih saveza, tako i definicije republika kao suverenih država treba shvatiti samo formalno-pravno, a ne i praktično-politički. Federalizam je općenito, prema njihovom ubjeđenju, tvorevina buržoaskih revolucija i nacionalne emancipacije koju su one donijele, pa ga u uslovima socijalističke revolucije, kada radnička klasa na imanentan način teži ekonomskom, političkom i kulturnom jedinstvu, treba primjenjivati s krajnjim oprezom, ali nikako u smislu parcijalizovanog i podijeljenog pojma suverenosti. Ako bi se stvari drugačije postavile, insistirali su oni, tada bi se došlo do historijskog bezizlaza u kojem bi partija kroz demokratski centralizam otjelotvoravala progresistički princip jedinstva, a država kroz federalizam forsirala disolutivni princip razlike. Da se to ne bi desilo, i da institucionalni poredak društva ne bi poprimio izgled tijela sa dvije glave, državni federalizam mora da prebiva u sjeni partijskog centralizma i da bude njegova drugorazredna izvedba i pasivan odbljesak. Ako toga ne bude, SKJ će se uvijek nalaziti u *post festum* poziciji da kao integrativna snaga iznova gradi ono što federalizam stalno razgrađuje, i da načelo po kojem se formiraju njegove spoznaje neprekidno bude naknadna samosvijest, a ne anticipirajuća (predviđajuća) svijest.

Oba gledišta su u posljednjih nekoliko godina više bila prisutna »između redova« nego što su uspjevala da evoluiraju do razrađene ideološke platforme. Međutim, pošto su u prećutnoj saglasnosti sa njihovim zamislima nastajala brojna praktična ponašanja, i jedno i drugo gledište je pogodovalo razmahu federalističkih raspoloženja u SKJ. Prvo od njih izravno ih je podsticalo i pothranjivalo, dok je drugo djelovalo posredno, odbojnošću koja proizlazi iz asocijacije na centralistička i unitarno-partijska rješenja.

---

[2] Ovakva gledišta pokušavala su da kao uzor našem partijskom organizovanju istaknu i evrokomunizam, odnosno one njegove partije koje su, razgraničavajući se prema lenjinizmu, počele da napuštaju i demokratski centralizam i da se zalažu za partijski federalizam. Na ovom mjestu nećemo zalaziti u problem koliko su bile posrijedi stvarne potrebe ovih partija, a koliko eksperiment koji se vjerovatno nije mogao izbjeći u traganju za novim iskustvom. To je, u krajnjoj liniji, njihova unutarnja stvar. Međutim, o tome kolike teškoće praksa partijskog federalizma stvara samim tim partijama najbolje govori gotovo dramatski poziv Santjaga Karilja pristalicama ove platforme u španskoj partiji da odustanu od djelatnosti sa pozicija suverenosti pojedinih partijskih segmenata jer će se inače KPŠ naći pred rasulom uoči samog kongresa.

Digitized by Google

Zato nam se čini da pravilan metodološki pristup ovoj problematici treba, prije svega, tražiti sa *historijskog* stanovišta. Tada će se pokazati da ni jedno od pomenutih gledišta nije imanentno našem revolucionarnom toku jer prenaglašava neku od strana u ispitivanom odnosu državnog i partijskog federalizma i na taj način, prekoračujući granice unutarnje logike toga toka, u znatnoj mjeri zalazi u voluntarizam.

Kad se izriče ovakav sud, onda treba imati na umu najmanje dvije stvari. *Naša je revolucionarna historija potvrdila princip državnog federalizma, ali ne i onog partijskog.* Stoga je i ustavna odredba republika kao suverenih državno-pravnih zajednica sastavni dio tradicije u čijem duhu se naši narodi i narodnosti nisu odrekli svoje suverenosti za račun neke apstraktne jugoslovenske velikodržavne tvorevine, nego je ostvaruju na konkretnom povijesnom tlu, ali ne na izolovan konfederativan način, već u organskoj sprezi nacionalnog i narodnog zajedništva u okvirima SFRJ. U takvim uslovima je i jugoslovenska federacija nastala kao izraz autentičnog narodnog opredjeljenja i kao zajednica narodâ koji su i prije stupanja u nju imali suverenost i državnost, ili se za njih izborili u toku rata, odnosno revolucije. Na ovom mjestu ne bismo se zadržavali na brojnim iskušenjima kroz koja su prolazile ideje i praksa državnog federalizma kod nas. Zadovoljićemo se konstatacijom da se suverenosti republika nikako ne kose sa suverenošću SFRJ i da najmanje može biti riječi o takozvanom »podijeljenom suverenitetu« ili čak o »uzajamnom ograničavanju« ovog simbola najviše vlasti.

Međutim, konstatacije o prirodi našeg državnog federalizma bilo bi veoma teško protegnuti i na ideje o partijskom federalizmu. Komunistička partija Jugoslavije nije nastala kao federacija partija koje su postojale prije nje, a još manje kao koalicija stranaka koje u partijski savez stupaju s tačno određenim ciljem i unaprijed utvrđenom političkom računicom. Ona se razvijala kao jedinstvena revolucionarna organizacija koja je, naročito poslije Titovog dolaska na njeno čelo, znala da se obračunava i sa »desnim« i sa »lijevim« frakcionaštvom (što je *in nuce* sadržavalo začetak kasnijih federalističkih, odnosno unitarističkih tendencija). U takvom svojstvu KPJ je već od početka djelovala kao integrativna društvena, politička i kulturna snaga. Osnovna vrijednost njenog djelovanja ogledala se u sposobnosti (koja prožima i cjelokupan Titov životni opus) da iznalazi pravu mjeru posredovanja među modalitetima svoje revolucionarne akcije. Jedan od najboljih primjera osjećaja za mjeru bio je odnos pojmova »klasnog« i »nacionalnog«. Čim bi on bio poremećen u pravcu predimenzioniranja pojma »klasnog« (i tretiranja pojma »nacionalnog« kao problema buržoaske, a ne socijalističke revolucije), pojavljivale su se težnje ka unitarizmu i centralizmu. Kad bi taj poremećaj, pak, išao ka prenaglašavanju pojma »nacionalnog« (i posmatranju pojma »klasnog« kao relikta boljševizma i staljinizma), nastajale su tendencije ka partijskom federalizmu i separatizmu.

Digitized by Google

Istovjetne posljedice nastupale su i u području međunacionalnih odnosa. Jače akcentuacije »internacionalizma« su, po pravilu, pogodovale stvaranju unitarnih raspoloženja, i obrnuto — snažniji naglasci na »nacionalnom« brzo su ovaj pojam vodili izrođavanju u ono »nacionalističko«. Ne treba posebno napominjati na koji su se način ova odlaženja u krajnosti odražavala u sferi našeg kulturnog života i na njegove mutne oscilacije, od težnji ka njegovoj prisilnoj »internacionalizaciji«, obnovi »socijalističkog realizma« i stvaranju »socijalističke kulture«, do insistiranja na strogo nacionalnom karakteru naših kulturnih tradicija i nemogućnosti da se u njima prepoznaju bilo kakvi zajednički sadržaji.

Kad se imaju na umu ovi momenti, opravdano je tvrditi da se integrativna uloga SKJ u izgradnji socijalističkog samoupravljanja do sada potvrđivala u onom stupnju u kojem je njegovo posredovanje između pomenutih modaliteta revolucionarne egzistencije (klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, republičkog i jugoslovenskog, specifičnog i zajedničkog i slično) proizvodilo unutarnju ravnotežu same te egzistencije. Bili su to istovremeno i uslovi pod kojima se naša zajednica jedino mogla i održati. Raskid u tom posredovanju rezultirao je većinom onih devijacija s kojima smo se sukobljavali od same uspostave socijalizma i čiji bismo pokušaj dominacije najpribližnije označili kao »teror krajnosti«: nacionalističke, unitarno-centralističke, separatne, integracionističke i slične.

Sa jednom takvom krajnošću — onom partijsko-federalističkom — upravo se borimo nakon svojevrsne blokade svijesti i postupanja koja je prethodila događajima na Kosovu. Njena sjena postupno iščezava, ali se nastojanja ka drugoj ponegdje već naziru. Stoga prigovore, i ponekad i javno izražene »bojazni« — da neutralisanje federalističkih tendencija u SKJ gotovo zakonito vodi rastauraciji unitarizma i centralizma — treba na vrijeme sagledati i kritički odbaciti ukoliko dolaze od prikrivenih zagovornika partijskog federalizma ili pak od onih koji su se u različitim formama i javno oglasili. Jer iskustvo komunističkog pokreta nas je zorno poučilo šta je partijski unitarizam: dominacija »moćnog« saveznog centra, kadrovska politika diktirana »odozgo« i po ključu »glavnih nacija«, »povjerenici« centra u užim partijskim cjelinama, permanentna kontrola nad nacionalno »nepouzdanim« sredinama, organizacijsko i rukovodno »jednonačalije« u odnosu viših i nižih organa, centralistička kontrola nad sredstvima javnog komuniciranja, ukratko, svi oni elementi centralizovanog djelovanja od čijeg pokušaja da postaju prevalirajući nije bila imuna ni naša partijska historija. Takav model partije, nadamo se, bespovratno je ostao iza nas, i za njega bi se mogla založiti još samo birokratska kontrarevolucija. Znamo također i šta bi bio partijski federalizam: posmatranje republičkih i pokrajinskih saveza kao koalicijskih partnera u uzajamnoj »ravnoteži moći«, apsolutizacija suverenosti na istom nivou i njeno tumačenje kao

Digitized by Google

ekonomske, političke i kulturne, zatvaranje tržišta i eksploatacijski odnos prema drugim sredinama, te niz drugih modaliteta preko kojih bi bio otvoren put ka konfederalizmu i pretvaranju Jugoslavije u apstraktnu zajednicu.

Oba iskustva su pred našim kritičkim uvidom. Prevazilaženje jednog ne bi smjelo da bude uvod u pokušaj obnove drugog. Stoga ni kritika partijskog federalizma, kada teži obnovi snažnog i jedinstvenog SKJ, ne smjera ka restauraciji unitarističkih sadržaja, ali je isto tako nedopustivo da bude blokirana prigovorima koji bi htjeli da joj insinuiraju ono čega u njenim stvarnim zamislima nema.

Digitized by Google

Miodrag Živanović

Filozofija i samoupravljanje

Nešto zanimljivo događa se u području duhovnog u nas. Sve češće se, naime, pitamo za filozofiju i o filozofiji, prije svega sa stanovišta njenog odnosa prema aktualitetu naše (društvene) zbilje. Moguće je da to već hiljadugodišnjoj filozofijskoj taštini godi, a moguće je da ta ista taština smatra da takvo interesiranje filozofiji baš ne služi na čast. No, kako god se uzelo, sigurno je da ovo — sve vidljivije — problematiziranje filozofije zaslužuje dužnu pažnju.

Dva stajališta

Na tragu dobro znane postavke o praktičnoj usmjerenosti teorijskog i o teorijskoj intendiranosti prakse, interesiranje za filozofiju u nas koncentrirat će se oko pitanja odnosa filozofije i samoupravljanja. Treba li i može li samoupravljanje biti predmet filozofiranja? Naravno, i obratno: treba li i može li filozofija biti jedna od produktivnih snaga samoupravljanja?

Kako to već biva sa unutarnjom logikom filozofije, ona je najprije pređašnja pitanja stavila u pitanje. Tako se dobio bogat i čudnovat kompleks misaonih iskrica o tome u kakvom su

Digitized by Google

odnosu filozofija i revolucija, a napose filozofija i samoupravljanje, kako samoupravljanje može sa filozofijom, a kako bez nje, i uopšte, ima li pitanje odnosa filozofije i samoupravljanja smisla. Na čistinu se, naravno, istjerala samo višeznačnost— kazano filozofijskim žargonom — pitanja što je stavljeno u pitanje. Istovremeno, na čistinu se istjerala i višeznačnost odgovora.

Prema onome kako ih prezentira naša filozofijska misao, ti odgovori se mogu grupisati oko dvije osnovne teze: one po kojoj samoupravljanje ne bi moglo biti predmet filozofijske refleksije i one po kojoj samoupravljanje upravo treba filozofiju, odnosno po kojoj filozofija, da bi bila zbiljska, nužno mora misliti samoupravljanje. Ovakva, međusobno suprotna, stajališta producirala su dijalog, a dijalog je svagda motivirao i motivira na iznalaženje argumenata za opravdanost jedne ili druge tvrdnje.

Prvo stajalište temeljiće se na nekoliko argumenata. Prije svega na tome da je priroda filozofije nesaglasna prirodi samoupravljanja. Naime, ako je filozofija epohalno mišljenje, onda ona (filozofija) ne može misliti samoupravljanje, jer je samoupravljanje tek »prelazni period« (samoupravljanje, po obimu, nije, dakle, »epohalno«) i kao takvo svoj smisao ima izvan sebe samoga, odnosno u onome što je »naprijed«. Iz toga bi logično slijedilo da filozofija ne može sa-učestvovati u oblikovanju samoupravljanja ili to može činiti samo utoliko ukoliko »promijeni« svoju prirodu. Drugim riječima, ukoliko se od »epohalnog« mišljenja reducira na promišljanje (društvenog) aktualiteta, i dalje, ukoliko se, nakon toga, praktično »aktivira« na oblikovanju tog aktualiteta. Tako se dolazi do (ili polazi od) sljedećeg aksioma: filozofija je ono najopštije — marksizam je »reducirana« filozofija — ideologija je »reducirani« marksizam. Politika tu, dakako, ne može ni pripadati jer je ona samo puki praktični instrument za realiziranje ideološkog.

Drugo stajalište također ima svoju podjednako moćnu argumentaciju. Ova argumentacija se zasniva, prvenstveno, na poznatom zahtjevu za realiziranjem filozofije, što je — kao proces — nužno u obrtanju svijeta u njegovoj osi, dakle u okrugu revolucionarne prakse. I obratno, realiziranja ciljeva revolucionarne prakse ne može biti bez realiziranja filozofije. Prema tome, filozofija je, nesporno, sastavni dio procesâ unutar (društvenog) bića, i kao takva jedna je od snaga koje te procese bitno determiniraju i izgrađuju. Filozofija, dakle, nužno mora misliti samoupravljanje, a samoupravljanje mora »apsorbirati« i izgrađivati filozofiju kao dio samoga sebe. Priroda realiziranja filozofije u potpunosti je saglasna sa prirodom realiziranja samoupravljanja.

Pretpostavimo da nas trenutno ne zanima stepen opravdanosti argumentacije jednog ili drugog stajališta. Ako to pretpostavimo, ako, da tako kažem, »razmaknemo« kulise argumenata, onda postaje vidljivim da su ova stajališta određena ovakvim ili onakvim poimanjem filozofije: zavisno od toga šta se pod filozofijom podrazumijeva, pristupa se i analizi odnosa filozofije i samoupra-

Digitized by Google

ljanja. Slika tog odnosa oblikuje se, zapravo, »odozgo«, zavisno od toga koji i kakav koncept filozofije se smatra dominantno važećim.

Šarmantna nadmoć čistog mišljenja

Prvo stajalište je, u duhu hiljadugodišnje tradicije, »filozofičnije«. Filozofija je, prema tom stajalištu, ontologija, otkrivanje i razumijevanje sadržaja vremena-svijeta. U duhu velikih filozofijskih sistema, oslanjajući se, prije svega, na Hegela (dijelom i na Marxa), polazi se, dakle, od toga da je filozofija mišljenje »o« ukupnosti bivstvovanja. Iz takvog obzora argumentacija da samoupravljanje (a i revolucija uopšte) ne može biti predmet filozofiranja, stvar je dobro izvedenih logičkih vježbi: što više poznavanja zanata filozofijskog umovanja, utoliko više argumenata. Stoga, ako treba voditi polemiku sa pomenutom tezom o odnosu filozofije i samoupravljanja, onda treba polemizirati ne o održivosti argumenata — bio bi to zaludan posao — već o održivosti stajališta sa kojeg se ti argumenti izriču. Razmotrimo, otuda, sâmo stajalište.

Filozofija je ontologija. Od Platona do Hegela, *philein sophia* se zasniva na tradicionalnom Parmenidovom identitetu bitka i mišljenja što vrhuni u slavnom iskazu mislioca cjeline o istosti umnog i stvarnog. Marx je prvi (ne računajući ranije egzotične iskorake jednog Pascala, Novalisa ili Hölderlina, pa ako hoćemo i Kierkegaarda) stavio u pitanje prirodu filozofije tako shvaćenu, nalazeći da stvar stoji upravo obrnuto: vrijeme-svijet ne ponaša se i ne mora se ponašati saglasno prirodi uma, već vrijeme-svijet određuje, između ostalog, prirodu filozofije. Ako je riječ o tome da se svijet izmijeni, ako je riječ, dakle, o revoluciji, onda se i filozofija mora realizirati, odnosno postajati sastavnim dijelom (društvene) zbilje. U isto vrijeme, sličnu mogućnost dao je i Nietzsche, zagovarajući — kroz posvemašnju kritiku evropocentričke metafizike — da filozofija mora postati životnom, neposrednom, da mora biti forma, a ne formula života. Kasniji slijed događaja, sve ono što se zbivalo i što se zbiva u dvadesetom stoljeću, dalo je ovim zahtjevima za pravo, posebno u pogledu stajališta koje je bilo u stavu »protiv« cjelokupne filozofijske tradicije. Filozofija nije samo ontologija ili ona to jeste samo utoliko ukoliko razumijeva vrijeme-svijet ne sa stanovišta Boga, ideje ili apsolutnog duha, već sa stanovišta onoga što sopstvenim aktivitetom izgrađuje i oblikuje vrijeme-svijet — dakle, sa stanovišta čovjeka. Stoga se već početkom ovog stoljeća udžbenički pokušalo reći da je filozofija, zapravo, antropologija, da bi se, kasnije, o filozofiji govorilo kao o »teorijskoj praksi i praktičnoj teoriji« (Althusser).

Shodno tome, moglo bi se reći da je stajalište sa kojeg se izriče nesaglasnost prirode filozofije i prirode revolucije, pa i jednog od njenih oblika, to jest samoupravljanja — anahrono.

Digitized by Google

Naravno, taj anahronizam se ne prepoznaje lako. Htijenje da se razumijevaju, obuhvate ili pojme sadržaji vremena-svijeta u njegovoj cjelini, dakle, ta taština apsolutnog znanja daje ovom filozofijskom stajalištu i određeni šarm i »nadmoćan« odnos prema svemu što nije cjelina, što je u toku i što se mijenja. Biti u stavu protiv realiteta, to je doista šarmantno. Potcjenjivati društvenu praksu i oblike duhovnoga u nju uronjene, to je zavodljivo. Otuda ovaj anahronizam nije bez praktičnog dometa. On se ne može saglasiti ni sa »primijenjenim« marksizmom, ni sa ideologijom i politikom, posebno ne u društvu kojem je marksizam ne samo teorijski, već i praktični fundus. Što je pomenuta nesaglasnost veća, utoliko je veće uvjerenje ovog anahronizma da je sa-vremen i još više — da je svagda korak »ispred« aktualiteta.

Tako utemeljena filozofija ne treba aktualitet, odnosno ne treba samoupravljanje. Vjerovatno je da ni samoupravljanje ne treba takvu filozofiju, mada mu (samoupravljanju) ona katkad može biti i od koristi, prije svega onda kada teorija samoupravljanja i ideologija, iz ovih ili onih razloga, nisu uvijek na visini svojih zadataka, kada se na pojedinim punktovima društvenog bića gube u prakticizmu, ili, pak, skončavaju u različitim oblicima dogmatizma. Tada, zacijelo, dobro dođu upozorenja da revoluciji treba koliko snaga djelanja toliko i energija mišljenja.

Eksteritorijalnost filozofije i samoupravljanje

Tom zahtjevu je bliže ovdje pomenuto stajalište koje kretanja duhovnog opservira u kontekstu realiziranja filozofije, na tragu Marxovog uputa iz četrdesetih godina prošlog stoljeća da je, zapravo, riječ o »izvršavanju misli prošlosti«, pa i Blochovog zanimljivog aneksa ovome — riječ je o izvršavanju dobrih misli prošlosti. Filozofija, prema tome, u okrugu revolucionarne prakse treba da se realizira i tako dobije svoj praktični domet. Nosilac revolucije (proletarijat) nalazi, tako, u filozofiji svoje duhovno oružje, a filozofija u proletarijatu — svoju materijalnu snagu. To su takozvana »opšta mjesta» marksističkog učenja o revoluciji.

Konsekvence navedenog, odnosno konsekvence realiziranja filozofije, po samu filozofiju mogu biti dvojake: moguće je, naime, da se filozofija stavlja neposredno u službu ovog ili onog političkog sistema, ona (filozofija) mu se spolja pri-dodaje i tumači i razumijeva vrijeme-svijet onako kako to samom sistemu odgovara. Tako se filozofija, u lošem smislu riječi, ideologizira. Ona, istina, misli revoluciju, ali ne iz bîti same revolucije, već samo iz horizonta interesa i ciljeva političkog djelanja, pa i iz horizonta političkih institucija. Filozofija je tada »u funkciji« sistema, ona mu »služi«, pa se mogući okviri njene slobode, u najboljem slučaju, podudaraju sa okvirima slobode sistema. Različiti modeli socijalizma danas nude dosta primjera ovako transformirane filozofije.

Digitized by Google

Samoupravljanje nudi filozofiji drugu alternativu, temeljenu na sopstvenoj, a ne na prirodi filozofije. Naime, u samom procesu povezivanja funkcije rada i funkcije upravljanja sadržana je, između ostalog, i mogućnost da filozofija misli samoupravljanje tako reći iznutra: kao jedan od sadržaja i oblika društvenog rada i stvaranja, i filozofija je, naime, zahvaćena — ili bi to trebala biti — takvom transformacijom odnosa unutar društvenog bića u kojoj (transformaciji) se proširuju okviri realne društvene slobode i otvara široko polje interesa ne samo za aktualne društvene procese, već i za suštinu i povijesne ciljeve samoupravljanja.

To je, dakako, saglasno procesu realiziranja filozofije. Ali taj proces se — po prirodi stvari — neminovno susreće sa ideologijom, na istom poslu susreću se saputnici identičnih ciljeva, ali sa različitom unutarnjom prirodom i različitim sredstvima (ovdje, vjerovatno, ne treba objašnjavati da je ideologija samoupravljanja, s obzirom na svoje povijesne ciljeve, specifična i posebna u odnosu na ideologije drugih političkih sistema, naime da je ideologija samoupravljanja, da tako kažem, na granici ideologije). Ideologija koja se već dugo kušala u vatri revolucije, i koja je bila neposrednije uključena u tokove revolucionarne prakse, bila je, svakako, bolje pripremljena za ovaj susret. S druge strane, filozofija, a u okviru nje i ono što se naziva »marksističkom teorijom«, ostajala je tek u ravni opštosti zahtjeva za samorealizacijom, što ga je prije skoro stoljeće i po postavio Marx. Drugim riječima — i to se može egzaktno pokazati — filozofija je malo, ili gotovo nikako, radila na specificiranju i razlaganju pitanja sopstvenog realiziranja, pa, prema tome, nije realno mogla biti ni blizu spoznaje da se pod realiziranjem filozofije u okrugu revolucionarne prakse podrazumijeva, zapravo, transformacija filozofije, i to epohalna transformacija.

Na to upravo upućuju pitanja kojima se, kako rekosmo, filozofija nije dovoljno bavila: kako ostvarivati proces samorealizacije? kako filozofiju situirati u okrug revolucionarne prakse i u samoupravljanje, i to kao unutarnju životno-energičnu »formativnu mogućnost« povijesnog novuma? kako iz horizonta te i takve imanencije misliti samoupravljanje? kakvu transformaciju filozofije zahtijeva dolaženje u poziciju da se na pređašnja pitanja pokuša odgovoriti i da se pokušaju postaviti nova, zbiljski relevantna pitanja?

Čini se da ova pitanja — ukoliko stoje — pokazuju da se pitanje odnosa filozofije i samoupravljanja mora postavljati ne iz obzora zgotovljene filozofije i iz njenih već poznatih oblika, već iz obzora transformacije filozofije i realnih procesa unutar bića samoupravljanja. Previđajući to, naša filozofija, bar u onom svom dijelu što je smjerao misliti samoupravljanje, uglavnom će ostajati na nivou deklaracija kojima »prihvata«, pa i »propagira« ideju i koncepciju samoupravljanja. Suštinski, takvo usmjerenje i takav naum filozofije ipak samu filozofiju — u odnosu na samoupravljanje — čine eksteritorijalnom.

Digitized by Google

Ova eksteritorijalnost manifestira se najmanje dvojako: prvo, kao već pomenuto deklarativno »prihvatanje« samoupravljanja, i to kroz, na primjer, bezrezervno usvajanje Marxovih stavova i kroz jedan nekritički, gotovo apologetski odnos prema ideologiji. Tako će filozofijsko mišljenje, što je »izvan«, arbitrirati: sve što je u samoupravljanju dobro to je ono što je saglasno Marxu, a u praktičnom smislu to je ono što su već opservirale i »prihvatile« ideologija i politika. Tako se formirao i još uvijek se manje ili više formira jedan novi i za nas specifičan vid dogmatizma, na »sigurnom« terenu Marxovog i ideološkog zaleđa.

Drugo, umovi više »kritički« nastrojeni činiće otklon od ovakvih pokušaja promišljanja samoupravljanja i staće na stanovište da je rješenje problema odnosa filozofije i samoupravljanja u tome da se filozofijski reflektiraju pojedini segmenti samoupravljanja, recimo, udruženi rad, pluralizam samoupravnih interesa, delegatski sistem, samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje i drugo. Ali ni ovo umovanje neće misliti samoupravljanje iz obzora transformacije filozofije, već opet iz ravni tradicionalnog orijentiranja u pogledu, prije svega, filozofijske metodologije. Eksteritorijalnost filozofije u odnosu na samoupravljanje ovdje će se manifestirati u golemim i rogobatnim spekulacijama kojima se realna značenja, recimo, instrumenata našeg političkog sistema predimenzioniraju i podižu na nivo povijesne opštosti, a, s druge strane, sâmo mišljenje čine patetičnim i, stoga, apstraktnim. Sve je u samoupravljanju »fundamentalno« — tako bi se najjednostavnije moglo izraziti ishodište (ili polazište) ovih umovanja.

Sa svoje strane, ideologija, koja je, rekli smo, bolje pripremljena za djelanje u okrugu revolucionarne prakse, ideologija koja se već u brojnim svojim oblicima transformirala i »prilagođavala« revolucionarnim mijenama, koja je te promjene i usmjeravala, ne rijetko će, da tako kažem, »prozivati« filozofiju i upućivati je na potrebu njenog produktivnijeg angažmana. Ne rijetko, filozofija će ovo upućivanje shvatati kao atakiranje na njenu prirodu. Ali, ako pomenuto upućivanje shvatimo kao insistiranje na transformaciji filozofije, i to njenoj epohalnoj transformaciji koja je neophodna da bi se moglo misliti samoupravljanje (za suprotnu tvrdnju mislim da nema dovoljno razloga), onda je ideologija, zacijelo, u pravu. Sâma ova transformacija unutarnja je stvar filozofije i njenih sposobnosti da sa-učestvuje u kreiranju i realiziranju povijesne suštine samoupravljanja.

Horizont imanencije

Ostaju pitanja, ostaje i potreba da se na njih odgovara. Šta, dakle, znači proces samorealizacije filozofije? Kako filozofiju situirati u okrug revolucionarne prakse i u samoupravljanje, i to kao unutarnju životno-energičnu »formativnu mogućnost« povijesnog novuma? Kako iz horizonta te i takve imanencije misliti samoupravljanje? Kakvu transformaciju filozofije zahtijeva dolaženje u

Digitized by Google

poziciju da se na predašnja pitanja pokuša od-govarati i da se pokušaju postavljati nova, zbiljski relevantna pitanja?

Na tragu ovoga, samo neka moguća razmišljanja. Po svemu sudeći, izgleda da u procesu samoizgradnje različitih oblika revolucionarne prakse, pa i samoupravljanja, nije riječ tek o »izvršavanju misli prošlosti«, već o nečem dubljem, još nedovoljno reflektiranom. Samoupravljanje bi, naime, moglo biti i nešto više nego »razrađivanje« pro-mišljenog, jer stavlja čovjeka u povijesno novu poziciju samoodlučivanja i otvara mu mogućnosti da zbiljski kreira svoje i društveno mišljenje i djelanje. Tako čovjek oblikuje samoupravljanje. Ali, isto tako, i samoupravljanje oblikuje čovjeka. Ono (samoupravljanje) treba čovjeka. U toj interakciji otvara se produktivitet duhovnoga kao realnost, ali i kao široko polje mogućnosti. Ukoliko ovo stoji, izgledno je da se time otvara, između ostalog, i mogućnost susreta filozofije i samoupravljanja, samo sada takvog susreta koji nije determiniran prirodom filozofije, već, prije svega, prirodom samoupravljanja. Iz tog horizonta relevantnije se — u odnosu na revolucionarnu praksu — može postaviti i pitanje odnosa filozofije i samoupravljanja.

Ovdje su, prethodno, bile navedene osnovne konsekvence tretiranja odnosa filozofije i samoupravljanja, da tako kažem, »odozgo«, tačnije, sa polazišta isključivo imanentnih filozofiji. Obrne li se ta slika naopako, pokuša li se problem tretirati sa stanovišta »zbivanja«, a ne sa stanovišta (apsolutnog ili epohalnog) »znanja«, moguće je da će se pokazati da proces realiziranja filozofije — odnosno proces njenog postajanja stavnim dijelom revolucionarne prakse — ne znači ništa drugo do proces transformacije filozofije.

Ali, šta bi mogla značiti ta transformacija? I kuda ona vodi?

Revolucionarna praksa bi se — najsažetije — mogla označiti kao zbivanje novuma, kao njegovo događanje. Smjera li filozofija biti sastavni dio tog događanja, ona se mora, da tako kažem, »pomjerati« od okruga »znanja« ka okrugu »bivanja«. To je, naravno, jednostavno reći. Daleko teže je razložiti potrebu ovog »pomjeranja« i sâmo »pomjeranje«, prvenstveno stoga što je taj proces, ponajprije, unutarnja stvar filozofije i njenih sposobnosti da sa-učestvuje u kreiranju i realiziranju povijesne suštine novuma, pa i suštine samoupravljanja.

Moglo bi, prema tome, biti da filozofija, ukoliko se hoće i može odvažiti na pomenuto »pomjeranje«, treba obaviti jedan, uslovno rečeno, »prethodni« posao. Naime, ona (filozofija) bi morala tada ozbiljno staviti u pitanje upravo svoje sposobnosti i mogućnosti svog, postojećeg, kategorijalnog sistema i instrumentarija, kojima želi po-imati revolucionarno događanje. Pitanje je, zapravo, u ovome: u kojoj mjeri je filozofija iznutra, sa svojim kategorijama i metodologijom »pripremljena« za pro-mišljanje različitih oblika revolucionarne prakse, pa i samoupravljanja? da li je njena »aparatura« još uvijek više saobražena tradicionalnom odnosu mišljenja i svijeta u formi »znanja«, ili filozofija može, takva kakva je, doista bivati sastavnim dijelom revolucionarne

Digitized by Google

prakse? ima li, u kategorijalnom sistemu i filozofijskoj metodologiji, onoga što je anahrono i što ne može relevantno korespondirati sa sa-vremenim procesima? dokle sežu moć i granice filozofijskog mišljenja i do koje dubine ono sebe mora preispitivati da bi što produktivnije od-govaralo zahtjevima vremena u kojem je riječ o tome da se svijet izmijeni?

Udžbenički orijentirana svijest bi, vjerovatno, odmah pomislila da je ovdje riječ o dobro znanim kantovskim pitanjima o granicama i moći »razuma«. Moguće, ali treba naglasiti da su pitanja ovdje postavljena ne iz obzora tradicionalne subjekt-objekt relacije, već iz horizonta onih događanja kojima je — da bi uistinu bila povijesno nova — neophodno ono mišljenje što im može biti imanentno.

Stoga, na tragu pomenutih pitanja, pa i prethodno date kritike onih stajališta što odnos filozofije i samoupravljanja tretiraju u jednom — slobodno mogu reći — anahronom smislu, dalo bi se pretpostaviti da filozofiji treba sopstvena kritika, odnosno jedno ozbiljno preispitivanje. Naravno, samo utoliko ukoliko hoće biti sastavni dio ukupne društvene svijesti, a ne svijesti *in abstracto*. Tada bi se filozofija uistinu odgovorno mogla susresti i sa samoupravljanjem, pa i sa ideologijom što oblikuje i usmjerava revolucionarne procese unutar društvenog bića. Vjerovatno je da bi tada i dobro znani »sporovi« o odnosu filozofije i ideologije, o međusobnoj »nadređenosti«, »podređenosti« i slično — postajali stvar pukih akademskih rasprava i da ne bi dobijali rang »fundamentalnih« teorijskih i političkih »problema« ili »slučajeva«.

Ovdje je izrečena pretpostavka da je jedna ovakva transformacija unutarnja stvar filozofije i njenih sposobnosti da produktivno sa-učestvuje u događanju samoupravljanja. Da li je to tako i da li su za pomenutu transformaciju neophodni i drugi preduslovi, stvar je šire razmjene mišljenja, kritičkog osvrta na dometa naše teorije, pa i na sâmo ovo razmatranje.

Digitized by Google

Anton Jekauc

Samoupravljanje i tehničko-tehnološki progres

Društveni odnosi u velikoj mjeri determiniraju tokove tehničko-tehnološkog progresa. Njihov značaj u generiranju tehničko-tehnološkog progresa sve će više rasti. Tehničko-tehnološki progres ne može biti sâm sebi cilj, i on mora biti usklađen sa cijelom skalom ciljeva opšte politike društveno-političkog i ekonomskog razvoja. Društveni odnosi, shvaćeni u smislu efikasnosti privrednog sistema, u korespondenciji su sa političkim sistemom. Stoga se javljaju kao vrlo značajna komponenta koja pozitivno ili negativno utiče na proces širenja tehničko-tehnološkog progresa.[1]

Za punije korištenje savremenih naučno-tehničkih dostignuća u privrednoj praksi vrlo su značajni proizvodni odnosi koji vladaju u pojedinim zemljama. Spoznajom shvatanjâ pojma tehničko-tehnološkog progresa potvrđuju se i Marksovi zaključci o prolaznosti kapitalističkih sistema i nastajanju socijalizma na novim tehničkim osnovama, jer se »ekonomske epohe ne razlikuju po onome što se proizvodi, nego po tome kako se to čini, kojim

[1] Institucionalni okviri shvaćeni kao društveni odnos, u smislu efikasnosti mehanizma funkcionisanja privrednog sistema, to jest njegove kvalitete, imaju veliki odraz na proces širenja tehničko-tehnološkog progresa, i te relacije, možemo to slobodno reći, u našoj literaturi nisu osvjetljavane u dovoljnoj mjeri.

Digitized by Google

sredstvima za rad«. U savremenim uslovima je na bezbroj načina potvrđeno učenje marksističke nauke ne samo o značaju, nego i povezanosti produkcionih odnosa i proizvodnih snaga, kao i o njihovom povratnom uticaju. Uostalom, i Marks, i Engels i Lenjin su stoga i očekivali slamanje kapitalističkih produkcionih odnosa kao takvih, i kao perspektivu novog, socijalističkog društva predvidjeli samoupravno društvo. Kod Marksa je samoupravljanje proizlazilo iz koncepcije o komuni, a kod Lenjina samoupravljanje proističe iz sovjeta. Naše shvatanje socijalističkog samoupravljanja znači, u stvari, najdosljedniju primjenu marksističke misli o odumiranju države u privredi i o uspostavljanju socijalističke demokratije kao pretpostavke progresa.

Danas je na bazi tendencija razvoja čovječanstva više nego očigledno da kapitalistički odnosi, a posebno klasični kapitalistički odnosi, postaju otvorena smetnja razvitku proizvodnih snaga zasnovanih na naučnim i tehničkim dostignućima. Međutim, kapitalistički sistem se pokušava prilagoditi novim uslovima (participacija radnika u upravljanju), ali nema sumnje da bi primjena tehnike i tehnologije u razvijenim zemljama, pošto se zasniva na kibernetici i atomskoj energiji, mogla postati znatno šira, samo da je kapitalistički okviri u tome ne sputavaju.

Socijalistički proizvodni odnosi, a naročito socijalističko samoupravljanje i njegovi proizvodni odnosi, upravo odgovaraju potrebama savremenih društava i razvoju proizvodnih snaga. Samoupravljanje, kao institucionalni okvir, pošto odgovara epohi kibernetskog upravljanja, pruža gotovo neslućene mogućnosti za razvoj proizvodnih snaga, ali tekući privredni sistem i ekonomska politika mogu u nekim periodima razvoja, zbog neshvatanja karaktera tehničko-tehnološkog progresa, da nedovoljno koriste ovu razvojnu komponentu.

Tehničko-tehnološki progres u socijalizmu mora biti strogo kanalisan jer ljudske aktivnosti preopterećuju prirodni sistem, čime se u potpunosti reafirmiše Marksova misao »da ljudski projekti koji nisu u skladu sa velikim zakonima prirode donose samo nesreću«, odnosno, kako nas Engels upozorava, »da nipošto ne vladamo prirodom kao što osvajač vlada tuđim narodom, kao neko ko stoji izvan prirode, nego da svojim mesom, krvlju i mozgom njoj pripadamo i usred nje stojimo, i da se sva naša vlast nad njom sastoji u tome što nad svim ostalim stvorovima imamo to preimućstvo da možemo saznavati i pravilno primenjivati njene zakone«[2]. Tehničko-tehnološki progres se ne može kanalisati pojedinim parcijalnim sistemskim rješenjima i parcijalnim mjerama, nego jedino svjesnom društvenom akcijom i društvenim usmjeravanjem na mikro i makro planu.

Tehničko-tehnološki progres u kapitalizmu je usmjeren, prije svega, na stvaranje viška vrijednosti. Relativan višak vrijednosti je stoga postao dominantni oblik i održavanja političke prevlasti,

[2] Fridrih Engels, *Uloga rada u procesu pretvaranja majmuna u čoveka, Dela*, tom 31, Beograd, 1974, str. 372.

Digitized by Google

eksploatatorskih odnosa i kapitalizma. Nauka u kapitalizmu se nalazi stoga u funkciji kapitala i održavanja kapitalizma. Upravo zahvaljujući tehnici i tehnologiji, koje je razvio do neslućenih razmjera, kapitalizam je i stekao krupna preimućstva u oblasti izvoza tehnologije, tako da se već može govoriti o tehnološkoj renti i eksploataciji nerazvijenih zemalja, zbog čega se one, sasvim opravdano, i bore za novi međunarodni ekonomski poredak.

Već je Marks dokazivao da tehnologija nije neutralna kategorija, mada čak i savremena buržoaska nauka tvrdi suprotno, pretvarajući to u svojevrstan mit tehnologije. Izvozeći tehnologiju, razvijeni svijet sve više izvozi i društvene uslove, tvrdeći, pri tom, da se jedino u takvim uslovima tehnologija može efikasno koristiti.

Pošto uviđa i političku dimenziju nauke, tehnike i tehnologije, naš samoupravni sistem mora težiti ka razvijanju takve veze između čovjeka i tehnologije koja će biti kanalisana i kvalitativno drukčija, a ujedno da pruža uslove za istinsko oslobođenje rada od raznih tehnokrata i menadžera. Ovo predstavlja suštinsko pitanje socijalizma, jer socijalističko samoupravljanje mora imati vrlo aktivan odnos prema razvoju nauke, tehnike i tehnologije. Oslobođenje rada i ličnosti podrazumijeva i oslobođenje od tehnološke zavisnosti, od idolatrija koje sobom donosi pokretna traka ili bilo koji drugi nehumani odnos u proizvodnji. Oslobađanje ličnosti čovjeka-radnika od tehnološke potčinjenosti mora se zasnivati, u prvom redu, na humanizaciji tehničkog progresa i nove tehnologije. Drug Tito o tome kaže: »Samo je prividno tačno da se sa menadžersko-tehnokratskom logikom i njenim odgovarajućim metodama postižu bolji rezultati privređivanja.« Ukratko rečeno, drug Tito je kao lažnu i vještačku dilemu odbacivao tezu: ili samoupravljanje ili moderna privreda.[3] Samoupravljanje je za druga Tita najjači stimulans za najbrži razvoj moderne i racionalne privrede.

Samoupravljanje se mora odreći pasivnog prihvatanja njemu neprimjerene tehnologije i zauzimati aktivan odnos prema transferu tehnologije, uz punu afirmaciju socijalističkih ciljeva i vrijednosti. Tehnologija mora biti prilagođena ljudskim potrebama, a ne obrnuto, kao što se ne rijetko čini, a naročito se moraju uzimati u obzir ekološki uslovi, jer samoupravljanje imanentno u sebi sadrži neophodnost humanizacije rada kao cilja i sadržaja tehničko-tehnološkog progresa. Samoupravljanje i nauka moraju da budu u neraskidivoj vezi na svim nivoima društvene organizacije. Samoupravljanje, u stvari, treba da predstavlja naučno programirani proces koji, utemeljen na društvenom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju, vodi izgradnji visoko humanog i efikasnog udruženog rada.

Socijalističko društvo, iako je sâmo klasno sa brojnijim naslijeđenim i u njemu stvaranim protivurječnostima, u praksi se

[3] Iz pristupne besjede druga Tita prilikom njegovog svečanog proglašenja za počasnog člana Akademije nauka BiH, 1969.

Digitized by Google

potvrđuje kao društvo objektivno najpovoljnije perspektive, jer stvara uslove za istinsko rješenje problema privatne svojine u socijalizmu i uopšte ima najpovoljnije uslove za podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i oslobođenje rada. Samoupravljanje kao društveni proces najbliže je fazi realizovanja Marksove vizije »asocijacije slobodnih proizvođača«, kao i naučnog pristupa razrješavanju problema razvoja. Samoupravljanje je, u stvari, najpovoljniji institucionalni okvir za najbržu primjenu moderne tehnike i tehnologije. To je oblik društvenih odnosa koji radnom čovjeku omogućava da se u punoj mjeri ispolji kao osnovna snaga ne samo proizvodnih, nego i društvenih odnosa.[4] Po tim svojim institucionalnim okvirima naša zemlja je već zakoračila u budućnost. Međutim, po tehničko-tehnološkim karakteristikama ona se još nije svrstala u red industrijski razvijenih zemalja. Po stepenu kako se nauka i znanje, to jest tehničko-tehnološki progres, pretaču u praksu industrijskog razvoja, socijalističko samoupravljanje bitno revolucioniše praksu u složenom i humanom društveno-ekonomskom procesu. Socijalističko samoupravljanje kao anticipacija društva budućnosti u sebi imanentno mora sadržati naučni metod. Tehničko-tehnološki progres jedino u socijalističkom samoupravljanju, u stvari, služi čovjeku i afirmaciji i svestranoj dezalijenaciji čovjeka. Socijalističko samoupravljanje ostvareno u našoj zemlji nije dovršen čin, i možemo reći da ono mora usko da korelira sa tehničko-tehnološkim progresom ukoliko želi da do kraja realizira naše osnovno opredjeljenje — oslobođenje rada. Odnos prema naučno-tehničkom progresu nije ni marginalno ni nemarginalno pitanje, već pitanje konačnog oslobođenja čovjeka kao proizvođača i ljudskog bića.

U dosadašnjem razvoju naša zemlja se nedovoljno bavila pitanjima tehničko-tehnološkog progresa i njegovog usmjeravanja ka novim društvenim ciljevima. Stoga samoupravnom društvu predstoji da ispolji znatno aktivniji odnos u izgradnji strategije tehnološkog razvoja, kao izuzetno važne komponentne društveno-ekonomskog razvoja.[5] Međutim, sadašnji privredni trenutak i razvoj pokreta nesvrstanosti sve odlučnije nalažu smanjivanje tehnološke zavisnosti od najrazvijenijih, a to znači da je neophodno, na bazi utvrđene tehnološke strategije, izgrađivati i vlastitu tehnologiju, koja bi najviše odgovarala samoupravljanju, a to znači što je moguće humaniju tehnologiju, u kojoj radni čovjek nije prosto prirepak tehnologije. To je vrlo krupan cilj i ne treba vjerovati da će se ostvariti preko noći, a naročito ne pukom promjenom odnosa prema životnoj sredini. Načelno su pitanja tehničko-tehnološkog progresa gotovo u svim dokumentima, programima, ZUR-u itd. pravilno postavljena, ali u praksi je malo od toga sprovedeno. Tako je, na primjer, u materijalima Desetog kongresa SKJ zapisano: »Naučno-tehnički progres postaje sve značajniji či-

[4] *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000. godine*, Ekonomski institut, Beograd, 1979, str. 256.

[5] Dr Miroslav Pečujlić, *Budućnost koja je počela — Naučno-tehnološka revolucija i samoupravljanje*, IPSFPN, Beograd, 1969.

Digitized by Google

nilac ekonomskog i društvenog napretka. Radnici u udruženom radu treba da budu osnovni nosioci tog progresa i da se koriste njegovim plodovima u stvaranju novih mogućnosti za svoj i ukupan društveni razvoj.«

Međutim, i pored ovakve, da kažemo, društvene opredijeljenosti, odnos prema nauci i naučnoistraživačkom radu, inovacijskoj aktivnosti, racionalnom korištenju sirovina, energije itd. još nije na potrebnoj visini.

U ovom trenutku još se nedovoljno osjećaju organizovani društveni, privredni i institucionalni mehanizmi, koji bi značajnije mogli promijeniti takve tendencije. Međutim, ni u kom slučaju to ne bismo smjeli pripisivati socijalističkom samoupravljanju, to jest da su ove teškoće imanentne našem političkom opredjeljenju stvaranja socijalističkog društva, već, naprotiv, treba biti svjestan činjenice da je riječ o trenutnim teškoćama izazvanim njegovim nedosljednim ostvarivanjem. Naprotiv, socijalističkom samoupravljanju i čovjeku koji se nalazi u njegovom središtu imanentno je da se koriste najnovijim tehnološkim dostignućima.

»U nas se mnogo govori o tome da naša privredna praksa nema dovoljno smisla za naučno-tehnički progres, da u njoj vlada primitivizam i, uopšte, da u njoj nema razumevanja za nauku, odnosno za naučno-tehnički progres.«[6] Pa ipak, drug Kardelj kaže, ako takvih pojava ima, »one su uslovljene nekim stanjem stvari u našem društvu, pa moramo zato pre svega delovati u pravcu izmene tog stanja, da bismo time dejstvovali i na društvenu svest«.[7]

»Ne zaboravimo, uostalom, da pravu kritiku promašenog odnosa prema naučno-tehnološkom progresu daje istorija, a ne kratkotrajne ocene.«[8] Još je veliko pitanje da li će dosadašnje posljedice promašaja u tehnologiji u svijetu moći da se otklone. Ovo se naročito odnosi na nedovoljnu sigurnost pri korištenju nekih tehnologija, kao, na primjer, onih vezanih za atomsku energiju, što još više važi za vojno manipulisanje tehničko-tehnološkim progresom, čime je, u stvari, zemlja na kojoj živimo postala bure baruta.

Socijalističko samoupravljanje, kao anticipacija razvoja društva u budućnosti, nužno mora u sebe uključiti najnovije tekovine tehničko-tehnološkog progresa. Međutim, taj i takav tehničko-tehnološki progres mora biti po mjeri čovjeka i služiti formiranju svestrane ličnosti, afirmisanju istinskih ljudskih vrijednosti i oslobođenju rada i čovjeka. U vrlo visokoj fazi ljudskog društva i tehničko-tehnološkog progresa, u fazi takozvane asocijacije slobodnih proizvođača, konačno će biti oživotvoren i čuveni Marksov stav da se »carstvo slobode nalazi van granica nužnosti«, to jest

[6] E. Kardelj, *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres*, IPSFPN, Beograd, 1969, str. 104.

[7] Ibid., str. 105.

[8] Rajko Tomović, *Naučno-tehnički progres i samoupravljanje, u: Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji*, »Eksportpress«, Beograd, 1980, str. 176.

Digitized by Google

rad u asocijaciji neće više predstavljati uslov opstanka, pošto će se osnovne životne potrebe podmirivati po osnovu minulog rada opredmećenog u automatizaciji, ali će rad postati ljudska potreba i jedna od osnovnih karakteristika svestrano razvijene ličnosti. Jasno je, također, da će na taj način prikupljana akumulacija izgubiti karakter viška vrijednosti i viška rada i pretvoriti se u potreban rad.

Širenje tehničko-tehnološkog progresa ne smije biti u koliziji sa razvojem socijalističkih odnosa. To naročito važi za razne tehnokratske tendencije u koncipiranju naučnih istraživanja i primjeni njihovih rezultata u praksi, za sve vrste fetišiziranja nauke, kao autonomne društvene snage. Narušavanje samoupravnih tendencija razvoja predstavlja stalnu pojavu kojoj se socijalističko samoupravljanje može oduprijeti jedino daljim razvijanjem revolucionarne koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja, u kojoj društveni aspekti razvoja i razvoj tehnike i tehnologije neće biti u koliziji. Suština samoupravljanja i tehničko-tehnološkog progresa je u utvrđivanju uloge radnikâ u udruženom radu, koji treba da budu nosioci tog progresa i da se koriste njegovim plodovima u smislu dalje humanizacije proizvodnje.

Apologete kapitalizma već nagovještavaju takozvanu tehnokratsku eru, u kojoj će tehnika i tehnologija bitno promijeniti sadašnju sliku svijeta, proizvodnje i standarda ljudi, ali ne predviđaju promjenu društvenog odnosa. Po njima, položaj čovjeka u društvu neće se bitno mijenjati, to jest u odnosu na sredstva za proizvodnju, i pored revolucionisanja tehničko-proizvodne osnove društva. Međutim, brojni su primjeri da potrebe rađa sama praksa, a kapitalizam kao institucionalni okvir ne može zadovoljiti visoke zahtjeve društveno-ekonomskih sistema budućnosti. To neće biti u mogućnosti ni centralistički socijalizam, jer su brojne divergencije ciljeva razvoja takvih društava. Između ostalog, u oba ova društveno-ekonomska sistema snažna je tendencija jačanja države, što je u suprotnosti sa ciljevima razvoja društva.

Za industriju zemlje kao što je SFRJ značajnija je ušteda u vremenu nego u radu, jer postoji obilje radne snage, pa su uštede u opredmećenom radu značajnije nego u živom.[9] Stoga samoupravljanje mora imati naročito izbalansiran ovaj odnos i težiti ka iznalaženju rješenja za veće korištenje takozvanog neopredmećenog tehničko-tehnološkog progresa u odnosu na opredmećeni, jer je savremena tehnika vrlo skupa i nabavlja se uvozom. Ovaj odnos treba naročito uvažavati i zbog činjenice da nedovoljno razvijene male zemlje u kapitalu oskudevaju, a radne snage imaju u izobilju.

Najveće rezerve u aktiviranju tehnike i tehnologije kriju se u daljem razvoju samoupravljanja i samoupravnih odnosa i uslova koje on obezbjeđuje. Ukoliko radnik stvarno postane nosilac upravljanja, uslova i rezultata rada, i ako uz pomoć nauke ovlada

[9] Dr Josip Deželin, *Naučno-tehnički progres i zaposlenost u SFRJ*, Rijeka, 1977, str. 75.

Digitized by Google

procesima društvene reprodukcije, onda će on nesumnjivo biti za takav progres. Ali, u uslovima nastanka tehnostrukture i birokratije jasno je da su moguće divergencije u odnosu na tehničke procese koji ih u suštini raznim fetišizacijama i omogućavaju.

Međutim, tehničko-tehnološki progres i naučno-tehnološku revoluciju ne stvaraju tehnostrukture, nego oni nastaju kao rezultat opšteg društvenog razvitka, koji, opet, tehnostrukture, zahvaljujući monopolu nad informacijama i upravljanjem, najuspješnije koriste za zadovoljavanje svojih uskih egoističkih interesa. U kapitalizmu je naučno-tehnička revolucija dostigla vrlo visok nivo, ali kapitalizam kao institucionalni okvir ne može pružiti uslove za pravi progres kao socijalizam, koji po svojoj suštini stavlja tehniku i tehnologiju u službu čovjeka. Stoga se socijalističko samoupravljanje od svojih začetaka bori protiv svih oblika primjene tehničko-tehnoloških dostignuća u nehumane svrhe.

Kada govorimo o djelovanju tehničko-tehnološkog progresa u uslovima socijalističkog samoupravljanja, ostale njegove komponente, koje su u međusobnoj interakciji sa promjenljivim djelovanjem pojedinih faktora, s razvojem samoupravljanja dobijaju ogroman podsticaj. Stoga samoupravljanje mora svim silama nastojati da razvija »sektore sa najvišom produktivnošću društvenog rada, a ne obrnuto, da se zasniva na slabljenju visokoproduktivnog rada, radi održavanja nisko produktivnog rada«[10]. Moderna tehnologija, međutim, smatra drug Kardelj, mora uvažiti veličinu našeg unutrašnjeg tržišta i njegovu apsorpcionu sposobnost, perspektivu njegovog širenja, sadašnji stepen razvijenosti i povezanost naše privrede sa inostranim tržištima i mogućnost plasmana na tim tržištima...[11] Ukoliko se ne vodi dovoljno računa o širini tržišta, veliki kapaciteti i težnja ka postizanju njihovog optimuma, pogodni za svjetska tržišta, uz uvođenje takve tehnologije u maloj zemlji mogu dovesti, ne rijetko, do toga da se akumulacija takvih organizacija smanjuje, odnosno da se stvori utisak da je moderna tehnologija manje rentabilna od stare, koja je prilagođena potrebama tržišta. Ne može se, u stvari, u razvoju učiniti veća pogreška nego što je kopiranje tuđeg tehnološkog modela, a dojam je da jako veliki broj zemalja kopira, ni manje ni više, nego tehnološki model SAD.

Samoupravljanje, naročito zbog ugleda u nesvrstanom svijetu, mora što hitnije prići pronalaženju vlastitog tehnološkog modela koji će u većoj mjeri odgovarati zemljama u razvoju. Taj tehnološki model mora imati i karakteristike političkog sistema i maksimalno uzimati u obzir ostale odlike privrednog razvoja naše zemlje. Jaz između visokorazvijenih zemalja i zemalja u razvoju je sve veći i proizlazi iz tehnoloških razlika. Visokorazvijene zemlje za sada uopšte i ne razmišljaju o potrebama takvih zemalja, smatrajući prirodnim da ih ostale zemlje na putu razvoja nekritič-

[10] E. Kardelj, *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres*, IPSFPN, Beograd, 1969, str. 89.

[11] Ibid., str. 91.

Digitized by Google

ki treba da slijede. U tome leži i istorijska šansa socijalističkog samoupravljanja da izgradnjom adekvatnog tehnološkog modela pomogne u razvoju i sebi i drugima koji imaju slične razvojne probleme, a takvih je mnogo, oni čine više od polovine čovječanstva. Samoupravljanje mora u sistemu ciljeva i ljudskih potreba da izgradi svoju skalu vrijednosti koja će se bitno razlikovati od onih u potrošačkim društvima.

Prelazak sa proizvodnog na takozvani marketing princip podrazumijeva, ukoliko govorimo o sadašnjoj fazi razvoja, podmirenje svih stvarnih ljudskih potreba uz efikasno korištenje transferisane tehnike i tehnologije, licenci i patenata i uopšte uz primjenu naučnih rezultata. Samo takva implementacija tuđih tehničko-tehnoloških rješenja nije lišena realnih opasnosti po politički sistem. Ova opaska se naročito odnosi na nekritičko preuzimanje tuđih i samoupravnom socijalizmu neprimjerenih organizacija rada. Realne opasnosti se naročito kriju u inostranim investicijama, kada su u pitanju miješani kapitali i kada inostrani partner ne rijetko vrši pritisak da bi, navodno, zaštitio svoje profiterske interese, a, u stvari, riječ je o prilično grubim pokušajima miješanja u poslove zemlje, tako da je veoma mnogo slučajeva raskidanja takvih ugovora, pošto su samoupravljanje i samoupravna prava radnika u našoj zemlji i institucionalno zaštićena.[12] Iz inostranstva stižu brojna uvjeravanja da je tehnologija neutralna, čime se, u stvari, tehnološko podjarmljivanje pokušava prikriti. O tome drug Tito na Desetom kongresu SKJ kaže: »Naši protivnici žele da ospore klasnu uslovljenost, socijalističku humanističku usmjerenost nauke, obrazovanja i kulture. Proglašavaju ih idejno neutralnim u klasnom i ideološkom smislu.«[13]

Samoupravljanje sadrži prave motive za sve oblike stvaralaštva u sferi tehnike i tehnologije. U stvari, u samoupravljanju, društvenoj svojini, dohodovnim odnosima, djelovanju tržišta, samoupravnom planiranju i ostalim društveno-ekonomskim pretpostavkama razvoja sadržani su društveni i materijalni motivi za istinsko oslobođenje rada i razvoj stvaralaštva. Najveća opasnost po svjetski sistem nastaje time što se sa razvijanjem tehnoloških dostignuća zataškavaju potrebe za društvenim promjenama koje moraju biti usmjerene u pravcu uvođenja samoupravljanja ili participacije radnika u upravljanju, čime kapitalistički sistem pokušava nadomjestiti cjeloviti samoupravni sistem.

Međutim, ovo negiranje potrebe društvenih promjena, prirodno, vodi raznim otuđenjima rada i viška vrijednosti. U kapitalizmu na taj način stvoreni višak vrijednosti zahvata najvećim dijelom kapitalistička klasa sa tehničkom i ostalom inteligencijom, kada možemo govoriti o vladavini tehnostruktura, ili, pak, taj višak vrijednosti raspoređuje i zahvata administracija, to jest kad je riječ o jačanju državne moći i birokratskih snaga. Mi u našoj

[12] O tome šire videti u studiji *Inostrane investicije* Ekonomskog instituta Ekonomskog fakulteta, Sarajevo, 1979.

[13] Referat predsjednika SKJ Josipa Broza Tita na Desetom kongresu SKJ, »Komunist«, Beograd, 1974, str. 29.

Digitized by Google

zemlji takođe moramo težiti stvaranju velikih privrednih sistema, ali ne smijemo dozvoliti da se oni izrode u otuđene centre moći.

Samoupravno društvo, pošto se bori protiv obje ove tendencije, ima istorijsku šansu da tehniku i tehnologiju iskoristi za sebe. Međutim, tu je i istorijska odgovornost radničke klase da nađe najpovoljnije kombinacije faktora proizvodnje, u smislu afirmacije samoupravljanja i kao privrednog, a ne samo političkog sistema. Samoupravljanje mora, stoga, postići takvu produktivnost koja će biti ravna svjetskoj i koju će čak i prevazići, jer ono u sebi sadrži sve elemente koji omogućuju da se to i ostvari. Tada će samoupravljanje istinski postati i svjetski sistem. Mi smo do sada isticali da samoupravljanje nije roba za eksport, ali ukoliko se ostvare tehnološke prednosti, za što postoje sve pretpostavke, tada će se ono nezaustavljivo širiti, kao najprogresivniji institucionalni okvir širom svijeta.

Dakle, u samoupravljanje mora biti ugrađen karakter primjene i razvoja tehničko-tehnološkog progresa i korištenje njegovih rezultata. Naime, tehnika i tehnologija će neslućeno ubrzati razvoj i stoga se u društveno-ekonomskim pretpostavkama ekonomskog razvoja mora o ovim momentima voditi više računa: i prilikom daljeg razvoja samoupravljanja, društvene svojine, dohodovnih odnosa, planiranja razvoja i jedinstva jugoslovenskog tržišta, otvorenosti prema svjetskoj privredi itd.

Tehničko-tehnološki progres, pošto snažno unapređuje materijalne i socijalne uslove rada i života, mijenja i položaj i ulogu čovjeka u nekim sistemima u manjoj mjeri, ali u socijalističkom samoupravljanju cjelokupna tehnika i tehnologija se podređuju čovjeku, a nauka stavlja u njegovu službu.

Socijalistički samoupravni odnosi u našoj zemlji prevazilaze stepen ekonomske razvijenosti, dok se industrijski razvoj može označiti kao još nedovoljan u odnosu na utvrđene ciljeve i okruženje.[14] Međutim, u najrazvijenijim tehnološkim društvima, takozvanim »potrošačkim« društvima, već izbijaju, da tako kažemo, konflikti između naraslih proizvodnih snaga i političkih sistema koji limitiraju dalji progres. Kapitalistička država, stoga, sve intenzivnije počinje sa podruštvljavanjem proizvodnje, usljed pritisaka koje, prirodno, vrši tehničko-tehnološki progres. Kapitalistička država se danas, u stvari, nalazi pred najkrupnijom dilemom: ili dozvoliti dalje jačanje države i državne prinude, ili dozvoliti neke oblike samoupravljanja.

Današnje tendencije u kapitalističkom svijetu očito pokazuju da je on sve više okrenut militarizaciji i sili u korištenju najsavremenije tehnologije, mada i samoupravljanje za njega predstavlja velik izazov. Stoga se odumiranje kapitalizma pokušava izbjeći kompromisima u pogledu militarizacije države i nekim političkim kompromisima vezanim za aktivniji položaj rad-

[14] *Položaj i uloga radnog čovjeka u uslovima razvoja nauke i tehničkog progresa*, u: *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, Sarajevo, 1971, str. 174.

Digitized by Google

ničke klase u odnosu prema višku vrijednosti, koji se sastoji u »participaciji« i »saodlučivanju« radnika i kapitalista.

Stoga dostignuti stepen samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i potrebe dugoročnog i ubrzanog razvoja neminovno zahtijevaju da se poklanja veća pažnja tehničko-tenhološkom progresu i izgradnji aktivne tehnološke politike industrijalizacije, kojom bi se prevazišlo zaostajanje u korištenju i razvoju tehnologije.

Ključno pitanje daljeg razvitka savremenog socijalizma je u pronalaženju takve organizacije socijalističkog društva koja će podsticati progres proizvodnih snaga nove naučno-tehnološke revolucije i stvoriti uslove za preobražaj socijalizma u viši, savršeniji oblik.[15]

Da bi ovakve ciljeve i ostvarilo, socijalističko samoupravljanje se mora orijentisati na primjenu najsavremenijih tehničko-tehnoloških dostignuća. Tehničko-tehnološki progres nailazi na smetnje u zaostaloj, usitnjenoj i zatvorenoj privredi. »Primitivizam i birokratizam su prepreka za prevazilaženje postojeće tehnologije i njen brži transfer, one zadržavaju prodor moderne organizovanosti privrede, sprečavaju povezivanje sa sredinama koje podstiču tehnološki i ekonomski napredak i izoluju radne ljude od najvitalnijih pitanja procesa reprodukcije.«[16]

Socijalističko samoupravljanje, pošto je zasnovano na naučnim principima, mora stoga vrlo seriozno, na bazi projekcije proizvodne orijentacije, utvrditi koncepciju i program tehnološkog razvoja. Bitno pitanje javlja se i u odnosu udruženog rada prema akumulaciji. Svakom radnom čovjeku mora biti jasna tendencija savremenog industrijskog razvoja ka porastu organskog sastava kapitala i potreba usmjeravanja većeg dijela akumulacije u proširenje materijalne osnove udruženog rada. Ovo privremeno odlaganje lične potrošnje, i pored porasta produktivnosti rada, višestruko se vraća, i taj stav je usvojio svaki radni čovek koji u investiranju sagledava i svoj interes i interes budućih pokoljenja. Međutim, daleko veći problem je u činjenici da procesi udruživanja rada i sredstava, regionalno posmatrano, pokazuju znake velike rigidnosti. Postavlja se, u stvari, pitanje kako centralizovati akumulaciju bez etatističkog uplitanja. Povezivanje dijelova i cjelina, kao i stvaranje velikih tehnoloških sistema i složenih poslovnih integracija — prvorazredni je zadatak koji postavlja savremeni tehničko-tehnološki progres. Do sada ostvareni procesi samoupravne koncentracije i centralizacije akumulacije ne zadovoljavaju. Proces koncentracije sredstava za proširenje reprodukcije u industriji je ipak koliko-toliko zadovoljavajući, ali u velikoj mjeri pokazuje svoje slabosti proces centralizacije akumulacije kod velikih investicionih objekata, kao što je to slučaj, na primjer, s RMK — Zenica.

---

[15] Ibid., str. 176.

[16] *Samoupravljanje i naučno-tehnološki progres*, u: *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, Sarajevo, 1971, str. 250.

Digitized by Google

Očigledno je na primjeru većih investicija da neka institucionalna rješenja nisu u dovoljnoj mjeri prihvaćena u praksi, pa ih je neophodno usavršiti, naročito kada je riječ o finansiranju razvoja takozvanog »A« odjeljka, ali na samoupravnim osnovama. Sasvim je jasno da postojeći sistem uvođenja i osvajanja tehničko-tehnološkog progresa povezuje interes radnih ljudi iz svih sfera društvene reprodukcije. Samo se postavlja pitanje oblika samoupravnog sporazumijevanja, društvenog dogovaranja, doprinosa ili narodnih zajmova za finansiranje krupnih objekata od opšteg značaja. O tome E. Kardelj kaže: »Zato mi izgleda najvažnije da u punoj meri sagledamo šta sve treba učiniti da bismo oblikovali taj interes u društvenoj bazi i da bismo ga usmerili kroz mnogo raznoobraznije oblike socijalističkih i samoupravnih ekonomskih odnosa nego što su današnji. Pri tom mislim na takve samoupravne ekonomske odnose koji će podsticati i ubrzavati centralizaciju kapitala u najproduktivnijim oblicima, zatim na integraciju nauke i društvenog rada, stvaranje velikih tehno-ekonomskih sistema, modernu kooperaciju i organizaciju rada, što slobodnije cirkulisanje društvenih sredstava i materijalnu angažovanost na primeni naučno-tehničkih dostignuća u praksi. Mi, naravno, moramo podsticati centralizaciju društvenog kapitala ako želimo da ostvarimo brži ekonomski razvoj i da držimo korak sa razvojem moderne tehnike i tehnologije u svetu. Ali, sve to moramo ostvarivati na bazi socijalističkih samoupravnih odnosa.«[17] Drug Kardelj u centralizaciji kapitala na samoupravnim osnovama vidi jedini izlaz, inače ćemo se vratiti na sistem državno-sopstveničkih fondova, to jest na sistem eksproprijacije samoupravnih radnih kolektiva u korist subjektivističke distribucije sredstava proširene reprodukcije, ili ćemo ostati na mnoštvu sitnih i u sebe zatvorenih radnih organizacija, koje će u ekonomskom smislu svaka za sebe biti izolovana jedinica, kao i na rasparčanim fondovima društvenog kapitala.[18]

Svaki korak ka proširivanju uloge samoupravljanja je ujedno i korak ka »odumiranju« države. Ali, istovremeno, vidjeli smo da je država nezamjenljiva kao instrument centralizacije akumulacije, i uopšte institucionalno izgrađujući zajedničke interese, ona tehničko-tehnološkom progresu pruža i normativnu podršku. Dakle, i sa stanovišta tehničko-tehnološkog progresa država je neminovnost sve dok se udruženi rad ne pripremi da samostalno vodi i izgrađuje svoju ekonomsku politiku, a dok se to ne postigne ne može se govoriti da je država »odumrla« s obzirom na svoju ekonomsku funkciju.

Uopšte uzev, socijalističko samoupravljanje mora težiti svim silama izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela i odbaciti sva shvatanja i kopiranja tuđih tehnoloških rješenja. Očigledno, to je veoma složen proces koji zahtijeva raščišćavanje

[17] E. Kardelj, *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnički progres*, IPSFPN, Beograd, 1969, str. 105.

[18] Ibid., str. 106.

Digitized by Google

brojnih dilema socijalističkog samoupravnog sistema: definisanje i određivanje ljudskih potreba, ciljeva razvoja, izgradnju odgovarajućeg privrednog sistema, definisanje stavova prema životnoj sredini itd. Tek na bazi jasno zauzetih stavova i u sprezi sa naukom moći će se prići izgradnji vlastitog samoupravnog tehnološkog modela.

Do tada, mogli bismo reći, socijalističko samoupravljanje se može služiti svim tržišno orijentisanim tehnološkim modelima robne proizvodnje i pri tome obilato se koristiti prednostima koje u društveno-ekonomskoj sferi samoupravljanje, kao institucionalni okvir, pruža u odnosu na ostale političke i privredne sisteme.

Socijalističko samoupravljanje obezbjeđuje, ako je riječ o tehničko-tehnološkom progresu, ljudsko, to jest po mjeri čovjeka, korištenje tehnologije u cilju afirmacije svih njegovih vrijednosti koje se u drugim sistemima javljaju samo kao latentna mogućnost.

Digitized by Google

Stojan T. Tomić

Komuna između aktuelnih trenutaka i strategijskog pravca razvoja i promjena

Komuna kao projektovana, idealna i idealizovana, s jedne, i kao realna i sasvim konkretna zajednica i administrativno-upravna jedinica, s druge strane, napeta je i socio-ekonomska tačka razapeta između aktuelnog trenutka i strategijskog pravca, između tačke na kojoj se trenutno nalazi i onog udaljenog orijentira koji označava dugoročna strategija, između onog što trenutno čini ili mora činiti, i onog što ne želi da čini, jer je u sukobu sa dugoročnim orijentacijama komune kao ideala; između stanja nužde i trenutne potrebe i stanja ideala, između trenutnih i kratkoročnih ciljeva i smisla. To su oni revolucionarni sukobi kretanja i uspona između ljudskih ciljeva i traganja za ljudskim smislom i svrhom komune kao ljudske zajednice, koji se naziru u vidu pitanja da li označeni i ostvareni svakodnevni zadaci i bliži ciljevi vode ka željenom ljudskom smislu ili odvode na stranputice, kao što se to dešava u nekim siromašnim komunama u kojima su građani bogati a zajednica siromašna, gdje siromaštvo jednih i bogatstvo drugih ne može formirati i stimulisati istinsku ljudsku zajednicu u kojoj se sukobljava lično i humano kao egoistično sa opštim kao ljudskim.

Digitized by Google

Poznato je da ljudi u životu, posebno u politici, ne rade ono što je najbolje, nego ono što je u datom trenutku realno moguće, ili im se čini da je to jedino i najbolje moguće u nemogućoj situaciji. S druge strane, opet, ljudi, naročito oni »sa strane«, učinjeno cijene sa stanovišta najboljeg, a ne sa stanovišta realno mogućeg (»odabrano rješenje nije najbolje, bilo je boljih rješenja i alternativa — to su obično riječi kritičara). Neki nosioci politike (komunalne), opet, padaju u drugu krajnost, pa realnu i trenutnu politiku proglašavaju kao najbolju ili kao jedino moguću, ne ostavljajući prostora i za nešto drukčija viđenja i rješenja.

Strategijski pravci komune obilježavaju se trenutnim i svakodnevnim oznakama (kočićima i putokazima), a dugoročni ciljevi realizuju se trenutnim mjerama i akcijama. Svakodnevnost se može locirati na strategijskoj kooperativnoj liniji, ali često zna da se od nje udalji i da otvori konflikt između trenutnog i dugoročnog. Sve to upućuje na svakodnevno sučeljavanje, teorijsko i političko procjenjivanje odnosa između trenutnog i dugoročnog, između taktike i strategije promjena i razvoja komune, između ciljeva i sredstava. Pretjerano i teorijski neosmišljeno tretiranje trenutnog, dnevno-aktuelnog zamagljuje i ugrožava perspektivu, a prenaglašavanje dugoročnog, uz odlaganje i zanemarivanje trenutnog, vodi ka birokratizaciji i dehumanizaciji komune i socijalizma uopšte. Živjeći u veoma siromašnim uslovima, ljudi u komuni su činili sve, gotovo i nemoguće, da zadovolje trenutno, ono najnužnije (da gladne nahrane, ljudima bez krova kakav-takav krov nad glavom obezbijede, da vodu i struju u stan uvedu, ljekara obezbijede, nepismenost savladaju). U takvim situacijama ljudi, u ime perspektive i strategije, pitaju čemu takva improvizacija, da li ljudima graditi stanove kakve-takve, ili velelepne gradove za budućnost, da li graditi golim rukama i krampovima običan seoski put kojim se jedva mogu provući volovska kola, traktor i autobus, ili odmah trasirati magistralu sa dva-tri kolovoza, da li improvizovati radionice i fabrike koje će nezaposlene zaposliti, akumulaciju obezbijediti, ili praviti skupe i moderne fabričke hale za budućnost.

I

Sve je to stavilo komunu u dvije vrste analitičke i operativne opterećenosti — *u predmetnu i vremensku opterećenost i ograničenost posmatranja socijalne stvarnosti, promjena i razvoja komune kao ljudske samoupravne zajednice.* Jedno posmatranje je opterećeno i pritisnuto *stvarnim*, drugo *zamišljenim* dimenzijama komune, jedni posmatraju (bilo kritički, negatorski ili afirmativno) samo ili pretežno ono što se stvarno zbiva na tlu komune, a da pri tom ipak ne vide sve ono što je ostvareno, kao i ono što je propušteno da se učini, što je dostignuto u tako teškim i oskudnim uslovima (prilikom formiranja, 1955. godine, u većini komuna nije bilo nijednog ekonomista, inženjera, tehnologa, pa je dola-

Digitized by Google

zak prvog stručnjaka u komunu slavljen kao događaj). Označen vid posmatranja komune (veoma izražen u nekim naučnoistraživačkim krugovima, ali i kod drugih) prenaglašeno insistira na tome šta *je (šta stvarno jeste)* današnja komuna za čovjeka, šta mu je »dala« (stan, posao, školu), a šta mu je oduzela (zemlju za stambenu i industrijsku izgradnju), a manje se istražuje šta je današnji čovjek za komunu, za ljudsku, komunalnu istoriju, šta je u njemu komunalno i istorijsko, revolucionarno i samoupravno. Više se insistira na tome šta je komuna za čovjeka, kako se zajednica brine o čovjeku, a manje kako se i koliko čovjek stara o zajednici, pa, prema tome, i o sebi, ali *kroz* i *pomoću* svoje zajednice.

U mišljenju i promišljanju komune kao zajednice (u naučnom, političkom, samoupravnom promišljanju) osjeća se preveliki pritisak nesavremene (one minule), teške, pa i surove političke, ekonomske i socijalne stvarnosti, te, pošto ona (komunalna stvarnost) nije po želji i mjeri istraživača i kritičara, niti je onakva kakva je programima, maštom i željom zamišljena, to se onda suviše bježi od stvarnosti ka perifernim oblastima komunalnog (praktičnog), pa i teorijskog života. Nadalje, zapaža se još jedna tendencija kod jedne grupe građana koji u komuni *previše traže ono što je preostalo, što je ostalo, a manje ono što nije još postalo, a moglo je akcijom ljudi postati.* Više se traži pravednija raspodjela siromaštva, jednakost u siromaštvu i oskudici, a manje se okreće ka proizvodnji i stvaranju svakojakog bogatstva — onog materijalnog i onog duhovnog. Do iznemoglosti se insistira na tome da se pravedno raspodijeli jedan jedini preostali stan, jedno slobodno radno mjesto ili mjesto u školi i na fakultetu, jedna preostala lokacija za izgradnju stanova i vikendice, a zapostavlja se otvaranje novih radnih mjesta neophodnih društvu i pojedincima, napor da se izgradi nekoliko stotina hiljada novih stanova (tim prije što su svake godine ostajale milijarde neutrošenih sredstava namijenjene stambenoj izgradnji).

Tako se formiraju dva vida odnosa prema »nesavršenoj« komunalnoj stvarnosti: destruktivni i konstruktivni — jedni bježe od nje, kritikujući je, drugi je akcijom prevazilaze, mijenjajući je.

Sve to nameće pitanja: gdje locirati istraživačku djelatnost (pa i političku i samoupravnu), šta uzeti za predmet, a šta za jedinicu analize i socijalne samoupravne akcije, odnosno da li su dosadašnja istraživanja i političke analize »nabasale« na pravi, *suštinski konstitutivni i strategijski konstitutivni element komune* (da li se on nalazi u naslovu, označenom u nazivu jednog projekta komune — u »zakonitosti« razvoja komune, ili u središtu samoupravnih inicijativa, djelovanja i odlučivanja, da li u tendencijama i strategijskim pravcima razvoja komune; ili u analizi marksističkih ideja komune, odnosno u interakciji između ideja, institucija, normi i realizacije, na čemu mi insistiramo u našim istraživačkim poduhvatima; da li u tome ili u nečem drugom?). To su dileme i neka pitanja koja stoje pred socijalnim istraživačima, pretežno pred njima, ali ne samo pred njima.

Digitized by Google

Iako nikada nismo pristajali na jednu podjelu, najmanje sami pravili razliku između prakse i nauke (sem u neophodnom metodološkom i metodskom pogledu), ipak u naznačenom pogledu valja ukazati na nešto drukčije pristupe tokovima komunalne politike i prakse pojedinaca i institucija koji reprezentiraju pomenute oblasti ljudskog života.

Čime je opterećena savremena komunalna misao kod nekih segmenata operativne strukture? Za razliku od nekih naučnoistraživačkih struktura (koje prenaglašeno insistiraju na onome što nije ostvareno, a programirano je), operativne komunalne strukture prenaglašavaju dvije sfere komunalnih dostignuća: ono što je *postignuto* i ono što je *pokrenuto* u njihovim, to jest komunalnim i drugim programima. Pri tome se čine mnogobrojne metodološke i druge greške: nedostignuto i propušteno nadomješta se projektivnim (komuna *je, jeste* zajednica, demokratija je neposredna, potrebe *su, jesu* zadovoljene, delegatski princip odlučivanja dominira u praksi, on *jeste* takav, interesi *su, jesu* integrisani). Ovdje ono svakodnevno »*je*« zvuči kao »*jeste*«, kao stvarno i ostvareno, a u stvari se više odnosi na ono što tek »treba« da bude ostvareno, ali iz raznoraznih razloga nije još realizovano, nije iz svijeta »treba« prešlo u svijet »jeste«.

Tako su na nekim, da ne kažemo na mnogim mjestima prekrivene i »sakrivene« socijalna stvarnost i projekcija komune — *projekcija je reducirana na ostvareno, a ostvareno je uzdignuto, rastegnuto i nategnuto na projekciju.*

Gdje, kako i zašto dolazi do toga, to jest do reduciranja projekcija i vizija na ostvareno i podizanje ostvarenog na nivo projekcije — to su posebna pitanja čije razmatranje valja odgoditi za drugu priliku.

Kažimo za sada da su komunalne teorije, teorije o komuni, posebno politikološke i sociološke, malo učinile na analitičkom i metodološkom *odvajanju objektivnog od subjektivnog*, ostvarenog od zamišljenog i planiranog, malo uradile da razdvoje čin od mišljenja, objektivni politički i samoupravni čin od subjektivnog mišljenja o tom činu, objektivno komunalno zbivanje od subjektivnog političkog i samoupravnog mišljenja o tom zbivanju. To je neophodno »razdvojiti«, uz puno saznanje i uvažavanje činjenica da su komuna i komunalna stvarnost ne samo ono što se objektivno zbiva, nego i ono što ljudi vide i osjećaju, komuna kao zajednica je i subjektivno značenje objektivnog zbivanja, dakle, i samo mišljenje, osjećanje i maštanje su dio komunalne stvarnosti i bitan konstitutivni element zajednice.

Međutim, postavlja se pitanje: koje i čije mišljenje, svih stanovnika komune ili pojedinih slojeva, posebno vladajućih?

Političko (komunalno) mišljenje je opterećeno mišljenjem vladajućih komunalnih praktičara o njihovom i narodnom komunalnom djelovanju. To se manifestuje na razne načine, pa i u nesamoupravnim manirima nekih komunalnih aktivista (»dok sam ja bio rukovodilac, za vrijeme mog mandata, u mojoj komuni«). Ovdje je sposobnost vođenja komunalne politike identifikovana sa

Digitized by Google

sposobnostima analize politike (opet komunalne). Isti ljudi koji vode i realizuju komunalnu politiku vrše analizu, prvu i posljednju procjenu politike, uz manju ili veću asistenciju stručnog, ali uz odsustvo naučnog mišljenja.

Tako se dolazi ili se približava onoj situaciji kada nekoliko decenija (od 1955) staro komunalno mišljenje prestaje da kritički misli o sebi (misli o drugima, ali ne i o sebi), kada postaje uobraženo jer »ne voli da kopka samo sebe«, najmanje da »mozga nad samim sobom«.

Komuni i savremenoj komunalnoj praksi i politici je neophodno političko, revolucionarno mišljenje, koje će misliti i o sebi i o svemu što novi bujni život donosi. Neophodna je teorijska, istraživačka i metodološka intervencija (na primjer, jednog ili nekoliko projekata komune), i to ne samo one sadašnje ili samo one vizionarske moguće u nekoj predalekoj budućnosti, nego one sadašnje koja svaki sadašnji razvoj, svaku sadašnju promjenu (stambenu, ekonomsku, prostornu, političku, obrazovnu, saobraćajnu, zaštitnu) locira u onu strategijsku uskoro moguću komunu u komunu XIX i XX vijeka, u komunu koja će polaziti, ali se i oslobađati sadašnjeg stvarnog, bilo onog što daje empirija(recimo, u vidu velikih i neosmišljenih gradova) i onog što projektuje komunalna politika i ideologija (na primjer, da razvijamo »naš« grad za milion-dva miliona stanovnika, da okolne seoske prostore naselimo i slično).

Nadošlo je i nabujalo empirijsko, a izostalo i zapostavljeno teorijsko doba komune, odnosno integrisano (teorijsko i empirijsko) doba. Izostalo je ili nedovoljno sprovedeno teorijsko osmišljavanje veoma, zaista veoma bogate, može se slobodno kazati, prebogate lokalne i komunalne prakse (od 1941. do 1981 godine), svega onoga što se zbilo u političkom, normativnom, institucionalnom, akcionom komunalnom svijetu. Šta bi sve donijelo jedno dubinsko, marksističko teorijsko osmišljavanje, ideološko i političko-samoupravno procjenjivanje komunalne svakodnevnosti, komunalne demokratije, komunalnog samoupravljanja, komunalnih institucija, komunalne uprave, komunalnih službi (zar zaista treba čekati sedam-osam sati u ambulanti da bi se dobila jedna — od ljekara opšte prakse i druga uputnica od ljekara specijaliste koji sjede u susjednim sobama jedan do drugog), zatim, procjenjivanje komunalnih finansija, samodoprinosa koji poprima nedemokratske i fiskalne, tradicionalne finansijske i budžetske oblike i slično?

Prema rečenom, izlaz iz sadašnje komunalne situacije *nije u potcjenjivanju postignutog* (postignuto je više nego što je u svim istraživačkim sveskama i političkim referatima iskazano i pokazano, o čemu će još biti riječi) *niti u prikrivanju nedostignutog pomoću projektivnog i očekivanog*, gdje se ne vidi šta se htjelo, šta započelo, a šta je ostalo neostvareno. Izlaz je, po našem mišljenju, na drugoj strani: u onoj *projektivnoj i mogućoj, ali još neangažovanoj snazi komune i žitelja komune* koju niko ne može sagledati i realno procijeniti, koju revolucija i samoupravljanje najavljuju kao lavinu. *Valja više nego do sada komunu projektovati*

Digitized by Google

po onome šta ona MOŽE postati, a ne postaje, po onome šta je današnji čovjek komune spreman da učini, a ne čini, po onome šta je čovjek za istoriju, a ne samo po onome šta on (danas) čini ili ne čini u istoriji.

Za sve to su neophodne složenije i razvijenije teorije, jer i komuna postaje složenija, ali pristupi komuni ostaju uprošćeni.

Savremene razvijene komunalne teorije će pomoći da se prevaziđe ranije i sadašnje, pa i ono moguće, ali neželjeno stanje komune kao zajednice, to jest:

1) ranije stanje *siromašne komune siromašnih građana i*

2) sadašnje stanje *siromašne komune imućnih građana i imućnih radnih organizacija i ustanova* (kako to da jedna mala radna organizacija ima skupocjeni aparat u svojoj ambulanti, a da takav instrument ne može ni kupiti niti koristiti komuna, to jest građani komune). Istini za volju, postoje i obrnute situacije, to jest postoje bogate i troškali opštine, u kojima se nalaze siromašne radne organizacije i građani.

II

Kažimo nešto o *teorijskom hvatanju i shvatanju komune* u nastajanju, o onome što je na teorijskom planu postignuto, ali i propušteno u samom početnom nastajanju komune (1955). Komuna nije teorijski uhvaćena u nastajanju, niti je dovoljno teorijski shvaćena u samom početku (na primjer, u Pariskoj komuni 1871. godine — Marksov rad u komuni nastaje nakon propasti komune, zatim, lokalne sovjete 1905, 1917, pa i kasnije, ne prati adekvatan teorijski rad i osmišljavanje, a da i ne govorimo o kineskoj komuni i o drugim lokalnim jedinicama u većini socijalističkih zemalja, koje su svedene na administrativne ispostave centralnih organa državne vlasti). Izuzetak u svemu tome čini jugoslovenska komuna i komunalna teorija, odnosno radovi Tita i Kardelja, ali su u posljednje vrijeme naučna istraživanja i ovdje zaostajala i kao takva nisu mogla da »hvataju« komunu u samom nastajanju, još manje da je teorijski projektuju za novu budućnost.

Zaustavljanje komunalne teorije na svjetskoj, pa i na jugoslovenskoj pozornici, dovodi do mnogobrojnih posljedica, prije svega do nedovoljnog i neadekvatnog teorijskog hvatanja i shvatanja komunalnih pojava u nastajanju, razvoju i promjenama.

Nastala u uslovima dominacije političkih i nerazvijenosti socijalnih revolucija, komuna je sve više, pretežno idejno i politički, shvaćena i uhvaćena, i u tome je omotaču (političkom — Marks) dugo ostala, reducirana, u socijalnom i filozofskom smislu zaostala. Idejno i politički shvatanje komune nije samo po sebi nedostatak, mana, ali to shvatanje samo po sebi nije dovoljno, jer je ovdje objekt (komune), odvajan od subjekta, ostao izvan subjekta (komunalnog), stvarnost izvan teorije, a naknadne teorije izvan stvarnosti, odnosno naknadno ponuđene teorije nisu dovoljno uronjene u samu komunalnu stvarnost.

Digitized by Google

Tako se počela razvijati nedjelatna komunalna misao, na jednoj, i od teorije odvojena komunalna praksa, na drugoj strani, na primjer, kineskih, i ne samo navedenih komuna.

Jugoslavija i u tom pogledu zaista čini izuzetak i nastoji da ispravi ono što se zbilo od Pariske do savremene komune. Ali ni na jugoslovenskom komunalnom području nije sve išlo bez zastoja i problema; ne bi se moglo kazati da je dovoljno povezana komunalna teorija sa komunalnom praksom (tradicionalno zanemarivanje komunalne teorije je ispoljeno na mnogim područjima, posebno u nekim komunalnim asocijacijama, u kojima je gotovo identifikovana teorijska sposobnost analize komunalne politike sa sposobnostima realizacije te politike).

Ako se ne bi otklonile konstatovane oznake na području teorijskog hvatanja i shvatanja komune, moglo bi doći do takvog stanja (ako takvo stanje nije već na pomolu?) koje bismo mogli označiti pomalo oštrim riječima, ali približno adekvatnim stvarnom stanju. Riječ je o takozvanoj *pustoši sinteze* onog suštinskog, o sintezama koje uopštavaju bez elemenata verifikacije, bez onih elemenata na kojima se zasniva teorijsko uopštavanje. Takav utisak se stiče čitajući mnogobrojne radne materijale pripremljene u pojedinim institucijama, u kojima se dosta grubo potiskuju činjenice (mada se zna da bez hiljada i miliona konkretnih činjenica, podataka i informacija o komunalnom životu nema valjane teorije, teorijske verifikacije, sinteze).

Na drugoj strani, postoje i takvi radovi o komuni u kojima se nalaze mnogobrojne informacije o činjenicama, ali se one ne uzdižu na nivo sinteze, teorije o djelu.

III

Tako dolazimo do teme o odnosu između *riječi i djela komune*, do konstatacije da *ne postoje adekvatni odnosi između komunalnog zbivanja i komunalnog kazivanja*. Ponekad riječi vrijeđaju toliko bogata i inspirativna djela komune, a mnoga djela komune ostaju bez prave riječi. Jedni su razdražljivi prema riječima (naročito pojedini komunalni rukovodioci), drugi su gluhi i nijemi prema djelima (naročito komunalna štampa). Komunalna štampa nije ni slika ni prilika komune, a »centralna štampa« hvali velika i mala djela u velikim komunama, posebno u glavnim gradovima, i ne vidi ono što se zbiva u »provinciji«, u stotinama komuna i u hiljadama mjesnih zajednica u kojima građani godinama daju, tiho i nenametljivo, do 40—50% katastarskog dohotka u vidu mjesnog samodoprinosa za razvoj svoje zajednice. Međutim, kada je riječ o greškama, štampa se ponaša obrnuto: »krupnice«, to jest velike i veće greške, u velikim komunama postaju i ostaju sitnice, a »sitnice«, to jest male greške, u malim komunama se uzdižu do nivoa krupnog propusta. Sve to nameće pred ukupan informacioni sistem (komuna i šire) pitanje — kako će komunalna djela doći do

Digitized by Google

dostupne informacije, a kako će informacija spoznati komunalna djela i objelodaniti ih.

O komuni se može razmišljati sa *stanovišta komunalnih sloboda*, sa stanovišta »spoljnih« i »unutrašnjih« sloboda, to jest onih sloboda koje komuna »dobija« od ukupnog društva, od okružujućeg sistema, odnosno onih sloboda koje su uslovljene stanjem globalnog društva (uslovno ih označavamo kao spoljne) i onih sloboda koje sama komuna razvija, omogućava ili svojim aktima i akcijama sprečava, mada na to nije stimulisana od strane širih društvenih zajednica.

Na površini egzistiraju dvije suprotne teze o komunalnim slobodama: komune se žale da nemaju dovoljno spoljne slobode, a globalno društvo prigovara komunama da neke slobode ograničavaju u svojim sredinama. Tako se deficit izvjesnih sloboda u komunama pripisuje čas spoljnoj, okružujućoj, čas unutrašnjoj situaciji. Savezni, republički (pokrajinski) i regionalni organi često intervenišu u prilog poštovanju i proširivanju komunalnih sloboda tamo gdje su one osporene ili nedovoljno razvijene, a lokalni i komunalni organi traže od saveznih i drugih organa veće slobode.

Spor o komunalnim slobodama i nadležnosti je izrazit u centralizovanim sistemima, na što ukazuju i najnoviji događaji (1981) u Francuskoj u borbi s administrativnom reformom i decentralizacijom, koju su stimulisali socijalisti nakon preuzimanja vlasti. Međutim, sasvim drukčije je stanje odnosa između nadležnosti centralnih i lokalnih organa u zemlji samoupravljanja koja u ustavu ne poznaje više i niže, nego uže i šire zajednice, i gdje je raspodjela nadležnosti izvršena na principima sasvim drukčijim od onih koji vladaju u drugim, nesamoupravnim sistemima. U tom smislu smo uslovno označili i podijelili slobode na spoljne i unutrašnje, na one koje »dolaze« spolja, iz širih zajednica, i one koje se zameću unutra, u užim zajednicama. Takva je polazna i zvanična ideja socijalističkog samoupravnog sistema, što ne znači da nema problema zastoja i nesklada između realnog i programiranog stanja. U tom smislu smatramo da je neophodno definisati nekoliko pitanja i potražiti odgovore na njih.

Komunu Marksovog, pariskog tipa definišemo kao *oslobođenje i samooslobođenje*, kao onaj sadržaj i obrazac zajednice koji sam sebe oslobađa, odnosno u kojoj se i pomoću koje se (pomoću zajednice) ljudi samooslobađaju, zavisno od uslova vremena i mjesta, od mnogobrojnih faktora (komuna kao najzad pronađen oblik oslobođenja). Međutim, *oslobođenje i samooslobođenje je istorijsko djelo, a ne djelo misli* (Marks), što nameće pitanje razvoja ovog istorijskog komunalnog djela (samooslobođenja), kao i pitanje gdje će komuna tražiti i razvijati svoje istorijske slobode — koliko na unutrašnjem, a koliko na spoljnom planu? Stiče se utisak da je i na ovom području komuna opterećena tradicionalnim obrascima i metodima oslobođenja. Jugoslovenska komuna predugo traži nove oaze slobode u spoljnom, okružujućem svijetu, u tome da se oslobodi dominacije i intervencije centralne i druge okružujuće administracije, centralne, republičke i regional-

Digitized by Google

ne vlasti koje suviše propisuju, naređuju, oduzimaju sredstva, a daju komuni nove nadležnosti i dužnosti (raskorak između nadležnosti prenesenih sa savezne na lokalne vlasti i neobezbjeđenih sredstava za nove nadležnosti).

Već u samom nastajanju (1955) komuna se na ovom području sudarila sa nekoliko protivrječnih situacija: ona se počela oslobađati centralne i republičke dominacije, ali je odmah (1955) pala pod prenaglašenu dominaciju regionalnih vlasti — sreskih narodnih odbora koji su faktički imali monopol i na sredstva i na komunalna prava i dužnosti. Tako je komuna proglašena za osnovnu ćeliju lokalne vlasti i samoupravljanja, ali je uloga te ćelije locirana u veoma jake administrativne, budžetske, normativne i institucionalne centre van komune (u srezove koji nisu postajali savezi komuna, nego inspekcije nad komunama). Izbio je konflikt između komune i sreza; komuna je počela da od sreza brani svoja zakonom definisana prava i komunalne slobode i autonomiju, ona je, dakle, odmah u početku bila jednostavno orijentisana — prema vani, gdje je tražila komunalne slobode i oslobođenje. Najveći dio energije se gubio u tome, pa je nedovoljno snage i prostora ostalo za proširenje oaza slobode na unutrašnjem planu komune. Građani, u tim prvim danima komune, nisu mnogo osjećali da se nešto mijenja, njima je i dalje srez određivao stopu poreza, komunalne takse, opštinske prireze, poreze na maloprodajne cijene, pa i mjesne samodoprinose (koji su korišćeni za uravnoteženje komunalnog budžetskog deficita). Tako je sreski etatizam ugušio ili na minimum sveo komunalne slobode i autonomiju, pa je ocijenjeno da srezove valja hitno ukinuti, ali nije nađen neki drugi samoupravni oblik regionalne integracije. Nastao je regionalni vakuum, koji ni do danas nije adekvatno razriješen. Stotine komuna u svakoj republici (pokrajini) ostale su same, autonomne, od republičkog centra udaljene i prividno slobodne. Međutim, republička administracija, uprava, inspekcije, posebno republički budžet i normativna djelatnost su i dalje snažno »spolja« pritiskivali komunalne slobode. Istovremeno je snažno djelovao i savezni etatizam koji je, zajedno s republičkim, propisivao nove i nove nadležnosti komunama. U takvim situacijama za komunu je sve unaprijed i na nekom drugom mjestu definisano — i sistem normi i sistem finansija. Naša istraživanja pokazuju da se komunalna finansijska autonomija svodila na nekih pet, najviše deset procenata, koliko joj je zaista preostalo sredstava da sama rasporedi za pojedine vidove komunalne budžetske potrošnje. Naravno, ovaj kvantitativni iskaz i indikator nije dovoljan i za kvalitativnu analizu komunalne autonomije, ali ga ne treba potcijeniti.

Iako se ova tema (teorijsko hvatanje i shvatanje komune u nastajanju, odnosno teorija i istorija razvoja i promjena komunalnog sistema) može izdvojiti kao posebna, dovoljno je ukazati na istorijska nasljeđa, koja i danas djeluju, kako ona ranija tako i ona iz ne tako dalekog perioda. Valja sagledati koliko je svemu tome doprinijelo ranije stanje spoljne neslobode i prilika, i ko-

Digitized by Google

liko su uticali na lokalne zajednice i lokalnu autonomiju u feudalnom, kapitalističkom i u administrativnom socijalističkom periodu kada su centralni organi sve propisivali i određivali lokalnim zajednicama kao administrativnim jedinicama (u Jugoslaviji više od 23.000 vrsta poslova i nadležnosti). Sigurno je da su takve političke memorije prošlosti udarale pečat sadašnjosti, tim prije ako se uvaži činjenica da je istorija lokalne autonomije započela više na spoljnom, a manje na unutrašnjem planu (gradovi su se sudarali sa feudalcima, sa centralnim organima carske feudalne vlasti od koje su se na razne načine otkupljivali i dobijali povelje o komunalnim slobodama), odnosno tim više ako uvažimo uticaj okružujućeg stanja i spoljnih sloboda (i nesloboda) koje su neophodne kao uslov i početak slobode, ali koje se mogu uzeti i kao završetak ljudskog oslobođenja. Centar samooslobođenja komune nalazi se u unutrašnjim sferama komunalnih procesa i odnosa, u samooslobođenju koje se *može ostvariti unutar komune* (slobodni ljudi u slobodnoj i oslobođenoj komuni), a ne toliko u slobodi i u autonomiji komune, jer *komune mogu biti slobodne, a da ljudi u njima ne budu slobodni* u stvarnom smislu (kao što i države mogu biti slobodne, a da građani u njima nisu slobodni — Marks).

Imajući na umu rečeno, može se kazati da je *komuna postigla visok stepen slobode i komunalne autonomije* (i pravne, pa i stvarne), *ali da je znatno manje postigla u sferi samoupravnih sloboda, prava i dužnosti samih ljudi — građana i samoupravljača komune. Protivrječnost između relativno visokog stepena komunalne autonomije i relativno niskog stepena samoupravnih sloboda građana samoupravljača — teza je koja bi mogla postati centralna jedinica jednog istraživanja.* Nizak, odnosno nezadovoljavajući stepen samoupravnih sloboda u komuni možemo naći na više tačaka komunalne samoupravne stvarnosti.

I pored trajnih nastojanja da radnici što više učestvuju u samoupravnom životu komune (u mjesnim zajednicama, na zborovima radnih ljudi i građana u naseljima i SSRN i u drugim teritorijalnim organima i organizacijama), njihovo je učešće simbolično i predstavničko. Tako je došlo do *protivrječnosti između relativno razvijenih samoupravnih sloboda unutar radnih organizacija i nerazvijenih sloboda i samoupravljanja u radničkim naseljima.* Kako inače objasniti spremnost radnika i radnih organizacija da odvoje znatan dio ličnih i zajedničkih sredstava za izgradnju stanova, s jedne strane, i nespremnost upravnih i samoupravnih organa komune da obezbijede lokacije i da uproste proceduru za izgradnju radničkih stanova, pa su radnici prisiljeni da bespravno grade stanove (više od 35.000 bespravno izgrađenih stanova samo u jednom gradu).

Nadalje, nizak nivo komunalne samouprave i demokratije, odnosno komunalnih sloboda, ispoljava se u minimalnom, tako reći *simboličnom prisustvu građana zborovima radnih ljudi i građana* (u velikim gradovima je prisutno jedva 2—3% građana), u dosta nedemokratskom formiranju, trošenju, posebno u kontroli tro-

Digitized by Google

šenja komunalnog budžeta, kao i budžeta mnogobrojnih ustanova i interesnih zajednica, naročito u organima uprave. Pomanjkanje kvoruma na mnogobrojnim sjednicama je već hronična bolest ili se radi s minimalnim kvorumom, tako da su mnoge odluke komunalnih organa donesene većinom glasova prisutnih (a to je svega nekih 26% članova jednog organa).

U grupi indikatora nerazvijenosti komunalnih sloboda i komunalne demokratije možemo navesti mnoštvo konkretnih pojava, koje smo evidentirali u ne tako malom broju opština. Građanima je sve teže da razgovaraju i dogovore se s komunalnim rukovodiocima, a još teže da ih vide na sastanku, zboru radnih ljudi, u zaseoku, ulici, u mjesnoj zajednici. Dolazak komunalnih rukovodilaca, posebno »čelnih«, na takve sastanke je događaj koji se prepričava (»kada je ono posljednji put bilo, prije koliko godina«) ili je incidentalan (treba da se nešto neugodno desi, da se pojavi neki konflikt ili »slučaj« pa da se pojave komunalni rukovodioci). Nije bez osnova primjedba da je lakše obezbijediti prijem u republičkim i saveznim organima nego u lokalnim. Iako samoupravno društvo sve manje treba, poznaje i priznaje kategoriju »stranaka« koje neko treba da primi i da im prava daje ili osporava, ipak je stvarnost daleko od toga da su ta kategorija i vid komunikacije samoupravljanjem prevaziđeni. Rukovodeći ljudi opštine su, po Ustavu, prije svega, zaduženi da stalno posjećuju samoupravne organe, da razvijaju stalne i neposredne komunikacije sa samoupravljačima, ali oni to čine veoma rijetko, jer su najviše u kancelariji, na internim sastancima i na putu.

Kažimo i to da su *komune veoma osjetljive na razlike koje postoje između komuna* (između razvijenih i nerazvijenih), *dok upadljivo zanemaruju, ili su znatno manje osjetljive na razlike koje postoje unutar komune.* I na ovom području dobija se utisak da se slobode stiču na »spoljnom«, a manje na unutrašnjem planu, u konkretnom slučaju, razlike se mogu smanjiti ako se dobiju dotacije sa strane, a ne i borbom da se drukčijom raspodjelom unutar komune nešto više učini. Zašto pojedinim komunama više smetaju spoljne, a manje unutrašnje razlike, to je pitanje koje očekuje odgovor.

Oscilacija komunalnih sloboda i komunalne samouprave ponekad i ponegdje je u *zavisnosti od personalnih promjena* u komunalnom vodstvu. Ne tako rijetko, promjene na tom planu (komunalne, samoupravne i unutarkomunalne slobode) vezane su za očekivane ili priželjkivane promjene u skupštini opštine i u rukovodstvima političkih organizacija. Pojedinci, pa i dijelovi samoupravnih struktura u komuni, to izražavaju na razne načine, kao što su: »Ništa se u tom pogledu kod nas ne može promijeniti dok se ne promijeni opštinsko rukovodstvo — predsjednik i sekretar«; »Jedva čekam da sadašnjoj opštinskoj garnituri istekne mandat, da ode s položaja, pa da slobodno sve na vidjelo iznesem, a ovako ne mogu« (zabilješka napravljena 11. VI 1981. godine u komuni N., izjava M. H.).

Digitized by Google

Sve ovo, kao i drugi primjeri koje smo objelodanili u našim spisima, ukazuje na privatizaciju vlasti i »samouprave« u komuni, na pojave zametanja i održavanja raznoraznih modela lične vladavine (lično-institucionalne, institucionalno-lične i drugih — o tome više u našoj knjizi: S. T., *Ideje i institucije kolektivnog rada, odlučivanja i odgovornosti*, 1981).

IV

Ako bismo pokušali rezimirati ono što smo naprijed istakli, onda bismo insistirali na sljedećem:

1) Opterećena tradicionalnim i administrativnim obrascima i metodima oslobođenja, komuna je predugo tražila slobode u spoljnom, okružujućem svijetu — u tome da se oslobodi centralne vlasti kralja, feudalca, crkve, vlade, centralne uprave koje previše kontrolišu lokalni život naredbama, zakonima, dotacijama i na druge načine.

2) Pariski komunari, Lenjinovi sovjeti (1905, 1917), jugoslovenski partizanski narodnooslobodilački odbori shvatili su i na lokalne prilike primijenili Marksovu i Engelsovu parolu o tome da je oslobođenje radničke klase stvar same klase. Tako su i takozvane lokalne slobode postale stvar same klase i naroda i postoje mnogobrojni primjeri koji ukazuju kako su i u ratnim uslovima narodni odbori stvarali, proširivali i održavali oaze narodne slobode (o tome smo opširnije pisali u našim studijama: *Prostorne determinante mjesnih zajednica* i *Revolucija i samoupravljanje).*

Bogata ratno-partizanska iskustva upućuju savremenu komunu na to da potraži i razvija centar samooslobođenja unutar komune, unutar stvari komune, a ne izvan komune, da više radi na razvijanju komunalnih sloboda ljudi u komuni, *da kritiku stvari* (komunalnih) *prenese na kritiku unutar samih stvari* (u komuni).

3) Neophodno je prevazići ograničenost subjektivne i spoljne afektivne kritike (za sve su krivi oni izvan komune, samo ne mi u komuni) locirane i prizemljene na postojeće stanje stvari, na prošlost i sadašnjost, a najmanje okrenute ka budućnosti, ka prevazilaženju postojećeg stanja stvari.

4) Umjesto prenaglašene kritike spoljnog stanja stvari, neophodno je okrenuti se *samokritici*, odnosno *kritici unutar samih stvari komune* (na što je preosjetljiv jedan dio komunalnih rukovodilaca koji smatraju da je kritika komunalne ličnosti kritika sistema — komunalnog). Tako se greške, kao i lični model vladavine komunalnih rukovodilaca, zaštićuju komunalnim institucijama i sistemom.

5) Prenijeti na komunu osnovna prava i dužnosti, brigu za zadovoljavanje osnovnih potreba i usklađivanje suprotnih interesa građana je jedno, a drugo je zatvaranje čovjeka u komunalne granice i njegovo onemogućavanje da se iskazuje na širim nivoima, u širim zajednicama, da svoja prava zaštiti pomoću društva slobodnog od komunalne samovolje i samovlašća.

Digitized by Google

6) Pojedini sistemi, posebno mikrosistemi i mikrogrupe, ne osjećaju podjednako spoljni i unutrašnji pritisak na slobode — navedeni sistemi i pojedini ljudi u njima su više osposobljeni da osjete spoljni, vidljiviji pritisak, onaj manifestni pritisak, a manje osjećaju unutrašnji pritisak — manje vidljiv, često potmuli (Marks).

7) Sa stanovišta označenog predmeta ispitivanja (spoljne i unutrašnje komunalne slobode), neophodno je preispitati socijalne funkcije komunalne delegacije, odnosno delegatskog sistema komune. U komuni, odnosno *unutar* komune postoji i afirmiše se, s većim ili manjim uspjehom, delegatski sistem, ali komuna nema konstituisanu komunalnu delegaciju koja bi u sebe integrisala funkcije centralne delegacije (Marks) i isto vrijeme vršila integraciju na nivou komune i regije (sadašnja komuna je dezintegrisan socijalni sistem, odnosno sistem sa vrlo niskom kooperacijom i nedovoljnom integracijom dijelova u cjelinu — komuna je ili dezintegrisana na unutrašnjem planu, ili je zatvorena, unutar integrisana, ali je nedovoljno integrisana sa regijom, republikom, federacijom).

Integrativne socijalne funkcije delegacije (komunalne i centralne — Marks) ne mogu ni konstituisati niti vršiti toliko brojne delegacije — hiljadu delegacija sa više od deset hiljada delegata, koliko ih ima u jednoj komuni. Ovako masovne i institucionalno razuđene, često i dezintegrisane, komunalne delegacije se ne uzdižu do nivoa globalnog, centralnog, federativnog, jedva dosežu do nacije (republike — pokrajine), pri čemu se često gubi iz vida da nacionalno i komunalno nije samo sebi dovoljno bez »dopune« globalnog i korekture pomoću klasno-proleterskog kriterijuma i interesa. Neophodno je ponovo razmatrati strukturu savezne delegatske skupštine u kojoj bi, pored postojećih vijeća, postojalo i *vijeće komuna* koje bi komunalne inicijative i samoupravne impulse dovodilo do nivoa federacije (može se razmišljati i o transformisanju konferencije gradova u odgovarajuće vijeće komuna).

Bez institucionalnog konstituisanja i iskazivanja komunalne delegacije na nivou federacije (ne samo na nacionalnom, nego i na međunacionalnom nivou), na nivou višenacionalne zajednice, čije jedinstvo ne treba komunom i komunalnom autonomijom ugrožavati i razarati, nego jačati, dakle, bez toga vida izostaju ili se jednostrano prikazuju teritorijalne, prostorne dimenzije socijalističke samoupravne zajednice (vijeća republika i pokrajina — naroda i narodnosti su neophodna, ali nedovoljna, i ona su prečesto dovedena do tačke socijalne i političke pregrijanosti, do institucionalne premorenosti, te kao takva nisu dovoljna da iskažu i prevaziđu teritorijalne razlike i socijalne konflikte koji ponekad, nedovoljno kontrolisani, prerastaju u političke konflikte — drastični slučajevi prije 1971. godine, zatim na Kosovu 1981. godine). Teritorijalne dimenzije promjena i razvoja nisu samo ili pretežno nacionalne (kako se iskazuju i prikazuju), nego su i lokalne, regionalne,

Digitized by Google

ekološke, u kojima nacionalni konflikti izgledaju sasvim drukčiji od onih koji se iskazuju u nacionalnim delegacijama.

Dosadašnja politička i socijalna organizacija prostora stimulisala je ili predugo zadržavala dva vida komunalne, regionalne, pa i nacionalne zatvorenosti:

a) ekonomsku zatvorenost, koja je iskazana i prenaglašena kroz funkcionalne, monofunkcionalne sisteme, koji dosta grubo i dugo ignorišu teritorijalne sisteme i

b) institucionalnu (komunalnu i regionalnu) zatvorenost koja destimuliše prodiranje komunalne riječi, inicijative i snage do saveznog, pa i republičkog centra.

8) Sa porastom složenosti komune postaje sve složeniji proces njene integracije. Na socijalnom tlu komune formiraju se mnogobrojne komunalne oaze, koje imaju veći ili manji stepen socijalne autonomije, koje su više ili manje integrisane ili izolovane od komune, zatvorene u sebe. Komuna je zakonom i ustavom projektovana, a i praksom stimulisana da razvija sistem zajednica unutar komunalne zajednice (unutar opštine). Tako se komuna nalazi u situaciji da postane *zajednica zajednica*, odnosno *složena zajednica*, sastavljena od malih zajednica, ili da se dezintegriše kao *nezajednica*. Empirijskih elemenata ima za jednu, kao i drugu tendenciju. Unutar opštine ili, bolje rečeno, na teritoriji opštine egzistiraju mnogobrojni kolektiviteti koji se tako reći ne dodiruju sa opštinom kao zajednicom, ili su te veze simbolične, administrativne, povremene. Koji su to kolektiviteti?

To su velike ustanove i direkcije sa po nekoliko stotina, pa i hiljada zaposlenih, sa velikim sredstvima, samostalnim, od opštine zatvorenim službama, kao što su ambulante, restorani, odmarališta, auto-saobraćaj. Nadalje, to su studentska naselja i srednjoškolski domovi sa prolaznom publikom, sa nezbrinutim studentima i učenicima, koji stanuju privatno i za koje se malo brine komuna, jer su to građani iz drugih opština, ali i navedena omladina nije integrisana u komunu, niti je zainteresovana za zbivanja u komuni u kojoj se privremeno školuje i boravi. Ovoj skupini valja dodati i stotine i hiljade nezaposlenih po opštinama, zatim isto toliki broj zaposlenih u inostranstvu, pa u drugim naseljenim komunama i republikama, zatim djecu i radnike-»putnike«, ne tako mali broj gradske sirotinje u savremenom smislu riječi, nadalje, one koji hoće da se školuju, ali nemaju za to uslova, da se liječe, ali opet nemaju uslova, jer su komunalne ambulante i bolnice potpuno zatvorene i ne dozvoljavaju osiguranicima da biraju ljekara i ustanovu u drugoj opštini. Ovdje se vlada ljudima i njihovim vitalnim zdravstvenim potrebama pomoću komunalnog monopola, a ne pomoću društvenog, samoupravnog procjenjivanja potreba i interesa, uz kakvu-takvu mogućnost izbora. Zašto je važnije građanima omogućiti da biraju robu u prodavnicama i robnim kućama, mada i na ovom području ima monopola i zatvorenosti, a manje važnije da biraju ljekara, ambulantu, kliniku na kojoj će biti operisani, savjesno pregledani?

Digitized by Google

Sve dok je opština zatvorena prema vani ona je još zatvorenija unutar prema pojedinim dijelovima; sve dok opština vrši unutrašnju raspodjelu vrijednosti prema parcijalnim, komunalnim kriterijumima, sve dotle će ona istu sudbinu doživljavati i prema vani, od okružujućih sistema; sve dok opština ima jedan kriterij i pravilo ponašanja za unutrašnje, sopstvene potrebe, a drugačije za spoljnje, sve dotle nema komune kao zajednice.

Aktuelni, a i strategijski trenutak komune je, prema rečenom, formiranje jedinstvenih kriterija i principa ponašanja za najuži, kao i za najširi dio komunalne, regionalne, nacionalne i globalne, višenacionalne zajednice, odnosno smanjivanje ne samo ekonomskih, socijalnih, ideoloških i političkih razlika (da bi u jednakim uslovima rasle ljudske razlike i potrebe), nego i razlika u samoupravnom ponašanju i sistemu odlučivanja. Valja studioznije razmišljati o posljedicama različitog ponašanja, to jest o nejedinstvenim kriterijima koji se primjenjuju u istim zajednicama (socijalističkim, samoupravnim). Ne tako rijetko, savezni i republički organi donose takozvane sistemske mjere, koje važe za sve organe, samo ne za njih (za savezne i republičke), koji uoči donošenja propisa riješe svoje interne potrebe, a zatim novim propisima to zabrane drugim zajednicama (primjera za ilustraciju ima previše): savezni organ donosi propis o štednji, zabranjuje ili visokim poreskim stopama destimuliše kupovinu kancelarijskog namještaja, uvoznih automobila i slično, ali istim propisom izuzme potrebe savezne administracije; ili najavi poskupljenje automobila ili neke druge robe, ali tek nakon što podmiri svoje potrebe — po nižim cijenama se tako rasprodaju automobili ne samo sa zaliha, nego i oni koji će tek biti proizvedeni, a zatim se odobri povišenje cijena; prvo se za 10—15 procenata podignu lični dohoci saveznoj i republičkoj administraciji, pa se tek onda zakonskim i političkim mjerama strogo zabrani bilo kakvo povećanje ličnih dohodaka radnicima; zakonskim i samoupravnim aktima se reguliše stambena izgradnja i raspodjela stanova, ali se po sasvim drugim principima grade skupocjeni, takozvani kadrovski stanovi — biraju se najbolje lokacije mimo utvrđenih urbanističkih planova i kriterija, ugrađuje se abnormalno skupa oprema, dozvoljava se dodjela takvih stanova djeci komunalnih i drugih rukovodilaca (o čemu govore i suđenja u Beogradu 1981. godine nekim komunalnim u drugim rukovodiocima).

U svemu tome valja vidjeti šta je tu periferno, incidentalno, a šta egzistira kao pravilnost, kao dugoročnija pojava, odnosno *koje zakonitosti razvoja komune se sudaraju sa devijacijama, a koje devijacije prerastaju u tendenciju, u pravilnost.*

Digitized by Google

Tomislav Ž. Nikolić

Administrativni versus ekonomski pristup ekonomskoj stabilizaciji

Nema sumnje da privredni sistem, sadržan u Ustavu, Zakonu o udruženom radu, kao i u drugim sistemskim zakonima, daje okvir za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja. Organizacioni oblik ostvarivanja samoupravljanja je samoupravni sistem udruženog rada, u kojem se na slobodnoj osnovi spajaju faktori proizvodnje, to jest rad i društvena sredstva. Osnovicu na kojoj se realizuje udruživanje rada i sredstava čini društvena svojina na sredstvima za proizvodnju. Oblik organizovanosti privrede je robna proizvodnja, a tržište i plan su mehanizmi međusobne povezanosti robnih proizvođača, odnosno mehanizmi putem kojih se vrši razmena rada među subjektima privređivanja.

I

Činjenica je da se pomenute osnovne karakteristike našeg privrednog sistema u praksi sve teže realizuju. Naime, u svakodnevnom životu sistem društvene reprodukcije se suočava s krupnim problemima. Oni dolaze do izražaja u svim domenima našeg privrednog sistema, počev od proizvodnje, u kojoj se sve više produbljuju teškoće u njenom snabdevanju domaćim sirovinama, a naročito onima iz uvoza. Sve češće se čuje da u pojedinim orga-

Digitized by Google

nizacijama udruženog rada opada obim proizvodnje ili se, čak, zaustavljaju mašine, zatim se ističe činjenica velike neiskorišćenosti kapaciteta i slično. U oblasti tržišta i cena zapažena je tendencija da cene i dalje rastu iznad dogovorenog nivoa, koji je definisan politikom cena za tekuću godinu. U oblasti opšte i zajedničke potrošnje i dalje se nastavljaju negativne tendencije izražene kroz velika zahvatanja dohotka iz privrede, što znači da je u pitanju daleko veće opterećenje privrede od predviđenog. Dakle, i dalje se neprivreda finansira iznad realnih mogućnosti privrede.

I ostala područja našeg privrednog sistema obiluju krupnim problemima, kao, na primer, oblast investicija: u njoj su i dalje izraženi procesi anticipirane potrošnje, naime, obim investicija je daleko izvan realnih okvira raspoloživih sredstava, s jedne, i iznad realnih potreba za pojedinim vrstama proizvodnih kapaciteta, s druge strane.

Najizraženiji su, međutim, problemi u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, s obzirom na to da stvarne proporcije sve više odstupaju od planiranih. Činjenica je da se deficit prema zemljama konvertibilnog područja svakim danom povećava, a to preti da se spoljna likvidnost toliko umanji da dovede u pitanje našu sposobnost uključivanja u međunarodnu podelu rada.

Svi navedeni problemi izražavaju se sintetički u niskoj produktivnosti rada, kao i u nedovoljnoj valorizaciji ostalih kvalitativnih elemenata privređivanja, a kada tako stvari stoje, nema mogućnosti da se ostvari ekonomska stabilizacija, koja je u ovom presudnom trenutku za nas *conditio sine qua non* daljeg razvoja našeg sistema socijalističkog samoupravljanja.

Svi pomenuti problemi, nesumnjivo, omogućavaju da se postavi tačna dijagnoza sadašnje bolesti (nestabilnosti) naše privrede. Na to ukazuju i Zaključci Predsedništva SFRJ o neposrednim zadacima u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije. Međutim, tačno postavljanje dijagnoze bolesti privrede još ne znači da je otpočelo s njenim lečenjem, odnosno da je privreda već na putu ka ozdravljenju. Potrebno je preduzeti određene mere da se naš socijalistički samoupravni privredni sistem oslobodi svega što koči njegov razvoj, a što je u poslednje vreme izraženo u velikom administriranju, čestim zabranama u raspolaganju i korišćenju društvenih sredstava. U takvim uslovima, znatno je oslabila motivisanost radnikâ za podizanje produktivnosti rada, kao i zainteresovanost za šire povezivanje i integrisanje — udruživanjem rada i sredstava, mada su to temelji našeg sadašnjeg i budućeg razvoja.

II

Za preduzimanje mera ekonomske stabilizacije postoje, pojednostavnjeno rečeno, dva pristupa. Prvi je da se i dalje nastavi sa administrativnim usmeravanjem privrednih kretanja, što *de facto*

Digitized by Google

znači dalje širenje državne regulative u privredne procese i odnose, mada, istina, u kvazisamoupravnom vidu. Ovaj pristup ima svoju osnovu u iluziji da se sve može normirati, predvideti, bez obzira na dejstvo objektivnih ekonomskih zakonitosti. Naime, takvo shvatanje, koje polazi od teze da socijalistički samoupravni sistem, u uslovima postojanja društvene svojine, može normativno regulisati sve društveno-ekonomske odnose, nužno dovodi do toga da se sve više povećava raskorak između normativnog i stvarnog. U takvim uslovima »norme i projekcije idu ispred stvarnosti, pokušavajući da utiču na stvarne odnose, da ih usmeravaju u jednom određenom pravcu. Međutim, upravo tu se javlja problem: postoji opasnost da taj raskorak između normativnog i stvarnog postane prevelik i da se tako stvori sistem normativnih fikcija koje maskiraju realne odnose. I, umesto da norme pomažu revolucionarnim snagama da one uspešnije ostvare svoje ciljeve, takav sistem normativnih fikcija dovodi do dezorijentacije, do zbrke, do mešanja i zamenjivanja onoga što je proklamovano sa onim što stvarno jeste«.[1]

Pored iznesenih opasnosti, ovaj pristup ima negativne implikacije po samoupravljanje, odnosno po neophodnu inicijativu radnih masa, s obzirom na to da dovodi u pitanje šansu da se udruženi rad oslobodi iz kandži sveobuhvatnog državnog normiranja. Jedno je sigurno: nastavljajući regulisanje privrednih odnosa ovim putem, samoupravljanje će, želeli mi to ili ne, sve teže i teže moći da diše, da se dalje razvija.

Za razliku od navedenog pristupa, koji se slobodno može okvalifikovati kao »kvazisamoupravni«, drugi pristup ostvarivanju ekonomske stabilizacije počiva na tezi da naš socijalistički samoupravni sistem mora imati svoju osnovu u udruženom radu, u kojem realne ekonomske veze i oblici samoupravne integracije moraju nastajati na temelju slobodno izraženih interesa samoupravno organizovanih radnika. Pri tome treba istaći činjenicu da se moramo »pomiriti i prihvatiti situaciju u kojoj postoji naporedo i državna i samoupravna regulativa. Pitanje je, međutim, kako se razvija odnos između samoupravnog i državnog u procesu društvene regulative. U jednom trenutku postavlja se ono klasično pitanje: ko će koga? Da li će samoupravno regulisanje društvenih odnosa da zameni državno, da ga potisne, ili će, naprotiv, da sâmo bude podržavljeno. Evidentna je opasnost da se čitava sfera samoupravnog regulisanja društvenih odnosa, putem samoupravnih opštih akata, putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, pretvori, u stvari, u podsistem državne regulative, što je direktno suprotno onome što se htelo«[2].

Svaki pokušaj da se normativno regulišu privredni tokovi krije u sebi, po našem mišljenju, opasnost »i iluziju da se propisima, normama, zvale se one državne ili samoupravne, može izbaciti iz igre dejstvo objektivnih ekonomskih zakonitosti«[3]. Jer »bit-

[1] Najdan Pašić, »Politika« od 1. septembra 1981.
[2] Isto.
[3] Isto.

Digitized by Google

ka za samoupravljanje — kako ističe Najdan Pašić — ne može se dobiti sve većim gomilanjem raznih normativnih akata i pravnih propisa, nego realnim jačanjem pozicija udruženog rada u objektivno determinisanim procesima upravljanja ukupnom društvenom proizvodnjom i raspodelom«[4].

III

Ne uvažavajući razloge koji ukazuju na opasnosti od inflacije normi, propisa, dekreta i slično, i dalje se održalo shvatanje da se stabilizacija može ostvariti zakonom ili dekretom. Uzmimo samo činjenicu da je Skupština SAP Vojvodine na svojoj sednici od 20. avgusta 1981. godine donela *Preporuku o aktivnostima i merama za ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije*[5], s ciljem da u okviru svojih ustavnih nadležnosti, ovlašćenja i odgovornosti obezbedi odlučno sprovođenje politike ekonomske stabilizacije.

Odmah na početku treba istaći da se ne dovodi u sumnju opravdanost donošenja ovog akta od strane najvišeg državnog i samoupravnog tela jedne društveno-političke zajednice. Naime, nije nam namera da se suprotstavljamo jednoj takvoj društvenoj akciji. Delegati Skupštine su se o njoj izjasnili, te svakako postoje opravdani razlozi za njeno donošenje. Ali nas jako zbunjuje sâm sadržaj pomenutog akta, s obzirom na to da je u njemu toliko konkretnih stvari da se može postaviti pitanje da li je reč o preporuci ili o dekretu. Okolnost da se sâm akt naziva preporukom, a ne zakonom, ništa ne menja na suštini stvari ako se ima na umu obaveznost sprovođenja opredeljenja sadržanih u ovom aktu.

Naime, za razliku od ranijih skupštinskih preporuka, ova je do te mere konkretna da se u njoj nalaze takva opredeljenja koja bi u normalnim uslovima bila redovan zadatak svih subjekata privređivanja koji su u ovoj preporuci »prozvani«. Da bismo bolje objasnili motive zašto smo se prihvatili zadatka da problematizujemo sadržaj skupštinske preporuke, potrebno je ukazati na neke činjenice.

Preporuka svojim sadržajem obuhvata pet oblasti društvene reprodukcije. U prvoj oblasti, to jest proizvodnji preporučuje se subjektima privređivanja da štede energiju, povećaju ovu ili onu vrstu proizvodnje, izvršavaju prihvaćene obaveze iz samoupravnih sporazuma, zatim da obezbede isporuku pojedinih proizvoda, da šire procese udruživanja rada i sredstava, da ostvare odgovarajući kvalitet svojih proizvoda i slično. U Preporuci se, takođe, ističe da treba preispitati stanje zaliha sirovina i repromaterijala »da bi se omogućilo da viškove, odnosno količine sirovina i materijala koje se duže ne koriste u procesu proizvodnje pojedinih organizacija udruženog rada preuzmu organizacije kojima te sirovine i reprodukcioni materijal nedostaju«[6].

[4] Isto.

[5] Videti: »Delegatski glasnik«, glasilo skupština SFRJ i SAPV, vanredni broj, Novi sad, 28. avgust 1981, str. 25-29.

[6] Isto, str. 25.

Digitized by Google

Ovo su samo neka od uputstava i mera vezanih za proizvodnju. U Preporuci ih ima dosta, ali se postavlja pitanje da li će i ubuduće Skupština svojim preporukama obezbeđivati redovnu proizvodnju ovog ili onog proizvoda ili robe. Pitamo se da li smo zaboravili da postoje i drugi mehanizmi putem kojih se ostvaruje društvena reprodukcija, kao, na primer, tržište sa svojim ekonomskim kriterijumima i motivima privređivanja. Naime, pitamo se da li je našim samoupravnim proizvođačima potrebna skupštinska preporuka da bi proizvodili ovu ili onu robu, preporuka da bi ekonomisali društvenim sredstvima za proizvodnju, ili, pak, preporuka radnicima — da bi podigli produktivnost rada i slično.

Sadržaj Preporuke, po našem mišljenju, ukazuje na to da ekonomske zakonitosti, prvenstveno tržište i plan, uopšte ne deluju, da se zakoni robne proizvodnje potpuno zamenjuju dekretima, molbama, preporukama. Na ovaj način, udruženi rad ostaje pasivan faktor, jer njemu jedino preostaje da izvršava dekrete najvišeg tela našeg društveno-političkog sistema.

I druge oblasti, kao što su cene i snabdevanje tržišta, opšta i zajednička i investiciona potrošnja, zatim ekonomski odnosi sa inostranstvom i, najzad, čisti lični dohoci, sredstva za zajedničku potrošnju i zapošljavanje, dobile su pregršt dekretiranih uputstava šta sve privredni i neprivredni subjekti treba da preduzmu u cilju ostvarivanja ekonomske stabilizacije. Sve ove aktivnosti i mere ne sadrže ekonomske kriterijume privređivanja, te se postavlja pitanje da li smo izabrali najsrećniji put da se ekonomska stabilizacija u praksi stvarno i ostvari.

Kad ovo ističemo, imamo na umu činjenicu da je Skupština donela i Zaključke, kojima je obavezala Izvršno veće da, na primer, »po potrebi predloži donošenje interventnog zakona o privremenoj zabrani raspolaganja delom društvenih sredstava za potrošnju u društveno-političkim zajednicama i samoupravnim interesnim zajednicama«[7]. U Preporuci, dalje, stoji da će se u vezi sa korišćenjem »sredstava samodoprinosa građana«, po potrebi, doneti interventni zakon, kojim bi se privremeno zabranila upotreba ovih sredstava za finansiranje neproizvodnih i neprivrednih investicija. I ne samo da se predviđa eventualno ograničavanje korišćenja sredstava za finansiranje neprivrednih i neproizvodnih investicija, Zaključci predviđaju i mogućnost zabrane, istina, privremene, investicione potrošnje uopšte. Naime, kaže se da će Izvršno veće »pratiti ostvarivanje Preporuke o svođenju investicione potrošnje u okvire realnih mogućnosti i po potrebi predložiti donošenje zakona o privremenom ograničavanju korišćenja društvenih sredstava za finansiranje investicine potrošnje«[8].

Citirajući Zaključke želeli smo ukazati na pravi smisao Preporuke, da, naime, ona obavezuje sve subjekte privrednog i dru-

[7] Videti: *Zaključci Skupštine SAP Vojvodine sa sednica Veća udruženog rada, Veća opština i Društveno-političkog veća, održanih 20. avgusta 1981. godine,* »Delegatski glasnik«, vanredni broj, Novi Sad, 28. avgust 1981, str. 30.

[8] Isto, str. 31.

Digitized by Google

štvenog sistema. Nije ovde stvar u tome da li je reč o obaveznosti ili ne, već u tome što se redovni ekonomski odnosi, odnosi robno-novčane privrede rešavaju, ili, bolje rečeno, pokušavaju rešiti administrativnim putem. Eventualna privremena zabrana korišćenja društvenih sredstava sama po sebi ne znači da administracija, pa makar i u obliku skupštinskih preporuka, usporava razvoj samoupravljanja, jer je reč o privremenim zabranama. Ali, ako se uzme u obzir činjenica da mi već godinama donosimo privremene zabrane, koje se iz godine u godinu održavaju kao privremene, onda se u kontinuitetu određenog vremenskog perioda potpuno gubi značaj i suština reči »privremeno«, te to postaje stalno. Izuzetak se pretvara u pravilo.

Da se nedovoljno učimo na učinjenim greškama u prošlosti, ukazuje i Najdan Pašić kad kaže: »Istorija razvoja socijalističkih društava koja su pretendovala na to da svesno usmeravaju društveno kretanje pokazuje koliko su pretenzije i iluzije da se sve rešava propisima bile na nesigurnim osnovama, koliko je u svemu tome bilo subjektivizma i ignorisanja objektivnih društvenih zakonitosti. U takvoj situaciji, klasa se nađe odjednom u položaju zarobljenika normi, koje se stvaraju u njeno ime. Da bi se takav normativni sistem održao, da bi se uspostavio bilo kakav spoj između normativne fasade i realnih odnosa, potreban je ogroman aparat upravljački i sudski za nametanje i naturanje proklamovanih normi, za obezbeđivanje njihovog delovanja, suprotno realnim svakodnevnim empirijskim i drugim interesima radnih ljudi, pojedinih slojeva stanovništva itd. A što je više subjektivizma u tom procenjivanju mogućnosti normativnog menjanja društvenih odnosa, to je manja realna revolucionarna moć klase, u čije se ime vrši normiranje.«[9]

IV

Na osnovu izloženog možemo izvući zaključak da je u cilju ostvarivanja ekonomske stabilizacije nužno, pa i neodložno, reafirmisati ekonomske kriterijume privredne aktivnosti, s jedne strane, i zaoštriti pitanje lične i kolektivne odgovornosti svih subjekata našeg društva, s druge. Ekonomski kriterijumi i ekonomski motivi privređivanja mogu se, po našem mišljenju, reafirmisati jedino većim naglaskom na tržište i plan u našem sistemu (jer je njihovo dejstvo u sadašnjem trenutku sasvim marginalno), bez iluzija da su ovi mehanizmi svemogući i da oni sami po sebi garantuju otklanjanje ekonomske nestabilnosti, to jest da oni sami mogu ostvariti ekonomsku stabilizaciju. Treba, pri tom, odbaciti iluziju da se robna proizvodnja može realizovati bez delovanja njenih objektivnih zakonitosti. Odbaciti shvatanje da se cene mogu formirati nezavisno od tržišta, naime, isključivo samoupravnim sporazumevanjem. Jer dosadašnji način određivanja cena samo-

[9] Najdan Pašić, »Politika« od 1. septembra 1981.

Digitized by Google

upravnim sporazumevanjem ukazuje na to da se one utvrđuju snagom prinude (monopola i oligopola) pojedinih delova naše privredne strukture.

Što se tiče lične i kolektivne odgovornosti, možemo reći da je već krajnje vreme da se taj postulat konačno realizuje u praksi. Dosta je bilo načelnog i verbalnog opredeljivanja o neophodnosti jačanja odgovornosti svih subjekata našeg društva, a da pri tom svako radi po svome, odnosno i dalje po starom ili još gore nego ranije. Problemi se na taj način ne rešavaju, već se samo kumuliraju i dovode privredni sistem i samu ekonomsku stvarnost u sve veće teškoće.

Lična odgovornost se, po našem mišljenju, može postići samo ako se relativizira stabilnost zaposlenja, s jedne strane, i olabavi sigurnost položaja rukovodećih kadrova, kako u samoj privredi tako i u državnim i drugim društvenim strukturama, s druge strane.

Naime, postavlja se pitanje da li je naš socijalistički samoupravni sistem humaniji od bilo kojeg drugog sistema ako se garantuje zaposlenost neradnika i neodgovornost rukovodećih radnika i pojedinih struktura, a paralelno masa mlade radne snage godinama čeka na posao. Da li naš sistem, drugim rečima, pruža šansu tim mladim ljudima da se uključe u udruženi rad, i da, sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, rade i grade nove, socijalističke društveno-ekonomske odnose.

U sadašnjoj situaciji se mnogi ponašaju kao da sredstva za proizvodnju nisu u društvenoj, već u grupnoj svojini, te da od njih zavisi (od njihove dobre volje) da li će sve veći broj nezaposlenih ikada ostvariti mogućnost (svoje ustavno pravo) da se uključi u udruženi rad. Za nezaposleni deo našeg stanovništva, potencijalnu radničku klasu (jer je ono sâmo potencijalno klasa, s obzirom na to da je van procesa proizvodnje), ostvarivanje prava na rad društvenim sredstvima i mogućnost sticanja sredstava za život radnim angažovanjem — što je ustavno pravo — ostaju nerealizovani ili samo puka želja.

Što se tiče rukovodećih kadrova, njihova se odgovornost može pojačati samo relativiziranjem sigurnosti položaja. Jer sadašnja praksa da se pojedini rukovodioci zadržavaju na rukovodećim funkcijama bez obzira na rezultate koje u svom radu postižu, pa čak i ako deluju suprotno ciljevima ekonomske stabilizacije i protiv interesa i ciljeva našeg socijalističkog samoupravnog razvoja, pokazuje da se odgovornost više shvata apstraktno, bez ikakve realne primene toga načela. Nije retka situacija da rukovodioci pojedinih organizacija, koji su radne kolektive i radne ljude u njima doveli u nezavidnu situaciju (pa čak i pod stečaj), dobijaju nova rukovodeća radna mesta. Ponašamo se kao da nije važno šta se sve dešavalo u ranijem kolektivu na čijem su se čelu oni nalazili. Nije tu u pitanju samo krivična odgovornost; pre svega, reč je o političkoj odgovornosti, koja ne mora imati direktne veze sa krivičnom odgovornošću.

Isto tako je činjenica da se mnogi rukovodioci, nakon smenjivanja ili po isteku mandata, postavljaju za savetnike general-

Digitized by Google

nih direktora. Njihovi saveti mogu često samo negativno da utiču, ako se oni uopšte postavljaju za savetnike s ciljem da rade, ili je, pak, slučaj da se na taj način njima obezbeđuje samo dosadašnji lični dohodak i slično.

Sve ovo dokazuje da rešenja ekonomske stabilizacije mogu dati samo ljudi, a ne propisi, preporuke i dekreti. Nikada jedan sistem sam po sebi ne funkcioniše ni dobro ni loše, uvek je u pitanju čovek, jer je on motorna snaga u samom sistemu. Kad apelujemo na radnog čoveka, onda mislimo na nužnost diferenciranja rada od nerada, jer bez toga nema moralne i ekonomske motivacije da se sve bolje radi.

Na kraju želimo ponoviti stav da nam je skupštinska Preporuka bila samo povod za razmišljanje kako prići ostvarivanju ekonomske stabilizacije, a nikako da ocenjujemo da li je Skupština SAP Vojvodine trebalo pomenutu preporuku da donosi ili ne. Nas posebno interesuje, a to smo i problematizirali u ovom radu, domet i rezultat skupštinskih, pa i uopšte svih preporuka, kada je u pitanju ekonomski sistem i ekonomski život ljudi u samoupravnom društvu, društvu kao što je ovo naše današnje. To je i osnovni cilj i motiv ovog priloga.

Digitized by Google

Milan Petrović

Međunarodni monetarni sistem: evolucija, postojeće stanje i alternative

Jedno od osnovnih pitanja međunarodnog monetarnog sistema je uvek, a posebno u ovom trenutku: da li sistem ide od centralizovanih formi (bretonvudskog tipa), iz ne baš toliko daleke prošlosti, kroz sadašnje hibridno stanje (multivalutni rezervni sistem), ka nekoj novoj formi budućeg centralizma (ka pravoj međunarodnoj monetarnoj jedinici i svetskoj emisionoj banci)? Ili, da li je bliže realnosti mišljenje po kojem monetarne vlasti u nacionalnim okvirima moraju da budu što manje pod pritiskom vladinih političkih potreba, pa, u skladu s tim, da i međunarodni novac i novčani odnosi treba da budu ostavljeni u relativno slobodnom stanju, bez nastojanja za centralizovanim rukovođenjem? S tim u vezi analiziraćemo razvoj osnovnih kategorija međunarodnog monetarnog sistema[1], sa posebnim osvrtom na zemlje u razvoju.

Zlatni i zlatno-devizni standard

Za zlatni i zlatno-devizni standard se smatra da su tipične kapitalističke tvorevine, koje su umnogome pomogle zapadnom kapita-

[1] Toma Gudac, *Oblici međunarodnog novca — alternative evolucije i interesi zemalja u razvoju*, »Finansije«, br. 7—8, jul—avgust 1980.

Digitized by Google

lizmu u prošlom i ovom veku da dođe do velikog rasta međunarodnih transakcija i njegovog udela u njemu.

U nameri da podstakne takozvanu »slobodnu trgovinu« zlatni standard je u XIX veku predstavljao najpogodniji način međunarodnih plaćanja. Njegova »neutralnost« nije smela uticati na slobodno delovanje tržišnih snaga, kako bi se izbeglo manipulisanje bilo koje vlade.[2] Lišene pravog nadnacionalnog autoriteta, zemlje su priznale zlato (dakle, jednu vrstu robe) kao sredstvo međunarodnog plaćanja. Zahvaljujući zlatnom standardu, centralne banke su mogle, na zahtev vlada, štampati banknote koje su mogle da se konvertuju u zlato (sem u slučajevima ratova, revolucija, ili u politički nestabilnim vremenima). Zlato je funkciju sredstva međunarodnog plaćanja uspelo da vrši u periodu 1821—1914. godine.

Posle prvog svetskog rata, u razdoblju koje je trajalo do formiranja bretonvudskog sistema, uspostavlja se zlatno-devizni standard. Umesto vezivanja nacionalnih valuta direktno za zlato, veliki broj zemalja vezivao se (fiksnim deviznim kursevima) za one valute koje su pretvorljive u druge valute, a ove u zlato.

Sumirajući iskustva zlatno-deviznog standarda u periodu između dva rata, može se konstatovati sledeće: za vladu zemlje rezervne valute zlatno-devizni standard predstavljao je slobodan odbir monetarne politike, sa mogućnošću potpunog odsustva monetarne discipline.

Zemlje koje su posedovale rezervnu valutu u svom portfelju preko zlatno-deviznog standarda sve više su se vezivale za monetarnu politiku koju su primenjivale monetarne vlasti zemlje rezervne valute. Druga važna karakteristika zlatno-deviznog standarda je u tome da u ovakvoj, u suštini, nestabilnoj strukturi relativnu stabilnost međunarodnog monetarnog sistema obezbeđuje zemlja valute koja ima hegemoniju, to jest zemlja rezervne valute.

Posleratni bretonvudski sistem, koji je koncipiran kao kompromis Kejnsovog i Vajtovog plana, predstavljao je zlatno-dolarski standard, sličan zlatno-sterlinškom standardu koji je Engleska nametnula Britanskoj imperiji tokom 1930-tih godina.[3]

Zlatno-dolarski standard praktično je obuhvatao ceo »zapadni svet« u takozvanu dolarsku zonu, sa svim posledicama koje smo prethodno analizirali. Velike akumulacije dolara van SAD pred-

---

[2] Pravi međunarodni novac mora zadovoljiti dva osnovna uslova: da je van kontrole bilo koje zemlje ili grupe zemalja i da ima takav mehanizam emisije koji bi istovremeno ograničio nedovoljnu ili prekomernu ekspanziju novčane mase.

[3] Miloš Sofrenović, *Monetarni sistem tokom istorije*, »Finansije«, br. 7—8, jul—avgust 1979; *Uloga zlata tokom istorije*, »Jugoslovensko bankarstvo«, IX/3, 1979; Miroslav Križ, *L'or: le réqime boiteux de 1976*, »Banque«, maj 1976, br. 351; George Willis, *Gold and the Monetary System — Past and Present*, (Press Release: Department of the Treasury News, 26. septembar 1979); Hans-Joachim Schreiber, *»Why the Price of gold will Go up*, »Euromoney, oktobar 1980, u: *The Remonetization of Gold*, »Euromoney«, oktobar 1980; Jacques Rueff, *La Reforme du System Monetaire International*, Plon, Pariz, 1973.

Digitized by Google

stavljale su zamenu za zlato. Dolar se smatrao ekvivalentom za zlato, univerzalno prihvatljivom valutom. Sva međunarodna plaćanja vršena su u dolarima.

Funkcionisanje bretonvudskog međunarodnog monetarnog sistema

Nekoliko osnovnih pravila na kojima se temeljio bretonvudski međunarodni monetarni sistem, kao i Međunarodni monetarni fond, vredno je skicirati u opštem prikazu evolucije međunarodnog monetarnog sistema, koji nije mogao adekvatno da odgovori potrebama zemalja u razvoju. Uprkos vezanosti za dolar, ceo sistem je bio povezan sa zlatom. Svaka zemlja članica Međunarodnog monetarnog fonda određivala je paritet u odnosu na zlatnu podlogu. Zemlje su se obavezivale da održavaju devizne kurseve koji proizlaze iz zlatne podloge. Konvertibilnost valuta smatrala se bitnom pretpostavkom liberalizacije spoljne trgovine i međunarodne monetarne stabilnosti. Vršeći funkciju svojevrsne »centralne banke«, Međunarodni monetarni fond trebalo bi da pomaže centralne banke koje se suočavaju sa platnobilansnim deficitima.

U slučajevima kada mere kreditne i fiskalne politike ne daju željene rezultate Međunarodni monetarni fond[4] preporučuje devalvaciju, kako bi se poboljšale mogućnosti izvoza, bez stvaranja teškoća u međunarodnim trgovinskim tokovima.

Čak i u ovako sumarnom prikazu osnovnih elemenata razvoja i mehanizma međunarodnog monetarnog sistema[5] uočava se da institucija Međunarodnog monetarnog fonda nije koncipirana tako da se sučeljava sa specifičnim monetarno-finansijskim problemima zemalja u razvoju koje čine većinu članica. U osnovi filozofije Međunarodnog monetarnog fonda je kejnzijanska ekonomija namenjena industrijski visoko razvijenim zemljama sa dinamičnim privredama, razvijenim finansijskim tržištem itd., a ne zemljama sa hroničnim strukturnim problemima, hroničnim deficitima, u kojima je adjustiranje platnobilansnih neusklađenosti neposredno povezano sa planiranim razvojem. Međunarodni monetarni fond pruža podršku monetarnim, dakle kratkoročnim, neusklađenostima platnog bilansa, a ne i dugoročnim privrednim neusklađenostima kakve postoje u zemljama u razvoju. Bazična politika Međunarodnog monetarnog fonda je kratkoročna podrška, a ne dugoročno finansiranje.

Mere koje predlaže Međunarodni monetarni fond u kriznim momentima su »standardne« mere, koje se često prikazuju kao »neutralne« i univerzalno primenljive, a primenjene na krhke privrede zemalja u razvoju — često po njih imaju izrazito negativne društveno-političke i ekonomske posledice.

[4] E. M. Ainlay, *The IMF: Past, Present and Future*, University of Wales Press, 1979.

[5] Wilfried Guth — Arthur Lewis, *The International Monetary System in Operation*, Washington, The Per Jacobsson Foundation, 1977.

Digitized by Google

Zemlje u razvoju prihvatile su bretonvudski monetarni sistem i Međunarodni monetarni fond, premda (sem veoma malog broja koji, uglavnom, čine zemlje Latinske Amerike) nisu bile osnivači. Svi napori Grupe 77 ne nailaze na podršku, i neke veće promene teško je očekivati s obzirom na sadašnji odnos snaga. Uvažavajući teškoće zemalja u razvoju, Međunarodni monetarni fond predvideo je cele sheme olakšica, ali to nisu mere koje suštinski menjaju odnose.

Bretonvudski međunarodni monetarni sistem, zasnovan na zlatno-dolarskom standardu, već od samog početka je nosio u sebi elemente negacije svoga postojanja. Tokom dvadesetih godina dolar je bio izjednačen sa zlatom, ali sa rastućim deficitom SAD tokom 1960-tih godina javila se bojazan da dođe do krize međunarodne likvidnosti ukoliko monetarne vlasti preduzmu efikasnije mere u borbi protiv inflacije.

Međunarodna likvidnost i specijalna prava vučenja

Problem međunarodne likvidnosti podstakao je (tokom 1960-tih godina) niz razmatranja o novim alternativama. Detronizacija dolara započela je sa dva predloga. Prvi (francuski) svodio se na sledeće: ili povratak na zlatni standard (uz očito protivljenje SAD) ili prihvatanje »rezervne valutne jedinice« (international reserve unit — CRU). Iz koncepta rezervne valutne jedinice razvio se SPV (specijalna prava vučenja). U našim analizama reforme međunarodnog monetarnog sistema i institucije Međunarodnog monetarnog fonda važno je vratiti se na predloge koji su u vezi sa SPV iznošeni u to vreme (1966. i 1967. godine). Ti predlozi su zanimljivi, jer, premda nisu usvojeni, oni još uvek sadrže elemente koji zaslužuju pažnju, iz kojih se izvode u različitim varijantama i neki novi predlozi, kao što je i onaj o stvaranju međunarodnog novca na osnovu robnih aranžmana i o formiranju svetske centralne (emisione) banke. Predlog o rezervnoj valutnoj jedinici (CRU) interesantan je u onom delu koji se odnosio na formiranje međunarodne organizacije — međunarodni rezervni fond ili međunarodna rezervna unija — koja bi bila pridodata Međunarodnom monetarnom fondu. Premda je koncepcija »rezervne olakšice na osnovu prava vučenja« iz Fonda bila manje ambiciozna, ona je prihvaćena i na osnovu nje je koncipiran SPV. Predlog o međunarodnom rezervnom fondu (ili uniji) imao je dosta sličnosti sa Kejnsovim predlogom o međunarodnoj klirinškoj uniji i »bankorom«.

Za SPV-shemu može se reći da je Međunarodni monetarni fond učinio pravi potez, ali da neke njene mogućnosti nisu dorađene ili postoje principijelna, u suštini, politička neslaganja u pogledu njene dalje primene.

Međutim, za sadašnje veoma fluidno stanje u međunarodnom monetarnom sistemu bitno je odsustvo svakog centralizma i rigiditeta, što je negativno po sebi, ali ima prednosti što omogućuje

Digitized by Google

nastajanje novih formi. U tom smislu sistem je pozitivan. U njemu se već sada naziru tri veće grupe opcija: prvo, učvršćivanje postojećeg multivalutnog rezervnog sistema; drugo, razvijanje i usavršavanje SPV-sheme; i, treće, stvaranje optimalnih valutnih područja (po ugledu na Evropski monetarni sistem — EMS) i kreiranje artificijelnih valuta (po ugledu na ECU, SPV itd.).

Kao što se vidi, elementi iz sve tri grupe opcija se prepliću i svaka je od njih u datim okolnostima na svoj način ekonomski racionalna. Međutim, SPV predstavlja centralnu nit koja povezuje prošlost i budućnost međunarodnog monetarnog sistema, a već postoji (premda u skromnoj meri) u sadašnjim međunarodnim novčanim odnosima. Univerzalnost i maksimalno razvijena SPV-shema, koja bi objedinjavala svetsku privredu na globalnom nivou, povezivala bi razvojnu i monetarnu funkciju, a za SPV koja bi bila kreirana na osnovu slobodnih aranžmana bila bi vezana realna i monetarna sfera, odnosno proizvodna, spoljnotrgovinska, razvojna i monetarna.

Novi međunarodni ekonomski poredak i monetarna pitanja

Monetarno-finansijski aspekt je samo jedan deo širih zahteva zemalja za rekonstrukcijom ekonomskih odnosa u svetu.[6] S obzirom na to da zemlje u razvoju monetarno-finansijska pitanja posmatraju, u sklopu sa spoljnotrgovinskim i razvojnim problemima, kao jedinstvenu celinu, autonomija obrade problema reforme međunarodnog monetarnog sistema samo je metodološke prirode.

Međunarodni monetarni odnosi imaju svoju ekonomsku bazu, ali i nezanemarljivu političku nadgradnju. Imajući na umu da

[6] Sidney Dell, *International Monetary Reform and Socialist Countries*, »The Banker«, februar 1979/CXX/ 528; Otmar Emminger, *On the Way to a New International Monetary Order*, Washington American Enterprise Institute for Public Policy Research, 1976; Herbert Grubel, *The Case Against the New International Economic Order*, Weltwirtschaftliches Archiv, Kiel, 1977, 113/2; Intergovernmental Group of 24 on International Monetary Affairs, *Outline for a Program of Action on International Monetary Reform*, The Group of Twenty-Four, 28. septembar 1979; Ascel Iverth, *What Demands Will' A New International Economic Order Call for on the Part of the Industrialized Countries*, »Skandinavska Enskilda Banken Quarterly Review«, br. 1—2/1979; D. Karić, *Reforma međunarodnog monetarnog sistema i nesvrstani*, »Mesečni informator«, april 1974, XVII/4; Rinaldo Ossola, *Lineamenti di cooperazione per nuovo ordine economico internazionale*, »Rasegna Economica«, XLIV, br. 3, maj—jun 1980; Jan Tinbergen (koord.), *Reshaping the International Order* (RIO, A Report to the Club of Rome), glava 3, International Monetary and Trading Systems; Concessional Assistance; glava 9; International Monetary Order; Annex: The International Monetary Order (Duncan Ndegwa i Robert Triffin), Hutchinson ECo, London, 1977; Nwankwo, G. O., *The New International Economic Order and the World Monetary System*, Nigeria Institute of International Affairs, Victoria Island, Lagos — Nigeria, 8. novembar 1976.

Digitized by Google

svaki model alternativnog valutnog sistema mora voditi računa i o prihvatanju predloga za razvijene zemlje, to treba posebno sagledavati dimenziju opšte prihvatljivosti modela.

Svetski privredni sistem i međunarodni monetarno-finansijski odnosi svojom evolucijom ukazuju na slabost, pa i na načine njihovog prevazilaženja. Dugoročni aspekt reforme međunarodnog monetarnog sistema, u kojem nema stabilne referentne tačke (zlato i/ili nacionalna valuta — dolar, sterling itd.), upućuje na koncept kreiranja pravog međunarodnog novca kao krajnje rešenje. Međutim, analizirajući problem sa kratkoročnog i srednjoročnog aspekta, sagledava se celokupna problematika u etapama koje vode ka istom cilju.

Evolucija međunarodnog monetarnog sistema — od fiksnih ka fluktuirajućim deviznim kursevima

Kretanje međunarodnog monetarnog sistema u protekloj deceniji (1970—1980. godine) karakteriše evolutivna transformacija sistema od centralizovanog bretonvudskog tipa na decentralizovane forme u nastajanju.[7] Sve ove forme imaju svojih prednosti i slabosti. Centralizovani sistem fiksnih deviznih kurseva stipulisan u Breton-Vudsu (1944. godine) efikasno je funkcionisao tokom 26 godina. Svetska zajednica zabeležila je visok stepen privrednog rasta, razvoja svetske trgovine, pomoći zemljama u razvoju i, uopšte, privredno-finansijskih transakcija, koje se nisu mogle zamisliti u periodu pre drugog svetskog rata. Sistem fiksnih deviznih kurseva oličavao je stabilnost međunarodnog sistema privređivanja. Stabilnost sistema obezbeđivao je američki dolar — valuta za koju se smatralo da je »jaka koliko i zlato«, koja je imala status »retke valute«, valute koja je suvereno dominirala u međunarodnom monetarnom sistemu (zlatno-dolarski standard).

Stabilnost, zasnovana na jednoj nacionalnoj valuti i privredi, vremenom je morala erodirati. Sa jačanjem zapadnoevropskih privreda, krajem 1950-tih i početkom 1960-tih godina, to je počelo voditi ka većim neujednačenostima u svetskoj privredi, a posebno je ukazivalo na neodrživost kreiranja međunarodne likvidnosti iz jednog nacionalnog centra (Trifinove kritike i plan). Usled povlašćenog položaja dolara u svetskoj privredi sistemom fiksnih deviznih kurseva lako se prenosila rastuća inflacija iz SAD u ostale privrede.[8] Jedna od karakteristika sistema fiksnih deviznih kurseva je da povezuje, integriše svetsku privredu ne samo po približnim stopama privrednog rasta, zaposlenosti itd., već i po stopi inflacije.

---

[7] Jean-Pierre Chevonement, *Nouvel internationalisme et mannaie* (I. Un désordre organisé; II. Rompre avec l'atlantisme financier), »Le Monde«, 29. i 30. avgust 1980.

[8] Hubert Baschangel, *Inflation Remains the Dollar's Main Problem*, »Euromoney«, mart 1980.

Digitized by Google

Krajem 1960-tih godina, sa rastućim disproporcijama među vodećim svetskim privredama, akademski ekonomisti u svetu počeli su da razmatraju mogućnost prelaska na fluktuirajuće devizne kurseve, za koje se smatralo da bolje određuju međusobnu vrednost valuta, kroz svakodnevni tržišni mehanizam, nego sistem fiksnih pariteta. Očekivalo se da će prelaskom na fluktuirajuće devizne kurseve doći do većeg odvajanja, izolovanja nacionalnih privreda od rastućih inflacionih tendencija koje su se prenosile posredstvom dolara u međunarodnu privredu. Početkom 1970-tih godina znatno je umanjeno poverenje u dolar na međunarodnom deviznom tržištu.[9] Neodrživost prakse da se međunarodna likvidnost i rezerve kreiraju isključivo iz nacionalnog centra, koji uz to ima privilegovan položaj da ceo svet finansira njegov deficit, bez obaveze da se adekvatno adjustira, dovela je do realizacije ideje o kreiranju specijalnih prava vučenja kao međunarodnog rezervnog sredstva (»papirno zlato«). Ovaj novi element stvaranja prave međunarodne artificijelne valute obavezao je instituciju Međunarodnog monetarnog fonda da donese prvi amandman na Statut ove organizacije (1969. godine). Međutim, SPV ni kao rezervno sredstvo nije ispunilo očekivanja s obzirom na mogućnosti, dok kao kreditno sredstvo nije ni primenjeno u praksi.

Kreiranje SPV kao dopunskog međunarodnog rezervnog sredstva (uporedo sa zlatom i devizama) pobudilo je velike nade da će u perspektivi dopuniti i karakteristike kreditnog sredstva za finansiranje privrednog razvoja zemalja u razvoju putem takozvanog koncepta LINK. Međutim, spajanje razvojne i monetarne funkcije, kroz SPV i LINK, nisu prihvatile razvijene zemlje, navodno iz bojazni da se ovim projektom pothranjuje inflacija u svetu. Očekivanja da će sa kreiranjem SPV ova artificijelna valuta brže i efikasnije preuzeti ulogu dolara — nisu u protekloj deceniji ostvarena. Sa zvaničnim prestankom postojanja bretonvudskog sistema (1971), kada su SAD posle *de facto* i *de iure* ukinule pretvorljivost dolara u zlato, prešlo se na veću fleksibilnost deviznih kurseva. Uz već postojeću platnobilansnu neravnotežu i rastuću inflaciju, povećanje cene nafte 1973. godine, prihvaćen je sistem fluktuirajućih kurseva. Fluktuirajući devizni kursevi, od kojih se očekivalo da će izolovati nacionalne privrede kako bi svaka zemlja mogla uspešnije suzbijati inflacione pritiske u sopstvenim okvirima, pokazali su se kao mera koja nije donela veće rezultate.[10] Pored toga, teorijske pretpostavke da će, tržišnim mehanizmom, valute uspostavljati gotovo automatski međusobne odnose vrednosti i da će time, politikom fluktuirajućih deviznih kurseva, dolaziti do efikasnijeg uravnoteženja platnobilansnih neusklađenosti, uz manju upotrebu međunarodnih rezervi — takođe nisu ostvarene. Zemlje i

[9] A. Grejebine, *La succession internationale du dollar est-elle ouverte?* (I i II), »Banque«, novembar i decembar 1979.

[10] Herman Josef Abs, *Problem monetari ed economici attuali*, »Bancaria«, XXXIV, br. 9, septembar 1978; Henry Simom Bloch, *Monetary Summitry*, »The Bankers Magazine« novembar—decembar, sv. 161, br. 6.

Digitized by Google

dalje imaju potrebu za relativno visokim nivoom rezervi, koje su bile nužne i u sistemu fiksnih deviznih kurseva za finansiranje platnobilansnih deficita.

Oni stručnjaci koji su se zalagali za prelazak na fluktuirajuće devizne kurseve, u kojima su videli rešenje za probleme svetske privrede (za koje su tada smatrali da su ciklične, a ne strukturne prirode!), nalaze opravdanje za neuspeh u tome što sadašnji sistem deviznih kurseva nije sistem čistog fluktuiranja, već ga nazivaju »prljavim fluktuiranjem« (usmeravano, rukovođeno fluktuiranje), koje stoga ne može dati ni rezultate koji su očekivani na osnovu konvencionalne monetarne teorije.

Uvođenje sistema fluktuirajućih deviznih kurseva predstavlja, po mišljenju nekih zemalja u razvoju, flagrantno kršenje odredbi člana 4. Statuta Međunarodnog monetarnog fonda, koje se odnose na paritet i stabilnost deviznih kurseva. Međutim, kako navode posmatrači iz ove grupe zemalja, ni stručnjaci, funkcioneri Međunarodnog monetarnog fonda, nisu se tome čak ni formalno protivili. Štaviše, Međunarodni monetarni fond je prihvatio i dao pravnu osnovu »usmerenom fluktuiranju« deviznih kurseva drugim amandmanom na Statut Međunarodnog monetarnog fonda. Zlato je, takođe, diskvalifikovano kao zvanična monetarna kategorija, a Međunarodni monetarni fond, kao jedan od najvećih posednika zlata, njegovim istiskivanjem je, na izvestan način, raspršio sve nade u njegov eventualni povratak.

Grupa desetorice (industrijski razvijene zemlje), koje *de facto* manipulišu svim ovim procesima i razmatranjima vezanim za donošenje amandmana na Statut Međunarodnog monetarnog fonda, proučavala je u okviru Komiteta dvadesetorice (mešoviti komitet sastavljen od predstavnika razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, koji se bavio pitanjem reforme međunarodnog sistema, 1972—1974. godine), a zatim u Privremenom komitetu sve promene koje su na sastanku ovog tela i prihvaćene na Jamajci 1978. godine.[11]

U svim ovim procesima zemlje u razvoju su učestvovale, manje ili više, kao objekt, a ne kao subjekt. Od svih njihovih nastojanja da se u novoj situaciji u Statut ugrade elementi budućeg međunarodnog sistema, koji bi odgovarao i razvojnim potrebama zemalja u razvoju, u Statutu Međunarodnog monetarnog fonda nema ni traga. Za veće konceptualne zahvate, u vidu reforme međunarodnog monetarnog sistema u ovom trenutku, čini se, razvijene zemlje nisu zainteresovane; ide se na *ad hoc* rešenja[12] (evropski monetarni sistem, multivalutni rezervni sistem itd.). Uopšte, postavlja se pitanje zašto se Međunarodni fond ponašao i ponaša ovako?

Na to pitanje jedini odgovor koji se nameće i koji je dobro poznat, a dobro ga je još jednom u ovom kontestu ponoviti, jeste: sama institucija Međunarodnog monetarnog fonda je tako osmiš-

[11] Arthur F. Burns, *The Need for Order in International Finance*, »Federal Reserve Bulletin«, Vašington, maj 1977, 63/5.

[12] Tom de Vries, *Jamaica, Or the Non Reform of the International Monetary System*, »Foreign Affairs«, april 1976.

Digitized by Google

ljena da onemogućuje donošenje odluka kojima se vodi računa o potrebama zemalja u razvoju. Svaka namera zemalja u razvoju da sferu monetarnih pitanja stave pod okrilje OUN uvek će nailaziti na otpor razvijenih zemalja. S druge strane, korisno je zapitati se koliko bi i same zemlje u razvoju bile voljne da ustupe deo (ili celinu) svoga monetarnog suvereniteta nadnacionalnoj instituciji, nekoj vrsti prave međunarodne banke u kojoj bi imale manjinu akcija?

Ekstremni kritičari Međunarodnog monetarnog fonda smatraju da je ova institucija ostala tesan i represivan okvir za zemlje u razvoju i njihovu ekonomsku politiku, a cilj joj je nametanje restriktivnih mera ekonomske politike pod izgovorom poštovanja »monetarne discipline«, kako bi se kontrolisali politički režimi i društveno-ekonomski sistemi, a isto tako ova grupa zemalja upućivala na privatni bankarski sistem u svetu i navodila na dalja zaduživanja. Odričući svaku legitimnost Međunarodnom monetarnom fondu, nosioci ovako radikalnih tumačenja ističu da, sem pomenutih razloga, Fond ne služi ni razvijenim zemljama jer se one dogovaraju posredstvom drugih formi i na drugim forumima. I, konačno, potrebe zemalja u razvoju i sredstva koja im stoje na raspolaganju u Međunarodnom monetarnom fondu, tvrdi se, nalaze se u očiglednoj disproporciji.

Osporavajući Međunarodnom monetarnom fondu svaku legitimnost i efikasnost, neke zemlje u razvoju ističu da je ova institucija sama sebi oduzela razlog postojanja (a to je da uspostavi pravi međunarodni monetarni sistem). U političkom smislu ne postoji opšta saglasnost o njenom daljem delovanju kao takve, efikasnost njenih operacija ne zadovoljava, međunarodnopravna osnova ugovora o konstituisanju Međunarodnog monetarnog fonda nije više garant efikasnog funkcionisanja same institucije.[13]

Mogućnosti reforme Međunarodnog monetarnog fonda i međunarodnog monetarnog sistema

Treba poći od konstatacije da nema sistema ili organizacije koji se vremenom ne promene. Međutim, u slučaju Međunarodnog monetarnog fonda promene su u suprotnosti sa njegovim osnovnim konstitutivnim aktom, to jest sa Statutom. Prvi član bretonvudskog sporazuma predviđa, u suštini, dva osnovna i tesno povezana principa: (1) stabilne paritete valute zemalja članica, i (2) zlatnu osnovu monetarnog sistema u celini. Napuštanje sistema fiksnih deviznih kurseva i odustajanje od zlata kao zajedničke osnove međunarodnog monetarnog sistema značili su kraj bretonvudskog sistema. Neke zemlje u razvoju smatraju da je Fond trebalo da insistira na primeni odgovarajuće monetarne politike

[13] The Arusha Initiative: A Call for a United Nations Conference on International Money and Finance, The South-North Conference on The International Monetary System and the New International Orders Arusha, Tanzania, 30. jun—3. jul 1980.

Digitized by Google

svog najuticajnijeg člana (SAD), kako bi se održao sistem fiksnih deviznih kurseva, sa istom nefleksibilnošću kako postupa i prema zemljama u razvoju. Međutim, dezorijentacija koja je tako započela i dalje se nastavlja. Za SPV se može reći da kao međunarodni novac (u sadašnjem obliku) nije odigrao predviđenu ulogu. To je rezervno sredstvo koje je teško primeniti u međunarodnoj trgovini i bankarstvu. Očigledno je da je SPV držan u podređenom položaju u odnosu na nacionalne valute (niža kamatna stopa, emisije koje su ispod potreba međunarodne likvidnosti, distribucija po principu kvota itd.).

Insistirajući na reformi međunarodnog monetarnog sistema koja bi bila u duhu novog međunarodnog ekonomskog poretka, zemlje u razvoju ističu da su u periodu 1971—1976. godine toliko izmenjeni mnogi elementi u međunarodnom monetarnom sistemu, koji time potpuno dovode u pitanje i samo postojanje institucije Međunarodnog monetarnog fonda, a što pruža osnovu da se, po mišljenju ove grupe zemalja, iz korena izmene i ceo sistem i institucija.[14]

Među mnogobrojnim predlozima reforme međunarodnog monetarnog sistema bilo je i koncepcija kojima je zahtevano odlučno odbacivanje sadašnjeg (kako ga neki nazivaju) ne-sistema, kojem se negiraju svi razlozi postojanja, kako političke i ekonomske tako i pravne prirode. Poslednja decenija (1970—1980. godine) pruža nekoliko argumenata zemljama u razvoju u prilog razmatranja onih predloga reforme međunarodnog monetarnog sistema koji bi bili u skladu sa zahtevima ove grupe zemalja u okviru uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Prilikom predlaganja reforme međunarodnog monetarnog sistema zemlje u razvoju često iznose predloge koji su logično konzistentni, ali politički neprimenljivi (zbog suprotstavljanja razvijenih zemalja), kao i predloge koji u svojim detaljima ne vode računa o nekim lokalnim i regionalnim ekonomskim odnosima među samim zemljama u razvoju. (Tipičan primer je, recimo, insistiranje na optimalnim valutnim područjima zemalja u razvoju, za što u većini slučajeva nema neophodnih ekonomskih i političkih

[14] Eghoso Osagie, *A Reorganization Plan of the International Monetary Fund: A Comment and Futher Suggestion*, »Economia Internazionale«, avgust—novembar 1974 (XXVIII/3—4; Anghel Rugina, *Reorganization Plan of the International Monetary Fund As Oriented Towards Conditions of Stable Equilibrium*, »Economia Internazionale«, avgust—septembar 1973, sv. XXVI, br. 3—4; Emil-Maria Classen, *Le débat sur les reforms du système monétaire internationale*, »Banque«, Pariz, maj 1976; Albert's Gerstein, *Reflections on the International Monetary System*, »Finance and Development«, septembar 1980, sv. I, br. 3; Guindey Guillaume, *Reflections on the International Monetary System*, Per Jacobsson Lecture, 8. jun 1980; »IMF Survey«, 21. jul 1980; Rene Larre, *Question d'actualité en matière monétaire international*, »Banque«, br. 347, januar 1977; Harry G. Johnson, *The Problem of International Monetary Reform*, The Althone Press, London, 1974; Robert Triffin, *The Future of the International Monetary System*, »Banca Nazionale del Lavoro«, sv. XXVIII, br. 109, mart 1975.

Digitized by Google

preduslova.[15]) Dalje, predlažući neki novi model valutnog sistema, a time i reformu međunarodnog monetarnog sistema koji bi odgovarao njihovim potrebama, zemlje u razvoju često potpuno odbacuju postojeći, a pri tom nude alternative koje, najblaže rečeno, pripadaju svetu politekonomske neostvarljivosti. Ne treba zapostaviti činjenicu da se elementi budućeg sistema nalaze u sadašnjim, a ovi, opet, u elementima koji su važili u prošlosti.

Velik broj predloga koji potiču iz zapadnih izvora (bilo da je reč o zvaničnim predstavnicima ili stručnjacima koji istupaju u svoje ime) uglavnom je usmeren ka modifikaciji postojećeg (put evolucije).[16] Predstavnici zemalja u razvoju zahtevaju, u principu, korenite reforme.

Međunarodnom monetarnom fondu, kao institucionalnom okviru međunarodnog monetarnog sistema, upućuje se isto toliko kritika kao i samom sistemu. Svaka reforma međunarodnog monetarnog sistema mora voditi ka — ili čak prethoditi — reformi institucije Međunarodnog monetarnog fonda.

Prema usmerenim i, utoliko pre, radikalnim predlozima reforme sistema, institucija Fonda mora pretrpeti bitne promene. Iznose se i mišljenja da je Međunarodni monetarni fond, koncipiran u Breton-Vudsu smišljen ne toliko radi međusobne saradnje nekoliko zemalja koje imaju vodeće valute, već prevashodno u cilju da se posredstvom Fonda drže u potčinjenosti ostale zemlje koje čine svetsku privredu.[17] Uz to se ističe da razvijene zemlje imaju svoje određene međusobne organizacione forme i susrete na kojima »rešavaju o sudbini« sveta (Grupa 10, OECD, Banka za međunarodne obračune itd.), i da je regulisanje međunarodnog monetarnog i finansijskog sistema, u suštini, van domašaja Fonda, mada se široj svetskoj javnosti stanje želi sasvim drukčije predstaviti. Razvoj međunarodnog monetarnog sistema tokom poslednjih dvesta godina, sve do Breton-Vudsa i dalje, nedvosmisleno nam pokazuje kakve su intencije takve strukture.

Međutim, u sadašnjim uslovima i odnosima postoje dosta povoljne polazne osnove za dalju evoluciju međunarodnog monetarnog sistema — institucija Međunarodnog monetarnog fonda i Specijalna prava vučenja; Fond treba najpre da se u pravom smislu internacionalizuje, a postojeća shema SPV da se dalje razvije, sve do sopstvenih maksimalnih potencijala.

---

[15] *Latin America's elusive unity*, »The Economist«, 8. novembar 1980.

[16] Tom de Vries, *An Agenda for Monetary Reform*, Prinston, Nju Džersi, Princeton University, 1970; i od istog autora: *Reforming International Monetary Relations — An Analysis*, »Finance and Development«, septembar 1976, 13/3.

[17] O širem aspektu držanja u potčinjenosti zemalja u razvoju vidi: Raul Prebiš, *Periferija i centar svetske privrede*, »Međunarodna politika«, XXXI, br. 735, 16 septembar 1980.

Digitized by Google

Sadašnja ad hoc valutna rešenja

S obzirom na to da neke determinante (veličina i stepen otvorenosti privrede, spoljnotrgovinski odnosi, razvijenost deviznog i finansijskog tržišta itd.), u teoriji i praksi, limitiraju takozvani »slobodni odbir« valutnog sistema za zemlju članicu, njoj se samo teorijski pružaju mogućnosti izbora, na osnovu Drugog amandmana na Statut Međunarodnog monetarnog fonda (1978. godine). Više od četiri petine članica Fonda vezuje u jednoj od mogućih formi svoju valutu, u sklopu izbora deviznog aranžmana. Za američki dolar vezuje se 38 valuta, za francuski franak 14, za ostale valute 3, englesku funtu, južnoafrički rand i špansku pezetu 4, za SPV 14, za ostale korpe valuta 22, za sistem indikatora 4 (valutni aranžmani po kojima se devizni kursevi adjustiraju u relativno čestim intervalima, na osnovu pokazateljâ koje utvrđuju monetarne vlasti zemlje), za zajednički aranžman u okviru Evropskog monetarnog sistema (EMS) vezano je 8 valuta, dok kategorija ostalih pokriva heterogenu grupu valutnih aranžmana, koji uključuje 36 valuta, za koje se može smatrati da nezavisno fluktuiraju, kao i valute onih zemalja koje ne mogu da se na odgovarajući način klasifikuju u ostale kategorije.[18]

Kriza međunarodnog monetarnog sitema, koja traje od 1971. godine, i pored svih protivrečnosti i povezanosti spoljnotrgovinskog monetarnog i finansijskog aspekta sa širim problemima razvoja zemalja u razvoju, i dalje nosi u sebi u osnovi iste elemente krize kao što su bili oni koji su uslovili raspad bretonvudskog sistema.

Očigledno da se bretonvudski sistem nije mogao više održati[19], najpre usled kreiranja međunarodne likvidnosti iz deficitnog nacionalnog centra i zbog nemogućnosti pretvorljivosti dolara u zlato. Međutim, ostali osnovni elementi krize i dalje se uporno održavaju tokom cele decenije[20]: cene nafte i dalje rastu, stope inflacije ne pokazuju tendenciju smirivanja, platnobilansne neujednačenosti i dalje čine teškim uravnoteženje. Situacija se naglo pogoršava posebno za zemlje u razvoju, kod kojih su platnobilansne teškoće prouzrokovane strukturnim neusaglašenostima njihove privrede, a i zbog teškoća koje ova grupa zemalja ima u finansiranju deficita platnog bilansa sa inostranstvom. Hronične unutrašnje i već standardne spoljne slabosti zemalja u razvoju pojačavaju teškoće svetske privrede, za koje se već smatra da su krize Kon-

---

[18] Vidi: »International Financial Statistics«, IMF, sv. XXXIV, br. 9, septembar 1981. Inače, valutni aranžmani trpe marginalne promene, premda bazične proporcije ostaju iste.

[19] Robert A. Mundell, *International Monetary Dillema*, The Interamerican Institute of Capital Markets, 1979.

[20] Paul Fabra, *Crise économique, crise financière: la déchirure*, »Le Monde«, 1. jul 1980; James Meade, *Della stagflazione*, »Bancaria«, XXX, br. 7, jul 1979; *Recent Steps Towards Global Hyperinflation*, »International Currency Review«, sv. 12, br. 1/1979.

Digitized by Google

dratijevih ciklusa[21], a ne ciklične krize svetske privrede uslovljene kraćim konjunkturnim slabostima. Svako *ad hoc* rešenje samo produžava agoniju siromašnih zemalja. Potrebni su dublji zahvati.

Traženje veće stabilnosti u međuvalutnim odnosima u svetu: — odnos dolara prema ostalim valutama

Počev već od istorijskih fiksnih deviznih kurseva bretonvudskog tipa, kada je međunarodni monetarni sistem bio i formalno centralizovan, usled elemenata nestabilnosti koji konstantno remete sistem, stalno se čine pokušaji da se na individualnoj, grupnoj i široj kolektivnoj osnovi nađe odgovarajući oblik stabilnijih deviznih kurseva, pa i u sklopu celokupnog međunarodnog monetarnog sistema.

O stabilnijim oblicima deviznih kurseva i međunarodnog monetarnog sitema uvek se govori u relativnim kategorijama, jer, usled predominantnog položaja američke valute u svetskim platežnim odnosima, dolar[22] i dalje uslovljava sve već pomenute tendencije. Drugim rečima, sve dok je vodeće međunarodno rezervno sredstvo nacionalna valuta koja za potrebe svoje privrede, politikom deviznog kursa, rešava sopstvene interne probleme, ne treba očekivati stabilan međunarodni monetarni sistem. Ovako zasnovan međunarodni monetarni sitem nosi sobom i sledeće dileme: nacionalne potrebe — međunarodni zahtevi, ekonomski razlozi — političke obaveze za zemlju vodeće valute. Dakle, usmeravano fluktuiranje ostaje realnost sa kojom međunarodni monetarni sistem treba da računa i dalje u dužem periodu.

Za dolar se jedino može reći da (samo) relativno slobodno fluktuira i uslovljava oscilacije u celokupnom sistemu: u stvari, ovde više odgovara termin usmeravano fluktuiranje. Za dolar se ne može kazati da slobodno fluktuira. Apsurdno bi bilo tvrditi da se i u Americi cene utvrđuju čistom ponudom i potražnjom. Naime, cene određuje tržište, ali i korektivi. Stoga bi bilo nerealno smatrati da se vrednost američke valute na međunarodnom deviznom tržištu može apsolutno slobodno određivati, kada iza deviznog kursa stoje čitave privrede. Čisto ili slobodno fluktuiranje je teorijska fikcija, koja ima malo zajedničkog sa praksom.

U periodu 1978—1980. godine govorilo se o politici »blagonaklonog zanemarivanja« dolara od strane monetarnih vlasti SAD[23], a adekvatniji bi bio izraz — smišljeno usmeravano fluktuiranje.

---

[21] Rikard Štajner, *Razvoj svjetske privrede u osamdesetim godinama — kako prevladati krizu?*, Drugi svetski naučno-bankarski skup o međunarodnom finansiranju ekonomskog razvoja, 26—31. maj 1981, Dubrovnik.

[22] Robert Triffin, *The International Role and Fate of the Dollar*, »Foreign Affairs«, zima 1978/79; Paul Volker, *The Political Economy of the Dollar*, »The Banker«, januar 1979.

[23] Paul Fabra, *The dollar, interest rates and inflation*, »The Banker«, april 1979.

Digitized by Google

Kontinuiranom depresijacijom dolara SAD su sprovodile politiku realizovanja konkurentnosti izvoza, uz pokušaj da stalnim depresiranjem dolara rešavaju svoje energetske probleme, odnosno obezbede plaćanje uvoza nafte. Može se reći da i druge vodeće zemlje vode sličnu politiku. Ponekad se govori o međunarodnom monetarnom »ne-sistemu« ili haosu, premda bi trebalo istaći da je na tom planu dostignut visok stepen saradnje. Iako su neki zahtevi za postizanje veće stabilnosti (Smitsonijanski sporazumi 1971—1973. i Evropska monetarna »zmija« 1973—1979. godine) imali samo relativni domašaj[24], ipak, svaki novi zahtev za ostvarivanjem stabilnosti pokazuje da se od centralizovanog sistema do veće decentralizacije želi stići što bezbolnije. Ta konstatacija ne znači da su ove transformacije u ekonomskom pogledu bezbolne za sve zemlje. Za zemlje u razvoju ovi prelazi su izuzetno bolni. Povezanost monetarne, spoljnotrgovinske i razvojne funkcije najevidentnije se ogleda u položaju ove grupe zemalja. To zemlje u razvoju i ističu u svojim zahtevima za sprovođenjem reforme međunarodnog monetarnog sistema. Međutim, u međunarodnom monetarnom sistemu zemlje u razvoju su više objekt nego subjekt.

Problemi platnobilansne neusklađenosti i njihovo finansiranje

Zemlje u razvoju traže da se u okviru reforme međunarodnog monetarnog sistema i institucije Međunarodnog monetarnog fonda uzmu u obzir njihov poseban položaj i situacija, dok razvijene zemlje striktno odvajaju razvojnu od monetarne funkcije. Razvijene zemlje ističu da je poskupljenje nafte jedan od osnovnih uzroka pothranjivanja inflacionih tendencija i da je finansiranje platnobilansnih deficita monetarni, dakle, kratkoročni fenomen; a zemlje u razvoju, pak, smatraju da su u osnovi njihove platnobilansne neravnoteže razlozi strukturne prirode: dakle, dugoročni i stoga zahtevaju posebnu pažnju institucije Međunarodnog monetarnog fonda. Međutim, Fond se svojom dosadašnjom politikom uslovljenosti i olakšica zalagao za striktno poštovanje monetarno-finansijske discipline, uz povremene i, skoro donedavno, marginalne ustupke. Insistiranje Međunarodnog monetarnog fonda na deflacionoj politici kosi se sa razvojnim planovima zemalja u razvoju, jer to ovoj grupi zemalja otežava finansiranje sopstvene platnobilansne neuravnoteženosti. Umesto da se obraćaju Fondu, kao instituciji koja je stvorena za zadovoljavanje ovih potreba, zemlje u razvoju pribegavaju privatnom tržištu kapitala. Za dugoročne potrebe zemlje u razvoju uzimaju kratkoročne zajmove, pretežno na evrotržištu kapitala, pod nepovoljnim uslovima, što, s obzirom na hroničnu, »standardnu« razvojnu zaduženost, uz novo zaduživanje za pokrivanje troškova nabavljanja nafte i plaćanje

[24] Guido Carli, *L'Europa e l'inflazione: I paradossi delle monete*, »Il Sole — 24 ore«, 11. decembar 1980.

Digitized by Google

dospelih dugova, stavlja zemlje u razvoju u izuzetno težak monetarno-finansijski položaj.

S jedne strane, sredstva koja predstavljaju suficit zemalja OPEC-a pretežno se usmeravaju u banke razvijenih zemalja, a, s druge, potrebe finansiranja platnobilansnih neravnoteža zemalja u razvoju postavljaju kao gorući problem takozvanu reciklažu petrodolara.[25] Pored nestabilnih deviznih kurseva vodećih valuta u svetu, a posebno dolara, i ogromna masa lutajućih evrodeviza još više destabilizuje već ionako fluidni međunarodni monetarni sistem. Sa aspekta reforme međunarodnog monetarnog sistema, kojom se traži reciklaža[26] petrodolara, ima i predloga da se oformi i specijalni fond koji bi se bavio tom aktivnošću.

Pored preuzimanja reciklaže petrodolara, Međunarodni monetarni fond je najavio na godišnjoj skupštini Fonda i Svetske banke u Beogradu, 1979. godine, a početkom 1980. godine počeo realizovanje programa finansiranja prilagođavanja privrednih sektora (»sectoral adjustment lending«), zajedno sa Svetskom bankom. Ne treba preuveličavati domet ovog programa, jer su zemlje u razvoju još ranije tražile spajanje monetarne i razvojne funkcije, a nije pri tom bitno izmenjen stav razvijenih zemalja koje Fond tretiraju isključivo kao monetarnu instituciju, i ona će i dalje, u osnovi, ostati takva. Ali ipak je značajno što je, makar delimično, uzeta u obzir činjenica da su platnobilansne neravnoteže zemalja u razvoju izazvane mahom strukturnim razlozima. To je važno, jer prilikom razmatranja reforme međunarodnog monetarnog sistema argumentacija navodi na prihvatanje koncepcije SPV kao vodećeg rezervnog sredstva[27], koje u sebi sadrži potencijal i međunarodnog kreditnog sredstva i aktiviranja već razrađenog projekta LINK-a, kojim bi se započela, a možda i definitivno spojila razvojna i monetarna funkcija ovih dveju institucija.

U međunarodnom monetarnom sistemu preovlađuju veće oscilacije deviznih kurseva vodećih valuta, koje u međunarodnom finansijskom sistemu uzrokuju i oscilaciju kamatnih stopa denominiranih u vodećim valutama. Pomeranja u obrnutom smeru imaju određenu dozu automatizma. Krajem 1979. i tokom prve polovine 1980. godine »rat deviznih kurseva« zamenjen je »ratom kamatnih stopa«. Ogromna masa OPEC-ove aktive, koja je plasirana u vidu kratkoročnih sredstava u komercijalne banke razvijenih zemalja,

---

[25] Jahangir Amuzegar, *OPEC and the Dollar Dillema*, »Foreign Affairs«, jul 1980; Thomas Balogh, *Oil Recycling-The Need for a New Lending Facility?* »Lloyds Bank Review«, br. 137, jul 1980; Willard C. Butcher, *How OPEC Can Help in Recycling*, »Euromoney«, oktobar 1980; *How to handle the OPEC surpluses this time round*, »Banque«, Pariz, 1980.

[26] Henry Taylor, *Recycling: the Need for a Broader Perspective*, »Euromoney«, oktobar 1980.

[27] Milutin Ćirović, *Prospects for the International Monetary System in the Eighties*, Drugi svetski naučno-bankarski skup »Međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja«, Dubrovnik, 26—31. maj 1981.

Digitized by Google

destabilizuje međunarodni monetarni sistem[28] ne samo zbog prelaska jedne valute u drugu, već i usled opasnosti da u jednom ekonomsko-političkom trenutku dođe do potraživanja likvidnih sredstava. Ima mišljenja da bi moglo doći i do krize međunarodnog bankarskog sistema ukoliko bi se dovelo u pitanje poverenje institucija ili valuta u kojima se drže sredstva OPEC-a. Iako je zlato[29] demonetizovano i postepeno se potiskuje iz međunarodnog monetarnog sistema, ono ipak ostaje vrlo precizan barometar za sve oscilacije deviznih kurseva i nestabilnosti u monetarno-finansijskim odnosima u svetu. Kao što je poznato, proporcija cena »crnog« (nafta) i »žutog« zlata u celom posleratnom periodu ostaje pretežno konstantna. Nesrazmeran porast cena zlata u drugoj polovini januara 1980. godine upravo dokazuje, u jednom relativno malom segmentu svetskih novčano-finansijskih odnosa, kakve sve reperkusije po ceo sistem može imati nedostajanje poverenja u dolar i SAD. Likvidnosti komercijalnih banaka razvijenih zemalja takođe preti ozbiljna opasnost vezana za mogućnost otplate dugova prezaduženih zemalja u razvoju, što dodatno ugrožava efikasno funkcionisanje međunarodnog monetarnog sistema.

Postojeća kretanja u međunarodnom monetarnom sistemu

Sadašnji međunarodni monetarni sistem, međutim, i pored svojih slabosti, ima i nekih dobrih strana. Treba reći da u današnjim okolnostima, uslovno govoreći, ima odgovarajuću dozu potrebne fleksibilnosti, realnosti i pragmatičnosti. U stalnom je procesu evolucije i ima sposobnost prilično lakog prilagođavanja svim novim situacijama i potrebama.

U okviru dosadašnje usmeravane decentralizacije moguće je izdvojiti tri grupe tendencija u međunarodnom monetarnom sistemu. Sve ove tri tendencije prepliću se u svojoj problematici. Reč je o sledećim elementima: multivalutnom rezervnom sistemu, sistemu specijalnih prava vučenja i sistemu koji bi inkorporirao više optimalnih valutnih područja. Ova klasifikacija je više eksplikatorne prirode jer već sada imamo multivalutni rezervni sistem sa elementima SPV-sistema i formiranim valutnim područjima. Koja će od ovih karakteristika sistema postati u praksi predomi-

[28] *Report of OPEC's Ministerial Committee on Long-Term Strategy*, »International Currency Review«, sv. 12, br. 3, 1980.

[29] S obzirom na porast cena zlata i nafte, smatralo se da bi cena zlata trebalo da iznosi oko 600 dolara po unci. Razlika od 200 do 250 dolara predstavljala je znak nepoverenja prema SAD posle blokade iranskih sredstava u američkim bankama, pa je prednost dobio žuti metal koji su imale zemlje izvoznice nafte Arapskog zaliva i izbeglice iz jugoistočne Azije koje su, zbog veće potražnje, podizale cene zlata u Hong-Kongu.

Digitized by Google

nantna[30], teško je predvideti, premda se teorijske prednosti mogu naći u međunarodnom monetarnom sistemu zasnovanom na SPV.

Kriza međunarodnog monetarnog sistema, koja traje već deset godina, a odraz je sukoba nacionalnih interesa privreda vodećih razvijenih zemalja[31], pokazuje da je dezintegracija bretonvudskog sistema vođena u visokom stepenu kooperacijom glavnih aktera (SAD i nekoliko vodećih razvijenih zemalja). Sukob nacionalnih interesa i internacionalnih obaveza u znatnoj se meri ogleda u evolutivnom formiranju postojećeg multivalutnog rezervnog sistema. Dominacija dolara i zlatno-dolarskog standarda, koja karakteriše ceo bretonvudski sistem, projektovana je i u sadašnju postbretonvudsku eru. Očigledno, SAD su kreiranjem bretonvudskog sistema imale u vidu prednosti koje takav sistem ima za američku privredu. Međutim, često se zanemaruje činjenica da nametnuti i/ili priznati status jedne nacionalne valute u međunarodnom monetarnom sistemu u kriznim momentima ima izrazito negativno povratno dejstvo na samu valutu koja predstavlja vodeću rezervu u novčanim odnosima u svetu. Novija monetarna istorija dolara to najbolje ilustruje. Cela koncepcija bretonvudskog sistema bila je jedino moguća s obzirom na enormne potencijale američke privrede koja je iza dolara stajala. Uz to, visok stepen razvijenosti finansijskog tržišta u SAD stvorio je od dolara jedinstvenu valutu. I druge zemlje imaju tradicionalno razvijena devizna tržišta i tržišta kapitala (Velika Britanija, Švajcarska i druge), ili dosta jake privredne potencijale (SR Nemačka, Japan itd.), ali donedavno ni jedna od visokorazvijenih zemalja nije želela da njena valuta u većoj meri (što je relativna kategorija!) bude prihvaćena kao jedno od vodećih rezervnih sredstava. Preferencijama u deviznim rezervama centralnih banaka različitih zemalja, kao i dogovorom monetarnih vlasti zemalja s vodećim valutama u svetu, zapadnonemačka marka, švajcarski franak i japanski jen preuzimaju na sebe sve veću ulogu u sadašnjem multivalutnom rezervnom sistemu.[32] SR Nemačka i Japan izvesno vreme su se suprotstavljali ovim tendencijama. Poučene iskustvima iz monetarne istorije zapadnonemačke marke tokom ovog stoleća monetarne vlasti SR Nemačke ističu niske stope inflacije kao prioritet svoje monetarne politike. Preuzimanjem veće uloge u multivalutnom rezervnom sistemu novčana masa u SR Nemačkoj izložena je većim pritiscima spoljnih faktora, što bitno doprinosi njenoj manjoj autonomiji prilikom preduzima-

[30] A. Johannes Witteveen, *The Emerging International Monetary System*, »Finance and Development«, Vašington, septembar 1976; *Towards a New World Monetary System?* »Moscow Narodny Bank Quarterly Review«, London, 1974, XV/2.

[31] George Zis, *Political Origins of the International Monetary Crisis*, »National Westminster Bank«, London, avgust 1975; Jan Tumlir, *Economics, Economic Policy and Inflation*, »The Banker«, oktobar 1979.

[32] Rainer E. Gut, *The Swiss Franc Prepares to Rise Again*, »Euromoney«, oktobar 1980; Tsutomo Nishimura, *The yen will be steady between opposing forces*, »Euromoney«, oktobar 1980, Nang Jang Wong, *Asean Wants to Move Closer to the Yen*, »Euromoney«, oktobar 1980.

Digitized by Google

nja internih mera ekonomske politike. Pored privrednog potencijala, i prateći monetarno-finansijski institucionalni okvir SR Nemačke je daleko adekvatniji nego što je to slučaj sa Japanom. Već više od godinu dana proces internacionalizacije jena, to jest preuzimanje širih međunarodnih obaveza od strane japanske valute, uporedo sa većom internacionalizacijom zapadnonemačke marke, nesumnjivo potvrđuje da smo suočeni sa sistemom koji ima izrazite elemente multivalutnog rezervnog sistema. U postojećoj strukturi multivalutnog rezervnog sistema adekvatno mesto ima i SPV. Slično dolaru, koji je nekada imao izrazito suverenu poziciju, a sada deli poziciju sa ostalim vodećim valutama u multivalutnom rezervnom sistemu, i SPV nastoji, ali u znatno manjoj meri i u suprotnom pravcu, da se još više afirmiše i postane vodeće međunarodno rezervno sredstvo. Intencije međunarodnih monetarnih faktora da SPV stave u središte međunarodnog monetarnog sistema mogu dovesti do toga da on evoluira kroz razne forme, postižući isti cilj.[33]

Zaključak: perspektive

Jedan od vidova veće aktualizacije SPV je razvijanje postojeće sheme SPV, uz praćenje odgovarajućih potreba svetske privrede i egalitarniju alokaciju SPV. Za posebne potrebe zemalja u razvoju evolucija međunarodnog monetarnog sistema u pravcu primene projekta LINK jedna je od centralnih tema i zahteva ove grupe zemalja. Međutim, ovakvom obliku razvoja SPV stavljale su prigovore razvijene zemlje, pa je kao kontra-oblik postavljanja SPV-a u središte međunarodnog monetarnog sistema predlagan koncept računa supstitucije. No taj koncept je tehnički nedorađen i politički nedefinisan. Potrebne su dodatne garantije Međunarodnog monetarnog fonda i SAD da bi ga zemlje u razvoju prihvatile. Račun supstitucije, kao oblik kroz koji bi se višak dolarskih sredstava zamenjivao u Fondu za potraživanja, izražen u SPV, uprkos trenutnom skidanju ove teme sa zvaničnog dnevnog reda godišnje skupštine Međunarodnog monetarnog fonda, samo je privremeno potisnut. Mišljenje je stručnjaka da će tokom narednih nekoliko godina značaj računa supstitucije još više porasti u širem kontekstu reforme međunarodnog monetarnog sistema.

U postojećem međunarodnom monetarnom sistemu, s obzirom na zahtevanje veće stabilnosti novčanih odnosa među nacionalnim privredama u svetu, regionalni valutni aranžmani predstavljaju efikasan način distanciranja od glavnih destabilizirajućih tokova koje uslovljava dolar. Optimalna valutna područja, monetarne unije i različite podvarijante predstavljaju moguće valutne aran-

[33] Najpre treba istaći da pravo međunarodno rezervno (i kreditno) sredstvo SVP treba da bude kreirano kroz instituciju MMF, u kojem bi zemlje u razvoju imale veći uticaj na donošenje odluka.

Digitized by Google

žmane u kojima figuriraju artificijelne valute u različitim vidovima. Evropski monetarni sistem, kao put ka monetarnoj unifikaciji Evrope, i ECU predstavljaju najizrazitiji primer toga kakvi sve ciljevi, metode, mehanizmi, ostvarenja i teškoće karakterišu regionalne aranžmane.[34] I, konačno, bilo na regionalnom (što je relativno lakše), ili na međunarodnom planu (što bi bilo nešto složenije) gradi se koncept kreiranja novca na osnovu robnih aranžmana. Kreiranje novca na osnovu robnih aranžmana predstavlja ekstremni slučaj u mogućim opcijama reforme međunarodnog monetarnog sistema, koji bi iziskivao temeljnu reformu sistema i institucije Međunarodnog monetarnog fonda. Fond bi trebalo da preraste u neku vrstu svetske emisione banke koja bi emitovala pravi međunarodno kreirani i međunarodno prihvaćeni novac. Za takav pravi međunarodni novac, ma kakvu formu i modalitet on imao, značajno je da bi on bio katalizator za dva komplementarna svetska problema — monetarni i razvojni. Iza njega bi stajale realne i stabilne vrednosti roba, usluga itd., a ne samo nestabilna vrednost nacionalnih valuta koja se uprosečuje kroz korpu SPV. Dok se vrednost SPV, stoga, može lako predvideti, i na izvestan način, ukoliko bi bio prihvaćen kao pravo međunarodno platežno sredstvo, predstavljao novac-hartiju[35] iza koje nema realne vrednosti, dotle bi međunarodni monetarni sistem, utemeljen na novcu kreiranom na osnovu robnih aranžmana — nazovimo ga međunarodna rezervna jedinica IRU, »bankor« itd. — predstavljao međunarodni novac sa realnom podlogom. Takođe, u egalitarnijoj raspodeli, u tako zamišljenoj svetskoj emisionoj banci, učešće zemalja u razvoju stavilo bi ovu instituciju pod pravo okrilje OUN. Ako razmotrimo evoluciju posleratnog međunarodnog monetarnog sistema, od centralizma (1947—1971) do trendova decentralizacije (1971—1980), tada bi u reformisanom međunarodnom monetarnom sistemu trebalo da dominira »demokratskiji« centralizam. Međutim, ova vizionarska koncepcija razvoja svetskih novčanih odnosa, pored svojih dugoročnih pretpostavki reformisanih privrednih odnosa u duhu novog međunarodnog ekonomskog poretka, pretpostavlja i određenu klimu u međunarodnim političkim odnosima.[36]

---

[34] Robert Triffin, *La Communauté face au désordre monétaire mondial, Moneta e Credito*, »Banca Nazionale del Lavoro«, sv. XXVIII, br. 109, mart 1975.

[35] George Bolton, *The future of paper money*, »The Banker«, jun 1980.

[36] Kenneth D. Dam — George P. Shultz, *Economic Policy Beyond the Headlines*, W. Norton E. Company, Inc. Njujork, 1977 (Glava 6: International Monetary Policy); *Trilateral Commission Fask Force Reporteur: 1—7 (The Triangle Papers); Towards a Renovated World Monetary Task Force Reporteurs* (Authors: Richard N. Cooper, Motoo Koji, Claudio Sergé), New York University Press, Njujork, 1977.

Digitized by Google

U suštini, koncept reforme međunarodnog monetarnog sistema, koji nude razvijene zemlje[37], uglavnom reguliše odnose između dolara i ostalih vodećih svetskih valuta, što bi, uslovno govoreći, bio već doprinos stabilnijim međuvalutnim odnosima u svetu, a time bi relativno doprineo i poboljšanju položaja zemalja u razvoju. Svaki novi korak ka reformi međunarodnog monetarnog sistema treba očekivati najpre na relaciji vodećih valuta, premda se zemlje u razvoju moraju boriti za ovaj koncept reforme međunarodnog monetarnog sistema.[38]

[37] Rinaldo Ossala, *Reflections on New Currency Solutions*, »Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review«, mart 1972; *Perspectives on the International Monetary System: An Interview with F. Lisle Widman*, »Economic Impact«, br. 30, 1980/2; Gordon Richardson, *The Prospects for an International Monetary System*, »Bank of England Quarterly Bulletin«, sv. 19, br. 3, septembar 1979; Anthony Solomon, *International Monetary Relations* (Adress by the honorable Anthony W. Solomon undersecretary of the Treasury for Monetary Affairs before the Alpbach European Forum (Economic Symposium), Alpbach, Austrija, 27. avgust 1979; Robert Triffin, *The Future of the International Monetary System*, »Banca Nazionale del Lavoro Quarterly Review«, br. 132, mart 1980.

[38] »Third Round Table Financial Cooperation Among Developing Countries«, Zagreb. Institute for Developing Countries, 1975; (Ante Čičin-Šain, *Coordination of Ideas and Policies Towards the Reform of International Monetary System).*

Digitized by Google

Dr Vladimir Sultanović: Društvo, elite i tehnokratija

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980)

Seriozniје rasprave o elitama i tehnokraciji u našoj teorijskoj misli i publicistici javljaju se negdje pred kraj šezdesetih godina ovoga stoljeća. Početkom sedamdesetih godina zanimanje za ove teme doživljava svoj vrhunac, da bi potom postupno splašnjavalo i negdje krajem sedamdesetih godina zapalo u stanovitu letargiju. U posljednje vrijeme u nas nanovo raste zanimanje za tehnokraciju; ovaj put ono dolazi prvenstveno iz političke prakse, a bit njegove značenjske strukture može se uvjetno odrediti imperativom borbe za stabilniji socijalistički samoupravni društveni razvoj.

Više je uzroka ovakvom trendu razvoja zanimanja za ove teme, osobito za tehnokraciju, no mi bismo istakli samo one, po našem mišljenju, osnovne: (1) »skokovito«, planetarno napredovanje naučno-tehničke revolucije i njezina ideologijskog »prtljaga«; (2) svojevrsna navala ove vrste teorijske produkcije sa Zapada; (3) pojačana penetracija tehnokratskih ideologija i tendencija u našu koncepciju društvenog razvoja.

Knjiga doktora Vladimira Sultanovića *Društvo, elite i tehnokratija* pojavila se, izgleda, u pravi čas: u punom zamahu bitke za stabilniji društveni razvoj, a protiv tehnokratskih i svih drugih samoupravljanju oprečnih ideologija i tendencija. U recima koji slijede, međutim, vidjet će se da se njezina opredjeljujuća vrijednost ne dâ iscrpsti u nekakvu mehaničkom preuzimanju (iz nje) pragmatsko-političkih poruka i pouka. Ona je mnogo više od toga.

Digitized by Google

Supstancijalno-tematsku strukturu knjige, čini se, ponajbolje očitavaju tri njezina poglavlja: »»Elite i demokratija«, »Savremeno društvo i tehnokratija« te »Samoupravljanje i tehnokratija«.

Prvi dio studije bavi se marksističkom valorizacijom teorija o društvenim elitama (u širem smislu), odnosno marksovskim osvjetljavanjem teorija demokratskog elitizma (u širem smislu).

U suvremenim sociološkim teorijama one o društvenim elitama zauzamaju istaknuto mjesto. Ma koliko da su međusobno različite, kadšto oštro suprotstavljene, one, istovremeno, imaju zajednički postulat koji ih ujedinjuje: sve teorije o društvenim elitama stoje na stajalištu da je svako društvo podijeljeno, s jedne strane, na *elite*, manjinu odabranih koja je ukupnošću svojih kvaliteta predodređena da vlada društvom, naspram koje je, s druge strane, *masa* naroda koju čine niži slojevi društva, nesposobni za politiku i javni život, uopće skloni iracionalizmu uništenja tekovina kulture i ljudskog duha. Postoji više teorija o društvenim elitama, koje se uglavnom dijele na teorije o političkim, birokratskim ili menadžerskim, intelektualnim elitama i drugima, i koje, svaka prema vlastitom utemeljenju, zastupaju shvaćanje da jedna od pomenutih društvenih grupa (elita), »kao vitalni činilac u društvu«, treba vladati društvom.

Ideja o vladavini društvenih elita vuče porijeklo još iz antičke grčke misli, da bi u Platonovu učenju o državi našla svoje snažno uporište. Od tada naovamo ova ideja doživljava različite transformacije: Makijaveli, Robespjer, Sen-Simon, Ten, Kalhun i drugi. U suvremenom razdoblju elitizam, po Sultanoviću, počinje sa Paretom, Moskom, Mikelsom, Sorelom, Ničeom, Hose Ortega i Gasetom, »da bi se u prvoj polovini XX vijeka, s usponom pojedinih društvenih grupa, javile različite varijante elitizma čiji su predstavnici mnogobrojniji, tako da ih je teško i navesti«.

Teorije demokratskog elitizma nastale su početkom dvadesetog stoljeća, na teorijskom fundusu modernog elitizma čiji su glavni utemeljitelji Pareto i Moska. Određujuća osobenost ovih teorija u tome je što one »predstavljaju ozbiljan pokušaj da se izvrši sinteza, s jedne strane, ideje o vladavini elite, manjine, i, s druge strane, demokratije, vladavine naroda«. Živeći dijalektiku protivrječja suvremenog doba — ističe Šultanović u uvodima — odbacujući klasično poimanje demokracije, na jednoj, i marksovski koncept socijalističke demokracije, na drugoj strani, teorije demokratskog elitizma padaju u bezizlaznu kontroverznu situaciju: one ne mogu osigurati realnu i plodotvornu alternativu za razvoj demokracije u suvremenom društvu.

Nakon izlaganja ključnih teorijskih postavki glavnih osnivača modernog elitizma (Pareta i Moske), pokazujući sličnosti i razlike u njihovim učenjima, Sultanović se daje na kritičku analizu teorija demokratskog elitizma, u čije glavne protagoniste svrstava: Karla Manhajma, Jozefa Šumpetera, Rajmona Arona, Rajta Milsa i Suzanu Keler. Manje utjecajnim teoretičarima demokratskog elitizma Sultanović smatra: Đ. Sartorija, D. Trumana, H. Lasvela, Dž. Plamenca i R. T. Mekenzija.

Demokratski elitizam je politička doktrina koja se suprotstavlja teoriji i praksi neposredne, samoupravne demokracije. Ona zapostavlja činjenicu postojanja klasa i klasne podjele u društvu i na taj način mistificira klasnu vladavinu; vladavina vladajuće klase proglašava se vladavinom elite. U teorijskom svjetonazoru demokratskog elitizma nema mjesta klasnoj borbi i klasnim sukobima uopće. Predstavnička demokracija u demokratskom elitizmu — konačan je oblik i mogućnost razvoja demokracije. Tako se stvara jedna nova ideologija, »ogrnuta u demokratsko ruho, koja treba da donese nešto novo, ali na stari način«, što je, dakako, nemoguće, smatra Sultanović.

Teorije o demokratskom elitizmu produkt su krize parlamentarne demokracije; one su svojevrsna reakcija na tu krizu. Mada su u tijesnoj vezi s elitizmom uopće, teorije demokratskog elitizma,

Digitized by Google

smatra autor, čine pokušaj da se krajnje negativne posljedice elitizma ublaže.

U zaključnim opaskama ovoga poglavlja Sultanović iznosi stav da »*elite u društvu, suprotno tvrđenju elitističkih teorija, nemaju neku posebnu moć i izuzetan značaj izvan klasa u okviru kojih su nastale*« (str. 84); (napomena: *kurziv* u ovom tekstu je Sultanovićev). Ove teorije mistificiraju ulogu onih koji pripadaju vladajućoj »eliti«, a time i klasnu vladavinu uopće. Koncepcija demokracije u teorijama demokratskog elitizma ostaje u granicama buržoaskog shvaćanja demokracije, te stoga izvan pogona mijenjanja građanske zbilje određene kapitalskom vladavinom. Demokratski elitizam je teorija i ideologija apsolutno pasivne demokracije »u kojoj je pasivnost masa nužna pretpostavka, conditio sine qua non njenog postojanja i normalnog funkcioniranja« (str. 85). Teorija demokratskog elitizma ne može izdržati kritiku samoupravljačke demokratske teorije, koja se temelji na pretpostavkama ukidanja klasnog društva.

Posebnu pozornost na sebe skreću autorove refleksije o eliti i avangardi. Iznosimo samo osnovne autorove teze. Sultanović smatra da Marksova i Lenjinova teorija o komunističkoj partiji kao avangardi radničke klase nije elitistička, što, sem tekstova klasika i prakse i teorije samoupravljačke demokracije, pokazuje i radikalna kritika staljinizma, utemeljena na marksističkim zasadama. Međutim, »kada se teorije demokratskog elitizma uporede sa teorijom i ideologijom staljinizma (i birokratsko-etatističkog socijalizma uopšte), može se primijetiti da je kod obje teorije zajedničko to što pokušavaju da opravdaju postojeće stanje. One to čine na različite načine, ali im je suština ista« (str. 82).

Svoja izlaganja o suvremenom društvu i tehnokraciji Sultanović počinje prikazom tehnokratskih teorija o društvu. Autor smatra, što je inače općeprihvaćeno, da je Sen-Simon (»Sve za industriju, svi za nju«) preteča tehnokratskih koncepcija.

Jedna od prvih tehnokratskih teorija koja se pojavila u suvremenom kapitalističkom društvu bila je teorija Torstena Veblena; ona je izvršila odlučan utjecaj na druge tehnokratske teorije što su kasnije nastale. Veblen se zalaže za društvene promjene koje bi išle za tim da inženjeri i tehničari postanu društvena grupa (elita) koja će određivati tok razvoja društva. On se zalaže za osnivanje takozvanog »sovjeta tehničara«, svojevrsnog tehničkog direktorata koji bi se starao o »dobrobiti čitave zajednice«.

Značajnu pažnju Sultanović posvećuje »menadžerskoj revoluciji« Dž. Bernhema, tehnokratskim koncepcijama H. Skota, shvatanjima Žan-Žaka Servan-Šrajbera *(Američki izazov)*, te, koristeći se lucidnim kritičkim analizama A. Gorca, T. Botomora, S. Malea, M. Pečujlića i Z. Vidakovića, postavlja tezu da je tehnokracija, odnosno tehnokratizam »*takvo shvatanje (doktrina) prema kome odlučivanje o ekonomskim, a zatim o političkim i društvenim pitanjima treba prepustiti stručnjacima (inženjerima, tehničarima, specijalistima i drugim ekspertima) koji raspolažu prvenstveno znanjem tehničkog karaktera*« *(str. 105).*

Ističući da se tehnokracija može definirati i drukčije, autor zapaža da je jedna od osnovnih slabosti tehnokratskih teorija njihovo zanemarivanje značaja klasne podjele u društvu. Tehnokracizam kao pokret, teorija i ideologija ne bi mogao da se konstituira u vladajuću silu društva, budući da naspram njega stoji radnička klasa koja bitno ograničava njegovu moć. Tehnokratske teorije, »kao poseban vid elitističkih teorija« (str. 111), u suprotnosti su sa idejama demokracije i slobode i ciljevima socijalističkog razvitka.

Moderna tehnokracija produkt je kako determinizama kapitalskog proizvodnog pogona tako i kapitalskog načina upotrebe tehnike i tehnologije. Favorizirajući Lenjinova otkrića iz *Imperijalizma kao najvišeg stadija kapitalizma*, Marksove postavke u *Kapitalu i Grundrisse*, zatim rezultate is-

Digitized by Google

traživanja nekih suvremenih poznavalaca tehnokracije (Vidakovića, Milenkovića, Barana, Svizija, Gorca, Galbrajta, Levinsona i drugih), Sultanović analizira velike sisteme eksploatacije, funkcije tehnokracije, socijalno-klasni položaj menadžera i naučno-tehničke inteligencije, tehnokratsku ideologiju, te odnos etatističkog socijalizma i tehnokracije. Iako odnos etatističkog socijalizma i tehnokracije autor izlaže na svega desetak stranica, držimo ga za najinteresantniji i najuspjeliji dio u ovom poglavlju; upravo stoga ćemo ovim Sultanovićevim razmatranjima posvetiti nešto više pažnje.

Pokazujući rađanje principa »jedinonačalija«, koji se od objektivne nužnosti u Lenjinovo doba, u staljinističkoj verziji preobratio u svoju »drugost«, u temeljni princip etatističkih proizvodnih odnosa — autor konstatira da se osnovni odnosi u strukturi organizacije državno-socijalističkog preduzeća nisu promijenili, iako su 1957. godine na planu decentralizacije u privredi učinjeni stanoviti pokušaji u okviru uvođenja takozvanog kolektivnog rukovođenja. Suština principa »jedinonačalija«, gdje je direktor jedina stvarna vlast, zadržala se sve do danas, »da bi se u posljednje vrijeme u više navrata na njemu posebno insistiralo« (str. 217). Držeći se nekih općih tendencija što su se u posljednje vrijeme pojavile, Sultanović smatra da u sistemu upravljanja i rukovođenja u državno-socijalističkoj privrednoj strukturi neće biti radikalnijih promjena: »Naime, i dalje se zadržava strogo centralizovano planiranje, izuzetno naglašava princip »jedinonačalija«, zadržava administrativno odlučivanje o proširenoj reprodukciji, a preduzeća se vezuju za administrativno koordinirane proizvodne zajednice« (str. 222).

U poglavlju »Samoupravljanje i tehnokratija« problematiziraju se slijedeći tematski sklopovi: tehnokratske tendencije u socijalističkom samoupravljanju; izvori tehnokratizma; osnovni vidovi ispoljavanja tehnokracije; začeci tehnokratske ideologije; odnos Saveza komunista prema tehnokratskim tendencijama; putevi suzbijanja tehnokratizma; raspodjela utjecaja u Savezu komunista; te »suodnos« samoupravljanja, tehnokracije i Saveza komunista. Budući da na ovoliko malom prostoru nije moguće iznijeti sve relevantne autorove teze, zadovoljit ćemo se da pomenemo samo one, po našem mišljenju, osnovne.

Odmah u početku Sultanović s pravom upozorava da u pristupu ovoj problematici valja imati na umu fakat da tehnokratske i tehnobirokratske tendencije u nas nisu same po sebi karakteristika određenih funkcija, profesija ili obrazovnih struktura (a što se, zapravo, nerijetko prenebregava), nego su vezane za iskrivljavanje tih funkcija u sklopu tehnokratskih i tehnobirokratskih odnosa koji egzistiraju paralelno sa samoupravnim odnosima. Stoga borba protiv tehnokratizma nije borba protiv tehničke inteligencije kao takve, nego borba protiv onih društvenih uvjeta u kojima postoji tehnokratska i birokratska moć.

Citirajući dio poznatog govora druga Tita u Akademiji nauka Bosne i Hercegovine 1969: »U nekim preduzećima gotovo sva vlast je koncentrisana u uskom krugu rukovodilaca, stručnjaka, poslovnih ljudi koji se ponašaju kao neka menadžerska ekipa. U takvim preduzećima koja zanemaruju svoje obaveze i odgovornost pred radnim kolektivima i organima samoupravljanja o dohotku odlučuje taj uži krug ljudi, često ne pitajući radnike, čak ni za njihovo mišljenje. Takvom praksom radničko samoupravljanje se svodi na formalnost« — autor smatra da se najznačajniji uzrok nastanka tehnokratizma nalazi u društvenim odnosima koji reproduciraju otuđivanje viška rada od radničke klase i radnih organizacija koje stvaraju dohodak.

Dajući prikaz osnovnih oblika djelovanja tehnokracije u radnim organizacijama, Sultanović, svojstvenim mu iskričavim perom lucidna sociologa, primjećuje: »U oblasti kadrovske politike, rukovodeći ljudi, pod izgovorom reorganizacije i integracije predu-

Digitized by Google

zeća, odstranjuju, često, pojedine ljude — bez obzira na njihove kvalifikacije i stručnost — koje smatraju nepoželjnim u radnom kolektivu. Slična je tome i praksa premještanja pojedinaca s odgovarajućih im na neodgovarajuća radna mjesta, obrazložena različitim ‚objektivnim' okolnostima. Zbog toga dotične osobe, nezadovoljne postojećim razmještanjem, na kraju napuštaju radnu organizaciju. Ova se mjera prvenstveno primjenjuje prema ljudima koji bi potencijalno mogli da postanu lideri javnog mnjenja u preduzeću. Na isti način vrši se upošljavanje ‚odgovarajućih' radnika.

U pojedinim radnim organizacijama organizovao se savez nestručnih i stručno neprikladnih klika. On predstavlja nepremostivu prepreku prodoru stručnjaka. U ovakvim slučajevima imamo ‚tehnokratiju' u izvrnutom smislu, kao negativnu selekciju kadrova. Sa tog gledišta, ozbiljnu prepreku daljem razvoju samoupravljanja predstavlja suviše nisko obrazovanje rukovodećih grupa u određenom broju privrednih organizacija. Pri tome, svakako, treba imati na umu relevantne zaključke sociološkiх studija da su grupe sa nižim obrazovanjem manje inicijativne, slabo komunikativne, manje demokratične, ili, u cjelini posmatrano, neprilagođene procesu samoupravnog odlučivanja. Stoga je tehnobirokratski oblik vladavine u takvim radnim organizacijama jedini način da se takve grupe održe na rukovodećim položajima, što istovremeno znači da način njihovog rukovođenja predstavlja reprodukovanje primitivizma u cjelokupnom privrednom životu« (str. 249).

»U stvari — citira Sultanović Kardelja — sve društvene snage koje su u jačanju tehnokratskog monopola vidjele svoju budućnost htjele su ne samo da oduzmu Savezu komunista njegovu revolucionarnu ulogu već i da mu zapuše usta i potisnu ga na sporedne kolosijeke društvenih zbivanja.«*

* E. Kardelj, *Socijalističko samoupravljanje u našem ustavnom sistemu*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975, str. 79.

Knjiga doktora Vladimira Sultanovića *Društvo, elite i tehnokratija* značajan je doprinos marksističkoj političkoj sociologiji; u suvremenim promišljanjima temâ elita i tehnokracije, ona je gotovo nezaobilazno štivo. Svojim kvalitetima ova studija, zapravo, premašuje sve vrste katedarsko-profesorijalne valorizacije i disciplinarno-akademske sistematike. Osim što je u Sultanovićevoj knjizi na djelu dosljedno do rigoroznosti iskušana i provedena moćna analitika Marksove metode kritike političke ekonomije, ona je krcaat autorovim sintetičkim opservacijama i oštroumnim kritičkim sentencama. Vjerujemo da neki navodi u ovom osvrtu, istina nužno okrnjeni, to na stanovit način pokazuju.

U sociologu Vladi Sultanoviću imamo, izgleda, jedinstvo teoretika-mislioca i praktičara-komuniste. Nadajmo se da u njegovu daljem stvaralačkom aktivitetu ni jedan od ovih »polova« neće ugroziti onaj drugi, te tako narušiti ovo jedinstvo.

Rasprava o društvu, elitama i tehnokraciji eklatantan je primjer angažiranosti suvremenog komunističkog intelektualca protiv historijski preživjelih, ali egzistentno još žilavih, iracionalnih autoriteta i mistifikacija kapitalskoga svijeta i etatističkih divergencija socijalizma, a za jedan novi, samoupravljački život i svijet, kulturu i svjetonazor »u inkubaciji«.

Stjepan T. Šimić

Скопје во НОВ 1943—1945

(Градски одбор на СЗБ од НОР, Скопје, 1981, страна 750)

Obimno delo o glavnom gradu SR Makedonije — o Skoplju u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1943—1945. godine izašlo je ovih dana iz štampe, čime je završen prvi cik-

lus naučnoistraživačkog rada o učešću Skoplja u NOR-u od 1941. do 1945. godine. Jer ovom delu su prethodila prva dva, kojima su obuhvaćena zbivanja 1941. i 1942. godine. Sada je fond najnovije istorijske građe — ne samo o gradu Skoplju, već i o Makedoniji — obogaćen materijalima na više od 1.500 stranica, što predstavlja solidnu osnovu za pisanje istorije makedonskog naroda i narodnosti.

Za objavljivanje toliko obimnog dela zasluga pripada ne samo Gradskom odboru Saveza boraca NOR-a, već i Makedonskoj akademiji nauka i umetnosti, Institutu za nacionalnu istoriju SRM, Filozofskom fakultetu u Skoplju, Arhivu i Muzeju grada, ne pominjući njihovu stručnu pomoć i zalaganje. Pretpostavlja se da će ovo delo, svojom izuzetnom tematikom, pobuditi veliko interesovanje ne samo istoričara ove republike, već i šire zajednice, kao i onih čitalaca koji vole istorijske tekstove.

Zbornik *Skopje vo NOV 1943—1945* rezultat je naučnog simpozijuma održanog u Skoplju 22. i 23. novembra 1979. godine. Njegova građa predstavlja prirodan nastavak izučavanja i istraživanja onih zbivanja kojima su bili posvećeni prvi i drugi naučni simpozijum o Skoplju, a kojima je obuhvaćen period 1941—1942. godine. Zbog toga će ova edicija dopuniti saznanja o razdoblju 1943—1944. i 1945. godine, koje je za grad Skoplje predstavljalo i najteže i najsudbonosnije razdoblje, jer je vezano i za definitivno oslobođenje Makedonije, pa i cele zemlje. Na osnovu tri dela o Skoplju u NOB od 1941. do 1945. godine čitalac može saznati da je u NOB i revoluciji poginulo više od 4.650 Skopljanaca, računajući i one iz najbliže okoline grada, a samo u završnim operacijama pet brigada (III, VIII, XII, XIV i XVI) palo je 407 boraca, a još se ne zna tačan broj poginulih boraca iz XIII i XIX brigade, kao i druge dve artiljerijske jedinice, kao ni to kolike su gubitke u ljudstvu imale teritorijalne vojne jedinice.

Glavni i uvodni tekstovi akademika i generala Mihaila Apostolskog i dr Slavke Fidanove predstavljaju u ovom obimnom zborniku svojevrsno polazište za ostala saopštenja i sećanja, a svi oni zajedno zaokružuju istorijska saznanja vezana za oslobođenje Skoplja i cele Makedonije, iako će i ubuduće biti neophodna dopunska istraživanja kako bi se sticala nova saznanja o ovom gradu u NOR-u i revoluciji.

Radi veće preglednosti materijala tekstovi su podeljeni na četiri osnovna tematska područja: (a) organizacija i delovanje partijskih i skojevskih, kao i ostalih društveno-političkih organizacija; (b) opštenarodni otpor i dejstva oružanih jedinica; (c) stvaranje narodne vlasti i njenih organa, i (d) vojno-političke i druge mere koje je preduzimao fašistički okupator (bugarski i nemački) zajedno sa kvislinzima. Ovi tekstovi svestrano osvetljavaju jedinstvenu koncepciju Komunističke partije Jugoslavije i Josipa Broza Tita o vođenju i razvijanju NOB i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije (str. 9).

Prilog Mihaila Apostolskog, kao i svi njegovi tekstovi do sad objavljeni, pisan je izvanredno jasno i jezgrovito, a odlikuje ga pregledno prikazivanje događaja vezanih za oslobođenje Skoplja, kao i završnih operacija, preduzetih da bi se teritorija Makedonije očistila od poslednjih ostataka sna ga okupatora i kvislinga. S. Fidanova u referatu o ulozi Komunističke partije Makedonije u Skoplju za vreme NOB, 1943—1944 i 1945. koristi brojne izvore (više od 77 jedinica) i osvetliava celokupnu građu koju već odavno proučava u svojstvu istraživača. Može se pouzdano reći da je veoma originalan i da odiše svežinom tekst M. Jovanovića o učešću žena i ženskih organizacija u Skoplju tokom NOB i revolucije. I ovaj autor koristi veliki broj izvora (više od stotinak jedinica), a u prilogu je dat i spisak žena učesnica u NOV, na kojem je više od 148 imena i prezimena. L. Lazarov svoju pažnju usredsređuje na rad i ulogu organizacije NOF-a, od samog oslobođenja grada pa

Digitized by Google

do konačne pobede nad fažizmom, pri čemu takođe navodi brojne materijale i dokumente. Zanimljivu i malo poznatu temu razrađuje V. Brezovski. Pišući o tome šta je sve činilo Skoplje u okviru priprema za istorijsko sazivanje prvog Parlamenta Makedonije — Prvog zasedanja ASNOM-a, nije izostavio značajnu ulogu legendarne ličnosti NOP-a Makedonije — Kuzmana Josifovskog Pitu.

Već poznati istoričar M. Todorovski, u relativno kratkom tekstu, obogaćenom podacima i dokumentacijom (više od 55 jedinica), obrađuje krupne političke događaje — od oslobođenja Skoplja do konačne pobede nad fašizmom. Isti autor razmatra još jednu temu: organizovanje narodne vlasti u slobodnom Skoplju, uz navođenja niza dokumenata. Al. Spasovski ima takođe dva teksta: prvi je posvećen aktivnostima partijske organizacije u rudniku Raduša za vreme NOB, a drugi organizaciji, sastavu i delovanju partizanskih odreda u 1943. i 1944. godini u okolini Skoplja. U oba teksta poziva se na vrlo bogat fond dokumenata. Kratko i sažeto piše K. Georgievski o aktivnosti skojevaca Skoplja u Crvenom krstu u godinama 1942. i 1943. Zatim M. Miladinović ponovo govori o temi, o kojoj je već u nekoliko navrata pisao: o radu partijske i skojevske organizacije u Skoplju na sprovođenju marksističkog obrazovanja i vaspitanja (sa etičkog gledišta).

Posebno treba ukazati na zapaženi prilog M. Bodrožića o radničkoj klasi u Skoplju u oslobodilačkoj borbi i revoluciji u razdoblju 1941—1945. godine. Iako tekst nije dug, veoma je bogat dokumentacijom (ima više od 79 jedinica). Poznati istraživač B. Mitrovski napisao je dva teksta. Prvi je o borbama za oslobođenje Skoplja i zadacima nemačkih vojnih snaga koje su branile Skoplje, te, u skladu s tim, i o planovima makedonskih vojnih snaga za napad na grad, uz navođenje konkretnih obaveza brigada koje su učestvovale u ovim borbama. Drugi se odnosi na mere okupatora za razbijanje NOP-a 1943. godine. Autor koristi obimnu dokumentaciju okupatora, koja se čuva u Vojno-istorijskom institutu, i time svoja razmatranja i zaključke čvrsto utemeljuje.

Pošto zbornik sadrži obilje najrazličitijih tekstova, pisac ovih redova će nastojati da ovom prilikom ne prenebregne ni jednog autora, mada je nemogućno dati osvrt na svaki tekst. Tako M. Mihajlov razmatra formiranje i aktivnost vojno-pozadinskih organa u Skoplju i okolini od septembra 1944. do 15. maja 1945. godine; M. Karahasan ukazuje na ulogu pripadnikâ narodnosti građana Skoplja u NOB od 1943. do 1945. godine i iznosi podatke o tome koliko ih je palo za oslobođenje grada; zajedno sa M. Savićem daje osvrt na pisanje jugoslovenske štampe o istorijskom činu oslobođenja grada Skoplja i cele Makedonije, dok ista takva analiza o rumunskoj štampi, kako izgleda, tehničkom greškom nije ušla u zbornik. M. Kotevski osvetljava formiranje XII makedonske udarne brigade i govori o njenom učešću u borbama za oslobođenje Skoplja; M. Inadeski temeljito obrađuje delovanje diverzantskih grupa Skoplja za vreme NOB, i to konkretno i vrlo pregledno; pri tom daje ceo tok akcija, iz dana u dan, a na kraju prilaže spisak učesnika i glavnih punktova. J. D. Cekov ukazuje na pokušaje stvaranja žarišta NOB u Skopskoj crnoj gori, oktobra 1943. godine, i citira brojne izvore. Đ. Vasiljević daje osvrt na američku i australijsku štampu, odnosno na iseljeničku štampu u ovim zemljama koja veoma povoljno piše o završnim borbama za oslobođenje Skoplja i Makedonije. Njegov prilog deluje sveže i ima širi dijapazon.

U ovom zborniku ima i tekstova koji obrađuju gotovo iste teme: V. Kartov piše o razvoju i delovanju organâ narodne vlasti u Skoplju posle oslobođenja; N. Veljanovski to isto obrađuje, ali na osnovu pravno-normativnih dokumenata; M. Obradović piše o organizaciji i delovanju obaveštajne službe NOP-a u Skoplju za vreme NOB-a; D. Budimovski osvetljava propagandnu aktivnost, odnosno analizira pisani materijal

Digitized by Google

nastao u toku NOB od 1941. do 1945. godine; R. Stefanovski baca više svetlosti na kulturno-prosvetnu aktivnost nekih institucija u Skoplju u 1943. i 1945. godini; G. Kamčevski opisuje organizaciju i iskustva zdravstva Skoplja; D. Mihajlovski piše o preduzimanim socijalno-materijalnim i zdravstvenim merama u toku NOB u Skoplju, dok S. Mladenovski ukazuje na to kako su događaji i istaknute ličnosti Skoplja prikazani u narodnoj i umetničkoj poeziji.

I na kraju, treba posebno istaći empirijski rad G. Kuculovske o kolaboracionističkim grupama i njihovom delovanju u Skoplju za vreme NOB i revolucije. U njemu se osvetljava ovaj nevidljivi, potmuli front borbe protiv makedonskog naroda, a autor se pri tom služi sa više od 57 izvora. Isto tako je dokumentovan i prilog T. Ristovskog o Skoplju za vreme okupacije; obuhvaćena su tri meseca: septembar, oktobar i novembar 1944. godine. Najzad, i T. Terzioski iznosi dokumentovani materijal o delovanju bugarskog okupatora i njegove vlasti u Skoplju u oblasti školstva, a pri tom objavljuje nekoliko sasvim novih i do sada nepoznatih dokumenata.

U delu zbornika u kojem su iznesena sećanja nalazimo tekstove A. Mojsovskog o diverzantskim akcijama; o delovanju Druge čete Skopsko-kumanovskog odreda B. Arsovskog; o učešću XIV makedonske udarne brigade »D. Vlahov« u borbama za oslobođenje Skoplja E. Taskovskog; o napadu na zatvor u Idrizovu B. Čuškara, kao i o bekstvu iz ovog zatvora B. Tikvarovskog; o aktivnostima u rudniku Raduša A. Fajdige. U knjizi je objavljena i diskusija. Po našem mišljenju, u okviru nje posebnu pažnju zaslužuje izlaganje B. Nikolovskog o delovanju Partije u Skoplju u 1942. i 1943. godini, kao i V. Ivanovskog o aktivnostima SKOJ-a i Narodne omladine u Skoplju u razdoblju 1943—1945. P. Brajović iscrpno govori o Šarplaninskom odredu, dok P. Igonoski ističe borbu VIII makedonske brigade za oslobođenje Skoplja. Zanimljivo je izlaganje i D. Budimovskog o deportaciji Jevreja u martu 1943. godine, mada ova tema zaslužuje i posebno saopštenje. U diskusiji su još učestvovali: R. Dukovski, R. Galeva, M. Simeonov, G. Ikonomov, P. Pepeljugovski, S. Fidanova, V. Aceva, V. Unkovski i M. Apostolski.

Delo sadrži iscrpan registar ličnih imena. I naš je zaključak: ovo delo je nov doprinos stvaranju dokumentovane *istorije makedonskog naroda*, koja je integralni deo opšte istorije svih naroda i narodnosti koji žive u jugoslovenskoj zajednici.

Mustafa Karahasan

Dr Slobodan Komazec: Monetarna i finansijska ekonomija

(NIP »Štampa«, Šibenik, 1981, strana 920)

Knjiga profesora Komazeca koja se nedavno pojavila pred našom naučnom javnošću izaziva interesovanje istraživača koji se bave monetarnim problemima savremenih privreda. Već posle prvog pogleda na sadržaj knjige pažljivi čitalac će se uveriti da se pred njim nalazi rad u kojem su vrlo obuhvatno tretirani problemi i načini delovanja monetarne i finansijske ekonomije u savremenim privrednim sistemima.

Knjiga ima više od 900 stranica i pisana je u dve zaokružene celine (knjiga I i knjiga II), pod nazivom »Monetarna teorija i politika« i »Finansijska teorija i politika«.

Svojim sadržajem i prezentacijom problematike knjiga pruža solidnu teorijsku osnovu za sagledavanje suštine savremenih monetarnih problema.

Razmatranje problema monetarne teorije i politike je sistematizovano u pet delova, sle-

Digitized by Google

ćim redosledom: Teorija novca i monetarna ekonomija; Teorijske osnove vrednosti novca i odnosa novca i cena; Monetarna stabilnost i nestabilnost; Monetarno-kreditni i bankarski sistem i monetarna politika, i Međunarodna monetarna ekonomija i monetarna politika.

Jedno od fundamentalnih pitanja, kako marksističke tako i građanske teorije, jeste pitanje prirode novca. Utoliko je razumljivije što je autor I glavu I knjige posvetio upravo ovim pitanjima. Polazeći od definicije i razvoja savremenog novca kao prirodne teorijske osnove savremene monetarne analize, doktor Komazec proučava razvoj pojedinih oblika prometne vrednosti koji su rezultirali pojavom papirnog novca, a u novije vreme uslovili nastajanje savremenih depozita i bankarskog novca. Razmatrajući osnovne elemente monetarnih sistema i monetarnih standarda, autor daje njihov razvojni put kroz prizmu sistema na bazi metalne podloge, sve do savremenog sistema papirnog novca i zlata.

Drugi deo knjige posvećen je teorijskoj razradi vrednosti novca, gde su prezentirane brojne teorije, uz njihovu kritičku ocenu. Posebna pažnja teorijske i ekonomske misli usmerena je na istraživanje suštine vrednosti i funkcije novca u privredi, pa je autor brojna shvatanja generalizovao u tri osnovne teorije: a) metalistička teorija novca; b) nominalistička teorija novca i c) marksistička teorija novca.

Kao rezime razmatranja ovih teorija, nedvosmislena je autorova ocena da je novac u suštini roba i robni karakter određuje njegovu vrednost. Takav zaključak nije pokoleban izvršenom demonetizacijom zlata, jer je zlatni novac imao određenu robnu vrednost, dok savremeni kreditni novac ima funkcionalnu vrednost koja se manifestuje u mogućnosti da se za nju dobije različita količina roba i usluga.

Teorija novca i istraživanje uloge novca u procesu društvene reprodukcije jedan je od najsloženijih i istovremeno najrazvijenijih teorijskih delova marksističke političke ekonomije, ali u istoj meri i savremene građanske ekonomske teorije, pa je autor značajan prostor posvetio analizi ovih teorija. Mnoge savremene teorije novca vuku svoj koren iz XVIII i XIX veka, pa je utoliko teže utvrditi granice gde počinje, a gde završava teorija novca, odnosno gde nastaje teorija formiranja cena, formiranja i raspodele dohotka, formiranja potrošačke i investicione tražnje i drugo. Novac se organski vezuje za sve tokove reprodukcije i na njih deluje, kao i obrnuto. Savremena istraživanja sve više se prenose na analizu monetarnog mehanizma i sistema transmisije monetarnog delovanja u privredi, a zatim i na implikacije transmisije monetarnog impulsa na monetarnu politiku. Sva ključna pitanja monetarne ekonomije autor provlači kroz analizu primitivne varijante kvalitativne teorije novca (Bodin, D. Hume, D. Ricardo), transakcione varijante kvantitativne teorije novca (I. Fishev), dohodne varijante kvantitativne teorije novca (A. Marshall i A. Pigon), teorije inflacionog jaza (K. Wicksell), psihološke teorije vrednosti novca (A. Aftalion), savremene građanske teorije novca — kejnzijanska i neokejnzijanska teorija novca, i na kraju u svetlu marksističke teorije monetarne stabilnosti i ekonomske ravnoteže. Vršeći sintezu osnovnih stavova savremene građanske teorije, kao i marksističkih gledanja na fenomen monetarne ravnoteže i ekonomske stabilnosti, autor zaključuje da ekstremni pogledi na ulogu novca (jedanput kao na pasivan faktor u procesu društvene reprodukcije — neokejnzijanci, a drugi put kao na dominirajući faktor — monetarističko gledište) ne omogućuju adekvatno sprovođenje monetarne politike. Između ostalog, pisac rada konstatuje da je u teoriji sve naglašenija integracija problema novca s problemima makroekonomije.

Rad ima izraženu logičku potku koja omogućava postepeno ulaženje u najsuptilnije probleme monetarne stabilnosti, koji su razra-

Digitized by Google

đeni u trećem delu knjige. U širok fokus posmatranja stavljeni su teorija inflacije i inflacioni procesi, što je i razumljivo, jer današnji ekonomski svet potresa krupan problem u obličju inflacije. Neznatan prostor je posvećen deflacionim procesima i politici, u srazmeri njihovog istorijskog prisustva u ekonomiji. Inflatorne tendencije su postale markantna karakteristika velikog broja nacionalnih ekonomija, pa je utoliko razumljivije sve šire interesovanje za ovu pojavu i probleme koje ona donosi sa sobom. Autor u knjizi analizira: (1) pojam i vrste inflacije u savremenoj monetarnoj teoriji; (2) klasifikaciju inflacije prema primarnim uzrocima nastanka inflacionog poremećaja privredne ravnoteže; (3) teorijsku osnovu savremene inflacije; (4) efekte i posledice delovanja inflacije sa naglaskom na odnos inflacije i razvoj nedovoljno razvijenih privreda. Ekonomske procese koji treba da omoguće usporavanje, pa i obuzdavanje inflacije autor vezuje za administrativnu kontrolu inflacije, politiku ekonomske stabilizacije i valutnu reformu. Čitajući ovaj deo rada na momente se stiče utisak da su efekti nekih pojava nedovoljno razgraničeni, a zaključci prebrzo izvedeni. S nekim autorovim stavovima može se polemisati, ponekad čak i ne složiti, ali mu se ne može osporiti iskreno nastojanje da prodre u suštinu problema inflacije.

Četvrti deo knjige, pod naslovom »Monetarno-kreditni i bankarski sistem i monetarna politika«, ujedno predstavlja najobimniji deo ove studije. Ako bismo hteli da sve ono što je autor rekao o problemima bankarskog sistema i monetarne politike svedemo na kratku ocenu, u tome ne bismo uspeli, jer pisac rada analizira: novac i kredit u ekonomskom procesu, mehanizam snabdevanja reprodukcije novcem, novčanu masu i druge monetarne agregate, brzinu opticaja novca, kao i teoriju monetarno-kreditne politike.

Analizirajući probleme primarne emisije novca, pisac više insistira na operativnim detaljima ove pojave, bez ukazivanja na ekonomske efekte preterane, odnosno nedovoljne primarne novčane emisije. Može se, takođe, primetiti da u tretiranju problema međunarodne monetarne ekonomije i monetarne politike, što ujedno predstavlja poslednji deo prve knjige, autor svoje istraživanje više usmerava na teorijski aspekt problema, dok se znatno manje pažnje poklanja aktuelnim aspektima funkcionisanja međunarodnih monetarnih odnosa, a ocena pojedinih monetarnih pojava potpuno izostaje. Za neka tvrđenja ne daje se potpuno obrazloženje, pa je i to razlog što, ovde-onde, autorovim stavovima, i pored toga što mogu biti ispravni, nedostaje potrebna uverljivost.

U drugoj knjizi autor se bavi problemima finansijske teorije i politike kroz sledeće delove, i to: Teorija i politika javnih ili društvenih rashoda; Javni ili društveni prihodi; Budžet u finansijskoj teoriji i politici.

U prvom delu detaljno su istraženi priroda i mesto društvene potrošnje i društvenih rashoda u finansijskoj teoriji, a učinjen je i značajan pokušaj da se, posle izlaganja teorija o mestu i ulozi javnih rashoda, dâ i ocena uzroka stalnog rasta javnih rashoda u savremenim privredama. Komazec se osvrće i na relevantne momente politike i delovanja javnih rashoda, a pored ukazivanja na principe formiranja javnih rashoda, skrenuta je pažnja i na strukturu javnih rashoda kao i na teorije njihovog pokrića. U kontekstu istraživanja u prvom delu rada dr Komazec naglašava: »Ekspanzija javnih rashoda u vreme depresije i njihova kontrakcija u vreme visoke konjunkture služe stabilizovanju ukupne tražnje i uravnoteženju privrednih kretanja uopšte.« Napred navedena konstatacija služi autoru kao podloga za zaključak da javni rashodi mogu delovati na ograničavanje i ublažavanje poremećaja koji se manifestuju u vidu inflacije tražnje i inflacije troškova.

U razmatranju javnih ili društvenih prihoda, što je predmet autorovog interesovanja u drugom delu, ukazuje se na prirodu i ka-

Digitized by Google

rakter društvenih prihoda, analiziraju se porezi i poreska politika, kao i efekti oporezivanja, detaljno obrađuju parafiskalni rashodi, takse, carine i doprinosi kao javni izvori sredstava. Posebno interesovanje u ovom delu knjige privlači analiza delovanja poreza na rast nacionalnog dohotka, inflaciju, akumulaciju, potrošnju i trgovinski i platni bilans. Autor je u okviru analize delovanja poreza na trgovinski i platni bilans izneo i ocenu da delovanje poreza na uravnoteženje platnog bilansa nije tako efikasno kao primena mera monetarne politike.

Konačno, treći deo je posvećen analizi fenomena budžeta, kako u finansijskoj teoriji tako i u finansijskoj politici. Vršeći sintezu osnovnih teorijskih stavova o budžetu u klasičnoj i savremenoj finansijskoj teoriji i politici, dr Komazec analizira funkcije savremenog budžeta i iznosi interesantne ocene o budžetskim principima. U nastavku izlaganja autor se osvrće na teorije o sistemu budžetske ravnoteže, da bi se zatim zadržao na analizi budžetskog procesa.

U smislu opšte ocene studije, može se konstatovati da je u pitanju veoma opširan rad i da kao takav ima svoje vrline, a da ima i određene nedostatke. Pre svega, treba podsetiti da je reč o knjizi koja je krcata teorijskim razmatranjima o svim bitnim pitanjima monetarne i finansijske ekonomije, a date su, manje ili više, i kritičke analize tih teorija u svetlosti mogućnosti njihove primene na kreiranje i vođenje monetarne i fiskalne politike u savremenim uslovima. Takođe se može primetiti da u nekim delovima knjige nije sprovedena ujednačenost u izlaganju, koja se reflektuje u neadekvatnom ponderisanju prostora koji se daje pojedinim teorijama, njihovoj kritici, obrazlaganju piščevog stava, što može otežati snalaženje čitaoca u ovoj inače komplikovanoj materiji. Za pojedine probleme autor daje samo njihovo teorijsko tumačenje, dok je na drugim mestima prilično oprezan u iznošenju svojih tumačenja nekih monetarnih fenomena.

Međutim, ovo su neznatni nedostaci u poređenju s odlikama knjige i nema sumnje da će ovaj rad koristiti svima onima koji se bave teorijskim i praktičnim istraživanjima problema monetarnih i javnih finansija.

Radovan Kovačević

Volfgang Fric Haug: Kritika robne estetike

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1981)

Najbolji uvod u problematsko polje *Kritike robne estetike* jeste pomalo patetično sročeni pasus-slika: »U Veneciji se prodaje razglednica u boji koja u isto vreme reklamira ovaj grad i jedan američki koncern. Ona pokazuje Trg Svetog Marka, bez ljudi, sa uobičajenim jatom golubova. Golubovi su prikazani u organizovanoj formi: oni ogromnim slovima obrazuju ime napitka: *Coca-Cola*. Znači, pripadaju onom »zakonski zaštićenom« dizajnu sa zaštitnim znakom. Osnova za reklamnu fotografiju napravljena je tako što su reklamni menadžeri dali nalog da se na ovaj trg postave modeli slova i po njima raspe hrana za golubove. Golubovi nisu doleteli da bi obrazovali zaštitni znak, već da bi utolili glad. Hrana nije bila rasuta da bi se nahranili golubovi, već da bi ovi radili kao statisti. Golubovima je aranžman apsolutno stran i nebitan. Dok, kljucajući, prikupljaju hranu, oni su podvedeni pod kapital i prisvojeni od strane kapitala. Slika, trijumf kapitalističke tehnike reklamiranja, čulno slikovito prikazuje jedan temeljni aspekt kapitalizma.«

Umjesto vlastitog komentara, navodimo, kao dopunu, Haugovu resku ocjenu tendencija, ne samo takozvanog *postindustrijskog društva:* »Puno učešće razvijenih pro-

Digitized by Google

izvodnih snaga, unutar kapitalizma, može se realizovati samo u obliku rata.«

Već u ovoj rečenici filozofski obrazovan čitalac lako će prepoznati duh Benjaminovih analiza *fašističke prakse estetizacije politike*, one politike koja uz pomoć, pod skutom kapitala, do perfekcije i perverzije razvijenih tehničkih »pomagala«, vidi spas u tome da se mase puste da dođu do *izraza* — »ni za živu glavu do svog prava«.

Ukazujemo na produktivni dijalog Haug — Valter Benjamin, ne samo zbog rastuće aktuelnosti ovog tragičnog marksističkog mislioca, već da bismo osjenčili karakter i smisao duhovnog spora Haug — Frankfurtska škola, tim više što duhovno podsticajni *dug* Horkhajmeru i Adornu Haug ističe već u predgovoru. Sam *žargon Kritike robne estetike* formalno je srodan žargonu *Dijalektike prosvjetiteljstva*, kao i Encensbergerove *Industrije svijesti*, te je, pored napora za tekstualno-pojmovnim distingviranjem, potrebno i razumijevanje duhovno-političkog i filozofskog konteksta *sporenja*. Na razumijevanje ovog konteksta obavezuje i Haugova riječ da *Kritika robne estetike* neće da uvećava broj »neprivlačnih spisa o reklami, manipulaciji itd.«

Kao relativno mlađi filozofski pisac (rođen 1936. godine) već generacijski, u smislu traganja za vlastitom duhovnom »ružom smisla«, da ne obrazlažemo prave, bitno povijesne potrebe i razloge, Haug je morao prihvatiti Blohovu opomenu da se *»od početka* nije dovoljno radilo« na sintezi »hladne«, »detektivske« i »tople«, »oduševljujuće« struje u marksizmu. Haugovo čitanje-pročitavanje *Kapitala* i cjeline Marksove *Kritike političke ekonomije* upravo je u funkciji pomenute *sintetičke* potrebe: ne samo sa »stanovišta datih fenomena« opisati »kulturnu industriju«, »industriju iluzija«, »industriju svijesti«, »tehnokratiju čulnosti«, »manipulaciju« ili »reklamu« itd., već marksovskim razvijanjem pojmova ponuditi oruđa za »detektorsku« ekonomijsku analizu profiterskih interesa kapitala koji ih, u »krajnjoj instanci«, i uslovljava. *Kritiku robne estetike* Haug utemeljuje u »refilozofikaciji« Marksovih analiza iz prve glave *Kapitala*. U tom smislu *fetiški karakter robe i njegova tajna*, a što će reći, u kontekstu ovih promišljanja, i tajna »tehnokratije čulnosti«, »estetičkog obećanja upotrebne vrijednosti«, »estetičke inovacije«, te i tajna dizajna *u kapitalističkom okolnom svijetu* (»dizajnu pripada funkcija koja se može uporediti sa funkcijom Crvenog krsta u ratu... leče se pojedine manje — nikad najopasnije — rane, koje nanosi kapitalizam«) sadržana je u tajni *razmjenske vrijednosti robe*. Otuda će Haug i tekstualno i sadržinski aktualizirati Marksovo razlikovanje upotrebne i razmjenske vrijednosti robe.

Poznata je Marksova tvrdnja: kada govorimo o upotrebnoj, stvarnoj vrijednosti roba, imamo posla sa imanentno filozofskim pitanjima *»kako«* i *»šta«?* (»U buržoaskom društvu vlada fictio juris da se svaki čovek, kao kupac robe, enciklopedijski razume u robe«), u slučaju razmjenske vrijednosti interes je usmjeren na *koliko?* Promišljajući ovu distinkciju, Haug će zaključiti *da se stanovišta upotrebne i razmjenske vrijednosti roba razlikuju kao dan i noć:* »Sa stanovišta razmenske vrednosti svaka roba je, nezavisno od njenog posebnog oblika, puka razmenska vrednost koja tek mora biti ostvarena (realizovana) kao novac, i za koju je oblik upotrebne vrednosti samo prolazni stadijum i zatvor. Sa stanovišta potrebe za upotrebnom vrednošću, svrha je ispunjena kada je kupljena stvar upotrebljiva i pruža uživanje. Sa stanovišta razmenske vrednosti, svrha je ispunjena kada razmenska vrednost dosegne oblik novca. Sve dok je logika razmene određujuća, ono što je drugome sredstvo za život — materijalne i nematerijalne stvari koje su mu potrebne za život — za prodavca fungira praktično kao puki medijum i instrument da se dođe do razmenske vrednosti. Za prvog, roba je sredstvo za život, za drugog, život je sredstvo za dobijanje vrednosti.«

Digitized by Google

Kako je, sa stanovišta razmjenske vrijednosti, upotrebna vrijednost samo *mamac* i ono *nebitno* (»estetičko obećanje upotrebne vrednosti«), to je ovaj mamac-koještarija istovremeno i instrument sticanja novca, reprodukcije kapital-odnosa itd. U tom sklopu čulno postaje nosilac jedne ekonomske funkcije: »subjekt i objekt ekonomski funkcionalne fascinacije. Onaj ko vlada pojavom, posredstvom čula ovladava fasciniranim čovekom«. Konkurencija se iz kvalitativno izdiferencirane ravni upotrebnih vrijednosti premješta u ravan pojavnih slika — jedna šarena laža konkuriše drugoj — kupac bira između omota, imena, slika. U trenutku kada se kapital »ušunjao« između čovjeka i njegovog zadovoljstva teško da se mogu očekivati drugi oblici napretka do *korumpirajućih*: »Korumpirajuća delovanja, koja imaju upravo antropološke razmere, koja su jedan puki propratni efekat dinamike kapitalističkog stremljenja za profitom, razorna su. Čini se kao da je od ljudi otkupljena svest. Oni su svakodnevno trenirani da uživaju u sopstvenom porazu, u identifikaciji sa nadmoći. Čak i u realnim upotrebnim vrednostima, koje dobijaju, često prebiva jedna skrivena moć razaranja. Privatni automobili — uz zapuštanje sredstava javnog saobraćaja — zagađuju gradove, ne manje uspešno nego rat bombama, i stvaraju rastojanja koja se više ne mogu premostiti bez njega.« Svjetsko-historijska proždrljivost »vukа-kapitala« ne vodi samo »slamanju čulnosti« i »užasnoj iracionalnosti građanskog uma«, već i (a to je saznanje koje u revolucionarnom kontinuitetu — diskontinuitetu valja stalno osnaživati) slamanju ekonomske, idejno-teorijske i duhovne otpornosti komunizma i socijalizma. U tome je živa dijalektičko-odgojna i revolucionarno-prevratnička aktuelnost *Kapitala*, ali i Haugovih analiza.

Haugove *katarzične* analize »uvučenosti« moderne umjetnosti u kolo kapitalovih posredovanja i »reprezentovanja« posebno su duhovno podsticajne. Pozivajući se na »debelo pretjerivanje« Fridriha Direnmata iz romana *Grk traži Grkinju*, u kojem se sjedišta kapitala pojavljuju u likovima hrama, plemićkih zamkova ili katedrala, dok su poslovne prostorije njegovih funkcionera »kićene« slikama autorâ o kojima se »svuda govorilo, a o cijeni šaputalo«, Haug će, po ko zna koji put u savremenosti, postaviti i pitanje moralnog smisla duhovne i, posebno, umjetničke proizvodnje u *svijetu robne estetike:* »Svrha koja određuje reprezentovanje — profit — skrivena je ispod sjaja umetnosti. Kapital koji raspolaže njome pokazuje se ovde ne samo kao poznavalac i poštovalac velike kulture, već navlači njen privid koji je iznad posebnih interesa, kao da profit tobože nije svrha koja ga određuje, već najviši proizvodi ljudskog duha. Tako se čini da sve dobro, plemenito, lepo, bez nasilja, uzvišeno govori za kapital. Umetnost se uzima u službu kao opsena za tvorevine privida, vlast kapitala je legitimna i znači isto što i vlast dobrog, istinitog, lepog itd. Tako umetnička dela ovde su kao jedna od tehnika za prividno rešavanje protivrečnosti kapitalističkog interesa i životnih interesa čitavog društva.«

Sa stanovišta položaja umjetnikâ stanje je takvo da su mnogi od njih, zahvaljujući ekspanziji kapitalovih »potreba« za dekoracijom, kultnim objektima, inscenirajima itd., dobili posao, hljeb i slavu, ali je istorijski rezultat, u krajnjem, *poguban.*

Miloš Krstonijević

Palmiro Toljati: Predavanja o fašizmu

(BIGZ, Beograd, 1981, strana 180)

Palmiro Toljati jedan je od onih koji nisu samo politički lideri jednog pokreta, već snagom svoje ličnosti i prodorom ideje obeleža-

Digitized by Google

vaju celu istorijsku epohu. Revolucionar, pisac i rukovodilac Komunističke partije Italije u periodu dugom skoro četiri decenije, on postavlja aktuelno pitanje mogućnosti i cilja delovanja organizovanog političkog pokreta i pojedinca u njemu u uslovima totalitarizma. U svojim spisima je, na različitim teorijskim nivoima i uz primenu različitih pristupa, otvorio dva bitna pitanja komunističkog pokreta: (1) odnos nacionalnog i internacionalnog u međunarodnom radničkom pokretu, a posebno u okviru ovoga je pitanje delovanja komunističkih partija; (2) uloga partije se ne može svoditi samo na direktivnu, već joj je neophodna i razvojna komponenta.

Ova dva pitanja imala su ne samo teorijski, već i praktični značaj u epohi u kojoj se komunistička partija morala opredeljivati u odnosu spram fašističkog pokreta kao političkog fenomena čiji su uloga i značaj postajali ne samo nesporni, već su ugrožavali osnovne demokratske tekovine i rezultate društva.

U ovom izboru prikupljeni su Toljatijevi članci koji su predstavljali osnovni materijal za predavanja o fašizmu, što ih je održao u školi Komunističke internacionale; oni obuhvataju neke od osnovnih stavova i ocena Internacionale o fašizmu, ali i stavove do kojih je Toljati došao posmatrajući razvoj fašizma: »Osnovna obeležja fašističke diktature« (str. 21-35), »Buržoaska partija novog tipa« (str. 35-51), »Nacionalna fašistička partija« (str. 51-66), »Fašistička organizacija vojne propagande« (str. 66-81), »Fašistički sindikati« (str. 81-96), »Organizacija za rekreaciju posle radnog vremena« (str. 96-113), »Fašistička politika na selu« (str. 113-130), »Korporativizam« (str. 130-149) i »U čemu je snaga italijanskog fašizma« (str. 150-175). Pogovor uz Toljatijeve članke napisala je znalac i istraživač italijanskog radničkog pokreta Mirjana Janković. Ovaj prilog je ujedno i njen poslednji rad pripremljen neposredno pred smrt.

Učvršćenje fašizma u Italiji i Nemačkoj, a zatim njegovo širenje u Evropi, postavili su pred demokratske snage, posebno pred radnički pokret, zahtev za stvaranjem takvog političkog pokreta koji će mu se suprotstaviti kao politička snaga. Toljati je izložio karakteristike fašizma, u skladu sa definicijom datom na XIII plenumu Komunističke internacionale: »Fašizam je otvorena teroristička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističkijih, najimperijalističkijih elemenata finansijskog kapitala« (str. 21).

Borba između različitih, međusobno suprotstavljenih ideologija vodi se ne samo na političkom, već i na planu teorije, na planu ideja. Toljati je u tom smislu ukazao na neizdiferencirani, difuzni karakter novih ideologija — za razliku od starih, građanskih političkih koncepata, fašizam je nastao kao spoj eklektičkih koncepcija; otuda njegova prilagodljivost i preuzimanje nekih elemenata od drugih poltičkih doktrina:

»U fašističkoj ideologiji Nemačke i Italije nastale su nove koncepcije. U Italiji se govori o prevazilaženju kapitalizma pomoću nekih organizacionih mera. U tom smislu se ponovo uvodi socijaldemokratski element. Međutim, krade se i od komunizma: planovi itd.« (str. 30).

Ekonomske krize neminovno dovode do krize političkih koncepata. Period između dva svetska rata, na čijem početku se nalazi kriza izazvana prvim svetskim ratom, a zatim velike ekonomske krize, pokazao je da stare građanske partije trpe poraze, ali se građansko društvo transformiše i traži puteve za prevazilaženje kriza. Toljati se suočavao sa tim problemom na različite načine — neposredno u periodu nastajanja i razvoja fašizma, i kasnije kada je sa vremenske distance razmatrao ovaj fenomen kao jedan od političkih procesa XX veka. Sitna buržoazija, pritisnuta, s jedne strane, revolucionarnim pokretom proletarijata, i, s druge, krupnim kapitalom, pokušala je da nađe izlaz u fašizmu. Drugi svetski rat je pokazao da se totalitarizam ne može držati »pod kontrolom« političkih snaga i institucija.

Digitized by Google

Toljati je razmatrao ona pitanja koja određuju suštinu fašizma, kao što su: karakter i politička praksa sindikata, karakter fašističkih partija, uticaj fašizma na selu. Komunistička internacionala je prošla kroz nekoliko faza u kojima je zauzimala različite stavove o fašizmu; počev od Četvrtog kongresa 1922, kada je ocenila fašizam kao vladavinu krupnog kapitala, bilo je lutanja i nerealnih procena uloge i značaja fašizma. Međutim, Toljati je dao neke ocene koje su zrelije i potpunije od zvaničnih stavova tela i organa Komunističke internacionale.

Fašistička partija se postepeno razvijala na svom putu od pokreta ka vladajućoj političkoj snazi u državi. »Musolini je pošao od koncepcije fašističke partije kao pokreta.« Totalitaristički elementi koje je fašizam uneo u državu imali su karakter jedne tek dolazeće stvarnosti, jedne budućnosti koja tek nastaje: negiranje demokratije vodi ka sivilu i pasivizaciji običnog čoveka, ka njegovoj sve većoj političkoj i ljudskoj otuđenosti, izgubljenosti i sivilu mase. Sukob među pojedinim slojevima građanskog društva morao se razrešavati na politički delotvoran način. Birokratija nije mogla ponuditi rešenje društvene krize. Zato je politički program fašista brzo pridobio i mobilisao široke slojeve, heterogene po svom socijalnom statusu i društvenim interesima.

Pojava fašizma je bila nagoveštaj sumorne budućnosti koja već nastupa, jer se u njegovom diskriminatorskom i čovekomrzačkom političkom programu, u militantnoj političkoj organizaciji i agresivnom nastupu mogla naslutiti trajnija karakteristika političkih procesa XX veka. »Zbog toga su se krize i unutrašnji sukobi u nemačkom fašizmu odmah ispoljili sa drukčijim osobinama. Zajednički elementi su im pobune fašističkih vođa sitne i srednje buržoazije protiv otvorene diktature krupne buržoazije. U Nemačkoj su se ove pobune jače osetile. U njima se odrazilo i nezadovoljstvo nezaposlenih radnika, seljaka, onih koji su zavedeni, uključeni ili bar pod uticajem fašizma verovali da bi fašizam rešio niz problema, posebno problem krize, a danas vide da fašizam ne uspeva da reši nijedan problem« (str. 78).

Ekonomski razvoj modernog kapitalizma XX veka bio je protivrečan, ne samo zbog ekonomskih kriza, već zbog privrednih i monetarnih reformi koje su preduzimane u cilju njihovog rešavanja. Fašizam nije bio samo negativna snaga, doprineo je oživljavanju, pa i razvoju nekih grana industrije. Zakoniti rast industrijskog kapitala je ne samo produžio siromašenje proletarijata u apsolutnom smislu, već je pokazao i konzervativizam seljaštva koje je ovaj proces takođe zahvatio: »Vi uočavate jačanje, u ekonomiji uopšte, finansijskog i industrijskog kapitala. Razvoj industrije prouzrokuje neposredno siromašenje sela zbog same činjenice što industrija guta veliki deo raspoloživog kapitala. Ali ne samo zbog toga, već i zato što fašizam u korist industrije vodi fiskalnu politiku koja je u suštini usmerena protiv radnog seljaštva.

Tako se objašnjavaju osciliranja seoskih slojeva, posebno u periodu krize Mateoti. To su oscilacije sitne i srednje buržoazije na selu zastrašene politikom koju je fašizam otpočeo odmah posle dolaska na vlast, politikom toliko drukčijom od one koju su očekivali. Ta politika je težila jačanju pozicija drugih društvenih slojeva — bankara, kapitalista, a ne sitne i srednje seoske buržoazije« (str. 118).

Problem sa kojim se suočava industrijsko društvo XX veka u ekonomskoj sferi jeste odnos produkcionih snaga i prisvajanja sredstava za proizvodnju; rešavanje pitanja produktivnosti rada u uslovima visoke koncentracije kapitala je aktuelan problem za koji danas traže rešenje, različitim sredstvima i putevima, kapitalizam i socijalizam. Fašizam je tražio rešenje krize u kojoj su se ispoljili nedostaci građanskog političkog društva. Korporativizam je pokušaj da se nađe rešenje koje nije zadiralo u socijalnu strukturu društva, zadržavajući klasne

Digitized by Google

razlike i njima odgovarajuće demagoške parole o zaštiti interesa siromašnih slojeva. Toljati je isticao značaj ekonomskih uzroka nastajanja i razvoja fašizma, ne zanemarujući ostale aspekte problema. Njegovo shvatanje se ne svodi na dogmatsko tumačenje marksizma. On je kritički mislilac, teoretičar i političar, otvoren prema praksi. Koncepcije koje iznosi bliske su shvatanju o »ledenom bregu«, na čijoj se površini naziru politički sukobi i borba za vlast u društvu, a ispod njih socijalni koreni bunta i nezadovoljstva masa.

Toljatijevo shvatanje fašizma ima dvostruki značaj, u smislu usmeravanja političke prakse i uticaja na nju, s jedne strane, a, s druge, razmatranja realnih snaga i mogućnosti jednog pokreta, u ovom slučaju radničkog, da sagleda suštinu društvenih promena i u promenjenim socijalnim odnosima pronađe sredstva i načine za ostvarenje svojih političkih ciljeva. Toljatijevi tekstovi u tom smislu nude dva nivoa mogućeg tumačenja: na prvom, na kojem se određuju stavovi i ocene fašizma, njegovih različitih pojavnih oblika i delovanja u društvu, stvaranje političkog uticaja i osvajanje političke vlasti i moći koje je ovaj pokret ostvario na efikasan i drastičan način, retko viđen u istoriji. Drugi plan tumačenja omogućava da se sagleda epoha u kojoj su nastajali konkretni politički procesi. Atmosfera nasilja, zbunjenosti i nemoći progresivnih snaga i nenalaženje orijentacije koja će ponuditi adekvatna politička rešenja odražava se kroz nejasne i nedorečene iskaze političkih tela i institucija, u pokušaju da se suoče sa ovim pokretom. Inhibicije i sukobi unutar radničkog pokreta pokazali su da odsustvo demokratskih procesa i stvaralačkog pristupa rešavanju problema smanjuje mogućnosti i sposobnosti za adekvatno političko delovanje. Osporavanje i negiranje uloge ličnosti u radničkom pokretu, čime su na dogmatski način revidirane neke od najkreativnijih ideja marksizma, doprinelo je slabljenju aktivnosti i inicijative radničke klase upravo u vreme kada se suočavala sa fašizmom. Snaga dogmatizma ni danas nije prevladana u radničkom i komunističkom pokretu; ova pitanja su i dalje aktuelna.

Toljatijeva *Predavanja o fašizmu* su dobila svoju teorijsku ocenu, a njihov doprinos sa današnje vremenske distance nije samo teorijski i ideološki, već ima aktuelan značaj u ocenjivanju aktuelnih političkih procesa. Savremeni svet, suočen sa problemima svetske ekonomske krize, čije pojedinačne karakteristike sadrže elemente krize 1929. i uvoda u pobedu nacizma, suočava se sa rastućim problemima ekonomske, nacionalne i političke diskriminacije i novih oblika porobljavanja, pa ubrzano traži rešenje ovih problema. Postavlja se pitanje: da li su progresivne snage dovoljno koherentne i da li su ovladale političkim sredstvima koja im omogućavaju da izraze svoje mogućnosti i snage. Progresivni društveni razvoj ne predstavlja samo liniju uspona, praćen je i društvenim konfliktima i krizama; nedavna prošlost pokazuje da je jedan od bitnih zahteva razvoja obračun sa političkim snagama i izvorima totalitarizma.

Dubravka Stajić

Jean Paul Sartre: Staljinova avet

(»Kulturni radnik«, Zagreb, 1980)

Knjiga o kojoj je riječ objavljena je u trećem kolu biblioteke »11. teza«. Biblioteka je pokrenuta prije nekoliko godina s ciljem prezentiranja tekstova onih autora koji, služeći se marksističkom kritikom, problematiziraju zbilju suvremenog svijeta. Naslov biblioteke najjasnije govori o težnjama pokretača, svrsi i njenom sadržaju.

Ova knjiga je Sartreov esej, objavljen u »Les Temps moder-

Digitized by Google

nes«, br. 129—131, 1956—1957. i pada u vrijeme procesa destaljinizacije te obračuna s »kultom ličnosti«. Isti esej uvršten je u knjigu, zbornik njegovih radova objelodanjenih kod nas pod zajedničkim naslovom *Filozofsko-političke rasprave*, u izdanju »Školske knjige« iz Zagreba 1981. godine.

O čemu Sartre razmišlja u eseju? Njegova razmišljanja usmjerena su na (ne)prilike u postrevolucionarnoj situaciji u SSSR-u, na odnose koji su proizveli i izbacili na površinu »kult ličnosti«, na zbivanja u Mađarskoj 1956. godine. Sartre ocrtava sve protivurječnosti mladog sovjetskog društva, kao i društvene odnose. Da bi što vjerodostojnije prikazao ono o čemu razmišlja, analizira uvjete pod kojima protiče proces industrijalizacije u SSSR-u.

U sovjetskom društvu, kao i u svim ostalim socijalističkim društvima nakon revolucije, vrlo važan zadatak bio je — industrijalizacija zemlje. Industrijalizacija je svoj početni kapital crpila iz poljoprivrede. Proces podizanja novog, socijalističkog društva u SSSR-u temeljio se na planu i planiranju makroekonomskih cjelina.

Sartre ističe autoritativni karakter planiranja, što je djelomično točno. U sovjetskom sustavu planiranja postojao je sustav »zajavke«, zapravo kao princip funkcioniranja sustava planiranja u kojem proizvodni subjekti najavljuju državi šta mogu proizvesti, dok im država osigurava uvjete i materijal za proizvodnju. Dakle, planiranje nije bilo strogo autoritativno jer je ipak postojao princip povratne veze. Ono je autoritativno utoliko što planska inicijativa potječe s državnih vrhova.

Kao devijaciju u planiranju Sartre spominje identifikaciju rukovodilaca s planom, što je dovelo do sukoba posebnih interesa radničke klase s općim interesom koji je prikrivao posebne. Položaj radnika u novim uvietima izmijenio se tek prividno. Radnik nije više u položaju eksploatacije, smatra Sartre. Mi dodajemo: nije u položaju klasične eksploatacije kao u kapital-odnosu, ali mu se, s obzirom na najamni odnos spram države, kolektivnog kapitaliste, višak rada ipak oduzima. Država »komandira« ne samo viškom rada, nego i ljudskim potrebama. Tako stvarne ljudske potrebe ne mogu doći do izražaja jer državna mašinerija i njeni stručnjaci podešavaju potrebe radnika prema svojima, onako kako njoj i njima najviše odgovara.

Umjesto radničke kontrole nad državnim aparatom, u tom razdoblju imamo kontrolu državnog aparata nad radništvom, kao i proces cijepanja — osamostaljivanje i odvajanje rukovodstva od masa. Šta se zbiva s masom? Ona postaje »pasivan objekt« (str. 18), objekt manipulacije »vrhuške«. Masa nema potrebe misliti jer za nju misli, »stara se« država. S planom se razvijao i »birokratski aparat koji je bio upregnut u pogon »opće stvari««. Ne treba posebno naglašavati da se on također otuđuje od radnih masa. Partija u takvoj situaciji ima ulogu medijatora između aparata države i masa.

Proletarijat odjednom gubi ulogu povijesnog subjekta, subjekta revolucije i oslobođenja čovjeka. Umjesto subjekta, proletarijat postaje objektom »administrativne zaštite«. Njemu socijalistički svijet i stvarnost kao njegov svijet i njegova stvarnost postaju tuđi, koji zapravo nisu njegov svijet ni »njegova stvarnost« (str. 21).

»Kult ličnosti«, kao izraz nagomilanih suprotnosti u objektivnoj stvarnosti sovjetskog društva, logična je posljedica stanja sovjetskog društveno-političkog sustava. On je »kult ujedinjavanja u jednoj društvenoj ličnosti« (str. 22), svakako Staljinovoj. Dakle, »kult ličnosti« javlja se kao sredstvo integracije društva. Društvo se integrira posredstvom jedne ličnosti. Staljinove teorijske koncepcije o socijalizmu u jednoj zemlji, o jačanju a ne o odumiranju države, o zaoštravanju klasne borbe u socijalizmu, Sartre ocjenjuje kao... »skretanja koja su mu nametnule okolnosti« (...). Ali u tim nametnutim okolnostima Staljin je počinio kardinalne i neoprostive greške koje su ostavile traga kako u teoriji tako i u marksističkoj praksi.

Digitized by Google

Strah od kapitalističkog okruženja, koji je često potencirao, rezultirao je politikom naoružavanja koja je ugrožavala svjetski mir i prijetila globalnom konfrontacijom među velikim silama. Politika naoružavanja bila je u funkciji očuvanja i obrane socijalizma u jednoj zemlji.

Poznato je da nakon rata dolazi do uspostavljanja socijalističkih zemalja. Dobrim dijelom socijalizam je u zemljama, današnjim saveznicama SSSR-a, omogućen uz njegovu pomoć. Ove zemlje imale su i imaju satelitsku poziciju. Što se tiče Jugoslavije, nakon sukoba sa IB, ona se okreće vlastitom putu u socijalizam, oslanjanjem na vlastite snage. Kao što je u SSSR-u došlo do cijepanja između birokracije i masa, u zemljama koje su mu ostale vjerne zbiva se nešto slično. Naime, »raspuštanje narodnih frontova i staljinizacija komunističkih partijâ...« (str. 35) uzrokovali su cijepanje, odvajanje naroda od političkih vrhova. Ratom razrušene privrede tih zemalja trebalo je obnoviti. Obnova se temeljila na planu. Planove su izrađivali sovjetski planeri, i često su bili nerealni i megalomanski. Gubili su se iz vida stvarni uslovi i mogućnosti tih zemalja. »Oni su zemlji nametali vještačku privredu koju stvarna privreda nije mogla da podnese« (str. 35). Polako ali sigurno, u ovim zemljama oblikovao se »model SSSR-a u malom«. Piramidalna struktura društva zasnovana je na hijerarhijskom načelu, u kojem je birokracija gore, a narod dolje. To jasno govori o odnosu subordinacije.

Staljinovom smrću otpočeo je proces demokratizacije, kako u SSSR-u tako i u njemu srodnim zemljama. Taj proces nije značio konačan oprost i napuštanje staljinističke prakse. Jasno je da su postojali i oni koji nisu mogli vjerovati u promjene i rušenje mita o »velikom vođi«. Oni su, kao predstavnici snaga neostaljinizma, kočili demokratizaciju koja je, po njima, bila opasnost. Tako su i događaji u Mađarskoj, koji se dovode u vezu s pokušajem demokratizacije zemlje, ocijenjeni kao opasni, zbog toga što su se mogli prenijeti na ostale »zemlje socijalističke zajednice«, i eto nevolja. »Jedino rješenje« bilo je silom spasiti što se spasiti dâ, to jest očuvati »socijalizam u Mađarskoj« i spriječiti da se klice demokratizacije šire.

Ovdje kao da se film povijesti ponavlja. Godine 1956. to je bila Mađarska, 1968. — Čehoslovačka. Staljin je umro, ali ne i njegova avet i duh staljinistički.

Usporedo s događajima u Mađarskoj Sartre se osvrće na mišljenja i stavove KPF, a posebice na stav Merlau-Pontyja, s kojim se ne slaže u pogledu sovjetske intervencije u toj zemlji.

Ako bi se tražila vrijednost ove knjige, onda bi ona svakako bila u temi i sadržaju koje obrađuje, a koji su i danas i te kako aktualni. Esej-knjiga nadmašuje vrijeme nastanka.

Anđelko Milardović

Oskar Lange: Politička ekonomija

(»Ekonomska biblioteka«, Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1981, strana 264)

Oskar Lange je jedan od velikana socijalističke ekonomske teorije i ekonomske nauke uopšte. Bavio se problemima naučne metodologije i političkom ekonomijom. *Politička ekonomija* je deo trotomne istoimene studije: prvi deo bavi se opštim problemima političke ekonomije (istorijski materijalizam, prakseologija i razvoj ekonomske misli), drugi deo razmatra teoriju reprodukcije i akumulacije, a treći je posvećen razvoju kapitalizma, odnosno socijalizma.

Po mnogo čemu, Langeova politička ekonomija, kao naučna

Digitized by Google

i nastavna disciplina, razlikuje se od klasičnih sovjetskih udžbenika. U ovoj knjizi prepliću se istorijski materijalizam (teorija načina proizvodnje i društveno-ekonomske formacije), prakseologija kao nauka o »dobrom delanju« uopšte, a u ovim okvirima na ekonomskom planu i razvoj ekonomske misli (razmatranje subjektivističkog pravca i istorijske škole).

U prvom poglavlju (»Predmet političke ekonomije: uvodni pojmovi«) Lange definiše osnovne kategorije. On polazi od potreba, da bi zatim prešao na proizvodnju koja i zadovoljava te potrebe. Proizvodnja i njene zakonitosti predmet su proučavanja političke ekonomije, i u tome je razlika u odnosu na subjektivističko-marginalistički pravac ekonomske misli čiji je predmet interesovanja razmena i raspodela. U tome je jedna od originalnosti Langeove *Političke ekonomije:* izlaganje zakonitosti političke ekonomije (istorijski materijalizam — prelazak od potreba i odnosa prema prirodi na zakonitosti koje vladaju u proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji), uz istovremeno razmatranje pojedinih pravaca u razvoju ekonomske misli (kritika subjektivističkog pravca). Za razliku od mnogih pisaca udžbenika političke ekonomije, Lange se ne ustručava da uđe u diskusiju sa pobornicima potpuno drukčijih shvatanja, svestan činjenice da se politička ekonomija ne može temeljiti na dogmatizmu, subjektivizmu i voluntarizmu niti na simplifikovanoj apologetici, jer, kako to on izvanredno ističe, socijalizmu nije potrebna apologetika. Lange u prvom poglavlju definiše osnovne kategorije: rad, društveni karakter proizvodnje, sredstva za proizvodnju, proizvodne snage. Politička ekonomija je i po njegovom mišljenju nauka koja se bavi društvenim zakonima proizvodnje i raspodele. Već u tom uvodnom delu Lange te ekonomske kategorije analizira u svetlu kibernetike i opšte teorije sistema, koje su, upravo zahvaljujući njemu, našle veliku primenu u ekonomiji. Tako on o proizvodnji govori kao o ekonomskom procesu, koji se stalno ponavlja i tako ispoljava svoje pravilnosti. Upravo je kibernetika pristupila društvenim fenomenima kao procesima, kao spoju ulaza, »crne kutije« i izlaza.

U drugom poglavlju (»Materijalističko shvaćanje povijesti«) Lange razmatra način proizvodnje i društvene formacije. Ta koncepcija omogućava mu da dalje razvije svoje originalno tretiranje političke ekonomije, u svetlu opšte teorije sistema i kibernetike. Naime, načini proizvodnje su, po teoriji, »oblici« u kojima se ostvaruje neprekidna proizvodnja ljudi. U tom pogledu oni su kontinuirani, neprekidni. Način proizvodnje, tu ključnu kategoriju političke ekonomije koja objedinjava sve pojedinačne kategorije, Lange definiše na već klasičan način kao spoj proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Po njegovom mišljenju, u tom spoju proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje »organizacijsko središte« je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. I Lange prihvata poznatu »petočlanu shemu« po kojoj razvoj ljudskog društva poznaje pet načina proizvodnje (prvobitna zajednica, robovlasništvo, feudalizam, kapitalizam i socijalizam). Distinkcija ovih načina proizvodnje zasnovana je na različitim oblicima vlasništva (zajednička svojina, robovi kao predmet svojine, zemlja kao najvažniji predmet svojine, robna proizvodnja i svojina nad kapitalom i društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju). Značajno je da Lange piše o preplitanju načina proizvodnje, o tome da između dva načina proizvodnje mogu postojati prelazni periodi, da uvek u jednom načinu proizvodnje postoje i ostaci starog, ali i elementi novih načina proizvodnje. Međutim, uvek postoji jedan način proizvodnje koji je vladajući, dominantan. Koncepcija preplitanja, artikulacije načina proizvodnje danas je prilično razvijena, a dugo vremena, u okvirima »petočlane sheme« o preplitanju se uopšte i nije govorilo: prelazak iz jednog u drugi način proizvodnje ostvarivan je automatski, nestanak jednog značio je i nastanak novog načina proizvodnje.

Digitized by Google

Lange, govoreći o načinima proizvodnje definiše i svoja dva »temeljna zakona sociologije«: prvi označava nužnu saglasnost proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje, gde proizvodne snage dominiraju, i odnosi se na ravnotežu načina proizvodnje. Drugi »temeljni zakon« označava saglasnost načina proizvodnje i društveno-ekonomske formacije. Ta dva zakona definišu postojanje jednog načina proizvodnje, odnosno jedne formacije. Kada se ova dva zakona naruše, dolazi do smenjivanja načina proizvodnje, odnosno formacije. Smenjivanje je rezultat razvoja proizvodnih snaga koje su element kontinuiteta: nijedan način proizvodnje, kako pokazuje Marks, ne može postojati niti se razvijati a da neprestano ne revolucioniše proizvodne snage. Svoju analizu dva »temeljna zakona sociologije« Lange zaključuje izvanrednom shemom (str. 38), u kojoj se mogu uočiti svi konstitutivni elementi načina proizvodnje, formacije, njihovi odnosi i preplitanje načina proizvodnje. Zanimljivo je da Lange piše o azijskom načinu proizvodnje koji, po njemu, predstavlja zasebni i originalni način proizvodnje koji karakterišu nepostojanje privatne svojine, javni radovi, velika uloga države, jedinstvo poljoprivrede i zanata. Lange nedvosmisleno dokazuje da je azijski način proizvodnje kao formacija »samostalna formacija u kojoj su daće u naturi, prinudni rad i ropstvo povezani u jedinstven način proizvodnje preko državnog vlasništva zemlje i državnog rukovođenja kolektivnim irigacionim radovima« (str. 35). Stoga, azijski način proizvodnje, po Langeu, nije ni ropstvo ni feudalizam, čime se on veoma mnogo udaljio od tradicionalne »petočlane sheme« i jednog za sve obaveznog puta razvoja.

Po Langeu, proces razvoja društva rezultat je tri »dijalektička procesa«: prvi je suprotnost čoveka i prirode, drugi je suprotnost novih proizvodnih snaga i starih odnosa proizvodnje i treći je suprotnost nove ekonomske baze i stare nadgradnje. Ti procesi odražavaju stalne promene i smenjivanje načina proizvodnje i njima odgovarajućih formacija.

U trećem poglavlju (»Ekonomski zakoni«) u punoj meri dolazi do izražaja Langeovo nastojanje da uvede opštu teoriju sistema i kibernetiku u ekonomiju. Tako on o ekonomskim zakonima piše kao o stohastičkim i statističkim, kao o zakonitostima čija se pravilnost jedino može uočiti na velikom broju slučajeva, u masi, a ne u pojedinim slučajevima. Pošto su objektivni, zakoni ekonomije se voluntarizmom i subjektivizmom ne mogu ukinuti, zanemariti. To je najsnažniji udarac zadat ekonomskoj osnovici staljinizma, koji je u voluntarizmu i subjektivizmu tražio osnovicu koncepcije društveno-ekonomskog razvoja. Lange se tome suprotstavlja i ističe postojanje takozvanih »tehničko-bilansnih zakona proizvodnje«: ti zakoni rezultat su međuzavisnosti privrednih grana i regiona i temelje se na *input-output* vezama. Teoriju *input-output* analize razvio je Leontijev, a za poštovanje tih tehničkih relacija proizvodnje zalaže se i Lange. Shvatanje međuzavisnosti privrednih grana i regiona suprotstavlja se voluntarizmu i subjektivizmu i jasno pokazuje da usredsređivanje akumulacije na određene grane i regione nužno, pre ili kasnije, dovodi do stagnacije drugih grana ili regiona, a zatim i do usporavanja rasta cele privrede jer se stvaraju uska grla u svim fazama društvene reprodukcije. Prema Langeu, u privredi postoje tri vrste zakona: tehničko-bilansni zakoni proizvodnje, zakoni ponašanja ljudi i zakon isprepletenosti ljudskih delatnosti. Prvi zakon odnosi se na proizvodne snage, a druga dva na odnose proizvodnje, koji, po mišljenju Langea, mogu biti specifični za jednu formaciju ili zajednički za više njih. Pored ovih zakona, postoji i zakon povratnog uticaja nadgradnje na bazu (str. 59. i sledeće.) Po Langeu, postoji temeljni zakon svake formacije, i on se odnosi na neprekidni razvoj proizvodnih snaga, čime se data formacija razvija i na određenom stupnju nestaje. U socijalizmu stihijnost ekonomskih za-

Digitized by Google

kona koja je uzrokovala njihovu fetišizaciju nestaje, a osnova za to je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju. Međutim, Lange se odmah suprotstavlja shvatanjima da u socijalizmu nema protivrečnosti i podseća da i prvi i drugi zakon sociologije deluju i u socijalizmu. Kada govori o protivrečnostima u socijalizmu, Lange se poziva na čuveni rad Mao Cetunga *O deset vrsta odnosa* i *O protivrečnostima unutar naroda i između nas i naših neprijatelja*, gde Mao piše o brojnim protivrečnostima u socijalizmu koje ne nestaju automatski. Objašnjenje kako to deluju prvi i drugi zakon sociologije, a da pri tom socijalizam kao način proizvodnje i formacija ne nestanu, Lange nalazi u činjenici da je socijalizam neograničeno sposoban da prilagođava svoje odnose proizvodnje i nadgradnju potrebama razvoja društvenih proizvodnih snaga (str. 76).

Sledeće poglavlje (»Metoda političke ekonomije«) bavi se metodologijom istraživanja u političkoj ekonomiji i društvenim naukama uopšte. Lange ističe da metod obuhvata tri istraživačka postupka: apstrakcija, konkretizacija, a zatim verifikacija, i da nam takav metod omogućava prelazak sa kategorija na zakone, a zatim i teorije.

»Načelo ekonomske racionalnosti, ekonomija i prakseologija« bavi se svrsishodnošću ekonomske aktivnosti. Svoju analizu Lange započinje definicijom naturalne privrede koju, po njemu, karakteriše običajno-tradicionalna aktivnost, dok robnu proizvodnju odlikuje probitačna aktivnost. Takva distinkcija ekonomsku aktivnost karakterističnu za društvenu proizvodnju posmatra u svetlu prakseologije — »nauke o dobrom delanju«, čiji je utemeljivač bio Langeov profesor Tadeuš Kotarbinski. Svaku ekonomsku aktivnost odlikuje određeni cilj pa tada treba optimizirati put do tog cilja: rešenje je, naravno, u dobrom delanju, privređivanju koje se temelji na ekonomskoj racionalnosti. S tim u vezi Lange piše o dve vrste racionalnosti — stvarnoj i metodološkoj racionalnosti: stvarna odgovara zakonima i običajima, a metodološka je samo »u teoriji« opravdana. Racionalnost se može ostvariti dvojako: uz data sredstva postići maksimalno mogući cilj, ili uz minimalna sredstva realizovati dati cilj. I opet u punoj meri dolazi do izražaja kibernetski pristup ekonomskim fenomenima: potrebno je optimizirati odnos *inputa* i *outputa*, kako bi delatnost bila racionalna, opravdana sa stanovišta prakse. U tom smislu Lange određuje odnos između političke ekonomije i prakseologije. Za razliku od subjektivno-marginalističkog pravca u ekonomskoj teoriji koji poistovećuje političku ekonomiju i prakseologiju (time što je maksimiziranje korisnosti i optimalan izbor krajnji cilj), za marksističku političku ekonomiju prakseologija je samo njen deo, jer, kako kaže Lange, »gde god je ekonomska aktivnost racionalna, prakseološka načela ponašanja čine deo ekonomskih zakonitosti« (str. 150). Razmatranje odnosa prakseologije i političke ekonomije je izvanredan uvod u izlaganje subjektivno-marginalističke ekonomske teorije. Marginalizam je, kao što je poznato, objektivne ekonomske zakonitosti sveo na subjektivizirane i na odnos pojedinca kao potrošača stvari: nema više odnosa između ljudi, postoje samo odnosi izolovanih pojedinaca i stvari koje oni troše. Stoga je, kao što je istakao Robins, ekonomska nauka nauka o optimalnom korišćenju ograničenih sredstava u cilju maksimiziranja korisnosti. Otuda i proizlazi da su ekonomski zakoni univerzalni jer uvek postoje ograničena sredstva i potrebe da se određeni ciljevi maksimalno ostvare. U tom delu knjige Lange se bavi i drugim značajnim pravcem u razvoju ekonomske misli — istorijskom školom i ukazuje posebno na doprinose Maksa Vebera.

Poslednje poglavlje (»Društvena uslovljenost i društvena uloga ekonomske nauke«) ukazuje na veliki razvoj prirodnih nauka i na izmenjeni karakter političke eko-

Digitized by Google

nomije: od nauke buržoazije, nauke koja je dokazivala superiornost kapitalizma u odnosu na socijalizam, politička ekonomija, zahvaljujući marksizmu, postaje nauka proletarijata, njeno oruđe za demaskiranje eksploatatorske prirode kapitalizma.

Knjiga *Politička ekonomija* Oskara Langea otkriva nam i drukčije moguće pristupe političkoj ekonomiji od onih na koje smo navikli. Utoliko je reč o vrednoj knjizi i trud izdavača je potpuno opravdan.

Miomir Jakšić

Digitized by Google

Registar
za 1981. godinu

	Broj	Strana
ALTVATER Elmar:		
Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom »dugih ciklusa« ekonomskog rasta	10	1613
ANDOV Stojan:		
Ekonomska stabilizacija i društveni kapital	10	1695
ARGHIRI Emmanuel:		
Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije	10	1643
BABIĆ Stojan:		
Ekonomski položaj privrednih subjekata i determinante nivoa ličnih dohodaka	7—8	1133
BAJEC Milan:		
Uzroci sadašnjih ekonomskih teškoća	3	452
O uzrocima i posledicama prekomernog investiranja	11	1897
BAJT Aleksander:		
Privredni sistem i efikasnost socijalističkog samoupravljanja	6	914

Digitized by Google

	Broj	Strana
BERISA Ismail:		
Položaj i afirmacija Albanke na Kosovu	2	332
BOGAVAC Dušan:		
Godina poslije Tita	5	711
BOSILJČIĆ Slobodan:		
Društvene organizacije i udruženja građana	7—8	1245
BOŽINOVIĆ Svetlana:		
Aktuelna pitanja životnog standarda	6	1026
BOŽOVIĆ Radoman:		
Reprodukcija društveno-svojinskih odnosa u socijalističkom samoupravljanju	6	1000
BUTORAC Franjo:		
Uloga države u zemljama u razvoju	4	633
CINI Marcello:		
Društvena struktura i evolucija naučnih jezika	10	1601
ČERNE France:		
Usavršavanje i operacionalizacija našeg privrednog sistema	4	588
DAŠIĆ Miomir:		
Sinteza savremene istorije Jugoslavije	11	1932
DESPOT Blaženka:		
Filozofija i socijalizam	2	294
Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje	10	1671
»Žensko pitanje« u socijalističkom samoupravljanju	11	1859
DRAGIČEVIĆ Adolf:		
Stanje i zadaci naše političke ekonomije	9	1356

Digitized by Google

	Broj	Strana
DRAGIŠIĆ Dragoljub — PAVLOVIĆ Milovan: Zakonitosti robne proizvodnje u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje	7—8	1270
ĐUROVSKI Lazar: Koncepcija i opredeljenja o opštini i njihovo ostvarivanje	5	725
GATARIĆ Đuro: Socijalističko samoupravno društvo i državna uprava	2	304
GLIGOROV Kiro: Društveni i privredni razvoj i produktivnost rada	4	575
GOATI Vladimir: Iskustva i perspektive u naučnom istraživanju Saveza komunista	1	164
Političke partije iznutra	11	1773
GRLIČKOV Aleksandar: Međunarodni uslovi i borba za socijalizam u svetu	7—8	1061
HAUG Wolfgang-Fritz: Rad u uslovima automatizacije i kultura rada	10	1634
IBRAHIMPAŠIĆ Mensur: Socijalizam kao prelazni period i rat među socijalističkim zemljama	11	1759
IVEKOVIĆ Ivan: Društveno-ekonomski temelji procesa dekolonizacije	6	968

Digitized by Google

	Broj	Strana
JEKAUC Anton:		
Samoupravljanje i tehničko-tehnološki progres	12	2066
JOKIĆ Žarko:		
Uslovi sticanja, raspoređivanja i raspodele dohotka	11	1883
JOVIČIĆ Ljiljana — MARKOVIĆ Živko:		
Samoupravna opština kao oblik oslobađanja rada	3	462
KAVČIČ Bogdan:		
Tehnološki aspekti alijenacije i samoupravljanje	2	187
KOMATINA Milija:		
Demokratija između vlasti i slobode	9	1429
KORAĆ Miladin:		
Samoupravni sistem planiranja	12	2003
KOVAČEVIĆ Đuro:		
Radnička klasa i revolucija	2	210
Samoupravljanje — revolucionarni proces samooslobađanja čoveka	6	930
KOVAČEVIĆ Radovan:		
Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije	9	1497
KRISTAN Ivan:		
Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ	10	1712
KRIVOKAPIĆ Vidak:		
O autoritetu rada i radnoj odgovornosti	3	477
KUNOVSKI Blagoja:		
Žrtvovani mali filmski brat	4	683
KURJAK Jelica:		
SSSR i ostale zemlje »socijalističke zajednice« o nesvrstanosti	12	1987
LAVRAČ Ivan:		
Prilog proučavanju kategorije minuli rad	10	1677

Digitized by Google

	Broj	Strana
MAKSIMOVIĆ Janko:		
Planiranje kadrova — osnova planiranja obrazovanja	2	319
MALI Milan:		
Istorijski razvoj i teorijski aspekti koncepcije opštenarodne odbrane	7—8	1229
MARINKOVIĆ Darko:		
Praksa sudova udruženog rada	7—8	1220
MARINKOVIĆ Radivoje:		
Samoupravna organizovanost komune	5	809
Marksistički pristup dijalektičnosti samoupravnog razvoja	6	989
Komuna između etatizma i samoupravljanja	11	1924
MARKOVIĆ Milenko:		
Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja	9	1395
MATIĆ Milan:		
Proces integracije i demokratizacija odlučivanja u komuni	5	817
MILOŠEVIĆ S. Milutin:		
»Preinstitucionalizacija« socijalističkog samoupravnog društva?	1	140
MILOVANOVIĆ Milić:		
Teorijske osnove Zakona o minulom radu	11	1871
MILJEVIĆ I. Milan:		
Dileme o komuni i komunalne dileme	5	863
MINIĆ Miloš:		
Uzroci i posledice ratnih sukoba među socijalističkim zemljama	1	3
MIRČEV Dimitar:		
Komuna, građanin i razvoj	5	858
MIRIĆ Jovan:		
Pluralitet samoupravnih interesa i (ne)mogućnost demokracije	3	419
MLINAR Zdravko:		
Istraživanje, predviđanje i usmeravanje razvoja u jugoslovenskom društvu	11	1794
MOJSOV Lazar:		
O neprijateljskoj i kontrarevolucionarnoj aktivnosti u SAP Kosovo	4	555

Digitized by Google

	Broj	Strana
MUHIĆ Fuad:		
Socijalističko samoupravljanje i »desna alternativa«	1	123
Oko odnosa demokratskog centralizma i partijskog federalizma	12	2044
NEŠKOVIĆ Ratko:		
Filozofija kao mišljenje o mogućnom	11	1838
NIKOLIĆ Ž. Tomislav:		
Administrativni versus ekonomski pristup ekonomskoj stabilizaciji	12	2093
NIKOLIŠ Dušan:		
Zemlje u razvoju u spoljnoj politici Reganove administracije	11	1908
NONEVSKI Boris:		
Autorstvo i politika u pozorištu	7—8	1283
PAIĆ Ivo:		
Opće i posebno procesa revolucije	3	361
PALIGORIĆ Ljubomir:		
Novi uslovi klasne i političke borbe u Brazilu	2	249
PAPIĆ Augustin:		
Energija i ekonomski razvoj	7—8	1152
PAŠIĆ Najdan:		
Pluralizam interesa i samoupravna opština	2	232
PAVČNIK Marjan:		
Interdisciplinarnost, celovitost i pravo	4	660
PAVLOVSKI Radovan:		
Šta može poezija?	6	1037
PEJNOVIĆ Nikola:		
Kardeljev doprinos marksističkoj teoriji o socijalizmu i ratu	1	57
PERIŠIN Ivo:		
Razmišljanja uz polemike o monetarnom sistemu i problemu	1	79
O našem »skrivenom« eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja	9	1329

Digitized by Google

	Broj	Strana
PETKOFF Teodoro: Nauka, tehnologija i ekonomske perspektive Latinske Amerike	10	1588
PETKOVIĆ Ranko: Blokovi i međunarodna bezbednost	9	1414
PETKOVSKI Boro: Putevi i stranputice u sistemu samoupravnog interesnog organizovanja	11	1819
PETROVIĆ Milan: Međunarodni monetarni sistem: evolucija, postojeće stanje i alternative	12	2101
PIREC Dušan: Azijski način proizvodnje i ekonomske determinante kulturne revolucije	7—8	1107
PJANIĆ Zoran: Nova teorijska ekonomija u Americi	6	948
PLOTKE David: Tehnologija i društveni razvoj u SAD danas: politička i teorijska pitanja	10	1562
POLIĆ Zoran: O privremenim merama Veća republika i pokrajina	4	646
POTRČ Miran: Raspodela prema radu i rezultatima rada	7—8	1203
PRELEVIĆ Miloš: Klasici marksizma o sukobima među socijalističkim zemljama i izvozu revolucije	12	1973
PRIBIĆEVIĆ Branko: Svetski proces socijalizma i različiti putevi u socijalizam	3	385
PUHOVSKI Žarko: Odgovor prof. dr Adolfu Dragičeviću	11	1921
RAIČEVIĆ Jovan: U čemu je smisao parole »Kosovo republika«	6	893
RAKOČEVIĆ Pero: Nesvrstanost u osamdesetim godinama	9	1521

Digitized by Google

	Broj	Strana
RAKOČEVIĆ Živojin:		
Ekonomsko jezgro društvenog dohotka	1	102
Opšte i posebno u ekonomskim zakonitostima prelaznog perioda	3	394
Prilog kritičkoj istoriji tehnologije	7—8	1075
RISTOVIĆ Ljubiša:		
Mesto opštine u društvenoj reprodukciji	5	744
SAMOUPRAVNI PREOBRAŽAJ KOMUNE		
(Okrugli sto: »Aktuelni trenutak komune i njen dalji samoupravni preobražaj)	5	719
SHAOZHI Su:		
Socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija, demokratizacija, strategija razvoja	10	1576
SOCIJALIZAM, NAUKA, TEHNOLOGIJA I STRATEGIJE RAZVOJA		
(Okrugli sto Međunarodne tribine »Socijalizam u svetu«)	10	1553
SOKIĆ Sreten:		
Socijalistička samoupravna ekonomija	7—8	1256
SOKOLOVIĆ Džemal:		
Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada	9	1474
STANOVČIĆ Vojislav:		
Radničko samoupravljanje i participacija u svetu	9	1451
STRANJAK Asim:		
Karakter svojine i novac	12	2033
ŠUKRIJA Ali:		
Nacionalizam i iredentizam na Kosovu	4	521
TEOKAREVIĆ Jovan:		
Tiranija ili o nezastarevanju jednog pitanja	11	1942

Digitized by Google

	Broj	Strana
TOMAC Zdravko:		
Socijalističko samoupravljanje kao proces odumiranja države	4	614
TOMIĆ T. Stojan:		
Komuna između aktuelnih trenutaka i strategijskog pravca razvoja i promjena	12	2078
TOMOVIĆ Rajko:		
Društveni aspekti savremene tehnologije	10	1555
TRBOJEVIĆ Nikola:		
Zaštitna funkcija političkog sistema i društvena samozaštita	6	1009
TRPUTEC Zoran:		
Strategija razvoja i uloga nauke i tehnologije u zemljama u razvoju	10	1651
VACIĆ M. Aleksandar:		
Osnovi sticanja dohotka u socijalističkoj samoupravnoj privredi	2	267
VASILEVSKI Đorđi:		
Sučeljavanje demokratskih i mitskih vrednosti u novoj filmskoj produkciji	3	499
VASOVIĆ Vučina:		
Upravljačko-razvojna sposobnost socijalističke samoupravne demokratije	3	401
Političke nauke i savremeni politički sistemi — procesi	7—8	1176
VESELINOV Dragan:		
Seljak i kooperacija u Jugoslaviji	7—8	1186
VIŠNJIĆ Miodrag:		
Subjektivne snage u komuni	5	851
VLAHOVIĆ Ivan:		
Pristup normalnoj cijeni društvene reprodukcije	1	148
VLAŠKALIĆ Tihomir:		
Uzroci i posledice događaja u SAP Kosovo	4	534
VRTAR Avgust:		
Tito o sukobima među socijalističkim zemljama	1	30
VUKADINOVIĆ Radovan:		
Carterova vanjskopolitička bilansa	3	439

Digitized by Google

	Broj	Strana
Zaključci 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije	4	570
ŽIVANOVIĆ Miodrag:		
Marksistička kritika i kultura kritike	4	672
Filozofija i samoupravljanje	12	2058
PRIKAZI KNJIGA I ČASOPISA		
BOŠNJAK Branko:		
Dr Gojko Miljanić: Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945	10	1747
BOŽOVIĆ Ratko:		
Dr Milan Krsmanović: Borba SKJ za marksistički koncept kulture	6	1042
ĐURĐEVIĆ Obrad:		
Dr Mirjana Petković: Proizvodnja i trgovina — saradnja i povezivanje	6	1053
ĐURIĆ Rajko:		
Jirgen Habermas: Teorija i praksa	3	513
Ernst Bloh: Princip nada	10	1754
ĐUROVIĆ Smiljana:		
Branislav Đurđev: Razvitak čovečanstva i društvo	7—8	1315
HAFNER Petar:		
Dr Ljubiša R. Mitrović: Samoupravljanje i diktatura proletarijata (Uvod u sociologiju samoupravljanja)	5	879
INIĆ Slobodan:		
Slaven Ravlić: Revolucija i politička moć	5	876
IVANOVIĆ Stanoje:		
M. Popović — M. Ranković: Teorije i problemi društvenog razvoja	9	1542

Digitized by Google

	Broj	Strana
JAKŠIĆ Miomir:		
Charles-Albert Michalet: Svjetski kapitalizam	2	354
Jean Jacques Servan-Schreiber: Svjetski izazov	5	881
Claudio Napoleoni: Ekonomska misao dvadesetog stoljeća	6	1054
Ronald Mik: Smit, Marks i posle njih	11	1967
Oskar Lange: Politička ekonomija	12	2138
KARAHASAN Mustafa:		
Skopje vo NOV 1943—1945	12	2125
KNEZOVIĆ Zlata:		
Charles Fourier: Civilizacija i novi socijetarni svijet	5	887
KNEŽEVIĆ Đorđe:		
Hronologija radničkog pokreta i SKJ 1919—1979, tom I—III	6	1051
KOVAČEVIĆ Radovan:		
Dr Milorad Unković: Međunarodno kretanje kapitala i položaj Jugoslavije	3	510
Prof. dr Predrag Trifunović: Banke, organizacija, poslovanje i politika	10	1742
Dr Slobodan Komazec: Monetarna i finansijska ekonomija	12	2128
KRSTONIJEVIĆ Miloš:		
Volfgang Fric Haug: Kritika robne estetike	12	2131
LABOVIĆ Đurica:		
Sedma crnogorska omladinska brigada »Budo Tomović«	4	700
LAZARESKI Stojan:		
Svetozar Vukmanović Tempo: Borba za Balkan	4	692
LEKOVIĆ Zdravko:		
Borisav Džuverović: Kultura bez granica	2	342
LEVI-JAKŠIĆ Maja:		
Christopher Freeman i Marie Jahoda: Budućnost svijeta	5	884

Digitized by Google

	Broj	Strana
MANGOV Kole:		
M-r Stojan Kiselinovski: Grčkata kolonizacija vo Egejska Makedonija (1913—1940)	11	1959
MARINKOVIĆ Radivoje:		
Dr Miodrag Višnjić: Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja	7—8	1318
MILANOVIĆ Vladimir:		
Dušan Janjić: Otvoreno pitanje nacije	2	339
Zdravstveno stanje i zaštita boraca NOR-a u Jugoslaviji	3	517
Vuko Pavićević: Sociologija religije sa elementima filozofije	4	694
Grupa autora: Svest i angažovanost komunista	7—8	1301
Zoran Vidojević: Samoupravljanje delo radničke klase, I—II	11	1954
MILARDOVIĆ Anđelko:		
Biblioteka »Prometej«	2	350
Jovan Mirić: Interesne grupe i politička moć	6	1049
Grupa autora: Enver Hodžina Albanija	9	1538
Jean Paul Sartre: Staljinova avet	12	2136
NAGRADIĆ Slobodan:		
Bahrudin Bijedić: Marksistički teorijski koncept društvene samozaštite	6	1047
NEŠKOVIĆ Ratko:		
Hans Magnus Encensberger: Nemačka, Nemačka, između ostalog	9	1546
PAVČNIK Marjan:		
Pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije	9	1532
PEČUJLIĆ Miroslav:		
Kina	1	179
PEŠAKOVIĆ Milentije:		
Dr Kosta Mihailović: Ekonomska stvarnost Jugoslavije	7—8	1308
Dr Rikard Štajner: Kriza II	10	1737

Digitized by Google

	Broj	Strana
PEŠIĆ Savo:		
Franc Šetinc: Na Titovom putu	1	172
Edvard Kardelj: Nacija i međunacionalni odnosi — Izbor iz dela, knj. IV	3	506
Dušan Živković: Narodni front Jugoslavije 1935—1945.	11	1962
PETKOVSKA-HRISTOVA Lidija:		
Pravilata — Ustavot na Makedonskiot vostanički komitet vo kresnenskoto vostanie	7—8	1312
PETKOVSKI Boro:		
Dušan Bogdanov Senko: Sindikat u udruženom radu	5	873
PETROVIĆ Aleksandar:		
»Vidici«	1	181
PUALIĆ Sofija:		
Vladeta Jerotić: Psihoanaliza i kultura	4	705
RIBARIĆ Miha:		
Adolf Bibič: Interesi i politika	6	1045
SIMOVSKA Lidija:		
D-r Boro Mokrov: Razvojot na makedonskiot pečat i novinarstvo	2	348
STAJIĆ Dubravka:		
Dr Marjan Britovšek: Borba za Lenjinovo nasljeđe	9	1535
Palmiro Toljati: Predavanja o fašizmu	12	2133
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Dr Ivan Cvitković: Marksistička misao i religija	2	345
Dr Fuad Muhić: Staljinizam — teorijski pogled na jedan fenomen	10	1745
Vladimir Sultanović: Društvo, elite i tehnokratija	12	2121
TEOKAREVIĆ Jovan:		
Danilo Basta: Fihte i francuska revolucija	4	702
TRIFUNOVIĆ Savo:		
Vladimir Sultanović: Društvo, elite i tehnokratija	1	175

Digitized by Google

	Broj	Strana
TRIVIĆ Branka: Daniel Guerin: Anarhizam — od doktrine do akcije	10	1749
ZEC R. Miodrag: Prof. dr Vujo Vukmirica: Savremena ekonomija i država	7—8	1322

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

MX 000 447 291

Digitized by Google